

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Pusztai István:* A vállalati levelezés nyelvéről
Ferenczy Géza: Egy terjedő kiejtési hiba: a „nyekergés”
Kázmér Miklós: Még egyszer a *dz*, *dzs* hangról és betűről
Szűcs József: A vessző alkalmazása *mint* előtt
Szepesy Gyula — Fábrián Pál: Hogyan írjuk a csillag- és csillagzatneveket?
Benkő László: A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának fokmérője
Szilágyi Ferenc: Havasi élet — havasi szókincs
Kovács Ferenc: Hernádi Gyula metaforáiról
Antal László: Az egyszeri megnyilatkozástól a fonéma-rendszerig
Ördög Ferenc: Gyulaj nyelvjárásából
Szabó T. Attila: A *kacsázik* és azonjelentésű társai
Kiss Lajos: Mikulás, télapó, krampusz

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Pusztai István</i> : A vállalati levelezés nyelvéről	1
<i>Ferenczy Géza</i> : Egy terjedő kiejtési hiba: a „nyekergés”	17
<i>Kázmér Miklós</i> : Még egyszer a <i>dz</i> , <i>dzs</i> hangról és betűről	24
<i>Szűcs József</i> : A vessző alkalmazása <i>mint</i> előtt	33
<i>Szepesy Gyula—Fábián Pál</i> : Hogyan írjuk a csillag- és csillagzatneveket?	41

Íróink nyelve

<i>Benkő László</i> : A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának fokmérője .	45
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Havasi élet — havasi szókincs	52
<i>Kovács Ferenc</i> : Hernádi Gyula metaforáiról	58

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : Az egyszeri megnyilatkozástól a fonémarendszerig	67
--	----

Nyelvjárásaink

<i>Ördög Ferenc</i> : Gyulaj nyelvjárásából	81
---	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Attila</i> : A <i>kacsázik</i> és azonjelentésű társai	85
<i>O. Nagy Gábor</i> : Pilátus macskája	90
<i>Kiss Lajos</i> : Mikulás, télapó, krampusz	92
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Az <i>anyanyelv</i> kérdéséhez	94
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Félemler	95

Imre Samu

(1917-1990)

A vállalati levelezés nyelvéről

A műszaki tudományok gyors iramú fejlődése rengeteg nyelvi problémát vetett fel. E problémákkal maguk a műszakiak jelentkeztek, akik észrevették, hogy tudományuk ismeretanyagának bővülése a nyelvi eszközök alaposabb vizsgálatát követeli meg. Ennek a felismerésnek az eredményeképpen alakult ki a műszakiak és nyelvészek gyümölcsöző együttműködése. A közös munkának már számottevő irodalma van. Ebből az anyanyelvének sorsa iránt érdeklődő közönség megismerheti egyrészt azokat a nyelvi kérdéseket, amelyek a műszaki tudományok fejlődésével lépést tartani akarók elé tornyosulnak, másrészt azokat az eszközöket és módszereket, amelyekkel a szakmai nyelvek a követelményeknek megfelelően sajátos belső törvényeik megsértése nélkül fejleszthetők (a kérdés irodalmára vö. Grétsy László cikkét: Nyr. 84 : 409—17; 85: 1—14 és Wacha Imre dolgozatát uo. 85: 100—16). Ma már azt mondhatjuk, hogy műszaki nyelvünk fejlődése együtt halad a műszaki ismeretek bővülésével. Azok az okok, amelyek a műszaki nyelv művelésének ügyét előtérbe állították, más szakmai nyelvek területén is jelentkeznek. Az ismeretek nemcsak a műszaki életben, hanem másutt is gyarapodnak, és a gondolat fejlődése mindenütt a nyelv fejlesztését követeli. Hogy ez mennyire így van, arra példaképpen felhozom Móra Mihály kitűnő hozzászólását a pécsi nyelvművelő konferencián (Nyr. 84 : 269—86), melyben a jogtudós gondosságával hívja fel a figyelmet a jogi műnyelv ápolásának halaszthatatlan feladataira. Wacha Imre búvárkodásából pedig tudjuk, hogy ezenkívül is akad még néhány szakma, amely a nyelvművelés ügyét gyakorlati feladatának tekinti (i. h.).

Feltűnő, hogy a közgazdaság, amely pedig a felszabadulás óta forradalmi változáson ment át, és teljesen új ismeretanyaggal ajándékozta meg a közösséget, nyelvi problémáival nem jelentkezett. A nyelvészek a pécsi nyelvművelő konferencián szóba hozták ennek a szakmának az ügyét is (vö. Verbényi Lászlónak és e sorok írójának megjegyzéseit: Anyanyelvi műveltségünk. 1960. 112—4; 125—9), és újabban ismételten igyekeztem gazdasági életünk egyik területének nyelvi vizsgálatával bizonyítani azt, hogy közgazdasági nyelvünk a jelenleginél nagyobb gondot érdemel (Nyr. 85 : 269—77). Az a tény, hogy a közgazdaság nyelve a maga gazdag, az életnek szinte minden területére kiterjedő fogalomkincsével át- meg átszövi az egész közösség nyelvét (vizsgáljunk csak meg egy napilapot, és az állítást máris bizonyítottnak vehetjük!), igazolja a vele való foglalkozás fontosságát. Több figyelmet kell fordítanunk problematikájának megoldására, mert ellenőrzés nélküli fejlőd-

dése nemzeti nyelvünk művelésében elért eredményeinket veszélyezteti. Nem juthatunk azonban ennek a nagy területre és társadalmunk sok tagjára kiterjedő szakmai nyelvnek a művelésében előre, míg jelenlegi helyzetét és valamennyi megjelenési formáját minden részletében fel nem tárjuk, valamint a közgazdászok figyelmét felkeltve segítségüket meg nem nyerjük. Közgazdász nyelven szólva, fel kell mérnünk az adottságokat és követelményeket, hogy azután a szervező munka javát: a szervezet működésének egybehangolását elvégezhessek, és a szervezet helyes működését megindíthassuk.

Ezúttal a gazdasági életnek egy könnyen elhatárolható területét: a vállalati levelezést kívánom nyelvi szempontból megvizsgálni, amely mint rész talán az egészre is némileg rávilágít. Vizsgálódásom célja az, hogy felderítsem a vállalati levelezésnek, mint bizonyos értelemben vett szakmai nyelvnek jelenlegi helyzetét, és a tanulságok segítségével rámutassak ápolásának, fejlesztésének módjára. A tárgy sajátos jellege köznyelvünk művelése szempontjából is bizonyos érdeket rejt magában, mivel szorosabb vizsgálati területünkön: a vállalati levelezésben megjelenő sajátos nyelv a maga ellenőrizetlen formájában (a nyomtatványokat részben a szerzők, részben a kiadók nagyobb nyelvi igénytelenséggel bocsátják közre) a levelek hatalmas tömege és olvasóik jelentős száma miatt igen nagy hatással van köznyelvünk alakulására. Alig akad olyan felnőtt ember, de még serdülő is, aki legalább hébe-hóba ne tartoznék e levelek olvasóinak táborába, a vállalati ügyintézőkről nem is beszélve, akik e sajátos írásbeli termékek megalkotásában cselekvőleg és szenvedőleg egyaránt részt vesznek. Ezeknek a száma nem lehet csekély. A leveleket a címzettek, illetőleg az ügyintézők viszonylag nagy figyelemmel kénytelenek olvasni, és a tartalommal együtt annak nyelvi kifejezése is bevesződik emlékezetükbe, majd onnan ismét forgalomba kerül. Nincsen baj addig, míg ezek a levelek helyes magyarsággal íródnak, de ha a nyelvi igényesség néhány helyen csökken, akkor az igénytelenség széles körben és gyorsan terjed.

A vállalati levelezés nyelvét nem lehet szoros értelemben vett szakmai nyelvnek minősíteni, mert „levelező szakma”, következésképpen „levelező szókincs” nincs. A levélíró dolgozók még egy vállalatban belül is sok foglalkozási ág szakszókincsére támaszkodnak. Az irattárakban nemcsak az intézmények, vállalatok és egyéb társadalmi szervek írásbeli érintkezésének bizonylatai találhatók meg, hanem a kötetlen beszélgetéseknek emlékeztetőül szánt feljegyzései, a dolgozók egyéni kérelmei, panaszai és egyéb beadványai is. Sajátos nyelvet tanulmányozhatunk tehát: a vállalati levelezés nyelvi forrása az egyes foglalkozási ágak szakszókincese, mintája a hivatalos nyelv, és e kettő keveredik a laza társalgási nyelvvel. Ezt az állapotot megmagyarázza vállalatunk állami irányítása, korlátozott számú esetben hatósági mivolta, ugyanakkor önállósága. A hivatali élet rendeletekkel szabályozott fegyelme keveredik a rendeletekkel nem szabályozható gyakorlati élettel, és ez visszatükröződik a vállalati nyelv írásos megjelenésében is.

Mintegy tizenkét éve kísérem figyelemmel három vállalatnál a beérkező és kimenő leveleket, és azt tapasztalom, hogy a bennük körülbelül 1950 óta megnyilvánuló nyelvi igénytelenség a társadalmi élet egyéb területein növekvő igényesség ellenére alig változik. Megfigyelésem igazolására bemutatom egy Váci úti középüzem 1957–1960. évi levelezésének jellemzésére kiválasztott példáimat. A válogatásban nem az vezetett, hogy a ritkán előforduló legfeljebb hibákra mutassak rá, hanem csakis az, hogy a legjellemzőbbekre

és a leggyakrabban előfordulókra hívjam fel a figyelmet, természetesen a helyesbítések egyidejű megadásával. A vállalati levelekből vett példáim után két öt évnél nem régebb levelező tankönyvet fogok megbírálni nyelvhelyességi szempontból, majd igyekszem rámutatni a vállalati levelezés nyelvi igénytelenségének okaira és ezek kiküszöbölésének módjára.

I.

1. A kiválasztott vállalati levelek között van néhány olyan, amelynek nyelvhelyességi hibáit a nyelv művelő irodalomból ismert csoportokba osztani lehetetlen, mert minden sora hemzseg a legkülönbébb helytelenségektől. Ezekből csoportosítás nélkül nagyobb részeket vagyok kénytelen bemutatni, sőt van olyan is, amelyet teljes egészében közölni kell.

Elsőnek álljon itt egy jegyzőkönyv, amelyet abból az alkalomból vettek fel, hogy a Váci úti öntöde hibás öntvényeket szállított egy vidéki gyárnak. A jegyzőkönyv egyik aláírója az öntöde nemrég végzett fiatal mérnöke. A jegyzőkönyv tárgyát így jelölték meg: „Tárgy: Minőségi kifogás különböző öntvények[nél!]” — Talán az egyik *hogy*-ot akarták elkerülni e mondatban (persze túl egyszerű módon): „... azért, hogy elkerüljük [hogy] a selejtes darabok bekerüljenek a Forgácsoló üzemegységekbe”. — A következő mondatban azt akarták mondani, hogy a rendelő a megmunkálás során selejtessé vált öntvényekről levélben értesíteni fogja a szállítót, de ez így sikerült: „Azok a db-ok amelyek megmunkálás során selejtté váltak, erről a rendelő cég a db. szám és szállítólevél pontos megjelölésével levélben értesíteni fogja a Szállítót.” — Azt a tényt, hogy a rendelő a hibás öntvényeket javítással sem tudta felhasználásra alkalmassá tenni, így fejezték ki: „E két tételben szereplő anyagokat melyeknek megmunkált felületei lunkerós és salakzárványos, valamint repedt a [rendelő] javítással (hegesztéssel) sem tudta elkészíteni.” Ugyanez néhány sorral lejjebb: „... 2 db-ot találtunk olyannak, ammi végleges selejtnak bizonyul azaz nagyolás után javítással elvégezni nem lehetne.” — Van olyan mondat, amelyben a ragok kitételéről felejtkeznek meg: „... így a hibák hegesztése való javítás is MSz: 2591 szabvány írja elő”; helyesen: „a hibák hegesztéssel való javítását”. — Ezt a mondatot meg a kívülállók részére le kell fordítani: „Amennyiben a rendelő ezen öntvények javítását nagyolt állapotban saját költségükre [így!] helyszínen, vagy visszaküldés után saját magunk nem végezhetjük el, vagyis az öntvények hegesztéssel való javítását nem engedélyezi, úgy kérjük a jegyzőkönyv felvétele után számított 8 napon belül megrendelését kiegészíteni.” Ennek ez az értelme: ha a szállító nem engedélyezi, hogy a rendelő a hibás öntvényeket a szállító költségére a helyszínen megjavítsa, vagy a rendelő a visszaküldött öntvények hegesztéssel való megjavításához nem járul hozzá, akkor a selejteződést megállapító jegyzőkönyv felvétele után 8 napon belül a rendelő új megrendelést ad fel. — Ugyanebből a jegyzőkönyvből néhány helyesírási hiba (a fentiekén kívül): *lesszállított, külömféle, nincsennek*, október 14.-én, közöl, többlet költség, pótlásvégett, ennél fogva, bocsaítjuk.

Ragadjunk ki néhány mondatot a Váci úti gyár egyik ügyészégi feljelentéséből, melyben két dolgozót azzal vádolnak, hogy az anyateleptől úttesttel elválasztott raktártelepi készleteket megdézsmálták: „... az anyateleptől különálló *telepeink* vannak, *melyre* dolgozóink a munkaközben, na-

ponta többször átjárnak; Így ezek közlekedése, illetve annak ellenőrzése mind addig nem lehet egészséges, amíg ezt az állapotot megszüntetni nem tudjuk; N. N. és társa felismerve ezt a helyzetet, üzemünk adottságát ki is használták olyan formában, hogy ... a már előre elkészített ellopandó holmit munkaruhája alatt *dítvite*, azt ott *elhelyezte* és munkaidő után könnyen *elvihette*; ... a szerszámkiadóban raktározott *anyagok* nem megfelelőképpen *van* nyilvántartásba fektetve; Az 1959. év *beindulásával* igyekszünk ezt felszámolni és az újév *beindultával* kartonra felfektetett készlettel *indulunk el*." — Ezt a levelet olyan dolgozó írta, aki most jár a közgazdasági technikum első osztályába, és nemrég végezte el az általános iskola nyolcadik osztályát esti tagozaton.

Bemutatok azonban a beérkező levelek közül is egyet, amelyet küldője a Váci útra címzett: „Azzal akéréssel fordulunk Önökhöz, hogy N. N. részére már egyszer kértünk Önöktől október 20-án a családipótlék jogosító igazolványt, a mai napig nem kaptuk meg, szíveskedjenek az Sz. T. K. könyvével együtt megküldeni sürgőssen. Egyben szíveskedjenek közölni, hogy a pontos kilépés napja melyik, mert a munkaviszony ny. t. lapon október 15 van, a Személyi igazolványban pedig október 16.”

Végül néhány mondat a vállalat irányító hatóságától érkezett egyik körlevélből: „[Az] Irányelvekkel a vállalatok gazdasági vezetőinek ... kívánunk segítséget nyújtani, hogy a ... bérezési kérdésekben helyes álláspontot foglaljon el; ... a normáknak mindenkor csak a gyártáshoz ténylegesen szükséges időt szabad tartalmaznia; ... a normákat rövid időn belül újból felül fog kellteni vizsgálni ...; Jóllehet a plafonokkal kapcsolatban eddig elmondottak megadják elvi állásfoglalásunkat a *plafonok* megállapításának mértékére vonatkozóan, a *plafon* emelés mértékének ütemét illetően számos helyen bizonyos óvatosságra van szükség.” (*Plafon* 'a teljesítmény korlátja, felső bérhatár', de még így is sok volna egyetlen mondatban belőle, egyebekről nem is beszélve.) Ugyaninnen néhány helyesírási hiba: *kevésbé, ujjonan, normaidő csökkentés, kereset-csökkenés*.

2. A fentiekben általános képet akartam adni a vállalati levelezés nyelvi állapotáról, a továbbiakban azonban már a részletek bemutatására törekszem, ezért adataimat a szokásnak megfelelő csoportokba osztom.

a) Helyesírás. — Az írásjelek közül a vessző használatában van a legtöbb hiba, amit az azonos mondatrészeket összekapcsoló vagy elválasztó kötőszavak (és, vagy) elé is kitesznek. Érdekes jelenség, hogy a tizedes számokban a vessző a helyesírási szabályzat határozottsága ellenére sem akar meghonosodni, különösen a könyvelőktől fogalmazott levelekben nem, a műszaki tárgyú levelekben inkább.

Feltűnően sokszor találkozunk az ilyen különírásokkal: *mind azok, semmi féle*, valamint betűkettőzésekkel: *kinnt, fennt*, holott helyesírási szabályzatunk könnyen érthető utasításokat ad ezek írására.

Rendkívül sok nehézséget okoz az *ezer forint* rövidítésének jelölése; általában így jelölik: *eFt.* vagy *m/Ft.*, holott a helyes jele ez volna: *e.Ft* vagy *m.Ft* (mille). Ugyancsak nagy a bizonytalanság a *negyedévi* és a *félévi* szavak rövidítése körül, melyeknek általános jele ez: *n.é-i, n.évi, f.é-i, f.évi*, holott így helyes: *né.-i, fé.-i*.

A többi jellemző helyesírási helytelenségre bőséges példatárat nyújtanak az előző pontban bemutatott levelek és a továbbiakban idézendő adatok.

b) *Idegen szavak*. — Nagyon nehéz volna felsorolni azt a sok sűrűn használt idegen szót, amelyet könnyen lehetne magyarral helyettesíteni, pl. *rezszi*- és *produktív* költség 'közvetett és közvetlen költség', *konszignáció* 'összeállítás, felsorolás', *finanszírozni* 'költségeket viselni', *limitálni* 'meghatározni, elhatárolni', *limit* 'határ, keret'. Az említettek a régi kereskedelmi levelezésből sem ismeretlenek, de minthogy igényesebb szakmai tárgyú nyomtatványokban nem vagy csak ritkán fordultak elő, eddig egy kissé a felszín alatt lappangtak. Ma már azonban ilyen címen is jelennek meg könyvek: Saját *rezsiben* végzett beruházások és felújítások (dr. Bartók Nagy Andrástól) és Ipari beruházások *finanszírozása* (László Ferenc—Sztaniszlavszki Dénes), amelyeket talán így is lehetne terjeszteni: Saját vagy házi kezelésben végzett beruházások és Ipari beruházások költségviselése. Fordított irányban, mégpedig a rendeletek és hivatalos nyomtatványok segítségével fölülről lefelé terjedeznek a levélírók között azok, amelyek, úgy látszik, éppen származási helyük miatt a levél szakszerűségét és hivatalos jellegét akarják hangsúlyozni: *klíring*, *promptinkasszó*, *alaprentabilitás*, *volumen*, *bázisidőszak*, *konstruktor*, *optimális*, *immobil*, *inkurrens*, *revizor*, *dotáció*. Rámutattam, hogy közülük néhányat a rendeletek sokszor magyar megfelelőikkel együtt használnak (vö. Nyr. 85: 272), vagy magyar megfelelőjük egyébként is ismert a szakmai közönség előtt: *átutalás*, *azonnali beszédés*, *alapjövődolgozatosság*, (a termelés) *terjedelme*, *alapidőszak*, *szerkesztő*, *legjobb* vagy esetleg *legkívánatosabb*, *elfekvő*, de inkább *heverő*, *eladhatatlan*, *ellenőr*, *támogatás*. Nem jelentene talán különös nehézséget a következő magyar kifejezéseket sem elterjeszteni: *küigazítás* (*korrekció*), *erőkifejtés* (*intenzitás*), (a teljesítmények felső) *határa* (*plafon*), *áthidaló hitel* (*likviditási*), *önbeálló hitel* (*rulírozó*), *fizetőkészség* (*diszponibilitás*), *megvendégelési keret* (*reprezentációs*), *több fokozatú forgalmi adó* (*vertikális*), *beavatkozó számvitel* (*operatív*), *átmenő számla* (*tranzit*). Ilyen próbálkozásokkal azonban sem a levelekben, sem a hivatalos nyomtatványokban nem találkoztam, pedig az ajánlott szavak, — amelyek helyett természetesen jobbak is akadhatnak — a szakszerűség látszatát továbbra is biztosítják, minthogy itt a magyar megfelelők is a nagyközönség előtt ismeretlen fogalmakat jelölnek. Hogy milyen okból tartják magukat az idegen szavak, arra rávilágít az a megfigyelésem, hogy az öntöde adminisztratív dolgozói leveleikben jobban ragaszkodnak az idegen nyelvből vett öntészeti műszavakhoz, mint a szakmai irodalmat tanulmányozó műszaki kollégáik. Ilyenekre gondolok, mint *poróz* 'túlyukacsos', *lunker* 'szívódási vagy fogyási üreg', *fazonromlás* 'alakromlás', *sablon* 'alakzó'. Ilyenformán az a benyomása a levelek olvasójának, hogy az idegen szavak a szakmai hozzáértés hangsúlyozása miatt, tehát inkább szándékosságból, mint kényszerűségből kerülnek a levelekbe.

c) *Igekötések*. — Tömeges előfordulásuk miatt nem sorolom fel a *beszüntet* típusú helytelen igekötős példákat. Inkább arra mutatok rá, hogy a *kítárgyal* a szóbeli előadásból és a termelési értekezletek jegyzőkönyveiből bevonult a „hivatalos” levelezésbe is: „10 db öntvény legyártásához új öntőminta beküldését kérjük, melynek kikészítési módjait kérjük gyártástechnológiai osztályunkkal *kítárgyalni*.” — Valamilyen helytelen irányszemlélet következtében az utóbbi időben az öntvényeken levő lyukakat nem *be*, hanem *kíhegesztik*; „Felkérjük, hogy az E/1 és E/2 öntvények esetleges *kíhegesztéseit* egészen lágy anyaggal szíveskedjenek végezni.” — Teljesen fölösleges az igekötő itt: „Fenti számú b. megrendelésüket, mivel az *berészletezve* nincsen, csak igénybejelentésnek tekinthetjük”. — Más szóval kell

helyettesíteni az igekötős igét ebben: „Közljük, hogy vállalatunk váci-úti telepe 1960. dec. 27-től 1961. január 10-ig nagyjavításra *leáll*”; helyesen: „nagyjavítás miatt nem működik”.

d) I g e r a g o z á s. — Az igeragozás körében leggyakoribb a tárgyias és tárgyatlan ragozás felcserélése, pl. „... az üzemi szabványosítási terv nem *foglalhat* magában olyan üzemi szabványok elkészítését ...”; „... jelentést kell készíteni, mely jelentés egy példányát ... a főmegbízott külön dossziében *tárol* ...”; „A melléklet közös felügyeleti szervünk rendelkezése, mely a szállítási alapfeltételeket módosítja (melyet ismételten *megküldjük*).”

e) T e r j e n g ő s s é g. — Ez a hiba a legsűrűbb; szinte nincsen olyan levél, amelyben ne fordulna elő főnévre és igére bontott egy szóval kifejezhető cselekvés. Példák: „A mellékelt jegyzék szerinti *készpénzvásárlást eszközölte*”; „*Eltérést* csak N. N. hozzájárulásával lehet *eszközölni*”; „A jövőben csak olyan burkolat *kerülhet leszállításra*, amely az X számú szabványban előírt túréson belül van”; „... mivel ez a kivitel nem *kerül most gyártásra*”; „A *beküldésre kerülő* nyilvántartó lapra ...”; „Folyószámlájuk átvizsgálása folytán *megállapítást nyert*, hogy ...”; „... az Önök *tulajdonát képezik*”; „E feljegyzést az ügyintéző *aláírással is lássa el*”; „... szíveskedjenek velünk *mielőbb közölni*, hogy a *munka elvégzését* vállalják-e ...”. Ezeket egyszerűen így is meg lehetett volna fogalmazni: „A mellékelt jegyzék szerint vásárolt készpénzért”; „Eltérni csak N. N. hozzájárulásával lehet”; „A jövőben csak olyan burkolatot szállíthatnak”; „mivel ezt a minőséget most nem gyártjuk”; „Folyószámlájuk átvizsgálása során megállapítottuk, hogy”; „Az Önök tulajdonában vannak”; „E feljegyzést az ügyintéző írja alá”; „szíveskedjenek velünk *mielőbb közölni*, hogy a munkát vállalják-e.” Ezeknek a dagályos kifejezéseknek a forrása valószínűleg a rendeletekben, a hivatalos szövegekben keresendő, és tömeges előfordulásuk arra utal, hogy a levélírók ezeket olyan stilisztikai értéknek tartják, amellyel közlésüknek komolyságot biztosíthatnak. Nem is elégszenek meg az ilyen egyszerű szószaporítással. A következő példában a terjengősség már egész szóhalmazzá dagad, és annyira magával rántja a fogalmazót, hogy az utolsó mondatot teljesen fölöslegesen írta le: „A számfeltett bérék kézbevitelének igazolására szolgáló aláírások kétségszövevényességének biztosítására javaslom, hogy minden egyes dolgozóval a fizetési boríték felső részén a borítékot írássák alá azért, hogy annak alapján az egyes fizetéseknél szereplő aláírások ellenőrizhetők legyenek.” A mondat ellen nyelvtani kifogást tenni nem lehet, sőt azt kell mondanom, hogy egyike a legjobban szerkesztett terjedelmesebb mondatoknak, amelyekkel vállalati dolgozók fogalmazványaikban találkoztam, mégis mennyivel jobban hangzana így: „Legyen a boríték felső részén a dolgozó aláírás-mintája, hogy fizetéskor kézjegyét ellenőrizni és azonosítani lehessen.”

A dagályos kifejezések mellett találkozunk azonban hibáztathatóan tömör szerkezetekkel is. Kényszermegoldásnak vagy ügyetlenségnek, nem pedig egyszerűbb szerkesztésmód tudatos alkalmazásának kell tartanunk a *történi* melléknévi igenév használatát mellékmondat helyett. Az öntöde egyik vevőjének leveléből vettem ki a következő mondatot: „Felettes hatóságunk mai telefon értesítése szerint vállalatunk részére 1961. I. n. é.-re 1 tő. acél-öntvény keretszámot biztosított Címnél *történi* leontésre.” Ezt akarta mondani: „Felettes hatóságunk telefonon arról értesített bennünket, hogy az 1961. év első negyedében 1 t acélöntvényt rendelhetünk meg Önöknél.” — A levélírók egy része viszont úgy érzi, hogy a *történi* és annak helyettése, a

való igenév használata gyatra fogalmazóra vall, éppen ezért szándékosan kerülő őket: „Távbeszélőn történt megbeszélésünkre csatoltan megküldjük ... számlánk másolatát”; e helyett: „Távbeszélőn történt megbeszélésünkre való hivatkozással ...” vagy még egyszerűbben: „Telefoni megbeszélésünk alapján ...” — Itt meg a *levő* szó maradt el: „Az elmondottak alapján levelük idézőjelben [*levő*] és ezt követő mondatát tárgytalannak tekintjük.”

f) *Névszóragok és névutók.* — Az utóbbi években terjedőben levő fordulat a megelőző levelezésre való hivatkozásokban ez: „Megkaptuk fenti számú megrendelésüket, melynek *elintézésében* közöljük ...”, vagy így: „Fenti jelű levelük *elintézésében* hivatkozunk.” Mennyivel jobb lenne az *elintézésékeppen* vagy éppenséggel más kifejezés. — Ezt a mondatot is teljesen át kell fogalmazni, hogy megfeleljen a nyelvhelyességi szabályoknak: „... közöljük, hogy a rendelésükben szereplő *idomoknál* igyekezni fogunk a negyedéves ütemezést betartani”; helyesen: „közöljük, hogy a megrendelt idomokat igyekszünk a negyedéves ütemezés szerint szállítani.” Itt is jobb lett volna más rag (pl. *-hoz, -hez*) a *-nál, -nél* helyett: „A bérelszámolás munkáját nagy mértékben könnyítené, ha a havidíjas *elszámlálásoknál* is olyan szerkezetű listát használnánk, mint a fizikai bérek *sámfejtésénél*.” — Ugyanez a szöveg így folytatódik: „*Ezáltal* nem kellene havonta két listát írni.” Ebben az esetben helyesebb lett volna a ragos változat: „*ezzel* nem kellene ... stb.”, de még jobb így: „és így nem kellene ... stb.” — A névutók közül a legtöbb baj az *által* személyragozott alakjával van, melyet sohasem vált föl a *munkás készítette* (iparcikk) vagy a *tőle készített* típus, vagy ha egyszer véletlenül igen, akkor ilyen zagyvalék lesz belőle: „Amennyiben a *szállítást tőlünk kívánják eszközöltetni*, úgy a rendelési lapon kérjük ezt feltüntetni”; e helyett: „ha az anyagot velünk kívánják szállíttatni.” — A *részére* névutó ilyen torz szerkezetben jelentkezik: „A raktározásra vonatkozó előírásoknak megfelelő a szalmakötélgyártás alapanyagának: a *zsúpszalmának a részére* szolgáló két fedett kőépület raktár.” Ezt így kell lefordítani: „Az a kőépület, amelyben a szalmakötélgyártás alapanyagát, a zsúpszalmát tárolják, megfelel a raktári előírásoknak.” — Végül három példa a névutószzerű határozók helytelen használatára: „A befogadóképesség *szempontjából* azonban nem minden időben elegendő a fedett rakterület”; „Kérjük, hogy az egyenleg helyességét *velünk szemben* 8 napon belül igazolni szíveskedjenek”; „A rendelésben foglaltakra *vonatkozással* értesítjük t. Címet ...” Mennyivel egyszerűbb lett volna: „Nem minden időben elegendő a fedett rakterület.” A második kifogásolt szerkezet pedig az értelem megváltozása nélkül elhagyható. Az utolsó példa javítása egy helyesen fogalmazott levélből: „A ... sz. utasításra hivatkozunk és értesítjük Önöket ...”

g) *Névelő.* — A határozott névelővel az a baj, hogy nem teszik ki. Az ellenkezőjére is akad példa az előbbieken, de lényegesen kevesebb. A tárgy-megjelölésben sokszor helye volna a névelőnek, de elmarad, pl. „Tárgy: [a] Vállalatunkhoz benyújtott »Új helység [!] létesítése« tárgyú újítási javaslata.” — Második helyen az előzményekre való hivatkozásokat kell említeni, pl. „[A] Tárgyban megjelölt levelükre való hivatkozással ...”; „[A] Tárgyi rendelésükben szereplő acélöntésű futókerék ...”; „[A] Fenti számuk alatt megrendelt acélöntésű fékdob ...”. Más jellegű példák: „[A] Végleges árat a munka befejezése után utókalkulációval állítjuk számlába ...”; „... az átépítési munkálatok pénzügyi fedezetét biztosítottuk [az] 1957. évre.”

h) Szórend. — Az eddig felhozott példákban akad elég szórendi hiba, azért külön csak hármat említek: „Használati díj fejében az általam fizetett bér arányos részét tartoznak nekem megtéríteni, amely kb. havonta 50.— (ötven) Ft összeget tesz ki”; így helyes: „havonta kb. 50.— ... stb.” Újsághirdetésből való ez: „Felhívjuk ügyfeleink figyelmét, hogy ... vállalatunk kizárólagosan jogosult ...”; helyesen: „kizárólag (osan) vállalatunk jogosult”. „Vállalatunkat utasítottuk, hogy a keretszámot december 15.-ig rendelkezésével fedezze le és ezzel egyidejűleg juttassa el kifogástalan állapotban a szükséges mintákat ... címünkre.” Helyesen: „és ezzel egyidejűleg a szükséges mintákat kifogástalan állapotban juttassa el címünkre.”

Végül egy levél a minisztériumból, amelyben a szó szerkezetek elhelyezésének rendje, a főös szó és a rossz ragozás csaknem teljes értelmetlenséget okoz: „Az 1961.-évi önkezelésben végzendő meglevő mintaraktár épület felújításával kapcsolatban közöljük, hogy a megváltozott lehetőségek folytán igényüket 1961.-évben nem áll módunkban teljesíteni.” Az igazi mondanivaló ez: „Mintaraktár-épületük önkezeléses felújítására az 1961. évben keretet biztosítani nem tudunk.”

i) Egyhangúság. — Egyik leggyakoribb hibája a fogalmazóknak az, hogy ugyanazt a szót nem egy levélen, hanem egyetlen mondaton belül kétszer vagy többször is ismételtetik: „Az 1960. évi nyereségrészesedés *tárgyában* kiadott 108/1960. (PK. 3.) P. M. utasítás végrehajtása *tárgyában* megjelent 60.075/1960. sz. KGK. utasítás 2. és 3. §-a foglalkozik a korrekciók kérdésével.” (Ezt a levelet az öntöde irányító hatósága írta.) Az öntöde igazgatója ilyen utasítást adott ki: „E nagy *ünnep* méltó *megünneplésének* zavartalan biztosítása *érdekében* üzemünk belső rendjének *őrzése érdekében* 1960. ... hó ... -án az üzembiztonsági *feladat ellátása* területén fokozott *szolgálat ellátást* rendelék el. Felhívom a *szolgálatot ellátó* elvtársak *figyelmét* — függetlenül attól, hogy a felsőbb szervek ellenőrizhetik a *szolgálat ellátását* — fokozott *figyelemmel lássák el kapott feladataikat*.” Az egyik minisztérium így ad utasítást a vállalatának: „Kijelölöm a *vállalatot* az X. *vállalat* részére — korábbi kijelölés alapján elvégzett szakipari *munkák pótmunkájaként* — 90 m² csempe-burkolat és 40 m² mozaik parketta burkolat kivitelezésére 1961. I. negyedévben.”

3. Nem nyelvhelyességi kérdés, de meg kell említeni, hogy az udvarias stílus egyre inkább kiveszőben van a levelekből. Az iparigazgatók például így zárják leveleiket: „Igazgató elvtársat fegyelmi mellett teszem felelőssé a felvételi tilalom betartására.” Meg vagyok győződve róla, hogy a címzett (persze névelővel) nélkül is — igaz, nem *be-*, hanem — *megtartotta* volna a tilalmat. Nem csoda, ha a vállalatok ezt a rideg hivatali stílust egymás között is alkalmazzák: „Ezen elismervény csatolásával a számla MNB 48. sz. fióknál nyújtható be. A számlára feltűnően rávezetendő »Készlet átvétel«. Felhívjuk figyelmüket, hogy a számlát csak abban az esetben tudjuk elfogadni, ha az pontosan a mellékelt árközlés szerinti adatokat, ugyanebben a sorrendben tartalmazza!” — Persze vannak udvariasabb hangú levelek is, mégpedig nem kis számban, de ezekben az egyetlen udvariassági formula a *szíves, szíveskedjék* szó: „Kérjük, *szíveskedjenek* megbízottjukat kiküldeni”; „Fentiek *szíves* tudomásulvételét kérjük.” Rendkívül ritka az ilyesmi: „Hivatkozással ... keltű b. soraikra ...” vagy: „*Köszönettel* igazoljuk fenti tárgyú ajánlatuk vételét.” Udvarias megszólítást csak a szakszervezetek körleveleiben

olvashatni: „Kedves Igazgató elvtárs”, de a minisztériumi körlevelekben így: „Igazgató elvtárs!”.

II.

1. Az eddigiekben példáinkat az „életből” merítettük, most vizsgáljuk meg azoknak a levelezési tankönyveknek a nyelvét, amelyeket az utóbbi években adtak ki. Csak kettő jöhet szóba: Benis Mihály — Dobos Gábor — Nádas Endre: Kereskedelmi iratminták. 1955. (ezt a továbbiakban B.-nek rövidítem) és a legújabb: Horváth Jenő: Bevezetés a levelezési ismeretekbe. 1960. (rövidítve: H.). Ezek a könyvek az üzletesemények szabatos ismertetését és a velük kapcsolatos írásbeli tevékenységek mintájának közlését tekintik céljuknak, tehát nyelvhelyességi és helyesírási szabályokat nem tartalmaznak. Persze az, hogy a felnőtteknek szánt tankönyvekben nyelvhelyességi és helyesírási tudnivalók nincsenek, nem is olyan magától értetődő, hiszen a vállalati dolgozók keze ügyében nincs mindig ott a nyelvtankönyv meg a helyesírási szabályzat (én még ilyenrel legalábbis nem találkoztam), márpedig nincs olyan esemény az életben, amely pontosan azonos volna a tankönyvben ismertetettel, tehát át- vagy újrafogalmazásra mindig szükség van, a fogalmazás során pedig nem árt jó néhány nyelvhelyességi szabály. Ilyesmi azonban ezekben a könyvekben nincs. Mindkét munka megelégszik azzal, hogy néhány sorban megemlíti a jó levél stílusának követelményeit: a világosságot, szabatoságot és magyarosságot (H. 3, B. 5—6). Ez utóbbiról ennyit írnak: „Fontos követelmény, hogy a leveleket szép magyar nyelven írjuk. Kerülünk kell tehát az idegen mondat szerkezeteket és kifejezésformákat. Az ún. magyar kereskedelmi levelezés a kapitalista időkben a német kereskedelmi levelezés hatása alatt alakult ki, a német kifejezésformákat szolgai módon lefordították magyarra és az így megszületett magyar levél tele volt a legcsúnyább németességekkel (germanizmusokkal). Ennek káros hatását még ma is érezzük” (H. 3). „A magyaros stílus feltételezi az előbbi követelmények együttes betartását, valamint azt, hogy alkalmazkodik a magyar helyesírás szabályaihoz (szavak kiválasztása és használata, mondat szerkesztés stb.) és a kereskedelmi szakkifejezéseket (terminológiát) csak annyiban használja, amennyiben a szöveg sajátossága megkívánja” (B. 6). Ennél több nyelvhelyességi intelem nincs is egyik könyvben sem. Következnek a minták, amelyekben a röviden ismertetett alapelveknek gyakorlatban kell megvalósulniuk. Ezeknek a mintáknak a nyelvi helyességét vizsgálom a továbbiakban. Ha idézett adatom nem iratmintából való, akkor az idézet helyének megjelölése mellé odateszem a „szövegben” szót, jelölve annak, hogy a szerzők saját szavairól van szó. Az adatokat az összehasonlítás miatt nagyjában az előző fejezet rendje szerint csoportosítom.

2. a) Helyesírás. — A tárgymegjelölésben a tankönyvek szerzői kettőspont után nagybetűt írnak, s utána egyszer tesznek pontot, másszor meg nem, pl. B. 9: „Tárgy: Bútormegrendelés”; H. 5: „Tárgy: A termelőszövetkezetek 1959. évi megsegítése.”; H. 16: „Tárgy: Ajánlatkérés”; H. 24: „Tárgy: Rendelésigazolás”; H. 30: „Tárgy: Értesítés elkészült műszerekről.”; H. 40: „Tárgy: Szerződés módosítási javaslat.” és még számtalan példában hasonlóan. Ugyanez a következtetlenség a tárgyrovaton kívül is előfordul. Például H. 24: „Teljesítési hely és módozatai: Helyt gyárunk [Bekezdés]

Fizetési feltételek: Megadás szerint"; H.80: „Munkahelye: Gépterem. Jelenlegi besorolása: csoportvezetői munkakör.”; H.52: „Fuvarozandó áru részletes leírása: szekrény, fényezett.”; B.18: „Az áru megnevezése: törülköző.”; B.19: „A megállapodás tárgya: műjég szállítása, illetve átvétele.” Minthogy címszerű megjelölésről van szó, helyesírási szabályzatunk 338. pontja alkalmazható.

Az azonos mondatrészeket elválasztó *vagy* kötőszó elé vesszőt tesznek; pl. H.16 (szövegben): „a vevő . . . meghatározott áru, többféle áru, vagy árucsoport iránt érdeklődik”; H.52 (szövegben): „szállíthatják teherárúként, vagy gyorsárúként”; B.15 (szövegben): „áruszállításra, vagy más gazdasági érdekű szolgáltatásra”; uo.: „az egyik fél állami szerv, vagy állami vállalat.” — Sok a következtetlenség a betűszavakban a pontok körül, pl. B.67 (szövegben): B. V. K. H. (MÁV Bevételellenőrzési, Visszatérítési és Kártérítési Hivatala), de uo. és mintában helyesen is: BVKH; H.29: „Budapesti Elektromos KSz.”, de 26: „Bútorkészítő KTSz és Budapesti Elektromos KSz.” — Akad következtetlenség a rendeleti helyek jelölésében is: H.24: „az 50/955 M. T. sz. rendelet”; H.26: „az 51/1955. VIII. 191. MT. sz. rendelet”; helyesen: az 51/1955. (VIII. 19.) M. T. sz. rendelet.

A nagybetűk használatáról már a fentebbiekben szoltunk. Ahhoz még annyit, hogy bizonyos intézmények nevét következtetlenül hol nagy-, hol kisbetűvel írják. Például B.108 (szövegben): „az Egyeztető Bizottság vagy Bíróság”, de uo. helyesen kisbetűvel is (ugyanilyen következtetlenség még a B.121. lapon is előfordul); B.68: „Kohó- és Gépipari minisztérium”, de egy sorral lejjebb a *minisztérium* helyesen nagybetűvel van írva.

A géppel író levelezők számára nem nagy jelentőségű, de nyomtatványban nem nézhető el az ékezethiba: B.30: *érdekmulas, meghiusult*.

Az egybe- és különírások körül is feltűnő a következtetlenség: H.14 (szövegben): *rúdacél*, de uo. mintában: *rúd acél*; H.15: *megrendelő-levél és megrendelőlevél*; H.26 (szövegben): *rádió alkatrészek*, de uo. *rádióalkatrészek* is; H.147: *leltár ellenőr és leltárellenőr*; B.45 (szövegben): *bérbe adó és bérbeadó*; B.74 (szövegben): *légi fuvarozás és légifuvarozás*. — Egyszeri előfordulású helytelenségek: H.14: *hajótengely gyártás*; H.26: *inkasszó rendszer*; H.45 (szövegben): *jegyzőkönyv felvétel*; H.49 (szövegben): *csomag kezelésiszám*; H.78: *Orion-gyár*; B.24 (szövegben): *tervszám eltérés*.

b) *I d e g e n s z a v a k*. — A nélkülözhető idegen szavakkal szemben Horváth látszólag elutasító magatartást tanúsít, mert egyszer-mászor a szakszókincshez tartozó idegen szavakat csak zárójelben említi, pl. 72 (szövegben): „az ún. meghitelezés (*akkreditív*)”; 110 (szövegben): „külföldi fizetési eszköz — *deviza* —”; 118 (szövegben): „minőségben (*specifikációban*)”; 63 (szövegben): „a beszédési rendszer (idegen szóval: *inkasszó*)”; 67 (szövegben): „azonnali (*prompt*) *inkasszó*”. De ez látszat, mert azután csak az idegen szavakat használja (pl. 118: *akkreditív*, 59: *deviza*, 66: *inkasszó*, 67: *prompt*), sőt máskor megcseréli a sorrendet, és a magyar szót rekeszti zárójelbe (talán a gyengébbek kedvéért), pl. 166 (szövegben): „Az oktatás *centralizált* (központosított) vagy *decentralizált* (nem központosított, széttagolt) lehet.” — Sok esetben, amikor pedig a szakszókincsbe tartozó idegen szónak könnyen lehetne magyar megfelelőt találni, nem jelzi azt, és nem is váltogatja azzal, pl. 11 (szövegben): *realizál*, 25 (szöveg): *kollaudál*, 91 (szövegben): *prospektus*, 96: *zsánerminta*, 98: *konfekció*, 114: *konszignáció*, *direkt wagonban*, 120, 121, 122: *garanciális szervízanyag*. — A másik levelezőkönyv szerzőinek eljárása telje-

sen-hasonló, a bemutatható példák azonosak. Innen csak egy példát említek, amelyben az idegen szó egyszersmind idegen nyelvi szerkesztési módot erőszakolt ki: 21: „Megrendelünk a bemutatott minta szerint 5 q sima mézes-csókzaecskót 100 Ft/q árban, *minusz* szállítási költség.” Így talán meg se értette volna a címzett: „mázsánként 100 Ft-os árban, amelyből a szállítási költséget levonjuk.”

Az itt említett idegen szavak jó része, legalábbis a bankszakma körébe vágók, a bankok nyomtatványaiból valók, amelyeket a tankönyvek szerzői nem változtathattak meg. A bank nyomtatványain, amelyeket tízezerszám használnak naponta a vállalatok, elsősorban a megfelelő magyar szóval könnyen helyettesíthető *inkasszó* szó fölösleges használatát lehet és kell kifogásolni. Van a banknak olyan előnyomott levele, amelynek a neve: *inkasszó-megbízás*, *inkasszó kifogásolás*, *azonnali inkasszó*, és van egy szerve, amelyet *Inkasszó* Felszólalási Bizottságnak hívnak (H.66—9). Ezek helyett bátran nyomtathatták volna ezt: *beszedési megbízás*, *beszedés kifogásolása*, *azonnali beszedés*, és a bizottságot is nevezhetnék MNB *Egyeztető* Bizottságnak, senki sem tévesztene össze a vállalati egyeztető bizottságokkal. Meg kell azonban jegyezni, hogy az MNB az elmúlt évben egyre több nyomtatványáról elhagyta a kifogásolható szavakat (*inkasszó*, *klíring*), de a BB eddig még nem követte ezt a példát. Felmerülhet a kérdés, hogy az 1960-i kiadású tankönyv miért a régi mintákat népszerűsíti.

c) *I g e k ö t ő k*. — Mind a két könyvben ugyanazt a hibás igekötő-használatot ajánlják az olvasóknak legalábbis mintáikban, amelyeket azok — mint az előző fejezetben láttuk — maguktól is követnek, tanács nélkül. A legtöbb hiba itt is a *be* igekötő helytelen használatában van. Csak néhány példa: H.40: „A szállítási szerződés egyéb határidőit pontosan *be* fogjuk *tartani*”; H.85: „A munkafegyelem *betartása*”; H.151: „*Betartották-e* a Központ által előírt árakat? ... *betartottuk*”; H.80: „Régebbi illetményének *beszüntetéséről* ... intézkedtem”; B.6 (szövegben): „az előbbi követelmények együttes *betartását*”; B.11: „a 90 napos határidőt nem tudtuk *betartani*”; B.96: „Elkészíti az ütemtervet és *betartja*”; stb. — A többi igekötővel kevesebb a baj, mégis néha jobb megoldást lehetne találni, mint ebben a példában is: H.25: „megrendeléseit ... határidőben nem *adja le*”; helyesen: *adja át* vagy *küldi el*.

d) *Terjengősség*. — Levélmintáiban és sajnos magyarázó szövegeiben is mindkét könyv szinte ajánlja az amúgy is burjánzó terjengős kifejezéseket. Példák: H.15 (szövegben): „A vevő részéről a *vételre irányuló kezdeményezés* ajánlatkéréssel ... *indul meg*”; helyesen: „A vevő a vételt ajánlatkéréssel kezdi.” H.41: „véleményeltérési *nyilatkozatot teszünk*”; helyesen: „véleményeltérést jelentünk be.” H.46: „szállítási kötelezettségüknek nem *tettek eleget*”; helyesen: „kötelezettségük ellenére nem szállítottak.” Uo.: „*csavarszállításainkat* csak szeptember 30-i határidőre tudjuk *teljesíteni*”; helyesen: „a csavarokat csak ... -án tudjuk szállítani.” H.47: „a nekünk szállított hősugárgázók közül 2 db *összetört állapotban érkezett*”; helyesen: „összetörve érkezett meg.” H.49 (szövegben): „Fuvarozásnak nevezzük azt a tevékenységet, amellyel javak és élőlények *szállítását*, rendeltetési helyükre való *juttatását lebonyolítjuk*”; helyesen: „amellyel javakat és élőlényeket a megadott címekre szállítunk (vagy esetleg: juttatunk).” H.54 (szövegben): „a gépkocsi *teljesítményével kapcsolatos adatokat*”; helyesen: a gépkocsi teljesítményadatait. H.160: „Az *inkasszó tárgyát képező*.” Végül egy szinte értel-

metlenné dagályosított mondat Horváth könyvéből: „... a banklevelezésben vállalatának ritkábban *alkalmazták az önálló fogalmazású leveleket*, inkább nyomtatványúrlapok *kitöltését veszik igénybe*” (60, szövegben).

Hasonló hibák a másik könyvben: B.12: „*a küzzettel ellátott* beadványon”; B.33: „A vasalókat ... *ellátták az eredeti csomagolással*”; B.65 (szövegben): „Ha az átvevő *él a felszólamlással*”; B.44 (szövegben): „*az igénybevételt szenvedett fél*.”

e) **Névszóragok és névutók.** — A névszóragok (igei vonzatok) helytelen használatára nem sok példát tudok idézni: H. 16: „milyen áron vállalnák el *gyártásra*”, e helyett: *gyártását*; B.50 (szövegben): „*Bérleményben végzett átalakítás*”, e helyett: *bérleményen*; B. 88 (szövegben): „jogot biztosít a dolgozóknak a ... társadalmi ellenőrzés *gyakorlására*”, e helyett: *gyakorlásához*. — A névutóknál már sokkal több hiba akad. Feltűnő a névutó-szerű határozók fölösleges használata: H.40: „a gyártási programunk *felülvizsgálatával kapcsolatban* megállapítottuk”; helyesen: „gyártási programunkat *felülvizsgálva* megállapítottuk”; H.78 (szövegben): „Bizonyos állások *elnyerésével kapcsolatban* az ajánlkozóknak életrajzot is be kell adnia”; helyesen: „bizonyos állások *elnyeréséhez*”; H.4: „a munkásszállásokra vonatkozóan milyen felújítási munkát végeztek”, így jobb lenne: „milyen felújítási munkát végeztek a *munkásszállásokon*?”; H.52 (szövegben): „A szállítási szerződés megkötése hajófuvarozásnál is *fuvarlevél útján* történik”, helyesebb: „hajófuvarozáskor is *fuvarlevéllel* történik”; H.63 (szövegben): „... a postának adott *megbízás útján* is teljesíthetnek fizetést”; H.71: „követelésünket büntető *inkasszó útján* fogjuk érvényesíteni”; B.34 (szövegben): „*inkasszó útján* érvényesíti követelését”; H.77 (szövegben): „írásban ajánlkozok valamely állás *elnyerése céljából*”, helyesen: *állásra*. — Olykor ragok helyett névutókat használnak, pl. H.137: „minőségi *kötbér* iránt indított perünkben”; B.12: „meghiúsulási *kötbér* igény iránt indított jogvita ügyben”, ezek helyett: *kötbérért*; B.138 (szövegben): „Mentesíti a megtérítési *kötelezettség alól*”, e helyett: *kötelezettségtől*.

f) **Névelő.** — A határozott névelőt Horváth feltűnően sokszor elhagyja, pl. H.4: „[Az] Öltözőkre ... vonatkozóan milyen felújítási munkát végeztek?”; H.15 (szövegben): „pl. [a] kiegyenlítés megelőzheti a teljesítést”; H.25: „Szállítási szerződés, mely létrejött [a] Magyar Adócsőgyár megrendelő és [a] Papírellátó Vállalat szállító között”; H.139: „amelyekben [a] jelen szerződés nem intézkedik”; H. 141: „[A] Hitelező jogosult ...” Ehhez még csak annyit, hogy a döntőbizottsági keresetekben Horváth az *alperes* és *felperes* szó előtt az általános helytelen gyakorlatnak megfelelően a legritkábban használ névelőt. A másik levelezési tankönyvben e tekintetben alig van hiba. A keresetekről azonban a hivatalos nyelv vizsgálatában — más alkalmakkor — ejtek szót.

g) **Szóképzés.** — A vállalati dolgozók fogalmazta levelekben a szándékosan keresett hivataloskodás és szakszerűség nyomait a fölösleges idegen szavak és a terjengős kifejezések használatában találtuk meg. Az egyik tankönyvben azonban újabb olyan jelenségre bukkantunk, amely ugyancsak bizonyos hivatalos szint ad a leveleknek. Az ilyen ritkán használt vagy csak a „kincstári” nyomtatványokon előforduló szavakra gondolunk, mint *tudakozvány* (B.74, szövegben) a közönségesebb, de teljesen azonos jelentésű *tudakozás* vagy *tudakozódás* helyett. Hasonló H.-nál is a *nyugtatóványozott* számla (34, szövegben) a *kiegyenlített* vagy *kifizetett* vagy *elismert* számla

helyett. Erőltetettnek és körülményesnek látszik az *-ási* képző használata is ezekben a szerkezetekben: B.10: „*Hivatkozási* számú felhívásukra jelentem” (e helyett: „*idézett* számú felhívásukra jelentem”); B.59 (szövegben): *feladási* állomás (e helyett: *feladóállomás*); B.59 és 74 (szövegben): *fuvarozási* szerződés (e helyett: *fuvarszerződés*); B.73 (szövegben): *szállítási* eszköz (e helyett: *szállítóeszköz*). Nem kell sokáig keresgelnünk ennek a szóképzésnek a forrásait. Benisék könyvében megtaláljuk a MÁV és más fuvarozó vállalatok iratmintáit, amelyeken hemzsegnek az ilyen szokatlan képzésű szavak. Ezeken a nyomtatványokon a legfeltűnőbb az *-ási*, *-ési* végű szavak burjánzása: *feladási* állomás, *rendeltetési* állomás, *feladási* szám, *érkezési* szám (MÁV; B.67. sz. minta), *rendelkezési* lap (MÁV; B. 85. sz. minta), *leadási* szolgálati hely bélyegzője (MÁV; B.87. sz. minta), *visszaadási* ív, *kiváltási* ív száma, vasúti *kiváltási* díj, de ugyanitt *feladóállomás* is (MÁV; B.89. sz. minta), *állomási* név és keletbélyegző (MÁV; B.71. sz. minta). Egyiket-másikat ezek közül melléknévi igeneves szerkezettel (*feladóállomás*, *rendelkezőlap*, *leadó szolgálati hely bélyegzője*, *visszaadó ív*, *kiváltó ív*) vagy birtokos szerkezettel (*rendeltetés helye*, *feladás*, *érkezés száma*, *állomás neve*) is ki lehetne fejezni, és mindjárt nem lenne olyan rideg, sőt a szakmai tolvajnyelvet nem ismerő számára olyan idegen a szöveg.

h) *Szenvedő igeragozás*. — Ugyanezekon a nyomtatványokon meglepően sokszor találkozunk a szenvedő igeragozással, amelynek egyébként sem a tankönyvekben, sem a vállalati levelekben nem találtam nyomát még a létigés-igeneves változatában sem. Példák: „E fuvarlevél 4 példányban *állíttatott* ki. A fuvardíj *megfizettetett*” (MALÉV; B.82. sz. minta); „1. a küldemény a feladási állomáson . . . nek *visszaadassék*; 2. a küldemény további rendelkezések bevarásáig útközben *feltartóztatassék*; 3. a kiszolgáltatás további rendelkezések bevarásáig *halasztassék* el” stb. stb. (MÁV; B.70. sz. minta). Nem hiszem, hogy azok a szenvedő alakok azért kerültek ide, mert nyelvűvelőink ma már elnézőbbek a szenvedő ragozás iránt. Inkább a ferencjózsefi vasutak hivatali nyelvének maradványai lehetnek, mint ez az úgynevezett általános nyilatkozat is: „A MÁV vasút árufelvételi hivatala Ferencvárosi pu. állomás kérésemre az összes alább megjelölt árukat, melyek a mai naptól kezdve általam vasúton leendő szállítás végett feladatnak, nevezetesen: különböző szeszfélék. Ezennel világosan elismerem, hogy ezen áruk csomagolatlanul adattak fel, amennyiben az illető fuvarlevélben ezen nyilatkozatra utalás történik” (MÁV; B.69. sz. minta).

i) *Egyéb hibák*. — A tankönyvekből kevés más hibát tudok idézni. Feltűnő szórendi vétség például alig akad. Mégis a következő mondatot gondosabban lehetett volna fogalmazni: H. 42: „Kérjük, hogy az . . . 1660. sz. szállítólevelükön f. hó 17-én szállított alant felsorolt anyagok . . .”; e helyett: „hogy az 1660. sz. szállítólevelükön felsorolt f. hó 17-én szállított alábbi anyagok.” Más lenne ennek a mondatnak is az értelme, ha a jelzót a megfelelő helyre tennénk: H.19: „A számla összegét a szőlőkarók kifogástalan átvétele után átutaljuk”; helyesen: „a kifogástalan szőlőkarók átvétele után.” Sokkal észrevehetőbb azonban az ilyen nyilván elnézésből származó szótévesztés: H.83: „Az 1828. *bárcaszámú* Szántó Erzsébet nevű adm. foglalkozású dolgozó . . .” (az Április 4. Gépgyár áthelyezőlapja); nem támasztana kellemtelen asszociációkat így: „az 1828-as *azonossági* számú Szántó Erzsébet.”

III.

1. Az eddigieket röviden így foglalhatjuk össze: a vállalati levelezés nyelvében általában olyan nyelvhelyességi vétségeket találtunk, amelyeket köznyelvünkben és a szakmai nyelvekben is kevés keresgéssel megelünk (vö. Grétsy László megjegyzéseit a műszaki nyelv vétségeiről: Nyr. 85: 2—4; ugyanezt állapítja meg a közigazgatás nyelvéről Szende Aladár: uo. 277—83 és e sorok írója a hivatalos lapok nyelvéről: uo. 270—5). Mégis talán dolgozatomból az is kiderült, bár ezt igen nehéz érzékeltetni, hogy a hibáztatott jelenségek a köznyelvben előforduló hasonló hibákhoz viszonyítva nem egyforma súllyal szerepelnek. A hibák egymáshoz viszonyított aránya az, amely megkülönbözteti a levelezés nyelvét a köznyelvtől, és különös, de nem szakmai nyelvvé teszi, amivé lenni egyébként szemmel láthatólag törekszik, noha ehhez a leglényegesebb tulajdona: az elhatárolható szókincse hiányzik. Sok szakma szókincséből táplálkozik, mintája a hivatalos nyelv, annak szabatos kifejezőmódját a túlságos pontosságra törekvő körülírásokkal akarja utánozni — sikertelenül. Hiányzó műszavait más szakmák idejétmúlt képzésű és idegen szavaival igyekszik pótolni és ezzel a szakszerűség látszatát kelteni. A keresett szakszerűség odavezet, hogy nyelvünk törvényeivel ellenkező nyelvtani szabályok szerint szerkeszt, és ezzel a nem bennfenteselek előtt idegenszerűvé teszi a szöveget. Valamilyen hibásan értelmezett szakmai öntudat nyomja el itt a nyelvi tudatot.

A levelező tankönyveket a fentiekben elmarasztalni nem lehet. Bár bennük is nagyjából ugyanolyan nyelvi vétségek fordulnak elő, mint a vállalati levelekben, de a hibák gyakorisága lényegesen kisebb, és szerzőik gondossága, jó szándéka kétségbe nem vonható. A szerzők nem tehetnek például a hivatalos nyomtatványok gyatra magyarságáról, ugyanakkor azonban óvatosabban bánhattak volna a való „élet”-ből merített példáikkal. A legtöbb levélminta észrevehetőleg minden változtatás nélkül került a vállalati iratokból a tankönyvekbe. Ez pedig elég baj, mert ezzel a helytelen nyelvi kifejezések is a minta rangjára emelkedtek. Néhány nyelvhelyességi megjegyzés nagyon hasznos lett volna.

A bemutatott példákból az is megállapítható, hogy valamilyen helytelen elvből kiindulva sem az állami vállalatok, sem az irányító szervek nem követik a régi kereskedelmi levelezés sok szabállyal fegyelmezett gyakorlatát, és ma már — amint a jelek mutatják — el is felejtették. Alig-alig van nyoma annak, hogy egy főnök vagy előadó a levél kibocsátása előtt legalább a géphibákat kijavítaná, a többi hibáról nem is beszélve. Ilyenformán a nyelvi tudat még azokban az emberekben is, akik régebben akár saját belátásuk alapján, akár a körülmények kényszerítő hatására bizonyos nyelvi fegyelmezettségben éltek, elszunnyadt, és másokban az ilyen természetű követelmények összezsugorodása miatt fel sem ébredt. A levelezés egyáltalában nem könnyű munkáját a vállalatoknál nem az e célra alakított osztályok végzik, mint a múltban, hanem az előadók. Három középüzemünknel figyelhettem meg az ügyintézők kiválogatását, de nem emlékszem olyan esetre, hogy a szakmai rátermettség elbírálásakor szóba került-e az, hogy meg tud-e írni a jelölt egy levelet vagy sem. Még a gépirónók helyesíró tudását sem firtatta senki. A gyakorlatban ennyire jelentéktelen az a kérdés, amelyet most szóba hoztam.

Még egyszer hangsúlyozom: felhozott példáim nem az ezrével keletkező levelek egyik-másikából nagy figyelemmel kiválasztott ritkaságok, hanem

olyanek, amelyek általánosak és tipikusak. Mi lehet ennek a számottevő tömegben jelentkező nyelvi igénytelenségnek a magyarázata? Nézetem szerint az, hogy látszólag nincsen olyan kényszerítő ok, amely a levélírókat gondolataik nyelvi kifejezésében fegyelmezné. Régebben a levelet a vállalat tükrének tekintették, amelynek egyebek mellett az is lényeges feladata volt, hogy bizalmat ébresszen a címzettben. Voltaképpen tehát üzleti érdek fűződött a levelekhez, és azért, hogy többet sejtessenek a valóságnál, a külalakot meg a nyelvi kifejezést rendkívüli gondnal válogatták meg. Ezen a területen azonban — közgazdasági kifejezéssel szólva — érdekmúlás következett be. Ez persze csak látszat, és mögötte az a helytelen felfogás rejtőzik, amelyet Szántó Jenő egy politikai-nyelvi tanulmány ismertetésében oly kitűnően fogalmazott meg (Népszabadság 1961. január 15.: 7). Szerinte vannak, akik a nyelvvel törődést holmi polgári csökevénynek tekintik. Csak ez a felfogás magyarázhatja meg azt a jelenséget, hogy az igényességnek társadalmi életünkben tapasztalható növekedésével egyidejűleg a vállalati levelezésben nyelvi igényességgel alig találkozunk. A régi értelemben vett érdek valóban megszűnt. Helyébe kell tennünk azonban azt a felismerést, hogy a nyelv a gondolatok közlésének eszköze, és ebből következőleg a vállalati levelezésnek is a valósággal egyező gondolatainkat kell tükröznie. Márpedig a mi valóságunk sokkal különb, mint amelyet a példaként felhozott levelekből ismertünk meg.

2. A kép, amelyet az eddigiekben festettem, nem akar a jelenlegi nyelv-művelő munka kritikája lenni. Nem kisebbíti ez nyelvművelésünk kétségbe nem vonható eredményeit, hiszen ebben a munkában csak lépésről lépésre lehet előrehaladni, és természetes, hogy sorrendben először az iskola és a nyomtatványok nyelvének tisztogatása következik. Mivel azonban a műszaki nyelv mint szakmai nyelv a nyelvművelés programjába került, helyes és talán sürgető is lenne a vállalati levelezés nyelvének intézményes ápolása is.

A mostani helyzeten — tisztában vagyok vele — csak hosszadalmas nevelő munkával lehet gyökeresen változtatni. Jelenleg azonban sem a közgazdasági technikumokban, sem a közgazdasági egyetemen nem tantárgy a levelezés. M. Ocskov cikkéből tudjuk, hogy a leendő számviteli szakemberek az Egyesült Államokban főiskolai tanulmányaik során egy éven át retorikát, egy éven át pedig kereskedelmi levelezést tanulnak (Buhgaltjerszkij Ucsot 1959. évi 4. szám; ism. Brósz Gyula—Wallner Aurél: Pénzügy és Számvitel 1960 : 425). Régebben nálunk is hasonlóképpen volt. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy leendő közgazdasági technikum tanáraink egy féléven át magyar nyelvhelyességet és stílust is hallgatnak. Mi maradhat vajon ebből az ötödik év végére? Minden bizonnyal helyes lenne mind a technikumokban, mind az egyetemen a magyar nyelv és levelezés oktatásának az öt megillető helyet biztosítani.

De várhatunk-e addig, amíg a megfelelő anyanyelvi műveltséggel felvértezett munkavállalók foglalják el az íróasztalok többségét? Nem hiszem. Sürgősebb megoldást kellene keresni. Egy olyan magyar nyelvkönyv kibocsátása, amely a vállalati levelezőket (gyakorlatilag minden műszaki és ügyviteli dolgozót) végigkísérhetne a nyugdíjig, gyors segítséget jelentene. E könyvbe beleszerkeszthetnénk nyelvünk történetét részletesen, sőt az európai nyelvek történetét vázlatosan (azt tapasztaltam ugyanis, hogy az emberek érdeklődését helyesírási és nyelvhelyességi szabályokkal felkelteni nem lehet, csak az „elvonat” nyelvtörténeti érdekességekkel), az idegen nyelvek megtanulásához

szükséges nyelvtani ismereteket, nyelvhelyességi és stilisztikai, sőt retorikai tudnivalókat, továbbá mindezek mellett mintákat a mindennapi élet írásbeli gyakorlatához (életrajz, magánlevél, szerződés, műszaki leírás, újtási javaslat, jelentés, utasítás, tudósítás, udvariassági formulák az írásban stb.). Valószínű, hogy egy ilyen tartalmú, közérthetően és igényesen megírt könyv nagy lépéssel vinné előre vállalati levelezőink és közgazdászaink nyelvművelésének ügyét.

Végül meg kell említenünk a társadalmi egyesületek és az irányító hatóságok szerepét a levelezés nyelvének művelésében. Egyet kell értenünk Deme Lászlónak ezzel a kijelentésével: „A nyelvművelő munka elevenen ható erővé csak akkor válhat, ha megfelelő társadalmi erők támogatják. Hatásosságának kérdése egyenesen arányos a közigenyesség kérdésével” (Nyr. 84 : 287). A nyelv iránti érdeklődés közönségünkben növekszik, bizonyítják ezt a különféle szervezetekben, művelődési otthonokban nagy sikerrel megtartott nyelvművelő előadások számai, mégsem tudok azonban olyan közgazdasági egyesületet vagy gazdasági ügyeket intéző minisztériumot említeni, amely lapjában a szakmai nyelvművelés mellé vagy élére állt volna. Egyetlen kivétel az időközben megszűnt Számvitel című folyóirat, amely Tiszai István tollából programadó nyelvművelő cikket közölt (1955: 592—603); a folytatás és visszhang azonban elmaradt. Miért nem foglalkoznak a gazdasági szaklapok a szakmai nyelvvel, mint a műszaki folyóiratok, és miért ne foglalkozhatna például a Kohó- és Gépipari Minisztérium közlönye nyelvműveléssel is? Az első kérdés természetesnek látszik, és a szaklapok e téren követett magatartása alig indokolható. A másik ötlet azonban az első pillanatban meghökkenítő és talán mulatságos is. De vajon, ha például a szerszámgazdálkodást az elmúlt tíz esztendőben évenként legalább egyszer, de inkább kétszer utasításokkal szabályozni tudták, vajon nem juthatna-e egy kis hely mindnyájunk közös szerszámának: az anyanyelvnek? A vállalati ügyintézők, levelezők mindegyike tanulmányozza irányító minisztériumának közlönyét. Amit abban olvas, az irányítja munkáját, gondolatait, és a vállalati ügyekben az alakítja véleményét, mert a közlönyben levő utasítások végrehajtását megtagadni nem lehet. Azt hiszem, a szakmai lapok mellett a minisztériumi „hivatalos” értesítők is élesztgethetnék a nyelvi igényességet, tanácsot adhatnának a szakmai nyelv ápolásához, sőt meg is követelhetnék — persze sok figyelemmel és kellő tapintattal — a helyes levelezést. A hivatalos lapokat minden érdekelt olvassa, és ami azokban van, annak következményei is vannak. Ha a minisztériumok a hozzájuk beérkező leveleket néha-néha nyelvi szempontból is megbírálnák, akkor a vállalatok vezetői is megkövetelnék előadóiktól, hogy csak hibátlan leveleket tegyenek eléjük, és ilyen módon mindenki kényszerítve volna — természetesen nem fegyelmi büntetés terhe alatt, de nemesebb kényszerítő erővel — a nyelvhelyességi szabályokat megtanulni.

Befejezésül hadd idézzem Bárczi Géza sokat emlegetett sorait, mivel néhány szava témánkba vág: „... a hírlapi hír, a magánlevél, a hétköznapi futó társalgása is hatást akar elérni, s még talán a száraz üzleti levélnek, a hivatalos rendeletnek sincs kárára, ha formás, tetszetős...” (MNy. 48 : 12; kiemelés tőlem). Nagyon is igaz ez, de sajnos, nem ilyen a gyakorlat. Érdemes hát foglalkozni vele.

Pusztai István

Egy terjedő kiejtési hiba: a „nyekergés”

Több mint tíz éve kezdtem fölfigyelni egy sajátos kiejtési hibára. Lehet, hogy már jóval régebbi idő óta megvan, de olyan természetű ez a „vétség”, hogy bizonyára csak hallási emlékeink sűrűsödésével és éberebb ráfigyeléssel válik bennünk tudatossá. Akkoriban elbeszélgettem róla több fonetikus vagy fonetikát is művelő kartársammal, de eleinte nemigen vetettek rá ügyet. Egyikük-másikuk ma már szintén figyelgeti, mindamellett tudomásom szerint nyilvánosan még nem foglalkoztak vele. Azért végre szólnunk kell erről a kérdésről; főként beszédkultúránk felelőseinek, művelőinek figyelmét szeretnők ráterelni erre a továbbbharapozó hangképzésbeli furcsaságra.

1. Mint tudjuk, a beszédhang úgy keletkezik, hogy a tüdőből mint fűtatóból a légzőcsövön át áramló levegő az útjában levő hangképző szerveket megrezegteti, vagy rajtuk sűrűlődv, bennük megakadva sajátos zörejt (azt is) támaszt. Beszédhangjaink nagyobb részének képzésekor (a magánhangzók esetében mindig) a gégénkben, pajzsporcunk (ádámcsutkánk) belső szögletéből vízszintesen hátrafelé húzódó hangszálak (hangszalagok)¹ rezegnek. Így keletkezik a zönge, beszédhangjainknak zenei eleme. Mindjárt most hangszólyozzuk: természetes, hangos, hibátlan beszédben a zönge képzésekor a kannaporc-, egyszersmind a rugalmas hangszálpár szorosan egymáshoz simul, az utóbbi a hang magassága, mélysége szerint jobban vagy kevésbé megfeszül, rövidül-hosszabbodik a bonyolult gégeizom-rendszer segítségével, s a kitóduló levegő szabályos, periodikus rezgésre készíti a hangrést elzáró hangszálat. Csakis így keletkezhet valóban zenei hang. Suttogás közben nem rezegnek a hangszálak; összezárulnak ugyan, de hátul az őket tartó mozgékony kannaporcok egymás között rést nyitnak a levegőáramnak. A hangszálpárral együtt rezeg gégénk is; ujjunk hegyét odatéve, megfigyelhetjük a képzett hang zöngés vagy zöngétlen voltát. Ha fülünket befogjuk, zöngés hang képzésekor zúgást hallunk. Alkalmas műszerrel persze még pontosabban észlelhetjük, sőt le is rajzoltathatjuk a gége rezgését.

Mikor zöngés hangokat képzünk (most főképpen a magánhangzók képzésére figyelünk), a hangszál rezgésével keletkező zenei hang, a zönge az úgynevezett toldalékosban, vagyis a garat-, száj-, esetleg a többi csatlakozó üregben módosul. Voltaképpen már a gégének a hangszálpár fölötti rezonáló ürege módosítólag hat a zöngére. Mint minden zenei hang, a zönge is gazdag színező felhangokban; az említett üregek a rezonanciájuknak megfelelő felhangokat erősítik, a többit gyengítik. Az üregek rezonanciáját változtathatjuk nyelvünk és ajkunk működtetésével: kisebb vagy nagyobb térfogatú, kisebb vagy nagyobb nyílású lesz az üreg, s e szerint változik a hang minősége.

¹ A *hangszalag* szó mind gyakrabban 'magnetofonszalag' értelemben járatos. Az Értelmező Szótár ezt a jelentését ritkának minősíti, de a magnetofon rohamos népszerűsödésével hovatovább időszerűtlenné válik ez a megszorító minősítés, azért talán célszerűbb lesz a *hangszál(ak)*, *hangszálpár* szót használnunk bonc- és hangtani műszónak. Épp most látok egy apró híreiket (Rádió- és Televízióújság 1961. 43. sz. 18. lap), ez a címe: „Hangszalag mint bizonyíték”. Énekes tánczenei műsorszámok tőzsomszédságában olvashatjuk ezt a kifejezést, okkal 'hangszál'-ra gondolhatnánk, holott a kis közleményben 'magnetofonszalag'-ról esik szó. Az újság szerkesztőségében nyilván már inkább ezt értik *hangszalag*-on.

Legalább ennyit tudnunk kell a természetes, helyes beszédbeli zöngés hangok, különösképpen a magánhangzók képzésmódjáról, mert csak így ismerhetjük föl, ami ettől a szabályostól eltér.

2. Mi is hát az a kiejtésbeli szokatlanság, amelyet a címben egy kissé csúfondárosan „nyekergés”-nek mondunk? Igen számosan, köztük egyébként helyesen beszélők is mondataiknak legvégén néha csak egyetlenegy szótagot, máskor többet, sőt néhány szót is szokásos beszédbeli alaphangjukhoz képest feltűnően mélyen ejtenek, olyan természetellenesen mély „fekvés”-ben, hogy még magánhangzók zöngéjét is elnyomja, eltorzítja a sok mellézközeje. Ilyenkor ugyanis a hangszálak nem záródnak össze teljesen, és nem is annyira feszesek, mint igazi zöngé keletkezésekor, így aztán nyekergésszerű nesz keveredik a zöngébe, még a magánhangzókéba is; minthogy ekkor a hangszálra ható levegő nyomása megcsappan, a hang erőssége is kisebb. Mindezzel nemcsak zeneiségüktől fosztjuk meg a beszédhangokat, hanem ennek következményeképpen beszédünk hangzóssága (szonoritása), érthetősége is csökken. Erről egyszerű módon megbizonyosodhatunk; ha rádiókészülékünkéből „nyekergő” felolvasót hallgatunk, a készülék közvetlen közelében még jól megértjük (legalábbis kitaláljuk) zörejesen, recsegősen képzett szavait, de ha távolodunk a hangforrástól, ilyen szavai egyre érthetlenebbé válnak. Ezt tapasztaljuk természetesen előadóteremben is.

Hazai és külföldi fonetikák leírják a sokféle lehetséges hangadásnak ezt a most említett módját is, de tudomásom szerint arról nem szólnak, hogy ez kiejtési hibaként állandó kísérőjévé szegődhet némelyek, immár igen sok ember beszédjének. Molnár Imre ugyancsak tárgyalja a gégeének, a hangszálpárnak más-másfajta beállítottságát, „regiszter”-ét; Eufonetikájának (Bp., 1942.) erről szóló utolsó, 12. pontjában ezt írja: „Ha zárt porcerés mellett lötyögősen zárnak a hangajkak, morgásszerű zöreje keletkezik” (58. lap; *porcerés* : 'a hangrésnek a kannaporcok közti része'). Ehhez a ponthoz „A hangzó-típusok és gégeeszek táblázata”-ban ezt jegyzi oda: „dorombolás, nyöszörgés” (a 102. és 103. lap közötti táblán). Hasonlóképp „A szép magyar beszéd” című dolgozatának különnyomatában (Bp., 1942. 2. lap).

Legmeggyőzőbb volna hangfelvételtől bemutatni a tárgyalt kiejtési hibát. Annak híján kénytelen vagyok szóbeli leírásra szorítkozni. De talán így is sikerül ráébreszteni olvasóinkat e hangképzésbeli fogyatékoság lényegére, s ha tudatosodik bennünk a dolog, könnyű lesz fölfedezni a valóságban, ismerősök, ismeretlenek beszédében, végül talán a magunkéban is. (Előbb észrevevesszük mások hibáját a magunkénál.)

Íme egy-két példa! Valakitől ezt hallottam: *Elment. Elment bevásárolni.* Az első, két szótagos mondat úgy hangzott, hogy az *El-* szótag aránylag magasra szökött, a *-ment* szótag pedig egy oktávnnyira a mélybe zuhant. Az *El-* tökéletesen képződött, a *-ment* azonban már tele volt zörejjel, pontosabban mondva: az *e* nem volt tiszta zöngé, hanem *e*-féle hangszínű nyekergés, s jóllehet műszerrel nem vizsgáltam meg, bizonyosra vehetjük, hogy az *m* meg az *n* orrhangú zöngéjét is gégezöreje rontotta. A második mondat *El-* szótagja ugyanolyan hangmagasságú és kifogástalan képzésű volt, mint az első *El-*, a *-ment* szótag azonban már nem esett olyan mélyre, mint első mondatbeli társa, hanem csak három hangköznyit. A *be-* körülbelül egy hangközzel alacsonyabb volt az *El*-nél, a *-vásárolni* pedig az első *-ment*-tel egy hangszinten nyekergett-nyöszörgött. — Másvalakitől ezt hallottam: *Ugye jó a hajam?*

Egy nő mondta hűgának, mégpedig úgy, hogy az *Ugye* az illetőnek beszéd-alaphangjánál alig volt magasabban, a *jó a hajam* pedig (mind a négy szótag!) meglehetősen egyéni vagy inkább pesties, a köznyelvitől eltérő dallammenetben hat hanggal lejjebb esett, pontosan egy nagy hatoddal; ez a hangköz igen gyakori az említettnek hanglejtésében. A *jó* a köznyelvi azonos mondatban szokásosnál kevésbé volt nyomatékos, és (talán ezért is) nem ejtődött magasabb hangon a következő három szótagénál. Az egész *jó a hajam* hangsor zöngéit mondhatni teljesen elfödte a recsegő gégenesz.

Még sok példát elemezhetnénk, de bizonyára ennyi is elég. Fontosabb, hogy e tárgyalt jelenség leírását még eggyel-mással kiegészítsem.

Ugyanaz a beszélő, akármelyik, nem mindig egyformán nyekereg; egyszer nagyobb, másszor kisebb mértékben; olykor csak egynémelyik mondatának legvégén sülyeszt egy vagy egy-két szótagot, szót nyöszörgésre, más alkalommal pedig minden mondata, sőt egy-egy mondatának némely szakasza (szólama) is végig nagy zörejjel recseg. Mitől van a nyekergés mértékének ez az ingadozása? Megfigyelésem szerint némelyek meghitt körben alig esnek bele a szóban levő hibába, de ha nyilvánosan, nagyobb társaság, közönség előtt beszélnek, rögtön „lehangolódik” gégájuk. Akadnak olyanok, akik baráti csevegésben is nyekeregnek, hol jobban, hol kevésbé. (Olyanformán van ez, mint az *á* hangot *é*-nek ejtők kisebb vagy nagyobb fokú „nyévo-gása”.)

Midőn azzal a tanárnővel beszélgettem erről a kérdésről, akitől az *Ugye jó a hajam?* példát idéztem, ő úgy nyilatkozott, hogy ha ilyen „laza” ejtismóddal beszél tanítás közben, kevésbé fárad el. Tapasztalatom szerint azonban mindig így beszél, akár fáradt, akár friss, a hosszabb nyári pihenés előtt is, után is. Ő tehát már nagyon rászokott az ismertetett ejtészhibára.

De véleményem szerint tudatosítással, önfegyelmézéssel, gyakorlással okvetlenül lehet segíteni a dolgon, sőt meg is lehet szüntetni ezt a bajt. Ennek bizonyossága az a tény, hogy mikor az említett tanárnővel megvitattam kiejtési sajátosságát, percek alatt hibátlanul beszélt. Igaz, azóta újra meg újra visszazökken a régibe. De hát őneki már megrögződött jellemzőjévé vált a nyekergés, azonkívül idősebb, kevésbé hajlékony volta is akadály a végleges „megjavulásának”. Mégis hangsúlyozom: le lehet szokni erről a hibáról; ezt bizonyító „eseteim” is vannak.

Végül jó lesz megemlítenem, hogy a most leírt „nyekergés”-t nem szabad összetévesztenünk a hurutos vagy más eredetű rekedtséggel, ezzel a szervi megbetegedéssel.

3. Érdekes körülmény, hogy az ismertetett beszédmódra a nők hajlamosabbak, mint a férfiak. Sok év óta jegyezgetem a rádióban szereplőkkel tett idevágó megfigyeléseimet; adataim között feltűnően több a nőkre vonatkozó. Ne haragudjanak az érintettek, ha néhányukat, bár nem név szerint, megemlítem; evvel egyszersmind alkalmat adok e cikk olvasóinak, hogy mihamarább saját maguk is tapasztalatokat gyűjthessenek e tárgyban, ha netalán más módjuk nem volna rá (ezt különben, sajnos, nemigen hihetem). A Rádió mai férfi bemondói között egyetlenegy sincs, akin a recsegtetés hibáját észlelhettem volna, ellenben női bemondói közül kettőn is tapasztalhatni; az egyiket kisebb, a másikat nagyobb mértékben. De az ő esetükben is megvan az említett, fokozatbeli ingadozás. Hasonlóképp többnyire zörejesen beszél az az orvosnő is, akit az „Orvosi tanácsok” ötpercében hallhatunk olykor-olykor (például 1961. április 26-án és szeptember 6-án szerepelt).

Különben mind a hármuk szavaiból nagyon rokonszenves egyéniség érződik. 1961. október 29-én, vasárnap délelőtt a Kossuth rádiónak 11 óra és 11.15 közti adásában (Az emberi beszéd természetrajzáról) a két fonetikusunkkal beszélgető riporternő hébe-hóba meglehetősen gégeneszessé torzította hangját.

A következő régebbi esetekre aligha emlékeznek a rádióhallgatók, azért inkább csak a magam állításának igazolására jegyzek ide néhányat. Egy női előadóművész 1957. május 19-én délelőtt 10 órakor Juhász Gyulának Arany Jánoshoz című versében minden strófa végén rekedtes, recsegő hangon mondta az utolsó egy vagy két szót: *csüreid előtt ; eget ; macskajaj ; (világ)szerелеm*. Ugyanő mondta el ekkor József Attilának Arany című költeményét, s ebben is az első, a második és a negyedik versszak végén recsegett; *fiát ; muszáj ; (mit) ér*. Ugyancsak ő 1960. szeptember 17-én a Kossuth rádióban 9.05 és 9.25 közt az összekötő szöveg olvasásakor eleinte nagyon nyekergett a mondatok végén, később már kevésbé, sőt többször egyáltalán nem. Ebből is látszik, hogy nagyobb önfegyelmel meg lehet szabadulni ettől a fogyatkozástól. — 1957. június 2-án a 13.30-kor kezdődő, Rádiólexikon című adásnak a végén egy nő, a pedagógia tanára az iskolai ballagásról beszélve igen nagy mértékben nyekergett mondatai végén; ennek tetejében az *á* hangot *é*-szerűen ejtette. — 1957. június 23-án a 12.30-tól 12.55-ig tartó, Münchhausen történeteiből című adás bevezetőjét felolvasó nő szintén nyekeregve ejtette a mondatok végét, s ő is *é*-be szűkülően ejtette az *á*-t. — 1957. július 10-én az Esti Krónikában a kínai báb- és árnyjátékosok női tolmácsa feltűnő mértékben recsegtette a mondatok végét. — 1957. november 9-én az Esti Krónikában a Pécsről beszélő nő minden mondatának befejezésekor mélyre eresztett hangját nagyon-nagyon nyekeregte. — 1958. január 7-én 20 órakor a Kossuth rádióban a nemzetközi rádiószervezet budapesti tanácskozásain részt vevő szovjet küldöttségnek magyar nőtolmácsa ugyanilyen módon beszélt. — 1958. november 10-én délelőtt 10 óra előtt a Lányok, asszonyok ... című adásban a divatbemutatóról tájékoztató nő rettenetesen összevissza csapkodtatta hangszálait. — De minden eddigin túltett 1958. november 11-én az Esti Krónikában az az óvónő, aki egy új bölcsőde megnyitásáról számolt be; nemcsak mondatai végén nyekergett, hanem sok mondatát szinte elejétől végéig recsegtette. — 1960. február 27-én az Esti Krónikában egy női nevelő a mondatok végét rendkívül torz módon zörejesítette. — 1960. április 26-án a 18.30-kor kezdődő, Afrikai őskultúrák című rádiógyetemi műsorszámában a női előadó a mondatok utolsó szótagjait, szavait ugyanilyen hibával ejtette. — 1960. július 7-én a Petőfi rádióban 18.10 és 19 óra közt a rádiógyetemi zenetörténeti összefoglalóban több nő igen-igen nyekeregte nyelvünket. — 1961. augusztus 11-én az Esti Krónikában az amerikai farmerek küldöttsége vezetőjének női tolmácsa feltűnően elrontotta mondatai végének zöngés hangjait.

Ez csak töredék része anyagomnak. De ebből is láthatjuk, hogy — sajnos — a női nevelők aránylag nagy számmal vannak képviselve, s hasonlót mondhatunk a női tolmácsokról. (Nem hiszem, hogy ugyanazt a személyt hallottam többször.)

Természetesen a férfiak sem hiányoznak az így „vétkezők” közül, de sokkal kisebb a számuk. Egy különben jó kiejtésű meteorológusunk 1957. június 2-án 13.30-kor a Rádiólexikon első műsorszámában az atom- és hidrogénbombának az időjárásra való hatását fejtegette, s mikor mondatai végén leeresztette a hangját, csúnya nyekergést hallatott. Ugyanő 1960. július 26-án az Esti Krónika végén az időjárásról nyilatkozott, s nemcsak mondatai-

nak utolsó szavait, hanem egy-egy részmondatát is rendkívül torzító recsegéssel zeneietlenítette. — 1957. augusztus 21-én a Bérezséről a MÁVAG-ban című negyedórás műsorszám elején egy férfi némelyik mondatának utolján fölötébb nyekergett. — A rádióban szereplő férfiokról följegyzett észrevételeim ezzel csaknem kimerülnek; mindössze hármát-négyet említhetnék még, például egy pszichológust (1958. február 23.), egy filmrendezőt (1958. nov. 26., de. 10 ó 20 p); ez az utóbbi méltó versenytársa annak az óvónőnek, aki egész mondatokat végignyekergett.

Nincsenek ugyan rendszeres följegyzéseim a rádión kívüli szereplőkről, de határozottan meg kell állapítanom, hogy értekezleteken, gyűléseken az előadó, felszólaló férfiak között nagyobb számban akadnak nyekergők, mint rádiós megfigyeléseim mutatják. S egyre jobban nagyobbodik a számuk. De egyelőre messze elől járnak nőtársaink.

Régóta keresem a nyitját a nők ebbeli elsőbbségének. Mint említettem, egy tanárnő, akivel erről beszélgettem, azt hozta föl „mentségére”, hogy a gégeizmok, a hangszálpár lazább működtetésével könnyebben bírja a sok beszélést. Ez az állítás azonban aligha áll helyt; nem hihetjük, hogy a nők, akik köztudomás szerint szívósabbak a férfiaknál a kisebb-nagyobb fáradalmak (és fájdalom) elviselésében, éppen a beszéd megerőltető hatását jobban éreznék. Azt tudjuk, hogy a beszéd is számba jövő energiaelhasználással jár. Láng Sándor orvos, egyetemi tanársegéd *A munka tudománya* (Munkaélet-tan) című könyvében (Bp., 1938?, 117. lap) adatokat közöl erről és egyéb tevékenységekről. Táblázata szerint beszéd közben az oxigénfogyasztás növekedése 41—47 százalék, s e munka okozta hőtermelés egy perc alatt 0,45—0,56 kilogrammkalória; éneklés közben az oxigénfogyasztás emelkedése 19—83 százalék, a munka okozta hőtermelés egy perc alatt 0,19—0,93 kilokalória (ez a nagy ingadozás a piano és a fortissimo hangerőváltozások miatt van); érdekességgként megemlíthetjük még, hogy trombitálás közben az oxigénfogyasztásnak 32—61 százalékos növekedését lehet észlelni, a munka okozta hőtermelés meg egy perc alatt 0,27—0,98 kcal.

Ezeknek a számoknak egybevetése arról győz meg bennünket, hogy a beszéd jelentős mértékben fogyasztja energiánkat, tehát okvetlenül fáraszt; nőt, férfit egyaránt. Ezzel vagy csupán ezzel mégsem lehet okát adni a nyekergésnek. Ellene mond ennek az a tény, hogy gyöngye szervezetű emberek is ugyanúgy mentesek vagy nem mentesek ettől a beszédhibától, mint az erősebb szervezetűek. Sokszori kórházban létem alatt megfigyelhettem, hogy heteken át ágyban fekvő, elgyöngült szervezetű emberek sem nyekeregtek, nyilván azért, mert egészséges állapotukban sincs meg ez a szokásuk. Ide kívánczik annak a megfigyelésemnek közlése, hogy egy Kossuth-díjas, nagy termetű, erős fizikumú énekesnőnk feltűnően nyekeregve beszél, énekhangja azonban hatalmas erővel cseng, zeng, szárnyal. Ő maga eleven cáfolata az említett tanárnő vélekedésének.

A női testalkat különbözőségével, a női beszélőszervek kisebb méretűségével sem magyarázhatjuk meg a nők gyakrabbi nyekergését. Tarnóczy Tamás akusztikai kísérleti vizsgálatainak eredményei is e megállapításunk mellett szólnak; ezt írja *A magyar magánhangzók akusztikai szerkezete* című munkájában (Bp., 1941. 14. lap): „Férfi és női hang között n i n c s l é n y e g e s s z e r k e z e t i k ü l ö n b s é g. Természetes beszéd alaphangmagassága a férfiaknál 150—250, nőknél 250—350 Hz körül van”. (Hz = hertz 'a másodpercenkénti rezgések száma'.) A „nincs lényeges szerkezeti külön-

ség” bizonyára csak erre a rezgésszámbeli, hangmagasságbeli különbségre utal; ennek azonban semmi köze sincs a beszédhangok zöngésebb vagy zöngétlenebb jellegéhez.

Mi lehet az oka a nők gyakoribb nyekergésének, s általában mivel magyarázhatjuk ezt, az egyre terjedő természetellenes kiejtést? Véleményem szerint mélyen az egyéniségben gyökerező, tehát főként lelki okai vannak. Ez irányú vizsgálódásaim eredményét röviden úgy foglalhatom össze, hogy *ösztönös, nem tudatos tekintélynövelő szerepe van*; az így beszélő ezzel a neki túlon túl mély, „férfias” képzésű hanggal ad nyomatékot mondanivalójának¹. Ezt a megállapításomat könnyű volna szépen hangzó lélektani szakkifejezésekkel („alsóbbrendűségi érzés”, „ellenpontos, kompenzációs elv” stb.) körülteremtettézni, de az egyszerűbb fogalmazásból is kitűnhet, sőt így világosabban kitűnhet, mire gondolunk. Minden ember magatartásának léteérdekű jellemzője, hogy legalább olyannak szeret látszani, amilyennek véli magát, semmiképpen sem akar rosszabb színben föltűnni, kevésbé értékesnek, jelentősnek jutszeni. Kivált ha bizonyos lelki alkati sajátságok (befelé forduló hajlam, túlzott érzékenység, szemérmesség, az önbizalom hiánya, bátortalanság stb.) gátolják a megnyilatkozásnak természetes jelentkezését, akkor netalán a „kompenzáció”-val egy kissé eltorzul ez a megnyilatkozás. A magatartást nagymértékben alakítja a hivatali állásból folyó felelősség érzése, a tekintély megőrzésére való törekvés is. Megnyilatkozásunknak egyik fő formája a beszéd, ennél fogva magától értődik, hogy azon is nyomot hagy a magatartásnak vázolt irányú érvényesülése.

Dolgozó nőink társadalmunk forradalmi átalakulása óta többet forgódnak a nyilvánosság előtt, az élet minden területén számos kisebb-nagyobb vezető állást töltenek be. Ilyen körülmények között, ha megvannak bennük az említett alkati föltételek, nagyobb tömegükre és fokozottabb mértékben hat a tárgyalt beszédmodor csábítása. Evvel a *csábítás* szóval egyszersmind azt is kívánom jelezni, hogy e jelenséggel kapcsolatban már-már divatról is beszélhetünk; igen sokan talán nem is annyira hajlamból, mint inkább divatból követik a rossz példát. Ez persze a férfiakra is áll.

Érdekességként megemlítem, hogy nemcsak minálunk lehet tapasztalni a nyekergést; e tekintetben nem végezhettem rendszeres megfigyeléseket, de több ízben észrevettem például németek és angolok ajkán (szintén inkább nőknél) ezt az ejtésmódot anyanyelvük használatakor. Úgy látom egyébként, hogy — amennyire tájékozódhattam — a külföldi irodalomban sem foglalkoztak ezzel a kérdéssel.

4. A beszédművelés szakírói régóta hangoztatják a tiszta, plasztikus, jól érthető kiejtés, a tökéletes hangképzés fontosságát. Például már Egressy Gábor a „tiszta kiejtés”-ről szól (A színészet iskolája. Bp., 1879. 27. lap). Hevesi Sándor így ír Az előadás művészete című könyvében (Bp., 1908. 7. lap): „Minden szóbeli előadásnak alapfeltétele a *tiszta* kiejtés, ami annyit jelent, hogy a nyelv minden egyes hangzóját és mássalhangzóját a maga

¹Érthető egy kortársnőmnek őszinte vallomása. Lektorommal együtt hallgatta e cikk kéziratának fölolvását. Még csak a 3. pont elején jártunk; azt olvastam, hogy a nők körében gyakoribb a nyekergés. Közbevetve mondtam, hogy elvéve ő is belesik ebbe a hibába. Azt mondta rá minden kertelés nélkül: „Nem szeretem a vékony hangomat, azért igyekszem mélyebb hangon beszélni.” Az illetőnek nagyon magas szoprán beszédhangja van.

sajátos jellegének megfelelően kell megszólaltatni.” — A maiak közül Ascher Oszkár is hasonlóképp nyilatkozik: „Elképzelhető-e tisztán és hibátlanul formált hangzók nélkül a beszéd tisztasága? Elképzelhető-e tiszta, hibátlan beszélőkészség nélkül értelmi-érzelmi közlés művészi fokon?” (A versmondás művészete és a színpadi beszéd. 2. kiad. Bp., 1955. 60. lap).¹ — Hallgassuk meg egy orvosnak, az idegkórtani diagnosztika hajdani egyetemi magántanárának nekünk szóló figyelmeztetését: „Meg kell tanulnunk a hangszalagokat úgy működtetni, hogy azok minden erőlködés nélkül helyes, tiszta hangrezgéseket hozzanak létre” (Sarbó Artúr: A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra. Bp., 1906. 51. lap); „... a tanítónak az első elemi osztály növendékeit első sorban a tiszta kiejtéshez [kell] szoktatnia” (uo. 98. lap).

A beszédkultúra gyakorlati és elméleti munkásainak ilyen véleményét ismerve, meglepődve olvastuk néhány éve egy másik neves orvosunknak az eddigiektől merőben eltérő fogalmazású nézetét; legalábbis így közli a tudósító: „Weninger doktortól tudtuk meg ... azt is, hogy nincs az az ideges ember, akire ne hatna megnyugtatólag, ha kellemes hangú férfi vagy nő beszél mellette. A professzor szerint a legnyugtatóbb rádióhang mindig mély, esetleg tompán, enyhén rekedt is, de sosem csiripelő, éles szoprán!” (Rádióújság 1957. 34. szám. 9. lap). Ismételjük csak: „... a legnyugtatóbb rádióhang mindig mély, esetleg tompán, enyhén rekedt is”; ez a leírás veszedelmesen ráillik a nyekergő ejtémódra, s az „enyhén rekedt” hang óhajtott példa! Előadóművészeink, színészeink és nyelvünk, beszédünk ápolói csóválhatják a fejüket, mikor ilyesmire tanítják őket. Idegesítő ez az idegnyugtatónak szánt tanács. Ne hallgassunk rá!

Az eddigi irodalomban emlegetett tiszta kiejtésben persze az is benne van, hogy beszédünk zöngéi ne változzanak zörejjé, rekedtes mély hanggá, mormogó nesszé, nyekergéssé. Mégis célszerű lesz ezentúl minél gyakrabban hangoztatnunk ezt a kívánalmat a beszédtechnikai nevelésben, előszóval (de zöngésen zengő szóval!) és írásban.

Lenhossék Mihály, európai hírű anatómiaprofesszorunk szerint az embernek egyik kiváltsága az állatokkal szemben „szép hangja és tagolt beszéde”. Majd így folytatja: „Igazi zenei hangja az emlősállatok közt csak az embernek van; az állat csak ordít, bög, ugat, rikácsol stb., de olyan szép,

¹ Mellékesen megjegyzem, hogy a beszédműveléssel foglalkozó szerzők munkáiban olykor pontatlanságra, elavult műszók használatára bukkanunk hangtani, bonctani stb. leírásaikban. Például Ascher Oszkárnak különben szerfőlött tanulságos, sok évtizedes versmondó művészetének tapasztalatait magában foglaló művében ezt olvashatjuk: „Ez a belégzés [tudniillik az úgynevezett hasi légzés] szintén orron át történik, úgy, hogy közben a hasüreg szívódjék tele levegővel” (!). Ez így egy kicsit ellentézik bonctani ismereteinkkel! — A beszédművelésnek igen kiváló, sajnos már nem élő munkása, Nagy Adorján A beszédtechnika vezérfonala című könyvében (Bp., 1947.) ilyen szóhasználattal lép meg bennünket: „h” hangzó (64. lap), „K” hangzó (68. l.), „Sz” hangzó, „A” hangzó, „K” hangzó, „J” hangzó (77. l.) stb. Neki tehát a magánhangzó is, a mássalhangzó is egyformán „hangzó”, ahogy még Czuczor—Fogarasiék javasolták másokkal együtt ennek a szónak használatát (A magyar nyelv szótára. 2. köt. 1864., a hangzó (2) szócikk végén és a hang szócikk 4. pontjában). A hangzó szónak ilyen általános jelentése rég elavult. Kíváncos volna, hogy efféle fontos gyakorlati művek szerzői gondosabban tanulmányozzák és hasznosítsák az idevágó szaktudományok mai eredményeit, s a terminológiában is igyekezzenek korszerűsíteni munkájukat. Ilyenfajta terminológiai és más egyenletlenségek előfordulnak e határterületekkel foglalkozó tudományos művekben is.

egyenletes, csengő, mellékörejek nélküli hangot, mint az ember, nem tud adni, ha nem tekintjük a természet színpadjának primadonnáját, a madarat, mely azonban az összehasonlításra nem alkalmas, mert a hangját nem a gégejével, hanem egy külön szervével, a syrinx-szel hozza létre, mely gégeje alatt, a légcsőve kettéoszlásának helyén van.” (Az ember helye a természetben. 2. kiad. Bp., 1921. 48—9. lap.)

Azután azt fejtegeti ott Lenhossék, milyen anatómiai viszonyokon alapszik az emlősök között az embernek az a különleges tulajdonsága, „hangképzésbeli felsőbbbsége”, hogy gégejével zenei hangot tud létrehozni. Egy akkori magántanárának, Némái Józsefnek úttörő jelentőségű összehasonlító bonctani kutatásait ismertetve ezt mondja: „Dr. Némái szerint nincs olyan állat, amely a hangrését egészen zárni tudná; hátul a két kannaporcogó között mindig marad kisebb-nagyobb nyitott hézag” (uo. 50. lap). S így foglalja össze e vizsgálódásoknak legfőbb eredményét: „Csak az ember tudja hangrését teljesen zárni, mert kannaporcogói aprók és sima felszínekkal fekszenek egymáshoz” (uo. 51. lap). (Vö. még Némái József: Milyen anatómiai viszonyokon alapszik az emberi hangképzés felsőbbbsége? Orvosi Hetilap 1913. 393. lap; különnyomatként is Az Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei sorozatban. Bp., 1913.)

Csak az ember tudja teljesen zárni hangrését, így tud képezni gégejével valódi zöngés, zenei hangot. Sokan mégis egyre gyakrabban nyitva felejtik zöngés hangjaik képzésekor azt a rést, nem zárják kellőképp, nem működtetik hangszálukat a szükséges módon. Ne tegyük ezt; ne mondjunk le „hangképzésbeli felsőbbbségünk”-ről, emberi kiváltságunkról!

Ferenczy Géza

Még egyszer a dz, dzs hangról és betűről

A Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzatának 1954-ben megjelent 10. kiadása — a várokozásnak megfelelően — széles körű visszhangot keltett. A gyors reagálás azért volt természetes, mert — mint tudjuk — a Helyesírási Főbizottság a szabályzat néhány pontját megváltoztatta, illetőleg a szabályok számát szaporította. Reformról természetesen szó sem volt, bár a vita hevében sokan az új kiadást így minősítették. A hozzászólások tartalmukban és hangjukban meglehetősen különböztek: a szakemberek (nyelvészek, pedagógusok, nyomdászok stb.) értékelése általában pozitív volt, bár kifogásaikat ők sem hallgatták el, mások azonban legtöbb esetben elítélték a változtatásokat. Ez a kétfajta reakció természetes, hiszen a nyelvvel foglalkozók számára az az alaptétel, hogy a nyelv, mint minden társadalmi jelenség állandóan változik, nem vitatható közhely, és így a látható nyelv, az írás szabályainak megváltozását is könnyebben el tudja képzelni. A kevésbé tájékozott azonban igen érzékenyen reagál minden, még apróbb módosításra is: nem látja értelmét, és nem is akar a megtanult, megszokott, jól beidegződött írásbeli formáktól elszakadni. Mindez végeredményben rendjén is van, a nagyközönségnek ez az „ellenállása”, a szakembereknek progresszívabb felfogása tulajdonképpen egészséges helyzetet teremt: biztosítja minden helyesírás legfontosabb alaptételének, az egység és a viszonylagos állandóság elvének

érvényesülését. Ez a helyzet egyrészt arra készíti az illetékeseket, hogy a meglevő szabályzatot csak ritkán változtassanak, akkor is csak alapos mérlegeléssel, gondos előkészítő munkával, a közvélemény felkutatásával, másrészt lehetőséget nyit szórványos, de célszerű egyszerűsítésekre vagy módosításokra.¹

Ez a szerencsés egyensúly csak akkor kerül veszélybe, ha egy-egy változtatás vitájában — amint a legutóbbiában történt — jó vagy rosszindulatból olyan szélsőséges megnyilatkozások vagy primitív megjegyzések is nyomdáfestéket kapnak, amelyek a destrukció határát súrolják, vagy a pedagógiai munka eredményességét akadályozzák. Nem véletlen, hogy a legélesebb, sokszor ingerült hangú hozzászólások éppen azok voltak, amelyekben tárgyi tévedések szép számmal akadtak, illetőleg amelyek nagyfokú helyesírási és nyelvi tájékozatlanságról árulkodtak. Ez persze arra figyelmezteti a magyar nyelv művelés minden munkását, elsősorban bennünket pedagógusokat, hogy az anyanyelvi műveltség elmélyítésében még bőségesen akad tennivaló.

Az 1954. évi szabályzatnak egyik legfeltűnőbb „legnagyobb méretű” változtatása a *dz*, *dzs* hangok jelölésében történt. A módosítás a betűkettőzés egyik súlyos következtelenségét küszöbölte ki, tehát elvi szempontból igen fontos, gyakorlati jelentősége azonban rendkívül szerény, mert a *dz*, *dzs* hang megterhelése a magyar hangállományban lényegesen kisebb, mint bármelyik mássalhangzóé. Hosszabb szöveget, például egy napilap 10—12 hasábját végigolvashatunk anélkül, hogy egyetlen *dz*-t vagy *dzs*-t tartalmazó szóra bukkannánk. Természetesen a *madzag*, *bodza*, *lándzsa*, *edzi* stb. szavak a magyar szókészlet szerves, élő elemei, s ha kevesen vannak is, helyesírási problémáikat az akadémiai szabályzat köteles tisztázni, megismertetésüket pedig az iskolai munkában sem kerülhetjük meg. A változtatás lényege: a kettőzött *dzz*-nek *ddz*-vel, a kettőzött *dzzs*-nek *ddzs*-vel, illetőleg az elválasztott *dz-z*-nek, *dz-dz*-vel és a *dzs-zs*-nek *dzs-dzs*-vel való felváltása. E feltűnő módosítás visszahangja volt a legkedvezőtlenebb, legalábbis nem szakmai körökben, a vita hevében olyan tényeket is kifogásoltak, és róttak fel a 10. kiadásnak, amelyek évtizedek óta változatlanok. Egyesek még ma is „új betűk”-nek minősítik a *dz*-t, *dzs*-t, ami mögött az a ki nem mondott felfogás lappang, hogy a *dz* meg a *dzs* új hang. Ennek a helytelen szemléletnek természetesen oka van, összefügg anyanyelvi oktatásunknak azzal a részével, amely a magyar betű- és hangállományt ismerteti meg a tanulókkal az általános iskolától a középiskoláig. Hogy hány betűről és hangról tanulnak az iskolában, azt a mindenkori ábécés könyvek, illetőleg nyelvtanok szabják meg, a tankönyvek

¹ A Népszabadság 1961. május 19-i számában megjelent „Eddzük magunkat a helyesírásban” című cikk írója szerint „feltétlenül fontos, hogy a helyesírási szabályokat csak annyit változtassák, amennyit valóban változik nyelvünk, ...” Meg kell nyugtatni a hozzászólót, hogy a helyesírást szabályozók még annyit sem kívánnak változtatni, amennyit a nyelv valóban változik. Az *ly*-nal — mint tudjuk — *j* hangot jelölünk, tehát pontosan olyan fonetikai egységet, mint a *j* betűvel a *jó* szó kezdetén. Az oka ennek az, hogy nyelvünk korábbi állapotában volt egy úgynevezett jésített *l* hangunk is (fonetikai jele *lʲ*), amelyet az akkori helyesírás *ly*-nal jelölt. Ez a hang *j*-vé vált és egybeesett a *János*, *jó* szavak *j* hangjával. Az *ly* > *j* hangváltozást azonban nem követte *ly* > *j* betűváltozás, és a Helyesírási Bizottság nyilván még hosszú ideig nem is tűzi napirendre a *fojó*, *gója*, *ojan* féle írásmód bevezetését. Még kevésbé kerül szóba olyan hangváltozás helyesírási rögzítése, mint a napjainkban egyre erősödő abszolút szóvégi zöngétlenülés. Az egység és az állandóság elve fontosabb a helyesírásban a fonetikus hűség-nél. Az előbbiek érvényesülése sokszorosan nagyobb hasznot jelent az írásgyakorlatban, mint az utóbbié.

felfogását pedig a hagyomány, vagy az utóbbi évtizedekben a szaktudomány, a fonetika eredményei irányítják. Ahhoz tehát, hogy egy-egy téves hangtani nézet okát kiderítsük, helytelenségéről a közvéleményt meggyőzzük, illetőleg az ehhez kapcsolódó helyesírási változtatást megmagyarázzuk, ezeket az összefüggéseket kell figyelembe vennünk. Az alábbiakban a *dz*, *dzs* hang és betű problémakörét kísérilem meg ilyen módon vázlatosan bemutatni. Egyébként Keresztes Kálmán már 1955-ben sommázta a *dz*, *dzs* hangra és betűre vonatkozó kérdések egy részét (Anyanyelvünk az iskolában 3: 125). Az alábbiak részben megismétlik Keresztes érveit (néhány apróságban módosítják), illetőleg újabbakat sorakoztatnak fel.

I. Könnyű leszámolni azzal a ki nem mondott, a helyesírási szabályzat hozzászólásaiban mégis itt-ott érezhető gyanakvással, hogy talán nincs is *dz* és *dzs* hangunk. E szerint minden *dz*-t és *dzs*-t tartalmazó szóban *d* + *z*, illetőleg *d* + *zs* mássalhangzókapcsolat van. E felfogás helytelensége azonnal kiderül, ha összehasonlítjuk a *madzag* és az *edző*, illetőleg a *lúdszár* és a *lándzsa* szavakat (vö. Keresztes: i. h.). A *táncba*, *Bécsből* szavakban a *c*, *cs* nem *d* + *z*, illetőleg *d* + *zs*-vé hasonul, hanem egyetlen zöngés hanggá: *dz*, *dzs*-vé. A mai nyelvrendszerben tehát nem nehéz kimutatni a két hang meglétét. Az viszont kétségtelen, hogy a két hang hangrendszerünk legfiatalabb eleme, a magyar nyelvtörténet a *dz*-t a XVI. század elejétől, a *dzs*-t a XVII. századtól kezdve tudja biztosan kimutatni (Bárczi Géza: Magyar hangtörténet² 158–9). A *dzs* elsősorban oszmán-török jövevényszavakban jelenik meg (*dzsida*, *handzsár*), a *dz* belső magyar fejleményként főleg affrikálódással keletkezett *zz*-ből: *bozza* > *bodza*, *mazzag* > *madzag*, *vakarózik* > *vakaródzik*. Igen valószínű, hogy alkalmas fonetikai helyzetben mindkét hang már korábban is előfordult, mint a *c* és *cs* fonémák variánsa: *táncban* (mai ejtése: *tándzban*), *háncsból* (mai ejtése: *hándzsából*). A hangjelölés azonban mindaddig nem árulja el egy-egy hang meglétét, míg az csak variánsként jelenik meg. Helyesírásunk ma sem jelöli a *j* zöngétlen párját a *kapj*, *rakj*, *dőjj* (ejtése: *kapj*, *rakj*, *dőjj*) esetekben. Nyelvtanaink állásfoglalása az új hangokkal szemben hosszú ideig ingadozó. Van amelyik hallgat róluk, van amelyik jelüket feleslegeseknek ítéli, mások csak a *dzs*-t tartják számon, illetőleg mindkettőről mellékesen nyilatkoznak. A továbbiakban csak egy-két fontosabb nyelvtan véleményét mutatom be; a kérdés pontos kronológiája természetesen teljes gyűjtést kíván. Tsétsi János 1708-ban írt nyelvtanában még ezt találjuk: „Sunt praeter Literas in Alphabeto numeratas duae Conjonae *ds* [= *dzs*] et *dz*, ut in Vocibus *Handsár*, Pugio. *Dsida*, Jaculum... *Madzag*, Funiculus. *Ödzeni*, Fundere. *Kérődzik*, Ruminat. *Bodza-fa*, Sambucus” (CorpGramm. 671). Földi János szerint „A' *Ds* [= *dzs*], és *Dz* foglalt betűk nélkül nem szűkölködünk, mert ezek vagy idegen, vagy igen kevés szókban fordulnak elő, és a' két különböző betűk magok saját hangjokat mindenkor különösen megtartják, mind *hand-sár*, *Dsida*, *bod-za*, *mad-zag*” (Földi János magyar grammatikája 34). Gyarmathi Sámuel Okoskodva Tanító Magyar Nyelvmesterében (1794.) sem sorolja be a magyar hangrendszerbe a *dz*, *dzs*-t, de jónak látja megjegyezni: „sokan ezt tartják helyesnek, ... A melly néhány Törökös szó pedig a' Magyar nyelvbe befűzött, az irafsék *ds* betűvel p. o. *dsida*, *findsia*, *Handsár*. A' *dz* pedig némelyektől iratik tsak ezen szókban: *madzag*, *bodza*, *kérődzik*, *ödzeni!*” (13). Révai Miklós nagy nyelvtanában (Elaboratio Grammatica HUNGARICA 1806.) ugyancsak ellenzi még a két hang beillesztését a magyar hang-

rendszerbe: „Quidam sibilis nostris addi volunt et septimum, sono densissimum, qualis est Arabum *dsal*, nobis *dsé* [= dzsé]; cuius figuram in vsu combinationum vulgo duplicem dant, *ds*, et *dzs*. Nos hanc literam non putamus adoptandam esse: quia sonus eius in nulla auditur voce pure Hungarica. Vox *dsida*, in qua sonat, peregrina est...” (79). „Vox *madzag*... in qua tamen quis non videat duas consonas diuersas, ita certe separandas, *mad-zag*?” (80). A Debreceni Grammatika 1795-ben viszont már így ír: „Ezen 'snek ha *d* tevődik eleibe, lefzsz belőle más Kettőshangú, úgymint: *D's*, mint ezen idegen Szóbann *d'sida*; mellyben a *d* és 's valósággal ölzveolvadnak; ...” „A *dz* sem maradhat ki Kettőshangzóink között, meglévén az tulajdon Szavainkbann, mint az effélékbenn: *tartódzik*, *kéredzik*, *madzag* 's a t.” (6). Fogarasi János Müvelt Magyar Nyelvtana (1843.) már az ábécébe is beveszi a *ds* (= *dzs*), *dz*-t, viszont az Akadémia kiadásában megjelent „A' Magyar Nyelv Rendszere (1846.), valamint Riedl Szende és Szvorényi József nyelvtana csak a *ds* (= *dzs*)-t tartja számon. A múlt század vége felé — nyilván a kialakuló tudományos fonetika, tehát Balassa József munkásságának hatására — szilárdul meg az a szemlélet, amelynek eredményeként nyelvtanaink legnagyobb része hangrendszerünk leírásában a *dz*-t is meg a *dzs*-t is önálló — de összetett típusú, a magánhangzó diftongusokhoz hasonló — hangnak minősíti. Ez a felfogás tükröződik Simonyi Zsigmond és Szinnyi József sok-sok kiadást megért tankönyveiben is. A felszabadulás óta megjelent nyelvtanok ugyancsak hangállományunk és betűkészletünk szerves részének tekintik a *dz*, *dzs* hangot és betűt, sőt a fonetikusok nagyobb részének véleményét elfogadva jellegükben is már nem összetettnek, hanem egyszerűnek minősítik őket.

A magyar nyelvtanirodalomban tehát a *dz*, *dzs* minősítésében a két hang → hangkapcsolat → egyszerű hang szemlélet-fejlődés mutatható ki. A három szemléletmód természetesen kronológiailag nem választható el élesen, láncszemek módjára kapcsolódik össze, különféle szerzők műveiben párhuzamosan, egy időben is jelentkeznek.

1. A legkorábbi, a két hang-felfogás — erre fentebb néhány példát idéztünk — csak látszólag meglepő. Nyelvtaníróink valóban jó ideig húzódoznak attól, hogy a *dz*, *dzs*-t régebbi hangjaink édestestvéreinek ismerjék el. Érveket hoznak fel mellett — részben helytállókat is —, hogy a *dz*, *dzs* nem más, mint *d + z*, illetőleg *d + dz* (lásd Révai). Joggal hivatkoznak a *dzsida*, *lándzsa* szavak nem magyar voltára, az ő nyelvérzékük számára ezek még olyan idegen szavak lehettek, mint számunkra a *dzsungel* vagy a *maharadzsa*. Az is lehetséges, hogy a *madzag*, *bodza* szavakban még nem hosszú *dz*, hanem valóban *d + z* hangkapcsolat volt. E két szó hangalakja tudniillik korábban *mazzag*, illetőleg *bozza*, és nagyon lehetséges, hogy nem *zz > dz* affrikálódással változott meg a két szó hangalakja, hanem először egy *zz > dz* elhasonulás történt (olyan típusú változás mint a *passzus > nyelvjárasi pakszus*, *háss > hárs*). A *d + z* azután könnyen összeolvadhatott egy geminátá *dz*-vé. A fejlődésnek ilyen fokozatai a *bozza*, *mazdag*-féle hangátvetéses változatokat is kielégítőbben magyarázzák meg. A *vakarózik*-féle alakokban ugyan csak lehetséges a *dz*-t megelőző *d + z* megléte. Ezekről Bárczi Géza állapítja meg, hogy *dz*-jük „talán nem affrikálódással keletkezett, hanem **vakaródozik*, *lopódozik*-félekből a kétnyíltszótagos tendencia következtében *vakaródozik*, *lopódózik* válhatott, s az érintkező *d-z* geminált *dz*-vé hasonult” (Magyar hangtörténet² 159).

Az elmondottak alapján igen valószínűnek tarthatjuk, hogy nyelvünk nem máról holnapra, hanem lassú, hosszú folyamat eredményeként gyarapodott e két hangszközzel. Minden bizonnyal belső hangtani változások, a *táncba* > *tándzba*, *háncsból* > *hándzsból*-féle hasonulások tették alkalmassá a magyar artikulációs bázist arra, hogy *dz*, *dzs*-t tartalmazó idegen szavakat ma már minden nehézség nélkül vehetünk át (*dzsungel*, *dzsessz* stb.) anélkül, hogy a hanghelyettesítés — egyébként igen célszerű — eszközéhez kellene nyúlunk.

2. A *dz*, *dzs*-szemlélet fejlődésének második szakasza (h a n g k a p c s o l a t > e g y s z e r ű h a n g) már a szaktudomány, az időközben kialakult modern módszerű fonetika területén jelentkezik. A fonetika ide vonatkozó eredményei később természetesen tükröződnek a nyelvtanok hangtani leírásában is — mindig az oktatási szintnek megfelelő egyszerűsítéssel. Az említett eredményekből — a *dz*, *dzs* problematikájának megvilágítására — a következő megállapításokat célszerű kiemelni. A *dz* és *dzs* hang a magyar hangállományban szorosan összefügg a *c*, *cs* illetőleg a *ty*, *gy* mássalhangzókkal, ezekkel együtt alkotja azt a hangtípust, amelyet a hazai fonetika affrikáta, újabban magyar műszóval is: zárrehang névvel jelöl. Figyelembe véve a nemzetközi és a magyar fonetikusok jelentős többségének a véleményét, a következőképpen lehetne meghatározni ezt a hangtípust: az affrikáta olyan hang, amelynek képzésében egy zárelem és egy azonhelyi réselem mutatható ki. A rövid változatok képzésében a záralkotás gyakran nem tökéletes. Az a tény, hogy egy hang képzésében két mozzanat, egy zárelem meg réselem jelentkezik, a múlt század végétől kezdve rengeteg vitára adott okot a külföldi és a magyar szakirodalomban egyaránt, s a hosszú polémia hullámai teljesen mindmáig nem simultak el. Az affrikáta artikulációjának két mozzanatúsága ugyanis arra csábította a fonetikusok egy részét, hogy hangkapcsolatnak minősítsék ezt a hangtípust, tehát a *c*-t *t* + *sz*-nek, a *cs*-t *t* + *s*-nek, a *dz*-t *d* + *z*-nek, a *dzs*-t *d* + *zs*-nek, a *ty*-t *t'* + *χ*-nek, a *gy*-t *d'* + *j*-nek. Azt hangsúlyoznunk kell, hogy a két hang kapcsolatát igen szorosnak, némileg a magánhangzó diftongusokéhoz hasonlóknak képzelte mindenki, aki ilyen módon szemlélte a *dz*, *dzs*-t — tehát ez az elemzés merőben különbözik Révaiék felfogásától, akik két önálló, teljes értékű mássalhangzót láttak a két hangban. A hangkapcsolat-felfogás hívei sokszor azokból a tudósokból kerültek ki, akiknek anyanyelvében nincs affrikáta, tehát saját artikulációs bázisuktól idegen hangtípusról ítélték. Ilyen fajta minősítés helyességét azonban erősen veszélyezteti az a jelenség, amit hanghelyettesítésnek szokás nevezni. Idegen szónak számunkra szokatlan artikulációjú hangját rendszerint kicseréljük egy hasonló képzésű, saját hangrendszerünkben meglevő hanggal. A *mechanika* szó *ch* hangját, amely a szájüreg hátsó részében képzett réshang — ilyen hangunk nem lévén —, *h*-val, tehát a gégefőben képzett réshanggal helyettesítettük. (Nyelvjárásokban *mekanika* ejtés is járja, ez esetben nem a képzés módja, hanem a képzés helye szerinti rokon hanggal történt a behelyettesítés.) Bonyolultabb artikulációjú idegen hang esetében előfordul, hogy a behelyettesítés két hanggal történik: a cseh *ř* hangot sok magyar beszélő *rzs* hangkapcsolattal adja vissza — ez a tény azonban még nem jogosít fel bennünket arra, hogy a cseh *ř* hangot hangkapcsolatnak minősítsük.

Természetesen azok a fonetikusok, akik az affrikátákat és így a *dz*-t, *dzs*-t is két hang kapcsolatának tekintették, igyekeztek objektív érveket is

felsorakoztatni a maguk igaza mellett. Ilyennek kínálkozott elsősorban az a tény, hogy az affrikáta képzésében két mozzanat — egy zárelem meg egy rés-elem — figyelhető meg. Ebből már nem volt nehéz levonni azt a helyesnek látszó következtetést, hogy az affrikáta egy zárhangnak meg egy réshangnak a kapcsolata. A kísérleti fonetika eredményei látszólag ugyancsak támogatták ezt a felfogást, a különféle műszerek regisztrátumain világosan kirajzolódott a *dz*, *dzs* záreleme meg réseleme is. Ez a tény önmagában még nem győzte meg az egyhang-felfogást vallók népesebb táborát: elismerték, hogy az affrikáta két mozzanatú, de döntő érvként hivatkoztak arra, hogy a két elem szétválaszthatatlan, ha a regisztrátumokon történt is elhatárolás, az mindig önkényes volt. A közelmúltban a kísérleti fonetika látszólag eldöntötte a problémát, mégpedig a hangkapcsolat-felfogás javára: a modernebb, érzékenyebb műszerekkel sikerült az affrikáta zár- és réselemét egymástól élesen elhatárolni (l. Hegedűs Lajos: Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből. NyelvtudÉrt. 17. sz. 4—21). Kiderült azonban az is, hogy az elhatárolás lehetősége nem zárja le megnyugtatóan a vitát. Több nyomós érv ugyanis azt bizonyítja, hogy a regisztrátumokon való elhatárolhatóság nem lehet kritériuma annak, hogy valami egyeshang vagy hangkapcsolat-e. Az érvek a következők: „Amennyiben a hangok regisztrátumán elhatárolás lehetséges, határ nemcsak hangok között, hanem a hangokon belül egyes képzési mozzanatok között is vonható. Egy zárhang kimogramján például az oclusio és az explosio között éles határt tudunk vonni, egy *r* hang perdületei ugyancsak könnyűszerrel elhatárolhatók. A kétfajta elhatárolási lehetőség között (tehát hangok és ezen belül képzési mozzanatok között) minőségi különbséget hiába keresünk. Ha pedig ilyent nem találunk, akkor nehezen vonható le egyéb következtetés, mint az, hogy az affrikáta legtöbbet vitatott problémájának megoldására a kísérleti fonetikának ez a módszere nem alkalmas. Nem alkalmas, hiszen ha valaki például az *r* hangról akarná bebizonyítani, hogy nem egyeshang, hanem hangcsoport, az *r* hang kimogramjának segítségével ezt könnyen megtehetné, hiszen a felvételeken a képzőmozzanatok élesen elhatárolhatók; — ezt a bizonyítást azonban aligha tartaná bárki is megnyugtatónak. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy a felvételeken olykor az önálló hangok között sem lehet határt húzni (vö. Hegedűs: MNy. 32: 189), akkor az előbbi következtetés helyessége még egy érveléssel bizonyítható: ha van hangcsoport, amelynek regisztrátumán az egyeshangok nem határolhatók el, és mérsézt van olyan egyeshang, amelynek görbéjén a képzési mozzanatok határai meghúzhatók, ebből nyilvánvaló, hogy egy vitatott hangjelenség esetében a felvétellel magával nem dönthető el, hogy egyszerű hangról vagy hangkapcsolatról van-e szó. Mert ha a regisztrátumban nem húzható is határ, attól az illető hangjelenség lehet hangcsoport is; ha pedig húzható, attól még ábrázolhat egyszerű hangot is. A felvételek felhasználhatók tehát arra, hogy egyes képzési mozzanatokot — mint Hegedűs kísérletei mutatják, egyre élesebben — elhatároljunk, s ezek a határok sokszor egybe is esnek a hanghatárokkal; de amint az említett példák bizonyítják, igen gyakran nem (Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet. NyelvtudÉrt. 27. sz. 18).

A fiziológiai vizsgálat és a kísérleti fonetika felvételei tehát nem adnak választ a feltett kérdésre, választ kapunk azonban a nyelvtudománynak attól az ágától, amelyet fonológiának szokás nevezni. A fonológia, mint tudjuk, a hangok funkciójával, a hangrendszer elemeinek összefüggéseivel foglalkozik. Ha fonológiai szempontból vesszük szemügyre az affrikátát, tehát azt vizs-

gáljuk, hogyan viselkedik ez a hangtípus — egyeshangként vagy hangkapcsolatként — egy-egy nyelv hangrendszerében, akkor csak az egyeshang-felfogást tarthatjuk igazottnak. A szótagolásban affrikátáink minden esetben egyszerű hangként szerepelnek: *e-cet* (nem *et-szet*), *e-cset* (nem *et-set*), *lán-dzsa* (nem *lánd-zsa*), *brin-dza* (nem *brind-za*). A *madzag*, *maharadzsa* elválasztása ugyan ma is még: *mad-zag*, *maharad-zsa*, a szótaghatár azonban ezekben sem a *d* és *z*, illetőleg *d* és *zs* között van, hanem mindkét esetben az affrikáta zár-elemén (occlusióján) belül; a zárelem felpattanása már a következő szótagban történik, akár csak a *loccsan*, *koccan*, vagy akár a *lobban*, *ettem* szavakban. — A rövid affrikáták abszolút időtartama hasonló a normális rövid magánhangzókéhoz. — Rövid affrikatáinknak, mint minden mássalhangzónknak, hosszú változata is van: *kocog*, *koccan*, *locsog*, *loccsan*, *dzsida*, *maharadzsa*. A változatok mindegyikében a zárelem nyúlik meg, ha tehát zárhang + rés-hang-kapcsolatnak tekintenénk őket, a magyar nyelv hangtani szerkezetéből igen kirívó ténnyel állnánk szemben: egy mássalhangzót egy hosszú mássalhangzó előzne meg. — A magyar nyelv története azt bizonyítja, hogy hangrendszerünk nem kedveli a mássalhangzótorlódást: ha egy-egy szóban valamelyik hangváltozás eredményeként torlódás keletkezik, vagy jövevényszóban ilyen hangsoport mutatkozik, a nyelv igyekszik kiküszöbölni. Az affrikáták feloldására mégsem találunk példát, nincs a *dzsida*-nak **dizsida*, vagy a *csóká*-nak **tosóka* változata, viszont annál gyakrabban találkozunk olyan változással, amikor egy mássalhangzóból affrikáta válik: szláv *svekla* > *cékla*, *szigorú* > nyelvjárási *cigorú*, francia *chaise* > *cséza*, *palasz* > *palack*, *barasz* > *barack*, vagy akár újabban *penz* > *péndz*, *benzin* > *bendzin*, *szenzáció* > *szendzáció* stb. Ezekben az esetekben nyilván nem *eg y e s h a n g* > *h a n g k a p c s o l a t*, hanem *eg y e s h a n g* > *eg y e s h a n g* változással kell számolnunk. Nem nagyon tűrné nyelvünk a *nyolcvan*, *kilencven*, *tándzba* 'táncba', *rondzsból* 'roncsból'-féle torlódásokat sem, ha a *c* megegyezne a *t* + *sz*, a *dz* meg a *d* + *z* hangok kapcsolatával. — Végül — de ez már csak azok számára érv, akik csak a *dz*, *dzs*-t tartják hangkapcsolatnak, a *c*, *cs*-t egyeshangnak tekintik — hogyan magyaráznánk a *c*, *cs* zöngésülését ilyen helyzetekben: *táncba*, ejtése: *tándzba*, *Bécsben*, ejtése: *Bédzben*. Itt sem *eg y e s h a n g* > *h a n g k a p c s o l a t* változás történt, hanem az egyeshang helyébe lépett az ugyancsak egyeshang értékű zöngés változat.

A rendszertani, fonológiai érvek tehát mind amellett szólnak, hogy az affrikáta, így a *dz* is meg a *dzs* is, egyszerű hang.

II. Az elmondottakból kiderül, hogy a magyar fonetika meg a magyar nyelvtanok is több mint félévszázada vallják a *dz*, *dzs* hang önálló voltát (a fonológia mindig azt vallotta), vitatott a fonetikában csupán a két hang különleges szerkezete volt. Ennek ellenére abból a betű-és hangkészletből, amelyet a magyarul írni-olvasni tudók számon tartanak, tulajdonképpen mindmáig hiányzik a *dz* és a *dzs*. Ennek természetesen oka van, s a legfontosabbra, arra tudniillik, hogy ábécés könyveink — a legújabbak is — a magyar betűsorból a *dz*, *dzs*-t általában kihagyják, már Keresztes is rámutatott: „... nyilvánvaló, hogy ha a tanulók az általános iskola első osztályában nem tanulják meg a többi betűvel, illetve hanggal együtt a *dz* és a *dzs* betűt, illetve hangot, akkor a legtöbben egész életükben hajlamosak lesznek ezeket nem önálló betűknek és hangoknak, hanem betű- és hangkapcsolatoknak tekinteni” (i. h.). Az idézett megállapításban csak a *dz*, *dzs* hangra vonatkozó részt kell korrigálni.

A két hangot — mint a többit is — a tanuló nem az iskolában tanulja meg, az elsajátítás már megtörtént akkor, amikor megtanult beszélni, az iskola feladata a tudatosítás és a hangok jeleinek, a betűknek a megtanítása. Ilyen szempontból a *dz, dzs* az iskolában (a legalsó fokon) valóban mindmáig mostohagyermek. Természetesen felmerül az a kérdés, ki lehet-e hagyni a hangok sorából nagyobb veszély nélkül két önálló hangeszköznek a tudatosítását, illetőleg ezek jeleinek megtanítását. A gyakorlat — egészen a közelmúltig — azt mutatta, hogy nagyobb baj nem mutatkozott. Zavar nem jelentkezett, elsősorban azért sem, mert a *dz, dzs* megterhelése a magyar nyelvben rendkívül csekély. A hangtani statisztika szerint a *dz* hang gyakorisága 0,016%, a *dzs*-é 0,007% (vö. Tolnai Vilmos: Nyr. 35: 421). De nem mutatkozott zavar egyéb szempontból sem. Amikor az írás-olvasás tanítása nem vesz tudomást a *dz, dzs* hang létéről, kénytelen a mai fonetikai tényeknek meg nem felelő tagolást végezni. Kénytelen a *madzag* szót *m+a+d+z+a+g* hangokra, a *lándzsa* szót *l+a+n+d+zs+a* hangokra bontani, hogy a két önálló hang jeleinek megtanítását kikerülje. De sikerülhet-e egy önálló hangot hangkapcsolatra felbontani? Az nem szokatlan jelenség az írásgyakorlatban, hogy egy hangot két önálló hang betűivel rögzítünk. A szóelemző (etimologikus) írásmód elvének felhasználásával lépten-nyomon jelöljük például a *tty*-t *tj*-vel, a *ggy*-t *dj*-vel, az *ss*-t *zs*-sel stb. (*látja, tudja, község*). Amikor a *dz, dzs* hangot (hosszú változatukat is) úgy írjuk le a *dz, dzs* betűvel, mintha *d + z, d + zs* hang-, illetőleg betűkapcsolat volna — és a mai írástanításban ez történik —, akkor igen valószínűen a szóelemzés analógiája érvényesül — ez esetben természetesen hamisan. Az olvasástanításban pedig az történik, hogy a betűkapcsolatnak vélt *dz, dzs* kiejtési szabályát sajátítja el a tanuló. Megtanulja, hogy a *dz, dzs* „betűcsoportokat” bizonyos esetekben egyszerű hangnak: *dz, dzs*-nek (*brindza, lándzsa*) vagy *ddz, ddzs*-nek (*bodza, maharadzsa*), más-kor hangkapcsolatnak: *d + z*-nek, illetőleg *d + zs*-nek (*vadzb, lúdzsír*) kell ejteni. Megtanulja tehát, hogy olvasáskor a *madzag* és *lándzsa* betűsorokkal a már korábban beidegződött — *dz* és *dzs* hangot tartalmazó — hangsorokat asszociálja. (Legfeljebb az úgynevezett „betűejtés” veszélye bukkan fel, de ez ellen egyéb esetekben is — *útja, tudja* stb. — harcolni kell.) Ezt a bonyolult — persze nem megtanulhatatlan — gyakorlatot lehetne egyszerűsíteni azzal, ha a *dz, dzs*-t bevennénk ábécéskönyveinkbe. A helytelen tagolást elősegíthette a hagyományos írásképp is, amely — mint láttuk — sok esetben korábbi hangállapotot tükröz. A *madzag, bodza, fogódzik* szavakban eredetileg, úgy látszik, valóban *d + z* volt. A *dzsida, lándzsa*-félék helytelen hangtani tagolását megkönnyítette az a század eleji írásjel-reform, amely a *dzs* hang korábbi *ds* jelét *dzs*-vel váltotta fel. A *dzs* hang elemeiben valóban eléggé hasonlít a *d + zs* hangcsoporthoz, de csak hasonlít, s nem azonos vele. — A *dz, dzs* betű tanításának megkerülése később az oktatás különböző szintjein, amikor a leíró nyelvtanon belül némi hangtani ismereteket is szereztek a tanulók, már okozhatott bizonyos zavart. A nyelvtankönyv egy hangnak minősítette azt, amit eddig a tanuló kettőnek ismert. Az *edzse, fogódzzatok*-féle alakokat a szabálytól eltérő jelölésként kellett tudatosítania. Igaz, hogy a *lán-dzsa, bandzsál*-féle elválasztás viszont megszűnt kivétel lenni, az egyhang-felfogással szabályossá vált. A helyesírási szabályzat 10. kiadása 1954-ben a zavarok egy részét kiküszöbölte azzal, hogy az *edzse, fogódzzatok, briddzsel* (főnév)-féléket *edde, fogódzzatok, briddzsel* (főnév) alakokkal váltotta fel, tehát a hosszú *dz, dzs*-t — a többi kétjegyű betűvel jelölt mássalhangzó mintájára — már he-

lyesen jelölte, ezek elválasztását is logikusan rendezte: *edz-dze, fogóddz-dzatok, bridzs-dzsel* (főnév). „Kétségtelenül szemben áll azonban ezekkel az elvekkkel a *mad-zag, ped-zi, hod-zsa* elválasztás, mely voltaképpen olyan, mintha ezt a szót: *fac-sar* így akarnók elválasztani: *fac-sar*. A Helyesírási Főbizottság ezzel az elvszerűnek nem mondható megoldással átmeneteket akart teremteni a régi (fonetikailag helytelen) felfogás és az ebből folyó elválasztás, valamint az új szabályzatnak megfelelő eljárások között. A *mad-zag* stb. elválasztás tehát a helyesírási hagyománynak tett engedmény” (Bárczi Géza: Az elválasztás. Nyelvtud. Ért. 4. sz. 101). Tulajdonképpen sajnálhatjuk, hogy a Helyesírási Bizottság ez esetben nem volt radikálisabb. Lehet, hogy a *maddzag* és *madz-dzag*, a *maharaddzsa* és *maharadzs-dzsa*-félék még fokozták volna a *dz, dzs*-t érintő módosítások kedvezőtlen visszhangját, viszont elterjedésük után minden bizonnyal nagyon hosszú időre teljesen megnyugtató helyzet alakulna ki. Természetesen a mai helyzet megszilárdulásának is egyik alapvető feltétele, hogy a *dz, dzs* hang és betű az írás-olvasás tanításába (az ábécéskönyvekbe) minél előbb bekerüljön.

*

A *dz, dzs* hang jelölési problémái tehát — az elmondottakból talán kiderül — a nyelvi fejlődésből jórészt megmagyarázhatók. E két hang nyelvünk hangrendszerének legfiatalabb eleme, jövevényszók révén, illetőleg belső hangváltozások eredményeként válik önálló fonémává. Annak ellenére, hogy a gyakorlati helyesírás már a XVI., illetőleg XVII. századtól jelöli, a tudós elemzés — a nyelvtanok — egy darabig két külön hang kapcsolatának tekinti. A XIX. század második felétől — az időközben kialakult tudományos fonetika hatására is — nyelvtanaink is elismerik a *dz, dzs* önálló létét, s ma már helyesírási szabályzatunk is ezt a felfogást teszi magáévá. A két hang helyesírástörténete még nincs kidolgozva, annyi azonban a tallózó megfigyelésekből is kiderül, hogy a *dz* jelölése úgy látszik kezdettől fogva egyöntetű volt, a mai *dz* betűt használják a XVI. századtól kezdve, a *dzs* mai jele viszont csak az úgynevezett iskolai helyesírással, a század elején szilárdul meg, akkor váltja fel a korábbi *ds* betűt. (Természetesen a *dzs* betű már korábban is felbukkan, megtaláljuk például Révai nyelvтанában is.) A két hang időtartamának logikus jelölését — bár csak az esetek egy részében, a toldalékos, hasonulások alakokban: *eddze, briddzsel* (főnév) — csak helyesírási szabályzatunk 10. kiadása tette általánossá. (Korábbi kezdemények csak szórványosan jelentkeznek: az 1895-ben megjelent Tüzetes Magyar Nyelvтан hangtani részében például *peddзи, tekeróddzik, fogóddzik, takaróddzik, hallgatóddzik, fogóddz, takaróddz*-féle alakokat találunk.)

A magyar hangtani kutatások, nyelvтанirodalmunk, helyesírási szabályzatunk tehát — a vázlatos áttekintésből talán kiderül — tudomásul vették a fonetikai tényeket, most már az írás-olvasás tanításán a sor, hogy a *dz, dzs*-nek biztosítsa megillető helyét a magyar hang- és betűkészletben.

Kázmér Miklós

A vessző alkalmazása mint előtt

A vessző a leggyakrabban, de talán a legtöbb hibával is használt írásjel. Az *és, s, meg, vagy* előtti (Nyr. 82 : 280—9) és az egynemű jelzők közötti (i. m. 39—45) vesszőalkalmazásról megjelent cikkeim kiegészítéseképpen szeretném most a *mint* előtti vesszőhasználatra vonatkozó elgondolásomat kifejteni.

1. Legújabb hivatalos helyesírási kiadványunk (AkH. 1954.) 352. szabálya értelmében, ha „... a *mint* szócska hasonlítást vezet be, eléje vesszőt teszünk”, ha „... azonban... állapotot vagy minőséget jelölő szó vagy szókapcsolat előtt áll, nem teszünk eléje vesszőt” (i. m. 63).

A kérdés hasonló értelmű szabályozásával először az ún. iskolai helyesírás egyik magyarázatában találkozunk: „Nem kell vessző a *mint* előtt, ha valami minőségben való működést stb. fejez ki, p. A miniszterelnök *mint belügyminiszter* elrendelte ...” (IskH. 1903. 68).

Az 1915. évi akadémiai helyesírási javaslattól kezdve kissé bővebb fogalmazásban az akadémiai kiadványok is átveszik ezt a szabályt: „Ha a *mint* kötőszóval kapcsolt szó valami minőségben való működést, szereplést fejez ki, amikor egyértelmű *-ul, -ül, -kép, -képen, -ként*-ragos alakjaival, akkor a *mint* elé nem szükséges vesszőt tenni; pl. A miniszterelnök *mint belügyminiszter* elrendelte, hogy ... Petőfi *mint ember* nem hazudtolta meg a költőt” (AkH. 1915. 43).

Az 1950-i kiadásban szabályt nem találunk, csak a szótári rész tünteti fel a vessző nélküli és a vesszős alakot: „*mint* : *Petőfi mint ember* (vessző nélkül) — *mint* (hasonlító kötőszó, előtte vessző): *Arany is, mint Petőfi*” (AkH. 1950. 126).

A *mint* előtti vesszőhasználat ismertetett szabályozása nem teljesen megnyugtató, mert minden előforduló esetet nehezen tudunk a két szabály alapján minősíteni. Sokszor a hasonlítást is elég nehéz elkülöníteni az állapotot vagy minőséget kifejező szókapcsolatoktól, azonkívül bizonyos esetekben hasonlítás kifejezésére is indokoltabb volna a vessző nélküli alak (pl. *több mint* ...). Ezért nem ártana a kérdés kissé tüzetesebb megvizsgálása, hogy egyes vitás — sokszor a helyesírási szabályzatban sem érintett — esetekben nagyobb biztossággal tudjunk dönteni.

Véleményem szerint meg kellene kísérelni a *mint* előtti vesszőhasználat kérdését is — mint az *és, s, meg, vagy* kötőszók előttit — jelentéstani szempontok helyett inkább mondattani alapon megoldani. Eszerint tehát vesszőt tennénk a *mint* elé, ha mondatokat kapcsol, nem alkalmaznánk vesszőt, ha nem mondatokat köt össze. A kérdés megoldását a következőkben fejtem ki részletesebben.

2. Elgondolásom szerint vessző kell elsősorban az úgynevezett hasonlító jellegű mellékmondatokat kapcsoló *mint* elé. (A mondatok elnevezése Szabó Dénes egyetemi jegyzete alapján: A mai magyar nyelv. II. rész. Kézirat. Budapest, 1955.)

Hasonlító alanyi mellékmondatok: *Olyan kell nekem, mint a tiéd* (Szabó i. m. 366). *Milyen, mi kell nekem?* kérdésre a felelet: *mint a tiéd*, tehát a főmondat (*Olyan kell nekem*) olyan rámutató szóval jelzett hiányzó alanya van kihagyásos mondatdal: *mint* (amilyen) *a tiéd*, kifejezve. Hasonló mondat pl.: *Annyi termett, mint a múlt évben* (Rácz Endre: A hasonlító mellékmonatról. Anyanyelvünk az iskolában 1 : 189).

Hasonlító állítmányi mellékmondatok: *Mint komor bikáé, olyan a járása* (Szabó i. m. 367). A főmondatban (*olyan a járása*) levő rámutató szó (*olyan*) az állítmány szerepét tölti be, tehát a mellékmondat (*Mint komor bikáé*) kihagyásos hasonlító állítmányi mellékmondat. Hasonlóképpen: *Pedig az asszonytalan öregedő ember olyan, mint a kutya* (Szabó Pál: Isten malmai 18). Gyakran találkozunk rámutató szó nélküli mondatokkal is: *Szíve, mint a kő* (Szíve olyan, mint amilyen a kő); *Szeme, mint az acél*.

Hasonlító tárgyi mellékmondatok: *Ma annyit nevettem, mint még soha* (Szabó i. m. 367). A kihagyásos mellékmondat (*mint még soha*) a főmondat (*Annyit nevettem*) tárgyát fejezi ki. Ilyen mondat még: *Olyat hozz, mint a múltkor!* (Anyanyelvünk 1: 189).

Hasonlító jelzői mellékmondatok: *Olyan terveim vannak, mint neked is* (Szabó i. m. 379). A kihagyásos hasonlító mellékmondat: *mint* (amilyenek) *neked is* (vannak) tulajdonképpen a főmondatban levő *terveim* jelzett szó tulajdonságjelzője. Hasonló mondat: *Schmidt Attila olyan vörös lett, mint a rák* (Nagy Lajos: A lázadó ember 13). Rámutató szó nélkül: *Csőrük sárga, mint a tearózsza, tolluk fehér, mint a foszlós kalács* (Szabó Pál: Harangoznak 9).

A sokféle hasonlító jellegű határozói mellékmondat közül (pl. időhatározói: *Én is akkor indultam, mint te*; helyhatározói: *Ő is onnan jött, mint én*) főleg a hasonlító mód- és állapothatározói mellékmondatok érdekelnek bennünket, mert ez a két mondatfajta szokott leggyakrabban egyszerű mondatrészé (szó szerkezeti taggá) átalakulni.

Hasonlító módhatározói mellékmondatok: *Szeretlek, mint anyját a gyermek* (József A.). A mellékmondatot módhatározói kérdőszóval (*Hogyan szeretlek?*) kérdezzük, s erre kihagyásos mellékmondatból felelünk: *mint anyját a gyermek* (szereti), tehát módhatározói mellékmondatból van dolgunk. Hasonlóképpen a következő mondatban is: *Szeme, mint az acél, a szikrát úgy hányja* (AkH. 1954. 63) a közbeszúrt kihagyásos mellékmondat: *mint az acél* (hányja a szikrát) a főmondat (*Szeme . . . a szikrát úgy hányja*) módhatározóját fejezi ki.

Hasonlító állapothatározói mellékmondatok: *Az úgy most is úgy áll, mint hónapokkal ezelőtt* (Szabó i. m. 377). A *hogyan? milyen állapotban?* kérdőszóra kihagyásos állapothatározói mellékmondatból felelhetünk: *mint hónapokkal ezelőtt* (volt). Ilyen mondat még: *. . . ott feküdt rendetlen ruhával a kévén, mint egy szétmállott élet* (Móricz Zsigmond: Sárarany 1955. 100).

A mód- és állapothatározói mellékmondatokat többször nem lehet egymástól élesen elkülöníteni, mert a „cselekvéssel kapcsolatos állapot és a cselekvés módja összefüggésben vannak egymással” (Szabó i. m. 377).

Természetesen vessző kell a középfokú melléknév melletti úgynevezett hasonlító határozói mellékmondatot kapcsoló *mint* elé is: *Nagyobb, mint a bátyja*, mert tulajdonképpen e helyett áll: *Nagyobb, mint* (amilyen nagy) *a bátyja* (B. Lőrinczy Éva: Hasonlító határozó — hasonlító mellékmondat. Anyanyelvünk 1: 126). — *A feladat komolyabb, mint gondoltam* (uo.). Irodalmi példamondat: *Mert Csizsárnak sokkal nagyobb a szája, mint valaha* (Szabó Pál: Harangoznak 17). Rácz Endre hasonlítóhatározói hasonlító mellékmondatoknak nevezi az ilyen mondatokat (Anyanyelvünk 1: 189).

3. Nem hasonlító jellegű mellékmondatok élén is állhat a *mint*, ilyenkor tehát nem vezet be hasonlítást, de azért természetesen vesszőt kell eléje tennünk, mert mellékmondatot kapcsol. Így előfordulhat eredeti hasonlító

jelentése elhomályosulásával kifejtő, magyarázó szerepben mellérendelő jellegű mondatok kapcsolására (vö. Simonyi: A magyar kötőszók 3:185, Klemm: MTörtM. 451, Berrár: Magyar történeti mondattan. Budapest, 1957. 149): „Voltak liberális lapok, mint a Pesti Hírlap és Az Újság volt” (Nagy Lajos: A menekülő ember 140). Gyakran a *például* vagy az önállóan is magyarázó jellegű *már* határozószóval nyomósítva áll a magyarázó *mint*: „... elismert írók novelláit is, mint például Harsányi Zsoltét... , úgy dobáltam félre” (i. m. 80); „Én elgondolkoztam az asszonyon, mármint Fleischmannén” (Nagy Lajos: A lázadó ember 265); „... az emberek... nem ismerték múltjukat, mármint az emberiség történetét” (i. m. 60). Az utóbbi (*már*-ral) Simonyi szerint népies árnyalatú magyarázat.

Vesszőt teszünk a teljes mellékmondatnak számító ilyen kifejezéseket kapcsoló *mint* elé is: *mint mondják*, *mint hallom*, *mint látod*, *mint tudjuk* stb. (Klemm: MTörtM. 522), habár tulajdonképpen ezek sem fejeznek ki összehasonlítást, hanem inkább módot, illetőleg állapotot (*mint látod* = látásod szerint, *mint hallom* = hallomásom szerint). Ilyen mondatok: „Néhány konzervfélének az árát 35–40%-kal leszállítják, mint már tegnap megírtuk” (Délmagyarország 1958. ápr. 25. 3); „Az ünnepély jól sikerült, mint tudjuk” (i. m. 5).

Az úgynevezett kötőszó nélküli mondatokban is előfordulhat néha, hogy a *mint* szócska kerül a mondat élére: „Nem feledheté el soha az úradta, Mint ijedt meg a nagy örömmek miatta; Mint nem hitt szemének egészen, csak félig” (Arany János: Toldi); „Hallja, mint kiáltják: elébe! elébe!” (Toldi). Mind a három *mint*-tel kezdődő mellékmondat tulajdonképpen kérdő jellegű tárgyi mondat (függő kérdés), a mondatkezdő *mint* pedig tulajdonképpen kérdő névmás; a *hogy* kötőszó elhagyását egyébként „nem lehet általában kihagyással (ellipsis) magyarázni, hanem sokszor a régi állapot maradványának kell tartani” (Klemm: i. m. 458). Természetesen más típusú mellékmondatoknál is adódhat hasonló helyzet: „Nem volt azonban biztos benne, mint vélekedik majd ura” (Frans G. Bengtsson: Röde Örm. Ford.: Kreutzer Sándor 1:83). Ez képes helyhatározói mellékmondat.

4. Amint az eddigi példákból is láttuk, a *mint*-tel kapcsolt hasonlító mellékmondatok között nagyon gyakran találunk úgynevezett kihagyásos mondatokat. B. Lőrinczy Éva tanulmányában (Hasonlítás kifejező szerkezeteink mondattani osztályozása. MNy. 50:50–60) megállapítja, hogy „a kihagyásos mellékmondati forma sokszor annyira beleolvad az egész mondat szerkezetébe, hogy szinte már nem is mellékmondatnak, hanem egyszerű mondatrésznek is ítélnék” (i. m. 58). Szabó Dénes már említett nyelvtanában (A mai magyar nyelv) hasonlóképpen egyszerű mondatrésznek, kihagyásos alárendelő összetett mondatból keletkezett hasonlító állapotathatározó szó szerkezetnek tartja például a következő kifejezést: „*tégedet mint sportfelelőst* – kereslek fel” (= sportfelelősként: sportfelelősi állapotában, minőségében) (i. m. 339). Ellenben hasonlító állapotathatározó mellékmondatok szerinte: „Úgy mentem el innen (milyen állapotban?), mint kis gyermek, és mint meglett ember, úgy jöttem meg. (Petőfi)” (i. m. 377). Szabó Dénes tehát a rámutató szós változatokat mellékmondatoknak tartja. Tompa József (Az alárendelt mondatok elemzése. Anyanyelvünk az iskolában 1:65–9) szerint a szó szerkezet is kiegészíthető volna egész mondatná: „*Téged* úgy hívtak ide, *mint a sportfelelőst* (szokás hívni)” (i. m. 67); s viszont a mellékmondatos alak is

átalakítható volna szintagmaszerűvé: „(Én) még *mint kis gyermek* mentem el innen” (uo.). Szerinte tehát nem lehet éles határt vonni a két kifejezés, az egyszerű mondatrész és a mellékmondat között, de figyeljük meg, hogy a mellékmondatból való átalakításban határozott névelő van a *mint* után. B. Lőrinczy Éva felfogása szerint a *mint kis gyermek* alak „nem hasonlítást vagy az alanynak valakiéhez hasonló állapotát, hanem magát az alanyt az állapotát fejezi ki, tehát itt valójában talán nem is mellékmondat, hanem inkább egyszerű mondatrész, mégpedig állapothatározóval van dolgunk. Mindössze az történhetett, hogy a *kisgyermekként* állapothatározót — talán éppen a hasonlító jellegű állapothatározói mellékmondatok (pl. *Úgy fizet, mint a köles*) analógiájára — a költő így fejezte ki: *mint kisgyermek*” (i. m. 58). Ezért szerinte mind a két szerkezet (*tégedet mint sportfelelőst* — *Úgy mentem el innen mint kisgyermek*) „inkább egyszerű mondatrésznek fogható fel, mint mellékmondatnak” (i. m. 59).

B. Lőrinczy Éva felfogása nagyjából megegyezik Simonyi Zsigmondéval (A magyar határozók. 1. Bp., 1888.), de Simonyi nem analógiás, hanem idegen hatást lát a főnévi állapothatározóknak *mint* kötőszóval való helyettesítésében. Megállapítja ugyanis, hogy a főnévi állapothatározó („főnévből képzett essivus”) kifejezésére „gyakori a *mint* kötőszóval való körülírás, mely különösen újabb irodalmi nyelvünkben terjed a német *als* kötőszó hatása alatt; pl. A király ott hagyta öccsét a *seregnek vezéréül* = mint a seregnek vezérét: der könig liess seinen bruder *als anführer des heeres*” (i. m. 329—30). Az essivuson kívül természetesen a factivust és a praedicativust is az állapothatározók közé sorolja Simonyi: „A factivus... azt határozza meg, a mivé tesznek valakit vagy a mivé lesz valami, a praedicativus... pedig azt, a minek neveznek v. vélnek vkit” (i. m. 285). A két utóbbi állapothatározó *mint* kötőszós kifejezésére — idegen hatásra való utalással — is találunk nála példákat: „mint lányát fogadta magához” (i. m. 331, factivus); „Hogy a tisztes maradvány a növendék előtt ne mint unalmas, de vonzó, ne mint nevetséges, de tanulságos tűnjék fel” (i. m. 297, praedicativus).

Berrár Jolán Magyar történeti mondattanában szintén Simonyi műszavait használja a főnévi állapothatározó különböző fajtáinak kifejezésére (essivus, factivus, praedicativus).

A *mint* segítségével kifejezett állapothatározó más elgondolás szerint értelmezős szószerkezetnek is minősíthető. Az ilyenféle szerkezeteket (*te mint sajtófelelős*) más gondolatmenet alapján Szabó Dénes is az értelmező szószerkezetekkel jelentéstani tekintetben rokon szószerkezeteknek tartja (i. m. 285). Ugyancsak értelmezős viszonyban álló ragtalan állapothatározónak mint a szerephatározók egyik fajtájának, tehát egyszerű mondatrésznek tekinti Elekfi László (A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. I. OK. 11. kötet 1—4. sz. Bp., 1957. 95—149) is az ilyen kifejezéseket: „Marika mint gyermek sokat olvasott. Marika mint nagylány szerette a társaságot” (i. m. 133). A *mint*-tel szerkesztett határozós alak szokottabb szerinte, mint az értelmezős szerkezet: „Marika, a gyermek, sokat olvasott. Marika, a nagylány, szerette a társaságot” (i. h.). A szerephatározók más fajainak tartja Elekfi a színjátészó és a foglalkozást, beosztást vagy alkalmi viszonyt jelentő szerephatározót (vö. Elekfi i. m. 129—33). — Érdekes megemlíteni, hogy Pintér Jenő (Magyar nyelvvédő könyv. Bp., 1938².) annak idején nyelvhelyességi szempontból kifogásolta a *mint*-tel szerkesztett szókapcsolatokat — bizonyára a német *als* betolakodását látta bennük —, s ő is értelmező szerkezetekkel

akarta ezek egy részét helyettesíteni: „Rákosi Jenő mint hírlapíró helyett: Rákosi Jenő, a hírlapíró” (i. m. 88).

5. Megfigyelésem szerint jellemző vonása a *mint* segítségével kifejezett állapothatározóknak, hogy a *mint* — a ragos alakkal megegyezően — általában névelő nélküli főnévvel alkot állapothatározót, sok esetben éppen a névelő a kritériuma a mondatrészre vagy mellékmondatra való minősítésnek (vö. Tompa József i. m. 67). Ha pl. Petőfi mondata így hangzanék: „Ügy mentem el innen, *mint a kisgyermek*”, akkor inkább hasonló jellegű módhatározói mellékmondatnak éreznék: *mint* (ahogyan) *a kisgyermek* (megy el), míg a névelő nélküli alak nem a cselekvés módjára, hanem az alany állapotára utal, amint ezt már láttuk. Hasonló árnyalati különbséget érzünk a következő mondatok között is: „Pista *mint segéd* dolgozik az üzletben” — „Pista, *mint a segéd*, dolgozik, az üzletben”. Az első *mint* állapothatározó szó szerkezetet kapcsol (Pista *mint segéd* = Pista segédként, segédi minőségben), a második *mint* kihagyásos hasonló jellegű módhatározói mellékmondat kötőszava: „Pista, *mint* (ahogyan) *a segéd* (dolgozik), (úgy) dolgozik az üzletben”. A rámutató szós változat még élesebben mutatja a két szókapcsolat közti mondat-tani különbséget: „Pista *úgy* dolgozik az üzletben *mint segéd*” (mondatrész) — „Pista *úgy* dolgozik az üzletben, *mint a segéd*” (kihagyásos mellékmondat). A második esetben tehát vessző kell a *mint* elé, az elsőben azonban nem.

Ha a most elmondottak figyelembevételével vizsgáljuk meg a különféle hasonló jellegű mondat típusokat, látni fogjuk, hogy sok esetben elvégezhetjük a fenti átalakítást. Hasonlító alanyi mellékmondat (névelővel): „Nekem is olyan kell, *mint a tanárnak*”; állapothatározó szó szerkezet (névelő nélkül): „Nekem is olyan kell *mint tanárnak* (Nekem is mint tanárnak olyan kell), amilyen még nem volt.” Hasonlító állítmányi mellékmondat: „Barátom nem olyan, *mint a tanuló*”; állapothatározó szó szerkezet: „Barátom nem olyan *mint tanuló* (Barátom *mint tanuló* nem olyan), hogy dicsérni lehetne”. Hasonlító tárgyi mellékmondat: „Neked is olyant vettem, *mint a tanárnak*; szó szerkezet: Neked is olyant vettem *mint tanárnak* (Neked is *mint tanárnak* olyant vettem), hogy mindenki megnézheti”. Hasonlító jelzői mellékmondat: „Péter olyan könyveket olvas, *mint a legjobb tanuló*; Péter olyan könyveket olvas *mint legjobb tanuló* (Péter *mint legjobb tanuló* olyan ...), amilyeneket te nem is láttál”.

6. Láthatjuk tehát, hogy a *mint* kötőszó majd mellékmondatot vezet be, majd pedig állapothatározós szó szerkezeti tagokat (Szabó Dénesnél: alaptagot és determinánst) kapcsol össze, illetőleg állapothatározó ragokat helyettesít. Ami mármost magát az állapothatározó szó szerkezetet illeti, a fentebb elmondottak alapján a következő — bár nem mindig eléggé élesen elhatárolható — típusokat különböztethetjük meg.

Leggyakoribb a szűkebb értelemben vett állapothatározó (Simonyinál, Klemmnél, Berrárnál: essivus, Elekfinél: szerephatározó), amely „valamilyen funkcióban szereplést vagy valamihez hasonlítást” (Berrár i. m. 108) fejez ki: „Bátyámat mint tanút hallgatták ki” (AkH. 1954. 63); „... ott laktam ugyanis Endre úrnál mint vendég” (Nagy Lajos: A lázadó ember 254); „Ügyvédi irodában mint írnok nem is akartam dolgozni” (i. m. 357); „Kossuth korábban mint meg nem alkuvó újságíró harcolt a magyar nép jogaiért” (AkH. 1954. 63); „Balog Istvánt ... nemcsak mint színészt, hanem mint eredeti darabok

szerzőjét is igen kedvelték" (Kárpáti Aurél: Él még Bánk! 103); „Berek Kati mint Hendrikje nagyon szép pillanatokat szerzett . . .” (Élet és irodalom. II. évf. 18. sz. 11); „Üdvarhelyi mint Zrinyi megjelent a bengál fénnnyel kivilágított kapuban” (Kárpáti Aurél i. m. 191). Az első két mondatban alkalmi viszonyt (*mint tanút — mint vendég*), a harmadikban inkább beosztást (*mint írnok*), a negyedikben és ötödikben foglalkozást (*mint . . . újságíró, mint színészt*) jelölő, az utolsó két mondatban pedig színjátékos (*mint Hendrikje — mint Zrinyi*) szerephatározót, essivust találunk, hiszen mindegyik határozó „azt fejezi ki, hogy az alany vagy a tárgy vmi állapotban van” (Klemm i. m. 207).

Korábbi megállapításunk szerint mindegyik névelő nélküli *mint*-es szerkezet utalószó esetén is ugyanúgy csak egyszerű mondatrészt, mint a ragos állapothatározót, tehát a *mint* elé ilyen alakban sem teszünk vesszőt: „Bátyámat úgy hallgatták ki mint tanút” — „Kossuth korábban úgy harcolt a magyar nép jogaiért mint meg nem alkuvo újságíró” stb. A mutatószós változat Simonyi (A magyar költészművészet. 3. köt. Bp., 1883.) szerint régebben nagyon gyakori volt, de „a mai nyelvhasználat ezt az *úgy*-ot csak olyankor kívánja meg, ha két ilyen kifejezés van összekötve, p. . . Nméltságod úgy is mint kormányelnök, úgy is mint képviselőnk minden lehető megtett, Nemz. Hírlap 1271. sz.” (i. m. 171). A névelős kapcsolatokban azonban vessző kívánkozik a *mint* elé az utalószó nélküli és az utalósós kapcsolatokban egyaránt: „Bátyámat kihallgatták, *mint* a tanút” — „Kossuth korábban, *mint* a meg nem alkuvo újságíró, harcolt a magyar nép jogaiért” — „Bátyámat úgy hallgatták ki, *mint* a tanút”; „Kossuth korábban úgy harcolt a magyar nép jogaiért, *mint* a meg nem alkuvo újságíró”, mert így a szerkezetnek inkább hasonlító jellege domborodik ki, annyira, hogy az állapothatározó szó szerkezet hiányos hasonlító jellegű mellékmondatná minősül.

Berrár Jolán értelmezése szerint az essivus bizonyos esetekben hasonlítást fejez ki (Berrárnál: *juhként bolyong*). Ilyenkor is könnyen elképzelhető véleményem szerint a *mint*-tel kapcsolott szó szerkezet (*mint juh bolyong*), természetesen vessző nélkül: „Dadai ujjai mint döglődő rovarok vergődnek mellette a földön” (Szabó Pál: Harangoznak 39). Ebben a szerkezetben a determináns (*mint döglődő rovarok*) nemcsak az alaptag (*Dadai ujjai*) állapotát, hanem az alaptagnak a determinánshoz való hasonlóságát is kifejezi, mert hiszen Dadai ujjai döglődő rovarok állapotához hasonlóan vergődnek. Hasonló elgondolás szerint elemezhetjük a következő szó szerkezetet is: „. . . a tőkés birodalmak . . . mint fészket ütök le a kis falut” (József Attila: Munkások). Az alaptag (*a kis falut*) és a determináns (*mint fészket*) közötti hasonlóság fejeződik ki itt is a *mint*-es kapcsolatban. Nem tennék vesszőt a következő *mint* elé sem: „A háborúban győztes nyugati demokráciák *mint* saskeselyűk vetették magukat a legyőzöttek hulláira” (Nagy Lajos: A menekülő ember 149), mert a determináns (*mint saskeselyűk*) annyira beleolvad az egész mondat szerkezetébe, hogy a vessző kitétele megbontaná a mondat egységét. Az eredetiben sem találunk vesszőt a *mint* előtt: „Kiknek szívében a honszeretet *Mint* szentegyházi oltárlámpa ég” (Petőfi: A nemzetgyűléshez), mert valószínűleg a költő is szintaktikai egységnek érezte a kapcsolatot. A névelős alakok természetesen itt is vesszővel járnak: „Dadai ujjai, *mint* a döglődő rovarok, vergődnek mellette a földön” stb. (ugyanúgy, mint a pusztán állapotot kifejezőknél). A mutatószós alakban azonban itt vesszőt tennék a *mint* elé nemcsak a névelős, hanem a névelő nélküli változatban is („Dadai

ujjai úgy vergődnek mellette a földön, *mint a döglődő rovarok*” — „... , *mint döglődő rovarok*”), mert a hasonlító utalószó beiktatásával a hasonlító jelleg annyira előtérbe kerül, hogy még a névelő nélküli szerkezetet se érezzük egyszerű mondatrésznek (hasonlító jellegű állapothatározónak), hanem hiányos hasonlító jellegű módhatározói mellékmondatnak. Ezek a szószerkezetek tehát mintegy átmenetet alkotnak az állapothatározó és a módhatározó szószerkezetek között, hiszen tudjuk, hogy az „állapothatározó és módhatározó viszonyok ... többször nehezen különböztethetők meg, illetőleg többször együtt járnak” (Szabó Dénes i. m. 307).

7. A factivus általában valamilyen funkcióbba jutást fejez ki (vö. Berrár i. m. 108). Ritkábban itt is előfordul a *mint*-tel való körülírás. Egy-két jellemző példa: „A falusi lány kitűnően bevált *mint házvezetőnő*” (Délmagyarország 1956. júl. 16. 3); „*Mint* edzőt a nagyobb vállalatok szívesen alkalmazzák” (Szabad Nép 1955. szept. 13. 3); „... Mádéfalvynét *mint* menyasszonyt vitte a kastélyba” (Szabó Pál: Isten malmai 113); „Juhász Illésné ... magához ölelte volna Eörsy Júliát *mint* menyét” (Délmagyarország 1957. aug. 11. 4). Mind a négy *mint*-es szerkezet factivusnak minősíthető, mert mindegyik helyettesíthető a factivusra jellemző *-nak, -nek* ragos határozóval: bevált *házvezetőnőnek, edzőnek* alkalmazzák, *menyasszonynak* vitte, magához ölelte volna *menyének*. Egyébként itt is ugyanúgy vessző nélküli az utalószavas változat is, mint a szerephatározóknál: „Mádéfalvynét *úgy* vitte a kastélyba *mint* menyasszonyt”, határozott névelős főnév esetén pedig hasonlóképpen vesszővel írandó mind a két változat: „Mádéfalvynét, *mint* a menyasszonyt, vitte a kastélyba” — „Mádéfalvynét *úgy* vitte a kastélyba, *mint* a menyasszonyt” (a szerephatározóknál elmondottak alapján).

8. Praedicativus esetén „szóban, gondolatban tulajdonítanak valakinek (valaminek) valamilyen funkciót vagy tulajdonságot” (Berrár i. m. 109). Itt még gyakoribb a *mint*-es szerkezettel való kifejezés, mint a factivusnál. Példamondatok: „Az időt is *mint* valami érzéket fogták fel” (Klemm i. m. 170); „Ezt az irtózást csak *mint* szubjektív tulajdonságot említem meg” (Nagy Lajos: A lázadó ember 117); „... az ember magát mindig *mint* gyámoltalan, életre nem való, semmiembert képzelje” (D. Szemző Piroska: Arany János napjai 257); „... a rablójadjáratoakat *mint* hőstetteket dicsőíti” (Nagy Lajos: A menekülő ember 251); „Úgy éreztem, hogy *mint* író nem becsült engem valami sokra Tóth Árpád” (i. m. 78). Hasonlóképpen az eredetibb és szokottabb *-nak, -nek* ragos főnév helyett áll az újabb *mint*-es szerkezet: *érzékinak* fogták fel, *tulajdonságnak* említem meg, *semmiembernek* képzelje, *hőstetteknek* dicsőíti, *írónak* nem becsült. Elgondolásunk szerint az utalószavas változatban sem teszünk vesszőt a *mint* elé: „Ezt az irtózást csak *úgy* említem meg *mint* szubjektív tulajdonságot” stb. A névelős szerkezetben azonban itt is mind a két variációban vessző van a *mint* előtt: „Ezt az irtózást csak, *mint* a szubjektív tulajdonságot, említem meg” — „Ezt az irtózást csak úgy említem meg, *mint* a szubjektív tulajdonságot”, mert ezek már kihagyásos hasonlító jellegű módhatározó mellékmondatok, habár itt talán nem mindig olyan szembeszökő a különbség a névelős és a névelő nélküli alak között, mint az essivusnál.

9. Mint már láttuk, több esetben értelmezős szerkezetnek is minősíthetjük a *mint*-tel kapcsolt állapothatározó szószerkezeteket. A már említette-

ken kívül még egy-két jellemző példa: „Petőfi *mint* ember nem hazudtolta meg a költőt” (AkH. 1954. 63). A *mint* ember szerkezetnek tulajdonképpen értelmező funkciója van: *Petőfi, az ember . . .*; „*Mi tanárok* [eredeti kiemelés] értelmezős szerkezetet mint alanyt nem választhatjuk el vesszővel az állítmánytól” (Nyr. 81 : 415). Ebben a mondatban is értelmező szó szerkezetnek minősíthetjük a *mint*-es kapcsolatot (értelmezős szerkezetet mint alanyt = értelmezős szerkezetet, az alanyt), mert az „első szó szerkezeti tag értelmét a második tag kiegészíti, megvilágítja, némiképpen magyarázza” (Szabó Dénes i. m. 285). A következő mondatban hasonlóképpen: „*Engem mint* naív gyereket kimondhatatlanul meglepett ez az eset” (Nagy Lajos: A lázadó ember 388). Néha ugyanabban a mondatban egymás mellett találjuk a *mint*-tel kapcsolt és a szokásos értelmező szerkezetet: „Uralomra azonban az a formula jutott, amelyben a családnév *mint* jelző megelőzi a keresztnévet, a jelzett szót, akárcsak a jelzős szerkezetekben” (Élet és Tudomány 12 : 1282). A mondat a kétféle szerkezet felcserélésével is elképzelhető volna: *. . . a családnév, a jelző . . . a keresztnévet mint* jelzett szót.

10. Külön kell foglalkoznunk a *több* középfok melletti *mint*-tel kapcsolt hasonló határozói mellékmondattal, illetőleg a *több mint . . .* egyszerű hasonló határozót jelentő állandó kifejezéssel. Helyesírási szabályzatunk értelmében a *több mint* kapcsolat esetén is vessző kellene a *mint* elé, mert hasonlítást fejez ki, azonban jelenleg a legszínvonalasabb folyóiratok sem tesznek eleje vesszőt: „A *több mint* száz újonnan előforduló név felhasználásával . . .” (Nyr. 81 : 46); „*Több mint* egy évtizeden keresztül . . .” (Nyr. 81 : 92). Elég gyakran találjuk azért más helyeken vesszővel írva is: „*Több, mint* tizenötezer látogató nézte meg” (Délmagyarország 1957. aug. 15. 3); „*Több, mint* száz cikk tanúskodik arról” (Irodalomtörténet 45 : 430). A mellékmondatot kapcsoló *mint* is olvasható helyesen, vesszővel és helytelenül, vessző nélkül is: „Mert ez a ráverés, ez más, *több, mint a munka*” (Nyr. 82 : 75) — „A parasztság betéteinek száma *több mint bármikor volt*” (Délmagy. 1958. jan. 16. 2). A kérdés tehát szabályozásra vár. Akadémiai helyesírási kiadványaink — még a legújabb sem — nem is említik a *több mint* kapcsolatot.* Először Balassa József (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. Bp., 1929.) foglalkozik vele: „szükséges a vessző . . . a *mint* előtt: *jobb, mint . . ., sokkal több, mint . . .*, ha új mondat kezdetét jelöli. De nem teszünk közéjük vesszőt, ha *mint* egységes kifejezés kezdik a mondatot: . . . *Több mint száz ember volt ott*” (i. m. XIX). Balassa szabálya megfelel a bevezetésben javasolt elgondolásunknak. Szerintünk azonban nemcsak mondat elején, hanem mondat közben sem tennénk vesszőt a *mint* elé: „Balassa *több mint* hetvenesztendős pályája . . .” (Nyr. 79 : 272); „A tegnapi élüzemavató ünnepségeken *több mint* ezer dolgozó részesült pénzjutalomban” (Délmagy. 1958. aug. 20. 3), mert nem mellékmondatot kapcsol, hanem — valószínűleg a német *mehr als* hatására — a *-nál, -nél* ragos hasonló határozó körülírására szolgál (*több mint* ezer = ezernél több).

A *több mint* állandó kifejezésnek számító kapcsolat eddigi példáinkban — számnevek mellett — általában mennyiség hasonlításra szolgált, de újabban tulajdonsághasonlító funkcióban — melléknevek mellett — is elég gyakran

* Az időközben megjelent Helyesírási tanácsadó szótárban már benne van. (A szerk.)

találkozunk vele. Véleményem szerint ugyanis ilyenféle kifejezésekben is nehezen volna elképzelhető a *mint* előtti vessző: *Több mint bizonyos, több mint gyanús, több mint veszélyes* stb. „... ez *több mint gyanús*” (Délmagy. 1957. aug. 11. 4), mert a *mint* itt sem mellékmondat kapcsolására, hanem egyszerűen a -nál, -nél ragos hasonlító határozó kifejezésére szolgál: *több mint bizonyos, több mint gyanús* = bizonyosnál több, gyanúsánál több, s mint ilyen a melléknévben kifejezett tulajdonság nagyobb fokát is jelöli: *túlságosan, nagyon* bizonyos, gyanús stb. Névelő nélküli főnév mellett is elég gyakori a szerkezet: *Több mint szerelem, Több mint gyanú* (filmcímek), *Több mint szemtelenség* (élőbeszéd); „Az a mód, ahogy élénk állítja az író a dán főváros kikötőjét, ... talán *több is mint ironia*” (Köznevelés XIII. évf. 19. sz. hátsó belső borítólap). Itt is egyszerű hasonlító határozóról van szó: szerelemnél több, gyanúnál több, ironiánál több. Ilyen szerkezet még: „A keskenyfilm több mint fénykép” (Rádióújság III. évf. 1. sz. 10). A főnév előtti névelővel azonban már inkább vessző kívánczik a *mint* elé: „A keskenyfilm *több, mint a fénykép*”, mert így már hasonlító. határozói mellékmondatnak érezzük: „A keskenyfilm *több, mint* (amilyen sok) *a fénykép*.”

II. Befejezésül állapítsuk meg még egyszer, hogy az eddigi szokástól eltérően, hasonlítást bevezető, illetőleg állapotot vagy minőséget jelölő funkció helyett helyesebb volna véleményünk szerint a mondat-, illetőleg szó szerkezeti tagokat kapcsoló (esetleg raghelyettesítő) szerep alapján eldönteni a *mint* kötőszó alkalmazásának kérdését, mert így talán nagyobb biztossággal tudnánk elbírálni a *mint*-es kapcsolatokat, habár azért természetesen így is adódnak határesetek.

Szűcs József

Hogyan írjuk a csillag- és csillagzatneveket?

I.

Néhány észrevételt szeretnék tenni Fábián Pálnak „Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról” című, a Nyr.-ben megjelent cikkére (85 : 442).

A cikk II. részének 1. pontja a csillag- és csillagzatnevekkel foglalkozik. A szerző a csillagnevek írásában a latinos formák mellett tör lándzsát. Érve: az óriási többségben latin írású névanyagból a néhány magyarosan írt név feltűnően kirírna. Javaslat: a magyaros formákat ne terjesszük, hanem mindig a latinos írásmódot használjuk, mert a valamivel gyakoribb előfordulás még nem elegendő ok a magyaros írásra. Célja, hogy nyelvíleg is, helyesírásiilag is egységes sort kapjunk. Ehhez a fejtegetéshez a következőket fűzöm hozzá.

Az ember a világ különféle (biológiai, történelmi, nyelvi stb.) jelenségeinek rendszerezésére, szabályokba foglalására törekszik. Ez egészen természetes, dicséretre méltó törekvés, mert megkönnyíti számunkra az áttekintést, tájékozódást. De az élet nem mindig engedi magát maradéktalanul rendszerezni, szabályokba foglalni. Gyakran előfordul, hogy valami kír az egységes sorból. Hogy a témánál, vagyis a nyelvi jelenségeknél, közelebbről a latinosság mellett maradjunk, köztudomású (vagy *köztudott*, ahogy a *köztudomású* szót nyilvánvalóan valami „rút” germanizmusnak tartó és azt hévvel üldöző nyelvbabonások mostanában írogatják), hogy latin jövevényszavaink sem egységes sorban kerültek át nyelvünkbe. Van, amelyik megtartotta a latin *s* (magyar

sz) hangot, a másik pedig *š-sé* (magyar *s-sé*) változtatta. Az előbbiekhöz tartozik például a *persze, szeptember, humusz* stb., az utóbbiakhoz többek között a *famulus, július, juss, sors, Orsolya* stb.

A hónapnevek (ma már) más szempontból is kirínak a sorból. Megcsontult a *január, február (januárius, februárius)*, míg a többi épségben maradt. Ez sem következetes tehát.

Nézzük most már a csillagneveket.

Mercur. A latinban: *Mercurius*. Az Értelmező Szótár *bolygó* cikkében ez van: *Mercur*. A Föld (Gondolat Kiadó, 1960.) című 500 lapos kitűnő ismeretterjesztő könyvben: *Mercur* és *Merkur* (18). Az iskolában (a harmincas években) így tanultuk: *Merkur*. A szerző által javasolt következetesen hű latinos írás *Mercurius* lenne. De hát ki írja és mondja így?

Vénusz. A következő írásmódok vannak divatban: *Vénus* (Flammarion egyik könyvének ford.), *Venus*, *Venusz*, *Vénusz*. Az iskolában *Vénusz*-t tanultunk. A Föld című könyv *Venus*-t ír. A *Vénusz*-rakétával kapcsolatban ahány újság, annyiféleképpen írta le a bolygó nevét.

Mars. Az írásmód egységesnek látszik. Mindenki latinosan írja — egységesen. És mindenki magyarosan (*s-sel*, azaz *š-sel*) mondja — szintén egységesen. Soha még *Marsz*-nak ejteni nem hallottam. *Marślakó*, nem pedig *marślakó*. Mit csináljunk, hogy mindenki latinosan *Marsz*-nak ejtse? Ebben tanácstalan vagyok.

A többi bolygó: *Szaturusz, Uránusz, Neptunusz, Plútó* így is szerepel: *Saturnus, Neptunus, Uranus, Pluto*.

Mi határozza (határozhatja) meg az égitestek nevének írását, kiejtését, illetve az égitestek elnevezését? Elsősorban (vagy nagymértékben) a használat gyakorisága, az étellel való kapcsolata. Ez pedig felrúg minden rendszerezést és szabályozást. Ez az oka annak (amit a cikkíró is említ), hogy egyes égitesteknek, csillagképeknek nemzeti nyelvű (népi) elnevezésük is van: *Göncöl, Fiastyúk, Hajnalcsillag* stb. Ezek ugyanis ismertebbek a többinél, több kapcsolatuk volt a nép (pásztorok stb.) életével. Ezért van az, hogy az emberiség élete szempontjából legfontosabb három égitestnek csak nemzeti nyelvű elnevezése van, tehát magyarul: *Nap, Föld, Hold (nap, föld, hold)*. Pedig voltaképpen egyik sem különbözik (lényegileg) a megfelelő rangú égitestektől (napoktól, bolygóktól, holdaktól). Furcsa követelés volna (és ilyen nincs is), hogy ezt a hármat is latinos névvel és írásmóddal jelöljük az egység kedvéért. Miért volna furcsa? Azért, mert a mindennapi életünkkel való szoros kapcsolat folytán a három égitest elnevezésére olyan közhasználatú szavunk van, mint például a *víz, levegő, tűz* stb. Ez a három égitest valahogy egészen más számunkra, mint a többi. A *Földön* élünk (legalábbis egyelőre), a *Nap* világít nekünk nappal, a *Hold* világít éjjel. A többi égitest eddig csak szemünket gyönyörködtette más csillagokkal együtt az égbolton. De az űrutatás, az űrrepülés a közeljövőben megszünteti ezt az éles határt. Hamarosan a *Mars*, a *Vénusz* is ugyanolyan *föld* lesz a számunkra, mint a *Föld*. S ekkor milyen írásmódot kövessünk majd, ha nevük napról napra szerepelni fog az újságok hasábjain, sőt belátható időn belül az űrutazások „menetrendjében”? Írjuk le mindennap, hogy *Venus*, de várjuk el, hogy azért mindenki *Vénusz*-nak (*Venusz*-nak), ne *Venus*-nak, a *Mars*-ot pedig *Marsz*-nak ejtse? Vagy hagyjuk, hogy a latinul nem tudók *Venus*-nak (*š-sel*), illetve *Mars*-nak (következetesen szintén *š-sel*) ejtsék? Nem okoz nagyobb zavart ez az „egységes” latinos írás?

Persze, problémákat felhozni könnyű, különösen egy ilyen tisztázatlan kérdéssel (általában idegen nevek írásával) kapcsolatban. Mi lenne a megoldás? Szerintem a naprendszer immár közhasználatúvá váló égitestjeinek nevét úgy kell írunk, ahogy ejtjük, tehát: *Merkur*, *Vénusz*, *Mars*, *Szaturnusz*, *Uránusz*, *Neptunusz*, *Plútó*. Ezzel még az egységesség elvének is eleget tettünk bizonyos fokig: naprendszerünk bolygóinak nevét egységesen magyarosan írjuk, mert közhasználatú szavak. A távolabbi jövőben bizonyára sor kerül majd a naprendszerünkön kívül eső égitestek meghódítására és nevüknek megmagyarosítására is. De ez valószínűleg már a következő nemzedékek problémája lesz.

Szepes Gyula

II.

Szepes Gyula jó logikájú okfejtése végén azt javasolja, hogy írjuk naprendszerünk bolygóinak nevét magyarosan: *Merkur*, *Vénusz*, *Mars*, *Szaturnusz*, *Uránusz*, *Neptunusz*, *Plútó*. Meggondolkoztató érvei ellenére sem gondolnám, hogy egy újabb szabályozáskor helyes lenne áttérni a fenti nevek magyaros írására.

a) A csillagászatnak — mint más tudományszakoknak is — nemzetközi latin elnevezésrendszere van. Ehhez az elnevezésrendszerhez, illetőleg ennek írásához a magyar csillagászat is alkalmazkodik: a szakmunkákban a csillag- és csillagzatneveket mindig latinosan írták régebben is és írják ma is, teljesen függetlenül attól, hogy hány ezer kilométerre vagy hány fényévre van tőlünk egy égitest. Ez az eljárás elvszerű és következetes, mint írtam idézett cikkemben, egységes sort eredményez. Szerintem ez nem is igen lehet másképp: a csak latinosan írt túlnyomó többséghez hasonlóan a latinos írásmód felé kell telni a néhány ingadozó írásmódú nevet is. Szepes Gyula cikkéből is kitűnik ugyanis, hogy szó sincsen a latinos írásmód előírassá tételével egy már kialakult magyaros íráshagyomány megbolygatásáról.

b) Ha elfogadnánk naprendszerünk bolygói nevének magyaros írását, lavinát indítanánk meg: *Szíriusz*, *Kallisztó*, *Kánisz Májor*, *Sagittáriusz*, *Piszcész*, *Urza Minor*, *Cefeusz* stb. fenyegetne ezek helyett: *Sirius*, *Callisto*, *Canis Maior*, *Sagittarius*, *Pisces*, *Ursa Minor*, *Cepheus* stb.; ahogyan például a Gondolat Kiadónál megjelent „A kultúra világa” című sorozat 5. kötetében vannak ezek a nevek. A magyaros írásmód ily mérvű kiterjesztése Szepes Gyula szerint sem kívánatos, csak „a távolabbi jövőben”, amikor majd sor kerül „a naprendszerünkön kívül eső égitestek meghódítására és nevüknek megmagyarosítására”.

c) Ezzel szemben már a közeli jövőben is elképzelhető, hogy az iskoláztatás hatékonysága és a műveltség terjedése folytán senkit sem fog különösebben zavarni, hogy *Saturnus*-t lát és *szaturnusz*-t mond, mint ahogyan általában az élő idegen nyelvekből átvett tulajdonnevek írásával és kiejtésével is vagyunk: *Marseille*, de: *marszej*; *Stevenson*, de: *sztívenszon*; *Gramsci*, de: *gramsi*; stb.

d) Az idegen tulajdonnevek átvételének mai formája ugyanis az, hogy a nevet az átadó nyelvben szokásos helyesírással szerepeltetjük magyar szövegben is, és kiejtését külön megtanuljuk. A fonetikus névátírás (*Kálvin*, *Husz* stb.) kora kb. a XVIII. sz. végével lejárt, s az 1954-i helyesírási szabályo-

zás még a maradványait is megszüntette ennek az egyre gyérülő szokásnak (vö. AkH. 1954. 282. pont). Szerintem a latin csillag- és csillagzatnevek idegen tulajdonnevek, magyaros átírásuk az idegen tulajdonnevek kezelésének korszerű elveit sértené. Az idegen tulajdonnevek idegen írásformájának megtartása a tulajdonnév sérthetetlenségének általános elvéből következik, és nincs ellentmondásban azzal, hogy az idegen közszókat — ha meghonosultak — magyarosan írjuk. A csillag- és csillagzatnevek írását a tulajdonnevek, nem pedig a közszavak írásához kell igazítanunk!

e) Különböző, a nyelvben működő erők hatására persze kivétel ez alól a szabály alól is van; Szepes Gyula ilyen tényezőként jelöli meg — helyesen — a naprendszerbe tartozó csillagok nevének gyakori használatát. De vajon valóban olyan gyakran fordulnak elő társbolygóink nevei a mindennapi használatban, hogy magyarosan kelljen őket írni? — Szerintem nem! Legfeljebb a *Mars* meg a *Venus* szerepel olyan gyakran, hogy magyaros írásukról szó lehetne; de a *Mars*-sal úgyszincs baj (azért, hogy latin, még nem kell *marsz*-nak ejteni; vö. *voks, juss, ámbitus, sekrestye, agilis* stb.), az egy *Venus*-t meg kár lenne átírni.

f) Ne felejtsük el azt se, hogy naprendszerünk bolygóinak neve azonos egy-egy ókori (latin—görög) isten nevével. Azt — úgy gondolom — senki sem helyeselné, ha az istenneveket magyarosan írnánk, de ebből az is következik, hogy a csillagneveket is latinosan kell. Ezért van az AkH. 1954.-ben a *Venus* név után: *istennő és bolygó*; annak jelzésére, hogy a két fogalom neve helyesírás szempontjából is elszakíthatatlan egymástól.

g) A *Mercur* (*Merkur*) névnek *Mercurius*-szal történő felváltását valóban helyeselném! Ilyen módon, németesen-franciásan csonkított közszavaink ugyan vannak, ám ilyen típusú tulajdonnevünk már talán csak a *Mercur*: a *Horác, Virgil, Ovid* stb. már mind a múlté. Ha a nyelvművelés — helyesen — ki tudta ezeket szorítani, pedig elég nagy hagyományuk volt, miért kardoskodna éppen a *Merkur* forma mellett ahelyett, hogy a mindenképpen jobb, nyelvilag ép és írásmódban is kifogástalan *Mercurius* forma terjedését szorgalmazná? — De ha a szaktudományban a csonka név már kiirthatatlanul megdővesedett, a latinos *Mercur* alakot tartom a helyesnek.

Fábián Pál

A szóösszetétel

mint az irodalmi nyelv alakulásának egyik fokmérője*

1. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának és fejlődésének vizsgálatában, nem utolsósorban magának az irodalmi nyelv fogalmának tisztázásában az elmúlt évtized szakirodalma igen gazdag termésű volt (összefoglaló jegyzékét l. MNy. 56: 406—14; 484—9). Irodalmi nyelvünk problematikájának fontosságára, az e kérdés csoportot iránt megnyilvánuló érdeklődésre jellemző volt már a II. országos nyelvészkongresszus vitája (I. OK. 4: 425—85), az irodalmi nyelvre vonatkozó kérdések modern szemléletű felvetésének és megvilágításának impozáns nyitánya. Az ezt követő években megjelent, kisebb-nagyobb problémamélyítő, szélesítő írások után Benkő Lorándnak a pécsi nyelvművelő konferencián elhangzott előadása (Anyanyelvi műveltségünk = AnyMűv. 221—46) biztató előjele volt az elvi összefoglalást nyújtó műnek. Annál nagyobb várakozással és igénnyel vettük kézbe a szakavatott szerző „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” című könyvét, melynek önmagában is vaskos tanulmányt kitevő bevezető része (28—113) az irodalmi nyelv általános, elvi kérdéseivel foglalkozik.

A Benkő tanulmányában elemzett korszak a felvilágosodás első szakasza, a XVIII. század második fele (11). A szerző dialektikus szemléletmódjából következően azonban vizsgálódása nemcsak az e korszakot közvetlenül megelőző és követő időszakra terjed ki, hanem a fejlődés törvényszerűségeinek — mutatis mutandis — minden korban érvényes megnyilvánulásaira is. Benkőnek nagyon sok gondolatot fakasztó könyve nyomán számomra most az a lényeges kérdés, hogyan igazolódnak vagy változnak meg a szerző megállapításai irodalmi nyelvünk mai állapotában; alkalmazhatók-e vizsgálati módszerei a mai irodalmi nyelvnek, s ezen belül egyes mai írók nyelvének a tanulmányozásában. A vizsgálati módoknak ilyen mérlegre helyezését azért is tartom igen jelentékeny próbatételnek, mert irodalmi nyelvünk mai szakasza egyben valószínűleg korszakhatár is. Benkő Loránd szerint ugyanis „a nemzeti nyelv korának első szakasza körülbelül a XVIII. század végéig, második szakasza körülbelül a XX. század közepéig tart” (74). A XVIII. század végi korszakhatárra nézve — mint Benkő is megjegyzi — általában egyező a kutatók véleménye (uo.). A XX. század közepére vonatkozó határmegállapítás tekintetében Benkő csak Bárczinak egy rövid megjegyzésére utalhat (uo.). Ha tehát a mai irodalmi nyelvnek időbeli határait akarjuk megjelölni, akkor a

* Előtanulmány egy készülő monográfiához. Célja a vizsgálatban alkalmazott — többé-kevésbé kísérleti — elemző módszer bemutatása.

vizsgálat időpontját (számszerű megjelöléssel a már lezárt 1960. évet) vehetjük kényszerű záróvonalnak (legkevésbé sem tekintve ezt az időpontot úgy, hogy vele lezáródott egy korszak; de pillanatnyilag csak eddig az időpontig állnak rendelkezésünkre az adatszolgáltató művek). Az előbb mondottak alapján ugyanezen korszak kezdőpontját — évszám szerint aligha pontosan megjelölhetően — 1945—50-re kell helyeznünk.

A határmegállapításban Benkő elsősorban „a nyelvi fejlődés alapját képező társadalmi-történeti viszonyokat, illetőleg a sok tekintetben ezek függvényeként jelentkező belső nyelvtípusok közti viszonyokat, másodsorban pedig a nyelvtudományi bűvárkodásnak az egyes időszakokra vonatkozó feltételeit, lehetőségeit” (74) tekinti irányadónak.

Az 1945—50. évre mint korszakhatárra kell gondolnunk Bárczinak fönnebb említett megjegyzése alapján is: „Nyelvünk ma valószínűleg nagy átalakulás előtt áll, s már új útjára el is indult a köznyelv rohamos terjeszkedésével, a nyelvjárások halványulásával” (MNy. 56 : 7—8). Meggondolásra készítet azonban Benkőnek egy másik megjegyzése, amely szerint nemzeti nyelvünk életében a XVI. századi kialakulás után „változási időszak a további fejlődésben legalábbis két alkalommal határozottan megmutatkozik. Az egyik a XVIII—XIX. század fordulója körüli idő, ... A másik jelen századunk utolsó két—három évtizedére esik, s jellemzője, hogy a nemzeti nyelv kilép a népnyelvvél való »békés együttélés« fejlődési szakaszából, s megkezdí a népnyelvi formák lassú visszaszorítását,” (71).

Benkő pécsi előadásához csatlakozva Szathmári István is „a XX. század harmincas éveitől napjainkig” számítja az irodalmi nyelv jelenkori szakaszát (AnyMűv. 293). Az új akadémiai nyelvtan szerint „a felszabadulástól számítjuk a mai magyar nyelv szakaszát”. (A mai magyar nyelv rendszere [MMNyR.] 36.)

Mindezek alapján első tisztázandó kérdésünk az, hogy az utolsó három évtized (1930—1960) egy szakasznak tekintendő-e az irodalmi nyelv fejlődése szempontjából, illetve hogy ebben a fejlődési szakaszban korszakhatár-e egy olyan jelentős történelmi-társadalmi vízváltató, mint a felszabadulás. Nagy távlatokban ez a kérdés látszatproblémának mutatkozhat, hiszen természetes, hogy egy, az 1945—50 táján kezdődő korszak előzményei évtizedekre nyúlnak vissza, s a fejlődés nem ugrásszerű, hanem fokozatos. Mégis egy kiemelkedő változási időszakban jelen kell lenniök és meg kell mutatkozníok az elhalványuló régi korszakvonásoknak éppen úgy, mint a keletkező újaknak. Tehát ahogyan Benkő gondos kutatása nyomán kirajzolódott a felvilágosodáskori irodalmi nyelv első szakaszának határvonalai, ugyanúgy tisztázódnia kell a XX. századi korszakhatár időpontjának is. Megbízható eredmény persze csakis olyan széles körű és mélybe hatoló, igényes kutatáson alapulhat, mint amilyenel Benkő a felvilágosodás első korszakát tanulmányozta; sőt még alaposabbal, mert éppen Benkő fejtegetései alapján kodifikált törvényszerűségnek könyvelhető el az a megállapítás, hogy a nyelvi fejlődés alacsonyabb fokán gyorsabb, a későbbi szakaszokban lassúbb és csekélyebb változás észlelhető. (Benkő éppenséggel a nyelv hangtani-helyesírási, valamint alaktani-szerkezeti elemeinek megmerevüléséről, állandósult anyaggá válásáról beszél [107]).

Ez a tétel egyszersmind feleletet ad arra is, hogy miért a szóösszetételt választottam a megjelölt cél elérésének eszközeül. (Az összetett szók keletkezésére, társadalmi összefüggésére utal általános, elvi vonatkozásban Sztálin: A szovjet nyelvtudomány kérdései 224, 228; magyar nyelvi vonatkozásaira

és főleg mai elterjedtségére Országh: Nyr. 77 : 404; Deme: MNy. 49 : 155; Lőrinczy: MNy. 56 : 63. kk.; uő: Nyelvtani tanulmányok (szerk. Sulán Béla) 121–2.; MMNyR. 443. stb.)

A kitűzött feladat nem oldható meg egy megszabott keretű cikkben. Ezt a távoli, nagyobb célt mégis meg kellett jelölnöm, mert az e célhoz vezető utat keresem. Vagyis azt vizsgálom, *a)* igazolódik-e az irodalmi nyelvre nézve a fentebb jelzett korszakhatár-megállapítás; *b)* a szóösszetételnek mint tartalmi jellegű elemnek van-e olyan lényeges szerepe és korjellemző ereje, mint a Benkő Loránd által előnyben részesített formai jellegű (hangtani-helyesírási, szó- és mondatalkatani) sajátosságoknak (i. m. 108–9).

Minthogy itt nem végső eredmények megállapítása, hanem a vizsgálati módszer bemutatása a célom, az alábbiakban csupán egy írónak, Veres Péternek a szóösszetételével foglalkozom.

2. Veres Péter szóösszetételei közt szófaji, szerkezeti szempontból az alábbi típusok különböztethetők meg (az egyes típusokat a MMNyR. rendszerezésének figyelembevételével, de természetesen a Veres Péternél előforduló konkrét esetekre támaszkodva állítottam össze).

a) Főnév + főnév, illetve melléknév + melléknév egybekapcsolása mint laza szerkesztésű, mellérendelő viszonyú összetett szó (vö. MMNyR. 435): *dér-jég, karja-húsa, kutyája-cselédje, öcsémbarátom; fekete-sápadt, hűvös-harmatos, kedves-tréfás, szikkadt-barna, tüzespiros, villás-hónapos.*

b) Főnév + melléknévi igenév mint alárendelő viszonyú, jelöletlen, tárgyas összetétel (vö. MMNyR. 439): *dohányutaló, kutyautó, reteszragó, tarisznyatakaró.*

c) Főnév (esetleg más névszó) + főnév mint alárendelő viszonyú, szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szó (vö. MMNyR. 443): *bábabér, bandagazdaság, csordakút, csutkakúp, félharag, gulyatelek, ingalj, kaszálóosztás, kotlóalj, kölyökverekedés, kölyöktársaság, legénybácsi, szénavacok, télidő, vicinálisfőnök.*

d) Melléknév + főnév vagy melléknév mint alárendelő viszonyú, jelzős összetétel (vö. MMNyR. 449): *béreséhség, boltosság, elsőemberi, ganajos-térdű, koldústestvér, máléskenyér, piszkoscsőrű, vadizű, vízicsirke.*

e) Főnév + főnév mint (jelölt) birtokos szerkezetből kivált alárendelő viszonyú (régies) összetett szó (vö. MMNyR. 452): *kerítésmente, lábakapcája.*

Az előfordulási arányuknak megfelelően bemutatott típusok valamennyijére nézve tartalmilag jellemző, hogy

a) az összetétellel nem jött létre új jelentés, vagyis nem tűnt el a képzet-váltás mozzanata (vö. Gombocz: MNy. 30 : 6.; Pais: MNy. 47 : 143.), tehát az összetett szó jelentése csak ritkán tér el az elő- és utótagot képező szók önálló jelentésétől.

b) Abban a néhány esetben, amelyikben lexikálisan is értelmezhető a jelentésváltozás, konkrétizálás történt; vagyis elvont fogalomnak konkrét jelentésű szóval létrehozott, metonimikus kifejezése (*kutyautó* 'rendes foglalkozás nélküli, hitvány ember'; *reteszragó* 'minden lényegtelen, apró-cseprő részlettel sokat bíbelődő, kukacoló').

c) Ez a sajátosság egyben a felsorolt összetételi típusok harmadik tartalmi jellegű tulajdonságához vezet: a jelentésmódosulásokból kisugárzó, fokozott expresszivitáshoz. Vagyis az az *a)* alatt jelzett tulajdonság, hogy az összetételt alkotó szók eredeti jelentése nem szűnt meg a létrejött összetett

szóban sem, nem azonos az elő- és utótag jelentésének teljes változatlanásával. (Elvileg — mint ismeretes — az összetételben teljesen megszűnhet az összetevők jelentése, az összetett szó merőben új jelentést kaphat: *lóerő*, *melegágy*. Képletesen: $a + b = c$. Az ilyen jelentésváltozást eredményező összetétel ellentétpárjaként bizonyos esetekben megmarad az elő- és utótag eredeti jelentése az összetett szóban is: *háztető*, *kocsikerék*. Képletesen: $a + b = ab$. Csakhogy ezek a tiszta kategóriák itt is épp oly szabályt erősítő kivételek, mint a természetnek és a társadalomnak egyéb területein. (Erre a homályos jelentésmódosulásra utal Bárczi is: Bev. 73. és tőle átvéve MMNyR. 423). Az a jelentéstöbblet vagy hiány, melyre Bárczi óvatos megfogalmazása utal („vagy több vagy kevesebb, mint a tagok jelentésének összege”) nem is annyira a szó értelmi jelentésében, hanem inkább expresszív értékében valósul meg. Veres Péter szóösszetételei legalábbis erről tanúskodnak.

Ez az expresszív érték táplálkozhat:

a) az összetétel szokatlanágából, újszerűségéből (ezzel együttjáró, fokozott hírértékéből): *karja-húsa*, *vicinálisfőnök* stb.;

b) éppen újszerűségénél fogva a képzeletet a megszokottnál jobban megmozgató képességből, tehát a képzettársítás felfokozásából. Pl. *béreséhség*, *vadízű*; de főleg a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetételek ilyenek;

c) hangtani-akusztikai sajátságokból: például alliteráló hangkapcsolatokból: *bábabér*, *ganéjgolyó*, *reteszrágó*, *tarisznyatakaró*;

d) s talán legfőképpen metaforikus jellegükből: *vadízű*, *tüzespiros*, *koldustestvér*, *legénybácsi*, *vicinálisfőnök* stb.

Nyilvánvaló tehát, hogy ezeknek az összetett szóknak Veres Péternél elsősorban nem új fogalmat jelölő, hanem sokkal inkább stilisztikai értéket fokozó funkciójuk van.

Hasonló következtetéshez jutunk a felszabadulás utáni művek első csoportjának (Próbatétel, Szolgaság, Szegények szerelme, kisebb elbeszélések) vizsgálata során is. Ezeknek a műveknek a szóösszetételei ugyanolyan típusokba sorolhatók, mint a felszabadulás előttié. Mégis elemzésük közben néhány olyan vonás domborodik ki, amely az előzőktől eltér, s amely a további alakulásra nézve iránymutató. De beszéljenek itt is maguk a példák (az előző csoportosítás szerinti felsorolásban):

a) *este-éjszaka*, *este-reggel*, *fekete-rozsdás*, *füstölgő-sziszegő*, *kehes-bajos*, *mázos-kegyes*, *paprikás-borsos*, *véres-zavaros*;

b) *abraktermelő*, *kenyértermelő*, *kutyaszorító*, *lósors-intéző*, *versenyparipatenyésztő*;

c) *derékhajítás*, *disznótúrás*, *éhszó*, *fiúismétlős*, *fiúöccs*, *gyerekcsűrhe*, *határút*, *írásmunka*, *jószághajcsár*, *kerítészug*, *kölyökhad*, *községvezetés*, *legényönmaga*, *lőbolond*, *lőiskola*, *lókáosz*, *lókisasszony*, *makk-kopáncs*, *ménőszton*, *oldalfar*, *papírpengő*, *rigmuscsinálás*, *szépségérvzés*, *szépségeszmény*, *tengerihúztatás*, *vargamester*, *vérvonat*;

d) *folyófű*, *osztóigazság*, *nagyujjas*, *haladósdolgu*, *keserűszájú*, *rengőhúsú*, *telebélű*;

e) *szemebogara*, *senkifia*.

Néhány újonnan kiemelkedő, összetételi típus is jelentkezik:

f) határozóragos melléknév + melléknév mint alárendelő viszonyú határozós szerkezet: *bátran-ravasz*, *gyáván-ravasz*;

g) ikerszavas összetétel: *rim-rom*, *fecse-locsi*, *lecse-locsi*.

Feltűnő, hogy a szavak mennyiségi előfordulásának aránya az egyes típusokban jóformán teljesen azonos. (A példákat ugyanolyan nagyságú, harmincezer szónyi szövegrészekből válogattam ki). Szembeszökően nagy azonban a *c)* típus szavainak gyarapodása, kerekén 100%. Az *e* csoportba tartozó összetett szók számának több mint egyharmada a Laci-ból való; tehát egy olyan elbeszélésből, amely tartalmával jelentékenyen eltér az előző művektől. (A Laci egy ló története, pontosabban: egy ló szájába adott, tehát a klasszikus irodalomból is ismert, keretes elbeszélés, mely alkalmat ad az írónak a második világháborúról, a felszabadulás utáni évek próbálkozásairól, balfogásairól való véleménynyilvánításra.)

Tartalmilag és főleg stilisztikai funkciójukban az írónak ebből a második korszakából származó összetett szók megfelelnek az előző csoport szavainak, tehát változásról nem beszélhetünk. Nem tekinthetők ilyennek az új típusokba sorolt példák sem, hiszen az irodalmi nyelv egésze szempontjából nem jelentenek minőségileg újat, mennyiségileg sem emelkednek az író lényeges, jellegzetes stíluslemei közé.

A *c)* csoportban jelentkező mennyiségi változás azonban jelzi azt az irányt, amelyből az összetételek további alakulása várható. Ez a változás be is következik az Almáskertben és a Rossz asszonyban, tetőződik a Kelletlen leányban: *apaigazság, asszonydiplomácia, asszonykarrierista, bajkút, bajuszkirály, bálpánik, bánatrakomány, békességvágy, beszédcsőmör, bimbószerelem, boldogságizgalom, dicsduma, fejdíj, forradalmár-hősiesség, főnökelegancia, gulyaharangszó, házmesterdiplomata, ígéretjóság, irodakigyó, íróasztalindolencia, jampecízlés, kalmárizgékonyosság, klikkharc, leányalázat, leánybecsület, leánybocika, leánymámor, leányséta, legénybüszkeség, mesterbecsvágy, mulatásvágy, népgyülevész, népszínműhanghordozás, nőképmutatás, nőstényáram, önszervezés, piszlicsár-macchiavellizmus, reménységcsíra, rombontás, sajtószatócs, szakbolond, szeszámor, széplányirónia, szógazdaságosság, szolgálizgalom, táncmámor, táncszomjúság, tejkút, virághajlékonyág.*

Ezeknek az összetételeknek létrejöttét elsősorban tartalmi vonatkozások magyarázzák. Az Almáskert, a Rossz asszony olyan változást jelent az író régebbi műveihez, a falusi élet körében mozgó írásokhoz képest, hogy egészen természetes szükségszerűséggel jelentkeznek az új tartalmat kifejező új nyelvi formák. Az író gondolkodásában, valósághoz való viszonyában végbement változások, az írás művészetének az az ösztönös vagy tudatos, de mindenképpen fokozódó igényessége, mely a művészt a fogalmak minél pontosabb differenciáltságának megkülönböztetésére, az élet jelenségeinek, a sokszorosan egybefonódó, bonyolult összefüggéseknek minél hívebb ábrázolására készíti, megannyi alapos, közvetlen indoka lehet a szóösszetételek felburjánzásának. Ezt az indokolást támogatja irodalmi nyelvünknek az az általános vonása is, mely az ilyen típusú szóösszetételek nagyarányú megnövekedését mutatja (vö. a fentebbi utalásokat). Mindezzel elintézettnek is tekinthetnénk a szóösszetételek *e* típusának alakulását, tudomásul véve az ilyen szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szók grafikonjának merészen felfelé ívelő irányát. Ámde az ismét csak azonos terjedelmű szövegrészek példáinak előfordulási aránya meggondolásra készíti. A felsorolt példák fele a Kelletlen leányból való. E műben — sorrendileg az író legutolsó elbeszélésében — több összetétel van, mint az Almáskertben és Rossz asszonyban együttvéve. Pedig a Kelletlen leány tartalmilag visszatér az író régebbi témavilágába, a régi (felszabadulás előtti) falusi élet ábrázolásába. Hogy mégis új eszközöket

keres a régi, jól ismert táj és ember megörökítéséhez, abban minden bizonnyal szerepet játszik a megnövekedett művészi-esztétikai igényesség, mely végeredményben nem más, mint az író valóságához való viszonyának egyik megnyilvánulási formája. Az a belső kényszer, mely irtózik a megszokottól, a hétköznapiától, a régi ismétlésétől, s amely már Kazinczy „kényesb ízetének” is „kecses” volt (Szokott és szokatlan).

Elő író művét elemezve, a kutató abban a kedvező helyzetben van, hogy megfigyeléseit egybevetetheti az írói önvallomás rezonálásával. „Én azt hiszem — írja Veres Péter a szóösszetételek alakulásáról —, hogy itt elsősorban az író esztétikai igénye a legfőbb inspirátor. Egyrészt a pontos-árnyalatos kifejezésre való törekvés, másrészt a közhelyes, lapos, kész mondatformákkal és kifejezésformulákkal való írói munkától való húzódozás eredményezi azt, hogy akárcsak az egy mondaton belül is eredeti, egyszerűlt és soha senki által nem használt kifejezéseket szeretnénk látni... A közhelyes, lapos nyelv ellen való hadakozásból aztán néha — mint Szabó Dezsőnél is — szinte bugyogó expresszivitással törnek elő az új, soha nem látott, soha nem hallott szavak és kifejezések. Eredmény: egy eredeti — és modoros — műnyelv, amelyet a nép nem tehet a magáévá, mégcsak szórványos elemeiben sem, mert a különös szavak és kifejezések csak az eredeti mondatkeretben és stílusvilágban jelentenek valami határozott tartalmat. Ha onnan kiemelik, egyszerre sután és excentrikusan hatnak” (Magánlevélbeli közlés).

Valóban, az előbb idézett összetételek a szépirodalmunkban eddig sem szegényes hapax legomenonok példatárát gyarapítják (vö. Zolnai Béla: Szavak sorsa 56.), s teszik ezeket az összetételeket Veres Péter stílusának újabb, igen jellegzetes elemeivé, az expresszivitásnak is megannyi hordozójává.

Az összetételek expresszív értékében a már előbb mondottakhoz új elemként járul

a) az összetételi tagok egyenkénti jelentésének megmaradása mellett érvényesülő új jelentéstöbblet. Pl. a *sajtószatócs* nem volna helyettesíthető egy „a sajtó szatócsa”-féle szerkezettel, jóllehet mindkét összetevő eredeti jelentése is megőrződött. A jelentés alakulását képlettel így fejezhetnénk ki: $a + b = abc$.

b) Ezeknek az összetételeknek már említett képzeletmozgató és metaforikus sajátosságuk mellett jellemző vonásuk, hogy bennük rendszerint egy konkrét és egy elvont fogalmat jelölő szó párosul (*ígéretjóság, reménységcsíra, szolgálzat* stb.). Ez az ellentétesen ható, egyszerre konkretizáló és átvitt értelművé alakító tulajdonság nem kis mértékben járul hozzá az összetett szók expresszivitásának növekedéséhez.

Ezek az összetételek hapax legomenon jellegüknél fogva írónk saját megállapítása szerint is eltávolodnak nemcsak a népi jellegű stílusformáktól, hanem a beszélt nyelv közvetlenségét, könnyed folyását idéző (s az író többi stíluslemeiben következetesen érvényesülő) stíluseszmenytől is.

Tartalmilag e szavaknak nem is jelentéktelen része olyan töről fakad, amely erőteljesen képviseli egy bizonyos korszaknak, a szocialista építés kezdetének egész sor — főleg negatív — jellemvonását: *asszonykarrierista, beszédcsőmör, dicsduma, főnökelegancia, íróasztalindolencia, jampectizlés, önszervezés, szakkbolond, szógazdaságosság* stb. Ugyanezen szótípusnak egy másik csoportja a felszabadulás előtti, régi világot idézi, azt az életformát, amelyet Veres Péter már előbb is gyakorta ábrázolt (*bánatrakomány, fejdíj, gulyaharangsó, ígéretjóság, lednyalázat, mesterbecsvágy, népgyűilevés, szolgálzat* stb.).

stb.). Az, hogy a régi témák új nyelvi eszközöket csiholtak ki az író tollából, feltétlenül bizonyítja az író egyéni, művészi látásmódjának, a valósághoz való viszonyának megváltozását. S minthogy a történelmi-társadalmi változást kifejező nyelvi jelek ugyanolyan szóösszetételi formában realizálódtak, mint az író egyéni változását képviselő nyelvi elemek, ez a tény a közösségi és egyéni változás szoros összefüggésére, elválaszthatatlan egységére utal.

Mindebből számunkra itt az a lényeges, hogy a szóösszetételi formák legkiemelkedőbb csoportjának tükre Veres Péter életművében fordulatot jelez. E fordulat bekövetkezte mellett szólnak az írónak egyéb (most nem tárgyalt) nyelvi sajátosságai is. A szóösszetételekben mutatkozó változás a fontosabb idézett szakirodalmi megállapítások alapján általánosnak tekinthető, tehát korszakhatárra mutat.

A változás minőségére nézve Veres Péter szóösszetételei összefoglalva a következő jellemvonásokat mutatják:

a) A felszabadulás előtt keletkezett művek összetett szavaira jellemző a köznyelv-népnyelv keretébe beilleszkedő, szociális jelleg.

b) A felszabadulás után a témakörök bővülésével kapcsolatban új fogalmakat jelölő, árnyaló összetételek keletkeztek, főleg szintaktikailag pontosan nem elemezhető, alárendelő típusúak.

c) Az újabb művekben előforduló összetételekben a művészi-esztétikai igényességből fakadó, egyénítő törekvés lép előtérbe. Ennek termékei a már korábban kialakult szóösszetételi formákat: a szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelő viszonyú összetételeket, valamint (az itt nem tárgyalt) laza szerkesztésű, mellérendelő viszonyú típusokat gazdagítják bőséges aradattban.

d) Mindkét összetételi típusra a fokozott expresszív hatás jellemző. A szavak expresszivitása az összetétellel keletkező jelentésmódosulásokból, a szokatlanság következtében előálló nagyobb hírértékből, egyes esetekben az összetétel elő- és utótagja közötti metaforikus viszonyból, a konkrét és átvitt értelmű tagok kölcsönhatásából, végül — a mellérendelő összetételekben — ritmikus-akusztikai elemekből tevődik össze.

3. A bemutatott vizsgálati adatok természetesen nem elegendők ahhoz, hogy pontos választ adjanak a bevezetőben érintett kérdésekre. Néhány, ha nem is törvényerejű, de valószínűséggel bíró tanulság azonban leszűrhető belőlük, s e tanulságok alapul szolgálhatnak a mai irodalmi nyelv kérdéseinek további részletes feltárásához:

a) A korszakhatár kérdésében egy író nyelvhasználata nem nyújthat biztos eligazítást. De az a néhány vonás, amely a végzett vizsgálatok nyomán megjelölhető volt, arra mutat, hogy irodalmi nyelvünk fejlődésében is új szakasz kezdetén vagyunk. Ez az új szakasz a felszabadulás utáni évekkel kezdődik. A Veres Péter szóösszetételeiből kitetsző sajátosságok az irodalmi, pontosabban a szépirodalmi nyelvre nézve is megerősítik Bárczinak, Benkő Lorándnak azt a nézetét, hogy az új szakaszban egyre jobban háttérbe szorulanak a népnyelvi elemek.

b) Az irodalmi nyelv legújabb korszakának alakulásában a történelmi-társadalmi változás mint külső, a beszélt köznyelv mint belső befolyásoló tényező elsőrendű helyet foglal el; szerepük különösen az első jelentősebb, mint a régebbi korszakokban.

c) A vizsgálat alapjául szolgáló nyelvi sajátságok értékrendje a formai jellegű (közelebbről a hangtani, helyesírási és szóalaktani) jegyekről a fejlődés magasabb fokán — úgy látszik — egyre inkább a jelentéstani, stilisztikai sajátságokra terelődik át. Ez természetes is, hiszen a változás mértéke — láttuk előbb — a fejlődés során fokozatosan csökken, tehát a változás egyre kevésbé érzékelhető a statikus természetű hangtani, szóalaktani sajátságokon; sokkal inkább az ezeknél mozgékonyabb, külső-belső hatásokra gyorsabban, érzékenyebben reagáló jelentésbeli, illetve stilisztikai elemeken.

d) A vizsgált nyelvi elemek értékelése csakis funkcionálisan, tartalmi, műfaji, stilisztikai, illetve ezeken túlmenően világnézeti, történelmi-társadalmi összefüggésekben történhet.

Benkő László

Havasi élet — havasi szókincs*

Kemény János nevét a két világháború között megjelent írásaiból már eddig is ismerte a hazai olvasóközönség. A felszabadulás utáni munkáinak első hírmondója nálunk Vadpáva című regénye, amely 1958-ban jelent meg először, s hozzánk már második kiadása jutott el a román–magyar közös könyvkiadás keretében.

Ahogy a háború előtti írásait (Ítéletidő), az újabbakat is (A havas dicsérete címmel már jelent meg egy elbeszélésgyűjteménye Marosvásárhelyt, 1957-ben) a havasok világának, a szülőföld szépségének s egyszerű dolgos embereinek bensőséges, meleg rajza teszi vonzóvá. A székelyföldi rengetegek vadon szépségében azonban már észreveszi a természetet okos tervszerűséggel formáló, gazdagító alkotómunka költészetét is.

A Vadpáva is a havasok világában folyó tervszerű nagy átalakulás rajza. Hőse Kovács Andris, az öreg vasúti pályaoornak katonaságból hazatért erdészfia, aki átveszi vadvédelmi körzetét, s fiatalos lelkesedéssel és derűvel munkához kezd, hogy a Rókás-patak völgyét valóságos kis paradicsommá varázsolja. Ez a derű és bizakodás árad a regény minden lapjáról: akár a havasi világ szépségeiről, akár a fűrésztelep alakuló életéről ír a szerző. Andris munkájának külön is szárnyakat ad mély gyerekkori szerelme a santa molnár szépséges leánya, Lukrécia — a „Vadpáva” — iránt, akiről a könyv a címét is kapta.

Andris és Lukrécia szerelmének, a havasi gazdálkodás mindennapjainak leírása során megismertet az író a tájat lakó emberek múltjával — a román és magyar kurucok történetétől a fatelepi gyáros korszakáig — s az épülő jelen küzdelmes új világával.

A legszebb lapokat — akárcsak korábbi írásaiban — a természet, a vadász-halász tudomány fortélyainak finom megfigyelése és mély lírával fűtött leírása adja.

Amilyen emberi tisztaság — a munkának s a természetnek mély, szinte áhítatos szeretete — árad a sorokból, ugyanolyan tisztaság jellemzi a könyv nyelvét is. A havasi világ tiszta szépségét érezzük sorait olvasva. A keresetlen ízes mondatokba bele-belevegynének a székelyföldi nyelvjárás szavai, de a jól megfigyelt erdei építőmunka szakszókincese is. Mindkettő méltó figyelmünkre,

* Kemény János: Vadpáva. Regény. Állami és Művészeti Kiadó. Marosvásárhely. 1959. 311 l.

hiszen a mai magyar irodalmi nyelv alakulásáról kapunk belőlük értékes adatokat. Szótárszerkesztőink szempontjából is érdekes lehet az alábbi kis felsorolás, hiszen több olyan adat fordul elő benne, amely eddig még nem került szótározásra.

I. Tájszavak¹

- * „ángázsábu” ’örmény levesféle’ — a jó, savanykás ízű ~ leves (45).
- * „bakalódni” ’tülekedni, lökdösődni’ — Megszokták már, hogy a telepesi állomáson a vasúti jegyért ~ kell (100). (Vö. MTsz. bakalász, bakarász.)
- * bakalódó, ’lökdösődő, tülekedő’ — A jókedvű fiatalember gyönyörködve nézte... a csellengő juhokat, a nyújtózkodó kutyákat, ~ juhászlegényeket... (8).
- * bakalódás ’lökdösődés’ — Végül megunja ~ukat [az őzsuta a gidóinak] (139).
- bakkfitty ’bukfenc’ — A kántor-tanító fiával hányt ~et a tölgyes alatt (176).
- baraboty ’vad turbolya’ — éppen, szedren, ~ féleken, nyáron eltengődhetik az ember (80).
- * begatyáz[ik] ’megijed’ — No, ugye, ~tatok! (88).
- bestelen ’becstelen?’ — Hubi jellegzetes vezérkutya. A laikus, ha ránéz, bizonyára ~nek tartja. Nemcsak azokért a beforrt sebhelyekért, amelyek ott éktelenkednek oldalán, farán, poszóján — hanem azért is, mert Hubi nem fajkutya (188). (Vö. CzF.: Bestelen, tájszó becstelen helyett.)
- bokorja ’cserjeszerű alacsony fa’ [vö. CzF.] — Itt is, ott is lesürolt, lehántott, összehasogatott ~k jelzik, mennyit kellett kínlódniok [a szarvasbikáknak], amíg megszabadultak teherré lett, elhullatásra beérett agancsdíszüktől (185).
- boksa ’szénégető kemence’ — a szénégető ~ (28, 107, 174).
- bucskáz[ik] ’bukdácsol’ — Lent a víz... sárga hátán időnként hóval átitatott cándra-törmelék, forgácsosmók ~nak (203, 233).
- * „buke” ’íz, zamat?’ — az illatos lekencei bor, amelynek olyan remek ~ja van! (45). Mint a méz illata a medvére, mint a küküllőmenti őbor ~ja az emberre, olyan vidámító hatással van az ánizsszag az idősebb szarvasokra (137).
- burrog ’ilyen hangot ad’ — mogyorós-tyúk repült ~va valami rejtett forrás irányába (227).
- * cándra ’fahulladék, -törmelék’ — Schiller bácsinak... fehér kecskéje egy ~ csomó tetejéről figyelte a sürgölődő embereket (44); [A kecske] nagyokat rúgva ugrált fel a behavazott ~ csomó legtetejére (180); Az éjjeliőr szép, szakállas kecskéje helyét változtatott: leszállt a ~ halom tetejéről s bebújt a büttölő mögötti fűrészpóros fészker alá (109); Lent a víz még korhadozó jégcafatokat sodor öleiben, sárga hátán időnként hóval átitatott ~ törmelék, forgácsosmók bucskáznak (203).
- „ciheres” ’csalitos hely’ — nem váltott ki [a vaddisznó]... a sziklával fölött húzódo; nem több mint száz holdas ~ból (187). — Az erdők, ~ek melye ritkul (309).
- csárog ’ilyen hangot ad’ — A madárvilág sokat hangoskodik ~va, pittyegve, burukkolva ülnek fészkeiken (261).
- csökött ’csökevény’ — a vénülő szarvas... rázta, dobálta ~ agancsát (64).
- dobigál ’dobál’ — Lukrécia hógolyóval ~ta meg (181).
- dránica ’zsindely’ — [a szegény cselédházak...] széles „~ból” való fedelük barna hátú, fehér törzsű gombákra emlékeztetve rejtette tükukat (79). (Vö. MTsz.)
- * hárászkenő ’gyapjú nagykenő’ — ~t vetve a vállára ment ki az udvarra (72).
- * hegyesked[ik] ’büszkélkedik’ — [a lányok] olyan ~ve lépnek, hogy hozzájuk képest még az örvös-galamb is csak szomord, szürke varjú (222).
- hétrukkoz ’hórukkoz’ — hajhóztak, ~tak a rönktéri rakodók (44).
- kacor ’késféle’ — Andris nyúzókéssel a nagyobbiknak [farkasnak] fejt le a bundáját. Sofron bácsi ~ral dolgozik (142).
- kacsula ’ruhadarab’ — a testét, ruhástul; kapcástul, ~stul... magukkal hurcolták [a farkasok] (73). (A MTsz.-ban más jelentéssel.)
- * kimarhálód[ik] ’meggazdagodik’ — Nem szekéren járt már, hanem vett magának félfedelű hintót... [a szegény nép] nem tudta csöndes mosoly nélkül nézni, hogy ez a vén kujon így ~ott (88).
- * klakkog ’ilyen hangot hallat’ — Négy, öt, hat, kilenc [fajd] kakas tikkegett és ~ott (256).
- kóberes szekér ’ekhós szekér’ — megérkezett Farkasvölgy községbe [Nánóka]... a kóberes szekérével (32; 80—81). (Vö. MTsz.: kóboros.)

¹ A * jelű szavak nem fordulnak elő a MTsz.-ban.

* korrog 'ilyen hangot hallat' — ~va, pisszegve cikázna a sűrűk felett [a szalonkák] (216).

kóst 'élelem' — A lovak inkább csak szagolják s fűjják, amikor eléjük teszik a tönkretett „fájum” ~ot (40); A pláji utasok szokásos úti „kóst”-ját fogyasztották: szalonnát, hagymát, falás túrót és kenyeret (227).

kozsók 'báránypőr bunda' — mintha ... kergüket, mint elnyűtt ~ot, le akarnák vetni magukról a hegyek (107).

* kurta-szöttes 'ruhafajta' — ~ kabátjába bújt [Mari néni] (72).

* „lelkes” ital 'szeszies ital' — A havasi ember ... míg fel nem ér a tetőre — ha meg is szomjazik — ~t nem iszik, inkább a patak fölé hasal s úgy szücsöl néhány korty jó, friss vizet (64).

lanc 'területmérték' — hepehupás parasztföldecskék ... néhány ~ kukoricás (9).

magfa 'makk-fa' — Alul, balra, a legelővé rükkelt öreg tölgyes ... szétszórt, terebélyes, termésük súlya alatt csaknem roskadozó ~ival (81); A jókedvű fiatalember gyönyörködve nézte a terebélyes ~kkal ékes legelőt (uo.).

matarász 'matat' — Egész nap mind a színben ~tak (132).

matarászás 'matatás' — Bentről ~ hallszik (285).

* megebred 'felébred' — mihelyt a tűz megrokkant s lángjai hunyadoztak, Sofron bácsi meztelen talpa fájni kezd s ettől ~. Megebred az öreg és feltápáskodik: (236).

* megkutyálja magát 'kötekedő kedve támad' — A sánta molnár egyszerű-egyszer ~ s teszi magát, hogy a megbízásról [a lányáéról] elfeledkezett (129).

* megsikamodó 'megcsúszó' — nézi [Lukrécia] a vasutat, amelyet ... szívós akarattal fogyasztanak a hol ~, hol ismét megkapaszkodó mozdony kerekerei (150). (Vö. NySz.: meg-sikamlík.)

nyomoronc 'nyomorult, satnya' — néhány lánc kukoricás, amolyan köves helyen nőtt, vékony szárú, szakadozott levelű, ~tővekből álló (9); Csak olyankor vadászik ... zsírosabb, ízletesebb húsról, amikor nem bukkan közelben ~ra! [= beteg,

satnya (vad)állat] (75); A vén Dumitruj szeméhez illesztette ~tővecsővét, mely valamikor fiatal korában női, színházi látszó lehetett (252).

perzs-szag 'égés-szag' — Lukrécia bundája kívül jól cserzett bőr, kihunynak rajta az izzó széndarabkák. Csak a fejkendőjét seprí le néha, ha ~ üti meg az orrát (151).

picula 'pénzfajta' — a filléreket vagy ~kat beseperte [Nanóka] ... vetélkedtek azért a kegyért, hogy elnyeretessék Nanókéval filléreiket és ~ikat (29).

* pillögő 'szállingó' — csendesen ~, békés havazás (58).

pittyeg 'ilyen hangot hallat' — egy-egy madárka megunva a sok téli didergést, ~ni kezd (186).

sifitel 'járkál' — [a legények] ide-oda röp-ködökké lettek s úgy ~nek fel-le az úton, mintha ez is valami rettentően fontos tevékenység volna (221).

sóbafőtt-lé 'levesféle' — az [a grízgaluska] csak marhahúsból való ~hez talál (52).

suppan 'ilyesféle hangot hallat' — Itt-ott a fenyőfák ágairól ~va omlik le a hó (60); ~va vágódnak el a büszke szálfák (106); Talán a fedélről ~t le egy cserép (20).

suppanó- ~ hangok jeleztek, hogy a fák rendre kezdik elejteni megnehezült hótörményeket (202).

* susmotol 'sügva beszélget, puszog' — Lukrécia nem húzódik be ... a „pillangó” belsejébe és nem ~ (150).

* tikkeg 'ilyen hangot ad' — Négy, öt, hat, kilenc [fajd] kakas ~ett és klakkogott (25).

tóka 'faharang' — szólhatott a templomba hívogató harang, vagy a ~, a községi dobos mind csalogathatta gyűlésbe az embereket (34).

turma 'nyáj' — Most békés juhnyáj legelészik alatta [a fakereszt alatt], négyszáz darabból álló ~ (8, 41, 297).

* zakata 'zaj' — Várattlanul mégiscsak nagy ~ keletkezik ... A fiú hirtelen felszökken és maga alá bámul. Riadt kis egér menekül bukdácsolva a száraz ágtörmelék között! (239).

zubogó 'víz-zuhogó' — ölében hordozta [a lányt] meredélyek, ~k felett (12).

Néhány jellegzetes „jelentéstani tájszó” is akad a regényben: olyan szavak, amelyeket a köznyelvtől eltérő jelentésben használ az író, illetőleg a szereplők. Ilyen „jelentéstani” tájszavak például a következők:

bár — örülhet [a vén szarvasbika], ha legalább ~ két hosszú nyárs kerül a homlokára agancsakorona helyett (16).

buta — titokzatos szölamokat kopogtatott ki fejszéjének ~ felével az óriásfenyők törzsein [a pásztor] (83).

„csiricsaré” — A rigók is már nagy ~kat rendeznek a bokrok között (216); A tyúkocskák kiültek a fiatal jak külső ágaira, vagy leszállva, erre-arra szaladgáltak s úgy hergették a kakasokat. Akkor volt a ~, a buzgalom, az izgalom, hogy ettől

az idő úgy röppent, mintha ütétek volna (256); [a medvék] mit sem törődve a nagy asszonyi ~val, betelepdednek a málnabokrok közé (264).
fog 'jól jön, használ' — Csak a Bánky-turbina előkészítő munkálatait végző munkásoknak ~ jól a nagy hőség. Ilyenkor gyorsabban köt a beton (272).
mind 'váltig, mindig' — A víz hideg, a levegő se éppen nyári ... Ha megbetegszel, anyád ~ ápolhat ... (15); Hadd el, majd megokosodik. — S ha nem? ...

kérdezte az asszony. — Akkor ... — felelte az apa — akkor ~ tilthatod (62); — Andris! Andris, ~ járja a bolondját! (301).
„vasmacska” — Nehány pillanatra megállnak, amíg házilag kovácsolt jégpatkóikat, a „vasmacskákat” felszerelik (230).
zsibong — Olyan [a táj] mint a felhőre fagyott vándor, aki végre napfényes tájra ért: érzi, hogy gémberedett végtagjaiba kezd visszatérni az élet s hogy rendre dermedt vére ~ ani kezd (203).

II. Szakszókincs

E fősorolás — sokszor csak nehezen körülírható jelentésű — szavairól csak ott adok külön értelmezést, ahol a jelentés a példamondatból egyébként nem világos.

1. Vadászati műszavak

átváltó 'átmenő, nem állandó szállást' — Ezen a tizenkétezer holdon ... az ~ medvéken kívül is lehet vagy húsz darab (41).
belövés — megbeszélük, hogy a mérnök a szikla közelében levő melegforrástól balra húzódjék, az öreg tölgyje mellé ... Onnét befelé százötven lépésnyi ~ van félkörben s kifelé jó másfél annyi (190).
boszorkány-kör — Itt-ott „boszorkánykörök” jelzik [a talajon], hogy a párzasi ösztöntől hajta [a bakok] körbe-körbe úzik a kecses sutákat (265).
bögőhely, 'a szarvasbikák szokásos bögési helye' — Csak néhány fontosabbnak vélt ~re raktak le sőt (137).
cserkelő 'cserkésző' — A kutya nélkül ~ vadász (57).
dagonya — a szarvasbikák fürdőhelyét, a „dagonyákat” megóvni a kiszáradástól (66 stb.).
dugás — valaki nem nyughatik s máris ~t csinált a pataokban, hogy az ivó pisztrángokat kiszűrhesse. ... — El kéne rontani azt a ~t — mondta Andris (28).
dűrrög 'párzasi hangot hallat [a fajdkakas himje]' — Jó kakas! — állapította meg a vén Dumitruj. — Még nem ~ — egészítette ki a megállapítást Andris (232).
dűrgőösör 'gallyakkal álcázott leshely a dűrgő fajdok megfigyelésére' — Én ... előzőleg felmegyek, hogy feljussam a „dűrgőkosarakat” — mondta Andris (201, 235, 238).
dűrgőszállás 'vadászkaliba a dűrgő fajdok megfigyelésére' — mi is cihelődhetünk a ~ felé (201).
„fals”-dűrgés — 'a fajdkakasok elkésztet őszi dűrgése' — „Fals”-dűrgésnek nevezik némeiből rontott szóval ezt a Kárpátokban néha, ősz utóján felzendülő sze-

relmi szózatot (61, 63, 298); a mogyoróst tyukot csak a második, az ügynevezet-~e idején szabad elejteni (262).
felgallyazott 'a gallyakon elhelyezkedett' — csak a fajdokat látják, az öreg fenyőkre ~, vadászszákmánynak való, díszes madarakat (61).
fiatalos 'fiatal erdő' — keresik a sűrű ~t, amelybe beálljanak [a szarvasok] (136); mozdonya a Csárej-patak mellett elterülő ~ közelében halad el (152).
fogóhang — Aztán néhány pillanatra megáll [a vadkan], „spekulál” (ezalatt helyben hallszik a kutya csaholása, más a hang színe is, ~ ez, állhatatosan, szívtósan támadó) (194).
fogókutya — Látom, — mutat rá a Sojron bácsi körül szökdecsele két kis virgonc kutyára [Sándor mérnök] — itt vannak a „fogókutyák” is (189); Sojron bácsi a jobbszáron halad a két ~val (190).
galóca — a Kárpát-hegység legszebb, legnemesebb halfajdája: a ~ (79).
gübő 'mélyedés a patak fenekén; halak búvóhelye' — Úgy jó csak [mosdani a pataokban], kövek felett, a ~ben! (16); szaporítani a pataokban a pisztrángok kedvenc rejtékhelyeit, a „gübőket” (66); leszaladt a patakhoz ... s bevetette horgát egy ~be (158). (Vö.: MTsz.)
gübbenő 'mélyedés a patak mederben' (vö. gübő) — az őrház felett, van egy jó, itatónak megfelelő ~ (154).
kaptány 'fogótör' — farkas- meg róka fogó ~ok, ládacsapdák ... s egyéb a dúvadak fogásához szükséges kellékek (131).
„kendő” — Az egyik koca [vaddisznó] ... Fekete-barna csikos malacokat hozott a világra, s közöttük kettőt olyant, amelyiknek a hasa közepe tájától fehér ~dts húzódik fel a gerincére ... Felvilágosítást ebben a titokzatos ügyben senki más nem

adhatna, csak az egyik farkasvölgyi gazda vándortermészetű, kendős, báznai kandisnója (217).

„kendős” — Ebből a pénzalapból vásárolták a hizlalnivaló „rideg” sertéseket, ... báznai ~öket (46).

kiváltó ’kijövő’ — egy dús, virágba borult kökénybokor rejti el őket a nyílt mezőbe esetleg ~ vadak elől (217).

kotoréke — besurranva egy fűzfabokros folt mögé [a róka], egy rejtett kotoréknyílásban eltűnik. ... jó ~ekkel ... nagy „muri” lehetne itt rendezni! (193).

lappantú — horgos-láncok, ~k ... s egyéb a dúvadak fogásához szükséges kellékek (131).

„legyező” — Ez itt egy régi dürgőkosár, vagy ahogy némelyek nevezik, ~. A fenyőágcskák, melyekkel álcázni akarván a lesőhelyet, a múlt esztendőben körülűzdeltek a fa tövét, már rég elhullatták fenyőtűiket ... A fa tövét körülvevő elszáradt ~ már úgyszólván semmi takarást sem nyújt (238).

makkosmalac ’makkon hizott malac’ — két ~unkat verte agyon [a vérmedve] (40).

málnavész ’málnabozótos’ — Harmadik éve már, hogy bevette magát a ~be [a vérmedve]! (40 stb.).

megakaszt ’horogra akaszt’ — vissza kellett eresztene a patakba egy szép, piros-pettyes pisztrángot, melyet véletlenül akasztott meg [Mihály bácsi] (159).

mogyorós-tyúk ’urogallus, Auerhahn’ — Néha egy-egy őz szökkent át előttük az úton, vagy ~ repült burrogva valami rejtett forrás irányába (227).

nyalató — Szóvályúkat, úgynevezett „nyalatókat” kell készítenünk a szarvasok és őzek számára (66).

ördögborda — a kókadt, elszáradt páfrányokon — az „ördögbordákon” — ... hó-harmatszerű lepel fehérített (72).

ördögkerék — Ha őzkaparást vesz észre valahol, hajnali fekvés nyomait, vagy a fűbe beletiport négy-öt méter átmérőjű „ördögkerek”, megkerüli a helyet és így megy tovább [Andris, a vadőr] (265—6).

pattonyos — azok a horgászok, akik hasított bambusz nádából való, drága halászbotokkal „nájlón” ~, mullegyes horgokkal verik naphosszat a vizet (158).

pláj ’hegyi rét’ [vö. román plai] — A fenyves szélén, a sorból kissé előre álló, hatalmas fa irányába mentek. Emögött folytatódott a ~, szép, nyolc-tíz méternyi széles, jobbról is, balról is sűrű fenyvestől szegélyezett nyílladék (228); Aztán mennek tovább a ~on, mely ünnepélyes, csöndes, illatos fenyőerdő-szegélyével rendezett sétányra emlékeztet (230 stb.).

pláj-nyílladék — A hófoltok azokon a helye-

ken a legpúposabbak, ahol a ~ tisztántartása érdekében az elmúlt esztendőök folyamán egy-egy fenyőjét kidöntötték (231).

poján ’két bérc közt elterülő hegynyak’ — hajnalban a Gyál-~ alatt két tüzes szarvasbika összemerítte erejét (28).

süvölvény ’fiatal, növendék’ — A koca [vaddisznó] ... egyenletes röffenésekkel hívta, biztatgatta ~ gyermekeit (57).

tányér — Az őzek szürke színe már-már beleolvad a környezetbe, csak farkukon villog szinte világítva fehér „tányér”-juk (140).

tányérvas ’csapdaféle’ — Az egyik bükkösben nyestet találtak a láda csapdájában, míg fent a Holló-szirt táján ~ban egy róka-lábat! (159).

vadváva ’süketfajd’ — Mint a havasiak a fajdmadarat, gyakran „vadvavának” nevezik Lukréciát (61).

váltó ’csapás’ — Két vaddisznókonda ~ját is felfedezték a hóban (144).

vérmedve ’vérengző, embert, állatot megátámadó medve’ — Oh, hogy az a veszett ~ taposná ki a beledet! (23); A fene rágná ki a belét annak a büdös ~nek (40).

vezérkutya — Magával hozta [Sándor mérnök] Hubit, öreg vaddisznós kuttyáját. Hubi jellegzetes ~ ... (188).

visszarakott — ami a fiatalodást illeti, azzal úgy vagyok csak, mint a „visszarakott” vén szarvasbika az agancsával: amelyek tavaly még tizen négy ágat viselt, az idénre már csak tizet tud növesztetni magának (6).

2. Erdészeti műszavak

bütiülő ’fafeldolgozó gép’ — Zúgtak, zengtek a gatterek, a ~k (44, 109).

capin-vas ’?’ — Gulákba rakták a ~akat; egymás mellé a fűrészeket (108); — Egy pillanatra megáll a fejsze a döntőmunkások kezében, a ~ kiakad a rönkből (304 stb.).

erdőlés ’erdőmunka, erdőkitermelés’ — hogy ezek a dolgok hogy s mint lesznek, legfőbb beszéd tárgy most az ~nél dolgozó emberek között (38); — a rámpákon, az ~nél, a boksák körül, a kalibákban ... mindenütt erről beszéltek (282).

északos — Így tartott ez ... míg csak be nem jutottak egy egészen ~ fekvésű részbe ... Az ~ részen egyre ritkábban szakadt be taposó lábuk alatt a hó (234); Könnyű a járás itt végig ezen az ~, hatalmas fenyőfákkal borított oldalon (237). fenyőcsutkó ’fenyőcsonk’ — Úgy veszi körül a ~t a hó, úgy tapad hozzája, mintha fehér testével puhán, melegen akarná tartani elhalásra ítélt, korhadó gyökereit (231).

gatter 'fafeldolgozó gép' — Zúgtak, zengtek a ~ek (44).

hangszerfa 'hangszernek való fa' — Hangszerfát akarnak termelni (28).

kászta 'egymásra rakott faanyag szabályos rendje' — A ~ba rakott deszkák hatalmas tömege [a fűrészüzemben] (7 stb.).

közelítés 'a kidöntött fának a rakódóhelyre szállítása' — öreg, tapasztalt szakemberek beszélgetnek ... érdekli őt is a döntés, ~, a rakodás (156).

lábás (fenyő)erdő 'felnőtt szálas erdő' — Csak hóbuckák s e hóbuckák körül jobbra-balra, mindenfelé a ~ hatalmas fái (236); megpillantották néhány puskalövésnyi távolságról a lábás erdőben vadásztanyá-jukat (252).

rámpás 'a rámpánál dolgozó' — A famunkások már a nyári döntés előnyeit tárgyalják s a ~ok azt, hogy híre jár, tavasszal megnyílik a vízicsatorna is, a tűzifaszállítás céljaira (184).

rönkhordó 'rönkhordó' — A vasútépítőkön,

fatermelőkön, ~kön ... kívül ... mindkinek volt valami érdekes, fontos mondanivalója (40).

rönktér 'a rönkök rakterülete' — Felszedik [a hírt] a ~re kiszálló tisztviselők (27). rönktéri 'a rönktéren dolgozó' — Könnyű a ~eknek! (38).

szállási engedély 'szálfa-kitermelési engedély' — Így szerzett általános ~t a környező erdőkre a pipás, sokgyermekes özvegyasszony (33).

szelező 'a deszkák szélét egyengető gép' — Zúgtak, zengtek a gatterek, a bútülők, a ~k (44).

széltörés 'szél által ledöntött erdőréssz' — biztonságos léptekkel megy fel a hegyen, lép át a ~eken [Lukrécia] (182); Mint a puskaapor, olyan a szárazság, most meg a ~ek! (271).

trukk 'rönkszállító vasúti alkalmatosság' — Megszokták a rönkszállító ~ok hosszú sorát (14; stb.).

vágástábla 'irtási terület' — a ~kban a ... fejszék egy-két napon belül ismét neki-vágódnak a fák törzsének (106).

III. Réteg- és csoportnyelvi szavak

A regény lapjain néhány érdekes — többnyire még szótározatlan — réteg- és csoportnyelvi szó is akad, köztük néhány újabb, románból átvett jövevényszó. Lássunk néhányat!

„dicsériáda” 'túlzó dicséret' — Nem azért tette fel a kérdést Gyurka Miklós, hogy ilyen lelkes ~t kapjon válaszul (221).

diriga 'parancsolgató asszony' — Látjátok? ! Halljátok? ! Ez aztán az asszony! A házszórtos! A ~ (305).

fejés 'vezető beosztású személy' — Bezzeg csak volnék valami nagy ~ (16); nagyobb ünnepségeken hivatalból is az emelvényen van a helye, a ~ek között! (16).

gripa 'nátha' [vö. román gripă] — [„Szöcske”] odamegy az ágyhoz s kihúzza alóla egy üveget. Rum van benne. Orvos-ságnak tartja ... Ha átázva, megfázva érkezik haza a telepről, vagy ha „gripa” kerülgeti (212).

gyárista 'gyári munkás' — A ~k még jobban el vannak foglaltva, mint eddig (222). kávéörölő 'kísvasúti mozdony' — A „kávéörölő” telepi-mozdony (16).

lefosó 'puskaféle' — határőrző „lefosó” puska-val támadt az idegen juhokra (88).

malagamba 'újabb táncfajta' — akkor még nem volt sem tangó, sem ~ (53).

maszekelés 'magánmunka' — Apró hanyagságok, „maszek”-elések, kisebb-nagyobb „fűrés”-ok ... a farkasvölgyi faüzemnél is előfordulnak (282).

morzsbál — kihagyták őt [a kastély sze-

mélyzete] a kiadós maradék-vacsorákból (a nagyobb-szabásúakat „morzsbálnak” nevezték ...) (18).

pillangó — A telepiek „pillangó”-ján, ezen a tedd-ide-tedd-oda hajtányon ereszkedett le a völgybe [Andris] (42 stb.).

planifikál 'betervez' [vö. román planifica] — Átkocogott a felső váltóhoz ... „Ennek már új kar kellene ...” ... Csak nehogy azt találják mondani megint a könyvelésén, hogy nincsen „planifikálva” (20).

pontatőr 'időelemző' [vö. román pontatör] — De hát kicsoda ön? ! — ... Gyurka Miklós mély bikahangja hangzott fel most : — „pontatör”. Utban a felső rámpák felé (26).

pontázs 'időmérés; időkimutatás' [vö. román pontaj] — Ötször ment végig legalább a „pontázs”-kimutatáson (180); képtelen a „pontázs”-ra összpontosítani figyelmét (uo.).

revir 'körzet' — A tizenkétezer holdnyi területet három „revir”-re osztotta fel (77).

sínenautó 'sínautó' — [Mari néni] dillandóan fel volt amiatt háborodva, hogy nem csináltak az urából valami fő-főellenőrt, aki a nagyvasúton is „sinenautóval” járhat (16 stb.).

Néhány mondattani érdekesség is akad a regényben, a beszélők nyelvében felülülk a székely nyelvjárás jellegzetes mondatfűzése. Pl.:

- *Megyek, édesapám, csak éppen törölközsem meg* (20);
- *Ezzel a nagy kőccsal kéne a fenekedre verjek* (5);
- Egyetlenegyszer nyúlt hozzá. Akkor is csak úgy né, kézzel* (128).

*

Mindent összevetve: Kemény János új könyve érdekes és értékes híradás a szomszédságunkban folyó, velünk közös építőmunkáról, s arról az új romániai magyar irodalomról, amely nyelvi gazdagsága és eredetisége okán is méltó nagyobb figyelmünkre és megbecsülésünkre.

Szilágyi Ferenc

Hernádi Gyula metaforáiról

1. A Magyar Nyelvőr 84. évfolyamában (454–63) figyelemre méltó tanulmány jelent meg Herczeg Gyula tollából „A képlátás néhány kérdése mai prózánkban” címmel. Ezt a cikket Mesterházi Lajos 1961-i pécsi felszólalásával vitázva írta a szerző. A nyelvészkongresszuson ugyanis Mesterházi a stílus demokratizálásának jegyében sikraszállt a költői eszközökkel dúsitott ábrázolás ellen. Herczeg Gyula vázlat jellegű tanulmányában kimondatlanul is azt bizonyítja, hogy Mesterházi és követői nem demokratizálják, hanem laposítják, szürkítik a stílust. Írók sokaságának műveiből (Előjáték — Fiatal prózairók elbeszélései. 1959.; Erdős László: Sziszifusz. 1959.; Huszty Tamás: Játék a múzeumban. 1959.; Mesterházi Lajos: Pár lépés a határ. 1958.; Szentiványi Kálmán: Tűztorony. 1956.; Urbán Ernő: Terefere. 1955.) vonta le következtetéseit: „... merjük-e azt gondolni, hogy az egységesen egyszerű szocialista prózastílus mellett mégis létjogosultsága van egy a költőiség felé törekvő, képekben tobzódó, szinesztéziás jelzőket halmozó, az egyöntetűség meze alól kibúvó, erősen egyéni hangvételű stílusnak is?”.

Ugyanakkor két és fél lapon elemzés alá vetette Hernádi Gyula kötetait, mintegy összehasonlításként az elébb említettekkel. Különösen az író metaforahasználatára hívta fel a figyelmet: „Hernádi Gyula az, akire mintha nem vonatkoznának az egyszerű stílus fő ismertető jegyei: a képes beszéd, főként pedig a metafora és metaforikus jelző kerülése” (i. h. 461). Állítását szépen válogatott példaanyaggal támasztja alá. Munkája felkeltette az érdeklődést a fiatal író szóképeinek — különösen metaforáinak — tanulmányozása iránt.

2. Hernádi Gyula a legfiatalabb írónemzedék tagja: írása először a Csillagban jelent meg 1956-ban. Harminckett éves volt, mikor elbeszélésgyűjteményét, a Deszkakolostort 1959-ben közreadta a Szépirodalmi Könyvkiadó. Ezt követte ugyanebben az évben „A péntek lépcsői” című kisregénye.

A kötetek címe feltűnő. A szókapcsolásnak és a szófűzésnek ilyen módja eleve felkelti azt az érzést, hogy a két könyv nemcsak irodalmi mondanivalójával, hanem nyelvvel is meglepetést akar okozni. A feltűnő nyelvhasználat viszont csak akkor léphet a megszokott helyére, ha igazodva nyelvünk szabályaihoz és szabályosságaihoz, azokon belül szépíti, gazdagítja azt. A költői-

séget és költőieskedést elválasztó veszélyes sorompót nem szabad átlépnie, mert nyelve lesüllyed az értelmetlenség mélységeibe vagy bombasztossá válik.

Hernádi Gyula azok közé a fiatal írók közé tartozik, akiknek érdeklődési körében nagyfontosságú helyet foglal el a nyelv. Különösen metaforái megragadók, markánsak; a figyelmet rögtön magukra vonják. Összetételei és egybeírásai majdnem mindig metaforák; egy-egy mondata csak akkor érthető, ha beleilleszkedünk a képbe, melyet a mondatba írt szavak összefüggése teremt. Napjainkban szinte közhellyé vált azt állítani, hogy a líra betört az epikába: vers és próza határvonalai is eltolódnak; a prózaversek és a lírai elbeszélések kora ez. A magyar irodalomban a lírai epika hagyományai legerősebben a Nyugat-nemzedékekben gyökereznek. Ady újságcikkei, Móricz riportjai, Kosztolányi, Móra novellái, a kor valamennyi recenziója, kritikája beszédesen bizonyítanak. A hagyomány tehetséges folytatókra talált Radnóti Miklósnak és Gelléri Andor Endrének (Ikrek hava; Nagymosoda), kiknél a hagyományos novella az elbeszélésen át már eljutott a csupán lírai mondanivalók elpengetéséig. A mai nemzedék ifjú prózaírói közül igen sokan tekintik Gellérit formai mesterüknek, s az ő útján haladnak az epikai írások lírizálásával. Hernádi módszerei sokban emlékeztetnek Gelléire, de míg annál a líra selyempalástja arra szolgál, hogy befödje a mondanivaló keménységeit, Hernádinál éppen ellenkezőleg: arra kell, hogy keményebbé, határozottabbá, sokszor „kegyetlenné” tegye a nyelvet. Továbblépés Hernádinál az is, hogy nem áll meg a szimbolikus ábrázolásmódnál; nála a kép gyakran csak egy-két asszociációs láncszemmel horgonyzódik a valóságba, igen sok esetben csak sejtet, éreztet; nem elmond, szemléltet. Írásaiban sok az absztrakt kép, több, mint a közvetlenül ábrázoló. Egy-egy elbeszélését szinte prózaversnek érezzük részint a sok költői eszköz használata, részint a mondanivaló lírai jellege miatt.

Vizsgálódásunk területétül a Deszkakolostor novelláit választottuk. Az elemzés bevezetéseként álljon itt egy Hernádira nagyon jellemző részlet a címadó novellából:

Az asszony föláll. A melle fehérsége átsüt világoskék ruháján. Itt van az arca. A szája is itt van. A szája befogadja.

Az asszony már nincs is a konyha kövén. Az asszony már itt van öbenne. Egészen öbenne. Sírni kell most! Sírni ezen az árvaságon, ezen a megfagyottan lángoló gyönyörűségen! Meg kell fogni a kezét, szét kell nyitni az ujjait, a párnás, kemény ujjait. Meg kell fogni a kezét!

Fogja az asszony kezét, és nyílik a semmi, nyílik az ember szerelme. Balta vágja át az ember szerelmét. Szabó arca a balta. Feketéskék az arca, és éles a szeme az arcban. Nyesi a Menykó szívét, mint a borotva. Mint üveghangú végtelen hordóban, hallja Szabó szavát: „Nincsen ruhája a Menykónak, nincsen ruhája.”

Elejti az asszony kezét. Erzsi nézi füledt, bársonytapintású tekintettel. Nem fordul el tőle.

Menykó, mint véres táncban a szegény, remegő emberek, lép el a tűztől. Lép kúszva, kötényt tépve arcára, hogy ne lásson. Fut vissza a szobába. Lefekszik.

Hallja, amint megy el az asszony.

Fölkel. Csütörtök van. Lassan, fáradtan megy az állomásra.

A vonat nagy húzásokkal indul, mint aki elfelejtette a járást.

Nézi a tájat: a sima, egyenes világon nincsen semmi. Hosszú csónakok járnak a földön, és a csónakokban nem ül senki. A tehenek nyújtott, vékony nyakán áttetszik az ég megfoghatatlan zöldeskéje.

Nem érzi Menykó, mi az idő, mi a világ, talán az anyja meg tudná mondani.

Csak a gyomra körül érzi a bizonyosságot, hogy van bűn. Van bűn, mert Szabó arca most megfakul a deszkaházban, és az időben egymás fölé ér két félelem. A félelem ebben a bűn. Annak a megsértése, hogy az időben a volt már volt egyszer. Az időben visszamenni, az elrendezett emberi dolgok ellenére lenni, ez a bűn. Szétütni a lehetőségeket azzal, hogy voltam. És a gyönyörűség is. A bűn hosszú kékje, mely fölé nem tud nőni más, csak a halál. És a bűn szorítása is.

Miért nem találkozott tíz éve az asszonnyal? Miért nem ő az a baka a nagy, széles fehér korzón, ahol a lányok kis virágokkal legyeznek magukat. Miért? Miért nem találkoztak háromezer éve? ...

A nagy feketebarna szalmakazlak ágyán elfekszik a déli meleg. A vonat lassan megy.

A rövid szemelvény, mint csepp a tengerből, magában foglalja a Hernádi-műhely legszebb eredményeit, s egyben jelzi a problémákat is. Bár ebben a dolgozatban nem tárgyunk, mégis rámutatunk a sajátos mondathasználatra. A két lapon sok felkiáltó, felszólító és kérdő mondatot találunk, melyek érzelmi telítettségükkel igen drámaivá, feszültté teszik az előadást. Ezt a drámaiságot igyekszik fokozni az író avval is, hogy a nagyon sok rövid egyszerű — vagy éppen tömondatot ritkán cseréli fel hosszabb összetett mondattal. A stílus mégsem válik töredezetté, darabossá, mert a mondanivalóban felizzik a hős gyötrődése, melyet képek sokasága és „sajátos szürrealista, a misztikus látásmód felé hajló fordulatok és kifejezések” (i. h. 461) használata tesz plasztikusabbá.

Jellemző részlet a misztikus-szimbolikus ábrázolásra a hős belső monológja („Csak a gyomra körül érzi a bizonyosságot...”). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy éppen ebből a látásmódból fakad az író gyakori hibája: túlsűríti képekkel a szöveget, vagy elképzelhetetlen kép kombinációkat teremt („megfagyottan lángoló gyönyörűségen”; „a bűn hosszú kékje”; „A tehenek nyújtott, vékony nyakán áttetszik az ég megfoghatatlan zöldeskékje”). A felsorolt képekben mégis érzünk valami meghökkentőt; az értelmet kizárja ugyan belőlük, de olyan erős, megrázó hangulatot teremt, mely József Attilánál is gyakran tapasztalható: „Késnyelek hullottak pengétlenül A szemeiből; — Hátulról keresztülnéztem magamon...” (A csoda).

Megfigyelhetjük, milyen bőkezűen szórja tele képekkel az idézett részletet. Szinte minden trópuszt felhasznál; az említett szimbólumokon kívül körülírások („A szája befogadja”; „Szabó arca most megfakul”; „véres táncban”), hasonlatok („Nyesi a Menykö szívét, mint a borotva”; „Mint üveg-hangú, végtelen hordóban, hallja Szabó szavát”; „Menykö, mint véres táncban a szegény, remegő emberek, lép el a tüztől”; „A vonat nagy húzásokkal indul, mint aki elfelejtette a járást”), megszemélyesítés („elfekszik a déli melegen”), szinesztézia („füledt... tekintettel”) gazdagítják a stílust. Szembe-tűnik Hernádi kedvelt módszere: szívesen kombinálja a metaforát más képekkel: „A nagy feketebarna szalmakazlak ágyán elfekszik a déli meleg”; „füledt, bársonytapintású tekintettel”. Láthatjuk azt is, hogy elég sok metaforát használ („Szabó arca a balta”; „lép el a tüztől”; „bársonytapintású tekintettel”; „nyílik a semmi, nyílik az ember szerelme”; „szalmakazlak ágyán”). Ez az a zókép, melyet legszívesebben és legegényebben alkalmaz.

3. A metafora alapvető jelentősége: a beszélőnek lehetőséget ad mondanivalójának tömörítésére anélkül, hogy a beszéd szépségéből veszítene. A tömörítés gyakran nem szorítkozik egyetlen szóra, néha szintagmatikus, sőt

egész mellékmondat hosszúságú. Utóbbi alakjában a körülírástól nehéz megkülönböztetni; a határvonalak gyakran a másik területére csúsznak. Lényegét már Arisztotelész meghatározta: a metafora tulajdonképpen átvitel (*μεταφορά*), azaz két fogalom azonosítása külső vagy belső tulajdonságaik, avagy hangulati egyezéseik alapján, de egyiket a másikkal nem zárjuk ki. Mikor a metaforát halljuk, a tudatban az egyik fogalom tolul előtérbe, de a másik ott áll a közelében, hogy az egybevetésben zavaró vagy szükségtelen asszociációkat beárnyékolja, láthatatlanná tegye. Így a tudat központi képzeete csak az lesz a két fogalomból, ami az ábrázolt mondanivaló szempontjából elsődleges. Ez különösen akkor játszik szerepet, mikor nem köznyelvi vagy megújított metaforával találkozunk, hanem az író egyéni leleményeire bukkanunk.

Hernádi a köznyelvi metaforákat is használja. Ahol az élő nyelv találó, jó kifejezéssel él, elfogadja: „... *szakító levél volt*” (72); „Mária hozta be az *aransárga húst*” (73); „*Aztán vaksötét lett*” (77); „... kéjesen forgott a *gőzszagú melegben*” (121); „*Ismerőseim lóarcúnak csúfolnak*” (154); „... az *almamellű lányok*” (169); „*Szikrázó, hófehér virágok úsztak az égen*” (223); „Az *aranszínű hold*” (226), és alkalmazza az írók nyelvében eléggé általánossá vált, de a köznyelvben még nem használt alakokat: „Apró, kerek, fehér pontok lehettek a *verejtékszemek* a homlokán, a hátán” (140); „Sorravette az apró tárgyakat, melyek útjába akadtak. Vékony szög, *harmattestű*, nagy bogarak” (141); „A *hold ezüstűkre* táncolva mutogatta az égi hegyeket” (163).

Kötetében általában ritka a köznyelvi szókép. Legszívesebben maga metaforásít — gyakran meglepő szándékkal. Szívesen alkot olyanokat, melyek hasonlítanak a megújított metaforákhoz. Ilyenek: „Nagy kölyke lett a Nagy Sárgának. Szép kerek feje volt és *aranymancsai*” (22); „... de mikor az éjjeli derengésben apám lelógó, hajlított *csontöklére* néztem, megnyugodtam” (105); „A Budapest *sugárfehér* ajtajában ...” (125); „... piros nap *fényerdejében*” (126); „Várnak a *hegyarcú katonák*” (144); „Lefelé úszott, a *tengerfehér hó felé*” (148). Mégsem nevezhetjük ezeket csupán megújított metaforáknak, mert ezekben az egyik tag egészen új, nem csupán hangulatában újul (sőt, hangulata gyakran változatlan marad), hanem jelentésében módosul. A bemutatott példáknak elő- vagy utótagját a köznyelv is használja metaforákban: *aranylábú*, *vasöklű*, *hófehér*, *embererdő*, *karvalyarcú*, *tengersok*. Az összevetésekben megfigyelhetjük, hogy a Hernádi-szókép egyik tagját hasonló értékkel, általában azonosítóként használta fel a köznyelv. A *fényerdő* — *embererdő* összevetésben az *erdő* mennyiségi fokmérő, az *aranymancs* — *aranylábú* példában pedig az *arany* színe a minősítő. De míg a *csontöklő* — *vasöklő*, *hegyarcú* — *karvalyarcú* esetében a jelentéssel eltérés kisebb mértékű, a *sugárfehér* — *hófehér*, *tengerfehér* — *tengersok* összehasonlításokban már lényeges jelentésmódosulás tapasztalható.

Az utóbbi két összevetésben már megfigyelhető, hogy az író képteremtő ereje átlépi a köznyelvi mintákat. Az alább felsorolandó mondatokban található metaforák szerkezetükben hasonlítanak ugyan a megújított metaforához, de képzettársításukban meglepően újak. *Holdmellűek* (5); „A Dunán vékony *kamaszjég* henegett” (12); „Mint tenger előtt a szélesedő folyam, olyan óriássá duzzadt Ausztria előtt a *menekült-folyam*” (98); Az *ég végtelen*, *kék kosara* hangtalanul lebegett fölöttem (167).

Vannak olyan szóképek a kötetben, melyeket szó szerkezetben gyakran használ a köznyelv is, de az író egybeírással és elvonással alakította őket meta-

forává. Így jött létre az *ököl nagyságú* szintagmából az *ökölnagy* (89) („... *ökölnagy* csillagok ragyogtak az égen”) és a *kocsikerék nagyságú*-ból a *kocsikeréknagy* (204) („Hatalmas, *kocsikeréknagy* sajtokat gurigáltunk az udvaron”). Az *ökölnagy* és *kocsikeréknagy* analógiájára teremtette a *madárkicsi* (267) („Már *madárkicsi* az alakja”) metaforát, mely — *madár kicsinységű* szerkezet nem lévén — önálló alkotás. Az analógiás hatás érződik egy másik metaforáján: *jézusfejű* (266), melynek példája a *krisztusarcú* lehetett.

Döntő többségük mégis azok a metaforák, melyek eredeti Hernádi-szerzemények. Stílusértékük éppen abban rejlik, hogy ismeretlenek, váratlanok. Hernádi ügyesen tudja fokozni a figyelmet és az érdeklődést azzal, hogy az azonosító fogalmat a legmesszebbre helyezi; gyakran több absztrakciós láncszemmel kapcsolódik az azonosítotthoz. Viszonylag könnyen érthetők: „szálltak a nagy, egyenes hátú madarak, *füst-árnyékuk* eltakarta a világosságot” (18); „... legijesztőbb élménye a keresztre szegező, *hosszú ujjú kezek erdeje*” (38); *A szerepem én lettem* (74); „*Fényszórók, vékony gyémántpengék* keresték az áldozatot” (84); „... vad, piros *bársonyterítő a hold*, és kis, piros *bársonydarabok a csillagok*” (261). A könnyebb érthetőség onnan ered, hogy a két fogalom azonos tulajdonságai közel állnak egymáshoz és nagyon homlokterbe nyomulók. Ahol nem így van, nehezebben értjük meg a képet, talán — ha nem mélyedünk el a gondolkodásban — meg sem értjük. Pl.: „Síró, nagy bőgése megmarkolta az *éjjel fekete rácsait*, és rázta a világot” (17, a sötétség börtönének metaforája az Állatkertből); „... és tudtam, hogy van Isten. Kételkedésemre rárakodtak, kételkedésemet elfedték a *félelem furcsa cseppkövei*” (48); „... járták ... a mérhetetlen *birtok ezüstdarabjait*” (82, vö.: *aranyat érő föld*); „A légvédelmi ágyúk *ezüst függőnyt húztak*, és a bombák hangja olyan volt, mint égő fekete lámpák” (84); „*Fagyott viaszból volt a keze*, és nem hajlottak az ujjai” (115, a meghalt ember kihűlt kezéről van szó); „... *körüülöm* velük az eszpresszókat” (119, körbejárja és mindegyikben le is ül); Fekete, kemény *fényesség* azoknak a melle (173, néger leányokról beszél).

A legbiztosabb fogódzót természetesen a szövegösszefüggés adja, Hernádinak nagyon sok képe érthetetlen, ha a megelőző vagy követő mondatoktól elszakítjuk. A klinikán fekvő beteg, aki a ráktól fél, ilyennek hallja ápolónője hangját: „*Rákos volt a hangja*” (25); mikor először érzi meg egy zenében a kitárulkozó életet: „*a világ rajzai* is voltak ezek *a hangok*” (49); az ágy és szerelem egy metaforába olvad a szerelmes asszonyhoz érkező férfin: „Húzott maga mellé a fehér, mély *kútba*” (101). Ha nem készítette volna elő hosszú lapokon a ráktól rettező ember lélekrajzát, hihetnők azt, hogy rákos beteg hangját hallja; ebből a fogalmazásból viszont kiérthető, hogy az ápolónő hangjából a rákos betegnek kijáró sajnálkozást érzi. A *fehér, mély kút* metaforája is egészen érthetetlen volna, ha előbb nem ismertette volna „szédítő, zuhanó” szerelmüket. Így a *kútba húzás* a pusztulást is jelenti, azt, amit a köznyelv „pusztító szerelem” kifejezéssel jelöl. Gyakran használ ilyen — nagy feszültségük miatt — igen expresszív hatású metaforákat. Valamennyit ismertetni talán nem szükséges, de néhányat bemutatunk csupán a felsorolásra szorítkozva: „A sofőr meggyújtotta a *fényszórót*. A *sárga folyosókon* kis bogarak repültek hátrafelé, neki a *vastag üvegfalnak*” (150); „Csak a hideg, *piros hal* indult el a szája mellől” (148; vér folyik a szájából); „Akinek nem kell az ilyen, az menjen messzire, kerüljön igen nagyot, vigye az *aranyba mártott, csöpp lépését*” (254, vö.: 'aranyosan lép'); „Pattanik, erős veréssel nyílik a melltartó, és beleforgolódnak a kézbe a *fehér almák*” (257); „Viszi barna kezén

az asszonyt. Viszi haza. *A karja barna, inas, hosszú kötőfék*” (262); „*Balta vágja át az ember szerelmét. Szabó arca a balta*” (265). — Itt mutatjuk be azt a mondatot, mely mesteri kézzé vall: „Kavargott bennem minden. A kápolna, Hildegárd arcának hústalan szépsége, a felismert nyomorúság parttalan mélysége, az ugráshoz készülő, *fekete-fehér fogsorú zongora*, a fenyőfák, a templom mély hangú harangjának bújása, a feltört homlokú, *holdsebű ég*” (162). Ez a mondat egy püpos gyerek gondolkodásából való, aki már gyerekfejjel megérte a nyomorékok üldözöttségét. A tárgyakban, jelenségekben is ellenséget lát, a zongorában a támadás előtt vicsorgó, ugrásra kész, fogát villogtató szörnyű vadállatot, amelyik éppen készül, hogy rávesse magát a szegény püpos gyermekre. A szintagma nemcsak élénk vetíti a zongorát, hanem a gyerek félelmének hangulatát is tükrözi. Nagy erénye Hernádinak az, hogy kevés szóval nagy feszültséget teremt, és mesterien egybeolvaszt szemléleti és hangulati elemeket. A mondat többi képe is iszonyatot, félelmet tükröz: *arcának hústalan szépsége ; a felismert nyomorúság parttalan mélysége ; feltört homlokú, holdsebű ég*.

Többnyire teljes metaforákat használ, melyekben az azonosított fogalommal együtt szerepel az a fogalom is, amelyikkel azonosítunk. Ez lehetőséget ad ahhoz, hogy a két fogalom között a legnagyobb távolságot használja ki, s így feszítetté téve az azonosítást, felfokozza a szókép expresszivitását. Gyakran alkalmazza a teljes metaforát összetételként: „*Almaszép melle volt a Jolinak*” (172); „... *hemperegnek azok sikítózva, sóhajtozva az emberformájú, gyenge füveken*...” (173); „*A szalmahajú, sovány gyereklány kezét csókolta érte*” (183); „... *vonalhajú, fehér lányokra*” (189); „*Ment angyaltiszta hajlással, mint akik nem is tudják, hogy élnek*” (189); „*Az őszi nap erőtlen fénye körüljárta a két keresztet, összekötötte őket apró kis sugárdrótyjával*” (205).

Az egyszerű metaforából hiányzik az azonosított fogalom, ezért nehezebb a megértése. Hernádi metaforáiból harmadrésznyi az egyszerű metafora; valószínűleg azért, mert bonyolult szóképei amúgy is nehezzé teszik az olvasását. Legszebb példái: „*Nézik, amint a nap fölengedi sima árnyékát az ég fölé, mint óriási, fényességgel feszített gömböt*” (248); „*Fejünk fölött nagy, fehér gombok nyíltak*” (80, az ejtőernyő); „*Apámat, láttam, zavarja az egész estéket átfestő csicsérgés*” (198, beszélgetés); „... *ezer apró ezüstkereszt dübörgött fölénk. Elfutottunk, messziről néztük a bombázást*” (204); „*a tűzben vékony, kék kígyók ugrálnak*” (218, lángok); „*Szikrázó, hófehér virágok úsztak az égen* (22, felhők).

Előfordul az is, hogy egyszerű és teljes metaforát egy képen belül kombinál. Hibájuk, hogy a megértés rovására duzzad telítetté a kép: „*Az ég kék-fényű, vastag ágairól hófehér levelek peregték felénk gyorsan, bukdácsolva. Egyenes szárnyú keskeny sirályok*” (224); „*Sűrű tenger mélyén hajlongó, nagy virág volt a torony a kékségben*” (205); — vagy az, hogy a kép mögött nincsen tartalom: „*Hosszú csónakok járnak a földön, és a csónakokban nem ül senki*” (265).

Funkciójukat tekintve a metaforák kétfélék: képet idézők vagy hangulatkeltők. Az előbbieket szemléleti metaforáknak nevezzük, ezek jobbra az epika kedvelt eszközei. Plasztikusak, láthatók. Hernádi is gyakran használja őket. Lássunk néhányat az eddig már itt-ott említett és idesorolható szóképeken kívül is: „*Ott kezdődnek a hegyek. Remegő, levegő színű gerincek vágják darabokra a végtelent*” (30); „*Már madárkicsi az alakja*” (267); „*Olyan a világ, mintha hegynagy mozik lennének csak*” (249); „*Fagyott viaszból volt*

a keze" (115); ... vagy elüldögél otthon, csendesen a *sarkok árnyékos sátraiban*" (26); „A pap arcán két fehér árok" (141) „A nap mellett összefutottak a sugarak, és a *hosszú csikok rácsai alatt* fekete, kis madarak zuhantak a víz felé" (189); „Mentünk a fehér, széles országúton, a kanyargó *betonszalagon*" (203).

A *hangulati* metaforákban háttérbe szorul a képi elem, az olvasóban csupán hangulatokat asszociál. Ezek inkább a líra fegyvertárának kedvelt darabjai. Meglepve tapasztalhatjuk, hogy a Deszkaolostorban többnyire hangulati metaforákat találhatunk, különösen akkor, ha ide számítjuk azokat, melyekben a szemléleti és hangulati elem keveredik. Lássunk előbb olyanokat, melyekben a hangulati elem az elsődleges: „... a két egyforma, *aranytestű* lány tizenegykor jön haza mindig" (171); „Félig nyitott selyemblúz volt rajta, *harmatvékony*, alig takarta el a testét" (178); „süti a névnap *virágos* tortát, a *gyöngyösfényű* kacsa húst" (226); „... és göndör, hosszú, *éjtápi* haja" (254); „Erzsi nézi füledt, *bársonytápi* tekintettel" (265); „Amikor légiriadó volt, mi ketten, Edit és én nem mentünk le az óvóhelyre, felmentünk a hétmeletes ház tetőjére, és onnét néztük a *keveredett, félelmetes színjátékot*" (84); „... a petróleum lámpa füstös *aranyában*" (104); „... hadd doboljak egy kicsit neki is, vékony *madárcsőr hangon*" (106); „Alatta apró *bogarak*, emberek mozogtak" (108); „A hangja vékony volt, kicsit sípolva vette a lélegzetet, mintha a levegő könyörgött volna, hadd maradjon még a keskeny *mellkas gyöngyház-folyosóin*" (166); „Hallatszott már a *cigányzene szitakötő-szárnnyú, zavart röpködése*" (178). Az utolsó példában világosan megfigyelhetjük, hogy egész mondatná terebélyesedik a metafora anélkül, hogy akár az allegória, akár a szimbólum kategóriájába átsapna. Az író gyakran más szóképekkel is dúsitja, összefonja a metaforát, mint ezt bevezetőnkben is említettük: „Az aranszinű hold apám borával töltött gyönyörű edény volt aznap este" (226); „És a teste! Ez a vaskosan és mégis hosszsan fészke a szerelemnek, a csendnek, a gyenge, apró mozdulásoknak" (260); „A Göncöl széles, fehér deszkáin kátrányos felhők magasodtak" (226): ezt egy öreg, egyszerű kocsis látja az égen, — kiváló hangulatot kelt, rögtön benne élünk a kocsis lelkivilágában.

Legtöbbször azonban hangulati és szemléleti elemek közösen érvényesülnek Hernádinál, s a kettős hatás miatt ezek a legsikerültebbek, expresszivitásuk a legfelfokozottabb: „Két nagy, vörös kezét feltűnően egymás mögé, egymás elé dugdosta. Szinte elváltak a testétől és a *rokonszínű*, vörös bársonyon önállóan tovább *éltek*" (126); „És gyerekeink is lesznek. ... nagyszemű, fekete hajú, kicsi *almavirág-leányok*" (182); „Világítottak az *égmagas* hegyek" (203); „És jöttek az amerikai bombázók. Mindennap jöttek. Dél felé *elbúsztak* a *végtelen* felől, ezer, kicsi fehér *szitakötő*" (79); „Az *ujjak vastag sínjein* előre hátra fut a mécses világossága" (217); „Aztán fehér fűszálak nőttek a nyári estékben, fehér *csillagok*" (223); „*Ostor ez a szél is*. Olyan mint a Csáfordi ostora" (115); „... *lassú kút a szeme*" (260, sokáig néz, aztán elnyeli, amit látott); „Felállt és diktálta *szétterpesztett szájjal*" (232); „... a homályos tócsákon *tótágast álltak* a gyenge fények" (231). A hangulatot ez utóbbiban a *gyenge fények* szinesztézia erősíti.

4. Az íróra jellemző kemény, markáns stílus követeli meg, hogy általában a főnevet és melléknevet alkalmazza metaforáiban. Ezeket minden mondatrész szerepében megtalálhatjuk. Példáinkat a teljes metaforák köréből választottuk; a l a n y k é n t álló metaforák: „A Dunán vékony *kamaszjég*

hencegett" (12); „Piros *hindárcsíkok* úsztak elő a napból, hajnali felhők" (220); — tárgyként: „Látta az anyja fehér *márványlábát*" (112); ... mi lesz már az ebéddel, mikor hozzátok már azt a *moslékot*" (254); — határozóként: „... a petróleum lámpa *füstös aranyában*" (104); — jelzőként: „*tintafekete* lovak" (15); „*csillagszeker* kocsisa" (109); „fény-szórók, vékony *gyémántpengék*" (84); „Viseli-e még a tekintetét, a *fekete vonást* a fehér kiskabátján? (252). — Vannak igei metaforái is, ezek viszont többnyire egyszerű metaforák állítmányi funkcióban: „Szabó mindennap *megtépi* a szájával" (253, megszidja); „... a homályos tócsákon *tótágast álltak* a gyenge fények" (231); „*lángolt* a tenyerem" (228); „a szemében kicsi csillagok *úsztak*" (180); „*lépése lehasadt* az útról" (140); „A tenger az ég mellé *húzódott*" (223).

Külön figyelmet érdemelnek a kötet metafora-állítmányai. A mondat legnyomatékosabb része az állítmány, ezért legszuggesztívebb, legkifejezőbb a metafora, ha állítmányként szerepel. Hernádi szívesen használ metafora-állítmányokat, mert ezekkel, — mint rövid, szaggatott mondataival — állandósítja írásaiban a feszültséget, fokozza a drámaiságot. Éppen ezért a bemutatott igei állítmányokon kívül igen sok névszói metaforát használ állítmányként: „*nyomorék* az ostor szíjja" (109); „*Ostor* ez a szél is" (115); „*tővis* bennem a hazugság" (209); „*Egy nap* a világ" (223); „a szeme *világoskék vonal*, mert gyorsan ment nagyon a vonat" (250); „*fekete minta* az arca" (253); „a szeme *megelavadt fekete tűz*" (254). Ebben a példában éppen a metafora állítmányi szerepe segít a megértésben, mert a 'megalvadás' és a 'tűz' ellentmondó jelentésűek. Azzal, hogy a főnyomaték kiemeli a *tűz* metaforát, annak pusztító, romboló, megsemmisítő tulajdonságait tolja előtérbe; ehhez asszociálható az, hogy minden egyéb, ami a pusztításnak ellentmondana: jóság, könyörületesség, szolidaritás megalvadt, halott az emberben. Így sikerült, az állítmány jelzőjének a segítségét is felhasználva, az asszociációkkal a legtávolabbi tulajdonságok közé feszíteni az expresszivitást. Egy másik példán: „Az asszonyok az *istenek*, a férfiak az *állatok*" (261) ugyanez bizonyítható. A hosszú távollét után hazatérő férfiak a táncban átforrósodva a nélkülözött asszonyok közelségétől állattá válnak az erotikus vágyak miatt, s a nők tiszta érzésekkel, méltóságteljes szépséggel, mint istenek emelik magukat az állati vágyak fölé. Az állítmányi szerep éppen ezeket a vonásokat nyomatékosítja; az ellenkező tulajdonságok: isten — parancsoló, állat — engedelmeskedő beárnyékolódnak, kevésbé látszanak. A névszói állítmány-metaforák keményítik, erősebben tömörítik a nyelvet, mint a hajlékonyabb, sokoldalúbb igei állítmányok, s ezt Hernádi tudatosan használja fel. Meglepő, hogy a köznyelvhez viszonyítva kevés az igei állítmánya. Szívesebben alkalmaz igei-névszói alakot is, mint ígét: „*Széggyen vagy te itten*" (253); „*tükör lett* az arca" (161), különösen, ha múlt időbe kényszerül: „... a többi lényeges és lényegtelen történés, létező csak távoli, *mennydörgés volt*" (68—9); „*selyemsátor volt* a sötét szoba" (106); „Az asszony *újhold formájú volt*" (153); „... *széles út volt* az ég" (189); „*Fehér, zárt seb volt* az arca" (194, a megbántott ember arc kifejezése); „*Edit volt*, a zene a csendben" (198); „*Nagy hegedű volt* annak a Jézusnak a szakállá" (251).

5. Mesterházával vitázva feltehető a kérdés: „vajon a falvak és gyárak népe a közérthető, dísztelen, hasonlat-, metafora- és jelzőmentes stílust igényli-e, és vajon a minden bizonnyal a Gelléri Andor Endrébe kapcsolódó Hernádi

Gyula-féle stíluskísérleteket szecessziós formabontásnak, esetleg bonyolult giccses játéknak tekinti-e” (i. h. 463). Ennek eldöntése nem a mi feladatunk, ezt a kérdést közvéleménykutatás segítségével kellene tisztázni. Sorba véve az író metaforáinak idézett részét, állást foglalhatunk amellett, hogy Hernádi nyelvét a köznyelv gazdagítójának, gyarapítójának tartjuk. Véleményünk szerint az írónak feltétlenül túl kell lépnie a művelt, olvasott emberek nyelvét; bizonyos vonatkozásokban többet kell adnia. Az írásművek mondanivalója és formája szoros dialektikus egységben van egymással, ezért természetes, hogy az író arra törekszik, hogy mondanivalójának megfelelő nyelvet keressen. Hernádi elbeszélései erősen lírizáltak — különösen az életrajzi emlékezőségekre, fogolyélményekre gondoljunk — ezért él olyan bőségesen a költői eszközökkel. S ha meg jegyezzük is azt, hogy ennek az írói-nyelvi kísérletnek vannak rosszul sikerült eredményei, ha látjuk is azt, hogy a Deszkekolostorban elömlő metaforásítás néha groteszkké vált és képzavarba fordult; mégis a kísérletező Hernádi Gyula mellé állunk, kinek a vizsgált kötetét követő kisregényben már tapasztalható bizonyos alakulás: mértéktartóbb a képek alkotásában és használatában, sokkal kevesebb a kifogásolni való, mint a Deszkekolostorban.

Kovács Ferenc

Pótlás. A Magyar Nyelvőr 1961. évi 4. számában jelent meg „Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai” című cikkem. Végleges formájának kidolgozásában nagy segítségemre voltak Horváth Máriának, a kézirat lektorának javaslatai és megjegyzései. Ezek közül többet bele is dolgoztam a cikkbe, anélkül hogy hivatkoztam volna a szerzőre. Ezúton pótolom mulasztásomat, s hálás köszönetet mondok hatóságos segítségéért.

Nemes István

Az egyszeri megnyilatkozástól a fonémarendszerig

Az alábbiak során bemutatjuk a szinkrón nyelvi leírás legfontosabb eljárás-módjait. Ezek eredményeként az egyszeri és konkrét beszédaktusok vizsgálatával a nyelvi szerkezet absztrakt vázát kapjuk majd meg, s végül is képesek leszünk arra, hogy a nyelvközösségben naponta elhangzó konkrét megnyilatkozásokat — tartalmi és formai sokféleségük ellenére — néhány alapvető szerkezeti típusra vezessük vissza.

Kiindulópontunk a konkrét beszédmegnyilatkozás. Erről a vizsgálat elején csak annyit tudunk, hogy hol a kezdete és hol a vége. Ezt abból tudjuk, hogy előtte is, meg utána is hallgatás, azaz szünet figyelhető meg. Hogy a két szünet közé eső megnyilatkozás miként tagolódik, azt most, a vizsgálat elején még nem tudhatjuk, Hisz éppen az a vizsgálat egyik célja, hogy segítségével a megnyilatkozásokat tagolni tudjuk.

Mostani első közleményünk a fonémarendszer feltárására szolgáló eljárásokat foglalja össze, túlnyomórészt magyar példaanyag alapján.

*

1. Előttünk áll tehát a feladat: le kell írni a nyelvet, mégpedig egy meghatározott időpont nyelvállapotát. Hogyan kezdjük el, miként fogjunk hozzá? A nyelv közvetlenül, mint nyelv, sohasem jelenik meg előttünk. Tisztán, a beszéd-től elvont állapotban — hogy úgy mondjuk: kristályosan — sohasem találkozunk vele. Amikor a nyelvállapot leírásához akarunk fogni, azokat a jelenségeket kell szemügyre vennünk, amelyekben a nyelv megnyilatkozik, megnyilvánul. Ilyen jelenségekkel pedig ugyancsak gyakran találkozhatunk. Azok a tipikus jelenségek ugyanis, amelyekben a nyelv él, megnyilatkozik, nem mások, mint a beszédaktusok, beszédmegnyilvánulások. A beszédmegnyilatkozások összegyűjtéséből, regisztrálásából természetesen még nem lesz nyelv. A magyar beszélők megnyilvánulásai magyar nyelvűek, a magyar nyelv szabályait követve jönnek létre, de nem azonosak a magyar nyelvvel. A megnyilvánulásokhoz tehát nem azért fordulunk, mintha azok közvetlenül, a maguk konkrét voltában alkotnák a nyelvet, hanem azért, mert e megnyilvánulásokon keresztül, ezek tanulmányozásán át vezet az út a nyelvhez.

A megnyilatkozások rendkívül változatosak lehetnek. Állhatnak egyetlen szóból — például a villamoson tömören csak annyit mondok: *Átszállót!* — s lehetnek terjedelműket tekintve igen hosszúak is. De nemcsak a terjedelmükben különbözhetnek. Három szóból áll mind a *Tegnap almát ettem*, mind pedig az *Ő lett volna?* megnyilatkozás, de szerkezetük nyilvánvalóan egészen más. Úgyszólván teljesen egyezik, de mégsem azonos a következő két megnyilatkozás: *Te törded össze!* és *Te törded össze?* A megnyilatkozások tehát mind formájukat, mind tartalmukat tekintve nagyon sokfélék lehetnek. Mármint ha a nyelvhez, a nyelvi szerkezet megismeréséhez, feltárásához a megnyilatko-

zásokon keresztül vezet az út, akkor az első feladat a megnyilatkozások különböző fajtáinak számbavétele és osztályozása. Ez viszont feltételezi a megnyilatkozások megbízható leírását. Nézzük meg tehát: hogyan, milyen fogalmakban, egységekben, terminusokban írhatók le a megnyilatkozások.

Minden megnyilatkozás, azaz minden emberi beszédaktus a beszédszervek sajátos és meghatározott működésével, mozgássorozatával jön létre. E mozgások eredménye pedig hang, azaz a légrézecskek sajátos rezgése, mely a fülben kelt ingereket. Elvben tehát nem lehetetlen, sőt gyakorlatilag is kivihető, hogy a megnyilatkozásokat, mondjuk például az *Apám!* megnyilatkozást azokkal a műveletekkel jellemezzük, amelyeket a beszédszervek végeznek e megnyilatkozás létrehozásáért, keltése közben. Ám a megnyilatkozások ilyen beszédszervi, fiziológiai jellemzése nem lenne mentes súlyos nehézségektől. Számos esetben előfordul például az, hogy a beszédszervek működése egy pillanatra megakad, megszűnik. Például az *Apám!* megnyilatkozás esetében, a *p* rész létrehozásakor van egy olyan pillanat, amikor az ajkak összeszorulnak, zárat képeznek, s közben — persze csak egy pillanatra — de a nyelv is mozdulatlan marad. Bármilyen rövid is ez a szünet a beszédszervek mozgása közben, mégiscsak megszakít egy folyamatot, és két szakaszra bontja az *Apám!* megnyilatkozás létrehozását célzó beszédszervi mozgásokat. Ha ennek alapján a megnyilatkozást fiziológiai alapon akarnánk jellemezni, azt is feltételezhetnénk, hogy az *Apám!* voltaképp nem egy megnyilatkozás, hanem kettő. Mert létrehozása a beszédszervek két, szünettel elválasztott működési periódusával jár együtt. Hasonló természetű más nehézségekre is bőven találunk akkor, ha a megnyilatkozásokat a keltésükre szolgáló fiziológiai, pontosabban beszédszervi mozgásokkal kívánnánk jellemezni. Nem is beszélve az ilyen természetű eljárás nehézkességéről. Ugyanis minden megnyilatkozás leírásához vagy gondosan le kellene rajzolnunk azokat a helyzeteket, amelyeket a beszédszervek gyorsan váltakozva elfoglalnak, vagy pedig pontosan el kellene mondanunk, hogy milyenek voltak ezek a helyzetek. Az első esetben egy közepes hosszúságú mondathoz is harminc-negyven rajzra lenne szükségünk, az utóbbi esetben pedig egyetlen mondatról jó harminc-negyven mondatban tudnánk csak elmondani, hogy milyen szervek milyen helyzetei voltak megfigyelhetők az illető mondat keltése közben.

Említettük, hogy a megnyilatkozások — tüneményi oldalról tekintve — különböző minőségű légrézések. Kétségtelen, hogy ebből a szempontból, tehát akusztikai oldalról is jellemezhetnénk a megnyilatkozásokat. Ez esetben azonban az átmenetek okoznának nehézségeket. Tudjuk ugyanis, hogy míg fiziológiai oldalról nézve a megnyilatkozások nem mindig folyamatosak (a beszédszervek működésében rövid szünetek is beállhatnak), addig akusztikailag minden megnyilatkozás egy összefüggő egész, kontinuum, s két különböző természetű rezgés, azaz két különböző hang között az átmenet nem éles, hanem fokozatos, mikor is számos esetben keveredés támad, s mindez nem teszi lehetővé vagy legalább is könnyűvé az elhatárolást. Arról nem is beszélve, hogy — mint majd a későbbiek során látni fogjuk — pusztán fizikai megfontolások, illetőleg módszerek segítségével a megnyilatkozások nem is tagolhatók.

A fiziológiai és akusztikai természetű leírásnak tehát súlyos elvi és gyakorlati természetű nehézségei vannak. Milyen megoldást választhatunk tehát? Mindenekelőtt ismét szögezzük le azt, hogy mi a célunk. Célunk a megnyilatkozások megbízható leírása. Ennek érdekében tehát szükségünk van egy olyan rendszerre — képletesen azt is mondhatnánk, hogy mértékrendszerre — amelynek egységeiben minden megnyilatkozás leírható. Ezért egy megfelelő egységrendszert kell találnunk. Hogyan lehetjük ezt meg?

2. Két olyan megnyilatkozás ismerete, összevetése, amelynek egyetlen szegmента, része, szakasza sem közös, nem visz bennünket előbbre. Pl. a *Kérem.* és a *Tegnap.*

megnyilatkozás — mivel egyetlen részletükben sem azonosak — nem igazít el bennünket a legcsekélyebb mértékben sem. Pusztán e két megnyilatkozás alapján nem tudhatjuk, hogy tagoltak-e, kisebb részekből állnak-e, vagy sem, és nem tudjuk, hogy feltételezhető tagoltságuk esetén hol húzódnak az alkotórészek határvonalai.

Két részben egyező megnyilatkozás — pl. a *Tilos!* és a *Tegnap.* — már valamit elárul. Ugyanis a *Tilos!* elején álló rész azonos, egyező a *Tegnap.* elején álló résszel. Még azt is el tudjuk dönteni, hogy mekkora az egyező rész, meddig hasonló e két megnyilatkozás, s honnét kezdve eltérő. Ha a *Tegnap.* *T* része helyén olyan hangjelenséget ejtek ki, amelyet a *Tilos!* elején hoztam létre, akkor nem történik baj. De ha a *Tegnap.* első része helyén a *Tilos!* *Ti* részét produkálom, akkor már egy nem létező *Tiegnap.* megnyilatkozás az eredmény, pontosabban, helyesebben olyasmi, ami a magyar nyelvben nem lehet megnyilatkozás. Tehát két, részben egyező, helyesebben részben hasonló megnyilatkozás alapján meg tudom állapítani, hogy melyik az a rész, mekkora az a rész, amelyik hasonló. Pusztán két ilyen megnyilatkozás egybevetése azonban még nem igazít el abban a tekintetben, hogy egyező részeik oszthatók-e még kisebb részekre, avagy sem. Például a *Tegnap.* és a *Terád?* megnyilatkozás csak azt árulja el, hogy ezekben van egy hasonló *Te* rész, de pusztán e két megnyilatkozás ismerete alapján egyszerűen képtelenek volnánk eldönteni, hogy ez a *Te* rész bontható-e még tovább, azaz összetett-e, avagy sem. Ha csak a *Tegnap.* és *Terád?* megnyilatkozásokat ismerjük, akkor a két megnyilatkozás hasonló *Te* része ugyanolyan természetűnek tetszik számunkra, mint a *Tegnap.* és *Tilos!* megnyilatkozás *T* része. Három megnyilatkozás — mondjuk a *Tegnap.*, a *Tilos!* és a *Terád?* — ismerete alapján már nemcsak azt tudjuk, hogy e három megnyilatkozás első része egyező, hasonló, hanem a *Tegnap.* és a *Tilos!* összevetése alapján azt is tudjuk, hogy a *Te* rész mind a *Tegnap.*-ban, mind a *Terád?*-ban nem oszthatatlan, hanem *T* + *e* részből áll.

Félünk tőle, hogy olvasónk talán kissé idegesítőnek találta az előző bekezdésekben alkalmazott aprólékos eljárásmodot. Ezért most már nem részletezzük e módszert tovább, hanem röviden összefoglaljuk a lényegét. Ahhoz, hogy a megnyilatkozásokat tagolhassuk (pontosabban szólva ahhoz, hogy a megnyilatkozások valóságos tagoltságát megismerhessük), szükségünk van viszonylag nagyobb számú megnyilatkozás ismeretére és egybevetésére. Olyan megnyilatkozásokra, amelyek kisebb vagy nagyobb részükben egyeznek egymással. A megnyilatkozások egybevetését mindaddig folytatnunk kell, amíg minden megnyilatkozás tovább már nem osztható részek összegének nem tekinthető. A *Kinek?* és a *Kinél?* megnyilatkozás ismerete például lehetővé teszi egy *Kin* rész kiválasztását mindkét megnyilatkozásban. E két megnyilatkozás mellett egy harmadik — pl. *Kitől?* — alapján a *Kin* részt már jogunk van $Ki + n$ módon szegmentálni. Demindaddig, amíg nem találunk olyan negyedik megnyilatkozást, amelyben a *K* az *i* nélkül szerepel, addig a *Ki* rész éppen úgy egységes, mint az *n* rész. Ha azután találtunk egy negyedik megnyilatkozást — pl. *Kérek.* — akkor a *Ki*-ről már elmondhatjuk, hogy az $k + i$ egységek összege, nem pedig oszthatatlan egység. Mármost mi biztosítja, hogy a beszédnek az a szakasza, része, amit írásban *K*-val jelölünk, valóban oszthatatlan egység, igazi végállomás? Elvileg semmi. Gyakorlatilag a magyar nyelvben az, hogy nem tudunk két olyan részben egyező megnyilatkozást találni, amely *K*-nál kisebb szegmentumban (tehát a *K* egységnek csak valamelyik részében, nem az egész *K*-ban) egyezne meg. De ha találnánk ilyet, akkor a *K*-t is fel kellene bontanunk, s ugyanolyan összetett szakasznak tekintenünk, amilyennek a *Ki* részt tekintettük.

Summa summarum: A különböző megnyilatkozások egybevetése, egyező részek felfedezése, különbségek megállapítása alapján lehetséges minden megnyilatkozásban bizonyos elemi összetevőket, legkisebb részeket felfedeznünk, tovább nem osztható szegmentumokat találnunk. Ezek a legkisebb egységek — számuk elég nagy, de véges —

alkalmasak arra, hogy minden megnyilatkozást ezekben az egységekben szemléljünk és írjunk le, s ezekben az egységekben azonosítsuk őket.

Tehát minden megnyilatkozást egységnyi hosszúságok, egységnyi részek együttesének, összegének tekinthetünk. Itt sietve le kell szögeznünk, hogy ezek az egységnyi hosszúságok nem fizikai egységek, hanem nyelvi. Fizikailag például az *ő* egység — ebben a szóban *tör* — csaknem kétszer olyan hosszú, mint az *ö* egység a *tör* szóban. Ennek ellenére nyelvi szempontból mindkettő egy-egy minimális egység.

Az kétségtelenül nagy eredmény, hogy a megnyilatkozásokat, amelyek egyébként összefüggő akusztikai kontinuumokat képeznek, egységnyi hosszúságokban írhatjuk le, ily módon megállapíthatjuk különbségeiket és egyezéseiket, lokalizálhatjuk őket. Azonban, mint fentebb már említettük, rendkívül nagyszámú egységgel kell dolgoznunk. A fentebb vázolt összevetési eljárásokkal tisztázhatjuk, bizonyíthatjuk, hogy a *Kinek?*, *Kivel?* és *Kihez?* megnyilatkozásokban van egy *K*-val jelölt rész. Hasonlóképpen azt is sikerül kimutatnunk, hogy a *Kevés.*, *Kezet rá!* és *Kerested már?* megnyilatkozásokban is van egy *K*-val jelölt rész. Ám abban a formában, ahogy a konkrét megnyilatkozásokban megjelenik, fizikailag, az *i* előtti *K* részek nem azonosak, nem ekvivalensek az *e* előtti *K* részekkel. Hasonlóképpen a *Tegnap.*, *Tedd ezt arrább!*, *Tehenet vett?* megnyilatkozások elején álló *T* részek sem azonosak a *Többször ne gyere!*, *Töportyút ettem.*, *Tövénél vágd el!* megnyilatkozások elején álló *t* részekkel. Mind az *e* előtti, mind az *ö* előtti *t* részek egységnyi hosszúságok, de nem azonosak, nem egyformák, csakúgy, amint az *i* előtti *k* részek sem azonosak az *e* előtti *k* részekkel. Kaptunk tehát egységeket, de nagyon sokat. Ilyenformán felvetődik a kérdés: Van-e mód arra, hogy az igen nagyszámú konkrét szegmentumot bizonyos magasabb egységekbe csoportosítsuk, más szóval van-e lehetőségünk arra, hogy a megnyilatkozások leírását még egyszerűbbé tegyük, vagy pedig az eddig nyert egységeket kell alapul vennünk.

Mielőtt e kérdésre válaszolnánk, tisztáznunk kell valamit. Azok az egységnyi hosszúságok, amelyeket az eddig ismertetett eljárások segítségével nyertünk, nem mások, mint hangok. Pontosabban szólva: a beszédnek azokat a részeit nevezzük hangoknak, amelyek az összevetések során egységnyi hosszúságoknak bizonyultak. Ahelyett tehát, hogy azt mondanánk: a konkrét megnyilatkozások összevetése rendkívül sok egységnyi hosszúságot tár fel, azt is mondhatjuk, hogy a konkrét megnyilatkozások összevetése rendkívül sok hangot tár fel, mutat ki. Például azt tapasztaljuk, hogy mintegy tucat különböző *k* hang van a magyar nyelvben. Más *k* van a *kutya* szó elején, mint a *király* szóban, s megint más a *fogtam* szóban, ahol a *t* előtt tudvalevőleg szintén *k* hangot ejtünk, tehát *foktam*-ot mondunk, ha ez így leírva talán kissé meglepő is. Mármost honnét ered a hangok eme sokfélesége, nagyfokú árnyaltsága? Mi az oka annak, hogy a magyar nyelvben akár tíz különböző *k* hangot is kimutathatunk, pontosabban szólva: mi az oka annak, hogy a magyar nyelvben vagy tíz különböző olyan hang van, amelyet írásunk — tökéletlenül — mindig *k*-val jelöl, noha ezzel voltaképpen hamisít, sematizál, legalábbis a konkrét hangok szempontjából.

Azért kell nyelvünkben *k*-féle hangokról beszélnünk, s nem általában *k* hangról, mert a hangok, mint tudjuk, összeérnek. Nem úgy beszélünk, hogy elszigetelten ejtjük ki a hangokat, hanem folyamatosan. Ennek eredményeképpen egy hang ejtése — mondjuk a *k* hang a *király* szóban — attól is függ, hogy milyen hang következik utána. Miközben ugyanis a *k*-t képezzük, beszédsszerveink már irányt vesznek arra, hogy az *i*-t létrehozzák, s ez a körülmény kimutathatóan befolyásolja a *k* képzését általában, a képző mozzanatok utolsó szakaszát pedig különösen. Ugyanígy, csak más módon befolyásolja a *k* képzését a *kutya* szóban az *u* hang. Innét, a különböző szomszédok, az eltérő hangszomszédság hatására jön létre a nyelvben a hangok feltűnően nagy száma. (Persze

minden hangkülönbséget nem magyarázhatunk meg a környezettel, de erről később külön beszélünk még.)

Mármost ha e hangszegmentumok egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, akkor feltűnő különbségeket fedezhetünk fel közöttük. Az \acute{e} előtt megjelenő t hang például — jelöljük $t^{\acute{e}}$ -vel — és az \acute{e} előtt megjelenő d hang — jelöljük $d^{\acute{e}}$ -vel — sok esetben hordozója lehet a minimális különbségnek két egyébként egyező megnyilatkozás között. Például a *Télen.* és *Délen.* megnyilatkozások teljes egészükben megegyeznek, hasonló, kivéve a kezdetükön álló egységeket. Ezt az egy egységnyi különbséget pedig a $t^{\acute{e}}$ és $d^{\acute{e}}$ hangok képviselik. Mármost felvetődik a kérdés, hogy egy \acute{e} előtti d hang, tehát egy $d^{\acute{e}}$ és egy i előtti d hang, tehát egy d^i kerülhet-e egymással szemben olyan viszonyba, amilyenbe a *Télen.* és *Délen.* szembenállás esetében a $t^{\acute{e}}$ és $d^{\acute{e}}$ hang került egymással? Nyilvánvaló, hogy nem. Ez ugyanis azt jelentené, hogy két megnyilatkozásnak teljes egészében egyeznie kellene, s csak a $d^{\acute{e}}$ és d^i szembenállásban térhetnének el. Igen ám, de d^i hang csak i , $d^{\acute{e}}$ hang csak \acute{e} előtt jelenhet meg. Ilyenformán például lehetetlen egy *Dⁱélen.* és *D^éélen.* típusú szembenállás, mert d^i csak i előtt jelenhet meg. Hasonlóképpen elképzelhetetlen egy *Dⁱicsó* — *D^éicsó* szembenállás is, mivel $d^{\acute{e}}$ csak \acute{e} előtt jelenhet meg. Mindebből mi következik? Egyelőre érjük be annyival, hogy noha $d^{\acute{e}}$ és d^i két különböző hang a magyarban, nincs értelme annak, hogy ezt a különbséget az elemzés magasabb síkjain is számon tartsuk. Mert e két hang sohasem kerülhet egymással szemben olyan helyzetbe, hogy két megnyilatkozás csak az ő különbségükben térjen el egymástól. Mármost ha a $d^{\acute{e}}$ és d^i között kétségtelenül meglevő fizikai különbségtől eltekintünk, s az imént megmagyaráztuk, miért van jogunk attól eltekinteni, akkor mindkettőt egy közös D szimbólum alá foglalhatjuk. Azt a magasabb egységet, amit esetünkben a D képvisel, szimbolizál, nevezzük **f o n é m á n a k**. A továbbiak során a mondanivalónk — ebben a fejezetben — a fonéma körül csoportosul, elsősorban azzal foglalkozik. Olvasónk tehát ne kedvetlenedjék el, ha az eddigiek alapján nem elég világos az új fogalom, a fonéma fogalma. Reméljük, hogy a későbbiek folyamán majd egyértelműen megvilágosodik. Mielőtt azonban erre rátérnénk, legyen szabad az eddig mondottakat — ismétlés céljából — összefoglalni.

Abból indultunk ki, hogy minden beszédmegnyilvánulás kontinuum, már akusztikai oldalról tekintve. Ha a megnyilatkozásokat önmagukban, más megnyilatkozásokra való tekintet nélkül vizsgáljuk, csak annyit tudunk róluk, hogy hol az elejük és hol a végük (a megnyilatkozást ugyanis, mint még emlékszünk rá, úgy határoztuk meg, hogy szünettől szünetig, hallgatástól hallgatásig tart). Azt azonban, hogy miként tagolódik a megnyilatkozás, hol húzódnak építőköveinek a határai, csak úgy tudjuk eldönteni, feltárni, ha sok — részben egyező, hasonló, részben eltérő — megnyilatkozást vetünk egybe. Az összehasonlítás eredményeképpen minden megnyilatkozásban bizonyos egységnyi hosszúságú szakaszokat, hangokat fedezünk fel. E hangok fizikailag nem különböznek el egymástól, nincs közöttük szünet, hallgatás, de nyelvileg önálló egységeknek, részecskéknak, partikuláknak tekinthetjük őket. A konkrét megnyilatkozások alapján rendkívül nagyszámú ilyen részecskére, azaz hangra bukkanunk. Bizonyos hangokat, mégpedig azokat, amelyek sohasem jelenhetnek meg azonos környezetben, s amelyek — ebből következően — két maximálisan egyező, de még nem teljesen azonos megnyilatkozás esetében nem képezhetik a minimális különbséget, nos ezeket a hangokat jogos egy magasabb osztályba összevonni, s ezt a magasabb osztályt nevezzük fonémának. Eddig jutottunk, most lépünk tovább.

3. Beszéltünk arról, hogy a $d^{\acute{e}}$ és d^i hang sohasem jelenhet meg azonos környezetben. Ez nyilvánvalóan igaz, hisz e két hang különbözősége éppen az eltérő, különböző környezet eredménye. Mivel pedig azonos környezetben sohasem jelenhetnek meg,

elképzelhetetlen az, hogy két megnyilatkozás egyébként teljesen egyezzen, s csak $d^e - d$ különbség álljon fenn köztük. A d^e és d^i hangok tehát — helyzetüket tekintve — egymással szemben kizárólagosak. Az e szomszédságában csak d^e jelenhet meg, az i szomszédságában csak d^i . Egyelőre — ennek alapján — leszögezhetjük, hogy azok a hangok, amelyek egymással szemben kizárólagos helyzetűek, tehát amelyek a beszédnek azonos helyén, azonos környezetében nem jelennek meg, az ilyen hangok egy fonémához, ugyanahhoz a fonémához tartoznak, ugyanannak a fonémának a képviselői. Amikor tehát a konkrét hangszegmentumokat fonémákba, fonémák szerint akarjuk csoportosítani, azokat a hangszegmentumokat tekinthetjük ugyanazon fonémákhoz tartozóknak, amelyek egymással szemben kizáró helyzetűek. Ez elvben rendkívül egyszerű, de gyakorlatilag további nehézségek merülnek fel. Hogy milyenek, arra mindjárt említünk egy példát.

Tegyük fel, hogy egy nyelvben, amelynek megnyilatkozásait összevetésük alapján sikerült egységnyi hosszúságokra, azaz konkrét hangokra bontani, nos ebben az elképzelt nyelvben két magánhangzót és négy mássalhangzót találtunk. A két magánhangzó legyen az e és az i , a négy mássalhangzó pedig a d^e , d^i , k^e , k^i . Előbbi szabályunk úgy szól, hogy azokat a hangokat tekintjük ugyanazon fonéma képviselőinek, amelyek egymással szemben kizáró helyzeteket foglalnak el, azonos környezetben nem jelenhetnek meg. Nézzük meg most ebből a szempontból kísérleti nyelvünk mássalhangzóit. A d^e tudvalevőleg csak e mellett fordul elő, a d^i és a k^i csak i mellett. A d^e tehát kizáró helyzetben van a d^i -vel szemben, de a k^i -vel szemben is. A k^e kizáró helyzetben van a k^i -vel szemben, de a d^i -vel szemben is. Ha tehát csak annyit mondunk, hogy az egymással szemben kizáró helyzetű hangokat tekintjük ugyanazon fonéma képviselőinek, akkor a jelen esetben két különböző megoldásmód előtt állunk. Felírhatjuk, hogy

$$d^e \text{ és } d^i = D, \quad k^e \text{ és } k^i = K,$$

de felírhatjuk azt is, hogy

$$d^e \text{ és } k^i = D, \quad k^e \text{ és } d^i = K.$$

Ugyanis az eddig felállított alapvető követelménynek, az egymást kizáró helyzetnek nemcsak a d^i és d^e , illetőleg a k^i és k^e tesz eleget, hanem a d^i és k^e , valamint a k^i és d^e is. A különböző hangoknak egy fonémához való tartozását tehát nem ismerhetjük fel akkor, ha csak az egymást kizáró helyzetre vagyunk tekintettel. Ahhoz, hogy két hangot ugyanazon fonéma képviselőjének tekinthessünk, alapfeltétel az egymást kizáró helyzet, de nem elégséges feltétel. Általános irányelveként a következőket mondhatjuk ki: Ha x hang az egymást kizáró helyzet tekintetében mind Y , mind Z fonéma képviselője lehet, akkor valószínűleg annak a fonémának a tagja, amely fonéma hangjaihoz jobban hasonlít, amelyekhez közelebb áll. Idézett példánkban a d^e mind a d^i és mind a k^i hanggal szemben kizáró helyzetű volt. Ennek alapján — mint láttuk — mind a D , mind a K fonéma tagja lehetne. Mivel azonban d^e közelebb áll d^i -hez, mint k^i -hez, nagyobb a valószínűsége annak, hogy a D fonéma tagja, mint a K -é. Az általános szabályt a következőképpen fogalmazhatjuk meg: Ha a és b hang előfordul X környezetben (de Y környezetben nem), s c és d előfordul Y környezetben (de X környezetben nem), továbbá az a és c különbsége — jellegét tekintve — azonos b és d különbségével, akkor a és c hangot egy fonémához, b és d hangot pedig egy másik fonémához soroljuk. Ezt az első látásra talán kissé bonyolult szabályt előbbi példánk talán világossá teszi. Legyen az $a = d^i$, $b = k^i$, $c = d^e$ és $d = k^e$. Az X környezet legyen egyenlő az i előtti helyzettel, az Y környezet pedig az e előtti helyzettel. A szabály azt mondja ki, hogy ha a és b előfordul X környezetben (esetünkben a d^i és k^i előfordul i előtt), s b meg d előfordul

Y környezetben (esetünkben d^e és k^e előfordul e előtt), s ha az a és c hangok közötti különbség jellege azonos a b és d hangok közti különbség jellegével (esetünkben ez így van, mert a d^i és d^e különbsége azonos k^i és k^e különbségével, vagyis egy $i - e$ környezeti különbséggel), akkor a és c egy fonéma képviselője (tehát d^i és $d^e = D$), s b és d egy másik fonémáé (azaz k^i és $k^e = K$). Ez a rövid formula gyakorlatilag sok vitás esetben eligazít bennünket abban a tekintetben, hogy az egymással szemben kizáró helyzetű hangok közül melyeket tekintsünk ugyanazon fonéma képviselőinek, de csak afféle technikai fogás, s nem ad magyarázatot a különböző hangok vázolt viselkedésének az okára.

Mindenekelőtt azt kell még egyszer megjegyeznünk, hogy egy-egy fonémához nagyon sok hang tartozhat. Például a magyar K fonémához a következő hangok tartoznak (a k fölé tett index a szomszédságot jelöli: k^a (pl. *katona*), k^i (pl. *király*), k^o (pl. *kocsi*), $k^ö$ (pl. *körte*), $k^é$ (pl. *kép*), $k^ü$ (pl. *kürt*), k^u (pl. *kutya*), $k^á$ (pl. *kártya*), k^t (pl. *akta*), k^t (pl. *hektó*), k^a (pl. *baka*), k^e (pl. *eke*), k^o (pl. *balkon*), k^a (pl. *táska*), k^s (pl. *szükség*) stb. stb. Ezek a hangok egymással szemben mind kizárólagos helyzetűek, tehát i előtt csak k^i jelenhetik meg, egyetlen más k hang sem. Azonban nemcsak kizárólagos helyzetűek egymással szemben (elvégre a k^i -vel szemben nemcsak az összes többi k kizárólagos helyzetű, hanem minden g meg t is, kivéve g^i -t meg t^i -t), hanem azon túl olyan fizikai egyezést is felmutatnak egymás között, amilyen egyezést nem mutatnak fel egyetlen más hanggal sem. Hogy értendő mindez? Úgy, hogy a k felmutat bizonyos fizikai egyezést például a g -vel (ti. mindkettő zárhang és toroki, azaz veláris képzésű hang), felmutat bizonyos egyezést a t -vel is (ti. mindkettő zárhang és zöngétlen hang), de van három fizikai jegy, nevezetesen a zárhang jelleg, a veláris képzési hely és a zöngétlenség, amit a k csak a többi k -val közösen mutat fel. Egy-egy vonásban, az említett tulajdonságok egyikében-másikában — mint az iménti példáink is mutatták — a k megegyezhet sok más hanggal, de az említett három vonást egyszerre, együttesen csak a k féle hangok mutatják fel. Amikor tehát írásunk nincs tekintettel a változati különbségekre, s a *kép*, *király*, *kard*, *Viktor* stb. szókban nem utal a k hangok eltéréseire, s valamennyit egy közös jellel jelöli, akkor helyesen, gazdaságosan jár el. Szükséges ezt leszögeznünk, mert fentebb azt mondtuk az írásról, hogy tökéletlenül jelöli a hangokat. Most viszont már elmondhatjuk, hogy a hangokat valóban tökéletlenül jelöli, de a feladata nem is az, hogy a hangokat, hanem az, hogy a fonémákat jelölje. S a betűírások ösztönösen, persze nem tökéletesen és következetesen, de már régóta ezt teszik, tehát fonematikusak még mielőtt a fonológia mint tudatosan művelt tudományág megszületett volna.

Foglaljuk össze az eddig mondottakat: A különféle konkrét megnyilatkozások egybevetése alapján minden nyelvben nagyszámú konkrét hangszegmentumot találunk. Az ilyen konkrét hangok száma nyelvenként meghaladja a több százat. Azonban nincs szükségünk arra, hogy minden különböző hangot, illetőleg minden árnyalati hangkülönbséget számon tartsunk. Például a magyar k^e és k^i hangok különbségét nem érdemes számontartanunk, mert az sohasem lehet két, egyébként hasonló megnyilatkozás megkülönböztetésének az alapja. Ezzel szemben a $k^é$ és $g^é$ hangok már lehetnek a hordozói két egyébként megegyező megnyilatkozás különbségének (pl. *képet* és *gépet*). Mivel azonban tudjuk, hogy nincs értelme a $k^é$, k^i , $k^ö$ stb. hangok megkülönböztetésének egyfelől, a $g^é$, g^i , $g^ö$ stb. hangok megkülönböztetésének másfelől, a *kép* és *gép* különbségét nem kell $k^é$ és $g^é$ különbségben leírunk, elég, ha $k - g$ különbségben írjuk le, mert tudjuk, hogy k magába foglalja $k^é$ -t, g pedig magába foglalja $g^é$ -t.

Más szóval: A megnyilatkozások egybevetésének eredményeként nagyszámú konkrét hangot kapunk. Ezek közül azokat, amelyek egymással szemben kizáró helyzetűek és ezen túlmenően sajátosan közös fizikai tulajdonságokat mutatnak fel, egy fonéma képviselőinek tekintjük.

4. Azokat a hangokat, amelyek ugyanazon fonémát képviselik, ugyanazon fonémához tartoznak, az illető fonéma változatainak nevezzük. Tehát a szóeleji, a magánhangzó előtti, a szóközépi, a mássalhangzó előtti, melletti stb. *k* hangok a magyar nyelvben mind a *K* fonéma képviselői.

Említettük, hogy a változatok mind felmutatnak bizonyos közös, egyező fizikai vonásokat. A magyar *K* fonéma minden változata zöngétlen, veláris zárhang. A *G* fonémánknak pedig minden változata zöngés veláris zárhang. Ez kétségtelenül igaz. De arra vonatkozóan, hogy az egyes konkrét nyelvekben a fizikai jegyeknek milyen kombinációja képez fonémát, erre vonatkozóan nem adhatunk apriori sémát. Egy példán világítjuk meg, hogy mire gondolunk.

A magyar nyelv *N* fonémájának is, mint minden fonémának több változata van, vagyis jó néhány többé-kevésbé eltérő hang képviseli, testesíti meg *N* fonémánkat. Ilyen például a szóeleji *n* hang, mondjuk a *néni* szóban, azután a szóbelseji, két magánhangzó között megjelenő *n* hang az *ének* vagy *kínos* szóban, a szintén szóbelseji, de mássalhangzóval szomszédos *n* hang a *hintá* szóban stb. Ugyancsak egy változata a magyar *N* fonémának a *g* meg *k* hang előtt megjelenő *n* hang is. Ha figyelmesen ejtjük ki ezt a hangot a *harang*, *inga*, *ringat*, *bankó* stb. szókban, akkor talán kissé meglepve tapasztaljuk, hogy ez az *n* bizony elég messzire rugaszkodott a többitől. A különbség a szóeleji *n* hang meg *e* között, a *g* és *k* előtt megjelenő *n* hang között nem kisebb, mint a szóeleji *g* meg szóeleji *k* közti különbség. Ennek ellenére a magyar nyelvben a *g* meg a *k* két külön fonémához tartozik, a szóeleji *n* és az utóbb tárgyalt *n* (nyelvészeti jele η) pedig ugyanazon fonéma két változata.

Pusztán a fizikai egyezés alapján tehát nem dönthetjük el egy nyelv hangjairól hogy egy fonémához tartoznak-e avagy sem, s azt sem dönthetjük el, hogy az ugyanazon fonémához tartozó hangok fizikailag egyező, hasonló részből mennyi a fonematikus értékű. Ennek megvilágítására is idézünk egy példát.

A magyar *P* fonéma változatai, tehát a különféle *p* hangok megegyeznek abban, hogy valamennyi zárhang, valamennyi zöngétlen hang, s valamennyi ajaki, azaz labiális képzési helyű hang. Ez a három tulajdonság — tehát a zárjelleg, a zöngétlenség és a labiális jelleg — alkotja a magyar *P* fonéma lényegét, a *p* hangokból ez a három vonás fonematikus értékű. (Nincsen például fonematikus értéke a *p* hangok erejének: akár halkán mondok ki egy *p* hangot, akár ordítom, ugyanúgy a *P* fonéma változata marad.) Miért fonematikus értékű az imént említett három vonás? Azért, mert ha a *p* hangok elvesztenék zöngétlenségüket, tehát zöngésekké válnának, akkor egybeesnének a *B* fonémát képviselő *b* hangokkal, amelyek szintén labiálisak és zárjellegűek, de zöngések. Ha a *p* hangok elvesztenék labiális jellegüket, s képzési helyük hátrább tolódna, akkor a *T* fonéma képviselőivel, a *t* hangokkal esnének egybe, mert azok is zárhangok és zöngétlenek, csak nem labiálisak, hanem foghangok, azaz dentálisak. S ha a *p* hangok elvesztenék zárhang jellegüket, akkor az *F* fonémát képviselő *f* hangokkal esnének egybe, amelyek labiálisak és zöngétlenek, mint a *p*-k, csak nem zárhangok, hanem réshangok. A magyarban tehát a *p* hangok három fizikai jegye fonéma értékű, a különböző konkrét *p* hangokból ez a három jegy képviseli a *P* fonémát. De szó sincs arról, mintha minden nyelvben, ahol vannak *p* hangok, mégpedig olyanok, amelyek a mi *p*-inkkel fizikailag megegyeznek, feltétlenül mindig ez a három vonás lenne a *P* fonéma lényege. Mielőtt a természetes nyelvekből vett példákra térnénk át, végezzünk egy hipotetikus kísérletet. Tegyük fel, hogy van egy nyelv, amelyben hajszálpontosan azokat a hangokat találjuk, mint a magyarban, csak a *b* hangok nem fordulnak elő benne, a *B* fonémát tehát az illető nyelv nem ismeri. Tehát vannak *t*, *d*, *k*, *s*, *zs* stb.-féle hangok, csak *b*-k nincsenek. Mi következik ebből a képzelt nyelv *P* fonémájára nézve? Az, hogy bár fizikailag e nyelv *p* hangjai teljesen megegyeznének a magyar nyelv *p* hangjaival, tehát ugyanúgy zöngét-

len labiális zárhangok lennének, mint a mi p -ink, a P fonéma értékéhez ebben a nyelvben nem tartozna mind a három vonás, csak kettő. Fonematikus értékű lenne ebben a nyelvben a p hangok zárhang jellege (mert e tekintetben térnének el az f hangoktól), fonematikus értékű lenne a p hangok labiális jellege (ez különíti el őket ugyanis a t hangoktól), de nem tartozna a P fonéma értékéhez a p hangok zöngétlensége, mivel — b hangok hiányában — ez a zöngétlenség — jöllehet fizikailag minden p hangban jelen lenne — semmitől sem határolná el, semmivel sem állítaná szembe az illető nyelvben a p hangokat. De nézzünk most néhány konkrét nyelvi példát!

A magyarban — mint már említettük — az n és η hangok ugyanazon N fonéma változatai. Elképzelhetetlen ugyanis ilyen szembenállás: *hang* — *hang*; *néni* — *néni* stb. Ezzel szemben például az angol nyelvben az n és az η nem ugyanazon, hanem két különböző fonéma képviselője. Az angol nyelvben tehát lehetséges az, ami a magyarban elképzelhetetlen, az tudniillik, hogy két, egyébként egyező megnyilatkozás között lehet a minimális különbség hordozója az n — η szembenállás. Egy másik példa. A magyar és a japán nyelvben egyaránt van l és r hang. A magyarban a különféle l hangok egy L , az r hangok pedig egy R fonéma képviselői. Hogy az l és az r hangok nyelvünkben valóban két külön fonémához tartoznak, azt bizonyítja az a körülmény, hogy számos esetben két, egyébként egyező megnyilatkozás között a minimális különbség hordozója lehet az l — r szembenállás. Pl.: *lakás* — *rakás* stb. A japán nyelvben az l és az r hang nem két külön fonéma képviselője, hanem egy fonéma két változata. A viszonyuk azonban nem olyan, mint a magyar N fonéma n és η változatai közti viszony. Míg ugyanis az n és az η egymással szemben kizáró helyzetűek, addig a japán l és r ugyanabban a helyzetben is megjelenhet. Például egyaránt mondhatjuk azt, hogy *miru* és *milu*. A japán számára mindkettő azt jelenti, hogy *látni*. A változatok előző típusát, azokat tehát, amelyek egymással szemben kizáró helyzetűek, kombinatorikus változatoknak hívjuk. Ez utóbbi esetben — tehát akkor, ha egy fonéma két változata ugyanabban a környezetben is cserélheti egymást — fakultatív változatokról beszélünk.

A kombinatorikus változatoknak egy érdekes példáját is megtaláljuk a japán nyelvben, nevezetesen a h és f hangok viszonya tekintetében. A magyarban a h és az f hangok külön fonémát képviselnek. (Pl. *fóka* — *hóka* stb.) A japánban viszont egészen más a viszonyuk. Ugyanis a h előfordulhat minden magánhangzó előtt, kivéve az u -t, az f viszont csak u előtt fordulhat elő. Mivel egymást kizáró helyzetben szerepelnek, s fizikailag is közelebb állnak egymáshoz a japán nyelv minden más hangja közül, jogos egy fonémához sorolnunk e két hangot. Tehát a japán nyelvben a h és f viszonya, különbsége olyan és csak olyan jellegű, mint a magyar k^e és k^i hangok különbsége. Vagyis nem fonémák közötti, nem fonematikus, hanem csak változati jellegű.

Hogy különböző hangoknak mint változatoknak ugyanazon fonémához való tartozása mennyire nem fizikai, pontosabban nem csak fizikai kérdés, hanem a vizsgált nyelv fonémarendszerének sajátosságaitól függ, annak szemléltetésére az angol nyelvből idézzünk most egy példát. Az angol nyelvben a P , T és K fonémák szóleleji változatai — ha utánuk magánhangzó következik — mindig csak bizonyos hehezettel — szaknyelven úgy mondjuk, hogy aspiráltan — léphetnek csak fel. Így a *tip* 'csúcs' ejtése *thip*, a *pick* 'csákány' ejtése *phik*, a *kid* 'gödölye' ejtése *khid*. Mivel az említett helyzetben a T , K és P fonéma változata sohasem fordul elő h nélkül, a *kh*, *ph* és *th* hangcsoportokat nem különböző fonémák (mégpedig *KH*, *TH* és *PH*) egymásmelletti változatainak tekintjük, hanem a *ph*-t a P , a *th*-t a T , a *kh*-t pedig a K fonéma változatának. Tesszük ezt annak ellenére, hogy a h hang az angol nyelvben szó elején a p , t , illetőleg k nélkül is megjelenhet. (Pl. *hill* 'domb' stb.) Az általános tételt az imént példázott jelenséggel kapcsolatban így fogalmazhatjuk meg: Ha a és b hangszegmentum egy meg-

határozott helyzetben (esetünkben k és h , t és h , valamint p és h szó elején, magánhangzó előtt) mindig csak együtt jelenik meg, akkor — az illető helyzetben — a és b egy fonéma képviselője, noha a és b egyéb helyzetekben egymástól függetlenül is megjelenhet, s az ab közül az egyik (de a másik nem!) a szóban forgó helyzetben is megjelenhet. Mármint felvetődik az a kérdés, hogy ilyen helyzetben az ab szegmentum A vagy B fonéma képviselője-e? Nos, ha b megjelenik az illető helyzetben a nélkül is, de a soha b nélkül, akkor az ab szegmentum az A fonéma képviselője. (Mint láttuk, az angol h megjelenik szó elején p , t és k nélkül is, de p , t és k sohasem jelenik meg h nélkül, s így a ph a P , a th a T , a kh pedig a K fonéma változata.)

5. A különböző fonémák hasonló helyzetű változatai általában felmutatnak bizonyos közös vonásokat. Így például mind a G , mind a T , mind pedig a K fonéma i előtti g^i , k^i , t^i változata felmutat bizonyos egyezést a hasonló helyzet, azonos szomszédság miatt. Már most két kérdést kell érintenünk. Először is azt, hogy vajon minden fonémának egyenlő számú változata van-e, másodsor pedig azt, hogy a különböző fonémák hasonló helyzetű változatai minden esetben megegyeznek-e valamilyen másodlagos, kísérő vonásban? Ami az első kérdést illeti, erre az alábbiakat mondhatjuk: Emlékszünk még rá, hogy lényegében minden fonémának annyi változata van, ahány helyzetben, ahányféle szomszédságban az illető fonéma megjelenhet. Tehát akkor lenne a különböző fonémáknak egyenlő számú változatuk, ha minden fonéma egyformán, egyforma helyzetekben fordulhatna elő. A fonémáknak azonban sajátos korlátozásai vannak ebben a tekintetben. Pl. a P és T fonéma a magyar nyelvben megjelenhet szó elején oly módon, hogy utána R fonéma következik: *préda*, *tragacs* stb. Ám a Z fonémánk ebben a helyzetben sohasem jelenhet meg, nincs tehát olyan szavunk, amely *zr*... módon kezdődne. A P és T fonémáknak tehát van szóeleji p^r és t^r változata, de a Z -nek ilyen z^r változata nincsen. A különböző fonémák változatai tehát nem egyenlő számúak.

Ami a másik kérdést illeti, azt tehát, hogy a különböző fonémák változatai minden esetben megegyeznek-e valamilyen másodlagos, kísérő tulajdonságukban, nos erre szintén nem kell felelnünk. Igaz, hogy sokszor figyelhetünk meg párhuzamosságot (például az imént láttuk, hogy az angol P , T és K fonémák szóeleji, magánhangzó előtti változatai egyformán hehezetessé válnak, tehát *ph*, *th* és *kh* alakúak). Ám vannak olyan sajátos változatok is, amelyek nem esnek egybe más fonémák hasonló helyzetű változatainak másodlagos jegyeivel. Például a magyar N fonéma g és k előtti η változata, meg szóeleji n változata között más természetű (sokkal nagyobb) a változati különbség, mint a magyar R fonéma g és k előtti (pl. *pergő* stb.) változata, meg annak szóeleji (pl. *réz* stb.) változata között.

Elképzelhető lenne, hogy az η -t külön fonémának fogjuk fel. Ez esetben viszont — egyéb akadályokat most nem tekintve — az N fonémának nem lenne g és k előtti változata. Ráadásul az új, η fonéma csak egy helyen fordulna elő, g , ill. k előtt, s nem lenne egyetlen más helyzetbeli változata sem. Olyan fonémát „nyernénk” tehát, amely előfordulási lehetőségeit tekintve élesen elkülönülne minden más fonémától. Az elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze: Ha nem is abszolút szabályossággal, s nem is kivétel nélküli módon, de általában minden nyelvben a fonémák kisebb-nagyobb csoportjainak megfelelő helyzetű változatai között párhuzamosság figyelhető meg, minden nyelvben találunk tehát olyan — fizikailag rendszerint egymástól túlságosan távol nem álló — fonémákat, amelyeknek a változatai bizonyos szimmetriát mutatnak fel. Szimmetriát abban az értelemben, hogy nagyjából azonos számú változatuk van, s e változatok jellegüket tekintve bizonyos egyezéseket mutatnak fel. Így a már két ízben is említett angol P , T és K fonémák fizikailag sok tekintetben rokonok (mindhárom fonémához zöngétlen zárhangok tartoznak), s megegyeznek abban, hogy szóeleji változataik aspirálódnak.

6. Itt kívánunk szót ejteni egy érdekes fonológiai operációról, amelyre éppen az ad lehetőséget, hogy a különböző nyelvekben az egyes fonémák előfordulási lehetőségei, más fonémákkal való társulási képességei nem egyformák. Tudjuk például, hogy a magyar nyelvben szőleji helyzetben egymás után *d* és *j*, *t* és *j*, valamint *n* és *j* nem jelenhet meg. Nincs tehát *dj*, *tj* vagy *nj* fonémacsoporttal kezdődő szavunk. Sőt, szőbelseji helyzetben is nagyon sokszor a *t* és *j*, *d* és *j* stb. fonémák összetalálkozása *gy*, *ty* és *ny* hangot eredményez. Pl.: *ad-ja* = *aggya*; *lát-ja* = *láltya*; *bán-ja* = *bánnya*. Mindennek alapján elképzelhető a következő okoskodás: Ha a magyar nyelvben számos esetben *d* és *j* találkozása *gy*, *t* és *j* találkozása *ty*, *n* és *j* találkozás pedig *ny* hangot eredményez, akkor minden *gy*, *ty*, *ny* hangot, bárhol forduljon is elő a beszédünkben, nem önálló *GY*, *TY* vagy *NY* fonéma képviselőjének tekintünk, hanem a *D* és *J*, a *T* és *J*, ill. az *N* és *J* fonémák egymás melletti változatainak. Ez esetben a *gyár* szóban nem három fonémával számolunk (*GY*, *A* és *R*), hanem négygel: *D*, *J*, *A*, *R*. Felvetődik a kérdés, hogy általában mikor jogos ez az eljárás, amelynek átfonemizálás a neve. Akkor, ha ezzel nem homályosítunk el valóságos fonológiai ellentétet. Abban az esetben tehát, ha a magyar nyelvben lenne *gy*-vel és *dj*-vel kezdődő szó is, nem lenne jogunk a *gy*-t *d* + *j* összegének tekintenünk, mivel ezzel egy *gyár* – *djár* típusú különbséget nem tudnánk megmagyarázni. Mivel azonban *gyár* – *djár* vagy *tyúk* – *tjúk* vagy *nyál* – *njál* típusú szembenállás a magyar nyelvben elképzelhetetlen, bizonyos mértékig mindegy, hogy a szőleji *gy*, *ty*, *ny* stb. hangokat egy külön *GY*, *TY*, *NY* stb. fonéma képviselőinek tekintjük-e, avagy két fonéma egymás melletti változatainak fogjuk fel. Azaz, hogy mégsem mindegy. Mert ha következetesen keresztülvisszük ezt az eljárást, és nem korlátozzuk csak a szőleji helyzetre, akkor a különböző fonémák számát lényegesen csökkenthetjük. Speciálisan a magyar nyelv esetében az átfonemizálási rendszernek az előbb vázolt módon való alkalmazásával kapcsolatban egy aggály mindenesetre felmerül. Ugyanis szőbelseji helyzetben nem minden esetben eredményez a *d* és *j*, a *t* és *j*, az *n* és *j* stb. fonémák találkozása *gy*, *ty*, *ny* stb. hangot. Így például a *látja* szó esetében a *t* és *j* találkozása *ty*-t eredményez, de az *átjáró* szó esetében nem. Ha az ilyen természetű nehézségeket nem tekintjük, akkor nyelvünk fonémaállományát lényegesen csökkenthetjük, mert ki tudjuk iktatni belőle a *GY*, *TY*, *NY*, *CS* (*t* + *s*) fonémákat. S még valamit nyerünk. Azt, hogy a *D*, *T*, *N* és *J* fonémák előfordulási lehetőségei bővülnek. Ha ugyanis számolunk *GY* fonémával, a *D* fonémának nincs szőleji, *J* előtti változata. Ha viszont a *gy* hangot *D* + *J* összegének fogjuk fel, akkor a *D* és *J* előfordulási lehetősége bővült, és hasonlóbb lett más fonémák előfordulási lehetőségeihez.

7. A fonémák közötti különbségeknek többféle fokozatuk van. Így például a magyar *G* és *K* fonéma csak egy vonásban tér el egymástól, abban, hogy a *G* zöngés, a *K* pedig nem. Ugyanakkor a *G* és a *T* között már nagyobb a különbség, nevezetesen eltérnek abban, hogy az egyik zöngés, a másik nem, valamint különböznek a képzés helyében is. A *G* és az *F* között még nagyobb a különbség. Ezek nem egyeznek sem a zöngeműködés, sem a képzés helye, sem pedig a képzés jellege tekintetében. Jóformán csak annyiban közesek, hogy mindkettő mássalhangzó. Mármost a fonémákat csoportosíthatjuk a köztük fennálló ellentét, különbség foka, jellege szerint. Így primer ellentétről beszélünk akkor, ha két fonéma csak egy vonásban tér el egymástól, mégpedig oly módon, hogy az egyik képviseli, a másik nem képviseli a különbségük alapját képező tulajdonságot. Például primer ellentét van a magyar *G* és *K* fonéma között, mert az egyik (a *G*) zöngés, a másik (a *K*) zöngétlen (azt is mondhatnánk, hogy az egyik pozitívan zöngés, a másik pedig negatívan). A fonémák közötti ellentétnek egy másik fajtája az, amikor nem egy tulajdonság megléte és hiánya, hanem ugyanazon tulajdonság kisebb és nagyobb foka képezi az ellentét alapját. Ilyen esettel állunk szemben például az egyszerű *l* és

a hosszú *ll* esetében (pl. *hal* és *hall*), vagy a rövid *ö* és a hosszú *ő* esetében (pl. *pöre* és *pőre*).

Fejezetünk eme második, hosszabb részét az alábbiakban foglalhatjuk össze: A megnyilatkozások nyelvi értelemben tovább nem osztható részekből, konkrét hangokból állnak. Ezek a konkrét hangok — nagy számuk ellenére — viszonylag kevés számú fonémát képviselnek, testesítenek meg. Ilyenformán a továbbiakban a megnyilatkozásokat már e kis számú egységben, tehát fonémában írjuk le és azonosítjuk. A *kivitte* és *keveselte* megnyilatkozások esetében tehát eltekintünk a megnyilatkozások első két szegmentuma közti különbségtől, s mivel a *kⁱ* és *k^e* hangokat egy magasabb egység, egy és ugyanazon fonéma képviselőinek ismertük fel, a továbbiakban mindkét hangot a közös egység, a fonéma jelével jelöljük. Míg a hangok száma minden nyelvben több száz, a fonémák száma 40—50 körül jár. Ez a negyven-ötven egység már alkalmas és kényelmes a megnyilatkozások leírására, jellemzésére, azonosítására. S mivel az ilyen természetű leírásnak nemcsak praktikus értéke van, mivel a fonéma nem munkahipótezis, hanem a nyelv létező, objektív kategóriája, így akkor, ha a megnyilatkozásokat a fonémák egységeiben írjuk le, azokban jellemezzük őket, akkor a megnyilatkozások lényegét ragadtuk meg, s a leírás, a jellemzés nem volt önkényes.

8. Most már tehát van egy kis számú egységrendszerünk, amelynek segítségével minden megnyilatkozást megfoghatunk és leírhatunk. Ilyenformán a *Velem gyere!* és *Vele gyere!* megnyilatkozások különbségét kielégítően megmagyarázhatjuk, lokalizálhatjuk azzal, hogy a kettő különbségét az első megnyilatkozás *m*-szegmentumnyi többletben jelöljük meg. Tehát a fonémák minőségi és mennyiségi különbségeiben, azokkal írhatjuk le a megnyilatkozásokat. De pusztán az eddig nyert fonémák segítségével nem magyarázhatjuk meg a különbséget minden esetben két eltérő megnyilatkozás között. Például az *Eladta a házat.* és az *Eladta a házat?* különböznek egymástól, nem azonosak. Ám a különbségük nem fonémaállaguk különbségében rejlik, hanem az eltérő hanghanglejtésben. Ha a különbség egyetlen fonémára volna lokalizálható, tehát ha az *Eladta a házat.* és *Eladta a házat?* megnyilatkozások teljes egészükben egyeznének, csak mondjuk az *a* szegmentum esetében különböznének, akkor meg lehetne magyarázni különbségüket a fonéma terminusában oly módon, hogy az *Á.* mellett felvennénk egy *Á?* fonémát, s ez ugyanolyan fonemapár lenne, mint a *B—P* vagy *G—K*. Ám az idézett két megnyilatkozás hanghanglejtésbeli különbsége nemcsak egy szegmentumra terjed ki. Ezért a valóságot is akkor közelítjük meg legjobban, s a leírást is akkor tesszük a legegyszerűbbé, ha a megnyilatkozásokat nemcsak fonémaszegmentumok összegének fogjuk fel, hanem meghatározott mennyiségű fonéma és néhány egyéb természetű elem összegének. Egyéb természetű elemen a különféle hangsúlyozási típusokat értjük. Ezeket idegen szóval, mivel nem szegmentumszerűek, hanem egyszerre több szegmentumra „települnek rá”, *szupraszegmentális elemeknek* nevezzük. A szupraszegmentális elemek száma minden nyelvben lényegesen kisebb, mint a szegmentális elemek, tehát a fonémák száma. Három legismertebb típusuk a —.; — ? és — !, tehát a kijelentő, parancsoló és kérdő hangsúlyozás. Egy megnyilatkozásban többféle szupraszegmentális elem is felléphet. Például egy több szavas kérdő mondatban az egyes szavakon a szóhangsúlyok, a megnyilatkozás egészen pedig a kérdő hanghanglejtés.

Technikailag előnyösebb a vizsgált megnyilatkozásokból először a szupraszegmentális elemeket kiválasztani, s azután vizsgálni a megnyilatkozásokat a fonémák szerinti tagolódás szempontjából.

9. Az eddigiek folyamán figyelmünket elsősorban a fonémákra és a szupraszegmentális elemekre fordítottuk, tehát inkább az elemekre, mint az egész fonéma-rendszerre.

A továbbiakban viszont — a magyar fonémarendszer példáján — azt szeretnénk bemutatni, hogy a fonémaszegmentumok megállapítása után milyen további operációkat végezhetünk el. Hogy körülbelül milyen természetű eljárásokra gondolunk, abból már adtunk ízelítőt az átfonemizálás ismertetése kapcsán. Mindenek előtt azonban vázoljuk fel a magyar fonémarendszert:

Magánhangzó-fonémák: hosszúak: *á, é, i, ó, ő, ü*
rövidek: *a, e, í, o, ö, ü*

Mássalhangzók: zöngések: *b, d, gy, g, m, n, ny, v, z, zs, j, l, r, dz, dzs*
zöngétlenek: *p, t, ty, k, f, s, sz, h, c, cs*

Már most nézzük meg, hogy az eddig felírt harminchét fonéma közül melyeket lehetne kiküszöbölni. Vizsgáljuk először a magánhangzókat. A magyar magánhangzók — mint tudjuk — az időtartam szempontjából két párhuzamos sort képeznek, minden rövid magánhangzónak van egy megfelelő hosszú párja. A rövid *ö* mellett tehát van hosszú *ő*, a rövid *o* mellett hosszú *ó* stb. Mármost korábban, e fejezet elején azt mondtuk, hogy a fonémák egységnyi hosszúságok, mégpedig nem fizikai értelemben egységek, hanem nyelvi értelemben, s így az *ö* és az *ő* két külön egység, mégpedig két egyenlő értékű nyelvi egység, függetlenül attól, hogy az *ő* fizikailag csaknem kétszer olyan hosszú, mint az *ö*. Azonban éppen azért, mert a hosszú magánhangzók fizikailag csaknem kétszer olyan nagy terjedelműek, mint a rövidek, a hosszú magánhangzókat felfoghatjuk úgy is, mint két rövid, egymás melletti magánhangzót. Tehát az *ő*-t *ö + ö*, az *ó*-t *o + o* összegének stb. Ebben az esetben a *tör* szó fonológiailag *TÖÖR* lesz, a *kór* szó *KOOR* stb. Elvben tehát pusztán azzal, hogy a hosszú magyar magánhangzókat két megfelelő rövid magánhangzó összegének tekintjük, a magánhangzó-fonémák számát tizenkettőről hatra csökkenthetjük. Ám az *á* és az *é* esetében ezt az eljárást nem alkalmazhatjuk, mert ezek nem foghatók fel két *a*, illetőleg két *e* összegének. Ezek ugyanis a megfelelő rövid párjuktól nemcsak az időtartamban, tehát mennyiségileg térnek el, hanem minőségileg is. Ezért helyesebb, ha a magyar magánhangzó-fonémákat a következőképpen írjuk le: *a, á, e, é, i, í, o, ő, ö, ü, ü*. Tehát nem tizenkét, hanem nyolc magánhangzó-fonémával számolunk.

Ami a mássalhangzó-fonémákat illeti, azok esetében is van alkalom a fonémák számának csökkentésére. Például abban az esetben, ha a zöngét önálló fonémának fogjuk fel, akkor nem kell külön *K* és *G* vagy külön *P* és *B* fonémáról beszélnünk, elég ha *P* és *K* fonémáról beszélünk, valamint egy *a* fonémáról, amely nem más, mint a zönge. Itt felvetődik az a kérdés, hogy nem lehetne-e ugyanígy eljárni a fonémák többi releváns jegyével is? Nem lehetne esetleg a fonémák számát úgy is csökkenteni, hogy mondjuk a zárhangji jelleget tekintjük fonémának, s akkor például a *p*-t úgy írjuk le mint *f + β*-t? Ugyanis akkor, ha a zöngét külön fonémának tekintjük, a *G* = *K + a*, a *B* = *P + a* stb. Nos, ezt az operációt azért tehetjük meg csak a zöngével, mert a zönge olyan sajátosság, amely jelen is lehet egy hangban, meg teljesen hiányozhat is. Ezzel szemben minden hang mindig valamilyen képzési helyű, valamilyen képzési módú (zár, rés stb.). A zöngét tehát azért is felfoghatjuk fonémának, mert hol megjelenik, hol nem, szemben a képzési hellyel és a képzési jelleggel, amely szükségszerűen benne van minden hangban, lényege minden hangnak.

A magánhangzó-fonémák számának csökkentésére szolgál a már fentebb ismertetett átfonemizálási eljárás is. Mindezek alapján a magyar nyelv fonémaállományát a következő formában is felírhatjuk:

Magánhangzók: *á, é, a, e, í, o, ő, ö, ü*

Mássalhangzók: *p, t, k, f, sz, s, h, c, m, n, l, r* és *a*.

A *b*, *d*, *g*, *v*, *z* és *zs* feleslegessé vált, mert azokat most már $p + a$, $t + a$, $k + a$ stb. fonémák összegének tekintjük. A *ty* feleslegessé vált, mert az most $t + j$, a *gy* feleslegessé vált, mert az most $ty + a$, illetőleg $t + j + a$. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy a feltételesen önálló fonémának tekintett zönge, azaz az *a* fonéma mégsem tekinthető teljes értékű fonémának. Ugyanis a fonémákat mint a beszéd egymás után álló elemi részeit határoztuk meg. Ezzel szemben a zönge nem foglal el külön helyet az egymást követő fonémák láncában, hanem mindig egy másik fonémával együtt, azon jelenik meg. Tehát amolyan szupraszegmentális elem módjára viselkedik.

Antal László'

Gyulaj nyelvjárásából*

I. Az igekötők szerepéről

Ismeretes, hogy nyelvjárásaink főleg hangtani téren különböznek jobban egymástól és a köznyelvtől is. Az alaktanban és a mondatban az eltérések kisebbek. Nyelv-tudományunkat azonban e kis különbségek is érdeklik.

A gyulaji nyelvjárásban az igekötők nagyjából ugyanolyan szerepkört töltenek be, mint a köznyelvben. Előfordul azonban, hogy a gyulaji igekötőknek más jelentésük van, mint a köznyelvben, illetőleg, hogy a nyelvi viszony kifejezésére más igekötőt használnak. Az alábbiakban a hat leggyakoribb igekötő: a *be-*, *el-*, *föl-*, *ki-*, *le-*, *meg-* szerepkörére adok példát. Az *a)* pontban a köznyelvi gyakorlattal megegyező példákat említek, a *b)* pontban pedig olyanokat, ahol az igekötőnek a köznyelvtől eltérő jelentése van. Ez az eltérő jelentés néha a paraszti élet egy-egy ágának szaknyelvében van meg, más esetben a szokatlan igekötőhasználat alkalmi természetű, tehát nem általános szerepkörű, de mégis nyelvi tény. Sok esetben nem is könnyű az alkalmi és az általános használat közötti határt megvonni.

be- *a)* *bevet, beött* 'kenyeret a sütőlapáttal a kemencébe tesz' — *Na, nemsokára bevetem a kenyeret, asztám mék. Beöttöm a kenyeret.*

benyilló — *Az Ivám Pista az új házam még benyillót is csínyátatott.*

b) *bedicsér* 'dicsértességgel beköszön' — *Bedicsértek, asztán keszték.*

bekapállás 'a szőlőtőke őszi betakarása' — *A bekapállás is efogyott.*

beleun 'megun' — *Beleunok ám má, ha é nem hagyod.*

el- *a)* *épazerűl* 'elpazarol' — *Épazerűna am mindént, ha az újé ('övé') lenne.*

étalál — *Na, most étalátam a funérgyát ('módját'). Ké is mindég étalájja ám, mit kő mondani.*

éhord — *Eszt éhordom, a másik még jó lesz valaháménös szoknyának.*

éveszelődik 1. 'elvész valami' — *Akazd*

a löcsre, mer majd az uton éveszelődik. 2. 'valahogyan csak megvan az ember' — *Eveszelődünk valahogy.*

évesz a *harmat* 'felszárad-a harmat'.
évan 'jól megvan' — *A hüssön mékcsak évan az ember.*

b) *észül* 'elszárad' — *Mos jó kapáni, nem léssz esső, észul a gaz.*

ékötöz 'kötelet, rafiát elhasznál' — *Ekötöztem ám má, csínyájjon ké kötelet!*

étojik 'megtojik a tyúk, réce stb.' — *Kodál ám má a kendermagos, étojt.*

föl- *a)* *főszérül* — *Jó főszérülték ám aszt. fölékésitt 'földszít' — Főlékésütette ám magát.*

fölugarul 'feltöri az ugart' — *Fölugarítuk megint.*

b) *főkötötték* 'eseményt felnagyítanak, rossz hírt terjesztenek valakiről' — *Es sé hiszem ám é, biztos főkötötték.*

* A szerző „A Tolna megyei Gyulaj község nyelvjárásának vázlata” című dolgozatában sorra veszi a nyelvjárás főbb hangtani, alaktani és mondatnyi kérdéseit, közül lexikális és frazeológiai anyagot is. Jó érzékkel válogatja ki azokat a sajátosságokat, amelyek a köznyelvtől eltérnek. E dolgozatból közlünk most két részletet azzal a megjegyzéssel, hogy nyelvjáráskutató irodalmunk tanúsága szerint nagyobb haszonnal jár az a módszer, ha a szerző egy-egy kisebb kérdést dolgoz ki a teljességre való törekvés igényével. A szerk.

ki- a) *kitüz* 'kitüz virágot a gomblyukba'
— *De kitüszte Jóska!*

kivan 'kint van, kilátszik' — *Türed be az üngöd dörékád, mert kivan.*

b) *kibeszel* 'elbeszél, intim dolgot elmond' — *Méktutták, mert kibeszéték.*

kibeszege 'valakinek az előadás módja' — *Jó vót ám annak a kibeszege.*

kikapál 'a szőlőtőkét tavasszal kitakarja' — *Kikapátuk, megmeccettük a szőlőt.*

le- a) *ledül* 'lefekszik' — *Ledülök éty kicsit.*

lőfölöz 1. tejet, gabonát. Ez utóbbi úgy, hogy a kitipratott szemről leszedi a töreket. — *Aj fölösze lé a buzát.* 2. 'fölébe kerekedik valakinek' — *Lőfölösze am mindembe.*

lészól, lémond 'megvetően beszél valakiről' — *Nagyon lészójják őket. Jó lémonták mindennek.*

lőkolompul, lőkolonoz 'bottal, póznával lever valamit' — *Szegén Gulás Jenő szokta mindég lőkolompútni a díjót. Ergye, mit tart neked lőkolonoznod, dére meg'gyüssz (az idősebbek nyelvén).*

a) *lődaloz* 'kocsioldallal simíttatja le

a szántást' — *Utánno meg lődalozták.*

lővan 'készen van; végeztem' — *Még mondom neki, hogy ide né gyűjjön többet, asztán lővan.*

meg- a) *mėgbubul* 1. 'a kakas megtermékenyíti a tyúkot' — *Nédd a! jó mėgbubúta ám.* 2. 'megver' — *Jó mėgbubúta a fejít, uty köllöt neki.*

mėglőnni 'valahol ellenni' — *Mėglősző it minálunk éty-két nap.*

mėgdg 'megüt' — *Mėnny innen, mer mėgvágla.*

b) *mėkkésik* 'elkésik' — *Na, csak nem késtem mėg (már csak az idők nyelvén).*
mėkkever 'másodszor szántja meg a földet'.

mėgmos 'kimossa a ruhát' — *Na, ide adod az üngöd, lővetőd, mėgmossam?*
mėktészem a *kovászi* 'kovászt csinállok a kenyérsütéshez'.

mėgugarul 'főlgugarul' — *Először mėgugarútták, utánno mėg mėkkeverték.*

mėgveszekedik 'meghal' (alkalmi pejoratív jelentés) — *Dőgozni nem szerelett ám as ső, csak urizáni mėk pipáni, azér veszekédet mėg uan hama, mėgütötte a szél.*

II. A szólásokról, szóláshasonlatokról

Minden falunak megvan a maga sajátos szólásanyaga a köznyelvi, pontosabban az egyes köznyelvi szólások mellett. Elég csak utalnom a nyelvjárási monográfiákra, a tájszótárakra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes faluk sajátos szólásanyaga megmarad a falun belül, mert például a kétségtelenül somogyi szólás, hogy *nekiindútt, mind a göllei bocskor Attalának*, falunkban is megvan. Eredetéről, keletkezéséről már semmit sem tudnak, de Nyírinek Szennában (Somogy megye) meg tudták magyarázni, illetve tudtak hozzá magyarázatot fűzni. Ahogy Nyíri lejegyezte a szólást, úgy „értelmesebb”, de ritmikailag tökéletlenebb: *Utnak válunk, mind a göllei ember bocskora Attala felé.* „A szólás eredetét nekem így magyarázták a falubeliek — írja Nyíri —: A göllei vőtt étyt pár bocskort, osztán mēnt haza. Körösztü mōnt a faluján, mer mindég a bocskorát nészte és mondotta az égygyik szébbik, a másik jobbik. Így körösztü mōnt a faluján Attaláig.” (Nyíri: A zeliességi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása 46.)

Dolgozatom e részében nem a köznyelvi szólásokkal fogok foglalkozni, hanem azokkal, amelyek falunkban járatosak. — Csatlakozom O. Nagy Gábor szólásmeghatározásához: „a szólás nem pusztán átvitt jelentésű vagy képes értelemben használt szavak állandósult kapcsolata, hanem olyan több szóból álló, gazdag hangulati tartalmú állandósult frazeológiai kapcsolat, melynek jelentéstani egységét, a szókapcsolatnak az élő nyelv szempontjából tekintett elemezhetetlen voltát a szóláskapcsolat egységes fejlődése, történeti múltja igazolja” (MNyTK. 83. sz. 7). Nézzük meg a gyűjtött szólásokat, életkor szerinti nyelvi rétegződés alapján vesszük őket számba.

1. Az idősebbek és a középkorúak nyelvén találhatók: *Akkor mullyk ē a robot, amikor a gyerėksinállás.* Ez a kétségtelenül még jobbágyvilági szólás is mutatja, hogy parasztságunkkal mennyire örök érvényűnek hittették el az úr—jobbágy viszonyt és a robotot. Kilátástalanság, keserűség van e mondatban, de a humor, a szellemesség, a

csattanó sem hiányzik belőle. — *Busul, mind akinek nēm gyutott kenderfőd.* Bizony nagy baj volt az, hogy a faluhoz közel fekvő jó földből, a kenderföldből nem jutott a jobbágnak, a telkesnek, hisz a kender adta a ruházat (gatyá, ing) alapanyagát, a vásznat. Ma már elvesztette komoly tartalmi jelentését, nem asszociálják azt a veszteséget, amit a maga idejében jelentett. — *A semmirekellő, dologtalan, élősködő emberre azt mondják, hogy uan embër vagy, mind akit a furu kihány,* azaz olyan hasznavehetetlen, haszontalan, mint az a forgácsféle, amelyet a fűrő vág ki a fából. *A maj méktuggya, hány nyóc kalács* szólás jelentése pedig az, hogy majd megtudja, milyen jó sora volt, amikor majd rosszabb helyzetbe kerül. — *Ugy áll a szájja, mind az ötforintos lójé.* Olyan szomorú, elkeseredett képet vág, mint a rossz ló — mert rossz lóról van szó, ha öt forint volt az ára. — *Ejís uan ám, mind aki nincs othun.* Úgy viselkedik otthon, mintha nem a saját-jáében lenne; a rongálással, a kárral mit se törődik. Az öregek közül is kevesen ismerik már az *annyi a dógom, mind az Istennek, amikor a világot teremti*te szólást. — Ha meg valaki csúnyán beszél valakivel, mit sem törődik azzal, hogy megharagszik-e vagy sem, azt mondják, hogy *ugy beszé vele, mintha a valagábu rántotta vóna ki.* Ha valami elkészült, tréfásan azt szokták mondani: *hála a papnak, megellött a mestër.* A fiatalabbaknál e szó-lásnak csak az első tagja található meg. Itt jegyzem meg, hogy ez is példázza O. Nagy Gábornak azon megállapítását, hogy vannak szólások, amelyeknél „a szólás egészének a jelentése megegyezik a szólás első részét alkotó szavak eredeti jelentésével, a szólás második fele pedig a szókapcsolat jelentését tekintve látszólag teljesen felesleges” (A frazeológiai kapcsolatok stilisztikai szerepe. Pais-Eml. 543). — Amikor a barkácsoló parasztember *vazsvülláját, gerébgyéjét* jól megcsinálja, a nyelét jól beletette, azt mondja, *ugy ál, mind a Katiba a gyerek!*

Jobbára az idősebbek nyelvében találhatók azok a szólások, amelyek adomával, megtörtént vagy meg nem történt eseménnyel vannak kapcsolatban. Az így keletkezett szóláshasonlatok magyarázataként nem szabad fenntartás nélkül elfogadnunk a falu-beliek „eredetmagyarázatát”, mert előfordul, hogy utólagosan költötték hozzá az illető személyhez, gyulaji tájszóval élve: *főkötötték.* (Vö. MNyTK. 83. sz. 7.) — *Hajt, mind a Dóri.* Gyorsan hajt, nem sajnálja a lovakat. Dóri uraságnak híres lovai voltak, ott lakott Paradicsom-pusztán Dombóvár mellett. — *Szérü mën, mind a Gyulasi a csatába.* Arra a legényre, lányra mondják, aki a társaságban, a bandában (jó értelemben használva) mindig szélről megy, soha sincs a középpontban. V. J.-nétől jegyeztem le, hogy Gyulasi János „még az őső háboru után meséte, hogy ü mindék szérü mënt.” — Ha sok vendég jött például búcsúkor, vagy ha valamilyen társas munka volt a háznál (pl. eséplés), akkor szokták mondani, hogy *még leszünk áldva néppë, mind a Vastag Gyurka vökkë.* Vastag Gyurkának ugyanis sok lánya volt, következésképp sok veje is. — *Tulád rajta, mind a Kucori az orvosságon* szóláshasonlatot már csak elvétve hallani egy-két idősebb embertől. Magyarázatát így jegyeztem le: „Szorullásq vót, iratott a doktorra orvosságot, ami még megmaratt, aszt hurecúta házru-házra, hoty ki vészí mēg.” Ugyan-csak az öreg Kucori nevét őrzi az *essë szót vóna ám, mind a Kucori Jóska, amikor kiesëtt a kerék.* A nagyon hallgatag, szótalan, kissé maflaforma emberre mondják. Így mondták el nekem az esetet, amelyből e szóláshasonlat keletkezett: „Mëntek dógozni kocsi-vá. Ű hátu út. Mëgmonta, mikor mi: a tészli, a löcs, a kerék hoty kiesëtt. Láttad Jóska? Asszonta: láttam. Há mé nēm szótá Jóska? Asszongya: nēm szótam.”

2. Azok a szóláshasonlatok következnek, amelyek a fiatalabbak nyelvében is megvannak. Hangsúlyozom, hogy a fiatalabbak nyelvében is, mert ugyanakkor az alább következőket megtaláljuk az idősebbeknél és az öregeknél is. Egyébként is merev határt vonni életkor szerinti nyelvi rétegződés tekintetében nem lehet. — A kortársaitól növé-sben, fejlődésben elmaradt gyerekre azt mondják, hogy *ez fejre nyól, mind a káboszta,*

meg azt is, hogy *uan vékony a nyaka, hogy elënné két krajcár ára keserüturó*. — Ha pedig valaki fésületlen, gubancos, akkor az a szólás járja, hogy *ugy áll a haja, mind az Isten káposztájja*. A rendetlenül öltözött emberen a ruha *ugy á rajta, mintha vazsvéllává hán-ták vóna rá*. — Az *ugy beszé vele, mind a Hánzi a meggyé* szóláshasonlat pedig egy fokkal enyhébb, mint a fentebb említett *ugy beszé vele, mintha a valagábu rántotta vóna ki szó-lás*. — Az úszni nem tudó gyereket (a fiatalok többsége, mert elég messze van a kaná-lis, a Kapos) meg úgy csúfolják, hogy *ugy uszik, mind az örek fejsze vőgynek*. — Birkó-záskor a gyerekek egymást *ugy odavág'gyák, mind a taknyot*. — Megemlítem, hogy egészen újsütetű, a városi életből való szólásokkal, szóláshasonlatokkal is találkozunk, mint pl. *olyan, mint a lépcsőház : sötét és korlátolt. Szemtelen, mint a piaci légy* stb. Sok fiatal dolgozik Pesten, Komlón, Dombóváron. Elég gyakran járnak haza, a faluban maradt barátaikkal így a kapcsolat megvan, és terjed az új szólás, és terjednek a városi nyelvi elemek.

Szólni kell még végül a szólások és a gúnynevek kapcsolatáról. Németh Géza azt írja (MNy. 48 : 199), hogy a „szólásokká vált mondatok és a belőlük kialakult gúny-nevek legtöbbször függetlenednek egymástól, s míg a gúnynevek eltűnnek viselőjükkel együtt, a szólások tovább élnek”. Ő néhány község szólásait, illetőleg gúnyneveit vizsgálva jut erre az eredményre, én azonban Gyulajon éppen az ellenkezőjét tapasztaltam. Arról van szó, hogy a történet, a feltételezett szólás tűnt el, viszont a gúnynevét tovább él, amíg viselője él, vagy ameddig emlegetik. — Az természetesen igaz — bár csak néhány példával szolgálhatok a ragadvány- és gúnynevekről szóló részben —, hogy „nem a csúfnév fejezi ki tehát a jellemző és fonákra állított tulajdonságot, hanem rajta keresztül számon tartott történet” (Németh i. m. 195).

Még csak azt szeretném megjegyezni, hogy egyetlenegy szólásról sem állítom, hogy csak Gyulajon fordul elő, hisz más falukban is élhetnek ugyanígy, vagy éppen csak a bennük szereplő személynevek mások. — A szólások életkor szerinti rétegződésének a vizsgálata is bizonyítja, hogy a valamilyen oknál fogva nem életképes szólások hogyan tűnnek el, és ugyanakkor újak is állandóan keletkeznek (vö. O. Nagy G.: Pais-Eml. 541).

Ördög Ferenc

A kacsázik és azonjelentésű társai. 1. Gyermek- és ifjúkoromból a Szamos ment Dés meg a kolozsvári diákság nyelvéből is ismerem a címbeli szót abban a játék-körbeli 3. jelentésben, amelyben legújabban az ÉrtSz. is a mai magyar szókincs elemeként való nyilvántartásra méltatja. Ma, a nagyszerű ÉrtSz. eddig megjelent köteteinek birtokában könnyű megállapítanom, hogy ez a szó és nem nagyon népes családja (*kacsa*, *kacsázás*, *kacsázó*) a közmagyar nyelv szókincsének tartozéka. Mikor azonban legalább két-három évtizeddel ezelőtt nyelvészeti szempontból is érdekelni kezdett a címbeli szó,¹ eleintén abban a tévhiedelemben ringatóztam, hogy ez a szó Dés nyelvének különlegessége: amolyan diák-tájszó. De aztán még az ÉrtSz.-ban kínálkozó könnyű tájékozódási lehetőség megteremtődése előtt hamarosan rá kellett jönnöm, hogy ez elhamarkodott vélekedés. Erről először akkor győződtem meg, mikor annak idején W. Sommerset Maugham „Örök rabszolgaság” című megrázóan szép regényének magyar tolmácsolásában ezt a részletet olvastam: „Mrs. Carey megállt egy pár percre és nézte a tengert... Közben Philip — a regény főszereplője — *kacsázáshoz* alkalmas kavicsokat keresgélt” (Bp., é. n. Bárd F. és fia kiadása. Ford. Gáspár Miklós és Lányi Miklós). Ebből ugyanis nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a fordítók is irodalmi nyelvi szóznak tartották a cikkem címében olvasható szót.

Nemcsak az addig egyetlen regényből ismert *kacsázás* láttán, de a MTsz. nemleges tanúsága alapján is valószínűtlennek kellett tartanom azt, hogy a *kacsázik* esetében tájszóval van dolgunk. A MTsz.-ban ugyan a címszóként szereplő *kacsázás* származék mellett ’egy gyermekjáték’ értelmezés áll, s ebből némi valószínűséggel arra is következtethetnénk, hogy itt a mi érdeklődési körünkbe került játékról van szó. A hivatkozott Nyr.-beli hely (Nyr. 12 : 190) tanúsága szerint azonban Rimaszombatban egy egészen más gyermekjátékot jelölnek ezzel a névvel. Minthogy ilyen jelentésben a *kacsázik* nem szerepel sem a CzF.-ban, sem régebbi kétnyelvű szótárainkban, csak az újabb szótárakban böngészgetve juthattam a *kacsázik* irodalmi nyelvi voltát illető szótári bizonyosságokhoz. Ezek közül először Sauvageot Aurélien Magyar és francia nagy szótárának (é. n.) *kacsázik* címszava 3. jelentése alatt leltem meg a bennünket pillanatnyilag érdeklő ’faire des ricochets (pierre)’ értelmezést. Utána Ország László Magyar—angol szótárában (1953.) találtam rá ez ígére, illetőleg továbbképzett műveltető származékára; íme: „**kacsázik**... 3. (kövel) play ducks and drakes (a kö) ricochet **kacsáztat** (lapos kövel vízen) play ducks and drakes, ricochet” (így!). Ennél valamivel többet találtam Eckhardt Sándor

¹ Érdemes itt megjegyezni, hogy az akadémiai Címszó-jegyzék (1899.) tájékoztatása szerint a *kacsázni* ige a Melich Jánostól és Szily Kálmántól feldolgozott hat legfontosabb magyar szótárban nem volna meg. A *kacsáz* igével és a *kacsázás* származékával kapcsolatban — mint annyi más esetben is — a Címszó-jegyzék azonban kiegészítésre szorul, hiszen ha nem is az itt vizsgált jelentésben; de a *kacsáz* ’kacsákat vadász, fogdos’, a *kacsázás* meg ’kacsákra vadászás, vadkacsák lödözése; fogdosása’ jelentésben már CzF.-ban is olvasható.

nagy Magyar—francia szótárában¹; itt ugyanis a *kacsázik* címszó¹³ 3. pontjában ezt olvasuk: „(kavicsal) faire des ricochets; az ügyesen dobott lapos kavics *k a c s á z i k* a vízen un caillou plat habillement lancé ricoche sur l'eau.” — Az utóbbi helyen megadott francia jelentésből és a kétnyelvű példamondatból nyilvánvaló, hogy Eckhardt a *kacsázik* ige-nek tulajdonképpen két jelentését ismeri. Az egyik, a 'faire des ricochets' jelentést az ÉrtSz. egyetlen értelmezésként így szótározza: 'Lapos, kerek kavicsot úgy dob el a víz felett, hogy a víz felületét többször érintve fel-felpattan'². A másik, a *k a v i c s k a c s á z á s á r a* vonatkozó jelentés azonban az ÉrtSz.-ből hiányzik, holott e szónak valóban van ilyen jelentése is. *Jaj, de remekül k a c s á z i k a kő!* — kiáltottunk fel egykor gyermeki lelkesedéssel, ha egy-egy szép hajítás rendjén a víz színén szökdecslő kő szépen *k a c s á z v a* siklott a Szamos túlsó partja felé.

2. Az ÉrtSz. utalásából látható az is, hogy az ezúttal figyelmünk körébe került játékkal kapcsolatban a szótár szerkesztői a *csestet*, a *szó* és a *szűr* igeit a *kacsázik* azon-jelentésű társaiként óhajtják számon tartani. Minthogy e sorok írása időpontjáig (1961 júniusában) a szótárnak még csak a III. kötete jutott el hozzám, az *sz* betűs szóknak nem, csak a *csestet* igeinek tudok a szótárban utána nézni. — Úgy látom, e szót már az ÉrtSz. szerkesztői is csak tájszóként, nyilván a MTsz.-nak egyetlen Nyr.-beli közlésre támaszkodó adata alapján a MTsz. adta jelentéssel sorolták be a szóanyagba, a szerkesztőktől forrásul használt helyen rögzített *csiszet* alakváltozatot azonban figyelmen kívül hagyták.³

Az ÉrtSz. utalásszerűen s a jelzett jelentésben közölt *szó* igéjét *szó* ~ *szű* alakváltozatban 'víz színére laposkás kavicsokat majdnem vízirányosan dobál, úgyhogy többször föl-fölugrál, mielőtt elmerülne' értelmezéssel a MTsz. szerkesztője szóbeli közlésből Abaúj, Borsod és Ugocsa megyéből, a Nyr. ott idézett helyeiről pedig Erdély meg Székelyföld jelzéssel ismeri. Ugyanez a szótár Nyr.- és szóbeli közlés alapján külön címszó alatt a *szövés* származékot is felveszi. A *szövés*-t Erdélyben (hol, kezelebből nem jelzi, de alkalmasint Nagyenyed vidékén) használatos szóként Szász Károly is nemcsak a jelentés körültekintő megadásával közli, hanem elsősül utal arra a szemléleti alapra is, amely — szerintem is — e szó tőlünk tárgyalt jelentésének kialakulását lehetővé tette (I. Nyr. 6 : 170; I. még alább a 4. pontban mondottakat). — A *szó* igeit Csúry Bálint szótárában is meg-
lelhetjük. A Szamosháton az ige *szű* alakban — lényegében — a MTsz.-beli jelentéssel ismeretes (SzamSz.). Nemleges adatként meg kell említenem, hogy ez — egyébként rendkívül gazdag — szótárban az igeinek semmilyen származékával vagy azonjelentésű társaival nem találkozunk. (De I. alább a 3. pont *csukázik* címszavát).

A másik, ÉrtSz. említette ige, a *szűr*-re a MTsz. forrásutalása alapján a Nyr.-ben egyetlen Nagyűnségből származó adalékra bukkanunk. A Nyr. egykor gazdag

¹ Sajnos, a francia—magyar nagyszótári részhez Kolozsvárt nem juthattam hozzá. Eckhardt Francia—magyar kéziszótárában (Bp., 1959.) azonban a *ricochet* címszó 2. pontjában ezt olvasom: „faire des ricochets »kacsázik« (kavicsot szöktet a vízen)”. — Abból, hogy a szerkesztő zárójelben szükségesnek tartott értelmezést adni, arra következtethetni, hogy maga sem tarthatja még általánosan ismertnek e jelentést, s valóban aligha is lehet az.

² Az első ÉrtSz.-beli jelentéshez — mint máig is kacsázó — még azt fűzhetem hozzá, hogy valóban a lapos, kerek kavicsal lehet ugyan a legszebb kacsát dobni, de aki jól kacsázik, többé-kevésbé sikeresen kísérletezhetik nem éppen eszményien lapos és kerek kővel is.

³ A MTsz., a *csestet* címszó alatt Both Béla közlésének felhasználásával hivatkozik a *csiszet* változatra. Az idézett helyen (Nyr. 6 : 226) ez olvasható: „A ... »szövés« nálunk (értsd: Győrben) is jól ismerik, csakhogy *csiszetés* neve alatt. Nemcsak folyón, hanem erős esőzés folytán összefutott esővízen is *csiszetnek* vagy *csestetnek*”.

nyelvjárási levelezőtáborának apró közléseiből ide tartozó jelentésben ismerjük azonban a közelebbi hely megjelölése nélkül közölt *szűrés* (Demjén Kálmán: Nyr. 17 : 567), valamint a Hegyaljáról valónak jelzett *szűre* vagy *szűrés* (Czinke István: i. h.) származékot. Figyelemre méltó ide vonható adatok olvashatók Bálint Sándor remek Szegedi Szótárában is. Bálint a *szűr* 3. jelentéseként nagyjából a már megismert értelmezést iktatja bele anyagába, majd kéziratos és nyomtatott forrásokra is hivatkozva egy idézet közöl Tömörkényi Istvánnak egyik századvégi kötetéből. Ugyancsak nála olvasható a *kacsázik* körébe tartozó tápai *palintáz* és a szajáni *szüvődöz* szinonima. — Az eddigi forrásokból tölem ismert adalékok felsorolása után záradékként még a következőket jegyzem meg: Azt, hogy a *szűr* igének és származékainak van-e valami köze a Pázmány Péterből Kiss Ignáctól 'hullám' jelentéssel közölt *szürü* szóhoz (vö. Nyr. 2 : 354—5), Ihász Gábor pótló és B(udenz) J(ózsef) szófejtő megjegyzései (Nyr. 6 : 39, illetőleg NyK. 15 : 465) után sem tudom eldönteni.

3. Nincs mit csodálkozni azon, hogy — mikor az erdélyi nyelvtérkép-munkálatok megindítására sor került — részint a gyermek- és ifjúkori emlékek hatása alatt, részint meg a várható szókincsbeli sokszínűség sejtelmétől ösztökélve, az RNK Magyar Nyelvjárásainak Nyelvtérképe csaknem negyedfélezer kérdése közé a szóföldrajzi adatok gyarapítása céljából (erre nézve l. tölem: NyIrK. 1 : 19 és Nagy Jenő: MNy. 54 : 142 kk.) a játékokról szóló 9. részbe a kérdőív 3175. kérdéseként a *kacsázás*-ra vonatkozó következő kérdést is felvettem: „Mit csinál az, aki lapos kavicsot a víz színén dob vízszintesen úgy, hogy a kő többször felugorjék?”. Jóllehet a helyszíni gyűjtés előhaladtával ma közelesen 60 erdélyi pontról rendelkezünk a *kacsázás*-ra vonatkozólag is igenlő vagy nemleges szóföldrajzi adatokkal, világos, hogy a jelzett kérdésre csak olyan pontokon kaphattak és kaphatnak a továbbiakban is a gyűjtők igenlő feletet, ahol a határban nagyobb folyó vagy állóvíz volt, illetőleg van, ahol tehát e játéknem egyáltalán ismeretes lehet. Éppen ezért az eddig felgyűjtött anyagból csak a gyűjtőpontoknak mintegy feléről szemelgethetünk ki szóföldrajzi adalékokat. Miután a nyelvtérkép anyaggyűjtését jelenleg egyedül végző Murádin László kérésemre szíves volt számomra a felgyűjtött anyagból az engem érdeklő *kacsázó* adatokat kiírni,¹ a kijegyzett adatokat az alábbiakban úgy sorolom fel, hogy előbb az eddig már ismert szóanyaggal kapcsolatos következő alakváltozatokat iktatom ide:

csisszent. *csisszent* (Alsórákos, Nagyöküllő m.).

sző. *sző* (Aranyosegerbegy, TA.)² *sző* (Héderfája, Kk., Várfalva, TA.) *sző* (Apáca, Br.; Bun, Kk.; Marossárpatak, MT.) *sző* (Csernakeresztúr, Hunyad m.: bukovinai csángó visszatelepítés) *szőü* (~ *szű*) (Kőszegremete, Szatmár m.; Krizba; Br.) *szőü* (Kibéd, MT., Farkaslaka, Udvarhely m.) *szű* (Egri, Szatmár m., Köröstárkány, Bihar m.; Ördöngösfüzes, SzD.).

szűr. Ez az ige az RNK területén eddig csak a Nagyszalonta közelében fekvő Belfenyéren került elő.

A felsorakoztatott nyelvtérkép-adalékok láttán nemleges megállapításként megjegyezhetem, hogy az ÉrtSz.-tól irodalmi nyelvnek minősített *kacsázik*, *kacsázás* ezideig egyetlen erdélyi nyelvjárási ponton sem bukkant föl. A *kacsázik* alakot ilyen jelentésben

¹ Murádinak az adatok kiírásában megmutatkozó szíves készségeért ezúton is köszönetem fejezem ki.

² Ahol szükséges, a könnyebb földrajzi tájékozódás céljából az itt következő zárójeles rövidítésekben az egykori megye-jelzéseket alkalmazom: BN. = Beszterce-Naszód m. — Br. = Brassó m. — K. = Kolozs m. — Kk. = Kisküküllő m. — MT. = Maros-Torda m. — Nk. = Nagyöküllő m. — SzD. = Szolnok-Doboka m. — TA. = Torda-Aranyos m.

magam is csak az erdélyi városi, s ott is a diáknyelvből a következő helyekről ismerem: Dés, Kolozsvár (saját gyűjtés), Torda (Csetri Elek szíves közlése). Ezen nem is lehet csodálkozni, mert Erdélyben a *kacsa* irodalmi szó; ez állat nevéként itt még a köznyelvben is a *ruca* (~ *réce*) járja. Így legfeljebb *rucázik* ~ *récézik* igei alakkal találkozhatnánk a gyűjtők.

A többi eddig ismert nyelvföldrajzi adat a címszók betűrendjében itt következik:

békát dob. Bodor András kollegám szíves szóbeli közlése szerint Magyarorszáton (K.) gyermekkorában, e század huszas éveiben a gyermekek a határban levő tó vizén *békát dobtak*. Magát a játékot ugyanők *békadobás*-nak nevezték.

békázik. Szász István szerint gyermekkorában, e század elején ő maga társaival a kolozsvári sétatéri tavon gyakran *békázott*. Magát a játékot ők *békázás*-nak nevezték (Cseh Zoltán szíves közlése).

bikasót dob. Az előbbi *békát dob* kifejezés változata Magyarorszáton. Magát a játékot nevezik *bikasó-dobás*-nak is (Bodor András szíves közlése).

A fentiek után összefoglalóan ezt a megállapítást tehetjük:

A magyar nyelvjárások területéről erre a játékra vonatkozó nyelvi anyagból — csak az igei alakulatokat véve számba — eddig a következő adatokat ismerjük: *békát dob*, *békázik*, *bikasót dob*, *braszkát dob*, *braszkázik*, *brickál*, *csesztet* ~ *csisztet*, *csisszent*, *csukázik*, *kacsázik*, *kenyeret vet*, *palacsintát csinál*, *palacsintázik*, *palázik*, *palintáz*, *singel*, *sirint*, *szappankázik*, *szítál*, *szó* ~ *szű*, *szüvödöz*, *szűr*. — Ez csak az alaktani szempontból önálló alakulásnak tekinthető adalékokat számítva szám szerint 22 szót, illetőleg kifejezést jelent.

4. Nem térhetünk ki a fennebb felsorakoztatott szóanyag alakulására, illetőleg az egyes szók jelentésváltozására vonatkozó észrevételek megtétele elől sem. A felsorolt igeik és igés kifejezések legtöbbje esetében nem nehéz megállapítani azt a szemléleti alapot, amely ezek különleges jelentésének kialakulásában közrejátszhatott. Ezzel kapcsolatban magam a következő valószínű magyarázatokra utalhatok:

Az egyetlen pontról, a Kolozs megyei Magyarorszátról ismert *békát dob*, *bikasót dob*, *braszkát dob* és *braszkázik*, valamint a kolozsvári *békázik* mindenképpen összetartozik. A magyar *békát dob* és az előtagjában román eredetű *braszkát dob* (vö. román *brosca* 'béka') kifejezés megett valószínűleg valamilyen hasonló román kifejezés állhat, a *braszkázik* meg éppen kétségtelenül a magyarszováti nyelvjárásban román kölcsönszóként behatolt és a béka mellett élő *braszka* állatnév -z képzős igei származéka. A kolozsvári *békázik* már önálló magyar szemlélettel keletkezhetett. A *bikasót dob* kifejezés előtagjában azzal az Erdély-szerte ismert *békasó* ~ *bikasó* tájszóval¹ találkozunk, amelyet a MTsz. '1. fehér kavics, 2. kova, tűzkő' jelentésben Beregből, Csíkből, Debrecenből, Nógrádból ismer. Bodor szerint náluk Magyarorszáton *bikasó*-nak azt a kavicsot nevezik, amellyel *bikasót dobnak*. A *bikasó* nyilván a *békasó* í-ző *bikasó* alak változatának első szótagjában megrövidült magánhangzós formája. A környező falvak népnyelve valóban ma is í-ző, s így bár Magyarorszáton — Bodor szerint — ma már nem í-znek,² ez az adat kétségtelen bizonyossága e nyelvjárási pont egykori í-zésének.

¹ A kalotaszegi Magyarvalkón 1864-ben egy határszéli szikla a *Béka só*, Magyar-kiskapuson pedig egy nagy kvarckő (Kiskapus nyelvén: *békasó* ~ *bikasó*) környékével együtt a *Bikasó* (1941.) nevet viseli (l. tölem: KszHn. 117, 177).

² Ebből már eleve is csak annyit tartottam valószínűnek, hogy Magyarorszáton nyelve jóval erősebb ütemben haladhat a köznyelviesülés útján, mint a többi környező mezősegi nyelvjárási pont. Mint aztán Murádin László szíves szóbeli közléséből tudom, a nemrégiben ott készített magnetofonfelvételek nyelvjárási anyagának tanúsága szerint, bizony, a magyarszováti nyelvjárás mindennapjainak nyelve is í-zőnek tekinthető.

csukázik. A hosszan, elnyúlt testtel zsákmányára szökellve úszó csuka szemlélete teremthette meg az igét, illetőleg indíthatta meg e nyilvánvalóan a vízi, illetőleg halász-élettel kapcsolatos jelentésalakulást.

kenyeret vet. A kemence padlatára a vetőlapáttal vízszintes irányban történő kenyérbevetés szemlélete teremthette meg e kifejezés ilyen jelentésmódosulását. — Ugyanílyenféle szemléletből eredhet a *palacsintát csinál*, a *palacsintázik* kifejezés, illetőleg ige játék-életbeli jelentése is.

palázik. E szóbeli közlésből ismert ige — a közli felvilágosítása szerint — úgy alakulhatott, hogy Marosludason a gyermekek rétegesen málladozó paladarabokkal *k a c s á z g a t t a k*, s így e művetet megjelölésére ott érthetően a *pala* alapszóból alakult -z képzős igei származék keletkezett.

singel. Ez az ige különleges jelentését úgy nyerhette, hogy a szemlélet a *s i n g - g e l v a l ó m é r é s b ől* indult ki. A singgel mérő ugyanis éppen úgy szabályos távolságokban érintgeti a megmérendő anyag felületét, mint a víz felszínén szökdecselve suhanó kő.

sirint. Jóllehet ezt az igét nem lelem sem a CzF.-ban, sem a MTsz.-ban, sem a NySz.-ban meg az OklSz.-ban sem, nyilván a *serit* ~ *sirít* igével azonos töből keletkezett, de -n mozzanatos képzővel megtoldódott származék lehet. A MTsz.-ban adott jelentések-ből nehéz a játéknyelvi jelentésváltozást megértetni. Minthogy azonban az *elsirül* és a *kiserül* igeinek van 'észrevétlenül elillan, eloson, gyorsan odább áll' és a *kiserül* ~ *kisirül* igeinek 'észrevétlenül kioson' jelentése (MTsz.) is, ebből könnyen érthető a gyorsan csökdecselő kő szemléletéből adódó 'kacsázik' jelentésváltozás is.

szappankázik. Az ez ige kialakulásában szerepet játszó szemlélet számomra már korántsem világos. Minthogy magának az igeinek az alapszava egy pillanatig sem lehet kétes, arra gondolhatunk, hogy a folyó- vagy állóvízben mosdatott vagy mosakodó gyermekek lapos szappandarabkákkal próbálgathattak *k a c s á z n i*, s így keletkezett a *szappan*-ból gyakorító képzőbokkal a szóban forgó denominális igei származék.

sző ~ szű. E szövómesterségbeli ige 'faire des ricochets' jelentésének kialakulását a népi szövés menetének ismerete alapján érthetjük meg. „A szövés azzal kezdődik — olvasom a kalotaszegi népi szövőmesterséggel kapcsolatban Nagy Jenő mintaszerű ismertetéséből —, hogy az első kompostor előtt ülő asszony lábával lenyomja az egyik lábitót, *lábít*. Erre az egyik nyüst lesüllyed, a másik felemelkedik, és a borda előtt a szálat szétválnak, «nyílnak». A nyíláson (a szövő) átlöki vagy *béveri* a vetélt; a másik oldalon kiveszi, és ráüti a bordát a megszőtt részre, *elábit*” [l. tőle: A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg). Debrecen, 1938. 47]. E leírásból a vetéltnek a két szálsor közötti szűk résen egészen laposan, az alsó szálatat csak éppen suroló átdobására utaló munkarészlet az, amely a *sző* ~ *szű* újabb jelentése kialakításában közrejátszott. (Lényegében ugyanígy vélekedett már régebben Szász Károly is: Nyr. 6 : 170.) A szajáni *szüvődöz* természetesen a *sző* ige továbbképzett gyakorító származéka.

Egyelőre nem tudok még bizonytalankodó magyarázatot sem adni az egyébként nyilvánvalóan idegen eredetű *brickál*, a talán hangutánzó-hangfestő *csesztet* ~ *csisztet*, *csisszent*, a *palintáz*¹, *szitál* és a *szűr* ige alakulása, illetőleg jelentésváltozása megértetésére. Az utolsóul említett *szűr* igével kapcsolatban nem tartom elfogadhatónak Budenz Józsefnek azt az — egyébként kellő fenntartással megfogalmazott, talán-os — vélekedését, hogy a *szűr* elsődleges lenne a *sző*-vel szemben, s emez a "szűr (*ször) igeinek talán csak tovább gyengült változata" (l. tőle: NyK. 15 : 465). A *sző* ~ *szű* új, különleges

¹ Ez talán valamiképpen a nyelvjárási *palinkózik* 'lebeg', *palinkáztat* 'lebegtet' igével (vö. MTsz.), illetőleg a gyermekmondókából idézhető *hinta-palinta* ikerszónak (lásd ÉrtSz.-t is) — számomra ismeretlen jelentésű — utótagjával függhet össze.

jelentése ugyanis — mint láttuk — világos szemlélet alapján alakult ki, míg a szűr eredeti jelentésének ilyen különleges irányba való fejlődésére — legalábbis egyelőre — nem tudunk szemléleti alapot találni.

5. Részint saját gyűjtésünk befejezetlensége miatt, nagyoobbrészt azonban az egész magyar nyelvterületre kiterjedő gyűjtés hiányában csak valamennyire is biztos nyelvföldrajzi megállapításokat nem tehetünk. Az erdélyi nyelvföldrajzi adalékok sokszínűségéből arra következtethetünk, hogy a magyar nyelvjárásokban a *k a c s á z á s* fogalmára másutt is nagyon változatos szóanyag alakulhatott ki. Annyi mással együtt ennek összegyűjtése sem lenne tehát nehéz, s nem volna érdektelen dolog sem.

6. Berekesztésül még csak ennyit: Jóllehet végül is kevés eredményre juthattam, megítélésem szerint nem ártott elmondanom legalább ennyit, hogy érzékeltessem a tájnyelvi térképek szóföldrajzi anyagának és éppen az RNK Magyar Nyelvjárásai Nyelvtérképe ilyen tekintetben viszonylag gazdag, sokszínű adalékainak nyelvtudományi érdekességeit. S noha saját gyűjtésünk még csak a kezdetnél tart, látnivaló, hogy már a magyar nyelvterület keleti felén is mostanig eléggé változatos szókincssel találkozunk a gyűjtők. Részünkről a gyűjtés folytatása, másutt az ilyen irányú gyűjtés megkezdése még kétségtelenül sok érdekesnél érdekesebb adalékot hozhat. Addig sem ártana azonban, ha legalább a Nyr. olvasói — a Szarvas—Simonyi-korszak haladó hagyományaihoz híven — a saját vidékükön ismert, gyűjtött szóföldrajzi adalékok közlésével tennék teljesebbé a mai — gondolom — hiányosságában sem érdektelen nyelvföldrajzi képet.

Szabó T. Attila

Pilátus macskája. Folyóiratunk egyik olvasója, dr. Nagy László arra kér bennünket, hogy közöljük vele ennek a szóláshasonlatnak a magyarázatát: *sovány, mint a Pilátus macskája*. Levele nemcsak azért figyelemre méltó, mert érdekes, eddig még nem bolygatott kérdést vet fel, hanem azért is, mert a szólásnak erre az adatára eddig csak a Békés megyei Szeghalomról volt adatunk (MNY. 36 : 247), Nagy László leveléből pedig arról értesülünk, hogy szólásunk a Fejér megyei Csabdi községben is „gyakorta használt kifejezés”. Noha ezek szerint az országnak egymástól meglehetősen távoli vidékein is él az idézett szóláshasonlat, mégis — úgy látszik — a kifejezésnek ez a formája más változatokhoz képest csupán másodlagos alakulat, amely minden valószínűség szerint szóláskeveredéssel keletkezett ebből a kifejezésből: *olyan álmos, mint a Pilátus macskája* (Nagybánya, Nyr. 8 : 325; Szatmár m. Egri, MNY. 36 : 247; SzamSz.; vö. még: Békés: *ásítózik, mint a Pilátus macskája*, MNY. 36 : 247; Szeged *Ún-néz, mint a Pilátus macskája* 'kancsalít' Nyr. 7 : 180, 23 : 256) és ebből: *olyan* vagy *olyan sovány, mint egy nyúzott macska* ('nagyon sovány, nagyon rossz színben van'). Ez utóbbi szólást egyetlen szólásgyűjteményünkben sem találom, de magam a debreceni és a Debrecen vidéki regionális köznyelvben közkeletű kifejezésnek ismerem, és mint az ország különféle vidékeiről származó ismerőseimtől értesülök róla, másutt is elterjedt szóláshasonlat. (Vö. még: Zemplén m.: *Olyan egészséges, mint a falhoz vert macska* 'nagyon rossz színben van' Nyr. 7 : 32.)

Hogy a *sovány, mint a Pilátus macskája* hasonlatba a *sovány* csak utólag került bele, és hogy a kifejezés másik részét eredetileg csakis az *álmos* melléknév jelentéstartalmának a tréfás fokozására, nyomósítására használták, annak az a nyilvánvaló bizonyítéka, hogy némely nyelvjárásunkban (Gömör m., Szeged) él egy a bibliai *Pilátus* tulajdonnévvel azonos hangalakú, 'álmos (ember)' jelentésű *pilátus* főnév (MTsz., SzegSz.;

vö. még: Debrecen: *vaksi-pilátus* 'vaksi ember' MTsz.). Magának a szóláshasonlatnak a keletkezése is a *Pilátus ~ pilátus* szó kettős jelentésével van kapcsolatban. Az 'álmos (ember)' jelentésű *pilátus* pedig — amint már Mikó Pál (Nyr. 23 : 505) és Csúry Bálint is (MNY. 36 : 247) rámutatott — a bibliai tulajdonnév hatására a *pila* tájszóból keletkezett analógikus játszi továbbképzéssel.

Érdemes *pila* tájszavunk eredetéről is egy-két szót szólni. Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy nyelvünkben tulajdonképpen két *pila* szó van, két teljesen különböző eredetű homonima, amely azonban idők folyamán egyetlen szóvá olvadt, és ma már szétválaszthatatlan egységet alkot. Az egyik személynévből lett közszóvá: az *Ilona* név (becéző alakja: *Ila*) *Ila-Pila* ikerített változatának utótagjából önállósult becenévvé, és ez a becenév vált közszóvá. A *Pila* becéző alak tehát ugyanúgy keletkezett, mint a *Pista* az *Ista-Pista*-ból, a *Panna* az *Anna-Panna*-ból, a *Böske* az *Öske-Böské*-ből (ez utóbbi előtagjához vö. az *Örsike* alakot) stb. (Rékai Prikkel: MNY. 3 : 182; Melich: MNY. 10 : 106—7; Pais: MNY. 23 : 54). Az ebből a *Pilá*-ból lett *pilá*-t a régi nyelvből csak olyan összetételekben tudjuk kimutatni, amelyeknek az előtagja ugyancsak női névből, mégpedig a *Katalin* valamelyik becéző alakjából vált közszóvá. Ez *katuska* alakban és 'kuktáskodni szerető férfi', valamint 'pipogya, gyáva, gyámoltalan férfi' jelentésben manapság is közszavunk (ÉrtSz.). Hasonló értelemben használták és használják talán ma is a (*Kati-Pila* >) *katipila* tájszavunkat (MTsz.), amelyre már a XVIII. század elejéről is van adatunk (MNY. 3 : 182) és a (*Kata-Pila* >) *katapilá*-t, amelyet Baróti Szabó Dávid jegyzett fel A magyarság virági című kifejezésgyűjteményéhez kapcsolt toldalékban. XIX. századi gyűjtés szerint azonban magának a *pilá*-nak is van 1. 'nőies természetű férfi'; 2. 'ronda, kócos, vaksi nőszemély' és 3. 'ügyetlen féleszű nőszemély' jelentése (MTsz.). Az itt elsőnek említett jelentés, amelyet a MTsz. a Tsz.-ből vesz át, és harmadik jelentésként közöl, világosan mutatja a *katapila ~ katipilá*-val való kapcsolatot. A második jelentés 'vaksi' szava azonban már arra utal, hogy a (*Pila* >) *pila* jelentésfejlődésére erősen hatott az a másik *pila* szavunk, amely a *pilla*, *pillant*, *pillanat*, *pillog*, *pislant* stb., továbbá a *pille*, *pillangó* szavaink *pill* ~ *pil*-hangfestő tövéből származik, és ennek az igetőnek olyan -a, -e képzős igeneve, mint amilyen például a *szül*-ből a *szüle*, a *hül*-ből a *hülye* stb. (Beke: Nyr. 58 : 16; vö. SzófSz.). A MTsz. ezt a *pilá*-t csupán 'pislogó' jelentésben közli, és a másik *pila* címszava alatt utal ezekre az összetételekre: *álmos-pila*, *kancsi-pila*, *sanda-pila*, *vaksi-pila* stb., amelyeknek a látással kapcsolatos jelentése pedig — ha egyáltalán lehetséges a két *pila* megkülönböztetése — sokkal inkább az igenévi eredetű *pilá*-ra utal. De hogy mennyire egymásba olvadt a két különböző eredetű *pila* szavunk, azt jól mutatja az az adat, amelyet joggal tarthatnánk az igenévi jellegű *pila* első előfordulásának, ha nem írná az adat feljegyzője — ismerve nyilván az *Ila-Pilá*-ból lett *Pilá*-t is — nagy kezdőbetűvel szavunkat: „Te vak *Pila* nem látod” (Kresznerits 1791-ben kezdett kéziratos szólásgyűjtése az MTA kéziratárában, 4. r. 12. sz. 28a). Még szembevetőbben mutatja a két szó összeolvadását ez a szegedi adat: „illa-pilla 'szöm' t[alálás] m[ese]” (NyF. 49 : 14), amelyben szavunk jelentését tekintve az igenévi *pilá*-hoz, alakját tekintve azonban világosan az *Ila-Pilá*-hoz kapcsolódik.

A fentiekben megpróbáltunk választ adni arra a kérdésre, hogyan került a *sovány*, mint a *Pilátus macskája* szóláshasonlatba a *sovány* szó, mi az eredete a *Pilátus* itteni használatának, és honnan származik a játszi képzéssel alakult *pilátus* főnév *pila* alapszava. Ezután már csak az van hátra, hogy arra a kérdésre is feleletet találjunk, miért került bele a *macska* szó is az idézett szóláshasonlatba. A legtermészetesebbnek az a magyarázat látszanék, hogy ennek a már Dugonics Andrástól feljegyzett (M. példab. 1 : 213) és újabb nyelvjárási gyűjtésből is ismert (Balaton-felvidék, NyF. 40 : 43; h. n. Nyr. 23 : 256) szóláshasonlatnak a hatására gondoljunk: *álmos*, mint a *macska*. E magyarázat teljesen kielégítőnek is látszik, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a szóban forgó

hasonlatnak ez volt az eredetibb alakja: *álmos, mint a Pilátus macskája*, — valamit azonban mégis meg kell jegyezni, ami némileg talán ellentmond ennek a legegyszerűbb magyarázatnak.

Népünk körében régebben meglehetősen elterjedt nagyheti, különösen nagy-pénteki szokás volt az ún. *pilátusverés*. Már Dugonics (i. m. 1 : 208) és Erdélyi János (M. km. könyve 329) is említi, hogy néhol nagypénteken a gyermekek botokkal vagy gyékénnyel verni szokták a földet — újabb néprajzi feljegyzések szerint (Ethn. 2 : 49, 6 : 48, 16 : 60, 39 : 36; vö. még Róheim: M. néphit, népsz. 244) a cinterembe hordott deszkadarabokat, Pilátusnak deszkára rajzolt képét vagy csak a templom padjait —, mintegy ezzel akarva megbosszulni Pilátuson azt, hogy Krisztust keresztre feszíttette. Szendrey Zsigmond egyik cikkéből (Ethn. 39 : 36) azonban arról értesülünk, hogy „Szatmárban és Biharban némelyütt nem »Pilátust verik«, hanem a »Pilátus macskáját kergetik« és pedig a zsidók, mert a macska véletlenül bent volt a templomban, amikor a Jézus felfeszítését kimondták, s félték, hogy elárulja őket”. Ezenkívül még egy másik olyan népszokásról tudok, amelyben ugyancsak „Pilátus macskája” szerepel. Papp László szíves szóbeli közlése szerint Hosszúpályiban még az 1930-as években is szokás volt, hogy nagyszombaton a katolikus templom előtt tüzet rakott a harangozó, s erre azt mondták a falubeliek: *égetik a Pilátus macskáját*. Ez a szokás nyilvánvalóan a másutt *pilátuségetés*-nek nevezett cselekménnyel van kapcsolatban. Ez abból állt, hogy némely helyen a pilátusveréskor használt deszkadarabokat a gyümölcsfákról lenyesett vadhajtasokkal együtt a nagyszombati tűzszenteléskor a pap eltávozása után elégették (Szendrey i. h.).

Ezek az adatok — különösképpen pedig a Pilátus macskájára vonatkozó, Szendrey-től közölt naiv kis legenda — elképzelhetővé teszik, hogy a szóban forgó szóláshasonlatba is e szokások, illetőleg e legenda révén került be a *Pilátus macskája* kifejezés. Ha ez így van, további néprajzi adatok deríthetnek fényt arra a kérdésre, milyen elképzelések hatására keletkezett kifejezésünk. A magam részéről azonban azt tartom valószínűbbnek, hogy mégiscsak a feltehető **álmos, mint a pilátus* (~ *álmos, mint Pilátus*) és a több adattal is igazolható *álmos, mint a macska* szóláshasonlatok keveredéséből keletkezett az *álmos, mint a Pilátus macskája*, és ennek a szóláshasonlatnak a hatására kezdtek pusztá tréfából *pilátusverés* helyett *Pilátus macskájának a kergetéséről, pilátuségetés* helyett pedig *Pilátus macskájának az égetéséről* beszélni. Ez természetesen csakis ott történhetett meg, ahol a szokás eredete, tulajdonképpeni tartalma már feledésbe merült, és pusztán a cselekmény maradt meg élő hagyományként. Az pedig, hogy a népszokásoknak ez a tartalmatlanná válása idővel szinte szükségszerűen bekövetkezik, annyira közismert tény, hogy bizonyításra sem szorul. Végül még csak azt jegyzem meg, hogy a Szendrey Zsigmondtól közölt, Pilátus macskájára vonatkozó kis legendafélét is utólagos magyarázatnak tartom, amelyet megint csak a szóláshasonlat hatására akkor és ott költöttek, amikor és ahol a pilátusverés szokása már tartalmatlanná vált.

O. Nagy Gábor

Mikulás, télapó, krampusz. 1. A *mikulás* szó azt a gyermekek képzeletében élő fehér szakállú, püspöksüveges öreg embert idézi fel tudatunkban, aki december 6-án éjjel a jó gyermekeknek ajándékot, a rosszaknak pedig virgácsot hoz (vö. ÉrtSz. 4 : 1313). Meglepő, hogy ez az általánosan ismert közszó mennyire új keletű a magyar szókincsben. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában található legkorábbi előfordulása alig régibb százévesnél: 1856: „A *mikulások*, krampuszok, csillag-alaku papír lámpákkal járó három királyok sat. még ezek maradványai napjainkban” (Aszalay József: Szellemi omnibus kéjutazásra az élet útjain. III. Pest. 247). Klasszikusaink közül Jókai használta elsőnek: 1860: „Mit hozott a *Mikulás*” (Kakas Márton tolltaraja. II. Pest. 122 : NSz.).

A mikulás alakjával kapcsolatos családi szokások korai leírása Asbóth Jánostól, Asbóth Lajos negyvennyolcas honvédtábornok fiától ered: 1878: „... egy borongós, sejtelmeltjes deczemberi napon... remegő örömmel vártuk mi gyermekek a *Mikulást*. Megjelent tiszteletreméltó alakja együtt a lánczsörtető Krampusszal, a ki a hátárvetett zsákban szokta elvinni a rosz gyermekeket. A nálunk összegyűlt nagyok komoly arcot öltöttek és komolyan feleltek a *Mikulás*-nak minden egyes gyermek iránt tett kérdéseire. Én mindig szerettem a *Mikulást*. Nemcsak a nyalánkságok miatt, miket maga után hagyott, mert még édesebb volt a dicséret, mit ilyenkor mindig hallottam... A *Mikulást* szerettem, mert olyan nagy barátja az igaznak, a rosz gyermeket sem engedi mindjárt elvinni, hanem ad neki egy évet javulásra, csodásan fehér szakállával és hajával pedig olyan roppant szentül néz ki” (Asbóth János: Álmodó álmodója. Bp. 1878, 30–1). A múlt század hatvanas-hetvenes éveiben azonban a *mikulás* szó még nem lehetett közkeletű; sem CzF., sem Ballagi nem szótározta.

A magyar *mikulás* szláv, közelebbről pedig szlovák eredetű; vö. szlovák, cseh *Mikuláš* 'mikulás', *mikuláš* 'mikulási ajándék'. E szláv szavak a latin *Nicolaus* 'Miklós'-on át a görög *Νικόλαος* (tkp. 'a győzelem népe') névre visszamenő *Mikuláš* köznevesülése útján keletkeztek. A latin szóeleji *n* helyén álló *m* feltehetőleg a *Michal* 'Mihály' névvel való keveredés eredménye (vö. Vasmer: RussEtWb. 2 : 134). Éppen a szóeleji *m* alapján merült fel egyébként az a gondolat, hogy már a XI–XII. században sűrűn előforduló *Miklós* nevünk is szláv közvetítéssel került hozzánk; az átvett alak a szlovén *Miklavž* lehetett (Melich: NyK. 33 : 301–2, 34 : 38–40; uő.: SzlJsz. I/2: 99–100, 197–8).

A mikulási szokások Miklós myrai püspök legendájának egyes mozzanataira emlékeztetnek. A néprajzi vizsgálatok szerint e szokások osztrák vidékeken is élnek, és hozzánk minden bizonnyal onnan jutottak el (vö. Bálint Sándor: Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Bp., [1938.] 103–6; uő.: Az esztendő néprajza. Bp., 1943. 11). Dugonics Andrásnak a „Fél, mint Német gyermek a' Szent Miklóstól” szóláshasonlathoz fűzött magyarázatából határozottan kiviláglik, hogy a múlt század elején a mikulási alakoskodások még jellegzetesen német szokásnak számítottak: „Még maig is fen a' Németeknél az a' szokás: hogy Sz. Miklós előtt való nap Püspök ruhába fel öltözik egy, mellette lévén Klerikussai, és az ördög. El járvák a' házakat. Oktatják a' kisdedeket, büntetik a' roszszakat. Midőn a' csöngetéseket, és láncok' zörgéseit előre hallják a' Német gyermekek, szinte ki üti őket a' nehézség” (Magyar Példa Beszédék és Jeles Mondások. I. Szeged. 1820. 146). A magyar lakta területeken a mikulási szokások a XIX. század első felében honosodhattak meg, először csupán a városi polgárság körében, később pedig a falusi értelmiségen keresztül a parasztság egy részénél is. Népszerűsítésükben szerepe lehetett az iskolának, de főképpen az óvodának (vö. Schwartz: NyK. 50 : 408–11; SzegSz. 2 : 158).

2. Az utóbbi évek szóhasználatában a *mikulás*-nak vetélytársa támadt: a *télapó*. E szó azonban nem mostanában keletkezett. A fehér szakállas, nagy bundás, téli sapkás öreg ember képében megismerésített telet már korábban is *télapó* néven emlegették. Ismerhette a szót Bérczy Károly is, aki Anyégin-fordításában a puskinsi *матушка зима* kifejezést *télanyó* szóval adta vissza: 1866: „Nékünk élvet ad A *télanyó* sok tréfacsinja” (VII. fejezet 30). Lehetséges, hogy Bérczy a szöveg kívánta *télanyó*-t a *télapó* alkalmi módosításával alkotta meg. Magára a *télapó*-ra a múlt század vége óta vannak adataink: 1899: „... nyújtatok örökzöld koszorut *Télapónak*” (Pekár Gyula: Legenda 295: NSz.); 1925: „Lenn [a májusfa] egyik gallyán vattaruhában lógott egy bábu, *Tél apó*, minden nyavalya és romlás hozója, kit most, május jöttén ünnepélyesen fölakasztottak” (Kosztolányi Dezső: Aranysárkány: Pacsirta. Aranysárkány. Bp., 1961. 192); 1939: „[Farsangi szokásként Nagysármáson] Felöltöznek *télapónak* is. Legtöbbször rongyosak, fázósak s bekérezkednek melegedni. Többen vannak és csoportosan járnak. A *télapó* hosszú

csepűszakállat ragaszt magának, fehér kucsmát tesz a fejére s kifordított fehér mellrevalót vesz magára, román fehér harisnyát húz fel és ami a legérdekesebb a *télapóban*, apók, vagy ahogy némely háznál nevezik: a fehéremberek, akik nyáron a bodzafában, a kertek hátuljában rejtőzködnék el, a ház asszonyát és leányát is megtáncoltatják, pattogtatva ujjaikkal... Ha a házi ember ezt nem engedi meg, akkor a *télapók* egymásközt táncolnak” (Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez. Összeállította Makkai Endre és Nagy Ödön. Kolozsvár, 1939. 98); 1940: „tréfásmondás: *télapó*” (Balassa 2: 286).

A népies szokásokkal összefonódott és vallásos képzetektől független *télapó* szónak 'mikulás' jelentésben való újabb, tudatos alkalmazása az orosz *ded-mopóz* [tkp-fagy apó'] 'télapó; mikulás' mintájára mehetett végbe.

3. A gyermekek december 6-i megajándékozásával kapcsolatos szokásokban a mikulást rendszerint egy virgácsos, fekete ördögalak kíséri: a *krampusz*. Neve a *mikulás*-sal nagyjából egy időben, a múlt század közepe táján bukkan fel: 1842: „... olyan [a] tekintetű, mint a karácsonyi *krampusz*” (Töpfer Károly—Nagy Ignác: Falusi egyszerűség. Buda. 643, NSz.); 1843: „kardosan és pánczélosan kénytelenek látni a’ szinpadon, mint valami Miklós napi *krampuszokat*, kik az ártatlan gyermekeket ijesztgetik” (Életrépek II/6: 507, NSz.). A *krampusz* a bajor—osztrák *Krampus* (alakváltozatai: *Krámpus*, *Grampus*, *Grampes*, *Grampos*, *Krampes*) átvétele. A bajor—osztrák szó Schwartz Elemér magyarázata szerint a *Krampe* 'horog; kampó; karom' tövéből a latin eredetű *-us* képzővel alakult; eredeti jelentése 'karmos' (NyK. 50 : 412—6). A latinos képzés arra mutat, hogy deákos műveltségű környezetben keletkezhetett. Magyarországi elterjesztéséhez a vásári krampuszfigurák is bizonyára hozzájárultak. Vö.: 1845: „Ezen úri embernek ... hasonlatossága volt egy szilva [= pálcikára szúrt aszalt szilvából készített] *krampuszal*” (Jósika Miklós: Ifjabb Békési Ferenc kalandjai. II. Budapest. 30, NSz.); 1854: „*Krampuszt* csinálván az ő formájára Árúlják a kofák gyerekek számára” (Spetykó Gáspár: Gyöngyvirágok. Pest. 40, NSz.).

Kiss Lajos

Az *anyanyelv* kérdéséhez. A Nyr. utóbbi számaiban (84 : 467, 85 : 215) egész kis vitairodalom kerekedett az *anyanyelv*, illetőleg az *édes anyanyelvünk* kifejezés eredete körül. Újabb adatok, ellenvetések vagy cáfolatok várása közben összegyűlt néhány kiegészítő példám; ide tálalom őket, hátha kedvet ébresztenek a vitakérdés fölmelegítésére.

Első nyelvtudományi és nyelvészeti vonatkozású munkáink közül a latin nyelvűekben a magyar *anyanyelv* fogalmára ilyen megnevezéseket találunk (Toldy: Corpus Grammaticorum-ja nyomán):

1. *Hungarorum lingua* = a magyarok nyelve (Galeotto Marzio: De egregie... dictis ac factis regis Matthiae ... 1485?);

2. *lingua ungarica* vagy *hungarica* = a magyar nyelv (Galeotto: De ... dictis ... 1485?; Szenczi Molnár: Grammatica ungarica. 1610.; Komáromi Csipkés: Hungaria illustrata. 1655.; Pereszlényi: Grammatica linguae ungaricae. 1682.; Kövesdi Pál: Elementa linguae hungaricae. 1686.; M. Kis: Ratiocinatio de orthographia. 1684—1697.; Tsétsi: Observationes orthographico-grammaticae. 1708.);

3. *lingua patria* = hazai nyelv (Sylvester: Grammatica hungaro-latina. 1539; Szenczi Molnár: Grammatica ... 1610.);

4. *nostra lingua* = a mi nyelvünk (Sylvester: Grammatica ... 1539);

5. *lingua nostra vernacula* = a mi hazai nyelvünk (Komáromi Csipkés: Hungaria illustrata. 1655.);

6. *sermo noster hungaricus* = a mi magyar nyelvünk (Sylvester: Grammatica ... 1539.);

7. *sermo patrius* = hazai nyelv (Sylvester: Grammatica ... 1539.; Szenczi Molnár Grammatica ... 1610.);

8. *sermo hungaricus* = a magyar nyelv (Komáromi Csipkés: Hungaria illustrata. 1655.).

E megnevezések a latin nyelvtanirodalom nyomán lettek használatosak. Forrásainkban nem találjuk azonban a *lingua materna* kifejezést, amely az *anyanyelv* mintája lehetett volna. Előfordul ugyan a *lingua mater* [= anya-nyelv] kifejezés (Komáromi Csipkés), de jelentése nem a mai 'anyanyelv' hanem: bizonyos nyelvek „anyja” *linguarum mater* (Pereszlényi), alapnyelv, amelyből más, úgynevezett leánynyelvek származtak. Ez a szókapcsolat tehát fogalmi tekintetben nem lehetett alapja a mai közkeletű *anyanyelv* összetételnek, legfeljebb szóelemeivel, alakilag segíthette kialakulását.

Idézett forrásainkban az *anyanyelv*-nek a következő magyar nyelvű előzményeit találjuk:

1. *a(z) mi nyelvünk* vagy *nyelvünk* : (Sylvester: Orthographia ungarica. 1549.; Geleji Katona: Az Öreg Graduál előszava. 1636.; Mikolai Hegedűs János: A mennyei igazság tüzes oszlopa, utószó. 1648.; Medgyesi Pál: Az egyházi tanácsrul, előszó. 1650.);

2. *nyelvünk* (Mikolai Hegedűs János: A mennyei igazság ... 1648.; Csepregi Turkovics Mihály = Mikolai Hegedűs János (?) levele. 1648.; Medgyesi: Az egyházi tanácsrul, előszó. 1650.);

3. *a(z) magyar nyelv* (Kövesdi: Elementa ... 1686; Geleji Katona: Az Öreg Graduál előszava. 1636.);

4. *az maga nyelvén* (Kövesdi Pál: Elementa ... 1686.);

5. *az mi magyar nyelvünk* (Kövesdi: Elementa ... 1686.);

6. *született nyelvünk* (Medgyesi: Az egyházi tanácsrul, előszó. 1650. l. Toldy: Corpus ... 709). Ez az előfordulás 117 évvel korábbi a P. Balázs János közölte nagyszótári adatnál (1767.).

7. *anyai nyelvünk* (Geleji Katona: Magyar Grammatikatska. Előszó. 1645.) E kifejezés a következő mondatban fordul elő: „Ez fogyatkozásokat anyai nyelvünkben szomorúvan látván, ügykeztem én-is rajta egy-néhányakval egygyütt ... hogy azt valamenyivel jobbadtskán excolálnám és tsinogatnám” ... (l. Toldy: Corpus ... 294; Simonyi Zsigmond kiadása, NyF. 30. sz., 6; Szathmári István: A magyar stilisztika útja 26, hasonmás is: 21). A Geleji Katonánál előforduló s az eddig ismert első adatot (1772.) ötnegyed századdal megelőző kifejezés azt bizonyítja, hogy az *anyai nyelv* tulajdonságjelzős kapcsolat megelőzte az *anyanyelv* birtokos jelzős összetételt. A meglepően korai előfordulás alapján pedig remélhetjük, hogy az utána következő ötnegyed századnyi időszakból még jó néhány adat kerülhet elő nemcsak az *anyanyelv*, hanem az *édes anyanyelvünk* szókapcsolat kialakulására is.

Kovalovszky Miklós

Félemler. A CzF. a szónak két jelentését ismeri: 1. 'Erkölcsei értelemben félig baromi természettel bíró ember; elvetemedett, erkölcstelen emberkorcs', 2. 'Mitológiai értelemben oly képzelt vagy költött lény, mely félig emberi, félig állat testtel és természettel bír. Ilyenek a tengeri istenek (triton, sirén, centaurok).'

Az Értelmező Szótár most megjelent 2. kötete az 1. jelentését kibővíti. Az erkölcsi értelemben vett félemler mellett a testi fogyatkozásban szenvedő embert is félemlernek nevezi. Ilyen értelmezéssel mi is találkoztunk (Baja, Dávod, Szeremle).

Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára. Bp. 1867. ismer egy harmadik jelentést is: „Gyermek; te még csak félemler vagy” Nem tudom, Ballagi hol gyűjtötte adatát.

Magunk Gortvakisfaludról (Gömör m.) és Hadikfalváról (Bukovina) ismerjük hasonló értelemben.

A szónak van egy negyedik értelme is, melyről szótáraink nem emlékeznek meg.

A bajai ferences templom körül, az itt folyó építkezéssel párhuzamosan, egy XVII—XVIII. századi temetőt tártunk fel. Munka közben feltűnt, hogy az egyik embert következetesen félemlernek nevezték. (*Gyere, te félemler. Majd mi a félemlerrel eldobjuk a sódert.*) Minthogy Baja környékén a szónak 'gyagyás, zsöngés, félbolond, félnotás, félkegyelmű, nincs meg minden kereke, hiányzik egy kereke, nincs ki négysarkosra, süsü, félnotás, dilis' jelentését ismerik, eleinte nem tűnt fel a megszólítás.

Néhány nap múlva azonban láttam, hogy a félemler az egyik legügyesebb, legértelmesebb munkás. (Bizonyos fokig ezért piszkálták.) Megkérdeztem a többi munkást miért hívják K. Pétert félemlernek.

— Hát azért, mert Péter — volt a válasz.

— Nem tudja, hogy Péter és Pál együtt van, mindenkinek csak egy fél nap jut. Most aztán bajban vannak, hogy ki tartsa délelőtt a névnapot és ki délután.

Kiderült, hogy Dávodon (Bács-Kiskun m.) félemlernek nevezik a Péter vagy Pál nevet viselőt. Azóta több helyen is találkoztunk a szónak ilyen értelmével (Szabadka, Baja, Mélykút, Gyula).

Gyulán így csúfolják őket: „Mi az, ti még egy egész napot sem érdemeltetek a naptárban?”

Mélykúton ez a mondás járja: „Olyan szegény vagy, hogy nem tudsz az egész nap áldomást fizetni?” Az elejét variálják is: Olyan sóher vagy... „Olyan fukar vagy...”, „Olyan smucig vagy...”.

E néhány adattal a szó jelentéséhez kívántunk adatokat szolgáltatni.

Kőhegyi Mihály

Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp., 1961. Nyelvtudományi Értekezések 25. sz.

1. „Irodalmi nyelvünk” kialakulásának a problémája a nyelvtudomány azon tárgykörei sorába tartozik, amelyek az utóbbi években az érdeklődés központjában állanak, s amelyek más tudományágak (irodalomtörténet, művelődéstörténet stb.), sőt a szűkebb tudományos körökön kívüli közönség érdeklődését is felkeltik. Az egységes magyar nyelvtípus kifejlődése a legszorosabb kapcsolatban van a nyelvjárások történetével, így érthető, ha legújabban olyan kutató nyilatkozott a nyelvi norma dolgában, aki elsősorban a nyelvjárástörténet sűrű és nehezen áthatható bozótjában próbál ösvényeket vágni. (Vö. a szerző előbbi tanulmányát: XVI. századvégi nyelvjárásaink tanulmányozása: Nytud. Ért. 19. sz., ismertetését lásd Nyr. 84 : 380—4.) Ez a „nyilatkozat” néhány tételben megfogalmazható, hogy ezt ebben az ismertetésben látni fogjuk, de amíg Papp László ehhez a néhány megállapításhoz eljutott, igen sok „aprómunkát” kellett végeznie. Pedig az az egy-két végkövetkeztetés még mindig nem az egész kérdésterület felmérése eredményeképpen született meg, még sok nyelvi anyag bevonása szükséges ahhoz, hogy elérjük a végállomást.

Miféle kérdésekre kell hát válaszolnia a tudomány emberének ebben a tárgykörben? Főleg három ponton kellene határozott vagy a lehetőségekhez mérten határozott választ adni, amint ez az idevágó vitákból is kiderült: a ki?, a hol? és a mikor? kérdésére. A ki? (azaz itteni vonatkozásban a kik?) azt jelenti: Kiknek, miféle foglalkozású, társadalmi helyzetű, műveltségű embereknek, csoportoknak, intézményeknek a hatására indul meg, bontakozik ki és fejeződik be ez a nyelvi egységesülési folyamat? A hol? ezt firtatja: földrajzilag mely területhez, mely nyelvjáráshoz köthető az egységes nyelvtípus kialakulása, vagy egyáltalán köthető-e egy területhez, egy nyelvjáráshoz? A mikor? arra kíváncsi, hogy mely időpontban, időszakban kezdődik ez a folyamat és mikor fejeződik be.

E három nagy kérdésből nem minden mozzanat megfejtését vállalja a szerző. A kik?-ből elsősorban a literátusok, illetőleg a literátus műveltségű személyek (diákok) érdeklik, mert ezeknek az írásos hagyatékát, az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeit vizsgálja. Az irodalmi emlékeket kirekesztette a feldolgozandó anyagból, csupán Balassi Bálintnak a leveleit fogja vallatni, mégpedig azért, mert Balassi — szerinte — „mind műveltségében, mind életmódjában legdeákabb deákja korának”. Papp László könyve tehát a diákok körül forog. — Egy külön fejezete is van ezzel a címmel: Miről ismerszik meg a deák?, mert — ahogy írja — azt szeretné elérni, hogy legalább ennek az egy rétegnek a nyelvi egységesülésben, fejlődésben játszott szerepét vihesse közelebb a tisztázáshoz (25). — A hol? kérdéséből elsősorban ismét azt a területet választja, amely nyelvjárástörténeti tanulmányainak is kiszemelt része: a Tiszántúlt és az északkeleti részeket. „A nyugati országrész literátusainak írásait nem vizsgáltam” — írja (220) — és Erdélyrel is kevésbé foglalkozott — tehetnénk hozzá —, hiszen „Az erdélyi fejedelmi kancellária”

című rövid fejezet csak elenyésző dokumentációs anyagot nyújthat a tiszántúlihoz képest. — A mikor? kérdésében Papp László természetesen megint csak nyelvjárástörténeti anyagát szóltatja meg, tehát a XVI. század második felét, különösen a nagyobb forrásanyagot nyújtó századvéget. Ezek szerint az egységes nyelvtípus kialakulásának, s nem további fejlődésének, teljes kibontakozásának a mikéntjére kíván feleletet adni.

E korlátozásokból szükségszerűen kiderül, hogy a szerző e kérdésekben végleges választ nem adhatott. Ennek természetesen saját maga is tudatában van. „Munkám során — írja — számos kérdést megbolygattam anélkül, hogy csak valamennyire is megnyugtató feleletet adtam volna rájuk?” (226). E szerény és tárgyilagos nyilatkozat azonban nem azt jelenti, hogy munkája eredménytelen volt. Mindhárom kérdésterületen nagyon fontos részeredményekhez jutott. Melyek ezek?

1. A kik? kérdésében Papp László nagy, többnyire saját levéltári gyűjtéséből kikerekedett szöveganyag megvizsgálása után arra az eredményre jut, hogy a literátusok „feltehető anyanyelvjárásuk bizonyos sajátosságait kerülik”, hogy „a különböző nyelvjárásterülethez tartozó deákok, valamint a deákos műveltségű személyek... kialakítottak, összeötvöztek és gyakorlatukban egyre csiszoltak egy olyan nyelvhasználati formát, amely már nem nyelvjárás, hanem az írásbeliséghez kötött, a nyelvjárások fölé rétegződő részrendszer a magyar nyelv egészen belül” (212). Papp meg is rajzolja ennek a nyelvtípusnak a legjellemzőbb hangtani és hangtani-alaktani sajátosságait „A XVI. század végi írott nyelvi norma” című fejezetben. Ezek a sajátosságok igen közel állnak mai irodalmi, illetőleg köznyelvünk sajátosságaihoz, viszont különböznek a nem deákoktól származó levéltári anyag nyelvének sajátosságaitól, amelyek nyelvjárásiasabbak. Különösen jellemző az *i*-zés kerülése a deáki levelekben. Ez az az eredmény, amely rengeteg levél elemzése révén bontakozott ki a szerző előtt és számára. Ez a mű legnagyobb pozitívuma. Persze ez is csak részeredmény, mert egyelőre csak azt bizonyítja, hogy a deákok nyelvhasználatában megvolt az egységre irányuló törekvés, de hogy milyen mértékben kell ehhez még hozzáadni az írók szerepét s esetleg egyéb tényezőket, az még tisztázatlan maradt. — 2. A hol? kérdésre Papp László válasza az, hogy „az ország jelentős részén feltétlenül azt a nyelvhasználati formát tekintik az írásbeliséghez méltónak, amelyet... a deákok alakítottak ki”. Ez a terület pedig nagyobb annál, hogy egy nyelvjáráshoz volna köthető. Papp László is azt tartja valószínűnek, amit Pais Dezső, hogy a magyar írott nyelvi egység alapját nem kell egyetlen nyelvjárásban keresni (227). Ámde van Papp Lászlónak egy másik, szerintem igen fontos megállapítása is, amely szerint lehetségesnek tartja, hogy Bihar északi, Szatmár déli részein beszélhették is azt a nyelvet, amely az erről a vidékről való Telegdi Miklós, Monoszlai András, Pázmány Péter, sőt Károli Gáspár írásait is jellemzi, s amely a deákok nyelvtípusához s a mai köznyelvünkhöz elég közel áll (Károli Gáspár Nagykárolyban született!) (89, 151). Kár, hogy ezt a fontos megállapítást a szerző az összefoglaló fejezetekben nem ismételte meg! Szerintem ez azért is fontos lett volna, mert úgy gondolom, éppolyan súllyal nyom a latban — legalábbis egyelőre —, mint a másik felfogás. Igaz, én is valószínűbbnek tartom, hogy egységes nyelvünk nem annyira pozitívumokból, hanem inkább negatívumokból jött létre; úgy, hogy elhagyták a kirívóbb és valamilyen oknál fogva furcsábbnak, rendellenesebbnek érzett sajátosságokat: elsősorban az *i*-zést, másodsorban az *ö*-zést. Ennek ellenére számításba kell vennünk, hogy még nem ismerjük eléggé a XVI. századi nyelvjárásokat, nem tudjuk, akár a bihari—szatmári területeken kívül is hol volt még nem *i*-zű, nem *ö*-zű nyelvjárás. Azt hiszem, Erdélynek is nagyobb súlya lehetett, már politikai s kulturális szerepénél fogva is az egységes nyelvtípus kialakításában. Írja is Papp László, hogy „tulajdoníthatunk bizonyos nem lebecsülendő szerepet a XVI. századi erdélyi fejedelmi kancelláriának az írott nyelvi norma alakításában” (204). Ne felejtjük el, még a XIX. században is milyen tekintélye volt nyelvi norma

szempontjából az erdélyieknek! — 3. Az időszakaszt, tehát a mikor? kérdését illetően Papp László a XVI. század végét tartja fontosnak az egységes nyelvtípus kialakulása szempontjából, nemegyszer egymás utáni generációk nyelvhasználatának a változásán tudja lemérni azt az időt, amikor a nyelvjárásiasságot egy családon belül is felváltja a kevésbé nyelvjárási nyelv. Fontos megállapítás, hogy Károli, Szenczi Molnár, Telegdi, Monoszlai, Pázmány, Apáczai Csere „akkor működtek, amikor már a deákok gyakorlatában egy-két évtizede kimutatható bizonyos egységes nyelvváltozat” (108). Ez azt jelenti, hogy az egységes nyelvtípus kialakítását nem (legfőlőbb megszilárdítását!?) tulajdoníthatjuk ezen írók hatásának.

2. Látván az eredményeket, amelyek szerénységük ellenére is igen jelentősek, vessünk egy pillantást a szerző módszerére. Papp László kutatási módszerét ezzel a tárggyal kapcsolatban az a helyes felismerés szabta meg, hogy nyelvi norma csak a nyelvjárássokra vonatkoztatva létező fogalom. Ezt a megállapítást gyümölcsöztette a történeti jellegű kutatásban. Ez az összefüggés természetesen vezette el a szerzőt a normaszűrés felismeréséhez. A levéltárakban kimásolt leveleknek, iratoknak nyelvjáráskutatás céljából történő hangtani-alaktani elemzése útján fedezte fel a szerző a leveleknek bizonyos csoportjában a nyelvjárásiasságtól eltérő jelleget. De milyen levelekben vagy iratokban? Ehhez már nem maga a nyelvi elemzés, hanem főleg az iratokra vonatkozó nyelven kívüli, történeti-művelődéstörténeti tudnivalók segítettek hozzá. Ezek tették lehetővé, hogy lokalizálni (helyhez kötni) tudja a leveleket, hogy meg tudja állapítani, mely leveleket írtak deákok, melyeket nem. A szerzőnek erről a külső nyelvészet területén mozgó munkájáról alapos képet kapunk a könyvben, mert nem fukarkodik sok olyan apró részletmegfigyelés közlésével, amelyek már sem az eredmények, sem a nyelvi elemzés szempontjából nem lényegesek, de mintegy előfeltételei a nyelvi elemzés lehetőségének a kutatási cél (nyelvjáráskutatás, egységes norma keresése) szempontjából. A szerzőnek meg kellett állapítania azt is, mely iratok származnak hatósági szolgálatban álló, melyek hatósági szolgálaton kívül álló deákoktól, mert ezzel tudta igazolni, hogy a deákok nyelvét mint olyat — hatóságoktól függetlenül is — jellemzi az a bizonyos egységre való félig tudatos, félig nem tudatos törekvés. Meg kellett állapítania, mi egy-egy „nyelvhasználati formában az írott nyelvnek nyelvjárástól és egyéntől független eleme, mi a nyelvjárás és mi . . . [x] deák egyéni sajátága” (67). Ez csak összehasonlító iratelemzéssel volt lehetséges. Az összehasonlítás alapjául kiválasztott a szerző bizonyos hangtani-alaktani kritériumokat, 24-et (ö-zés, í-zés, ragozási módok stb.), s főleg ezek szerint végezte el az elemzést és összehasonlítást. Mindez igen nagy körületekintést, szaktudást igénylő munka, amelyet meg kellett előznie a paleographiai ismereteket is igénylő munkaszakasznak, az iratok elolvasásának és betűhív lemásolásának. Mindezt tudnunk kell, hogy a szerző munkáját értékelhessük.

3. Most jutottunk el oda, ahonnan az ismertetések általában el szoktak indulni: annak a leírásához, hogy mi is van a könyvben, hogy van benne az anyag elrendezve, előadva. Két okból hagytam ezt a végére. Egyrészt, hogy a munkát elsősorban ne kívülről, mintegy csak szemmel látva ismertessem, hanem a problematikája, lényege, eredményei felől, bemutatva azt is, mi van mögötte. Mert ez a fontosabb. Másrészt azért jártam el így, mert most határozottabban el tudom különíteni, mi az-amit szinte feltétel nélkül el tudok fogadni belőle, s mi az, amihez némi kritikával közelednék. Az eredményekre és a lényegre, módszerre vonatkozólag ugyanis alig lehet kifogásolnivalóm, ha csak azt nem említem, hogy egy ilyen célkitűzésű munkában én magam nem választottam volna el annyira a hangtani és a helyesírási elemzést, mint a szerző. Ha a hangtani leírás öncél, külön lehet választani a helyesírástól. De éppen a munka tárgya, a nyelvi egységesülés vizsgálata megkívánja, hogy a helyesírást is, amelynek normát jelző

vagy normalizáló szerepe közismerten nagy, a hangtani jelleggel együtt tegyem elemzés tárgyává. Utalhatnék Pais Dezsőnek azokra a megjegyzéseire, amelyeket Kniezs helyesírástörténetéhez fűzött éppen ebben a vonatkozásban (vö. I. OK. 4 : 426), s Benkő Loránd könyvére (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában).

Az előadás, a tárgyalás módszerét, tálalását illetően azonban volna egy-két megjegyzésem. A könyv három részre tagolódik. A bevezető rész terminológiai, tudománytörténeti és módszertani kérdéseket foglal magába. A második rész, a könyv törzsanyaga, anyagközlő és elemző rész. A szerző itt több mint 70 iratot, iratrészt közöl és ezeket elemzi az iratokra vonatkozó külső körülmények és a nyelv szempontjából. A harmadik rész az eredmények összegezéséből áll. A legkevésbé problematikusnak az utolsó részt látom. Az első, bevezető részben az előszónak szánt soroknak erősen apologetikus és defenzív jellege nem látszik indokoltnak. Az úgynevezett külső nyelvészeti kutatások, vizsgálatok fontosságát senki nem vonta kétségbe nálunk, sőt, bátran mondhatjuk, talán még elhanyagoltabb terület, mint a rendszervizsgálat. Éppen ezért örömmel kell üdvözlőnk Papp László munkáját, amely jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy majdan a magyar nyelv külső történetét is meg lehessen írni. A nyelv még rendszernek sem olyan, legalábbis viszonylag önálló rendszer, mint például a növény- vagy az állatvilág rendszere. A nyelv lényegének, változásainak a mikéntjét a társadalom és a társadalomra ható erők szabják meg jelentős mértékben, társadalom nélkül nincs nyelv. A nyelv rendszerszerűségét, rendszerszerűségében beálló változásait is nyelven kívüli tényezők határozzák meg többnyire vagy sokszor. Ezért könnyen félrevezető megfogalmazás, hogy a „köznyelvek ... kialakulása olyan probléma, amely korunk nyelvtudományának erősen a rendszerszerűség vizsgálatára irányuló kutatásai mellett [általam kiemelve] el nem hanyagolható feladatként ... áll előttünk” (3). Külső nyelvészet és rendszerszerűség vizsgálata nem egymás melletti feladatok, hanem szorosan egymásba fonódnak. Az előszónak éppen ezt kellett volna szerintem megvilágítani, hiszen ez következik a szerző munkájából, ebből a könyvből is. Az egységes köznyelv kialakulásának a folyamata lényegében nem más, mint különböző, egymással rokon rendszerek viszonyának a vizsgálata (a *rendszer* kifejezést azzal a megszorítással használva, amely a nyelvi rendszerre jellemző). Ezt csinálta Papp László is.

A könyv bevezető részében egy fejezet az *irodalmi nyelv, írott nyelv, köznyelv* terminológiájának van szánva. A szerző javaslata szerint a terminusok összefüggése a következő: a nemzetté vált társadalomban élő nép nyelve a nemzeti nyelv. Ennek van írott és beszélt változata. Az írott változat művészi szándékú és formájú alfaja az irodalmi írásbeliség, egyéb írott művek az irodalmon kívüli írásbeliség alfaját teszik ki. A nemzeti nyelv beszélt változata a földrajzilag nem tagolt köznyelv, másrészt a nyelvjáráások. A terminusok ilyen használata azonban magának a szerzőnek a másutt kifejtett nézetével is szemben áll. Azt csak helyeselhetjük, hogy irodalmi nyelven az irodalmi (de nemcsak szépirodalmi!) alkotások nyelvét értsük. De ő maga írja, hogy egyes írók műveiben a helyi nyelvjárás annyira eltérben áll, hogy „szinte a magyar nyelvű irodalom kezdeteit, kódexeink és első nyomtatványaink nyelvjárási tarkaságát idézik” (5). Pedig ezek az írók XX. századiak. Hát még a régebbiek! Ha pedig így van, akkor az írott nyelvből nem lehet kirekeszteni a nyelvjáráásokat. A nemzeti nyelv elsősorban nem úgy rétegződik, hogy írott és beszélt nyelv, hanem úgy, hogy 1. egységes, normatív nyelvtípus és 2. nyelvjáráások. Mindkettőn belül aztán van írott és beszélt változat, illetőleg műfaji megoszlás. Papp László vázlatos terminológiai áttekintése szerint szemre is közelebb kerül a beszélt köznyelv a nyelvjáráásokhoz, mint az irodalmi és nem irodalmi írásbeliséghez! Erről a kérdésről azonban most többet nem szólok, mert külön cikket szántam neki (Az *irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv* elnevezésekről Nyr. 85 : 385—98).

Papp László munkájának törzsi része, mintegy 180 lap a levéltári anyag közléséből és elemzéséből áll. Az adatközlés és elemzés nála nem öncél, hanem a módszer bemutatásának segédeszköze. Az adatok és értékelésük bele van építve a magyarázatba. Deme László hasonló tárgyú munkája (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez) más közlési módot alkalmaz. Külön adattárba gyűjti az adatokat, áttekinthető rendszer szerint. Ennek következtében Deme adatai mint adatok könnyen hozzáférhetők bárki számára. Papp László adatai sokkal nehezebben. Ezért azonban nem lehet hibáztatni a szerzőt, elsősorban módszertani célkitűzése és anyagának heterogénebb jellege miatt. Deme adattára első látásra elriaszt, Papp részletező, jó magyarságú narratív stílusa könnyebb olvasmánynak ígérkezik. Különösen hasznosnak tartom azt a számtalan apró megjegyzést Papp munkájában, amelyek az iratok sorsára, megírásuk körülményeire (külső nyelvészet) vonatkoznak. Ezt azért hangsúlyozom, mert ugyanakkor az iratok bemutatásához csatolt, folyton ismétlődő hangtani analízisek közlését sokszor feleslegesnek érzem. Mindenesetre valamilyen racionálisabb közlésmódot választottam volna, annál is inkább, mert a szerzőnek nem volt elsődleges célja, hogy ilyen anyagát használat céljára másoknak rendelkezésre bocsássa. Ha hangtani bizonyító tételeit summásabban közli, munkája áttekinthetőbb lett volna és könnyebb olvasmány is. Meggyőző erejéből sem veszített volna, hiszen az adatok természetes lelőhelye (az irat) is nagyon sokszor közölve van, s ott ellenőrizhető állítása. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a tárgyszeretet és a részletekbe való belefelejtkezés a gondolatmenetnek számtalan kitérővel való megszakítását eredményezi, s ezt a külső tagolás, szerkesztés sem könnyíti, inkább nehezíti azzal, hogy a fontosabb gondolatokat nem emeli ki (az egész 180 lapos részben szinte alig van kiemelt szedés, talán az ezzel való nem ritka visszaélés túlkompenzálása miatt, hogy alpontokról, betűjelzésekről ne is szóljunk), akkor meg lehet érteni, hogy az elbeszélő stílus ellenére sem könnyű olvasmány Papp László munkája. Az olvasó, aki egy műhely fogásaival, titkaival, nehézségeivel ismerkedik meg e könyvben, néha fárasztó türelemmel hallgatja a szakember előadását, aki nem tudja megállni, hogy munkájának egy-egy elhullajtott forgácsáról is meg ne emlékezzék. A módszer bemutatása, a műhelytitkokba való beavatás céljából elég lett volna négy-öt esetben a részletes analízis. Így az a benyomása az olvasónak, hogy a szerző kezébe veszi az egyes iratokat s elmond róluk mindent (dehogymindent, mondaná ő!), amit tud, úgy ahogy eszébe jut, majd a végén összefoglalja a tanulságokat. Talán ha a végső tételeitől indul el, s tanulmányba azt foglalja, rendezzi, tömöríti, ami ezek bizonyításához okvetlenül szükséges, néhány esetben térve csak rá a műhelytitkok aprólékos fejtegetésének az útjára, műve áttekinthetőbb és részleteiben is súlyosabb lett volna. Az egésznek a súlyához azonban nem férhet kétség, s ez az, amivel — a tanulmányhoz méltó módon — be is fejezhetjük ismertetésünket.

Károly Sándor

Nyelvtani tanulmányok. A Művelődésügyi Minisztérium nyelvtudományi munkaközösségének megbízásából szerkesztette: Sulán Béla. Tankönyvkiadó. Budapest, 1961. 214 lap.

Mikor az új egyetemi tanterv vitáján Sulán Béla a leíró magyar nyelvtant tudományosan még kidolgozatlanak mondta, mely csak a készülő akadémiai nyelvtan s az azt követő és kísérő kutatások eredményeként emelkedik majd egyetemeinken oktatható szintre (vö. MNy. 55 : 340), — megdöbbenőt mondott, de nem éppen alaptalanul. Igaz: akkor már elég sokan voltak, akik egyrészt a közben felgyülemlett — főleg külföldi — elméletek ismeretében, másrészt az eleven nyelvi anyag tüzetes újrajvizsgálása

alapján jóval előbbre voltak a nyelvtan ismeretében és szemléletében, mint az iskolai tankönyvek, a népszerűsítő szándékú munkák, s a legutóbbi (de általában több évtizedes!) nagyobb összefoglalások; ámde mindez akkor még csak az agyakban élt, s a szélesebb — szakmai és nem szakmai — közönség felé igen kevés áramlott belőle. — S ezért föltétlenül helyes volt, még az akadémiai leíró nyelvtan megjelenésével párhuzamosan is, ilyen formájú gyűjteményben kiadni — első, de remélhetőleg korántsem utolsó ízben — a fejekben már meglevő eredményekből annyit, amennyit egy kétszáz-egynéhány lapos kötet megbír belőlük.

A válogatás és összeállítás persze lehetett volna részben vagy akár egészében más is: nem törekedett arra, hogy átfogó rendszerezést, kerek képet adjon akár mennyiségében, akár irányában a leíró nyelvtani kutatásokról, illetőleg kutatókról; de ha ez kezdet, s nem vég is egyben, akkor ezek csak időrendi kérdések, és teljesen másodlagosak. Ilyen kérdés akkor a kötet felépítéséé is, amely most a nyelvtan elméleti kérdéseire, a magyar leíró nyelvtan problémáihoz és nyelvtanírásunk történetéhez való adalékok hármasságában csoportosítja anyagát, látszólag túlsúlyt az elméleti kérdéseken, valójában azonban az elméletileg is megalapozott, elvi megfontolásokra épített konkrét leíró nyelvtani problémákra; hiszen például a módosító részekről írt tanulmány van annyira elméleti, mint mondjuk a szófajváltásokról szóló; s a névutókról, a mondatokról vagy akár az igeragozás XX. századi állapotának tükröződéséről írt dolgozat is van annyira leíró nyelvtani, mint a képzőrendszerünket tárgyaló; s a szóösszetételek vizsgálatában is van annyi tudománytörténet és elméleti megfontolás, mint amennyi leíró nyelvtani anyag. A kötetbeli anyagot — mondtam — lehetett volna másképpen összeválogatni, sőt az összeválogatottat is más módon elrendezni; de ha a gyűjtemény nem kerek egészen készült, hanem gyűjteménynek, akkor ez nem zavaró, sőt nem is különösebben fontos.

Annál fontosabb viszont a szerkesztőnek s az őt megbízó munkaközösségnek — de nyilván minden egyes szerzőnek is — az a célkitűzése, hogy a megjelent mű egészében és részleteiben is utakat és módszereket keressen „elősegíteni a marxista álláspont kialakítását a nyelvtudomány területén” (4; vö. MNy. 55 : 328); ha ez — objektív és szubjektív körülmények folytán — a szerkesztő megítélése szerint nem vált is minden részletben teljesen egyenletessé (i. h.).

Nem könnyű feladat egy tematikájában gazdag és szétágazó, modern és minden lapjával gondolatokat indító gyűjteményes kötet mondanivalóját illő rövidséggel summázni, s egyenest lehetetlen mindezekhez még hozzá is szólni. Az ismertető szükségszerűen csak elnagyolt, itt-ott el is torzított képet adhat, s így inkább csak arra tud törekedni, hogy egy szubjektív válogatású és összeállítású ízelítővel — a mű ismeretét helyettesítő tájékoztatás lehetetlen lévén — a mű megismerése iránt kedvet és vágyat ébresszen az olvasóban; minden tanulmányból azt ragadva ki persze, amit ő maga tart a legfontosabbnak, legjellemzőbbnek, legvonzóbbnak benne.

1. Sulán Bélának Jegyzetek a nyelvtan tárgyról és felosztásáról című dolgozata visszatérés az 1953-ban lefolyt két ilyen tárgyú vitára (vö. MNy. 50 : 1—17); de persze már bizonyos történeti távlatból s a fejlődésnek egy magasabb fokán. A hagyományos hangtan—alaktan—mondattan, majd hangtan—szótan—mondattan, végül hangtan—szótan—szintaxis felosztást, s főleg az utóbbi kettőn belül alaktan—jelentéstan kettősséget kívánó felfogással vitázva fejti ki a magáét, amely szerint a nyelvtannak csak az alaktan és mondattan lehet tárgya, s önálló, a nyelvtanon kívül álló stúdium a hangtan, s főleg a szó(kincs)tan is. Érvelése szerint a nyelvtan anyagának megválogatása ismeretelméleti kérdés; s a hang—szó—mondat nagyságrendi egységek a nyelvben, nem korrelatívák, ezt funkcionálásuk minőségi eltérése világossá teszi. — Sulán elgondolása — ha helyesen látom — sem anyagválogatásában, sem elrendezésében nem eredményezne a

szokásosaktól alapjaiban eltérő nyelvtani művet; ám ezt csak akkor lehetne igazán megítélni, ha magunk előtt látnánk részletes kidolgozásban az általa elképzelt változatot, — meg azért a hagyományos iskoláét, amely más felosztást javasolt ugyan, de szintén nem hozott létre nyelvtant annak alapján. Mert ahogyan Sulán a globálisan elutasított szótannak minden nyelvtani vonatkozású kérdését belevenné az alaktanba, ugyanúgy nehéz lenne a mondatalkattan — mondatjelentéstan kettősség híveinek ezt a szétválasztást olyan mereven végrehajtani a gyakorlatban, mint ahogy azt az elméletben próbálják. De amíg e két összehasonlítási alaphoz egyik sem forgatható a maga konkrét valóságában, addig a vita egy egyenlet marad két ismeretlennel.

2. Telegdi Zsigmondnak Elméletek a szófajok természetéről (Kritikai megjegyzések) című, terjedelméhez képest is igen tömör és magvas tanulmánya többet ad az olvasónak, mint amennyit címében ígér, hiszen a kritikai megjegyzések során nemcsak ismerteti és bírálja hat neves külföldi szerzőnek szófajelméleti elgondolásait, hanem — először e megjegyzésekben elszórva, de azután némileg summázva is — sajátot, újat, jobbat is ad helyükbe. S ha lehet még szűkszavúbban összefoglalni az amúgy is fegyelmezett tömörségű — olvasmányának nem is mindig könnyű — összefoglalást, nagyjából ezt a képet építhetjük fel belőle: A szavak mindig határozott nyelvtani jelleggel lépnek a mondatba: állítmányként, alanyként stb. csak olyan szó állhat, amelyiknek saját jelentésében megvan ennek a lehetősége. A szófajok, a szavak osztályai, tulajdonképpen jelentések osztályai, mert a szó konkrét jelentéstartalom és általános jelentésforma komplex egysége, s ezeket legfőképpen a gondolkodás választhatja ketté. Így ha egy szó két szófaj értékében használható fel, az (állandóbb vagy alkalmibb jelleggel) kettős szófajú (pl. *arany cigarettatárcá és: tömör arany*) ; ha viszont két, egyébként azonos jelentésmagvat hordozó szó (pl. *kemény és: keménység*) mondatnyi viselkedésében elválik egymástól, ez jelentéskülönbségük eredménye, hiszen maga a szófajiság jelentésmozzanat, s a szófajváltás így jelentésváltozás is. — Persze szófaji jellege nem magának a nyelvi jelnek van: az maga közömbös a szófajiság iránt, illetőleg csak közvetve tartozik valamely szófajhoz; legalábbis az általunk jobban ismert modern nyelvek jó részében, amelyekben szabad szójelek társulnak szabad exponensekkel, azaz például főnévi ragozású a főnév, ha főnévként áll (*gyermeket*), de melléknévién ragtalan a jelzői használatban (*a gyermek királyt*) ; s más oldalon főnévi ragozású bármilyen jel, ha főnévi értékű (*a holnapot ; jait hall, megbánomot játsszik, sok hogyot mond*).

3. Papp István A finn szófaji kutatás fő irányai címen ismerteti ennek a velünk rokon, de tőlünk mégis külön fejlődött, s ezért más szófaji rendszerű nyelvnek számos érdekes szófajfelosztási és -besorolási problémáját. A hagyományos és a hagyományosat kiegészítő osztályozás bemutatása után arra ad példát: hova ragadhatja a kutatót az elmélet, ha rendszerező fantáziájának léggömbjéről le akarja dobni a valóság és a hagyomány nehézként tartott ballasztját. Mert aki a mondatnyi, az alaktani és a jelentéstani szempontot nem komplex rendszerező elvnek, hanem külön-külön rendszerezés alapjának látja, az valóban nem juthat máshova, mint Pentillä: hogy külön vizsgálja a szóelőfordulásfajokat (pl. minden mondat konkrét *asztalra* alakját), a szóalakfajokat (pl. az *asztalban, asztalra* stb. alakokat) s külön a szófajokat (pl. *asztal, ül* stb.), mindegyik síkon egészen más osztályokat teremtve. De példát ad arra is: a valóság természetéhez simuló kutatás előtt nem marad rejtve semmi, még a kódos uráli és preuráli korszak szófajrendszere s ennek további fejlődése sem.

4. Temesi Mihály A szófaji érték változásai címen tulajdonképpen Telegdinek az imént ismertetett tanulmányával vitázik; illetőleg annak idegen nyelven már korábban

(Acta Linguistica 8 : 1—44) megjelent, de lényegében azonos változatával. Ő komplexebb, több ismertetőjegyre alapozott szófajmeghatározást ad; szerinte „a szófaj a szavak jelentésétől és alaki vonatkozásaitól meghatározott mondatbeli szerep szerinti kategória” (70.; eredetileg ritkítva); tehát a szófajiság a szóban magában van adva, de azt csak a mondatba került szóalak mutatja egyértelműen. S természetesen magára a szóra jellemzőek a szófajváltást megszabó kritériumok is. A kettős (esetleg hármas) szófajúság mellett ismertet keresztező szófajiságot (ilyen a főnévi, melléknévi, számnévi névmásoké) és kétarcú (de nem kettős) átmeneti szófaji kategóriákat (a határozószók, az igenevek). E csoportok között persze a határ nem éles; s nem éles az állandósult, azaz társadalmivá vált eltolódás és az alkalmi átcsapás között sem. — A lényegét illetően Telegdi és Temesi véleménye igen közel áll egymáshoz; legföljebb ez utóbbi több figyelmet szentel a nagy kategóriák mellett az egyes konkrét esetek egyedi vizsgálatának. Csak még érdemes lenne megfontolnia, hogy például a *nemszeretem napok* típusú alakulatok jelzői alkalmi átcsapással (így 82) váltak-e azzá, vagy egyedivel (szemben mondjuk az anyagnév tipikus kettős szófajúságával); s hogy a *gerlice szívédet*, a *róka lelkű bátya* stb. (uo.) jelzőként álló melléknevet tartalmaz-e előtagul, vagy pedig hasonlító, s ezáltal jelentéssűrítő — összetétel-e (= gerlicéhez hasonló), mint mondjuk a *darázsderék*.

5. Sebestyén Árpádnak A névutók mivoltáról és keletkezéséről című tanulmánya e szófaj besorolásának tudománytörténeti áttekintése után a névutót a viszonyító szók közt helyezi el, elválasztva a határozószóktól. Azután eredetítípusait veszi számba: „Névutók keletkezettek A) Sz i n t a k t i k a i l a g: a) értelmező szerepű határozóból (*túl, belül*); b) különféle alárendelő szintagmákban: birtokos jelzős szerkezet jelzett szavából (*alatt, útján, múltán* stb.); minősítő és kijelölő jelzős szerkezet jelzett szavából (*ízben, esetben, módon, úton* stb.); valóságos határozós szerkezet meghatározottjából (*nézve, fogva, képest* stb.); alanyos szerkezet alaptagjából (*múlva, óta*); és talán ide vehetjük a tárgyas szerkezetet is: (valamit) *kivéve*, (valamit) *illetőleg* (Vö. Károly S.: MNy. LIII: 106). — B) Sz ó f a j i l a g: a) határozószókból; b) egyéb határozóragos szóból; c) határozói igenéből” (100). Végül jellegéről megállapítja: a névutó és a névutózás történetileg is, leíró szempontból is átmeneti kategória az önálló szó (illetőleg a szintagmatag) és a rag (illetőleg a ragozás) között; ahogyan a névutós kapcsolat maga is szókapcsolat még, de már nem szintagma, csak szintagmatag. S bár ragjaink nagy része s névutóink egész készlete saját fejlődmény: a finnugor nyelvekkel való rendszerbeli hasonlóság azt sugallja, hogy „legalább a tüzetes helymeghatározásban járatos k ö r ü l í r á s o k m ó d s z e r e már a finnugor korban kialakulóban volt” (101).

6. Kelemen József A mondatzókról címen ad kiszakított, de kerek mutatványt készülő nagyobb munkájából. Mondatszónak nevezi az egytagú (monorém) mondat (esetleg tagmondat) értékű szavakat, melyek a beszédben teljes értékű, lezárt közlések, azaz mondatok; a beszédből kiemelve viszont lexikalizálódott önálló egységek, azaz szavak. Elhatárolja őket a szómondattól. A szómondat mondattípus, de beletartozik a nem lexikalizálódott megszólítás, a személyre is utaló komplex igealak stb.; a mondatzó szófaji kategória, mely általában szómondatként szerepel a beszédben, de lehet alkalma más is (pl. *jajokat* hall, *igent* mond). — Akadnak olykor mondatzóí (értékű) szókapcsolatok is: *jaj nekem, hess el* stb. — A szófaj elnevezésének történetét vizsgálva az első csoport a latin *interjectio*, és ennek *közbevetés* típusú fordításai; a második az *indulat-szó* típusú elnevezéseké (vö. itt német: *Empfindungswort*); a harmadik a *mondatzó*, de a magyar hagyományban a mainál szélesebb körű értelmezéssel, az idézett külföldiben pedig csak újabban. — A mondatzók feloszthatók elsődlegesekre (*ah, ej*) és származtatottakra (*éljen, hajrá*); de a kettő közötti átmenetek száma leíró és történeti szempont-

ból egyaránt tekintélyes. Ezért fontosabb jelentéscsoportok szerinti osztályozásuk: „1. érzelemkifejező, valamint érzelem- és akaratkifejező mondat- és szóalkotások; 2. a más személy(ek) vagy egyes állatok, állatcsoportok cselekvését vagy magatartását befolyásolni kívánó sajátos akaratkifejező mondat- és szóalkotások; 3. hangutánzó (és kis részben hangfestő) mondat- és szóalkotások; 4. mutató mondat- és szóalkotások; 5. a gondolatmenettel szorosan összefüggő mondat- és szóalkotások (a töprengés, hirtelen észbekapás mondat- és szóalkotásai); 6. a kérdő mondat- és szóalkotások; 7. a felelő mondat- és szóalkotások; 8. viszonylag elkülöníthető mondat- és szóalkotások” (114).

7. B. Lőrinczy Éva A szóösszetétel és az összetett szavak leíró vizsgálatának néhány módszertani kérdése címen nemcsak a tárgyalt kérdésre vet fényt, hanem — akkor még csak készülő — leíró nyelvtanunk felfogására és munkamódszerére általában is. Megállapításait „a nyelvtani hagyomány és az élő nyelvi anyag összeméréséből” (117) szűri le, s bizony ez az összemérés nem haszontalan a leíró nyelvtanok évtizedek óta egymást másolató, a nyelvtől már kissé elszakadt szabályrendszerének felújítására, kiigazítására. Nem a produktumokat veszi vizsgálódása fő tárgyául, hanem a folyamatot: az összetételt mint szóalkotási módot. Szemben a mondatban való összetapadás majd kiválás történeti (és csak kis részben érvényes) elméletével rámutat a többségnek közvetlen, mondaton kívüli keletkezésére; s az eddig egyoldalúan hangsúlyozott jelentéstani szempontnak elébe helyezi az alakit (a ragtalanságot). — Az összetétel meghatározásában arra ügyel, hogy — a hagyományostól eltérően — definíciójába beleférjenek a mellérendelők is; csak azután bontja az összetételt szervesek és szervetlenek két nagy csoportjára, az elsőt belső mellé- és alárendelőket különböztetve meg; de az alárendelőknél nem a tagok közötti mondati viszonyt, hanem a lexikai vagy szintaktikai szerkesztettséget véve felosztási alapul. A lexikai szerkesztés eszköze: a jelöletlen közvetlen összekapcsolás (*asztalláb, békeharc*), s ma ez az alkotásmód a jellegzetes, a tömeges, a szinkrón. A szintaktikailag szerkesztettek közt is vannak jelöletlenek (*kisasszony*) a jelöltek mellett (*istennyila, jótáll*), de ezeknek jelöletlensége nem az összetételt, hanem az összetapadás alapjául szolgáló szintagmát jellemzi. Ezek szintagmatikusan elemezhetők, tagjaik közt a mondati viszony világos; a lexikailag szerkesztetteket sokszor nem lehet, s általában nem érdemes ily módon kategorizálnunk. A két típus, a lexikailag (*fejfájás*) és a szintaktikailag (*jótáll*) szerkesztettek közül „az első csoport tagjai a szintagmákkal rokonságba kerülni, a második csoport tagjai viszont ezektől elszakadni nem tudtak” (139).

8. H. Molnár Iona Egy sajátos, határozó alakú mondatrészről értekezik. Problémája — mutatis mutandis — Kelemenéhez hasonló: az úgynevezett módosító szó (pl. *sajnos, kétségkívül*) a mondatban általában szervetlenül beilleszkedő módosító rész; de vannak más ilyen funkciójú részek is (*sajnálatos módon, magától értetődően*), amelyek szófajilag semmiképpen sem módosító szók, noha funkciójuk, mondati szerepük azonos azokéval. Sokuk kétféleképpen szerepelhet: olykor a cselekvés módját jelölő objektív részek, módhatározók (*Ez szükségszerűen vezet ide*), máskor a cselekvés tényét értékelő szubjektív részek (*Ez szükségszerűen ide vezet*). — A (szakirodalmunk hagyományában is már régóta és jó sikerrel alkalmazott) transzformációs analízis segítségével kimutatja: míg a határozó általában (határozói) mellékmondatná válik az átalakításban (*Jó barát-ként viselkedett — Úgy viselkedett, mint jó barát*), e módosító részek főmondatként viselkednek, mégpedig tiszta típusú alanyi vagy tárgyi főmondatként (*szükségszerűen a vershez tartozik — szükségszerű, hogy a vershez tartozik*), s ez megkülönbözteti őket a főmondatná alakítható tényleges határozótól, mely kevert típusú mellékmondatnál azonos (vö. *Szép, h o g y énekel*, de: *Szép, a h o g y énekel*). — Minthogy ő maga is látja: a főmondatná alakítás eltolja a fontossági viszonyokat, magam is jobbnak tartom ezt az át-

alakítási formáját: ... *szükségszerűen a vershez tartozik* ... = „*a vershez tartozik* (objektíve), és ez *szükségszerű* (állapítom meg én, a beszélő, szubjektíve)”. — E módosító részek, s a hozzájuk hasonló degradálódott főmondatok (*Azt hiszem, ez jó lesz*) a szakirodalomban gyakran kapják a „henye” jelzőt, a „töltelék” megnevezést, noha itt nem eltartalmatlanodásról van szó, csak funkcionális áttolódásról. (Erről újabban I. Nyr. 84 : 301; 85 : 51, 299.)

9. Ruzsiczky Éva A képzők rendszerbe foglalásának, illetőleg tárgyalási sorrendjének néhány kérdése címen értekezik e kötetben. Kijelöli a képzők mint morfémák helyét a toldalékok között, s új szót alkotó funkciójukkal választja el őket a jelek és ragok csoportjaitól. A felosztás, csoportosítás és tárgyalásmód hagyományainak rövid ismertetése után elveti az egy-, két- és háromalakúság szerinti formális osztályozás lehetőségét, mivel ez minden toldalékkategóriára jellemző; elveti az egyszerűekre és összetettekre osztást mint fő szempontot, mert ez történeti-származtató, s időben változó; s nem is a termékenység—terméketlenség szerint csoportosítja a képzőket, mert az így létrejövő csoportok egyrészt heterogénak lennének, másrészt elmosná az egyes tagok közti funkcionális rokonságot, arányelosztást stb. A képző szóalkotó funkciójából indul ki, s azt nézi: mit hoz létre és miből; lényegében tehát a hagyományos kategóriákat igazolja: igéhez járuló és névszóhoz járuló igeképzők, igéhez járuló és névszóhoz járuló névszóképzők. De ezen belül természetesen — ha nem is felosztási alapul — jellemzési szempontként mindegyiket érvényesíti a fentiek közül, sőt rámutat, hogy a termékenység—terméketlenség és a gyakoriság—ritkaság is egymást keresztező kategóriák, s így minden képzőről el kell döntenünk a mai anyag alapján: termékeny és gyakori; termékeny, de ritka; terméketlen, de gyakori; illetőleg terméketlen és ritka-e. — A leíró szempontot érvényesítené a történeti vizsgálatban is oly módon, hogy szerinte a képzőtörténet nem a (soha egyszerre együtt nem is élt) képző elemek története, hanem a képzőrendszeré, mely szinkron metszetek sorozata, mindannyiszor átalakulva, ahányszor egy-egy képző kihalt vagy keletkezett, előre tört vagy háttérbe szorult.

10. Balázs János Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei címen foglalkozik a Sylvester-féle Rudimentával és előfutáraival. A korai korszaknak három fejlődési foka: 1. vulgáris (= anyanyelvi) tolmácsolatok a latin nyelvtanban; 2. párhuzamos latin és vulgáris nyelvtan; 3. vulgáris nyelvtan (esetleg latin nyelven). Sylvester mindjárt a középső fejlődési fok, mely anyagával hazai hagyományt is sejtet, bár erre kevés a támpont; hiszen Husz János, majd Galeotto néhány rövid megjegyzése és Sylvester közt nincs igazolható nyoma — csak bebizonyítatlan hírhagyománya — sem Janus Pannonius, sem Lippi Zsigmond állítólagos magyar nyelvtanának. Sylvester, aki egyben irodalmi nyelvünk szabványosítását is célul tűzi ki, a hangtanban, helyesírásban és alaktanban tesz nagy lépést, a latin és vulgáris nyelvi humanista hagyomány mellett felhasználva a héber nyelvtanirodalom tanulságait is.

11. Benkő Loránd Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában címen vizsgálja a nagyjából 1770–1800 közötti korszak nyelvtanirodalmát. Megállapítja e művek számának hirtelen megszaporodását, s a műfajnak tudományos és iskolai célokat szolgáló grammatikákra bomlását; s azt is, hogy a nyelvtanirodalom ekkor kezd egyre inkább valami közös nemzeti norma kialakítására törekedni. De magán a törekvésen s a tényleges egység előkészítésén e korban még nemigen jutnak túl: a nyelvtanok legtöbbje provinciális normát tükröz, egyik sem országos tekintélyű. — Hozzátehetnénk: helyzeténél fogva provinciális norma e korban még az is, amely a későbbi országosnak elődje; s nem ad a dolgozat éppen a címben írt kérdésre

megnyugtató feleletet: hogy e művek a különböző táji irodalmi nyelveknek mennyiben építői s mennyiben csak tükrözői; s hogy a későbbi országos normát mennyiben befolyásolja és építi a valóságban is az, hogy elemeiben, sőt rendszerében is megjelenik már e korban, mint az egyik — de tekintélyében is még a többivel egyenrangú — provinciális lehetőség a versengő több közül. Röviden szólva: az bizonyos, hogy mai irodalmi nyelvünk elődjét tükrözi a nyelvtanoknak egy csoportja; — de mi bizonyítja, hogy egyben terjeszti is?

12. Kálmán Béla Az igeragozás néhány kérdése a XX. század középiskolai nyelvtanaiban címen mutatja be: hogyan tükrözik a nyelvtankönyvek az igeragozásunk történetének közelmúltjában lezajlott egyszerűsödési folyamatot. Figyelemmel kíséri, hogyan követik — ha nemritkán fáziskéséssel is — a szenvedő ige, a többféle múlt, az *-and*, *-end* jelű jövő, a *várnók*, *kérnök* típusú feltételes alakok háttérbe szorulását, az ikes ragozás bomlását, és a *fog*-os jövő előtérbe kerülését. — Megjegyezném: az ikes igeragozás bomlása bonyolultabb kérdés, mint ahogyan nyelvtanaink — s ezek alapján a szerző is — feltüntetetik, hiszen a kijelentő mód jelen idejében az *eszem*, *iszom* mellett szokásosabb a *hazudok*; (határozatlan) tárggyal még harmadik személyben is sok az iktelen alak: *esz a méreg*, különösen igekötővel: *mindent ledolgoz, kipanamáz, kiökredez* stb.

*

Mint előljáróban említettük, de látható a cikkek tartalmi ismertetéséből is: a gyűjtemény nem tervszerűen szerkesztett kerek egész, inkább csak összeállítás. De valami mégis összefogja e részteket: a kor és a módszer. A kor szemléletében már alapvetően marxista: a nyelvet úgy vizsgálja, mint az emberi gondolkodásnak társadalom alkotta és hordozta eszközrendszerét, mely forma és funkció egysége. S módszerében is minden tanulmány, illetőleg minden szerző azon igyekszik: ne belevigyen az anyagba valamit, hanem kihozzon belőle; úgy vizsgálja a nyelvi tényeket, ahogy az valóságos természetüknek megfelel, nem túlozva el, de nem is becsülve le a formai és a tartalmi oldal közül egyiknek jelentőségét sem.

A kötet a Magyar Nyelvben és a Nyelvőrben néhány év óta sorozatosan megjelenő nyelvtani dolgozatok, s különösen az azóta szintén közkezen forgó akadémiai nyelvtan után nem emelkedik ki különösebben a korszakból. Ez a beléje illeszkedés — vagy éppen belőle való kinövés — azonban igen pozitív értékítélet a gyűjteményre, sőt magára a korszakra nézve is. — De annyiban föltétlenül kiegészíti és előbbre lendíti ez a kiadvány az egyéb hasonló természetű munkákat, hogy az elméletet és a módszert nemcsak alkalmazza, mint a többiek, hanem gyakran ki is fejti, meg is magyarázza. S ezért nagy haszonnal forgathatják a nyelvtan kutatói és oktatói egyaránt.

Kíváncsú lenne, hogy e megindult sorozat hasonló kötetekkel folytatódjék, s abban már helyet kaphasson minél több kutató, aki kívül áll az e kötetet létrehozó munkaközösségen; sőt már az a fiatal gárda is, amely a leíró vizsgálatokban a formalista-strukturalista módszereket kívánja bemutatni, s kellő marxista kritikájuk után alkalmazni is.

Deme László

Jazyková poradňa (Nyelvi tanácsadó). Szerkesztette Gejza Horák és Jozef Ružička. — I. kötet, 1957. 273 lap; II. kötet, 1960. 281 lap; kiadta a Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.

Az elmúlt tíz év során Csehszlovákiában csakúgy, mint nálunk, a rádió lett a nyelv művelésnek egyik legerősebb támasza és segítője. (Vajon mikor mondhatjuk majd ugyanezt a televízióról?) Igaz, hogy a Csehszlovák Rádió már 1946 és 1949 között is

sugárzott több-kevesebb nyelvművelő előadást, de valóban szervezetté és rendszeressé ez a munka csak az ötvenes években vált. A pozsonyi adóállomás azóta — a prágai rádió példája nyomán — mindennap rendszeresen közvetíti „Nyelvi tanácsadó” című, Szlovákia-szerte közkedvelt ötperces műsorát. (Egy időben néhány hónapig tízperces adásokkal is kísérleteztek, de ezek nemigen váltak be.) A rádiórovatot Gejza Horák, a Szlovák Nyelvi Intézet munkatársa szerkeszti, összefogva és egybehangolva a húsz-huszonöt főnyi nyelvművelő törzsgárda munkáját.

A rádiórovat kis előadásait — akárcsak Prágában és nálunk — időnként könyv alakban is megjelentetik, hogy ne csak a röpke szó, hanem a nyomtatott betű erejével is bővítsék hatókörüket. Az eddig megjelent két kötetet lapozgatva hamarosan meggyőződhetünk róla, hogy a szlovák nyelvművelők szintén eleven kapcsolatban vannak a közönséggel és az élettel. Előadásaiknak tetemes része levelekre adott válasz. A rádió és a Szlovák Nyelvi Intézet nyelvművelő közönségszolgálatja ugyanis százával kapja a nyelvességi dolgaiban tanácsot kérő leveleket — akárcsak a mi rádiónk „Édes anyanyelvünk” című rovata s a mi Nyelvtudományi Intézetünk közönségszolgálatja.

A szlovák nyelvészek elméleti jellegű megnyilatkozásaiból is tudjuk¹, de ez a két kötet szemlélteti és bizonyítja is, hogy a szlovák nyelvművelés tengelyében az irodalmi nyelvnek mint normának az érvényre juttatása, az egész nyelvközösségben való meggyökereztetése áll. A nyelvjárásiasságoknak, az idegen szóknak, a műszaki fejlődéssel járó új nyelvi képződményeknek stb. megítélésében legfőbb zsinórmértékük: a *n o r m a*, vagyis a középszlovák nyelvjáráson alapuló, a szlovák klasszikusok műveiben testet öltő és a nyelvileg is művelt értelmiség ajkán élő szlovák irodalmi nyelv. A szlovák nyelvművelés ezt a normát, a nyelvi egységesülés eszményét szolgálja, mégpedig nagy eréllyel. A határozott döntésekben megnyilvánuló erőly természetesnek és jogosnak mondható, mert a szlovák nyelv alkati sajátosságai miatt, de történelmi és társadalmi okok eredőjeként is megfelel a nyelvi fejlődésnek. Így hát az is érthető, hogy a szlovák nyelvművelők — legalábbis szándékaik szerint — nem annyira a helytelenségek üldözésére, mint inkább arra törekszenek, hogy a nyelvi helyesség ismertetőjegyeit, a normához való igazodás útjait-módjait világítsák meg és tudatosítsák a nyelvközösségben. Horák szavaival: nem az „ezt nem szabad!”, hanem az „így kell!” pozitív elvét iparkodnak megvalósítani.

A köteteknek összesen 420 — jobbára egy lap terjedelmű — cikkét hét, illetve nyolc fejezetben — kérdéskörök szerint — csoportosították. A köteteknek nagyjában azonos a felépítésük, egy-egy fejezetükön belül jórészt azonos típusúak a tárgyalt nyelvi jelenségek is, és nemigen látunk különbséget köztük a helyesség, illetve a helytelenség bizonyításának módjában sem. Ezért hát okkal mutatjuk be egyszerre, együttesen e két kötetet.

Az általános *b e v e z e t é s* cikkei főként arra a kérdésre felelnek, hogy a nyelvművelőnek és a nyelvhasználóinak hol, mikor és hogyan szabad, illetve kell beleavatkoznia a nyelv dolgaiba. Szó esik a családi környezet és az idősebb nemzedék példamutatásáról, az iskola, a sajtó, a színház, a rádió és a film felelősségéről. De az életnek a neveléstől távolabb eső területein is megpróbálják tetten érni azokat, akik bárha szándéktalanul és látszólag ártalmatlanul, mégiscsak rontják a nyelvet. A sajtóhibákban és nyelvi pongyolaságokban odaát sem szűkölködő plakátok, utcai feliratok és cégtáblák csakúgy pellengérré kerülnek, mint — mondjuk — a keresztretjvények és az éttermi étlapok. S a hibákat nemcsak kipellengérezik, hanem általános — intézményes — orvoslással is

¹ Lásd pl. G. Horák: A nyelvművelés 1945-től. Slovenská reč, 1960, 6. sz. 321—38. l.; uő: A Szlovák Nyelvi Intézet nyelvművelő munkája. Nyr. 85 : 165—170.

„fenyegetőznek”. Több cikk ostorozza az *ízé*-nek és a *szóval*, *kérem*, *ugyebár* stb. töltelék-szavaknak egyre szaporodó szlovák „testvéreit”.

Mindkét kötetben tág teret kaptak a műszaki nyelv problémái. De már a bevezetésből kiláglik, hogy a fő-fő elv itt is az egységesítés. Ha valamely tárgynak vagy fogalomnak több neve van, választani kell közülük, mert „műszónak csak egyet szabad meghagyni”. A kiválasztás legfontosabb szempontja az „irodalmi jelleg”. A feltűnően idegen hangzású mesterségyszavakat még akkor is ki kell szorítani a használatból, ha netán már a nép nyelvében is meghonosodtak, mert „nyilvánvalóan nem irodalmi jellegűek”. Ha kell — úgymond — bátran alkossunk új szavakat is, persze a szóképzés szabályainak és szellemének megfelelően.

A szókincstani fejezet cikkeinek zöme meggyőző elemzéssel — csak kissé talán túlságosan tárgyilagos hangon, kevésbé színes szakszerűséggel — azt dönti el, hogy helyes-e egy-egy szó vagy kifejezés. A rádióhallgatók leveleiben nyelvészeti „röntgen-vizsgálatra” küldött „beteg” szavaknak jókora hányada a műszaki és a mezőgazdasági szókincsbe tartozik, a többi pedig a mindennapi élet, a sajtó, az irodalom (műfordítások) stb. köréből kerül ki. Politikai műszavak — főként újabb keletkezésűek — szintén bonckés alá kerülnek, de korántsem olyan számban, hogy valamiféle eltorzult „mozgalmi zsargon” kialakulására következtethetnénk belőle. Tollhegyre kerülnek a divatos, de valamely okból — például képzavar miatt — helytelen új kifejezések. Az ugyancsak divatos, ám alakilag és tartalmilag kifogástalan, szinonimáikhoz képest pedig valami többletet adó szavak helyét kijelölik az irodalmi nyelvhasználat stílusrétegeiben. Ha tájnyelvi szót szembesítenek irodalmi megfelelőjével, az ítélet csaknem mindig az irodalmi elem javára szól. Hogy az irodalmi nyelvi *ano* 'igen' szóval ma már mégis egyenrangúnak minősítik a népnyelvi *hej* 'ua.' szót, annak ez a magyarázata: a *hej* törölmetszetesebb, szlovákosabb, s hozzá képest amaz kezd feszes, finomkodó, irodalmias lenni.

Az idegen szavak zömét — hacsak lehet — „helytelennek és fölöslegesnek” minősítik. Cseh és szlovák szópárból rendszerint a szlováknak vagy szlovákosnak nyilvánított elem kap polgárjogot még olyan esetekben is, mint a hivatali nyelvbe és a köznyelvbe egyaránt mélyen behatolt — cseh eredetű és képzésű — *razítko* 'bélyegző' meg a szlovák honosítású *pečiatka* 'pecsét' szőé. Elég sok zavar származik abból, hogy más szláv nyelvekben is meglevő, de ott merőben más jelentésű szavakat — másodlagos átvétellel s kivált a selejtes fordítások „jóvoltából” — helytelenül kezdenek használni. A német jövevényekre habozás nélkül ráütik a helytelenség bélyegét. Legföljebb a nagyon régóta és szervesen szlovákká idomult elemeket fogadják be (*olovrant* 'uzsonna').

A szóképzés fejezete részint magukkal a képzőkkel, részint helyesen, illetve helytelenül képzett szavakkal foglalkozik. Bármennyire jó is a *čabajská klobása*, azaz a 'csabai kolbász', szlovák neve rossz, hiszen a magyar *csabai* melléknévből képezték (helyesen: *čabianská*). A *panel* nevű épületelemekből épített házat már nemcsak a szakmai zsargonban, hanem sokan a köznyelvben is *panelák*-nak nevezik. Az *-ák* képzővel ugyan jócskán keletkeznek szavak az egyszerűsödés, rövidülés igényével, zsargonizük azonban sokáig megmarad. „A *panelák* tehát nem irodalmi szó, s ezért például műszaki szövegekben nem szabad használni.”

Az alaktani fejezet elsősorban a toldalékolásnak és a számnevek használatának a bizonytalanságait igyekszik megszüntetni. A kettős alakok száma ugyan az irodalmi nyelv gyors fejlődésével némileg megszaporodott, az önkényességnek azonban itt is határt szab a nyelvi egységre irányuló törekvés.

A sokrétű mondati fejezet a kötőszók, a módosító szók, az előjárók és az igenevek helyes használatára s az igék vonzatainak ismeretére tanít. Közben szó esik az önözésről, az igemódokról, a mutató névmásoknak a 3. személyű személyes névmásokat kizszorító, sőt többnyire amúgy is fölösleges használatáról. Követésre méltóan bő teret

adnak szórendi kérdéseknek. Több cikk taglalja a jelzők viselkedését, sorrendjét. A szlovákban is gyakori hiba, hogy az egynemű jelzők közül nem a legfontosabbat helyezik közvetlenül a jelzett szó elé (*két szlovák, bátor és ügyes turista* ehelyett: *két bátor és ügyes szlovák turista*).

A helyes kiejtés és a helyesírás kérdéseit tárgyaló 59 cikknek talán az a legfőbb tanulsága, hogy ezen a területen a nyelv művelésnek fokozott erővel kell munkálkodnia. Külön is kiemeljük a szerzőknek azt a szemmel látható törekvését, hogy az idevágó tudnivalókat, szabályokat és tanácsokat egyszerűen, világosan, minden szakmai körmönfonság nélkül, a jó nevelők türelmével fogalmazzák meg. A cél — itt is — az egységes, „mindenkire kötelező” irodalmi ejtés tudatosítása. Határozottan elítélik — például — a szlovákok körében is divatozni kezdő betűejtést. Nagy eréllyel védelmezik a *lágy l'* hangot, az *ó* kettőshangzót stb. A színházaknak azt tanácsolják, hogy műsorfüzeteikben közöljék az idegen nevek kiejtését, mit sem törődve vele, hogy ezt némelyek „kezdetleges dolog”-nak tartják. Időszerű kétségekre is gyorsan fölfigyel a „Nyelvi tanácsadó” (a *TU-104* ejtése stb.).

A helyesírás — úgy látszik — kevesebb gondot okoz odaát, mint nálunk. A legtöbb hibának talán kiejtésbeli bizonytalanság az oka, úgyhogy a helyesírási cikkek zöme valójában szintén a köznyelvi ejtés problémáit feszegeti. Újabb keletű törekvés, hogy bizonyos ázsiai és afrikai földrajzi neveket nem a volt — vagy hamarosan távozó — gyarmattartók nyelvéből ismert alakjukban, hanem az őslakosság kiejtésének megfelelően írják.

A második kötetben a — viszonylag ugyan sovány — stilisztikai fejezet a fogalmazás és a beszéd stílárís, esztétikai kívánalmaira hívja fel a figyelmet, elsősorban egy-egy szó és kifejezés használati körének és stílusbeli értékének pontos meghatározásával. Helytelenítik a — nyakra-főre használt — kicsinyíteses, bizalmaskodó megszólítás-formákat (*doktorkám, asszonykám* stb.), s kipécézik a helytelen szóhasználat furcsa és nevetséges frazeológiai torzszüleményeit.

A kötetek végén levő szó- és tárgymutatóról külön is érdemes szólnunk, mert a helyesség—helytelenség kérdésében nagyon ügyes szemléltető eszközt talált a gyors eligazításra. A helytelennek minősített elemeket ugyanis szembeötlő módon megjelölték: idézőjelbe vannak téve. Az olvasó tehát a mutatóban keresett szóról azt is tüstént megtudja, hogy a nyelvészek szerint, helyes-e vagy sem. A mutatónak ez az elve a kötet belsejében is érvényesül.

Talán ebből a kissé sommás ismertetésből is kiviláglik, hogy szlovák barátaink — elsősorban Gejza Horák és Jozef Ružička érdeméből — szép és hasznos munkát végeznek a „rádiós nyelv művelés” területén. Az ő munkájuk tükrében pedig még tisztábban látjuk a mi hasonló törekvéseink értelmét.

Szőke István

Az írógép billentyűzete és az Akadémia helyesírási szabályai

I.

Kormányzatunk rengeteget költ a nyelvtudomány fejlesztésére, a Magyar Tudományos Akadémia által kibocsátott egységes helyesírásnak a gyakorlati életben való megvalósítására. Kezdve az általános iskola első osztályán, ahol már az apró koponyákba igyekeznek beleverni a sok más szabály mellett az *i, u, ü* és az *í, ú, ő* közötti különbséget. S ez így megy — nagyon helyesen — az iskolázás során végig, egészen addig, amíg az apró emberke mint felnőtt be nem fejezi iskoláit, és ki nem lép az életbe.

És akkor sokan — a gyakorlati élet túlnyomó részében — kénytelenek megfedkezni arról a helyesírási szabályról, amit már az első általánosban tanulniuk kellett: azt, hogy különbség van a rövid *i, u, ü* és a hosszú *í, ú, ő* között. És miért? Talán lustaság vagy hanyagság miatt? Határozottan még ezt sem mondhatjuk. De gondoljuk csak meg! Az üzemek, vállalatok, intézmények és minden rendű és rangú irodák, intézmények dolgainak írásban való rögzítése, de ma már a szerelmes levelek írása is írógépen történik. És írógépeink 99%-án hiába is akarna valaki a magyar helyesírás szabályai szerint írni, nem tud: nincsen rajtuk *í, ú, ő* betű, melyet ugyan szigorúan megkövetel a magyar helyesírás, de „technikai okok” miatt kénytelenek vagyunk ezeket a szabályokat mellőzni.

S ezzel fokról fokra romlik a helyesírási készsége annak, aki írógépen vet papírra írnia, de rontja azokét is, akik a gépelést olvassák. Arról nem is beszélve, hogy nemcsak a már megtanult szabályokat felejtik el, hanem a továbbfejlődés lehetősége sem áll fenn. Gondoljunk csak az írókra vagy nyomdászokra. Ha valamely szó esetében nem tudják, hogy az rövid vagy hosszú ékezzettel íródik-e (még a leggyakorlottabbaknál is előfordul), akkor megnézi a szótárban, s ezzel a mindennapi gyakorlattal növekszik az ismerete. De gépeléskor erre nincs szükség, mert mindent rövid ortográfiával kell írni.

Helyes ez így? Nem hiszem, hogy valaki is akadna, aki azt mondaná, hogy így helyes, ennek így kell maradni. Akkor hol a segítség? Természetesen az lenne az ideális, ha a régi gépeken a teljes magyar ábécé rajta lenne. De sajnos, még az új gépek billentyűzetének nagy része is hiányos. De ha az új gépek tökéletesen megfelelnek is a célnak, akkor is kb. 25—30 évig kellene várni, amíg az ország írógéppálmánya kicserélődik. Mit kell tehát csinálni? A dolog technikai megoldása „pofonegyszerű”: az írógépekre fel kell szerelni a hosszú *í, ú, ő* betűt. Nem is kerülne olyan sokba. Ha központilag gondoskodnának a különféle írógépekhez szükséges betűkről, gépenként nem kerülne többé a felszerelés 40—50 forintnál. Azt hiszem, ennyit megérne, hogy írógépeinken is megtarthassuk a helyesírási szabályokat. Minden írógépen van olyan használaton kívüli betű vagy jel (négyyszög, háromszög, dollárjel, fontjel, *ä* betű stb.), amelynek helyébe a szerelő felrakhatná az olyannyira szükséges három betűt.

Persze ezt nem lehet máról holnapra megvalósítani, de én azt hiszem, hogy két évi kötelező határidővel minden állami és közületi intézménynél levő gépen az átalakítást végre lehetne hajtani.

Tudom, ezzel csak a technikai átállás lenne megvalósítva. A nehezebbje ezután jönne, a fejekben kellene az átállást megvalósítani. De ezt a reformot csak úgy lehetne végrehajtani, ha a technikai lehetőséget megteremtjük hozzá.

Mautner József

II.

Az írógép-billentyűzet megváltoztatására, ill. a gépirásos szövegekben a helyesírási szabályok megtarthatóságára tett javaslatok régóta foglalkoztatják mind a nyelvészeket, mind a gépirás szakértőit. A Magyar Szabványügyi Hivatal szakbizottsága is foglalkozott a magyar írógép-billentyűzet szabványosításával, melynek során felhasználtuk a korábbi szakirodalmi tanulmányok anyagát. Az írógép-billentyűzet reformálására, az elvi és gyakorlati (műszaki) kérdések megoldására irányuló kezdeményezések jelentős nemzetközi irodalmát ismerjük; ebben a magyar szakemberek tanulmányai figyelemre méltó vizsgálatok eredményeit rögzítik. Ezek között kell említenünk a betűk gyakoriságára vonatkozó statisztikákat, újtechnikai kísérleteket stb. E vizsgálatok alapján a Magyar Gyorsírók és Gépirók Országos Szövetségének gépiráselméleti szakosztálya a Magyar Szabványügyi Hivatal kérésére a közelmúltban elvi javaslatot dolgozott ki egy készülő magyar szabvány céljaira, amely a lehetőség és ésszerűség határain belül figyelemmel volt a helyesírási kívánalmakra is. A javaslatnak azonban más fontos követelményeket is ki kellett elégítenie, hogy a tervezett új billentyűzet megfeleljen azoknak az alapvető elképzeléseknek, amelyeknek végső soron a gépirási munka jelentős könnyítése és a gépirás sebességének növelése a célja.

E cél elérése érdekében a következő alapelveket kellett elfogadnunk: 1. a két kéz között a leütések arányos elosztása a leütések váltakozásának biztosításával, 2. a jobb és bal kéz s az ujjak arányos terhelése annak érdekében, hogy a gyengébb ujjakra kevesebb leütés kerüljön, 3. a billentyűzet olyan mérvű kihasználása, hogy a szükséges betűk, számok és jelek a különböző típusú írógépeken az általános használatnak megfelelően elhelyezhetők legyenek.

Az alapelvek megvalósítása, a helyesírási követelmények részben való teljesítése csak az írógép-billentyűzet és a gépirás reformja útján válna lehetővé. Ennek jelentős termelékenységi, munkaegészségügyi eredményei mellett nem elhanyagolható műszaki, gazdasági (bevezethetőségi) nehézségei vannak. Az írógép-billentyűzet a magyar helyesírás szempontjából tekintve hiányos. Ez a hiányosság már megvolt akkor, amikor a modern írógépek kialakultak. A 42–44 billentyűs írógépek az említett hosszú magánhangzók közül legfeljebb a kis *ú*, esetleg a kis *ű* betűt tartalmazták, de ez is gyáranként, illetőleg géptípusonként változott. A kis *í* azonban a gépeken rendszerint hiányzott. A technikai fejlődéssel együtt járt az írógépek billentyűzetének 46-ra növelése. Ezeken a billentyűkön nem a helyesírási szabályoknak megfelelő kis- és nagybetűket helyezték el, hanem azokat a további jeleket, esetleg rövidítéseket, amelyek a gépiró munkájának megkönnyítését szolgálták (pl. Ft, m², m³, 1/2). E csoportba tartoztak azok a jelek is, amelyeknek beillesztése az írógép billentyűzetébe azért vált szükségessé, mert a szakmai sajátosságok folytán ilyen jelek írására gyakran sor került, és azoknak hiánya a gépírt szöveg kiegészítését kívánta (pl. □, [], idegen nyelvű íráshoz szükséges betűk stb.).

A helyesírási igények szempontjából a ma meglevő nem kielégítő állapot tehát már kezdetben fennállt, és ez később sem változott, amikor a billentyűk száma szaporodott, mert e lehetőségeket a gazdasági élet követelményeinek megfelelő és szükséges jelek, rövidítések elhelyezésére használták fel.

Az írógép billentyűzetének csak egyik hiányossága az, hogy a hosszú magánhangzók közül három hiányzik. Az alapvető hiba az, hogy a betűk jelenlegi elhelyezése nem

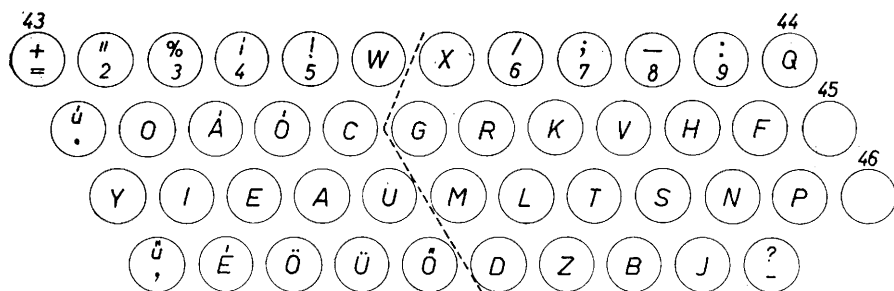
teszi lehetővé a jobb és bal kéz ujjainak váltakozó használatát, továbbá hogy a kisebb teljesítőképességű bal kéz szélső ujjaira aránytalanul nagyobb megterhelés jut, mint az erősebbekre. Ez az aránytalanság tartós és állandó gépirás folytán az ízületek, izmok krónikus elváltozását is okozhatja. Az írógép-billentyűzet jelenlegi elrendezése a gépirótól nagyobb erőfeszítést követel, amely legalább 20%-ra becsülhető, azonos írássebességet feltételezve. Nem hanyagolhatók el a hibák, téves ütések, amelyeket a jelenlegi billentyűzet okoz, még a gyakorlott gépirók munkájában is.

A helyesírási igények kielégítését — általános érvennyel — csak a billentyűzet-reform keretén belül látjuk megoldhatónak, amikor a billentyűzet teljes átrendezése lehetővé válik.

Az elvi javaslat, amely a kitűzött célnak megfelelő elrendezésű billentyűzet megalkotására irányult, elkészült. A billentyűzet bal mezőjében a magánhangzók, jobb mezőjében a mássalhangzók helyezkednek el. A magyar nyelvben igen gyakori — bár nem teljesen szabályszerű — a magánhangzók és mássalhangzók váltakozása. Így módon a két kéz közel váltakozva írja az egymás után következő betűket, s ezáltal az írás sebessége növelhető, és biztonsága, hibátlanúsága fokozható. A ritkábban előforduló betűk kerültek a gyengébb szélső ujjakra, hogy ezek túlterhelése elkerülhető legyen, továbbá a pont, vessző írásjelek, amelyeknél a gyengébb leütés csak előnyös lehet, mert nem szakítja át a papírt, s kevésbé rongálja az íróhengert és a szalagot. A jobb kéz terhelése arányos annak nagyobb terhelhetőségével.

Az elvi javaslat kidolgozásakor a kötelezően lezárt 44-es billentyűzetet vettük alapul. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a használatban levő írógéppark jelentős része 42—44 billentyűs. Csak az utóbbi években behozatalra került modern gépek 46 billentyűsek. Ha figyelembe vesszük, hogy a 42 billentyűs géptípusok (pl. Remington) a közeljövőben elhasználódás folytán kiesnek a forgalomból, indokoltnak lehet tekinteni az elrendezésnek 44 billentyűre való megszabását. Ez azzal a további előnnyel is járna, hogy a 46 billentyűs gépek 45. és 46. billentyűjét a különleges szakmai igényeknek megfelelő betűkkel, jelekkel lehet ellátni. A 44 billentyűs javaslatban a helyesírási igények annyiban kerültek kielégítésre, hogy tartalmazzák a kis *í, ú, ű* betűket, míg ezeknek nagybetűs változatai a 45—46. billentyűn helyezhetők el, ha más nélkülözhetetlen szakmai célból nincs szükség rájuk. A szakmai igényeket pedig nem hanyagolhatjuk el. Gondoljunk csak arra, hogy milyen előnyös az egy billentyűn elhelyezett *Ft, m²* és más hasonló rövidítés alkalmazása ott, ahol erre vagy másra az írásanyag szempontjából szükség van, és mennyivel növeli ezek használata az írás sebességét. Nehezen képzelhetjük el, hogy ilyen esetben helyes volna előnyben részesíteni a hosszú magánhangzók nagybetűs alakjait, amelyekre csak a legritkább esetben van szükség.

A 44 betűs írógép-billentyűzet elvi javaslata:

A 45—46. billentyűn elhelyezhető: ä, Ft, m², m³, 1, ½, 0, Ø, () vagy más betűk, számok, jelek.

A nyelvi sajátosságoknak megfelelő magyar írógép-billentyűzet megvalósításának kérdésében még nem jutottunk el a bevezethetőség feltételeinek kidolgozásához. A nehézségek rendkívül sokrétűek, és pillanatnyilag meg kell elégednünk azzal, ha ezeket a lehető teljes részletességükben megismerjük.

Elsőként kell szólnunk a gépirás oktatásának kérdéséről. A gépirás oktatása a tízujjas vakírás rendszerében a jelenleg használatos billentyűzetre épült. A tankönyvek, gyakorlatok ennek alapján készültek, ennek átállítása és kipróbálása, új tankönyvek elkészítése, a tanároknak az új rendszer elsajátítása hosszabb időt igényel.

Az oktatás kérdésével függ össze a bevezethetőségnek egy másik problémája, a gépirók oktatása, illetőleg átképzése az új billentyűzetnek megfelelően. Az új rendszerű billentyűzet alapján történő gépirásoktatás lehetséges volna mindazok számára, akik azt iskolában vagy iskola utáni tanfolyamokon, a javaslat elfogadása után, kezdik elsajátítani. Megfontolandó, hogy szükséges és egyáltalában lehetséges-e a már megfelelő sebességgel író gyakorlott munkaerőket az új billentyűzetnek megfelelő tízujjas vakírás megtanulására bírni? Nyilván nem. Ez a körülmény maga után vonja, hogy a jelenlegi billentyűzetű író gépekre még hosszú ideig szükség lesz. Azok számára viszont, akik már az új rendszert tanulták, természetesen új elrendezésű billentyűzettel ellátott írógépeket kell majd biztosítani. Ennek a nehézségei nem lebecsülendők. Egy-egy vállalatnál nehéz meghatározni a kétféle billentyűzettel ellátott írógépek arányát, figyelemmel a kis- és nagykozs gépekre és arra a körülményre, hogy a vállalatok tartalék gépekkel általában nem rendelkeznek.

Szólnunk kell a gépek átalakításának műszaki problémáiról is. Műszakilag a billentyűzet átalakításának nincs akadálya akkor, ha az nem jár az egy betűkaron levő betűk megváltoztatásával is. Ez utóbbi ugyanis csak az esetben lehetséges, ha a különböző betűtípusú gépekhez megfelelő tartalék betű és a betűkar megjelölésére szolgáló gomb is kellő mennyiségben rendelkezésre áll. Az új típusú gépekre nézve feltehető, hogy a betűcseréknek, az átalakításnak nem lesz akadálya, a régebbi típusú gépeknél azonban ez nehezen oldható meg.

Ezek után fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen megoldási lehetőségeink vannak? Kielégíthetők-e a helyesírási igények a cikkíró szerinti megoldással. Nézetünk szerint nem. Az írógép-billentyűzetnek egységes, zárt egésznek kell lennie, mert ez az oktathatóság feltétele. Minden más megoldás csak esetleges. Természetesen nem szabad lebecsülni az egyéni kezdeményezés jótekonny hatását, a helyesírás megtartása iránti jogos igények kielégítésére. Csak örömmel lehet üdvözölni, ha vannak olyanok, akik súlyt helyeznek arra, hogy írógépük a helyesírás szempontjából szükséges betűkkel el legyen látva. Elképzelhető, hogy megfelelő szervezéssel és propagandával ezen a téren jelentős előrehaladás érhető el. Addig is azonban helyes volna, ha legalább azok, akiknek munkájuk jellegénél fogva fokozottabban indokolt az ékezetek helyes használata, írógépeiket ilyen betűkkel felszerelnék. Ezt a megoldást ajánlhatjuk különösen az íróknak, nyomdai kéziratok készítőinek és más hasonló foglalkozásúaknak, mert ezzel elősegíthetik a további munkafolyamatok (pl. nyomdai előkészítés, szedés) gazdaságos és hibátlan elvégzését.

Ami pedig a billentyűzet reformjának megvalósítását illeti — amely alapvetően rendezné a helyesírási igények kielégítését is —, az egy részletesen kidolgozott és az illetékesek által egybehangolt bevezetési terv elfogadását feltételezi.

Ennek fázisai a következők volnának:

1. Az írógép-billentyűzet elvi javaslatának a szakértők által történőmegvitatása, esetleges módosítása és a végleges tervezet elfogadása.

2. Az elfogadott írógép-billentyűzet gyakorlati kipróbálása.

3. Az új billentyűzetnek megfelelő tankönyvek elkészítése, az oktatás szervezése.

4. Az új rendszerű billentyűzet használatára megtanított gépirók számára a vállalatoknál, hivataloknál, intézményeknél biztosítani kell a megfelelően átalakított írógépek használatát. Esetleg a későbbiekben folyamatosan behozatalra kerülő írógépeket már az új billentyűzettel ellátva lehetne megrendelni.

5. A régi billentyűzethez szokott gyakorlott gépirók részére biztosítani kell a régi billentyűzettel ellátott gépek meghagyását, ha számukra az új billentyűzetre való áttérés nehézséget jelent. A fiatal gépirók átképzése az új billentyűzetre azonban mindenképpen kívánatos volna, mert rövid időn belül a megfelelő írássebességet elérhetik, annak minden előnyével együtt.

A Magyar Nyelvőr olvasói: nyelvészek, pedagógusok, gyakorlati gépirók és más illetékesek hasznos segítséget adhatnak a magyar írógép-billentyűzet reformjával kapcsolatban tett javaslatok helyes megoldásához és megvalósításához.

Barta Gábor

India nemzeti nyelvének kialakulásáról. Többen érdeklődtek aziránt, hogy Indiában milyen nyelven beszélnek, van-e egységes nyelv. Ezekre a kérdésekre Debreczeni Árpád a következő felvilágosítást adja.

1. A hindi nyelvet ma India lakosságának körülbelül egyharmada beszéli. Amikor az ország visszanyerte függetlenségét, a nemzeti kormányzat úgy határozott, hogy ez a nyelv tarthat leginkább számot arra, hogy India nemzeti nyelve legyen. Ezért a hindi lett India hivatalos nyelve. Az angol nyelvet egyelőre még általánosan használják, de minden vonalon a hindi nyelv fokozatos bevezetésére törekednek. Természetesen olyanok is vannak, különösen a déli dravida nyelvű államokban, akik nem akarják elismerni a hindi nyelv vezető szerepét, a központi kormány azonban a hindi nyelv mellett foglal állást. Fejlesztésére nyelvújítási mozgalmat indítottak el, amely bizonyos vonatkozásban emlékeztet a magyar nyelvújításra.

2. A hindi nyelv története nagyon bonyolult, teljes megértéséhez India történetét is ismernünk kell. Őse az óind beszélt nyelv, amelyet a Perzsián keresztül Közép-Ázsiából bevándorló árja pásztorközösségek hoztak magukkal az i. e. második évezred közepe táján. Az ind nyelv írott emlékei időrendi sorrendben a nyelv fejlődésének következő fokozatait mutatják: 1. védikus szanszkrit, a védák¹ nyelve, 2. klasszikus szanszkrit, a brahmanok² irodalmi nyelve, 3. prákrit³ nyelvjáráások (i. e. 500 — i. sz. 500) és 4. apabhramsa⁴ nyelvjáráások (i. sz. 500—1000). Az utóbbiak már átmenetet alkotnak a hindi nyelv legrégebbi alakjához. Az említett irodalmi nyelvjáráások a történelem különböző

¹ A hinduk ősi szent könyvei, amelyeknek nyelve megőrizte az árja bevándorlás előtti ind nyelv elemeit.

² A legelőkelőbb kaszt tagjai.

³ A szó eredeti jelentése: természetes. Így nevezték azokat a középipind irodalmi nyelvjáráásokat, amelyek a későbbi fejlődés során az egykorú beszélt nyelvekből alakultak ki, és kezdetben közelebb álltak a nép nyelvéhez.

⁴ Eredeti jelentése: hanyatlás, dekadencia. A középipind irodalmi nyelvjáráások legújabb alakja, amely a prákritokhoz viszonyítva további fejlődést — az indiai grammatikusok szerint hanyatlást — jelent.

korszakaiban keletkeztek, nem azonosak az ind beszélt nyelvvel, de megőrizték a kialakulásuk idején beszélt ind nyelvjárások egyes sajátosságait.

3. Az újind nyelv korszakát az i. sz. X. századtól kezdve számítjuk. Főbb nyelvjárásai a hindin kívül a szindhi, gudzsaráti, pandzsábi, kasmíri, nepáli, maráthi, bengali, urija és aszámi.

A hindi nyelv történetét 1. óhindi (— i. sz. 1500), 2. középhindi (i. sz. 1500–1800) és 3. modern hindi (i. sz. 1800 —) korszakra osztjuk.

Az óhindi korszakban egységes hindi nyelvről még nem beszélhetünk, de irodalmában már felismerhető az egységesítésre és közérthetőségre irányuló törekvés.

Az egyik ilyen irányzat vagy stílus képviselői a vándor énekesek, akik fejedelmi udvarról fejedelmi udvarra vándorolnak, hősballadákat énekelnek, s ezekben több nyelvjárás elemeit egyesítik, hogy így közönségük jobban megérthesse nyelvüket. A hindi nyelvnek jelenleg is élő nyelvjárásai — a khari bóli,¹ bradzs bhásá,² rádzsasztháni,³ avadhi,⁴ bhódzspuri,⁵ methili⁶ és a magadhi⁷ — már ekkor is megvoltak. A korszak kevert irodalmi nyelvjárásaiban azonban a khari bóli elemei az uralkodók.

A másik, egységre törekvő irányzat vallási jellegű, de valójában a nép széles rétegeinek politikai törekvéseit szolgálja egyrészt a hindu kasztrendszer merevsége, másrészt pedig a mohamedán vallás türelmetlensége ellen. Ez a bhakti⁸ mozgalom, amely a költészetten keresztül nagy hatással volt egész Indiára. A bhakti költészet két kimagasló alakja Kabir, a mozlím takács és Guru Nának, a szikh vallás megalapítója.

A bhakti mozgalom a középhindi irodalomra is nagy hatással volt, és követői között a hindi irodalom aranykorának több kiváló képviselőjét találjuk. Ilyenek Tulszi Dász, a szanszkrit Rámájana hindi változatának, a Rám csarit mánasz című eposznak szerzője és Szúr Dász, a Szúr szágar című költemény szerzője.

A középhindi korszak irodalmában megszűnik a khari bóli nyelvjárás uralkodó jellege és több beszélt nyelvjárás, így a bradzs bhásá, avadhi, bhódzspuri, rádzsasztháni hatása érvényesül. A Rám csarit mánasz például avadhi, a Szúr szágar pedig bradzs nyelvjárásban íródott. Ennek oka valószínűleg a mohamedán hódítás megszilárdulásában keresendő. Ugyanis ekkor alakul ki az urdu nyelv, amely a mohamedán uralkodó osztály mesterséges nyelve. Az urdu nyelv bizonyos mértékben átveszi a khari bóli szerepét, az udvar, a vezető osztály a perzsán kívül az urdu nyelvet beszéli, a khari bóli pedig a költészetben is háttérbe szorul.

Az urdu gyors térhódítása azzal is magyarázható, hogy ez a nyelv szintén a khari bóli nyelvjáráson alapul. Úgy jött létre, hogy a Delhi környékén beszélt tiszta khari bóli nyelvtani alapjára arab és perzsa szavakat és kifejezéseket oltottak. A khari bóli azonban az urdu és a többi észak-indiai nyelvjárás mellett ebben a korszakban is fennmaradt.

A mogul uralom alatt fejlődésnek induló kereskedelmi rendszer nagyobb mozgási lehetőséget biztosított a kereskedelemmel foglalkozók számára, s ez újabb lendületet

¹ Delhi környékének nyelvjárása. Lallú Lál hindi író nevezte el így 1803-ban. Hindusztánnak is nevezik.

² Ágra város környékének nyelvjárása.

³ A jelenlegi Rádzsaszthán nyelve, több kisebb nyelvjárásra oszlik.

⁴ Avadh tartomány nyelvjárása a jelenlegi Uttar Pradés államban.

⁵ Bhódzspur tartomány nyelvjárása a jelenlegi Uttar Pradés államban.

⁶ A régi Mithila tartomány nyelvjárása Bihár állam északi részén.

⁷ Magadha tartomány nyelvjárása Bihár állam déli részén.

⁸ A bhakti szó jelentése hívő, tisztelő. Így nevezték azt a vallásos irányzatot, amely a mohamedán hódítás idején keletkezett Indiában és az emberek egyenlőségét hirdette. Hirdetői voltak a „bhakta” szentek.

adott a hindi nyelv fejlődésének is. Az urdu nyelv az udvari irodalomban és költészetben virágzott, a hindi nyelv pedig inkább a nép körében fejlődött tovább. A munkát kereső emberek a különféle nyelvterületekről a nagy városokba özönlöttek, s a sokféle dialektusból fokozatosan kialakult egy általánosan értett nyelv, amelynek elemei főleg a khari bóli nyelvjárásból, kisebb mértékben pedig egyéb nyelvjárásokból származnak. Természetesen elég sok arab és perzsa szó is meghonosodott ebben a nyelvben.

A modern hindi keletkezésére több elmélet van. Egyes nyelvtörténészek szerint úgy jött létre, hogy az urduban a perzsa szavakat és sok khari bóli szót úgynevezett *tatszama*¹ szavakkal helyettesítettek. Egy másik felfogás szerint a Delhi környékén beszélt tiszta khari bóliból alakult ki. Olyan felfogás is van, amely szerint a modern hindi nem a tiszta khari bóliból, hanem annak olyan változatából jött létre, amelyet a Delhiből és a többi nyugati városból kelet felé vándorló kereskedők beszéltek. Ebbe a nyelvbe a kelet felé irányuló vándorlás közben különféle egyéb nyelvjárások elemei is belekerültek. A fenti elméletek mindegyikében van bizonyos igazság. Hozzátehetjük még, hogy a modern hindi nyelv kialakulását a hindu-mohamedán ellentét is elősegítette. A túlnyomó részben hindu lakta területeken az urdu nyelvet a mohamedán hódítók nyelvének tekintették, s ezért szívesebben beszélték a khari bóli hindit, amelyben a múlt század elejétől kezdve mind több és több szanszkrit szó honosodott meg. A modern hindit leginkább az különbözteti meg a többi észak-indiai nyelvjárástól, hogy az idegen eredetű szavakat és sokszor a *tadbhava*² szavakat is *tatszama* szavakkal helyettesíti. Ez az irányzat még ma is érezteti hatását.

4. Az évezredes fejlődés és a társadalmi-történelmi változások következtében a jelenlegi hindi nyelv nagymértékben különbözik a szanszkrit nyelvtől. Ez ugyanis szintetikus nyelv, a hindi és a többi mai észak-indiai nyelv pedig általában többé-kevésbé analitikus nyelvek. Különösen a hindire vonatkozik ez. A szanszkritből eltérően a hindi nyelv a főnevek ragozásában a főnevek után tett viszonzyszavakat, úgynevezett posztpozíciókat, az igeragozásban pedig összetett igealakokat és segédigéket használ, s ragozás közben a főnevek és igék tőhangzói változatlanok maradnak. Jelentősen leegyszerűsödött az egyes szavak hangalakja is. Az összetett mássalhangzók és a diftongusok eltűntek vagy leegyszerűsödtek, a szóvégződések pedig sok esetben lekoptak. Jellemző hangtani és kiejtésbeli változás a szanszkrit rövid *a* hang részleges vagy teljes redukciója is. Ezt a hangot a mai hindiben, ahol megmaradt, legtöbbször a „*sva indogermanicum*”-nak megfelelően ejtik. A diftongusok közül az *au* általában *ó*-ra, az *ai* pedig *é*-re változik. A mássalhangzótorlódások sok esetben szintén eltűnnek (pl. *gn* > *g*, *kṣ* > *kh*, *st* > *th* stb.).

Ennek a fokozatos hangtani fejlődésnek eredményeképpen jöttek létre az óind szavakból az úgynevezett *tadbhava* szavak, amelyek a jelenlegi észak-indiai nyelvek szókincsének gerincét alkotják.

Az említett nyelvtörténeti fejlődés azonban spontán jelenség, nem pedig a nyelvújítás eredménye. A nyelvújítás inkább a szókincs állagát érintette. A hindi nyelv szókincsé főleg ind, kisebb mértékben pedig idegen eredetű (arab, perzsa, török, angol, portugál stb.) szavakból áll. Az idegen szavak elterjedése az idegen hódítások következménye.

¹ Eredeti jelentése: ugyanaz. Így nevezik a szanszkritből változatlanul átvett kölcsönszavakat.

² Eredeti jelentése: abból eredő. Azokat az óind eredetű szavakat nevezik így, amelyeknek hangalakja és esetleg jelentése is módosult az idők folyamán. Ezek a szavak a prákrit és az apabhramsa nyelvjárások hangtani fejlődésén keresztül kerültek a hindibe.

5. Amint láttuk, a hindi nyelv történetében az egységesítésre és közérthetőségre irányuló törekvés régi keletű. A modern hindi korszakban ez a fejlődés új lendületet kap, és mindinkább tudatossá válik. Az 1800. év körül kezd el munkásságát Lallú Lál indiai író, aki hindi és urdu nyelven ír. Több munkatársával együtt a kalkattai Fort William College angol vezetői támogatják. Lallú Lál tudatos nyelvújító. A perzsa és arab szavakat nagyrészt kiküszöböli, és tatszama szavakkal helyettesíti. Ugyanakkor igyekszik az urdu nyelv hajlékonyságát átvinni a hindi nyelvre. Ez részben sikerül is neki, s munkája nyomán fejlődőképes prózairodalom jön létre, majd a XIX. század második felétől kezdve a modern hindi költészet is fejlődésnek indul. Az európai eszmék a hindi nyelvre és irodalomra is hatással vannak. A nyelvújítási mozgalom itt is a reformtörekvések korszakára esik, akárcsak Magyarországon. Indiában az arab, perzsa és később az angol nyelv erős befolyásának megszüntetése volt a főcél. A nemzeti öntudat ébredését jelzi ebben a korban az 1857. évi szipoj¹ lázadás is, amely a fejedelmek viszálykodása, az egységes hadvezetés hiánya és sok egyéb gátló körülmény következtében nem járt ugyan közvetlen sikerrel, de elindította azt a folyamatot, amely végül is India függetlenségének kikiáltásához vezetett.

A hindi nyelvnek azonban még mindig nem volt tudományos és technikai szókincese. Sok új fogalmat még mindig idegen, főleg angol és egyéb európai szavakkal jelöltek. Ennek a hiányosságnak megszüntetését szolgálja az indiai oktatásügyi minisztérium által 1950-ben létrehozott bizottság, a Board of Scientific Terminology, amely nyelvészekből és más szakemberekből áll, s a különféle tárgykörök szerint albizottságokra oszlik.

A bizottság közelebbi feladata megszüntetni az angol nyelv uralmát a tudományos és szakirodalomban, távolabbi célja pedig egységes indiai nemzeti nyelv kialakítása. A nemzetközi kifejezéseket meghagyja, de egyébként teljes mértékben a hindi, valamint a többi indiai nyelv szókincsére támaszkodik.

Munkájában az alábbi módszereket alkalmazza.

1. Az olyan idegen eredetű szavak mellé, amelyek nem asszimilálódtak ugyan teljesen, de megfelelő hazai szó hiányában mégis használják őket, hindi kifejezéseket alkotnak. Ezeket egyelőre párhuzamosan használják, de ha meghonosodtak, teljesen kiszoríthatják az idegen szavakat. Ez a kétnyelvűség a hindi terminológia egyik alapvető sajátossága.

2. Vizsgálják a meglevő szakkifejezéseket, s ha azt tapasztalják, hogy nem felelnek meg teljesen az általuk jelölt fogalmaknak, akkor új, megfelelőbb szavakkal helyettesítik őket.

3. Tanulmányozzák a jelenlegi, továbbá a középkori és ókori ind szókincsét. Olyan szavak után kutatnak a régi művészet és tudomány köréből, amelyek felhasználhatók tudományos és technikai szakkifejezések alkotására.

4. Tanulmányozzák a meglevő hindi terminológiát és a bizonytalan jelentésű kifejezéseket olyan szavakkal egészítik ki, amelyek pontosabban meghatározzák az egyes fogalmak árnyalati különbségeit.

5. Az egyes rokon értelmű szócsoportok szavait együtt vizsgálják.

6. Végül, ahol szükséges, új szavakat alkotnak főként szóösszetétellel.

A szóösszetétel nem új keletű a hindi nyelvben, sok tudományos kifejezést alkotnak ezzel az eljárással.

¹ A *szipoj* szó az arab eredetű *szpáhi* szóval azonos, jelentése katona. Így neveztek a brit gyarmati hadseregben szolgáló indiai katonákat.

6. A bizottság munkájának egyik fontos elve pánindiai jellegű szókinés kialakítása. Az új szakkifejezéseket lehetőleg úgy alkotják meg, hogy valamennyi indiai nyelvben meghonosodhassanak. Ezért egyrészt olyan kifejezéseket használnak, amelyek több indiai nyelvben is előfordulnak, másrészt pedig sok szót vesznek át nemcsak az árja eredetű észak-indiai nyelvekből, hanem a dravida nyelvekből is. Ezeket a szavakat úgy válogatják meg, hogy hangtani és szerkezeti jellegük alapján könnyen beleilleszthetők legyenek a hindi nyelv szókinésébe.

Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy egyes megfigyelők szerint a 'modern indiai nyelvek bizonyos mértékben valóban közelednek egymáshoz. Újabban mindinkább tért hódít az a vélemény, hogy a túlzott szanszkritizálás elszigeteli és nehezen érthetővé teszi a hindi nyelvet. Az észak-indiai rokon nyelvek igen fontosak a hindi nyelv fenntartása és továbbfejlesztése szempontjából. Sok olyan szó, amelyet a mai hindi írók a szanszkritből vesznek át, tadbhava alakjában a khari bóliban és a hindi nyelvterület egyéb tájnyelveiben is megtalálható finom árnyalati eltérésekkel. A hindinek ezekből az élő népi nyelvekből kell táplálkoznia, mert csak így terjedhet el széles körben és válhatik idővel valóban az egész indiai nép nemzeti nyelvévé.

Debreczeni Árpád

Aki — elvont dologra. A Magyar Nyelvőr 1961. évi 3. számában (375) az *aki* használatára vonatkozó kis adalékában F. G. rámutatott arra, hogy „a nyelvjárásokban ma is gyakran vonatkoztatják az *aki* névmást nemcsak személyekre, hanem más élőlényre, sőt élettelen és elvont dolgokra is”. A cikkeske utalt Arany Jánosnak Ilosvai, Selymes Pétertől átvett mondatára („És, kit a csizmáján viselt, sarkantyúját”), majd arra, hogy „idézhetnénk maiaktól is”. Talán érdemes példaként felhívni a figyelmet Ady versének (Vágni hogy szeretnék) egy mondatára:

Óh vágni hogy szeretnék,
de nem vággyal, *aki* csak percnyi
de vággyal, amellyel
örökig ki lehet teelni.

Kézenfekvő (legalább számomra), hogy az *aki* használata nem személlyel kapcsolatban — itt is, egyebütt is — ösztönös rangemelési igyekezet, megszemélyesítés eredménye. Ady idézett mondatában ez a szándék kiérezhető, de különös az, hogy Ady a kétféle és kétféle értékű vágy megkülönböztetése, szembeállításakor a kisebb értékű „percnyi” vágyat tiszteli meg a rangosító *aki*-vel, a nagyobb értékű, örökig kitelelő vágnak pedig már csak a szokásos szabály szerint *amely* jut ki. Ebben a logikailag hibás felcserélésben talán kifogásolni lehet a műgondnak azt a hiányát, amit már Hatvany Lajos is szemére vetett Adynak (lásd Ady Hunn, új legenda című versét), de sejtésem az, hogy Ady tollát az vezethette, hogy az *aki* szó ragozatlanul szerepel és ezzel alkalmassá válik a rangemelési szándék érzetetésére, míg a második esetben már ragozottan jelentkezik a szó: *amellyel*. A költői varázs titka, hogy mégis kicsendül a versből, hogy a rangemelés az örökig élő vágnak dukál.

Beck Salamon

Mikszáth egy stílusfordulatának keleti mintája. Egy most kiadott levelében írja Mikszáth 1889-ben a következőket Laky Margitnak: „... szeresse doktor bácsit, Mikszáth bácsit mindig — de a szaduceusokat ne” (Mikszáth Kálmán Összes Művei. XXV. Levelezése. 2. Bp., 1961. 28. 1. 173. szám).

Méreiné Juhász Margit gondos jegyzete a 195. lapon felvilágosítást ad a szaduceusok felől (itt talán csak azt kell kiigazítanunk, hogy nem „őszösvetségi” párt volt, hanem biblia utáni), de ez magát a fordulatot nem magyarázza meg. Az alábbi talán igen.

A zsidó államnak a makkabeus uralom végén két nagy pártja volt: a farizeusok és a szaduceusok (a harmadiknak, az esszeusoknak kisebb szerepe volt). A nép a farizeusokhoz húzott, a királyi udvar a szaduceusokhoz. Alexander Jannaj idején már véres összecsapások is fordultak elő közöttük. Halálos ágyán a király (i. e. 76-ban) feleségének, Salome Alexandrának végrendeletül hagyta meg: „Ne félj se a farizeusoktól, se a szaduceusoktól, csak a kétszínűektől!” (Szóta 22b; *Max L. Margolis—Alexander Marx : A History of the Jewish People. Philadelphia, 1947. 157*). Mint idézet is nagyon gyakori (vö. *J. L. Baron : A Treasury of Jewish Quotations. New York, 1956. 192. l. 403. 5. szám*). Ez bujkál a Mikszáth-féle átformált, kiforgatott megfogalmazás háttérében. Nyilvánvalóan egy közös beszélgetésben kerülhetett elő — valamely olvasmány, színdarab vagy iskolai anyag említése nyomán —, s variálásával hozza itt az író a címzett leány emlékezetébe.

Scheiber Sándor

Kiküld — megküld — elküld. A Nyelvőr postájában az adott kérdésre R. L. G. már válaszolt (Nyr. 85 : 239—40). A kérdező ezt a mondatot említette: „Múlt hó 25-én *kiküldtük* címükre a szemléltető eszközöket”, és az aláhúzott ige igekötőjét tartotta szokatlannak, esetleg helytelennek. A mondat nyilván egy tanácsszervtől származó, hivatalos iratban szerepelt így.

A hivatali nyelvben kialakult egy olyan szóhasználat, amely folyamatosan érzékelteti az érintkező hatóság alá- és fölé-, esetleg mellérendeltségi (egyenrangú) viszonyát is. Egy ügydarabot a hivatal *át-tesz, át-küld, meg-küld, el-küld* a vele egyenlő rangú szervnek (pl. az egyik megyei hivatal a másik megyei hatáskörű szervezetnek); viszont *le-ad, ki-ad, le-küld, ki-küld* az alárendeltnek (valószínűleg jelen esetben is a járási tanács-tól kerültek *le* a szemléltető eszközök az iskolához). Ha felettes hivatalnak szól a szöveg (pl. megyei hivatal ír a minisztériumnak), akkor általában a *felterjeszt* ige használatos; magát a cselekvést a *fel-küld* igével fejezik ki. Ezt a megkülönböztetést egyébként az Értelmező Szótár is feltünteti 1 : 319, 346 (nem egészen így), 2 : 675, 736, 4 : 606, 699, 1100 (nem egészen így).

Mivel a helyesnek tartott és ajánlott *elküld* alakban ez a „viszony” nem jut kifejezésre; a hivatalok nem használják, jöllehet ez lenne a „legszerencsésebb” választás.

M. O. E.

Gyeső vagy gyető? Szendrey Zsigmond Jókai tájshavai című gyűjteményében közzétette azokat a szavakat, amelyek a MTsz.-ban egyáltalában nem vagy csak más jelentésben fordulnak elő (MNY. 18 [1922]: 134). Ezek között találjuk a *gyeső* szót a következő idézettel: „most ballagjunk, a míg ballaghatunk; ha a *gyesőre* felérünk, majd jobb lesz az utunk” (68 : 213). Ez az idézet Jókai Szeretve mind a vérpadig című regényének második kötetében fordul elő, de Szendrey semmiféle magyarázatot nem fűzött sem ehhez, sem a többi Jókaitól kicédlázott tájshóhoz, a szövegkörnyezetből megmagyarázottnak tekintette a szó jelentését.

A *gyeső* szó, eddigi kutatásaim alapján mondhatom, egyetlen szótárban sem fordul elő. Egyetlen adatot találtam reá az Akadémiai Nagyszótár cédlái között, Jókainak Szegény gazdagok című regényéből kicédlázva, de nem *gyeső*, hanem *gyető* alakban-

Az idézett helyen ez olvasható: „Majd ismét egészen pusztá, kopár hegyhátak közé emelkedik az út, a hol csak elszórva állt meg egy-egy bokor a *gyetön*, még kalyibának sincs híre sehol, csak egyes bekerített szérüket látni, mikbe az cláh szénáját takarítja be, póznát dugva a boglya közepébe, hogy el ne vigye a szél, vagy felrakta azokat egy-egy előfa tetejébe, mint valami gólyafészket” (15 : 110).

Kérdésem, melyik alak a helyes? *Gyeső* vagy *gyető*?

Sikerült Jókainál még egy harmadik adatot is találni, Az új földesúr című regényben: „Nem is került (ti. Kampós) most a *gyetőnek*, hanem egyenesen nekivágott, a merre a kolnának visz az út...” (24 : 26).

A kétszer előforduló *gyető* alak valószínűvé teszi, hogy a *gyeső* sajtóhiba, bár a Nagyszótár cédulájára ráírta valaki: „Vigyázat! Esetleg sajtóhiba!”

Jókai három adata időrendben így követi egymást: Szegény gazdagok 1860, Az új földesúr 1862 (Pesti Napló); Szeretve mind a vérpadig 1882 (A Hon).

Mind a három helyen kiderül a szövegből, hogy valamilyen emelkedést jelentő szóval állunk szemben. Tolnai Vilmos Az új földesúr iskolai kiadásában „avar domboldal” jelentéssel magyarázza, másutt sehol a szó jelentéséről nem történik említés. A Szegény gazdagoknak újabb kiadása, amelyben szómagyarázat is található, ezt a szót nem említi, bár megmagyarázza a *garderob*-ot, *gentleman*-t, *guvernant*-ot, sőt a *fátum*-ot is (Áll. Irodalmi és Művészeti Kiadó Bukarest, Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1959).

A Szegény gazdagoknak Budapestén a Hírlapkiadó Vállalatnál 1957-ben megjelent szövegében, amelyért Teleki László felelős, a *gyető* szó már elő sem fordul; így van nyomtatva a szöveg: „Majd ismét egészen pusztá, kopár hegyhátak közé emelkedik az út, ahol csak elszórva állt meg egy-egy bokor a *hegytetőn*, még kalyibának sincs híre sehol...” (1. kötet 151. lap). Ennek a kiadásnak szövege „azonos a Szépirodalmi Könyvkiadónál a Jókai Mór válogatott Művei sorozatban megjelent szöveggel”.

Csak Jókainál fordul elő ez a szó kétféle alakban, amelyekből az egyik sajtóhiba lehet. Jelentése 'emelkedés, domb, magaslat'. De honnan vette Jókai? Hallotta? Vagy talán maga csinálta? Ebből a két szóból: *gyepű* és *tető*?

Molnár József

Prügelknabe — bűnbak-gyerek. Egy Nyelvőr-postabeli egyszerű válaszból (84 : 505) indult ki a vita: létezett-e valóban az az „intézmény”, hogy a fejedelmi csemete helyett, ha rossz fát tett a tűzre, a vele együtt nevelkedő közrendű gyereken verték el a port? Mollay Károly történeti mendemondának minősíti a dolgot (85 : 238), mivel szerinte a történettudomány egyetlen ilyen esetet sem igazolt. F. G. német és angol szótárak adatait sorolja fel ellenbizonyítéskul; ezek egyike történeti forrásokra is hivatkozik (85 : 379).

Ezzel kapcsolatban utalok Ráth-Végh István Anekdoták, furcsaságok című könyvére (1958), amelynek A virgács című fejezetében szó van a *bűnbak-gyerek*-ről is. F. G. tehát jól emlékezett, hogy ez használatos a *Prügelknabe* magyar megfelelőjeként, bár nem gyökerezett meg igazán, s jelképes értelemben ma is a német szót használjuk. Más magyarázati kísérletek: *bűnbak*, *csihés*, vö. Tolnai: Magyarító szótár (1928), *bűnbak*, Halász Előd: Német—magyar szótár (1960).

Ráth-Végh azt írja, hogy az angol hercegeknek a nyírfavessző varázserejében hívó s ugyanakkor a fejedelmi bálványnak hódoló szolgálattelkü nevelői „megalkották a *bűnbak-gyerek* intézményét; ez a német fejedelmi udvaroknál is divatos lett (*whipping-boy*, a németeknél *Prügelknabe*).

A hercegi lurkó mellé egy értelmes, jól tanuló játszótársat adtak, hogy példát vegyen róla. Ezt azonban csak mellékes célnak szánták. A dolog veleje az volt, hogy ha a hercegfi nem tudta a leckét, a tanulótársát verték meg helyette . . .

Hogy használt-e?

A bűnbak-gyerekek igen, mert hiszen a fejedelmi iskolatárs nem feledkezett meg a Virgács kisasszonnyal kötött házasságáról, s a hivatali és ranglétrán hálás kézzel tolta fölfelé. I. Károly király nadrághelyettese, William Murray, lordfőbírói szék párnáján pihenhetette ki a múlt idők megpróbáltatásait" (47).

Első könyveitől eltérően Ráth-Végh ebben a munkájában az erősen népszerűsítő jelleg miatt nem idézi forrásait. Kutatói alaposságát ismerve azonban így is megbízhatunk közlésének adatszzerűségében; név szerint is említi I. Károly angol király (1600—1649.) gyermekkori „helytartóját”. Az Oxford-szótár közölte első *whipping-boy* adat előfordulása (1647.) is az ő uralkodása idejéből való. A szokás eredete azonban nyilván jóval korábbi.

Különös, hogy sem az *Encyclopaedia Britannica* (1957.), sem a *Chambers's Encyclopaedia* (1954.), sem a *Der Grosse Brockhaus* (1953.) nem szól a *whipping boy*-ról, illetőleg a *Prügelknabe*-ről.

A kérdés végső és teljes tisztázását a történészekről kellene várnunk.

K. M.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Lipitor. Sántha M. Ferencnek a címül írt szót illető kérdésére ezt írhatjuk válaszul:

A „Lefizetem én a császárt s annak minden lipitorját” — verssor *lipitor* szava valószínűleg román jövevényszó, azt jelenti: 'pióca', illetőleg átvitt értelemben: 'vérszopó'. Így érthető is ez a sor: lefizetem a császárt s azokat, akik minket kiszípoloznak, akik szívják vérünket.

L. L.

Almás, zabos. Szabó Endre azt kérdezi, hogy a címül írt „tolvajnyelvi” szavak vajon milyen kapcsolatban vannak a köznyelvi *alma* és *zab* gyümölcs-, illetve gabonaféle nevével.

Válaszunk: Az *alma*, *almás* tolvajnyelvi szavak, az *alma* nevű gyümölcsrel semmi kapcsolatuk nincs. A német nyelvből, szorosabban véve a német tolvajnyelvből került a magyarba előbb az *alma*; jelentése: 'semmi; nincs; ne; ne tedd!; vigyázz!'. Alapszava a német jassznyelvi *Almoni* 'özvegy' (nő vagy férfi) ebből a jelentésből fejlődött: 'nem létező személy (akire a bűnöző hivatkozik), nem létező dolog; ami nincs; semmi; nem; ne stb.'. Ennek a német *Almoni* szónak a magyarba kerülő elferdített alakja, kimondva, hasonlít a mi *alma* szavunkhoz, s ezért rögződött meg így.

Az *almás* az *alma* továbbfejlesztése. Jelentése: 'nem létező; rossz; unalmas; link; hamis; nem igazi; jelentéktelen'. Az *ügy almás*: 'nem lesz belőle semmi'; *almás vagyok*: 'rosszkedvű vagyok'; *almás vizsga*: 'könnyű vizsga'; *almás pali*: 'unott, érdektelen, rosszkedvű pofa, jelentéktelen alak'.

A *zabos* nem a tolvajnyelv, hanem a népnyelv szava. Ez már összefügg a *zab* 'gabonaféle' szóval.

Eredetileg a ficáncoló, toporzékoló, izgága lóra mondták, hogy *zabos*. Minthogy a zab igen nagy tápértékű, nagy erőt adó állati eledel, a zabbal jól tartott ló élénk, erős, „tüzes” lesz. Az ilyen lovat aztán nehéz féken tartani, mert nem engedelmeskedik, ugrál, rúgkapál, s mindenféleképpen kellemetlenkedik. Ilyen lóhoz lehet hasonlítani a köteledő, haragjában dühöngő barátságtalan embert is.

R. L. G.

Musica hangszerbolt. Kovács Antalné helyteleníti, hogy Budapesten a Rákóczi úton egy boltnak ez a felirata: „*Musica hangszerbolt*”. Teljesen igaza van: szokatlan ez így; fölösleges az idegen (latin) alakú szót használnunk, amikor minálunk *muzsika* járja, tehát még idegennek is fölsmerhető alakban mondjuk, írjuk a szót. Régóta hirdetjük: kerülnünk kell a fölösleges idegen szavakat, s most hozzátehetjük: még inkább tartózkodnunk kell meghonosodott idegen szavak idegen helyesírású és idegen ejtésű alakjának terjesztésétől.

F. G.

A *sanzon* szó kiejtése. „Hát nekünk a német, mégpedig az északnémet, nem pedig a hozzánk minden tekintetben közelebb álló délnémet kiejtési szabályok szerint kellene mondanunk egy francia szót?” — olvassuk Kiss Ernő levelében a *sanzon* szó ejtésével kapcsolatban (ahogy leírtuk, úgy van a helyesírási szabályzatban).

Igaz, nem egy francia szó osztrák-bajor nyelvi közvetítéssel került hozzánk, s ennek a körülménynek az ilyen idegen szók ejtésében is nyomai vannak. Mégse helyes olyan szabályt erőltetnünk, hogy az átvett francia szavakat „délnémet kiejtési szabályok szerint kellene mondanunk”. Egy idegen szónak a kiejtése nem akkor helyes, ha az átadó vagy közvetítő nyelv ejtismódjához igyekszik minél pontosabban igazodni, hanem akkor, ha a szó ejtésében a mi nyelvünk hangtani követelményeihez, kiejtési hagyományaihoz alkalmazkodunk. Épp erre iparkodtunk ráirányítani a figyelmet az „Édes anyanyelvünk”-nek erről a kérdésről szóló előadásában. (Az 1961. évi könyvhétre megjelent „Édes anyanyelvünk” című kötetben olvashatók ezek az előadások is, a 105—8. lapon.)

F. G.

Gépkocsi-nyeremény takarékbetétkönyv — gépkocsi-nyereményes takarékbetétkönyv. Az Országos Takarékpénztár betétosztályának az ez évben bevezetett betétkönyv-típus elnevezésével kapcsolatban a következő szövegű levelet küldtük válaszképpen: A javasolt *gépkocsi-nyeremény takarékbetétkönyv* elnevezés a szükséges ismertető-jegyeket tartalmazza ugyan, szerkezete tekintetében azonban elég sikerületlen alkotás, mivel a *gépkocsi-nyeremény* és a *takarékbetétkönyv* tagok közti nyelvi viszony nem világos (az előtag jelzője az utótagnak?). Leírni például helyesírási elveinknek megfelelően csak ilyenformán lehetne: *gépkocsi-nyeremény-takarékbetétkönyv*, márpedig nem hisszük, hogy ez a többszörösen összetett szóóriás tetszene a nagyközönségnek. A magunk részéről ezért a betétkönyv nevéül kis változtatással inkább ezt ajánljuk: *gépkocsi-nyereményes takarékbetétkönyv*. Így sem rövidebb az elnevezés, de azzal, hogy két szóvá, jelzős szerkezetté bontottuk szét, talán érthetőbb, s mindenesetre áttekinthetőbb, tagoltabb.

G. L.

Hogy megy sorod vagy sorsod? Grosz Ilona levelében kifogásolja a *hogyan megy sorod?* kifejezést, helyette a *hogyan megy sorsod?*-at ajánlja.

Ha a *hogyan megy sorod?* kifejezést halljuk, nem a nyomtatott vagy írott sorokra gondolunk, hanem a *sor* szónak 'az élet rendje, folyása' jelentésére. Ma már eléggé ritkán használjuk ebben a jelentésében. A *sors* szó értelme: 'végzet, végzetesség, jövő'. A két szót tehát nem lehet felcserélni egymással, mert így a kifejezésnek semmi értelme sincs.

U. I.

A határozott névelő elhagyása. Úr György felhívja figyelmünket, hogy ilyen szövegű nyomtatott plakátok díszlegnek a kirakatokban:

Textilutalványt beváltjuk!

Bőrutalványt beváltjuk!

Itt bizony mind a két mondatnak az elejéről elsikkadt a határozott névelő. Persze még más módon is meg lehetne fogalmazni ezt a szöveget. A határozott névelőnek címek, mondatok, szó szerkezetek elejéről való elhagyása egyre tovább ragadozó járvány, rohamosan terjed, nehéz leküzdenünk. Többször beszéltünk már róla a rádióban is, másutt is, cikkeztünk ellene, mindhiába. De nem mondunk le a harc folytatásáról.

F. G.

Mondatelemzés. Szász József tanár hozzánk intézett levelében azt kívánja, hogy a következő mondatot elemezzük, fő tekintettel az első tagmondat állítmányára és alanyára: *Az új vezér neve Haynau volt, akit kegyetlensége miatt egész Európában emlegettek.*

A főmondat állítmánya — véleményem szerint —: *Haynau volt* (tehát névszói-igei állítmány), alanya pedig: *neve*.

A kérdés megoldása azért nehéz, mivel mind az alany, mind az állítmány névszói része főnév. Ilyen mondat elemzése csak akkor egyszerű, ha a főnévi állítmány szélesebb körű fogalmat jelöl, mint az alany, s az állítmánnyal az alanyt minősítjük. Ilyen — egyszerűbben elemezhető mondatok például: *Az alma gyümölcs.* *A fiam katona.* Világos, hogy az állítmány: *gyümölcs*, illetőleg *katona*, mivel az *alma*, illetőleg a *fiam* fogalmát e tágabb körű fogalmaknak rendeljük alá. A viszony akkor sem változik, ha múlt időben mondjuk: *A fiam katona volt* (állítmány: *katona volt*).

Bonyolultabb a dolog, ha a fogalom köre szempontjából egyenrangú főnevekkel van dolgunk, mint a szóban forgó mondatban is. *Neve Haynau*: ebben a mondatban mindkét tag egyedi jellegű, a *név* főnevet a birtokos személyrag egyedíti. Tehát azon az alapon, hogy melyik az a főnév, amellyel — mint általánosabbal — minősítjük a másikat, nem dönthető el az alany, illetőleg az állítmány kérdése. Ilyen esetben a beszédhelyzetből indulunk ki. A mondat közölje erre a kérdésre válaszol: „Mi a neve?”, nem pedig erre: „Micsoda (a) Haynau (név)?” Tehát a *Haynau* főnévvel minősítjük a *neve* főnevet, nem pedig fordítva. Csak például ilyen összefüggésben volna fordítva: „Haynau a neve (nem pedig álneve)”.

De tehetünk más próbát is. Tudjuk, hogy az *-e* kérdőszócska az állítmányhoz járul, Vajon a mi mondatunk esetében hová tesszük? Nyilván csak így kérdezhetünk: „Haynau-e a neve?” Múlt időben: „Haynau volt-e a neve?”, nem pedig: „Neve volt-e Haynau?” Íme, ezzel a próbával is ugyanahhoz a megoldáshoz jutunk.

Ami az egész összetett mondatot illeti, arról azt kell megállapítanunk, hogy szerkesztése nem helyes, mivel a tagmondatok viszonyításában a tartalmi és nyelvtani mozzanatok nincsenek összhangban. A jelzői mellékmondat ugyanis a *vezér* szóhoz kapcsolódik, ez pedig messze van a mellékmondatától. Helyesen: „Haynau volt annak az új vezérnek a neve, akit . . .” Az utalószó kitételével is elhárítottuk a logikai zavart.

Sz. A.

Mondatelemzés. Óvári Zitának írjuk: A kért mondat (*Anyu a vasárnap délelőtti takarításkor ellenőrizte, hogy . . .*) időhatározója kétségtelenül a *takarításkor* mondatrész, mert ez vonatkozik közvetlenül az állítmányra. A *vasárnap délelőtti* szerkezet együttesen van alárendelve az időhatározónak, mégpedig jelzői minőségben. E szerkezetet tovább elemezve abból kell kiindulnunk, hogy a *szombat este, vasárnap délelőtti* típusú szerkezetek első tagja ragtalan időhatározó, a két szerkezeti tag között határozói viszony van. Ha a második tag valamilyen toldalékot kap, az rendszerint a szerkezetet a maga egészében kapcsolja be a mondatba, a két tag között azonban a határozói viszony továbbra is fennáll. De hangsúlyozni kívánjuk, hogy a *vasárnap* szó ez esetben nem a mondat állítmányának, hanem egyik bővítményének (jelzőjének) határozója.

H. M. I.

A vessző használata. Gyarmati Tibor tanár a Népszabadságnak *Pardon egy perc-re!* című rovatával kapcsolatban azt kérdezi levelében, nem volna-e helyesebb vesszőt tenni a *pardon* szó után.

A vessző kérdésének eldöntése előtt egy kissé közelebbről meg kell nézni, mi is tulajdonképpen itt ennek a szónak a szerepe.

A *pardon* szó eredetileg főnév, végső soron a franciából került nyelvünkbe. Jelentése: 'bocsánat, megbocsátás; kegyelem, irgalom' stb. Tehát egy fogalom „neve”, tartalommal bíró szó (például *nincs pardon* 'nincs kegyelem'). Kialakult azonban egy más használata is. A magyar nyelvközösség egy része az ilyenféle mondatokban már nem gondol a tartalomra, csupán érzelem-, illetőleg akaratfelkeltő hangulatára. Így a közölt mondatban is nem állítmánytól vagy egyéből függő mondatrészként áll, hanem a beszélő erős érzelmi érdekelttségét jelzi függetlenül, az indulatszókhoz hasonlóan. A fogalmi tartalom mellőzésével, közvetlenül fejezi ki a figyelem felkeltésére irányuló enyhe felszólítást. Egyszavas tagolatlan tagmondatként, az Értelmező Szótár kifejezése szerint mondatzóként áll.

Ebben a használatban a másodlagos, tartalommal bíró értelmes szóból keletkezett indulatszók, felkiáltószók kategóriájába sorolhatjuk, mint a *kuss, kussti* (a *kusch dich, couche-toi* kifejezésből) vagy a *mars* (a francia *marcher* igéből német közvetítéssel) stb. féléket.

Az ilyen erős érzelmi telítettségű mondatok tagolását természetesen nagymértékben befolyásolja a hangsúly. Mindig a beszélő szándékától függ, hogy kell-e vessző, vagy sem. Az írásjel — vessző, felkiáltójel, kérdőjel stb. — a beszélt nyelv hangsúlyozásának, a gesztusoknak, sőt arcjáratoknak is szimbolikus jele — mondja Zolnai Béla egyik tanulmányában. Ha tehát a beszélő a *pardon* szót hangsúlyozza erősebben, esetleg fel is viszi a hangját a szó végén, és még hosszabb-rövidebb szünetet is tart, vessző kívánczik utána. De elképzelhető több másféle hangsúlyozási variáció is aszerint, hogy az *egy* vagy a *perc-re* szót akarja-e kiemelni a beszélő. Akkor viszont a *pardon* hangsúlytalan marad, esetleg szünet sem követi, s így vesszőt sem kell tennünk.

R. L. G.

Földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztása tárgyában Fáry Erzsébet tanítónak a következőket válaszoljuk:

Mint leveléből látjuk, tantestületükben vita támadt földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztásáról. A magyar helyesírás szabályai ma érvényes 10. kiadásának 330., 332. és 333. pontja rendelkezik ebben a kérdésben. A 330. pont első mondata így szól: „Mind a magyar, mind az idegen nem összetett tulajdonneveket — beleértve a családneveket is — a magyar szótagolás szabályai szerint választjuk el: *Köl-csey, Mó-ricz, Schil-ler, Tolsz-toj; Bor-sod, Hat-van, Pe-king* stb.” (Ez vonatkozik az összetett tulajdonneveket alkotó szavakra is.) Hogy mik a „magyar szótagolás szabályai”, azt pontosan megtudjuk a közszók elválasztását tárgyaló előző pontokból (314—25.). Ha a földrajzi tulajdonnév összetett, s az összetétel határán kell elválasztanunk a szót, akkor is ugyanúgy járunk el, mint közszavak esetében; ezt mondja ki a 332. pont (pl. *Nagy-erdő*, nem: *Na-gyerdő*). Ha a földrajzi tulajdonnevet a név és toldalék érintkezésének táján választjuk el, akkor is egyezik a szabály a közszavak hasonló körülmények közti elválasztásával; erről szól a 333. pont (pl. *budapes-ti, Keeskemé-ten*; nem: *budapest-i* vagy *Budapest-i*, nem: *Keeskemét-en*).

Mindebből világosan kitetszik, hogy a földrajzi neveknek nincs külön fajta elválasztásuk; ugyanúgy választjuk el őket, mint a közneveket. Téves tehát az a vélemény, hogy „a földrajzi neveket csak az összetételüknél szabad elválasztani”. Úgy látjuk, a vitatkozó csoportok a szabályzatnak egyféle esetre vonatkozó egy-egy pontját általános érvényűvé terjesztik ki; ebből származik a félreértés. Aki azt véli, hogy csak így helyes a *Törökországban* elválasztása: *Török-or-szágban*, az a 332. pontot minden esetre érvényesíti, holott az csak az összetett tulajdonnevek elválasztásának arra az esetére áll, amikor az összetételt az alkotó tagok határán vagyunk kénytelenek megszakítani. (Az állítólagos szabály ellen vétene maga a szabályzat is, mert 252. pontjában ezt az elválasztást látjuk: *kiskundo-rozsmai*.) Így szól a 332. pont első két mondata: „Az összetett tulajdonneveket az alkotó tagok határán ugyanúgy választjuk el, mint az összetett közszavakat. Tehát ha a tagok világosan felismerhetők, akkor az elválasztásban különválnak: *Nagy-istók, Vár-aljai; Balaton-almádi, Kis-újszállás, Nagy-erdő, Nyír-egyháza, Sztálin-grád*; stb.” Föltűnhet, hogy a közölt példák mind olyanok, amelyeket a szabályt nem helyesen értő netán rosszul választana el; a *Balaton-almádi* szót (ha az összetétel határa és a sorvég összeesne) például így kell elválasztanunk: *Balaton-almádi*, nem pedig így: *Balatonalmádi* (a *Balatonon* hamis analógiájára). Ezért nem választottak a szabályzat alkotói ilyenféle példát: *Balatonkenese*, mert ennek azon a helyen való elválasztásában aligha lehet tévedni; senki se szakítaná meg így: *Balatonkenese* vagy *Balatonkenese*.

A másik viatlatkozó csoport (ehhez tartozik Ön is), úgy látszik, a 333. pontot általánosítja, s (ha jól értjük levelének ezt a helyét) csak a *Törökországban* elválasztási módot tartja jónak. — Harmadszor: voltak olyanok, „akik a rendes magánhangzós szótagolás mellett vitáztak (*Tö-rök-or-szág-ban*)”. Ebből a szembeállításból is arra kell következtetnünk, hogy Ön nem helyesli a *Törökországban* szónak ezt a közszói tagolás szerinti elválasztását. Pedig az eddig elmondottakból is kitetszhet, hogy a szabályzat szerint éppen ez a fölfogás a helyes; azaz — ismételjük — a földrajzi tulajdonneveknek az elválasztásmódja azonos a közszavakéval.

Megjegyezzük még, van a szabályzatnak egy pontja (a 324.), amely szerint „A kettőnél több szótagból álló összetett szavakat is legjobb az összetétel tagjai szerint elválasztani: *béke-harc, egyszer-egy, kis-asszony, leg-alább, leg-erősebb, rozs-szalma, tölgy-erdő, zápor-eső* stb.”; eszerint jobb az ilyen elválasztás: *béke-harc*, mint ez: *bé-keharc*, s főként jobb ez: *leg-alább*, mint ez: *lega-lább*. A nyomdai gyakorlatban ez már rég így alakult ki, írott szabály nélkül is. Földrajzi tulajdonnevekre alkalmazva ezt a szabályt (erre tehát megvan a jogunk): a *Kisázsia* szót jobb így elválasztani: *Kis-ázsia*, mint így:

Kisd-zsia. Úgy se szoktuk elválasztani a szavakat (akár közneveket, akár tulajdonneveket), hogy csak egy betűt viszünk át a következő sorba, vagy csak egy betű marad a sor végén (vö. 314. pont; a nyomdák gyakorlatában íratlanul is élt ez a szabály, már régóta). Végeredményben a *Kisdzsia* szónak például csak egy ajánlatos elválasztásmódja van, ez: *Kis-dzsia*, a *fiai* közszónak pedig ez: *fi-ai*. De vigyázzunk: a *Kis-ázsia* féle egyetlen ajánlatos fajta elválasztásból azonban nem következik, hogy például a *Kisújszállás* szót csak így választhatjuk el: *Kis-újszállás*; így a legajánlatosabb, de háromféleképp is helyes: *Kis-új-szál-lás*. A *Hódmezővásárhely* többszörösen összetett földrajzi tulajdonnévnek leg-tetszetősebb elválasztási módja ez volna: *Hódmező-vásárhely*, de nem szabad hibául fölróni a többi fajtát sem; vagyis ezt a nevet szükség esetén ötféleképp is el lehet választani: *Hód-me-ző-vá-sár-hely*. A *Törökországban* szóalakra alkalmazva a 324. pont első mondatát, azt kell mondanunk, hogy legjobb így elválasztani: *Török-országban*, de nem helytelen másfajta elválasztása sem: *Tö-rök-or-szág-ban*. Ha nem így volna, akkor — ismételjük — a hivatalos szabályzatnak 252. pontjában található elválasztásmódjába is beleakadhatnánk, ebbe: *kiskundo-rozsmái*.

A 324. pont az idézett első mondat után így folytatódik: „Nem hiba azonban az sem, ha a több szótagos összetételeket nem tagjaik szerint választjuk el, hanem valamelyik tagjukat vágjuk ketté, természetesen a szótagoláshoz alkalmazkodva. Ilyen módon különösen a hosszú összetett szavakat vagyunk kénytelenek elválasztani: *munkásmozgalmakban*, *termelőszövetkeze-teket* stb.” Ugyanez érvényes a tulajdonnevekre is. Ezekről a szabályokról nem szabad tehát megfeledeznünk, együtt kell tudnunk és alkalmaznunk valamennyit.

F. G.

Az ezres számjegy rövidítése. Menyhárt János azt kérdezi, hogy az ezres számjegyet kis *m*-mel vagy nagy *M*-mel írjuk-e; a kereskedelemben ugyanis előfordul, „hogy az 1000 forintot röviden így jelezzük: *1/m*, és ezt legtöbbször kisbetűvel írjuk”.

Való igaz, hogy az ezres számjegyet *M*-mel írjuk, tehát nagybetűvel, ha római számokat használunk. Nem tudjuk pontosan, hogy az említett esetben a kereskedelem milyen gyakorlatot alakított ki; véleményünk szerint a kérdezett esetben is célszerűbb volna a nagybetű, az *M* használata, mert a kis *m*-et, főként ha szám után látjuk, *méter*-nek szoktuk olvasni. Hangsúlyozzuk: ilyen esetben a kialakult szakmai gyakorlat a döntő; meggyökeresedett szokást nehéz megváltoztatni. Hogyha még nem állapodott meg eléggé ez a szokás, akkor mi inkább a nagybetűs rövidítést ajánljuk.

F. G.

Aggteleki-cseppkőbarlang vagy aggteleki cseppkőbarlang? Konkoly Emőke II. oszt. gimnáziumi tanuló beszámol róla, hogy egy helyesírási dolgozatuknak ez volt egyik mondata: „A diákkotthonban vidám az élet. Egyesek [helyesebb volna így: *némelyek*] a kettős könyvvitelt gyűrik, mások a függvényekkel hadakoznak, emitt pedig az Aggteleki cseppkőbarlang rejtelseivel ismerkednek.”

Ebben az összetett mondatban a harmadik, az utolsó tagmondat földrajzi névnek írásmódjáról van szó. A kérdés nem egészen egyszerű, azért dolgozatuk osztályozásában (ennek a kifejezésnek írását illetően) én nem lettem volna túlságosan szigorú. Az efféle földrajzi nevet régibb helyesírási szabályaink, vagyis az 1954 előttiak nem tekintették mindenképpen tulajdonnévnek; a világon sok helyütt van cseppköves barlang, például egészen közel hozzánk a jugoszláviai Postojnában (azelőtt Postumia, Adelsberg), az ugyancsak jugoszláviai Škocjanban, s a sok közül egyik az aggteleki.

S ennek a mi barlangunknak még külön népies elnevezése is van: *Baradla*. Néhány évtizeddel ezelőtt földrajzkönyvekben, lexikonokban gyakran, sőt rendszerint így írták: *az aggteleki cseppkőbarlang*, meg így is: *az aggteleki „Baradla” cseppkőbarlang*. Az Új Idők Lexikonának 1936-ban kiadott 1—2. kötetében ezt olvashatjuk a barlang térkép-vázlata alatt: „Az aggteleki barlang...”, a szócikk szövegében pedig ezt: „... az Aggteleki- és Jósavafői-barlangban...”. (Ez túlzó nagybetűsködés, főként az akkori helyesírás szerint.) Más régebbi lexikonban is látjuk már néha így: *az Aggteleki-cseppkőbarlang*. De — ismételjük — gyakoribb volt a kis kezdőbetűs írásmód, s természetesen kötőjel nélkül, két szóban.

Ma érvényes, 1954-i helyesírási szabályzatunk szerint inkább hajlandók vagyunk már az ilyen neveket tulajdonnévi jellegűnek tekinteni s nagy kezdőbetűvel írni; a szóban levő fajtának ilyenkor kötőjel jár, a *Zöldfoki-szigetek* stb. mintájára (a szabályzat 248. pontja így rendeli). Az Új Magyar Lexikon is ekképp írja (1959-i első kötetében): *Aggteleki-cseppkőbarlang*, *Baradla*. Mint bizonyára jól tudják, a barlang felső szakasza Szlovákiában van, s azt a barlang Domica-szakaszának, Domica-ágának nevezik. Megemlítjük, hogy a Baradlától délkeletre 1952-ben egy másik nagy barlangot fedeztek föl, s ennek a *Béke-barlang* nevet adták; ez nem függ össze az aggteleki barlanggal (legalábbis eddig úgy tudjuk).

Nem árt megjegyezni, hogy ne vigyük túlságba a nagy kezdőbetűk használatát. Az előbbi bekezdés végén például bátran kisbetűsen írtuk: *az aggteleki barlanggal*, már azért is, mert ez nem a hivatalos, teljes neve; sokan ilyenkor is habozás nélkül nagybetűvel kezdenék az *aggteleki*-t, fölösleges módon. Szerintünk még efféle felsorolásban is kifogástalan a kisbetűs írásmód (kivált ha előzőleg már használtuk mindenik földrajzi nevet eredeti hivatalos, teljes tulajdonnévi formájában: *A postojnai és az aggteleki cseppkőbarlang egyaránt világhírű*. Ez nem helyesírási következetlenség, hanem az elnevezés jellegének megfelelő írás. — Így (nagy *A*-val, de kötőjel nélkül) mai helyesírásunk szerint semmiképp se jó: *az Aggteleki cseppkőbarlang*.

F. G.

Szemle

Helyesírási tanácsadó szótár (Ismerteti: <i>Szende Aladár</i>)	228
Kázmér Miklós: A magyar affrikázaszemlélet (Ismerteti: <i>Szépe György</i>)...	232
Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig (Ismerteti: <i>Farkas Vilmos</i>)	235
Nagy József: Szép magyar szó (Ismerteti: <i>Martinkó András</i>)	238
Lubomír Doležel: O stylu, moderní české prózy (Ismerteti: <i>H. Molnár Ilona</i>)	239

A Nyelvőr postája

<i>Ferenczy Géza</i> : „Ezúttal” másként van	242
<i>Lorenc Artúr—Szalkai Pál—Tarjányi Géza</i> : Olvasók a feliratok helyes- írásáról.....	243
<i>Somogyi József</i> : A grapefruit magyar nevének eredete	249
<i>Rusznayk Péter</i> : Lánynevé férfiak	249
<i>B. L.</i> : Ismét a vessző használatáról	250
A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályának levelesládájából F. G.: Kiolvas — elolvas — G. L.: Kinyer, kinyérés — H. M. I.: Verbun- kos — R. L. G.: Vad — vadak — S. H. A.: Feljött a nap; lement a nap; napfelkelte; naplemente — U. I.: Felmegy Pestre — lemegy Pestre — F. G.: A melléknévi igenév jelzői használata — F. G.: A határozott névelő földrajzi nevek előtt — R. É.: A doktori cím szőrendi helye	251

A Nyelvőr hírei

<i>Nagy János</i> : Kardos Albert nyelv művelő, stilisztikai munkássága	257
<i>Grétsy László</i> : Beszámoló a Nyelv művelő Munkabizottság 1961. november 8-i üléséről	259
A nyelv művelés helyzete vidéken	262

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

•

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft
Évi előfizetés : 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 Ft
<i>Károly Sándor</i> : Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszervi kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd és Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—V.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóereje	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Lőrincze Lajos:* Nyelvművelésünknek egy esztendeje
Székely Artúr: Az első akadémiai helyesírási szabály-
zattól a Helyesírási tanácsadó szótárig
Fodor István: A nyelvek szépsége
Lakó György: A magyar nyelv és nyelvtörténet okta-
tása a finn egyetemeken
Kapás Ferenc—Tompai József—Benkő László: Hogyan
nevezzük a nőket?
Herczeg Gyula: Század eleji prózáunknak egy impresz-
zionista fordulatáról
Dombrovsky József: A nyelvek összevetése a fordítás
folyamatában
Antal László: A megnyilatkozások tagolása morfémák
szerint
Prohászka János: Csíkszentdomokoson járatos szólások
és közmondások
Kniesz István: Kocsány és kocsonya
Szabó T. Attila: Ökörítő
Bakos József: Az „egri név”

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELBLÓS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Nyelvművelésünknek egy esztendeje	129
<i>Székelly Artúr</i> : Az első akadémiai helyesírási szabályzattól a Helyesírási tanácsadó szótárig	144
<i>Fodor István</i> : A nyelvek szépsége	151
<i>Lakó György</i> : A magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemeken	155

Vita

<i>Kapás Ferenc—Tompai József—Benkő László</i> : Hogy nevezzük a nőket?... ..	161
---	-----

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : Század eleji prózáknak egy impresszionista fordulatáról..	172
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Dombrowszky József</i> : A nyelvek összevetése a fordítás folyamatában	180
<i>T. J.</i> : Mondatelemzések	185

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : A megnyilatkozások tagolása morféma szerint	189
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Prohászka János</i> : Csíkszentdomonkoson járatos szólások és közmondások	203
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kniesz István</i> : Kocsány és kocsonya	209
<i>Szabó T. Attila</i> : Ökörítő	212
<i>Bakos József</i> : Az „egri név”	215
<i>Mikesy Sándor</i> : A <i>Latinka</i> vezetőknévéről	221
<i>Zsoldos Jenő</i> : Bevégzett tény — Dolgozat — Forradalmi — Főhadiszállás — Hadügyminiszter — Vendéglő	222
<i>Reuter Camillo</i> : Tarkajézus	226
<i>Solymos Ede</i> : Kaparás	226
<i>Bíró József</i> : Szárnyvonal	227

Nyelvművelésünknek egy esztendeje

(Elnöki beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő
Munkabizottságában az 1961. évi munkáról)

Tisztelt Munkabizottság!

Mai ülésünket arra szeretnénk felhasználni, hogy — ha vázlatosan is — áttekinthessük az elmúlt év eseményeit abból a szempontból, mi történt ez alatt az idő alatt a magyar nyelvművelésben, hogyan dolgoztunk, milyen eredményeket értünk el, hol vannak még hibák, hiányok munkánkban, hogy e számvetés után kitűzhessük a közelebbi és távolabbi jövőben végzendő feladatokat.

Nem a munkabizottság üléseiről, közvetlenül végzett munkájáról óhajtok beszámolni, hanem a lehetőség szerint helyi, szervezeti és témabeli kötöttségtől függetlenül átfogó képet szeretnék rajzolni a magyar nyelvművelés egészéről a mondott időben. Azt, hogy ez a beszámoló ezen a helyen hangzik el, s ez a Munkabizottság vitatja meg, egészíti ki, hagyja jóvá — azt hiszem, nem kell különösen indokolnom: ez a bizottság a magyar nyelvművelés legfőbb fóruma, elvi irányító és összefogó szerve, amelynek nemcsak joga, hanem kötelessége is mindarról tudni, ami a nyelvművelés, a nyelvi kultúra terjesztése terén történt (vagy éppen nem történt) országunkban; nemcsak joga, hanem kötelessége is ezt a helyzetet felmérni, bírálni és irányító szándékkal summázni.

1. Egy ilyen rövid időről való áttekintés nem teszi szükségessé, hogy részletesebben foglalkozzunk mai nyelvművelésünk elveivel, céljával, módszerével. Nem szükséges ez azért sem, mert nem sok idővel ezelőtt (a pécsi „Anyanyelvi műveltségünk” konferencián) úgylis részletesen fejtegettük ezt a kérdést, s azóta semmiféle lényeges változásról nem kell beszámolnom. Ha néhány szót mégis szólok róla, inkább emlékeztetőül teszem, mintegy a konkrét munkálatok megtárgyalásának bevezetéseként.

Mint tudjuk, a nyelvről, a nyelv műveléséről való felfogás nem azonos minden időben; az egyik korszak — társadalmi szükséglete szerint — ezt, a másik amaszt tartja fontosnak, lényegesnek. Van, amikor a nyelv védelme a leglényegesebb kérdés, máskor a nyelv bővítése a vezető gondolat, ismét máskor a nyelvtisztítás látszik legelső teendőnek. Ugyanígy változik koronként a nyelv feladatáról, mibenlétéről s a nyelvi ideálról alkotott fogalom is.

Mellőzve most a kínálkozó szembeállítást, összevetést, mi a nyelvről — mint már sokszor elismételtük — azt valljuk, hogy az akkor felel meg hivatásának, ha gondolatainkat, érzelmeinket minél pontosabban, minél árnyaltabban, minél szebben, azaz: minél tökéletesebben tudjuk általa tolmácsolni. A nyelvművelésnek tehát egyik feladata az, hogy a nyelvet ilyen állapotra segítse, ilyen állapotban megtartsa, a másik pedig a nyelvi műveltségnek

minél szélesebb körökben való elterjesztése: az, hogy anyanyelvünk igazi ismeretének örömét és erejét egész népünk közkincsévé tegye. Azt hiszem, hogy ez az utóbbi feladat, amely elsősorban a mi feladatunk, s amelyre korunk és társadalmunk kötelez bennünket.

2. Ennek a nyelvművelő munkának az elvi irányítása, legfelsőbb fokon való vezetése — mint mondtuk — a Nyelvművelő Munkabizottság feladata. A részfeladatok megoldása természetesen nem hárul erre a bizottságra, de nincs is erre gyakorlatilag szükség, hiszen évek során már kialakultak azok a szervezeti formák, amelyekben a nyelvművelő munkának mind a tudományos megalapozása, mind az eredmények közkinccsé tétele többé-kevésbé biztosítva van. Jelentős munkát végez — célkitűzésének megfelelően — a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, illetőleg ennek Irodalmi és Nyelvi Szakosztálya. Nemrég alakult meg s az elmúlt évben már igen szép eredményeket ért el az Újságíró Szövetség elnöksége mellett működő nyelvművelő bizottság. Nem kis jelentőségű az a szervező és nyelvi ismeretterjesztő munka sem, amelyet a vidéki egyetemek, főiskolák magyar tanárai végeznek. De a legfontosabb intézmény a nyelvi kultúra terjesztése szempontjából az Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Itt a nyelvművelő munkára a pécsi nyelvművelő konferencia határozatai után külön osztály is létesült. Ez az osztály jelenleg még eléggé kis létszámmal működik, összesen négy olyan tagja van, aki teljes munkaidejével itt dolgozik. Ez persze igen lehangoló számadat a nyelvművelés óriási feladataihoz képest, de azonnal meg kell jegyeznünk, hogy a valóságban nem erre a néhány szakemberre hárul a nyelvi kultúra területén elvégzendő minden feladat. Egyrészt azért, mert munkaidejük kisebb-nagyobb részében mások is részt vesznek még az osztály munkájában, másrészt meg — s ez a fontosabb — a más osztályokon folyó termunkák igen tekintélyes része közvetlenül vagy közvetve igen hathatósan segíti a nyelvművelő munkát. Így elsőrendűen fontos alapmunkát a nyelvművelő munka sikeres végzéséhez a mai magyar nyelv rendszerét átfogó, sajátosságait bemutató leíró nyelvtan; nem kevésbé fontos a mai magyar köz- és irodalmi nyelv szókincsét tartalmazó, jelentéseit meghatározó Értelmező Szótár, vagy a még csak cédlulákban levő, de igen sokat forgatott Nagyszótár. De persze nem közömbösek a nyelvművelő munka, nyelvünk igazi megismerése szempontjából az etimológiai szótár vagy a táj-szótár és a nyelvatlász munkálatai sem. Mindezek a munkálatok a Nyelvtudományi Intézetben folynak, művelői tehát közvetve vagy közvetlenül szolgálják az anyanyelvi műveltség ügyét is. Igazi nyelvművelés ezek nélkül tulajdonképpen nincs is. A nyelvművelés mai munkásának már nem lehet megelégednie egy-két tiltó szabállyal, esetleg egy nagyon egyszerű és könnyen elsajátítható, de a nyelv sokszínűségét, valóságát, életét nem nagyon tükröző tizparancsolattal, amely viszonylag kis erőbefektetés árán azt a jó érzést adná a jó szándékú, de a nyelv dolgaiban tájékozatlan fiatalabb és idősebb tanítványnak, hogy immár szakavatott ápolója édes anyanyelvünknek, s joga van rá, hogy harcos védőként bírálja mások — esetleg kitűnő stiliszták — írását, beszédét.

Nekünk nem szabad megelégednünk a nyelvművelésnek ezzel a primitív és igen sokszor káros formájával. Arra kell törekednünk, hogy magunkban és másokban kifejlesszük az igényt gondolatainknak minél szabatosabb, minél szebb kifejezésére, s hogy ítéleteink a nyelv dolgában sohase mondva csinált és csak igen kis százalékban igaz szabályokon alapuljanak, hanem a nyelvnek minél alaposabb ismeretén, a mai igényes köznyelvi használatnak, jó íróink

gyakorlatának, a magyar nyelvjárásoknak s bizonyos fokig a magyar nyelv történetének ismeretére épüljenek.

Aki ezek nélkül fog a nyelvművelő munkához, az nem doktora, hanem kuruzslója lesz a nyelvnek, s csak nyelvi babonákat terjeszthet, Arannyal szólva: a nyelv pestises járványát. A nyelvművelésnek ez tehát a szilárd alapja. Persze a nyelv múltjának, jelenének ismerete önmagában még nem tesz senkit igazán jó, eredményes, hatékony nyelvművelővé. Kell még valami többlettel rendelkeznie a jó nyelvművelőnek. Érdemes volna egyszer részletesen megírni, kidolgozni, melyek ezek a tulajdonságok. Nyilvánvaló, hogy első-sorban felelősségérzet és mély közösségi (szociális) érzés, annak felismerése, hogy a nyelvtudomány nem önmagáért van, hogy eredményeit népünk köz-kincsévé kell tenni. Azután a nyelv művészi oldalának az átlagosnál jobb értése, s ami ezzel együtt jár, a magyar irodalom, a mai és a régebbi írók, költők műveinek ismerete. A különféle nyelvi formák értékeléséhez, mérlegeléséhez, a régi és az új, az elhaló és a születő harcában való ítélethez okvetlenül fontos az erős ítélőképesség s a kellő arány- és stílusérzék. S ami mindezt átfogja, a jó kifejezőkészség, a népszerűsítés stílusának és lélektanának ismerete, mert munkánk akkor eredményes, ha szinte egész népünknek át tudjuk adni eredményeinket.

A jó nyelvművelőnek ezt a típusát persze egyelőre még nem valósítottuk meg, de szeretnénk megközelíteni.

E kis — talán nem egészen fölösleges — kitérő után most azt tekintsük át, hogyan is folyt az elmúlt évben a felsorolt intézményekben a nyelvművelő munka, mégpedig nem az egyes intézményeket véve sorra, hanem a nyelvművelés különféle területeit.

3. A nyelvművelő és a nyelvi ismeretterjesztő munka legmindennapibb formája ma az úgynevezett k ö z ö n s é g s z o l g á l a t. A Nyelvtudományi Intézetben már évek óta folyik, rendje, módszere meglehetősen kialakult. Az elmúlt évben is mindennap 9-től délután 2-ig tartottunk t e l e f o n ü g y e l e t e t. A telefonon érdeklődők száma az előző évekhez képest megnőtt: körülbelül négyezer kérdésre adtunk feleletet. A kérdéseket és feleleteket, valamint a kérdező személy nevét (s az intézményt, ahol dolgozik) följegyezzük a közönségszolgálati naplóban. Ennek nemcsak statisztikai szempontból van jelentősége. Ezek a följegyzések pontosan megmutatják azt is, hogy milyen kérdések érdeklik ma a közönséget, milyen nehézségek vannak a helyesírásban, a fogalmazásban, tehát hogy milyen kérdésről kellene nagyobb nyilvánosság előtt beszélni, írni; de fontos a feljegyzés azért is, hogy kétes, vitás esetekben összeegyeztessük az egyes munkatársak esetleges eltérő véleményét, nézetét.

Úgy gondoljuk, hogy ezt a hasznos vállalkozást érdemes lenne más egyetemi városban is meghonosítani.

Kezdeményezések már történtek is több helyen. Szegeden például — s ez lényegesen több is már, mint jó kezdet — az egyetemi magyar nyelvészeti tanszék dolgozói mindennap tartanak egy órás telefonügyeletet. Közönségszolgálatukról hírt adtak a helyi lapokban, riport is jelent meg róluk, s — noha csak tavaly kezdődött ez a munka — máris sokan ismerik a városban, és keresik fel kérdéseikkel. Debrecenben még nincs rendszeres telefonügyelet, de — mint Sebestyén Árpád értesít — ott is sokan keresik fel telefonon az egyetemi Magyar Nyelvészeti Intézetet. Temesi Mihály azt írja Pécsről, hogy — idézem levelét — : „Hivatalosan ugyan nincs szervezett közönségszolgálat a tanszéken

de ritka az olyan nap, hogy ne hívnának fel telefonon egy-egy nyelvhelyességi, helyesírási probléma eldöntését kérve. Így például ma a Városi Tanács Titkársága, a pécsi Honvéd Kiegészítő Parancsnokság és a Kesztyűgyár hívott fel."

Úgy látszik tehát, megvannak a feltételei, hogy Budapesten kívül máshol is kialakuljon — a helyi szükségletnek és lehetőségnek megfelelően — a nyelv-művelő munkának ez a formája.

Tapasztalataink szerint ez a közönségszolgálat egészében lényegesen több, mint fontos vagy kevésbé fontos nyelvi, helyesírási kérdésekre adott válaszok összessége: igen jelentős nyelvi nevelőmunka lehetősége is ez a szervezet. Felvilágosítjuk a hozzánk fordulókat arról, hogy milyen kiadványokban, könyvekben tájékozódhatnak tovább, mélyülhetnek el jobban az őket érdeklő problémákban, némely esetben meghívjuk őket egy-egy nagyobb tárgykör részletes, alapos megbeszélésére. (Ez az utóbbi különösen kiadók munkatársaival kapcsolatban fordult elő.) S általában igyekszünk felvilágosításainkat úgy megadni, hogy a kérdésre adott válaszon túl is elmélyítsük a hozzánk fordulóknak az anyanyelv iránt való érdeklődést.

A közönségszolgálat másik formája volt az elmúlt évben is a levelezés. A Nyelvtudományi Intézet valamivel több mint hatszáz érdeklődőnek válaszolt írásban 1961-ben. A kérdések jellege részben azonos a telefonon érkezőkével, de persze — a műfaj engedte lehetőségek szerint — egészében mégis színe-sebb, gazdagabb ez az anyag: a legegyszerűbb helyesírási esettől kezdve a nyelvtani elemzésen, szavak jelentésén, szófejtésen keresztül a magyar őstörténet kérdéséig szinte minden területet felölel. A leveleket — a rájuk adott válaszokkal együtt — gondosan megőrizzük. Érdekes és becses emléke, dokumentuma lesz ez a gyűjtemény nemcsak a mi munkánknak, hanem elsősorban korunk nyelvi tudatának.

A nyelv-művelés és a nyelvi ismeretterjesztés legnagyobb hatásfokú közvetítője, eszköze a rádió. Ezzel a lehetőséggel — a már bevált gyakorlatnak megfelelően — tavaly is éltünk: folytattuk a tíz évvel ezelőtt megindult nyelv-művelő előadásokat. Az „Édes anyanyelvünk” ötperceit — a hallgatóság kívánságára — az elmúlt évben már hetenként kétszer ismételték a rádióban, egyszer délelőtt a Kossuth adón, egyszer a délutáni, illetőleg az esti órákban a Petőfi adón. Ugyancsak állandóan ismétlődő kívánság az előadások idejének 10—15 percre való meghosszabbítása. Ennek a teljesítése — a rádió zsúfolt programja miatt — meglehetősen nehézségekbe ütközik, de — egyéb szempontból — én magam sem vagyok róla meggyőződve, hogy egy ilyen változtatás a kívánt eredménnyel járna. Úgy gondolom, hogy az „Édes anyanyelvünk”-nek hosszú évek során kialakult módszere, hangneme, stílusa nem független attól, hogy ez az előadás csak öt percig tart. Ez a „műfaj” nagy tömegekhez tudott közel férkőzni — sok ezer levelezőnk a tanú rá. Valószínű, hogy a 10—15 perces előadásokkal lényegesen kevesebb hallgatóhoz szólhatnánk. Inkább arra kell törekednünk, hogy az ötpercek mellett más, állandó nyelvi, nyelvhelyességi műsorszámokat, sorozatokat honosítsunk meg a rádióban, kialakítva a sajátosabb témakörhöz, a várható hallgatósághoz és a megadott időhöz illő formájukat, módszerüket, hangnemüket. Ilyen tulajdonképpen már van is, volt is.

Ilyen volt a múlt évben a „Tanuljunk könnyen, gyorsan magyarul” sorozat, amelynek Rácz Endre és Takács Etel volt a gazdája. 1959 őszén kezdődött ez a hamarosan népszerűvé vált sorozat, s a magyar nyelvtan rendszerét tárgyalta igen élvezetes formában, 15 perces párbeszédes előadásokban. 1961-

ben elvégezték a tervezett anyagot, s a rádió ennek helyébe Fábián Pál és Szende Aladár vezetésével új sorozatot indított „Beszéljünk szépen magyarul” címmel. Ezek az előadások is 15 percesek, és riportszerűen tárgyalnak meg egy-egy nyelvhelyességi, helyesírási, stilisztikai kérdést.

Bár esetenként kisebb hallgatóságnak szóltak, de a rádiónál közvetlenebb kapcsolatot eredményeztek hallgató és előadó között az egyes népművelési intézményekben, üzemekben, tanfolyamokon stb. tartott nyelvi ismeretterjesztő és nyelvművelő előadások. Országos viszonylatban ugyan pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, de úgy látjuk, hogy az előző évekhez képest az ilyen jellegű előadások iránt is fokozott az érdeklődés: egyre több helyre kérnek nyelvi előadót, s az előadások utáni kérdések száma, a viták élénksége is az érdeklődés növekedését mutatja.

Jelentős elsősorban az egyes intézmények által rendezett tanfolyamok keretében elhangzott előadások száma. Folytatódtak a már régebben megkezdett szónokképző iskolák, amelyeknek igen lényeges része volt természetesen a nyelvi képzés: a szép és jó magyar beszéd. Ezeket az előadásokat főként pártiskolák hallgatói részére tartottuk. Volt előadás például a Budapesti Pártbizottság marxizmus—leninizmus esti egyetemén, az Amerikai úti pártiskolán stb. De említhetünk több más intézményt is, amely a munkatársai számára rendezett sorozatba egy vagy több olyan előadást is beiktatott, amely az anyanyelvi műveltség fontosságára hívta föl a figyelmet. Megemlíthetem példaként a Népművelési Intézet egyik tanfolyama hallgatóinak tartott előadást vagy néhány munkásakadémiai, KISZ-iskolai előadást.

Ki kell emelnünk még — rendszeres volta és várható hatása miatt — a Budapesti Műszaki Egyetemen folyó nyelvművelő előadásokat. Egyelőre csak az ipari és üzemgazdaságtani tanszék egyik tanfolyamának órarendjében kapott helyet a nyelvművelés. E tanfolyamon gazdasági vezetők: üzemek igazgatói, párt- és szakszervezeti funkcionáriusai vesznek részt, körülbelül nyolcszáz hallgató, s a gazdasági ismereteken kívül egy félévben 30 órában nyelvhelyességi, nyelvtani, stilisztikai stb. előadásokat is hallgatnak, illetőleg ilyen tárgyú gyakorlatokon vesznek részt. A nyelvi oktatást Szende Aladár szervezte meg s a munkát rajta kívül az egyetemi magyar tanszékek és a Nyelvtudományi Intézet dolgozói végzik.

A megelőző évekhez hasonlóan 1961-ben is több előadás szólt a pedagógusoknak, mégpedig elsősorban a magyar szakosoknak, akik ezeket az előadásokat saját mindennapi munkájukban, a magyar nyelvi oktatásban, a nyelvi műveltség terjesztésében hasznosíthatják. Voltak nyelvi előadások például a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet szabadegyetemén, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium nyári szabadegyetemén, több vidéki város művelődési otthonában, főként TIT-klubest formájában.

Több előadást kértek tőlünk az egyes üzemek, munkásszállások is. Az üzemi dolgozók, a munkások közt végzett nyelvi ismeretterjesztéssel, nyelvművelő munkával azonban még egyáltalán nem lehetünk megelégedve, ez még meglehetősen kezdeti stádiumban van.

Jelentős és hasznos lépés lenne, ha az egyre népszerűbbé váló, egyre nagyobb számmal és hallgatósággal induló munkásakadémiák is felvennék munkatervükbe az anyanyelvi műveltség kérdését, ha csak egy-két órában is. Ennyi idő alatt nem lehet ugyan jelentősebb ismeretanyagot megtanítani, de meg lehet mutatni, hogy az anyanyelv jó ismeretének nemcsak eszmei, hanem igen nagy gyakorlati jelentősége is van; fel lehet kelteni az érdeklődést anya-

nyelvünk kérdései iránt s az igényt a nyelvben rejlő lehetőségek kihasználására.

Egy — bizonyos fokig speciális jellegű — kísérletről már be is számolhatunk: a Közlekedési Munkásakadémia több nyelvművelő előadást is felvett a programjába. Ezeken a közlekedési nyelv szóhasználati kérdéseit beszéltek meg az előadók (Deme László, Grétsy László és Imre Samu) a hallgatókkal. Az előadások iránt igen nagy volt az érdeklődés, a rendezők véleménye szerint dolgozóik igen jól tudják hasznosítani az ott hallottakat mindennapi munkájukban is. (Az érdeklődést mutatja, hogy ezeket az előadásokat — sokszorosítva — ki is adták.)

Az előbbi éveknel nagyobb érdeklődést tanúsítottak 1961-ben az anyanyelvi kérdések iránt az egyes társadalmi szervezetek is. Több olyan előadás hangzott el, amelyet egy-egy kerület nőtanácsa, szakszervezeti bizottsága, népfrontbizottsága kezdeményezett. Ezek tapasztalata alapján úgy láttuk, hogy nem szabad a véletlenre s egy-egy „kultúros” személyes érdeklődésére vagy érdeklődésének hiányára bízni, hogy melyik üzemben, művelődési otthonban van nyelvi ismeretterjesztés, melyikben nincs. Éppen ezért a Nyelvművelő Munkabizottság nevében levelet írtunk Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága népművelési osztályának, felhívtuk figyelmüket a kérdés fontosságára s az eddig még ki nem használt lehetőségekre. Az ügyosztály vezetője hathatós intézkedéseket ígért. Bízunk benne, hogy a levélváltás nem lezárása és formális elintézése e kérdésnek, s hogy jövőre már jelentős javulásról adhatunk számot.

Az előadások nagyobb részét a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat szervezte. Pontosabban mondva inkább közvetítette: az egyes intézmények, társadalmi szervek kérésére gondoskodott előadóról. (Valóban belső TIT-szervezés volt természetesen a József Attila szabadegyetem nyelvi sorozata, az irodalmi és nyelvi szakosztály néhány klubestjének nyelvi előadása, az Írók Könyvesboltjában rendezett nyelvművelő ankét stb.)

Az előadások nagyobb része napjaink legfontosabb nyelvhelyességi kérdéseiről szólt, a hallgatóság összetételéhez képest elvibb síkon, vagy pedig a kérdés gyakorlati részének egyszerű, közérthető formában való megbeszélésére szorítkozva. Többször szerepelt a „hivatali nyelv” s az argó kérdése, valamint a helyes és szép magyar beszéd (kiejtés). A helyesírás elsősorban a titkárnőképző tanfolyamokon volt állandó téma. E témák mellett nyelvünk múltjával, történetével csak igen kevés előadás foglalkozott. Igen sokféle nyelvi kérdés vetődött fel egy-egy nyelvhelyességi ankéton. Ezek számát a jövőben gyarapítani kell. Megjegyzem, hogy az elmúlt évben már lényegesen több szó volt a szaknyelvek kérdéseiről, mint eddig. A Nyelvművelő Munkabizottságban egy alkalommal összehívtuk a szaklapok szerkesztőseit, hogy a munkájuk közben előforduló nyelvi problémákat megbeszéljük. Ezt az összejövetelt több szerkesztőségi megbeszélés követte, amelyen elsősorban Grétsy László vett részt.

Külön ki kell emelni a Magyar Újságírók Országos Szövetségének elnöksége mellett működő nyelvművelő bizottság eredményes, aktív tevékenységét. E bizottság tavalyi sokirányú tevékenységéből most csak a két legfontosabbat emelem ki. A m a g y a r s a j t ó n y e l v é n e k jobbá tételére megszervezte a bizottság néhány lapunk nyelvének állandó szemmeltartását, s a megfigyelés eredményének a lap szerkesztőségével való megbeszélést. Nem általánosságokban mozgó észrevételek megtárgyalásáról volt tehát szó: a hónapokig tartó

rendszeres vizsgálat megmutatta a megfigyelt lap tipikus hibáit, de több lap megfigyeléséből a mai magyar sajtó nyelvére vonatkozó általános érvényű megállapítások is tehetők. Eddig a következő lapok szerkesztőségében volt megbeszélés: Magyar Ifjúság (Ruzsiczky Éva), Ganz-MÁVAG Dolgozók Lapja (Szende Aladár), Fogaskerek (Grétsy László), Borsodi Szemle (Tompai József), Somogyi Néplap (Fábián Pál). Ez a munka azonban — a bizottság elgondolása szerint — folytatódni és szélesedni fog. A megvizsgált lapoknak néhány példányát újra átnézi majd egy bizonyos idő elteltével a megbízott nyelvész szakember, megállapítja, hogy a szóvá tett hibák milyen mértékben javultak (vagy nem javultak), s észrevételeit ismét megbeszéli a szerkesztőséggel. Ezt a megfigyelő és értékelő munkát az idén több más lapra is kiterjeszti a bizottság.

A megvizsgált lapok szerkesztősége szívesen vette a tanácsadást, s bizonyosak vagyunk benne, hogy okul is belőle, habár a javulás természetszerűen nem mutatkozhat meg egyik napról a másikra. Az sem bizonyos, hogy egyetlen előadás, megbeszélés elégséges arra, hogy minden előforduló hibát tudatosítanak magukban a lap írói, szerkesztői, olyan mértékben, hogy azt a továbbiakban mindig el tudják kerülni. A legfontosabb egyelőre az, hogy a szerkesztőség tagjai valóban fontosnak tartásák a nyelv kérdéseit. Biztatók voltak ilyen szempontból a Somogyi Néplappal való tapasztalataink. Mikor elkezdtük a lap nyelvi figyelését, kapcsolatba kerültünk az olvasószerkesztővel, Rostás Károlylyal, aki egyre gyakrabban kereste föl kérdéseivel a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatát. A szerkesztőség a legnagyobb megértéssel fogadta a segítséget, Fábián Pál alapos elemzését, s úgy látszik, nem lesz hatás nélkül ez a munka: a szerkesztőségben erősödött a nyelvi kérdések iránt való érdeklődés, növekedett az igény arra, hogy lapjuk minél szebb, jobb magyarsággal jelenjen meg.

E néhány lap nyelvének megvizsgálásán, a szerkesztőségekkel való megbeszélésen túl rendszeres nyelvi képzésben is részesül az újságírók egy része. Mindegyik fővárosi lap szerkesztőségéből részt vesz néhány (többnyire fiatalabb) munkatárs a MÚOSZ kétéves újságírói iskoláján. Ennek Magyar nyelvhelyesség és stílus című kollégiumát Bencédy József tartotta az I. és II. évfolyam részére. A foglalkozás félévenként, évfolyamonként 10 előadásból és 30 gyakorlatból állt. A vidéki újságírók levelező hallgatóként vettek részt a munkában, sokszorosított jegyzetet kaptak, s az anyagból kollokváltak. A másodévesek néhány speciális (főleg stilisztikai) előadást is hallgattak, ezenfelül mindkét évfolyam részt vett 4—5 beszédtechnikai előadáson, gyakorlaton.

A sajtó mellett a másik igen jelentős tényező és lehetőség a rádió. Ami itt elhangzik, sok százezer ember nyelvérzékét javítja vagy rontja. Ennek tudatában indított a MÚOSZ nyelvművelő bizottsága a rádió munkatársai számára 1961 októberében egy kétéves nyelvhelyességi-stilisztikai tanfolyamot. Az I. évben nyelvhelyességi, a II. évben stilisztikai kérdéseket tárgyalnak, a példaanyagot mindig a rádióban elhangzott előadásokból véve. Tavaly a következő előadások voltak: 1. A szó meggyőző ereje (Radnai Béla). 2. Anyanyelvi kultúránk és a rádió (Deme László). 3. A magyar hangrendszer esztétikája (Bárcei Géza). 4. A szókincs rétegei és a szavak kifejező ereje (Bencédy József). A kéthetenként tartott előadásokat csoportonként való gyakorlati foglalkozás követte. Csoportvezetők voltak: Balázs János, Deme László és Szathmári István.

Eddig — hézagossal — áttekintésünkben elsősorban a fővárosi intézményekben, fővárosi hallgatóság előtt elhangzott, budapesti előadóktól tartott előadást

sokról emlékeztünk meg. Ezekhez az előadásokhoz képest igen csekély volt az olyan alkalom, amikor a TIT vidéki városba (vagy különösen faluba!) küldte el központi előadóját nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő előadásra. Voltak azonban vidéki városainkban helyi szervezésű előadások is, és ezek — a természetes fejlődést tekintve — sokkal fontosabbak az előbbieknél. Sajnos, ezekről az előadásokról szintén nincsenek pontos ismereteink, de néhányról kaptunk tájékoztatást. Debrecenben például — mint Sebestyén Árpád értesít — a TIT irodalmi és nyelvi szakosztálya az elmúlt év őszén egy tizenkét előadásból álló sorozatot kezdett el, nagyjából a Magyar nyelvhelyesség (a Kiadói Főigazgatóság által szervezett nyelvművelő sorozat) anyagának megfelelő tematikával. A tanfolyam előadói elsősorban az egyetem magyar tanszékének dolgozói. Temesi Mihály híradása szerint Pécs Város Tanácsa V. B. művelődési osztálya és a Hazafias Népfront közös rendezésében a magyar nyelvészeti tanszék dolgozói 1961 tavaszán szónokképző tanfolyamot indítottak el. Induláskor 47 résztvevő volt, ez a szám körülbelül a felére csökkent. A tanfolyam anyaga nagyobb részében beszédtechnikai, nyelvhelyességi jellegű volt. Hetenként egy alkalommal két-két előadás hangzott el előre kidolgozott program alapján.

E tanfolyam mellett több más előadás is volt Pécsen. Így pl. a MÁV Igazgatóság munkásakadémiáján, a MÁV Rendelőintézet munkásakadémiáján Rónai Béla tartott több előadást: Nyelvünk újabb kori változásai: fejlődés, romlás; A szép magyar nyelv stb., az Egészségügyi Szakszervezet továbbképzési előadássorozatában Kerekes László ugyancsak A szép magyar nyelv címen stb.

Valószínű, hogy más városokban, főként ahol egyetem, főiskola vagy középiskola van, ugyancsak volt egy-két nyelvi ismeretterjesztő előadás, de ezekről — mint mondtam — nincs tudomásunk.¹

A nyelvművelő munkákról szólva nem szoktunk megemlékezni az iskolákban, a különböző fokú oktatási intézményekben folyó anyanyelvi oktatásról. Ez persze nem olyan természetes, hiszen például az általános és a középiskolákban szerezhethi meg (ha jó a tanterv, a tankönyv és a tanítás) a tanuló a szilárd alapot a jó nyelvi ízlést, az igényességet, amelyet azután tovább fejleszthet, amelyre bizvást építhet, támaszkodhat a továbbiak folyamán.

Az iskolai oktatásnak ilyen szempontból való tüzetes értékelésére mindezek ellenére én sem térhetek ki, ez nem is férne bele vázlatos áttekintésünkbe, s különben is nagyobb előkészületet kívánna. (Egyszer, nem is nagyon távoli jövőben persze össze kell majd ülnünk az illetékesekkel, hogy ennek a területnek a kérdéseit is módszeresen megvizsgáljuk, s megnézzük, mit kellene, mit tudnánk az iskoláknak segíteni abban, hogy az anyanyelvi oktatás minél jobb, minél eredményesebb legyen.) Most csak azt említeném meg, amiben éppen az elmúlt évben előbbre jutottunk.

Úgy gondolom, igen jelentős lesz az anyanyelvi oktatás, a nyelvi kultúra emelése szempontjából az új középiskolai tanterv, amely a réginél sokkal nagyobb gondot fordít arra, hogy a tanulók anyanyelvük szóban és írásban való használatát minél magasabb fokon sajátítsák el, minél jobban

¹ Bakos József főiskolai tanár utólagos értesítéséből tudom, hogy Egerben is tartottak előadássorozatot a szép magyar beszédéről, valamint tíz előadásból álló szónokképző tanfolyamot.

megismerjék anyanyelvünk gazdagságát, s élni is tudjanak vele. Az új tanterv már nemcsak elgondolás, az iskolákban az elmúlt évben a tanítás már ennek szellemében folyt, mégpedig Szemere Gyula és Szende Aladár igen jól fogadott új tankönyve alapján.

A budapesti egyetem bölcsészeti karán is bővült az elmúlt évben a nyelv-művelő előadások kerete. Az I. félévben heti 1 órás szakkollégium volt „Nyelv-művelésünk alapkérdései” címen, ezenkívül több stilisztikai és helyesírási szakkollégium, valamint heti 2 órás stilisztikai előadás. A II. félévben — először az egyetem történetében — heti 1 órás kötelező előadás van „Nyelvművelésünk alapjai” címen.

Ezeket az előadásokat egyelőre csak a nem magyar szakos hallgatók látogatják. Igen lényeges is, hogy ne csak a magyar szakos nevelő legyen az anyanyelvi kultúra munkása, hogy ne csak neki legyenek megfelelő ismeretei ezen a téren. Az volna a kívánatos, hogy az iskola minden tanára nevelné ezen a területen a tanulókat. A Közgazdasági Egyetemen is van ilyen előadás, Szathmári István tartja heti két órában a tanárszakos hallgatók számára.

De az is nagyon szükséges volna, hogy azok az egyetemi hallgatók, akik nem tanári pályára készülnek, ugyancsak hallgassanak előadásokat a helyes magyar nyelvhasználat főbb kérdéseiről.

A nyelv-művelő előadások után szóljunk most néhány szót a z í r á s b a n v a l ó n y e l v m ű v e l é s r ől, nyelvi ismeretterjesztésről. Az elmúlt évben is rendszeresen megjelent a Nyelv-művelő Bizottság folyóirata, a Magyar Nyelvőr. Lapunkkal — más akadémiai lapokkal együtt — több alkalommal foglalkozott már az I. osztály, illetőleg az osztály által kiküldött bizottság, elmondta véleményét az egyes rovatokról, s a szerkesztő bizottság mindenkor igyekezett is a bírálatoknak megfelelően alakítani a folyóiratot.

Sajnos, arról, ami az elmúlt évnek legfontosabb nyelv-művelő eseménye lett volna, az új, havonta megjelenő, o l c s ó n é p s z e r ű f o l y ó i r a t r ől érdemlegesen nem tudok beszámolni. Mint tudjuk, az új folyóirat megindításához 1960 végén adta meg az engedélyt az Akadémia. Kijelölte a szerkesztőt s a szerkesztő bizottságot is. Mire azonban az első számot összeállította a szerkesztőség, megkezdődött az akadémiai folyóiratok felülvizsgálása, s ennek befejezte előtt nem lehet semmiféle új lapot indítani. Nagy kár, hogy egy évet veszünk, ezt a folyóiratot nagyon várják már az olvasók, s ez lenne igazán nagy tömegek között az anyanyelvi műveltség terjesztője.

E folyóirat hiányát nem pótolják a napi- és hetilapokban, más folyóiratokban helyel-közzel megjelenő nyelv-művelő írások, cikkecskék. Ezeknek ugyan nagyon fontos szerepük lenne, de, sajnos, eddig még nem értük el azt, hogy valamelyik napi- vagy hetilapunk r e n d s z e r e s e n közölne néhány sor nyelv-művelő írást. Egyelőre kivételes esetként tarthatjuk számon a Dunántúli Naplót, amelyben egész éven át kéthetenként jelentek meg nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekkel foglalkozó cikkek. Ezekben általában a lap szerkesztőségéhez érkezett levelekre, kérdésekre adott választ Tóth István gimnáziumi tanár. De megjelentek a lapban helyesírási, nyelvhelyességi fejtörők is, a szerkesztőség könyvjutalmat adott a megfejtőknek.

Azt is meg kell mondanunk azonban, hogy lapjaink (a fővárosiak éppúgy, mint a vidékiek) nem a nyelvi kérdések iránt való érdeklődés hiánya miatt közölnek ritkán nyelv-művelő cikkeket, hanem főként azért, mert kevés szakmailag jó, s emellett jól, érdekesen megírt cikket kapnak. De még így is nőtt — a megelőző évekhez viszonyítva — a nyelv-művelő cikkek száma.

Különösen feltűnő ez a szakmai lapokban. Az említett értekezlet után több ilyen folyóirat indított nyelv-művelő rovatot, vagy kezdett közölni nyelv-művelő cikkeket.

Van állandó nyelv-művelő rovat a Közalkalmazottak Szakszervezetének hávonta megjelenő lapjában is. A rovat címe: Helyes magyarsággal. Szende Aladár írja a cikkeket, ezek főként a hivatali nyelv hibáit tárgyalják, az anyagot a tanácsai és a bírósági iratok szolgáltatják.

A magyar postások lapja, a Szocialista Posta Nyelv-művelés című rovatot indított. Több cikket írt a szerkesztő, Kindzierszky Emil, de az olvasók is küldtek be érdekes és értékes, közlésre érdemes hozzászólásokat, megfigyeléseket. Az októberi számban egy helyesírási pályázatot is hirdetett a lap. A nyelvi kérdések iránti érdeklődést mutatja, hogy nagyon sokan küldtek be megfajtást, úgyhogy a szerkesztőség felemelte a kitűzött jutalomkönyvek számát.

A Cukoripar című szakfolyóiratban egy tíz részből álló cikksorozatot írt Grétsy László: Észrevételek a Cukoripar nyelvéről.

Még több olyan s z a k m a i lap van, amely elszórta, egy-két alkalommal közölt nyelvi vonatkozású cikket. Így például a Közlekedési Közlöny, Járművek, Mezőgazdasági Gépek, Hűtőipar, Budapesti Konzerv, Elektrotechnika stb.

E cikkek többségét nem nyelvészek írják, de igen sokat elküldenek a Nyelvtudományi Intézetbe lektorálásra, átnézésre.

Itt említem meg, hogy a Közlekedési Közlönyben megjelent cikk nyomán több közlekedési szakember fölvetette egy közlekedésügyi nyelv-művelő bizottság megalakításának gondolatát.

E viszonylagos fellendülést tekintve annál inkább sajnáljuk, hogy az ismeretterjesztés méltán népszerű, óriási példányszámban megjelenő hetilapja, az Élet és Tudomány csak nagyon elvétve közöl nyelv-művelő cikkeket. Pedig olvasóit nyilván ezek is érdekelnék.

Szólnunk kell végül néhány szót irodalmi folyóiratainkról is. Jelentős változásról itt sem számolhatunk be: tavaly is megjelent egy-egy nyelvi vonatkozású cikk az Élet és Irodalomban, az Új Írásban, az Alföldben. Biztatóbb jel, hogy a Kortárs egy idő óta rendszeresen közöl apróbb — irodalmi nyelvi vonatkozású — cikkeket. Jó lenne, ha rendszeressé válnék majd az irodalmi nyelv, a stílus egy-egy konkrét időszerű vagy elvi kérdésének többoldalú megvitatása is.

Napilapjaink, folyóirataink elmúlt évi számainak tekintve ismét csak azt kell megállapítanunk, hogy a megelőző évekéhez képest nőtt, erősödött az érdeklődés, a felelősség a nyelvi kérdések iránt. De azért még mindig nagyon időszerű a Népszabadság egyik cikkének megállapítása: „A nyelvi fonákosságokkal elsősorban a s a j t ó b a n kell megküzdeni és leszámolni. Segítené a nyelv-védő közvéleményt, ha az újságok — kedvük és adottságuk szerint — rendszeresen közölnének nyelv-művelő cikkeket. Anyanyelvünk védelme is megér annyi helyet és fáradságot, beleillik annyira az újságok »profiljába«, mint mondjuk horgolásminták közlése, a bélyeggyűjtés és némelyik más állandó rovat...” (Gondolatok anyanyelvünkéről, 1961. jan. 8.)

4. Az előadások, viták, hírlapi és folyóiraticikkek a nyelv-művelés leg-időszerűbb, legmindennapiabb kérdéseivel foglalkoztak, a legsürgetőbb szükségletet igyekezvén kielégíteni. Külön kell ezektől választani önállóan is megjelent

kiadványainkat. Bár ezek is a jelen szükségleteiből indulnak ki, de nem részletkérdéseket tárgyalnak, hanem összefoglaló áttekintést adnak, összegezik eddigi eredményeinket, s a napi igények kielégítésén túl — legalábbis szándékuk szerint — a jövőbe is mutatnak. Amikor nyelvművelő kiadványainkat felsorolom, a nyelvművelés szót a már említett tágabb jelentésében használom: ebbe a körbe vonom azokat a nyelvészeti műveket, amelyek a nyelvi kultúra, az anyanyelvi műveltség emelését szolgálják.

Elsősorban azt a művet említem meg, amely legigényesebben, legalaposabban rendszerezi mai nyelvünk minden jelenségét, s amelyre majd minden ezután megjelenő leíró nyelvtan és nyelvművelő könyv támaszkodni fog, ez a mű *A mai magyar nyelv rendszere*, amelynek a hangtánt és a szótant tartalmazó I. része tavaly jelent meg. Akadémiai nyelvtanunkat már sokan és sok helyen ismertették, méltatták, fogadták nagy elismeréssel. Emeljük ki mi is ez ismertetések, méltatások legfőbb, legfontosabb gondolatait: elmélyült tudományos kutatómunkára alapozott mű, amely az eddigi nyelvtani kutatásokat felhasználja és továbbfejleszti; korszerű valóban a mai köz- és irodalmi nyelvet mutatja be; anyagát dialektikusan, változásában, fejlődésében szemléli; feladatának tartja a változásban a viszonylag állandó, a közhasználat szempontjából helyes nyelvi forma kiemelését, tehát normatív szempontokat is érvényesít, továbbá — ami az utóbbival szorosan összefügg — sokkal jobban ügyel az eddigi nyelvtanoknál a nyelvi jelenségek stilisztikai értékelésére. Mi is csak köszönetet mondhatunk a szerkesztőnek, Tompa Józsefnek (aki egyben a könyv legnagyobb fejezetét is írta) s munkatársainak: Deme Lászlónak, Farkas Vilmosnak, S. Hámori Antóniának, Imre Samunak, Károly Sándornak, B. Lőrinczy Évának, H. Molnár Ilonának, Ruzsiczky Évának, Szépe Györgynek és Temesi Mihálynak.

Ugyancsak óriási jelentőségű a nyelvi kultúra fejlesztése szempontjából A magyar nyelv értelmező szótára, melyet Bárczi Géza és Országh László vezetésével Balázs János, Bíró Izabella, Elekfi László, Kelemen József, Koválovsky Miklós, Lengyel Lajos, Martinkó András, O. Nagy Gábor, Szabadi Béla és Újváry Lajos szerkesztett.

Ezt a nagy művet azért említhetem meg most, mert az elmúlt évben jelent meg negyedik és ötödik kötete. Mint már köztudomású, a magyar közhasználatú szókincsnek ez az első igazán tudományos rendszerezése. Finom jelentésbeli elemzéseit, stilisztikai, nyelvhelyességi minősítéseit máris hasznosítják országsszerte, de abban is bizonyosak lehetünk, hogy ez a mű a magyar nyelvtudomány több ágát, elsősorban a stilisztikát s a jelentéstant is meg fogja termékenyíteni.

E tudományos alapossággal, részletességgel készülő művek természetesen nem juthatnak el az olvasók százezreihez, szükség van arra, hogy eredményeik legjavát, leglényegesebb részét egészen népszerű formában is közzétegyük. Reméljük, hogy *Értelmező Szótárunknak* hamarosan meg fog jelenni egy kisebb terjedelmű, népszerűbb nyelven fogalmazott kiadása, amely azután szinte minden írással foglalkozó ember asztalán ott lesz.

A nagyközönség használatára való népszerű leíró nyelvtanunk már van: Rácz Endre és Takács Etel Kis magyar nyelvtana. Ez azért szerepelhet a mostani felsorolásban, mert 1961-ben jelent meg a második kiadása, de — mint halljuk — már a harmadikra lesz szükség.

Székebb értelemben vett nyelvhelyességi, nyelvművelő könyvek is kerültek az érdeklődő olvasók elé 1961-ben. Elsősorban a Deme László — Köves Béla

szerkesztette Magyar nyelvhelyesség második kiadását említem. Ennek a műnek, amely a Kiadói Főigazgatóság által a kiadók dolgozóinak, szerkesztőknek, lektoroknak, korrektoroknak rendezett előadássorozat anyagát fogja össze, s amely a kézirat-előkészítés, szerkesztés során adódó nyelvi, nyelvhelyességi kérdéseknek rendszeres és igényes összefoglalását tartalmazza, elsősorban a nyelvi kérdésekkel hivatásszerűen foglalkozók (tanárok, szerkesztők stb.) vették és veszik hasznát.

Nagyobb olvasóközönségnek szól az Édes anyanyelvünk, kötet, amely a rádióban elhangzott előadásokból tartalmaz kétszázat. Eredetének megfelelően nemcsak helyesírási, nyelvhelyességi, stilisztikai kérdések kerülnek benne sorra, hanem sok egyéb a magyar nyelv múltjából és jelenéből. Az Édes anyanyelvünknek az elmúlt évben két kiadása jelent meg.

Igen hasznos nyelvművelő kiadvány volt még Deme László füzet: Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból. Ennek anyaga először a Magyar Nyelvőrben jelent meg, külön füzetben a MŰOSZ elnöksége mellett működő nyelvművelő bizottság adta ki. Jelentőségét főként az adja meg, hogy nagyrészt olyan — az újságok nyelvéből, a rádióból stb. gyűjtött — anyagot, nyelvi és stilisztikai vétségeket tartalmaz, amelyeket eddig nyelvművelő könyveink általában nem tartottak számon.

A nyelvi megnyilatkozást nemcsak grammatikai szempontból lehet mérlegelni, hanem — mint már többször hangsúlyoztuk — stilisztikai szempontból is. Ezt a felfogást eddigi kiadványaink is tükrözték többé-kevésbé, de néhány önálló stilisztikai kötet is gazdagította az elmúlt évben a nyelvművelő irodalmat.

Ilyen volt a Stilisztikai tanulmányok című kötet, amely — mint a Magyar nyelvhelyesség folytatása — a Kiadói Főigazgatóság stilisztikai tanfolyamának előadásait tartalmazza. Nem rendszeres és teljes stilisztika, de Balázs János, Bárczi Géza, Bóka László, Gáldi László, T. Lovas Rózsa, Herczeg Gyula, Horváth Mária és R. Hutás Magdolna cikkei jól tájékoztatnak bennünket a magyar stílus újabb történetének legfontosabb fejezeteiről.

Alapvető mű a stilisztikai kutatás számára Szathmári István könyve: A magyar stilisztika útja. Ez a testes, gazdag kiadvány egyrészt szemelvényeket közöl néhány, a magyar stilisztika történetében számottevő s még ma is időszerű műből, másrészt tartalmazza a stilisztikai fogalmak modern lexikonát s a stilisztikai irodalom újabb bibliográfiáját.

Ugyancsak múlt évi stilisztikai irodalmunkat gazdagítja Nagy József könyve, a Szép magyar szó. Ezt a művet főként az iskolai oktatás hasznosíthatja kellőképpen, de különösen gazdag és szép példaanyaga sokak kedves olvasmányává is teszi.

Nyelvművelésünk egyik legfontosabb feladata napjainkban a műszaki nyelv, általában a szakmai nyelvek művelése. Erről a területről is beszámolhatunk egy kiadványról. Egyelőre csak egy néhány íves vékonyka füzet ez, Grétsy László és Wacha Imre A műszaki nyelv művelése címen megjelent dolgozata (Nyelvőr Füzetek 8. sz.), előtanulmány az ezután következő, elvégzendő munkához. Elvi alapvetés, hogyan, milyen módon veheti ki részét a nyelvtudomány a műszaki nyelv műveléséből; az eddigi eredmények számbavétele: milyen problémák mutatkoztak az elmúlt tíz évben a műszaki nyelv egyes területein, s milyen megoldást javasoltak a problémákra a szakemberek.

Új szint jelent nyelvművelő kiadványaink között egy kis füzet, amelyben a Közlekedési Munkásakadémia Deme László, Grétsy László és Imre Samu

előadásait adta ki. Ezek az előadások (Beszédkultúra a közlekedésben, A közlekedési nyelv szóhasználati kérdései, Mondattani jellegű nyelvhelyességi kérdések) is bizonyítják nyelvművelésünk körének kitágulását.

A nyelvi kultúrának fontos része a helyesírás is. Fontos, de nem központi, bárha igen gyakran válik szenvedélyes viták tárgyává. A helyesírás nem egyszerű tudományának elsajátítására, illetőleg a problémák megoldásának megkönnyítésére két mű is napvilágot látott 1961-ben. Az első a Helyesírási tanácsadó szótár, amelyet Benkő Loránd irányításával Deme László és Fábíán Pál szerkesztett. Ezt a több mint ötven ív terjedelmű kiadványt már régóta várta a közönség, különösképpen a szerkesztők, a kiadói, nyomdai dolgozók, pedagógusok. Hatalmas szóanyagában a helyesírás (főként az egybe- és különírás) legtöbb problematikus kérdésére választ talál az érdeklődő. S ha véletlenül pontosan azt a szót, amelyet keres, nem találja a szótárban, a hasonló esetek bőséges száma mindenképpen útbaigazítja. T a n á c s a d ó n a k nevezik a szerzők a művet, de tanácsai nyilvánvalóan irányadók lesznek a gyakorlatban.

A helyesírás meglehetősen bonyolult szabályainak a megtanulásához — ez az igazság — alapos nyelvtani tudás, sőt némi nyelvtudományi tájékozottság is kell. Szükség van tehát arra, hogy az írással foglalkozók egyre bővülő köre egyszerűbb, érthetőbb formában, a lényegest a lényegtelenről elválasztva kapja kézbe helyesírásunk szabályait. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott Szemere Gyula *Hogy is írjuk?* című könyvecskéje, melyet tavaly adott ki a Gondolat. Szemere könyve — mint maga írja előszavában — „Az akadémiai szabályok alapján népszerűen fejtegeti és sok gyakorlati példán mutatja be mindazt a tudnivalót, amit a művelt dolgozó nem nélkülözhet írásgyakorlatában.” A helyesírási ismeretek világos és részletes összefoglalásán kívül a fontosabb nyelvtani fogalmak betűrendben való tárgyalását is tartalmazza, valamint a könyvben tárgyalt tudnivalók betűrendes mutatóját. A *Hogy is írjuk?* 12 000 példányban jelent meg. Azt hiszem, hogy még több tízezer vagy százezer olvasó jogos igénye vár kielégítésre, s ezt az igényt egy még ennél a kitűnő könyvnél is egyszerűbb, lényegretörőbb, a szabályokat a minimálisra csökkentett kiadvánnyal kell majd kielégíteni.

Befejezésül még egy művet kell megemlítenem, az Idegen szavak kézi-szótárának újabb kiadását, amely a Pártmunkások Könyvtára sorozatban jelent meg 1961-ben, a célnak megfelelően az előző kiadások némi változtatásával. A szerkesztők (Bakos Ferenc, Fábíán Pál, Propper László) ezt írják az új kiadás előszavában: „... a könyvünk alapját képező Idegen szavak kézi-szótárából (Terra 1958. és 1960.) a tudományos szaknyelvnek csak azokat az idegen eredetű és nemzetközi szavait vettük át, amelyek ma már a sajtó és a társalgás nyelvében közhasználatúak, továbbá megritkítottuk a régebben gyakran, de ma már kevésbé járatos idegen szavakat. Elsősorban arra törekedtünk, hogy a mozgalmi élet sajátos idegenszó-anyaga kerüljön minél teljesebb feldolgozásra.”

Beszámolómnak ez a része kissé hosszúra nyúlt, pedig nem ismerttettem igazán, csak felsoroltam a tavaly megjelent műveket, hiszen bizottságunk minden tagja ismeri őket egyenként. Így együtt látva az elmúlt év termését — őszintén megvallom — engem is meglep annak gazdagsága, sokszínűsége.

Nem lenne teljes az elmúlt évben folyó nyelvművelő munkáról való beszámoló, ha — legalább néhány szóval — azokról a munkálatokról nem tennék említést, amelyek folytak ugyan, anyagukat fel is használtuk minden-

napi munkánkban, de szélesebb körben ismeretes eredményeikről velük kapcsolatban egyelőre még nem beszélhetünk.

Elsősorban a Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályának tervmunkáira gondolok, a nyelv művelő kódex anyaggyűjtésére s a szakmai nyelv művelő könyv alapjául szolgáló gazdag adattárra. Minthogy azonban a munkálatok részletesebb bemutatására, megvitatására úgyszor kerül a közeljövőben munkabizottságunkban, a részletesebb beszámolót most elhagyom.

Teljesen vagy nagyobb részében elkészült az elmúlt év folyamán néhány újabb, a nyelvi kultúra emelését szolgáló fontos kiadvány. Elsőként emlitem Bárczi Géza igen várt könyvét, amelyben a magyar nyelv történetét foglalja össze népszerű módon, de tudományos igényvel. Elkészült azonban egy gyűjteményes mű a műszaki nyelv problémáiról, valamint a Műveltség Könyvtára sorozat új kiadása számára a magyar nyelvről, nyelvhelyességről, stílusról szóló tudnivalók összefoglalása. Ezekről azonban majd csak egy év múlva mondhatok közelebbit.

6. Azt hiszem, az eddig elmondottak fel is mentenek, hogy összefoglalóan értékeljem azt a munkát, amelyet a magyar nyelv művelés munkásai tavaly végeztek. Az előadások száma, tárgyi gazdagsága, a megjelent publikációk felsorolása nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyelvtudomány eredményeinek hasznosítását, a tudomány és az élet összekapcsolását ma már — adottságainak és szűkebb munkaterületének megfelelő módon és mértékben — szinte minden nyelvész vállalja s fontos feladatának tartja.

A nyelv művelők táborának megnövekedése, a nyelv művelés területének kibővülése, kiszélesedése mellett — vagy éppen ennek következményeként — szemmel láthatóan megnőtt az érdeklődés a nyelv, a nyelvi kultúra kérdései iránt. Ez az érdeklődés — levelezésünk és az előadásokat követő vita, valamint nyelv művelő könyveink visszhangja mutatja — sokkal igényesebb, mint néhány évvel ezelőtt volt. Az ilyen változást, fejlődést persze roppant nehéz csalhatatlanul megállapítani, mert hiszen a megtartott előadások, a kiadott könyvek száma önmagában még nem jelenti okvetlenül azt, hogy a nyelvi kérdések, a jobb, szebb magyar beszéd iránti érdeklődés és igény valóban megnőtt. De más adatok is erősítik ezt a megfigyelésünket. Egyebek között például az is, hogy manapság szinte mindenféle társaságban — fiatalok vagy öregek, munkások vagy értelmiségiek körében — gyakori, egyre gyakoribb beszédtema a nyelv, a jó magyar nyelv. Hogyan beszél az ifjúság, milyen ennek vagy annak az írónak a nyelve, milyen hibás vagy furcsa szót hallottak a rádióban, mit jelenthet, honnan származik egy-egy szó stb. Újságjainkban is egyre gyakrabban írnak — nem nyelv művelő cikkekben és nem nyelvész kezdeményezésére — a jó magyar nyelvről, s a rádióknak is egyre több adásában van szó róla. S ezek a megnyilvánulások általában helyesek, hangnemükben, szemléletükben pedig alapvetően különböznek a régi, különösképpen a felszabadulás előtti laikus nyelv művelők megnyilvánulásainak legtöbbjétől.

A fenti eredményeket természetesen nem lehet, nem szabad egyetlen esztendő termésének tekinteni. Annak a munkának értek be most — talán más évhez képest nagyobb bőséggel — a gyümölcsei, amely a megvizsgált idő előtt éppen tíz évvel indult meg. Ezt az időpontot szoktuk számítani az új tervszerű nyelv művelő munka megindulásának, 1951 decemberét, amikor a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésein megvitattuk nyelv művelésünk

elvi kérdéseit. E vitát követte azután néhány év múlva nyelvművelő elveink rendszeresebb összefoglalása, majd több gyakorlati nyelvművelő könyv kiadása, folyóiratunknak, a Magyar Nyelvőrnek közvetlenül a nyelvművelés szolgálatába való állítása, rádió-előadások, nyelvművelő ankétok, tanfolyamok, elvi tisztázó viták stb.

Ez elmúlt tíz év elvi harcainak, kísérletezéseinek summázása nem tartozik a mostani beszámoló keretébe. De jobb is, ha ezt nem magunk végezzük el. Idézzük inkább a Népszabadság cikkíróját, aki *A nyelvművelés útja* címen s egyik kiadványunkkal kapcsolatban egyebek között ezeket írja az utóbbi évtizedben megújult nyelvművelés módszeréről:

„A mai nyelvművelő is vallja, hogy elsődlegesen fontos a szabályok ismerete, de az is, hogy ez magában nem üdvözt. Ezért mindenekelőtt gondolkodni, eszmélni, ítélni akarja megtanítani az olvasót. Tulajdonképpen nem is a nyelvművelés, a szó hagyományos értelmében, hanem *nyelvi népművelés*. A régi nyelvművelő munkája rendszerint két tevékenységre korlátozódott: ostromozta a hibásat, s javaslattal: új szóval, fordulatformával állt elő a hibák kiküszöbölésére. A mai e mellett, sőt, ez előtt igyekszik bevezetni, járatossá tenni a nyelv sajátos logikájába, sajátos szellemébe a hallgatót, az olvasót, hogy aztán a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélni és ítélet területén. Nem oktatja ki az olvasót, nem riasztja el tételes szabályok áradatával, nem kényszeríti fölényes, kicsinylő hangjával dacos ellenkezésbe, hanem mintegy megbeszéli vele a szóban forgó nyelvi kérdést, szinte együtt oldja meg vele. Fölkészíti, hogy ne csak kifogástalan használója, hanem, ha a szükség úgy hozza, alkotója, fejlesztője, ellenőrzője is lehessen a nyelvnek. A régi nyelvművelő a megőrzésre összpontosította figyelmét, a mai a szűkségtől diktált továbbfejlődésnek a nyelv szellemében való elősegítésére.”

„Ennek az életközelségnek s ennek a nyelvtudományi felfogásnak megfelelően ez az új nyelvművelés igyekszik ránevelni, megtanítani az olvasót arra is, hogy a nyelvi jelenségeket is mindenkor előfordulásuk összefüggésében, főképpen szociális, illetőleg stílusösszefüggésében kell megítélnie” (Népszabadság 1961. nov. 10.).

Természetesen nemcsak elismerő, hanem kritikai megjegyzések is érték munkánk elvi és gyakorlati részét egyaránt. Ezeket a megjegyzéseket köszönettel vettük eddig is, köszönettel fogadjuk ezután is. Mi magunk tudjuk igazán, milyen sok feladat vár még megoldásra, mennyi még az elvégeznivaló. Reméljük, hogy egy év múlva már arról beszélhetünk a bizottság előtt, hogy ennek az adósságnak is törlesztettük egy részét.

Lőrincze Lajos

Az első akadémiai helyesírási szabályzattól a Helyesírási tanácsadó szótárig

1962-ben van 130. évfordulója annak, hogy az 1830-ban megalakult Magyar Tudós Társaság, későbbi nevén Magyar Tudományos Akadémia, megjelentette első helyesírási szabályzatát. Történelmi szempontból is érdekes, hogy a szabályzat kidolgozásával foglalkozó helyesírási bizottság előadója maga Vörösmarty Mihály volt. Az első, kis füzet formájú akadémiai szabályzattal szembeállítva, a most megjelent nagy terjedelmű Helyesírási tanácsadó szótárt úgy tekinthetjük, mint a helyesírás terén végbement százharminc éves fejlődés nagyszerű eredményét.

Ha az itt következőkben figyelemmel kísérjük, hogyan fejlődött az akadémiai helyesírási szabályzat tartalma, szerkezete és a mindennapos gyakorlatban való egységes alkalmazása, akkor kitűnik, hogy ennek a fejlődésnek az üteme a felszabadulás óta rendkívül meggyorsult. Emellett az is öröndetes, hogy az akadémiai helyesírási szabályzat napjainknak egyik legelterjedtebb kézikönyve lett. 10. kiadásából 1954 óta közel félmillió példányt nyomtattak.

Mint fél évszázad óta tevékenykedő nyomdász ezzel a néhány lapnyi dolgozattal szeretném méltatni helyesírásunk fejlődéstörténetének nagy jelentőségű 130. évfordulóját.

I. Az első akadémiai helyesírási szabályzat.
Az első akadémiai helyesírási szabályzatnak a maival szemben, mely az egész magyar írásbeliség helyesírási törvénykönyve, még csak az a szerény célja volt, hogy az akadémiai kiadványok helyesírását szabályozza és egységesítse. Az 1832. évi első szabályzat ezzel a címmel jelent meg: „Magyar helyesírás” és szóragasztás’ főbb szabályai”. A címlap további szövege: „A’ Magyar Tudós Társaság különös használatára. Pesten. Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istv. MDCCCXXXII.”

Az 1832. március keltezésű Előszóban Döbrentei Gábor titoknak tömören így indokolja meg az első helyesírási szabályzat kiadásának szükségességét: „Mindenekelőtte tökéletesen megvizsgált nagy grammaticát bocsátana ki a’ magyar tudós társaság, a’ helyesírásra’ s a’ nyelv paradigmáira nézve kívánt bizonyos főbb szabások felett megegyezni, hogy neve alatt kijöendő évkönyveiben, folyóirataiban s hivatalos jelentéseiben, ha más meg más elmék tűnnek is ott elé, sajátságaik’ jeleivel az egy erkölcsi test’ írása’ módja, tétovázó és tarka ne legyen.”

A 14 pontból álló első szabályzat még egészen kis terjedelemben (kis formátumban 32 lap) jelent meg. Ebből — inkább az érdekesség kedvéért — kiemelünk néhány részt.

Az I. fejezetből, mely a betűkről szól, idézzük a következőket:

„A’ betűkről mindenek előtt azt óhajtanók a’ tudós Társaság’ figyelmébe ajánlani, hogy az összetett *cs, cz, gy, ly, ny, ty, sz, zs* betűk helyett ujakat s egyszerűket kellene felvenni s a’ Társaság’ minden irataiban azokkal élni.

Összetett betűk helyett egyes jelek’ kigondolására s felvetetésére, az egyszerűsége fölül, mely már magában nagy nyereség, még az is sürgető ok lehet, hogy ez által igen sok írásbeli különözések egyszerre el lesznek háritva.”

A Társaság az „új, egyes formák’ hasznát látván”, foglalkozott is a javaslattal. Felkérte a nyelvtudományi osztályt, dolgozzon ki új, egységes betűket. Vörösmarty el is készítette a javaslatot, de tárgyalására sohasem

MAGYAR
HELYESÍRÁS'

ÉS

SZÓRAGASZTÁS'

FŐBB SZABÁLYAI

A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG KÜLÖNÖS
HASZNÁLTÁRA.

PESTEN.

NICOLAI PETROZAI DRAFTNER J. M. ÉS KÁROLYI ISTV.

M. DCCLXXXII

Az 1832. évi első szabályzat címlapja

került sor. A hetvenes években — amint Kniezsa I. „A magyar helyesírás története” című munkájában írja — Hunfalvy Pál, Budenz József és Szarvas Gábor a mellékjeles rendszer, pontosabban a mai cseh írásmód bevezetésére tett javaslatot. Sőt mások is tettek hasonló javaslatokat, de — mint tudjuk — e tekintetben mind a mai napig nem következett be változás. Nem tértünk át a kétjegyű betűkről a mellékjeles egyjegyű betűkre. A gondolat azonban még ma is felbukkan. Például a legutóbbi, a 10. kiadáshoz beküldött egyik javaslat ajánlotta a mellékjeles (diakritikus) mássalhangzójegek bevezetését a kétjegyű *cs, gy, ly, ny, ty, sz, zs* helyett, bizonyára egyrészt a helyesírás egyszerűsítése, másrészt a könyvterjedelem csökkentése szempontjából, mert hiszen százalékarányban is sok második betűjegy maradhatna el a szedésből.

Az akadémiai helyesírási szabályzat első kiadását követte a második 1834-ben. „Bővítve 's némellyfélének bizonyosabb elhatárolásával és több világosító példa' kijegyzésével jelenik meg e' második kiadás, azon szellemében a' társaságnak, melyet az elsőnek előbeszéde vallott” — írja a második kiadás előszavában Döbrentei Gábor. Az első szabályzat jelentéktlenebb javításokkal („kevés, az idő által megérlelt pont módosításán kívül, változatlanul”) 1853-ig tíz kiadást ért el, ami a szabályzat hasznosságáról és közérdekű voltáról tanúskodott.

2. Az akadémiai helyesírás reformjai. Az első szabályzat megjelenése utáni évtizedekben a szabályzat ellenére a gyakorlatban érdekes változások történtek. Azért a szabályzat ellenére, mert az Akadémia általában nehézkes volt, s nem tudott együtt haladni az élet és az irodalmi nyelv fejlődésével. Az írók elhagyták a névelő, a mutató névmás és a ragtalan birtokos mellől a hiányjelet, az *illy, olly, melly* szokat egy *l*-lel írták, sokan a *cz-t* *c*-vé egyszerűsítették, többen az idegen, de meghonosodott szokat magyarosan írták, és mindehhez még az is hozzájárult, hogy kiűtött a nagy *aki*-háború (az *a ki, a mi, a mely, a mennyi* szavak egybeírásáért). A vitában Arany János is részt vett; ő a különírást tartotta helyesnek. Helyesírásunk fejlődése azonban nem ezt a felfogást követte... Pedig akkoriban ezzel a kérdéssel kapcsolatban cikkét a következő mondattal fejezte be: „Lelki-ösmeretünk borzad *aki*-nek írni oly szót, melyet így volnánk kénytelenek olvasni: *akki*.” (Az „*aki*” az Akadémiában.)

E sokféle kétség miatt az Akadémia 1876-ban átvizsgálta a helyesírás szabályait. Ennek eredményeképpen jelentette meg 1876-ban és 1877-ben a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó hivatala az új szabályzatot ezzel a címlappal: „A magyar helyesírás elvei és szabályai. Újabbán átvizsgálva kiadta a Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága.”

Ez a szabályzat 1. §-ában kimondja, hogy helyesírásunk fő elve a kiejtés. Lényeges egyszerűsítést jelentett, hogy előírta a hiányjel elhagyását a következő indoklással: „Helyesírásunk mellőzi az újabb időkig használt betűpótló hiányjelet is, mint a mely gyakori előfordulásával lassította s tarkázta az írást. Például ezek helyett: *a' király (a (z) király)*...” — Elmaradt tehát a hiányjel a *s*, a ragtalan birtokos és tárgy, valamint a mássalhangzók előtt álló mutató névmások mellől. E szabályzat másik egyszerűsítése, hogy *a mely, milyen, ilyen, olyan, amolyan* stb. névmásokban az addigi *lly* helyett egyszerű *ly*-et vezetett be.

A szabályzat 8. §-a, mely a magyar betűkről szól, érdekes újítást tartalmazott: az ábécébe bevezette az *e* és *é* közötti helyre az *é*-t. Erről ezt közli:

„Ki kell itt különösen emelnünk a betűrendbe felvett *é* zárt hangot, mely szintén a zárt hangú *ö*-vel rokon, és a melynek a mélyhangú lejtőn *o* felel meg; pl. észik... écsét, ember, továbbá kérek, ehhez.

Ez a hang már nem szorítkozik egy-két nyelvjáráshoz, hanem általánosan el van terjedve. Szükséges, hogy a nyelvtan külön jegyet szánjon e hangnak, s emelje ki szereplése eseteit; az iskola pedig az eddigénél több gondot fordítson épségben tartására. De ez *e*-nek az írásban rendszerint való pontozását mégsem tartjuk ajánlatosnak, mert igen gyakran fordulván elő, tarkázná és lassítaná a pontozásokkal s ékezetekkel amúgy is terhelt magyar írást.”

Kérdezhetjük: ha maga az Akadémia sem tartotta szükségesnek a ponttal ellátott *é* írásbeli alkalmazását, akkor minek vette be annak idején az ábécébe?

3. Simonyi Zsigmond iskolai helyesírása. Az 1876-i reform nem elégítette ki azokat, akik messzemenő egyszerűsítéseket vártak. S ezek sokan voltak. Az elégedetlenkedők nagyobb egyszerűsítésekre irányuló törekvéseit Simonyi Zsigmond nyelvtudós képviselte az Akadémián. 1891-ben négy pontból álló javaslatot tett az Akadémiában a helyesírás szabályainak korszerű átdolgozására:

1. Az egyszerű *c*-t kell használni a *cz* helyett. 2. A kétjegyű mássalhangzók kettőzését csonkítottan kell írni (*öccse, visszük, Károlyal*). 3. Az idegen szavak magyaros írását ki kell terjeszteni. 4. Egybe kell írni az *aki, ami, ahol, amint* stb. névmásokat. Ezekhez járult még az a kívánság, hogy szabályozzák a hosszú *i, ú, ű* hangok írását, és mellőzzék a felesleges, mesterkelt és szörszálhasogató szabályokat.

Ennek a javaslatnak különös sorsa lett. Habár a kiküldött szakbizottság a javaslatot egész terjedelmében elfogadta, a nyelvtudományi bizottság és az Akadémia teljes ülése elvetette. Az Akadémia 1901-ben kiadta ugyan „újabbán átvizsgált” helyesírási szabályait, de lényeges javítások nélkül.

Különösen a pedagógusok kifogásolták az akadémiai szabályzatot. A Budapesti Népművelők Egyesülete mozgalmat indított a helyesírás további egyszerűsítéséért. Küldöttségük 1899-ben felkereste Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztert egy memorandummal. Elpanaszolták, hogy a helyesírás rendkívül ingadozó és zavaros állapota megnehezíti a népiskola egyik elsőrendű feladatát: az írás és fogalmazás tanítását. Az iskola ebben a bizonytalanságban drága idejének jó részét meddő munkára, az írásbeli következtelenségek javítására és tárgyalására kénytelen pazarolni, de ebben a munkájában is állandóan érzi az irányadás hiányát, s így nem igazodhatik el a régibb nyelvtani szabályok és a különféle irodalmi szokások közötti ellentétekben.

A helyesírási reformmozgalom iránt a miniszter nagy megértést tanúsított. Megbízta Simonyi Zsigmondot, a Nyelvőr akkori szerkesztőjét, hogy szakértők bevonásával dolgozza ki a helyesírás rövid és könnyen érthető szabályzatát. Simonyi ezt el is készítette. A miniszter a munkát a iskolai kérdésekben legilletékesebb testület, az Országos Közoktatási Tanács bírálata alá bocsátotta, majd pedig 1903. március 14-én kiadott rendeletével a vezetése alatt álló összes iskolák számára kötelezővé tette.

Simonyi Zsigmond iskolai helyesírása nem tekinthető a helyesírás gyökeres reformjának. Legfőbb érdeme, hogy egyszerűsítette a helyesírást, és elvi szempontból bizonyos egységesítést vezetett be. A Közoktatásügyi Tanács állandó bizottsága ugyanis az Akadémia szabályzatától csak két lényeges

eltérést fogadott el, mert ezt a helyesírás iskolai oktatásában célszerűnek tartotta.

Először: a *cz* helyett az egyszerű *c* betűt fogadta el, melyet „régebbi íróink közül is számosan használtak és újabb nyelvtudósaink is csaknem kivétel nélkül pártolnak, s amely mai irodalmunkban is általános és megszokott betű”.

Másodszor: minthogy az összetett névmásokat többnyire úgyis egybeírták (pl. *akárki, akárhogy, valami, ön maga, ugyanaz, ugyanott* stb.), az iskolában annyira szükséges következetesség megkívánta, hogy az ilyen névmásokat is egybeírjuk: *aki, ami, ahogy, amint, ahol* stb., és *énvelem, őtőle, mirőlunk* stb.

Ma is tanulságos és időszerű Simonyinak az iskolai helyesírási szabályzattal kapcsolatos indokolása; idézzük belőle a következő részt:

„Lássuk már most röviden, mit tartsunk legfontosabbnak az új helyesírás megítélésében.

Első nyereség nézetem szerint ez: míg eddig a helyesírás szabályai holmi öröktől örökre érvényes dogmáknak látszottak, melyeknek se okát, se célját nem lehetett megérteni, sőt még kérdezni sem volt szabad, — az új szabályok mindenütt éreztetik, hogy a helyesírás természetes okok eredménye, hogy szoros kapcsolatban van a nyelvérzéssel is, és végre, hogy módosul és fejlődik magának a nyelvnek fejlődésével.

Ez elvezet bennünket a további szempontokhoz. Az irodalmi nyelvnek is, az iskolai tanításnak is szüksége van arra, hogy a helyesírás lehetőleg egyöntetű és lehetőleg egyszerű (logikus) legyen.”

Simonyi Zsigmond „Az új iskolai helyesírás szövege és magyarázata” című munkájában 26 pontban foglalta össze a helyesírási szabályokat.

A szerző alaposságáról tanúskodik a szabályzat kidolgozása és szerkezeti felépítése. Az egyes szabályzati pontok szövege után külön „Jegyzet” és „Magyarázat” következik a szabályok kiegészítésére és részletes megmagyarázására. Ezzel Simonyi szabályzata nem sablonos, száraz összefoglalás, hanem érdekes és tanulságos nyelvészeti mestermű.

Érdemes volna mérlegelni, vajon nem lenne-e célszerű Simonyi példáját követni. A jelenlegi akadémiai szabályzatunk értékét és hasznosságát bizonyára nagymértékben növelné, ha nyelvészeink minden egyes szabályzati pontot jegyzettel és magyarázattal egészítenének ki. A mostani akadémiai szabályzatunkhoz is készült külön megjelentetett magyarázat (Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új [10.] kiadásához), ennek azonban szerkezeti felépítése más jellegű, aránylag nem olyan részletes, és nem nyújt annyi tanulságot sem, mint Simonyié.

Annak bemutatására, hogy Simonyinak a szabályzatához fűzött magyarázatai még ma is — hatvan év múltán — milyen értékesek, sőt gyakran időszerűek, szó szerint közöljük az iskolai helyesírás szabályzatának 1. pontját a „Jegyzet”-tel és a „Magyarázat”-tal együtt.

A helyesírás alapja. — 1. §. A helyesírás szabályai arra tanítanak, hogyan kell szavainkat az általánosan elfogadott elvek és szokások szerint leírni. A betűírásnak első célja a hangok kifejezése, azért a magyar helyesírás elsősorban a *k i e j t é s b ő l* indul ki, s a hangokat lehetőleg híven fejezi ki állandó jegyeikkel, vagyis a latin betűkkel s ezeknek szokásos módosításaival. Emellett azonban a mi helyesírásunk nagy tért enged a szóelemzésnek is, amennyiben a még eléggé érezhető szóelemeket külön-külön föltünteti. Végre némely esetben tért engedünk a *h a g y o*

mánynak, az egyszerűsítésnek és kapcsolatosságnak (analógiának) is.

Jegyzet. Ez a sokféle szempont néha határozatlanná és ingadozóvá teszi az írást, mert lehetetlen őket mindig határozott szabályok szerint összeegyeztetni. Pl. a hosszú, kettőztetett *gy* hangot rövidség, vagyis egyszerűség kedvéért négyes jegy helyett (*gygy*) evvel a hármas jeggyel írjuk: *ggy*, pl. *fügygyü, meggy, biggyeszt, luggyan*; evvel kell tehát írunk a k i e j t é s szerint a következő szokat is: *poggyász, Meggyes, higgyétek, higgyed, ágygal, naggyá*. A szóelemzés azonban *ggy* helyett *dgy, dj, gyj* betűket írat velünk az ilyenekben: *hadgyakorlat, hadjárat, adjon, naggyában, hagyjon* stb. És a szóelemek kedvéért írják sokan: *ágygyal, naggyá*, hogy tisztán föltűntessék az *ágy, nagy* szótöket (ahogy sor végén, elválasztáskor mindnyájan tesszük); de az egyszerűsítés itt a *ggy* mellett szól. Szintén egyszerűsítés az, hogy az *eggyet, eggyik, eggyes* helyett azt írjuk: *egyet, egyig, egyes*; de itt a kapcsolatosságra is lehet hivatkozni, melyben ezek az *egyedül, egyetemben* szókkal állnak, ahol csakugyan egy *gy* van a kiejtésben is. A fölszólító mód alakjaiban kapcsolatossága miatt írják sokan: *higyjed*, mint *hagyjad* és *fogyjon* a *hagy, fogy* igeitől, csakhogy a *higgyed* alakban nem *higy* az igeő. Hogy végre igen sokan kivételesen *ggy* helyett *dgy* betűkkel írják: *Medgyes, podgyász*, az csak elvont s z o k á s maradványa. (Szintén a h a g y o m á n y hatásának tulajdoníthatni ezeket: *mindjárt, rögtön, pünkösöd, mesgye*; pedig a kiejtés szerint helyesebb volna *minygyárt* v. *mingyárt, röktön, pünkösöd* v. *pünköst, mezsgye*; a szóelemeket ezekben nem érezzük.)

Magyarázat. A helyesírás — vagyis a helyesnek tartott írásmód — hosszú történeti fejlődés eredménye, számos író és tudós szokásaiból és véleményéből fejlődött. Azért nem is minden ízében egységes és következetes, s ámbár általában nem tehetünk egyebet, mint hogy az irodalmi hagyományt, „a jeles írók nyelv szokását” követjük, mégis vannak okaink, melyek kényszerítenek egyik-másik írásbeli szokás módosítására, javítására. Ilyen ok először is az, hogy régente inkább csak az írók és tudósok írtak és olvastak, s nekik mintegy kedvük telt abban, hogy az írást és fogalmazást mentül mesterségesebbé s tudósabb színűvé tegyék, ma ellenben az írás-olvasás a nemzetnek mindig szélesebb rétegeibe terjed, s azért mentül egyszerűbbé s könnyebbé kellene tennünk. (Sokan most is úgy képzelik, hogy a helyesírás csak a tudósok dolga, de azért megkívánják, hogy már a tízéves gyermek helyesen írjon az ő tudós szabályaik szerint.) Másodszor pedig: idők folytán változik a szók kiejtése és jelentése, s ennél fogva az írásban is önkénytelen alkalmazkodunk az új kiejtéshez vagy az új jelentéshez. Pl. *korcsma* és *tegnap* helyett ma már jobbára azt mondjuk: *kocsmá, tennap*; miért ne hagyjuk hát el a régi írásmódot? A *mindjárt* szó jelentésében régente érezték a *mind-et* és a *járás* képzetét, mert így is mondták: *mind-járton, mind-járást, egy-járást*; a mai használatban teljesen elhomályosult e szóelemek jelentése, s így joggal egyszerűsíthetjük az írást, és követhetjük magát a kiejtést: *mingyárt* (már Petőfi és Arany így írta: *tennap, minygyárt*). — Példa az analógiára: *szükoződik* *t*-vel, mert e fogalom kapcsolatos az *átkoződás*-sal, pedig a *szid* igéből származik (*szütek* is, mert *átok*).

(*Medgyes, podgyász* abból a korból maradt, mikor a *gy* betű kettőztetését *dgy*-vel írták: *medgy, edgy, hidgyen*. A *pünkösöd*-öt valaha *pünköst*-nek ejtették; mikor aztán a vége *zsd-vé* lágyult, az *s* betűt mégis megtartották, mert akkor a *zs* hangot különben is *s*-sel írták: *sák* vagy *'sák* stb. Ez az írásmód maradt fenn a *mesgyé*-ben is; a kiejtés szerint *mezsgye*-nek kellene írni.)

Az iskolai helyesírást nemcsak az iskolai oktatásban alkalmazták, hanem gyorsan átment a köztudatba, és csaknem általánossá vált. Végül is az Akadémia kénytelen volt jóváhagyni a tényeket. Elhatározta, „hogy helyesírási szabályait ismét átvizsgálja, és fontolóra vévén az azóta, különösen az iskolai helyesírásban végrehajtott egyszerűsítéseket, felvegye azokat, amelyek ellen elvi kifogás nem tehető”. 1915-ben a Nyelvtudományi Bizottság, 1922-ben pedig az Akadémia teljes ülése csekély eltéréssel elfogadta az iskolai helyesírás újításait.

Erről tanúskodik az akadémiai helyesírás nyolcadik, javított és bővített kiadásának következő szövegű címlapja is:

„A magyar helyesírás szabályai — Hivatalos kiadás — A Magyar Tudományos Akadémia újabban átvizsgálta, 1922. május 29-i ülésében elfo-

gadta és kiadta. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1922. október 11-én 4250. elnöki szám alatt kelt rendeletével valamennyi iskolára nézve kötelezővé tette.”

Akkor úgy látszott, hogy végre megint helyreállt a helyesírás egysége, amelyet 1903-ban az iskolai helyesírás — az Akadémia akkori maradi álláspontja miatt — megbontott. Kiderült azonban, hogy ezzel az új akadémiai szabályzattal elsősorban a napilapok szerkesztősegei nem voltak megelégedve, mert még mindig sok esetben engedett meg kétféle írásmódot. Még 1922-ben megjelent Balassa József helyesírási szabályzata és kisebb terjedelmű szójegyzéke Az Est lapkonszern és nyomdája számára. Ez a szabályzat szolgált azután alapul az 1929. évi korrektorköri úgynevezett „egységes nyomdai helyesírás”-hoz.

A Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre ugyanis, felismerve az egységes nyomdai helyesírás fontosságát, kezdeményezte és meg is valósította egy olyan helyesírási mű kiadását, amely kimerítő és lehetőleg teljes szójegyzék segítségével határozott útmutatással szolgál kétes esetekben való eligazodásra. A szedés gépesítése különösen megkövetelte ilyen szótár megalkotását, mert a soröntő gépekkel készült szedésben nem engedhető meg az a tömeges javítás, mint a kéziszedésben, az, hogy kisebb helyesírási eltérések miatt újabb sorokat szedjenek át a korrektúrában.

4. A felszabadulás utáni új akadémiai helyesírási szabályzat. A Balassa-féle szótár okozta újabb helyesírási szakadás, de főképpen a felszabadulás utáni nagy jelentőségű változások sürgetően megkövetelték az akadémiai helyesírási szabályzat felülvizsgálását. Az 1950-ben megjelent szabályzat azonban még nem hozott sem módosítást, sem bővítést, csupán a szójegyzéket bővítette ki, és felfrissítette a példaanyagot.

Nyelvünk azonban az utóbbi évtizedekben sokat fejlődött, változott, de különösen a felszabadulás óta, elsősorban a mindinkább kibontakozó nagy társadalmi átalakulás következtében. Időközben néhány helyesírási szabályunk elavult, azonkívül a régi szabályzat sok új helyesírási problémára nem adott útmutatást.

Ezért a Magyar Tudományos Akadémia már 1951-ben hozzálátott a helyesírási szabályzat új, 10. kiadásának előkészítéséhez. Az akadémiai helyesírási szabályzat 130 éves történetében nyelvészeink ekkor végezték a legnagyobb, legalaposabb munkát.

A helyesírási szabályzat 10., 1954-ben megjelent kiadásának készítőire minden eddiginél nagyobb súllyal nehezedett a felelősség, mert hiszen most lényegesen kiszélesült író-olvasó tömegek számára végezték felfrissítő, reformáló, kiegészítő, egységesítő munkájukat.

Ez a szabályzatnak első olyan kiadása, amelyet nemcsak néhány bizottsági tag készített elő. A munkában segítettek az érdekeltek. Általános iskolai, középiskolai pedagógusok, főiskolai és egyetemi tanszékek oktatói, nyomdák, kiadók, szerkesztőségek dolgozói, tudósok és a helyesírás iránt érdeklődő egyszerű magánosok küldtek be javaslatokat.

Helyesírásunknak az előbbiekben ismertetett történetéből látható, hogy a felszabadulásig nem sikerült megteremteni a valóban egységes magyar helyesírást. Ma azonban kormányzatunk éppen a tömegek műveltségi színvonalának emelése érdekében különösen nagy gondot fordít a helyesírás egységének biztosítására. Ma a helyesírási szabályzat olyan törvénykönyv a maga területén, amely a haza minden polgárára nézve egyformán kötelező.

Mit nyújt az akadémiai helyesírási szabályzat legújabb, 10. kiadása? Ebben 438 szabály van, 200 olyan kérdés szerepel benne, amely eddig nem volt szabályozva. A 8. kiadás kb. 5000 címszót és 700 ragos alakot tartalmaz, a 9. kiadás már 18 000 címszót és 2500 ragos alakot (összesen 20 500 szóalakot), a 10. kiadásban már mintegy 20 000 a címszók és 10 000 a ragos alakok száma (összesen 30 000 szóalak). Terjedelemre nézve a 10. kiadás a 8.-nak két és félszerese, a 9.-nek másfélszerese.

Deme Lászlónak helyesírási szabályzatunkhoz készített Magyarázata (ebből vettük át a fenti adatokat) nagymértékben megkönnyíti a szabályzat részleteinek alapos megértését. Világosan megmagyarázza és indokolja a módosításokat, bővítéseket. Jogosan állapítja meg a következőket:

„Szabályzatunk tizedik kiadásának mérlege tehát az elmondottak szerint általában pozitív. Ahol lehetett, egyengette, csiszolta helyesírásunk rendszérét, könnyítette, segítette a széles tömegek számára elsajátítását; anélkül azonban, hogy esztelen újításokba, radikális reformokba bocsátkozott volna. Minden tekintetben jelentős segítséget nyújthat ahhoz, hogy a helyesírás kevesek kiváltságából a tömegek közkincsévé válhasson” (45).

5. Az új Helyesírási tanácsadó szótár. A magyar helyesírás művelőinek legújabb, minden eddigi teljesítményüket felülmúló alkotása.

Az akadémiai helyesírási szabályzatok e század eleje óta már több ezer szavas szójegyzékkel jelentek meg, azonban az MTA akkor nem gondoskodott arról, hogy legalább közepes terjedelmű helyesírási szótárunk legyen. A felszabadulás utáni általános szellemi és kulturális fellendülés mostani időszakában mindinkább érezhetővé vált egy nagyobb helyesírási szótár hiánya. Különösen a pedagógusok, de még inkább a nyomdai és kiadói dolgozók munkáját akadályozta ez a helyzet. A nyomdákat rendeletileg kötelezték az akadémiai helyesírás megtartására, de nem volt olyan kézikönyvük, amely a kétes esetekben tanácsot adott volna. Elodázhatatlanná vált tehát egy nagyobb terjedelmű, mai szóanyagot, időszerű problematikát feldolgozó helyesírási szótár kiadása.

Ennek a szükségletnek kielégítésére jelent meg a „félhivatalos”-nak mondható, több mint 50 éves Helyesírási tanácsadó szótár, melynek munkálatai az MTA nyelv- és irodalomtudományi osztályának jóváhagyásával 1957-ben indultak meg.

Van már tehát nekünk is a Dudenhoz hasonló hasznos segédkönyvünk. Több mint három évtizeddel ezelőtt Balassa Józsefnek „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai” című munkája kísérelte meg, hogy betöltse a magyar Duden feladatát. Kitűzött célját nem valósíthatta meg, mert sok tekintetben eltért a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzatától, vagyis letért a szerves helyesírási fejlődés útjáról.

A Helyesírási tanácsadó szótár esetében egészen más a helyzet, sokkal szerencsésebb. Ez félhivatalos akadémiai kiadvány, szerkesztői és munkatársai az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársai.

Ez adja meg hitelét a Helyesírási tanácsadó szótárnak. Az új szótárt a nyomdáknak és a kiadóknak már most is általában úgy értékelik és használják, mintha nem félhivatalos, hanem hivatalos akadémiai szótár volna.*

Székely Artúr

* Ismertetését lásd e számunk 228—32. lapján. (A szerk.)

A nyelvek szépsége

Van egy kérdés, amelyet — ha a nyelvekre, nyelvi problémákra terelődik a szó — csaknem mindig feltesznek az érdeklődők a nyelvésznek, illetőleg a társaság sok nyelvet beszélő tagjának: „Melyik a legszebb nyelv a világon?” vagy pedig: „Szebb nyelv-e a német, a francia stb., mint a magyar?” Ebben az az érdekes, hogy éppen a nyelvész nem elégítheti ki az érdeklődő nagyközönség kíváncsiságát, amely a szóeredet, a szófejtés tárgykörén kívül elsősorban a nyelv esztétikai hatására irányul. A szakember vagy azzal üti el a vitát, hogy ilyen kérdéssel a nyelvtudomány nem foglalkozik, vagy azt válaszolja, hogy végeredményben minden nyelv egyformán szép, s esztétikai vonatkozásban nem lehet köztük különbséget tenni. Ez utóbbi álláspontra jut W. Th. Elwert (De la „beauté” des langues, Orbis 8 [1959.]: 436—44), aki az e kérdéssel foglalkozó kevés nyelvész szakember közül legutóbb tudományos alaposággal vizsgálta meg a problémát.

A nyelvek szépségének kérdése természetesen egészen más, mint a nyelvészeti. Minden nyelven belül megvan a kifejező eszközök esztétikai, illetőleg stílusértékének különbsége, és a stílus éppen ennek figyelembevételével épül fel. Egyébként a Croce és Vossler által a század elején kialakított, de ma már túlhaladott nyelvészeti iskola, amely a nyelvtudományt a nyelvi eszközök esztétikai értékének, illetőleg ezen értékek változásának vizsgálatára akarta építeni, kiküszöbölve belőle a hangtörvényeken nyugvó összehasonlító és történeti módszert, szintén nem foglalt állást az egyes nyelvek esztétikai értékének egymáshoz való viszonya kérdésében.

Habár a nyelvész a tudomány mai állása szerint helyesen válaszol a feltett kérdésre, valami még sincsen rendjén. Az érdeklődő nagyközönség körében, mindenki, aki tud vagy hallott idegen nyelven beszélni, bizonytalan vagy határozottabb vélemény formálódik ki, s ennek alapján az egyik nyelvet szebbnek véli a másiknál. A túlnyomó többség pedig, amelybe az idegen nyelvismerettel nem rendelkezők is beletartoznak, általában a saját anyanyelvét tartja a legszebbnek, szebbnek minden más nyelvnél. Ismert jelenség az, hogy a sajátunkat gyakran túlbecsüljük, a másét viszont lebecsüljük. Ez az emberi, természetes, naiv tulajdonság nyilvánul meg ez utóbbi esetben. Különösen azok számára hangzik kellemetlenül az idegen beszéd, akik anyanyelvükön kívül más nyelven nem tudnak, sőt idegen szót nagyon ritkán hallanak. Ezek az emberek rendszerint karattyolásnak minősítik az idegen embernek számukra érthetetlen beszédét, vagy más hasonló gúnyos, rosszálló jelzőkkel illetik. A *bükkfanyelv* vagy *bikkfanyelv* szavunk például ilyen véleményt tükröz. Ez az állásfoglalás természetesen nemcsak a magyarság egy részére jellemző, találkozunk vele minden nép művelődéstörténetében. A *barbár* (βάρβαρος) elnevezés eredetileg hebegőt, dadogót jelentett, s a görögök így nevezték a nem görögöket, akiknek beszédét dadogásnak tartották, illetve akik görögül csak dadogva, hebegve beszéltek. De ne csodálkozzunk az ókori görögökön; alig kétszáz éve, hogy a búr telepesek a dél-afrikai úgynevezett khoi népeket hottentóztáknak keresztelték el, ami szintén dadogót, hebegőt jelent. De minden nyelvben megtalálhatók az idegen, érthetetlen beszédre vonatkozó rosszálló kifejezések, ilyen az orosz *мапабапушна*, a német *Kauderwelsch*, a francia *baragouin*, *galimatias*, az olasz *gergo* stb.

Amint valaki alaposan megismerkedik egy vagy több idegen nyelvvel, a kezdeti rossz benyomása általában fokozatosan megváltozik, megszereti e

nyelveket. Most már nemcsak a nyelv hangzása alakítja ki esztétikai ítéletét, hanem az egész nyelvi szerkezet, a szófűzés, a szólások és a fordulatok, a szókincs gazdagsága stb. is. Így aztán a nagy nyelvismerettel rendelkező emberek számára az általuk ismert nyelvek egyformán kedvesekké válnak, nehezen tudnak szépség szempontjából megkülönböztetést tenni köztük, sőt képesek a saját anyanyelvükkel egy színvonalra helyezni őket, ha valamennyire el tudnak tekinteni az érzelmi szempontoktól.

E két véglet között számos átmeneti fokozat ismeretes: sok olyan idegen nyelvet egyáltalán nem tudó ember is akad, akinek azért mégis tetszik valamelyik idegen nyelvű beszéd.

A fent említett állásfoglalások egészen természetessé válnak előttünk, ha figyelembe vesszük, hogy az ember lelki alkata alapján a világ dolgairól általában esztétikai véleményt szokott formálni. Nemcsak a fákat, növényeket, állatokat, az emberi alkotásokat bírálja el tetszése vagy nemtetszése alapján, hanem szépérzékünk valamilyen alakban az emberi nyelvek sokféle formáját is az esztétikai véleményalkotás tárgyai közé sorolja. Ha pedig ez igaz, akkor ezt a lélektani-esztétikai jelenséget a tudománynak mégis le kell írnia és meg kell magyaráznia a maga módszereivel. Hol kezdjük el tehát a nyelvek szépségének tudományos igényű, tárgyilagos vizsgálatát?

Nemcsak a nyelv jelenségeivel keveset foglalkozó nagyközönség, hanem a vele nyersanyagként, munkaeszközként bánó, esztétikai tekintetben kifinomult érzékű írók és költők is gyakran megnyilatkoznak e kérdésben főképpen úgy, hogy saját anyanyelvük szépségeiről zengenek dalokat vagy írnak esszéket. Kiváló példaként idézzük itt Ábrányi Emil Magyar nyelv című költeményének három első versszakát:

Ó szép magyar nyelv! Aki egyszer téged
Ajkára vőn, többé nem dobhat el!
Szentség gyanánt, hogy befogadja éked,
Őrző oltárrá válik a kebel.

Pajzán derűs vagy, mint nőink szeme,
S erős, szilárd, mint hősök jelleme!
Gyöngéd vagy és lágy, mint mennybolti kék,
S dörögni úgy tudsz, mint villámos ég!

Minden, mi fejben vagy szívben fakad,
Tőled nyer pompát, színdús szavakat.
Nagy eszme, érzés oly ragyogva hord,
Mint egy király az ünneplő bibort!

A német nyelv szépségeiről nem is olyan régen írta Johannes R. Becher az *In deiner Sprache* című versében:

In deiner Sprache habe ich gedichtet,
Geträumt, geliebt, in ihr hab ich gedacht.
Dein Wort, dein starkes, maht ich aufgerichtet,
Dein Wort hat mich erfreut und angelacht.

Az orosz nyelvet így jellemzi Turgenyev: *великий, могучий, правдивый, свободный* (vagyis: nagy, hatalmas, igaz, szabad). E felsorolást folytatni

lehetne a többi nép költőivel, akik más formában, más rímekkel, más költői képekben, de lényegében hasonló szavakkal dicsérik saját anyanyelvüket. Érdekes, hogy e költői jellemzések gyakran paradoxonszerűek: a megénekelt nyelvet férfiasnak, keménynek mondják, egyszersmind azonban hajlékony-nak, lágy-nak is. Az idézett magyar és német költeményben szintén megtaláljuk ezeket az ellentéteket, de még inkább előfordulnak az ugyanarról a nyelvről szóló különböző személyek által adott esztétikai ítéletekben. Érdekes példáját mutatja ennek Lotz János összeállítása (Mit mondanak nyelvünkről a külföldiek? A Pesti Hírlap Nyelvőre, Budapest, 47—51).

A szóban forgó költői megnyilatkozások gyakran az irodalom gyöngyszemei közé tartoznak, s elbájolják és lelkesítik az olvasót zeneiségükkel, pátoszokkal, de végeredményben az általunk kutatott probléma megoldásához nem nyújtanak segítséget, hisz csak költői eszközökkel nyilvánítják a maguk nyelvét nagyon szépnek vagy a legszebbnek.

Amikor az előbb azt állítottam, hogy a nyelvészek nem foglalkoztak a nyelvek szépségének vizsgálatával, akkor nem voltam pontos. Éppen egy kiváló magyar nyelvész, Tolnai Vilmos próbálkozott a probléma tudományos megoldásával (A nyelvek szépségéről. MNy. 17 [1921]: 28—32 és Halhatatlan magyar nyelv. MNy. 20 [1924]: 50—9).

A négy évtizeddel ezelőtt megírt, de azóta is sokat idézett cikkek, amelyek egyébként a nyelvstatisztikai módszer úttörői voltak, többek között abból a tételből indulnak ki, hogy a nyelvek szép hangzása a mássalhangzók és a magánhangzók szövegbeli eloszlásától és előfordulási arányától, a mássalhangzókon belül pedig a zöngés és zöngétlen hangok arányától függ. Amelyik nyelvben a magánhangzók aránya a mássalhangzókhoz képest, azokon belül pedig a zöngéseké a zöngétlenekhez képest viszonylag nagyobb, az a nyelv szebb, vagy ahogy Tolnai nevezi, „lágyabb” a többinél, ellenkező esetben pedig kevésbé szebb, azaz „keményebb”. E számítások szerint a magyar nyelvben minden 59 mássalhangzóra 41 magánhangzó jut. Ez az arány nem sokkal rosszabb a finn nyelv hangzóeloszlásánál, s lényegében a szépnek tartott francia nyelv színvonalán mozog. Ebben a tekintetben tehát a szerző szerint a magyar nem tartozik a „kemény” nyelvek közé. A konkrét statisztikai számításokra alapozott tételeken kívül Tolnai még egyéb kritériumokat is felsorol, amelyek véleménye szerint a jóhangzás kialakításában szerepet játszanak, mint például a szótag nyílt volta (lágy tényező) a szótag zártságával szemben (kemény tényező), a kettős (a „pattogó” olasz), illetőleg ikerített (a „vontatott” finn) mássalhangzók elhelyezkedése. (Bárcki Géza éppen Tolnai gondolataiból kiindulva érdekes kísérletet tesz a magyar nyelv esztétikai értékének történeti vázlatára [Magyar Hangtörténet. Budapest, 1954. 109—110].)

Tolnai úttörő s a nemzetközi nyelvtudományban is egyedülálló kezdeményezése azonban nem oldja meg a problémát. A hangzók száma és előfordulási aránya, továbbá hasonló tényezők nagyon fontosak a nyelvek szinkronikus összehasonlítása szempontjából, de aligha lehetnek megbízható kritériumai a nyelvek jóhangzásának, amely csak az egyik oldala a nyelvek szépségének. Hogy mennyire nem lehet objektív mércét találni erre vonatkozóan, azt a tapasztalat tényei bizonyítják. A szláv nyelvek például sokkal kedvezőtlenebb hangzóeloszlásuk ellenére is sokak számára — nemcsak a nyugati országokban, hanem nálunk Magyarországon is — nagyon szépnek hangzanak, pedig a Tolnai által felállított ismérvek szerint ezek „kemény”

nyelvek. (A szláv nyelvek jóhangzásáról szóló vélemények közül utalok R. G. A. de Bray: *Guide to the Slavonic Languages*. London—New York 1951. című kézikönyvének szinte költői jelzőire: 25—6, 69, 313 és 438.)

S ha a sokkal egzaktabban összefoglalható hangrendszerben nem találunk biztos mércét, amely a jóhangzás alapja lehetne, még kevésbé várhatjuk, hogy a nyelv egésze, a nyelvtani rendszer, a szókapcsolatok, az egész szókincs szépségeire vonatkozóan megbízható ismérvet találjunk, aminthogy erre már maga Tolnai sem vállalkozott.

Ezzel szemben tudományos vizsgálat tárgya lehet az, hogy valamely nyelvközösség tagjaira milyen idegen nyelv milyen esztétikai hatást kelt általában, s az ilyen esztétikai ítéleteket milyen tényezők alakítják ki. Ha ebben az irányban indítjuk el kutatásainkat, akkor meg tudjuk találni az objektív tudományos módszert is.

Az esztétikai ítéletet kialakító tényezők igen sokfélék lehetnek, és egymással bonyolult szövevényt alkotnak. A legfontosabb tényező az anyanyelv. Minél távolabb esik az idegen nyelv az értékelő anyanyelvétől, különösen ha egészen más nyelvcsaládba tartozik, annál idegenebbnek, furcsábbnak és éppen ezért csúnyábbnak éri általában. A második legfontosabb tényező az illető személy idegennyelv-ismerete. A többi tényező még inkább szubjektív jellegű, s az előző kettő által alkotott ítéletet jelentős mértékben módosíthatja. Szerepet játszik az a körülmény, hogy valaki az általa megítélt nyelvet hol, mikor és milyen körülmények közt hallotta vagy sajátította el. A külföldről kellemes emlékekkel hazatért turista a meglátogatott ország nyelvéről is kedvezőbb véleményt alkot, mint az ott csak alkalmi munkákból tengődő, megtűrt emigráns. Gyakran tapasztalhatjuk, hogy németül régóta kitűnően tudó emberek ma nem szívesen használják ezt a nyelvet, mert a náci haláltáborokban szerzett borzalmas élményeik nemcsak a német fasizták, hanem a német nyelv iránt is gyűlöletet táplálnak bennük, s megfélemeznek arról, hogy maga a német nyelv, amelyen nemcsak Hitler beszélt (műveletlen formában), hanem Schiller, Goethe, Heine és a német nép legjobbjai is, nem felelős a nácik gázteteiért.

Az esztétikai ítélet függhet továbbá a véleményt alkotó nemétől, korától, foglalkozásától és egyéb társadalmi, művelődési adottságaitól. Jól ismert tény, hogy különösen a zeneértők és a zenével hivatásszerűen foglalkozók körében milyen becsben áll a „dallamos, lágy” olasz nyelv, amely a zene, a zenei élet hivatalos nyelve lett a XVIII. század óta. Ugyanakkor a nagyközönség másik része bizony csúnyának, elviselhetetlennek tartja az olaszt, amikor a filmen nápolyi halaskofák veszekedését hallja. Amint látjuk tehát, társadalmi rétegenként és azon belül egyénenként változó személyi, művelődési, környezeti tényezők alakítják ki az esztétikai ítéletet.

Az idegen nyelvekről megformált kedvező vagy kedvezőtlen vélemény, sőt — mondhatjuk — az utóbbi esetben előítélet a nyelvoktatásban jelentős szerepet kap. A pedagógusok körében általános tapasztalat az, hogy sokkal könnyebben tanul valaki olyan nyelvet, amelyhez kedve van, amelyet szépek tart, mint ellenkező esetben. A nyelvek szépségének kérdése tehát gyakorlati szempontból sem érdektelen.

Az említett társadalmi, művelődési, lélektani tényezők szerepének vizsgálatára egyrészt a közvéleménykutatás, másrészt a lélektani kísérlet módszerre mutatkozik a legalkalmasabbnak. Az utóbbi esetben a kísérleti személyek

előtt hanglemezről vagy magnetofonról azonos szövegű különféle nyelvekből vett beszédet volna szükséges leforgatni, először úgy, hogy az illetők nem tudják, milyen nyelvű szöveget hallanak (általában csak a legfontosabb világnyelveket ismerik fel azok megnevezése nélkül), másodszor pedig ezek megnevezésével. A véleményt nyilvánítók személyi adataiból és a két különböző módon adott esztétikai ítéletek különbségéből következtetni lehet az ítéletet formáló szubjektív tényezőkre is. Ha elég széles körben sikerül közvéleménykutatást, illetve kísérletet végezni, az adatok feldolgozása után megkapható az eredmény: a magyar anyanyelvű közönségnek, a kor, a foglalkozás, az iskolázottság, a nyelvismeret stb. szerint tagozódó rétegei milyen idegen nyelveket tartanak szépnek és miért. Ha pedig ezzel a módszerrel nemcsak nálunk, hanem más országokban is elvégzik a kutatásokat, az eredmények összesítéséből talán még általánosabb törvényszerűségek állapíthatók meg. Várható például, hogy az európai országokban kialakult ítéletek az olasz, a francia, a spanyol nyelv szépségéről, dallamosságáról nem feltétlenül lesznek érvényesek az Európától távoli népek körében. (A közvéleménykutatás, illetve az adatok összesítése természetesen nem jelenthet valami népszavazásfélélt, hiszen ebben az esetben már előre tudhatnók az eredményt: a kínai bizonyulna a világon a legszebb nyelvnek, hiszen 600 millió ember szavazna az anyanyelvére.) Mindenesetre a vizsgálatok eredményei egyaránt hasznosak lehetnek a nyelvtudomány, a lélektan, az esztétika és a pedagógia számára.¹

Fodor István

A magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemeken

A finn egyetemi köröknek a magyar nyelv iránti érdeklődése még Lönnrot Illés korába nyúlik vissza. 1853-ban Hunfalvy Pál levélben fordult Lönnrothoz, s azt az óhaját fejezte ki, vajha Finnországban megismerkednének néhányan a magyar nyelvvel, Magyarországon viszont foglalkoznának a finn nyelvvel. Lönnrot még 1853-ban válaszolt Hunfalvynak. Egyetértett vele abban, hogy a magyar és a finn nyelv kölcsönös tanulmányozására szükség van, annál is inkább, mert — mint írja — az ő kevéske magyar tudása is elég volt ahhoz, hogy meggyőzze őt a két nyelv ősi rokoni kapcsolatáról. Lönnrot azonban csak viszonylag rövid ideig — 1854-től 1862-ig — működött a finn nyelv professzoraként, s ezért a magyar nyelv iránti érdeklődésének nem lett gyakorlati következménye a helsinki egyetemen. A Hunfalvytól remélt fordulatot csak Lönnrot egyetemi utódának, August Ahlqvistnak a professzorsága hozta meg.

¹ Nagyon örülnék, ha olvasóim ismerőseik, tanítványaik körében a fentiekben vázolt módon kisebb gyűjtést végeznének, és az eredményről a szerkesztőséghez címzett rövid levélben tájékoztatnának. A gyűjtések adatai annál értékesebbek lesznek, mennél inkább spontán véleményt tartalmaznak, az adatszolgáltatót tehát nem kell felvilágosítani vagy vitára indítani a cikkemben tárgyalt anyagról. Nevükre sincs szükségem, de a cikkemben mondottak alapján érthető, hogy a válaszok értéke, felhasználhatósága nagy mértékben függ attól, hogy az adatszolgáltatónak a kérdéssel összefüggő egyéb személyi adatait (nemét, korát, nyelvismeretét stb.) mennyire pontosan és részletesen ismerem.

Ahlqvist több finnugor nyelv jeles kutatójaként írta be nevét a finnugor nyelvtudomány történetébe. Tanulmányutat tett a mordvinokhoz, a manyisikhoz és chantikhoz, 1862-ben pedig ellátogatott hazánkba is, s itt megismerkedett Hunfalvy Pállal. Magyarországi tartózkodása a magyar nyelv iránti érdeklődést is felébresztette benne. Ezzel magyarázhatjuk ugyanis azt a tényt, hogy professzorsága idején (1863—1888.) a magyar nyelv oktatása helyet kapott a helsinki egyetem tanrendjében: a magyar nyelv fő sajátosságairól Oskar Blomstedt finn nyelvész 1870—71-ben előadásokat hirdetett. Blomstedt 1866-ban látogatást tett Magyarországon, s — mint Ahlqvist — ő is ismeretséget kötött Hunfalvyval. Valószínű, hogy tanult tőle magyarul is. Arra ugyanis van adatunk, hogy Hunfalvy és Budenz Blomstedt segítségével fejlesztették finn nyelvi ismereteiket. Blomstedt tudományos érdeklődéssel fordult a magyar nyelv felé: „Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä” (A Halotti Beszéd és vele kapcsolatban összehasonlító tanulmányok a magyar, a finn és a lapp nyelvről) címen doktori értekezést írt, s ezen tudományos teljesítményének a következő években még disszertációja megjelenése évében, 1869-ben kinevezték a finn és a magyar nyelv docensévé. Blomstedt azonban a magyar nyelv tanításával kapcsolatos terveit nem tudta megvalósítani: már két év múlva, 1871-ben fiatalon elhunyt, s docenturája — a magyar—finn kulturális kapcsolatok akkori állása mellett nem csodálhatjuk — betöltetlen maradt.

A magyar nyelv helyzetében a helsinki egyetemen újabb fordulat csak tíz év múlva következett be. Ezt Antti Jalava fellépése hozta magával. Jalava nagy érdemű harcosa volt a korabeli úgynevezett finn pártnak, amely 1844-től kezdve a nagy finn államférfinak, Snellmannnak a vezetése alatt a finn nyelv és kultúra jogaiért küzdött. 1874-ben egyetemi ösztöndíjjal Németországban és Ausztriában járt, 1875 elején pedig hazánkba jött és a magyar nyelv tanulására fordított körülbelül egy fél évet. Jalavának múlhatatlan érdemei vannak a magyar—finn kulturális kapcsolatok történetében. Ő volt az, aki a finnekben felébresztette a magyar nép iránti érdeklődést. „Magyarországi levelek” címen hosszú cikksorozatot írt az Uusi Suometar című lapba, amelynek igen nagy volt az olvasóközönsége. E leveleket — tetemesen meggyarapítva — 1876-ban könyvalakban is kiadta Unkarin maa ja kansa (Magyarország és népe) címen. Jalava ötlete volt az első finn nyelvű magyar nyelvkönyv kiadása is. Ötletét Szinnyi József segítségével valósította meg, s kettőjük közös munkájának eredményeképpen jelent meg 1880-ban a Finn Irodalmi Társaság kiadásában az Unkarin kielen oppikirja (A magyar nyelv tankönyve). Ez a könyv szolgált aztán Jalava magyar nyelv tanfolyamainak alapjául. Jalava ugyanis az 1880—81-itanévben megkezdte a magyar nyelv tanítását a helsinki egyetemen, 1881-ben kinevezték a magyar nyelv rendkívüli lektorává, s ebben a minőségben 1909-ben bekövetkezett haláláig, azaz majdnem három évtizeden át nagy buzgalommal működött.

Jalava halála után a magyar nyelv és nyelvtörténet egyetemi oktatásáról a finnugor nyelvtudomány olyan kiváló képviselői gondoskodtak, mint E. N. Setälä, Heikki Paasonen, Yrjö Wichmann és Artturi Kannisto. Tudományos és kulturális szempontból egyaránt kíváncsún látszott azonban, hogy a magyar nyelvnek legyen a helsinki egyetemen magyar anyanyelvű oktatója is. E szükséglet kielégítésére a világháború közbejötté miatt csak Jalava halála után körülbelül másfél évtizeddel kerülhetett sor: 1925-ben a helsinki egyetemen állandó magyar lektori állást létesítettek. A lektorátus

munkája azóta megszakítás nélkül folyik. 1958 óta lektorként az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú finnugor tanszékének adjunktusa, Lavotha Ödön működik. 1957 óta van magyar nyelvoktatás Finnország másik finn nyelvű egyetemén, a turkui egyetemen is. Itt az oktatás munkáját Molnár Rudolf látja el.

Amíg a helsinki egyetemen folyó magyar oktatásról többeknek van tudomásuk, addig kevéssé ismeretes, hogy a magyar nyelv és nyelvtörténet megismertetésére irányuló munkának van Finnországban még egy régi és fontos központja: a jyvaskyläi pedagógiai főiskola. Jyvaskylä Finnország legnagyobb tavának, a Päijännének az északi végpontjánál terül el. Viszonylag fiatal város (csak 1837-ben alapították), annál jelentősebb azonban a finn közművelődés történetében betöltött szerepe. Itt nyitotta meg kapuit 1858-ban az ország első finn nyelvű középiskolája, s itt működött 1863 óta az első finn tanítóképző intézet. Ez az intézet 1934-ben pedagógiai főiskolává alakult át, fejlődése azonban ezzel még nem ért véget. A jeles finn nyelvújító, Wolmar Schildt körorvos már az 1860-as években azt a gondolatot fejtette ki, hogy Jyvaskyläben, a finn nyelvű közművelődés eme központjában finn nyelvű egyetemet kell létesíteni. Hosszú idő telt el addig, amíg ennek a gondolatnak a megvalósítására sor kerülhetett. Mindenesetre ma a főiskolának egyetemmé válása folyamatban van: ma már egyetemi rangú filozófiai kara van, s professzorai előtt több tárgyból ugyanolyan érvényű vizsgákat lehet letenni, mint a helsinki egyetemen. Például a finn nyelv professzorának, Aarni Penttilä rektornak megvan a joga arra, hogy sikeresen vizsgázott hallgatóinak megadja a „laudatur”-t, azaz a tanári pályához megkívánt legmagasabb érdemjegyet. Minthogy ezen érdemjegy elnyerésének a feltételei között a magyar nyelv és nyelvtörténet (vagy valamely másik rokon nyelv) bizonyos fokú ismerete is szerepel, a finn nyelv professzorának az említett joga azt jelenti, hogy a legmagasabb finn középiskolai tanári minősítéshez szükséges magyar nyelvi vizsgát a jyvaskyläi főiskolán is le lehet tenni.

Jyvaskyläben már 1912 óta rendszeresen folyik nyári egyetemi oktatás is, illetőleg a főiskolán 1934 óta az oktatás nem csupán őszi és tavaszi, hanem törvényben előírt nyári szemeszter keretében is történik. A magyar nyelv, illetőleg nyelvtörténet oktatása már a nyári egyetem, illetőleg a nyári szemeszterek keretében megkezdődött. A nyári egyetemen a magyar nyelvészek közül először Zolnai Gyula, volt pécsi egyetemi tanár tartott előadásokat a magyar nyelvről. Munkáját Lakó György, Papp István, Lavotha Ödön és mások folytatták. A magyar nyelv tanítása nem szünetelt olyan években sem, amikor a nyári egyetemen nem működött magyar anyanyelvű előadó. Ilyen esztendőkhöz a magyar nyelv oktatását a főiskola jelenlegi rektora, Aarni Penttilä végezte. Penttilä az 1920-as évek végén egy esztendeig a pécsi egyetemen működött a finn nyelv lektoraként. A magyar nyelv oktatására kitűnő magyar nyelvtudása tette képessé, vizsgáztatási jogának gyakorlására pedig gyakorlati magyar nyelvtudásán kívül a magyar nyelvtörténet és művelődés alapos ismerete teszi hivatottá.

Milyen cél vezérli a finneket magyar nyelvi és nyelvtörténeti tanulmányaikban? Erre a kérdésre másképp kellett válaszolnunk néhány évtizeddel ezelőtt, és másképp kell válaszolnunk ma. Legalábbis az 1930-as évek elején a nyári egyetemi oktatásban még szép számban vettek részt olyanok, akiket magyarbarátságuk, Magyarország iránti romantikus érdeklődésük indított a magyar nyelv tanulására. Később a helyzet megváltozott, s ma már

mind az egyetemen, mind a pedagógiai főiskolán a hallgatók túlnyomó része magasabb képesítés elnyerése céljából tanulja a magyar nyelvet. Amíg azonban az egyetemeken az egyetemi hallgatók vannak többségben, addig a jyvaskylái főiskola nyári szemeszterének hallgatói nagyobbárszt népiskolai tanítókból és kész tanárokból kerülnek ki. A magyar nyelvnek vagy valamely más finnugor rokon nyelvnek bizonyos fokú ismeretét a helsinki egyetem vizsgakövetelményei valamennyi finn szakos hallgató számára előírja. A helsinki egyetemen külön szaktárgyként szerepelnek azonban „A finnugor nyelvtudomány” és „A balti-finn nyelvek” is, és valamely távoli rokon nyelv tanulmányozása e szakok hallgatói számára is kötelező. Nézzük: ha egy finn szakos hallgató rokon nyelvi tanulmányai tárgyául a magyar nyelvet választja, milyen mértékben köteles e nyelvvel megismerkedni.

A magyar nyelv ismerete (vagylagosan) az egyetemi vizsgai követelményekben az úgynevezett „laudatur” érdemjegy elnyerésének feltételeként szerepel (a mi rendszerünket véve alapul azt mondhatnánk: az utolsó szigorlat anyaga). A magyar nyelv gyakorlati megismertetése két félévén át heti két lektori órán történik.¹ Ezek keretében a hallgató egyrészt a leíró nyelvtant sajátítja el, másrészt 40 lapnyi magyar szöveget fordít le finnre nyelvtani elemző módszerrel. A mai magyar nyelv ismeretén kívül kötelező a magyar nyelv történetének bizonyos mértékű megismerése is. E célból a hallgátónak valamely szakkollégiumot kell hallgatnia — a helsinki egyetemen két félévén át heti 2 órában, illetőleg Jyväskyläben a nyári szemeszter keretében a helsinki szakkollégiummal azonos óraszámban. Természetesen az ún. finnugor szakosok számára a magyar nyelv és nyelvtörténet ismerete még sokkal nagyobb mértékben kötelező.

E sorok írója az elmúlt nyáron tizedik alkalommal működött a jyvaskylái főiskolán a magyar nyelv előadójaként. E nyáron a gyakorlati magyar nyelvoktatást, valamint a magyar nyelvtörténet megismertetését Lavotha Ödön végezte, magam pedig a magyar szókinszról tartottam összesen 32 előadást. (Közülük nyolcat belső keletkezésű és jövevényszavainkra fordítottam, a többiben pedig finnugor eredetű szavainkat tárgyaltam — különös tekintettel a finn nyelvre.) Saját előadásaimnak és Lavotha Ödön előadásainak az anyaga együtt felelt meg a vizsgakövetelményekben előírt magyar nyelvtörténeti anyagnak. A fenti számok minden magyarázat nélkül fogalmat nyújtanak arról, hogy milyen helyet foglal el a finn szakos tanárok kiképzésében a rokon nyelveknek, azaz — az esetek többségében — a magyar nyelvnek és nyelvtörténetnek a tanulmányozása.

A nyelvek világában való eligazodás, a tájékozottság az anyanyelv rokoni kapcsolatairól, valamint az anyanyelv tudatos ismerete szerte a nagyvilágban mindenütt beletartozik a tanult ember, elsősorban pedig a tanár ismeretanyagába. A nyelvek milyensége, más nyelvekhez való viszonya egyik fő beszédtema bárhol a világon különböző anyanyelvű emberek körében. A rokon nyelvek tanulmányozása nélkül elképzelhetetlen a nálunk is joggal fontosnak tartott általános nyelvészeti tájékozottság. A rokon nyelvek ismerete nélkül saját nyelvünk és n é p ü n k történetét sem ismerhetjük igazán (képzeljük csak el: mit tudnánk mondani például a magyar nép őstörténetéről az összehasonlító nyelvtudomány segítségével). A finn egyetemi tanárképzés

¹ Nálunk viszont — ugyancsak vagylagosan — finn nyelvi előadások hallgatása kötelező a magyar szakos tanárjelöltek számára, összesen kb. 12—14 órában. Ez természetesen nem hasonlítható a finnországi magyar nyelvtanulmányokhoz.

ezeket az általánosan elfogadott igazságokat tartja szem előtt akkor, amikor a tanárképzés tantervében kellő helyet biztosít a rokon nyelvek tanulmányozásának és az összehasonlító finnugor nyelvtudománynak, s az általános nyelvészeti tájékozottságról nem a rokon nyelvek ismeretétől függetlenül, hanem elsősorban arra alapozva kíván gondoskodni. Hogy ez így történik, az nem a finnugor nyelvészek holmi megokolatlan követelőzésének a következménye, hanem a finn művelődési életet irányító szervek, különösen pedig a finn nyelv professzorai és kutatói közös állásfoglalásának az eredménye. Történeti távlat nélkül, a rokon nyelvek tanulmányozása és ismerete nélkül a finn nyelv professzorai a finn nyelv egyetemi fokon történő oktatását, a finn szakos tanárok képzését el sem tudnák képzelni. Számukra a rokon nyelvek tanulmányozására fordított idő a saját szűkebb szakterületük szempontjából nem elveszett időt, hanem a megalapozást és a betetőzést jelenti. Hogy ez így van, mi sem bizonyítja jobban, mint ilyen tények: a helsinki egyetemen a távoli rokon nyelvek közül a magyar nyelv történetét nem a finnugor nyelvészet, hanem a finn nyelv egyik tanára adja elő (neve jól ismert nálunk is; Lauri Hakulinenről van szó, aki beszéli nyelvünket, s állandóan figyelemmel kíséri a magyar nyelvű nyelvészeti irodalmat); a finn nyelv turkui professzora sürgős feladatának tartotta, hogy kinevezése után ellátogasson Magyarországra, és tökéletesítse magyar nyelvtudását; a jyvaskyläi főiskolán a magyar nyelvből a vizsgáztatás joga ugyancsak a finn nyelv professzorának, persze egyben olyan szakembernek a kezében van, aki tud magyarul és ismeri nyelvünk történetét.

A tanárképzés tudományosságának a fent vázolt módon történő biztosítása meg is hozta gyümölcseit: a finn középiskolai tanároknak van fogalmuk (és helyes fogalmaik vannak) nyelvük rokoni kapcsolatairól, a nyelvrokonság mibenlétéről, a finn nyelv szerkezetének legősibb sajátosságairól, s ennek következtében az iskolában a tanulóifjúság, a sajtóban, a lexikonokban és a rádióban pedig a nagyközönség helyes tájékoztatást szokott kapni ugyanezen kérdésekről. De a magyar nyelv és nyelvtörténet finnországi oktatása nem közömbös a mi szempontunkból sem. Hazánkról és népünkről, történelmünkről és jelenünkről, társadalmi, szociális és politikai viszonyainkról, tudományos eredményeinkről elsősorban azok a külföldiek tudnak részletes és helyes tájékoztatást adni a világnak, akik tudnak magyarul, mert hiszen csak ők támaszkodhatnak az idegen nyelvű irodalomnál összehasonlíthatatlanul nagyobb mennyiségű magyar nyelvű irodalomra. Szépirodalmi műveinket hibátlanul és művészi formában idegen nyelvre lefordítani is csak azok képesek, akik nyelvünkben kellően jártasak. S ez persze áll a finnekkel kapcsolatosan is. Nem szabad továbbá azt sem elfelejtenünk, hogy tudományos eredményeinket másképp fogadja és értékeli a nagyvilág akkor, ha nem csupán mi magunk propagáljuk őket, hanem külföldi szakemberek is ismerik, felhasználják, s műveikben hivatkoznak rájuk. Ezt pedig ismét elsősorban azok a külföldi tudósok tehetik meg, akiknek van magyar nyelvismeretük. Hogy csak a magam szakterületén maradjak, vajon mennyit ismerne és tartana számon nyelvtudományunk eredményei közül a nemzetközi nyelvtudomány, ha nem volnának magyarul tudó külföldi nyelvészek, akik a magyar nyelvű szakirodalmat is követni tudják? Nem kétséges tehát, hogy nyelvünk külföldön történő oktatását a legnagyobb érdeklődéssel kell figyelemmel kísérnünk, s annak — bárhol folyik is — nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk.

Persze ha egy finnugor nyelvet beszélő nép egyetemein szükségesnek tartják, hogy a magyar nyelvet (vagy valamelyik másik rokon nyelvet) a fentebb jelzett mértékben oktassák, felmerül az a kérdés: vajon nálunk nincs-e ok arra, hogy a mi egyetemünkön viszont a finn nyelvet (vagy valamelyik másik rokon nyelvet) legalábbis hasonló mértékben oktassuk. Itt nincs terünk e kérdés fejtegetésére. A tanárképzés tudományos megalapozásának szempontjából mindenesetre igennel kell válaszolnunk. Ha hozzátartozik a mai ember általános műveltségéhez bizonyos elemi tájékozottság például a technika terén, továbbá a növény- és az állatvilágban, akkor a nyelvszakos tanár műveltségéhez hozzátartozik bizonyos tájékozottság a nyelvek világában, a magyar szakos tanár ismeretanyagából pedig aligha hiányozhatik legalább egyik vagy másik rokon nyelv valamelyes ismerete. A magyar nyelv történeti-genetikus szempontú megismeréséhez is szükség van legalább egy rokon nyelv szerkezetének és fő sajátosságainak az ismeretére, ennek pedig másképp, mint egy rokon nyelv tanulmányozása útján, nem lehet szilárd alapja. Materialista nyelvészet nem képzelhető el nyelvi matéria nélkül. A rokon nyelvek ismerete természetesen elősegítené a nélkülözhetetlen általános nyelvészeti tájékozottság megszerzését is.¹

Lakó György

¹ Felhasznált irodalom. Szinnyi József: Jalava Antal külső tag emlékezete. Budapest, 1916. — Yrjö Wichmann: Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa [Hunfalvy Pál finn levelezése]. Helsinki, 1923. — Yrjö Wichmann: Silmäys suomen ja sen sukukielten edustukseen vuosisadan kuluessa [Áttekintés a finn nyelvnek és rokonainak tanításáról az elmúlt évszázad folyamán.] Helsinki, 1928. — Lakó György: A jyväsckyläi finn nyári egyetem. (Iskola és Élet. 1942.)

Hogy nevezzük a nőket?

I.

A Nyr. 1961. évi 4. számában megjelent *Hogy nevezzük a nőket?* című értekezés megállapításaival teljesen egyetértek. Nagy J. Béla a jól felkészült szakember alaposságával tudományosan boncolgatta a címben felvetett kérdést, és rácáfolt A mai magyar nyelv rendszerének Szinnyei Józseffel szemben elfoglalt helytelen álláspontjára. Aki a cikket figyelmesen elolvassa, Szinnyei-nek és Nagy J. Bélának ad igazat. Az utóbbi nemcsak logikai bizonyítékokkal, hanem a magyar irodalom klasszikusaitól vett idézetekkel, sőt idegen nyelvekből kölcsönzött argumentumokkal is alátámasztotta állítása helyességét.

Hogy mennyire igaza van Szinnyei Józsefnek és Nagy J. Bélának, bizonyíték rá a népi, a köznyelvi, valamint a hivatali nyelvhasználat is. Sok városban és faluban megfordultam már, de sehol sem hallottam, hogy a nőket csak a vezetéknévükön szólították volna. Én magam nemcsak az elemi, hanem a középiskolában is koedukációs nevelésben részesültem. Nem fordult elő egyszer sem, hogy tanáraink leányosztálytársaimat csak vezetéknévük szerint nevezték volna. A megszólítás mindenkor *Pásztor Erzsébet, Sinka Irén* stb. volt.

Ha például a falusi lányok, Bartók Sári, Losonczi Anna, a vásárra mentek, a faluban nem azt mondták, hogy *Bartók* meg *Losonczi* a vásárra ment, mivel ilyen formában a hallgató a lányok apjára vagy fivérére gondolt volna. Sőt állíthatom, hogy a népi nyelvhasználat hasonló beszédhelyzetben még a férfiak esetében is kiteszi a keresztnéveket, tehát gyakoribb ez a kifejezőmód: „*Túri Feri* és *Gál András* a vásárra ment”, mint „*Túri* meg *Gál* a vásárra ment”.

A nőknek csupán a vezetéknéve az egyszerű emberek ajkán még olyan esetekben se használatos, amikor az igei állítmány jelentéséből világosan kitűnik, hogy kizárólag nőről van szó. Például nem azt mondják: „*Mészáros* férjhez ment *Szabóhoz*”, hanem „*Mészáros Katalin* férjhez ment *Szabóhoz*”.

A nép- és köznyelvben, ha nem hajadonról, hanem asszonyról beszélünk, a férj neve szerint szólítjuk meg az asszonyt a *-né* képzőnek a férj nevéhez való hozzáfűzésével, vagyis: *Tóthné, Nagyné* vagy *Tóth Józsefné, Nagy Istvánné*. Ennek a helyességét az sem csökkenti, hogy az itteni, azaz csehszlovákiai magyar nyelvű hivatali stílusban a férjes asszonyokat férjük vezetéknévén és az asszony keresztnévén emlegetik, vagyis ha Kis Mária férjhez megy Nagy Istvánhoz, akkor nálunk hibásan *Nagy Mária*-nak írják. Ez a helytelen, de

nem egyedüli hivatali megszólítás szlovák és cseh hatásra jött létre, mivel szlovákul és csehül a férjes nő a férje vezetéknévét a saját keresztnévvel kapcsolja össze (*Nagy Mária*). Az említett két nyelven ez megfelel a hivatali stílus követelményeinek és mindkét nyelv helyesírási szabályainak is. A mindennapi társalgási nyelvben azonban a szlovák is, a cseh is megelégszik a nőnek a férjétől kapott vezetéknévvel, mivel a vezetéknévhez fűzött *-ová* képző (a magyar *-né* képzőnek a megfelelője) félreérthetetlenül azt jelenti, hogy csakis asszonyról szólunk. A lányok megszólításakor is elégséges a vezetéknév használata, mivel ez a két szláv nyelv (a többieket nem ismerem) a lányok vezetéknévéhez is hozzákapcsolja az *-ová* képzőt. Az *ová* képzőt csak akkor nem használja, amikor a családi név *-ý*-ra végződik — például *Dvorský* —, mivel az érvényes helyesírási szabályok szerint, valamint a beszélt társalgási nyelv szerint is ilyen esetekben a női vezetéknév *-ová* képző helyett *-á* végződést kap. (Mindkét esetben tehát világos utalás történik arra, hogy a név viselője a női nemhez tartozik.)

Jellegetes eltérése a magyar nyelvnek e két szláv nyelvtől az is, hogy a magyar a férj keresztnévéhez is hozzáteheti és hozzá is fűzi a *-né* képzőt, ha asszonyt vagy feleséget akar megnevezni, ellenben az említett nyelvek az *-ová* képzőt vagy az *-á* végződést nem kapcsolhatják a férj keresztnévéhez. Ha azonban a keresztnév vezetéknév funkcióját tölti be, akkor az *-ová* képzőt a nők megnevezésekor oda kell csatolni. Magyarul helyesen *Tóth Józsefnéről*, *Nagy Istvánnéről* beszélünk, szlovákul és csehül azonban nem mondhatjuk: „Tóth Jozefová, Nagy Štefanová”, mivel ez a magyar asszonynevek szó szerinti fordítása volna, ez pedig a szláv nyelvek szellemével ellentézik, és durva idegenszerűségnek minősül (madarizmus).

Ha a csehszlovákiai magyar nyelvben előfordul is a férj családi nevének és az asszony keresztnévének az „összeházasítása”, ez — mint már említettem — a hivatali írott nyelvre szorítkozik, ott is csak a magyar nyelvtenban és stilisztikában kevésbé jártas vagy teljesen tájékozatlan egyének stílusában lelhető fel, de a beszélt magyar nyelvben nem használatos. Az itteni igényesebb magyar sajtó, a magyar nyelv művelés és a magyar tanítói kar is többször figyelmeztet erre a helytelenségre, és igyekszik a nyelv tisztaságát ettől az idegenszerűségtől megóvni.

Hogy a leányközépiskolákban a tanulók megszólításakor megelégszenek a vezetéknévvel, erre példának hozhatom föl Ignác Rózsának „Anyanyelve magyar” című regényét is. Körülbelül tizenöt évvel ezelőtt olvastam. Ebben az író a tanulókat valóban *Kovács, Tóth* stb. néven emlegeti, azonban ez megint csak Nagy J. Bélának azt az állítását igazolja, hogy a szabály érvényességét nem dönti meg az a kivétel, hogy leányiskolákban rövidség okáért pusztán vezetéknévükön szokták nevezgetni a tanulókat. A leányiskola tanulóerege külön kis társadalmi közösség, mindegyik tagja a női nemhez tartozik, azért ott kivételesen elhagyhatják a vezetéknév mellől a női keresztnévet, de a felnőttek két nemből álló társadalmában nem lehet elhagyni. Hozzátehetem még ehhez, hogy a leányiskola társadalma annyira kis közösség, hogy a névhasználat ottani szokása nem lehet irányadó az irodalmi és köznyelvi nyelvhasználatra. A nyelvjárások mennyivel nagyobb társadalmi közösséget foglalnak magukban, mégis a tipikusan tájjellegű kifejezéseket vagy tájszavakat az irodalmi nyelv nem tekintheti sajátjainak.

A leányiskolák tanulóinak a megszólítása tehát kivétel, melyet — amint Nagy J. Béla nagyon találóan meghatározta — a rövidségre való törekvés.

hozott létre. A kivétel pedig szerintem a meglevő szabályt csak erősítheti, tehát Szinnyi „kerek kijelentését is”: „...a magyar ember a nőt sohasem nevezi, se nem szólítja a pusztá vezetéknévén; neki *Jászai, Márkus, Fedák* így magában, vagy akár névelővel is, mindig... férfit jelöl.” Igaza van Nagy J. Bélának is, amikor azt mondja: „A vezetéknév használatában pedig az a szokás fejlődött ki, hogy a vezetéknév egymagában csakugyan mindig férfit jelöl. Ha nőt akarunk vele megnevezni, okvetlenül hozzá kell tenni a keresztnévet is.” Ez a magyarban nyelvi szokás, nyelvi tény, melyet nemcsak a gyakorlat szentesített, hanem a magyar nyelv szelleme is megkövetel, hogy a nyelvi megnyilatkozás világosságán csorba ne essék.

A nyelv rendszere, a nyelv szokás nyújt alapot a nyelvésznek a szabályok megalkotására, tehát a nyelvész már a kész tényekből következteti ki a nyelvben megnyilvánuló törvényszerűségeket, és mivel ez így van, Szinnyinek a szóban forgó állítását se tűnékeny jelenségnek, se furcsaságnak nem tekinthetjük, hanem élő valóságnak. Furcsaság viszont, ha a nyelvész a nyelv tényeinek, az élő nyelv szokásnak a sutba dobásával akarja a maga véleményét az élő nyelvhasználatra rákényszeríteni...

Kapás Ferenc

II.

I. Már az újgrammatikus iskola óta, sőt részben az előtt is tudván tudtuk, hogy a nyelvet állandó mozgás, változás jellemzi, s hogy nyelv művelésünk csak akkor végezhet a társadalomnak és a társadalom javát szolgáló nyelvtudománynak hasznos munkát, ha az öröklött „szabályokat” újra meg újra egybeveti a változó nyelv szokással. A réginek s az újnak ilyen értelmű szembeállítására Nagy J. Bélának „A nyelv művelés elvei” címen 1932-ben közzétett fejtegetéseiből idézem az alábbiakat (a magam kiemelésével): „nyelvi kérdésekben csak az ítéltet helyesen, akinek helyes fogalma van magáról a nyelvről. [Lapalji jegyzetét elhagyom.] Mindennemű, akár elméleti, akár gyakorlati nyelvészkedésnek alapja és ábécéje a nyelvnek történeti felfogása, a nyelv fejlődés fogalma... Semmi sem természetesebb ennél... A nyelvnek szükségképpen változnia kell, mert nemzedékről-nemzedékre más-más emberek beszélnek és írnak más-más körülmények között... — ... a régen megindult változások lassan-lassan ... végleg befejeződnek, az új nyelv szokás teljesen kiszorítja a régit. [Ezt én — T. J. — csak általában fogadnám el!] Azonban mindig új meg új változások kezdődnek a nyelvben, s... [egy ideig] a régi és az új egyszerre éleg más mellett... — Nagyon sajátos és feltűnő, hogy nem egyféleképpen viselkedünk a már befejezett és a még folyamatban lévő nyelvi változásokkal szemben. Ami változás már a múltban megtörtént, amit már megváltozott formájában ismertünk és szoktunk meg, azt nem illetjük bírálattal, azt mind jónak tartjuk és meg akarjuk óvni a további változástól, az újonnan fejlődő nyelv szokásokat pedig általában rossz szemmel nézzük, elítélő bírálattal kísérjük, elfajzásnak, romlásnak bélyegezzük és küzdeni akarunk ellenük. Valósággal útját akarjuk vágni a nyelv szokás újabb megváltozásának... következetességet nem igen láthatunk ebben a magatartásban. —

Nem kell tehát sietnünk a kitagadással... a változásokkal szemben több türelemre, nagyobb megértésre és főként nyugodt megfigyelésre van szükség. Elhamarkodott megrovások helyett többet kellene szemlélődni... A fejlődés menete rendesen az, hogy először a mindennapi beszédből tűnnek el a kivesző nyelvelemek, azonban... az irodalmi, kivált a költői nyelv még sokáig megőrzi őket... Az idősebbek, a hagyományokhoz jobban ragaszkodók a nyelvi kifejezésben sem szeretik elhagyni a régi divatot, a fiatalok, az újdonságkedvelők pedig könnyebben hajlanak arra, hogy felkapják az új nyelvszokást. A nyelvhasználatnak ilyen átmeneti eseteiben nem szabad mereven ítélkezni, s az egyik formát helyesnek, a másikat helytelennek nyilvánítani, hanem meg kell engedni a kifejezésnek mind a két lehetőségét” (Msn. 1:29—35).

Mindezt azért bocsátottam előre, mert Nagy J. Bélának „Hogy nevezzük a nőket?” című cikkével (Nyr. 85: 398—404) vitába szállva — úgy látom — nagyjában éppen ilyenféle szellemű megjegyzéseket kellene tennem magamnak is. Nagy J. Béla azt helyteleníti ugyanis, hogy az akadémiai leíró nyelvtan nem vette át a korábbi nyelvművelésnek egy tételét: azt, amely tiltotta a nőknek pusztán családnéven való említését (megszólítását). Kiváltképpen pedig azt rosszallja, hogy az én „A Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan és nyelvművelésünk” című régebbi tájékoztatóm szerint (Nyr. 84:427—8) nem értünk egyet „Szinnyei Józsefnek a Magyarországon megjelent ezzel a »kerek kijelentésével«: »... a magyar ember a nőt sohasem nevezi, se nem szólítja a vezetéknevén; neki *Jászaí, Márkus, Fedák* mindig férfit jelöl.« Azután így folytatódik [az én — T. J. — tájékoztatómban] Szinnyei rövid megjegyzésének nyelvművelői értékelése: »Bármennyire szokásosabb volt a valóságban is így, ezt a tűnékeny jelenséget csak a nőknek ritkább közéleti szereplésével összefüggő furcsaságnak tekinthetjük, s nem tartjuk nyelvünk sérelmének, ha ma koedukációs iskoláinkban a névsorolvasásban csak úgy nevezzük *Kovács Klára-t* is *Kovács-nak*, ahogy *Szabó István-t Szabó-nak* mondjuk.«”

2. Mielőtt Nagy J. Bélának az imént idézett új felfogás elleni érveit megvizsgálom, két dologra kell felhívnom az olvasók figyelmét. Az egyik az, hogy sem az 1961 tavaszán megjelent „A mai magyar nyelv rendszere — Leíró nyelvtan” I. kötetének illetékes társszerzője, sem említett tájékoztató cikkemben én nem tettünk mást, mint hogy látva a gyors hazai magyar nyelvi változást, nem ismételtük el meggyőződésünk ellenére az „újat” kategorikusan rosszalló nézetet. Ez pedig Nagy J. Béla 1932-ben írt fönti szavai szerint — ha valóban érthető változás állt be a magyar nyelvszókában, nem pusztán botrányosabb egyéni hibák, otromba és nyelvrontó idegenszerűségek fordulnak elő — csak helyeselhető volna. A másik az, hogy nem a bírálat ellen akarok tiltakozni, csak amint a megbecsülés jelét látom abban, hogy ilyen kiváló, régi szakértő elmondta ellenünk érveit, éppúgy nem hallgathatom el a Nyr. olvasói előtt a magam esetleges őellene említhető érveit sem. (A „döntést” pedig nyilván a jövő nyelvszokás és a hozzá leginkább illő későbbi nyelvművelői állásfoglalás fogja vagy igazolni, vagy tévedésnek minősíteni. Kritikát, ellenvetést, kiegészítést tehát ezután is, mástól is kérünk.)

Bírálnok szerint a beszélt nyelvi közszokás ma is az, amit ő gyermekkorában a Heves megyei falusi népiskolában megismert, s amit a Szinnyei szövegezte „szabályban” már föntebb láttunk; „Nem hiszem, hogy valahol más volna a magyar nyelvszokás” — írja. Én azonban úgy emlékszem, hogy a balassagyarmati fiúgimnáziumban való tanításomkor (1930—37.) a bejáró leány-magántanulókat általában ugyanúgy emlegettük és szólítottuk meg, mint a fiúkat: vagy teljes nevükön, vagy családnévükön. A pusztai utónév használatát jobbára csak különleges helyzet okolhatta meg: tantermen kívül, főleg magántársaságban a fiúkat is, leányokat is jobbára *Lacinak*, *Kató-nak* stb. neveztük. Az azonos családi nevű fiúpárokat, illetőleg leánypárokat, esetleg fiú-leány párokat pedig teljes, kéttagú nevükön hívtuk a tanteremben. 1949 és 1952 közt a mai Bánki Donát gépipari technikumban működtem: ott már akkor is koedukáció volt, s túlnyomó részben csakis a pusztai családnév járta mindkét nemű tanulóira vonatkozólag. Nagy J. Béla cikkét követőleg most érdeklődtem különféle iskolátogató, illetőleg oktató pedagógus kartársak közt. Olyant, aki szerint tisztán él a Nagy J. Béla leírta elkülönítő szokás valamelyik mai magyarországi iskolában, nem találtam; csupán a magam tapasztalatából ismert iménti két szokásról tudtak — s az utóbbinak a fokozatos terjedéséről. (Igaz: ebből nem következik, hogy az előbbi sehol sincs; különben falusi, tanyai iskolai adatokat elég szóróványosan kaptam.) S ez érthető is. A tisztán leányiskolákból Nagy J. Béla is ismeri a pusztai családnév használatát, s ott nem rosszallja; a fiúiskolákból szintén, ott meg egészen szabályosnak is mondja: így hát a kettőt egyesítő iskolától hogyan várnánk tisztán nemenként megoszló nyelvi szokást?!

Azok a közismert példák, amelyeket Nagy J. Béla az irodalomból ellenem idéz, szerintem valóban nem súlyosak. Nemcsak azért, mert — mint ő is mondta — az irodalmi-költői nyelv a beszélt nyelvénél általában régiesebb. Ha mi a XX. századi — vagy ebben is az utóbbi 15—25 év — élő nyelvszokásának nagy átalakulását akartuk számba venni, mit bizonyíthat ellenünk Arany Jánosnak például a XV. századi költeményhőst megnevező *Szilágyi Erzsébet* szóhasználatát? Vagy akár az, hogy némi stílustalanság nélkül a hagyományos *Szendrey Júlia* helyett ma sem igen mondhatnánk tömören *Szendrey-t*?! Ez az „érv” szerintem csak akkor talált volna célba, ha az akadémiai nyelvtan szerzői helytelenítették volna a teljes *Szilágyi Erzsébet*, *Szendrey Júlia* alakot. De erre Nagy J. Béla sem találhatott semmi alapot: sem szövegeinkben, sem „soraink között”. (A *Szilágyi Erzsébet* Leánygimnázium tanárai, diákjai a köznyelv szerint mégis a *Szilágyiba* járnak, *szilágyisok*.)

Más irodalmi példái nem ilyen jellegűek, s ezek révén szerintem közelebb is juthatunk az új használat igazi nyitjához. Úgy látom ugyanis, hogy a mostani nyelvszokás elsősorban ott tér rá a nőknek családnéven való megnevezésére, ahol a kisebb vagy nagyobb nyelvi közösségben az identifikálás hoz társadalmilag már ez is elég. S ezért gondolom most is azt, hogy a nők közéleti szereplésében fokozatosan, majd rohamosan végbemenő fejlődés teszi természetessé a nyelvi változást. Nagy J. Béla elutasítja ezt a lehetőséget. Szerinte Ady azért említi teljes nevén *Báthori Erzsébet*-et, mert ez nő volt; Gyulai Pál Pókainéja meg a fejedelmet azért szólítja meg csak a *Báthori* családnévvel, mert ez férfi. Szerintem Gyulai a szóban forgó új nyelvi szokást csak igen öregén érte, illetőleg ismerte meg: őt tehát itt hiába is idézzük meg tanúnak. Ady azonban már ismerte a kezdődő élő nyelvi

szokást, s olykor nem is kerülte éppen; bár akkor még a színművészet világán kívül aligha volt Magyarországon sok közéleti szereplésben ismeretes, az etikettől nem védett, tehát nem uralkodói vagy arisztokrata nő. Csak itt-ott lapoztam bele Ady hírlapi cikkeibe, s már 1900 tájáról is ilyen példákat idézhetek: „Mert elmúlának az Egressyk, Megyerik, *Laborfalvyk*” (ÖPrM. 2: 45); „Ha Sarah, ha *Duse*, ha Hegyi Aranka, ha Küry Klára és a többi ... primadonnáknak a ... direktorok óriási összegeket adnak” (uo. 190); „*Márkus* ... hölgyei között” (uo. 43); „Virágokat is kapott ezúttal *Márkus*” (uo.); stb. Vagyis a *Duse* név a színházi világban — ha talán még „bizalmas” stílusárnyalattal is — éppoly egyértelműen jelölte meg olasz viselőjét (az *Eleonóra* utónév nélkül is), mint a francia *Sarah Bernhard*-ot a *Sarah*; sőt Ady még a magyar *Laborfalvy* nevet is elégnak érezte alkalmilag *Laborfalvy* (*Benke*) *Róza* helyett, holott ez — mivel egy kissé visszamenőleges is — merészebb alak volt. S a *Márkus Emília* nevet is bátran váltogatta a pusztá *Márkus*-sal. Nyilvánvaló továbbá, hogy a Báthori családnév az akkori művelt magyar nyelvközösségben elsősorban a fejedelmek (köztük is főképp a lengyel királlyá emelkedett *B. István*) jelölésére volt lefoglalva. *Báthori Érzsébet* vagy *Báthori Anna* stb. neve helyett tehát ezt nem használhatta volna Ady.

Hogy ez így van, azt jól mutatja, hogy színházi színiész stb. körökben azóta is szinte valamennyi ismertebb művésznőt említgetik a pusztá családnéven is, nemcsak a teljes anyakönyvi néven. Ismét csak egy-két, kezem ügyébe eső adatot közlök a nagy-nagy mennyiségből: „Olvastad *Jászai* cikkét?” (Kellér Andor: Bal négyes páholy. Bp., 1960. 208); „Ne temesd el *Fedákot*” (uo. 212); „*Fedák* nevét... nyomtatták ki” (uo.); „Ki énekelhetné? Természetesen *Honthy*...” (417); stb. (Sőt, erre a vezetéknev becéző rövidítése is elég: „*Gomba*, nagyon jó voltál”: azaz 'Gombaszögi Frida'; i. h. 259.) Az összetételek közül is elég az egykori *Megyasay Kabaré*-ra hivatkoznom. A Kortárs hasábjain ugyancsak elég bőven akad példa az ismert művésznők ilyen formájú említésére, persze a teljes névvel váltakozva: „ami *Jászai* körül történik” (1959/7. 146); „ebben a *Jászairól* szóló könyvben” (1959/3. 478); „*Jászai* ... nagyon nagy művész volt” (uo.). Nagy J. Béla cikkének olvastakor megvettem a Film—Színház—Muzsika című hetilap egy számát is, hogy lássam: valóban úgy (is) él-e a szokás, amint én ismerem. Íme: „felléptetjük *Tolnayt*, *Pábert*, *Psotát*, *Vass Évát*, *Bessenyeit*” (1961. dec. 2.—29). A kis alakú plakátokon ugyancsak többször előfordul ez a forma.

Az írók köréből — tudjuk — a XX. században legkorábban *Kaffka Margit* neve jutott be a magyar közműveltségbe, ez is csak lassan s nem — mondjuk — a *Petőfi* nevéhez hasonló szélességben és mélységben. Így sem tudnám azonban számon tartani, hogy hányszor fordul elő a rövidebb *Kaffka* névváltozat. Az Irodalomtörténeti Közleményekben, „A publicista Kaffka Margit” című tanulmányban (61: 286 kk.) például a 286. lapon egyszer (három utóneves, teljes alakúval együtt), a 287.-en kétszer és még külön egyszer összetételben (négy teljesebb alakúval szemben); stb. (Összehasonlítául: ugyanabban a kötetben a „Teleki László és a »Kegyenc« alapeszméje” című értekezésben az idézeteket, címeket nem számítva az első, azaz a 125. lapon a rövidebb *Teleki* alak csak három összetételben fordul elő, a kéttagú *Teleki László* kétszer; a 126.-on csupán három teljesebb alak van; a 127.-en már négy rövid: *Teleki*.) — A tankönyvekben szintén egész természetesen jelentkezik a rövidebb, *Kaffka* alak a kéttagú *Kaffka Margit* forma mellett. A szinte véletlenül kézbe vett „Magyar irodalomtörténet — III. rész — Az általános

gimnáziumok IV. osztálya számára” címűben (6. kiadás, év nélkül) egy egész csokor akad belőle: „*Kaffka* is Temesvárra költözött” (28); „[Móricz] Úgy jellemezte *Kaffka* regényét” (29); „*Kaffka* ... a kapitalizálódó Magyarország ... dzsentriregének pusztulását ábrázolja” (uo.); „*Kaffka* ... erősíti mondanivalójának művészi hatását” (30); „*Kaffka* mestere a jellemábrázolásnak” (31). (A *Kaffka* Margit Leánygimnáziumba járók is *kaffkások*.)

S ez többé vagy kevésbé minden szaktudományban így van. Még a magyar nyelvészet szaknyelvében is megindult ez a szokás, ha a fönt jelzett társadalmi háttérbeli változás késése miatt némi fáziseltolódással is. A MNy. 55: 292. lapján például ugyanúgy először teljes: *Abaffy Erzsébet*, majd rövidebb: *Abaffy* alakban szövi mondatba a cikkíró egy női kutatótársunk nevét, mint a 293.-on egy férfi kutatótársunkét: *Benkő Loránd*, illetőleg *Benkő* formában. Az 1960-ban megjelent „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” című mű Bevezetése szintén éppúgy *Ruzsiczky*-ra, *Lovas*-ra rövidíti utóbb a *Ruzsiczky Éva*, *T. Lovas Rózsa* nevet, mint az ismétlődő férfi-szerzők megnevezésében szoktunk egyszerűsíteni. S a példák számát ismét könnyen megszoríthatnám (a Nyr.-ből is!), bár itt már nem a végtelenségig.

De hagyjuk ezeket a területeket! (A szerzők nevét az utóbbi források után szándékosan nem idéztem: csak a meglevő nyelv szokást kívántam jellemezni a néhány kiragadott adattal.)

A sport hírek nyelvéből szintén idéz Nagy J. Béla egy példát: olyant, amely az ötöle helyeselt megkülönböztetést alkalmazza, benne a „*Kazi Olga*, *Koncsek Jolán* [= nők], Varjú, Szécsényi és Csutorás [= férfiak]” sorral. Ám én, aki szintén nem szoktam sportújságot olvasni, itt is jól ismerem a nőkre vonatkozó pusztá családnév használatát. A magam ellenőrzésére meg néztem a lakásunkon félretett, már elolvasott újságszámokat. Bizony, ezek szerint az a kivételesebb alak, amire Nagy J. Béla idézett egyetlen példát. Így: Népszabadság 1961. nov. 3. 16: *Endrődi, Ducza* (és egyszer *Ducza Anikó*), *Hidegkuti, Mák* (és egyszer *Mák Gyöngyi*; női tornászok); nov. 10. 12: *Helmskerk, Gresser* (női sakkozók); dec. 10. 16: *Egervári* (női úszó); dec. 17. 12: *Takács (Magyar Kornélia* stb. mellett; női korcsolyázók); Magy. Nemz. 1961. szept. 24. 6: *Hadadi* (női sportlövész); Esti Hírlap 1961. szept. 15. 4: *Lindmark* (svéd női kajakozó); 1961. dec. 6. 4: (*Egervári Márta, Frank Mária, Killermann Klára* mellett) *Csizmádia, Korényi, Madarász II.* (női úszók); stb. — Azt tehát legalábbis igazoltam mindezzel, hogy ahol a nők a férfiakkal együtt többször szerepelnek a nyilvánosság előtt, ott bizony megvan, él, sőt terjed az egyszeres névhasználat a nőkre vonatkozólag is. Sportújságot is rendszeresen olvasó barátaim szerint az ottani nyelvhasználat szintén ezt mutatja. Márpedig a teljes nyelvi változást rendesen ilyen alkalmi, majd csoport-, illetőleg rétegnyelvi átalakulás készíti elő¹.

¹ Hadd igazoljam fönti állításomat egy u t ó b b elem került adattal is. A sportnyelvben a *Hidegkuti* családnév sokáig csakis *Hidegkuti Nándor* labdarúgó személyét idézte a hallgató vagy az olvasó tudatába. Legújában azonban már a tornászok közt egy ilyen nevű női versenyző is közismertté lett: *Hidegkuti Jolán*; s azóta a *Hidegkuti* név őt is jelölheti a sport iránt érdeklődők nagy táborában. A Népszabadság 1961. dec. 23-i száma a sportrovatban külön is kitér erre: „Új nevek az élvonalban [Új bekezdés] A *Hidegkuti* név — a tornában is márka” címen (12. lap). Az elejét érdemes idéznem: „Egy ... gimnazista lány sikerei révén az év derekán ismét megjelent a *Hidegkuti* név a magyar sport legjobbjai között. A hatvanhatszoros válogatott névrokonhoz hasonlítva,

3. Nagy J. Béla — ha jól látom — főként a félreérthetőség, a férfinévvel való összetéveszthetőség miatt rosszallja a *Kovács* típusú, kurta női nevet. Sőt úgy gondolja, a magyaron kívül is általános nyelvi sajátság az, hogy a név felismerteti: nőre vagy férfira vonatkozik-e. Bár a nyelvújítók egykori, indoeurópai mintájú „nőstényítés”-ét (*farkasné* stb., l. Tolnai: A nyelvújítás 100—1) nem nagyon fogadta be a magyar, s akár ma is eltérhetne a többitől a magyar szokás, ez kétségtelenül érdekes szempont, s eléggé közvetlenül érinti a nyelv legfőbb: társadalmi (közli) funkcióját. De közelebbről én csak a Nagy J. Bélától idézett német adatokra lettem figyelmes: hogy tudniillik ott a *die* névelős családi név valóban meghatározza a viselőnek nő voltát. Pontosabban ellenőrizve azonban talán itt sem olyan egyértelmű a dolog. A Neues Deutschland 1961. dec. 4-i számának 4. lapján például a sportnyelv egyáltalán nem igazolja ezt a szokást. Ott bizony mind a tömörítő címekben, mind a szövegbeli mondatokban gyakori a nőre vonatkozó, *Geißler* típusú családi név is; úgy látszik, a *die*-s alakulat inkább csak Ausztriában (vagy csak a színházi szaknyelvben, bizalmas társalgásban?) szokásos, az NDK-ban (a sportban), nem meghitt beszélgetésben nem: tehát nem egészen általános. — S egyébként a köztünk hallható kurta *Lollobrigida* névnek (= Gina L.) hazai használata se igen lehet egészen független egyes idegen nyelvi mintáktól. (Az NDK iskoláiban szokásos névhasználatra vonatkozó kérdésekre többfelől is kaptam levélbeli tájékoztatást, de ezek részleteikben nem egészen egyértelműek.)

Ismétlem: fő célom nem az volt, hogy magát bírálónkat meggyőzzem, hogy a MMNyR. első kötetében az egykor épp tőle kívánt „nagyobb türelem”, „nagyobb megértés” és „főként nyugodt megfigyelés” jegyében hagytuk el a Szinnyeitől idézett régi, ma már túl kategorikus szabályt. Inkább arra törekedtem, hogy az olvasóknak jelezzem: a dolog higgadt megítélésében mai nyelv művelésünk tudományosságának és társadalmi hitelének megtartása végett — a Nagy J. Béla régebben megfogalmazott elveihez híven — még emez érvekkel is bizonyosan számolni kell.

A kérdést eddig láthatólag eléggé nyelvészeti-nyelvhelyességi szempontok szerint tárgyaltam, s ha a nők helyzetére vonatkozó mozzanatokra természetesen kitértem is, ezt csak a nyelvnek — különösen a társas életre és a szóbeli érintkezésre vonatkozó nyelvi eszköztárnak — szoros társadalmi kötöttsége tette szükségessé. Persze továbbra is azt vallo, hogy mai társadalmi viszonyaink közt a férfiak és a nők egyenjogúságát korszerűbben segíti (és tükrözi) a fiúk és a lányok egyforma iskolai megnevezése, meg-

Hidegkuti Jolán csak gyerekepőben jár... Sikeres szárnypróbálgatásai azonban sejtetik, hogy a »*Hidegkuti* márka« a következő években sem szenved csorbát a nemzetközi sportvilágban.”

A fejlődés szokásosabb iránya tehát itt is megnyilvánul: a korábban ismertté vált férfit jelölő *Hidegkuti* név újabban a most többször emlegetett leányt is jelöli. S ha a kettő egy időben és egy körön belül kerülne szóba, nyilván egyikre sem volna már eléggé egyértelmű a pusztá vezetéknév, mint ahogy a két vívó fiútestvér egyidejű szerepléséről beszámoló hír se maradhatna meg a pusztá *Kamuti* családnév használatánál. Mindezt — szerintem — nem a Szinnyeitől magyar nyelvi törvénynek mondott, régebbi szokás szabja meg így, hanem a nyelvet használó mostani társadalom fejlődéséhez idomuló kifejezés igénye: itt, a mai magyar társadalomban és nyelvben; függetlenül attól, hogy más nyelvekben ma vagy máskor szintén így van-e.

Arra pedig, hogy a társadalmi divat hogy alakítja át a társalgás nyelvét, jó példa a szülők tegezésének terjedése; hogy a nő visszategezi a hasonló korú férfit; stb.

szólítása. De most is szándékosan nem kértem ki a Művelődésügyi Minisztérium „hivatalos” véleményét. Úgy gondolom ugyanis, hogy e helyen a dolognak elsősorban nem az adminisztratív, hanem nyelvtörténeti-nyelv-helyességi oldalát kellett megvizsgálnom. Nem foglalkoztam azzal sem, hogy a legutóbbi években egyes intézményeinkben — főképp értelmiségiek közt — terjed a női kartársaknak most tárgyalt, *elvtárs*, *kartárs* cím nélküli családnéven való megszólítása, említése. Itt ugyanis szerintem már az udvariasság, az idősebbek megbecsülése stb. különleges stílus szempontokat is fölvetethetne; de egyébként sem végeztem ide vonatkozó adatgyűjtést. Nem tértem ki arra sem, hogy utónévvel azonos stb. családnév (pl. *Sándor*, *Mária*) nemigen alkalmas ilyen szerepre (ellentétes nemű emberre); hogy a gyakori (*Szabó*) vagy a nagyon rövid (*Vas*) családnév ritkább önállóan; és még egy-két hasonló részletkérdésre sem.

Tompa József

III.

Nagy J. Béla szembeállítja Szinnyeinek és Tompának a nők megnevezésére vonatkozó állásfoglalását (Nyr. 85: 398—403), s a tőle megszokott körütekintő gondossággal és hatalmas dokumentáció felsorakoztatásával készült cikkében Szinnyeinek ad igazat, vagyis azt a nézetet vallja, hogy „...a magyar ember a nőt sohasem nevezi, se nem szólítja a pusztá vezetéknévén” (Szinnyeitől idézi Nagy J. Béla i. h.).

Maga ez a tény egyáltalán nem indokolná, hogy újra foglalkozzunk a felvetett kérdéssel. Hiszen a nyelv állandó változása, a nyelvművelés sokszínűsége következtében a helyesírási szabályoktól a stíuselemzésig számos kérdésben előfordult már, hogy szakembereink különböző felfogást képviselnek, és más-más nézetet vallanak egyazon nyelvi jelenségről. Itt azonban — legalábbis felfogásom szerint — nem ellentétes nézetekről, hanem egy nyelvi jelenségnek különböző aspektusú vizsgálatáról van szó. Vagyis az említett kérdésben elfoglalt álláspontok nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. Közelebbről: mindaz, amit Nagy J. Béla imponáló apparátussal felvonultat, bemutatja és igazolja a nők megnevezési formáit — nyelvünk múltjában.

A felvetett kérdésben a nyelvművelésnek nyilvánvalóan csak az lehet a feladata, hogy a történeti alakulás és a jelenkori állapot alapos és mélyenjáró ismeretében keresse a fejlődés útját (vö. Lőrincze: NyFK. 11). Az alábbiakban ilyen szempontból és ilyen célt követve igyekszem néhány adalékkal előbbre segíteni a nők megnevezésével kapcsolatos kérdések megoldását.

I. Alapvető tény, hogy a magyarban nem alakult ki a nemek szerinti megkülönböztetés nyelvi jele sem személyekre, sem dolgokra vonatkozóan. (Az *ő*, az egyformán érvényes hímnemű és nőnemű vonatkozásban.) Ebből következik, hogy nyelvünkben — sok más nyelvtől eltérően — nem kötelező, nem szükségyszerű a beszéd során megjelölt személyek nemek szerinti megkülönböztetése. Vagyis nyelvünkben a történeti fejlődés folyamán kialakult szabályszerűségek biztosítják annak a lehetőségét, hogy egyes személyeket olyan nyelvi jelekkel nevezzünk meg, amelyek őket a többi személytől — a nemi hovatartozandóság tisztázása nélkül — megkülönböztetik. (A *Kovács*, *Szabó*

névvel megjelölt egyes személyeket akkor is megkülönböztettük a többiektől, ha nem tudjuk róluk, hogy nő vagy férfi-e a Kovács-nak, Szabó-nak nevezett személy; sőt — mint Nagy J. Béla például igazolja — a keresztnév sem mindig igazít el: Irén, René.)

Hangsúlyozom, a nemi megkülönböztetés elhagyásának csupán lehetőségéről van szó, egy századok által szentesített jogról, amely akkor is érvényes, ha nem élünk vele minduntalan.

2. Mert kétségtelen, hogy nem mindig élünk vele. A nyelvi fejlődés természetes velejárója, hogy a fogalmak minél hívebb, minél pontosabb megjelölésére törekszünk. (A neveknél maradván — mint ismeretes — ezért volt szükség a keresztnév melletti vezetéknev használatára: Béla, Szabó Béla, sőt gyakran egy további megkülönböztető névre is: Váradi Szabó Béla vagy Nagy J. Béla.) A fogalmak pontos nyelvi megfelelőjének kialakítása és alkalmazása, egyszerűbb vagy bonyolultabb képzetek finom árnyalású nyelvi kifejezése ismét nem kényszerű nyűg, hanem felhasználható lehetőség, gazdag választék, amelyből és amellyel a beszélő tetszése szerint gazdálkodhat. (Mondom, udvaromban többé ne lássalak; alighogy eltávozott ~ eltávozása után; tegnap elment ~ tegnap ment el stb. stb. különböző nyelvi megformálások végtelen skáláját lehetne felsorakoztatni aszerint, hogy a beszélő mit tart fontosnak, mit akar kiemelni, s mi a számára kevésbé lényeges.)

Így a nyelvünk hosszú fejlődése során kialakult szokástörvények egyaránt lehetővé teszik a nőknek nemileg is megkülönböztető vagy a nemi hovatartozandóságot homályban hagyó megnevezését aszerint, hogy a beszélő milyen szándék vezeti, hogy szükségét érzi-e az ilyen vagy olyan megjelölésnek.

Eddig a kérdés elvi része. Vajon a gyakorlati alkalmazásban is egyformán érvényesül-e a nők kétféle megnevezésének lehetősége?

3. Nagy J. Béla adatgazdagsága arra mutat, hogy nyelvünkben általánosabban elterjedt a nőknek nemi megkülönböztetést is kifejező, keresztnéves megjelölése. Szerzőnk ezt a gyakorlatot egyértelmű szabálynak tekinti. Azaz szerinte a felnőttek két nemből álló társadalmában nem lehet elhagyni a vezetéknev mellől a női keresztnévet. Azt azonban a szerző is elismeri, hogy „a leányiskola tanuló serege külön kis társadalmi közösség”, amelyben „kivételesen elhagyhatják a vezetéknev mellől a női keresztnévet” (Nyr. 85: 400). Tehát Nagy J. Béla is elismeri annak a lehetőségét, hogy bizonyos esetekben a nők is megnevezhetők a nemi megkülönböztetés kifejezése nélkül. Ezek a bizonyos esetek pedig olyankor merülnek fel, amikor a beszélő egy adott helyzetben, a valósághoz való viszonyának alakulása szerint nem látja szükségét a pontosabb, a nemeket megkülönböztető jelölésmódnak.

A régi társadalomban ritka volt az ilyen helyzet, s úgyszólván a leányiskolák tanulóinak számbavételére szorítkozott. Mai társadalmunkban azonban a nők egyenjogúságának kiterelődésével egyre gyakrabban adódik olyan alkalom, amikor nem a nemek szerint megkülönböztetve nevezünk meg bizonyos személyeket, hanem egészen más szempontból. (Hogy egy üzemben, vállalatban kik kaptak prémiumot, kik vesznek részt valamilyen küldöttségben, értekezleten, kik foglalkoznak ilyen vagy amolyan társadalmi, kulturális kérdésekkel, kik ennek vagy annak a termelési, tudományos feladat meg-

oldására tömörült közösségnek a tagjai stb. stb., abban teljesen közömbös a nemek szerinti megkülönböztetés.)

Mindezeket figyelembe véve összegezőképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelvben egyformán megvan a nők vezetéknev szerinti (vagyis a nemi megkülönböztetést nem jelölő) vagy a keresztnévvel együtt történő (tehát a nemi megkülönböztetést is kifejező) megnevezés lehetősége. Hogy mikor melyik módot alkalmazzuk, azt a történelmi-társadalmi helyzet szükséglete, a beszélőnek a mindenkori valósághoz való viszonya szabályozza. A régebbi nyelvhasználat főleg a keresztnévvel együtt történő megnevezést kedvelte, az újabb fejlődés iránya azonban a keresztnév nélküli vezetéknev egyre gyakoribb használatát jelzi.

4. Végül még két nem éppen perdöntő, de idevágó apróság:

a) Napjainkban gyakori a nőknek olyan megnevezése, hogy a vezetéknevhez hozzátesszük az *elvtársnő* (*úrnő*) megjelölést. Ez a megnevezési forma nyilván a nők vezetéknevvel való megjelölésének terjedését segíti elő. Mert a *Kovács elvtársnő* (*Szabó úrnő*) megjelölésből könnyen elmaradhat a nemi vonatkozásokon kívül más megkülönböztető funkcióval nem bíró (*elvtársnő*, *úrnő*) elem, s a vezetéknevvel történő megjelölés önmagában sem fog idegenül, szokatlanul hatni.

b) A Nyelvőrnek Nagy J. Béla cikkét megelőző lapjain olvassuk Károly Sándor tollából: „Papp László rendszerezéséből azt emelném ki...” (396); „...nem érthetünk egyet Hexendorffal” (398). Itt nyilván a nevek ritmikája játszik közre, vagyis az, hogy a rövid vezetékneveket — ritmikus hatásuknál fogva — ritkán használjuk keresztnév nélkül, a hosszabb vezetékneveket azonban — ugyanezen oknál fogva — többnyire keresztnév említése nélkül fűzzük a beszédbe. Ez a sajátság (mint az idézett példa is igazolja) szintén gyarapítja a női vezetékneveknek keresztnév nélküli használatát.

Benkő László

Század eleji prózáknak egy impresszionista fordulatról

1. Radnóti Miklós jó negyedszázaddal ezelőtt Kaffka Margit stílusáról szólva érdekes nyelvi felfedezést tett. Megfigyelte ugyanis az írónak egy általa impresszionistának nevezett sajátos stílári eljárását, melyet az alábbi példával szemléltetett:

A szálló portása közömbösen tisztelgett; majd halkán, bizonytalanul csendítve ütődött a feljárt fokaihoz a sarkantyú, és két szolid fekete leánycipő könnyű toppanása kísérte a szőnyegen. Odafenn egy pincér intett elmenőben a szobalcálynak, és mindketten utánanéztek, amíg el nem tűnt a huszas számú ajtóban a pár, — e sötét katonaköpeny és gyászfátyolos kicsiny kalap. Hátha testvérek! — mondta a szobaleány hirtelen —, de aztán kinevette önmagát ezért (Radnóti Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése. Szeged, 1934. Olvasható Radnóti Miklósnak Tanulmányok, cikkek c. kötetében. Magyar Könyvtár, Budapest, 1956. 33).

A költő az alkotó művész érzékenységgel fontos stílári jelenségre tapintott rá értekezésében. A példa részletesebb nyelvészeti elemzése megvilágíthatja század eleji nyugatos hangvételű prózáknk egyik el nem hanyagolható jellemvonását. Az idézett két szereplő: a katonatiszt és a hölgy szerelmi légyottra igyekszik. Az író azonban nem nevezi meg őket, nem mondja meg nevüket sem, nem adja meg külső ismertető jegyeiket, nem jellemzi őket. Nem mondja például azt, hogy „a tiszt bizonytalan sarkantyúpengetéssel haladt felfelé a lépcsőn, a leány pedig könnyedén kísérte gyászfátyolos kicsiny kalapjában, szolid fekete cipőjében”. Nem így mondja Kaffka Margit, mert — mint Radnóti helyesen állítja — a látási elemek kapnak döntő súlyt prózájában, és ezért a személyiség egészét, a szemantikai szempontból elvont fogalmat (mely lehetne tulajdonnév, esetleg foglalkozásnév, talán köznév) kisebb és feltétlenül konkrét egységekre bontja fel. Az érzéki észrevevés szempontjából tekintetbe jövő (itt például a látási) elemek helyettesítik a szereplőt. Azt is mondhatnánk, hogy az író a festőt érdeklő részletekkel fejezi ki, alkotja meg a maga személyeit. Az idézett példában a tisztet a sarkantyú, kissé tovább a sötét katonaköpeny; a leányt pedig a szolid fekete cipő, illetve a gyászfátyolos kicsiny kalap határozza meg.

Ez a módszer filmszerű, mint ahogy ezt Radnóti is megjegyzi: „...a látási elemek olyannyira dominálnak Kaffka Margitnál, hogy a képpel való kifejezés sokszor már a *film* technikájával rokon. A film pars pro toto elve érvényesül itt” (uo.). Képzeli el, hogy a Kaffka Margittól megörököített jelenetet filmre vennénk. Ebben az esetben kezdetben alakok helyett egy sarkantyú, csizma, illetőleg fekete leánycipő jelennék meg premier plánban a vásznon, hogy azután — ahogy a sarkantyút és fekete leánycipőt viselő sze-

replők felfelé haladnak a lépcsőn és fokozatosan megkisebbednek, egyre inkább kiformalódjék a két alak (mindaddig, amíg el nem tűnik a szállodai szobaajtó mélyedésében).

2. Ha figyelmesen vizsgáljuk az idézett példát, az alábbi tapasztaljuk: az írói eljárásnak két lényeges mozzanata van: *a)* az élő személy (alany) helyettesítése (több) élettelen tárggyal; *b)* a helyettesítés következtében az állítmányi szintagmán belüli szemantikai viszony módosulása. Csak akkor beszélhetünk a fejtegetésünk tárgyát alkotó, úgynevezett impresszionista stilisztikai fordulatról, ha mindkét feltétel megvan.

Elsősorban az alany helyettesítése lényeges. Tárgyaknak alanyként való pusztá felsorolása, anélkül, hogy helyettesítésről is szó volna, nem elegendő ennek a sajátos fordulathoz, bár nem tagadjuk, hogy a dolog természetétől fogva impresszionista hatás így is elérhető. Az alábbi Babits-idézettől, bár nem tartozik az elemzett sajátos impresszionista fordulat körébe, a vizualitás nem vitatható el (s így az impresszionista hatás sem); de távolról sem uralkodik oly mértékben, mint néhány később bemutatandó, a helyettesítés következtében erősen vizuális hatású példában.

Fehér abroszok, fénylő ezüst borstartók, fekete pincérfrakkok, festett, meztelen combok s emlék a fal freskójáról, egy tarka hímzésdarab egy nőnek a válláról, egy kalap a fogasról, arany asszír betűk, egy zenehang, egy hegedűnyak, egy zsidóvigyor, mint kaleidoszkóp üvegmozsaí, forogtak előtte a táblabíró stílizált, fésült, szakállas, finom mosolyú arca körül (Babits: Kárvavár 178).

A példában a tárgyak felsorolása emeli a vizualitást, sőt a *pincérfrakkok* és a *zsidóvigyor* esetleg helyettesítésként fordul elő, míg a többi tárgy esetében nincs szó helyettesítésről. A példa mégsem sorolható a mi kategóriánkba, melyben világosan, félreérthetetlenül éreznünk kell, hogy az új alany kiszorított egy másikat, egy meghatározott, pontosan megnevezhető, körülírható személyt. Hogy történik ez, milyen eszközökkel?

Adataink alapján számításba jönnek elsősorban a személyekkel kapcsolatban álló, azokra többé-kevésbé jellemző *a)* ruházati tárgyak; *b)* egyéb, a személyi használatra vonatkozó tárgyak a ruhadarabokon kívül; *c)* ritkábban, de ezért bizonyos gyakorisággal valamilyen testrészt. — Ezeket állítja be az író az élő személy helyébe azzal a szándékkal, hogy a hagyományos jellemző és meghatározó írói eljárást felfrissítse, az elvontabb, irodalmibb kifejezési módot tárgyasabbá, élénkebbé, színesebbé tegye.

Az *a)* csoportban uralkodó kép a *kalap*, de a *cipő*, *csizma* és a *kabát* is elég gyakori.

A vörösbegyszínű kalapka felfigyelt, valahol messze ... krákogó hangot adott egy öreg fa (Krúdy: Rezeda Kázmér 42). — A melegebb tavaszi napokra a fekete, púpos, igen fura szalmakalap jelent meg, s egészen a nyár végéig uralkodott (Kosztolányi: Aranysárkány 27). — Egy-egy tanárnő siet végig rövid szoknyában s szétvetett lábfejjel a korzón, a téli kalapok megázottan, mintha sokat szenvedtek volna, szinte elkésredve vonulnak tova (Krúdy: Vörös postakocsi. 1948. 14). — A kivágott lakkecipő vagy a narancsszínű, magas sarkú fűzőcipő teljes biztonsággal lép a pesti aszfaltra (uo.: 116). — Rövid idő múlva egy barna kockáskabát imbolygott el a cukrászbolt ablakai előtt (Krúdy: Válogatott novellák. 1957. 81). — És egyszer, mikor két nehéz cipő jött le a főlépcsőn, s mi odaillantunk a tábla alá, s néztük gondterhesen azokat a buta neveket... (Szép Ernő: Úri emberek vagyunk. Válogatott elbeszélések. Magvető, 1957. 336). — És az a két recsegő, tekintélyes cipő megállott, és megszólított bennünket (uo.). —

A gyenge sárban csuszkálnak jobbra-balra, előre-hátra nagy csizmák, kicsi csizmák, bőrpapucsok, vastag és fénytelen leánytopánkák s közbe-közbe polgári cúgos cipők — meg ténsasszonyi cipők és kisasszonyi cipellők, meg kapkodó, szegény, mezítelen lábak (uo.: 116).

Más ruházati tárgyak, mint: nyakkendő, bunda, kesztyű, harisnya, blúz, szalag stb. is előfordulhat személyt helyettesítő szerepben. A most idézendő példában Szép Ernő a különféle szabású és színű nyakkendőkkel jellemzi az államtitkári előszobában várakozó kérelmezőket:

Az államtitkár úr előszobájában ül Fehér Nyakkendő mindenféle más nyakkendő között ... Szerepel itt Óméltósága előszobájában vaskos selyemnyakkendő meg könnyed habos foulard, meg azután egy-két hetyke csokor, hernyóselyem-é vagy műselyem ... Egy skót kockás szövetből való hurkanyakkendőt is látni az előszobában, puha gallér alatt (i. m. 403).

A *b)* csoport rendszerint nem fordul elő „tisztán”; a személyi használatra vonatkozó tárgyakon kívül ruházati tárgyak is szerepelnek a példákban, sőt nemegyszer olyan példánk is van, amely az *a)*, *b)* és *c)* csoport sajátosságait közösen tartalmazza.

Sohasem látott sártaposó csizmák, nagy görbe kutyaütő botok, bundák, amelyek száz esztendő óta utaznak, kofferok, amelyek valami vidéki állomáson hallgatták a hosszú éjszakákon a telegráf hivatal csilingelését, és ebben megöregedtek: érkeztek ezekkel a vonatokkal a pasasérokon kívül (Krúdy: Az élet álom. 1957. 96).

Az idézett példa az *a)* és *b)* csoport sajátosságait közösen tartalmazta. Meg kell jegyeznünk, hogy a *b)* csoporttól eltérően, mely — mint említettük — nem igen fordul elő tisztán, a *c)* csoport önmagában is gyakori, tehát jelentős számban található olyan példák, amelyekben kizárólag testrészek szerepelnek, főként a kéz, láb, fej, nyak, szem, derék, boka, kebel. Tágabb értelemben ide számíthatjuk a haj, bajusz, frizura és hasonló fogalmakat kifejező főneveket is.

Egy kezét láttam, egy torzultan szétterpesztett ujjú, görcsösen gyötrődő fehér asszonykezet, amint megrepedett a levegőben, aztán ökölbe szorult, és siketítő csattanással vágódott a billentyűkre, az ujjaimra (Kafka: Válogatott művei. 1956. 414). — A borzas hajam közt babrált az a fehér kéz, meghajoltam, és ő elfordult hirtelen (uo. 415). — Többé senki sem leste meg a kalandjáró nőket, és csúfolkodó megjegyzést sem tett estve a félhomályban, midőn a padokon szomjas, elhagyott nők csillogó szemmel lesték a gavallérokat, és a lábak hatalmasan dolgoztak a Kioszk asztalkái alatt (Krúdy: Vörös postakocsi. 1948. 17). — Aztán felemelkedett a szürkülő, pomádés fej, és a három toka méltóságosan elhelyezkedett a kemény galléron (Krúdy: Szindbád ifjúsága 15). — Ezeket a szív alakú, érzéki, szinte mindig szerelmi vággyal lebegő arcokat mindenütt lehet látni Pesten, ahol vígság és előkelőség van. Ezek a kerek nyakak és állak, ezek a fürkésző, nyugtalan setét szemek, a hízásra hajlamos derekak, érzéki bokák, szabadon hagyott keblek töltik meg az elegáns éttermeket, cukrászdákat, utcákat, ezek a nők ülnek kifinomítva, beillatosítva a színházak piros páholyaiban (Krúdy: Válogatott novellák. 1957. 301).

Vonjuk meg az eddigi példák nyomán keletkezett tanulságok mérlegét. A sajátosan impresszionista, helyettesítő szerkezet tartalmi, szemantikai feltevéleit vizsgáltuk, és megindokoltuk keletkezésének a pszichológiai hátterét is: az írók láttatni akarnak, színfoltokkal dolgoznak, mintha festők volnának, nem akarják a személy elvont, retorikus, a kor ízlése szempontjából megsápadt könyvszagú megjelenítését, mert ez a módszer szerintük már nem elég kifejező. Elemzett szerkezetünk is a prózai stílus megújításának,

kifejezőbbé tételének egyik eszköze. Van azonban egy megjegyzésünk a szerkezet szintaktikai felépítése szempontjából is. Ez a módszer nagymértékben előmozdítja a mondattani egyszerűsödést; a helyettesítés révén kevesebb jelzett szóra, kevesebb mellékmondatra, kevesebb körülírásra van szükség.

Igazoljuk ezt egy példával:

... a kocsmá küszöbén egy vörös bajusz nyomakodott be (Krúdy: Az élet álom 16)

Néhány lappal odébb (a 72. lapon) az alábbi, a fentihez nagyjában hasonló jelentésű, azonban gyökeresen különböző felépítésű példát találunk:

De most új vendég, egy kávébarna köpenyeges és a régi borok színét orrán viselő úriember nyomakodott a törzsasztalhoz.

Az első példában az író a személy helyett a személyt jellemző vörös bajuszt említi. A második példában azonban nem élt helyettesítéssel; nem akart, bár élhetett volna; mondhatta volna így is: „egy kávébarna köpeny és egy rezes orr nyomakodott a törzsasztalhoz”. Ehelyett azonban megtartotta a személyt jelentő alanyt: az *úriember* főnevet, és azt látta el különféle bővítményekkel, hogy alkalmassá tegye a mondanivaló hiánytalan kifejezésére. A két példa közül a második feltétlenül nehezkesebb, elvontabb, színtelenebb és nyelvtanilag bonyolultabb. Uralkodik benne a „szerkesztés”: az első jelző főnévből képzett, a másik több tagú és bonyolultabb; van benne jelen idejű melléknévi igenév, azt kiegészítő tárgy és határozó: az egész szerkezet pedig jelzője az alanynak, az *úriember*-nek. Az impresszionista írók nem érthettek egyet a nyelvtanilag ugyan helyes, de sokszor elviselhetetlenül nehézkes szerkesztési móddal; ha a hagyományos nyelvtani követelményeknek eleget tettek volna, menthetetlenül elveszett volna a stílus ereje és színessége. A hagyományos szerkesztés révén a dolgokat csakis nyelvtani módszerekkel lehetett volna belehelyezni a mondatba: minthogy a dolgok a személyt jelentő alanyra vonatkoznak, és annak részei vagy alkatelemei, nyelvtanilag, vagyis jelzős, illetőleg határozós szerkezetek révén kell kapcsolatba hozni vele. Ilyen módon megszorognak a szintagmák, és megnyúlnak a mondatok: csökken az egyes főnevek átütő ereje, mert a *s z e r k e z e t* válik uralkodóvá a mondatban. Az impresszionista módszer megóv a nyelvtani alakzatok szükségszerű használatától, és kiaknázza az egyes főnevek rejtett szemantikai tartalékát.

3. A helyettesítés következtében azonban az alany és állítmány közti viszony, az állítmányi szintagma jelentése módosul. Példáinkban az állítmányok túlnyomó többsége a mozgás, helyváltoztatás, járkálás fogalmi körébe tartozott: *vonul tova, imbolyog, lép, benyomakodik, érkezik, eljön, gyülekezik, rávágódik*. Ritka az olyan, az érzéki észrebevés körébe tartozó ige, mint: *felfigyel*. Az alany és állítmány közti viszony, vagyis az állítmányi szintagma jellege és jelentése szükségszerűen megváltozik, hiszen megváltozott az alany: a személynév helyébe ruházati tárgyak, személyi felszerelések, emberi testrészek lépnek. Az állítmányok viszont változatlanok maradnak; továbbra is a személyek által végzett cselekményeket jelölik, holott a személyek helyett tárgyak állnak alanyként. A kalap, kabát, kesztyű stb. mozgásváltozása azonban szokatlan, de különös az az állítmányi szintagma is, melyben arról értesülünk, hogy a *kalapka felfigyel*.

Az új szemantikai viszony helyenként komikus mozzanatokot tartalmaz. Az alany és az állítmány szemantikai körének összekapcsolása nemegyszer egész távoli jelentéstartalmakat egyesít egy szintagmába. Elfogadjuk esetleg mosoly nélkül a barna kockáskabát imbolygását, mert a barna kockáskabát könnyen helyettesít bárkit, bármilyen személyt. Mit mondjunk azonban az alábbi példáról:

A szőke és barna kontyok, a hullámos hajak, a szívben repdeső jókedvek, a pajkoskodó nyelvek, a játékos szemek, a bérálás tömjénillatát őrző fehér harisnyák, vállalkozó kis cipők, felhevült szalagok, pontosan illeszkedő harisnyakötők, álmok, szerelmek, ismeretségek, találkák és rügyező vágyak eljöttek a Fácán ódon udvarára, végigjárták a bolthajtásos folyosókat, felszaladtak a ropogó lépcsőkön, belenéztek a kopott aranyozású tükrökbe (Krúdy: Nagy kópé. Szépirodalmi K. 1957. 222).

Ebben a példában az alanyok és állítmányok szemantikai köre közt viszonylag tetemes távolság van: a felhevült szalagok, pontosan illeszkedő harisnyakötők stb. megszemélyesítése és mozgásfunkciókkal való felruházása: eljönnek, végigjárják, felszaladnak, benéznek — éppen a jelentések közti feltűnő eltérés miatt — könnyen indít mosolyra komikus hatása miatt.

A komikus hatást a felsorolási technika tovább fokozza. Minél több ellentétes szemantikai kör van összekapcsolva az állítmányi szintagmában, vagyis minél több az olyan alany, amelynek a jelentése az állítmány jelentésével nehezen vagy éppenséggel alig hozható kapcsolatba, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy komikus hatást érünk el. A felsorolás egyébként önmagában nem komikus; az impresszionista próza egyik legsajátságosabb jellemzői közé tartozik. Ahogy valamilyen impresszionista festményen a tárgyrészletek egymás mellé helyezésével akarjuk érzékeltetni az összetartozó egészből kialakított egységes képet, ugyanúgy valósítja meg az azonos célt a szép-próza impresszionista válfajában a tárgyakat jelölő főnevek egymásutánisága. A felsorolás mulattatóvá akkor válik, amikor az író vagy „túlfeszíti a húrt”, és mértéken felül halmozza az impresszionista hatást célzó főneveket, vagy amikor a főnevek kiválogatása úgy történik, hogy — főként a meglepő jelzők következtében, melyek kiegészítik az egyébként esetleg semleges és szintelen főneveket — olyan tárgyak követik egymást, amelyeknek az összekapcsolása (ellentétességük vagy más ok folytán) tagadhatatlanul szokatlan.

Az alábbi példában a felsorolás vitathatatlanul impresszionista hatású, többek közt a főneveket kísérő színjelentésű jelzők miatt is; ám nem mondhatjuk, hogy az író komikus hangulatot kívánt előidézni; inkább mélabús, lágy érzelmeket akart kelteni, s ezt el is érte:

Alom volt a savanyúvíz szagú fürdőház, a vidéki tekintetes asszonyok, akiknek arcát többé sohasem látom, a fürdőzenekar valcerc, az Eszti-lak, amely bujdosva állott a lombok között, a kocsik kerekeinek friss pergése, az út omlós pora, a fák borulása, a vasúti őrházikó sárga fala, amely az erdei tisztáson kivillant, a kirándulók éneklése, a kocsis bulgatag beszéde, a cincérek a nagy tölgyeken, a só fehérsége az uzsonnázó asztalon, a közelgő tornyok kéksége, a holdvilág sárgasága az erdőszélen ... Minden álom volt (Krúdy: Válogatott novellák. 1957. 283).

Az idézendő két példa közül az elsőben nyilvánvalóan a véget nem érő felsorolás, az írótól szándékosan összezsúfolt tárgyak tömege — éppen a halmozás túlzásba vitele miatt ellenállhatatlanul komikus erejű. Krúdy Szindbád ifjúsága című novelláskötete harmadik kiadásában a mű elején van egy tájékoztató: ez az írói bevezetés hemzseg a felsorolástól. Onnan választottuk

ki a legtréfásabbat: nehezen vitatható, hogy humoros jellegét a benne előforduló tárgyak sokasága okozza. Az író a női jellemet elemezve, azt kutatja, mit szeretnek a nők mindenek fölött. Egyéb tények és tulajdonságok említése után így vélekedik:

Szerették, ha szerelmi jelvényeiket: hajszálakat, harisnyakötőket, zsebkendőket, imakönyveket, hajtűket, cipőket, zsüpponokat, gyűrűket, apró kis cédulákat, vasúti jegyeket, hervadt virágokat, szalagocskákat, emlékezetes faleveleket, fátolokat, együtt talált patkószegeket, arcképeket, pénzdarabokat, süteménymaradványokat, kavicsokat, cigarettacsutkákat, gombokat, ingeket, könyveket, fűzőszinórokat, üres gyufaskatulyákat megőriztek a férfiak (Krúdy: Szindbád ifjúsága³. Athenaeum, é.n. 8).

A következő példában a komikus hatást elsősorban nem a felsorolás terjengőssége, a halmozás biztosítja: a főnevek olyan jelzőkkel vannak ellátva, melyek növelik a tréfás hangulatot; de nem is annyira vagy nem is csupán a jelzők teszik ezt. A felsorolt tárgyak összessége az ellentétek és az összekapcsolás furcsa játéka következtében kelt mulatságos benyomást; ezt a jelzők csak fokozzák:

Mállott rókagallérok, kísértetiesen elrongyosodott köpönyegek, madárijesztő vékony lábszárához idomult nadrágok, fakult, csurgó, régi zsuptető ereszéhez hasonló bajuszok, lelkiismeretfurdalásos, ritkult szakállak, pókhálósan pislogó szemek, őszi széllel és köddel csimbókozott üstökök, gombja veszett mellények, hervadt falevélként összezsugorodott nyakkendők és éretlenül kongó pincehangok hazája, melyette Tabán! — itt történt meg az a csoda, hogy Kuvik dalfűzér-árus fogadalmat tett (Krúdy: Válogatott novellák. 1957. 410).

4. A felsorolási technika adta komikus lehetőségeket kihasználják az írók (főként Krúdy); a komikus hatás akkor a legerősebb, amikor az utóbb idézett példához hasonlóan gyűjtik össze a tárgyakat jelölő főneveket, úgyhogy azok összessége az ellentétek és az összekapcsolás sajátos játéka következtében már önmagában is mulatságos (a sajátos jelzők vagy jelzői szerkezetek révén is). Ellenállhatatlan és tökéletes a komikum akkor, amikor a felsorolásban jelentkezik az elemzésünknek alávetett impresszionista stilisztikai fordulat: vagyis a tárgyakat jelölő főnevek élő személyeket helyettesítenek, alanyként élő személyek helyett állnak; részei egy állítmányi szintagmának, melyben az állítmány vagy állítmányok és az alanyok közti eltérés, különbözőség is forrása a komikus hatásnak. Szemléltessük az elmondottakat az alábbi bonyolult példán:

A páholyok elején, hol a zizegő piros színlap, apró, szűzleány kebeléhez hasonló narancsok, aranyos pohárban színes virágbokrétaival díszített cukorkásdobozok, jószagú, fehér kesztyűk, mintha női karoknak a befelé eső részéből volnának szabva, a marabu legyező, mint lengő tollbokréta azoknak a férfiaknak temetési lováról, akik nők miatt halnak meg, mindenféle illatok, kifésült, púderrel meghintett női frizurák, az esti világosságban fölhevültnek látszó női arcok, csillogó szemek és friss fehér blúzok gyüleseztek, egy magas termetű, barna, diószemű, nyírott bajuszú és halovány képű fiatalember épkedett végig sötét ruhában (Krúdy: A vörös postakocsi. 1948. 39).

Az idézett példában a helyettesíthető főnevek: *frizurák, kesztyűk, legyező, felhevült arcok, csillogó szemek, friss fehér blúzok* a páholyokat megtöltő női közönség helyett állnak; éppen úgy, mint az első példánkban, melyet Radnóti fedezett fel, a *sarkantyú és a két szolád fekete leánycipő* a katonatiszt és a leány személyét helyettesítette. A jelenet filmszerűségét, képi hatását növeli a nem

helyettesítő tárgyak felsorolása: *színlap, narancsok, cukorkásdobozok*, mindezeket azért említi az író, hogy szándékának megfelelően realisztikus, naturalisztikus hangulatú jellemzés kerekedjék ki. A mondat állítmánya, a *gyűlések* ige ésszerű használata akkor volna indokolt, ha a mondat alanya vagy alanyai személyek volnának; de nem így van. Az író személyeket helyettesítő tárgyakat szerepeltet alanyként, de az állítmányt megtartja, azt az állítmányt, amely feltétlenül csak személyekre vonatkozhat. Am személyekkel kapcsolatban is van bizonyos ünnepélyesség és választékosság az ige jelentésében, miként — ha az író az *üléseket* igét választotta volna — az utóbbi feltétlen hivatalos és bürokratikus árnyalatú lett volna. A Krúdy-idézet komikumát biztosítja egyrészt az alanyok közt érvényesülő felsorolási technika, melynek folytán az alanyok összekapcsolása (a jelzők miatt és egyéb okoknál fogva is) önmagában mulatságos; de biztosítja másrészt az állítmányi szintagma, az a körülmény, hogy az alanyok jelentése és az állítmány értelme közt nagy az eltérés: a mindennapi beszédben elképzelhetetlen volna a kettő egymásra vonatkoztatása; a szóban forgó alanyokról nem állíthatnánk azt, amit az idézetben Krúdy állít.

Az előző példában az elemzésünk tárgyát képező impresszionista stilisztikai eljárás végső lehetőségeit, túlfinomult stilisztikai felhasználását mutattuk be. A lényeg itt is az — mint mondtuk —, amit a cikk elején megállapítottunk: a látási elemek, a vizualitás, a festőiség érvényesülése a próza stilisztikai megformálásában. Az író előtérbe helyezi az élő embereket jellemző, velük összefüggésben levő *tárgyakat*. Ennek a módszernek a következménye a szintaktikai szerkezet átalakulása és megkönnyebbedése. Főleg a határozós és igeneves szerkezetek megritkulásával számolhatunk; figyeljük meg az utolsónak idézett Krúdy-példát: annak ellenére, hogy a *kesztyű* és *legyező*, az író két kedvenc szava képalkotásra és hasonlat teremtésre indítja Krúdyt — s ez bizonyos túlzott tömörséget idéz elő a mondatban —, maga a mondat váza, felépítése nem bonyolultabb, mint a legtöbb összetett mondaté.

A főmondatot megelőzi egy, a felsorolási technika folytán terjedőssé vált helyhatározói mellékmondat; ebbe épül bele két másik mellékmondat, egy feltételes hasonlító (*mintha női karoknak a befelé eső részéből volnának szabva*) és egy jelzői (*akik nők miatt halnak meg*), de egyik sem olyan, hogy a mondat felépítését, a mondatvázat összekuszálná vagy áttekinthetlenné tenné. Pedig ez a példa az elemzett impresszionista fordulat legbonyolultabb változatát képviseli; a hasonlatteremtés és színesítésre törekvés szükségszerűen magával hozná (nyilvánvalóan részben hozza is) a szerkezeti felépítés összetettebb jellegét.

Mégis ilyen esetekben is érvényes az a korábban leszögezett megállapításunk, hogy az írók, amennyiben felhasználták a bemutatott impresszionista fordulatot, a főnevek szemantikai tartalmának előtérbe helyezésével — az elemzett helyettesítési eljárás révén — csökkenteni tudták a szerkezeti elemeket. Ilyen módon kevesebb kötőszóra volt szükségük, mert kevesebb mellékmondatokkal kellett számolniuk; de csökkent az igeneves és határozós szintagmák száma is, hiszen amit a hagyományos fogalmazási eljárás több szóval: egy személynévvel és a rá vonatkoztatott, dolgokat jelölő főnevekkel fejezett ki, azt (az elemzett eljárással) kifejezheti egyetlen (tulajdonságjelzős vagy pusztán) főnév.

A szemléltetett stilisztikai fordulat is egyike azoknak, melyeknek segítségével az írók a retorikus, nehézkes, bonyolult szerkezetű, akadémikus prózastílus fellazítására, feloldására tettek kísérletet. Úgy azonban, hogy keresték a hatásosabb és színesebb kifejezés lehetőségeit: a hagyományos, emelkedett próza nemcsak szerkezetében tűnt fel alkalmatlannak, idejét múltnak, beporosodottnak, hanem színtelennek, kevésbé kifejezőnek, erőtlennek is hatott. Megújításának módozatai közt szerepel ez az elemzett stilisztikai alakzat is, mely kettős célt valósít meg: csökkenti a nyelvtani szerkesztés okozta nehézséget, és biztosítja a nagyobb fokú, erőteljesebb expresszivitást.

Herczeg Gyula

A nyelvek összevetése a fordítás folyamatában

A Magyar Nyelvőr 1959. évi 4. számában már foglalkoztam a fordítás jelentőségével a modern nyelvek egyetemi oktatásában. Hangsúlyoztam, hogy a fordítás kitűnő eszköze mind az idegen nyelvi, mind az anyanyelvi jelenségek tudatosításának. Különösen hasznosak tehát a fordítási gyakorlatok a felsőoktatásban, minthogy a nyelvszakos tanárnak tudatosan, a tanulók anyanyelvével összevetve kell ismernie az általa tanított nyelvet. Csak így tudja érzékeltetni, kidomborítani és megmagyarázni az idegen nyelvnek az anyanyelvvel egyező, különösen pedig attól eltérő vonásait, sajátosságait.

Felsőoktatási reformunk mind fontosabb helyet biztosít a gyakorlati foglalkozásoknak. Ez helyes is, hiszen egy idegen nyelvet csak az állandó gyakorlat útján lehet elsajátítani. Most már csak az a kérdés, a mi feltételeink közt hogyan használhatjuk ki leggazdaságosabban ezeket a gyakorlatokat. Tapasztalatom szerint úgy, ha nem hagyjuk figyelmen kívül az anyanyelv kényszerítő hatásának tagadhatatlan tényét, vagyis ha az idegen nyelvi formának és tartalomnak megfelelő figyelmet biztosítunk az anyanyelvi forma és tartalom mellett. Ezt a célt szolgálja a következő fordításstilisztikai gyakorlatok bemutatása, amelyeket az 1953-54-i tanévben felső éves hallgatók részére tartottam.

1. Az alsó évfolyamokon főleg oroszról magyarra fordítottunk. A felső évfolyamokon viszont a fordítás jóval bonyolultabb válfajával, anyanyelvből oroszra való fordítással foglalkoztunk.

A fordítás folyamatát két részre bontottuk:

1. A fordításra szánt magyar szöveg tartalmi és nyelvi elemzése.

2. Az orosz nyelvre való fordítás folyamata, illetőleg a feladott szöveg fordításának megbeszélése, elbírálása.

A fordításra szánt szövegek megválasztásakor figyelemmel voltam a fordítási nehézségek és a terjedelem adagolásának fokozatosságára, valamint arra, hogy az adott szemelvény érdekes és értelmileg összefüggő egész legyen. Az első félévben egy helyi napilapból vettem cikkrészleteket, a második félévben pedig a magyar prózából választottam ki érdekes részleteket, az új magyar irodalomtól kezdve visszamenőleg. A hallgatók a fordításra kijelölt magyar szöveg gépirásos példányát előre megkapták.

Mivel minden fordítás alapvető követelménye az, hogy a fordítandó szöveget egészen világosan megértsük, minden részletében lássuk, átgondoljuk, a fordítás folyamatát a magyar szöveg elemzésével kezdtük. Először a szövegrész gondolati tartalmát, a szerző mondanivalóját, egyéni stílusát ele-

meztük, azután a gondolatok kifejezését, a gondolatok anyagi burkát, a magyar nyelv lexikális és grammatikai eszközeit. Összemértük a gondolatokat a formákkal, megvizsgáltuk a szavak poliszémiáját, metaforikus használatát, stiláris árnyalatait, a magyar szórend és intonáció sajátosságait, kísérleteztünk a szavak és szórend felcserélésével. (Megtörtént, hogy ennek az elemzésnek eredményeként a hallgatók bírálták a cikkíró stílusát.) Utaltunk a finnugor nyelvek és az agglutináló nyelvtípus jellegzetességeire, ezeket összevetettük az indoeurópai, szláv nyelvek, illetőleg a flektáló típus sajátágaival. Már ennél az elemzésnél anticipáltuk az orosz nyelvre való fordítás problémáit, fogós kérdéseit, a hallgatók fordítási készségét meghaladó nehézségeket. Itt igyekeztem rávezetni őket a tudományos, a lingvisztikai gondolkozás megkövetelte problémálatására. Miután így teljesen tudatosítottuk a szöveg tartalmát és nyelvi formáit, a hallgatók azt otthon lefordították.

A fordítási folyamat második részét azzal kezdtük, hogy az egyik hallgató felolvasta változatát, erről hallgatótársai röviden véleményt mondtak. Ennek az volt a célja, hogy a fordításról minden esetben összképünk is legyen, hogy megfigyelhessük, hogyan hat az orosz fordítás a maga egészében, és hogy a durvább hibákat mindjárt ki is javíthassuk. Gyakran igen élénk vita támadt. Miután magam is utaltam, globálisan, az adott változat ügyes megoldásaira, illetőleg nagyobb hiányosságaira, eljutottunk a fordítási folyamat legfontosabb állomásához, a lefordított szöveg mondatonkénti elemzéséhez. Igen fontos, hogy minél több hallgatót vonjunk be ebbe a munkába, és hogy a helyes megoldás megkeresését, ha a tanár rávezetésével is, maguk a hallgatók végezzék el. Ilyenkor a legjobb megoldás megtalálása élményszerűen hat, s ez nagyban elősegíti a szerzett tapasztalatok rögzítését.

2. Gyakorlatainkból néhány szemelvényt mutatok be.

Részlet Héra: Zoltánnak A szovjet irodalmi művek fordítása című cikkéből (Szabad Nép 1954. II. 17.).

„A jó fordító nem gópies tolmácsolója, hanem újrateremtője az eredeti szövegnek, alkotótársa a mű szerzőjének.

Hogy egy idegen nyelven megírt alkotás a fordításban is szépirodalomként hasson, a fordítónak tudósnak és művésznek kell lennie.”

Хороший переводчик передает оригинальный текст не механически, а творчески воссоздает его, являясь как бы соавтором произведения.

Для того чтобы произведение, написанное на иностранном языке, не утратило в переводе своего беллетристического эффекта, переводчику следует быть ученым и художником.

Az első mondat névszói állítmányos szerkesztése nem volt megoldható az oroszban, fel kellett cserélnünk ragozott igével, de ezzel csak elevenebbé tettük a kifejezést. Erre az eshetőségre már utaltunk a magyar szöveg stilisztikai elemzésekor is. E mellérendelő összetett mondat utolsó része azonban már több fejtörést okozott: соавтор eredeti jelentését ('társszerző') egyrészt lexikális (как бы), másrészt grammatikai (egyidejű határozói igeneves szerkezettel: являясь) eszközökkel kellett árnyalnunk, hogy a magyarban kifejezett értelmet ('alkotótárs' — ennek a szónak a megfelelőjét nem találtuk meg az oroszban) megkaphassuk. Megbeszéltük a являться igének az orosz irodalmi nyelvben oly gyakran betöltött kopula-funkcióját. A második mon-

datban az alany jelzőjét az oroszban kiemelt jelzői szerkezettel adtuk vissza, noha a magyarban használt szerkezet az oroszban is lehetséges, de kevésbé használatos, és nehézkesen hangzik. A magyar állító mondat helyett tagadót használtunk, elenyésző stiláris különbséggel. A tárgy jelzőjét irodalmi terminussal (беллетристический) fordítottuk, de ezt a cikk műfaja — értekező próza — meg is engedte. A főmondat összetett névszói állítmányának módbeli segédigéjét az oroszban kifejezőbbé tudtuk tenni, mint a magyarban, mert ez esetben az orosz nyújtott több szinonimát: должен, обязан, приходится, надо, нужно, надобно, необходимо stb., а следует változatot a szövegösszefüggés követelte meg: ilyen és ilyennek kell lennie, mert ezt elvárja költője. Végül a magyarban a kiemelt mondatrész az állítmány elé kerül — esetünkben a kiemelt tag a ragozott ige elé, az oroszban itt ellenkezőleg — utána, vagyis a mondat végére. Megemlítettük még, hogy végleges megoldásunk természetesen nem abszolút jellegű, csupán az előfordult változatok közül az orosz nyelvhasználat síkján, véleményünk szerint, ez közelíti meg legmegfelelőbben a magyar eredetét.

Részlet Illyés Gyula Fáklyaláng című drámájából (Szénpirod. K. 1953. II. felv., 6. jel.).

Az emigrációban csak az igen nagy jellemek nem kallódnak el. Bírni fogod? Névtelenség, nyomor, áskálódás. Mert Magyarországra talán soha többé nem térhetsz vissza! Meghalni, most, itt, sokkal egyszerűbb volna; sokkal jobb: számodra persze. S a kiábrándulás, a csalódás! Az emberekből! *Az ajtó felé nézve.* Ez is, aki most kiment. Volt pillanat, az én szememben is ő volt a „tetterő!” „Kemény” katonája volt. De csak katona volt, hazafi már nem tudott lenni. Összetévesztette a seregét a nemzettel. Zsoldos! Eljátszotta játékát, a történelem ilyen picinyre nyomja össze.

В эмиграции не пропадут только сильнейшие характеры. Выдержишь? Неизвестность, нищета, интриги. Ибо возвратиться в Венгрию, быть может, уже больше никогда не сможешь! Умереть, сейчас, здесь, было бы гораздо проще, гораздо лучше: для тебя, конечно. Разочарование, обман! В людях! *Смотрит в направлении двери.* И тот, кто только что вышел. Было мгновение, он и в моих глазах представлял собою «силу»! Был «настоящим» солдатом. Но он был лишь только солдатом, а патриотом уже не сумел стать. Смешивал свое войско с нацией. Наемник! Песенка его спета, история сотрет его в порошок.

A bevezető mondat szórendje különbözik a két nyelvben: a magyarban a kiemelt mondatrész az állítmány előtt áll, ezzel szemben az oroszban a mondat végére került. Már a magyar szöveg megbeszélésekor nyomatékkal hangsúlyoztuk, hogy a magyar mondatban a figyelem az állítmányra összpontosul, és amit ki akarunk emelni, ez elé kerül. Rendkívül fontos, hogy fordításkor a magyar mondat e jellegzetességét — sok hiba elkerülése végett — mindig szem előtt tartsuk. Mint erősen flektáló nyelvben, az oroszban is igen rugalmas a szórend. Az oroszban a kiemelés viszont nem függ az állítmány helyétől, hanem többnyire úgy történik, hogy megbontjuk a megszokott, úgynevezett neutrális szórendet (alany, állítmány és a többi mondatrész), mint például a fenti esetben: a határozó, mint a magyarban, előre került, az alany és állítmány inverziójával pedig kiemeltük az alanyt. A szintetikus felsőfok hasz-

nálatával a stílust igyekeztünk irodalmibbá tenni és halványan archaizálni. A következő mondat jövő idejét csak perfektív igével fordíthattuk, mert itt egyrészt képességről, másrészt pedig egy határozott időtartam átfogásáról van szó. A negyedik mondatot kezdő okhatározói kötőszó logikai megokolást vezet be, itt a két orosz szinonima közül — потому что, ибо — az utóbbi volt helyénvaló, különben a monológ stílusának is jól megfelelt, ugyanúgy a может быть inverziója is (vö. может быть — közny., быть может — irod., может — népn.); itt a perfektív jövő: „*egyáltalán* nem lesz lehetőséged...”. A következő mondat fordítását összevetettük egy népnyelvi változattal: Помереть... тут... куда проще... A *tetterő* szót kénytelenek voltunk az oroszban egyszerűen a силу szóval visszaadni, mert az orosz деятельную силу a numerózítás rovására ment volna: a drámai monológ emocionális színezete egy rövidebb szót kívánt. Az idézőjel csak könnyített a dolgon, mert az orosz szónak is a szövegösszefüggésből kivehető árnyalatot adott. Ugyanez vonatkozik a következő mondat idézőjeles szavára is. Egyszóval az oroszban itt kissé jobban megterheltük a „nyelvi mezőt” (Bárcei), a „nyelvi valóságot” (Papp István), de az ilyesmi gyakran előfordul a fordításban: a fordítónak minden egyes szó megválasztásakor figyelembe kell vennie a mondanivaló egész tartalmát. Az oroszban a лишь только még jobban érzékelteti az alanynak az állítmány által kifejezett korlátozottságát. Itt felvetődött az уметь és мочь segédigék helyes használatának kérdése is: не смог стать... 'nem bírt, nem volt képessége, lehetősége...', de mindez Görgeynél megvolt, csupán не сумел стать... 'nem tudta, nem értett ahhoz', hogy felhasználja a lehetőséget, vagy osztályérdekből nem akarta belátni annak fontosságát. Az utolsó mondatot az oroszban is szólásmondással kezdtük, a kép más, de a jelentéstartalom lényegében azonos: eddig még ment, de most már befellegzett neki, vége. А соптер еро в порошок az oroszban valamivel erősebb, mint a magyarban, de ezt a tömör, használatos kifejezést nem akartuk felcserélni egy terjedősebbel és kevésbé megszokottal. Az „ilyen picinyre” határozós szerkezetet kísérő kézmozdulat az orosz kifejezésben is elképzelhető, természetesen más drámai mozdulattal.

Részlet Veres Péter Kis kondás című elbeszéléséből. (Tél a gypsoron. Szépirodalmi K. 1951.)

— Soha ilyen szerencsétlen kondásom még nem vót, akire ennyire rákapott vóna a disznó. Te melléd mindig egy bojtár kell, mert szét-szalad tüled... Micsinálnál, ha nem vónánk itthon...? a hetedik határba szednéd össze őket... Az is mán hun van ni, az a tojásos... mán biztosan befalt egy csomót... Hát a vín kocával meg micsináltál? Mir sántít?

Никогда у меня еще не было такого дрянного свинопаса, у которого свиньи повадились бегать, куда угодно. Тебе-то всегда подпaska нужно, а то разбегутся они во все стороны... А что ж, ежели нас не было дома...? Нашел бы ты их за семь верст от околицы... Вон она уж где, яйцеедка-то, уж, видимо, нажралась яиц... А со старой маткой что ж ты сделал? Чего она хромает?

Itt nagyon kellett vigyáznunk arra, hogy a hajdúsági tájnyelvet az oroszban általános nyelvjárási sajátosságokkal adjuk vissza. Amit a magyar szövegben a szerző a vót alakkal érzékeltet, azt a tájnyelvi szint mi a népnyelvi

• дрянной jelzővel igyekeztünk visszaadni, bár a *szerencsétlen* szót minden további nélkül áttehettük volna oroszra, a magyarnak megfelelő jelentés-árnyalattal. Ebbe a mondatba jól beleillik a népnyelvi повадились, ugyanazt jelenti, mint a magyar 'rákapni': 'rászokni', pejoratív értelemben; a fordításban itt is az egész szöveg értelméből indultunk ki. Ezt a részt szabadabban is fordíthattuk volna, de az oktatás szempontjából helyes, ha nem térünk el túlságosan az eredetitől — természetesen más a műfordítás. А то kiemelő szócska használata népnyelvi sajátosság. Irodalmibb lett volna: подпасок нужен. Разберутся... itt a perfektív jövő a cselekvés múlhatatlan bekövetkezésére utal. А népnyelvi ежели a köznyelvi если helyett. За семь верст от околицы csaknem olyan természetesen hat az oroszban, mint a magyar eredeti. А magyarban az -s képző segítségével egészen egyszerű módon képezhetünk anyagnevekből olyan szavakat, amelyeknek jelentése: az, aki szereti az anyagnév által kifejezett tárgyat, pl. *kenyeres, téstás, húsos, tojásos* stb. Az oroszban nem találtunk megfelelő képzőt, de az inkább népnyelvi (мясо-)едка segítségével megoldottuk a problémát. *Egy csomót* mennyiségi határozót jól érzékeltethettük a на- igekötővel (вö. напился вина, наелся мяса stb.). А népnyelvi черо a köznyelvi почему helyett.

Részlet Mikszáth Kálmánnak A Noszty-fiú esete Tóth Marival című művéből (Franklin Társulat. Budapest, 1912. 2. kötet 77).

Szólt pedig a hasznos útmutató a járásban lakó előkelőbb és szájasabb családokról, valamint azokkal való diplomatikus és célirányos viselkedésről és bánásmódról, ilyenformán:

Гласили сии полезные указания о более знатных и крикливых семьях, обитающих в уезде, а также о дипломатическом и целесообразном отношении и обращении с оными. Вот в таком духе:

A cári bürokrácia nyelvezete jól illik ide, szlávizmusaival arra a korra utal, mint Mikszáth nyelve, és ma éppoly szatirikusan is hat. Mikszáth igen egyszerűen, a nép nyelvén ír, de alkalomadtán szatirikus ábrázolás céljából felhasználja az úgynevezett táblabírói stílust. Az oroszban ennek a szövegrésznek mi több hivatalos szint adtunk, mint amennyi benne a magyarban megvan. Ezt azért tettük, mert erre az orosz itt több lehetőséget nyújtott, mint az ezután következő szövegrészben, ahol a magyarban itt-ott előforduló latinizmusokat az orosz fordításban már nem tudtuk érzékeltetni, vagyis itt a fordítók előtt oly jól ismert k o m p e n z á c i ó eszközét alkalmaztuk. A fordításban az archaizmusokat, csakúgy, mint a dialektizmusokat, az eredeti szöveg egész tartalmát szem előtt tartva kell alkalmazni.

Е

3. Hallgatóinkkal csak olyan szövegekkel foglalkoztunk, amelyeknek a fordítása még nem került kiadásra. Ezzel igyekeztünk kizárni a megtévesztés lehetőségét. A hallgatók az órákon nyújtott magyarázatokat lejegyezték. A félév végén minden hallgató bemutatta jegyzeteit, közmondás, szólásmonda, idioma és rokon értelmű szó vagy kifejezés gyűjteményét, természetesen — lehetőség szerint — magyar megfelelőikkel. A Dálj és Usakov értelmező szótárak alapján egyesek sok érdekes példát kicéduláztak, illetőleg lefordítottak. Didaktikai szempontból ez hasznosabb így, mintha már kész gyűjteményt kaptak volna kézhez.

A fordításstilisztikai foglalkozásokon az előadó legfőbb feladata, hogy segédkezet nyújtson hallgatóinak abban, hogy a fordításkor előforduló alakítani és szemantikai egységeket mindig az adott nyelvi rendszer megfelelő helyére tegyék. Ezt a hallgatók önállóan, csupán szótárak segítségével, még nem tudnák elvégezni, mivel nincs még teljes képük, áttekintésük az idegen nyelvi rendszerről. Adekvátan fordítani nem lehet másképpen, csak ha az egész nyelvi rendszerből indulunk ki, a fordítás tehát rávezet, megtanít arra a rendkívül fontos nyelvvizsgálati alapelvre, hogy minden nyelvi jelenséget a többi nyelvi jelenség korrelációjában vizsgáljunk.

Lexikális és grammatikai eszközökben két olyan gazdag nyelvnek az összevetése, mint amilyen az orosz és a magyar nyelv, érdekes és hasznos foglalkozás. A hallgatók általában érdeklődéssel követik a fordításstilisztikai gyakorlatokat. Az anyanyelvről idegen nyelvre való fordítás nemcsak égető kérdéseikre ad feleletet, hanem problémalátásra is megtanítja őket, ami a tudományos gondolkodás egyik alapfeltétele. A nyelvérzékre pedig mind az anyanyelv, mind az idegen nyelv szempontjából különösen jó hatással van, azt az egyre magasabb tudatosság fokára emeli.

Hangsúlyoznom kell azonban, hogy a fordításstilisztikai gyakorlatok csak abban az esetben érik el céljukat, ha mindkét nyelvi rendszer tényeit a legapróbb részletekig összevetjük, elemezzük. Hiszen nem az a lényeges, hogy egyszerűen lefordíttassuk és kijavíttassuk a feladott szövegrészt, hanem az, hogy hallgatóink ezzel is közelebb jussanak a két nyelvi rendszer lényegéhez, tudatosulásához.

Végül: célszerű lenne, ha a megfelelő színvonalon tartott fordításstilisztikai gyakorlatok méltó helyet kapnának a modern nyelvek felsőoktatási tantervében. Ezzel kapcsolatban szükségessé válna megszerkeszteni anyanyelvünk és egy-egy modern nyelv tudományos összevetésének kézikönyvét. Ezt egyetemi és főiskolai előadóinknak, valamint műfordítóinknak tapasztalatai alapján közös erőfeszítéssel lehetne legmegfelelőbben összeállítani. Nem lenne könnyű feladat, de megérné a fáradságot mind a nyelv-tanárok, mind a fordítók szempontjából.

Dombrowszky József

Mondatelemzések

1. B. L. pedagógus kartársunknak a Magyar Nyelvőrhez intézett egyik kérdése a *Megrágd a szót, úgy köpd ki* közmondásszerű tanács tagmondatainak szerkezeti viszonyára vonatkozik.

Az idézett összetett mondat két, egyaránt felszólító értékű kapcsolatos mellérendelő tagmondatból áll. Mint a kapcsolatos (kopulatív) mondatpárok közt eléggé gyakori dolog, itt sincs kötőszó, — s talán ezért is okozhatott az elemzése némi nehézséget. A második tag ugyanis nemcsak időben későbbi cselekvést tartalmaz, hanem olyat, amelynek ott már ki sem tett tárgyára (*a szót*) az *úgy* távolabbra utaló mutató névmási állapothatórozószó olyképp vonatkozik, hogy az első mondat kifejezte jelképes cselekvés utáni állapotúnak mondja. Tehát az *úgy* nem állapothatórozói mellékmondat utalószava itt, csak tartalma szerint visszamutató (deiktikus) értékű

névmási állapothatározó az utótagban. Hasonló — akár *s* kötőszóval is szerkeszthető — összetett mondatok más mondatrészek tartalmi kapcsolatával is lehetségesek: *Állj a dobogóra, (s) onnan (arról) üdvözlő a vendégeket! Tanultam a képletet, (s) azt veszem most mintául.* Sőt távolabbról ez is ilyenféle: *A zápor majd eláll: az veri ablakod* (Arany).

2. B. L. levélírónk másik kérdése így hangzik: Melyek a következő összetett mondat tagmondatai: *Ezt a szót, hogy „öregebb”, képzett szónak fogjuk fel, vagy sem?*

A kérdést részeire kell bontanunk, hogy tisztán lássuk a nehézségeket. Az, azt hiszem, nyilvánvaló, hogy a következő egység vagy tagmondat benne, vagy a kihagyott részekkel együtt egyetlen — egyszerű — mondat: *Ezt a szót... képzett szónak fogjuk fel...?* Csak azt kell tehát eldöntenünk, hogy tagmondat-e, vagy csak egyszerű „mondatrész” a két másik egység: *a) hogy „öregebb”; b) vagy sem.*

a) Az elsőnek eléggé világosan mellékmondati kötőszava van: *a hogy*; elemző kérdése pedig a jelzői mellékmondatok szokásos kérdései közül való: *Melyik (szót)?* Ha mármost példamondatunkban *azt a szót* szerkezet lett volna, nem *ezt a szót*, akkor a minőségjelzői szerepű főmondati utalószó alapján minőségjelzői — bár tagolatlan — mondatnak minősítenénk *a hogy „öregebb”* egységet. Ezt az is támogatná, hogy egyszerű mondatrészsel felcserélve minőségjelző volna az egyik, talán a legtermészetesebb megfelelője: *Az „öregebb” szót...*

Csak hogy az ilyen magas hangrendű jelzői utalószós szerkezethez általában értelmezői mellékmondat tartozik, nem minőségjelzői, l. Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mellékmondat a magyarban 53 és a MMNyR. sajtó alatt levő mondatnyi kötetében; s erre ugyancsak illik a fenti kérdőszó. Az egyszerű mondatrészé váló átalakításnak egy másik módja pedig szintén megfelel ennek az elemzésnek: „Ezt a szót, »öregebb«, képzett szónak fogjuk fel...?” Persze nehézség van itt is: az egyszerű kifejtő-magarázó értelmező általában ugyanazokat a névszói viszonyragokat stb. kapja, amelyeket az értelmezett; itt azonban nem érvényes ez a szabályosság.¹

A vizsgált egységet eszerint leginkább értelmezői szerepű tagolatlan (egytagú) mellékmondatnak tekinthetjük. (Ez nagyjában megfelel az ÉrtSz. 3:303/b hasáb *F. 2.* pontjában tárgyalt *hogy* kötőszós alakulatok minősítésének.)

b) A *vagy sem* előtti rész belső mondat szerkezete már teljesen lezárult, s az utóbbi egységet a beszéd zenci elemei is inkább már új, választó tagmondatnak mutatják. A *vagy sem* szakasz az előző, állító értékű mondatnak egész állítmányi része helyett veti fel utóbb a mondat értékű vagylagos, tagadásos lehetőséget. Tehát nem olyan egyszerű választó mellérendelő szó szerkezetbe tartozik, mint egy ilyenféle: *képzett vagy ragos* (szónak fogjuk fel); (képzett szónak) *fogjuk vagy ne fogjuk fel*; stb.

¹ Az ilyen értelmezőféle ugyanis egyben idézet jellegű, „ki is lóg” valamelyest a környező mondat szintaktikai meg szerkesztettségéből; az előtte levő minőségjelzős szó szerkezet pedig valahogy ennek bevezető, majdnem idéző előzménye. Azért lehet ez az „értelmező” akár betűi neve, hang, szódarab vagy morféma, szintagma, mondat-törredék vagy mondat, sőt egész mondat is. Vö.: „Ez a betűkapcsolat: *lj*”; „ez a zótag: *strá-*”; „ez a közmondás: *Lassú vtz partot mos*”; stb. Ezeknek a szerkezeteknek szüzetes vizsgálata azonban már nem tartozik ide.

A részletes elemzés tehát ezt a megoldást eredményezte: egy szabályosan tagolt és egy tagolatlan választó tagmondatból álló, mellérendelő összetett mondatnak első tagjába be van ékelve egy kötőszós, de egyébként szintén tagolatlan (egytagú) értelmezői mellékmondat.

3. B. Gy.-né kartársunk kérése az volt, hogy határozzuk meg Balassi Bálint ismert mondatában (*Vitézek, mi lehet e széles föld felett szebb dolog a végeknél?*) az állítmányt meg az alanyt.

A predikatív szószerkezet két tagjának a fölismerése csak az úgynevezett logikailag visszafordítható, azonosítást kifejező ítéletek (mint: *Az élmunkás a mintaképünk*, I. OK. 4: 52) mondatformáiban jár különleges nehézségekkel.¹ Balassi szerkezete azonban lényegében nem ilyen. Egy egyszerűbb *Mi lehet szebb?* mondatban például szófaji alapon is kétségtelen volna, hogy a melléknévi *sebb* szó az állítmány, a *mi* főnévi névmás pedig az alany. A (*sebb*) *dolog* kifejezés ugyan főnévi alaptagú, de a *dolog* főnév jelentésköre annyira általános, hogy a *Mi lehet ... szebb dolog...?* mondat tartalma szerint szinte azonos az előbbivel, azaz itt sem lehet ellentétes irányú predikatív viszonyt keresnünk. Eszerint a kérdezett szövegben a *mi* az a l a n y, a (*sebb*) *dolog* pedig az á l l í t m á n y. (A bevezető megszólítás külön tagmondat.)

4. A következő összetett mondatban pedig a tagmondatok pontosabb viszonya érdekli B. Gy.-né tanárt: *Nem is látják meg a példákkal felvetett általános érvényű problémát, nemhogy a megoldására vállalkoznának.*

Simonyi (MKöt. 2: 144 kk.) az ilyen *nemhogy* kezdetű tagmondatot találóan összevont szerkezetnek magyarázta: egy *nem* az hiányos főmondati és egy *hogy* kezdetű mellékmondati tag egybeforrásának. Jelentésben a *nemhogy* szerinte ilyesféle értékű: 'nem úgy van hogy; nem elég az hogy'; s — mint már Cz.F. mondta — „oly két mondatot fűz össze, melyek közül a második ez elsővel fokozatos ellentétben áll, s a vezérigét a feltételes módban vonzza.” A *hogy* eredete szerint nyilván a *nemhogy*-ban is mellékmondati kötőszó; az ÉrtSz. 5. kötete a vele kezdődő fonti jellegű mondattagot mellékmondatnak is nevezi, s 'ahelyett, hogy' kezdetű — azaz állapothatározói — mellékmondatként értelmezi. A MMNyR. sajtó alatt levő mondatnapi kötete inkább a mellérendelő tartalmi jelleget emeli ki. A *nem* éles szembeállítás főleg megfordított sorrendben tűnik ki a két mondattag közt: *Nemhogy a megoldására vállalkoznának, de (hanem) nem is látják meg a ... problémát.* Itt tehát a *nem* — *de, hanem* tartalmi megfelelésnek egyik sajátos altípusát kapnánk, s ez utóbbiban szintén nincs okvetlenül *de, hanem* kötőszó. (Gondoljunk csak a Toldi *Nem kiment belőle, benn szorult a pára* példájára.) — Hanem ne feledjük el: a levélbeli mondatfajtában egyik tag sem igazi állító mondat, ez a szerkezet tehát csak a f o k o z a t o k k ö z t i e n y h e e l l e n t é t r e — ha tetszik: fokozó kapcsolatra — mutat rá. Ezért is fordul elő gyakran

¹ Legyen szabad röviden mindjárt megjegyeznem, hogy több pontban nem értek egyet Balázs-Piri Aladárnak folyóiratunkban ezek elemzéséről megjelent cikkével (Nyr. 85: 185—8). Az ide vonatkozó szakirodalom egy része épp az iskolai elemzés szempontjából indult ki (lásd az Anyanyelvünk az iskolában című régebbi folyóirat különféle évfolyamait), s a tanulságok szerintem korántsem mutatták a kérdést olyan egyszerűen és úgy lezárhatónak, ahogy ez a cikk teszi. (Vö. K. Je. Majtyinszkaja: Principi szosztavlenija opisztatynih grammatyik finno-ugorszkih jazikov, I. a Voproszi szosztavlenija opisztatynih grammatyik c. kötet [Moszkva, 1961.] 50—1. lapján.)

a kötőszó nélküli tagban *még (csak)* fokhatározó szócska: „*Még csak* nem is látják meg (meg sem látják) a problémát...” S ezért találhatunk a nyelvtani szinonimák között olyan kötőszós alakulatot is, amelyet ugyanúgy ítélni kapcsolatos, mint ellentétes szerepűnek, vagy amelyet éppen csak kapcsolatosnak mondhatni. Ismét megfordítva a két tag sorrendjét: „*Nemcsak* nem vállalkoznak a megoldásra, *hanem (még csak)* a problémát sem látják”; illetőleg: „*Nem(csak)...*, *sőt (még)* a problémát sem látják”. S akár a *nemcsak*-hoz is kapcsolódhatna egy további, eredete szerint alárendelő *hogy* kötőszó: „*Nemcsak hogy* nem...” — De az ilyen kijelentő módú, más mondatrendű szerkesztés már kisebb emfaticus színezettel járna együtt, s nyelvtani tekintetben nem is vehetnénk egészen azonosnak a kérdésbeli változattal.

Azt az összevont típust leginkább a mellérendelő összetett mondatoknak abba a típusába sorolnám be, amely a legenyhébb szembeállító ellentétet fejezi ki, s így a fokozó kapcsolatos viszonyú mondatokkal érintkezik.

5. H. M. tanár kollégánk azt kérdezi, hogy egyszerű vagy összetett mondatnak tekintse-e az *Annuska néni*nek [nyugdíjazásakor] *nincs senkije, csak a gyár* példát.

A felelet nem könnyű: mint a nem tiszta alapkategóriák példáiban, itt sem sokra megyünk egy kurta „igen” vagy „nem” szóval. Nézzük meg tehát pontosabban, milyen viszony is van a két nagyobb egység közt. Világos, hogy úgynevezett *megszorító ellentét*. Ennek tipikus formái közt vannak állítással szemben tagadó, tagadással szemben állító mondatok, azaz két teljes tag mondatból álló változatok: *Nem szeretem a gyümölcsöt, csak a szőlőt eszem meg néha*; illetőleg: *Szeretem a gyümölcsöt, csak a szőlőt nem szenvedhetem*. De vannak a többtagú (egynemű) mondatrészek közé sorolható *csak*-os szerkezetek is: *Mutattak a kiállításon egy szép, csak téliesebb leánykamodellt is*; illetőleg állító kezdő résszel: *Mindent, csak munkátlanságot ne!* — A kérdésbeli példa láthatólag inkább az utóbbiakhoz húz. Csak-hogy akkor általában azonos jelet, ragot, névutót várnánk a két tag végén: *Nincs már senkije, csak egy régi barátja*; *Nem iszik semmit, csak egy kis vizezett bort*; *Minden nélkül elvan, csak trécelés nélkül nem*. Ezért volnánk hajlandók a fönti *csak a gyár* után arra a lehetőségre is gondolni, hogy a levélben nem közölt beszédhelyet a társalgóknak talán ezt is mondat értékűvé egészítette ki: *csak a gyár* (nem hagyja cserben soha). Ez esetben tehát mellérendelő mondatokból állna a példa; egyébként csak kéttagú alany volna az egyszerű mondatban.

T. J.

A megnyilatkozások tagolása morfémák szerint

1. Az előző közleményben (Nyr. 86: 67—80) olyan eljárásokat ismertettünk, amelyeknek segítségével minden megnyilatkozást meghatározott számú elem, fonéma összegeként foghatunk fel. A fonémák, vagyis szegmentumszerű elemek mellett röviden érintettük a megnyilatkozások nem szegmentumszerű tulajdonságait is, olyan tulajdonságokat, mint az eltérő hangsúlyozási meg hanglejtési típusok stb. Ez utóbbi, úgynevezett szupraszegmentális elemek, valamint a fonémák tökéletesen elegendők a megnyilatkozásoknak, tehát a konkrét beszédaktusoknak a rögzítéséhez, regisztrálásához.

Ha a különféle konkrét hangszegmentumokat, amelyek egy nyelv megnyilatkozásaiban előfordulnak, helyesen csoportosítottuk magasabb egységekbe, azaz fonémákba, akkor minden esetben, ha egy megnyilatkozást a fonémák és a szupraszegmentális elemek egységeiben írunk le, ennek a leírásnak kizárólagosnak kell lennie. Kizárólagosnak abban az értelemben, hogy a megnyilatkozások minden pontjának a leírás szerint egy meghatározott fonémához kell tartoznia. Nem lehetnek a megnyilatkozásnak „fonémán kívüli”, fonémához nem tartozó részei. Ha azt tapasztalnánk, hogy egy megnyilatkozás bizonyos része láthatólag egyetlen fonémához sem tartozik, ez annak a következménye, hogy a fonéma-rendszert nem ismerjük eléggé. Módszertani oldalról nézve ennek rendszerint az az oka, hogy amikor a megnyilatkozásokból kiválasztott konkrét hangszegmentumokat mint változatokat „szétosztottuk” a különböző fonémák között, akkor nem ismertünk elegendő számú megnyilatkozást.

Ha a nyelv egysíki jelenség volna, fonémák kombinációja és semmi több, akkor a fonéma-rendszer feltárásában s a megnyilatkozások fonémák szerinti leírásában a szinkrón nyelvi rendszer vizsgálata ki is merülne. Azonban alapos a gyanúnk, hogy a nyelv nemcsak fonémák egyszerű összege, másszóval a megnyilatkozások nemcsak a fonéma-állományuk szerint vizsgálhatók, hanem egyéb meggondolások alapján is. Mi ad okot erre a gyanúra?

2. Vitathatatlan, hogy egy nyelvközösség beszélői a megnyilatkozásokat bizonyos céllal hozzák létre. Valamit el akarnak érni velük. Mármost a különféle megnyilatkozásokat vizsgálhatjuk abból a szempontból, hogy milyen célra irányulnak, milyen helyzetben hangzanak el. Tehát magunk elé tűzhetjük azt a feladatot, hogy életünk legkülönbözőbb területein, családi ebéd közben, a villamoson, a munkahelyen vagy egy budai vendéglőben figyeljük, hogy milyen alkalommal milyen megnyilatkozások hangzanak el. Mivel az eddigiek alapján a megnyilatkozások számunkra fonémákból állnak, fonémák egymást követő, hosszabb rövidebb sorából, nem másból (nem tekintve néhány szupraszegmentális elemet), azt kell kutatnunk, hogy az egyes fonémák megjelenése és az a szituáció, amelyben megjelennek, hozható-e valami törvényszerű, tehát szabályosan ismétlődő kapcsolatba. Tegyük fel, hogy bennünket jelen esetben a *K* fonéma sorsa érdekel. Nos, azt halljuk reggel, öltözés közben, hogy *Kész a reggeli*, később a villamoson azt,

hogy *Két átszállót kérek*, majd a munkahelyünkön úgy köszön valaki, hogy *Kezét csókolom*, később azt halljuk, hogy *Kovács kartársat kéri* stb. Ha napközben gondosan feljegyeznénk mindazokat a megnyilatkozásokat, amelyekben *K* hallatszott, s este megpróbálnánk valami közöset, hasonlóat találni azokban a helyzetekben, amelyeknek az esetében *K*-t tartalmazó megnyilatkozást jegyeztünk fel, akkor semmi eredményre sem jutnánk. S így járnánk az esetben is, ha a *P*, *T* vagy *H* fonéma elhangzása és az elhangzásra alkalmas adó szituáció között próbálnánk valami törvényszerű kapcsolatra bukkanni. Egyes fonémák, s a szituáció között, amelyben azok elhangzanak, nem tudnánk semmi módon s egyetlen nyelvben sem szabályosan ismétlődő kapcsolatot feltárni. Ez már önmagában véve is azt sugallja, hogy a megnyilatkozások leírásához szükséges ugyan azok fonematikus összetételének megismerése, de ezzel, pusztán ennek alapján a megnyilatkozásokat még nem ismerhetjük meg kimerítően.

Ha azt figyeljük, hogy a nap előrehaladásával hogyan változnak az ismerősök köszönési formái, akkor hazánkban a következő szakaszokat figyelhetjük meg. Kilenc óráig sűrűn hallhatjuk azt a köszönést, hogy *Jó reggelt*, majd kilenc óra után körülbelül délután öt óráig az előbbi helyébe a *Jó napot* lép, öt óra után pedig ezt a *Jó estét* váltja fel. Azt látjuk tehát, hogy a szituáció, esetünkben a napszakok változása nem egyes fonémák kicserélődésével jár, hanem egész fonémacsoportok változását vonja maga után. Mivel az előbbi, gondolatban végzett kísérletünk nem járt eredménnyel, s az egyes fonémák meg az elhangzásukra alkalmas adó szituációk között nem tudtunk semmiféle törvényszerű kapcsolatot feltárni, s mivel azt látjuk, hogy a szituációváltozás rendszerint egész fonémacsoportok változásával jár együtt, fel kell tennünk, hogy a nyelvben vannak fonémáktól eltérő minőségű egységek is, olyanok, amelyek fonémákra oszlanak ugyan, azokban, azokon keresztül leírhatók, de tulajdonságaik minőségileg különböznek az egyes fonémák tulajdonságaitól. Ezeket a fonémáknál magasabb rangú elemeket *m o r f é m á k n a k* nevezzük.

Az előző fejezetben az volt a feladatunk, hogy a megnyilatkozásokat, amelyek összefüggő akusztikai kontinuumok, partikulákra, mégpedig minimális partikulákra, azaz részekre bontsuk fel. Most az a feladatunk, hogy a megnyilatkozásokat, amelyek számunkra már fonémákból álló rendezett sorok, morfémákra osszuk fel, pontosabban: felismerjük morfémák szerinti tagolódásukat. Ugyanaz a feladatunk tehát, mint az első közleményben volt, csak magasabb fokon. Ezért kiinduló módszereink is sok tekintetben azonosak lesznek a fonematikus tagolódás megállapítását célzó módszerekkel. Az előző fejezetben is a részben egyező megnyilatkozásokat vetettük egybe, most is a részben egyező megnyilatkozások összehasonlításából indulunk ki.

3. Hasonlítsuk össze a következő két megnyilatkozást: *Beszéltem Pistával* és *Beszéltem Pistáról*. Ez a két megnyilatkozás nagymértékben egyezik, csupán annyiban térnek el, hogy az egyikben *val* szegmentum áll a *Pistá* szegmentum után, a másikban pedig egy *ról* szegmentum található a *Pistá* után. Hasonlítsuk most össze a *Beszéltem Pistával* megnyilatkozást a *Beszélt Pistával* megnyilatkozással. Ez utóbbi esetben az egyik megnyilatkozás tartalmaz egy *em* részt, ami a másikban nincs benne. S végül vessük egybe a *Beszélt Pistával* megnyilatkozást a *Beszél Pistával* megnyilatkozással. Itt egy *t* szegmentum lesz a különbség a két megnyilatkozás között, mikor is az első tartalmazza a *t*-t, a második nem. Ha a *Beszél Pistával* megnyilatkozás mellett figyelembe vesszük a *Beszél Jóskával* megnyilatkozást is, akkor — az összevetések alapján — elmondhatjuk, hogy a *Beszéltem Pistával* megnyilatkozás *Beszél, t, em, Pistá* és *val* szegmentumból, azaz öt morfémából áll.

Az előző bekezdésben a *Beszéltem Pistával* megnyilatkozást olymódon osztottuk fel morfémákra, hogy összehasonlítottuk azt más, részben egyező megnyilatkozásokkal.

A morfémák szerinti felosztásnak ezt a legegyszerűbb módszertani fogását egybevetésnek nevezzük. Ennek segítségével például a *Sokat beszélhettem* és a *Sokat beszéltem* különbségből adódik egy *het* morféma, a *Sokat beszéltem* és *Sokat beszélt* különbségből adódik egy *em* morféma, a *Sokat beszélt* és *Sokat beszél* különbségből pedig egy *t* morféma stb. Bármilyen praktikusnak látszik is ez az eljárás, eredménye sokszor félrevezető lehet. Pl. a *Hol van a réti?* és a *Hol van a réz?* megnyilatkozások összevetése alapján hajlamosak volnánk arra, hogy a *rét* és a *réz* fonémasorokat $ré + t$ és $ré + z$ módon fogjuk fel, azaz mindkettőt két morfémára bontsuk. Tehát az egybevetés alapján nem tudunk különbséget tenni a valóban morfematikus és a csupán fonematikus különbségek között. Az általános irányelvet így fogalmazhatjuk meg:

Ahhoz, hogy egy fonémasor egynél több morfémát tartalmazzon, szükséges, hogy az illető fonémasor egyik része előforduljon az illető fonémasor másik része nélkül is ugyanabban a környezetben, ugyanabban a megnyilatkozásban. A *kertajtó* fonémasor például szerepel *Hol van a —?* környezetben. Ám ebben a környezetben nemcsak az egész *kertajtó* fonémasor szerepelhet, hanem annak egy-egy része is: *Hol van a kert?*, *Hol van az ajtó?* Ennek alapján kimondhatjuk, hogy a *kertajtó* fonémasor egynél több morfémát tartalmazhat. Tehát nem azt mondhatjuk a fentebbiek alapján, hogy feltétlenül egynél többet tartalmaz, hanem csak azt, hogy egynél többet tartalmazhat. Ugyanis — mint korábban már utaltunk rá — ezzel az eljárással esetenként olyan fonémacsoportokat is önálló morfémának minősíthetnénk, amelyek tulajdonképp nem is azok. Például a *fazék* fonémasor egyik része (a *fa*) szerepelhet a másik (*zék*) rész nélkül is ugyanabban az összkörnyezetben, azaz egy hasonló megnyilatkozásban. Íme: *Hol van a fazék?*, *Hol van a fa?* Mármost ebből az következne, hogy a *fazék*-ban van egy *fa* morféma, s azon kívül legalább még egy, nevezetesen a *zék*. (Hisz épp az imént mondtuk ki, hogy ha egy adott fonémasor — esetünkben a *fazék* — egyik része a másik nélkül is szerepelhet ugyanabban a környezetben — s láttuk, hogy a *fa*, mint egyik rész szerepelhet a *zék* nélkül —, nos akkor a vizsgált fonémasor több morfémát is tartalmazhat.) Pusztán az eddigi szabály alapján tehát nem tudjuk eldönteni, hogy valóban morféma-e a *zék* rész avagy sem. Ezért megszorításokat kell alkalmaznunk.

El kell ismernünk tehát, hogy egy fonémasor akkor tartalmazhat csak egynél több morfémát, ha az egyik része időnként a másik rész nélkül is megjelenhet, de hozzá kell fűznünk, hogy ez csak a szükséges, de nem elégséges feltétel. Ez a módszer csak azt mondja meg, hogy legfeljebb hány morfémát tartalmaz az illető fonémasor, de nem igazít el bennünket abban a tekintetben, hogy biztosan mennyit tartalmaz. Mivel szabályunk csak azt árulja el, hogy optimális esetben hány morféma rejlik a vizsgált fonémasorban, ezért *felsőhatár-törvénynek* nevezzük. Egy vizsgált fonémasor tehát nem tartalmazhat több morfémát, mint amennyit tartalmazni eme szabályunk alapján látszik. A *felsőhatár-törvény* alapján kapott feltételes morfémákat azonban még további kiegészítő ismérvek szempontjából kell vizsgálnunk, s csak azután, ha e kiegészítő szempontoknak is megfelelnek, nyilváníthatjuk őket véglegesen morfémáknak. Például a *Hol van a fazék?* és *Hol van a fa?* megnyilatkozások összevetése alapján morfémának látszó *zék* fonémasort további környezetekbe kell behelyettesítenünk, olyanokba, ahol a *fa* rész nélkül szerepel. *Hol van a zék?* megnyilatkozás ugyan nincsen, de van ilyen: *Hol van a nehezék?* Ha a *nehezék zék* része önálló morféma, mely azonos a *fazék zék* részével, akkor a *nehe* résznek is elő kell fordulnia a *zék* rész nélkül vagy egymagában, vagy más morféma társaságában. Mivel a *nehe* fonémasor nem fordul elő a *zék* nélkül, le kell mondanunk arról, hogy a *nehezék zék* részét azonosítsuk — mégpedig önálló morféma rangjában — a *fazék zék* részével. Tovább kell mennünk, újabb olyan megnyilatkozásokat kell keresnünk, amelyekben a *zék* fonémasor előfordul, s vizsgálnunk kell, hogy lehet-e az ilyen szegmens önálló morféma, s ha igen, akkor azonosítható-e a *fazék zék* részével.

Itt van például az *Elkészült a fedezék* megnyilatkozás. Ebben is van *zék* darab. De nem lehet ez sem morféma, mert nincs *Elkészült a fede* megnyilatkozás, azaz a *fedezék* fonémasor *fede* része nem fordul elő a *zék* rész nélkül. Igaz, hogy van ilyen megnyilatkozás: *Elkészült a fedele*. Csakhogy itt meg a *le* morféma volta problematikus. Ha végigvizsgálunk a *fedezék* és a *fedele* fonémasorok egyes, önálló morfémanak tűnő részeit a lehetséges előfordulások tekintetében, akkor az derülne ki, hogy a *fedezék* három morfémaiból áll (*fed*, *ez* és *ék*), a *fedele* szintén háromból (*fed*, *el*, *e*), s ilyenformán a *fedezék zék* része nem morféma, a *z* után morfémahatár van, s egy új morféma kezdődik. S mivel *zék* nem fordul elő *ja* nélkül, el kell fogadnunk, hogy a *fazék* egy morféma, s a *ja* attól függetlenül másik morféma. Ez utóbbi szabályt, amely azt mondja meg, hogy a felsőhatár-törvény alapján lehetséges morféma-közül hány morféma található valóban, ezt a *l s ó h a t á r t ö r v é n y n e k* nevezzük.

A felső és alsó határ törvénye döntő jelentőségű a morféma-k szerinti elemzés közben. Éppen ezért most képletszerűen is összefoglaljuk őket. Az tehát a feladatunk, hogy egy adott fonémasorról eldöntsük, hogy hány morfémat tartalmaz. Nyilvánvaló, hogy ha az illető fonémasor egyik része sohasem fordul elő a másik rész nélkül, akkor képtelenek vagyunk a vizsgált fonémasorban morféma-kat felfedezni. Azonban számos esetben azt látjuk, hogy a vizsgált fonémasor egyik része előfordul a másik rész nélkül is ugyanabban a környezetben. Vagyis egy $-X$ környezetben előfordul egy AB fonémasor, de előfordul ugyanebben az $-X$ környezetben A a B nélkül is, vagy megfordítva. Tehát lehetséges ABX , de AX és BX helyzet is. Ennek alapján jogunk van feltételezni, hogy az AB fonémasor egynél több morfémat tartalmaz. Ezt azonban még igazolni kell. Mi az igazolás lényege? Az, hogy a felsőhatár-törvény alapján morfémanak látszó szegmentumok viselkedésében valami törvényszerűt, megismétlődőt fedezzünk fel, mégpedig törvényszerűt, megismétlődőt a kifejezésekkel szemben való viselkedésükben. Mint láttuk, a felsőhatár-törvény alapján morfémagyanúsnak mutatkozott mind a *fedezék*, mind a *nehezék* szó *zék* része. Feltételeesen el is fogadtuk, hogy ezek önálló morféma-k, s most morféma-kként vizsgáltuk őket a különféle megnyilatkozásokban. Ám nem tudtunk felfedezni semmi törvényszerűen ismétlődőt a viselkedésükben, ezért elvetettük azt a gondolatot, hogy a *zék* morféma volna. Ezt általánosabb formulán keresztül így fejezhetjük ki: Egy feltételeesen önálló morfémanak tekintett A vagy B szegmentum akkor és csak akkor tekinthető valóban morfémanak, ha az A vagy a B előfordul C vagy D morféma-k mellett, de sohasem G vagy H morféma-k mellett, miközben a C és a D meg a G és a H egymással szemben kizáró jellegűek. Ennek a fogalmazásnak a jelentőségét teljes egészében csak azután fogjuk majd belátni, hogyha megismerkedtünk a morféma-alternáció törvényszerűségeivel. Ám lényegében most is megérthetjük a következő példa alapján. Tegyük fel, hogy a *kutyának* fonémasort vizsgáljuk, erről szeretnénk megtudni, hogy egy vagy több morfémat tartalmaz-e. A *kutyának* *adtam*-mal szemben a következő megnyilatkozások jönnek számba, eligazítás szempontjából: *A kutyáért adtam*, *A macskának adtam* stb. Ez a két megnyilatkozás azt mutatja, hogy a *kutyá* rész előfordul a *nak* rész nélkül (*A kutyáért adtam*), s a *nak* rész előfordul ugyanabban az összkörnyezetben a *kutyá* rész nélkül (*A macskának adtam*). Ez volt a felsőhatár-törvény. Ennek alapján a *kutyának* fonémasort most már feltételeesen két morféma-ból állónak tekintjük. De hogyan igazolhatjuk, hogy valóban két külön morféma-val állunk szemben? A *nak* előfordul olyan morféma-k mellett, mint *kutyá*, *macská* stb., de nem fordul elő olyanok mellett, mint *ember*, *vér* stb. Vagy megfordítva: a *kutyá* morféma előfordul *nak*, *val*, *hoz* stb. morféma-k mellett, de soha *nek*, *vel*, *höz* stb. morféma mellett, mikor is a *nak* és a *nek*, a *val* és a *vel* stb. egymással szemben kizáró jellegűek. Ha tehát a *kutyá* fonémasor feltételes A morféma, akkor csak az esetben tekinthető valóban morfémanak, ha ez az A előfordul C vagy D mellett, de soha G vagy H morféma-k mellett. Mint láttuk, a *kutyá* előfordult

nak és *val* mellett (legyen ez utóbbi kettő *C* és *D*), de nem fordult elő *nek* vagy *vel* mellett (ez utóbbi kettő legyen *G* vagy *H*), s az is igaz, hogy a *C* és *D* kizáró helyzetű a *G* és *H* morfémaival szemben, mert ahol például *nak* megjelenhet, ott nem jelenhet meg *nek* és megfordítva.

4. Számos esetben megfigyelhetjük, hogy egy morfémaszegmentum adott esetekben egymagában is képezhet megnyilatkozást. Például erre a kérdésre: *Mi van az útdában?* tömören azt válaszolhatom: *Szék*. Vagy erre a kérdésre: *Mennyi van benne?* azt felelhetem: *Öt*. Ugyanakkor vannak olyan morfémaszegmentumok, amelyek önmagukban, egyedül sohasem képezhetnek megnyilatkozást. Például a *víz* fonémasor két morfémaiból áll, *víz* és *et* morfémaiból. Ám az *et* szegmentum sohasem képezhet megnyilatkozást önmagában. Tehát nincs *Et*. vagy *Et?* megnyilatkozás. Azokat a morfémaszegmentumokat, amelyek esetenként önmaguk is képezhetnek megnyilatkozást, s z a b a d m o r f é m a - s z e g m e n t u m o k n a k, közönségesen s z a b a d m o r f é m á k n a k, azokat pedig, amelyek csak más morféma társaságában jelenhetnek meg k ö t ö t t m o r f é m á k n a k nevezzük. Szabad morféma ilyenformán az *és*, *te*, *meg*, *fehér*, *Debrecen*, *hát* stb. Kötött morféma a *k* (pl. ebből: *rucák*); a *-nak* (pl. *Pistának*); az *ugr-* (pl. *ugrás*); az *-em* (pl. *kezem*) stb.

Ez a fonémasor: átszámolható a következő morfémaiból áll tehát: szabad morfémaik az *át* és a *szám* (mert ez a kettő esetenként önmagában is lehet megnyilatkozás), kötött morfémaik az *-ol*, a *-hat* s az *-ó*. Ha az érdekel bennünket, hogy azok a fonémasorok, melyeket a magyar nyelvben közönségesen szavaknak nevezünk, milyen morfémaösszetételűek lehetnek, akkor a következő fontosabb típusokra térhetünk ki:

1 szabad morféma:	<i>és, ház, szalonna, Anna</i>
2 szabad morféma:	<i>rendőr, hadbíró</i>
3 szabad morféma:	<i>cseppkőbarlang, lóhússzék</i>
1 szabad és 1 kötött:	<i>katonaság, tüzel</i>
2 kötött morféma:	<i>ugrás, bízik</i>
2 szabad és 1 kötött:	<i>rendőrség, kőbányák</i> stb.

A morfémaik általában egymás mellett álló fonémaszegmentumok. Ebben a szóban: *meztaláltam*, a *meg*, a *talál*, a *t* s az *am* morfémaik $m+e+g, t+a+l+á+l, t$ és $a+m$ fonémák összegei, mégpedig összegei oly módon, hogy az alkotó fonémák közvetlenül egymás mellett állnak, „összeérnek”, nem ékelődik közéjük olyan szegmentum, amely ne tartozna a szóbanforgó morfémahoz. Hangsúlyozzuk, a világ legtöbb nyelvében azok a morfémaik vannak döntő többségben, amelyek egymás melletti fonémákból állnak, tehát folytonosak. Ennek ellenére — nyelvenként eltérő mértékben — vannak nem folytonos morfémaik is. A leggyakrabban a hámi—sémi nyelvekben, például az arabban találunk ilyeneket. Így az arab *kataba* azt jelenti, hogy *ő írt*, a *katabtu* pedig azt, hogy *én írtam*. A *kataba* és a *katabtu* összevetéséből mindenképp előtt az *a* és *tu* kötött morfémaikat választhatjuk le. Az $a = \delta$, a $tu = \acute{e}n$. Mármint ha megnézzük, hogy a *katab* múlt idejű ige miként viszonylik más idejű igeövekhez, akkor észrevesszük, hogy a különböző idejű igeövekben a *k-t-b* elemek mindig megmaradnak, ismétlődnek, s a köztük levő magánhangzók minősége változik csak. Ennek alapján a *kataba* szóból három morfémat választhatunk ki; az *-a*, mint már említettük, az egyes számú, harmadik személyű személyes névmás, a *k-t-b* nem folytonos morféma, az ige, s a *k-t-b* elemek között szereplő *-a-* szintén nem folytonos morféma, mégpedig a múlt idő morféma.

Vagy nézzünk egy indonéz példát. Van az indonéz nyelvben egy *kean* képző. Azonban ennek az a sajátága, hogy a *ke* a *tő* elé, az *an* viszont a *tő* mögé járul. Pl. *penting* azt jelenti, hogy 'fontos, jelentős', *kepentingan* pedig azt, hogy 'jelentőség,

fontosság'. Ugyanilyen a *pean* képző is. Pl. *djadjah* azt jelenti, hogy 'elnyomni', *pendjad-jahan* pedig azt, hogy 'elnyomás'. Valójában tehát *ke+an* és *pe+an* képzővel állunk szemben. Tehát mindkettő nem folytonos morféma.

De tévedés volna azt hinnünk, hogy nem folytonos morfémák csak olyan „egzotikus” nyelvekben fordulhatnak elő, amilyen az arab vagy különösen az indonéz. Nem lehetetlen, hogy a bennünket környező nyelvekben vagy akár a magyar nyelvben is van ilyen morféma. Gondoljunk először is néhány német példára. *Sterben* azt jelenti, hogy 'meghalni'. Ez a fonémasor — az első közelítésre — két morfémából áll, az első az, hogy *sterb*, a második pedig az, hogy *en*. Igen ám, csak hogy a *sterben* ige múlt ideje úgy van, hogy *starb*. Már most ha az előbb nyert *sterb-* és ez utóbbi *starb* morfémát összehasonlítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy mindkettőben található egy *s*, *t*, *r* és *b* fonéma, s eltérnek annyiban, hogy az egyikben *a*, a másikban *e* található az egyező, hasonló rész közé ágyazva. Ebből következően voltaképpen háromféle esettel állhatunk szemben. Először is felfogható a kérdés oly módon, hogy *sterb* egy morféma, s a *starb* egy másik morféma. Másodszor nem lehetetlen, hogy a *sterb* két morféma, mégpedig *st-rb* és *e* morfémák összege, s a *starb* is két morféma, nevezetesen *st-rb* és *a* morfémából áll. Ez esetben tehát mind a *sterb*, mind a *starb* fonémasorosan megtalálhatjuk ugyanazt a nem folytonos *st-rb* morfémát, s egy *e* morfémát az első, s egy *a* morfémát a második fonémasorban. Végül elképzelhető a következő helyzet is: A *sterb* egy morféma, s *starb* pedig kettő. Ugyanis a *starb*-ban benne van a *sterb* morféma, valamint egy *e→a* változás.

Mármost nézzük meg, hogy e három lehetséges morfematikus tagolás közül melyik vagy melyek a valószínűbbek?

Ami az első megoldást illeti, azt tehát, hogy a *sterb* és a *starb* két külön morféma, nos ezt a meghatározást, pontosabban szólva ezt a megoldást azért nem tarthatjuk jónak, mert ennek feltételezése esetén nem tudjuk megmagyarázni a két fonémasor viszonyát. Ugyanis az esetben, ha mind a *sterb*, mind pedig a *starb* két — lényegében független — különböző morfémának minősül, akkor nem tudjuk megokolni, hogy miért mégis ugyanazon ige két különböző alakjával állunk szemben. Ugyanis tagadhatatlan, hogy a *sterb* és a *starb* egy és ugyanazon német ige két különböző idejű töve. Gondoljunk például arra a német igére, hogy *loben*. Ez azt jelenti, hogy 'dicsérni'. Ennek a múlt idejű alakja így van: *lobte*. A *sterb* és a *starb* tehát pontosan olyan viszonyban van egymással, mint a *lob* és a *lobte*. Ez viszont mit mutat? Azt, hogy a *lob* egy morféma, a *lobte* viszont kettő, nevezetesen *lob+te*. Mindennek alapján bizonyára akkor közelítjük meg legjobban a valóságot, remélhetőleg akkor tagoljuk a valóságnak megfelelően a *starb* fonémasort, ha abban is megkeressük a két morfémát, amit a *lobte* alakban megtaláltunk. Mégpedig egy tömorfémát és egy időt jelentő morfémát kell találnunk a *starb* fonémasorban. A *lobte* esetében a *lob* bizonyult tömorfémának, a *te* pedig annak a morfémának, amely az időt kifejezi. Valószínű, hogy a *starb*-ban is lesz egy tömorféma, és egy másik, amelyik az időt fejezi ki. A leghelyesebb tehát, ha a *starb* fonémasort két morféma összegének fogjuk fel, nevezetesen egy *sterb* tömorféma s egy *e→a* változás, mint időt kifejező morféma összegének. Ez esetben a *starb* és a *lobte* lényegében egyformán tagolódik, mindkettőben lesz tő- és időmorféma. Tehát a három megoldás közül valószínű a harmadik a helyes. Mi a második elképzelés hibája, azé tehát, amely szerint a *sterb* is, meg a *starb* is két morféma összege (mégpedig *st-rb+e* és *st-rb+a* módon)? Nos ennek a megoldásnak az a súlyos fogyatékossága, hogy nem mutat fel párhuzamot a *lob-lobte* típusú igékkel, azok esetében ugyanis az első, tehát *lob* tő csak egymorfémás. Ám a *st-rb+e* illetve *st-rb+a* tagolás lehetősége arra jó példa, hogy megmutassa: a hozzánk közel eső nyelvekben sem elképzelhetetlen a nem folytonos morféma. Sőt! A mi nyelvünk esetében sincsen kizárva a nem folytonos morfémák lehetősége. Gondoljunk a következő párhuzamokra: *kezem—kezeim*; *házam—házaim* stb. A *kezeim*, illetve *házaim* fonémasor felfogható

kezem + i, illetve *házam + i* módon is. Ez esetben a *kezem* morfémasorban három morféma lesz, mégpedig: *kez*-, *-e*-*m* és *i*.

Felvetődik a kérdés, hogy milyen jögon tekintjük mi bizonyos esetekben a nem összefüggő, tehát nem közvetlenül egymás mellett megjelenő fonémák bizonyos csoportjait is morfémaiknak? Nos, erre az a felismerés jogosít fel bennünket, hogy egy morféma esetében láthatólag nem az az alapvető követelmény, hogy annak alkotó fonémái mindig egymás mellett szerepeljenek, hanem az, hogy mindig együttesen szerepeljenek. Emlékszünk még a felsőhatár-törvényre. Ennek az volt a lényege, hogy egy fonémasor csak akkor tartalmazhat egynél több morfémat is, ha annak bizonyos része esetenként ugyanabban a környezetben előfordul a másik rész nélkül is. Azaz akkor, ha egy adott fonémacsoport egyik része sohasem fordul elő a másik rész nélkül, akkor nincs jogunk ezt a fonémaporciót több morféma összegének felfognunk. Itt van most egy olyan fonémasor, mint pl. a *mák*. Mivel ennek egyik része sem fordul elő a másik rész nélkül ugyanabban az összkörnyezetben (van olyan megnyilatkozás, hogy *Nem szeretem a mákos tésztát*, de nincs olyan, hogy *Nem szeretem az ákos tésztát*), ezért a *mák* fonémasort egy morfémaik fogjuk fel. Itt van viszont az indonéz *pe + an* fonémasor. Az igaz, hogy ezek sohasem érnek össze, nem egymással érintkező fonémáikból állnak. Ám rájuk is áll, mint a *mák*-ra, hogy ugyanabban az összkörnyezetben egyik sem léphet fel a másik nélkül. Tehát a *pe + an* fonémacsoport is szükségképpen csak egy morféma.

A morfémaszegmentumok önállóságát illetően minden nyelvben jelentős különbségek vannak. A legfontosabb kétségtelenül a szabad és kötött morfémaik már ismertetett különbsége. De a kötött morfémaikon belül is vannak jelentős eltérések. Gondoljunk például egy olyan morfémaikra, mint a *-ság*. Ennek önálló morféma volta aligha vonható kétségbe, hisz egész sor különböző szabad morfémaikával társulhat: *katonaság*, *jóság* stb. Tehát eleget tesz mind a felső, mind az alsóhatár-törvénynek. Kevésbé szembevető például az *így* szó morfematikus tagolhatóságának a lehetősége. Pedig ez is felbontható két morfémaikra, illetve ez is két morfémat tartalmaz, két kötött morfémat. Ugyanis az *Így jöttél csak?* megnyilatkozásból nyert — *jöttél csak?* környezetben megjelenhet az *így* fonémasor egyik része is a másik nélkül (pl. *Úgy jöttél csak?* és *Ide jöttél csak?*), s az alsóhatár-törvényt kielégítik a következő párhuzamok: *ide—így*, illetve *oda ; itt—ott ; így—úgy, hogy* stb. Mindennek alapján a következő kötött, de önálló morféma rangjával bíró morfémaikat különíthetjük el végül is: *i*-, *o*-, *-gy*, *-tt*, *ho*-, *-l* stb.

Hasonlóképpen sajátos helyzetben vannak az *erre—merre*, *eddig—meddig*, *ilyen—milyen* stb. párhuzamokból nyerhető *m*- morfémaszegmentumok. Minthogy ezek a szegmentumok általában kérdővé változtatják a megnyilatkozásokat: *Erre mentek.* — *Merre mentek?*, jogos valamennyit egy önálló morféma, nevezetesen *m*- morféma képviselőjének tekinteni. Mármint egy további probléma, hogy az idézett *merre* és *meddig* alakokban található *m*- morféma van-e benne a *mi* kérdőszóban is, avagy sem? S ha a *mi* *m*-je azonos a *merre* *m*-jével (s ez automatikusan azt vonja maga után, hogy *mi* = *m + i*, tehát két morféma), akkor lehet-e a *ki* is *k + i*? S ha a *mi* valóban *m + i*, s a *ki* valóban *k + i*, akkor ez az *-i* azonos-e avagy sem az *itt*, *ide* stb. *i*-jével? Mindezt azért vetettük itt fel, hogy érzékeltetni tudjuk, milyen problémákkal találjuk magunkat szemben akkor, ha megkíséreljük a megnyilatkozásokat következetesen szegmentálni az alkotó morfémaik szempontjából, mégpedig következetesen a magunk elé tűzött alapelvek szempontjából. Itt természetesen felvetődhet az a gondolat is, vajon jogos-e az *itt*, *ide* stb. szót *i + tt*, *i + de* stb. módon felfogni annak ellenére, hogy az átlagos beszélő ezt a tagolást vagy egyáltalán nem érzi, vagy csak jóval kisebb mértékben érzi, mint a *jóság*, *katonaság* stb. esetében. Erről most csak annyit mondunk, hogy bennünket az objektív, egyéntől független nyelv érdekel, s nem az a mód, ahogyan az egyén a tőle független, rajta kívül álló, vele szemben álló nyelvet felfogja, megjegyzi, interpretálja,

érzi stb. Később érintjük még a jelentés szerepét a morfológiai elemzés szempontjából, s ott visszatérünk a kérdésre.

A kötött morfémák egyik rendkívül érdekes formája nyelvünkben a határozott névelő, tehát az *a* és az *az*. Mint még jól emlékszünk rá, szabad és kötött morféma között annak alapján tettünk különbséget, hogy képezhet-e az illető szegmentum önállóan is megnyilatkozást avagy nem. Ha képezhet, akkor szabad morféma, ha nem képezhet, akkor kötött. Nos, a névelőt nyelvtanaink általában önálló szóként tartják számon. Viszont nyilvánvaló, hogy az *A* nem lehet szabad morféma, mert egymagában nem képezhet megnyilatkozást. Olyan megnyilatkozás, hogy *A* és semmi több, nincsen. Ebből viszont az következik, hogy az *A*, mivel kötött morféma, nem lehet szó. Ugyanis később majd látni fogjuk, hogy a szó egyik ismérve is éppen az, hogy képezhet egymagában is megnyilatkozást. Önálló szó — ennek megfelelően — legalább egy szabad morféma és egy hangsúly konstrukciója kell hogy legyen. Kötött morféma egymagában nem lehet szó, legfeljebb legalább még egy másik kötött morfémával és egy hangsúllyal együtt. Ebből viszont az következik, hogy *A Péter beteg* mondat *A* része nem önálló szó, hanem a *Péter*-hez tartozó kötött morféma. Az *A sokat panaszkodó Péter beteg* mondat esetében is kötött morféma az *A*, mely ez esetben is a *Péter*-hez tartozik. Ám ez utóbbi mondatban egy *A*... *Péter* úgynevezett törött szegmentumról beszélhetünk. Hogy a névelő szó volta valóban problematikus, azt jól mutatja az a körülmény is, hogy rendszerint hangsúlytalan.

5. Eddig — az önállóság fokát tekintve — kétféle morfemaszegmentummal foglalkoztunk, szabad és kötött morfémákkal; a morféma felépítését, technikai kivitelezését illetően pedig ugyancsak kétféle morfémával foglalkoztunk, nevezetesen folytonos és nem folytonos morfémákkal. Vannak azonban a morfémáknak nem fonémákból álló fajtái is. Például morféma értékű lehet a sorrend. A magyar *szemüveg* és *üvegszem* szó ugyanazokból a morfémákból áll, s csak annyi a különbség a két szó között, hogy az alkotó morfémák sorrendje más. Éppen ezért a *szemüveg* és *üvegszem* szokat nemcsak két morfémásoknak foghatjuk fel, hanem három morfémásaknak is, mikor is a harmadik morféma mindkettőben a sorrend, az a konkrét mód, ahogy a *szem* meg az *üveg* egymásután következik. Sőt, van a morfemaszegmentumoknak egy egészen sajátos formájuk is, az úgynevezett nulla vagy zéró morféma. Mi is tulajdonképp a zéró morféma? A zéró morféma — jele \emptyset — kikövetkeztetett érték. Például akkor, ha egybevetjük a magyar igék különböző alakjait (*látok, látsz, lát* stb.), észrevesszük, hogy míg minden igealak többől és ragból áll, addig egy igealak, nevezetesen az egyes szám harmadik személyű, tehát *lát, vár, kér* stb.-féle alakok csupán többől állnak, ragmorfémát nem mutatnak fel. Ilyenkor azt mondhatjuk, hogy az egyes számú harmadik személyű alakot éppen az különbözteti meg a többi, tehát raggal bíró alaktól, hogy nincs ragja. Tehát az a jele, hogy nincsen jele. Ilyenkor beszélünk \emptyset morfémáról, azt mondva, hogy az egyes szám harmadik személyének a ragja nulla, tehát a *lát, vár* stb. igealakok ugyanúgy kétmorfémásak, mint a *látok, várok*, mert szerkezetük valójában *lát + \emptyset* , illetve *vár + \emptyset* módon alakul.

A fonémákról szóló fejezetben beszéltünk szegmentális és szupraszegmentális elemekről. Nos, vannak olyan morfémák is, amelyeket nem fonemaszegmentumok alkotnak, hanem szupraszegmentális komponensek. Például sok esetben a szóhangsúly morféma értékűvé válhat. Ha az orosz *myka* szóban elől a hangsúly, akkor azt jelenti, hogy 'kín'. Ha viszont hátul a hangsúly, akkor 'liszt' a jelentése. Ennek alapján mind a *mýka*, mind pedig a *myká* szót kétmorfémásnak tekinthetjük: az egyik morféma mindkét szóban a *myka*, a másik pedig az elől, illetve a hátul elhelyezkedő hangsúly. Az előbb azt mondtuk tehát, hogy vannak szupraszegmentális morfémák. Ezt most inkább úgy határoznánk

meg, hogy számos esetben azok az elemek, amelyeket a fonológiai fejezetben szupraszegmentálisoknak neveztünk, morfémaértéket vehetnek fel, olyan természetű különbségeket hozhatnak létre két megnyilatkozás között, amelyen különbségeket rendszeren, az esetek többségében csak morfémaik hozhatnak létre.

6. Mint láttuk, a megnyilatkozásoknak csak azokat a részeit tekintettük morfémaiknak, amelyeknek morféma voltát formális eljárásokkal, azaz behelyettesítésekkel is igazolni tudtuk. Mármost felvetődik a kérdés, hogy miért alkalmaztuk az aprólékos és sokszor merő fontoskodásnak ható összeméréseket, behelyettesítéseket, miért nem a jelentésük alapján választottuk ki a megnyilatkozás morfémaszegmentumait. Kétségtelen, hogy az első pillanatra ez egészen könnyűnek és nyilvánvalónak látszik. Például a *Süt a nap* megnyilatkozás esetében a *süt*, az *a*, *s a nap* morféma kiválasztása a jelentés alapján is megoldható minden nehézség nélkül. Kérdés azonban, hogy a következő két kifejezésben — *Tegnap esett az eső*, *Holnapra esőt várunk* — is olyan egyszerű-e a morfémaszegmentumok kiválasztása. Például kérdés, hogy a *tegnap nap* szegmentumát lehet-e a *holnap nap* szegmentumával azonosítani. S ha lehet, akkor azonos-e az itt szereplő *nap* szegmentum *Süt a nap* mondatunk *nap* szegmentumával. Ilyen esetekben a jelentés alapján vagy nem jutunk eredményre, vagy nem jutunk egyértelmű eredményre. Hasonlóképpen nehéz a *hol*, *hogy* stb. típusú szók morféma-alkatrészeinek leválasztása a jelentés alapján. Ezeket a technikai nehézségeket teljes mértékben érthetővé teszi az a körülmény, mely szerint a nyelv tudatunktól független, objektív jelenség. Más dolog tehát a valóságos nyelv, és más a beszélőnek arról alkotott képe. Ha a morfémaszegmentumokat jelentésük alapján választjuk ki és határoljuk el, akkor nyelvérzékünk alapján dolgozunk. A nyelvérzék pedig nem más, mint régics elnevezése annak az elképzelésnek, amit a beszélő az anyanyelvről alkotott. Persze ezzel korántsem akarjuk azt mondani, hogy a jelentés csak a nyelvérzék síkjára tartozik, tehát szubjektív jelenség. A jelentés is objektív, elsődlegesen az is a tudatunkon kívül, attól függetlenül létezik. Csakhogy az objektív jelentések nem tükröződnek mindig hűen és egyformán a beszélőkben. Ezért ha a jelentés alapján elemzünk, akkor ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy nem az objektív jelentést tartjuk szem előtt, hanem esetleg valakinek arról alkotott egyéni nézetét. Más szóval nem tudjuk vagy alig tudjuk eldönteni, hogy mikor jelenti csakugyan azt a morféma, amit mi a jelentésének tartunk, s mikor hiszünk csak azt, hogy az a jelentése.

De egyéb akadályai is vannak a jelentés alapján való elemzésnek. Ha az *Ezt a fiút nem szeretjük* megnyilatkozás *szeretjük* részét vizsgáljuk a morfémaik szerinti összetétel szempontjából, akkor — a fentebb ismertetett formális, behelyettesítési eljárásokkal — vitathatatlanul és egyértelműen két szegmentumra bukkanunk, nevezetesen egy *szeret* és egy *jük* részre. Mármost ha a *szeret* és a *jük* morfémaik jelentése szempontjából vizsgáljuk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a jelentés szempontjából a *szeret* egységes jelentéstartalommal bír, ezzel szemben a *jük* jelentésében eltérő természetű szemantikai komponensek vannak. A *jük* morféma jelentésében, jelentésértékében ugyanis benne van az, hogy többes számú, első személyű és tárgyas. Mármost ha a *szeretjük* fonémasort a jelentése alapján próbálnánk tagolni, akkor — az imént mondottnak megfelelően — négy szegmentumot kellene keresnünk: egyet, amely a *szeret*-é, egyet, amely a szám, egyet, amely a személy és egyet, amely a tárgyasság morfémaikja. Míg tehát a jelentés síkján négy szegmentummal állunk szemben, addig a nyelvi kifejezés síkján csak kettővel. Ez azt jelenti, hogy a jel és a jelentés síkjának megfelelése a nyelvben nem egy az egyhez jellegű. S ha már itt tartunk, megemlíthetjük, hogy azokat a morfémaikat, amelyeknek a jelentése nem homogén, hanem több és eltérő természetű szemantikai komponensből áll, portmanteau-morfémaiknak nevezzük.

Amikor ismét leszögezzük, hogy a morfémaszegmentumokat nem választhatjuk ki megbízhatóan a megnyilatkozásokból a jelentésük alapján, nyomatékosan hozzá kell tennünk, hogy ebből nem következik az, hogy a jelentésre ne volnánk semmiféle tekintettel. A jelentést iránymutatónak, fogódzónak sokszor felhasználhatjuk. De a fentebb vázolt okok következtében nem megnyugtató, nem megbízható eljárás az, hogy egy adott fonémasort morfémának nyilvánítsunk csak azért, mert úgy véljük, hogy annak meghatározott jelentése van. Ez az érzésünk lehet kiindulópontja az analízisnek, mely a formális vizsgálat során az esetek nagy részében igaznak bizonyulhat. De bizonyulhat hamisnak is. Mármost mi a teendők abban az esetben, ha a formális elemzés az érzésünket nem igazolta, s azzal szemben olyan tagolást mutat, amely ellene mond a nyelvérzékünknek? Ez esetben meg kell hajolnunk az objektív eljárás móddal nyert eredmény előtt.

Hogy a jelentés alapján esetenként képtelenek vagyunk boldogulni, arra jó példa az úgynevezett egyedi kötött morféma-k esete. Milyen morféma-kat nevezünk egyedi kötött morféma-knak? Azokat, amelyek csak egyetlenegy más morféma mellett fordulnak elő. Például a *fabatka* fonémasor *batka* része a *fa* nélkül ma már általában nem fordul elő. (A *fa* viszont igen a *batka* nélkül.) El kell fogadnunk, hogy a *fabatka* két morféma-ból áll, mert eleget tesz a felsőhatár-törvénynek (a fonémasor egyik, nevezetesen *fa* része előfordul a másik, azaz a *batka* résztől függetlenül), s a *fa* eleget tesz az alsóhatár-törvénynek is, amennyiben a *fa* bizonyos más szegmentumok mellett előfordul, ismét mások mellett nem, s azok, amelyek mellett előfordul, s azok, amelyek mellett nem jelenik meg, egymással szemben kizáró helyzetűek. A *batka* tehát, ha egyszer a *fabatka* *fa* része morféma, maga is szükségképpen morféma lesz, annak ellenére, hogy csak egy helyzetben fordul elő. Ám jelentésének a meghatározása nem könnyű. Mert mit jelent az önmagában, hogy *batka*? De nyilván kell valami jelentésének lenni, hisz ez a *batka* fonémasor megváltoztatja, másra változtatja a *fa* morféma jelentését, ha ahhoz társul. Ilyen esetekben az a legcélszerűbb, ha a *batka* jelentését úgy határozzuk meg, mint a *fabatka* és a *fa* fonémasorok jelentésének különbségét.

Összefoglalva: A jelentés alapján nem megbízható az elemzés, pontosabban szólva csak a jelentés alapján nem megbízható az elemzés, mert a jelentés elemzésére nincsenek objektív módszereink. Továbbá, s ez nem kevésbé lényeges: két szegmentum (mondjuk a *tegnap nap* részének és a *holnap nap* részének az) azonossága végső fokon azt jelenti, hogy a jelentésük azonos. Tehát az azonosságukat — végső fokon — úgy bizonyíthatjuk, hogy a jelentésük azonosságát kell bizonyítanunk. Mármost az esetben, ha két szegmentum jelentésének azonosságát a jelentés azonosságával bizonyítjuk, akkor ordító logikai hibát követünk el. Mert azzal bizonyítunk, amit bizonyítani akartunk! Vagy hogy visszatérjünk a *fabatka*-ra: a *fabatka batka* része akkor morféma, ha van jelentése. Viszont azt, hogy tényleg van jelentése, nem bizonyíthatjuk azzal, hogy ráfoglaljuk: ez és ez a jelentése. Ki kell mutatnunk, hogy a különböző megnyilatkozásokban különböző szegmentumokkal szemben úgy viselkedik, hogy egy jelentésre, a jelentésére következtethetünk.

Azt sem hallgathatjuk el, hogy az analízis kiindulópontját rendszerint a jelentés adja. Nem valószínű például, hogy vizsgálni kezdjük a *Menj a szobába* megnyilatkozás *nyaszo* részét abból a szempontból, hogy az morféma-e avagy sem. Nagyobb a valószínűség, hogy olyan megnyilatkozások olyan szakaszait tekintjük majd problematikusaknak, ahol érezzük, hogy összetételek, összeszővődések, fúziók vannak, csak a jelentés alapján nem tudjuk elég világosan, hogy pontosan hol. Persze elvben a legvilágosabb, a legproblémamentesebb esetekben is el kell végeznünk a formális elemzést. Így a *ház, kéz, víz, út, vág* stb. fonémasorokat is csak azután tekinthetjük morféma-knak, ha megfelelő mennyiségű megnyilatkozásban különválasztottuk ezeket, és az alsó-

meg felsőhatár-törvénnyel igazoltuk, hogy kisebb részekre nem oszthatók, tehát nem tartalmaznak egynél több morfémat, sem két szomszédos morféma egymás mellé került részeinek nem tekinthetők, sem pedig egy még más fonémákból is álló morfémanak nem részei. Hogy példával éljünk, a *ház* szegmentum esetében nemcsak a *kórház*, *fegyház*, *egyház* stb. fonémasorokat kell alávetnünk az elemzésnek, hanem a *ruház* fonémasort is. Analízis nélkül nem utasíthatjuk el a *ruház ház* részének és a *kórház ház* részének különbségét, csak úgy, mint ahogy megfelelő analízis nélkül nem tekinthetjük biztosnak a *kórház* és *fegyház* fonémasorok *ház* részeinek azonosságát sem.

Végezetül még egy példa annak igazolására, hogy csakis a környezeti behelyettesítéseken alapuló elemzés eredményei tekinthetők megbízhatóknak. Van jó pár olyan magyar szavunk, amely *cs* hangot tartalmaz, s a szó jelentése valamilyen módon vízzel, folyadékkal, folyással kapcsolatos. Íme néhány: *csorog*, *cseppen*, *loczog*. Mármost e szavak jelentésbeli hasonlósága (ámbar elég tág, illetve bizonytalan hasonlósága) alapján elképzelhető, hogy ezekből a szavakból kiválasztunk egy *cs* morfémat. Ám a formális elemzés ezt semmiképpen sem igazolja. Mert ha például a *loczog* fonémasorban a *-cs* részt önálló morfémanak fogjuk fel, akkor két olyan (*lo-* és *-og*) morféma marad vissza, amelynek morféma-státusát, rangját egyetlen más környezetből sem igazolhatnánk.

7. Végül szólnunk kell a fonémák és a morfémaszegmentumok egymáshoz való viszonyáról. E fejezet elején utaltunk arra a lényeges különbségre, amely e kétféle, két különböző síkra tartozó elem között fenn áll. Ez a különbség — mint még emlékszünk rá — elsősorban abban áll, hogy a megnyilatkozásokban található fonémák és azok között a helyzetek között, amelyekben ezek a megnyilatkozások elhangzanak, nem található semmiféle összefüggés, míg a morfémaszegmentumok és az elhangzásukra alkalmat adó szituációk között felfedezhető bizonyos — mégpedig ismétlődő és éppen ezért meghatározható — párhuzamosság. Ez magyarul azt jelenti, hogy a fonémának nincs jelentése, a morfémanak van. A jelentést — egyelőre — nem igen határozhatnánk meg másképpen, jobban, mint egy olyan visszatérő, mégpedig szabályosan visszatérő párhuzamosságot, amely a megnyilatkozások bizonyos részei és a megnyilatkozásra alkalmat adó szituáció bizonyos aspektusai között fedezhető fel.

Mint említettük, az elemző munkában az említett nehézségek miatt nem a morféma jelentésére építettünk. Közvetlenül tehát, mint jelentést, nem vettük figyelembe a jelentést. Ám amikor a formális elemzést úgy végezzük, hogy értelmes megnyilatkozások (tehát valamilyen szituációban elhangzó megnyilatkozások) bizonyos darabjait más értelmes megnyilatkozásokba (tehát szintén bizonyos szituációkban elhangzó megnyilatkozásokba) helyettesítjük be, akkor közvetve a jelentést is figyelembe vettük, hisz azt mondtuk, hogy a jelentés lényegében a megnyilatkozások és a szituációk bizonyos részeinek párhuzama. Amikor két megnyilatkozás különbségét (azaz más-más szituációval szemben való érvényét) egy-egy morfémaszegmentummal magyarázzuk, akkor is közvetve és végső fokon a jelentésre megyünk vissza.

De nézzük csak tovább a fonémák és a morfémaik viszonyát. Igaz, hogy minőségileg különböznek, de ez nem jelenti azt, hogy nincsen egymáshoz semmi közük. Így a morfémaszegmentumok — mint láttuk — fonémasorok (nem tekintve azokat a sajátos határeseteket, amikor egy morfémaszegmentum egy fonémából áll, pl. *kért*, ahol is a *t* egy fonéma s egyben morfémaszegmentum is, kötött morféma). Mármost ez azt jelenti, hogy a morféma — mivel fonémákból épülnek fel — fonémákban leírhatók és azonosíthatók. Az elmondottakból következik az is, hogy a morfémahatár mindig szűkebben fonémahatár is. Nem tartozhat egy fonéma egyszerre két morfémahoz, s nem lehet olyan fonéma a megnyilatkozásban, amely nem tartozna egyetlen morfémahoz sem. Amint tehát a megnyilatkozásnak mint akusztikai jelenségeknek minden pontja

szükségképpen egy fonémához tartozik, tehát nincsenek fonémán kívüli, fonémához nem tartozó hangszegmentumok, ugyanúgy a megnyilatkozások minden fonémájának egy meghatározott morféma-hoz kell tartoznia. A fonémák is s a morféma-k is kizárólagosak tehát abban az értelemben, hogy a fonémák síkján a fonéma, a morféma-k síkján pedig a morféma terminusában minden megnyilatkozás leírható, illetőleg minden megnyilatkozás minden része rögzíthető. Elképzelhetetlen tehát az, hogy az analízisnek ugyanazon a síkján egyszer fonémákra, másszor morféma-kra bukkanjunk. Ez ugyanis azt jelentené, hogy a fonéma és a morféma azonos rangú elem, ami per definitionem abszurdum. Ha tehát a megnyilatkozások elemzése közben találunk olyan fonémaszegmentumot, amely egyetlen morféma-hoz sem látszik tartozni, akkor az ilyen fonémát önálló morfémaszegmentumnak kell nyilvánítanunk. Például a *Sokat kért* megnyilatkozást az ismertetett összevetésekkel *Sok*, *at*, *kér* és *t* részekre bonthatjuk. A *t* szegmentum egyetlen fonémányi terjedelmű ugyan, de mert nem része más morféma-nak, önálló morféma-nak kell nyilvánítanunk. Ellenkező esetben ugyanis az analízisünk azt mutatná, hogy a *Sokat kért* megnyilatkozás három morféma-ból és egy fonéma-ból áll, ez pedig képtelenség. Helyesen a *Sokat kért* megnyilatkozás egyfelől — a fonéma-k síkján — kilenc fonéma-ból — másfelől — a morféma-k síkján — négy morféma-ból áll.

Amikor hangoztatjuk, hogy elvben a morféma-határ mindig szükségképpen fonéma-határ is (a fonéma-határ természetesen nem mindig szükségképpen morféma-határ, mert ha így volna, akkor minden morféma egyetlen fonéma-ból állna, ez pedig nem igaz) nem szabad elfelejtenünk, hogy gyakorlatilag sokszor nehézségekbe ütközik a határvonal meghúzása. Pl. az *adja*, vagyis *aggya* hangsor nyilván két morféma-ból áll, mikor is a két morfémaszegmentum közötti határ a *ggy*-vel jelölt részben van. Ennyi biztos, de hogy a *ggy* komplexum melyik részén, pontosan melyik pontján van a határ, azt csak kisegítő eljárásokkal dönthetjük el. Ám — s ez fontos — ezek az eljárások már nem a morfológiai szegmentálás síkjára tartoznak. A *ggy* komplexumon belül a határvonal pontos kijelölése nem morfológiai, hanem fonológiai szempontból jár nehézségekkel. Azt mondhatjuk tehát, hogy a morféma-határok megállapítása csak annyiban problematikus, amennyiben a fonéma-határoké az.

Számos nyelvben a fonéma-k és a morféma-k között bizonyos párhuzamos jelenségeket is megfigyelhetünk. Sokszor a morféma-kat vagy azok egy-egy alcsoportját a fonematikus összetétel alapján is jellemezhetjük. Az annamita nyelvben például minden morféma egy mássalhangzó- és egy magánhangzó-fonéma kapcsolatából meg hangsúlyból áll. Ebben a nyelvben a morféma-kat tehát közvetlenül a fonematikus összetétel alapján is kiválaszthatjuk. Persze az ilyen jelenség ritka.

8. Végezetül bemutatunk olvasóinknak egy érdekes eljárást, amelynek segítségével a megnyilatkozásokat közvetlenül, fonematikus összetételük alapján is tagolhatjuk morféma-kra. Tehát egy olyan eljárást ismertetünk, amelynek segítségével a megnyilatkozás morfémaszegmentumait nemhogy a jelentés, de még csak nem is a jelen fejezetben ismertetett alsó- és felsőhatár-törvény, azaz behelyettesítések alapján választ-hatjuk ki, hanem közvetlenül az alkotó fonéma-k bizonyos elemzése alapján.

Az a feladatunk tehát, hogy egy konkrét megnyilatkozást ne a jelen fejezetben ismertetett kvalitatív elemzés segítségével bontsunk fel morfémaszegmentumokra, hanem közvetlenül, a fonéma-összetétel alapján. Legyen a vizsgált megnyilatkozásunk az alábbi: *Ki vár rám?* A beszédben természetesen ezt így halljuk: *Kivárrám?* Nos, ezt a *Kivárrám?* fonémasort kell morfémaszegmentumokra bontanunk, mégpedig az eddigiektől gyökeresen eltérő módon.

Eljárásunk a következő: Keresnünk kell a *Kivárrám?* megnyilatkozáshoz hasonló olyan megnyilatkozásokat, amelyek szintén *K*-val kezdődnek, s meg kell néznünk, hogy

hányféle megnyilatkozástípus lehetséges a magyar nyelvben a *K* után következő fonéma minősége szempontjából. Más szóval: meg kell néznünk, hogy ha a magyar nyelvben egy megnyilatkozás *K*-val kezdődik, akkor a *k* után hányféle fonéma jelenhet meg. Ez esetben tehát a *Kutya ugat* és *Kicsit adtál* megnyilatkozás két különböző megnyilatkozásnak számít, mert a megnyilatkozás kezdetén álló *k* után nem egyforma fonéma áll mindkettőben, viszont a *Kicsit adtál* és a *Királyi fogadtatásban részesült* megnyilatkozások egyformának számítanak, mert mindkettőben *i* áll a szókezdő *K* után. Tehát most konkrétan vegyük számba, hogy hányféle megnyilatkozás lehetséges a magyar nyelvben akkor, ha az *K*-val kezdődik, és csak az érdekel bennünket, hogy közvetlenül a *K* után milyen fonéma következik. Íme egy lehetséges lista:

Ki vár rám? ; *Kevés volt* ; *Kacsát veszek* ; *Kövérenek látszol* ; *Kutyába se vesznek* ; *Két találatom van* ; *Kopott a színe* ; *Kristályos penicillint kaptam* ; *Kár érte* ; *Klárival is találkoztam* ; *Különség alig van köztük*. Tehát a magyar nyelvben, ha egy megnyilatkozás *k*-val kezdődik, 11 különböző fonéma jelenhet meg a *k* után. Ez volt az első megállapításunk, most menjünk tovább. Most azt kell megnéznünk, hogy a *Ki vár rám?* megnyilatkozáshoz hasonlóan hányféle olyan megnyilatkozás lehetséges a magyar nyelvben, amely *Ki* fonémacsoporttal kezdődik. Az előbb tehát azt akartuk megtudni, hogy egy *k*-val kezdődő megnyilatkozásban a második fonéma helyén hány különböző fonéma jelenhet meg, most viszont az érdekel bennünket, hogy a *Ki*-vel kezdődő megnyilatkozásokban a *Ki* után, tehát a harmadik fonéma helyén hány fonéma léphet fel. Vegyük sorra: *Ki vár rám?* ; *Ki ez?* ; *Ki az apja?* ; *Ki árulta el?* ; *Ki olyan hangos?* ; *Ki őrzi?* ; *Ki üldözte?* ; *Kiugrott az ablakon* ; *Kisimította a haját* ; *Kitombolta magát* ; *Kileste a barátját* ; *Ki rejtette el Pétert?* ; *Kigyomláltam a gatz* ; *Ki tyúkja ez?* ; *Ki zavar téged?* ; *Kinézek az ablakon* ; *Kimondom, ami a szívemen fekszik* ; *Kiszívta a vérét is* ; *Kinyomom a belét, ha kell* ; *Kidugta az orra hegyét* ; *Kipányvázta a lovat* ; *Kihívta a mentőket* ; *Kicsapták az iskolából* ; *Ki fogják vágni* ; *Kibontotta a csomagot* ; *Kigondoltam valamit* ; *Kikapok anyámtól* ; *Ki zsírozta össze?* Itt most 28-féle megnyilatkozást soroltunk fel. Ez tehát azt jelenti, hogy ha egy magyar megnyilatkozás *Ki*-vel kezdődik, akkor e *ki* után 28 különböző fonéma következhet.

Lépünk most ismét tovább, és azt nézzük meg, hogy a *Ki vár rám?* megnyilatkozáshoz hány olyan megnyilatkozást kereshetünk, amely *Kiv*-vel kezdődik. Nos, a következők lehetőségeket találjuk: *Ki vár rám?* ; *Ki visel ilyen ruhát?* ; *Ki van merülve* ; *Kivonták a forgalomból* ; *Kivel találkoztál?* ; *Kívül piszkos* ; *Kívánsága teljesült*. Tehát akkor, ha egy magyar megnyilatkozás *Kiv*-vel kezdődik, e *Kiv* rész után, a negyedik fonéma helyén 7-féle különböző fonéma jelenhet meg. Nos, az imént vázolt eljárást folytatnunk kellene a *Ki vár rám?* megnyilatkozás utolsó, tehát *m* fonémájáig. Következő lépésként meg kellene néznünk, hogy akkor, ha egy megnyilatkozás *Kivá*-résszel kezdődik, hányféle fonéma jelenhet meg eme *Kivá* rész után, tehát az ötödik fonéma helyén. Ez után a *Kivár*, majd a *Kivárr*, ezt követően a *Kivárrá* résszel kellene megcsinálnunk ugyanezt a vizsgálatot. Azonban a követendő elvet már az eddigi példák alapján is meg tudjuk fogalmazni. Mit is tapasztaltunk? Azt, hogy 11-féle olyan magyar megnyilatkozást találtunk, amely mind *k*-val kezdődik, s a *k* után mindben más fonéma következik. Majd a *Ki vár rám?* megnyilatkozáshoz 28 olyan, *Ki*-vel kezdődő megnyilatkozást találtunk, amelyekben a *Ki* után különböző fonéma áll. S a *Ki vár rám?* megnyilatkozáshoz 7 olyan megnyilatkozást találtunk, amelyekben a *Kiv* kezdet után különböző fonéma áll. Tehát, a *Ki vár rám?* megnyilatkozás alapján azt tapasztaltuk, hogy

K után 11 különböző fonéma fordulhat elő
Ki után 28 különböző fonéma fordulhat elő
Kiv után 7 különböző fonéma fordulhat elő.

Már most az általános szabály azt mondja ki, hogy amelyik fonéma után a lehetséges variációk száma csökken az előző fonéma után lehetséges variációk számához képest, annál a fonémánál új morféma kezdődik, s maga — tehát az, amelyik után kisebb a variációk száma — már új morféma-hoz tartozik. A *Ki vár rám?* megnyilatkozás *Kiv* részében az egyes alkotó fonémák után 11, 28 és 7 a lehetséges variációk száma. Tehát a *v*-után következő variációk száma csökken az előző fonéma, az *i* után következő lehetséges variációk számához képest. Ez azt mutatja, hogy az *i* után, a *v*-vel egy új morféma-szegmentum kezdődik. S valóban, a *Ki* után egy másik, *vár* szegmentum kezdődik a kvalitatív analízis módszere szerint is. Amikor tehát a vázolt módon egy megnyilatkozás minden fonémája esetében kiszámítjuk az illető fonéma után lehetséges variációk számát, a megnyilatkozásban annyi morfémaszegmentumnak kell lennie, ahányszor a megnyilatkozás bizonyos fonémái után a variáció lehetősége csökken. Tehát ha egy 12 fonémából álló megnyilatkozás esetén az egyes fonémák utáni variációs lehetőségek így alakulnak:

x, 11, 23, 34, 7, 29, 5, 25, 37, 39, 9, 19

akkor valószínű, hogy a vizsgált megnyilatkozás négy morfémaszegmentumot tartalmaz, mégpedig ilyen módon:

x, 11, 23, 34, 7, 29, 5, 25, 37, 39, 9, 19

Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy a morfémaszegmentumoknak ily módon való megállapítása statisztikus jellegű, tehát a variációk emelkedése és süllyedése csak általában esik egybe a morfémaszegmentumok számával. Illetve az első közelítés után olyan eredményt kapunk sok esetben, amely nem mindig esik egybe a kvalitatív elemzés eredményével. Ez esetben további kiegészítő számításokat kell végeznünk, s akkor a két analízis eredménye teljes összhangba hozható. Hogy a kiegészítő számítások mire, milyen megfontolásokra alapulnak, azt könnyen megérthetjük. Említettük, hogy számos nyelvben a morféma-különböző típusait bizonyos fonológiai vonások is jellemzik. Így az annamita nyelvben minden morféma egy mássalhangzó- és magánhangzó-fonémából áll. Ha tehát ebben a nyelvben végezzük az imént vázolt analízist, akkor az eredményt korrigálhatjuk oly módon, hogy a magánhangzó-fonéma után akkor is morfémahatárral számolunk, ha a variációs esés ezt nem indokolja elég világosan stb.

Végezetül érinteni kívánjuk azt a kérdést, hogy mi az oka a lehetséges fonéma-variációk emelkedése és süllyedése, valamint a morfémahatárok közötti összefüggésnek. Erről röviden a következőket kell mondanunk:

A morféma-k elején, illetve első részében általában sokkal több fonéma léphet fel, mint azok belsejében. Például egy magyar morféma elején mindenféle fonéma fel-lephet. E tekintetben nincs megkötés. Ám a morféma második fonémájának előfordulási lehetőségeit már nagymértékben megköti, megszünti az első fonéma. Hogy egy példával éljünk: egy morféma elején állhat *g*, *k*, *h*, *s* és *t* fonéma is. De ha egy morféma *g*-vel kezdődik, akkor utána már nem következhet sem *k*, sem *h*, sem *s*, sem pedig *t* fonéma. Mármint amikor a *Ki vár rám?* megnyilatkozás esetében azt vizsgáltuk, hogy a *Ki* után hány különböző fonéma léphet fel a különféle magyar megnyilatkozásokban, akkor feltűnően nagy szám, 28 előfordulási lehetőség mutatkozott. Ezzel szemben a *v* után csak 7 különböző fonéma fellépése bizonyult lehetségesnek. Ennek alapján feltételezzük, hogy a *Ki* után új morfémaszegmentum kezdődik, mert a nagy, 28-as választási lehetőség a morféma elején álló fonematikus lehetőségekre emlékeztet, ezzel szemben a *v* utáni 7 lehetőség már arra utal, hogy az itt következő fonémák előfordulási lehetőségeit a morféma elején álló, tehát *v* fonéma szűkítette be. S így a *v* után következő fonéma még annak a morfémanak a része, amelyikhez a *v* is tartozik.

Csíkszentdomokoson járatos szólások és közmondások

„Székely nyelvjárás regényben” címen bőséges nyelvjárasi böngészetet közöltem folyóiratunkban (Nyr. 74: 27—38) Kurkó Gyárfásnak Nehéz kenyér című regényéből (Állami Könyvkiadó, Bukarest 1949.). A regény írója Csík megye leghegyesebb vidékére, az Olt és Maros forrásához vezeti az olvasót, „Erdély egyik legszegényebb és legnépesebb székely falujába, a nyolcezer lelket számláló Csíkszentdomokosba”. A regény minden szereplője, meg maga az odavalósi író is ennek a vidéknek hamisítatlan nyelvén beszél, s így a gazdag nyelvjárasi anyagot tartalmazó regény hű szövegközlés gyanánt is felhasználható. Sok hang-, szó-, alak-, jelentés- és mondattani, valamint szókincsbeli sajátosság bemutatása után így végeztem cikkemet: „Befejezésül rá kell mutatnunk arra, hogy a regény szinte ontja a sok zamatos, tősgyökeres magyar szólást és közmondást. Ezeket legközelebb külön összeállításban közölni fogjuk.” Hosszú ideig tartó késés után most végre ígéretemnek eleget téve adom az alábbi összeállítást, amely — úgy vélem — nemcsak a szakemberek, hanem folyóiratunk nem nyelvész olvasói számára is több érdekes adatot tartalmaz. Az idézett szólásokat és közmondásokat összevetem másutt található változataikkal.

„Ne keseregj, mert *úgysem lesz gálickő belőled*” (112); „No, most válik meg, hogy *lesz-e gálickő*” (141). Vö. „*Ebből is bajosan lesz gálickő*: aligha sikerül” (Csík m. MTsz.); „*Ab-bú se lesz gálickő*” (= nem sikerül, semmi sem lesz belőle)” (SzamSz.).

„Hadd el, mert ez sem kerül el a sorsát; *addig jár a korsó a kútra, míg nyaka szakad*” (256). A közmondás általánosan ismert alakja a CzF.-ban is megvan: *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik*. Vö. még: *Ad-dig jár a kőrsőy a kut-ra, míg nya-ka szakad v. ē-törik*; *Ad-dig megyen a kőrsőy a vi-zem, míg ec-cēr csak ē-merüll* (jelentésük: a vakmerő vagy a rosszban járó ember rajta veszt egyszer) (SzamSz.).

„*Aki télen kalapba jár, ne kérj tőle tanácsot*” (79). Magyarázata az, hogy a székely télen báránybőrsapkát visel, mely már a hóharmattal (azaz már az ősz beálltával) előkerül.

„Ehejt azon tündööm, hogy ettől az élléstől vékony lesz az áldás. Elnezém ma, hogy ahajt elig-elig szőkik a fű. Ha egy csepp jó idő nem lesz, a juhtej túrótt leadjuk, s osztán *a nap a hasunk iránt süthet*” (170). Jelentése: alhatunk, lustálkodhatunk. Vö. *Hasadra süt a nap* (lusta, sokáig aludtál) (Margalits). *Kēj fē: má! A nap a ha-sadra süttö*: (=későn van) (SzamSz.). *Hasára süt a nap: (átv is) késő reggelig alszik, lustálkodik* (ÉrtSz.).

„*Az alma nem esik messze a fájától*, s ha igen es, visszahengeredik” (312). Vö. *Nem esik messze az alma a fájá:tull* (= senki nem üt el a fajtájától; amilyen a szülő, olyan lesz a gyermek) (SzamSz.). *Nem messze esik alma fájától* (Kisviczay). *Nem esik messze fájától az alma* (Erdélyi). *Alma nem messze esik fájától* (CzF.).

„*Ó, hadd el Julia, mert amíg aprók* [ti. a gyerekek], *apró a baj*, de ha felhányódnak [= felnőnek], a baj es szaporodik velük” (235). Azonos azzal, amit elég gyakran hallani ilyen formában: *Kis gyerek kis baj, nagy gyerek nagy baj*.

„ — *Aranyórát láncostól, nem kéne-é. — Annál többet te, neki adjuk a toronyórát láncostól, — mondja Biró Márton*” (162). A sokat akarónak, nagyot kívánónak szoktuk mondani gúnyosan.

„Nézzük meg hamarébb a nyáját — szól Péter —, nehogy valami bajjal kezdjük már az első napon, mert osztán *bocskorsztját vágnak a hátunkból*” (182). Úgy kell érteni, hogy: jaj lesz nekünk, lenyúzzák a bőrünket. Vö. *Sztját hasítok a hátadból!* (fenyegetés) = 'kegyetlenül ellátom a bajodat'. (Magyarozatát l. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* 124.)

„*Az embernek nincs egy бүдös vasa se a háznál*” (107) = semmi pénze sincs. Vö. *Nincs egy (megveszekedett) krajcárja sem* (Nyr. 82:378).

„ — Mit csudálkozol, mint a vizesborjú az új kapun?” (227). „Ne álljunk itt és csudálkozzunk, mint a vizes borjú az új kapun” (279). Vö. *Bámul, mint borjú az új kapura.* (Magyarozatát a vonatkozó irodalommal együtt l. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* 36.)

„ — A füledet megmostad-é jól? — Megmosom mindétig. — Mutasd, mert már a szememnek sem hiszek. — Elálló füleit kifordította és megbotránkozva szólalt meg: — Jaj, jaj, a *fekete retek kikelne belőle*” (209). Jelentése: nagyon piszkos, „retkes”. *Retek is kikelne kezén* (piszkos) (Erdélyi).

„Máskor még rá se hederített, még a *fülebotját sem mozgatta*” (328). Az idézet első része megmagyarázza a szólás jelentését. (Egyébként magyarozatát és irodalmát l. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* 119.)

„*Jobb félni, mint megijedni*” (188). Közismert közmondás, nem szorul magyarázatra.

„Nekik es az *inukba szálla a bátorság*” (188). Vö. *Inába szállott bátorsága* (Erdélyi). „*Inába száll a bátorsága*: elhagyja a bátorsága, megijed” ÉrtSz. (A szólással kapcsolatos pejoratív hangulatról l. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* 276. A szólást Petőfiből, Aranyból idézi Beke Ödön, Nyr. 72:111.)

„Hajdanában... *szerre járt a papság, mint a falusi bíróság*” (192). „*Hát járjon sorra, mint a falusi bíróság*” (uo.). Közismert alakja: *Sorba megy, mint a falusi bíróság* (Dugonics, Erdélyi).

„Mennyünk el haza, mert ehejt mindjárt rejánk virjad, s *még hónap es nap van*” (162). „Ejizse bontsunk szállást, mert *hónap es nap van* (288). Vö. *Holnap is nap lesz* (Erdélyi, Margalits). *Holnap is nap lesz még* (CzF.).

„Ha elrontod, az *istennel kezet fogsz*” (239). „Egy perc alatt kint légy, mert ha utánad kell jöjjenek, hát az *istennel kezet fogsz*” (226). Értelme: jaj lesz neked, meghalsz.

„Neked könnyű, mert te nagyobb vagy két esztendővel, de én *még sok fekete levest kell megegyek*, amíg elszegődhetek” (139). Itt a *fekete leves*-nek nincs rossz értelme, mint a *hátra van még a fekete leves* szólásban; itt csak annyit jelent, hogy még sok időnek kell eltelnie, míg elszegődhet: még sokat kell ennie, nőnie. (Egyébként a *fekete leves*-ről l. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* 236.)

„Lássá-é, az *isten nem ver botval*, az én szent koponyámon töri ki az ujját. Ez azt jelenti, hogy kacsí, el a kezekvel a családfenntartó fejétől” (307). „Igaza van édesanyámnak, az *isten nem ver botval*” (uo.). Vö. *Az isten nem bottal ver*; *Az Isten nem ver bottal* (Margalits).

„Mondasz valamit te es, mert *jár a szájad*, de annyi az egész — felelte édesapám” (230). „Ne *járjon a szájad!*” (337). Jelentése: hiábavalóságokat beszél, üresen fecseg. Az ÉrtSz. szerint *jár a szája* (kissé *durva*) : fölöslegesen vagy értelmetlenül beszél; *ne járjon a szád!* (biz, *durva*) : ne beszélj, ne fecsegj!

„Édesanyám idegesen nézett ki az ablakon, de már szólani sem mert, nehogy András *igya meg a levét*” (229). *Megissza a levét* : megkeserüli, baja lesz belőle. (Magyarozatát l. O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* 230.)

„*Vén kecske es megnyalja a sót*, — válaszolta Domokosné. — Meg biz azt — szölt bele Biró Andrásné —, s osztán nekünk es megvan a leánkori” (271). Az idézet öreg asszonyoknak fiatal legényekkel folytatott évdődő beszélgetéséből való. Ismert közmondás. Megvan Kisviczaynál is: Anus hircissat (cothonisat bacchatur): *A vén kecske-is meg nyallja a sót*. — Megtaláljuk Erdélyinél, Margalitsnál is; a Nyelvőrben Szatmárból van idézve így: *A vén kecske is megnyalja a sót*: ha pl. öreg ember cukrot eszik, táncol, megházasodik (20:189). Az ÉrtSz. szerint: *Vén kecske is megnyalja a sót*: vén ember is hajlik a szerelmeskedésre.

„— Várhatják, amíg én fáért megyek. — *A kecske se menne a vásárra, de ütik az inát*. — Üthetnek, én úgysem megyek” (108). Ismert közmondás. Margalitsnál a különböző gyűjteményekből idézve több változatban találjuk: *Kecske sem menne a vásárra, ha nem hajtának*; — *de ütik hátul*; — *de hajtják*; — *ha az oldalát nem ütnék*; — *ha nem vinnék* stb. Az ÉrtSz. szerint: *Kecske se menne a vásárra, de ütik a hátulját*: kellemetlen dolgot csak kényszerrel végeznek el.

„*Nemcsak egy tarka kutya van a faluban*, másnak es lehet hasonló csengője” (217). Margalitsnál is megvan több forrásból: *Nemcsak egy tarka kutya (vörös kutya, fekete kutya) van a világon*.

„[Az ismerős látogatót] Még a Tisza sem ugatta meg, mert mellette mindig befurakodott az ajtónyíláson. Péterné nem tiltakozott, — *kutyának kutya a becsülete* — mondta, nem akarom, hogy megcsókoljon” (119). Vö. *Kutyának az embersége is kutya* (Sirisaka, Margalits).

„Fellebbezhet, *a kutya a kutyát nem eszi meg*” (221). Margalits a Nyr. 4. kötetéből idézi így: *Kutya nem eszi meg a maga fiát*.

„Mennyen el, Ágoston bá, *sze kutyából nem lesz szalonna*” (287). „Vigyázni kell, *kutyából nem lesz szalonna*” (312). Margalitsnál Kisviczayból ugyanígy.

„*Olyan, mint az orozmaró kutya*, az ember akkor veszi észre, hogy ott van, mikor már megharapta” (312). Dugonicsnál: *Alattomban maró kutya* (Margalits).

„*Eb seb beforrik*” [mondja az apa a fiának, akinek karját a verekedésben megbicskálták] (292). A közmondás ismert alakja: *Ebcsont beforr*. Így használja Petőfi is a Kutyák dalában. Margalits is idézi Dugonicsból, Erdélyiből, Kovács Pálból, így: *Ebcsont beforrad; beheged; összeforr*.

„Mert az nem igazság, az egyiknek annyi van, hogy azt sem tudja, hol áll a feje, s a másiknak semmije sincs... — *Az egyiknek kopi, s a másiknak hopi*. Ez az igazság” (287). Magyarázata a SzamSz.-ban: *Ec'cér hop, más'ször kopp*. (= mikor van, akkor dőzsöl, mikor elfogy, koplal; mikor van valamijök, hamarosan elköltik, azután meg éheznek). Magyarázata az ÉrtSz.-ban: *Egyszer hopp, máskor (v. másszor) kopp*: az ember egyszer jól és vígan él, máskor szűkösen. Vö. „*Egyszer kopp, másszor hopp*” (Sásdi Sándor: Éneklő élet 91). Miután a *hopp* tánéra buzdító indulatszó, a *kopp* pedig a népnyelvben „éhség” (*éh-kopp*), tehát a szólás eredetileg azt jelentette, hogy egyszer jó dolgában táncol, máskor meg koplal (vö. Nyr. 74:473; C. Nagy Gábor: Mi fán terem? 159).

„Nem válogat, mert még a követ es megeszi” (241). Margalitsnál: *Éhes, hogy a mándruckövet is megenné; Éhes, hogy a patkószeget is megenné* (a Nyr. 1. kötetéből). *Megenné a vasszeget is* (Sirisaka).

„[A prémondába kapott szalonna, amit ettek, nyüves volt]: Hadd el, ne háborogj, mert benne lett. *A disznó sem tudja, mitől hízik*, — szölt közbe Marci” (256). Vö. *Nem tudja az ember, mitől hízik*: az étkezésben nem szabad kényesnek, válogatósnak lenni (ÉrtSz.).

„Ha megérem, hogy felhányódnak [fel nőnek a gyermekeim], *le es út, fel es út*. Mennyenek, s éljenek meg a maguk lábán” (235). „*Fel es út, le es út*, mehetek, ahányan annyifelé” (216). Sirisakánál: *Föl is út, alá is út*.

„Nem gondolja, hogy sok lúd disznót győz?” (223). Ugyanebben a formában találjuk Kisviczaynál, Margalitsnál.

„Nem tanultad az iskolában, hogy amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra? Most megtanulod” (246). *Mit ma elvégezhetsz, ne halaszd holnapra* (Erdélyi, Margalits). *Mit ma véghez vihetsz, holnapra ne halaszd* (CzF.). *Mit ma végben vihetsz, holnapra ne halaszd* (Kovács Pál. Vö. még Beke: Nyr. 72:245).

„Megtalálta a maga »bizalmas« mérnökei, akiknek maguk felé hajlott a karja” (107). Közismert alakjában: *Minden szentnek maga felé hajlik a keze* (Margalits). Megvan Erdélyinél is: *Szentnek is maga felé hajlik a keze*; *Minden embernek maga felé hajlik a keze*. Dugonicsnál: *Kinek kinek maga felé horgasul keze*. Kovács Pálnál: *Minden embernek maga felé hajul a keze*.

„Nem látta, hogy meglocsolám? — Megtanultam, hogy azt higgyek, amit látok. — Hát nem látott a szemtől? Két kandérral es reja loccsantottam” (319). Vö. *Nem lát a szemtől* (Erdélyi, Margalits).

„Azt mondja az ének is: *Nem zereg a nyárfalevél, ha a szél nem fújja*” (161). Vö. Erdélyinél: *Nem zörög a haraszt, ha szél nem fú*; *Nem zörög a haraszt szél nélkül*; — *magátul*. Margalitsnál: *Nem mozog a levél, ha nem ingatja a szél*. Népryelvi változatait l. Beke: Nyr. 72:113).

„Ne felejtsek el, hogy az ökör öregedik, de a tulok nő” (152). Másutt még nem találkoztam vele.

„*Úgy élünk, mint a pap a pad alatt*” (128). Máshol még nem hallottam ezt a szólást, nem is tudom tehát, hogyan él a pap a pad alatt. Ideiktatom az előzményeket, s legott kiderül, hogy azt akarja mondani: jól. Ime: [Vacsorafőzéshez] „Egy kicsi puliszka-vizet tévék oda, s ebben a máriahelyben megcseppentem a bárány nélküli juhot, s rontsa ki a nyavalya azt, akinek jobban lesz dolga, mint nekünk. Juhtéjes puliszka . . . úgy élünk, mint . . .”

„*Nem lesz örökké papsajt nekik sem*” (328). Magyarázata a SzamSz.-ban: *Nem mindék papsajtya*: (nincs az élet üröm nélkül; nem lehet mindennap ünnepi ebéd, beosztással kell élni). Margalitsnál: *Nem mindennap pap sajtya* (Mikes lev.); *Nem mindenkor pap sajtya* (Molnár Albert); *Nem mindenkinek pap sajtya* (Dugonics).

„*Aki nem tud segíteni magán, annak reggel es este van*” (219). Értelme: nem boldogul, nem megy semmire.

„*Segítsünk magunkon, s az isten es megsegít*” (287). Margalitsnál: *Segíts magadon, az Isten is megsegít*. Régibb gyűjteményekben nincs. Az ÉrtSz.-ban: *Segíts magadon, (az) Isten is megsegít*: Isten segítségére csak akkor számíthatsz, ha magad is megteszed azt, ami tőled telik.

„Élve evvel az őseinktől örökölt jó közmondással, hogy »sok beszéd, szegénység«, javasolom” (330). Vö. *Sok beszédnek sok az alja* (Erdélyi). Beke szerint Arany is többször használja így: *Sok szónak sok alja* (Nyr. 72:180).

„*Addig még sok víz folyik le az Olton*” (303). Értelme: soká lesz még; hosszú idő telik el még addig. Általában és rendszerint a Duna szerepel ebben a szólásban: *Sok víz lefolyt azóta a Dunán* (Dugonics, Margalits).

„*Olyan legyen a nyakad, mint a Salamon tükre*, mert ha nem, levágom a helyiből” (209). Értelme: tiszta legyen, olyan fényes, mint a tükör. Margalits Erdélyiből idézi, és meg is magyarázza a szólást: „*Fénylik, mint a Salamon töki*. (Mikor Salamon Visegrádon fogva volt, folyosóján éjszaka sárga tök formájú hólyagból készült lámpás égett, mely messze ellátszott a dunai vidéken.)”

„Tanuljatok, s legyetek ügyesek, mert az ember a maga szerencséjének kovácsa. Amilyen világot teremtünk, olyanban élünk” (315). Erdélyinél: *Kiki maga szerencséjének kovácsa*.

„Szamárbögs nem hallszik az égig” (322). Margalits a Nyr. 8. kötetéből ilyen alakban idézi: *Kutyaugatás, szamdrordítás nem hallatszik mennyországba*. Erdélyinél: *Szamárbögs, ebugatás nem hallik mennyországba*. Már Pázmánynál is megvan: *Szamárrívás nem hallik a mennyországba* (Marg.).

„Nem úgy járnak, ahogy fújják” (205, 329). Erdélyinél: *Úgy kell járni, amint fújják* (táncot). Dugonicsnál: *Amint fújják a nótát, úgy táncolnak*. Mikes Leveleiben is előfordul: *Amint vonják, úgy kell táncolnunk*. O. Nagy Gábor szerint ez a szólás nem sajátosan magyar alakulat, hanem úgynevezett európai vándorszólás (Mi fán terem? 115).

„A fia es megházasodott, s egy üres tarisnyából kettő lett” (233). Margalits Sirisakából idézi és magyarázza a szólást ilyenformán: *Egy koldusból kettő* (ha szegény legény szegény leányt vesz el).

„Nézd meg, hogy alusznak ezek a bakonyi betyárok... Az apja csillagát!” (178). Nem furcsa egy kissé a székeleyknél a *bakonyi* jelző?

„Az a szavajárása, hogy az ember akkor vakarózik jóízűleg, ha tetves vagy rühös” (291). Margalitsnál: *Minél koszosabb a disznó, annál jobban vakarózik* (Erdélyi); *Minél rühesebb a disznó, annál jobban vakarózik* (Dugonics).

„— Mit keresel itt? — kérdezte az egyik nagyhangú. — *Én a tegnapi napot, s kied fogja be a kupáját, amíg jól van dolga, mert ehejt befogjuk mi!*” (331). Aki lehetetlenséget keres, olyat keres, ami nincs, arról mondják: *keresi a tegnapi napot*.

„Úgy kupán sirítlek [= váglak], hogy egyik szemed a másiktól kér szállást” (223). Vö. *Úgy pofon váglak, hogy kiesik a szemed!*

„Emberek, ne felejtsek el, több ház, mint templom” (204). A Nyelvőrben Hódmezővásárhelyről van idézve közmondásként ugyanebben az alakban (2:239). Ezt a közlést Margalits is átvette.

„Hallá-é, maga úgy beszél velük, mintha egyszerre fogták volna meg az ekeszarvát, — szólt ki édesanyám az ablakon” (228). [Az anya szól az apának, aki a fiaival beszél]; nyilván azt akarja mondani, hogy úgy beszél velük, mintha egyidősek volnának.

„Hazatakarítsátok már eccer ezt a kölyket, mert nyulat bokrostól veszek” (99). Hogy mi a jelentése ennek a fenyegető szólásnak, nem tudom.

„Ó, hogy a súly egyen meg varasgyékjai, mit feszedeztek itt? Inkább mennétek az Olt vizére feredni. *Még a tojásbéja a feneketek van!*” (273). Nyilván az a jelentése, hogy még nagyon fiatal gyerekek.

„Jöjjenek a táncba, mert itt *nem kel el a szilvájuk* — mondta Jóska az öregasszonyoknak” (272). Fiatal legények évődnek a padon ülő öregasszonyokkal; a szólással azt akarják mondani, hogy itt a padon bizony senki sem kéri őket táncra, ha nem jönnek be a táncszobába, itt „árulhatják a petrezselymet”.

„Ébredj lík, met villámlík — húzta le kurta zekémet a fejemről az öreg Kedves János —, keljünk fel, mert ebben a helyben reánk virrad” (178). Érdekes rimes ébresztő, még másutt nem találkoztam vele.

A válogatás nélkül közölt fenti szólásokon és közmondásokon kívül még garmadával lehetne böngészni a regényből hasonlóan érdekes és értékes adatokat. Végezetül idézünk még mutatóba néhány szitkot és káromkodást; közülük nem egy eufemisztikus használatú a megszokottabb, nyersebb formák helyett.

Azt a nemjóját, ez furcsa fütyty vala, — kiáltja János (187). Tyüü, *azt a nemjóját*, ennek már fele sem tréfa (188). Tyüü, *az anyádnak azt a nemjóját!* (274). — *Azt az anyádnak az ilyen s olyan mindenit!* (149). — *Az a rossz nyavalya, aki kirontsa.* (140). — *Súly egye meg a kutyáját, be megijedék* — hallatszott az udvarról (231). Jaj, *a súly megegye*, hogy megijedék (263). *A súly egyen meg*, vén tetenkója (14). — *Ott egye meg a fene* (319). — *Azt már nem, akkor inkább itt égje meg a gyehenna tüze* (150). Inkább felgyújtom. Itt *égje meg a gyehenna tüze* — mondta András (248). — *Kutyagyilkos teremtetted kölykei* (53).

Kutyagyilkos teringette, velem poróbalná meg a gézengúz, met esszetörném gyermekestől (336). — Inkább lelövöm, *az apja idegenit!* (118). *Az apja idegenit* a disznójának, megette a fejét, s elfuta [ti. a róka a nyúlót] (117). *Az apád idegenit*, gazembere! (299). *Az idegenit ennek a világnak!* (207). *Az idegenit ennek a nyomorult életnek!* (63). — *Azt a szüzemárjás idegen istenit az anyádnak!* (202). — Jaj *az apátok nem idevaló istenit!* (179). Vedd a nyakadba, *azt a nem idevaló istenit ennek a cudar világnak*, mert esszevágom még a Szűz Máriát is, ahány úr van a világon (151). — *A hergott istenit az anyjának!* (224). — Nem kell vala az anyjukot megöljék [ti. a vadmalacok anyját]. — *Azt mind meg, az antiistenüköt*, hiszen úgy összetörök a kaszálót, hogy nincs az az eke, amivel úgy fel lehetne szántani (175). — De tudják meg, *azt a krisztusát!* (41). — Egy csapásra [üsd agyon] komám, *az apja istenit az anyjának . . .*, hogy lakjon jól az urakkal (205). — *Az apád szüzemárját!* (178). — A hám szakad össze, *a ragyogó keservit az anyjának* (203). — *Azt a leborult keserves hédervári ilyen s olyannyát!* (249). — *Hogy a föld nyomja meg a hasát!* (176). — Hol voltak olyan sokáig, te, *a puliszka járja meg a hasatokat!* (167). — Jaj, jaj, *hogy a haldl verjen el!* (16). — Ezek az urak, *hogy vesszen ki még az irmagjuk es!* (63).

Prohászka János

Szó- és szólásmagyarázatok

Kocsány és kocsonya. Előre jelzem, hogy bár e magyar szavak eredetére vonatkozólag alig változott a véleményem, amelyet a szláv jövevényszavainkról írt munkámban annak idején kifejtettem (SzJsz. 1: 668, 860), mégis úgy érzem, hogy szavaink szláv kapcsolatait nem világítottam meg elég határozottan, s így lehetségessé vált — első-sorban a *kocsonya* eredetének a kérdésében — a nem szakember szemében valóban meggyőzőnek látszóan bizonyítani, hogy véleményemmel ellentétben a *kocsonya* szavunk igenis szláv eredetű (Bernáth Béla: MNy. 53:192). Ezt a mulasztásomat szeretném itt jóvátenni.

I. A szláv nyelvekben a magyar *kocsány* szó megfelelőjének h á r o m fő változata van: *kočan*, *kočeh* és *kocen*.

a) A *kočan* a következő nyelvekben van elterjedve: orosz *kočán* 'káposztafej, káposztatorzsa' (első adat a XIV. sz. végéről egy görög világkrónika fordításában, de más jelentéssel, amiről l. alább); ukrán *kočán*, *kačán* 'ua.' (a Kárpátalján *kočán* 'csutka, torzsa'); lengyel *koczan*, *kaczan* 'csutka, torzsa' (a *koczan* 1584-ben bukkan fel, a *kaczan* mai nyelvjárási alak; mindkettő a nyelvterület keleti részén van elterjedve); bolgár *kočán* 'csutka, torzsa'; szerb-horvát (sto-nyelvjárás) *kòčān*, *kòčānj*, *òkānj* 'csutka, torzsa' (mindhárom változat a XIX. század elejétől mutatható ki, a mai köznyelvi *kòčānj* alak Vuk szótára szerint Montenegróból való); szlovák *kočian* 'kocsány (gyümölcs, virág szára)'. A szlovák szó az Árva megyei származású Hviezdoslav írónál bukkan fel, de ma sem köznyelvi.

A szó ezenkívül az összes balkáni nyelvekben is megvan: román *cocēan*, *ciocān*, albán *kočān*, újjörög *kočān*. Mindenütt 'csutka, torzsa' jelentésben.

b) A *kočeh* változat k i z á r ó l a g az oroszban él: *kòčeh* (Г. *kòčnja*) 'csutka, torzsa' jelentésben. Ebből a változathból alakult a 'merevedni' jelentésű *kočenēl* ige (eredetibb **kočenēti*-ből), amely számos szomszéd szláv nyelvbe is behatolt: fehér-orosz *okočeničca* 'megmerevedni, meghalni'; lengyel nyelvjárási (keleten) *zakoczeniec* 'megkeményedni'; bolgár *kočenēsвам* 'dermesztek, megfagyasztok' (így a Mladenov-féle Bolgarski tŕlkoven rečnik-ben, a modernebb szótárak *vkočānjāvam*, *vkočānjāsvam* alakokat közölnek; vö. Bolgár—magyar szótár. Bp. 1956.); szerb-horvát *okočeneiti* (Bernáth: i. h. Filipovič szótárából idézi, amelyhez hozzáférni nem tudtam; a számomra elérhető szótárak nem ismerik, így például Tolstoj: Serbsko-horvatsko-russkij slovač. Moskva, 1957. sem).

c) A *kocen* változat csak két nyelvben van meg: kaj-horvát *kocen* 'csutka, torzsa' (két XVIII. századi szótárban: Bell. és Jambr.); szlovén *kočēn* 'csutka, torzsa, tőkinda'. Ebből alakult a szlovén *kocenēti* 'merevedni' ige is.

A szóföldrajz és részben a szótörténet alapján már annyi mindenesetre megállapítható, hogy a *kočan* változat tulajdonképpen csak az oroszban, az ukránban, a bolgár-

ban és a szerb-horvátban eredeti, mert a lengyel kétségtelenül az oroszból, illetőleg ukránból való, a szlovák pedig már a j e l e n t é s e miatt is csak a magyarból származhatik. A *kočeň* kizárólag az oroszban van meg, még a legközelebbi rokon ukrán, fehér-orosz nyelvek sem ismerik. A *kocen* pedig kaj-horvát és szlovén. Teljesen hiányzik a szó minden változata a csehből és a két szorb nyelvből.

A szó eredete a mai napig sem világos, bár a megfejtési kísérletek száma immár tekintélyesre növekedett.

1. Az első megfejtési kísérlet tulajdonképpen csak hallgatólagosan jelentkezett. Miklosich ugyanis ismert etimológiai szótárában a *kočēnā* címszó alatt a szerb-horvát *kóčiti se* 'merevvé válni' igét is idézi, amiből következik, hogy szavunkat ebből az igéből származtatta (ugyanígy még Prebraženskij etimológiai szótára is). Ez azonban elfogadhatatlan ötlet. Ha esetleg el volna is valahogy képzelhető, hogy a *kočan* és a *kočeň* (< **kočъnъ*!!) a *kočiti* ige tövből származzék (ami azért nem egyszerű, mert egy *koči-* igetövből sem *-an*, sem *-nъ* képzős főnévre nincs analógia), a legfőbb akadály mégis az, hogy a *kóčiti* ~ *kóčim* ige nem közszláv, amelyből orosz, bolgár stb. szavak alakulhattak volna, hanem k i z á r ó l a g szerb-horvát. A *kóčiti* szó ugyanis, amelynek 'kereket fékezni' a jelentése, a *kóčiti se* igének pedig 'merevedni', a szerb-horvát *kòlac* ~ (G. *kóca*), szlovén *kolec* 'karó' jelentésű szó származéka: **kolčiti*. Hasonló jelentésfejlődés látható például az orosz *kolég* igében is, amely szintén a 'karó' jelentésű *kolz*-ból való (pl. beljé *kolom* zamerzlo 'a fehérnemű merevre fagyott'; *koletb*, *okoletb* 'a hidegtől megmerevedni'; ukrán *okolity* 'ua.'), de megvan a fent idézett orosz *kočēnā* igében is. A *kóčiti* szónak a szerb-horvátban egyébként megvan az eredeti 'karót beverni' jelentése is.

A lényeges azonban az, hogy ez a szó hangtanilag csupán csak a szerb-horvátban és a szlovénben alakulhatott. Ugyanis csakis itt alakulhatott az eredeti **kolčiti*-ből **kolčiti* > **koočiti* alakokon keresztül *kóčiti* (az ó emelkedő intonációjú *h o s s z ú* hang). Csak itt fejlődik ugyanis a szótagzáró *-l*-ből *-o* és sehol másutt (az ukránban és a szlovák nyelvjárásokban *-u*-vá). Mivel pedig azt nem tételezhetjük fel, hogy a *kočan*, *košeň* szavakat az oroszok a szerb-horvátból vették volna át, a szerb-horvát *kóčiti* szó a mi szavunk magyarázata szempontjából nem jöhet tekintetbe.

2. A második vélemény kiindulási pontja az óorosz-ószláv *kočan*, amely a bizánci-görög Georgiosz Hamartolosz világkrónikájának XIV. századi orosz szerkesztésű ószláv fordításában egyszer 'membrum virile' jelentésben fordul elő. Berneker etimológiai szótára, bár az egész szócsaládot ismeretlen eredetűnek jelzi, felveti mégis a gondolatot, hogy — amennyiben ez az egyszeri adat nem átvitt értelmű — esetleg összevethető volna egy indoeurópai eredetű szócsaláddal, amelynek főleg a germánban vannak megfelelői, és amely például a középelnémet *hagen* 'tenyészállat' szóban él. Ezt az óvatosan, szinte félve megemlített ötletet az utódok már teljesen bizonyosnak tekintették (így Preobraženskij, Mladenov, legutóbb Vassmer etimológiai szótárai). Pedig ez a magyarázat nem érdemel figyelmet. A *kočan*-nak ez az egyetlenegyszer előforduló jelentése ugyanis Georgiosz Hamartolosz *καλοτομείσθαι* kifejezésének szóról szóra való fordítása. A görög *καλός* ugyanis általában 'csutka, torzsa' jelentésű, ha a jelen esetben átvitt értelemben más is a jelentése, az óorosz fordító mindenesetre a köznapi értelemben fordította le. Mivel tehát 'membrum virile' jelentésű szó az oroszban tulajdonképpen nem volt, semmiesetre sem lehet szavunkat más nyelvek szavaival összevetni, amelyek ezzel a jelentéssel függenek össze.

3. Harmadikrak említhetjük Machek véleményét, aki cseh és szlovák etimológiai szótárában (Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957.) a szlo-

vák szót, anélkül hogy a többi szláv megfelelőket is figyelembe vette volna, a cseh *košťál* 'csutka, torzsa', szlovák *košťal* 'csont' változatának tartja. Hangtanilag nem fogadható el. A *košťal* világosan a 'csont' jelentésű *kost* származéka, abból pedig (ha elfogadnók is, hogy a *-jalz* képzőnek lehetett valami pejoratív **-janz* változata) a keleti-szláv nyelvekben **koščan*, a lengyelben **koszczan*, a bolgárban **koštan*, a szerb-horvátban pedig **koštan* vagy **košćan* volna a megfelelője. Még a szlovákban is **košťan* volna várható. Különben is, mint följebb már jelezttem, a szlovák szó egyszerűen a magyarból való.

4. Jelentéstani okokból nem fogadható el Güntert véleménye sem (Wörter und Sachen 11:137), hogy a *kočan* (amelyet ő elválaszt az óorosz szótól) az óind *kacas* (olv. *kačas*) 'haj', norvég *hagr* 'a ló sörénye, farokszőre' szavakkal függ össze.

5. Bernáth Béla felveti (MNy. 53:193), hogy mind az említett orosz és egyéb szláv szavaknak, mind a hozzá hasonló egyebeknek (pl. orosz *kočerýga* 'csutka, torzsa', *kočěšók* 'kis káposztafej', *kóčka*, *kočúra* 'bucka, füvesdomb', *kočúrjsja* 'összehúzódik, megmerevedik') nem valami 'merevedni' jelentésű **koč-* tő-e az alapja. Bár ezeknek az orosz szavaknak az eredete nem is világos (a *kočeryga* talán a 'szénvono' jelentésű *kočerga* hatása alatt alakult, a *kočěšok* pedig talán egy **kočěňšok*-ból rövidült), annyi mindenesetre bizonyos, hogy ilyen 'merevedést' jelentő **koč-* (helyesebben **kok-*, hiszen a *č* hang a keleti-szlávon és szlovénen kívül, ahol *tj*-ből és *kti*-ből is keletkezhetett, csak *k*-ből származhatik) tő a szláváságból nem mutatható ki. De ha mégis volt ilyen, az legfeljebb csak az oroszra nézve tehető fel.

6. Végül, de nem utolsósorban sokan vannak, akik a fenti szláv szavakat a törökből származtatják. A szó ugyanis 'csutka, torzsa' jelentésben néhány török nyelvből is kimutatható: oszmán-török *kočan*, csagatáj *qočan*, hakasz (egy altaji nyelv) *kočan* és kazáni-tatár *kočan*. Az utóbbinak Budagov szótára szerint a 'gyümölcs belseje, csutkája' jelentése is van. Bálint Gábor Kazáni-tatár szótára idéz egy *küčän* változatot is, amely szerinte az oroszból származik. Ebből a török szóból magyarázza a szláv szavakat Miklosich Türkische El., Munkácsi Bernát, Gombocz Zoltán, Lokotsch és sokan mások.

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A szónak a törökségben egyelőre nincs magyarázata, tehát még az sincs kizárva, hogy nem maga származik-e a szlávból, ahogy azt például már Radloff gondolta. Az is gyanús, hogy olyan kevés török nyelvben van elterjedve. Viszont a török mellett látszik szólni a szó földrajzi elterjedése (orosz, ukrán, bolgár, szerb-horvát, román, albán, újgörög) és a *kočän* alak hangsúlya. Ez ugyanis, ahol a szabad hangsúly uralkodik, mindenütt *v é g h a n g s ú l y o s*, épp úgy, mint a törökben. Még a szerb-horvát hangsúly is eredeti véghangsúlyra mutat.

A törökből való magyarázatnak azonban a legnagyobb akadály a legnagyobb *kóčēñ* (G. *kóčnja*) és a szlovén *kocēn* (G. *kocēna*) változat. A *kóčēn* első szótagbeli hangsúlya, és képzője egyformán a török eredet ellen szól. Még élesebben különbözik tőle a szlovén *kocēn* (amelynek hangsúlya *s z a b á l y o s a n* megfelel az orosz *kóčēñ* hangsúlyának, vö. pl. orosz *mjásó* ~ szlovén *mesô* stb.) a maga *-c*-jével. Ez különben mindenképpen súlyos kérdés, hiszen a szlovénben a *č*-ből sohasem lesz *c*, az orosz *č*-nek szabály szerint a szlovénben minden esetben szintén *č*-nek kell erre megfelelnie.

Ezek miatt a hangtani nehézségek miatt Fr. Sławski, a lengyel etimológiai szótár szerzője azt tartja a legvalószínűbbnek, hogy az egész szócsoport a szlávban idegen eredetű, ha nem tudja is eldönteni, hogy honnan való.

Ami a magyar szó eredetét illeti (változatai: *kocsán*, *kocsány*, *kocon*, *kocony* és *csokány*), első adat a *kocsány*-ra 1709-ből való és 'kukoricacsutkát' jelent (MNy. 53:193);

a többi változat a népnyelvből a XIX. század elejéről származik; az 1642-ből idézett 'tőkfilkő' jelentésű *kocsán* idetartozása kétes (MNy. uo.). Munkámban már jeleztem, hogy a *kocon*, *kocony* változatok csak a kaj-horvátból vagy a szlovénből származhatnak. a 'csutka, torzsa' jelentésű *kocsány*, *kocsán* szavaknál azonban nem tudtam eldönteni, a szerb-horvátból vagy a törökből valók-e. Ma a török eredetet egyáltalában nem látom valószínűnek. Esetleg a *csokány* változat sem magyar fejlemény, hanem jövevény lesz. Megvan a szerb-ben is, a románban is. De feltétlenül a magyarban keletkezett a mai 'kocsány' jelentés, vagyis a 'gyümölcs, virág szára', ezzel a jelentéssel vették át a szlovákba is.

II. Ezt mind előre kellett bocsátanom, hogy mondanivalóm tulajdonképpen tárgyára, a *kocsonya* szó eredetére rátérhessek. Bernáth Béla ugyanis a fent idézett 'merevedni' stb. jelentésű szláv szavakat éppen annak a bizonyítására hozza fel, hogy a magyar *kocsonya* igenis a szlovák *kočenina* szóból származik, ez pedig a fenti 'merevedni' jelentésű szavak valamelyikéből való. A fent elmondottak (és részben az idézett munkámban kifejtett vélemény) után elég lesz a következő tények leszögezése: 1. A *kočenina* szó *kočonina*, *kočoňa* változataival együtt egyedül a szlovákban él, ahol mint tájszó 1820 óta mutatható ki (kár, hogy Bernáth nem idézi, honnan vette a ruszin *kočonina* alakot; Baleczky Emil szíves szóbeli közlése szerint a *kočoňa* itt-ott előfordul) 2. a szláv-ságban valami 'merevedést' jelentő *koč-* tö sehol sem mutatható ki (szerintem még az oroszban sem, ahol számos ilyen eredetű és a fentihez hasonló jelentésű szó van), legkevesbé a szlovákban, ahol még a több szláv nyelvben meglevő *kočan* főnév is kimutathatólag a magyarból van átvéve. A szlovák szónak tehát egyszerűen nem volt miből alakulnia. (A *kočeniti* igéből különben is valami **kočeněnina* volna a várható alak!)

Ami pedig a szlovák *kočenina* stb. és a magyar *kocsonnya*, *kocsonya* egymáshoz való viszonyát illeti, persze addig, míg a magyar szó eredetét nem ismerjük, nehéz egész határozottan állást foglalni, hogy vajon a magyar szó való-e a szlovák-ból, vagy megfordítva. Mégis tekintettel arra, hogy a magyar szó az egész magyar nyelvterületen van elterjedve és századok óta van kimutatva, míg a szlovák csak bizonyos nyelvjárásokból igazolható (én például még soha életemben nem hallottam), inkább arra mutat, hogy a szlovák szó való a magyarból. A magyarból származtatja legutóbb Machek-nek fent idézett cseh és szlovák etimológiai szótára is. Hogy egy *kočenina*-ból könnyebb megérteni egy *kocsonnyá*-t (ahogy a *kocsonya* szó a régiségben jelentkezik, és ahogy helyenként még ma is hangzik), az igaz lehet, de tévedés, hogy a *kocsonnyá*-ból a *kočenina* nehezen volna érthető. A *če-* ~ *čo-* a szláv nyelvekben, így a szlovákban könnyen változik (eredetileg ugyanis palatális mássalhangzó + *o* nem állhatott egymás mellett), az *-ina* pedig gyakori képző, részben főnevesítő funkcióban (pl. ősszláv *sol-n-ina* 'szalonna'), részben az ételnevekben, húsnevekben.

Mindezek után ma is kénytelen vagyok megismételni a SzlJsz. I, 860. lapon kifejtett véleményemet, hogy *kocsonya* szavunk eredete nincs tisztázva, de szláv nem lehet.

Kniezsa István

Ököritő. 1. Ezt a Szatmár megyei településnevet Orosz Endre (Nyr. 11:47) éppen úgy az *Ököritő* „összevonás”-ának tartotta, mint Petri Mór a hasonló nevű szilágysági település nevét (l. tőle: Szilágyság vármegye monográfiája 4:159), holott a név történeti alakjai nem engedik meg ezt az eredeztetést. (A történeti alakokra nézve l. az alább idézendő helyeken kívül Petri: i. h., Maksay Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 187.) Éppen a történeti településnév-adatok ismeretében Simonyi Zsigmond

jogosan vélekedhetett úgy, hogy a címbeli településnév utótagjában az *szik* ige egyszerű -t műveltető képzős jelen idejű melléknévi igenévi *ító* származéka őrződött meg. Maga az alapige tehát ugyanolyan alakulás, mint amilyen például az *ázik*, *eszik* és *gyónik* ige egyszerű műveltető -t képzős régiségbeli *ázt*, *ét* és *gyónt* formája, valamint amilyen a belőlük képzett melléknévi igenévi *áztó*, *étó* és *gyóntó* származék (TMNy. 427—8; Bartha Katalin: A magyar szóképzés tört. Bp., 1958. 41—2). Ide kapcsolta később Simonyi a TihAl.-béli *itu*-t is, mert Melich Jánossal és Erdélyi Lászlóval együtt úgy vélekedett, hogy ezt is az *ító* hangalaki változataként kell számon tartanunk (l. tőlük: Nyr. 43:329, MNy. 10:27, NyK. 34:398). Bárczi Géza azonban az *ító* értelmezést határozottan helyteleníti, s az *itu*-t, úgy látszik, a későbbi *ú* 'ivás' főnév régebbi, rövid tövéghangzós formájának tartja (l. tőle: TihAl. 36).

Már Csánki Dezső és nyomában Melich János kimutatta, hogy a szilágysági meg a Szatmár megyei *Ökörítő*-n kívül volt még a középkorban az egykori Zaránd megye területén is egy ilyen nevű település (1515: *Eukerytho*) ; erre nézve azonban az egyszeri említés után nem ismerünk adatokat (l. Csánki 1:740; K. P. [= Melich János] MNy. 12: 24). Éppen ezért nem tudhatni, mikor pusztult el ez a település.

2. Mindezekhez pótlásként hozzátehetem, hogy nemcsak ó- és középmagyar kori településnévként, hanem újmagyarkori más helynévi előfordulásból is ismeretesek *Ökörítő*-k. Egészen késői, múlt századi végi helyszíni gyűjtésből idézhető Bodrogolaszi és Tokaj helynevei közül egy *Ököri tó* alakban írt tó-, illetőleg egy *Ökörítő* formában lejegyzett tó- vagy mocsárnév (Nyr. 2:282, 43:238 és — nyilván szerkesztői elnézésből — újra közölve: i. h. 375). A jelentéktelenül eltérő írásmód ellenére mindkét helynév az előbb említett három településnévvel azonos jellegű, sőt nagyjában azonos korban keletkezett helynévalakulás lehet. A bodrogolaszi *Ököri tó*-t azonban már vagy a helyi vélekedés, vagy a lejegyző etimologizáló törekvése (vagy mindkettő!) — egyébként képtelen — *Ököri* elő- és *tó* utótagú jelzős szerkezetté, illetőleg összetétellé bontotta szét, a tokaji *Ökörítő* viszont a lejegyző tollán megmaradt eredeti összetételes formájában, esetleg azért is, mert a lejegyző ismerhette a szilágysági, illetőleg a Szatmár megyei *Ökörítót*.

3. Az eddigi kutatás megállapította ugyan, hogy az egyszerű -t műveltető képzőt az elemismétlődéssel keletkezett -tat-, -tet műveltető képzőbokr váltotta fel (TMNy. 427—8; Bartha i. m. 41—3, 45—6), de — mint annyi képzőnk esetében — közelebről itt sem állapíthatta meg, hogy milyen időszakaszban történt ez a változás. Minthogy az eddig ismeretes adatokból ítélve az elemismétléses képzőbokr megszületésének legalábbis már a XIV. század dereka előtt, tehát olyan korban meg kellett történnie, amely idő tájt egységes irodalmi nyelvről még beszélni nem lehet, minden valószínűség szerint a képzőváltás a magyar nyelvterület különböző részein itt-ott más-más időszakaszban mehetett végbe, s így a régi meg az új képző harca is más-más korban zajlódhatott le. A legrégebbi adat ugyanis az elemismétlődéses -tat-, -tet képzőre már a KT.-ből idézhető: „Furisce *etety* ymleti” (TMNy. 91; B. Lőrinczy Éva: KT. és Sz. 11, 166; Bartha i. m. 45). Utána a kódexek korából természetesen még számos -tat-, -tet képzős származék ismeretes. Minden valószínűség szerint azonban a középmagyar kor végén már csak az elemismétléses újabb képzőbokr tekinthető igazában elevennek. Ennek ellenére az egyszerű -t képzős származékok az újabb képzősök mellett még sokáig élhettek. Az *ászt*-ra például feltűnően van még 1763-ból (!) is német nyelvű magyar nyelvkönyvből, tehát egy gyakorlati céllal, hihetőleg a beszélt nyelvet rögzítő forrásból adatunk (l. NySz.). A *gyónás*-t ugyan a NySz. még Kresznericsből is idézi, de bár ott erre adatot nem találok, fellelhető még a nagyszombati kiadású, 1681-i jezsuita Regulákban (NySz.) is. Az *ét*-re és

a megétés-re ugyan csak a Guary-kódexből van történeti adatunk, de az *ét* 'etet' és a *megét* 'megmérgez, megétet', *megétődik* 'megmérgeződik, megétetődik' igét, valamint az *étő* 'méreg' főnevet és az *étőgyék* ~ *étőgyik* 'targyík; salamandra maculata' összetételt a székely és a csángó nyelvjárás még ma is ismeri (MTsz., CsángóSz. és saját gyűjt.). Természetesen ebből éppen úgy nem következtethetünk a *-t* képző XVII—XVIII. századi vagy éppen a csángó és a székely nyelvjárásokbeli mai eleveenségére, mint ahogy nem bizonyosság erre a mai magyar szókinés számos, elhomályosult *-t* képzős származéka (pl. *bont*, *hint*, *ont*, *ront*; *fojt*, *fűt*, *gyűjt* stb.) sem. Ilyenformán tehát nem lehet azt állítani, hogy az egyszerű műveltető *-t* képző sokáig eleven lett volna, vagy — akár csak egyes nyelvjárásokban is — máig eleven volna.

4. A nyelvjárástörténeti kutatások előrehaladásával talán majd lehetséges lesz egyes esetekben a *-t* ~ *-tat*, *-tet* képzőváltás időszakaszát közelebről is meghatározni. Éppen egy ilyen esetet akarok most még különleges nyelvjárástörténeti érdekességgént megemlíteni.

Az erdélyi oklevélszótári és helynévtörténeti anyag gyűjtögetése rendjén ráterelődött figyelmem a Kolozsvár közelében fekvő Apahida középkori helynévanyagában egy olyan *Ökörítő*-ra, amelyet eddig nem tartottak nyilván. Noha e helynevet Csánki (5:328) egy 1326-i határjáró oklevélből már idézte, az onnan ismert, mai helyesírással átírt alakkal nincs mit kezdenem. Szerencsére azonban hozzáférhető számomra az eredeti oklevél a Suky családnak Kolozsvárt őrzött, középkori oklevelekben gazdag levéltárában. A Jakó Zsigmond és Dani János szíves segítségével előkerített eredetiből a következő idevonható szövegrészleteket írtam ki: 1326: „ad stagnu(m) *Hukurythou*” | „ad ip(su)m stagnu(m) *Hukurythou*”.¹ — Ugyanez oklevélnek az Országos Levéltárban őrzött 1428-ból származó átírásában (Dl. 28721) „stagnum *Hukurihou*”, majd tovább *Hukurihou* és *Hokorythou* írásváltozattal találkozunk. (Ez utóbbi adatok kijegyzéséért Jakó Zsigmondnak tartozom köszönettel.) Közelebről aztán Kolozsvár város ólevéltárából előkerült egy 1548-ból való apahidai határjáró oklevélnek egy 1643-ban kelt átírata. Ebből a következő, bennünket most közelebről érdeklő szövegrészletet írtam ki: „... descenden(do) ad queda(m) monticulum sub quo erat loc(us) exiccat(us) stagni cuiusdam quod incole de Apahida *Eokeor Itato to* appellant” (Kolozsvári Állami Lt. Kolozsvár város ólevéltára. Fasc. I. n. 163).

5. Ebből a határjárásrészletből legalábbis két nyelvjárástörténeti tény nyilvánvalóan megállapítható. Az egyik az, hogy az egykori apahidai magyarság tudatában az 1326—1548 közé eső időszakaszban annyira nem homályosodhatott el az *Ökörítő* (> *Ökörítő*) helynév eredete, hogy valamikor e két időpont közötti két század alatt, a *-t* képzős helynévi származékot az „újonnan” keletkezett *-tat* képzőbokros helynévalakkal ne cserélhették volna fel. Az „új” *Ökörítő* (*tó*) tehát Apahidán újraképzéssel, nem hangváltozás eredményeként keletkezett.² A másik megjegyezni való ebből a megállá-

¹ Az oklevél újabban eredeti szövegében és román fordításban is megjelent (I. Documente privind Istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania 2:378—81; az idézett adatok a 387. lapon. A román fordításban (193—6) a helynév *Balta Boilor* 'Ökrök tava, mocsara' alakban szerepel (de l. az alábbi értelmezést).

² Persze az alakulás lehetőségei között számon tartható az is, hogy mivel a szóban forgó, nyilván ökörítatásra használt állóvíz hihetőleg még az újabb névalakulás korában is meglehetősen, az újabb *Ökörítő* *tó* név a régi *Ökörítő* elhalála után önállóan keletkezett vízrajzi név. E feltevés számbavétele esetén is azonban az újabb helynévalakulás időpontjában legalábbis elavulóban levőnek kell tekintenünk a *-t*, és „újszületett”-höz illően elevennek a *-tat*, *-tet* képzőt. — Ilyen, a természeti vízrajzi adottságokat tükrözőtető újabb névadásra már azért is gondolhatunk, mert Apahida határa — helyszíni ismereteim bizonyossága és a történeti helynévanyag tanúsága szerint — állóvizekben

pításból következik: Az *Ökörítő* alak szükségzerű megszületéséből és a régebbi *Ökörítő* — nyilván lassú — elhalásából meglehetősen valószínűséggel arra következtethetünk, hogy az apahidai helyi nyelvjárásban az 1548. évi időpontot megelőző időkben a *-tat*, *-tet* képző már olyan mértékig eleven képzővé vált, hogy behatolt a nyelvi megrögzülésre természetszerűen hajlamos helynévanyagnak egyik tagjába, és új helynévalakulattal váltotta fel az egyszerű *-t* képzős származékot. Mindez továbbmenőleg azért is értékes adalék, mert egy Kolozsvár környéki eltűnt magyar nyelvjárásnak egyik korabeli alak-tani változására nézve őrzött meg számunkra egy érdekes adatot.

6. Az itt kifejtettek ismételtelen rámutatnak arra, hogy ha a nyelvtörténeti kutatásban az ómagyar kortól mennél megszakítatlanabb folytonosságban tudunk adalék-sorozatokat egybeállítani,¹ nemcsak különlegesen a névélettan kérdéseire vonatkozólag kaphatunk értékes felvilágosításokat, hanem a történeti hang-, alak- sőt bizonyos mértékig a történeti mondatban vonatkozásában is máshonnan ki nem bányászható adalékokra tehetünk szert. Az ilyen apró adalékok egybegyűjtése hozzásegíthet szerencsés esetekben aztán majd a nyelvtörténeti jelenségeknek történeti nyelvföldrajzi szemléltetéséhez is.

Szabó T. Attila

Az „egri név” (Egy szólásunk eredete és értelmezése.) 1. Az *Eger* város nevéből képzett melléknév, az *egri* hangsor a legkülönbözőbb jelzős szerkezetekben szerepel jelzőként a köznyelv szokincseiben, illetőleg a mai nyelvhasználatban is: *egri ember*, *egri vár*, *egri nők*, *egri csillagok*, *egri bor*, *egri bikavér*, *egri hősök*, *egri vitézek* stb. Kevésbé ismert, főleg irodalmi és népnyelvi formáit is érdemesnek tartjuk regisztrálni: *egri asszony* (Baróti Szabó: *Eggy Egri Asszony* Vitéz Tselekedete), *egri törökvér* (= vörös egri bor: Jókai, Vahot Imre), *egri bércek*, *egri hangok* (Petőfi), *egri amazon* (Tárkányi Béla), az *egri Dobó* (Vörösmarty), *egri (szép) napok* (Tóth Kálmán), *egri pulyka* (vö. Elülhetünk már, mint az *egri pulyka*), *egri szent* (vö. „Faszolsz, mint az *egri szent*”), *egri hívek* (vö. „Válogat mint az *egri hívek* a templomban”).

2. Gyakran hallhatjuk és olvashatjuk az *egri név* jelzős szerkezetet is önálló nyelvi funkcióban („méltó az *egri névre*”) éppenúgy, mint egy szólás, illetőleg mondatértékű frazeológiai egység („Felütötte az *egri nevet*”) alkotó elemeként.

Hogyan alakult ki ez a nyelvi forma, hogyan állt össze ez a két szó, milyen minősítést ad az *egri* jelző a *név* jelzett szónak, s vajon eredeti szótári értékűek-e az *egri* és a *név* hangsorok, vagy jelképesen valami mást, valami többet is kifejeznek, s ha igen, milyen jelentésváltozás ment végbe e jelzős szerkezetet alkotó szavakon? Azt is érdemes megvizsgálni, mióta él ez a nyelvi kifejezés, s milyen nyelvi formákban variálódik az a frazeológiai egység, amely az *egri név* jelzős szerkezetet tartalmazza.

meglehetősen gazdag lehetett. Pl. 1548/1643: „stagnum Holtviz” | 1679: Darvas. Pap-tava | 1754: Pap tója | 1775: Kerek tó | 1812: Búdös tó || A román helynévanyagban 1770 k.: La Szupra Thouluj. La Thou Jakaboja (!). Peszte Búdös Thou. La Darvas 1773/1801: Lá Teu Retund. Lá Budus Tó | 1808: La Tou Popi | 1812: Lá Teu in vurvu gyáluluj | 1864: Teu. (Az adatok a kéziratot Erdélyi Helynévtörténeti Adattár [I. erre MNy. 54: 503–9] 16. dobozából valók. A helyneveket csak egyszer, első előfordulásuk keltével idézem; a későbbi adatokat helykímélés céljából elhagyom.)

¹ E vélekedés gyakorlatban való alkalmazásának fontosságára Pais Dezső már jó régen rámutatott (I. MNy. 36:63–4. — L. még e szempontot többé-kevésbé kidom-borítva: Lőrincze Lajos: Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp. 1949. 6 kk. és tölem: MNy. 30:175, 54:503–9 és következő dolgozatomban: Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket? Kolozsvár, 1938.).

3. Hogy az *egri név* többet jelent, mint e két szó szótári jelentésének összege, különösen kitűnik, ha a következő szólásokban figyeljük meg e jelzős szerkezet nyelvi szerepét: *Felütötte az egri nevet, elkapta az egri nevet, elnyerte az egri nevet, felkapta az egri nevet, felkötötte az egri nevet, felcsapta az egri nevet, kivívta az egri nevet.* Ez a szólásunk is — különböző nyelvi formákban — olyan állandósult szókapcsolat, frazeológiai egység, amelyet átvitt értelemben használunk, s ez eleven, színes, kifejező szólás köznyelvi értelme: 'vitéz, hős, bátor, híres, helytálló, nagy tetteket véghezvivő, derék, elszánt' stb.

Kresznerits Ferenc (Magyar Szótár 1831.) már nemcsak egyszerűen szótározza az *egri név* nyelvi alakulatot, hanem helyesen értelmezi is: „nomen illustre, celebratum a fortitudine”. Kresznerits utal e nyelvi forma szólásban való szerepére, és idézi a *Föl-ütötte az egri nevet* szólást is. Forrásul Szirmayt jelöli meg, illetőleg Szirmay könyvének (Hungaria in Parabolis. 1804.) következő kitételeire utal: „Cum anno 1552 Agriensis arx contra vniversam Orientis vim per Hungaros fortiter defenderentur, virtusque propugnatorum vniversa Europa celebraretur, siquis ex Hungaris heroicum quodpiam facinus commisit, gloriam Agriensium adaequasse dicitur: *Fel ütötte az Eгри nevet...*”

Szirmay e szólás eredetére vonatkozólag Istvánfit idézi („Vide Istvánffy Lib. XVIII. et art. 25, 1553.”) s nem véletlenül. Tudjuk — s ezt a NySz. (3:905) alapján Tóth Béla is említi (Szájrl szájra. Bp., 1901.) —, hogy már Medgyesi Pál egyik munkájában (Szt. Atyák Öröme... Albae-Juliae, 1640.; Ajanlo Level) olvashatjuk e szólást, s Medgyesi is Istvánfit jelöli meg forrásnak szólásunk keletkezésével kapcsolatban. Medgyesi elmondja, hogy az 1552-i ostrom alkalmával „a boldog emlékezetű Dobó István, akkori Eгри fő Kapitány... örök emlékezetre méltó képpen, meg-is oltalmazá az Várat... és mikor az Ellenség az Vár alól el indult, edgy a' Törökök közzül a' Várbelieknek hallattakra kiáltotta ez szokat: Emberek vadtok Egriek és mindenkor azoknak tartalak”. Medgyesi itt kapcsolja be Istvánfit, s így folytatja mondanivalóját: „...Istvánfi így concludál: »Ez lőn Eger igen nehéz ez rettenetes szállásának kiménete, mellyel tsak az előtt az külső Nemzetek előtt elvesztett Magyar nevünket láttatunk vissza nyerni». Istvánfi idézett művének (Historiarum De Rebus Vngaricis Libri XXXIV, Coloniae Agrippinae, 1622.) megfelelő részében (Lib. XVIII.) valóban ezt írja: „...singulari vi... qua amissum apud exteris gentes paulo ante *Vngarici nominis decus forti atque felici laude recuperasse, visi sumus*”. Számunkra, illetőleg szólásunk eredetére és értelmezésére vonatkozólag igen értékes adatot tartalmaz Medgyesi gondolatmenetének befejező része: „Talám innen költ osztán az *Eгри név*, hogy a' ki valamely dolgot dítsetessen végben-vitt, vagy valami vitézséget tselekedett, azt szokták fölöle mondani, hogy *felütötte az Eгри nevet...*”

Medgyesi helyesen ítélte akkor, amikor ezt a szólásunkat kapcsolatba hozta Eger várának 1552-i hősiei védelmével. Az ostrom első énekese, krónikása Tinódi már „ezer ötszaz es az otven haromba” dicsérettel emlegeti és példának állítja az egész nemzet elé az egri vitézek, az egri hősök, az egri nők, „az Eгри népnek” hősi helytállását, bátorságát, vitézségét, külön is kiemelve, hogy „van ezöknek nagy vitessege”, s az egriek hősi helytállásukkal „io neuet nyerenec” (Tinódi: Cronica 1554: Eger var viadalyarul valo enec, — Eгри historianac sommája). Tinódi nyomán Európa számára Zsámboki (Sambucius) latin nyelven ad hírt 1553-ban az egriek hősi küzdelméről, s díszítő jelzőivel (Dobó: „vir expugnabili fortitudine”, Mecsek: „vir bello manu potens” stb.) hozzájárult ahhoz, hogy az egriek hősieisége Európaszerte bekerüljön „a hír könyvibe”.

M. Chiabai, a Dobók alumnusa 1556-ban ismét csak Tinódi alapján latin nyelven ír dicsőítő verszetet az egri vitézek hősi helytállásáról (Encomium arcis Agriae mirabiliter ac vere divinitus servatae, Anno d. MDLII.), kiemelve azt is, hogy ezek a hősök nemcsak Egert védték meg az ellentől, hanem az egész magyar haza és nép jó hírű védelmezőit is tisztelhetjük bennük („Agria non sola est servata potenter... tota sed Hun-

gariae tellus servatur ab hoste...”). A „jó hírt nevet viselő” egriek jó nevét csak öregbí-tették, tovább növelték az egri végvár vitézei, s ismét csak hiteles tanú, az egri végvár katonája, Balassa Bálint tanúsítja, hogy az egri vitézeknek, a „végek tükörinek”... „vitézségét minden föld beszéli”, s a „végbelieknek, az ifjú vitézeknek”, az egri vár katonáinak „vagyon mindeneknél jó neve” (Balassa: Valedicit Patriae — Egy katoná-ének). A jó név a végvári katonák szókinszében azt is jelenti, hogy az a vitéz, akinek „jó neve” van: ’hős, bátor, elszánt, vitéz tetteket véghezvívó, híres, hírneves’. A régi magyar nyelv szóhasználatában a nagy nevet, jó nevet nyerni kifejezés azt is jelentette: ’elhíresedni, jó hírt nyerni’. Baranyai Decsi (Adagiorum 1598.) egyik közmondásában ilyen értelemben is használja ezt a szót: „Szép dolog, hólta után embernek az jó hír nêw”. Rimay János tanúsága szerint is a bátor, a hős, az elszánt, a harcos végvári katona jó híre nevével örvendezik:

Véres fegyverével, kinyitott sebével

Haza tér, örvendez jó híre nevével (Összes versei. Bp., 1955. Egy katonáének).

A XVI. és XVII. században a bátor katonák, a végvári harcosok legfőbb vágya jó nevet szerezni (vö. Takáts S.: Régi magyar kapitányok — Rajzok a török világból. 2. Bp., 1915.), s éppen az egriek jó híre, neve, „országosan ismert lévén... siettek Egerbe a próbált vitézek és Balassát is az egriek jó híre, neve csalta ide...” (vö. Takáts: Régi magyar kapitányok 197). Nem véletlen tehát, hogy 1552 óta az egri jelzőbe belesugár-zott a jó, a vitéz, a bátor, a hős, a helytálló, a nagy tetteket véghez vívó, továbbá a clarus, berühmt, híres, elhíresedett szavak, kifejezések jelentése is.

Kassai József szókönyvében a „Meg érdemli az Egri nevet” szólást tehát helyesen értelmezte így: „Megérdemli az Egri nevet, azaz híres, deli és nevezetes lészen, mertt a’ történet tudománybann (Historia) híresek az Egri Aszszonyok, és a’ Törökök ellen diadalmassan ’s ditsőségesenn hartzoltanak”. Az idézett szólást tehát a történeti alapon keletkezett márkajeggyel látja el.

Kassai Peretsényi Nagy László Heroineis (1817.) című munkájában is azt olvas-hatta, hogy az egri hősök, elsősorban „az egri amazonok” 1552-i várvédelmi harca nagy hírt és nevet szerzett az egrieknek, amiről a „Felütötte az Egri Hírt” szólás is tanús-kodik.

4. Az egri névvel és e kifejezést is tartalmazó szólásokkal (pl. Kívíva az egri nevet) kapcsolatban Erdélyi János is helyes véleményt nyilvánított. Magyar Közmondások Könyve (Pesten, 1851.) című kiadványában e két formáját közli szólásunknak: *Elnyerte az egri nevet, Felkapta az egri nevet*, s így értelmezi: „Az egri vitézektől eredő közmondás, kik Dobó parancsnoksága alatt páratlan hősiességgel oltalmazták Eger várát 1552-ben a török ellen... az egri tehát annyit jelent mint hős, vitéz”. Szvorényi József is „A magyar nép eszejárása közmondásaiban” (Egri Főgimn. Ért. 1888—89.) című, igen értékes írásában a „történeti keletkezésű” közmondások, szólások közé sorolja szólásunkat, s az *Elnyerte az egri nevet* változatát így értelmezi: „*Elnyerte az egri nevet*, vagyis a hős, vitéz, s általában a derék nevet... 1552-ből való [ti. a szólás!], mikor az egriek Dobó István várnagy vezérlete alatt fényes hősiességgel védték meg az egri fellegrárat”.

Pelkó Péter „Eredeti Magyar Közmondások és Szójárások” (Rozsnyón, 1864.) című gyűjteményébe felvette a szólásnak Erdélyi által is közölt változatait, s megismétli a szólás értelmezésében is Erdélyi kitételeit: „*Felkapta az egri nevet* jelenti tehát azt, hogy hős, dicső nevet kapott hős tetteiért, érdemeiért”. Ballagi Mór is szótározza (A ma-gyar nyelv teljes szótára. 1867.) *Kívíva az egri nevet, elnyerte az egri nevet, felkapta az egri nevet* szólásváltozatokat, s így értelmezi őket: híressé lett!

5. Már az eddigiekből is kitűnt, hogy szólásunknak változatos formái alakultak ki. A továbbiakban — éppen a használat, a funkció vonalán kívánjuk e változatokat bemutatni.

A szólást — eddigi ismeretünk szerint — legelső feljegyzője, Medgyesi, *Felütötte az egri nevet* formában közli és értelmezi. Gyarmathy Sámuel (Okoskodva tanító Magyar Nyelvemester 1794. 2: 262) az *üt* igével kapcsolatban ismert szólásként ismét csak a *Fel-ütötte az Egre nevet* változatot idézi.

Természetesen az egri vár hős védelméről, Dobó István és vitéz társai hősiességéről szóló történeti írások, prózába és versbe formált ünnepi, alkalmi megemlékezések gyakran emlegetik az *egri név* kifejezést, illetőleg szólásunk valamelyik változatát. „Dicsfény derüle a hős egri névre” — éneklí egy alkalmi versszerző az egri 1552-i várvédelemmel kapcsolatos történelmi verszetében (Sebők László: Szarvaskő. Eger, 1872. 48. sz.)

Az egri Dobó-szobor leleplezési ünnepére írt alkalmi költeményben sem véletlenül olvashatjuk, hogy „Dobó... az *egri név* hirdetője” (Borsodi László verse, Komáromy Ödön zenéje: Dobó induló. Egeri Híradó 1907. 59. sz.). Az egri Dobó-szobornál rendezett ünnepélyek alkalmi szónokai is természetesen beleépítik beszédükbe szólásunkat például ilyen összefüggésben: „A törököt elkergetik Eger vára alól, s Dobó István hős társaival kivívta az *egri nevet*... s ti egri ifjak tegyétek még ragyogóbbá az *egri nevet*” (Nagy Béni ünnepi beszédéből. Egeri Híradó, 1907. 84. sz.). A tudományos igénnyel megírt történelmi szerzői is gyakran utalnak a szólásra. Így tesz például Balogh János Egervár története (Eger, 1881.) című írásának az egri nők helytállásáról emlékező sorai: „Oly elszánt hősiességgel harcoltak, mint a férfiak, s velük együtt *kivívták az örök hírt és dicsőségű egri nevet*”.

A Borovszky által szerkesztett „Magyarország vármegyéi” sorozat „Heves vármegye” kötetében az egri vár 1552-i védelmét leíró cikk is utal szólásunkra: „A harcban Dobó István vitézeivel a személyes bátorság bámulatos példáját adta, hős társaival *kivívta az egri nevet*” (Nagy B.: Heves vármegye története). A szólás közismertté tételét is szolgálták tehát az egri vár történetét tárgyaló írások akkor, amikor — elsősorban *Kivívta az egri nevet* formában — közlik szólásunkat is. Nagy Béni „Eger ostroma 1552-ben” című értekezésében (Békefi-emlékkönyv 1912.) is ezt teszi: „Dobó István megmenté Eger várát a megsemmisüléstől, s *kivívta az egri nevet*”.

„A magyar nemzet története” című írásában (2:73) Jókai is szép sorokat szentel Dobó emlékének is, s az egri vitézek hősi helytállásáról írt megemlékezését így fejezi be: „Ha valakit nagyon fel akarnak dicsérni, csak ezt mondják róla: *Kivívta az egri nevet*.”

6. Az ilyen jellegű írások, illetőleg szólások idézését még folytatni lehetne, bennünket azonban inkább azok a megnyilatkozások érdekelnek, amelyekben ez a történelmi eseményhez kapcsolható szólás alkalmi használatban, határozott stilisztikai értékben kap nyelvi szerepet, s még valamilyen vonatkozásban Egerre, az egriekre, az egri eseményekre utal.

Vahot Imre például Úti élmények című írásában (Napkelet 1857. 51—2. sz.) egri tartózkodásával kapcsolatban ezeket írja: „...miután Miskolcra az állandó színház eszményének mintegy megtestesülését hoztuk ide Egressy Gáborral, megpendült azon terv, hogy Egernek is legyen állandó színháza... a jelen voltak lelkesedéssel karolták fel ez ügyet, s így bizton remélhető annak hováhamarábbi valósulása... *így vívják majd ki az egri nevet*”.

Herman Ottó, a Budapesti Hírlap hasábjain (1898.) sem véletlenül idézi az *egri nevet*: „Van Egernek a török világból dicső hagyománya, melynek sugárkévéje az *egri név*be van gyűjtve”. Hogy az *egri név*-ben mint nyelvi egységben a cselekvő hazafiság, a hősiesség, a bátor kiállás stb. nyert tömör megfogalmazást, arra Zalár József

több egri vonatkozású költeményének szólásunkat is idéző sora nyújt bizonyító példát (Dobó és az egri nők. Az egri vár, Kossuth Egerben stb.).

„Az egri név” címmel, 1896-ban politikai háttérű verset ír, korhólván benne a megalkuvó egrieket, s így fakad ki: „A hős hazafi, büszke egri név... A szálló ígék könyvéből kitörlik” (Összes költ. 3:171). Hogy az *egri név* életét elvenni, nyelvünk szóláskincséből kitörülni nem lehet, arra ő maga is bizonyítékot szolgáltat, mert később „Az egri vár” című költeményében már így énekel róla: „Te halhatatlan *egri név*”.

Hogy egri vonatkozásokban valóban gyakran kap nyelvi funkciót ez a szókapcsolat, a sok példa közül még néhányat óhajtunk idézni. Tóth Béla a Pesti Hírlap hasábjain (1899. jún. 2.) írt nyílt levelében megdicsérvén az egri polgárokat, hogy sok huza-vona után Gárdonyinak, telke kiegészítésére a háza előtti területsávot átengedték, így fejezi be levelét: „Hát Dobó István városa csak nem hagyja az *egri nevet*”. Az Eger című lap (1912. 46. szám) meg arra szolgáltat példát, hogy Egerben a köznyelvi szóhasználatban is élt a nyelvi egységet alkotó, átvitt értelmű *egri név* kifejezés: „A pécsi kerületi tornaversenyre tegnap délelőtt indult el főrealiskolánknak 32 tanulója... reméljük, hogy dicsőséget hoznak az *egri névre*”.

7. Hogy szólásunk használati köre tágabb, s az egri vonatkozásokon túl is jellemző erőt, stilisztikai értéket képvisel, több példa is tanúsítja. Gyakran szövi bele verseibe szólásunkat Csokonai Vitéz Mihály is. A Diétai Magyar Múzsában (1796.) pl. a következő változatot így építi bele versébe:

Mennyi sok ellenség viadalján,
hány hadi tűzbe
Nyertetek egri nevet... (Harsányi—Gulyás: Csokonai V. M. Összes

Művei. I/1:80).

A Dorottya (3. könyve) sorai között meg így tűnik fel szólásunk:

Kik állottak belé a leány seregbe,
Kik voltak vezéri az amazonoknak,
S örök *egri nevet* kik nyertek magoknak

Csokonai a Tempefőiben (a VII. jelenésben) „domine Csikorgó poeta” szájába adja a szólást:

Menjen kend a nemes gavallérok közé,
Ki nyér egri nevet, akkor lássuk, Valé

A magyar szóláskincs gazdagságából gyakran merítő Jókai Mór is többször felhasználja szólásunkat, például ilyen szövegösszefüggésben: „Hevesi gyerek volt, ugyan messze került, de az *egri nevet* viselte emberül” — „Most is dicsőség, ha valakiről azt mondják: *Kivívta az egri nevet*” (Eml. 2:298).

Déryné, naplójának e mondatában: „Én és Gábor *kivívtuk magunknak az egri nevet*” stilisztikai értékben használja fel szólásunkat, hasonlóképpen Csengery is e mondatában: „A Korondfalvi nőegylet *kivívta magának az egri nevet*” (Munkái: 3:179). A Vahot Imre szerkesztette emlékkönyv (Honvédek könyve) egyik mondatának, illetőleg megállapításának gazdag hangulati értéket kölcsönöz írója azáltal, hogy szólásunkat szervesen illeszti bele e mondatba: „Hegyesen *vívták ki* Guyon honvédei az *egri nevet*”.

8. Hogy a szólást alkotó szavakon egységesen bizonyos mértékű és értékű jelentés-változás ment végbe, az eddig idézett példákon kívül a nép szájáról feljegyzett válto-

zatok is bizonyítják. Bálint Sándor (Szegedi Szótár: 1:312) *Főnyerte vele az egri nevet, Nem nyerte fő vele az egri nevet* változatokban közli szólásunkat, s megjegyzi, hogy a szegedi és környéki nép akkor él ezzel a szólással, amikor azt akarja kifejezni, hogy valaki „becsületet szerez magának valamivel, nem szerzett magának vele becsületet, bármennyire akarta is”. Saját gyűjtésünk példái azt bizonyítják, hogy szólásunk a nép ajkán ma is él — főleg az öregebbek szóhasználatában. Eger és környéke természetesen ismeri a szólást, elsősorban *Kívírtá az egri nevet* formában s 'hős, vitéz, helytálló, becsületes, munkájában nagy sikereket elérő stb.' jelentésváltozatokban.

Ondon (Borsod megye) *Kívírtá az egri nevet* változat 'sikerült neki, nagy akadályt győzött le' jelentésben tölt be nyelvi funkciót. Adatszolgáltatóm (Benke Kálmán) szerint itt is csak az idősebbek élnek vele. Ugyancsak az idősebb generáció nyelvhasználatából gyűjtöttem össze példáimat a Tokaj-Hegyalján, a Hegyközben és a Bodrogközben is. A szólás inkább az *Elnyerte az egri nevet* változatban él, de hallottam a *Kívírtá az egri nevet* formát is. A Hegyalján érdekes jelentésárnyalata is kifejlődött szólásunknak: „*Mintha ő nyerte volna el az egri nevet*” — mondta egy munkacapat egyik tagja társáról, s ezzel azt akarta mondani, hogy az illető „úgy viselkedik, mintha köze volna valami nagy dolog elvégzéséhez, dicsekszik is olyan dologgal, amihez nem sok köze van”.

9. Végül összefoglalásul vizsgáljuk meg szólásunk nyelvi formáját s azt, hogy az *egri név* szókapcsolaton hogyan és milyen jelentésváltozás ment végbe. A tárgyalt szólásban a következő szavak funkcionálnak leggyakrabban: 1. *felüt*, *elnyer*, *kívív*; 2. *egri*, 3. *név*.

Eddigi vizsgálódásunkból már kitűnhetett, hogy a szólás jelentéstartalma egységben jelentkezik tudatunkban, s ezekkel a szinonimákkal egyenlő értékű jelentést hordoz: *hős*, *vitéz*, *bátor*, *kütaró* stb. Erre utal nagyon találóan Gárdonyi Géza is az Egri csillagokban. Pető főhadnagy „érces, mély hangon lelkesíti a népet”, s ezeket mondja: „A mi bátorságunkról beszél mind a világ! Még száz esztendő múlván is azt mondják majd a *bátor* szó helyett, hogy *egri*”. A szólás névszói és igei elemei (*egri*, *név*, *felüt*, *kívív*, *elnyer*) ugyanis a jelentéstani egységet alkotó kapcsolatban a teljes szólás jelentéséből beléjük sugárzó átvitt jelentést is hordozzák, a szavakon ugyanis a szólás egységében együttesen ment végbe jelentésváltozás.

A szólás eddig legrégibbnek ismert formájában (*Felütötte az egri nevet*) az igei tag: *felüt*. Az *üt* ige *fel* igekötős változatának jelentései: 'magasba juttat, felcsap, felüt (ti. katonának), fogad valakivel (*üss fel velem, felütök veled, hogy igaz stb.*)'. Szólásunkban a *fel* igekötő nem a térbeli emelkedés, illetőleg feljutás kifejezője, hanem a cselekvés magasba irányulásának, befejezettségének és eredményességének egységét jelenti: tettével, vitézségével, hősi helytállásával *felütötte*, azaz megkapta, elérte, elnyerte (az egri nevet).

Az *Elnyerte az egri nevet* formának *igés alakjában* tehát valójában a *felütötte* ige-nek a szólás jelentéstani egységében szinonimája: *elnyerte*, azaz megszerezte, hősi tette. vitézsége jutalmául *elérte*, *megkapta*, tehát *bírja* (az egri nevet). Baranyai Decsi gyűjteményében (Adagiorum Graeco Latino Vngaricorum Chiliades. Bartphae, 1598. 375) is ezt olvashatjuk: „Hoc habet: Ezt elnyeré”.

A szólás elterjedtebb, ismertebb alakja: *Kívírtá az egri nevet*. A *kívív* ige maga is utal a szólás keletkezésének, eredetének hátterére: az egri hősök valóban fegyverrel, hősi küzdelemben érték el, harcolták ki, „vívták ki” (az egri nevet). A *ki* igekötő, a *vív* cselekvés eredményességét, befejezettségét is kifejezi.

A régi magyar nyelvben különben találunk arra is példákat, hogy a *vív* igével kifejezett cselekvés irányulásának tárgya a jó hír, a név: „Az jó hirt nevet mind szüntelen *víja*” (Felvinczy: NySz.). Így szólásunk nyelvi formáját tekintve társul azokhoz

a kifejezéscsoportokhoz is, amelyekben a nyelvi kép, illetőleg a szólást alkotó elemek hasonlósága vagy éppen azonossága szóláscsaládot eredményez (vö. O. Nagy: Nyr. 1961:335).

Szólásunkban tehát a *jó*, a *derék*, a *vitész*, a *bátor*, szavak jelentése ebben az egyetlen szóban sűrűsödik: *egri*, s így szólásunk jelentésbelileg a *vitész*, *bátor*, *derék*, *hős*, *helytálló* stb. szavakkal azonos jellegű nyelvi kifejező eszközzé vált, s így funkcionál még ma is elég széles körben s megfelelő intenzitással, bár jelentkezik az a jelenség is, hogy szólásunk az aktív szóláskincs köréből lassú folyamatban a perem-szóláskészlet tagjává válik. Az egyéni szóláshasználatban, a megfelelő beszédhelyzetekben ritkábban aktivizálódik ugyan, de még széles körben ismert, s használata a megértést nem zavarja, stilisztikai értéke, szemléletessége, kifejező ereje sem halványult olyan mértékben, hogy szólásunkat az elavuló, kihalt szólások csoportjába iktassuk. Él a szólás, mint ahogy él az *egri* hősök hervadhatatlan érdeme, hősiek helytállásuk dicső emléke.

Bakos József

A *Latinka* vezetéknevről. *Latinka* Sándor, a Tanácsköztársaság somogyi vértanúja az elmúlt esztendőben lett volna 75 éves, ha 1919. szeptember 16-án nem esett volna áldozatul az ellenforradalomnak. Ebből az alkalomból 1961. április 8-án emléktáblát kapott Budapesten, november 7-én leleplezték szobrát Kaposvárott, a posta pedig arcképsorozatában kiadta képmását. Neve mindhárom helyen *Latinka* alakban szerepel, sőt a budapesti távbeszélőnévsor tanúsága szerint özvegye is így használja. Mégis az *Élet és Tudomány* 1961. szeptember 24-i száma meglepetésünkre azt írta, hogy „az olasz eredetű *Latinka* név *c*-vel frandó, s ezt *k*-nak ejtik. *Latinka* Sándor halála után az emigrációban élő kommunisták nevét a kiejtés szerint, tehát *k*-val írták”. Ezt az olasz eredetre utaló megállapítást szeretném az alábbiakban helyreigazítani, s egyben a *Latinka* név származását kissé jobban megvilágítani.

A *Latinka* név nem olasz, hanem déli-szláv eredetű. Képzésmódja szabályos: a szlávban ugyanis népnévből *-ka* képzővel az illető néphez tartozó nőt jelölő szót alkotnak (pl. *macedonka* a. m. macedon nő, *madžarka* a. m. l. magyar asszony, 2. katolikus nő). A szerbek az idegen származású római katolikusokat, főként a dalmát városok lakosságát *latin*-nak nevezték. A *latinka* közszó tehát római katolikus vallású, rendszerint dalmát vagy olasz nőt jelent. Azonban nemcsak közszóként mutatható ki a szerb—horvátban, hanem női névként is (Iveković-Broz: Rječnik Hrvatskoga Jezika 1: 617). Így 1751-ben Sarics István kanizsai zászlótartó, neje Živanova *Latinka* és gyermekeik kaptak nemességet (Illéssy-Pettkő; A királyi könyvek 186). Abban, hogy egy olasz származású asszony gyermekein szerb környezetben megragad anyjuk *Latinka* neve, nincsen semmi különös, hiszen nálunk is élnek *Ila*, *Márta*, *Pere* (< *Erzsébet*), *Zsuzsa* stb. nevű családok. Persze nemcsak *Latinka* nevet tartunk számon a magyar névanyagban, hanem *Latin* vezetéknevet is. A valakinek a leszármazottját jelölő *-vics* (*-ity*) képzővel alakult a *Latin* névből a *Latinovics* (1719-ben kaptak címeres nemesi levelet, 1755-ben Bács megyében éltek: Kempelen 6:351), a *Latinka*-ból pedig a *Latinkity* és a *Latincsity* vezetéknev. Viselőik ma szerbek vagy szerb származású magyarok.

De hát hogyan kerültek Magyarországra e latinokra utaló nevek? Erről nemrégiben Fekete Lajos tartott előadást a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. Elmondotta, hogy a budai török vámnaplóban a XVI. század ötvenes-hatvanas éveiben sűrűn szerepelnek latinok. Az általuk hozott áru elvámolásának módjából, árucikkeiből és személyneveiből déli kapcsolatokra kell következtetnünk (például boszniai ruhaneműt hoztak). A szálak Raguzába, a mai Dubrovnikba vezetnek, ugyanis Ragufa városa Szulimán szultántól szabad kereskedési jogot kapott a magyarországi török tartományokra. Latinoknak a raguzai származású, a XVI—XVII. században Magyarországon is

élő kalmárokat nevezték. Buda és Pest gazdasági életében jelentős szerepet játszottak; idősebbjeik a helyi kereskedelemben tevékenykedtek, a többiek majdnem mindig úton voltak. 1570 táján egy Jován nevű latin évente többször is megjárta az utat Dubrovnik és Buda között. Később Budáról és Pestről eltűnnek, de Temesvárott még a XVII. század második felében is szerepelnek latinok (vö. MNy. 57:20—5). — A hódoltság megszűntével Raguzával fennállt kapcsolataink is megszűntek, de az egykori szálak emlékeként máig élnek országunkban *Latin*, *Latinka* nevű családok.

Hogyan írjuk hát a *Latinka* vezetéknévét? A név, mint láttuk, szerb eredetű, írásában tehát továbbra is meg kell maradnunk az eddig használt, *k*-val írt alak mellett. Olaszból való származás esetén is írhatnók azonban *k*-val, hisz a megmagyarosodott családok nevét szabad magyar helyesírással visszaadnunk (*Gvadányi* < *de Guadagnis*, *Rájn* < *Rheinisch*, *Rajk* < *Reich* stb.). Hogy munkásmozgalmunk vértanúja nevét *Latinka* alakban is használta, azt kétféleképpen magyarázhatjuk. A valószínűbb feltevés az, hogy román helyesírási hatás, mert — mint az Élet és Tudomány idézett cikkéből tudjuk — édesapja, Latinka György aradi lakatos egyformán jól beszélt magyarul, románul, szerbül és németül, édesanyja pedig román volt. A második eshetőség, hogy ő maga kezdte így írni nevét gimnáziumi tanulmányai hatására. Ebben az esetben az úgynevezett népetimológia, azaz a laikus származtatás a névírás megváltozásának az oka. *Latinka* ugyanis nincs az olasz névanyagban, sőt ott ilyen képzés, illetőleg képzésmód el sem képzelhető. Hiszem, hogy ha Latinka Sándor megtudta volna neve eredetét, vagyis azt, hogy a valamikori olasz származásra való utalás ellenére tulajdonképpen szerb nevet visel, visszatért volna az eredeti írásmódhoz. Az elmúlt másfél évtized a *Latinka* nevet gyökereztetette meg társadalmunk tudatában, s ennek helyességét a névfejtés is igazolja, nem tartjuk hát célszerűnek a *c*-vel való írás erőltetését.

Mikesy Sándor

Bevégzett tény. A *fait accompli* francia kifejezés első magyar megfelelői a múlt század negyvenes éveiben bukkannak fel nyelvünkben. A mai gyakorlathoz hasonlóan (*befejezett, bevégezett, megmásíthatatlan* stb. *tény*) a reformkor nyelvhasználata is ingadozik: nem társul mindig egyazon jelző a szókapcsolat második eleméhez. Nadenics Antal szerint (Nyr. 31[1902]:442) az első tükörfelfejlesztést Kossuth használta: A városi belszerkezetről szóló vezércikkében a királyi városok alkotmányyszerű szabályozását elkerülhetetlennek minősíti: „Azt tehát a *bevégezett tények* (faits accomplis) közé sorozván, egyenesen a »miképe« kérdésre térünk” (Pesti Hirlap 1841. 753). A francia szó-szerkezet első magyar változatát azonban nem tulajdoníthatjuk Kossuthnak. Állításunkat időrendi mozzanatok igazolják: Kossuth 1841. október 16-án a Pesti Hirlapban közzétett Polemia című vezércikkében keményen bírálja a Világ szellemi magatartását. Dessewffy Aurél lapja 1841. október 30-án válaszol: „Az *eldöntött tények* faits accomplis nem készülnek oly szaporán s rögtön a nemzetek életében, mint azt a Hirlap gondolja” (Világ 1841. 368). A Nadenics idézte Kossuth-cikk csak 1841. november 10-én jelent meg. A *fait accompli* magyar tolmácsolásával a reformkor nyelvében később is találkozunk: Robert Peel „a reformbillt, mint *bevégezett tényt* (fait accompli) tekintti” (Világ 1842. 254). Idővel a francia értelmezés elmarad. Szalay László így használja: A Pesti Hirlap „olytén lap, melly nem kiált hosannát a *bevégezett tényeknek*” (Pesti Hirlap 1845. 31; vö. Szalay: Publicistai dolgozatok 1847. 2:28).

Dolgozat. A SzófSz. két forráshelyet idéz. Az első szerint szavunkat Bajza József használta először 1830-ban, a második adat a NyÚSz.-ra utal: a főnevet első ízben Kiss Mihály szótároztta 1844-ben. Bajza — a fenti rámutatás ide céloz — Lessingről szóló cikkében írja le az új származékot, de él vele a Franciaország politikai viszonyait fejte-

gető tanulmányában is, amelyet idegen forrás nyomán, mégpedig „Egy angol Tory jeles *dolgozata* után” készített (Tudománytár 1834. 4:149). Szerkesztői programcikkében újból tollára veszi: „Eredeti *dolgozatokból*... törekedni fogunk minden olyat adni, a mi literatúránk jobb termékei közé számíttathatik” (Athenaeum 1837. 1: 5). A szót azonban Bajza előtt már Szontágh Gusztáv használta: „Mingyárt az Első Kötetben lehetett észrevenni, hogy nem csak új *Dolgozatok* közöltenek” (Élet és Literatura 1829. 4:92); „A *Dolgozatok* elején Cselkövinek »Hit, Remény, Szeretet« című értekezése áll” (uo. 95). Szavunkkal egyébként Kossuth Lajos nyelvében is találkozunk: „sokan küldöttek be hozzánk *dolgozatokat*” (Pesti Hirlap 1841. 697). Előfordul Kiss Károly hadtudományi szemléjében is: „A *dolgozat* érdekes, a vas szorgalmú szerző ... több hadtudósok munkáit használta” (Tudománytár 1842. 282). Elénk kerül ismeretterjesztő közleményben is: A német egyetemi tanszékekre pályázóknak zárthelyi *dolgozatot* kellett készíteniük. „E *dolgozatok* a concurrensok jelenlétében pecsét alá tétetnek” (Századunk 1842. 90). Szavunk általában a 'dolgozik' igével kifejezett cselekvés eredményét jelzi, rendszerint írott szellemi alkotást jelöl (ÉrtSz.). Kuthy Lajos általános értelemben alkalmazza: „A leánya festész-állványtól ugrott fel, s leplet vete *dolgozatára*” (Munkái. Pest, 1842. 3:171). Kiss Mihály tehát a Magyar Ujdon Szavak Tárában egy másfél évtized óta élő kifejezést vett számba.

Forradalmi. Első szótári lelőhelye: Kiss Mihály Magyar Ujdon Szavak Tára 1844. Implom József ezzel az adattal helyesbítette a szó első előfordulásának a SzófSz. jelölte 1861. évi időpontját (Pais-empl. 589). Szily Kálmán szótörténeti forrásműve azonban Kiss Mihály gyűjteményénél korábbi adatot ismer, csak hogy ez az adat szem elől tévedt. Magyarázata a következő: Szily Széchenyinek 1841-ben írt A kelet népe című művéből idézte a *forradalmi idők* szókapcsolatot (MNY. 1 [1905]:87), majd felvette a NyÚSz.-ba. És bár a NyÚSz. nyomán Kertész Manó említette (Nyr. 48 [1919]:115), s Terestyéni Ferenc is utalt rá (Nyelvünk a reformkorban 113), a kifejezés szótörténeti jelentősége nem kapott hangsúlyt. Elmaradásához hozzájárult az a véletlen is, hogy a melléknév nem került bele a NyÚSz. szómutatójába. A mutató csak a CzF.-ből (3:1228) közölt *forradalmi küldönczök*-re hivatkozik a *küldönc* szó okán. Innen van, hogy az EtSz. első helyen Farkas Elek 1861. évi zsebkönyvét említi, s csak utána jelzi a NyÚSz. 1865. évi adatát. Szavunk sorsa mostohának tetszhet, mert előfordulása a harmincas-negyvenes évek fordulóján már nem korlátozódott egyetlen forrásra: 1838: *forradalmi párt* (Hazai s Külf. Tudósítások 2:214), *forradalmi hírlapok* (uo. 294); 1839: *forradalmi híd* (uo. 1:241), *forradalmi gyűlés* (uo. 257), *forradalmi ügy* (uo. 2:264); 1840: *forradalmi jellem* (Eötvös: Budapesti Szemle 1:142), *forradalmi állapot* (uo. 148), *forradalmi nemzedék* (Hírnök okt. 15. 3); 1841: Gallia *forradalmi szakában* (Széchenyi: A kelet népe. Szily-kiadás 73), *forradalmi francziák* (Világ 52), *forradalmi örvény* (Hírnök szept. 30. 3); 1842: a literatúra *forradalmi iránya* (Világ 71), a pénz és ész után élők túlzó *forradalmi súlya* (uo. 119), *ellenforradalmi párt* (uo. 290), *ellenforradalmi elemek* (uo. 291), *forradalmi vihar* (uo. 687), *forradalmi értelemben* (Hírnök aug. 22. 4), *forradalmi liberalismus* (Századunk 492), a polgárság telve *félforradalmi eszmékkel* (uo. 493); 1843: *forradalmi rendszer* (Szontágh G.: Propylaeumok 78), *forradalmi roham* (paroxizmus) (uo. 79), *forradalmi háború* (List-Sárváry Antal: A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere 1:185) *forradalmi értelemben* (Kemény Zs.: Korteskedés 1:25), *forradalmi jelenetek* (uo. 48), *forradalmi szokások* (Tocqueville—Fábián Gábor: A demotratia Amerikában 4:127), *forradalmi erkölcsök* (uo. 131) *forradalmi mozgalmak* (uo. 132), *forradalmi propaganda* (Pesti Hirlap 102), *közforradalmi veszély* (Széchenyi; Viszota: Széch. és Kossuth L. írói és hírlapi vitája 2:11) stb. Idézeteink elégséges előzményt biztosítanak ahhoz a megállapításhoz, hogy Kiss Mihály szótárszerkesztői elhatározása nyelvi gyakorlatra épült.

Forradalmár. Szavunk első előfordulását a NyÚSz. (1:98) Ballagi nyomán 1854-ről keltezi. Ezzel a dátummal illeszti be a szót az *-ár, -ér* képzővel alkotott származékok időrendi sorába Melich János (MNY. 28 [1932]:20), s így tartja számon a SzófSz. és az EtSz. is. A *forradalmár* azonban korábbi eredetű. Reformkori szóalkotás. Mai ismereteink szerint Gaal József alkalmazta először. 1845-ben lefordította Mignet A francia forradalom története című művét. Itt találkozunk első ízben a *forradalmár* szóval: „Danton óriási *forradalmár* volt” (1:202); Robespierre „vádolá mindkét felekezetet: a mérséklettekét s *tulforradalmárokat*” (2:36); „összeköttetésben állott a *forradalmárokkal*” (2:134) stb. A szó jelzői funkcióban is feltűnik: „volt idő, midőn a »beesületes ember« minden gondolkodás nélkül megtámadhatott egy *ellenforradalmár* szelleműt” (2:112). 1848 felszabadító ereje meghozza a szó magyar vonatkozásának feltételeit is. Nyári Albert a márciusi fiatalok mozdulatait a közvetlen élmény hatása alatt rögzíti: a Klauzál indítványa ellen felszólalók között legelső volt „Vidacs (harmad évi jogász) a lelkes *forradalmár*” (A magyar forradalom napjai 1848. 24).

Főhadiszállás. Terestyéni Ferenc Kiss Károly Hadi Műszótárából (1843.) mint „a mai *főhadiszállás* megelőzői”-t idézi a *főörhely, főtanya, a hadkarvezér szállása* kifejezést (Nyelvünk a reformkorban 152). Ehhez a közléshez egy-két megjegyzést fűznénk: Kiss Károly a *’hauptquartier’* magyar értelmezéseként akkor iktatja katonai nyelvünk szótári anyagába az előbbi alakulatokon kívül még a *nagy tanya, a főhadvezér szállása* (88) kifejezést is, amikor e szavak és kifejezések már elhalóban voltak, és írott köznyelvünk helyettük általánosan a *főhadiszállás*-t használta. Címül írt szavunk első nyomára Márton 1818. évi szótárában akadunk. A *’praetorium’* jelentései között találkozunk ezzel a még körülírászerű szerkezettel: „A fővezér *főhadiszállása*; das Hauptquartier”. Márton azonban utóbb elejti a szerencsés kezdeményezést, s 1823-ban a német szó magyar megfelelőjéül az 1803. évi *főkvártély* szót ismétli. Ezt a szót tünteti fel a NMSzókönyv 1827. is. A Tzs. 1835. új szótári adatot rögzít. A hadnyelvben ismert *főszállás*-t közli. Szóösszetételünknek ezt az előzetes alakját találjuk az utolsó nemesi felkelés hadi okmánytárában: „2-dik Táborig Tudósítás. *Főszállás* Altötting Apr. 12-dikén 1809”; „12-dik Táborig Tudósítás . . . A *Főszálláson* Rakowban Warsónál Apr. 21-dikén 1809” stb. (Gyűjtemény, melyben az ausztriai főarmádiánál és a magyar nemes felkelő seregnél kijöendő tábori parancsolatok . . . foglaltatnak. 1809.). A Tzs. megjelenése idején azonban a *főszállás* is már többé-kevésbé a múlté. A reformkor nyelvhasználatában egyre kizárólagosabban a *főhadiszállás* fordul elő: „az Orleani Hgnek *Főhadiszállása* Maubeuge-be tétetik által” (Hazai s Külf. Tud. 1831. 2:182); „Antwerpmelletti *főhadiszállás* dec. 21-ikén” (Jelenkor 1833. 15); „A francia *főhadiszállás* Antwerp mellől dec. 30-ikán oszlott-el” „az ifju kir. herceg . . . folyvást *fő hadi szállásán* Tilburgban tartózkodik” (uo. 256); „egy spanyol ezredes érkezett Don Miguel *főhadi szállására*” (Hazai s Külf. Tud. 1833. 2:408); „Bessieres tartaléksereg vezérlésére különösen alkalmas ember volt . . . a *főhadiszállás* védelmére á bizott” (Szontagh Gusztáv: Tudománytár 1835. 7:134); „Espartero, Logronobul mint *fő hadiszállásról* . . . fölszólítást intézett az éjszakai sereghöz” (Jelenkor 1836. 343); önálló cikk címe utal a szó előfordulására a szövegben: „Napoleon a táborban és *fő hadi szállásán*” (Athenaeum 1837. 1:185); „hivatalos jelentés, melyet gen. Espartero Fuentes melletti *fő hadi szállásáról* . . . a hadministerhez bocsátott” (Hírnök 1837. okt. 13. 3) stb. A szó átvitt értelemben is tollra kerül. Csató Pál irodalmi szemléjében olyannak akarja megrajzolni Janint, „milyennek *főhadi-szállásán*, a Journal des Debats-ban mutatkozik” (Tudománytár 1836. 10:243). Feltűnik a rövidebb *had-* előtagú alak is: Cabrera kiáltványát „a Mora de l’Ebronáli *főhadszálláson* (!)” bocsátotta ki. (Sürgöny 1840. 1:30). Szavunkat elsőnek Fogarasi szótároztta 1838-ban.

Hadügyminiszter. Katonai nyelvünk reformkori szóállománya a felvilágosodás korától örökölte a *hadi miniszter* és *hadminiszter* kifejezést. E jelzős szerkezet és szóösszetétel mellett a harmincas évek végén azonos fogalmat jelölő új szóalakulat tűnik fel: a *hadügyminiszter*. *Hadminiszter* szavunk első szótári lelőhelyét a Tzs. 1835-ben találjuk. S itt jelenik meg először lexikográfiai keretben a *hadügy* szó is, hogy aztán Fogarasi 1836-ban ismét számba vegye. (A NyÚSz. s rá hivatkozva a SzófSz. is a szót csak 1838-ból idézi.) A *hadminiszter* összetétel előtagjának cseréje a *hadügy* szóval ekkortájt lesz időszerűvé. A *külügyminiszter* (Nyr. 26 [1897]:395) és *belügyminiszter* 1833-ban, a *pénzügyminiszter* 1834-ben lép be a magyar nyelvhasználatba, de a *hadügyminiszter* előfordulására csak 1848-ból vannak adataink (MNY. 55 [1959]:234). Most címül írt szavunk korábbi használatára utalhatunk. Egy évtizeddel előbből keltezhetjük első jelentkezését: A „Sphinx hajó, mely oct. 9dikén indult el a storai öbölből, következő tudósításokat hoz, melyek előlegesen is telegraf által jutottak a *hadügyminister*hez: »Valée marsal a *hadügyminister*hez... Mult hó 30dikán négy zászlóalt állítottam fel» (Hírnök 1838. okt. 25. 3). Az összetétel későbbi alkalmazását jelzik a következő idézetek: „A követkamarában Moline de Saint Yon *hadügyminister* egy törvényjavaslatot mutatott be” (Pesti Hírlap 1846. 124); Narvaez spanyol tábornok „hivatali köre egyes esetben a *hadügyminister* által lesz kitűzve” (uo. 151).

Vendéglő. Nemrégiben még óvatosan fogalmaztam meg sejtésemet: *vendéglő* szavunk már a múlt század negyvenes éveinek kezdetén közhasználatú lehetett (Nyr. 85 [1961]:350). Újabb adataim igazolják feltevésemet: egyrészt megjavítják a szó eddig ismert első előfordulásának idejét, másrészt a folytonosság erején szemléltetik szavunk hódító tendenciáját a harmincas-negyvenes évek fordulójának nyelvhasználatában. Az idézet-sort messzebből kezdhetjük: Egy élménygyűjtő idegen esti sétára indul Londonban a Cornhill utcában: „*Vendéglőm* köréből ki lépve Cornhillban vagyok” (Sokféle 1834. 70). Szemere Bertalan 1836-ban a külföldet járja. Sovány erszénye szerény életmódra kötelezi: „Számolok is naponkint; miként lehetne valamit ingyen meglátni? hol van a legcifrátlanb *vendéglő*” (Perényi József: Szemere Bertalan levelei 17). Angol politikai mozzanatok között tűnik fel a szó ezekben a kitételekben: „A mérséklett reform-egyesület... rosszallá a radicalis egyesületnek a korona- és horgony-*vendéglőben* hozott határozatait” (Hazai és Külf. Tud. 1838. 1:69) „Írland barátai... London korona- és horgony-*vendéglőjében* ünnepies lakomát adtak O’Connell Danielnek” (uo. 157) Szemere Bertalan jelentéktelennek látszó tapasztalatait is közli: „A párisi *vendéglőben* s kávéházban nyílt és lehetőleg hosszú asztalokat lelsz” (Utazás külföldön 1840. 2:28). E tárgykörbe vág a következő tudósítás: A párizsi kávéházak „egyszersmind *vendéglők* is (Restaurant)” (Nemzeti Társalkodó 1840. 1:158). A toulouse-i munkásság fellázad: „A katonaság a de France című *vendéglőben* töltött fegyverekkel az ablakokhoz volt rendelve” (Hírnök 1841. júl. 29. 3). Bajza József 1843-ban barátjának írt levelét így címezte: „Tekintetes Stettner György úrnak Nádor-*vendéglő* 27. szám” (Badics-kiadás 6:421). Politikai gúnyiratban fordul elő a következő mondat: „Midőn e levél iratott [,] Pozsonyban a veres-ökör *vendéglőben* a Pecsovicok tanyáztak” (Képek a magyar politikai és törvényhozási életből 1844. 26). Szépirodalmunkban gyakran felbukkan a szó. Nagy Ignác sűrűn használja: „kik nem akarnak kávé inni, a pesti *vendéglőkben* mindig csak kávé kérjenek” (Magyar titkok 1844. 1:52); „cigányomnak megparancsolám, hogy a nagyobb *vendéglők* előtt... örködjék” (uo. 67); „Bertók ez alatt elvágá a *vendéglők* előtti örködést” (uo. 74); „folytatám utamat a kitűzött *vendéglő* felé” (uo. 4:26) „két igen nevezetes épületet láthatni, tudniillik a *Zrinyi vendéglőt* és nemzeti színházat” (uo. 44) stb. Bernát Gáspár is szívesen alkalmazza a szót freskóképeiben: „búcsút mondva... a »Fehér ló« című pompás *vendéglőnek*,... utiszereimet rendeztetém” (Honderú 1844. 1:349); „azon egyetlen rokkant *vendéglő*

előtt... a borodai német hangszerek mennydörgésszerűen megharsanának” (uo. 1845. 2:209); „Megszületendik pedig e hangverseny... az »ezüst borjuhoz« címzett *vendéglő* teremében” (uo. 210); „A *vendéglő* bal s jobb szárnyát a casinoi gyűlés... tagjai foglalák el” uo.). Szigligeti Ede színpadi játékhelyet jelöl a szóval: „*Vendéglő*. Középen nagy üveg falon át kilátás Pest-Budára” (Zsidó 1844. 67); Arany János nyelvében is találkozunk vele: „Főleg a *vendéglő* körül éber az élet” (Az elveszett alkotmány 1845. 3. ének 24. sor); Erdélyi János Chambéryben szíves fogadtatásban részesült: „A »la poste« című *vendéglő* asszonya... kitűnő nyájassággal volt irántunk” (Életképek 1846. 1:619). Stb.

A már szinte elhaltnak tekinthető 'gastherr' és a mind általánosabbá váló 'gasthaus' értelmű *vendéglő* szavunk párhuzamos használatának érdekes példáját mutatja a következő újsághirdetés: „S A. Ujhely városában fekvő mulató *vendéglő*ben kerestetik egy *vendéglő* Sz György naptól fogva egy vagy több esztendőkre” (Pesti Hírlap 1841. 64). Hirdetésszövegben akadtunk rá először a szó -i képzős származékára is: „A kassai kávéház *vendéglői* jövedelmét teszik a billárd, kártya, konyha, bor” (uo. 96). Bernát Gáspár is él a melléknévi alakkal: „a *vendéglői* szűk sikátor levegője” (Honderú 1845. 2:210).

Példamondataink nyomán feltűnő, hogy a NyÚSz. csak 1857-ből adatolja 'étterem' jelentésű szavunkat.

Zsoldos Jenő

Tarkajézus. Beke Ödön értékes fejtegetéséhez kívánok néhány adattal csatlakozni. Gondolom, az ilyen apró adatgyűjtőgetések majd valakinek a kezében teljes egészé kerekednek.

Helynévgyűjtésem során a baranyai Bakonya községben értesültem arról, hogy az egyik erdőrész neve *jézuskajátása*. Érdeklődésemre az ott dolgozó favágók közölték, hogy egy erdei madarat hívnak *tarkajézusnak*, amely ebben az erdőrészben igen gyakori, s annak csendjét hangos „*pupupa—pupupa*” kiáltással veri fel. E madár a búbos- vagy büdösbanka (Upupa epops), amelyet Baranyában még *lüdöge* és *budoga* néven is ismernek (vö. Reuter: Baranya megyei helynévgyűjtésem. NévtVizsg. 81, sajnálatos sajtóhibával: „bakonyi” helyesen *bakonyai!*).

A különös földrajzi név felkeltette érdeklődésemet, s igyekeztem elterjedését, magyarázatát megjelni. Beke Ödön adatain kívül ismerem a *Jézuskiáltó* földrajzi nevet a somogyi Nagycsepely határából, ahol rét és legelő viseli e nevet (l. Pesty: Mo. helynevei. 1:147.). A névadás oka kétségtelenül összefüggésben van a több helyről és többféle madárfajról ismertetett *tarkajézus* állatnévvel. Kétségtelen, hogy mindig feltűnően tarka, színes tollazatú madarakat neveznek így, amelyek közül a szarka s a most ismeretett büdösbanka meglehetősen hangosan viselkedik.

Nevünket a fentiek alapján a földrajzi nevek azon csoportjába kell sorolnunk, amelynél a változatlan táj természeti viszonyaira jellemző állatfaj feltűnő viselkedése szolgáltatott okot a névadásra. Ilyen nevek *Bikabömbölő*, a gyakori *Farkasordító*, *Szarvasnóta* stb. Ezek alapján módosítanunk kell a név eddigi besorolását, amely az eseménynevek csoportjába helyezte, közelebből a keresztény hitvilággal hozta kapcsolatba (Lőrincze: Földrajzi neveink élete 21).

Feltűnő, hogy az állatnév elsősorban a székely nyelvterületről ismert. Nem érdektelen megemlíteni, hogy Baranyának szóban forgó területéről is — legalább a XIII. sz. végéig — székely lakosságot tudunk kimutatni (de vö. Németh Gy.: Száz. 1935. 139—40).

Reuter Camillo

A kaparásról — a Baja környéki erdővágók nyelvérol szólva (Nyr. 82:364) — ezt írtuk: „A vállalkozói fakitermelések idejében, 1949-ig, a munka vezetője, irányítója a

kaparás volt. Ő fogadta fel a munkásokat, adta ki a munkát, vette át a fát, fizetett stb. A fakitermelés idejére szerződött le. Ma a volt kaparásokat a munka idejére az erdőgazdaság alkalmazza a ledöntött fák *szakaszolására*, *hosztolására*, ők jelölik meg, hogy a fát hol kell elvágni, ezért nevezik *hosztoló*-nak. Az átvételezésben szintén segítenek a vágásvezetőknek... A kaparás... legtöbbször szeremlei.”

A *kaparás* szó fenti értelmét sem CzF., sem az ÉrtSz. nem ismeri. Bálint Szegedi szótára Tömörkényre hivatkozva említi: „Kaparás: 'a homokhordó munkások bandagazdája'. „A pénz a kaparásnál van, aki köztük a főember, az számol a gazdával, és veszkezik is vele, míg fölmerik a partra hordott homokot, hogy az mennyi.” A *kaparás-pénz*-ről ugyanitt az áll, hogy az a kisebb összeg, amely az aratók bandagazdájának fáradságáért külön is jár.

Katona Imre a kubikosokról írva ugyancsak Tömörkény fenti szavait idézve említi a kaparást (Ethn. 69:39).

Hegyí Imre a bakonycsérnyi fakitermelésről írva sem a szót, sem ezt a munkakört nem említi (Népr. Közl. 1957. 3—4. sz. 125). Hercegszántón (Bácskiskun m.) egy 65 éves adatközlőnk viszont emlékszik arra, hogy lány korában minden aratóbanda 10 *kaszából* állt, minden bandának volt egy bandagazdája, de az összes banda irányítója, vezetője és ügyintézője a *kaparás* volt. A dávodiak is emlékeznek erre, és szerintük a kapálásnál is volt *kaparás*. Baján a téglagyári munkásokat toborzó embert nevezték így.

E néhány gyér adatból is kiviláglik, hogy a *kaparás* szó az egyszerű bandagazdánál magasabb irányító és munkaszervező funkciót betöltő személy elnevezése volt, s régen talán szélesebb körben is használták. Minthogy adataink az ország déli részéről valók, felvetődhet a szó délszláv eredetének gondolata is, amit támogat talán az általunk ismert délszláv *kapara* 'előleg, foglaló' szó is.

Solymos Ede

Szárnnyvonál. A Magyar Nyelvőr 85. évfolyamában (350. l.) Zsoldos Jenő azt bizonyítja, hogy *szárnnyvonál* szavunkat — mely mint Kossuth szóalkotása került be a köztudatba — valójában nem Kossuth használta először. Állítását azzal igazolja, hogy a Nedenics Antal megjelölte helyen (Pesti Hírlap 1841. 359. l.) ezt a szót nem találja, csak Kossuth jóval későbbi cikkeiben.

Arról számolhatok be, hogy *szárnnyvonál* szavunk Kossuthnak jóval korábbi cikkében is előfordul a következő összefüggésben: „...semmi esetre sem lehet Béctől Bruckon, Pozsonyón keresztül Győrig, továbbá Bécs-Ujhelytől Soprony felé Győrig az ujfaluhi és brenbergi köszénbányába vezető *szárnnyvonállal* (a programában Laxemburg és Helenenthalba ígért *kiszárnnyalások*at nem is említve) összesen 36 mérföldnyi vasutat építeni.” (Pesti Hírlap 1841. aug. 4. 517.)

Mivel a Századunk Zsoldos említette cikke jóval későbbi (1841. nov. 8.), és éppen Kossuth általam megjelölt cikkére hivatkozik, feltehető, hogy e szerencsés és egyébként ma is élő szóhasználatot a Századunk Kossuthtól vette át. Nem volna tehát helyes Kossuthtól e szóalkotást elvitatnunk.

Bíró József

Helyesírási tanácsadó szótár. A munkálatokat a Helyesírási Bizottság megbízásából irányította: Benkő Loránd. Szerkesztette: Deme László és Fábíán Pál. Munkatársak: Hexendorf Edit, Károly Sándor, Papp László, Szathmári István. Budapest, 1961. A Terra kiadása. 827 lap.

1. Írásgyakorlatunk egységesítése és színvonalának emelése szempontjából igen jelentős mű a Helyesírási tanácsadó szótár. Már lapszáma is igen tekintélyes, de ha megfontoljuk, hogy egy-egy lapon 80—90 szóalak olvasható, akkor a közölt adatmennyiség nagy arányairól kapott kép megnyugtathat afelől, hogy köznyelvi szókészletünknek helyesírási szempontból problematikus állománya benne van ebben a gyűjteményben: mintegy 80 000 szóalak.

Összeállításához a szerzők több munkát használtak fel. Így Nagy J. Béla meg nem jelent szótárának a háború viharait túlélő hasábkorrektúráját, Halász Előd magyar—német nagyszótárát, Balassa József helyesírási szótárát és az Értelmező Szótárnak mintegy 180 000 címszavas anyagát. Ezenkívül kiegészítő gyűjtést is végeztek. Az anyagot széles körű vizsgálatra bocsátották: lektorok, szakértő nyomdászok, kiadói dolgozók, pedagógusok nézték át. A közvetlen munkatársakon kívül tehát tekintélyes számú tanácsadó működött közre a szótár elkészítésében.

Csillag jelöli azokat a szavakat, amelyeket a szótár A magyar helyesírás szabályai 1954. évi kiadásának szótári részéből vett át, s így egybe is lehet vetni a bővülés mértékét. Ha találomra bepillantunk a szótárba, s két csillagos szó között kezdjük olvasni a felsorolt szavakat, érdekes megfigyelést tehetünk. Például a *vasas* és a *vasbeton* között ezek olvashatók: *vasas forrás*, *vasas német*, *vasasszakszervezet*, *vasazás*, *vasbádóg hordó*, *vasbetét*; de: *vas csőbetét*; *öntöttvas betét*. Látnivaló, hogy itt elsősorban a technika szavai töltik ki a betűrend hézagait. Hogy még egy példát említsünk: a *szintézis* és a *szintolyan* címszavak közé ezek élkelődnek: *szintező*, *szintezőkereszt*, *szintezőkészülék*; de: *vízszintező készülék*, *szintígy*, *szintílyen*, *szintiszta igazság*, *szintjelző*, *szint kap*, *szintmagasság*, *szintmérés*. Nem lehet véletlen, hogy a műszaki nyelv kifejezései ilyen arányban kerültek bele egy helyesírási szógyűjteménybe. Természetesen egyéb sajátos ismeretterületről összeválogatott szavak ismét más irányban bővítik, hiszen például a *nevelés* és a *nevelő* közé odakerülnek a *nevelésmód*, *neveléstörténet*, *nevelésügy* pedagógiai műszavak. Ezek a próbák arra a gondolatra engednek következtetni, hogy az írásgyakorlat nehézségeit ma már nem a szűkebb értelemben vett közszavak jelentik, hanem azok — a szakmai nyelvekből közszóvá irányult — peremszavak, amelyek ebben a szótárban érdekes együttesben alkotják szókészletünknek egy nem kevésbé specializált tömegét, a „helyesírási szókincs”-et.

Amint az idézett próbák felsorolt adatai is mutatják: nemcsak a szavak, hanem főképpen a szókapcsolatok gyarapítják a „helyesírási szókincs”-et.

Ha ehhez a bővüléshez az idegen szavaknak elég nagyszámú csoportját, a személy- és földrajzi neveknek a közhasználatban egyre sűrűbben szereplő tömegét, a rövidítéseket (betűszavakat) is hozzászámítjuk, akkor nagyjából megemlégtettük azokat a területeket, amelyek a legtöbb problémát jelentik az író embernek.

A szótár széles körű tanácsadói szándéka mindezekre különös gonddal terjed ki. „Tanácsadó” jellegét a bevezető nyomatékosan kiemeli, s utal arra, hogy „lehetetlenség olyan szójegyzéket közrebocsátani, amelynek minden adatával mindenki egyetért” (7). Miért van ez így? Elsősorban azért, mivel az AkH.¹⁰ egyes pontjai alapján is bizonytalanság fordulhat elő sok szóalak írásában: sok esetben többféle szabály szerint írható le, más esetekben viszont egy-egy szabály túlságosan tágnak bizonyul a jelenségek egy bizonyos csoportjában. A felmerült problematikus esetek nagy tömege teszi szükségessé a részletesebb csoportosítást, tehát a gondos tanácsadást.

2. A részletesebb útmutatást elsősorban követelő esetek közül hadd említsük meg a legfontosabbat: a külön-, illetőleg az egybeírás számtalan gondot okozó esetét. A problémát nyelvünk természetes fejlődése teszi súlyossá. A szókapcsolás és a szóösszetétel az új fogalmak megnevezésének ma általános és legtermékenyebb módja, lehetőségei pedig kimeríthetetlenek. Sok esetben nehéz eldönteni, hogy egy szókapcsolat mikor válik összetett szóvá. Sőt összetételeink tagjai nem mindig szerepelnek egymás mellett összetett szóként, hanem szerkezetként is: *mézeskalács* például más, mint a *mézes* (azaz mézzel megkent) *kalács*.

A nehézségeket csak szaporítja az a rengeteg finomság, amely nyelvünk fejlődésével jár együtt. Ha erről az oldalról tekintjük például a külön-, illetőleg egybeírás eseteit, akkor szinte örülnünk kell annak, hogy a helyesírással is jelentésárnyalatokat tudunk egymástól elválasztani. Más például az írásmód a *felelőn* (visszafordult) kifejezésben, mint ebben: (megtette a) *fele utat*, vagy *nemrég* (megtörtént) és a *nem rég* (történt meg) mondatokban. Nem csekély gondot szokott okozni a szinte már képzőszerű szerepben megjelenő *helyzet*, *jelleg*, *ügy*, *való* stb. szavaknak a gyakorisága összetételi utótagokban (*raktárhelyzet*, *írásjelleg*, *szertörügy*, *tanulnivaló* stb.)

A szótár szerkesztői — helyesírást szabályozó kiadványban most először — vállalkoztak arra a feladatra, hogy elvszerűen és rendszert alkotva foglalkozzanak egybe nem írt szóalakokkal is. Azt a rendkívül nagy nehézséget kellett megoldaniuk, hogy a többé-kevésbé szabad szókapcsolatok rengetegéből a valóban élőket és problematikusakat gyűjtsék egybe. Bármennyire körültekintően járt is azonban el a szerkesztőség, ezeket a kapcsolatokat kimeríteni nem tudta, nem is tudhatta, hiszen napról napra keletkeznek újak. Ezért a gyűjtés igen szorgos munkája ellenére sem fog minden alakot megtalálni az írás közben éppen megakadt tollforgató ember. Ezt a szótár szerkesztősége mindenki másnál jobban tudja, ezért a teljességről való lemondással olyan módszert követ, amely a szótárban meg nem található szóalakokra nézve is útbaigazítást ad: a példák sokaságával és tipizálásával minden lehető esetre a n a l ó g i á t kíván szolgáltatni. Ezt az eljárást a szerkesztők instruktivitásnak nevezik. Ebben van szótárunknak egyik nagy értéke. A szótár az elő-, illetőleg utótagokkal alkotott bokrosítással szolgálja ezt a helyes elvet. Ha például valaki a *táncdal* szót akarja leírni (egyre többször lehet hallani is, látni is), nem találja meg a szótárban. Megtalálja azonban analógiás eseteit a *dal* szó összetételeiből és szókapcsolataiból összeállított bokrban; ebben az esetben például bizonyára a *bölcsődal* vagy a *búcsúdal* mintájára fogja egybeírni, ha egyáltalában rászorul a mintára. Mert ha a szóösszetételekről valaki az elemi ismereteket tudja, akkor tisztában van azzal, hogy itt jelöletlen határozós összetétellel van dolga, tehát egybeírandó. Ha valaki le

akarja írni a *táncdalest* alakot, akkor analógiát a háromtagú összetételek között kell keresnie, ha pedig a *táncdalest-rendező*-t akarja leírni, a négytagú összetételek írásmódjára vonatkozó eljárást kell követnie.

Mint hogy a szótár nem egyenlő szótagszámot vesz alapul a különféle összetételek írásmódjának megállapításában, minden tanácsadó készség és gondos megfontolás ellenére sem olyan könnyű munka a szótár segítségével eligazodni a nehezebb esetekben. A szerkesztőségnek az egybe-, illetőleg kötőjeles írásra vonatkozó megfontolásai és döntései ugyanis ellentmondásosak egy tekintetben, abban tudniillik, hogy egy nyelvi-logikai szempont mellett kénytelenek voltak egy tisztán formai szempontot is figyelembe venni. Ez a formai szempont pedig a szótagszám. A kettőnél több elemből álló túlságosan hosszú alakulatokat ugyanis akkor is tagolni kell kötőjellel, ha egyébként a grammatikai kritériumok nem hagynak kétséget a szó összetett volta felől. Kéttagúakat nem írunk kötőjellel, bármilyen hosszúak is. Tehát például a *gabonakereskedelem* egybeírandó, pedig nyolc szótagú. De bőven van még ennél is nagyobb szótagszámú kéttagú összetételünk. Háromtagú összetétel esetén a még egybeírandó szó szótagszáma nem haladhatja meg a hatot. Az azonos szótagszámú *propagandairoda* és *propaganda-hadjárat* tehát másképp írandó, mert a szerkesztőség ilyen esetben azt az eljárást követte, hogy a hét szótagos vagy annál hosszabb alakulatokat a főtagok határán kötőjellel bontja szét. A szótagszámot azonban már ötre korlátozza abban az esetben, ha az összetett szó négy elemből áll. Az AkH.¹⁰ 217. pontja a háromtagú összetételekről intézkedve szótagszámot nem említ, csupán azt írja elő, hogy kötőjelet akkor alkalmazunk, ha túlságosan hosszú az összetétel. A 218. pont a háromnál több tagból álló összetétel írásáról azt tartalmazza, hogy „a két főtag közé világosabb tagolás érdekében kötőjelet teszünk”, tehát szótagszámot itt sem említ. A HTSz. gyakorlata most határozottabbá teszi a túlságosan általános szabályokat. Ennek szükségszerűségét elismerjük, ha az eljárást mechanikusnak tartjuk is. De talán az már fölösleges állásfoglalás, amely szerint a négytagú összetételeknél „nem számít összetett elő- vagy utótagnak az olyan igekötős ige vagy igei származék, amelynek igekötője egy szótagos (pl. *be, ki, fel*); összetettnek számít viszont az, amelyiknek igekötője két vagy több szótagú (pl. *oda, alá ; keresztül*)” (10).

A szerkesztőség felfogását persze meg lehet érteni. A négytagú összetétel bonyolultabb nyelvi jelenség, mint a háromtagú, s a gondosabb tagolás okvetlenül jobban eligazít a tagoknak egymáshoz való viszonyában. Ennek az eljárásnak a következetes keresztülvitele azonban a gyakorlatban sokszor támaszt bizonytalanságot, hiszen a nyelvérzék nem az összetételnek két-, három- vagy négytagúságát fogja fel, hanem kéttagúságát — akárhány tagú is az összetétel. Tehát a köznyelvérzékét terheljük meg egy súlyosbító követelménnyel. Az általános helyesírási színvonal mértékét ugyanis nem azzal kell mérni, hogy a szótagszám szerint nem követnek el hibát, hanem aszerint, hogy az íráskép á l t a l á b a n hogyan fejezi ki a közölnivaló tartalmat a helyesírási rendszer eszközeivel. Tehát lélektani szempontból is szívesen látnánk egy könnyebben követhető, egyszerűbb gyakorlatot.

A túlságosan szigorú megkötés egyébként is olyan fonákságra vezet, mint például ez: a *műhelypárttitkár* szót egybeírjuk, de ennek *-i* képzős származékát már külön: *műhely-párttitkári*.

3. A helyesírásügy szerves fejlődésének idevágó zavara mutatkozik meg abban hogy akad olyan szóalak, amelyet az AkH.¹⁰ szerint másképp kell írni, mint a HTSz. szerint. A *műbútor-asztalos* írásmódját változatlanul átveszi a HTSz., pedig a bevezetőben ismertetett általános eljárása szerint egybe kellene írni, hiszen háromtagú összetételeket hat szótagig nem írunk kötőjellel. A szótár az ilyen alakokat kivételképp megőrzöttnek fogja fel s ilyenekként közli. De a jelenség maga arra mutat, hogy sajnálatos

fáziseltolódás nehezítette a szerkesztés munkáját, a helyesírás teljes egységesítésének akadályaként.

Ma persze könnyű olyan tanácsot adni, amelyet úgysem lehet már követni. Mégis felmerül az a gondolat, hogy a helyesírási szabályzat tizedik kiadását egy ilyen tanácsadó szótár munkálataival egy időben kellett volna megalkotni. Ekkora anyagnak, amilyen a IITSz.-ban felgyűlt, egy-egy részletben ugyanis más lehet a vallomása, mint a helyesírási szókincs egy szűkebb körének. A nagy anyag statisztikai és egyéb vizsgálata minden bizonnyal hozzájárul egy-egy szabály finomításához, illetőleg tágabb megfogalmazásához. Maga a szerkesztő bizottság lehet a megmondhatója annak, hogy mennyi és milyen súlyos tanulság jelentkezett ennek a hatalmas anyagnak az összeállítása közben. Ha a szabályzat és a tanácsadó szótár együtt készült volna, könnyebb lett volna feloldani azt az egy-két ellentmondást, amely kétségtelenül megvan a két kiadvány között. Post festa erről talán nem is érdemes említést tennünk, hiszen a szabályzat nem várathatott magára tovább annak idején, meg kellett jelentetni. Azóta sok víz lefolyt a Dunán, felduzzadt az a nyelvi anyag is, amelynek a tanulságai most már a jövőre utalnak, s az Akadémia Helyesírási Bizottságának a munka- és hatáskörébe tartoznak. Idők haladtával azonban — ez bizonyosnak látszik — a bizottságnak a dolga nem lesz könnyebb, hiszen differenciáltabb anyagból folyó finomabb szabályalkotást vagy legalábbis tagoltabbat kíván. Ez viszont megnehezíti a helyesírás tanulhatóságát, s az egyszerűbb vagy gyakorlatlanabb ember írásgondjait erősen megszorítja. Márpedig nélkülözhetetlen egy olyan helyesírási szabályzat, amelyet az egész nép tömege speciális ismeretek nélkül megtanulhat és követhet. Bizonyos, hogy megvan annak a határa, mit kívánhatunk meg az érettségizett embertől (hogy a közműveltség határát magasra szabjuk, illetőleg előlegezzük), s mit egy kiadói szerkesztőtől. A fejlődés egyszerre kétirányú tendenciát követel: egy egyszerűsítő meg egy specializáló tendenciát. Vajon nem volna-e időszerű annak a megfontolása, hogy egy szűkebb, illetőleg egy bővebb helyesírási szabályzat lásson napvilágot, amelyek azonban csak a részletezettség foka szerint különböznek egymástól, ellentmondás tehát nem volna közöttük. Az efféle tanácsadó szótárnak lehetne az a hivatása, hogy a kettő közötti hézagot kipótolná gazdag dokumentációs anyagával, közvetlenül támogatva az írás gyakorlatát, bárki fogjon is tollat: diák, titkárnő vagy műszaki szakember.

Az igény ennek a szótárnak a megalkotására elsősorban — amint a bevezető is közli — a nyomdászok, kiadói dolgozók, pedagógusok részéről nyilvánult meg legsürgősebben. Nem csodálni való, hiszen elsősorban az ő gyakorlatukban fordulnak elő olyan esetek, amelyekre a szabályzat nem intézkedik egyöntetűen, vagy amelyekre több szabály is vonatkozik. Nekik valóban a finomságok szféráiban is el kell tudni igazodni; s ha bonyolultabb kérdésekben fordul a diák tanárjához, bizony illik többet tudnia az átlagosnál. De többet megkövetelnie nem szabad. Nos, nem lehetne-e ezt a minimumot tartalmaznia a szabályzatnak vagy a szabályzat egy szűkebb változatának? A helyesírás teljességének az elérése vágyálom, amelynek megvalósulása nem is lehetséges, hiszen az élet egyre újabb nyelvi jelenségei okozzák a többféle megoldás lehetőségét. Az alapokban azonban talán megvalósítható a teljes egység, s erről az iskola gondoskodik is. Ennél a „minimális normánál” lehetne megszabnunk egy kisebb helyesírási szabályzat határát.

4. A kötet természeténél fogva nem tartalmazhat szabályokat. De minden alkalmat megragad, hogy a szótári lehetőségeken belül ne csak a szóalak írásmódjának pusztán közlésével támogassa a tanácsot keresőt. Így néha a jelentés zórójelben való közlésével hártja el a tévedés veszélyét, például: *magyar tanár* (= magyar nemzetiségű tanár); de: *magyartanár* (= a magyar nyelv és irodalom tanára). Ugyanígy értelmezi az azonos alakú szavakat is, ha mással nem, legalább szófaji utalással. Másszor a megvilágítandó szót mondatdarabba foglalták (pl. *e felett a ház felett*). Van arra is eset, hogy meg is fogalmazza

a címszó írásmódjával kapcsolatos tanácsot, például a legelső címszónál: az *A* kezdetű kötőjel nélküli kapcsolatokat (mint például *A épület*) ne tegyük a mondat elejére.

A szótár — helyesen — elhatárolja feladatait a nyelv művelés egyéb területeitől. Nem foglal állást egy-egy szóalak használatának helyességében, az élő alakváltozatokat állásfoglalás nélkül közli, magyarító javaslatot nem tesz stb. Ha az elhatárolás mindenképpen indokolt is, ennek az álláspontnak a bevezetőjében közölt megfogalmazásban, azt hiszem — nem az elkülönítés hangoztatásából kellene kiindulni, hanem abból, ami a dolog természetének jobban meg is felel, hogy tudniillik a szótár megalkotása is nyelv művelés a javából, ezért a szerkesztőségnek ez okvetlenül feladata is. Ennek hangsúlyozásával lehetett volna ennek a munkának a természetéből fakadó határokat megvonni. Hiszen az íráskép rögzítésén túl számos esetben kellett a helyes nyelvhasználat szempontjából is dönten. Ahogy a bevezetőben olvasható is: nyelvileg helytelen alakulatokat nem vettek fel, az alakpárok közül több esetben csak az egyiket vették fel aszerint, hogy melyiknek az előretörését, illetőleg háttérbe szorulását tapasztaljuk a nyelv életében. Nyelv művelés például az a tudatosan követett eljárás is, hogy az egybeírandó jelzős összetételek tagjai — más körülmények között — külön is, tehát szó szerkezet formájában jelennek meg. A *nagyvakáció* és a *nagytakarítás* különírt formáinak nyelvi értékelése a nyelvérzék finomodását is szolgálja, ez pedig ugyancsak nyelv művelés.

A nyelv művelés általánosabb kérdésének a perspektívájában még egy mozzanatot említünk. Maga a TSz. is tanúsítja, hogy bizonyos alapfokú nyelvrendszertani ismeretek nélkül ma már nem lehet helyesen írni. A szótárnak közvetett haszna és jelentősége abban van, hogy bebizonyítja: a tudatos helyesíráshoz okvetlenül szükség van nyelvtani alapismeretekre. Ezeket az iskolában tanulja meg a gyermek vagy a serdülő, sokszor még a felnőtt is. Nagyra kell becsülnünk a szótárnak ezt a közvetett nyelv művelő szerepét, mert fegyelmezett gondolkodásra kényszeríti a keresőt, s eközben rádöbben arra, hogy milyen változatos és gazdag formákat hoz létre a nyelv, s mennyire fontos a korszerű anyanyelvi műveltség elemeinek elsajátítása. Helyesírásunk elsajátítására nevelni nem könnyű munka: tanulók ezrei, tanárok százai tesznek kemény erőfeszítéseket az egységes helyesírás meggyökereztetésére. Öröndösek, hogy az Akadémia most új fegyverrel látta el azokat, akik naponta küzdenek helyesírásunk egységéért felelősségteljes munkájuk közben.

Szende Aladár

Kázmér Miklós: A magyar affrikátságzemplé. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 39 lap. Nyelvtudományi Értekezések 27. szám.

Hegedűs Lajos „Újabb vizsgálatok a magyar affrikáták köréből” (Magyar hangtani dolgozatok. Bp., 1958. 4—21) című posztumusz tanulmánya készítette Kázmér Miklóst a magyar affrikáták kérdéseinek megvizsgálására. Kázmért nem elégíti ki Hegedűs kételtű megoldása a magyar affrikátákat illetően; tudniillik az, hogy fonetikai szempontból hangkapcsolatnak, fonológiai szempontból pedig egységes fonémának tekintendők a magyar *c*, *dz*, *cs*, *dzs*, *ty* és *gy* szegmentumok.

Az affrikáták-per újrafelvétele alapos tudománytörténeti keretben történik. A szerző a tőle megszokott alaposággal elemzi és kommentálja a magyar filológiának és fonetikának valamennyi írását és kísérletét, ami csak érinteti ezt a problémát. A saját maga által vállalt keret azonban szűk ahhoz, hogy lényegében újat mondva nagymértékben előrelendítse ezt a kérdést. Hisz a magyar affrikáták kérdése sem tisztán magyar kérdés. A keretek szűk voltát Kázmér is érzi, s több helyen bevonja a fonetika és a fonológia klasszikusainak véleményét is. A kitekintés azonban lehetett volna bővebb is. A dolgozat

fő érdeme az, hogy visszaállította az „Újabb vizsgálatok” által kitérített kutatások eredeti helyes irányát.

Rövid bevezetés után három fejezetben kerül tárgyalásra a kérdés. Az első fejezet alkotja a dolgozat gerincét; a második és a harmadik rövid fejezet az affrikáták időtartamáról, valamint terminológiai és jelölési problémáiról szól.

Az első fejezet („Egyszerű hang vagy hangkapcsolat?”) három részre oszlik: a magyar affrikáták *fiziológiai*, *akusztikai*, valamint *fonológiai* problematikája. (A fiziológiai részben kettéválasztja az „elméleti, illetőleg szubjektív vélekedések”-et, illetőleg a magyar kísérleti fonetika eredményeit.) Ez a beosztás a harmincas-negyvenes évekre jellemző, azonban ma is aránylag elterjedt. A hanggal foglalkozó stúdiumok ilyenfajta beosztása nem kívánja meg okvetlenül, csupán sugallja azt a felfogást, hogy a fonológia a „hangtannak” a fonetikával mellérendelt része, vagy éppen a fiziológiai, illetőleg akusztikai fonetikával egyenrangú fejezete. Kázmér a beosztást készen kapta Hegedűstől, aki alighanem így szemlélhette a dolgokat, mint az európai „eszköz”-fonetikusok legnagyobb része. Azonban ezek az átvett keretek inkább akadályozzák, mint elősegítik a téma világos áttekintését. — Az „elméleti, illetőleg szubjektív vélekedések” pedig bátran besorolhatók lettek volna a márkás fonológusok véleménye mellé vagy inkább: elé. A fonológia ugyanis egyáltalában nem korlátozódhat a prágai iskolára vagy inkább annak terminológiájára. Ahogy a prágai iskolát szükségszerűen megelőzték ezek a különféle antediluvialis vélekedések, ugyanúgy követik a korszerű lingvisztikával még harmonikusabban összevágó elméletek, eredmények, iskolák stb.

A fonológia az elmúlt húsz évben oda fejlődött, hogy ma már kétségtelen, hogy a lingvisztikának ez az egyetlen része, amely a hangokkal foglalkozik. A hagyományos fonetika, illetőleg az artikulációs, akusztikai, valamint az auditív-percepciós elemzés eredményei a fonológiának alá vannak rendelve: annak keretében működnek, de egyúttal gazdag anyagot adnak a fonológia kategóriáinak kialakításához.

Azt persze, hogy egy nyelvnek melyek a fonémái, s ezeknek milyen nyelvi kritériumai vannak, azt csak fonológiai elemzés útján lehet megállapítani. Ezt az elemzést korszerű módon a magyarra még nem végezték el. Így bár magam is azt hiszem, hogy a magyar affrikáta-szegmentumok monofematikus felfogásában lényegében már Horgernek igaza volt, s Laziceus, Arany, Deme s most Kázmér és mások is lényegében mind helyes véleményen vannak; — mindezeket a teljes korszerű elemzés elvégzéséig csupán nagyon valószínű munkahipotézisnek lehet elfogadni. Ez az elemzés mutatja majd meg azt is, hogy a *ty* és a *gy* különálló helyet foglal-e el ebben a kategóriában. Sőt azt, hogy egyáltalában van-e a magyar hangrendszerben szükség egy olyan különálló alosztályra, amelyet most affrikáta néven foglalnak össze.

Természetesen a nyelvi-fonológiai elemzés nem független az úgynevezett „fonetikai” elemzéstől sem; csakhogy más természetű, más szinten történik. A dolog jellege szerint a természettudományi módszereket alkalmazó fonológiai segédtudományok nem a magyarból belülről kiindulva alakítják ki kategóriájukat, hanem a meglevő egyetemes anatómiai, fiziológiai kategóriák, funkciók, illetőleg akusztikai tények, módszerek és mértékegységek irányítják vizsgálataikat. A „fonetikus”-nak ezért probléma, hogy zárhang, réshang avagy zár-rés hang-e „a z” affrikáta, illetőleg e g y - e g y n y e l v affrikátája. A fonológust elsősorban az foglalkoztatja, hogy egy nyelven belül a beszéd folyamat mely szegmentumai azonosíthatók egy-egy konstans fonéma kategóriájába; s csak ezt követően az, hogy ezeknek a konstans egységeknek, a fonémáknak milyen anyagi összetevői vannak, vagyis hogy milyen fiziológiai, akusztikai és auditív-percepciós jegyek szükségesek és lehetségesek egy fonémához (ezt természetesen Kázmér is így gondolja, vö. 19. l.). Ennek megfelelően a magyar affrikátáknak az egyetemes „fonetika” szerinti minősítését én is másodrendű (persze nem elhanyagolandó) kérdésnek tartom.

Mivel a fonológia szerint (ha még nem is módszeresen bebizonyítva) az „affrikáta” szegmentum egy fonematikus tag (vagy pont) a beszéd folyamatban, fonológiai szempontból egyidejűnek kell tekinteni; vagyis fonológiai szempontból nincs értelme az artikulációs mozzanatok sorrendjével foglalkozni. Itt is arról van szó, hogy a „fonetika” által mért idő a nyelv szintje alatt (vagy azon kívül) maradt. Ugyanígy kétséges, hogy egyetlen regisztrátumon megnyugtató módon elhatárolható-e egy „affrikáta”. A beszéd folyamat ugyanis „prelingvisztikus” síkon kontinuum (vagyis szakadatlan folyamat), lingvisztikus síkon viszont diszkrét (vagyis tagolt, megszakított) elemek láncolata. Egy regisztrátum pedig okvetlenül pre- vagy szublingvisztikus szintet jelent. (Több regisztrátum is; több szinkronizált és eltérő jellegű regisztrátum azonban közelebb segíthet a mechanikus szegmentáláshoz.) A szegmentálás lényegében nyelvi tevékenység; a gépi szegmentálás a nyelvi szegmentálás lemodellálása, nem pedig fordítva. Tehát a regisztrátumok elhatárolhatósága nem lehet bizonyíték az affrikáta-szegmentumok nyelvi széttagolhatósága mellett — legalábbis a kutatási technika mai állapotában.

Ide kapcsolódik a megfordított beszéd lehallgatásának módszertani bírálata, amely Kázmér művének legjobban sikerült része. Ennek kiegészítésül megemlítem még a következő szempontot; a beszéd linearitását. Ez abban áll, hogy a beszéd folyamat időben egyirányú (a múlttól a jövő felé tartó) visszafordíthatatlan folyamat. A visszafordítás eleve megsemmisíti a nyelv nyelvi jellegét, mivel mind a beszélő, mind a hallgató — egy szóval az egész nyelvközösség — csak egy sajátos lineáris közlésfolyamatot sajátított el, s maga a nyelvi rendszer objektív készlete (tehát valamennyi eleme) a linearitás szempontjából aszimmetrikus. Aszimmetrikusak a beszéd statisztikus jellemzői is. Ennek következtében elvileg lehetetlen, hogy egy nyelv bármely megfordított természetes szövegegyesége azonos üzenetet jelentsen. A fonémák azonban pusztán megkülönböztető szerepű pontszerű szegmentumok; azt lehetne gondolni, hogy ezek „szimmetrikusak”, mint egy izolált pont, s így alávethek a megfordított beszéd ellenőrző vizsgálatának. A vizsgálat el is végezhető, de legfőképpen percepció (tehát prelingvisztikus) síkon. A fonéma lényegéhez ugyanis hozzátartozik a disztribúciója (elosztása, környezete), sőt nagyobb távlatban a szövegen belüli átmenet-valószínűsége is. Ha tehát megfordított szövegek hallását vagy megértését kívánjuk vizsgálni, akkor a szöveg továbbra is szegmentumokra oszlik, de ezek a szegmentumok többé már nem fonémák, mint ahogy a „szöveg” sem értelmes szöveg többé, hanem csupán emberi eredetű zajsorozat. Értelmentlen zajsorozat szegmentumainak pedig nincs bizonyító ereje nyelvi kérdésekben. Ezek legfőképpen adalékokat szolgáltathatnak a nyers hallás kérdéséhez. (Természetesen itt nem Kázmérral vitatkozom, akivel a megfordított beszéd „objektív” módszerét illetően teljesen megegyezik a véleményem.) — Hadd jegyezzem meg, hogy a megfordított beszéd módszerét természetesen nem tartom teljesen használhatatlannak, mindössze korlátaira szerettem volna felhívni a figyelmet. A kérdésről legutoljára ketten írtak figyelemre méltó dolgokat: Sol Saporta a *Psycholinguistics* (Baltimore, 1954. 64—5) című kötetben, valamint Tatiana Slama-Cazacu (*The experimental reversed speaking, with special view to diphthongs: Recherches sur les diphthongues roumaines*. Bucarest—Copenhagen, 1959. 123—34.).

Végeredményben köszönettel tartozunk Kázmér Miklósnak, aki lelkiismeretére hallgatva újból szóvá tette a magyar affrikáták kérdését. Alapos összefoglalása és elemzése — a sajnálatosan szűk keretek között is — továbbvitte a problémát. Föltehetően további hozzászólások (nemcsak ez az elkalandozó ismertetés), valamint nyelvi, illetőleg fiziológiai, akusztikai stb. elemzések ezen a ponton is korszerűsítik a magyar nyelv hangrendszeréről való ismeretanyagot.

Szépe György

Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig (Nyelvtudományi Értekezések 23. sz.). Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 148 lap.

Berrár Jolán könyve több szempontból is kiváló munka: modern szemléletmóddal párosult modern (statistikai) módszerrel szilárd eredményeket mutat föl. Ugyanakkor — éppen szemléletmódjánál és módszerénél fogva — serkentő, sőt megtermékenyítő hatással lehet a történeti nyelvtannak mint nyelvtudományi stúdiumnak a művelésére. E stúdium korábban — tudavalevőleg — jórészt leíró mondattan volt történeti magyarázatokkal; s ezek a magyarázatok is inkább csak a viszonyító elemek történetét, ezen belül is az elemek származástörténetét: etimológiáját jelentették. Az újabb történeti nyelvtani iskola kialakításában azonban — nagymértékben éppen Berrár jóvoltából — az elem-történet egyre inkább rendszertörténétté válik, azaz a gondolatközlési eszköz- és formarendszer bővülésének, gazdagodásának történetévé; a származástörténet pedig egyre inkább fejlődéstörténétté alakul, azaz a viszonyító elemek funkcionális fejlődésének, egymással való küzdelmének, a nyelv ingadozásainak, a lassú áttolódásoknak történetévé (l. Deme László Berrár művére vonatkozó opponensi véleményének kivonatát: I. OK. 15:396). — Az elvi felfogás- és szemléletmóddal — megfelelő kölcsönhatásban — modern statisztikai módszert párosít a szerző, mely a nyelvi tények összefüggéseinek sokoldalú vizsgálatát teszi lehetővé.

Berrár műve három fő részre tagolódik: A hasonlítás általános kérdései (5—35) — Kódexeink hasonlító mondatai (37—104); — Hasonlító mondataink eredete és története (105—146). Ezek természetesen szorosan összefüggenek, ugyanakkor főrészenként is kerek egészet alkotnak. Közülük — szerintem — leginkább az első fejezet tarthat számot a Nyelvőr olvasójának érdeklődésére, ezért ezt részletesebben ismertetem, amazokat inkább csak jellegükben és szerkezetükben.

A hasonlítás általános kérdései című fő résznek kilenc fejezete van. — Az elsőben a hasonlító mondatnak mint kifejezőeszköznek a nyelvi rendszerben betöltött funkcióját vizsgálva a beszédben kifejezett fogalmak¹ tipizálásából indul ki a szerző, majd a fogalmi azonosság, hasonlóság és különbözőség kategóriáinak rövid magyarázatán át a fogalmi hasonlóságnak és a hasonlítás grammatikai kategóriájának összefüggéseire jut el. Ezután a mondatokat alkotó, illetőleg a mellékmondatokra jellemző fogalomkapcsolatokat tekinti át általában. — A 2. fejezetben már olyan mellé- és alárendelt mondatoknak a vizsgálatát találjuk, melyek „a fogalmak azonosságának és különbözőségének különböző arányú vegyületével már a hasonlítás természetes alapjául szolgálhatnak” (7). Így rokonság állapítható meg vonatkozó és hasonlító mondatkapcsolat között. A vonatkozó — főleg határozói — mondatoknak a hasonlításba való átmenetét (párhuzamos) kifejezésformájuk is lehetővé teszi. A párhuzamos szerkesztést ugyanis éppen a fő- és mellékmondat rokon jelentésű fogalmai engedik meg. Ezért például az „Azonképpen mondta, miképpen parancsolták neki”-féle mondatkapcsolatban a módhatározói mondat már tisztán hasonlító.

Az eltérő jellegű nyelvi kifejezőmódokkal való érintkezésüknek vizsgálata után az „igazi” hasonlító mondatok vizsgálata következhet. „A hasonlító mondatok nagyrészt mellékmondatok, tehát a főmondat valamely mondatrészét fejtik ki (hasonlító) mondat

¹ E fogalmak két főcsoportra oszthatók: 1. A főnévvel kifejezett *d o l o g f o g a l m a k* (szubsztanciafogalmak, pl. *ember, kutya* stb., illetőleg álszubsztancia-fogalmak, pl. *jóság, futás* stb.). — 2. A *j á r u l é k f o g a l m a k* (akcidenciafogalmak) lehetnek a) igével vagy igenévvél kifejezett változásfogalmak (létezés-, történés-, cselekvés-fogalmak, pl. *van, nyílik, nézni*); b) melléknévvél kifejezett minőségfogalmak (tulajdonság- vagy állapotfogalmak, pl. *piros, beteg*); c) számnévvél kifejezett mennyiség-fogalmak, pl. *tíz, sok*.

formájában. Ez a mondatrész mindig a dolog valamely ismertetőjegyét jelöli meg, sohasem magát a dolgot. Aszerint, hogy milyen ismertetőjegyet fejez ki a hasonlító mondat, s ez az ismertetőjegy a főmondat milyen mondatrészeként állna, a hasonlító mondatoknak több típusát különböztetjük meg" (9). (A kiemelés tőlem származik — F. V.).

Ebből a megfogalmazásból is nyilvánvaló, hogy a hasonlítás nem mondatrészi, illetőleg mellékmondati alfaj, hanem keresztelő szempont, mely a mondatrészek, s főleg a mondatrészt kifejező mellékmondatok egész során végigvonulhat. Éppen ezért a további rendszerezés is a fogalomkifejezés szempontjának és a mondatrész-szerep szempontjának kombinációjára épül. Eszerint a hasonlító mondatok két nagy csoportra oszthatók: 1. a „szokásos” vagy „szabályos” mondatok (a szerző nem ad külön műsót); 2. a sajátos hasonlító mondatok csoportjára.

Az első csoport jellemzője: a mellékmondat valamely (önálló) járulékfogalmat fejez ki hasonlat formájában. Aszerint, hogy a járulékfogalom a főmondatban is szerepel-e, kilenc alcsoportra oszthatók. Ha a járulékfogalom a főmondatból hiányzik, három alcsoport alakul: a) változásfogalom kifejezésére, pl. „*Úgy csindl, mint a macska*” (= nyávog); rendszerint igei állítmányi mellékmondatok; b) minőségfogalom kifejezésére, pl. „*Olyan, mint a rózsza*” (= piros); rendszerint állítmányiak és jelzőiek; c) mennyiségfogalom kifejezésére, pl. „*Annyit evett, mint egy madár*” (= keveset): főképpen állítmányiak, jelzőiek, de állapothatározóiak is. — Ha a járulékfogalom (minőség vagy változásfogalom) a főmondatban is megvan nevezve, s a mellékmondat ennek fogalomkörét bővíti, újabb hat alcsoportot nyerünk, pl. d) változástípus kifejezésére „*Úgy futott, mint a nyúl*” = gyorsan (futott): rendszerint módhatározói a mellékmondat; stb. — Mondattani — mondatrész-szerep szerinti szempontból mind a kilenc alcsoportban a főmondat valamely ki nem tett mondatrészét nevezte meg a mellékmondat hasonlattal.

A második, az úgynevezett sajátos hasonlító mondatok csoportjának jellemzői: a mellékmondat „nem ad a főmondat jelentéstartalmához semmi újat, csak egy — a főmondatban már úgyis megnevezett — mondatrészt bizonygat, nyomatékosít; ez a mondatrész tehát mintegy kétszer van megnevezve: egyszer a főmondatban... másodszor a mellékmondatban körülírásszerűen, hasonlattal” (12). Ebben tehát: „*Piros, mint a rózsza*”, nincs mértékhatározás, mert a *mint a rózsza* inkább csak azt jelenti: *piros*. Ellenben az első csoportba tartozókban: „*Olyan, mint a rózsza*”, illetőleg: „*Olyan piros, mint a rózsza*”-félékben a *mint a rózsza* jelentése: *nagyon, nagymértékben*. (A hasonlító mondatok mondatrész-szerep szerinti típusait táblázatban is megtaláljuk).

A 3. fejezetben a hasonlító mondatok alaki (a megszerkesztettség szempontjából való) elemzését kapjuk. A hasonlításban részt vevő fogalmak azonossága vagy különbözősége alapján teljes kihagyásos vagy hiányos hasonlító mondatok jöhetnek létre. Így: teljes a mellékmondat, mert önálló alanya és állítmánya van, pl. „*Minél gyengébb a test, annál erősebb a lélek*”, vagyis a dologfogalmak (*test—lélek*) is, meg a járulékfogalmak (*gyengébb—erősebb*) is különbözőek. — Ha a közös dologfogalom marad ki, kihagyásos a mellékmondat, de nem hiányos, mert (önálló) állítmánya van (vagyis a járulékfogalmak különbözőek): „*Az a szta1 éppoly hosszú, mint széles*”. — A „*Futott, mint a nyúl*”-félékben hiányos a mellékmondat, mert állítmánya nincs kitéve (a főmondatéval egyezik) stb. (A hasonlító mondatok alaki tipizálását táblázatban is megtaláljuk.)

Nagyon fontos a szerzőnek az a figyelmeztetése, hogy a hasonlításban szereplő dologfogalmak nem mindig azonosak az alanyokkal, illetőleg a hasonlításra alapot adó járulékfogalom (vagy fogalmak) az állítmánnyal. Így pl. a „*Péter nem látta oly tiszta n a k ö n y v e t, mint Pál*” mondatban *Péter* és *Pál* nem tekinthető a két dologfoga-

lomnak, a lát pedig járulékfogalomnak. A járulékfogalom itt a *tiszta*, a dologfogalom a *könyv*, vagyis a könyvnek azt a (korábbi) tisztább állapotát, amelyet még Pál látott, vetjük össze azzal a (későbbi) kevésbé tiszta állapottal, amelyet Péter látott.

A 4. fejezetet a hiányos hasonlító mondatok és a hiányos állapothatározó mondatok szétválasztásának szentelte a szerző. Csak egy példa! Petőfi sorában: *Úgy mentem el innen, mint kis gyermek* — az állapothatározó nem torzítható hasonlattá, vagyis: „*Úgy mentem el innen, hogy még kis gyermek voltam*”, nem pedig: „*Úgy mentem el innen mint a kis gyermek megy el.*”

Az 5. fejezet „Az egyenlőtlen hasonlítás” címet viseli. Egyenlőtlen hasonlítás esetén a mondat fő mondanivalója az, hogy az egyik dologfogalom nagyobb számú, mint a másik, az egyikben nagyobb mértékben, nagyobb erősséggel van meg a járulékfogalom, mint a másikban, pl. „*Pirosabb*, mint a rózsá”, „*Gyorsabban futott*, mint a nyúl” stb. — „Az egyenlőtlenül hasonlító mellékmondat mindig közöl valami újat a főmondatához viszonyítva, éppen azt, hogy kiből, miben nagyobb vagy kisebb mértékű a járulékfogalom megléte; tehát a mellékmondat mindig megnevez valami — a főmondatból hiányzó — mondatrészt, és sohasem csak nyomatékosít” (25).

A 6. fejezet a feltételes hasonlítást tárgyalja. „Jóska úgy megy, mint [akkor menne,] ha fájna a lába”. A hasonlító mellékmondat állítmánya a főmondatéval egyezik, ezért nem tesszük ki, s így a feltételes mellékmondat beleolvad a hasonlítóba, vagyis a feltételes mellékmondat másodrendű állítmányát a hasonlító mondaténak érezzük. A hasonlító mondatot így ma már nem hiányosnak, hanem teljesnek tartjuk.

A 7. fejezetet stilisztikai megjegyzések töltik ki; a 8. fejezetben a hasonlítás egyéb nyelvi kifejezéseivel foglalkozik a szerző (a mellérendelt mondatok közti hasonlító viszony, továbbá a hasonlítást kifejező mondatrészekkel); a 9. fejezetben pedig a magyar hasonlító mondatok irodalmát foglalja össze.

A történeti jellegű második és harmadik főrész („Kódexeink hasonlító mondatai” és „Hasonlító mondataink eredete és története”) az első főrészben tisztázott rendszerezési szempontok alapján épül fel.

A második főrész öt fejezetre oszlik: I. Egyfokú feltétlen hasonlítás; II. Egyenlőtlen hasonlítás; III. Feltételes hasonlítás; IV. Hasonlító kötőszók; V. A hasonlító mondatok utalószavai. — Az I—III. fejezet címe tulajdonképpen összefoglaló szempont, mely a hasonlítás jellegére vonatkozik.

Az egyfokú hasonlítás további alcsoportjai elválasztásának alapja a mondatrész szerepe. Ennek a szempontnak az alaki (paralel, módosított, hiányos mondatok) van alárendelve, ezen belül a fogalomkifejezés szempontja érvényesül. A szükség szerint dokumentált alaki szempontú alcsoportokhoz csatlakozik az egyes mondatrészeket hasonlító mondatok kifejező eszközeinek statisztikája.

Az „Egyenlőtlen hasonlítás” fejezetében tulajdonképpen a hasonlító határozói mondatok elemzése történik. Itt a fogalomkifejezés szempontja az alaki fölé került.

A „Feltételes hasonlítás” fejezetében a külön alaki szempont kiesik, hiszen itt a mellékmondatnak mindig van a főmondattól eltérő saját állítmánya. Egyébként ugyanolyan csoportok szerepelnek itt is, mint az egyfokú hasonlításban. — Az I—III. fejezetnek külön-külön összefoglalása is van.

A IV. és V. fejezetet a hasonlító mondatok kötőszavainak és utalószavainak statisztikája adja. Az ábécérendbe szedett 86 kötőszó és 52 utalószó statisztikája a fenti osztályozó szempontok alapján megkülönböztethető összehasonlító mondatok összes fajtájára van vonatkoztatva.

A harmadik főrész (Hasonlító mondataink eredete és története) az egyfokú feltétlen, az egyenlőtlen és feltételes hasonlítással kapcsolatos kötőszók, utalószók eredetét és fejlődését tárja fel.

Összegezve: Berrár könyve konkrét eredményeinél, szemléletmódjánál, módszerénél fogva nagy nyeresége a nyelvtudománynak. Emellett még az iskolai, egyetemi nyelvtani oktatásban is haszonnal forgatható.

Farkas Vilmos

Nagy József: Szép magyar szó. Bevezetés a stílselemzésbe. Budapest, 1961. Tankönyvkiadó. 267 lap.

A szinonimika egész problematikájának feltárása, elméleti kifejtése, költői funkciójának idézetekkel való szemléltetése (mert könyvünkben erről van szó) még akkor sem mindennapi vállalkozás, ha valaki a szó megszokott értelmében fogja fel a rokonértelműséget, vagy ha csak egyetlen diszciplína keretében vizsgálja. Nagy József pedig az amúgy is könyvtárnyi irodalmat foglalkoztató kérdést még jobban kitágítja: a szinonimikát mint fogalmi, alaki, hangulati összevetethetőséget tekinti. Így persze nincs a szókészletnek, nyelvtannak, stilisztikának olyan két eleme, amelyet valamilyen szempontból össze ne lehetne vetni. Innen az a bűvészet, mellyel Nagy József a stilisztikának és költői kifejezésnek majd minden jelenségét be tudja vonni tárgyalásába. Ehhez járul még, hogy a szerző túlságosan is nagy lélegzetet vesz a munkához: „egyszerre akartam adni tudományt és művészetet, nyelvtant és irodalmat, jelentéstant és stilisztikát” (3). Meg kell hagyni: a nagy lélegzetből csakugyan telik 260 lapnyi elemzésre, szemléltetésre, magyarázatra és idézésre. Mondjuk meg mindjárt itt, hogy e négy feladat közül legalaposabb, legmegnyugtatóbb és leghasznosabb része a könyvnek a ritkán látott gazdagságú idézetanyag. A szerzőnek imént említett elméleti és módszertani állásfoglalása ugyanis már korántsem egyértelműen előnyös: a sokfelé tekintés sokszor a „gazdagság zűrzavará”-hoz vezet. Még csak címszószerűen sem lehet felsorolni, mi minden kerül bele a szinonimika problémakörébe, de szó esik a poliszémiától, homonimiától, ellentéteztől kezdve a szóhangulatig, alliterációig, hangutánzásig, „hangulatfestésig” majd mindenről, beleértve a metaforát, nyelvjárásosságot, idegen szavakat meg az állítást-tagadást és a kínrímet is.

Egy-egy témának ilyen rákos megduzzadása korántsem egyedülálló — minden, témáját szenvedélyesen szerető kutatót megkísért —, s nem is egészen önkényes. A stilisztikának — akárcsak egyéb diszciplínáknak — a kérdései valóban egybefonódnak, s ha az ember éppen akarja, bármely szálon elindulva kibogozható az egész csomó. A baj akkor kezdődik, amikor a rendszeralkotás és osztályozás igénye erősebb a tényeknél, és — török-szakad — minden egyes, egyedi jelenséget osztályozni akar. Nagy József ebbéli buzgósága is fárasztóvá, majd zavaróvá válik: a szerző hol erről, hol arról az oldalról rugaszkodik neki ugyanaz a jelenségnek (gyakran ugyanazon idézetanyaggal), s nem veszi észre, hogy egyrészt egy zárt körpályán keringünk a messzebb vivő útra kelés reménye nélkül, egy pánszinonimikus világban, ahol minden stilisztikai, költői érték forrása s lényege a szinonimika leleményes kezelése („Amit költői eredetiségnek nevezünk, az jórészt a megszokott szinonimasorok felfrissítése”; „a költői hatás azon fordul meg: eljut-e gondolati egységig a sokérdekeltségű szinonimák rokonulása” 3). És nem veszi észre azt sem, hogy a konkrét, egyedi parole-f o r m á k száma végtelen, hogy így ezen az alapon nem — csakis a f u n k c i ó k általánosítása alapján — lehet valamelyest teljesnek látszó osztályozást végrehajtani.

Nagy József — véleményem szerint helyesen — nyelvi, szorosabb értelemben: jelentéstani alapú stilisztikát ír. Könyvében rengeteg ötlet, kitűnő részletmegfigyelés van (csak kiragadva: a jelentéssíkok viszonya a költői szemantikában vagy a „fogalmi rokon-

ság illúziója”, a behelyettesítés stilisztikai értékelése stb. stb.), mindamellet e vonatkozásban nem lehet eléggé ajánlani az elméleti kritikusságot és a félreérthetetlen fogalmazást. Ezek ellenkezőjére az ímént láttunk példát. Ha már a fogalmazásnál és a formai kérdésnél tartunk, hadd utaljunk röviden két mozzanatra. Egyrészt: a szerző túlságosan elaprózza magát, könyve túlságosan mozaikszerű, ennek tartalmilag is megvan az a hátránya, hogy a legfrappánsabb „lelet” mellett is kénytelen elsiklani, illetőleg azt is mozaikká redukálni. Másrészt: az előadásmód hőfoka kissé túlszalad a közlés, fejtegetés, meggyőzés természetes hevületén. Hol lázas, költői szintetikus összetételekkel, hol még némileg avatag „szépségekkel”, általában pedig a közkeletű nyelvtudományi, stilisztikai, poetikai megállapításokhoz nem illő emfázissal adja elő mondanivalóját. Még hozzá mindent egyforma szenvedéllyel értékelve; a könyvnek így nincs „ritmusa”, nincsenek benne — nemcsak elméletileg általánosító — formailag kiképző csomópontok sem.

Visszatérve az elméleti, tartalmi mondanivalóhoz: nagyon sok borotvaél található a könyvben, s ezeken Nagy József nyugtalanító biztonsággal járkal. Ilyen például a jelentés mivolta, beszéd és nyelv, (költői) forma és funkció, fogalmi és művészi „igazság”. Ugyancsak elég kockázatos vállalkozás a stilisztikai és költészeti kategóriáknak (egy makacsul szinkrón szemléletbe ágyazott) nyelvi — csak nyelvi — kategóriákkal való értelmezése, s még kockázatosabb egy logikai jelentéstan szemlélete alapjáról végezni ezt. Nagy József így állandóan a fogalmi túlkörzés, fogalmi megkülönböztetés funkcióját keresi és találja a stilisztikai eljárásokban, a stilisztikai funkciókat fogalmi funkciókként szemléli, elemzi és osztályozza.

Mindent összevéve azonban Nagy József könyve igen érdemes vállalkozás. Elméleti megállapításaiban, elemzéseiben, szemléltető anyagában nagyon sok olyasmi van, amit — túl a „szép magyar szón” — a nyelv, a költészet szépségei iránt érdeklődő olvasó, tanuló, de — mindent a maga helyére téve — a tudományos stilisztikai kutatás is gyümölcsözően tud felhasználni.

Martinkó András

Lubomír Doležel: O stylu moderní české prózy (Výstavba textu).
Praha, 1960. Nakladatelství ČSAV.

A szerző ezt az alcímet adja könyvének: „A szöveg szerkezete”. A cím és az alcím így együttesen egy sajátos, sokoldalúan átgondolt stíluszemléletet és több vonatkozásban érdekfeszítően új módszertani elgondolást takar. Az a problematika, amelyet Doležel a könyv első, elvi kérdéseket boncolgató részében érint (a stílus mivolta, az egyéni és a funkcionális stílusok, irodalmi és nyelvi stílus, valamint a stilisztikai elemzés módszere) — ha csak az utóbbi néhány évtized szakirodalmát tekintjük is — számos cikkben és tanulmányban került már szóba. E kérdésekről a szerző oly módon tud mégis újat mondani, hogy néhány, eddig nem eléggé hangsúlyozott stilisztikai kategóriát állít vizsgálódásainak középpontjába, s ezek szempontjából világítja meg a stilisztika elméletének és gyakorlatának egyes oldalait. Felfogása, mint maga is mondja, az úgynevezett prágai iskola hagyományaiból nőtt ki; e hagyományokból meríti egyrészt a stílusnak mint *f u n k c i o n á l i s k é p z ő d m é n y n e k* a fogalmát, másrészt azt a törekvést, hogy a stilisztikát *e x a k t u d o m á n y k é n t* művelje, megszabadítva a szubjektivizmus és az eklekticizmus maradványaitól.

Mindaz, amit a szerző könyvének elvi, majd elemző részében elmond, illetőleg bemutat, az úgynevezett *promlura* (magyarul leginkább: ’nyilatkozat’) fogalmára épül. Doležel műszóhasználata szerint a nyilatkozat nem a nyelvtudomány, hanem a stilisztika

kategóriája: olyan szemantikailag lezárt, viszonylag önálló beszédegység, amely meghatározott idő- és térbeli feltételek között, meghatározott céllal jön létre s ugyanazon beszélőtől származik. Meghatározásában Doležel a *beszéd* (řeč) szót használja, megjegyzi azonban, hogy ezúttal nem a saussure-i *parole* fogalmára gondol; a nyilatkozat mint beszédegység nem kizárólag parole-jelenségeket foglal magában, hanem langue- és parole-jelenségeket egyaránt.

A nyilatkozatok összefüggő sora alkotja a szöveget (text). Itt ér el a szerző könyvének legfontosabb következtetéséhez, illetőleg tanulságához: valamely szöveg elemzése — mondja — több oldalról megközelíthető, többféle szinten elvégezhető (pl. hangtani, lexikai, szintaktikai szinten), de mindezeket meg kell előznie a legmagasabb szintű elemzésnek, az úgynevezett mondatfőlötti, mondatközi viszonyok vizsgálatának. A nyilatkozatsor strukturális sajátosságainak feltárása a szerző szerint egyrészt az egyes irodalmi művek stilisztikai elemzésének elsőrendű fontosságú mozzanata, másrészt a különféle nyilatkozattípusok, illetőleg stílusfajták elhatárolásának eszköze is.

Ilyen elvi megfontolások után fog hozzá a szerző a modern cseh próza stílusának elemzéséhez, a *modern szóval* nem időbeli határokat vonva, hanem típust jelölve meg. Közben azonban — a feladat újszerűsége folytán — arra is vállalkoznia kell, hogy kidolgozza, szinte elvonja a konkrét vizsgálati anyagból a szövegszerkezet elemzéséhez szükséges fogalomrendszert és az erre épülő terminológiát is. Az epikai, prózai szöveget mindenekelőtt az elbeszélőtől származó, illetőleg a szereplők szájába adott szövegrészletekre bontja fel. Ezt a megoszlást a szöveg elsődleges tagolódásának nevezi, s nyelvi kifejezését elsősorban a ragozott igealakok személyének és idejének, az affektív és modális kifejezőeszközök meglétének vagy hiányának, a különféle stílusrétegek szerepének oppozícióiban látja. — Az egyes szereplők beszédének egymásutánját nevezi a megfelelő szövegrészletek másodlagos tagolódásának. Az így kapott szövegrészleteket a nyilatkozathatárok választják el egymástól. A további vizsgálatban Doležel ezeknek különös jelentőséget tulajdonít; az érdekli, milyen nyelvi, illetőleg stilisztikai eszközök segítségével valósul meg az átmenet az egyes elhatárolt szövegrészletek között, illetőleg, hogy ezen eszközöknek milyen kombinációja alakul ki a nyilatkozathatárokon. Ily módon sikerül ugyanis felfedeznie és egzakt módon leírnia azokat a stilisztikai különbségeket, amelyek a klasszikus és a modern cseh próza nyelve között mutatkoznak. A szerző szinte mikroszkopikus alapossggal elemzi és bogozza ki a modern szépprózai szöveg úgynevezett elsődleges és másodlagos tagolódásának bonyolult nyelvi-stilisztikai formáit, nem egy megfoghatatlannak tetsző „művészi fogás” „titkára” vetve rá ezzel a tudományos pontosság éles fényét. Bemutatja, hogy a klasszikus prózával szemben a modern próza jelentős mértékben elmossa a határt az elbeszélő szavai és a szereplő személyek beszéde között, létrehozva az egyenes és a függő beszéd közötti átmenetek változatos művészi formáit. Természetesen nem maga ez a megállapítás az új Doležel könyvében, hiszen ismeretes, hogy az egyenes függő beszéd, a meg-elevenítő függő beszéd stb. megjelenését a modern prózaírodalomban már Doležel előtt is sok szerző megfigyelte. Az új e jelenségeknek, ezek kombinációinak pontos és teljességre törekvő leírása (Doležel valósággal lekottázta a szöveg hullámmozgását az elbeszélő és a szereplők beszéde között), továbbá az a gondolat, hogy az így felderített strukturális sajátosságok elsőlegesen jellemzők az adott irodalmi műre, illetőleg műfajra.

Értékesek a könyvnek azok a megállapításai is, amelyeket a bemutatott jelenségek művészi funkciójáról tesz a szerző. A modern szépprózára jellemző szerkesz-

tésmóddal magyarázza e szövegek sajátos „polifóniáját”, azaz az író és a szereplők beszédének összefonódását, együtthangzását, amely tágra nyitja a lélek- és jellemábrázolás lehetőségeit. Kimutatja, milyen szerepe van e szerkesztési fogásoknak a belső monológok felépítésében s ezen keresztül a lelki történekek dinamizmusának, a pszichikai és a reális, a külső és a belső folyamatok összefüggésének művészi feltárásában.

Hadd mondjuk azonban el egyetlen kétségünket is a könyvvel kapcsolatban: Doležel számára a szépprózai szöveg szerkezeti tagolódása azonos az elbeszélő és a szereplők beszédének váltakozásával, számunkra viszont ez a szerkezetnek c s u p á n e g y i k o l d a l a . Doležel nem tételezi fel, hogy a szöveg szerkezetét más oldalról is meg lehet közelíteni. Ezért nem véletlen, hogy felfogása és módszere csupán a dráma nyelve felé teremti meg a kapcsolatot, a kitekintés lehetőségét, más prózai stílusok felé már sokkal kevésbé. A szépprózai szöveg szerkezetének bizonyos sajátosságai így ki is esnek a szerző vizsgálódásainak köréből. Mindez természetesen nem kisebbíti eredményeinek értékét; a könyv gazdag tanulságokkal szolgál a stilisztikai kutatások számára.

H. Molnár Ilona

A Nyelvőr postája

„Ezúttal” másként van

Devecseri Gábornak az Élet és Irodalom idei 3. számában „Ez úttal üzenem” című közleménye magas, erős hangon így kezdődik (a cím folytatásaképpen): „Azt, hogy most már elég legyen. Összetett szavaink idiótikus különírásából”. Az ilyen Ceterum censeo...-féle dörgedelem rendszerint hosszabb fejtegetés végén szokta a kedélyeket rengetni, amikor a mondatok egyre szenvedélyesebben lökdösi egymást a fölindult szónok száján. Efféle beszéd e z d ő, hirtelen lírai kirobbanástól nem sok jót várhatunk, különösen hogyha a tárgyi ismeretanyagot, a józan érveket löki félre a dühös szókirobbanás.

Mert mi is van az üzenetben? Egy cikkből ezt pécézi ki Devecseri Gábor: „... már szállt is velünk a gép, ez úttal Anglia felé”; vagyis a különírt *ez úttal*-on akad fönn, méltán. De az már nem méltányos, hogy ezért az írásmódot nem a cikk szerzőjét, nem a szedőt teszi felelőssé, hanem a helyesírási szabályzatot, szórul szóra ekképpen: „... nem ... a cikk írója írta így s nem is a szedő magánszenvedélye hasította ketté a szót, hanem a szabályzat, illetőleg jelen esetben ennek tovább-burjánzása.” Akármit jelent is ez a „tovább-burjánzás”, az tény, hogy mind a mai, mind az évtizedekkel ezelőtti akadémiai helyesírási szabályzatok szótári részében ezt olvashatjuk: *ezúttal*, egybeírva. Haragos szerzőnk nemcsak az *ezúttal* határozószó különírását, hanem még egyéb összetett szavak „széthasogatását” is az Akadémia helyesírási bizottságának akarja nyakába varrni. A gyanútlan és tájékozatlan olvasó így értheti Devecserinek egész vádaskodását, a hivatalos szabályzatra foghatja rá az állítólagos *legalább is* írásmódot, holott az új, 1954-i szabályzat éppen már egybeírta: *legalábbis*; azt gondolhatja, hogy a többi emlegetett furcsaság: a *helyesírás*, a *különírás*, a *pásztorlány*, a *folyópart* két szóba „szakítása” is a szabályzat bűne, pedig csak rá kell pillantani A magyar helyesírás szabályainak címlapjára, no meg néha-néha bele kell kukkantani szótárába, könnyű megállapítani az igazságot; nyissa ki a könyvecskét, ott veri a szemét a *különír*, *különírás*, *különírt szavak*; a *pásztorlány* ugyan nincsen ott, de megtalálja a *pásztorlegény*-t (egybeírva), s ebből könnyű kitalálni, hogy a *pásztorlány*-t illetőleg is ugyanazt az írásmódot kívánja ez a ki- és megcsúfolt szabályzat. Aki jól ismeri idevágó pontjait, annak nem lehet kétsége, hogy a *folyópart*-ot is egybe kell írni, ahogy egybeírjuk a *tengerpart*-ot (ez benne van a szabályzat szótárában).

Olykor a belekukkantás is elég; de ha egész helyesírási rendszerünkről akar valaki ítélni, akkor magával a szabályzattal is illik megismerkednie, sőt tanulmányoznia kell a kérdésnek bőséges irodalmát, helyesírásunk alakulásának történetét is. Ezt megtették azok, akik megalkották az új szabályzatot. Sajnos, helyesírásunknak sok bírálóját, mint a mostani eset is igazolja, kezébe sem igen veszi még ezt az új szabályzatot sem, nemhogy behatóan megvizsgálná a dolgot, de bezzeg bátran, fölényesen, az állításának ellentmondó tényekkel nem törődve ítélkezik. Ez az, ami bánt, elképeszt engem, a cikk

érdektelen olvasóját (nem vagyok tagja a helyesírási bizottságnak), és megdöbbszent úgy is, mint Devecseri Gábornak, a görög—latin irodalom kiváló fordítójának őszinte tisztelőjét. Sajnos, nem először kell tapasztalnom, hogy egy bíráló úgy kritizál, pontosabban: dorongol le vagy magasztal föl egy művet, hogy nyilvánvalóan el sem olvasta. Bármilyen naívnul hangzik némely fülnek, megmondom: ez bizony nagyon elszomorító jelenség.

A teljes igazság kedvéért megemlítem, hogy például a *büntető törvénykönyv* írásmód, amelyet Devecseri szintén kifogásol, nincs ugyan benne a szabályzatban, mármint a szöszedetben, de a félhivatalos Helyesírási Tanácsadó Szótárban csakugyan különírván látjuk, a *büntető perrendtartás*-sal meg a többivel együtt, olyan szókapcsolatokban, melyekben a *büntető*-nek jelzett szava ö s s z e t e t t. Éppen az -ó, -ő képzős melléknévi igenévből és főnévből álló kapcsolatoknak az írásmódja egyik legnehezebben szabályozható kérdése helyesírásunknak. (Vö. egyébként a Helyesírási Tanácsadó Szótárnak 11. lapján olvasható, erre vonatkozó szabállyal!) Ezt csak az tudhatja, aki nem ötletszerűen, hanem rendszeresen foglalkozik ezzel az ágas-bogas problémával. Ebben a szakemberek közt is lehetnek — vannak is — nézeteltérések; ezeknek a megvitatására van és lesz alkalom. Hamis állítások terjesztésével azonban semmiképpen sem használunk az ügynek, s a magunk tekintélyét sem növeljük vele.

Mindenesetre jól teszi Devecseri Gábor, ha arra a „ping-pong asztal”-ra, amelyen és amely körül dicséretre méltóan „széles alapossággal” végezte Homérosz-fordítását (ő maga szól erről: Homérosz, Iliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Bp., 1960. 922. lap), odateszi A magyar helyesírás szabályainak legújabb kiadását, és eddigi szokásához hűtlenül szorgalmasan nézegeti. Sőt odateheti az említett Helyesírási Tanácsadó Szótárt is, hiszen abban a *pingpongasztal* is egy szóba van írva, nem úgy „széthasítva”, mint az ő könyvének idézett helyén.

Hogyan, hogyan se, míg ezt a cikket írom, állandóan az Iliász második énekének az a helye jár eszemben, ahol arról esik szó, hogy Therszitész Agamemnónt gyalázza. Őszintén sajnálom, hogy éppen a nagyra becsült Homérosz-fordítónak e cikke ilyen kellemetlen képzettságitásra indított.

Ferenczy Géza

Olvasók a feliratok helyesírásáról

I.

Kiindulási alapul vegyük Lőrincze Lajosnak „Nyelv és élet” című könyvéből a következő sorokat: „Az utcai feliratok mindenki olvasmányai! Minél szebbek, miről vonzóbbak, annál többen olvassák őket. Észrevétlenül nevelik, növelik az ízlést, a tudást. De ha hiba van bennük — s amint látjuk, van bőséggel —, annál veszedelmesebbek. S hiába tanítja gyermekeinket az iskola helyes magyarságra, magyar helyesírásra, ha az utcán a »hivatalos« feliratok az ott tanítottaknak az ellenkezőjét bizonyítják” (113—4). „...a címfestés, a feliratfestés — helytelenül és ok nélkül — a gépírás példáját követi. Írógépeinkről általában hiányoznak ... [az *u, ü, i*] betűk hosszú változatai. Ennek megvannak ugyan a maga — főként talán technikai okai; ezek azonban egyáltalán nem kötelezik címfestőinket és az egész »feliratirodalmat« a hosszú magánhangzók jelölésének mellőzésére. A magyar nyelvnek igen jellegzetes és fontos sajátja a hangzók hosszúságának és rövidségének megkülönböztetése” (112).

Minden vitát kizár ebben a témakörben az a tény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kiadta „A magyar helyesírás szabályai”-t. Ezeket a szabályokat hazánk arra hivatott tudósai állapították meg, tehát minden írni-olvasni tudó egyénre kivétel nélkül kötelezők.

A sokat vitatott *i—í, I—I* betűk használatát a kiadvány 5. pontja így szabályozza: „... a rövid *i* nagybetű-párja: erre sem kézírásban, sem nyomtatásban nem teszünk pontot: *Ilona, Imre* stb. — A hosszú *í* nagybetű-párját ellenben mind kézírásban, mind nyomtatásban ékezettel látjuk el: *Íme! Írország* stb.”

Írógéptől levelekben, idő híján, a magánhangzók hiányzó ékezeit csak ritkán pótoljuk. A mindennapi levelezésben erre nem jut idő; ezért ilyen levelekben helyesírási szempontból — sajnos — sok a hiba. Ezt megszoktuk, jobban mondva, a meglevő technikai okok miatt meg kell szoknunk.

Egy tudományos folyóiratban néhány hete megjelent, szellemesen fogalmazott rövid cikk írója megállapítja, hogy rossz rá gondolni, hány helyesírási hiba található országshoz az üzletek feliratain. Fővárosunk Lenin körútjának egyik rövid szakaszán összegyűjtött helyesírási hibák alapján pedig arra az eredményre jut, hogy addig, amíg írógépeinken nem lesz hosszú *í*, a helyzet aligha javulhat. A cikk írója azonban a „felirat-irodalom”-nak csak parányi részét taglalja; így „pars pro toto” nehéz a hibák igazi okára következtetni.

De hagyján: tegyük fel, hogy rendelkezésre áll a teljes magyar billentyűzetű írógép. Ha a gépíró „hadilábon áll” a helyesírással, akkor az ékezetekkel is változatlanul megvolnának a bajok. Mert ugyebár tudni kell, hogy: *víz*, de *vizet*; *kultúra*, de *kulturált*; *kút*, de *kutak* stb. Továbbá, hogy mi a különbség például *irat* és *írat*, *túrós* és *túros*, *kor* és *kór*, *áru* és *árú* stb. között. Most pedig tarsolyunkban a helyesírási szabályok füzetével, amelynek ára egyébként csak 9,— Ft és könyvkereskedésekben kapható, nézzünk egy kissé körül, hogyan is fejlődött, hová fejlődött a feliratkészítők és címfestők alkotása!?

Fővárosunkban eddig csak két papírbolt található, amelynek cégfelirata helyesírási szempontból hibátlan: Papír és írószer. Rákóczi út 64 és Kriszina krt. 23a (A boltvezetők, dicséretükre legyen mondva, ugyanis öntevékenyen ragaszkodtak hibátlan szöveghez.) A szakmabeli többi bolt felirata mind *Papír és írószer*, illetve *PAPIR ÍRÓSZER*. — Elriasztó példaként szolgáljon azonban az V., Kossuth Lajos utca 2. sz. alatti bolt új neonfényű *Papír és írószer* cégfelirata, ötven méter távolságra is látható két túlméretezett ponttal. Ismételt figyelmeztetés ellenére a bolt vezetősége az érdeketlenség álláspontjára helyezkedik.

A Szabadság-hegyi fogaskerekű vasút megállóhelyeinek feliratain kaleidoszkópszerűen váltakoznak a betűk ékezei. A Lenin körút 68. sz. alatti kiváló női konfekciós bolt, összetévesztvén a főnevet a melléknévvél, *kötöttáru* helyett állandóan „kötött-árút” hirdet. A II. kerületben mostanában nyílt meg „Buda legszebb áruháza”. Vezetősége, néhány más helyesírási hibán kívül, ugyanebbe a hibába esett. Ha már igényt tartanak dicséző jelzőre, akkor ez ne csak arra szorítkozzék, hogy a közönség figyelmét színpompás kirakatokkal hívják fel áruikra, hanem hogy a belső feliratokon se éktelenkedjenek helyesírási hibák. Mert az előkelőség kötelez, ugyebár? Az áruházzal szemben egy bolt cégfelirata: *DUX kötött-árú szövetkezet és kötött áru-t* — készít. Ez azt jelenti, hogy a szövetkezet kötött (szabott, fix) áron készíti a kötöttárukat; persze valójában nem így kell értelmezni. A VI., Váci út 51. sz. alatti papírárubolt viszont az *u* fölé egyéni ízlés szerint talán, de semmiképpen sem odavaló iszonyú hosszú vonást biggyesztett.

Baj van a feketekávéval is. *Eszpresso* vagy *presso* a helyes. Ha már kérkedni akarunk idegen szavakkal, akkor ez *espresso* vagy *presso*. De *espresso* vagy *presso* badarság: van ugyanis mindenféle ásványi só stb., de *presso* nincsen. Lépten-nyomon belebotunk ezekbe a ...só hibákba. Egyébként illene azt is tudni, hogy babból nem szokás feketekávé készíteni: *szemes kávé* a helyes.

A Magyar Ifjúság hetilapja csak nemrégén változtatta meg fejlécét és adta meg végre az *Ifjúság* *u* betűjének az öt megillető ékezetet. A Népszava szerkesztősége viszont változatlanul IFJUSÁGI — ékezet nélküli *u*-val — irodalmat hirdet az árkádok alatt!

A színházak és mozik plakátjain teljes a káosz! SZÍNHÁZ — SZÍNHÁZ, HIRADÓ — HIRADÓ, MŰSOR — MŰSOR, UJ — ÚJ stb. Következtesen ékezethibával vagy ötletszerűen váltakozva: egyszer ugyanaz a szó ékezettel írva, a következő sorban meg a nélkül. A nyomdák egy része megfelelően lektorált szöveget kap kézhez, a másik része nem? A plakátokon fel van tüntetve a kiadásért felelős neve: tessék olyan egyéneket megbízni a lektorálással, akik tudják, mi fán terem a helyesírás! — Mindkét HIRADÓ filmszínház neonfényű feliratán persze az *í* betűn nincsen ékezet.

A Fővárosi Tanács Közlekedési Igazgatósága „hivatalosan” igyekezőn a kultúrát terjesztetni, „*kultúrált*” autóbusszközlekedést hirdet, megfélelvezően arról, hogy a *kultúrált* szónak egyik *u* betűjére sem kell ékezet!

Gyakran látni egy nagyméretű zárt teherautót, fehér színű alapon, piros színű feltűnő *Húszdillás* — rövid *i*-s — felirattal.

A *Mártírok útja* hivatalos felirattábláinak szövege hol *MÁRTIROK ÚTJA*, hol *MÁRTIROK UTJA*, de sehol sem így helyesen: *MÁRTÍROK ÚTJA*! A Mártírok útja 27. sz. ház falán néhány hónapja leplezték le Rózsa Ferenc emléktábláját. Néhány kegyeletlen sor, márványon arany betűkkel bevésve — sajnos három *I*-ékezeti hibával.

Szemben az emléktáblával ott van egy iskola, ahol a tanulókat helyesírássra is tanítják.

Az iskola szomszédságában egy kirakatban a Kilián-mozgalom vezetősége sportolásra, túrázásra hívja fel az ifjúságot. A kirakatban sportfelszerelések ötletesen elrendezve. Miért hibás néhány felirat ott is?

Egyébként a Margit-híd budai hídfőjének déli oldalán levő emléktáblán is ott felejtettek két ékezeti hibát. Viszont a lebontott Kossuth-híd volt budai hídfőjénél elhelyezett emlékoszlop feliratán nincsen ékezeti hiba!

Elegendőnek vélem ennek az innen is, onnan is összegyűjtött néhány jellegzetes példának felsorolását.

Egyik napilapunk arról értekezett, hogy a célszerű és ízléses reklámozás eddig is sokat segített a helyes városkép kialakításában. Megállapítja egyúttal, hogy a sok üres tűzfal hirdetésre igen alkalmas. Vajon ízléses-e a reklám akkor — s most elsősorban a tűzfalakra gondolok —, ha a nagy távolságról is jól olvasható szöveg nem hibátlan? Úgy vélem, hogy nem.

Például a Vörösmarty tér autóparkja mögötti nagy tűzfal túlnyomó részét az Állami Biztosító foglalta le reklám céljaira. A sokszínű szövegben a BIZTOSÍTÓ szó több ízben előfordul. A helyesírással nincsen baj! — Mi az oka annak, hogy a Kálvin tér egyik tűzfalán levő ugyanilyen reklámszövegben az *í* betűről mindenütt hiányzik az ékezet? — Talán Vörösmarty szobra inspirálta a festőket hibátlan munkára? (Egyébként az ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ valamennyi kirendeltségének cégtábláján hiányzik az *í* betűről az ékezet.)

A tűzfalakra festendő reklámokról szóló cikk írója azt is megállapítja, hogy Európában jóformán nincsen olyan nagyváros, ahol ne használnának ki a reklám érdekében minden tenyérnyi helyet. Merem állítani, hogy viszont Európában nincsen olyan nagy város, ahol annyi helyesírási dudvát termel az úgynevezett feliratirodalom, mint nálunk!

A főútvonalakon egységes terv szerint most alakítják át az üzletek cégfeliratait. Ez volna a legmegfelelőbb alkalom arra, hogy rend teremtesék a helyesírásban is a portákon! Igen ám, a tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a neon fényesővű feliratok gyártói is „hadilábon” állnak a helyesírással: nagyon sok régi hiba bennrekedt az új neonfényben.

Magától adódik a kérdés: Van-e minderről tudomása a Fővárosi Tanács városrendezési és építészeti osztályának?

Hogyan is szól egy alapigazság? Csak az tévedhet, aki dolgozik. De a hibát belátni és kijavítani szocialista gondolkodásmódra vall! Nos, feliratkészítők...?

Hibás szövegű felirat végeredményben szintén selejtes munka. Ahogyan selejtessé válik az a darab is, amelyet — mondjuk — egy esztorgályos nem munkál meg a kívánt méretre. Itt azonban az az eltérés, hogy ilyen esztorgályosselejt ügye gyáron belül intéződik el, bérlevonás stb. formájában. A feliratirodalom termékei viszont veszélyes hibák, mert mindenkinek olvasmányai, háborítatlanul ott díszlegvén a nagy nyilvánosság előtt!

Persze a járókelők mindig sietnek; törődnek is ők a helyesírási hibákkal! Legjobb esetben csak néhánynak szeme akad meg valami furcsaságon: ezek azután nem hagyják annyiban a dolgot, és nem nyugosznak bele, hogy édes anyanyelvünket gyötörjék!

Az *i* és *í* betű ékezetével kapcsolatban egyébként egyik neves újságírónk többek között azt a nézetét fejezte ki levelében, hogy „a nagy hosszú *í* dolga még rokon problémák sokaságában sem elsőrendű fontosságú... Elhalóban lévő tünet... Csak azért, mert egyelőre szabály valami, nem biztos, hogy megéri az ügybe fektetett fáradságot ebben a vonatkozásban... A nyelv sajátos valami... A rendelkezésre álló erőlt alapvetőbb hibák, tisztátalanságok, otrombaságok, idegenségek ellen kell felhasználnunk...” Az íróknak — a lélek mérnökeinek — írásai csak az Akadémia helyesírási szabályainak alapján való lektorálás után kerülnek a nyomdába. Az írók ugyanis — tudtommal — testületileg kötelezőnek ismerték el magukra nézve a helyesírási szabályok érvényét, és nem csupán válogattak köztük. Ez a körülmény nyilván elkerülte annak az írónak figyelmét, aki az előbbieket szerint nem tartja fontosnak az *í* betűi kérdését.

Egyébként a nagy hosszú *í* dolga nem mai keletű!

Hadd elevenítsem föl diákkorom egyik emlékét ezzel kapcsolatban. Gimnáziumi tanulmányaim utolsó évében Tolnai Vilmos, a század eleji neves filológus, nyelvművelő volt tanárom. Egyik írásbeli dolgozatomban aláhúzta a mondat eleji *Igy* szó *I* betűjét. Arra a kérdésemre, miért van ez a betű aláhúzva, a kezében levő krétával tréfásan egy ékezetet húzott az orromra: „Ezért!”. Hiányzott ugyanis az írott nagy *Í*-ről az ékezet. Az effajta szemléltető oktatást még fél évszázad elteltével sem lehet elfelejteni! (Egyébként tartalmilag kitűnő dolgozatra is elégtelent adott, ha három helyesírási hiba volt benne.)

Az a szabály tehát, hogy sem az írott, sem pedig a nyomtatott *í*-nél nem szabad megfeledezni az ékezetéről, már évtizedek óta érvényes, nincsen elhalóban, és továbbra is érvényben marad az arra illetékes tényezők más irányú döntéséig.

Jogosan felmerül a kérdés: vajon ki lektorálja a feliratkészítők és címfestők írásait — a fővárosban és a vidéken?

Van-e egyáltalában fórum, ahol a címfestőket vizsgáztatják, megfelelnek-e azoknak a követelményeknek, hogy munkájuk, amely mindenkinek olvasmánya, tehát fontos kulturális célt szolgál, a nagy nyilvánosság elé kerülhessen?

Annak hangoztatása, hogy írógépeink billentyűzete oka a feliratirodalomban elburjánzott helyesírási hibáknak, azoknak a malmára hajtja a vizet, akik Pató Pál-szerű nemtörődömséggel, „nem reám tartozik” szólammokkal viszolyognak attól, hogy ezt a fertőző kelevényt aránylag egyszerű módon végleg eltüntessük. Kötelezzék hatóságilag a címfestőket, feliratkészítőket és az úgynevezett dekoratőröket képesítővizsgára. Vegyék meg az illetők a helyesírási szabályok füzetét, lapozzanak benne szorgalmasan: legyen az éppen olyan szerszámuk, mint amilyen ecsetjük, körzőjük stb. Ha pedig mégis hibáznának, akkor éppen úgy felelniök kellene selejtes munkájukért, ahogyan a gyári munkás is felel selejtjéért. Elvégre a boltok pultja mögé is csak az állhat, akinek ehhez megfelelő a képesítése!

Messze túl vagyunk már azokon az időkön, amikor sokak tudatlanságának takarítására feliratok helyett képeket és ábrákat festettek cégtáblákra, amikor cégtábla helyett még ott táncolt a tányér a borbélyműhelyek előtt...

Vajon nem estünk-e át most a ló másik oldalára? Az írástudatlanságot kiirtottuk ugyan, de piócéák módjára reánk ragadtak a „veszélyes helyesírási hibák”...

Vagy talán a feliratirodalom azok közé a betegségek közé tartozik, amelyekről Arany János mondta: „A nyelvnek is van pestises járványa. Ha nem volna, csinálna doktora, bábája!”

Napjainkban azonban pestises járvány ellen is van már hatékony orvosság!

Lorenc Artúr

II.

Az utóbbi években helyesírási szempontból sokat javultak Budapest cégtáblái. (Közbevetőleg: a *cégek* vállalatok lettek, de a *cégtábla* elnevezés megmaradt.) A helyesírási hibáktól hemzsegő cégtáblákról a sajtó korábban sokat írt, most már kevesebbet, mert az állami kereskedelmi és ipari vállalatok új felirataikat, neonszövegeiket általában már helyesen készítették el.

Persze még van csiszolni való az üzleti feliratok helyesírása dolgában. Sok még az *árú*, *divatárú* felirat (*ú*-val), viszont *uri szabó* (*u*-val). A *büfé*-t még sok újra kicserélt felirat is *buffet*-nek, *büffé*-nek jelzi. A *nőiszabó*, *nőruha*, *nőicipő*, *nőifodrász* egybeírás is gyakori. A cégtáblákon elválasztó jelként — a vessző és különf élealakú pont, csillag helyett — továbbra is hódít a kötőjel, a nagykötőjel, amely nemhogy elválasztaná a TEJ-TEJFEL, HÚS-HENTESÁRU, FÜSZER-CSEMEGE, KÁVÉ-TEA, ÜVEG-PORCELÁN (van még PORCELLÁN is!) stb. felsorolást, hanem összeköti.

A különféle kisipari termelőszövetkezetek feliratai legalább annyifélék, mint profiljuk: KTSZ, KTSZ., K. T. SZ., Ktsz, Ktsz., K. t. sz., KSZ, KSZ., K. SZ. stb. (Tulajdonnévi elnevezés tagjaként így helyes: Ktsz ; nincs se a belsejében, se a végén pont.) Az I—XII. ker. . . . Vállalat esetében azt hinné az ember, hogy 12 kerületet ölel fel, pedig csak az I. és a XII. kerületre terjed ki illetékessége. A *ker.-i* megjelölésből az *-i* toldalék rendszerint elmarad.

Hogy gyorsabb eredményt érjünk el Budapest feliratainak helyes írásában, a következőket javaslom: Minden iskola tanuló vállalkozó vállalkozóknak körzetükben a helyes feliratok, cégtáblák kialakítására. A magyar nyelv tanárainak irányításával gyűjtsék össze a tanulók a helytelen feliratok, figyelmeztető táblák szövegét, s megfelelő udvarias formában (akár szóban, akár írásban) hozzák a vezetőnek tudomására, hogyan lenne helyesebb a szöveg. Ezt a munkát a tanulóknak kell elvégezniük, mert rájuk, az ő helyesírásuk kialakítására van legveszélyesebb hatással a sok helytelen felirat; helytelen írásuk kijavításakor ők hivatkoznak rá leginkább, hogy itt és ott ez és az így és úgy van írva.

Szalkai Pál

III.

A Magyar Nyelvőr egyes példányainak áttanulmányozása során már évek óta azt állapítom meg, hogy kiváló nyelvészeink mind több figyelmet szentelnek a magyar helyesírás kérdésének. Ezeket a cikkeket az iskolai nyelvi oktatásban örömmel használom fel. Sajnos, van azonban egy terület, amelyet eddig még nem nagyon érintett a Magyar Nyelvőr, ez pedig az utcai feliratok, falragaszok sokszor bántónak mondható helyesírása, illetve helytelen írása.

Nem állítom azt, hogy újságjaink helyesírása a legtökéletesebb volna, mert hiszen fővárosi újságokban is találunk néha egy-egy goromba helyesírási hibát (pl. a Nép-szabadság 1961. szept. 3-i számában a 12. lapon: „Ezer ember *folytotta*-el a csopaki erdő-tüzet”), de örömmre ily hibák csak elvétve fordulnak elő a fővárosban; sajnos, vidéken még elég sűrűn.

Az elmúlt hetekben csak úgy kíváncsiságból helyesírás szempontjából átnéztem Szentes 250—300 utcai feliratát, falragaszát, hirdetményét (csakis főútvonalon), és ennek során azt sikerült megállapítanom, hogy a feliratoknak mintegy harmadrésze helyesírási szempontból kifogásolható volt. A legsajnálatosabbnak az mondható, hogy jelentős hibákat találtam az úgynevezett országos jellegű feliratokban is. Csak érdekességként említem meg, hogy a nyár folyamán az egyik budapesti napközi otthont meglátogattam, és a napközi folyosóján az alábbi nyomdai úton készített, képekkel tarkított feliratot láttam: „Ne játsz a tűzzel”. Valaki ceruzával kijavította ugyan a helyesírási hibát, de ez mit sem változtat azon, hogy egy fővárosi nyomdából így került ki egy tűzrendészeti falragasz. De a MÉH is segít az iskolai „helytelenírás” gyakorlásában. A tanrendet ingyen terjeszti az iskolában, rajta a következő felirat: „A papírhulladék-nem szemétnyersanyag!”

Visszatérve a feliratok, hirdetmények helyesírással kapcsolatos hibáira, úgy láttam, hogy előfordulásuk aránya alapján az alábbiak szerint lehetne osztályozni őket:

1. a kötőjel hiánya, illetőleg feleslegessége (*Kossuth-tér, Köztársaság-tér, Kössön élet[-,] baleset[-,] háztartási ... biztositást* stb.).
2. hosszú mássalhangzó helyett rövid használata, illetőleg fordítva (*büffé* stb.),
3. a szóvégi hosszú; illetőleg rövid magánhangzó alkalmazása (*árú, korház* stb.),
4. a szó helytelen összeírása, ill. különírása (pl. *Csongrád-megye, fiatal ember* stb.)
5. az intézménynevek helytelen írása (pl. *Szentes Járási Tanács, Csongrádmegye*).

Szerény véleményem szerint a fenti utcai feliratok helyesírása tekintetében fokozott figyelemmel kellene eljárni, hiszen ezeket nap nap után nemcsak a felnőttek látják, hanem tanulóink is, s a rossz példa néha ragadós is.

Felmerül a kérdés, hogyan lehetne megakadályozni ilyen utcai feliratok további terjedését. Szerintem a régi hirdetmények kicserélése, átjavítása nagy akadályokba ütközik, és vállalnunk kell azt, hogy esetleg még évekig rontják majd a szemünket. Az új hirdetmények esetében azonban fokozottabb figyelemmel lehetne eljárni. Bizonyos fokig könnyen lehetne intézkedni, hiszen az utcai feliratok 90%-ban vállalati, intézeti stb. feliratok. Úgy gondolom, hogy egy vállalat stb. egyik felelős alkalmazottját utasítja, hogy a szöveget készítse el, ugyanez a személy fogja majd a kész hirdetményt is átvenni. Tehát a feliratért felelős személy már meg is van, s így a felelősség megállapítása már könnyű lesz, csak élni kellene a lehetőséggel.

Városunk egyik emeletes épületének tűzfulára az Állami Biztosító az alábbi hirdetményt íratva fel. A hirdetmény kb. 8—10 m magas, tehát mindenki láthatja. Általános iskolai tanulóim is 10—12 hibát találtak a feliratban.

BIZTOSÍTÁS BIZTONSÁG
KÖSSÖN
ÉLET
BALESET
HÁZTARTÁSI
GÉPJÁRMŰ
HÁZTÁJI
BIZTOSÍTÁST

Állami Biztosító

Fiókja:

Szentes, Kossuth-tér 4

Mivel volt szerencsém néhány vidéki várost is megnézni, láttam, hogy azokban is hasonló bajok vannak.

Tarjányi Géza

A grapefruit magyar nevének eredete. Legyen szabad hozzászólnom a Magyar Nyelvőr 1961. júl.—szept.-i száma 347—9. lapján megjelent közleményhez: „A grapefruit magyar nevről”, mert meggyőződésem szerint tanúja voltam a *citrancs* szó születésének.

A húszas évek derekán egy társaságban voltam — mint fiatal doktor — néhai Hegedűs Lóránt pénzügyminiszterrel, akinek nevéhez fűződik az első világháború utáni pénzügyi „szanálás”. Hegedűs kétségtelenül egyik legeredetibb alakja volt az utolsó fél-század magyar közéletének — sziporkázóan szellemes ember volt, csak úgy ontotta magából az eredeti ötleteket. Ő újságolta társaságunkban „Sikerült magyar szót fabrikálnom a grapefruitra. *Citrancs*, hiszen felemás: citrom és narancs. Nos, mit szóltok hozzá?” A társaságban jelen volt néhai Fellner Frigyes közgazdász professzor élénken helyeselt, szomszédom, néhai Yolland Artúr professzor azonban fülembe súgta: „Na, nem hiszem, hogy elterjedjen ez a szó.” Miután pedig Hegedűs Lóránt szavai jó másfél évtizeddel előzték meg a cikkben említett első irodalmi adatokat, meggyőződésem, hogy őt illeti a szó szerzősége. Bizonytalán ez alapon került Yolland Angol—magyar szótára Róna Évától néhány évvel később készített Új szavak jegyzékébe is. Itt *citroncs* alakban szerepel Hegedűs Lóránt *citrancs*-ával szemben, ahogy Országh László is felvette Magyar—angol szótárába.

Szerény véleményem szerint Yolland professzor szkepticizmusa jogos volt. Nem hiszem, hogy ma tíz budapesti csemege- vagy gyümölcészleti alkalmazott közül kilencen tudnák, mi fán terem a *citrancs* — noha a *grapefruit* (jó zamatos magyarsággal *grefpfrui*, *grappfrutt* vagy *grépfrui*) elnevezés mindnyájuk előtt ismeretes. A magyar ember konzervatívabb, mint az amerikai, aki passzióval, nap nap után dobja be a nyelvhasználatba új szóképzéseit (köztük a *motalko* a *motor alcohol*-ból nálunk is meghonosodott; de újabb pl. a *brunch* : a *breakfast* — *lunch*, azaz „késői reggeli” megkurtítása). Ami idegen a magyar számára, azt eredeti nevével is illeti. Ezért nem hívja a banánt se *paradicsomfügé*-nek, amint Yolland fordítja Angol—magyar szótárában. Mint ahogy a *bridge*-ből se lesz soha *hídjáték* (csak az olaszok tudták rá a *ponte*-t meghonosítani), sem a *football*-ból a különben is rossz hangzású *láblabda*. Maradjunk csak meg a *grapefruit*-nál, mert ezt mindenki érti, s ne húzzuk fel orrunkat, ha üzleti kiszolgálónk nem King’s English kiejtés-sel használja.

Ennek kapcsán felhívom Országh László figyelmét arra, hogy Magyar—angol szótárában a *citrancs*-ot *grapefruit*, *shaddock*-kal adja vissza. Nos, a *shaddock* mind az angol nyelvű botanikai lexikonok, mind a nyelvészeti Webster’s International Dictionary egyező megállapítása szerint a citrus családba tartozó hatalmas körte alakú gyümölcs, sárgás színével a grapefruitra hasonlít, de durvább s szárazabb húsa miatt annál silányabb minőségű; Indiában *pompelmous*, illetőleg *pompelmouse* néven ismeretes. Tehát csupán közeli rokona a grapefruitnak, de nem azonos vele. Nem tudom, indokolt-e a *citrancs*-csal egy másik gyümölcsöt is illetni, amely magyar földön teljesen ismeretlen. Magam, aki mindig kedveltem az egzotikumokat, sose láttam egyetlen belvárosi delikateszüzletben sem. Sőt, noha immár három éve élek az Egyesült Államokban, idekint is csak egy helyen, egy miami (Florida állam) supermarketban (szabatos magyar fordítása szerintem: ’magántulajdonban levő, áruít mélyhűtve tartó, önkiszolgálású nagy közért’) láttam, s vásároltam is próbaként egyet. A kiszolgáló azonban megjegyezte: alig fogy, mert rosszabb a grapefruitnál, amelyből Floridának mintegy monopóliuma van.

Somogyi József

Leánynevű férfiak. A Magyar Nyelvőr 83. évfolyamának 2. számában érdeklődéssel olvastam P. L. kis cikkét „Leánynevű férfiak” címmel. Ennek végén a szerző megkérdi, hogy hasonló népszokást ismernek-e máshol is, van-e ennek nyoma a néphagyományban. Én csak egy (irodalmi) példát ismerek.

1. Illés Béla Kárpáti rapszodiájában ír egy Schönfeld nevű disznópásztorról, aki mindkét fiának lánynevet adott, hogy ne hívják be őket katonának. Persze ez az apró mozzanat — Illés Bélánál szinte természetes módon — kikerekedik egy kis anekdotává: amikor elérkezett az ideje, nemcsak a két fiút (Rebekát és Margitot) hívták be, hanem a három leánytestvért is, s csak akkor engedték őket haza, mikor már három bizottság megállapította róluk, hogy csakugyan lányok.

A történet Szegedtől elég messze, Kárpátalján játszódik, az író gyermekkori emlékeiből táplálkozik, s így nyilván nem pusztán kitalálás. Megemlítendő azonban, hogy a regénybeli Pemétén történik, márpedig, mint J. Soltész Katalin legutóbb megállapította (Nyr. 82 : 50—61), a regény sok helyneve közül ez az egyetlen költött. Ez a tény az ottani emberek ábrázolt életkörülményeinek hitelességét is csökkenti.

2. A „lánynevű” férfiakról szóló cikk ezenkívül még valamin elgondolkoztat. (Szándékosan teszem a „lánynevű” szót idézőjelbe, ugyanis névadási eljárásunkban — tudomásom szerint — elvileg nincs és nem is volt különbség „fiú”-, és „lány”-nevek között; csak a gyakorlat választotta külön ezeket; s még most is olykor csupán a végződés utal a nemre. Például magyar szemnek furcsa, hogy az angol *Cecil Rhodes* név férfit — s éppen katonás egyéniséget! — takar. De néha még itthon is nehéz eligazodni: mikor néhány évvel ezelőtt először olvastam színlapon Vidor Ferike nevét, kisfiúra gondoltam. Csak később tudtam meg, hogy ez női keresztnév, feltételezhetőleg a Franciska — szerintem felesleges — tükörszószerű megfelelője.)

Feltűnő, hogy az így „lánynévre” keresztelt fiúk több esetben kapják éppen a *Mária* nevet (P. L. cikkében az első példa *Marcás*-ján kívül még egy). Ez talán nem véletlen. Összefügghet azzal a katolikus vallási területen nem túl ritka szokással, hogy fiúgyermekek második (esetleg még további) nevéül (bérmánévül?) Jézus anyjának nevét adják (*Karl Maria Weber*, *Rainer Maria Rilke*). Az utolsó spanyol király neve is XIII. Alfonz Leon Ferdinánd Mária Jakab Izidor stb. volt (Ráth-Végh István: Fejedelmi bálvány. Művelt nép 1954. 13. — az ő magyarázata szerint: „Mária, mert fel fogják ajánlani Szűz Máriának”), s úgy emlékszem, a Habsburg-ház főhercegei között is akadt Mária nevű, ha erre most nem tudnék is példát mondani. Bár olyan esetet nem ismerek, ahol a *Mária* név egymagában, jellegzetes „fiúnevek” nélkül szerepelt volna egy férfi nevében (a cikk irodalmi példáin kívül), mégis ez a névadási szokás esetleg egyik szülője lehet azon ötletnek, hogy lehet (megtévesztésül) „lánynévre” keresztelni fiúkat.

Rusznayk Péter

Ismét a vessző használatáról. Hogy az egyszerű mondaton belül mikor kell vessző, mikor nem, azzal a kérdéssel már többször foglalkoztunk. (Legutóbb 85. évf. 498—9.) A most hozzánk intézett kérdés a hivatalos ügyvitelnek, levelezésnek egy gyakran szereplő formulájára vonatkozik: *Hivatkozással jan. 6-i levelére értesítem, hogy...* Cs. M. olvasónk kérdése: kell-e vessző az idézett mondatban az *értesítem* szó előtt. Helyesírási szabályzatunknak a vessző használatával foglalkozó pontjai (348—366.) eléggé részletesen megjelölik azokat az eseteket, amelyekben vesszőt használunk. A kérdéselt helyen tehát nem kell vessző. Ez talán még világosabbá válik, ha a mondat szórendjét a következő módon megváltoztatjuk, s ezzel némiképpen eltávolodunk a *Hivatkozva...* kezdetű igeneves szerkezet analógiájától: *Január 6-i levelére (való) hivatkozással értesítem, hogy...* Ez ugyanis már olyanféle szokványos határozói bővítmenyes mondat, mint a következő: *Nagy sietséggel értesítem, hogy...* Az a szabály, amely olvasónkban kételyt támasztott, az igeneves szerkezetek használatára vonatkozik (353.). Vagyis olyan szerkezetekre, amelyek mondatértékűek, mert könnyen átalakíthatók mellékmondatá. Helyesírási szabályzatunk mondatpéldáját (*Hamar felvéve a kabátját, kiszaladt az udvarra*) így is mondhatnánk: *Miután hamar felvette a kabátját, kiszaladt az udvarra*. Igaz, hogy az idézett levélkezdő

mondatban is elképzelhető ilyen átalakítás: *Hivatkozva jan. 6-i levelére* (= midőn jan. 6-i levelére hivatkozunk), s ebben az esetben valóban jogosult a vessző használata az *értéstem* szó előtt. Ha azonban ilyen többszöri áttételezéssel a vessző használatát megkövetelnénk a mondat eredeti formájában is, igen körmönfont okoskodást követnénk, és olyan sorozatot indítanánk el, amelyben nincs megállás. A helyesírási szabályok bizonyos nyelvtani formákhoz, nem pedig e nyelvi formák által kifejezett logikai tartalmakhoz kapcsolódnak. Az egyes helyesírási szabályokat tehát nem alkalmazhatjuk másféle nyelvi kifejezésekre még akkor sem, ha egyazon tartalmat fejezünk ki velük.

B. L.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Kiolvas — elolvas. Czifra Illésné és munkatársai arról vitatkoztak a nyergesújfalusi téglagyárban, hogyan mondjuk helyesen: *elolvasok* vagy *kiolvasok egy könyvet*. A következőkben mondjuk el véleményünket:

Az egész magyar nyelvterületen ma általában így mondják: *elolvasom* a könyvet, az újságot, a levelet. Fővárosunkban az itt születettek, nevelkedettek közül igen sokan *kiolvassák a könyvet, újságot*, nyilván azért, mert németül így mondják: *das Buch, die Zeitung auslesen*. Budapesti nyelvében, sajnos, nem egy ilyen idegenszerűség akad; a legtöbb onnan ered, hogy a múlt század folyamán tömegesen megmagyarosodott pesti német polgáraink magyar beszéd közben is anyanyelvükön gondolkoztak, s eszerint alakult magyar nyelvük. Ezt a német ízü magyar nyelvet hagyták örököül azokra az újabb pesti nemzedékekre is, amelyek ugyan eleiknél jobban beszélnek magyarul, de már nemigen tudnak németül, legalábbis annyira nem, hogy tudatosan védekezhetnének a rájuk ragadt idegenszerűségek ellen. Ezek az idegenszerűségek persze tovább szivárognak, legelőbb más városaink nyelvébe, iparosodott vidékeinkre. Például az 1957 végén megjelent Szegedi Szótárban már megtaláljuk a *kiolvas* igének 'végigolvas (könyvet, újságot)' jelentését. De megvan a szegedi nyelvben az ilyen értelmű *elolvas* ige is (a szótárban is megtaláljuk); tudomásunk szerint ezt használják ott inkább. Egyéb tájszótárakban hiába keressük a *kiolvas*-nak szóban levő németes jelentését. Példának okáért a jó magyar nyelvet őrző Szamosháton is így beszélnek: *elolvassa a könyvet* (vö. Szamosháti Szótár).

Természetesen mindenütt él a *kiolvas* is ebben az értelemben: 'valahonnan kінézve elolvas, észrevesz': *Azért felelt jól, mert kiolvasta a könyvből*. Ez hibátlan magyarság. Az is, ha így mondjuk: *En mást olvasok ki a könyvből, a levélből* (tudniillik más értelmű dolgot), sőt *valakinek a szeméből is olvashatók ki valamit*. A szónak más jelentéseiről, jelentésárnyalatairól is tud A magyar nyelv értelmező szótára, még erről is: '〈könyvet, újságot〉 egészen elolvas; végigolvas', de csillag is van e jelentés előtt, s ez azt jelenti, hogy helytelen a *kiolvas*-nak ilyen értelmű használata.

A teljes igazság kedvéért megjegyezzük, hogy már Czuczor Gergely és Főgarasi János szótára is följegyzí a *kiolvas*-nak ilyenfajta jelentését (persze megvan benne az *elolvas* ige is); 1865-ben megjelent 3. kötetében a *kiolvas* címszónak többek közt ilyen értelmezését láthatjuk: „Valamely könyvet vagy kéziratot végig olvas, s mintegy kitanúl. Ezen ember egész könyvtárt olvasott ki.” Ebben a sajátos ('kitanulva elolvas') értelemben való használatát bizonyára ilyenféle kifejezések analógiája sugalmazza: *Még kiissza az egész hordót!* A magyar nyelv értelmező szótárából írunk ide hasonló példákat: *kiissza a méregpoharat*; *kiissza a poharat*; *körömig kiissza a poharat* (vagyis utolsó cseppig; Pápa vidékén a borospoharat emelő vendégnek érthetőbb szemléletességgel ezt mondják biz-

tatásul: *Idd ki a kisujjadig!*) Jókaitól ezt az idézetet olvassuk még ott az Értelmező Szótárban: „Kiittam én ezt a serleget egészen.”

De ez az analógia egymagában még nem értetné meg a hibáztatott jelentésű *kiolvas* szónak itt Pesten tapasztalható nagymértékű elterjedését, s nem is jogosít föl rá bennünket, hogy könyvnek, újságnak szokványos végigböngészése után ezt mondjuk: *Kiolvastam a könyvet, újságot*. A pesti nyelvben ez a szóhasználat tagadhatatlanul németesség. Ezt bizonyítja az a tény, hogy nemcsak nyelvterületünknek legnagyobb, tiszta magyarságú részén, hanem a régi magyar nyelvben sem találkozunk a *kiolvas*-nak most megrótt jelentésével; a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban ilyen igékre bukkanunk helyette: *általolvas, elolvas, megolvas* (könyvet, írást).

Végeredményben ezt ajánljuk kényesebb ízlésű régi és újabb nyelv művelőinkkel együtt: helyesebb, jobb a *könyvet, újságot, levelet elolvasni*; *kiolvasásuk*-at felejtjük el, legfőljebb olyankor említjük, amikor Czuczor—Fogarasiék példája szerint valami nagyot akarunk mondani ilyenformán: *Már az egész könyvtárt kiolvasta!* Ahogy — ismételjük — hasonló nyomatékka mondjuk: *No, most kiússzuk az egész pincét!* Vagy legyünk szerényebbek, halkabbak, s ilyen ürüggyel idézhetünk néhány sort a halállal farkasszemet néző Kosztolányi Dezsőnek utolsó nagy verséből, a Szeptemberi áhítatból:

*Nem is kívánok egy pincét kiinni,
vagy egy cukrászdát, vendéglőt megenni,
csak az élet örök kincsébe hinni
s a semmiség előtt még újra lenni.*

F. G.

Kinyer, kinyerés. Soltész Jenőnek a címül írt szók helyességét illető kérdésére az alábbiakban válaszolunk:

A *nyer* igének *ki* igekötős alakja a köznyelvben elég ritka (pl. *kinyeri a pénzt a barátja zsebéből*), de teljesen szabályos alakulása, kifogástalan szó, s természetes, hogy szakszóként való használatának sem lehet akadálya, ha valóban szükség van rá. Sajnos, mostanában nagyon felkapták, s olyankor is ezt szedik elő, amikor jobb, szemléletesebb szavak kínálkoznak helyette. Erről a kérdéstről egyébként Lőrincze Lajos is beszélt egy vasárnapi ötpercben. Megemlítette, hogy ha például a napraforgómagból olajat *ütnek* vagy *sajtolnak*, akkor teljesen fölösleges ezt a műveletet az olaj *kinyerés*-ének nevezni (Édes anyanyelvünk. Bp., 1961. 154).

Ami az említett műveletsort illeti, ennek megnevezésére mi is elfogadhatónak tartjuk a *kinyer* szót, különösen akkor, ha ennél kifejezőbbet nem találunk. A szóban forgó lap szerkesztője tévedett, amikor a *nyer* igét s ennek valamennyi származékát szőröstül-bőröstül a szerencsejátékok kifejezőkészletébe utalta. A *nyer* alapjelentése 'megszerez, megkap', s ebből számos olyan jelentés sarjadt ki már eddig, és sarjadhat ki a jövőben is, amely nem a szerencsejátékokkal van kapcsolatban (*elnyeri jutalmát, megnyeri a pert, nyert az üzleten* stb.). S hogy egy-két tudományszak vagy iparág szakemberei már eddig is helyesen használták a *kinyer* igét mutatis mutandis hasonló jelentésben, mint Ön, arra szakszövegek bemutatása helyett hadd idézzem bizonyítékul új értelmező szótárunkat. Ennek 4. kötetében a *kinyer* címszó 3. jelentése ez: '<Fémet> olvasztással valamely ércből teljesen kivon'. A szótár még azt is feltünteti, hogy e jelentés a kohászat szaknyelvéből való.

Mint látható, a *kinyer* szót nem egyetemesen hibáztatjuk a s z a k n y e l v b e n, csupán szükségtelen, derűre-borúra való használatát ítéljük el. Ha ennél kifejezőbb műszót sikerül találni, örülünk neki; ha nem, akkor ez még mindig nem rosszabb, mint a németes ízű és szintén nagyon divatos *elbállít*.

G. L.

Verbunkos. Szakács Imréné német eredete miatt kifogásolja a *verbunkos* szót. Mi nem volnánk ilyen szigorúak, hiszen így hívták ezt a táncot, amikor még elevenen élt. Abban is kételkedünk, hogy ezt a szót csak a németül tudók értenék, tapasztalatunk szerint ennél sokkal közismertebb. Ismerősei körében próbálja ki! Persze így is mondhatjuk: *toborzó*.
H. M. I.

Vad — vadak. Horváth Sándor azt kérdezi levelében, melyik a helyes kifejezés: *Milyen vadak élnek a Bakonyban?* vagy: *Milyen vad él a Bakonyban?*

A magyaros nyelvszokás ebben az esetben egyes számot kíván. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy ez a finnugor nyelvek sajátossága: a sok egységből álló fogalmakat egyes számmal fejezik ki. A magyar ember *virágot* szed, nem *virágokat*, *cseresznyét* eszik, nem *cseresznyéket*, mint például indoeurópai nyelvekben mondják. Egyébként természetesen van többes száma a *vad* főnévnek, s ezt használjuk is: az elefánt a *vadak* közt a legnagyobb; vagy: a *vadak* közül a legvérengzőbb a hiúz.
R. L. G.

Feljött a nap; lement a nap; napfelkelte; naplemente. E kifejezéseket Böhm Márta helyteleníti. Mi magunk az alábbi nézetet valljuk:

Abban igaza van, hogy az a szemlélet, amelyből ezek a kifejezések fakadhattak, már régen túlhaladott. De ebből még nem következik az, hogy a szavak maguk is helytelenek, s ki kell őket vetnünk nyelvünkéből! A nyelvi hagyomány számtalan olyan kifejezést, szólást őriz, amelynek ma már nincs tárgyi alapja, vagy amelynek eredeti jelentése elhomályosodott. Hogy csak néhány példát említsünk: a *lábos*-nak azelőtt valóban volt lába; *körömszakadtáig tagadott* (tehát a kínzást is elviselte) a vádlott; *körmére égett* a gyertya a késő éjszakáig zsoltosmázó szerzetesnek; a *megró*, *felró* a régi számrovás szokását, a *számot vet* a számtani műveletek ősi módját őrzi; stb. Az ilyen kifejezések csak gazdagítják a nyelvet, ellenük hadakozni fölösleges és céltalan. — Másrészt meg: a *feljön*, *lemegy* a *nap* nemcsak egy régebbi természettudományos nézet nyelvi megvalósulása, hanem egyben megszemélyesítés is. Gyakori jelenség a nyelvekben, hogy az élettelen dolgokat az élők tulajdonságaival ruházzák fel. Így mondjuk például — a jelzett tárgykörben maradva — *eljön az este*, *a reggel*, *a nyár*; *leszáll a köd*, *az este*; *kibújik a nap*, *a hold* a *felhők* közül; „*Beszél a fákkal a bús őszi szél*” — mondja Petőfi egyik költeményében. Vagy gondoljunk a Toldinak egy gyönyörű részletére: „*Elfeküdt már a nap túl a nádas réten*, Nagy vörös palástját *künn hagyá az égen*” stb. — A megszemélyesítés a stilisztika egyik fontos eszköze: a nyelvet szemléletessé teszi, s bizonyos hangulatot is kelt. Már ezért sem vethetjük ki szótárunkból a *naplemente*, *napfelkelte*, *lemegy a nap* stb. kifejezést. De nem is tudnánk őket megfelelően helyettesíteni! Az ajánlott *pirkad*, *alkonyodik*, *derengés*, *szürkület* — mint levelében is jelzi — csak részben képesek érzékeltetni a velük kifejezett fogalmat; hangulatuk is más, mint amazoké.

Végeredményben tehát: a *napfelkelte*, *naplemente*, *felkel*, *lemegy a nap* igen szemléletes régi kifejezésünk; nem szabad helytelennek tartanunk vagy éppen üldöznünk.

S. H. A.

Felmegy Pestre — lemegy Pestre. Szabó Lajosné gönyői lakos azt kérdezi, melyik helyesebb: *felmegyek Pestre* vagy *lemegyek Pestre*? Ezzel kapcsolatban a következőket mondhatjuk:

Az ország legnagyobb részében a *felmegyek Pestre* forma járatos. Budapest az ország fővárosa, ahol az ország lakosságának körülbelül egyötöd része él. Ha egy debreceni lakos Pestre utazik, a *felmegyek* igét használja, de valószínűleg nem az északi fekvésre gondol, hanem a város központi jellegére, nagyságára. Persze meg lehet érteni,

hogy a gönyüi lakosok többnyire a *lemegyek Pestre* kifejezéssel élnek, hiszen Gönyü élete — mint általában minden folyó közelében kialakult településé, falué, városé — szoros kapcsolatban van a folyóval. Valószínűleg sokszor utaztak a Dunán Pestre, s furcsa volna a *felmegyek Pestre* formát alkalmazni, mikor Gönyütől Pest felé lefelé folyik a Duna. Tehát a gönyüiek nyelvhasználatában érthető a *lemegyek Pestre* kifejezés, de a köznyelvi, a megszokott forma: *felmegyek Pestre*.

U. I.

A melléknévi igenév jelzői használata. Antal László tanár, fordító ezt a kérdést intézi hozzánk levelében: „Helyes-e a cselekvést jelentő igék befejezett történetű melléknévi igenevének jelzői használata olyankor, ha el akarunk kerülni egy múlt idejű jelzői mellékmondatot, amelynek a jelzett főnév lenne az alanya s a szóban forgó igenév igéje az állítmánya?” — Ez így egy kicsit homályos, de majd megvilágosodik az alábbiakban.

Őn szerint a melléknévi igenévnek ez a használata egyre jobban terjed, mégpedig föltevése szerint az orosz nyelv hatására. Tárgyilagosan Őn is elismeri, hogy „a szokás szentesítette” az efféle kifejezéseket: *világot járt utazó, pórrul járt óriás, tanult ember, vizsgázott fogász, olvasott ember* (aki sokat olvasott), *szökött feyyenc, tormába esett féreg* stb. S ezekben az igenevekben egyébként is „nem annyira a cselekvésjelleg, mint inkább a tulajdonságjelleg, az állandósultság a szembeötlő. Bár kétségtelen, hogy már ezekben is van valami igeidőszzerű”. De idegenszerűnek érzi Őn a következőket: *a helyszíntre sietett városi tiszttelők, rekvirálni érkezett katonák, a helyszíntre riadóautóval kirobogott rendőrfőnök, a fasizmus karjaiba zuhant úri Magyarország, a kötetlen fáradozott művészek, a németek bizalmába férközött hatósági ember, a hazánkban működött nagy zeneszerző* stb.

Őn is megállapítja, hogy „melléknévi igenévnek ilyen értelmű használata nem egészen új keletű”, s Tóth Bélának *Mendemondák* című könyvéből idézi ezt: „... a Nürnbergben *felbukkant* ... rejtelmes jövevény”. A „nem egészen új keletű” helyett ezt kell mondanunk: régi eredetű. Már századokkal ezelőtt a kódexek korában előfordult, nem is ritkán. Emlékezhetünk többek közt a Halotti Beszédnek erre a mondatára: *es evec oz tiltvt gimistwl*; mai nyelvünkön: *és evék (evett) abból a tiltott gyümölcsből*; tehát már 1200 táján élt ilyen melléknévi igenévi jelzős szerkezet: *tiltott gyümölcs!*

Simonyi Zsigmond a Tüzetes magyar nyelvtanban (az 507. lapon) a *szeretett fiam*-féle szerkezetről ezt írja: „... lehet, hogy idegen hatás eredménye ez a használat, mely szerint a *befejezetlen*, huzamos cselekvést is evvel az igenévvel jelöljük”, vagyis *-t, -tt* képzős (befejezett történetű) igenévvel. Hasonlóképpen A jelzők mondatában (26. lap) latin, német hatást lát benne (*filius dilectus, fili mi dilecte; geliebter Sohn*).

Klemm Antal — Simonyi véleményéről szólva — határozottan kijelenti: „Azonban ezekben a szerkezetekben [*szeretett fiam* = akit szerettek, *tisztelt uram* = akit tiszteltek stb.] csak látszólag van befejezetlen, tartós értelme az igenévnek, idegen hatásról szó sem lehet, e látszólagos befejezetlen értelemnek oka az illető igék fogalmi tartalmában rejlik. Az ily igenevek is *befejezett történet*et fejeznek ki, de közvetlenül a fő történet, illetőleg a nyilatkozás idejében befejeződő történet, innét van látszólagos be nem fejezett értelmük.” (Magyar történeti mondat 113—4. lap; vö. még Berrár Jolán: Magyar történeti mondat 118—9. lap.) Az új leíró nyelvtanban, A mai magyar nyelv rendszerében azt olvassuk, hogy a *-t, -tt* képzős melléknévi igenév „Főként előidejű cselekvést jelöl” (1. kötet 231. lap); „Az igeikötő nélküli igék *-t, -tt* képzős igenevében gyakran meggyöngül az előidejűség mozzanata, s ilyenkor a szó állandó tulajdonság jelölőjévé, melléknévvé válhat. Így lett a *bágyadt, lankadt, sápadt, nyugodt* stb. szó is melléknévvé” (232. lap).

Az eddigi fontosabb irodalmat figyelembe véve, nyelvhelyességi szempontból a következőket mondhatjuk a szóban forgó kérdésről:

Lehetséges, hogy az említett szerkezet elterjedésében a latin, a német nyelvnek, újabban esetleg az orosznak volt kisebb-nagyobb mértékű hatása. De a szerkezetet magát nem szabad idegenszerűségnek tekintenünk. Különben is nagyon rászorulunk. Igaz, a kódexek korában ilyesmit is olvashatunk: *szerető fiam*, ebben az értelemben: 'szeretett fiam; akit szeretek' (az -ó, -ő képzős igenév akkor is, ma is lehetett, lehet cselekvő jelentésén kívül szenvedő is; ugyanezt elmondhatjuk különben a -t, -tt és az -andó, -endő képzős igenévről is). De a *szerető fiam* szerkezet mellett élt a *szeretett fiam*-féle szerkezet is, nem szólva azokról a -t, -tt képzős igenevekről, amelyek már régen melléknévvé kezdtek válni, vagy valamely tárgyi, határozói bővítménnyel gyakran együtt jártak.

Arra vigyázzunk, hogy a -t, -tt képzős (befejezett történésű) melléknévi igenevet lehetőleg ne használjuk olyankor, amidőn az -ó, -ő képzős (folyamatos történésű) igenév is jó azon a helyen, hiszen a melléknévi igenévnek időbeli szerepét úgyis a főige vagy a mondatban kifejeződő időbeli viszony határozza meg. Abban a mondatban is, amelyet Ön Gárdonyi Géza kézírásos hagyatékából idéz, a *lengett* igenév helyett a *lengő* alak kellene, ezt egy pillanatra se lehetne félreérteni; a *lengett* igenevet múlt idejű igelaknak is vélhetjük: „Török László azzal is kitüntette magát, hogy a külső kapu tornyán lengett, de az ágyúzástól fallal együtt leomló zászlóért kiugrott a várból s visszahozta.” Ahogy a *leomló* igenév is befejezett történést fejez ki itt, ugyanúgy a *lengő* igenév is befejezett történésű lesz ebben a mondatban. (Csak akkor ugrott ki Török László a várból, amikor a zászlónak a tornyon lengése is, leomlása is befejeződött.)

Mi nem merjük megróni az olyan szerkezetet sem, amelyben a -t, -tt képzős melléknévi igenévi jelzőnek tárgyi bővítménye van: az *országot ért csapások*, a *Kubát ért agresszió*, *díjat nyert mű*, *kitüntetést kapott pedagógusok*, több *nyelvet tanult ember* (e helyett persze jobb ezt mondani: *több nyelven tudó ember*) a *hetedik életévüket be nem töltött gyerekek*. De a következő példákban nyilván helyesebb a -t, -tt képzős igenév helyett az -ó, -ő képzős: *Az idők viharát nem bírta rothadó törzsek derékba törtek* (így is jó: *nem bírta rothadó törzsek* vagy netalán: *nem bírta rothadó törzsek*; a *korhadta* már melléknévnak számít). A *pincét erőszakkal birtokba vett K. János beismerte bűnét* (helyesebben: *birtokba vevő*). A *nagy feltűnést keltett kísérletnek híre ment* (jobban: *nagy feltűnést keltő*).

Természetesen kifogástalan a *befejezett történésű melléknévi igenév* terminus is. (Ezt egyébként Ön sem helyteleníti.) A következő kifejezés is teljesen helyénvaló, pedig három ilyen igenév is van benne, ráadásul az utolsónak tárgyi bővítménye is van: a *főcselekvés előtt végbement befejezett (célját elérte) cselekvés* (A mai magyar nyelv rendszere. 1. köt. 231. lap). Hibátlanok A mai magyar nyelv rendszerének első kötetéből vett következő (tárgyi bővítményes) példáink is: *a sokat tanult ember*, *a messze földet bejárt utazó* (232. lap). S a többi ellen sem lehet semmi kifogásunk: *Szétszaggatott népeknek átkai* (Vörösmarty), *kipirult arccal*; *aludt tej*, *főtt szalonna*, *sült hús*; *megaludt tej*, *megfőtt szalonna*, *megsült hús*; *a meghalt ember*, *a felfordult világ*, *a kitisztult ég*, *a megoldódott rejtély*; *aszalt szilva*, *forralt bor*; *a megbeszélte találkozó*, *a kijelölt munkák*; *olvasott, tapasztalt, tanult ember*; *olvasott regény*, *tapasztalt hibák*; *tanult események* (231—2. lap). Itt most nem érdekel bennünket, hogy ugyanannak az igenévnek egyszer cselekvő, máskor szenvedő jelentése van.

Megemlíthetjük még, hogy például Kelemen Béla szintén idegenszerűnek, latinosnak minősítette mind a -t, -tt, mind az -ó, -ő képzős melléknévi igeneves szerkezetnek egyik használati módját: „A jelen- és múltidejű igenévnek idegenszerű, de meghonosodott jelzői használata az olyan, mikor állandó ismertetőjegy gyanánt alkalmi jegyet fejezünk

ki vele: a *forrongó* Balkán (magyarosabban: forrong a Balkán v. a Balkán forrongása), a *merénylő* orosz (egy orosz merénylete), a *készülő* kiállítás (kiállítási készülődések), az *örjögő* Roland (Roland örjögése), [a] *megszabadított* Jeruzsálem (Jeruzsálem megszabadítása), az *elveszett* paradicsom (a paradicsom elvesztése), *elfogott* betörő (elfogták a betörőt v. a betörő elfogása), a *küört* várbeliok nagy pusztítást vittek véghez az ellenség soraiban (a várbeliok kitörésükkel...) stb. Ezek a kifejezések a latin jelző mintájára készültek, de rövidségük és tömörségük miatt legjobb íróink is használták: A lesújtott angyalként imígyen Átkozódik a *futó* király (Vörösmarty) eh(elyett) futtában; *Elveszett* alkotmány (Arany János), *Lopott* ló, *Füstbe ment* terv (Petőfi) stb.” (Jó magyarság 3. kiad. 66. lap). (Arany János egyébként helyesen névelővel írta: *A z elveszett alkotmány.*)

F. G.

A határozott névelő földrajzi nevek előtt. Freschl Erzsébetnek írjuk:

A kérdéses mondat csakis így helyes: „Holnap megyünk a Börzsönybe”, tudniillik a hegybe, nem pedig a faluba, Nagybörzsönybe. A helységek, megyék neve előtt, nincs névelő, csak jelzőjük előtt: *a szép Budapest*, *az árvíz elpusztította Szeged* stb. Hegyek, folyók, tavak és a legtöbb tájegység neve elé azonban kitesszük a névelőt: *A Bakonyban nyaralunk. Most a Mátrában üdül. Két legnagyobb folyónk a Duna és a Tisza. A Balaton éppen háborgott. Petőfi nagyon szerette a Kiskunságot. A Hortobágyon délbábot is látott.* Sajnos, sokszor tévesen elhagyják ilyen földrajzi nevek elől az odaváló határozott névelőt, főként címekben. Nem ritkaság könyvek homlokán, cikkek élén az ilyen cím: *Dontól a Dundig* (van, aki még ezt az árva *a-t* is elhagyná); helyesen: *A Dontól a Dundig*. Bizony igen sok baj van manapság a határozott névelővel; valóságos járvány az a hiedelem, hogy címek, intézménynevek elé sose kell *a*, *az*.

A földrajzi nevek elé a felsorolt esetekben kitett névelő nem németesség, nincs benne semmi idegenszerű; ne tévesszük össze a régebben csakugyan előforduló németes „a Svájc”-féle névelősített nevekkel. Mint a helységek, megyék neve elé, az *-ország* utótagú földrajzi összetételek elé sem kell névelő: *Franciaország, Olaszország, Lengyelország*. A következő fajta országnevek előtt azonban ott kell lennie a határozott névelőnek: *a Magyar Népköztársaság, az Egyesült Arab Köztársaság, az Egyesült Államok; a Szovjetunió* név elől sem szabad elhagyni.

F. G.

A doktori cím szórendi helye. Dr. Liszka Tibor könyvtárosnak a doktori cím szórendjét illetően ezeket írhatjuk válaszul:

A cím-, rang-, méltóságjelző szavaknak, amilyen a *doktor* (*dr.*) is a magyarban, voltaképpen a név után van a helyük. De — latin és német hatásra — már évszázadok óta meghonosodott, általános szokássá vált a fordított sorrend is. Ma tehát ingadozik a használat, s nyelvművelésünk ezt egyelőre nem is igyekszik kiküszöbölni, pontosabban szólva: a már meghonosodott idegenszerű sorrendet (*dr. Nagy*) nem üldözi, de mellette az eredetibb, hagyományos sorrend (*Nagy dr.*) fenntartását azért kívánatosnak tartja. — Olyan asszony nevében, akinek magának nincs doktori címe, csak a férjének, szintén állhat a *dr.* cím a név előtt is, a név után is. Az első esetben a *-né* képzőt a férj nevéhez kell illeszteniünk (*dr. Kovácsné*), a második esetben a *dr.* címhez (*Kovács dr.-né*); ha ti. a *dr.* előtt álló névhez csatoljuk (*Kovácsné dr.*) arra engedünk következtetni, sőt mi több, arra utalunk, hogy a férj nem doktor, csak az asszony. Azt, hogy a férj is, az asszony is doktor, legcélszerűbb úgy kifejezni, hogy a nem doktor asszony mintája szerinti megnevezés után még a lánynevet is hozzáfűzzük a *dr.* címjelző szóval együtt: *dr. Kovácsné dr. Nagy Katalin* vagy *dr. Kovácsné Nagy Katalin dr.* Hanem a *Kavikó Éva dr. Szekeresné dr.-né*-féle megoldás (l. Távbeszélőnévsor) már aligha mondható szerencsésnek.

R. É.

Kardos Albert nyelvművelő, stilisztikai munkássága*

Kardos Albert harminc évvel ezelőtt, Kazinczy Ferenc halálának századik évfordulóján a Nyelvőr 60. kötetében közölt megemlékezésében a következő kérdésekre akart választ adni: „Él-e még a halott, élnek-e eszméi, művei, alkotásai?”

Ezekre a kérdésekre kerestem én is választ Kardos Albertnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság egykori tagjának nyelvművelő, stilisztikai cikkei olvasva, e mostani megemlékezés fogalmazása közben. Élnek-e eszméi, gondolatai és művei? Mindennapos munkánk végzése közben találkozunk-e vele, mi debreceni pedagógusok, nyelvészek, nyelvművelők, irodalomtörténészek, Debrecen irodalmi életének mai munkásai?

Él-e ma Kardos Albert nyelvművelő, stilisztikai munkássága?

1861. december 26-án született. 83. születésnapja után két héttel halt meg, tehát tizenhét év óta már csak az emlékezetben, műveiben él.

Meghalt, mert elhurcolták, ellopták életerejét, életkedvét, mint oly sok emberét az embertelenség, a fasizmus őrzöngése idején. „Pátriárkai kort ért meg, bölcseje és koporsója mégis iszonyú közelségbe került egymáshoz — olvashatjuk Bóka László írásában —, 1861-ben, az osztrák elnyomatás korában született, s a legszörnyűbb elnyomatás korában, deportáló táborban érte utol a halál. Beleszületett s belehalt a rabságba. Közül egy nemes és szabad szellem szakadatlan munkában eltelt élete, egy derűs és jóságos férfi vonzó személyisége hozta gazdag gyümölcseit.

Irodalomtörténeti, nyelvtudományi, neveléstudományi és nevelői munkásságának frott emlékei több kötetet töltenének meg, ha akadna kegyeletes kéz, mely méltó csokorba fogná őket” (Magyar mártír írók antológiája. Bp., 1947. 118). Sajnos eddig még „kegyeletes kéz” nem találta meg a „méltó csokor” összeszedéséhez.

Kardos Albert műveivel az elmúlt tizenhét év alatt gyakran találkoztam. A Debreceni füvészkönyv nyelvéről 1907-ben írott tanulmányát disszertációm készítésekor — csaknem négy évtizeddel később — forrásmunkaként használhattam.

Amikor a felszabadulás után a debreceni, a Debrecenből elindult s városunkban rekedt írók átértékelésére, népszerűsítésére kerülhetett sor, mindig találkoztam nevével, hiszen Csokonairól, Kölcseyről, Aranyról, Tóth Árpádról, Oláh Gáborról készített tanulmányai hozzásegítettek az igazi arckép megrajzolásához.

Nyelvművelő előadásaimra készülve gyakran találkoztam a nevével a Nyelvőr lapjain a Nyelvművelés, a Szó- és szólásmagyarázat rovatban.

A Fazekas Mihály Gimnázium múltját kutatva megismertem kiváló oktató-nevelő munkáját.

Tóth Árpád és Nagy Zoltán költői pályájának vizsgálata is elvezetett hozzá, mindkét költő első szárnypróbálgatásait Kardos Albert segítségével végezte.

Az egykori debreceni újságok megsárgult lapjai beszédesen bizonyítják még ma is: ő volt a szervezője a debreceni irodalmi ünnepegeknek, a város vezetői helyett ő fogadta

* Részlet a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának 1961. dec. 22-én tartott ülésén elhangzott megemlékezésből.

otthonában az ide érkező írókat, 1891-től elhurcoltatásáig volt e városnak polgára. Hosszú élete, hat évtizednyi irodalmi munkássága alatt sokat fáradozott azért, hogy városának virágzó irodalmi élete, országos rangja legyen.

Ezért bányászta értékeit, ezért kapcsolta bele kora haladó irodalmi életének áramába. Minden debreceni értékért személyes felelősséget érzett, Oláh Gáborért éppen úgy, mint Tóth Árpád nélkülöző édesanyjáért.

Nem mondhatjuk őt a nyelvészet vagy az irodalomtudomány korszakos vezéralakjának. Nem alkotott nagy összefüggő műveket. Jellegzetes „műfaja”: a miniatűr tanulmány volt. Ezekben legelőbb ma is tudása, ítélőképessége, emberi és nyelvi magatartása.

Legtöbb nyelvművelő cikke, tanulmánya a Nyelvőrben jelent meg, bár a Magyar Nyelvnek is munkatársa volt annak megindulása óta. „Sokaknak feltűnt — igazolta önmagát — hogy miért vesződöm annyit a nyelv apró részeivel, igekötőivel, névelővel stb.-vel, holott ezekre talán nem is érdemes figyelmet fordítani. Nekem azonban úgy tetszik, hogy ezek a szók, a *le* és *fel*, az *egy* és *az*, valamint társaik, szegek és kapcsolók a nyelv hatalmas gépezetében, amelyek ha meglazulnak vagy éppen rossz helyre kerülnek, a szerkezet nyikorogni fog, a nagyobb alkotó részek is szakadozni, bomladozni kezdenek, és egyszerre csak beáll egy nagy nyelvi romlás, egy súlyos kórság, amilyenbe egykor, 200 évvel ezelőtt majdnem belepusztult a magyar nyelv” (Nyr. 56: 119).

E sorok is azt igazolják, hogy a nyelvi finomságok, stílusárnyalatok érdeklik, saját szóhasználatára szerint: „az érezhető és éreztethető hajszálkülönbségek”.

Álljon itt mutatóul érdeklődési körére és munkássága arányaira a Nyr. 54. és 60. kötetében levő cikkeinek címe: Többtermelés *a*-ban és *az*-ban — Felesleges és korcs *is*-ek. — Az idétlen idén — Rajta áll, rajta fordul meg, rajta múlik — Forgalmából kivonandó szavak — Oh, sok lesz már az *ó* — Csak előre! — Csokonainak babér, Kazinczy-nak borostyán — Ánk—énk és a Felelet a Mondolatra — Kisebbik uram, öregbik uram — A kiirtott *egy* — Kegyalak — Boszorkányos szavak és kifejezések — Kóly a világ közepe — Kazinczy Ferenc halálának 100. évfordulóján — A tulajdonnév esztétikája — Kazinczy-nak rendes, másnak különös — Hosszú *ó* vagy rövid *o* — Miben volt az újtó Kazinczy maradi? — Nyelvészeti bolondgombák.

Valóban miniatűr tanulmányok ezek. A Nyelvőrben általános szokás szerint a kifogásolt kifejezést cselekményes környezetbe helyezi, élményszerű, humoros hangú keretet, történetet ír köré. Egy példa erre a szerkesztési módra. „Sétálgatok Debrecen külső részein, legcivisebb utcáin a Cserepes, a Csetete, a Borz és a Kar utcának, itt lakik Oláh Gábor, kezdettől fogva is alacsony, most pedig a vénségtől is megroskadt házai mellett.”

Így indul a fejtegetés, amelynek témája egy ablakba kitett hirdetés nyelvi helyességének az igazolása: „Két jókarban levő ágy van eladó.”

A bevezetőik olvasmányossá, érdekessé teszik a nyelvi cikket, elmélkedést. A kis kerek történetbe ágyazott fejtegetés pedig az előadás szépségével is meggyőzi az olvasót írója szándékának igazságáról.

A bevezetők után világos példákkal igazolja az említett kifejezéseknek, mondatfűzéseknek a helyes és cáfolja a helytelen használatát. Gyakorlata jól igazolja a nyelvművelés kettős kapcsolatát a nyelvtudománnyal és a stilisztikával. A nyelvhelyességi vizsgálat csak akkor lehet eredményes — bizonyítják cikkei —, ha a nyelvtan szabályain alapszik, és a stílus szempontjait is figyelembe veszi.

Kardos Albert a legtöbb írásában nemcsak azt vizsgálja, hogy a nyelvi tények megfelelnek-e a normatív nyelvtani szabályoknak, hanem azt is, hogy a kifejezések helyes használatának milyen stilisztikai szerepe van. Finom érzékkel nemcsak a köznyelvi hibák ellen hadakozik igaz érveivel, humorral, gúnnyal; hanem kora legnagyobb

írói tekintélyei műveinek nyelvét is elemzi, bírálja. Tekintélytisztelőténél sokkal erősebb igazságérzete, nyelvszeretete, azért is meri kifejtetni véleményét. „Herczegh Ferenc tekintélye alatt úgy terjed a felesleges *a* meg *az*, mint a hűvös árnyékban a penész.” Rákosi Jenőt sem kíméli, amikor ilyen mondatra bukkan írásában: „Európa békéjének biztosításáról van a szó.” Meglátja a „ködfoltot” Babits Mihály napján is, amikor Timár Virgil fiában egy felesleges igekötőt talál (51:114.).

Nyelvművelő cikkeinek nyelvtisztító hatása még ma is érezhető, segítheti a helyes nyelvi magatartás kialakulását.

Ha a mi nyelvi szemléletmódunk sokkal fejlettebb is a Kardos Albert koráénál, ha mi tekintetünket elsősorban nem is a szavakra, a kifejezésekre, hanem a mondatra szegezzük is, ha elemzéseink, következtetéseink a határozott és a határozatlan névelők, az igekötők, a névutók használatában, a nyelvi tilalomfák, a nyelvhelyességi babonák kérdésében helyesebbek is, mint a negyed vagy a fél évszázaddal korábban írott cikkeken, mégsem mondhatjuk, hogy a száz éve született Kardos Albert nyelvművelő munkássága tanulság nélkül való.

Nagy János

Beszámoló a Nyelvművelő Munkabizottság 1961. november 8-i üléséről

1. A Magyar Tudományos Akadémia képes termében tartott ülésen a bizottság elnökén és titkárán kívül Ferenczy Géza, Hajdú Henrik, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Tompa József bizottsági tagok, továbbá Deme László, Szathmári István és Szende Aladár meghívott vendégek vettek részt. Az ülés első napirendi pontja Lőrincze Lajos elnöki beszámolója volt arról, hogy hogyan hajtottuk végre a legutóbbi ülésünkön hozott határozatokat. A pontokba foglalt beszámoló vázlata a következő:

a) Május 14-i ülésünkön elhatároztuk, hogy nyelvi szempontból átnézzük az elérhető szaklapok néhány számát. Ezt meg is tettük; mintegy száz szakfolyóirat három-négy számát dolgoztuk fel ilyen módon. A munkát a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztálya végezte el.

b) Vállalkoztunk arra, hogy megbíráljuk egy-egy szaklap nyelvét a lap szerkesztőségének tagjai és munkatársai előtt. Vállalásunkat részben már teljesítettük; eddig négy szaklap, a Cukoripar, a Fogaskerek, a Ganz-MÁVAG Dolgozók Lapja és a Néphadsereg nyelvéről írtunk tüzetes bírálatot. A beszámolókat az illető lapok szerkesztőségében meg is vitatjuk.

c) Buzdítottuk a szaklapok szerkesztőit, hogy indítsanak lapjukban nyelvművelő rovatot, vagy legalábbis közöljenek nyelvművelő cikkeket. A felszólítás nyomán a Cukoripar felélesztette, a Szocialista Posta megindította nyelvművelő rovatát, több lap pedig — a Budapesti Konzerv, a Járművek, Mezőgazdasági Gépek, a Közlekedési Közöny — egy-egy cikket közölt. Ezenkívül néhány hét múlva a 200 000-es példányszámú Élet és Tudományban is állandó rovat jelenik meg.

d) Azt mondtuk, szívesen lektoráljuk a megindítandó nyelvművelő rovatokba szánt cikkeket, illetőleg — ha kérnek tőlünk — magunk is írunk néhányat. Ez meg is történt; nyolc-tíz cikket lektoráltunk, ugyanannyit pedig magunk is írtunk a szaklapokba.

2. Az elnöki beszámolóhoz Hajdú Henrik, Tompa József és Szathmári István szólt hozzá. Arról beszéltek, hogy az újságíró-szövetség egyre több

segítséget nyújt a nyelvművelő bizottságnak, részben azzal, hogy szakembereket kér fel egy-egy lapnak nyelvi szempontból való tüzetes megbírálására, részben pedig azzal, hogy stilisztikai és egyéb tanfolyamokat rendez tagjai számára. Mivel a hozzászólók megjegyzései főleg kiegészítő jellegűek voltak, az elnök egyszerűen megköszönte őket, s bejelentette, hogy a bizottság áttér a második napirendi pont megtárgyalására.

3. Az ülés második részében Grétsy László terjesztette be a bizottság következő félévi munkájára vonatkozó javaslatát. Mindenekelőtt emlékeztette a jelenlevőket, hogy az elmúlt évben két olyan ülést is tartottunk, amelyen nem nyelvész szakemberek (mérnökök, szaklapszerkesztők stb.) is részt vettek. A bizottság a titkár véleménye szerint helyesen cselekedett, amikor így tett, mivel az elmúlt évben a szaknyelvekkel való törődés volt a legfőbb célunk, márpedig ez a módszer igen alkalmas arra, hogy segítségével másokat — nem nyelvészeket — megnyerjünk, mozgósítsunk, magunk mellé állítsunk. E módszer meg is hozta gyümölcsseit. A most következő időszakban azonban, minthogy előreláthatólag sok egyéb fontos kérdésben kell határozniunk, intézkedniünk, javaslatokat tenniünk, elsősorban arra törekszünk, hogy a bizottság a maga kebelén belül minél hatékonyabban, eredményesebben működhessen.

A titkár ezután előterjesztette a jövő félévi munkatervet. A bizottság a később adódó, előre nem látható feladatokat nem számítva, három kérdéssel kíván foglalkozni a következő hónapokban: a nyelvművelő közönségszolgálat helyzetével, az elmúlt évben végzett nyelvművelő munkáknak kiadványokban, előadásokban és cikkekben megmutatkozó eredményeivel, valamint a nyelvművelés és a nyelvi ismeretterjesztés új, még kiaknázatlan lehetőségeivel. Az első téma megvitatására a mai ülésen kerül sor, a másik kettőre — ha a bizottság is elfogadja a tervet — januárban, illetőleg márciusban.

4. Az előterjesztést széles körű vita követte, amelyben minden jelenlevő részt vett. Ferenczy Géza szerint a bizottságnak egyik legsürgősebb teendője, hogy forduljon az Akadémia elnökségéhez a már két éve tervezett, de még mindig csak vajúdo nyelvművelő folyóirat ügyében. Koválovsky Miklós azt ajánlotta, hogy ne hagyjuk figyelmen kívül azokat az ötleteket sem, amelyek a bizottság régebbi ülésein merültek fel, s mindmáig kiaknázatlanul maradtak. Kettőt mindjárt meg is említett: a) Javasoljuk a Művelődésügyi Minisztérium illetékes főosztályainak, hogy az iskolákat lássák, illetőleg láttassák el a legfontosabb nyelvi szabályokat és tanácsokat szemléletes táblázatokba foglaló falitáblákkal; b) Gyűjtsünk össze s nyelvi szempontból vizsgáljunk meg minden újszülött szót (pl. *önkiválasztó, gyűrtelenít, csúcs piac*), hogy a rosszakat mindjárt megbélyegezhessük, s egyben gyakorlati tanácsot adhassunk további új szavak alkotásához. Tompa József szintén két gondolatot vetett föl. Az egyik: tekintsük át egy nagyobb, összefoglaló tanulmányban az elmúlt tíz esztendőben végzett nyelvművelő munkát, hogy a kapott kép alapján világosabban lássuk a jövő feladatait is. A másik: készítsük el mielőbb egy, a pécsi konferenciához hasonló országos méretű tanácskozásnak, a nyelvművelők legközelebbi nagy seregszemléjének a tervezetét. Deme László egyetlen, de annál fontosabb gondolatot hangsúlyozott: azt, hogy a bizottságra nemcsak közvetlen munkatervének teljesítése vár, hanem ezen kívül az egész nyelvművelő munkának állandó irányítása is. Ruzsiczky Éva azt javasolta, hogy a legközelebbi ülések egyikén vizsgáljuk meg a tervezett nyelvművelő kódex ügyét is. Koválovsky újabb hozzászólásában a pedagógusok anyanyelvi továbbképzésének szükségességéről beszélt. Szerinte a bizottságnak javasolnia kell, hogy időnként a pedagógusok is vegyenek részt nyelvművelő előadásokon vagy tanfolyamokon, mert csak így ismerkedhetnek meg az időszzerű nyelvhelyességi kérdésekkel. Szathmári István csatlakozott Koválovsky javaslatához, s hozzátette, hogy a Központi

Pedagógus-továbbképző Intézetben kellene nyelvművelő tanfolyamokat szervezni. Egyébként — mint mondotta — néhány egyetemen már rendszeresen vannak nyelvművelő előadások, például a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen, a mostani tanév második félévétől pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán is. *Szendé Aladár* a középiskolai tantervi reformmunkálatok fontosságára mutatott rá. Helyesnek tartaná, ha a bizottság figyelemmel kísérné az anyanyelvi oktatás ügyét, s elmondaná véleményét a reformterv nemsokára vitára kerülő tervezetéről. A bizottság tanácsai — mondotta — nagyban hozzájárulnának ahhoz, hogy ifjúságunk korszerű anyanyelvi képzésben részesüljön. *Hajdú Henrik* az irodalmi folyóiratok nyelvét bírálta, s megkérte *Lőrincze Lajost*, hogy a Kiadói Főigazgatóságon keresztül ajánlja fel bizottságunk segítségét a szépirodalmi lapok szerkesztőinek. Ezenkívül azt javasolta, hogy egyszer küldjünk előadót a műfordítók szakosztályába, mert ott sokan szívesen hallgatnának egy-két előadást valamelyik írónk vagy fordítónk egy-egy művének nyelvi hibáiról.¹

5. A hozzászólásokat a bizottság elnöke összegezte, s kit-kit mindjárt meg is bízott azzal, hogy ennek vagy annak a kérdésnek gazdája legyen; így *Koválovsky* arra kérte fel, hogy a falitáblákkal, valamint a pedagógusok nyelvi továbbképzésével kapcsolatos javaslatát részletesen dolgozza ki, *Szendé* arra, hogy készítsen elő egy megbeszélést az illetékesek részvételével az iskolai nyelvművelésről stb. Az újonnan született szavakról, tízéves nyelvművelő munkánkról, továbbá valamelyik fiatalabb írónk vagy fordítónk egy-egy művéről cikkeket kért, majd miután mindenkinek válaszolt, bejelentette, hogy a kapott tanácsokat, ötleteket hasznosítani fogjuk munkánkban.

6. Az ülés harmadik részében *Ferenczy Géza* számolt be a Nyelvtudományi Intézetben működő közönségszolgálatról. Számszerű adatokon mutatta be, hogy telefonügyeleteink és levelezőink hány kérdésre válaszoltak az elmúlt években. Elmondotta például, hogy a telefonon érdeklődők száma állandóan nő. 1958. januárjában kereken 100 nyelvhelyességi kérdésre válaszoltunk telefonon; ez a szám — mindig a január hónapot tekintve — 1959-ben 130-ra, 1960-ban 148-ra, 1961-ben pedig 168-ra emelkedett. A közönségszolgálattal kapcsolatos feladatainkról szólva főleg két dolgot hangsúlyozott: a) a közönségszolgálatban részt vevő kartársak időnként egyeztessék véleményüket a felmerült vitás, problematikus kérdésekben, nehogy egymásnak ellentmondó tanácsokat adjanak a telefonon érdeklődőknek; b) 1961 nyarán néhány szombaton nem tarthattunk ügyeletet, mivel túl sokan vették ki egy időben a szabadságukat. Ügyeljünk arra, hogy ez többé ne forduljon elő, mert könnyen leronthatja a népszerű közönségszolgálat hitelét.

A beszámolóhoz hárman fűztek megjegyzéseket. *Grétsy László* azt ajánlotta, hogy a vitás, tisztázatlan kérdéseket ne csupán a telefonszolgálat tagjai beszéljék meg, hanem időnként a bizottság is tűzze napirendre megvitatásukat. *Tompai József* szerint a telefonon adott válaszokból is közölni kellene a Nyelvőr postájában azokat, amelyek közérdekű témával foglalkoznak. Ugyancsak ő javasolta, hogy egy-egy különösen bonyolult nyelvhelyességi probléma kidolgozására és megoldására időnként kérjük fel az illető kérdés legjobb szakértőjét. *Koválovsky Miklós* azt a véleményét hangoztatta, hogy a telefonügyeletesek munkáját nagyban megkönnyítené egy kis házi, könnyen kezelhető bibliográfia. Végezetül *Lőrincze Lajos* köszönte meg az ülés résztvevőitől kapott számos értékes javaslatot, majd bezárta az ülést.

Grétsy László

¹ Egy előadás azóta már el is hangzott a szakosztályban. *G. L.*

A nyelvművelés helyzete vidéken. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat irodalmi és nyelvi szakosztályai országos választmányának Debrecenben tartott ülésén ez év. április 9-én Lőrincze Lajos előadást tartott a vidéki nyelvművelő munka jelenlegi állásáról s feladatairól. Az előadást élénk vita követte. Az országos választmány az anyanyelvi műveltség országos viszonylatban való emelése érdekében a következő határozatokat hozta:

1. Mielőbb meg kell alakítani az egyes megyei, illetőleg városi TIT-szervezetekben a nyelvi tagozatot.

2. Ahol a jelenlegi klubtagok között nincs kellő számú nyelvész érdeklődésű, megfelelő szervező munkával gondoskodni kell róla, hogy ilyen tagokkal bővüljön az előadók köre. Elsősorban a magyar szakos tanárok közül kell a legarravalóbbakat megnyerni az ügynek.

3. A megyei és városi szervezetek törekedjenek arra, hogy a nyelvi előadásokat minél hathatósabban támogassák. Ennek érdekében okvetlenül szükséges, hogy előadási kölcsönanyagként szerezzék meg a legfontosabb nyelvi ismeretterjesztő, nyelvhelyességi, stilisztikai, nyelvtani, helyesírási, szótári műveket.

4. A nyelvi tagozat segítségével készítsenek a szervezetek már az év hátralevő részére részletes tervet arra, hol, kiknek, milyen nyelvi előadást fognak tartani, illetőleg az előadást megelőzően milyen módon fogják felkelteni az esetleg még nem tudatos érdeklődést a nyelvi kérdések iránt.

5. Arra kell törekedni az irodalmi és a nyelvi ismeretterjesztés színvonalának emelése érdekében, hogy az irodalmi művek ismertetése, megbeszélése során se maradjon el a nyelvi szempontból való vizsgálat, tehát hogy az elemzés valóban a tartalom és forma egységében történjék.

6. A hallgatói bázis kiszélesítése érdekében fel kell venni, illetőleg erősíteni kell a kapcsolatot a népművelési szervezetekkel, közvetlenül a területi kultúrfelelősökkel.

7. Hogy a központi irányítás is eredményesebb legyen, az országos választmány mellett meg kell szervezni egy nyelvész intéző bizottságot.

8. Az ezután tartandó országos előadói konferenciákon az eddiginél lényegesen több időt kell biztosítani a nyelvi ismeretterjesztés kérdéseinek.

9. A nyelvi ismeretterjesztés országos méretűvé tétele a nyelvművelés elmélyítése, kiszélesítése érdekében el kell látni országos viszonylatban a nyelvi előadókat a legjobb, legkorszerűbb segédeszközökkel:

a) Meg kell indítani a nyelvi ismeretterjesztő, nyelvművelő rövidfilmek készítését. Filmet lehetne készíteni a magyar nyelvjárásokról, a jó magyar beszédéről, a bürokrata nyelvről stb. stb.

b) Hanglemezsorozatot kell készíttetni a szép és jó magyar kiejtésről.

c) Kiadványsorozatot kell indítani a nyelvi ismeretterjesztés, nyelvművelés legfontosabb, legidősebb kérdéseiről.

10. A nyelvi ismeretterjesztés, a nyelvművelés országos méretűvé tételét legjobban szolgálná egy havonta megjelenő, friss, jól szerkesztett folyóirat. Minthogy az MTA már évek óta foglalkozik egy ilyen folyóirat kiadásának gondolatával, írjon át a TIT országos elnöksége az Akadémiának, s kérdezze meg, lehet-e a közeljövőben e lap megjelenésére számítani, ellenkező esetben a TIT vállalhatná e fontos orgánum kiadását.

11. A nyelvi ismeretterjesztés hatékonyabbá tétele megkívánja, hogy fél vagy egész állásban egy megfelelő függetlenített nyelvész szakember intézze a nyelvi ügyeket.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Vidosza László

A kézirat beérkezett: 1962. II. 28. — Példányszám: 6700 — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív

1962.54967 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjainak gyakorlatában (Ismerteti: <i>Károly Sándor</i>)	97
Sulán Béla szerk.: Nyelvtani tanulmányok (Ismerteti: <i>Deme László</i>)	101
Gejza Horák szerk.: Jazyková poradňa (Ismerteti: <i>Szőke István</i>)	107

A Nyelvőr postája

<i>Mautner József</i> — <i>Barta Gábor</i> : Az írógép billentyűzete és az Akadémia helyesírási szabályai	111
<i>Debreczeni Árpád</i> : India nemzeti nyelvének kialakulásáról	115
<i>Beck Salamon</i> : <i>Aki</i> — elvont dologra	119
<i>Scheiber Sándor</i> : Mikszáth egy stílusfordulatának keleti mintája	119
<i>M. O. E.</i> : Kiküld, megküld, elküld	120
<i>Molnár József</i> : <i>Gyeső</i> vagy <i>gyető</i> ?	120
<i>K. M.</i> : Prügelknabe — bűnbak-gyerek	121
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából:	
<i>L. L.</i> : Lipitor — <i>R. L. G.</i> : Almás, zabos — <i>F. G.</i> : Musica hangszerbolt — <i>F. G.</i> : A <i>szon</i> szó kiejtése — <i>G. L.</i> : Gépkocsi-nyeremény takarékbetét-könyv — gépkocsi-nyereményes takarékbetét-könyv — <i>U. I.</i> : Hogy megy <i>sorod</i> vagy <i>sorsod</i> ? — <i>F. G.</i> : A határozott névelő elhagyása — <i>Sz. A.</i> : Mondatelemzés — <i>H. M. I.</i> : Mondatelemzés — <i>R. L. G.</i> : A vessző használata — <i>F. G.</i> : Földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztása — <i>F. G.</i> : Az ezres számjegy rövidítése <i>F. G.</i> : Aggteleki-cseppkőbarlang vagy aggteleki cseppkőbarlang?	122

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara 6 Ft
Évi előfizetés : 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—V.	à 200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaelmélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	18 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Tompa József: A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév

Aujeszký László: Az időjárásjelentések megfogalmazása

Károly Sándor: A *mint* kötőszó előtti vessző kérdéséhez

Fábián Pál: A betűszók és szóösszevonások osztályozásának egyik lehetősége

Prohászka János: A *jövőbeni-félék* sorsa a jövőben

Orosz Sándor: Két romantikus stíluselem Vörösmartynak *Késő vágy* című versében

Fónagy Iván: Beszéd és valószínűség

Imre Samu: Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról

Kniezsa István: Pécs város neve

Radó György—Kovári József—Bőle Dezső: Az írógép billentyűzete és helyesírásunk

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FABIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Tompai József</i> : A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév	265
<i>Aujeszky László</i> : Az időjárásjelentések megfogalmazása	283
<i>Károly Sándor</i> : A <i>mint</i> kötőszó előtti vessző kérdéséhez	290
<i>Fabián Pál</i> : A betűszók és szóösszevonások osztályozásának egyik lehetősége ...	295
<i>Prohászka János</i> : A jövőbeni-félék sorsa a jövőben	298

Íróink nyelve

<i>Reuter Camillo—Vita Zsigmond</i> : Havasi élet — havasi szókinés	302
---	-----

Nyelv és iskola

<i>Orosz Sándor</i> : Két romantikus stíluselem Vörösmartynak Késő vágy című versében	305
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fónagy Iván</i> : Beszéd és valószínűség	309
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Imre Samu</i> : Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról	321
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Knieszsa István</i> : Pécs város neve	326
<i>Kiss Lajos</i> : Notesz — Pillér	329
<i>Zsoldos Jenő</i> : Blúz	332
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Elkapta a gépszíj	334

Imre Samu

(1917-1999)

A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév

1. Neve és szokásos nyelvtani meghatározása szerint a kötőszó az objektív valóságviszonyokat kifejező, pontosabban a valóságviszonyoknak megfelelően mondatrészeket és tagmondatokat kapcsoló nyelvtani viszonyzó. Így várhatólag nem is lehetne használatos sem önálló egyszerű mondatként, illetőleg összetett mondatbeli tagmondatként, sem főnévi szerepkörhöz illő mondatrészi alkalmazásokban. Legalábbis kiterjedtebb történeti és szinkrón társadalmi érvénnyel aligha, hiszen a névelő, a névutó — a másik két tisztán „formaszó” szófajunk — ugyancsak nem szokott így előfordulni.

Eddigi adatközléseinkben valóban nem találni számottevő erre vonatkozó bizonyító anyagot, s így érthető, hogy nyelvtani és stilisztikai irodalmunk összefoglalóan nem is tárgyalta még e jelenségcsoportot. Legnagyobb idevágó monográfiánk — Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók 1—3. kötet. Bp., 1881—3. — nem foglalkozik vele összefüggően, csak elvétve, egy-egy igenlő vagy tagadó szócskává lett régi kötőszónál, kötőszói szókapcsolatnál közöl tanulságos apró megjegyzéseket. „Mondattani vázlatok — 1. A hiányos mondatok” című értekezésében (NyK. 25 : 18) pedig egyáltalán semmit nem mond Simonyi a mi kérdéseinkről; s Bebesi István a maga „Hiányos és kihagyásos mondatok” című tanulmányában (Nyr. 53 : 15—9; ez is egy nagyobb mű része, mint az előző) ugyancsak nem. „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” című munkájában azonban Rubinyi Mózes már 1910-ben idéz a „Rövid mondatok” közt egy „önállósult” *Sőt* kötőszói mondatot is (57).

S ettől kezdve terjedelmesebb nyelvtanaink többnyire megemlítik a hiányos mellérendelt tagmondatként mellékmondattal bíró *de*, *és*, *hanem* stb. kötőszót is, vö. a *de hogy* . . . , *és ha* . . . , *hanem mert* . . . stb. kezdetű tagmondatokat (mint: „Nem tudta, hogy hol lakom, *és hogy* miért keresem”; közn.); egy-egy kötőszónaknak — mint a *ha* stb. — alkalmi főnévi használatát is. — A MMNyR. sajtó alatt levő mondatnyi kötete ezen túlmenőleg is többször utal a kötőszónak mondatként való alkalmazására, de tüzetes feldolgozásra szintén nem gondolhat. — A legtöbb hasznos adalékot bizony itt is az ÉrtSz.-nak köszönhetjük. Ez ugyanis rendszeren kitér szócikkeiben a kötőszónak esetleges önálló használatára (pl. *Sőt* 1.) és főnévi szerepben való előfordulására is (pl. *de*, *ha*). — A *de mégis-t* mint „mondatszo” értékű szókapcsolatot említi Kelemen József (Nyelvtani tanulmányok. Szerk. Sulán Béla. Bp., 1961. 114; hogy abban a készülő monográfiájában, amelyből Kelemen e közleményét vette, mennyire foglalkozik az alábbi kérdésekkel, azt nem tudom). — A Fábíán Pál—Szathmári István —Terestyéni Ferenc készítette egyetemi stilisztikai tankönyv (A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958.) pedig a hiányos mondat stilisztikai kifejező értékére idéz többek közt két kötőszói jellegű példát: a felkiáltó *Sőt!* és a válaszbeli *Szintén* alakulatot (267); részletes elemzésre azonban ugyancsak nincs módja.

Összehasonlításként megjegyzem, hogy E. Riesel, a német stilisztika kiváló moszkvai művelője, *Abriss der deutschen Stilistik* (Moskau, 1954.) című áttekintésében a mondat szerkezet hirtelen megszakítására (a parenthesisre) idéz olyan mintát is, amilyennel alább foglalkozom: „Du wirst jetzt sofort mit Lorenz sprechen oder . . .” — „Oder?” — „Du wirst schon sehen!” (293), bár a kötőszó ebbeli szerepének elemzése nélkül. (Nagyobb, orosz nyelvű újabb német stilisztikájához — sajnos — még nem juthattam hozzá.) Ellenben például Herbert Seidler a maga „Allgemeine Stilistik”-jében (Göttingen, 1953.) eléggé részletesen foglalkozik az elliptikus mondatokkal, de a mi alábbi típusainkból egyetlen egyet sem idéz; csupán saját szövegében él ilyen felkiáltó mondati közbevetéssel: „So liegt eben darin auch — *nicht nur!* — der Stilwert des reinen Verbalsatzes” (195). — Szintén nem említ egy ilyen mondatkát sem a hiányos mondatra Marcel Cressot: *Le style et ses techniques* (Paris, 1947.). — Edward Engel pedig a maga egykor nagy tekintélyű „*Deutsche Stilkunde*”-jában azt vallotta, hogy általában „annál elevenebb a mondat, mennél kevesebb benne a kötőszó” (22–24. kiadás, Wien–Leipzig, 1914. 284): így nem is lehetett várni tőle a kötőszó alábbi, sokoldalú használatának stilisztikai elemzését. — Ilyenformán úgy látom, a németben, franciában stb. is a szótárak tartalmazzák a legtöbb minket érdeklő megfigyelést.

Jelenkori magyar példáim közt mindamellett annyira megnövekedett az ide vonható adatok típusainak száma és nyelvtani vagy stilisztikai szempontból való tanulsága, hogy azt hiszem: időszerű végre rendszeresebben is megvizsgálnom a kötőszóknak általában nyilván másodlagos mondati és mondatrészi használatát, még ha abszolút teljességre most nem töreksem is. Úgy gondolom, a felszabadulás óta elkészült nyelvtani, stilisztikai stb. összefoglalásoknak amúgy is az az egyik fő hivatásuk, hogy további részletkutatásokra serkentsenek. — Nyelvhelyességi „eredményekkel” talán kevésbé kecsegtet ez a munka, de helyesírási-központozási kérdésekben szintén várhatunk tőle egyet-mást: legalábbis a probléma írásbeli vetületének megvilágítását.

Mindjárt megjegyzem, hogy példáim nagyrészt az akadémiai nyelvtanban, a MNyR.-ben feldolgozott időközbeni valók, csak még inkább a mára „súlypontozva”. Forrásaimra ezért csak akkor utalok pontosabban — így is csak első előfordulásukkor —, ha nem azonosak e nyelvtan forrásaival. — Az idézőjel alább, mint e kézikönyvben is, a szereplők ajkára adott (beszélt nyelvi?) példát különbözteti meg az írónak saját nevében megfogalmazott (inkább írott nyelvi?) szövegeitől. Ez az elkülönítés itt kivált fontosnak látszik.

2. Legegyszerűbben az összetett, mégpedig az alárendelő viszonyú összetett mondati kötőszónak tagmondati és önálló mondati használata felől közelíthetjük meg a szövevényes jelenségsoportot. (A csupán mellérendelő szószerkezeti, más néven halmozott mondatrészek közti kötőszók külön kérdéseit egy kissé el is hanyagolhatjuk itt.)

Ha a főmondat utáni mellékmondat már a kötőszóval megszakad, akkor a tagmondatok közti szintaktikai és értelmi viszony ugyan már eléggé világosan ki van fejezve, de a mellékmondatról várt további tartalmi részleteket legfőleg csak sejti, elképzei a hallgató, illetőleg olvasó. Azért a megszakítással (parenthesisszel) keletkező ilyen kötőszói tagmondat a beszélő gondolatmenetének, illetőleg beszédfolyamatának elakadását, zavarát, váratlan végét jelzi, esetleg *mint* fokozó, eufemisztikus, misztikus stb. célú szándékos elhallgatás (aposiopesis) hatá-

sos. Így a zavarát jelzi: „Azután aszonta [a bátyám], *hogy*...” (Móricz Sári b. 94; a rákérdezés utána ez: „Mit?”); „Tudod, mikor arról van szó, hogy én ikszes vagyok, akkor demokrata [az anyám], *de ha*...” [Bekezdés.] Megakadt [a leány] (Mesterházi: Pokoljárás [1959.] 191); „Nem kérték tőlem számon, de mégis úgy volt, *mintha*... Mások jogot formáltak a múltamra” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 74). A zavar fakadhat persze onnan, hogy a beszélő egyszeriben rájön: a megkezdett mondattal ki se tudja fejezni a gondolatát: „Hát... az [valószínűtlen], *hogy*... Hol is kezdjem?” (uo. 377); vagy hogy belefáradt, elunta a részletes, világos beszédet: „Bizony. Vagy azt gondoltad, *hogy*...” [Bekezdés.] Hédi nem fejezte be a mondatot. Sokáig hallgattak (Molnár G.: Hullámverés [1958.] 39); „De értsd meg, *hogy*... (fordításban; Nagyvilág 1962/1: 34; a válasz rá: „Hát persze, persze...”); „Levittem Erdődre az asszonyt. Éppen itt írja, *hogy*... Nekem meg egyelőre Debrecen tette meg harctérnek” (Illyés: Két férfi [1950.] 31). Ilyenkor a kötőszót követő három pont (szünet) néha szinte a stb. szerepét kaphatja: „Milyen boldogok voltak a maguk tudatlanságában... Igen, tudom már, a huszadik század eleje... persze, hiszen itt azt állítja, *hogy*... mert abban a korban még nem tudták, amire csak a század közepén jött rá az emberiség, *hogy*...” — és a többi és a többi (Karinthy: A lélek arca [1957.] 2: 98). Néha a beszélő azért hagyja abba a mondatot, mert váratlanul más tárgyra tér: „Félek, *hogy*... De itt van Elvira” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 510). S persze nemegyszer úgy válik önállóvá egy mondatot (tagmondatot) kezdő alárendelő kötőszó, hogy a beszélgető társ közbevág, vagy egy váratlan esemény következik, s nem engedi befejezni a mondanivalót: „Azt is régen megmondtam, *hogy*...” — „Elhallgass már ezzel az örök öngazolásoddal!” (közny.); Higginsné: „Mondhatom, *hogy*...” (Belép a szobalány és félbeszakítja a társalgást.) (Shaw—Mészöly: Pygmalion 83); „Soha, ebben a bűdös életben se szabadul ki, *ha*...” [Bekezdés.] Ekkor, mint nemvárt harmadik, Tuboly szól közbe a küszöbről (Urbán: Forgószél [1958.] 181). — A hangsúlyozottabb elhallgatás érzékeltetheti a beszélő szégyenkező feszélyezettségét, tapintatát: „Ha ez a kékszemű ember azt hinné, *hogy*... Fúj!” (Ambrus: Midás király [1906.] 2:65); „a cselédek azt rebesgették [anyám öngyilkosság-gyanús halálakor], *hogy*... fiatal, csinos orvosról sutogtak, közös búcsúlevélről...” (Nádass József: Emberek árnyékkal [1958.] 65); „Tudod, mit mondott rólad? Hogy sosem lesz belőled igazi, művelt nő, mert...” Azt akarta mondani: mert a nagyapád paraszt. De ettől már az ő keserősége is visszariadt (Németh: Égető 73); undorfélét, szörnyűködést: Azok a nők abban a rohadt lokálban, azok a lotyók, akik úgy keresik a pénzt, *hogy*... Eugène végig se merte gondolni (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 494); méltatlankodást: „De nem! Ez rágalom! Hogy képzeli, *hogy*...?” (Urbán: Népszab. 1962. ápr. 8.—9); vagy akár fenyegetést: „Csend legyen, mert!...” (Barta: Szerelem 35); emfatikus nagyítást (l. alább a következményes *hogy* példáinál); stb.

Vonatkozó névmási és névmási határozószói kötőszóval jócskán ritkábbak a stilisztikai árnyalatok. Csak egy-két példát említek, a zavar kifejezésére: „Inkább olyan jó érzés, *mikor*...” — Nem tudta befejezni (Szabó I.: Kortárs 1960/5: 695); az önkéntes megszakításra: „S ki a Római-partra... ki Gödre, ahol megismertem Mártát... megismertelek téged... és ahol...” Így folytatnám, de nem folytatom (Darvas: Kortárs 1962/3: 318); a jelentéktelen részletek sietős átugrására: „Egy-

szóval én szerintem Picasso kék korszaka visszatérés a középkori vallásos festészet bizonyos irányzataihoz, *amelyek...*” Ott folytatta [a báró], ahol abbahagyta, amikor kihívták (Darvas: Kortárs 1962/3: 331); hirtelen más tárgyra való átesapást: „Nem hazudom végig a világot a hőstettemmel. *Amikor...* Mert tudod, ... a balekjuk vagyok” (Mesterházi: Pokoljárás 216); válaszban, a kérdésből és a helyzetből hatáskeltően odaértett részletekkel: „Minek [csett volna a szerencsétlenül járt]? Hát nincs az egész szobában semmi, *aminek...*” (Németh: Bodnárné; Társadalmi dr. [1958.] 1: 68); feszélyezettség jelölésére: „[Meg kell védenem a húgomat az olyan férfaktól is,] a kik szerelmi kalandot keresnek ott, *a hol...*” (Ambrus: Midás k. 2: 68); némi elfásulással ugyanerre: „tán el lehetett volna kerülni azt az ostoba látszatot, *ami...*” (Kafka: Nyugat 5 [1912]/20: 556); a durva részletek eufemisztikus elhallgatására: „Azt a keserves istenit, *aki...*” (Barta: Szerelem 35); [A férfi] nézte a sétáló nőket. Meg kéne őket mosdatni, *mielőtt...* (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 492).

Megjegyzem, fejezet végén elég ritka az efféle hatásos megszakitás, holott mellérendelő kötőszók esetében erre is viszonylag több példa akad.

A zavar, az el-elakadó gondolkodás vagy beszéd stb. érzékeltetésére természetesen az is előfordulhat, hogy az elől álló mellékmondat kötőszava marad folytatás nélkül: „*Hogy...*”; „*Mintha...*”; „*Amikor...*” Így azonban maga a főmondathoz való szintaktikai és értelmi viszony is homályos marad, s ezért az ilyen hiányos (stilisztikailag inkább: megszakitott) mondatforma a valóságban rendkívül ritka, s nem is olyan kifejező. Ezért a fenti „*Amikor...*” egységet nem is ilyennek számítottam, hanem az előző mondat-hoz utólag csatlakozó mellékmondatfélének. Ez ugyanis kevésbé szokatlan, vö.: „egy fikarcnyi érdemünk sincs. *Hacsak...*” (Ürbán: Kutyaszorító 169). — Itt említem meg azt is, hogy a hangsúlyos *ha* indulatos ellenvetésként külön beszédszakaszban is előfordul annak kifejezésére, hogy az addigiak bizony nagyon is esetleges, feltételekhez kötött dolgok. Utána aztán új intonációs egységben következik rendszeren a feltételes mellékmondat többi része is, vagy még egyszer kitett *ha*-val, vagy a nélkül, csak folytatásképpen: [a vasutasok szerint] pontosan ötven perce van a színésznőnek, hogy rendbe hozza magát. [Bekezdés.] „*Ha! ha* pontos a vonat” — tüzelt tovább Mária [= a színésznő] (Esti Hírlap 1962. jan. 25. — 3); Az írók és magánosok csatlakoztak Németh László felajánlásához, ... támogatták volna a Törökvészt — *ha!* az állam belement volna, hogy létrehozzák (Valóság 1961/1. 76).; „Tudja, micsoda lehetőségek lesznek itt...?” — „*Ha!* — felelte az asszony. — *Ha* embernek fogják tekinteni!” — „Na igen, persze... *Ha!*... De én vállalom a kockázatot” (Erdős: Kortárs 1962/7: 1029). Látni való mármost, hogy ez első *Ha!* csaknem indulatszó-mondati egység, bár a szónak feltételes kötőszó volta még ilyenkor is érződik. — S hasonló jellegű az argó (diáknyelvi stb.) ízü, hányaveti elhárítás *Mert!* felelete is a felelősségre vonó „Miért tetted (nem tetted) ezt?” típusú kérdésekre. (E legutóbbi jelenségre Károly Sándor barátom volt szíves felhívni figyelmemet.)

Külön kell foglalkoznunk azzal, hogy némelyik kötőszavunk sajátos, állandósult stilisztikai és ezen át nyelvtani szerephez jutott. Legismertebb a következő négyes *hogy*, főleg a beszélt nyelvben. Itt ugyanis mennél inkább magára marad a kötőszó, annál nagyobb az emfatikus nagyító-elképesztő ereje. Az ÉrtSz.-ban ilyen dokumentációt talál-

lunk rá: „Úgy megverte az apja, *hogy...*”; „Egy kis papramorgót... finum, s olly erős, *hogy!*” (Vörösmarty); „Annyi pénzünk legyen, *hogy!*” (Arany); „tudok annyit könyv nélkül, *hogy!*” (Jókai). Ma azonban gyakoribb köznyelvünkben a *hogy még, hogy no, hogy csuda* stb. alakú, azaz a megkövetedett frazeológiai egységből álló „következményes mellékmondat”; vö. versben is: „Mert olyat mondok, *hogy még a...*” (Arany: ÖM. 1 : 221). Ilyenféle a következő is, csak alkalmibb bővítményű s ezért elhallgatásszerűbb forma: Nem oly hangon volt ez mondva, — *Hogy sokáig, vagy hiába...* (uo. 238). (Ezt a kérdéscsoportot legújabbban teljes részletességgel elemzi Rácz Endrének a magyar következményes mellékmondatról szóló kéziratossági értekezése.) — Egy kissé kevésbé önállósult így a *fenyegető okhatarozói mert* kötőszó: „pusztuljon innét, *mert...*” (Urbán: Forgósél 231); „Csönd legyen, *mert...*” (l. fönt); *különb, mert különben*: „azonnal így, *mert különben!*...” (Asztalos: Magyarbeszélők 4:1051). Vagy a *hetvenkedést, fokozást* kifejező, argóbeli *alanyi hogy* ebben a megkövetedett mondatformában: „mi az [,] *hogy!*” (Szabó I.: Kortárs 1960/5: 698). — A *hasonlító mint* — érdekes! — adataim szerint elég kevésbé szokásos így; s az állapothatározói *mint* sem nagyon fontos, a kedélyeskedő „Úgy is, *mint* [olyan]” aszfaltszagú „kiszólásban”. — A *megengedő ha is* (tag)mondati használatát l. Nyelvünk a reformkorban 406. (Magára a kötőszóra vö. Zolnai Gyula: NyK. 23 : 145.) — A *vonatköző* kötőszó elvétele az odaértett *már* határozószóval önállósul: „ezek a városiak először azt [a tyúkszagot] érzik meg [a falusiakon].” — „*Amelyik* [‘már amelyik’]” (Németh: Bodnárné; Társadalmi dr. 1 : 21).

Persze az emfaticus telítettségű mondatokban *nem* tipikus kötőszók *nem* jutnak ilyen állandósult szerephez. — Más jellegű nyelvtani értéke lehet a hasonlító *mint*-nek: ezt ugyanis a hasonlítást kifejező vonatkozó mellékmondat hiányos főmondataként szokásos egységben, hangsúlytalan szakaszelőzőként használjuk: „Ne üvölts, *mint* [az üvölt,] *akit* nyúznak!” (közny.) S ilyen használatban olykor más alárendelő kötőszónk is előfordulhat. — Az alárendelő mondatviszonyt szimbolizáló utalószói — kötőszói párok nyelvünkben összetett szóvá is sűrűsödtek: *úgy-ahogy, olyan-amilyen*.

Utóbb mindamellett gyakran újból nekirugaszkodik a beszélő a kötőszó után félbeszakadt mellékmondat folytatásának, s akkor nemegyszer *megismétli* az egyszer már kimondott vagy leírt kötőszót, vö.: *mint* a fogfájás nyilallt át rajta a gondolat, *hogy... hogy* ez a nő nem akármilyen kedvesnővér volt (Urbán: Kutyasorító 44); Magyarán: [ez a férfi] egy kádban, anyaszült meztelenre vetköztetve fürösztene le, *ha... ha* ő: a más felesége is úgy akarná (uo. 65); „*Hacsak... hacsak* nem folyamodnál a... Tima... módszereihez” (Bóka: Karfiol Tamás [1962.] 260). A folytatás esetleg már új bekezdésbe is juthat: „S talán még ennek a vulkánikus feszengetés is aránylag könnyű lenne szerzetesi normák közé szorítani, *ha...* [Bekezdés.] *Ha* nem lenne maga a városi életforma (Barsi: Élet és Irod. 1962. febr. 17. — 3). — *Vonatköző* kötőszóval az ismétlés is ritkább jelenség; vö. a szégyenkezelés elhallgatás feloldásában: „Azt találta ki, hogy Charcot egy betege vagyok, *a kinek... a kinek* örültsége a szerelem” (Ambrus: Midás k. 2 : 87).

Ezek a formák *közbeszúrt* kiegészítő vagy magyarázó stb. egységekkel szintén szokásosak: „Hanem megmondtam neki, *hogy...* mikor az

aláírott árkus a kezembe vót, *hogy* no Pengő Kovács, ne gondold” (Móricz: Sári b.⁸ 100); Mi tagadás, a foghúzás nem tartozik kedvenc szórakozásaim közé, vagy ahogy én mondani szoktam, ha a fogamat húzzák, úgy érzem magam, *mintha* ... *izé* ... *mintha* a fogamat húznák (Salamon B.: Hej, színművész ... [1957.] 81); Úgy tudott [az asszony] kéregetni, *mint* ... mint ki is? *Mint* Ferike (Bóka: Karfiol 36). A közbeszúrás azonban gyakran nem a beszélőtől, hanem az írótól való, s így egész más beszédsíkra tartozik, mint az iménti csoportban: „Beszélj egészen hangosan, *mert* ... — Itt egy kis pir árnyalta Kuvik nagysád arcát ... — Mert nem értik” (Tersánszky: Rossz szomszédság [1961. Olcsó Könyvtár] 236); „A nyárspolgárságb bacilusa ellen nincs védekezés, *hacsak* ...” Ő [= a szerző] is kiteszi a három pontot a „hacsak” után, nagyot lélegzik és azt mondja: „... *hacsak* új rendszert nem hozunk” (Boldizsár: Nagyvilág 1962/6 : 935); külön mondatba tett feltételes megengedő kötőszóval: „az is kiderült, hogy te nem szereted a faggyas birkahúst, és így egy null a javadra, mint sógorjelöltnek. *Ha ugyan* ... — fejére ütött, mint a rossz színész, mikor azt játssza, hogy valami hirtelen jutott az eszébe — ... *ha ugyan* nem történt veled itt visszaélés” (Bóka: Karfiol 253). Ilyenkor pedig — ha valóban a beszélő közbeékelte szavairól van szó, nem az író „szólt bele” — az első kötőszót szerintem rendesen éppoly jogosan tekinthetjük hiányos (megszakított) tagmondatnak, mint pusztán kötőszóismétlésbeli első tagnak. Mert igaz ugyan, hogy a kötőszó ismétlése nélkül is előfordul a szándékos, hatás-keltő, töprengő stb. szünet, de én a fenti szerkezetet többnyire elválasztanám az efféléktől, amilyen ez is: A parkban ott lábatlankodott a legifjabb Champdargent, egy pufók fiú, akkora lábikrákkal, *hogy* ... rémes (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 219).

A fenti kötőszóhasználat egyúttal érthetővé teszi azt is, hogy a beszélgető társ bizalmas, esetleg egy kissé „lekezelő” hangnemben a félbeszakított mellékmondat tartalmára utóbb legtermészetesebben a mellékmondati kötőszóval mint az előzményekhez kötött, tipikus hiányos kérdő mondat tal kérdez; illetőleg az előzőleg elhagyott részekkel való folytatására a kötőszó kimondásával mint sajátos hiányos sürgető-nógató felszólítással igyekszik rábírní a beszélőt, akár bent volt ez a kötőszó a beszédelőzményben, akár nem. Itt tehát a „partner” kiejtette kötőszói mondat egyben a beszélő mondatába ékelődő megszakító rész is, s kérdő, illetőleg nógató állásfoglalását a magasabb hangfekvés és a le nem zárt (emelkedő, legfőljebb lebegő) hanglejtés is kifejezi. A kötőszói „kiegészítendő kérdés” és „felszólító mondat” persze nehezen különböztethető meg egymástól: egyrészt mert a hanglejtés vizsgálatában még nincsenek erre vonatkozó, objektív eredményeink, másrészt mert írásban a kérdőjel és a felkiáltójel gyakorlata eléggé ingadozik. Itt tehát inkább csak összefolyó kategóriásávról beszélhetünk. Vö. például: „Az ides anyád maga fog engem vigasztalni, de úgy, *hogy* ...” — „*Hogy?*” (Móricz: Sári b.⁸ 83); „Páciens azonban még képtelen elfogadni, hogy ez a vágykép valójában nem más ...” — „*mint* —” — „... mint én” (Illyés: Lélekbúvár 36—7); „Talán azért tudok most mindenkit megérteni ...” — „*Mert?*” — „Mert olyan boldog vagyok” (Mesterházi: Pokoljárás 140); „Csak akkor megyek veled, ha ...” — „*Ha?*” (közny.).

A kérdő-sürgető kötőszó után természetesen következhet még más közbeszúrt rés is; így az iménti Bóka-idézetben, a „*Mint* ki is” esetében. Ez azonban már nem a kötőszói mondat problémája, s az ilyen nem is

olyan jellegzetes stílusértékű nyelvi forma. — Az *ámbar* kötőszó a megengedő alárendelés és a megszorító ellentétes mellérendelés határán álló viszonyt fejez ki. Értelmezését a következő példában már nem is pusztá megismétléssel siettetik-kérdi a beszélgető társ: „A spiritiszta szeanszokon megidézett lángelmék butaságokat mondanak, ... a hőstettek sematikus történetekké válnak ... Lefokozódik a valóság. *Ámbar*, ahogy titeket elnézlek ...” — „Mit [’miért monddod, hogy’] *ámbar*?” (Bóka: Karfiol 191; e típusra lásd az alábbi, 5. pontot). A fenti kötőszói kérdés-felszólítás tehát nem az egyetlen, de a legjellemzőbb ilyen célú társalgási forma.

Némelykor a mellékmondati kötőszó után, a következő részek erősebb kiemelésére írásban **k e t t ő s p o n t o t** teszünk; ennek azonban grammatikai szempontból nincs nagyobb jelentősége. Különösen a „style indirect libre”-ben, tehát az „azt mondta, *hogy*...”-féle alakulatokban természetes ez. Néhány szembetűnőbb alkalmazása: Csak az a fontos, *ami*: Én (Ady: A hivalkodó ember; ÖV. 2: 253); annyit felelt [a költő], *hogy*: [Bekezdés.] — „Nem” (Ambrus: Midás k. 2: 94); „Mert lövés nem volt, csak kiabálás. *Hogy*: »Le a sztalinistákkal!« *Meg hogy*: »Aki magyar — velünk tart!«” (Urbán: Forgószél 290); *Meg is indokolja* [az angol cikkíró], miért [veszélyesek a szovjet filmek az angoloknak]. *Merthogy*: »Azt a (most érdemes nagyon figyelni!) látszatot keltik, mintha a Szovjetunióban minden rendben volna« (Film—Színház—Muzsika 1962. márc. 2. — 4).

Az alárendelő kötőszói mondat és tagmondat tehát egy-két kivétellel — amilyen a felelősségre vonó kérdezést („Miért tetted?”) elutasító, indulatszómondat jellegű „*Mert!*” — nyelvtanilag **hiányos**, stilisztikai szempontból pedig többnyire **félbeszakításos** forma (a kötőszói kérdés — *Hogy?* — stilisztikailag is ellipszis!); s az sem véletlen, hogy az idézett példák túlnyomó többsége a **beszélt** nyelvből való, izgalommal teli szövegrész.

3. Az egyszerű mellérendelő kötőszó általában szintén állhat önálló mondatként az első tagmondat után, bár itt elég gyakran nem vesszük, hanem pont van a két tagmondat közt, s a kiejtésben is jobban elkülönült intonációs egység lehet a kötőszói „tag”. Így például megzavarodást, szándékvaltozást kifejezve: „Vélekszek én is ... *Azaz ... Szóval*, megdöglött az a csikó ...” (Tímár: Új Írás 1962/4: 321); „Nem, *azaz hogy* ... *Ami igaz, igaz*” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 567); „sose ért rá ... *Aztán* ...” — Elhallgatott (Mesterházi: Pokoljárás 51); „Nem rossz! Sőt! — helyeselt jókedvűen, szinte egész fölviannyozva Zoltán. — *Csak* ... kár a torkáért, Terike” (Urbán: Kutyaszorító 48); „*De* ... nézzenek csak oda! mi ez?” (uo. 46); „Igen ez elég magyarázatul, és ... de fontosabb érzem magam, semhogy ez alacsony vádat megcáfolni szükségesnek tartsam” (Petőfi: ÖM. 4: 23); „oh! három oltást adtam be neki csupán, és ... és ... oh jaj nekem ...” (Karikás: Kortárs 1962/3: 410); „Ettől ugyan pacallá azunk. *Hanem* ...” — Indult a megpántolt kapu felé (Mesterházi: Pokoljárás 7); „*Mégis?* ... Nem!” (Darvas: Kortárs 1962/3: 324); „Hát ... Nincs ideje az embernek, *meg* ... De majd járok” (Mesterházi: Pokoljárás 60); akkor az élőlény legapróbb sejtjének legapróbb része is élőlény, *mégpedig* ... [Bekezdés.] Itt azonban abbahagytam az elmélkedést (Karinthy: A lélek a. 2: 42); „én Nónay Pálnét keresem. *Tudniillik* ...” — És akkor zavarodtam meg igazán, amikor kiderült, hogy Trudi — Nónayné (Mesterházi: Pokoljárás 43); „Kijövök érte holnap ... *Vagy* ... ”[Bekezdés.] Tanakodva nézett maga elé

(uo. 50); unottságot is érzékeltetve: „Bosszúság ért?” — Egy vállrándítással elfordultam: — „Nem ért semmi, *de...*” (Nádass: Emberek á. 21); csak ráértéssel s sürítéssel: „A császárnak könnyű: utána lesett a... titkos ügynökeinek... *Vagyis!* Igen, igen!” (Laczkó Géza: Sátán Trismegistos olvasója [év nélkül] 167); külső félbeszakítás miatt önállósulva: „Ők is elmulatnának, azon kívül keresnének tíz-húsz fillért. *Csak hát...*” — „Igen, igen...” — szakította félbe halkán a plébános (Galabárdi: Új Írás 1962/2 : 134); fenyegető elhallgatással: „E leányt bírnom kell, nőmnek kell lennie, *vagy...*” (Petőfi: ÖM. 4 : 16); „Néni — kiáltja [az egyik „szomjas inas”] magánkívül — adjon vizet, *vagy...*” (Gelléri: Ház a t. 60); eufemisztikus elhallgatással: „de még azt se hidd, hogy egész-ötözetbe [megyek be az apácakolostorba]. *Hanem...* Úgy én” (Kafka: Hangyaboly 84; értsd: 'lengye magyarban'); néha a beszélő még nem is tudja pontosabban, mit mondana, s ezért hagyja önállóan a kötőszót: (Nos ebben [a megbírált] alaposan téved, *ugyanis...*) Itt jó egy idézet (szatírában, Ágai: Élet és Irod. 1962. febr. 17. —4); megismételve és töredezetten folytatva a zavar kifejezésére először magában hagyott kötőszót: „És *aztán...* *aztán...* megint eltelik egy nap...” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 154); „*De... de...* nem egyedül jöttél” (Nádass: Emberek á. 160); pusztán az író szavaival megszakítva ugyanez: „most még nem lehettem neveltség. *Vagy...* — és hirtelen átölelt, reménykedve rámnézett: — *vagy neveltség voltam?*” (Thurzó: Kortárs 1960/5: 743); stb. — Az *és, aztán* stb. olykor nagyobb szakasz, kisebb fejezet végén is magára marad. — Megjegyzem még, hogy egy-nél több szavas kötőszói egységek ugyancsak előfordulnak a fönti, megszakításos típusokban. Így a következő példában — szakasz végén — a nyilvánosházi részletek sokat sejtető elhallgatásával: „Nem lehet valami gazdag [a férfi]. *No meg...*” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 398); hatásos homályt árasztva: Ennek az embernek belső, érzelmi életéről semmit sem tudott. *Holott pedig...* Ki kellene nyomozni (uo. 221); elfulladás sejtetve: „*Pedig* — hebegte sápadtan —, *pedig azért...*” (Mesterházi: Pokoljárás 116); stb.

A kötőszó megismétlésével való folytatás nagyjában ugyanazokat a problémákat vetné fel, amelyeket az alárendelő kötőszóknál már láttunk; azért is soroltam be egy-két ilyen példát mindjárt a fönti anyagba. Csak azt jegyzem meg, hogy az ismétlést néha a beszélgető társ végzi el, s ez ismét sokféle stilisztikai célt szolgálhat. Vö.: „Először is én képviselem a családot, a kastélyt, a tiszteletreméltó hagyományokat... *hát akkor...*” — „*Hát akkor*, igaz-e vagy nem, hogy ez a te díszes Pailleron-családod a kastélyban lakik?” (gúnyos lehurrogásban; Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 140); stb.

Mi több: a mellérendelő kötőszó szintén gyakran előfordul külön, a beszélgető társ bizalmas hangnemű kérdésében, sürgetésében (l. föntebb, a 2. pontban), s ezt ugyancsak a közbeszólónak állásfoglalását jelző, „módosító” intonáció teszi a kommunikációban világossá, hatékonná. Így például a megszorító *csak*, mondatrészekapcsolásban: „semmi se kell...” — „*Csak?*” — „*Csak* a szalámi” (Karinthy: Így írtok ti [1947.] 227); „[A határozat] a mi nyelvünkön fejezi ki a mi vágyainkat. *Csakhoggy...*” — „*Csakhoggy?*” — „*Csakhoggy* a szelleme nem mindenben érvényesül még nálunk sem” (Népszab. 1962. ápr. 8. —2); a megszorító ellentétes mondatkapcsoló *de*: „Azelőtt jó leány volt [Anna], *de...*” — „*De?*” — „*De* később

rossz lett" (Kosztolányi: Édes Anna [év. n.] 249); a kapcsoló (enyhén szembeállító?), mondatrészek közti *és*: „Ki van itthon? . . .” — „A kisasszony.” — „*És?*” — „Más nincs” (Petőfi: ÖM. 4 : 17); erősebb szembeállítással, inkább mondatok közt: „*És . . . és Győr? Győr mit mond?*” (Urbán: Kutyaszorító 59); tagmondatok közt, kapcsolatos értékben: „Kati főz, mos, . . . boldog”. — „*És?*” — „Kész.” — „Szép kis . . . történet” (Tardos: Új Írás 1962/4 : 334; az *és*-nek ilyen szerepeit az ÉrtSz. is számon tartja); tagadó mondat után a szembeállító *hanem*: „Nem menüben kérem.” — „*Hanem?* . . . No?” (Illés E.: Hamisjátékosok 495); az ellentétes *pedig*: „[A férjem azzal „főz” engem,] Hogy csak én érdeklém mint nő”. — „*Pedig?*” — „Kimarad, züllik” (Urbán: Népszab. 1962. ápr. 8. — 9); a magyarázatot, összefoglaló értelmezést kérő szóval: „*Szóval?*” — tette még hangsúlyosabbá a kérdést a professzor (Héra: Alkalom 95); „De Vilmának ne mondd meg! *Szóval?* Mi újság felétek?” (Darvas: Kortárs 1962/3 : 217); a hasonló *ugyanis*: „ezerkilencszázhuszonöt novemberében minden jóra fordul.” — „*Ugyanis?*” — „*Ugyanis* a Nemzeti Színházban előadják ennek az embernek a történelmi színművét” (Karinthy: Így írtok ti 161); „*vagy* mit tudom én . . .” — „*Vagy?*” (Dobozy: Kortárs 1962/6 : 850); stb. — Egynél több szavas kötőszói egység is előfordul így, vö. például: „[Feleségem] Vegyésznek készült, de egy közbejött betegség miatt abbahagyta.” — „*És aztán?* . . .” — „*Aztán* én jöttem közbe” (Magy. Nemz. 1962. márc. 23. — 5).

Az ÉrtSz. az *és* címszónál megjegyzi, hogy „Ellentmondásra, ellenvetésre, figyelmeztetésre adott feleletben” „viszonylag önálló használatban” is előfordul. Én abszolút önálló használatban is ismerem, persze párbeszédben, elsősorban indulatos elutasító válaszként: azaz egy kissé módosítószói, egy kissé indulatszói jelleggel. Ezt a hagyományos „*Hát aztán!*”-nak megfelelő, újabb „*És!*”-t én lezárt, ereszkedő hanglejtéssel szoktam meg, publikált mérésekkel azonban nem ellenőrizhettem magamat. (Ez talán nem általános.) Így: „Itt marad [a jobbágy]? Miért marad itt?” — „Vajudik a felesége . . .” — „*És?* Miért vajudik az én birtokomon” (Ady: ÖNov. [1957-i, romániai kiadása] 2 : 186); vö. nagyobb egységgel is: „Behoztatok? *Hát aztán!*” (Urbán: Forgószél 183); „*No és?* Háborút senki sem akar” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 535); „történnék incidensek . . . *hát aztán!*” (uo. 537); „A pálmaházban is volt [a gyanúsított]?” — „*No és aztán!*” (Németh: Bodnárné; Társadalmi dr. 1 : 35): I. Az én nyelvhasználatomban tehát az intonáció élesen elkülöníti ezt a kissé vállrándító, elutasító csoportot a folytatást tudakoló-sürgető megfelelőktől, mint: Megnézették az orvossal? Hogyne. *No és?* Doktor Moreau kezeli (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 96); stb. — Itt jegyzem meg, hogy az elutasító *És!*, *És aztán!*, *No és!*, *Hát aztán!* értékében és hanglejtésével ismerem a fő- és mellékmondat emfatikus összesűrűsödéséből lett *És ha!* mondatot is. Írásban kérdőjeles adataim vannak rá, de a fülem ereszkedő (sőt: eső) dallammal ismeri: „Ő elment . . .” — „Valamiféle komédiással, csavargóval . . .” — „*És ha?* Avval ment, aki neki él” (Nádass: Emberek á. 6).

Az ÉrtSz. figyelmeztet arra is, hogy a tagadó előtag fontos részeit ráértve, a *hanem* kötőszói utótag mint fő mondat mellékmondatot is kaphat. Ez a főmondati szerep azonban a mellérendelő kötőszókat általában eléggé jellemzi. Így: Nem szerzett [Szilveszter] társakat magához, — Nem dicsvágyból, hogy egymaga — Végezze bé az óriási munkát, — *De* [azért], hogy ne szálljon másra is veszély, — Ha terve megbukik” (Petőfi:

ÖM. 3 : 175); „amit hajlandó vagyok a vörösbor hatásának betudni, *de csak* [azért], mert jó fiú vagyok...” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 143); „Nincs valami kívánságod, angyalom?” — „*Csak* [az a kívánságom], hogy vigyél innen haza” (Örkény: Ezüstpisztráng [1956.] 67). A sok kialakult vagy alakulóban levő, *hoggy*-gyal bővült kötőszót (*azaz hoggy ~ azazhoggy ; pedig hoggy ~ pedighoggy, vagyis hoggy ~ vagyishoggy* stb.) másként meg sem értenénk, vö.: „*Szóval, hoggy* egy Esterházy herceget tartok itt a műhelyben” (Mikszáth: ÖM. 17 : 17); „*Szóval, hoggy nemcsak* [azért tette], mert ivott” (Németh: Bodnárné; Társadalmi dr. 1 : 50).

Azt mondanom sem kell, hogy a *de* érzelmileg telített igenlő válasszásként „mondatszói” használatú lehet; de persze egy kissé ebbe is bele szokott játszani kötőszói jellege, mely az ilyen mondatot a hiányos mondatokhoz is odavonja. Arra azonban ritkábban gondolunk, hogy figyelemkeltő, új témát bevezető szerepükben az ellentétes kötőszók gyakran már szintén nem annyira a hiányos mondatokra, mint inkább az indulatszói figyelemkeltő mondatokra hasonlítanak, mint: „*Hanem*, úrfi, Bálint úrfi...” — „Nos, János?” (Petőfi: ÖM. 4 : 75).

4. H. Molnár Ilona írt nemrégiben a „Kötőszóval kezdett önálló mondatok” problémáiról, főként az új mondatbeli *de* kötőszóról (Pais-empl. 230—4); a MMNyR. szintén foglalkozik velük. Ezzel a jelenséggel rokon mármost az, amelyben a kötőszó mintegy két teljes mondatcsoport, külön gondolat sor közt kapja az összekötő kapocs, a viszonyt mutató közbülső elem szerepét. (Az összefüggő beszéd mondatnál nagyobb egységeinek nyelvtani kérdéseire Benkő László irányította a figyelmet néhány éve: I. OK. 9 : 357, 359.)

Így kerülhet például a határozószói kötőszó önálló bekezdésbe: *Aztán...* (Karinthy: A lélek a. 2 : 118); *Továbbá* : (Lőrincze: Nyelv és élet 54). Kölesönös üzengetések közt önálló szakasz ez a kötőszói egység: *És viszont* : (Tersánszky: Kakuk M. 1 : 37); csak a megszakítással válik külön mondatná ez a bekezdéske: *Pedig hát...* (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 247; ilyen példám sok van); s az írónak önmagához intézett, tehát saját gondolatmenetébe tartozó kötőszói kérdése sem ritka külön szakaszban: *Tehát...*? (Barsi: Élet és Irod. 1962. febr. 17. — 3); stb.

De akkor is gyakran kétségtelenül önálló mondati intonációval ejtjük ki a kötőszót, mikor nem egész külön szakasz, hanem csak egy nagyobb szakasznak elején vagy végén különíti el az írásjelezés. Új bekezdés elejére esik például itt: „Te szerencsétlen bolond!” — kiáltott föl Szindbád. — „*Azonban!* — szólalt meg talpraugorva Stánczy Pista, — hagyjuk a véleményt a vers végére” (Krúdy: Francia kastély [1912.] 132). Jóka az „Először is azt állította, hogy” kezdetű szakasz után így indítja meg a következőt: *Azután* : — *hoggy* ; majd egy újabbat így: *Azután* : — s végül a következőt emígy: *Továbbá* : —. Nyelvészeti szövegben: *Csakhoggy!* Az azonos szinonimasorba tartozás még nem jelenti azt, hogy mindegyik szó használható ugyanabban a nyelvtani formában (Lőrincze: Kortárs 1962/1 : 151). Párbeszédben: „És nem haragszik?” — „*Sőt*. Egyebet se szándékozom csinálni egész este” (Mikszáth: ÖM. 21 : 91); „Kampec?” ... — „*Á... Sőt!*” (Urbán: Forgószél 244); „*Sőt!* éppen ellenkezőleg” (uo. 330); egy egyénies példamban pedig az első szakasz végén már van egy *sőt* (*sőt* az adott helyen csak ezt tartom megfelelőnek), s ezután a következő bekezdés így indul: *Illetőleg még sőtobb!* (MNy. 48 : 141).

— Bekezdés elejére jut nagy kezdőbetűs új mondat előtt a *Viszont*... egy irodalmi fejtegetésben (Szabó P.: Élet és Irod. 1962. márc. 17. — 4). — Szakasz végéről idézem: négy tényező játszott ebben szerepet. *Éspedig*: (Népszab. 1962. febr. 4. — 16); méltatlankodó, indulatszói jellegű felkiáltásban: „Mondd, hát minek néznek ezek engem? *Mégis?*” (Bárány: Űzött v. 168); „Azt meghiszem! — vágta rá a nő. — S még hozzá egy ilyen városban, ahol senki még egy árva szóval sem segít! *Sőt. Sőt!*” (Bernari—Rónai M. A.: Nápoly e. 16). — Szakasz belsejében: [Pontokba foglalt érveknek logikai értékére rámutató, szünetektől körülvett és hangsúlyos bevezetésként:] *De*: 1. ezt az „előtörténetet” is tanulmányozni kell (I. OK. 18 : 206). A következő példában a *mégis* a harmadik mondat elejére kerül ugyan, de a megelőző két teljes mondattal állít szembe egy másik, ugyancsak nagyobb szövegegységet, az utóbbinak első mondatában elkülönülve: Nem mindenki juthatott volna be valaha a Ganz-MÁVAG, illetve akkor még Ganz Vagongyár vezérigazgatójához. Az üzem belső vezérkarán kívül csak üzletemberek, pénzügyi és ipari hatalmasságok előtt nyílt az oda vezető ajtó. *Mégis*: a szerény öltözetű, kopott irattáskás férfit ugyancsak választékos udvariasággal kísérték a szentélyhez, amelynek ajtaja azonnal feltárult a látogató előtt. Felállás, szívélyes kézfogás (Ésti Hírlap 1962. febr. 11. — 4). Közvetlenebb, az előzményhez képest váratlan ellentétet kifejezve szintén szakasz belsejében: ez zavart volna? Nem, *mégsem!* (Illés: Hamisjátékosok 244). A *sőt* így is különlegesen gyakori, s mindig erősen érzékelteti a beszélőnek a mondottakhoz való, emphatikus fokozó vagy helyreigazító igenlő állásfoglalását, azaz mindig eléggé módosítószói-indulatszói jellegű. Vö.: „Tudod te azt, Dókus bácsi, hogy az ásonak van nyele, dereka, ... orma, tolla, talpalója? *Sőt!* ami a legmeglepőbb: lánnája is van neki!” (Bóka: Karfiol 18); a XXII. kongresszuson szó esett [többek közt] a béke megvédéséről is. *Sőt*: ezek és az ezzel összefüggő... feladatok álltak a... középpontjában (Darvas: Kortárs 1961/12 : 795—6). Félbeszakítás miatt s mintegy idézetként önállósulva: „Igen. *Tehát*. Am előbb valami mást” (Illyés: Lélekbúvár 40). — S végül annak igazolásául, hogy a gondolatmenetbe tartozó, a beszélőnek mintegy önmagához szóló kérdő közbeszúrása mennyire közvetlen, meghitt társalgó stílushangulattal tölti meg az értékező szöveget: a valódi ellenpólus nem ő, hanem — egyfelől — a keresztény-kurzus testőr-irodalmának sallangos magyarkodása, *másfelől pedig?* Másfelől a sznob literátusoknak... halandzsá nyelve vagy íz-, szín-, szagtalan és jellegtelen stílusa (Fekete: Kortárs 1962/2 : 293).

Mondanom sem kell, hogy a két-három kötőszóból lett vagy a kötőszóból és a módosítószóból, indulatszóból alakult szóképzleti egységek hasonló szerepére is tömérdek adat akad. Most már a bekezdésbeli helyzetet nem nézve, néhány példa: *Azért mégis*, jó nő (Nádass: Emberek á. 162); „Igen. Igaz... *De mégis*: volt a hangjában valami... szinte ellenséges” (Mesterházi: Hazafiak i. 33); Húzd, *de még se*, — Hagyj békét a húrnak (Vörösmarty: ÖM. 1 : 366); külön mondatba is írva: [e nap] olybá tűnt, mint fogságuk többi hétköznapija. *De mégse*. Tévedtek (fordítás, Élet és Irod. 1962. febr. 17. — 2); ... és *mégis*, ez nem ő volt (Karinthy: A lélek a. 2 : 102); *Nahiszen*, szép kis botrány kerekedett volna (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 223); „*Na mégis*: tízezer [lehetett?] — százezer?” (Németh: Égető 15); *Nostehát*: bármennyire jó volna, ... ez [a gyakorlatban] képtelenség (Édes anyanyelvünk [1961.] 132; az összefoglaló bekezdés eleje); „*Pedig mégis!*...”,

(Kaffka: Nyugat 5 [1912]/20 : 557; utána nagy kezdőbetűs új mondat); *S mégis* : mindezek ellenére van valami megejtő abban, hogy József Attila alakja színpadra került (Kortárs 1962/1 : 145): „Zárd be az ajtót... *Vagy mégse*, ne zárd be” (Nádass: Emberek á. 131); stb.

Igen sok példában az jellemzi a mondatba állított egy vagy egynél több szavas mellérendelő kötőszót, hogy a központosítás szerint akár külön tagmondatnak is tekinthetjük, de olyan lazábbban a mondat szerkezetébe ékelte kisebb rendű egységnek is, amilyen a nem mondat jellegű rövidebb közbevetés, módosító határozószó, nyomatékos beszéd-töltelék, *-va ~ -ve* képzős igenévi szerkezet, esetleg értelmezőszzerű elem; de a központosítástól eltekintve akár szabályos kötőszónak is vehetnénk. Így: *Am*, nem sokkal, hogy a kocsis lovai közé csapott, Egyed Ferkó [udvarolni kezdett] (Tersánszky: Rossz sz. 216); *Azért*, a sztoikusok bölcsességére emlékeztető... átlátással... megadta magát [a fiú] sorsának (Ambrus: Nyugat 5 [1912]/17 : 333); *Azonban* : az irodalomtörténet újab” eredményei megbizonyítják (I. OK. 15 : 433); „*Egyszóval* : csak arra vágyikb (Shaw—Mészöly: Pygmalion 98); „*Egyszóval*, ez egy villanysülés?” (Örkény: Ezüstpisztráng 35); *Ellenben*, egy volt, ami kételyt nem tűrt (Tersánszky: Rossz sz. 30); „[Ön] Fogta magát, bedobta rossz iránytűjét a tengerbe: és... menjen a gálya, a merre akar...!” (Ambrus: Midás k. 2 : 113); „amit léleknek nevezünk, az... nem is a szívben [van], nem is az agyban, *hanem* : maga az agy” (Mesterházi: Hazafiak i. 14); „Miért hagyták elvinni? *Illetve*... okot mért adtak rá, hogy elvigyék?” (Urbán: Forgószél 233); *másfelől* : Csernus maga is be fogja látni (Bence: Élet és Irod. 1962. jan. 20. — 5); *Másrészt* : aki a szakirodalom ismeretében olvasgatja Ortutay rádió-clóadásait..., meglepődve veszi észre (Valóság 1961/1 : 106); mi tizenhat éven át mindig vitáztunk, *mégis* (Darvas: Kortárs 1962/2 : 172); *Mégis* : ... ábrázolását kérte számon a hivatalos kritika (Hermann: Kortárs 1962/3 : 447); Ő ezt sem fogadta el. *Sőt* : — még jobban kiegyenesedett (Kosztolányi: Édes A. 250); „jótállt érettem. *Sőt* : a listáról... is megpróbált levétetni” (Urbán: Forgószél 186); *Sőt* : a német, a francia az angol nem tud különbséget tenni (Édes anyany. 30); *Sőt*, gyakran... még külön is osztanak természetbenit (Élet és Tud. 1962. jan. 28. — 102); [A főurak ezt is, azt is egymás szemére vetették]; *szóval* : a’ kölesönös ingerültség annyira ment, hogy mindenki... örömmel elfogadja Bakács’ indítványát (Eötvös: Magyarország 2 : 39); hogy is mondjam... *szóval*, előző este elvesztettem... utolsó ezresem, amihez hozzá akartam nyerni még kettőt, hogy ebédelhessek... *vagyis*, egy kicsit éhes voltam (Karinthy: A lélek a. 2 : 139); „*Tehát* : magam mellé vettem udvarhölgyemet” (Ambrus: Midás k. 2 : 93); A folklór története — *tehát* — elsősorban a társadalmi tudat egy formájának története (I. OK. 18 : 307); *Tehát* — a méltóságos asszony s az illető pár perc alatt tájékoztatták egymást (Tersánszky: Rossz sz. 7); *Továbbá* : vajon ma kiknek a kezében van a tudatos szöalkotás? (I. OK. 12 : 471); Nem értem, mitől ült fel a halott. *Tudniillik* : hogy mitől támadt fel az esszé (Szabó E.: Új Írás 1962/2 : 184); *Vagy* : többet beszélne erről is (Darvas: Kortárs 1961/12 : 796); *Vagyis* : összehasonlító vallástörténet a marxista világnézet alapján (I. OK. 16 : 436); *Vagyis* : Kati nyert az éjszaka. *Vagyis* : csalt (Badó: Élet és Irod. 1962. febr. 17. — 9); *Vagyishát* : Mária így tudta meg, hogy lekéste a vonatot (Esti Hírlap 1962. jan. 25. — 3); *Visszont*, a bármilyen bőséggel áradó gyermekkor soha nem az akkori idők múltó rendjében mutatkozik

(Szabó P.: *Élet és Irod.* 1962. febr. 10. — 5). — Mondanom sem kell, hogy itt is idézhetnék még más egy és több szavas kötőszókat is (ez utóbbiak ilyenek: *Meg aztán*, Pascal egy alkalommal nem ismerte-e be nyíltan: Aragon—Lányi V.: *Az omnibusz* u. 69); említhetném az erősen határozószói *ellenkezőleg*-et, *ezzel ellentétben*-t, *először*-t, *másodszor*-t stb.; vizsgálhatnám a jellegzetesebben „beszédtöltelék” kötőszókat, vö. Kodály Zoltán: *Szóval: kultúr?* (Nyr. 79 : 281—4); Implom József: *Beszédtöltelékek* (Nyr. 84: 301—6). Mindez azonban már nem vinné előbbre gondolatmenetünket. Nem kevertem bele anyagunkba olyan példákat sem, amelyekben a kötőszó után a kettőspontot valóban idézet, illetőleg amelyekben a gondolatjelet, vesszőt közbeszúrás követi: *De* : »Videant auctores !« (IrNyDolg. 26); *ő is azonban*, s Kazinczynál élesebben . . . fürkészi (Horváth: Berzsenyi 181); *De* — mondom — mindezek nem emelik őt középszerű írónál feljebb (Édes anyany. 65); stb. S arra is csak egy adatot idézek, hogy az írói munka hogyan szorítja esetleg külön bekezdésbe a magára hagyott kötőszó folytatását, hogy a lélektani mozzanat váratlanságát e m o n d a t o n b e l ü l i ú j s z a k a s s z a l hangsúlyozza: csak akkor döbbszent rá [Dókus], hogy ő volt az egyedüli, . . . aki valójában nem is öket nézte, *hanem* [Bekezdés.] Violát, ahogy akkor nézett rá (Bóka: Karfiol 138). Pedig mindez jól mutatja azt is, hogy a kötőszó rendesen vagy hangsúlytalan szakaszelőző, vagy a továbbiaktól elkülönülő hangsúlyozási egység, m o n d a t f o n e t i k a i okokból tehát szinte kínálkozik arra is, hogy magára maradva külön tagmondat vagy akár mondat legyen.

Lehet, hogy akikben nem lett tudatos, milyen gyakran és mekkora súlylyal él mai társadalmunk egy része a kötőszónak különféle fokú mondatfonetikai és szintaktikai elkülönítésével, hol az értelmi viszony hangsúlyozására, hol tagolásra, hol tömörítésre, hol inkább csak érzelmi színezésre, az izgalom érzékeltetésére: azok még ezután is inkább csak helyesírási modorosságot látnak a fenti típusokban. Én azonban nem kételkedem benne, hogy a kötőszói mondatok számban és kifejező erőben egyre gyarapodnak (bár azelőtt sem hiányoztak nyelvünkől). Sőt abban sem, hogy ez összefüggésben van a nyilvános, a félig nyilvános — hivatali, kisebb bizottsági stb. — és az egészen bizalmas — családi, baráti — beszéd ösztönös voltának terjedező hangsúlyozottságával, ezen túl is az esszé- és az újságnyelvnek emfatikusabbá, töredettebbé, viszont logikailag tömörségében is pontosabbá válásával. És általában az irodalmi nyelvnek az egyidejű beszélt nyelvi lehetőségekből való hihetetlenül gyors gazdagodásával; sőt kisebb mértékben talán a nagy európai nyelvek társalgási és szépprózai rétegének hasonló irányú hatásával is.

Dolgozatom gondolatmenete már készen volt, amikor ez év februárjának végén a Lipcsében megjelenő Sprachpflege 1962. évi 1. füzetében kezembe került a szovjetunióbeli német stíluskutatónak, Elise Rieselnek arról szóló fejtegetése, hogy manapság a szabályos német mondat szerkezetek kötelékei általában meglazulnak, s kortársaink mind több beszédtöltelék, közbeszúrás, inkongruáló formát stb. használnak. Kötőszói mondatról (tagmondatról), a kötőszók közbeszúrászerű használatáról ugyan Riesel nem beszél a megjelölt helyen, megfigyelései mégis összhangban vannak a fentiekkal.

A fő kérdés most az, hogy e mellérendelő kötőszói mondatokat is egységesen h i á n y o s — stilisztikailag esetleg: m e g s z a k í t o t t — mondatoknak kell-e tekintenünk, mint az alárendelő kötőszókat általában; vagy pedig bizonyos részüket már módosítószói-indulatszói jellegű t a g o l a t l a n mondatnak minősíthetjük-e.

En mindenképp az utóbbi nézetet vallom, s épp a fenti példaanyag tanulmányai miatt. A *De!* például a beszédösszefüggés és a kísérő zenei mozzanatok szerint lehet az előzményekhez képest eleven igenlő válasz (vö. NySz., ÉrtSz.), de lehet akár figyelemkeltő, a beszédet másra terelő interjectioféle is; ilyen a *Mégis!* méltatlankodó felkiáltás stb. is. — Az *És!* — láttuk — sajátos ereszkedő hanglejtéssel a hetyke elutasítás mondata. — Említettem, hogy Kelemen József a *de mégis* kötőszókapcsolatot mondatközi értékűnek minősítette, s láttuk, hogy efféle alakulat ugyancsak sok van még, noha teljességre nem törekedtem összeállításomban. — Az utólag kapcsolódó *sőt* sosem is lehet más, mint külön tagmondat, de nem hiányos mondat az elől vagy a közbül levő *sőt* sem, ha az intonáció egész világosan önálló tagmondatnak jelzi; nem is szólva az egymagában álló *Sőt!* mondatról. — A *de mégse* szókapcsolatot az ÉrtSz. láthatólag nem tekinti olyan mondategységnek, amilyennek Kelemen főntebb a *de mégis*-t mondta: a „Húzd, *de még se*” idézetbeli *mégse* szót ugyanis határozószói minősítéssel közli. Én azonban itt szintén mondat értékű kötőszói szóképzleti egységet látok, mégpedig nem is alkalmi, egyszerű, hanem hosszabb ideje társadalmi érvényűt. — Más megjegyzéseket fűznék a *mégis* kötőszóhoz. Itt ugyanis az ÉrtSz. négy mondat szerű használatot is megkülönböztet. Szerintem főként tagadó és tiltó alakú mondat bevezetéseként gyakori; külön mondatként való meghatározásához, azonban az utána következő mondatrésztől elhatároló hanglejtést és szünetet is számba kell vennünk. Így: *Mégis*, ne szóljon erről ajakad (Tompá: ÖV. 2 : 10); *Mégis*, ez ... sem volt ... olyan állapotban (Benkő: MNy. 55 : 329); *Mégis* : nem övék-e a nagyobb érdem és dicsőség? (Kortárs 1960/5 : 793); stb. Mondathoz illő zenei elkülönítés nélkül azonban ez is „szabályos” (mondatbeli) kötőszó: *Mégis* nem [érted: 'mégsem'] volt egyéb választásom (Kassák: Egy ember élete² 1 : 340). Az utólagos *mégis* szintén csak ezzel a megszorítással külön tagmondat: „Kár volt, *mégis!*...” (Arany: ÖM. 1 : 238); de ezt a formát is ismerem: „Kár volna *mégis*” (közny.). — A többi egyszerű (egy szónyi) mellérendelő kötőszóban azonban jobbra alkalmi a mondat szerep, túlnyomó a ráértés. (Persze az előzményekből vagy a beszédhelyzetből az *Ohó*-féle indulatszói mondatokra is sok mindent ráértünk, ha valahogy fogalmilag tagolatlanabbul is, mint az *Azonban!* vagy a *Tehát!* stb. típusban.) Az utóbbi, hiányos (megszakításos) mondatok stilushangulata is épp ezért sajátosan tömör, szokatlan, néha egy kissé szónokias vagy katonás, tételszerűen ropogtató. — A megismételt kötőszók közül itt nem egyszer kevésbé szakad ki az első az egységes mondat-szerkezetből, mint az alárendelő típusban láttuk; különösen ha a pátoz kifejezője: *És mégis* — *mégis* fáradozni kell (Vörösmarty: ÖM. 1 : 298); Kornél is ezt olvasta fel ... *és mégis, mégis...* (Nádass: Emberek á. 124). De azért tipikusabbnak ismerem azt a csoportot, amelyben az első efféle többé-kevésbé külön mondat: „*Mégsem, hát mégsem* én kelteném magában a legnagyobb ellenkezést?” (Illyés: Lélekbúvár 45—6); néha a szinonimák közötti első is: *Mégis, mindamellett* — mily Isten csodája! — Egy zokszót sem ejt ki Toldi Györgyre szája (Arany: ÖM. 2 : 105). — A mondatként használt kötőszói szóképzleti egységeket most nem kezdem újból elemezni: ezek egy része is nyilván lehet tisztán egytagú mondat; túlnyomó részük (*ennek ellenére* stb.) azonban csak hiányos mondat.

Helyesírás tekintetében sok valóban nyelvi háttérű ingadozás van a tárgyalt körben, hiszen a kötőszót elkülönítő írásmód mögött legtöbbször a másféle nyelvi szerep és az ehhez illő intonáció van. Mindamellett bőven

akad pusztán helyesírási vagy lagosság, esetleg modorosság is. Maga az is zavarja az olvasót, hogy az elől álló kötőszók után találni pontot, felkiáltójelet, utánuk nagy kezdőbetűvel, de felkiáltójel után kicsivel is folytatódik a szöveg; és találni kettőspontot, gondolatjelet, vesszőt is. S az egyéni változatoknak olykor nem is mindig látjuk az értelmét. Különösen a kettőspont terjed a következő egység kiemelésére, akkor is, mikor ez utóbbi nem idézetszerű; vö.: *És*: Martin du Gard egész életműve ... a realizmus iskolája (Kortárs 1962/3 : 424); Viszont, ez a mondas mást is jelent. *Mégpedig*: a régi paraszti szemléletet (Élet és Irod. 1962. márc. 17. — 4; itt a *viszont* utáni vesszőt is fölöslegesnek tartom); stb. A szépírói szabadságot nem akarom sérteni, s a mondatfonetikai és a helyesírási eszközök stilisztikai alkalmazását a köznyelv szempontjából is jogosnak, szükségesnek tartom. (Magamtól is idéztem s idézek alább még ilyenféle példát.) A kötőszónak fölöslegesen külön mondatszakaszban való és túlhangsúlyozott kiejtését s ennek megfelelő, modorosan megfelkiáltójelezett-kettőspontozott-gondolatjelezett-vesszőzött írását azonban nem ártana ritkítanunk egy kissé. Az intonáció túlzott töredezettsége sem szép. Egypár hasznos tanácsot közölt már nyelvмűvelésünk (így Nagy J. Béla: Nyr. 81 : 413—7); de egyszer egészen összefoglalóan is foglalkozhatnánk már mindezzel.

A tagmondati s a kérdésbeli mellérendelő kötőszó csupán hiányos mondatnak tekinthető. (Ismétlem: az önálló kérdő mondati mellérendelő kötőszók mondatfonetikai mérésére idáig, sajnos, alig van jó publikált anyagunk.)

5. Az eddigiekben többször is említettem már, hogy a kötőszó önálló mondatként használva is általában megtartja mondatnani és értelmi viszonyjelentésének lényeges részét, sőt ha a beszélőnek a valósághoz vagy a beszéd tartalmához való állásfoglalását is kifejezi, ezt a kérdő-sürgető, elutasító stb. „módosító” többletet rendszeren épp a szokásos kötőszói jelentés (és a zenei eszközök) által fejezi ki.

Hogy valóban így valahogy áll a dolog, azt jól mutatja az is, hogy a kötőszókat állandó jelentésükkel akár szembesíthetjük egymással egy-egy további, de valóban tisztán „kötőszói” szerepű kötőszó által: Törzs Jenő *nem ezért, hanem ennek ellenére* nagy művész (Anyanyelvi m. 41).

A kötőszók ilyenformán állandósulhatnak is a hozzájuk fűződő elvontabb nyelvtani (szintaktikai) és értelmi viszony kifejezésére. Elég a kötőszót rosszallnunk vagy helyeselnünk, esetleg idéznünk, ha valójában az illető elvont viszonyt akarjuk egy adott összefüggésben rosszallni vagy helyeselni, illetőleg idézni. Így: Nála ellakhatott volna [a fiú — Dókus elgondolása szerint]. *Ámbár* ... nem! nincs *ámbár* (Bóka: Karfiol 29); „*Csak hát!* — fűzte hozzá. És elakadt. — *Mi csak hát? Mi csak hátja van hát?*” (Tersánszky: A vén kandúr 194); „Ah, miattam fölfordulhatott volna az egész világ! *Csakhogy*...!” — „*Csakhogy?* Miféle hazugságot keresgél, te tétovázó, miféle hazugságot?” (Aragon—Lányi V.: Az omnibusz u. 212); „Elválni? tőled? soha! ... oh *de* —” — „*De?* mi *de?* ...” (Petőfi: ÖM. 4: 19); „*De*...” — „Semmi *de*, kedves főhadnagyom” (Mikszáth: ÖM. 17 : 130); a Hitler-legenda három főcsoportja különböztethető meg. Ezek így hangzanak: [Bekezdés.] 1. ... *de* Hitler építette az autóutakat. [Bekezdés.] 2. ... *de* Hitler megszabadította Németországot Versailles bilincseitől. [Bekezdés.] 3. ... *de* Hitler gondoskodott a dolgozókról. [Bekezdés.] A hitleri propaganda egész csalafintasága bújik meg a *de* szócska mögött (Valóság 1961/1 : 132); Hitler 1914/18 hülyéiről beszélt, hogy ... még katasztrófálisabban bukjon el. „*De*”... És

megint... beleütközünk a német történelemben végzetesen visszaható „de” szócskába, mely... mint a... „ha” (jobban mondva „mi lenne, ha”) párja, mindent... feledtet, hogy a letörés után ez a „de” és a „ha”... egy új próbálkozás kiindulópontja lehessen... Adják vissza a szót, a „de”... *hátháját* (Fábry: Kortárs 1962/6:870); „A felszólaló agyba-főbe dicsér, tehát biztos lehetek benne, hogy nemsokára jön a *de!*” (Népszab. 1962. jan. 14. — 10); *De!* Igen, itt van ez a *de*, mégis nagyon szeretek táncolni (Esti Hírlap 1962. jan. 25. — 2; előtte a levélíró azt bizonygatta, hogy környezete rendes, jól nevelt leánynak ismeri); „Én azt nem mondtam, *de*...” — „Mi az, hogy »*de*?!»” (a Kossuth adóban 1962. febr. 10-én 21 órakor elhangzott jelenetrészlet); „nincs nagyobb boldogság, mint: fűző nélkül lenni, *sőt!*” — „*Sőt?* Micsoda »*sőt?*»” (Ambrus: Budapesti mesék 32; a Nagyszótár adata); stb. — Két szavas kötőszói egységek esetén ugyancsak előfordul ez a jelenség; így: „*Ha ugyan készen leszünk.*” — „*Ha ugyan...?* Legkésebb péntekre készen *kell* lennünk” (Nádass: Emberek á 21.).

Sok szempontból ebbe a nagyobb kategóriába tartozik a címül használt kötőszó is. Adynak *Mégsem, mégsem, mégsem* című versében például ez a nyomatékosan megismételt kötőszó minden szakasz negyedik sorában a mondatösszefüggésbe építve is előfordul. Van Adynak *De ha mégis* című költeménye is; érdekes, hogy ez egész másként kezdődik, s csak a vége felé tartalmaz egy hasonló indítású mellékmondatot: *De ha* vagyok... (ÖV. 2:315). A kötőszói verscímek számát azonban nyilván bárki megsokszorozhatja. — *Mégis* a címe az Esti Hírlap egy külpolitikai jegyzetének (1962. febr. 16. — 1); a szövegben ez a kötőszó egyszer fordul elő, minden különleges írásjel nélkül, szorosan a mondatba szöve. Egy másiknak *Beavatkozás, bár...* a címe (1962. máj. 25.—5). Ismerem címként a *sőt, de* stb. szócskát is.

A beszédet, gondolatmenetet, érvelési módot is gyakran jellemezzük a benne tipikus kötőszóval. A nyelvtani vagy a stilisztikai, helyesírási stb. szövegekben főnévként idézett kötőszót természetesen kirekesztem ebből a vizsgálatból. Íme: A néhány halvány, elrejtett elismerés után egy »*de*«-vel vagy egy »*hanem*«-mel az élen, ellenvetések hadserege menetel [a kritikában] (Farkas L.: Új Írás 1962/4:367); Minő sok, *v o l n a', h a', d e'* (Életképek 1846/1:689; az eredeti kiemeléssel); Az elbeszélés... alig állott egyébből, mint az *és*nek, ennek a barátságos kötőszócskának, fölötté gyakori ismétléséből (Ambrus: Őszi napsugár 62; a Nagyszótár példája); László hosszú megbeszélésre számított, sok »*ha*«-val, sok »*ellenben*«-nel, sok feltétellel (Mesterházi: Hazafiak i. 57); „nem vagyok a sok beszéd barátja, — ... — mely csak »*ó*«-t s »*de*«-t ismer” (Brecht—Hajnal: Állítsátok meg 60); hangsúlyozta, hogy *ámbátor*, kifejtette, hogy *noha*, s hozzátette, hogy *mindazonáltal* (Héra: Alkalom 35); Viszont... Igen, *viszont*. Ronda egy szó. Az ember kínjában használja, amikor egy szép városnak, földnek, nőnek, háznak az arcán szeplőt vél felfedezni (Szabó P.: Élet és Irod. 1962. márc. 17. — 4); ebben [a figyelmeztetésben] is az állt, hogy nem ártana biztosítást kötnöm, *hiszen* emberek vagyunk. Ez a „*hiszen*”, ez aztán feldúlta bensőmet, mert... hogy „*hiszen*” emberek vagyunk, az mégis megrendített, ... ez a „*hiszen*” már valóságos fenyegetés (Tabi László: Népszab. 1962. jún. 10.—16); [Közömbösek vagyunk.] *A helyett, hogy*... s ez az „*ahelyett, hogy*” az, amiért stb. (Magy. Nemz. 1962. márc. 25.—5); stb.

Ilyen módon aztán az eredetileg csupán kötőszói szófajiságú szócska esetleg megszokottá is válhat a másodlagos, idézetszerű használatban, el-

tolódhat az elvont főnév szófaji kategóriája felé, s akkor ket-tős szófa-jú szónak tekinthetjük. Az elvont főnévi használat kialakulá-sának társadalomlélektani és történeti előzménye szerintem az elvont viszony-jelentés fölismerése és az idézetszerű alkalmazás (l. alább), — de távolabbról a *de*, a *ha*, az *és* stb. önálló mondati és tagmondati előfordulásának sűrű voltát is számba venném. (Az idézett szói jelző stb. kérdéseire l. Kelemen József: I. OK. 18 : 156.) — Az ilyen „főnév” már elsősorban nem a szintaktikai, hanem az érte-l-mi viszonyt jelenti. Csak az a baj, hogy az előző szakaszbeli hasz-nálathoz képest alig lehet észrevenni az újabb fokba jutást. Nemrég más szem-pontból idéztem a *ha* szócskának 'feltétel' jelentésére egy-két XVI—XVII. századi példát (MNY. 56 : 352—3), sőt a NySz. akár még korábbiakat is közöl. Mégis szinte ma is mindig ott érezzük az ilyen főnévi *ha* mögött az alkalmi idézősszerű elvonást, az elvont értelmi viszonynak a kötőszóval való ké-pe-s kifejezését; valamiféle rá-ér-tést, hoz-zá-g-on-dolást. Az utat egy ismeretterjesztő cikkből vett példával mutatnám meg: Minden nagyobb összeütközésnél felvetődik a kérdés: *mi lett volna, ha* ... Mi lett volna, ha James nem ment volna be kisöccse szobájába, ha a fájdmaktól kínzott asz-szonyhoz jó orvost hívtak volna, mi lett volna, ha a kis Annát apja nem hagyta volna egyedül rokonai kényére, kedvére ... (Valóság 1961/6 : 57). Vagyis a szerző előre elvonta, kiemelte a sok ismétlődő, azonos típusú mondatszerke-zetből a visszatérő alaki elemeket: *mi lett volna, ha*.¹ Utóbb azonban már ő is csak a puszta *ha* kötőszóval jelzi a feltételeset, az esetlegeset: A feltételes múlt azonban nem pusztán »Ha« kérdése ... Ez a nyitva maradt sors meg-ismétli a »ha« helyzetet, de most már nem a múltban. — Hasonló elvonást végez a Magyar Nemzet 1962. márc. 25-i számának egyik cikkírója is a 10. lapon: a sok feltételes részlet összefoglalásában a kötőszó már dőlt szedésű: *Ha* tehát Belgiumban a női egyenjogúság a gyakorlatban megvalósul ..., és *ha* az oktatásban nem alkalmaznak diszkriminációt stb.; s végül hozzáteszi a tanulságot, de már az elvont főnévvel: Egyelőre még kicsit sok a »ha«. (Ez adatra Kovalovszky Miklós barátom volt szíves figyelmeztetni.) — S emitt is a 'feltétel'-eket jelenti a kötőszói eredetű elvont főnév mint jelző, alany, állít-mány stb., de é-re-z-het-ő-en másodlagosan, a feltételességet ki-fejező nyelvi esz-kö-z-ő-n át, szóképszerűen, tömörítve: „De a »ha« — csak *ha*” (Mikszáth: ÖM. 9 : 52); A »ha«-kat tetszés szerint sorolhatnók tovább (Élet és Irod. 1962. jan. 20. — 2). Ez még szembetűnőbb akkor, ha egy szövegbeli jellegzetes feltételes mellékmondatra való célzásul címmé lesz: *Ha* ... (Esti Hírlap 1962. febr. 1. — 2).

Mondanom sem kell, hogy az ilyen félig idézetszerű főnévi *ha* stb. mindig ha-n-g-s-ú-l-y-os, holott a tisztán kötőszói *ha* általában nyomatéktalan. Sőt már az emfázissal kiemelt — félig talán indulatszói — kötőszói is az (l. a 3. pontban, fentebb).

Csaknem hasonló elvontságig jutott el a *de* is, ám hogy ne nyújtsam tovább cikkemet, ennél már csak az ÉrtSz.-ra utalok.

Ez a jelenség persze éppen úgy nem csupán a magyar nyelvben fordul elő, mint a legeslegtöbb eddig tárgyalt fajta. Louis Aragon is ezért adhatta egyik esszéjének ezt a címet: „La conjonction *ET*”. Világosan utal erre Rónay

¹ Úgy látszik, társadalmunk egy részének gondolkodásában ez a *Mi lett volna, ha* ... „egység” mind gyakrabban bukkan föl. Vö.: Igaz: a „mi lett volna, ha”-ra biztos választ adni igen bajos ... (Mesterházi: Pokoljárás 117); a társalgási nyelvből is mind-jobbán ismerem.

György franciaországi jegyzeteinek alcíme is: „Egy kötőszó dicsérete” (Élet és Irod. 1962. febr. 10. — 1). A szövegben pedig így ír Rónay: »Ki Franciaország?« — kérdezte Fumet; s Aragon ezzel az esszével ... válaszolt a kérdésre. Franciaország, a francia szellem, francia lélek nemcsak ez, nemcsak az; az igazi francia kötőszó az *ÉS*.

Érdekes, hogy a *ha s a de* különösen régóta kap főnévhez illő toldalékokat. Régebben ezeket általában a *há-*, *dé-* toldalakhoz fűztük; ma azonban annak jeléül, hogy *idézetszerű, szóképszerű* jellegük mennyire tudatos, inkább a *változatlan toldalokot* használjuk: a *ha-k*, a *de-t*. Szerintem e kérdések eléggé nyelvtaniak: nem csak a „metalingvisztika” körébe tartoznak. (Vö. MNy. 56 : 352—3.)

S most hadd vizsgáljam meg még a *páros vagy—vagy* mellérendelő kötőszó szófaji kettéválását! A kiindulás itt is a kötőszónak önálló mondati használata volt, vö.: „Egy lapra van téve minden. *Vagy, — vagy — ?*” (Jókai: ÖM. 9 : 343). Ugyanígy foglalja össze Babits Ady „Fölszállott a páva” című versének „alternatív jóslat”-át: *Vagy—vagy...* (Keresztülkasul [!] életemen 28). Azaz: 'vagy így, vagy úgy!'. A belőle kialakult főnévi szó értelme: 'egymást kizáró lehetőségek' ['végeleges döntés?']. Vö.: Azok az ellentétek, amelyek a régebbi zenetudomány számára áthidalhatatlan *vagy-vagy* formájában tátongtak a zsákutcák végén (I. OK. 15 : 242); E döntő *vagy-vagyokra* adott válaszok nagyon eltérőek (Czine: Kortárs 1959/5 : 710); Az egyes kérdésekhez ... mindig a *vagy-vagy*, sohasem a *mind-mind* elve alapján közelednek (IrNyDolg. 237; az eredeti kiemelésével); nem a »*vagy—vagy*«, hanem a bizonyos értelmű »*is—is*« hozza a jó megoldást (I. OK. 18 : 125).

Befejezésül pedig ismét egy eléggé egyéni és alkalmi magyar példát vizsgálnék meg, hogy megmutassam, milyen mérhetetlenül tömörítő-összefoglaló stílus eszköz lehet az értekező prózában az ilyen „főnév”; s egyben, hogy mennyire nehéz, elvont összefüggéseket tesz érzékelhetőbbé. Íme: Az a fajta időszűrés ez, melyet József Attila pályája kezdetén ... a népköltészet nyelvén fejez ki, hogy: „Szegényember akkor lop, ha éhes, akkor sem lop, *dehát* nagyon éhes”. [Bekezdés.] S ez a „*dehát*” az első lépés Móricznál a „*tehát*”-ok későbbi logikus okfejtése felé (Fodor I.: Kortárs 1960/2 : 295). Vagyis a régi proletársors kényszerű megengedő ellentétének ('*dehát*'-jának) tudatosításából a tárgyalt íróknál szükségképp forradalmár következtetések ('*tehát*'-ok) sarjadnak ki. — Persze közönsége válogatja, hogy jól megérti-e az ennyire intellektuális stílust!

6. A kötőszónak mindkét tárgyalt szerepe busásan megérdemli tehát, hogy a nyelvtan is, a stilisztika is számon tartsa. Társadalmi és egyéni-alkalmi kifejező eszközök színes keverékét mutatják e jelenségek, s bár egyik sem hiányzott egészen régibb szövegemlékeinkből sem (kötőszóink egy része maga is egész mondatból lett!), megszaporodásuk kivált századunk nyelvhasználatára jellemző — olyannyira, hogy egy ponton helyesírásunk eléggé ingadozóvá lett miatta. (Ezen segítenünk is kell majd.) Jól mutatják amellet a nyelvtani eszközök ma is gyakori stilisztikai (emfatikus) háttérű eltolódásának néhány furcsa útját-módját is.

Tompá József

Az időjárásjelentések megfogalmazása

1. Külföldi rádió- és televízióvállalatok adatgyűjtéseiből ismeretes, hogy az éter hullámain szétsugárzott műsorszámok közül leg több hallgatójuk, illetőleg nézőjük van a meteorológiai szolgálatok időjárási előrejelzéseinek. Magyarországról nem áll ugyan rendelkezésre ilyen statisztika, de bizonyosra vehető, hogy az időjárási jelentéseket mindennap néhány százezer ember hallgatja meg, súlyosabb időjárási fordulatok idején pedig ez a szám egy-két millióra is felszökik.

Ebből azonnal következik, hogy az időjárási jelentések bizonyos szerepet töltenek be a magyar nép nyelvérzékének fejlődésében. A jelentések megfogalmazási módja, stiláris fordulatai, szóhasználati szokásai akaratlanul is hatnak a rádióhallgatók táborának minden tagjára. A rádió a bemondásokat sűrű időközökben megismétli, naponta 8—10 alkalommal elhangzanak a műsorban részben újabb és újabb időjárási jelentések, részben pedig a már bemondott előrejelzések másodszori és harmadszori közlései. Ez a folyton ismétlődő nyelvi hatás az ország lakosságának minden rétegére kiterjed, többek között a gyermekekre és még olyan emberek nagy tömegeire is, akik írott szövegekkel, irodalmi nyelvünkkel ritkán vagy egyáltalában nem jutnak kapcsolatba. A hatás lehet helyes, de lehet ferde irányú is.

Tagadhatatlan, hogy napjainkban, a rádió és televízió korában, amikor az emberek sokkal többet utaznak és olvasnak, mint a múltban, a nyelvfejlődés is gyorsabb ütemben játszódik le. Olyan nyelvi átalakulásokhoz, amelyek a régebbi idők lassú ütemű életformái között évszázadokat kívántak meg, ma már sokkal kevesebb idő eltelése szükséges. Nyilvánvaló, hogy ez a meggyorsult fejlődés sok veszedelmet rejt magában. A szépirodalom csiszolt nyelvének hatása háttérbe szorul. A napisajtó és az élőszó használatán alapuló hírközlési intézmények befolyása egyre inkább érvényesül.

Ilyen körülmények között egyáltalán nem közömbös az a kérdés, vajon a rádióban és hírlapokban naponként többször közzétett hivatalos meteorológiai jelentések helyes vagy hibás irányban hatnak-e az ország lakosságának nyelvérzékére és stílusbeli nevelésére. Az időjárási jelentések kidolgozását végző meteorológus szakemberek teljes mértékben átérzik azt a felelősséget, amely ennek kapcsán rájuk hárul. Legjobb igyekezetükkel azon vannak, hogy jelentéseik ne csak tartalmilag, hanem ezenkívül külsőleg, nyelvi szempontból is a lehetőségekhez képest szabatosak és kifogástalanok legyenek.

Ennek a célnak az elérése nehézségekbe ütközik. Az egyik nehézség az, hogy a meteorológusok nyelvtudományi téren nem szakemberek. Bár világosan látják, hogy a jelentések milyen óriási hatást fejthetnek ki az ország széles nyilvánosságának nyelvérzékére és fogalmazási érzékére, nem illetékesek arra, hogy ezekben a súlyos következményű kérdésekben saját maguk döntsenek.

Egy másik nehézség forrása a következő. A meteorológiai prognosztika módszerei rohamos fejlődésben vannak. A világ minden országának meteorológiai szolgálata keretében lázas kutatómunka folyik a beválás eredményének megjavítására. Az eredményekről hatalmas méretű szakirodalom számol be. Az előrejelző meteorológusok kötelesek a folyó szakirodalom egész anyagát nyomon követni. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy a meteorológus sokkal többet olvas idegen nyelven, mint magyarul. A régebbi meteorológusnemzedék tagjai évtizedeken át főleg németül és anglo-

lul olvastak. Ez idő szerint a lényeges új szakirodalomnak mintegy 50%-át orosz, 40%-át pedig angol nyelven teszik közzé. A fennmaradó 10% francia és német nyelvtudást kíván meg. Ez az állapot nem kedvező arra, hogy a meteorológusok magyar nyelvérzéke sértetlen maradjon. Az idősebb szakembereket főleg germanizmusok és anglicizmusok, a fiatalabbakat russzicizmusok és anglicizmusok elkövetésének veszedelme fenyegeti. Minden igyekezettel azon vagyunk, hogy ezeket a hibákat a lehető legszűkebb határok közé szorítsuk.

Egy harmadik nehézség nem személyi, hanem tárgyi természetű. A tudomány mai állása mellett még nem lehet olyan előrejelzéseket készíteni, amelyek mindennap kifogástalanul beválnak. A jelenleg elérhető legjobb átlagos beválási eredmény mindössze 90%, vagyis száz egymásután következő nap közül átlag nem kevesebb, mint tíz alkalommal hibás előrejelzések jelennek meg. A meteorológusok természetesen arra törekednek, hogy minden napon az adott légköri körülmények között kiadható legjobb előrejelzést dolgozzák ki. Ez a munka, amely a jelentések tartalmi részére vonatkozik, rendkívül sok időt emészt föl. Az újabb előrejelző módszerek alkalmazása igen sok észlelési adatnak a feldolgozását, bonyolult számítások végzését követeli meg. Ezeknek a részleteire itt nem óhajtunk kitérni, csak tájékoztatásul említjük, hogy minden előrejelzés elkészítése során 8–10 időjárási térkép részletes tanulmányozását és összehasonlítását kell elvégezni. Ezek a térképek Európa egész területét felölelik, és részben itt a helyszínen készülnek, részben pedig külföldről érkeznek képtávíró berendezés (úgynevezett fakszimile átvitel) útján. Az előrejelzés-készítő meteorológusok munkaidejét ezek a munkálatok úgyszólván teljesen lekötik. A napi előrejelzés kidolgozásához körülbelül öt-hat óra áll a meteorológiai szolgálat rendelkezésére. Ezen belül azonban csak néhány perc szakítható a jelentések stílárius kidolgozására. A megszővegezés első és mindennél fontosabb követelménye, hogy félreérthetetlenül és világosan fejezze ki a várható időjárásra vonatkozó véleményünket. Semmiféle bizonytalan kifejezést nem szabad használni. Tilos az olyan kifejezések használata is, amelyeket csak a természet-tudományosan iskolázott emberek értenének meg; a jelentés az ország minden lakosához szól, életkortól és előképzettségtől függetlenül. Csak ha ezt a két alapvető gyakorlati követelményt — a félreérthetlenséget és a közérthetőséget — már teljesen kielégítettük, akkor kerülhet sor egyéb stilisztikai és nyelvi igények kielégítésére, amilyen a helyes magyarság, jóhangzás stb. Sajnos, az ehhez fennmaradó idő nagyon korlátozott, mert az időjárási jelentéseket a sajtó és a rádió részére szigorúan percre megszabott időpontokig el kell készíteni.

2. Talán nem lesz fölösleges, ha a felsorolt nehézségekhez még néhány magyarázatot fűzünk.

Az első nehézséggel kapcsolatban nagy segítség számunkra, hogy illetékes nyelvtudományi részről értékes támogatást kapunk. Olyan nyelvhelyességi kérdésekben, amelyeket saját magunk nem tudunk eldönteni, ismételten a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéhez fordultunk, és onnan mindig megkaptuk a legteljesebb felvilágosítást. Nem mulaszthatom el, hogy a Nyelvtudományi Intézet vezetőjének és munkatársainak ez alkalommal is meleg köszönetemet ne fejezzem ki megértő és értékes segítségükért.

Sajnos, nemcsak illetékes nyelvtudományi vélemények futnak be intézetünkhöz, hanem nagy számban fordulnak hozzánk olyan személyek is, akik

kellő szaktudás hiányában megjátsszák a nyelvi szakértő szerepét. Levélbeli és telefoni panaszai sok esetben teljesen alaptalanok, a nyelvi babonák legtipikusabb eseteivel találkozunk közöttük. Jellemző az ilyen laikus nyelvi bírálókra, hogy ellentmondást nem tűrő, sokszor kioktató, leckéztető hangon adják elő hibás nézeteiket, és a meteorológiai jelentések állítólagos magyar-talanságait fölényes hangon kifogásolják. Ez is egyik következménye annak, hogy az időjárási jelentések rendkívül széles nyilvánosságot élveznek, és így a gyengébb ítélőképességű emberek nagy tömegeihez is eljutnak.

Az illetéktelen kifogások iskolapéldájaként említjük azt a támadást, amelyben olyankor részesülünk, amikor huszonnégy órán belül egymás után több alkalommal esett az eső, és ezért az eső szót a jelentésben többes számba kell tennünk. Ezután egyik ügyfelünk felháborodott hangon panaszkolta, hogy többes számban használunk olyan szót, amelynek — az ő véleménye szerint — a magyar nyelvben állítólag nincsen többes száma. Sokáig nem tudtuk megérteni, hogy ez a különös vélemény mire volt alapítva. Később rájöttünk, hogy a kifogástevő német anyanyelvű volt. A német nyelvben a *Regen* szó többesszáma ugyancsak *Regen*-nek hangzik, tehát (bár a németben sem igaz, hogy többes száma nincsen) kialakulhat az a felületes vélemény, hogy „singulare tantum”-ról van szó.

A második nehézség azért súlyos természetű, mert a meteorológiai szolgálat dolgozói nem egyforma mértékben rendelkeznek stiláris érzékkel. A stilisztikából ismeretes, hogy az egyes emberek stilisztikai-fogalmazó készsége nagyon eltérő mértékű. Az Országos Meteorológiai Intézet központi előrejelző osztálya keretében hat különleges tudományos képesítésű szakember felváltva látja el az előrejelző szolgálatot. Az intézet természetesen arra törekszik, hogy ebbe a beosztásba csak olyan tudományos dolgozókat helyezzen, akik szakmai felkészültségük mellett a szükséges stilisztikai érzékkel is rendelkeznek. Ez azonban nem lehet az egyedüli és nem is lehet a legfőbb szempont az előrejelzés-készítő meteorológusok személyi kiválasztásában. Az illetőnek mindenekelőtt jól képzett előrejelző meteorológusnak kell lennie, vagyis rendelkeznie kell azokkal a különleges fizikai, matematikai és meteorológiai ismeretekkel, amelyek a légkör bonyolult folyamatainak megértéséhez és kiszámításához szükségesek, és biztosítékát adják annak, hogy a szóban forgó szakember — a tudomány mai állásának megfelelő korlátok között — valóban jó előrejelzéseket fog készíteni.

A harmadik nehézség kapcsán ki kell emelnünk, hogy a nagy terjedelmű idegen nyelvi olvasásnak természetesen kedvező hatásai is vannak a meteorológusok fogalmazási munkájában. Ugyanazoknak a fogalmaknak több nyelven való megjelölései, mint ismeretes, a fogalmak világosabb megkülönböztetését biztosítják. Az angol nyelv kristálytisztasága és az angol fogalmazás szigorú szabatosági követelményei minden stilszta számára, aki tudományos ismeretek világos megfogalmazására törekszik, nélkülözhetetlen alapiskolának számít. Az orosz nyelv óriási szókincse és szinonimabősége a meteorológiai szókészlet kialakítása szempontjából is nagy segítséget jelent.

A negyedik és legsúlyosabb nehézség az időhiány. Ennek problémája szinte évről évre növekedik a meteorológiai szolgálatban. A gazdasági élet, a gyárak és közlekedési vállalatok egyre nagyobb igényeket támasztanak az előrejelző szolgálattal szemben. Az időjelzéstan fokozatos fejlődése új és megbízhatóbb módszereket ad a kezünkbe, de ezek mind jelentékeny munkatöbbletet hárítanak reánk. Különösen olyan napokon, amelyeken feltűnőbb

vagy súlyosabb időjárási események fordulnak elő, az előrejelző meteorológus folyó munkája nagymértékben megnövekedik. Ilyen esetekben, amikor az előrejelzések tartalmi részének helyessége különösen fontos, viszonylag még kevesebb idő marad a jelentés külső alakjának teljes kicsiszolására. A meteorológusnak versenyt kell futnia a múltó percekkel, hogy az összes előrejelzéseket az előírt határidőkre elkészíthesse. Végeredményben a kiadott jelentések bizonyos kompromisszumot jelentenek az egyre növekvő időhiány és a nyelvhelyességi törekvések érvényre juttatása között.

3. Ennek a tanulmánynak nem célja, hogy részletekbe mélyedve tárgyalja a meteorológiai szolgálat ellátása közben felmerülő különféle stilisztikai és jelentéstani problémákat. Az alábbiakban csupán példának említünk fel ezek közül néhányat, hogy a kérdéskomplexum jellegéről világosabb fogalmat adjunk.

Stilisztikai szempontból a meteorológiai jelentések kidolgozásának legfontosabb vezérlő elve, hogy minden prognosztikai kijelentést a lehető legegyszerűbb, legközvetlenebb formában igyekszünk megtenni. Gondosan kerülünk mindenfajta dagályosságot, szakmai nagyképűséget. Ez a törekvésünk hozza magával, hogy kiküszöböljük az olyan szakmai kifejezések használatát is, amelyek még nem szivárogtak át a köznyelv szókészletébe. Évtizedekkel ezelőtt a meteorológiai jelentések nyelvi megjelenése nem volt mentes az ilyen hibáktól. Akkor azonban az előrejelzések csak egy aránylag szűkebb körhöz, a lakosság művelt rétegéhez szóltak.

A legutóbb érintett kérdés kapcsán meg kell említenünk, hogy a hivatalos időjárási jelentések két részből állnak. Az egyik rész a már meglevő időjárási állapotok leírását és az ország területén az elmúlt nap folyamán lejátszódott időjárási jelenségek adatait foglalja magában. A második rész az időjárás jövő alakulására vonatkozó előrejelzést (prognózist) tartalmazza. Ez a második rész az, amelyben kivétel nélkül mindig csak a köznyelvből vett szavakat használunk, mégpedig olyan szövegezésben, hogy az előrejelzéseket az ország minden lakosa megérthesse. A leíró részben azonban már nem lehetünk a szakkifejezésekkel szemben ilyen szigorúan elutasítók, mert a lefolyt időjárás kellő jellemzéséhez sokszor elkerülhetetlenek bizonyos, ma már elég széles körben ismert szakkifejezések, amilyenek például az *időjárási front*, a *ciklon*, *anticiklon*, a *levegőfajták* (tengeri és szárazföldi, szubtrópusi és sarkvidéki származású levegő stb.). Figyelembe véve, hogy a jelentés leíró részét csak a közönségnek egy szűkebb és természettudományban képzetesebb emberekből álló köre szokta felhasználni, azért itt a középiskolai tanítási anyagból ismert meteorológiai fogalmak használatát megengedhetőknek tartjuk.

Az időjárási jelentések stiláris követelményeinek egy másik csoportja abból származik, hogy a jelentések terjesztési módja az utóbbi évek során lényegesen megváltozott. Régebben az időjárási jelentés elsősorban *elolvasásra* szánt szöveg volt, az emberek a reggeli újságból szereztek róla tudomást. Ez idő szerint ellenben az időjárási előrejelzések fő terjesztő eszközei a rádió, a televízió, valamint a magnetofonos távbeszélővonalak. Budapesten ugyanis (éppen úgy, mint a világ más nagyvárosaiban) az előrejelzés iránt érdeklődő üzemek és vállalatok igen nagy számban fordulnak telefoni felvilágosításért a meteorológiai szolgálathoz (időváltozások idején óránként sok száz telefonhívás is befut), s ez lehetetlenné teszi, hogy mindenki számára egyénenként külön válaszoljunk. Ezért a fővárosban már évekkel ezelőtt be kellett vezetni a magnetofonszalagra vett tájékoztatásokat. Ezeket egyidejűleg tíz

telefonérdeklődő hallgathatja meg, és félpercenként újabb tíz ügyfél kapja meg a kívánt felvilágosítást, úgyhogy óránként 1200 felvilágosítás is kiadható. Ennek ellenére is megtörténik, hogy például szombati napon jelentkező időváltozások alkalmával az érdeklődők száma még ezt a kapacitást is felülmúlja, és némelyek csak ismételt tárcsázás útján tudják az előrejelzést megkapni.

Kitűnik az elmondottakból, hogy a meteorológiai szolgálat iránti bizalom fokozódása következtében az előrejelzések terjesztésének új módjai váltak szükségessé: a magnetofon, rádió és a televízió. Ezek mind élőszóval közlik az előrejelzéseket. Ebből következik, hogy a jelentések megfogalmazásának is az élőbeszéd követelményeihez kell alkalmazkodnia. Olyan ritkábban használt és ünnepélyesebb hangzású kifejezések, amelyeket az olvasott szöveg még megtűr, a magnetofonról meghallgatva már fellengősen hatnak. Példaként említjük az időjárási események sorrendjének megjelölésére használt *majd* szó esetét. Gyakran szerepel az előrejelzésekben ilyenféle kijelentés: „Élénk déli, *később* erős nyugati szél.” Az elmúlt évtizedekben a *később* szó helyett változtatva *majd*-ot használtak. Ma már úgy érezzük, hogy ez régies benyomást keltene,¹ viszont a *később* szó igen jól beleillik abba a közvetlen stílusba, amelyet az előrejelzések megkívánnak.

A rokon értelmű szók közötti válogatást mint a stílus élénkítésének eszközét a meteorológiai szövegekben aránylag ritkán használhatjuk, mert az időjárás leírására szolgáló szavak közül kevésnek van teljesen azonos értelmű és felhasználásra alkalmas párja. Rendelkezésünkre áll a *napsütés*, *napsugárzás* és *napfény* szó, bár az utóbbinak a jelentése árnyalatilag már eltér az előző kettőtől. A *felhő* szónak is van rokon értelmű párja (*felleg*), ez azonban olyan költői, szinte patetikus színezetű, hogy meteorológiai szövegben nem szívesen használjuk.

A rendelkezésre álló szinonimák közt a válogatást mindenkor a tudományos szabotosságot követelményei alapján végezzük. Példaként szolgáljon a *hirtelen időváltozás* és a *váratlan időváltozás* megkülönböztetése. A nagy közönség szemében ez a két kifejezés majdnem azonos értelmű. A valóságban azonban lényeges jelentésbeli eltérés van köztük, s ennek még érdekes büntetőjogi következményei is előfordulnak. A rádió elterjedése előtti időben a hirtelen időváltozások valóban meglepetésként, váratlanul érték az ország lakosságát. Napjainkban azonban a meteorológiai szolgálat éppen a hirtelen bekövetkező időváltozásokat aránylag legjobb beválási eredménnyel tudja előrejelezni. Magyarországon ma is gyakran vannak *hirtelen* időváltozások, de már nagyon ritkák — legalábbis a meteorológiai jelentéseket figyelemmel kísérő közönség számára — a *váratlan* időváltozások. Amikor a hirtelen időváltozás olyan balesetet vagy anyagi kárt okoz egy üzemben, amely kellő gondossággal elkerülhető lett volna, akkor a felelős személyek nem hivatkozhatnak arra, hogy az időváltozás váratlanul érte őket. Ilyen védekezést a bíróságok ma már csak azokban a ritkább esetekben szoktak elfogadni, amikor az illető napra szóló hivatalos meteorológiai előrejelzés hibás volt. A felelős személyek ugyanis eleget tettek a köteles gondosság követelményeinek, ha intézkedéseiket a tudományos alapon várható legvalószínűbb időjáráshoz alkalmazták, amelyet az előrejelzések tesznek közhírré.

4. A hivatalos időjárási előrejelzések mindig egy sztereotip szerkezetű bevezető mondatral kezdődnek. Ez megadja az előrejelzés érvényességi tarta-

¹ Mi nem hisszük. *A szerk.*

mát („várható időjárás holnap estig”), amely rendkívül fontos adat, minthogy a hallgatót pontosan tájékoztatni kell, hogy mikor jár le az előrejelzés időtartama. Ugyancsak fontos ennek a mondatnak az a része, amely hangsúlyozza, hogy csak a v á r h a t ó időjárás közléséről van szó, vagyis egy valószínűségi jellegű közlésről, mert a jelenlegi tudományos módszerek nem engedik még meg a bizonyosan beváló előrejelzések elkészítését.

A bevezető mondat után következik az előrejelzés lényeges tartalma. Ez többnyire négy-öt rövid mondatban írja le az időjárás legvalószínűbb alakulását. A használt mondatok, éppen a tömörség kedvéért, többnyire felsoroló jellegűek, állítmányt nem tartalmaznak („Növekvő felhőzet. A nyugati határmeznyékben esők. Keleten még sok napsütés”). A stílus élénkítése végett azonban az utolsó mondatot többnyire állítmánnyal vagy állítmányokkal látjuk el („Az éjszakai lehülés erősödik, a nappali felmelegedés nem változik”).

Példának megemlítünk még néhány szóhasználati kérdést, amely az időjárási előrejelzések megszövegezése kapcsán felmerül.

A téli hónapokban igen fontos az ország területén található hóréteg állapotának közlése és előrejelzése. Ezt gyakorlati érdekek egész sora megköveteli (árvízvédelem, mezőgazdaság, közlekedésügy, erdőkitermelési munkák, téli sportok). A jelentések leíró részében általában olyanfajta fogalmazást szoktunk használni, hogy „az ország keleti megyéit 10—15 centiméteres hóréteg borítja”. De amikor ez után egy második mondat következik, amely egy másik országrész hóviszonyaival foglalkozik, akkor a kifejezésmódot variálnunk kell. Ilyenkor használni szoktuk azt a formulát, hogy „a nyugati megyékben 5 cm-nél vékonyabb hóréteg fekszik”. Ezt azonban többen élesen kifogásolják. Szerintük a *fekszik* igét ilyen értelemben használni magyartalan. Ha ez az ellenvetés helytálló, akkor le kellene mondani arról is, hogy raktárban fekvő készletekről, irattárban fekvő bizonyítékokról stb. beszéljünk, jöllehet ezek a kifejezésmódok szelvében használatosak.

A felhőkből leeső csapadékok leírásakor sokszor kell beszámolni arról, hogy az ország egyes vidékein mennyi csapadék hullott. Vannak azonban emberek, akiknek a nyelvérzéke bizonyos különbséget érez a rendelkezésre álló két ige (*esik* és *hull*) jelentése között. Azt mondják, hogy az eső *esik*, a hó pedig *hull*. A két kifejezés másféle használata miatt éles hangú támadólevelek is érkeztek már.¹

A téli csapadékok egyik gyakorlatilag fontos alakjának kétféle használatos elnevezése van: *ónos eső* és *ólmos eső*. A Meteorológiai Intézet régebben az *ólmos* alakot használta, később nyelvtörténeti adatokra hivatkozva rábírták az intézetet, hogy áttérjen az *ónos* alakra. Ezzel azonban a vita hullámai még nem csendesedtek le. Mióta az *ónos* alakot használjuk, azóta szemrehányásokkal áraszt el bennünket azoknak az embereknek a tábora, akiknek az elképzelése szerint nem az *ónos*, hanem az *ólmos eső* a helyes elnevezés. Az intézet dolgozóit ez az áldatlan vita nagyon elkedvetlenítette, mert arra a meggyőződésre jutottunk, hogy hiába törekszünk a leghelyesebb elnevezések megválasztására, a nagyközönség igényeit lehetetlen teljes mértékben kielégíteni. Természetesen a döntő szót az illetékes szaktudománynak kell kimondania.²

¹ Nem lehet hibáztatni az *eső hull* kifejezést sem. *A szerk.*

² Egyformán helyes az *ónos eső* és az *ólmos eső* elnevezés. Az igaz, hogy az *ónos eső* már Mikes Kelemennél előfordul, nagyobb a múltja, de az *ólmos eső* is kifogástalan. Bátran használhatjuk mind a kettőt. *A szerk.*

Egyébként az *ónos eső*-höz még egy jelentéstani probléma is fűződik, mert ennek a kifejezésnek kétféle értelme van: két egymástól különböző tünevénynek a megnevezésére szolgál. Az egyik jelentés: kis jéggömbök hullanak ki a légkörből. A másik jelentés: 0 foknál hidegebb, de meg nem fagyott vízcseppek (úgynevezett túlhűlt vízcseppek) esnek, de ez a túlhűlt állapotú anyag a földfelszínbe beleütközve hirtelen megfagy, és roppant veszedelmes összefüggő jégbevonatot létesít. A két jelenség közt tehát nemcsak elméleti szinten van nagy különbség, hanem gyakorlati következményeiben is (a második jelenség az utakon baleseti kockázatot hoz létre, a mezőgazdaságban pedig a jégbevonat alá került vetések befulladásának veszedelmét idézi elő). Mégis a kettőnek azonos neve van. Ennek a fonák helyzetnek a megoldására megkíséreltük egy új műszó bevezetését: a második jelenséget *megfagyó eső*-nek neveztük el.

Szómegválasztó kérdés vetődött fel magának az előrejelzésnek az elnevezésében is, de ez ma már elintézettnek tekinthető. A meteorológiai szolgálat a kiadott előrejelzéseket sokáig nem volt hajlandó magyar szóval megjelölni, hanem *prognózis*-nak hívta őket. De ez éppen abban az időben történt, amikor a nagyközönség a magyar nyelv védelmének egyetlen feladatát pusztán csak az idegen szavak kíméletlen üldözésében látta. Ezért a napisajtó kénytelen volt saját maga megfelelő magyar elnevezést keresni, de ezt a feladatot igen szerencsétlenül oldották meg. A meteorológiai előrejelzést „jóslat”-nak nevezték el. Ez az elnevezés balkezesen volt megválasztva, mert a *jóslás* szó elvonta a figyelmet arról, hogy igazában t u d o m á n y o s k ö v e t k e z t e t é s e k r ől van szó. Még ma is megtörténik néha, hogy egy telefonérdeklődő azt kérdezi tőlünk, milyen időt „jósolunk” holnapra. A válasz ilyenkor mindig a következő: „Jóslással nem foglalkozunk.” Csak ennek megmagyarázása után adjuk meg az időjárási felvilágosítást.

Érdemes megemlíteni, hogy egyetlen más nyelv sincsen, amelyben a tudományos módszerrel készülő előrejelzéseket *időjóslás*-nak bélyegeznék. Ez a méltatlan szóalkotás sajnálatos magyar specialitás volt. A *jóslás* szó körüli vita mindaddig tartott, amíg a meteorológiai szolgálat át nem tért az *előrejelzés* szó használatára. A nyilvános előrejelzéseket ma az Országos Meteorológiai Intézetnek „központi *előrejelző* osztálya” készíti. Tájékoztatásul megemlítjük, miért szerepel a „központi” jelző: a Meteorológiai Intézetnek van még két másik *előrejelző* osztálya is, az egyik a repülési *előrejelző* osztály a ferihegyi repülőtéren, a másik pedig egy kísérleti *előrejelző* osztály, ahol hosszabb időre (egy-két hétre) szóló előrejelzések készítéséhez alkalmas új módszerek felkutatására törekednek.

Nem óhajtjuk fejtegetésünket további példák egymásra halmozásával megterhelni. Az elmondottak — úgy vélem — képet adnak arról, hogy az időjárási jelentés, mint igen nagy tömegekre naponta több alkalommal ható nyelvérzék-befolyásoló tényező, milyen problémákat vet fel, továbbá milyen irányban teheti szükségessé a nyelvtudomány művelőinek közbelépését és illetékes útmutatásait.

Aujeszky László

A *mint* kötőszó előtti vessző kérdéséhez

Szűcs Józsefnek jó megfigyeléseket tartalmazó cikkéhez fűzném az alábbi kiegészítő és módosító észrevételeket.

Az AkH. 1954-i kiadásának jelentéstani jellegű meghatározása (a különbségtevés egyrészt hasonlítás, másrészt állapot vagy minőség között) lényegében helyes volt. Mint ahogy azonban a jelentéstani körülhatárolások a gyakorlatban sokszor bizonytalanságot eredményeznek, és pontosabb fogódzót nyújtanak a grammatikai (morfológiai vagy szintaktikai) jellegű meghatározások, úgy itt is ez a helyzet. Szűcs József szintaktikai jellegű meghatározása vagy meghatározásféléje is abból a felismerésből fakad, hogy a jelentéstani kritériumok olykor nehezen foghatók meg. Szűcs főleg két — végeredményben formai — kritériumot választ ki: 1. mondatot vagy nem mondatot kapcsol-e a *mint*? 2. van-e névelő a *mint*-tel kapcsolt szó vagy szókapcsolat előtt? Mint látni fogjuk, az első kritérium alkalmazása esetleg éppen azért nehéz, mert maga a mondat vagy nem mondat elkülönítése okozhat problémát. De ettől függetlenül is akadályokba ütközik. A második kritérium is csak erős megszorítással használható.

Szűcs hivatkozik olyan megállapításokra, amelyek a *mint*-es mondatrész és az értelmező közti összefüggésekre utalnak. Ezekkel az összefüggésekkel az utóbbi időben elég tüzetesen foglalkoztam (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban: NyelvtÉrt. 16. sz. 36—8, 63), s jelenlegi témakörünk szempontjából a következő értékesíthető megjegyzéseket tettem: 1. A *mint* kötőszós állapothatározói értelmű mondatrész és a vele egyeztetett főnév között éppúgy létesíthető alany—állítmány viszony, mint a jelzős szerkezetek tagjai között: *e nagy ember mint városunk szülötte... : E nagy ember városunk szülötte.* 2. A vele egyeztetett főnévvel értelmi egységet alkot, éppen úgy, mint az értelmező jelző, vagy mint a határozói alakú jelző; lehetne például könyveim is: *Rózsa Sándor mint városunk szülötte.* 3. Ha az *Őt mint házigazdát kértem meg* mondatból elhagyom a kötőszót, átcsapás történik az azonosító szerkezetbe: *Őt, a házigazdát kértem meg.* Ha nem teszem ki a névelőt a második tag előtt, létrejön az az azonosító szerkezet, amelyet éppen a névelőhiány miatt érzünk az állapothatározó rokonának: *Őt, házigazdát kértem meg.* A költészetre jellemző elsősorban az a főnévi értelmezős szerkezet, amelynek az értelmezője elől hiányoljuk a névelőt, illetőleg *névelőtlen-sége* miatt többnyire olyannak érezzük, mintha a *mint* maradt volna el mellőle, tehát állapothatározónak. Ez a szerkezet a latin appositio praedicativára emlékeztet. Egyes költőknél, íróknál stílussajátság lehet. Különösen Babitsra jellemző: „s *Nelli* nézett utánuk, *szegény karóhoz kötött ág*” (Halálfi 15); „*Nelli* szétnézett, s remegve húzódott össze, meztelenül, *kis házát vesztett csiga*” (uo. 171). 4. Ha a *mint* kötőszós mondatrész a mondatnak a leg hangsúlyosabb része, akkor beleolvad annak intonációs egységébe, a maga szólamába vonja bele az állítmányt, tehát teljesen úgy viselkedik, mint egy hangsúlyos határozó, amelyet közvetlenül követ a verbum finitum, s csak azután jön az igekötő: „*Mint városunk szülötte* testálta ránk életrajzát *e nagy ember*”.

Mármost: az említett négy kritérium (mert ilyennek vehető) határozottan elválasztja a *mint* kötőszós értelmezőszerű állapothatározót a *mint* kötőszós hasonlítást kifejező határozótól. Foglaljuk össze röviden az eddigieket. A *mint* kötőszós állapothatározó mondatrész, mivel közte és ama főnév közt, amelyre

vonatkozik, azonosító viszony van, átalakítható (transzformálható) állítmánnyá, *mint* nélküli értelmező jelzővé, főnévvel együtt fejezetcímme, s ha a mondat főhangsúlyos része, akkor kirekesztő szórenddel jár együtt. Mellékesen jegyezzük meg, hogy hasonló átalakítások lehetségesek a nem *mint* kötőszós állapothatározóval is: *X betegen fekszik* : *X beteg, fekszik* : *X, a beteg, fekszik* : *X, a beteg vagy X betegen* : *X betegen feküdt le*. Mindez azért van így, mert az állapothatározó szorosabb kapcsolatban van a mondat alanyával, tárgyával stb., tehát főnévi részével, mint a hasonlítást kifejező határozó, amely szorosabban vonódik az állítmányhoz. Szépen ábrázolta ezt a különbséget grafikusan is Berrár Jolán (A magyar hasonlító mondatok története 23).

Szűcs József helyesen ismerte fel, hogy az *Úgy mentem el innen, mint kis gyermek* „mondomány”-ban (egyelőre hagyjuk függőben, hogy összetett mondat-e, vö. Tompa József: Anyanyelvünk I/3. 67) a *mint*-tel kapcsolt rész állapothatározó, nem hasonlítást fejez ki, s jó érzékkel csatlakozott B. Lőrinczy Éva hasonló korábbi nézetéhez. Igen ám, de ha az ilyen utalószavas mondatok *mint*-es része állapothatározó értékű, akkor egy kalap alá kerül a többi hasonló *mint*-es mondatrészrel. Szűcs Józsefnek ez a megállapítása is helytálló. A fent bemutatott átalakítások ezzel a típussal is elvégezhetők: *P. kis gyermek volt, s elment innen* ; *P., a kis gyermek, elment innen* ; *P. mint kis gyermek vagy P., a kis gyermek* ; *P. mint kis gyermek ment el innen*.

Most azonban egy kevésbé megnyugtató eljárás következik. Szűcs legfőbb kritériuma a *mint* előtti vessző használatának a kérdésében az, hogy mondat-e a *mint*-es rész, vagy csak mondatrész. Szabálya szerint a mondatrész elé nem teszünk vesszőt, a mondat (mellékmondat) elé igen. A Petőfi-idézetet általában összetett mondatnak szokták venni, így az Értelmező Szótár is a *mint*-re vonatkozó gazdag, semmiképpen sem mellőzhető anyagában (4 : 1337). És ez a felfogás nem is hibáztatható. Az utalószó kitétele ugyanis (*úgy*), s az *úgy ... mint* párhuzam erősen összetett mondat jelleget ad példamondatunknak. Hogy azonban álljon a szabály (mondatrész elé nem teszünk vesszőt, mondat elé igen), Szűcs az ilyen utalószavas mondatokat egyszerű bővített mondatnak fogja fel, s mint ilyenekben elhagyatja a vesszőt. De miért kell ezeket egyszerű mondatnak felfogni? Ez Szűcs névelős szabályának az erőltetéséből következik.

Szűcs József névelős szabálya abból a jó megfigyelésből származik, hogy a *mint* kötőszós állapothatározó sokszor névelőtlen, míg a vele szembeállítható hasonlító határozó névelős. A következő mondatokat állítja — helyesen — szembe egymással: „Pista *mint* *segéd* dolgozik az üzletben”; „Pista, *mint a segéd*, dolgozik az üzletben”. E két mondat a mi négy kritériumunk alapján is élesen elválik egymástól: csak az első, az állapothatározós mondat állapothatározója alakítható át állítmánnyá, értelmezővé, főnévvel fejezetcímme, s járhat kirekesztő szórenddel.

Egy kis körültekintés azonban mindjárt lecsökkenti a névelőnek az előbbi és az előbbihez hasonló példamondatokban tapasztalható vízvázasztó szerepét. Vegyük az Értelmező Szótár következő két adatát: „Most aztán tegnapelőtt félre hitt a miniszterelnök, mint a legöregebb és legbefolyásosabb bontómegyei képviselőt, hogy ajánljak neki valakit” (Mikszáth); „Az igazgató mint a gyűlés elnöke kijelentette, hogy...”. Mindkét mondatban a *mint*-tel kapcsolt mondatrész nyilvánvalóan állapothatározó, de a *Pista mint segéd*-es mondatokkal ellen-

tétben névelős. Egyébként a két példa tipikus: egyszer felsőfokú melléknév, másszor birtokos jelző előzi meg a szerkezet főnévi főtagját: *X mint a legjobb munkás... X mint a leggyengébb tanuló... X-et mint a legjobb sportolót... ; X mint a vállalat vezetője... ; X mint az üzem orvosa... X-et mint a részleg egyik szakmunkását...*

A névelő megléte vagy hiánya tehát csak erős korlátozásokkal lehet az állapotot és a hasonlítást kifejező szerkezetek, mondatok megkülönböztetője, főleg a birtokos jelzővel vagy felsőfokú melléknévi jelzővel meg nem szorított főnevek esetében (*mint segéd : mint a segéd*). Az, hogy a hasonlítás jobban kedveli a névelőt, érthető abból, hogy hasonlítás esetén a mellékmondati *mint*-tel kapcsolt főnév tisztábban főnévi jellegű szó (sokszor alany), mint állapothatározás esetén, ahol inkább minősítő (állítmányi) jellegű. Az átalakítás is mutatja ezt: a névelőtlen állapothatározó állítmánnyá alakítva is névelőtlen marad: *Mint kis gyermek ment el : Ő kis gyermek (vö. Berrár i. m. i. h.). Az Úgy mentem el innen, mint kis gyermek* mondat jellegére fényt deríthet a következő mondattal való egybevetés is, egy olyan mondattal, amely ugyancsak állapotot fejez ki, s amelyet ugyancsak összetett mondatnak szoktak tekinteni: „[Az asztalnál] egy darabig Stánczy vitte a szót, *mint aki az est sikere körül az érdemeket szerezte*” (ÉrtSz.). (A *mint* elé az *úgy* utalószó is illeszthető.) Az ilyen *mint aki, mint akit* stb. kezdetű mellékmondat jól mutathatja a Petőfi-idézet természetét is. Az *Úgy mentem el innen, mint kis gyermek* esetében a *kis gyermek*-nek és a *mint*-nek hasonló a szerepe a *mint aki*-s mondatok *mint-jé*hez és állítmányáéhoz: *Úgy mentem el innen, mint (aki) kis gyermek (volt)*. Bár ezt a mondatot így nem mondanánk, a *mint aki*-s mellékmondatnak olykor lehet névszói állítmánya is: *Ezt a munkát úgy vállalta el, mint aki híres arról, hogy megtartja a határidőt*”: „*Ezt a munkát úgy vállalta el, mint a határidő megtartásáról híres*”.

Az állapothatározó *mint*-es mondatrészt, mint említettük, gyakran nyomatékos, főhangsúlyos rész. s mint ilyen kirekesztő szórenddel jár: *X-et mint kitűnő munkást becsülöm*. Ilyenkor odaértendő egy tagadó mondat is: „nem mint más”, például „nem mint családapát”. Sokszor szemben áll egymással szórendileg is a nyomatékos és a nyomatéktalan állapothatározós mondat: *X-et m i n t v á l l a l a t v e z e t ő t j u t a l m a z t á k m e g* (nem mint jó szakembert); *X-et mint vállalatvezetőt megjutalmazták*. Igekötvő vagy ennek szórendi szempontból megfelelő bővítmény hiányában azonban a mondat írásképe nem dönti el, hogy a mondat nyomatéktalan vagy nyomatékos. Ez a helyzet az AkH. 1959-i kiadásának a következő példamondatával is: „Kossuth korábban mint meg nem alkuvó újságíró harcolt a magyar nép jogaiért”. Ennek a mondatnak a kiejtése kétféle lehet, s ennek megfelelően beszédbeli funkciója is. Lehet a *meg nem alkuvó újságíró*, és lehet a *harcolt* a mondat főhangsúlyos része. Mivel a helyesírásnak éppen az volna egyik feladata, hogy az írásképi fogyatékoságát az élőbeszéd teljességével szemben kijavítsa, főleg a beszédbeli szünet és a hangsúly, intonáció valamilyen érzékeltetésével, legalábbis az olyan esetekben, amikor a szünet és hangsúlyviszonyok jelöletlensége kétértelműséget okozhat, nem akadályozhatjuk meg a gondolatai pontos, világos közlésére törekvőt abban, hogy különbséget tegyen írásban a nyomatékos és a nyomatéktalan állapothatározó között. Ez pedig csak vessző alkalmazásával történhet. Véleményem szerint tehát nem alkalmazhatjuk mereven azt a szabályt, hogy ha a *mint*-es kifejezés nem mondat, hanem csak mondatrész, akkor ne tegyünk eléje vesszőt soha.

Nem hibáztatnám helyesírási szempontból az ÉrtSz.-ban található következő Kosztolányi-idézetet: „Ne tessék haragudni, tanár úr — szól, *mint diák*”. — „Őszintén sajnálom — szól, *mint férfi*”. E mondatokban a *mint*-es mondatrész állapothatározó, mégis vesszővel van elkülönítve. Olyan értelmezőszerű határozóval állunk itt szemben, amilyen ez is: „küldjön be az uraság mindennap egy liter tejet, a *tejeskocsival*” (Jankovich: Bűn és bocsánat 47; más hasonló példák: NyÉrt. 16. sz. 46—7). Az ilyen lazán, szünettel kapcsolt mondatrésznek sajátos stiláris értéke van (vö. uo. 25—6), s ezért írásbeli kifejezője, a vessző, nem mellőzhető, vagy legalábbis nem volna szerencsés, ha mellőznék. Annak a szabálynak tehát, hogy a *mint*-es mondatdarab, ha mellékmondat, vesszővel választandó el, ha pedig mondatrész, nem kíván vesszőt maga elé, csak az első részét fogadnám el, kategorikusabb formában, a második részét csak irányadónak tekinteném, amely alól számos kivétel lehetséges, főleg a nyomatékos állapothatározótól való megkülönböztetés szükségessége és az értelmezőszerű laza kapcsolásmód esetében. Az utalószavas mondat *mint*-es állapothatározóját vesszővel választanám el az általános gyakorlatnak megfelelően, úgy, ahogy ezt a következő idézetben is tapasztalhatjuk: „a grammatikusok ... [a] klasszikus írók alkotásainak eszményített nyelvkincsét *úgy* magasztalták, *mint* egyszer s mindenkorra érvényes nyelvszabályok alapját” (Élet és Tud. 1962. márc. 25. 355).

Az eddigiekben határozottan állapotot kifejező mondatrészekkel vagy mellékmondatokkal foglalkoztunk. Van ezeknek egy olyan típusa, amely nehezebben határozható el a hasonlítást kifejező (módhatározó) mondatrésztől, mondattól, sőt, sokan annak is veszik. Az ilyen példák tartoznak ide: „A háborúban győztes nyugati demokráciák *mint saskeselyűk* vetették magukat a legyőzöttek hulláira” (Nagy Lajos: A menekülő ember 149, idézve Szűcs Józseftől). Ezt a típust az ÉrtSz. a következő szöveggel vezeti be: „Főleg költői használatban; annak kifejezésére, érzékeltetésére, hogy a vele kapcsolt fogalom látszólag azonos a másikkal, olyan, mintha az lenne.” Azt is tudnunk kell, hogy ez a csoport nem a hasonlítást, hanem az azonosítást kifejező mellékmondatok szakaszában van. A szótár megfogalmazása nyilván a metaforikus használatra gondol, s ezzel teljes mértékben egyetértünk. Csak melleleg jegyezzük meg, hogy azért ebben a csoportban mégis több a hasonlító mozzanat, mint az említett II. szakasz bármely más csoportjában, s a felsorolt példák némelyikét mi nem vennénk összetett mondatnak, mint ahogy a szótár annak veszi. Így az alábbi, bennünket közelebből érdeklő két példamondatot sem: „Sima tükrén a piros sugárok (*Mint megannyi tündér*) táncot jártak” (Petőfi). „Alálebegnek a fogasról ruháim *mint kísértetek*, kísértetei nappali magamnak, a rábnak” (Babits). Az ilyen szemléletes határozókat az teszi vagy teheti azonosítóvá, hogy metaforikusaknak vehetők, s ezért — akárcsak az állapothatározók — átalakíthatók állítmánnyá, értelmezővé, kirekesztő szórenddel járhatnak, lehetnek a velük kapcsolt főnévvel fejezetcímek. Ezeknek a metaforikus határozóknak rokonai a már említett névelő nélküli értelmezők: „Egy csendes kerti lak sötéten állt már, *nagy komor koporsó*” (Tóth Á. Hét Évsz. 778), és az értelmező főnévnek közelre mutató névmásos ilyen szerkezete: „Ha a magyar ember elneveti magát, mosolyán, *ezen az égi szárnyon* elröppen minden epéje” (Mikszáth: Noszty I : 149). (Nyelvt. Ért. 16. sz. 39—40). Az ilyen értelmezős mondatok könnyen felcserélhetők *mint*-es mondatokkal. E költői szemléletességű határozókat Szűcs József is tárgyalja, jó példaanyag bevonásával, s helyeselhetjük, hogy elválasztotta őket a szabványos hasonlítást kifejező mondatoktól. Berrár

Jolán következő példamondata is ide tartozik, bár a hasonlító mondatok közé van besorolva, szembeállítva az állapothatározó mondatokkal: „A ritkás ágak zöldjén átveti a messzi nap a sűrű sugarat, *Mint végtelen arany sodronyt*” (Tóth Á.: Március; i. m. 24); a *mint* itt akár el is hagyható, vagy *ezt* a névmási kapcsolattal pótolható.

Kérdés, elég könnyen meg lehet-e különböztetni ezt a kétségtelenül hasonlítást is kifejező határozót a rendes, igazi hasonlítást kifejezőtől? Emlékezzünk vissza arra, amit fent mondtunk: az állapothatározó szorosabban vonódik a mondat alanyához, tárgyához stb., mint a hasonlítást kifejező határozó, ezért azonosítható állítmányként vagy értelmezőként a mondat alanyával, tárgyával. Mégis, ha ilyen szempontból egybevetjük az értelmezőt, az állapothatározót és a hasonlítást kifejező határozót, azt fogjuk tapasztalni, hogy az állapothatározó az állítmányhoz és — mondjuk — az alanyhoz való tartozás szempontjából a középső helyen áll. Az értelmezővel való összehasonlításakor az állapothatározón erősebben érezzük az állítmányhoz kapcsolódást, „azt a szerepét, amely megfelel a *-ként* ragos állapothatározóénak: »A gyárban *mint* könyvelő dolgozik« = »A gyárban könyvelőként dolgozik«” (Nyelvt. Ért. 16. sz. 37). Ugyanez áll a metaforikus határozóra is: „Dadai ujjai *mint* döglődő rovarok vergődnek mellette a földön” (Szabó Pál: Harangoznak 30, Szűcs példája): „Dadai ujjai *döglődő rovarokként* vergődnek...” És megfordítva: a *-ként* ragos metaforikus határozó átalakítható *mint* kötőszóssá: „új *Göncölként* gyúl a sziget felett Hét hóféhér pecsétű tiszta Béke” (Tóth Á.: Prospero szigetén, idézve Berrár Jolántól): *Mint új Göncöl*... Az azonosítás mozzanata nélküli tiszta hasonlítás nem fejezhető ki *-ként* ragos mondatrészszel, például *Úgy* (= olyan módon) *dolgozik, mint a testvére* nem alakítható át ilyenné: *Testvéreként dolgozik*. A *Kölesként fizet, Nyúlként szalad, Macskaként nyávog* féle mondatok, amelyek látszólag a *Fizet, mint a köles, Fut, mint a nyúl, Nyávog, mint a macska* hasonlítást kifejező összetett mondatoknak felelnek meg, vagy mesterkéltné példák, vagy valóban van bennük állapotszerű mozzanat, ahogy B. Lőrinczy Éva veszi a *köles-es* példát (MNy. 50 : 55), s ebben az esetben a névelő különbözősége is mutatja, hogy nem felelnek meg pontosan az összetett mondatoknak.

A *mint*-es mondatrész vagy mellékmondat előtti vessző használatára vonatkozó észrevételeinket a következőképpen összegezhethetjük. A *mint*-tel kapcsolt szó vagy szócsoportha hasonlítást fejez ki, mellékmondatnak számít, és vesszővel választjuk el a mondat többi részétől; ha állapotot (*mint mérnök dolgozik*) vagy olyan hasonlítást fejez ki, amely képletesen (metaforikusan) azonosításnak vehető (*mint oroszlán harcol*), és így állítmánnyá, értelmezővé vagy legalábbis *-ként* ragos határozóvá alakítható és kirekesztő szórenddel járhat, akkor általában nem választjuk el vesszővel. De ha utalószó (*úgy*) jelenléte miatt mellékmondatnak számít, vagy meg kell különböztetni a nyomatékos határozótól, vagy pedig értelemszerűen, lazán kapcsolódik a mondat többi részéhez, akkor a vessző kitétele ajánlatos. A vesszővel való elválasztás esetében a *mint*-es rész vagy mellékmondat után is teszünk vesszőt, ha az a mondatba vagy a főmondatba van ékelve.

Befejezésül megemlítem, hogy Szűcs Józsefnek a *mint*-es mondatrész factivusi és praedicativusi használatára vonatkozó megjegyzései is figyelemre méltóak, s többi észrevételével, például a névelő használatára vonatkozó megfigyelésével együtt arra figyelmeztetnek, hogy olyan nyelvtani kategóriák, mint az állapot- és a módhatározó, még nincsenek elég világosan definiálva.

Egy bizonyos aspektusból nézve könnyen kételyeink támadhatnak, van-e értelme, célja az ilyen — kívülről öncélú szórszálhasogatásnak látszó — nemegyszer meddő vitákat szülő elméletieskedésnek. De éppen a gyakorlat figyelmeztet: világos megfogalmazás, tiszta, egyértelmű terminológia nélkül a gyakorlati nyelvművelésben sem boldogulunk. A nyelv elég bonyolult, elég rendszabályozatlan rendszer, de a nyelvre vonatkozó fogalmaink sokszor még bonyolultabbak. Szűcs József cikke abból a szempontból is tanulságos, hogy ismét ráeszméltet arra: a nyelvtani elméleti kérdések megoldása hogyan segítheti elő akár helyesírási problémák megoldását is.

Károly Sándor

A betűszók és a szóösszevonások osztályozásának egyik lehetősége

Amikor egy-egy új betűszó vagy szóösszevonás kerül forgalomba, gyakran a közönség tiltakozása rá a válasz, mert nemigen lehet megfejtetni a betűhalmaz értelmét. Így volt feltűnésekor például a *RÖLTEX*-szel is: jómagam egyszer három ilyen cégtáblájú üzlet alkalmazottait is végigkérdeztem a név jelentése felől, de csak a negyedikben akadt valaki, aki felvilágosított, hogy a cégtáblán díszelő betűsor a rövidáru és a lakástextil szóból alkotott. Valóban ember legyen a talpán, aki az ilyesmire magától rájön! A jelek szerint maga a vállalat is belátta ezt, mert a *RÖLTEX*-üzletek szakosítását felhasználta arra, hogy a cégtáblákra a boltban valóban kapható áruk neve kerüljön (pl.: Zsák, zsinag, ponyva) a titokzatos betűk helyett. S a *RÖLTEX* esete nem az egyetlen a betűszók és szóösszevonások történetében! Teljességgel érthető és helyeselhető hát nyelvművelő szakirodalmunknak némi bizalmatlansága új életünk emez új szavaival szemben, ha senki nem vonja is kétségbe szükségességüket (vö.: Kovalovszky: NyFK. 167—8; Fábián: MNyh.¹ 156—7).

Egy friss tapasztalatom alapján azonban úgy látom, felül kell vizsgálnunk a betűszavak és szóösszevonások használatától való általános tartózkodásunkat, mert árnyaltabban kell szemlélnünk a kérdést.

1961 őszén a Somogyi Néplap nyelvéről beszámolót készítettem az Újságírószövetségnek (avagy MŰOSZ-nak), s az általánosan használt betűszók és szóösszevonásokon kívül ilyen alakulatokkal találkoztam a vizsgált napilap hasábjain: *SLASZ*, *KMTE* stb. Bár mindegyik messze van attól, hogy közérthetőnek lehessen nevezni, tehát saját idézett állásfoglalásom szerint használatuk feloldását illetet volna kérem a szerkesztőségtől, bizonyos megfontolások után helyesebbnek láttam, ha a betűszókat és szóösszevonásokat vízszintes és függőleges rétegekbe próbálom osztani, és így közeledem használatuk helyességének problémájához.

A betűszókat és szóösszevonásokat — Ladó János találó új műszavával: a mozaikszókat — *v í z s z i n t e s e n* (földrajzi tagolódás szerint) aszerint lehet területi kategóriákba osztani, hogy milyen sugarú körben alkalmazhatók zavar-talanul. Nagy vonalakban a következő egységekről lehet beszélni Budapestet képzelve a középpontba.

N e m z e t k ö z i mozaikszók. — Ebbe a rétegbe az olyan betűszókat és szóösszevonásokat sorolhatjuk, amelyek az egész világon egyformán használatosak. Országok, szövetségek, nemzetközi szervezetek, pártok, hírügynöksé-

gek stb. nevének rövidítései ezek leginkább. Például: *USA* (= United States of America), *NATO* (= North Atlantic Treaty Organisation), *UNESCO* (= United Nations Educational Scientific and Cultural Organisation), *FIFA* (= Fédération Internationale de Football-Association), *MRP* (= Mouvement Républicain Populaire), *UPI* (= United Press International); ilyenek még: *SEATO*, *CDU*, *FLN*, *CIA*, *RIAS*, *Euratom*, *BBC* stb. S hogy a múltból is legyen itt néhány mutatóba: *Gestapo*, *stuka*, *SS*, *UNRRA* stb. — Az ilyen mozaikszók érthetőségi köre vízszintes síkban nézve rendkívül nagy, kiterjed szinte az egész földgömbre, pontosabban a latin betűs írású népekre.

Országos mozaikszók. — Így nevezném azokat a betűszókat és szóösszevonásokat, amelyeket csak egy országban (illetőleg egy nyelvterületen) értenek és használnak, de az egész területen általánosan. Leginkább hazai közintézmények, pártok, nagy vállalatok, sportegyesületek stb. elnevezéseinek rövidítései ezek. Például: *MTA*, *HM*, *FM*, *MSZMP*, *MSZBT*, *SZOT*, *SZTK MÁV*, *MÁVAG*, *TIT*, *FTC*, *MTK* stb. stb. (Feloldásuk — úgy vélem — felesleges.) Találunk külföldi vagy nemzetközi intézmények magyar nevét rövidítő mozaikszókat is az országos jellegű betűszók és szóösszevonások között: *ENSZ*, *EAK*, *NDK*, *NSZK*, *SZKP*, *LEMP*, *KGST* stb. — Vízszintes síkon nézve a nemzeti nyelvűség miatt az ilyen mozaikszók érthetőségi köre természetesen jóval kisebb, mint a nemzetközietké: csak egy nyelvben ismeretesek.

Vidéki mozaikszók. — Ezt a csoportot azok a betűszók és szóösszevonások alkotják, amelyeket a fővárosban úgyszólván csak hivatalos szervek használnak, viszont vidéken teljesen általánosak. Ilyenek: *MŰNÖSZER* (= Műtrágya és Növényvédő Értékesítő Szövetkezeti Vállalat), *BARNEVÁLL* (= Baromfifeldolgozó Vállalat; korábban: Baromfifeldolgozó Nemzeti Vállalat), *MÉK* (= Megyei Értékesítő Központ), *FÜSZÉRT* (= Fűszer- és Édességkereskedelmi Vállalat), *MEZŐMÁG* (= Mezőgazdasági Magtermeltető és Ellátó Vállalat; *GYŰMÉRT*, *MESZÖV*, *TÜZÉP* stb. — Bár a mozaikszóknak ez a csoportja nagy területen él, a szakirodalom nemigen emlegeti őket. Ennek az lehet az oka, hogy a fontosabb országos és (a pesti szerzőknek élénken tudatában élő) fővárosi betűszók és szóösszevonások közül szoktuk példáinkat kiválogatni.

Helyi vagy tájegységi mozaikszók. — Gyakori eset az, hogy egy város, kisebb-nagyobb körzet, megye területén levő intézmény neve helyett betűszót vagy szóösszevonást használnak. Például Budapesten: *FVV* (= Fővárosi Villamosvasút), *FAŰ* (= Fővárosi Autóbuszüzem), *TÜKER* (= Tüzelőanyagkereskedelmi Vállalat), *RÁVISZ* (= Rádió és Villamossági Szolgálat); *TEJÉRT*, *BUDAVOX* stb. Kaposváron: *SLASZ* (= Somogy megyei Labdarúgó Szövetség), *KMTE* (= Kaposvári Munkás Testedző Egyesület) stb. Ilyen a *TOME* (= Tolna megyei Malomipari Egyesülés) és még nagyon sok más. — Ezeket a helyi mozaikszókat a szűk körű elterjedtség jellemzi az esetek nagy többségében, csupán néhány fővárosi intézmény neve vált országosan is ismertté: *KÖZÉRT*, *BESZKÁRT* stb.

A mozaikszókat fő g ö l e g e s e n (társadalmi tagolódás szerint) két kategóriába lehet osztani aszerint, hogy a lakosságnak mely rétegei ismerik őket.

Köznyelvi mozaikszók azok, amelyek — miként a köznyelv szavai — országosan elterjedtek, és a nyelvközösség minden társadalmi csoportjában egyformán ismertek. Ilyen mozaikszók: *USA*, *NATO*; *MTI*, *SZTK*, *FTC*, *EAK*; *AKÖV*, *TÜZÉP*; *TÜKER*, *HÉV*; stb. — Persze nem mindegyik

hatol egyformán mélyre a szókincsbe! Az *USA* ismertebb, mint a *NATO*, az *SZTK*-t, a *MÁV*-ot már a kisgyerekek is ismerik, az *EAK*-ot csak az újságolvasó emberek; ám közös bennük a foglalkozási ágaktól való függetlenség.

A csoportnyelvi mozaikszókat — szemben a köznyelvekkel — az jellemzi, hogy erősen kötődtek valamely szakmához, főként annak művelői ismerik és használják őket. Ilyenek a politikai életben: *SPD, UPI, CDU, FLN, NSZK, ENSZ* stb.; a sportban: *FIFA, MTK, SalBTC, SLASZ, DiMÁVAG* stb.; az államigazgatásban: *HM, FM, KGM* stb.; a kereskedelemben: *MONIMPEX, GYÜMÉRT, KÖZÉRT, TŰZÉP* stb.; a gyáripárban: *DCM, MOM, MÁVAG, HIM, SORTEX* stb.; a közlekedésben: *MALÉV, SAS, KLM, MÁV, FAÜ, HÉV, GYSEV* stb. És sorolhatnánk a példákat a végtelenségig, hiszen minden szakterületnek bőségesen vannak betűszavai és szóösszevonásai.

Főleg a szakmában jelentkeznek az alklmi mozaikszók is: egy-egy vállalat, hivatal, üzem önkebelében hoz forgalomba betűszókat. Ilyen példának okáért a *NYIK* (= a Nyelvtudományi Intézet Közleményei), amelyet a nyelvészek szűk körén kívül más aligha ismer, ilyen az egyetemi tudományos diákköröket jelölő *TDK* alakulat is stb.

A vízszintes és a függőleges tagozódás szempontja egyaránt fontos valamely betűszó nyelvbeli helyének megítélésakor. Az *USA* nemzetközi és nálunk köznyelvi, az *NSZK* országos és köznyelvi, a *FIFA* nemzetközi és (sport) csoportnyelvi, a *TOME* helyi és (malomipari) csoportnyelvi. És így tovább.

Úgy vélem, ezek után önként adódik a következtetés: A mozaikszó — mint minden más szó — mindaddig zavartalanul funkcionál, amíg sem vízszintes, sem függőleges irányban nem lépi túl jogos életterét. A *CGT* alakulatot például nem kell feloldani, magyarázni, amíg a nemzetközi mozaikszókat ismerő, a publicisztikai-politikai szaknyelvben jártas körben marad. A megértés akadályává lesz azonban, mihiyt ezen kívül kerül. Az *ELTE, TTK* a fővárosban, illetőleg a művelődési tárcán belül egyetemi körökben zavart nem okoz, de ha levélre csak ezeket a betűket írónk címzésül, csak a címnyomozó tudná küldeményünket rendeltetési helyére juttatni. A *SLASZ*-on nem akadnak fönn Kaposváron azok, akik csak egy kicsit is foglalkoznak a sporttal, de a megye határain túl már csak a labdarúgó-szakemberek értik.

Mindezek után úgy vélem, nyelvhelyességi tanácsunk a mozaikszókkal kapcsolatban ezután így szólhatna: a betűszókat és szóösszevonásokat a maguk helyén nem helyteleníthetjük, még akkor sem, ha a nyelvközösség tekintélyes része nem érti is őket. Felfogásom tehát kevésbé szigorú a betűszók használhatóságát illetőleg, mint a kérdés első felvetőjéé, Deme Lászlóé, aki ezt a javaslatot tette a mozaikszók körében tapasztalható zavarok csökkentése érdekében: „Betűszó csak országos fontosságú és teljes nevével országosan ismert közület, testület, intézmény megjelölésére alkalmazható” (Nyr. 74 : 432). Nem szabad szerintem a mozaikszókkal szemben nagyobb követelményt támasztani, mint egyéb szavakkal szemben. Elvégre a *bugyuta, csirittyás, amidazophen, karszt, glettelés, trióda* stb. fogalmáról sem tud a hozzá nem értő többet, mint például a *MADOME*-ről.

Miért van mégis annyi baj a mozaikszókkal? A hiba nem a mozaikszókban, hanem használóikban van! Szerintem azért, mert megalkotóik és jelentésüket tudó használóik elfeledkeznek arról, amit a tájszavakkal, idegen szavakkal vagy szakmai műszókkal kapcsolatban meg szoktunk tenni: ha tudjuk vagy sejtjük, hogy nem fogják érteni őket, kifejtjük értelmüket. Ezt a mozaik-

szókkal is meg kell tenni, ha érthetőségi körükből kilépnek. Ilyenkor csak a teljes név használata helyes; illetőleg biztosítani kell a mozaikszóra való sima áttérést az új közönségnek.

Fábián Pál

A jövőbeni-félék sorsa a jövőben

A *jövőbeni* nyelvújításkori furcsa és szabálytalan képzésű melléknév és társai már csaknem másfél századdal ezelőtt születtek, gyorsan elszaporodtak. Megvoltak tehát már a közelmúltban, de megvannak — bár gyérebb számban — a jelenben is; s úgy véljük, meglesznek a jövőben is. Utóbbi megállapításunk jóslásnak tetszik, de ha alaposabban megnézzük ezeknek a *-bani*, *-beni*-féléknek létrejöttét és elterjedésük körülményeit, ha figyelembe vesszük térfoglalásukat a múltban és a jelenben: nem kell nagy jóstehetség annak megállapítására, hogy minden ellenük folytatott harc meddőnek, hiábavalónak bizonyul, és meglesznek a jövőben is. Mint ahogyan a nyelvújításnak számos szabálytalan alkotása átment a közhasználatba, s így üldözésük időszerűtlenné vált, ugyanúgy leszünk ezekkel a kipusztíthatatlanoknak látszó *-i* képzős melléknévvel is.

Bugát Pál szerint Széchenyi István volt az első, aki ragos névszókból *-i* képzővel alkotott melléknéveket. Nem kutatjuk, mi igaz ebben az állításban, de való igaz, hogy a nyelvújítók működésének hatására a múlt század első felében, sőt még az ötvenes-hatvanas években is úgy fölkapta az irodalom ezt a szóképző módot, hogy napról napra születtek és terjedtek az ilyen módon képzett melléknévek: *házban*, *kertben*, *háztól*, *kertből*, *magamról* (gondoskodás), *egymástól* (megkülönböztetés) stb. Velük egy időben terjedtek el a határozószókból (*itteni*, *ottani*, *benti*, *fenti*, *távoli*, *tegnapi* stb.), valamint a névutókból, névutós főnevekből (hegy *alatti*, föld *feletti*, ebéd *utáni*, szülők *iránti*, kedve *szerinti*, betegség *miatti* stb.) *-i* képzővel alkotott melléknévek (vö. Simonyi: Önállósított határozók. Budenz-album 55—7). Az utóbbiakat azonban más szemmel kell néznünk és másképpen kell elbírálnunk. Alább még szólnunk róluk.

A ragos névszókból alkotott *-i* képzős melléknévek gyors elterjedését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a múlt századi szövegekben lépten-nyomon találkozunk velük. A Nyelvőr első évfolyamai a napilapok hasábjairól ilyeneket böngészték ki: „Alkotmányos *útoni* változtatás. — E *részbeni* idegenkedés. — *Újabbani* fejlődés. — Az *államkormánynáli* kiegyezési kísérlet” stb. (I. Balassa: A Nyelvőr tört. 33). Még az igényesebb stílusban írt nyelvtudományi munkákban is, például Szvorényi Józsefnek a Magyar Tudós Társaság jutalomkérdésére készült Magyar ékes szókötés című pályamunkájában (Buda, 1846.) sűrűn találunk ilyeneket: „A névragozásban igen sajátságos a névszónak harmadik személyraggal és *-ban*, *-ben* marasztaló vagy más *ragokkal* toldása a mód nagyobb meghatározására”; „A határozott alakú múltnak *melléknévüli* használata szorosabb meghatározás kedvéért” stb. (Szathmári István: A magyar stilisztika útja 70). Ballagi Mór az Akadémia 1881. januári ülésén tartott felolvasásában (Nyelvünk újabb fejlődése) olvassuk: „... melyek [néhány nyelvdogma] következetes alkalmazása a beszéd *végképi* ellapítását eredményezné” (Érték. IX. 3).

Ez a nyelvünk szellemével össze nem férő, szabálytalan használat azonban csakhamar visszatetszést szült, s a nyelvtudomány berkeiben sok és élénk vitára adott okot. Simonyi kétségkívül némi túlzással azt állítja, hogy „A határozóknak *-i*-vel való továbbképzése foglalkoztatta eddig legtöbbször nyelvészeinket” (Budenz-album 55). Ha nem így van is, kétségtelen, hogy a Magyar Tudós Társaság által kiadott *A magyar nyelv rendszerétől* (1846. 141. §) kezdve egészen a napjainkban megjelent új leíró akadémiai nyelvtanig (*A mai magyar nyelv rendszere* I [1961] : 411) sokszor és sokan szóltak erről a szabálytalan nyelvi jelenségről, megállapítván, hogy nyelvünkben rag után általában nem következhet képző.

Azt mindenki tudja, hogy ez a képzésmód a régi nyelvben túltengő *való* elkerülését célozta. Előbb a névutókhoz és a határozószókhoz járult az *-i* melléknévképző: *alatti, feletti, utáni, szerinti* ; — *itteni, ottani, benti, távoli* stb., majd megkezdődött a ragos névszókhoz való ragasztása is. Létrejöttüket érdekesen, szípkázó szellemességgel írta le Szarvas Gábor első nyelvtisztító és nyelvvédő célú munkájában, a pozsonyi kir. kat. főgimnázium 1866—67. évi értesítőjében megjelent *Magyartalanságok* című programértekezésében. (A nehezen hozzáférhető tanulmányt Szarvas Gábor halála után teljes egészében közölte Simonyi a *Nyelvőr* 1895-i, 24. kötetében 501—36.) Ebben írja Szarvas a következőket:

„[Valami újabb Komáromi Csipkés így gondolkodott:] Mirevaló az a »való?« Egy sovány száraz *u* ugyanazt a szolgálatot teszi; aztán meg nyalkább, csinosabb is, mint az a bibliaiakó, tinódiszagú, pohos »való«. Tehát

A *valót* elmet szem
S *i*-vel kicsipkézem.
Kicsipkézem, az lesz belőle !
S úgy tett, a miként beszéle.

És megszületett a *szóvali* kifejezés.

Az idő kereke azóta egyet fordult, s manap már örvendve szemlélhetjük, hogy az újszülött családja jól felszaporodott, s a következő világratermett tagokat számlálja:

Rai — rei, bani — beni,
Hozí — hezi, oni — eni,
Bai — bei, róli — rőli,
Bóli — bölí, tóli — tőli,
Vali — veli, náli — nélí,
Omi — emi, vái — véi.

Ezekhez járulnak még közel rokonaik, az *alatti, feletti, melletti, aláí, mellőli, alóli* sat” (Nyr. i. h. 505). Hozzáfűzi még, hogy „sem a nép, sem a régiebb irodalmi nyelv nem ismeri a névutók s névragok melléknévitését; s ha emlékezetem nem csal, Amadé volt az első, aki *magányomi*-félét használt. Azért . . . csak szükség esetében éljünk velök; ez pedig megszűnik a névutók »alá, alól« osztályánál, meg az összes névragoknál” (uo. 506—7).

Ezt az ily módon megszületett és elszaporodott s a Szarvastól a „nyelviparaziták” első osztályába, a „szöszörnyek” közé sorolt képzést rajta kívül utóbb még sokan emlegették, helytelenítették és hibáztatták. Legtöbbször írt

róluk Simonyi Zsigmond (Antibarb. 1879. 50; Önállósított határozók. Budenz-album 1884. 55—7; a Helyes magyarság mindhárom kiadásában, az elsőben 1906. 76; továbbá Nyr. 1 : 432, 8 : 36 stb.), de szóba hozta és helytelenítette a használatot Arany János is a Koszorú 1863-i folyamában. Belekerült e képzésmód a Czuczor—Fogarasi szótár Előbeszédébe is az *-i* képző tárgyalásánál: „...névutók után: föld *alatti*, ház *fölötti*, ajtó *mögötti* ; s ez újabbakban: *házba*i, *kertben*i, *kútnál*i” (1 : 123). Legrészletesebben foglalkozott az *-i* képzőnek e szabálytalan alkalmazásával Imre Sándor A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata című pályamunkájában (1873. 110), továbbá Ponori Thewrewk Emil (Nyr. 8 : 354) és mások.¹ Legutoljára Nyevezkey Antal szállt szembe a törvénykezési, jogi nyelvben elszaporodott „*elleníratbani* védekezés, *perbeni* ügyvéd, *keresetbeni* állítás” stb. „kitételek”-kel (Nyr. 44 : 69).

Mint vázlatos összeállításunk is mutatja, éppen eleget támadták ezt a képzésmódot kerek száz esztendőn át. Nézzük meg, hogy állunk vele ma, a jelenben. Kétségkívül megritkult már a múlthoz képest a használata, mindazonáltal nem fogadhatjuk el Hámori Antóniának azt a határozott megállapítását, hogy „A ragokhoz járuló *-i* képző ... hosszas harcok eredményeképpen el is tűnt nyelvünk ből ... [A ritkítás tölem. — P. J.]. El kellett tűnnie, mert a ragos főnév nem lexéma (azaz szótárilag önálló szó) s a továbbképzés alapjául csak az ilyen szolgálhat” (MNy. 50 : 423). Bizony nem tűnt el teljesen. Jócskán maradt belőle mai nyelvhasználatunkban, és — pedig nemcsak a Hámori Antónia által is elismert „néhány kövületben”, mint: *-képpen*i, *-ként*i, *-kori*, *-szeri* stb., hanem rajtuk kívül is meglehetősen gyakran találkozunk ilyenekkel élőszóban és írásban egyaránt.

Balassa József nem is olyan régen (1943.) A magyar nyelv könyve című munkájában megállapította, hogy az *-i* képzőnek ragozott főnévhez függesztése könnyen elkerülhető, mégis „Egyes esetekben még ma is [a ritkítás tölem. — P. J.] találkozunk vele a köznyelvben is: *nagybani* eladás, *kicsinybeni* árusítás, *természetbeni* lakás, ellátás, *részbani* törlesztés, egy feladat *részbani* megoldása...” (198—9). Az akadémiai új leíró nyelvtanban (A mai magyar nyelv rendszere I.) ezt olvassuk: „A *nagybani*, *kicsinybeni* eladás, a *természetbeni* fizetés kifejezés azonban már eléggé gyökeret vert; ezeket tehát nem szükséges okvetlenül üldöznünk” (411). [A ritkítás tölem — P. J.].

Az utóbbi időben magam is megfigyeltem ilyen használatokat: „A Trofeo Italia *elsőzbani* elnyerése azt mutatja...” (Népszab. 1961. VIII. 11. 12); ugyanez az *elsőzbani* idézve a Kohó- és Gépipari Közlönyből, a minisztérium hivatalos lapjából (Nyr. 85 : 270). „Megismerkedett a város történetével és *jövőbeni* terveivel” (Népszab. 1961. X. 25. 8). „Igen fontos, hogy megismerjem Hruscsov urat és a lehetőségekhez képest beleláthassak *jelenlegi* és *jövőbeni* politikájába” (uo. 1961. VI. 8. 5). „Megpróbálták előkészíteni az atom-

¹ Mint kuriózumot megemlítjük Harmat Ferenc megnyilatkozását a Nyelvőrben. Nyílt levelet intéz a szerkesztőséghez. Ebben szövé teszi, hogy az egyetemnek abban a tantermében, amelyben Simonyi Zsigmond hirdeti a jövő Szarvasainak a helyes magyarság elveit, ilyen fölirat van: „A *terembani* tisztaság és a butorzat kimélése az egyetemi polgárok figyelmébe ajánlatik.” A levél szellemes befejezése: „Midőn a nyelvkorcsoktól borzadalmamban s használatukérti fölháborodásomban e fattyúhajtásnak nyilvánosságrai hozatalát kötelességemnek tartottam, a Nyelvőr elveihez ragaszkodásom s hűségem további biztosításával vagyok...” (Nyr. 20 : 475).

robbantások megszüntetéséért oly kitartóan küzdő népmilliókat az atomcsend *jövőbeni* megtörésére” (uo. 1961. VI. 29. 4). „A vízgazdálkodás *jövőbeni* feladatai” (Rádió: Hírek 1961. IX. 14). „Tegyenek meg mindent az ilyen cselekmények *jövőbeni* megakadályozása végett” (uo. 1961. XI. 17.). „A találkozó egy kissé a magyar, jugoszláv és olasz futball egymással *szembeni* erőpróbája lesz” (Népszab. 1961. VIII. 16. 12). „Az egyiknél nem főbenjáró bűn a nővel *szembeni* immoralitás” (Rádió és Televízió Újság VI. évf. 32 : 4). Valamelyik ipari vagy kereskedelmi szaklapban olvastam, hogy ma már minden „nyílt árusítási bolt”, minden élelmiszerbolt *helybeni* fogyasztásra (azaz: helyben való vagy történő elfogyasztásra) is kiszolgálhatja vevőit, míg ez azelőtt csak egyes üzlettypusokban volt megengedve. Ugyancsak egy kisipari útmutatóban láttam, hogy „a *természetbeni* szolgáltatások (teljes ellátás, reggeli, ebéd, vacsora, hálókahely, fűtés, világítás, mosás) *pénzbeni* ellenértékét az adóosztályok állapítják meg”. Gyakran szemünkbe ötlük az *azonnali* is: „Az olasz kormány *azonnali* hatállyal visszarendelte Rómába bécsi nagykövetségét” (Népszab. 1962. I. 30. 4). „Az angol kormány a tárgyalások *azonnali* beszüntetését ajánlja” (uo. 5), stb.

Arról — azt hiszem — fölösleges beszélnünk, hogy a névutókból és határozószókból képzett *-i* képzős melléknevek már teljes polgárjogot nyertek nyelvhasználatunkban. Ma már egyáltalán nem ütközünk meg rajtuk, de nyelvművelőink már a kezdet kezdetén sem igen helytelenítették őket. Így például a Magyar Nyelv Rendszere (1846; 141. §) úgy vélekedik, hogy ha a *való* kihagyásával az értelem csonkulna, a névutók és névutóféle helyhatározók (*alul, belül* stb.) *-i* képzőt vesznek föl, pl. föld *alatti*, ház *kívüli*; ellenben helyteleníti azt az „újabb divatot”, mely „néhány ragokra is kiterjeszti az *i* képzőt”. A névutók és határozószók mint szótárilag önálló szavak (lexémák) tovább képezhetők.

Mint láttuk, a *jövőbeni* és társai születésük óta minden támadással dacoltak, tovább éltek, terjedtek, szaporodtak. Ideig-óráig visszaszorultak, majd újra lábra kaptak, — megfogyva bár, de törve nem — éltek és élnek ma is. Szívósságukon megghiúsult minden ellenük irányuló akció. Kiveszésükre szerintem nincs semmi kilátás. Élni fognak a jövőben is, mert erős támasztékuk nekik a névutókból és határozószókból alkotott *-i* képzős melléknevek, amelyek közül egyesek már egészen önállósultak, pl. a *földalatti* (vasút). Nem mondjuk, hogy ezeket a szabálytalan képzéseket nem kell továbbra is ostorozni — hiszen a nyelvművelés kötelessége védeni nyelvünk természetes eredetiségét —, mindössze arra kívántunk rámutatni, hogy a küzdelem ebben az esetben nem sok reménnyel kecsegtet.

Prohászka János

Havasi élet — havasi szókinsz

I.

A Szilágyi Ferenc által Kemény János regényéből kiszedett szógyűjteményhez (vö. Nyr. 86 : 52—8) szeretnék néhány bővebb, részletesebb szómagyarázatot fűzni, némelyiket helyesen értelmezni. Évek óta gyűjtött erdészszaknyelvi és erdei munkásoktól feljegyzett adataimra támaszkodom. Ebben nagy segítséget jelentett az, hogy szolgálatomat az erdélyi Kárpátokban kezdtem meg, s székely munkásokkal dolgoztam a Mecsek hegységben is.

boksa 'kúp alakba összerakott hasáb és dorong tűzifa (ritkán ágfa), amelyet lombbal, földdel, faszénporral letakarnak, a benne hagyott tűzcsatornán (másként kéményen) át gyújtanak be'. Az oxigénben szegény elégés folytán a faanyag elszenesedik. — Nem 'szénégető kemence', mert semmiféle építménye nincsen. Műszakilag tökéletesebb megoldása a szenítő retorta, amikor zárt vaskazánban folyik a szenítés. Ekkor az illó alkatrészek is felfoghatók (faecet, fakátrány stb.).

bütülő 'kézi vagy ma inkább motoros fűrész, amellyel bütüznek, azaz a farönk végét merőlegesre metszik' (l. ÉrtSz.). A kárpáti fenyőtermelésnél (lomberdőben elsősorban a bükknél) szálfa-hosszban termelnek. A fát lóval vontatják a vontatóúton, vagy vályúkban csúsztatják. A súrlódási és egyéb ellenállások csökkentésére a szálfa (rönk) elülső végét kúposra faragják (vontatáskor ebbe ütik a láncos szeget, a csafingot, ehhez erősítik a lovat). E kúpos részt vágják le elsősorban bütüzéskor. Az így elhulló rész a *bitang vége* (Gyergyótölgyes). Előfordul törés is, döntéskor sokszor visszamarad a *szakáll* (a dőlő fatörzs által a tuskóból kiszakított szálkás, rostos darab), ennek a levágása szintén a bütülő dolga (ez az értelmezés él például a Mecsek hegységben).

capin-vas 'rönkhúzó, forgató csákány'. Erős fanyélre erősített sasorr alakú tömör acélsákány, amellyel a kárpáti famunkások (Ungban, Máramarosban is) roppant ügyesen, igen kis erőfeszítéssel forgatják (kérgézéskor), mozgatják (hengerítéskor, csúsztatóba tereléskor), emelik (vasúti rakodáskor) a rönköket, szálfát. Baranyába telepített székely munkástól *hollóorr* nevet is hallottam. A Mecsek hegységben azelőtt ismeretlen volt, ma az erdőgazdaság bevezette, s szintén *capin* néven nevezik. A székelyeken kívül azonban ma még idegenkednek tőle, pedig mint egyszerű emelő működtetve, igen nagy erő fejthető ki vele. — Eredetére érdekes fényt vet, hogy első általam ismert adata a XV. századból (1441.) Eperjes város számadáskönyvéből való: „Item pro ferro ad ducillos wlgo *czappin*”. Gyergyó, Csík területén *capi*, *szapin* néven jegyezték fel (ErdL. 1887. évf. 587).

cándra '2,5 m hosszú, 2 cm vastag, 15 cm széles fenyődeszka, amelyből 300 db. alkot egy tutajt'. Azonos a Gyergyótölgyes vidékéről feljegyzett *candura* szóval (Erdészeti Lapok 1884. évf. 787). Az al-dunai fakereskedelemben a *candura* '2,8 m hosszú, 2 cm vastag, 16—20 cm széles fenyődeszka' (ErdL. 1884. évf. 759). Tehát nem 'fahulladék, -törmelék'; ezt mutatja a szöveg

is: egyszer fűrésztelepen halomban tárolják, máskor meg mint *cándratörmelék*-et említik.

dránica 'hornyolatlan zsindey'. Luc- és jegenyefenyőből készítik, jellegzetessége, hogy horony nélkül készül. Csak akkor zsindey, ha horonnyal készült.

fenyőcsutkó 'fenyőtuskó'. Azonos a *csutak* 'tuskó' (Gyergyó, ErdL. 1887. évf. 586) *csutkó*, *csutak* 'tuskó' (Maros-Torda megye, ErdL. 1887. évf. 588) szóval. A *fenyőcsont* jelentése 'derékban tört fenyőnek a gyökérrel a földbe rögzített törzsrésze'.

gatter 'keretfűrész'. A fűrésztelepre beszállított rönköket ezzel fűrészelik pallóvá, deszkává. Jellegzetessége, hogy mindig több pengével rendelkezik. Nem csak erdélyi szó, az egész magyar nyelvterületen ismert a faipari munkások körében.

hangszerfa 'hasított, esetleg fűrészelt, a legfinomabb lucfenyőből (felső lap), juharfából (alsó lap) készített hangfenék (zengő) fa, teljesen egyenletes évgyűrűkkel'. Igen értékes választék.

kacor 1. 'csőrszerűen meggörbített pengéjű kés', 2. 'vágásbecsléskor használt fatörzsjelölő, görbe pengéjű, marokvédővel ellátott kés'.

kásza 'fűrészelt áru (deszka, parketta stb.) szabályos máglyába rakása (kásztázása) úgy, hogy egymást, elsősorban a bütöket árnyékolva meg ne repedhessen, meg ne vetemedjen'.

magfa 'magtermésre visszahagyott fa, elsősorban természetes felújító vágásokban vagy magtermésre kijelölt kiritkított állományokban'. A legelőkön álló, szabad állásban levő fák természetes úton magfákká válnak, mert nagy koronát fejleszthetnek. Bármilyen fa lehet magfa, a regényben véletlenül tölgyet említenek, s innen eredhet a félreértett 'makk-fa' értelmezés.

pillangó 'kézfékkal ellátott, motor nélküli pályakocsi', amelyet ellenesés nélküli (ún. görpályákon) keskeny vágányú vasútvonalon személyszállításra használnak a lejtő irányában, míg felfelé vontatják. Csak az üzemi személyzet használhatja. Én a mezőhavas—szóvatai vasútüzemnél ismertem meg e nevet.

szélező 'körfűrész, amelyen a keretfűrészből kikerülő deszka, palló stb. anyagot visszavágják, hogy a fatörzs hengerességéből származó trapéz keresztmetszetét megszüntetve annak oldalait párhuzamossá tegyék (merőleges élek)'. Így kapják az értékesebb szélezett választékokat.

trukk 'forgózsámolyos félkocsi, elsősorban rönkszállításra'. Két trukk alkot egy kocsit a keskeny vágányú vasúton. Jellegzetessége a forgózsámoly, ugyanis a hosszú szálfákat szállító kocsi csak így tud az ívekben kisiklás veszélye nélkül közlekedni. — A magyarországi erdei vasutaknál általánosan ismert és használt elnevezés. Eredete az angol *truck* szó, amely az első, angoloktól szállított (és részben épített) erdei vasutaknál terjedt el.

Reuter Camillo

II.

A Magyar Nyelvőr 1962. 1. számában Szilágyi Ferenc Kemény János Vadpáva c. regényéből gazdag tájszó- és havasi vadászati szakszógyűjteményt állított össze. A közölt szavak nagyrészt az erdélyi Maros menti székely nyelvjárásban vannak elterjedve, egy részüket Erdély-szerte használják. A közölt tájszók valószínűleg csak egy kis részét alkotják a havasi élet székely tájszókincsének, még jelentős anyagot lehetne hozzájuk gyűjteni. A gyűjtés folyta-

tása előtt ezúttal csupán a közölt és olykor bizonytalan jelentésű szavak jelentésének pontosabb meghatározásához szeretnénk hozzájárulni. Megjegyezzük, hogy a tájszavak jegyzékében olyan szó is előfordul, amely semmiképpen sem sorolható a havasi szókincs szavai közé. Ilyen a *buké* szó, amelyet inkább borvidékeken használnak a borkóstolók vagy a borok szakértői, kedvelői. Magyar szótárainkban és az Idegen szavak szótárában nem találhatjuk meg, úgy látszik nem általánosan használt szó. De földrajzi elterjedtsége valószínűleg összeesik a fontosabb borvidékekkel, és ebben az esetben inkább a szakszókincsben vagy a rétegszavak között van a helye, mint a tájszók között. A francia nyelvből valószínűleg újabban hatolt be a magyarba, megőrizve eredeti kiejtését és lassan kitáguló jelentését. *Bouquet* a Larousse szerint (1926-i kiadás) a bor kellemes illata (parfum agréable du vin), Sauvageot francia—magyar szótára szerint a bor illata és zamata. A magyar *buké* szó jelentésében ugyancsak benne van a bor finom illata és zamata, tehát nem csupán a bor ízét jelenti. Éppen ezért nincs is minden bornak bukéja. A továbbiakban egypár hiányosan vagy tévesen meghatározott táj-, illetőleg szakszónak az értelmezését adjuk.

bakfüttty vagy *bakfüttty* 'bakugró játék'. Nem azonos a bukfencel. A fiúk kissé lehajolva állanak föl egymás mögött, és a hátul levő nekiszaladással átugorja az előtte levőket. Régi gyermekjáték.

cándra 'a deszka levágott széle, amit tüzelőnek használnak fel'.

kacor 'sarló alakú görbe kés, metszőkés'.

kacsula 'báránypőr sapka'.

bár 'legalább'. Nyomósító értelemben használják. — *Ha legalább bár hét órára hazajönne.*

buta 'életlen, tompa'.

(*meg*)*bütülni* 'egyesbe vágni a deszkát'. A *bütülő gép* egyesbe vágja a deszka végét. *Bütü* 'a vége valaminek'.

capin-vas 'hosszú nyelű, hegyes vasszerszám, amellyel a rönköket fordítják, tasztítják'. A román—magyar szótár szerint *țapina* — 'rönkfordító, rönktasztító'. Gyergyóban ugyanezt *nyisztor*-nak nevezik a famunkások.

gripa (vö. román *gripa*, német *Grippe*, francia *grippe*) 'nátház, influenza'. A fentiek szerint Európa-szerte használt, nemzetközi jellegű orvosi szó.

Vita Zsigmond

**Két romantikus stíluselem
Vörösmartynak Késő vágy című versében**

A romantikus lelki alkatot a végletek keresése, a végletekben való gondolkodás, a nagy szenvedélyek szertelen megnyilatkozása, a szélsőséges érzelmek hullámmzése jellemzi. Ennek megfelelően a romantikus stílus lényegét a képek, szenvedély fűtötte végletes kifejezések halmozása, bonyolult mondat-szerkezetek alkalmazása adja.

Kísérreljük meg Vörösmarty Késő vágy című, 1839-ben írt versének elemzése során a romantikus stílus egy-két jellegzetességének elemzését. (A szöveg a Vörösmarty Mihály Összes versei címmel a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában 1955-ben megjelent bibliofil kiadásból való.)

Túl ifjúságomon,
Túl égő vágyimon,
Melyeknek mostohán
Keserv nyílt nyomdokán;
Túl a reményeken,
Melyekre hidegen
Éjszínű szemfedőt
Csalódás ujja szőtt;
Túl a szív életén
Nyugodtan élelém
Mit sors s az ész adott,
Az őszi szép napot.
De hogy megláttalak,
Szép napvilágomat,
Kivántam újlag
Már eltűnt koromat;
Kivántam mind, amit
Ábrándos álma hitt:
Az édes bánatot,
Mely annyi kéjt adott,
A kínba fúlt gyönyört,
Mely annyiszor gyötört.
Hiába, hasztalan!
Ifjúság és remény
Örökre veszve van
Az évek tengerén:
Remélni oly nehéz
A kornak alkonyán,
S szeretni tilt az ész
Letűnt remény után.

A költemény három körmondatból áll. Lényegét talán Tóth Dezső szavaival foglalhatjuk össze legszebben: „Benne egy 39 éves férfi megzavart nyugalma talált kifejezést, három mondatában az emlékezéssel átszótt belétörődés, a felébredt szerelem újra megcsillanó örömei, végül mégis a belátás lángot kilobbantó rezignációja megrázó lélektani-lírai hitelességgel követik egymást: a szív nyugodt, feldobogó, majd elhalkuló ritmusán fogant e legszebb szerelmi elégia belső hullámozása” (Vörösmarty Mihály. Irodalomtörténeti Könyvtár. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957. 301—2).

Zolnai Béla szembeállítja a klasszikus és a barokk körmondatot a romantikus mondat típust, amelyet ő tirádának nevez. Pontosan meghatározza, hogy mit jelöl a tiráda műszóval: a nyitott szerkezetű, végtelenbe mutató mellérendelt mondatkomplexumot. De talán helyes lesz idézni e szembeállítást: „A klasszikus stilisztika uralkodik az anyagán, fölülről nézi és rendezi a mondatokat: a romantikus író együtt fejlődik az anyagával, benne él és maga sem tudja, hova vezeti őt a lelkesülés ösztöne, a saját pátosza, önmagából új és új tüzet élesztő lendülete. A körmondatszerkesztő stílus a gondolatok labirintusainak útvesztőjében kanyarog, ügyelve, hogy el ne vesszen a kivezető fonál: a romantikus tiráda áttöri a falakat és aztán korlátlanul rohan tovább, cél és vég nélkül. Az egyik típus: megnyugvás a befejezettségben; a másik: örök keresés, nyugtalansága a soha ki nem elégülő emóciónak, nem szabályos menetelés, hanem bravúros galopp” (Körmondat és tiráda. Minerva, 1929.).

Vörösmarty versének mondatai nem „törik át a falakat”, de az első mondatban a romantikus „lelkesülés ösztöne” egyre jobban feszíti a mondat határokat: a gerincet alkotó főmondat ritmikusan ismétlődő időhatározóit („Túl ifjúságomon, Túl égő vágyimon ... Túl a reményeken ... Túl a szív életén”) egyre távolabb vetik egymástól a mind jobban bővülő mellékmondatok; az első és a második időhatározó közt még nincs semmi elválasztó elem, a második és a harmadik közé egy két sort kitevő (állítmányból, alanyból, mód- és helyhatározóból álló) jelzői mellékmondat ékelődik be, a harmadik és a negyedik időhatározó közt egy tovább tárgult, három vessort kitevő (állítmányból, birtokos jelzős alanyból, módhatározóból, tulajdonságjelzős tárgy- ból álló) jelzői mellékmondat jelenik meg; a negyedik időhatározó után jön a főmondat módhatározóval bővített állítmánya („Nyugodtan éldelém”), de az állítmány és a két jelzővel bővített tárgy közé ismét beiktat egy, a tárgyhöz kapcsolódó jelzői mellékmondatot („Mit sors s az ész adott”), mintha csak nem tudná vagy nem akarná befejezni ezt a nyugodtság korát idéző mondatot.

E lírai expozíció tehát az ifjúság viharain túljutott, megállapodott férfi lelkivilágát festi egyetlen mondatban, melynek amplitúdója egyre tárgul a közbeiktatott mellékmondatokkal, míg végül nyugvópontonra jut a „nyugodtan éldelém ... Az őszi szép napot” szerkezetben.

Ez után az expozíció után a bonyodalom természetesen ellentétes mondatban következik. A bonyodalom ellentétes erőinek a küzdelme nem az expozícióétól merőben eltérő összetételű mondat szerkezetben mutatkozik meg: itt is egy mellékmondatokkal megszakított főmondat alkotja a gerincet: „Kivántam újlag Már eltűnt koromat; Kivántam ... bánatot, ... gyönyört”. Érdekessége a mondatnak, hogy az állítmány (kivántam) megismétlésével két ritmikus szakaszra bomlik. — A belső feszültséget az egyes szorosan kapcsolódó szintagmák érzékeltetik: az egyik tárgy a *bánatot*, s jelzője a jelzett szóval ellentétes jelentésű *édes* szó; de ellentétes vele a jelzői mellékmondata is:

„Mely annyi kéjt adott”. És ugyanilyen jelentéstani összefüggés van a másik tárgy: *gyönyört* és a hozzá fűződő jelzős szerkezet: *kínba fúlt*, valamint e tárgy és jelzői mellékmondata: „Mely annyiszor gyötört” között. De ezeket az ellentétes elemeket nemcsak nyelvtanilag kapcsolja egymáshoz, hanem a rímelés-sel is: ellentétes jelentésű elemek csengnek össze a sorok végén: *bánatot*, ... *kéjt adott*, ... *gyönyört* ... *gyötört*. Ellentmondó belső erők: a felzaklatott érzelmek és az ész feszült küzdelmét érzékelteti ez a szerkesztésmód.

Ennek a feszültségnek a levezetése kezdődik meg (mint valami elektromos kisülés) a megoldást hozó harmadik mondatot kezdő felkiáltásban. S utána mintegy az egyensúly helyreálltát jelzi a nem ellentétes, hanem egymással természetes összefüggésben álló elemek kapcsolása („ifjúság és remény”), valamint a szinte kijózanító mellérendelések. A romantikus tirádára jellemző mellérendelés e vers megoldásában, nyugvópontra jutásában jelentkezik, s nem lesz a mondanivalót végtelenbe lendítő szerkezeti forma. A belenyugvást, a belső küzdelem lezáródását még egy érdekes megoldás erősíti látszólag, a *remény* szó mindhárom mellérendelt mondatban (három különböző funkcióban) történő szerepeltetése: „...remény Örökre veszve van...”, „Remélni oly nehéz...”, „...Letűnt remény után”. De nem egyszerű ismétlődés ez a három mellérendelt mondatban. Az elsőben még az *ifjúság* szóval együtt a mondat elején áll, s ez előtérben állását jelzi még akkor is, ha ez a megállapítás róla: „örökre veszve van”. Aláhúzza ezt a következő mondat felépítése, amely a *remélni* szóval kezdődik, és nem azt közli, amit az előző mondatból (hogy mindörökre lehetetlen remélnie), hanem csak ennyit mond: „Remélni oly nehéz”. Ez nem teljes lemondás; e megállapítás a további, egyre csendesedő küzdelmet jelzi. — Az utolsó mondatban a *letűnt* jelzővel a mondat végén jelenik meg a *remény* szó, s ez azt a látszatot kelti, hogy végleg lezárult a belső küzdelem. De inkább csak fegyverszünetről van szó: „szeretni tilt az ész...”, amely most erősebb, és beletörődésre kényszeríti az érzelmeket, a reményt. A megoldás tehát inkább csak a kegyetlen ész diadalát jelzi az érzelmeken.

Szerb Antal (Az intellektuális költő. Széphalom, 1927.) a bipoláris feszültséget említi a klasszikus körmondat alapvető sajátosságának. Itt ez a bipoláris feszültség az egész vers szerkezetében érvényesül az expozícióban jelentkező „emlékezéssel átszótt beletörődés” és a megoldásban érzékeltetett „belátás lángot kilobbantó rezignációja” (Tóth D.) között mint két pólus között. Sőt a cím is jelzi ezt a feszültséget: jelzős szerkezet, amelyben a jelző és a jelzett szó között (ellentétet tartalmazó jelentésük miatt) indukálódik feszültség. Mint láttuk, a bonyodalmat jelentő második mondatban is ilyenfajta szóképek jelzik a feszültséget, s ezek jellegzetesen a romantikus alkat kifejezői Vörösmartynál. Ezekhez hasonló kifejezési formákra minduntalan rábukkanunk műveiben. Csak néhány példát említek:

Még egyszer, szerelem!
Érezzem lángodat,
Még egyszer édesen
Gyöttrő hatalmadat.

(A szerelemhez)

Édesen a keserűt, keserűen mondod az édest:
Oh keser-édes lány! gyötrelmem a te neved.

(A csalfa lány)

Szerelmet énekeltek,
Szegény, szegény fiúk ti,
Pityergő, hős szerelmet,
Szerencsés, bús szerelmet,
Anakreon-szerelmet,
Újmódi, ó szerelmet...

(A hivatlan dalosok)

E kis elemzéssel tehát Vörösmarty nyelvének két romantikus vonását találtuk meg. Az egyik: a gazdag képzelet és a szenvedélyes érzelmek által elindított képek egyre jobban feszítik a mondathatárokat. A mondatok azonban mégis zártak, mindig nyugvópontra jutnak (ebben térnek el a Zolnai Béla által elemzett tirádától; s talán ezért nem is tesz említést Zolnai e tanulmányában Vörösmarty mondatairól).

A másik: szóképeinek nyelvi szerkezete is jelzi a romantikus költő szélsőséges érzelem- és gondolatvilágát azzal, hogy egy-egy szintagmában sokszor egészen ellentétes elemeket kapcsol össze.

Orosz Sándor

Beszéd és valószínűség

1. Még ha nem sejtjük is, hogy miről szól a könyv, melyet felnyitunk — csak annyit tudunk, hogy magyarul írták —, meg tudjuk „jósolni”, hogy a következő tíz lapján az *e* lesz a leggyakoribb hang, sőt azt is tudjuk, hogy 1000 hangra mintegy 110 *e*, 47 *i*, 58 *l*, 8 *p* é. i. t. esik majd, akár a fájdalommentes szülésről értekezik a szerző, akár a füves vetésforgó hátrányairól. Az ilyen „jóslások”, mint a sikeres jóslások általában, hatalmas és változatos anyag statisztikai feldolgozásán alapulnak. A hangstatisztikusok még pontosabb, aprólékosabb jóslatokra is képesek. Meg tudják mondani például, hogy mi a valószínűsége annak, hogy zárhang után magánhangzó, réshang vagy újabb zárhang következik, tudják hogy a *fr* hangcsoport előfordulása lényegesen valószínűbb szavak elején, mint szavak végén, hogy ezer szótag közül mintegy 420 mássalhangzóval kezdődik és végződik (CVC típus, C = consonans, mássalhangzó, V = vokális, magánhangzó), mintegy 320 lesz a mássalhangzóval kezdődő nyílt szótagok száma (CV típus), mintegy 100 a magánhangzóval kezdődő zárt szótagoké (VC típus) é. i. t.¹

A jóslás érdekes tudomány, csak az a kérdés, hogy kit érdekel, kit érint az egyes beszédhangok előfordulásának várható gyakorisága. A Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatát senki sem kérdezte még meg, tudtommal, hogy előreláthatólag hány *ü* és hány *ty* fordul majd elő Veres Péter készülő regényében vagy Szepesi vasárnapi sportközvetítésében. Éppen ezért talán kissé meglepő az a kétségbevonhatatlan tény, hogy a hangok, hangkapcsolatok előfordulási valószínűsége kivétel nélkül mindenkit foglalkoztat, s hogy az „egyszerű ember” ősi idők óta berendezkedett már a hangstatisztikázásra, mégpedig ennek is a legmodernebb válfajára, az egyes hangok *k ö v e t k e z é s i* *v a l ó s z í n ű s é g e* *n e k* automatikus meghatározására.

Az utóbbi évtized folyamán — részben gyakorlati célok érdekében — előtérbe került a beszédhangok gépi felismerésének kérdése. Angliában a magyar származású Peter Denes szerkesztett D. B. Fry professzorral egy ilyen automatikus *b e s z é d h a n g*-*f e l i s m e r ő* készüléket.² A készülék a bemenetéhez vezérelt köznyelvi angol beszédet elektronikus berendezés segítségével feldolgozza és kimeneténél fonetikai átírásban adja vissza. A készülék gyakorlati jelentősége minimális. Bármely angol gépírónő rövid idő alatt kiképezhető erre a feladatra, és sokkal olcsóbban látja el. Annál nagyobb a készülék elméleti jelentősége. Nyilvánvaló, hogy a készüléknek meg kell oldania azt a bonyolult feladatot, amit mi oldunk meg akkor, amikor a konkrét beszédhangok végtelen sokféleségét 30–40 nyelvi hangra redukáljuk.

Nem oldható meg ez a feladat például úgy, ahogyan ezt a legtermészetesebbnek éreznénk: a gép memóriájában elhelyezett hangszíntípusok, *a*-típusú, *t*-típusú hangspektrum segítségével. Megoldhatatlanná teszik ezt az egyes hangtípusok realizációjánál tapasztalható messzemenő átfedések. Kiderült, hogy a hangfelismerés igen magas „selejt.

¹ Vö. Vértés Edit: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. NyK. 56 (1954.): 215.

² D. B. Fry—P. Denes: An Analogue of the Speech Recognition Process, National Physical Laboratory Teddington. Paper 3.

szintje” csak akkor csökkenthető, ha fizikai ismérveken kívül a gép az egyes hangok, hangcsoportok előfordulásának valószínűségét is tekintetbe veszi.

Hogy nemcsak a beszédfelismerő készülék számol a hangok következési valószínűségével, hanem az ember is, arról könnyen meggyőződhetünk, amikor „zajos csatornán” át érintkezünk egymással, például villamoson. Ilyenkor a mondatokat sokkal jobban megértjük, mint a rövid szavakat. Különösen alkalmas ilyen kísérletekre a budapesti telefon. Látszólag remekül meg tudjuk különböztetni a *pap*-ot a *tat*-tól, a *só*-t a *szó*-tól, de amint egy ritkább vezetéknevet akarunk közölni, kitűnik, hogy akármilyen pontosan ejtjük is az egyes hangokat, nem jön létre megértés. Kénytelenek vagyunk kontextust teremteni: „Nem, nem *s* mint Sándor, *sz*, mint Szerén.” Nyilván a szövegösszefüggés, tehát az egyes hangok várhatósága, valószínűsége alapján döntöttük el, hogy az „erről . . . ó sem lehet” vagy a „ . . . eget ütött a fejébe” mondatban a bizonytalan hang *sz* volt. A beszédközpontunkban dolgozó automata a másodperc tört része alatt felveti és elveti az akusztikai szempontból lehetséges, de valószínűtlen hangokat (*s? f? h? . . .*) s végül kiköt a legvalószínűbbnél. Az ilyen, rendszerint tudatelőttés próbálgatásról akkor értesülünk csak, ha az automatikus statisztikai vizsgálatok nem végződnek kielégítő eredménnyel, és az automatikus központ irányítója a tudathoz kénytelen további utasításért fordulni.

Krúdy Aranybányáját hallgatva közepes minőségű magnetofonfelvételtől, elakadtunk az egyik hangcsoportnál: „És hány éves a gyermeke?” Mire az asszony: „ . . . maholnap 24 éves”. A tudatelőttés analízátor kénytelen volt üresen hagyni az első hangszakaszt. Sokszoros lehallgatás során a következő javaslatok merültek fel: *mátul*, *mától*, *Maril*, *Máté*. „*Mátul* maholnap . . .”, talán valamilyen különös archaizálás? *Maril* esetleg Márta előkelően németesített változata?? *Máté* valószínűbb lett volna, de hiányzott belőle a lehallgatás során elég tisztán kivett *l* hang. Végül egy, orrhangú, *László* mellett kötöttünk ki. Kitűnik ebből, hogy akusztikai szinten csak az *d* és a második *l* volt világosan kivehető.

2. A fenti példákból egyúttal az is kiderül, hogy a hangok felismerésekor az egyes hangok, hangcsoportok gyakoriságán kívül más tényezőkkel is számolunk. Ha egy szövegszerkesztő automata nem „ismer” egyebet, mint az egyes hangcsoportok következési valószínűségét, akkor legfeljebb olyan szövegeket állíthat elő, mint amilyen a — valóban automatikus úton előállított — mai műalkotmányok (az automatikus költészet, a „poésie experimentale”) őse, Karinthy halandzsza költészete:

(Kuruckori verettel:)

Huj, kozmabég, huj, kereki!
 Vatykos csuhászok vereki!
 Dengelegi! . . .
 (Refrén) Ne mánd, ne mánd a vereszt!

(Szimbolista stílusban:)

A pő, ha engemély kimár —
 De mindegegy, ha vildagár . . .
 . . . mer engemély minder bagúl
 mint vilgaban a béhahúr! . . .

(Heuréka. Budapest 1927. 153—7.)

Karinthy Frigyes halandzsája a magyar beszédhangok következési valószínűségének ösztönös számbavételén alapul. Zseniális szimulatív kísérlet „magyar” szövegek automatikus előállítására. (Az információelmélet megalapítója, az angol Shannon jóval

később állított elő automatikusan „angol” szövegeket, melyek azonban szépségben messze elmaradnak Karinthy „kuruckori” vagy „szimbolista” halandzsa költeményei mögött.)

Hangstatisztika alapján csak az dönthető el, hogy a halandzsa nyelv ősmondatában („Kiszera méra bávatag”) szereplő *bávatag* vagy a „kuruckori” énekben szereplő *csuhászok* sokkalta valószínűbb hangsor a magyarban, mint a *mdudu* (a szuahéliben férget jelent) vagy a *zmrzl* (a csehben *zmrzlina* fagyaltot jelent). Valószínű, akárcsak az *álmatag* vagy a *hidászok*. Ennél több nem következik a kettős és hármas hangcsoportok (digrammok és trigrammok) gyakoriságának (eloszlásának) vizsgálatából. A rossz magnetofonfelvételt lehallgató nyelvésznek vagy a pesti telefonálónak ennél többet kell tudnia ahhoz, hogy felfogja azt, amit hall. A rosszul hallható hangok kikövetkeztetését megkönnyíti a szókészlet véges volta is. Az a tény, hogy az *álmatag*, a *hidászok*, a *mától*, a *Máté*, a *László*, a *szó*, a *szeg* létező magyar szavak, a *bávatag* azonban nem (a *csuhászok* is csak potenciálisan magyar szó legfeljebb).

De létező magyar szó a *jó* is, mégsem jut eszünkbe, hogy az „erről . . . ó sem lehet” mondatban a rosszul érthető, vagyis hiányzó hangot *j*-vel pótoljuk. Egyszerűen azért nem, mivel a szavaknál nem kevésbé nyelvhez kötött szerkesztési szabályok ezt a lehetőséget eleve kizárják. A szókészlet elemei csak bizonyos meghatározott rendben következhetnek a beszédben. Ez a körülmény még szorosabbra vonja a lehetőségek határát.

A választások köre a valóságban még ennél is sokkalta szűkebb. Habozás nélkül elvetjük az „erről ó sem lehet” vagy „leget ütött a fejébe” szöveg helyesbítést, mivel a mondat így értelmetlen volna. Más szóval: semmiféle reális (vagy képzelt) helyzetnek sem lehetne nyelvi kifejezése.

A korrektív félreolvasás is a globális — az egészből kiinduló — értelmezésen alapul. Azért olyan nehéz dolog a sajtóhibákra ráakadni, azért siklik el még a tanár szeme is gyakran a gyerekek helyesírási hibái felett, mivel a szavakat nem hangonként, nem betűnként ismerjük fel. Olykor nemcsak a hibákat korrigáljuk értelemszerűen, a valószínűség szerint, hanem a helyes szöveget is. A helyzetnek, a várakozásunknak megfelelően „igazítjuk ki”. (Egy kollégám az állatkerti séta vége felé az elefánt és a víziló csarnoka közelében egy VENDEGLŐ felírást vélt felfedezni, és csak akkor jött rá a tévedésre, amikor nem tudta a vendéglovat a patások családjában elhelyezni.)

3. Említetlen maradt egy további, nem kevésbé lényeges tényező. Mindaddig abból a feltevésből indultunk ki, hogy amikor közölni akarjuk gondolatainkat, szabadon válogatunk a szókészletben, és csak arra kell vigyáznunk, hogy a gondolatainkat leg-hívebben tükröző értelmes elemeket (morfémákat) a nyelv szabályainak megfelelően szerkesszük mondattá. Ez azonban csak igen durva megközelítése a valóságnak. A szó nem szabad eleme a beszédnek.

Világosan kiténik ez, ha meghatározzuk az egyes hangok *h í r é r t é k é t*.

Ezt a hihetetlennek látszó műveletet ma már játszva meg tudjuk oldani Shannon elméletére támaszkodva.¹ Pontosabban: csak játszva — egy régi játék felelevenítésével — oldható meg a feladat. Az információelmélet szerint valamilyen (véges jelkészletből kikerülő) jel hírértéke annál nagyobb, minél nehezebb a jelet kitalálni. Világos, hogy a két jelből („ti”-ből és „tá”-ból) álló morzeközlemény esetében egyetlen kérdéssel tisztázható a dolog: ha nem rövid, akkor hosszú. Ha kínai írásjeleken alapul a közlemény, akkor nem két, hanem tízezer vagylagos lehetőséggel állunk szemben. Shannon a jel hírértékét a lehetséges alternatívák számából kiindulva határozza meg: a jel hírértéke a vagylagos lehetőségek (kettős alapú) logaritmusával egyenlő.

¹ C. G. Shannon: Prediction and entropy of printed English: Bell System Tech. J. 30 (1950.): 50.

Tíz évvel ezelőtt a következő társasjátékot játszottuk vasárnaponként. Elővetünk egy újságcikket, és a következő formában tettük próbára a társaság tagjainak jósló készségét: Megadtuk valamelyik cikk legelső betűjét és utána felszólítottuk az első „alanyt”, hogy találja ki a következő hangot. Ha nem találta el, ezt a hangot is közöltük vele. Így haladtunk tovább hangról hangra, mondatról mondatra. Eleinte nehezebb volt a játékos dolga, azután fokról fokra könnyebbé vált. Évek múlva tudtuk csak meg, hogy Shannon lényegében hasonló játék segítségével határozta meg angol szövegek hírértékét.¹ Mi nem jutottunk ilyen korszakalkotó eredményekre, így is világossá és elég pontosan meghatározhatóvá vált azonban az egyes szavak közötti kisebb-nagyobb fokú kohézió.² A már említett játékszabályok szerint hangról hangra haladva kitaláltattunk egy két lány között lefolyt beszélgetést 20 kísérleti alannyal.

Várható volt, hogy az egyes fonémák hírértéke általában csökkenő tendenciát mutat a mondat folyamán (ezt D. B. Fry is megállapítja egyik cikkében). A mi beszélgetésfelvételünk találgatásakor a mondat első felében az egyes fonémákat átlagosan 8 (pontosabban 8,3) esetben kellett megadni 20 esetből, a mondat második felében csak 4 (pontosabban 4,4) esetben. Tehát mintegy kétszer olyan könnyű dolguk volt a játékosoknak, amikor a mondat második felére került a sor.

Az sem meglepő, hogy a mondat elemeinek hírértéke fordítva arányos a mondat hosszával (vö. 1. táblázat).

A szavak száma	Megadott fonémák száma százalékban
1—5	35,5
6—10	31,2
11—15	22,6

1. táblázat

A „hírérték-szint” emelkedése	morféma-határ után	szóhatár után	mondat-határ után
%-ban	11,0	59,8	97,6

2. táblázat

Érdekesebb talán, hogy a fonémák hírértéke nem csökken egyenletesen. Közben-közben meg-emelkedik, s ez az emelkedés csaknem szabályszerűen morfé-mák, szavak, mondatok határánál következik be. Az emelkedés a legkisebb a morfémahatárnál, legnagyobb a mondatok elején (vö. 2. táblázat és ¹1. ábra).

¹ Prediction and entropy. Vö. e cikk előző jegyzetével.

² A hang és szó hírértéke a költői nyelvben. NyK. 62 (1960.): 73—100.

Emelkedhet a hírérték természetesen morfémán belül is (*szer-vezete, ha-ngzik*), amikor a hallgató az első fonémák után egy (abban az összefüggésben) gyakoribb szóra számított.

Ezek a kivételek viszonylag ritkák, nem tipikusak, nem tömörülnek jól kitapintható törvényszerűségek köré. Tanulságosabbak azok az esetek, amikor szóhatár ellenére nem emelkedik, vagy a szokottnál (59,8%) lényegesen kisebb mértékben emelkedik a fonémák hírértéke: „Irtó örülök, hogy...”, „Hát olyan régen láttalak...”, „ezt el is vártam tőled”, „ezt nem is tudom elképzelni”, „hogy őszinte legyek”, „még erre

1. ábra: Két lány között lefolyt beszélgetés egyik mondata. Az egyes hangok feletti oszlop magassága a hang hírértékével arányos. Az értékeket 20 kísérleti alannal végzett „bar-kochba” játék alapján nyertük. Ha a hang feletti oszlop eléri a 20-as szintet, ez azt jelenti, hogy mind a 20 kísérleti alannak meg kellett mondanunk, melyik hang szerepelt a mondatnak e helyén. Ha az „oszlop” magassága 0, akkor mindenki magától rájött erre a szövegösszefüggés alapján. A „hírértékszint” általában emelkedik a lexikális egységek határánál.

sem volt időm”, „iparkodnak megjavítani munkájukat”, „hibák és hiányosságok”, „még szorosabbra kell fűznünk a népeink közötti barátság szálait”.

Voltaképpen olyan kivételekről van szó, melyek erősítik a szabályt. A hírérték emelkedése feltehetőleg azért nem jelzi itt a lexikális határokat, mivel ezek a határok a beszédben elmosódtak, alkalmi beszédegységek jöttek létre. A fordító ösztönösen számol az elemek közötti kohézióval, a kis vagy nagy átmenet valószínűségével és ennek nyelvi szerepével. A kis hírértékkel rendelkező hasonlatokat, jelzőket, határozókat a megfelelő hírértékkel bíró magyar hasonlattal helyettesíti, tekintet nélkül a hasonlatok, jelzők, határozók (eredeti) jelentésére. A *Je regrette vivement de vous avoir fait de la peine* szó szerinti fordítása — „Élénken sajnálom, hogy szomorúságot okoztam önnek” — csak iskolai dolgozatokban szerepelhetne (vagy század eleji fordításokban). Eszébe sem jutna a fordítónak, hogy azt írja, hogy „valaki úgy iszik, mint egy lengyel” (*boit comme un polonais*) vagy „úgy iszik, mint a lyuk” (*boit comme un trou*). A fordító a lengyel-t, a lyuk-at habozás nélkül felesereséli a *kefekötő*-vel. Nem törődik vele, hogy a két hasonlat tartalmilag tökéletesen eltér, s beéri azzal, hogy a magyar hasonlat következési valószínűség szempontjából megfelel a franciának. Egészen másképp jár el a fordító, amikor a jelző, a határozó vagy a hasonlat kötetlen, következési valószínűsége csekély vagy nem nagyobb az átlagnál, amikor például Verlaine jelzőiről vagy József Attila hasonlatairól van szó.

Meg lehetne és meg kellene határozni a kötött jelzők, határozók, hasonlatok kötettségének a fokát. Erre egyaránt szüksége lenne a fordítónak és a nyelvet tanulónak. De szükség van erre már csak azért is, mivel ez a mennyiségi tényező, ez a kopási index éppen olyan lényeges tényezője a nyelvnek, mint a szavak jelentése a kötetlen szerkezetekben.

Ha a jelzett szót egy naprendszer központjának tekintjük, azt mondhatjuk, hogy a kötött jelzők bolygókként keringnek e körül a központ körül. A központ közelében kering egy-két igen gyakori jelző, egy külsőbb körben a valamivel ritkábbak é. i. t. A modell szerint a jelző gyakorisága fordítva arányos a központtól való távolságával, azaz kötetlenségével, önállóságával, s egyenes arányban áll a jelző hírtékével. A gyakorisági index megállapításához igen nagy terjedelmű és változatos szövegek feldolgozására lenne szükség. Ezt csak gépi úton lehetne megoldani. Addig is áthidalhatók a nehézségek: elektronikus agy helyett az emberi agyra támaszkodhatunk. Bátran kiindulhatunk abból, hogy a gyakrabban hallott jelző általában könnyebben jut az ember eszébe a jelzett szó hallatán. Az egyéni élmények szerepe elhalványul, ha kellő számú kísérleti alannal végezzük a vizsgálatot.

Kísérletképpen harminc különböző foglalkozású — többségükben értelmiségi —, mindkét nembeli felnőttet szólítottunk fel, hogy mondják meg, milyen jelző, illetőleg határozó jut eszükbe bizonyos főnevekhez, igékhez. A *kés* szó jelzői között harmincszor — tehát minden esetben — szerepelt az *éles*. Több mint tízszer szerepelt a *hegyes*, a *hosszú*, az *élelen*, a *nagy*. Ha egy vagy két nagyságrenddel több kísérlet alapján jutottunk volna erre az eredményre, azt mondhatnánk, hogy a *kés* szemantikai rendszerében az *éles* jelző kering a legkisebb sugarú körben a *kés* körül, s szinte kéretlenül felmerül a tudatunkban a *kés* szó hallatán. Tisztázandó lenne, vajon ez a hírtékvesztesség levon-e valamit az *éles kés* éléből. A *homály* szó körül a *sötét*, a *sűrű*, a *ködös*, az *esti* jelző keringett körülbelül egyforma távolságban. A *hőség* leggyakoribb jelzői közt szerepelt a *tikkasztó*, *kibírtatatlán*, *nagy*, *elviselhetetlen*, *borzasztó*, *fullasztó*. A *sajnálom* igét a *rettenetesen*, *őszintén*, *igazán*, *szívből*, *nagyon* határozó kísérte leggyakrabban.

Bizonyos szócsoportokat sokszor kizárólag a szavak között levő nagyobb következési valószínűség különböztet meg ugyanattól a kötetlen szócsoporttól. Ha azt mondom, hogy: *Szeretném most már tudni, hogy ez a dolog igaz vagy nem igaz*, a szavak közötti kohézió foka normálisnak mondható, minden szónak megvan a maga viszonylagos önállósága. Más a helyzet, amikor Ödön bácsi azt mondja az unokaöccsének: „Na ugye hozott neked bambit az Ödön bácsi, *igaz vagy nem igaz?*” Ezúttal az utóbbi szavak viszonylagos önállósága, hírtéke erősen csökkent. Néha egy mondaton belül fordul elő ugyanannak a szócsoportnak kötött és kötetlen változata: „*Megmondom őszintén*, hogy engem nem zavar, ha a gyerek *őszintén megmondja*, hogy megette a gyulait.” „Na mindegy” — mondta egy idősebb hölgy a barátnőjének az 56-os villamosra felszállva; „Nem mindegy, de mindegy” — tette hozzá azután. Vagy: „Ronda dög, de szép vagy” — mondta a lányom nemrég fekete macskánknak, amikor a macska egy kecses mozdulattal megkarmolta a karját.

Nem bírálандó egyéni jelenségekről van szó. Ellenkezőleg: azt akarom hangsúlyozni, hogy a jelek hírtékének erős redukciója a köznapi beszéd jellegzetes vonása. És ezzel számolnunk kell a beszéd leírásakor. Számolnunk kell azzal, hogy a hétköznapi érintkezés folyamán beszédünket javarészt többé-kevésbé kötött formulák alkotják, hogy a villamoson szenvedélyesen vitatkozók egy megíratlan szövegkönyv szerepeit recitálják (a variációs lehetőségek minimálisak), hogy a táskával belépő gyerek látása a nagyszülők többségéből automatikusan kiváltja a *Na, mi volt az iskolában?* mondatot é. i. t.

Ezek a banális, mindennapi jelenségek súlyos nyelvelméleti kérdéseket vetnek fel. Már azt sem könnyű meghatározni, hogy a nyelvtudománynak melyik ágában kellene foglalkoznunk a kötött és kötetlen szócsoportok közötti különbséggel. Voltaképpen nem lexikális kérdésről van szó. A kötött szócsoportokban is iskolát jelent az *iskola*, a kocsiközépet jelenti a *kocsi közepe*, amely még „egészen üres”, vagy ahol „táncolni lehet”. Még csak azt sem vállalhatja az értelmező szótár, hogy valamiképpen regisztr-

rálja, hogy ilyenkor a kocsi belseje nem a fizikában használatos értelmében üres. Még kevésbé vállalhatja a kérdés tárgyalását a leíró nyelvtan. Esetleg a stilisztikát ajánlhatná valaki. De ez egyértelmű azzal, hogy nem tudjuk, voltaképpen hol is keressük a megoldást.

Úgy gondolom, hogy nem boldogulunk ezzel a nagyon is nyelvi problémával, amíg a nyelvi kódot a szótárra és nyelvtanra redukáljuk. Egy új paraméter (összefüggések megállapítására szolgáló fogalom) bevezetését szeretném javasolni, mely névleg már régóta szerepel a behaviorista nyelvtudományi munkákban. Ez a javasolt új paraméter a helyzet, mellyel azonban — véleményem szerint — nem helyettesíteni kellene a jelentés fogalmát, hanem kiegészíteni. Abból a feltevésből indulhatnánk ki, hogy egy adott helyzetben valójában jóval kevesebb mondatnak van számottevő valószínűsége, mint ahányat a nyelv szótári és szerkesztési szabályai — tehát az, amit ma nyelvi kódoknak hívunk — megengednének. Minél gyakoribb, tipikusabb a helyzet, annál kisebb az adott helyzetben valóban elhangzó mondatoknak a száma. A valószínű mondatok számának csökkenésével minőségi változás jár együtt. A tipikus helyzetekben elhangzó tipikus mondatok jelentése fokozatosan elhalványul, és előtérbe lép a puszta helyzet. A mondatok előbb-utóbb a helyzet közvetlen függvényeivé válnak, egyszerűen magát a helyzetet „jelentik”. Gondoljunk a köszönésre, az üdvözlő formulákra és így tovább. Minél gyakoribbá válik találkozások alkalmával a *Hogy vagy?* mondat, annál inkább elveszíti voltaképpen tartalmát. (Ma már nyugodtan egyszerű *Köszönöm*-mel felelhetünk rá. Keveseknek tűnik fel, hogy nem feleltünk a kérdésre, hiszen nem is annak szánták.)

Ismét a fordító transzformációs gyakorlatából tudni, hogy az ilyen mondatoknak a helyértéke a döntő, nem pedig a névértéke. Nem a szavak jelentése szerint fordítjuk őket, hanem aszerint, hogy a megfelelő helyzetben mit mondanának nálunk. Gyenge fordító az, aki mindannyiszor *Asszonyom*-ot ír, valahányszor a franciában *Madame* áll, mivel a magyarban távolról sem kötelező az *Uram* és *Asszonyom* állandó ismétlése udvarias beszélgetésben. Ha a francia regényben valaki azt mondja a telefonba: *Ne quittez pas l'appareil*, a regény valóban hű fordításában ugyanez a szereplő ilyesmit mondhat csak: *Azonnal hívom* vagy *Egy perc türelmet kérek* vagy *Tessék egy pillanattig várni* vagy *Mindjárt megnézem*. A látszólag hű fordítás — *Ne hagyja el a készüléket* — helytelen, jöllehet a mondat sem grammatikai, sem lexikális szempontból nem kifogásolható. Pusztán azért helytelen, mivel az adott helyzetben nálunk ezt nem mondják.

A szavak jelentése szempontjából megfelelő, de a helyzetből kiindulva hibás fordítások esetlenül hatnak, legjobb esetben pedig félrevezetők. Félrevezetők, amikor a fordított mondat elhangozhatna nálunk is, de más helyzetben. Magyarországon is elhangzott nemegyszer, és elhangzik talán ma is, hogy: *Sajnálom, Asszonyom, hogy tegnap délután nem volt a koncerten*, vagy: *Jó napot, asszonyom!* Az ilyen mondat alapján azonban teljesen téves képet alkot az olvasó a szereplőkről. Pedáns, modoros idősebb urat képzelünk magunk elé, holott a francia regényekben ezt egy rokonszenves fiatalember is mondhatta. A francia és magyar mondat formája azonos, azonos a mondat jelentése is a szó hagyományos értelmében, de merőben eltér a két mondat a beszédhelyzet szempontjából. A helyzet szerint *csak homonimek*. Ez a homonimia rendkívül gyakori és a diszkrét leiterjakaboknak kiapadhatatlan forrása.

Az ilyen szélsőséges esetekben világos, hogy a helyzet határozza meg a nyelvi forma értékét. Azt is mondhatnánk, hogy a mondat funkciója ilyenkor abszorbeálja a szavak jelentését. Akkor van leginkább szükség a fordító finom ösztönére, amikor a szavak jelentése nem hanyagolható el ugyan, de a helyzethez kötöttség is nyilvánvaló. Úgy hiszem, hogy ez a kettősség a mindennapi beszédben elhangzó mondatok java részére áll. (Mint fordító legalábbis ezt tapasztaltam.) Joggal

várhatja el a fordító, hogy a nyelvészek szótáron és nyelvtanon kívül ellátják majd előbb-utóbb egy helyzetszótárral (elméletileg jól megalapozott mondatszótárral).¹

4. Az itt elmondottak nem vonatkoztathatók egyaránt mindenfajta szövegre. Háromféle szöveggel játszottuk legutóbb ezt az „igen-nem” játékot: egy kevésbé ismert Ady-vers („Valaki útravált belőlünk”) volt az egyik szöveg, egy újságcikk volt a másik (Népszabadság 1959. július 12. 3. lap, „Tettekkel”), a már említett két fiatal nő között lefolyt párbeszéd képviselte a spontán beszélgetéseket.

Ady „Valaki útravált belőlünk” című verséből a hangok 61%-át meg kellett adni, az újságcikk esetében elegendő volt 33%, egy két fiatal lány között lefolyt beszélgetésből csak 29%-ot kellett megadni, a beszélgetés 71%-át a kísérleti alanyok kitalálták. A fonológiai törvények és az ezeket kiegészítő eufonikus szabályszerűségek legalább olyan kategórikusan érvényesülnek a versekben, mint az újságcikkekben. A versek esetében a parallelizmus, a kötött ritmus, a rím, az alliteráció is megkönnyíti a jóslást. Ennek alapján jutott R. Abernathy, a Massachusetts Inst. of Technology munkatársa, arra a következtetésre, hogy a költői nyelvet további szabályok bevezetése következtében fokozódó redundancia különbözteti meg a nem költői szövegektől.² Hogy további szabályok ellenére nagyobbak bizonyul a költői szövegek hírértéke, ennek oka csak a morfémák, szavak használatának nagyobb kötetlenségében kereshetjük. Nem nehéz kitalálnia hiányzó jelzőt egy olyan mondatban, mint: „A vita során . . . erővel tört ki a kívánság . . .” (= „*elemi erővel*”); vagy azt, hogy milyen kétszótagú, *s*-sel kezdődő jelző kíséri a *tévedés* szót („*súlyos tévedés*”). Lényegesen nehezebb kitalálni egy három szótagú, *sz*-szel kezdődő jelzőjét ugyanennek a *tévedés* szónak. 10 résztvevő közül 5 csak az ötödik betű megadása után találta ki a *szerető tévedés* szintagmát, mely József Attila „Alkalmi vers”-ében szerepel. Szerkezeti síkon is kötetlenebb a költői szöveg, bár itt már kisebbek a különbségek.

Nyitva hagyom ezúttal a legérdekesebb kérdést: hogyan következik a költemény funkciójából elemeinek nagyobb hírértéke (vö. NyK. 62 [1960.]: 73—100). Számunkra most az a lényeges, hogy a következési valószínűség foka jellemző sajátossága a különféle műfajoknak.

5. Az egyes nyelvi elemek — hangok, szavak, szerkezetek — gyakorisága nemcsak nyelvenként tér el. Kisebb, de számottevő eltérések jellemezhetik a köznyelv különféle rétegeit, az egyes műfajokat, stílusirányokat, jellemzők lehetnek egyes szerzőkre is. A nyelvi elemek sajátos (az átlagostól eltérő) gyakorisági eloszlása, mennyiségi arca annak — a régebben megfoghatatlannak hitt valaminek —, amit stílusnak nevezünk.

Világos, hogy más szavak lépnek előtérbe a parlamenti beszédekben, mint Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” című verskötetében, és megint mások egy termodinamikai szakkönyvben. Ebből az elgondolásból kiindulva kísérlik meg a kibernetikusok a könyvek katalogizálásának, tudományos cikkek kivonatolásának teljes gépesítését. A gépi könyvtáros vagy a kivonatológép „memóriájában” őrzi az egyes szavak köznyelvi (átlagos) gyakorisági mutatóját. Ha ehhez a köznyelvi átlaghoz képest kiemelkedően gyakori a

¹ A gyakorlat itt is, mint sok más dologban, megelőzte az elméletet. A kétnyelvű nagy szótárak gazdag frazeológiai gyűjteménye gyakran azonos helyzetekben elhangzó — helyértékük szerint azonos, névértékük szerint eltérő — mondatokat állít szembe egymással. A helyzetszótár hiányát pótolják a Little Londoner és társai, s a több száz éve létező két- vagy több nyelvű társalgási zsebkönyvek.

² Elméletét az 1960-ban Varsóban rendezett „Költői nyelv”-konferencián fejtette ki (Poetics. Warszawa, 1961. 563—9).

nyelv és a *nyelv*-vel kezdődő összetett szó (*nyelveredet, nyelvrokonság, nyelvtudás* é. i. t.), a szakozógép habozás nélkül besorolja a könyvet a nyelvvel foglalkozó munkák közé. Ha a gyakori szavak között szerepel ezen kívül a *szókincs, kölcsönszó, jövevényszó, alapszó, eredet* é. i. t., a gép még pontosabban körül tudja határolni a mű tárgyát. A kurzívaan szedett szavakat számlálva kiderítheti a szakozógép azt is, hogy a magyar szókincs eredetéről, kialakulásáról van-e szó, vagy valamelyik más nyelvről.

Ha — a hasonló elvek alapján működő — kivonatológép azokat a mondatokat emeli ki a tanulmányból, melyekben a köznyelvi átlaghoz képest gyakori (szóval a ritkán gyakori) szavak szerepelnek, esetleg többedmagukkal, akkor egy többé-kevésbé részletes kivonathoz jutunk. Az 1962-i budapesti nyelvészkonferencián Szalai Sándor akadémikus egy olyan szellemes eljárást mutatott be, melynek alapján a gép ezt a feladatot a köznyelvi szógyakoriság ismerete nélkül is meg tudja oldani. Ezzel az eljárással kivonatot készített több tanulmányból, egyebek között Kalmár László akadémikus előadásából. Kalmár László hozzászólásában kijelentette, hogy ő is azt a négy mondatot választotta volna ki szövegéből kivonat céljára, melyet a „gép” választott ki a szimulatív kísérlet során.

Paul Guiraud francia nyelvész egyes francia költők „kulcsszavainak” listáját állította össze. Nem érdektelen az irodalomtörténészek számára, hogy Mallarmé szólistáján egyebek közt a következők szerepelnek: *vierge* 'szűz', *blanc* 'fehér', *froid* 'hideg', *aile* 'szárny', *ciel* 'ég', *jadis* 'hajdan', *ombre* 'árnyék', *szellem*, *soeur* 'nővér'.¹ (Mallarmé öt éves korában veszítette el az anyját, gimnáziumi éveiben a nővérét, egyetlen hozzátartozóját, akihez anyja halála után kötődött.) Nyilvánvaló, hogy egyes szavak kiemelkedő gyakorisága nem véletlen. Úgy gondolom, hogy az ilyen kulcsszó-listák t ö r e d é k n e k tekinthetők. A lista a költő önkéntelen vallomása. A vallomást tartalmazó „mondatoknak” azonban nincsen szerkezetük, sőt a mondatok elemeit is szétszórta a véletlen.

Vizsgálhatjuk egyes költők vagy egyes műfajok jellegzetes szóeloszlását anélkül, hogy kulcsszó-jegyzékeket készítenénk. Érdekes és jellegzetes az is, hogy hány szótári szót használ az író laponként, hány új szó kerül elő a második, a harmadik lapon é. i. t. Nyilván egyre ritkábban fordulnak elő új szavak. Jellemző azonban az ilyen „fogyatkozási” (dekrementális) görbe lefutása. Papp Ferenc statisztikai vizsgálataiból tudjuk például, hogy Tatjana levelében ez a görbe meredekebben lejt, mint az Anyegin elején vagy Puskin prózájában. Ez a meredekebb lexikális fogyatkozási görbe a hétköznapi élet szóhasználatára jellemző. Puskin tehát még a szóhasználat módján keresztül is jellemzi a levél egyszerűségét, közvetlenségét.²

Az utóbbi évek folyamán készült hangstatisztikák arra az eredményre vezettek, hogy még a hangok gyakorisági eloszlásának is lehet mondanivalója. Kiderült, hogy harcias (agresszív) költeményekben viszonylag gyakoribbak a „kemény” mássalhangzók, elsősorban a *t, k, r*; a szelíd, idillikus hangúakban pedig az *m* és *l* lép előtérbe.³

Mivel a nyelvi elemek gyakorisága szerzőnként eltérő, kétes eredetű szövegek szerzőjének megállapításában nagy segítséget jelenthet a nyelvi elemek eloszlásának ismerete.

6. A nyelvtörténész számára lényegesebb ennél a nyelvi elemek g y a k o r i s á g i eloszlásának és a nyelvi változásnak a kapcsolata.

Tudjuk, hogy „ugyanazt” az *é* hangot egyesek nyíltabban, mások zártabban ejtik. Az *ágyú ú-ját*, az *épté t-jét* pedig hol hosszabban, hol rövidebben. Vannak olyan kor-

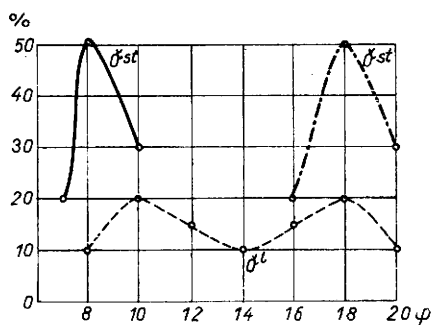
¹ Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris, 1954.

² A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. Filológiai Közöny 1961. 72 és kk.

³ A hang és szó hírtérke. NyK. 62 : 73 és k.

szakok, amikor a nyelvi hang (a fonéma) úgynevezett szabad (hangkörnyezethez nem kötött) változatai erősen eltérnek egymástól, könnyen észlelhetők — annál is inkább, mivel az egyes változatoknak sajátos „hangulati”, stilisztikus értékük van. Az *akadémia* szóban ejtett rövid *á* hang például tudálékos, finomkodó mindazok fülében, akik nem használják (azaz a túlnyomó többség számára).

Franciaországban a XVI. és XVII. század folyamán a *roi*, *roine*, *loi* stb. szóban hol *oe*-t ejtettek (pontosabban: *we*-t, mint az angol *when* szóban), hol *oa*-t (ill. *wa*-t),

2. ábra: A vízszintes tengely számai a vizsgált magánhangzók időtartamát mutatják század másodpercekben (φ). A függőleges tengely számai pedig a különböző (8, 10 é. f. t. századmásodpercenyi) időtartamú magánhangzók gyakoriságát (%). — = a rövid *o* hangok (pl. ásott) eloszlási görbéje; -.-.- = a stabil hosszú *ó* hangok (ásót) eloszlási görbéje; - - - = a labilis *ó* hangok (-tól, -ból) eloszlási görbéje. — Látjuk, hogy a „labilis”, változóban (rövidülőben) levő *ó* hangok eloszlási görbéje két púpú, az esetek két kiemelkedő érték köré tömörülnek, ellentétben a stabil magánhangzók gyakorisági eloszlásával.

hol pedig *e*-t. Az akkori grammatikusok az *oe* (*we*)-t tekintették általában a helyes ejtémódnak. Az *oa* (*wa*) közönségesnek nyilvánult, az *e* pedig finomkodó, előkelősködő ejtémódnak számított. A XVIII. században változatlanul megtaláljuk még ezeket a változatokat, csak az értékük módosult a kortársak nyilatkozatai, a grammatikusok írásai szerint. Amikor XVIII. Lajos (1824-ben) a száműzetésből visszatérve kijelentette, hogy: „C'est *moe* le *roe*” 'a király én vagyok', hívei sürgősen közölték az uralkodóval, hogy az *oe* időközben vulgáris, vidékies ejtémóddá vált. Több mint száz éve etélytárs nélkül áll ma már az *oa* (*wa*).

A hangváltozás változatok harcán keresztül zajlik le.¹ A harc mindenkori állását a változatok gyakorisági eloszlása tükrözi. Részben, sőt nagy részben a gyakoriság függvénye a hangváltozatok stilisztikus értéke. (Bár a változatok stilisztikus értéke is kihat a változás menetére. A két mozzanat dialektikus egységet alkot.)

A változatok gyakorisági eloszlása a változás vetülete a magyar hangsúlytalan, szóvégi magas nyelvállású magánhangzók (*ágyú*, *épit*, *fésű*) esetében is. Ha Magdics Klára nagy és változatos felvételtanyag alapján készült ábráira pillantunk (vö. 2. ábra), világosan látjuk, hogy a viszonylag stabil hangok időtartamának eloszlási görbéje határozottan eltér a változóban levő hangok megfelelő görbétől.² A stabil magánhangzók időtartama egy erősen kiemelkedő középtérték felé törekszik — mintegy *ce* n-

¹ Über den Verlauf des Lautwandels. Acta Ling. 6 (1956.): 173—277.

² A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK 62 (1960): 301—22.

tripetális eloszlással —, s így jól megközelíthető egy Gauss-görbével. A változó, rövidülőben levő magánhangzók időtartamának eloszlási görbéje merőben eltér ettől. Az időtartam „szórása” lényegesen szélesebb, s így a görbe sokkalta laposabb. Az időtartamok nem törekszenek a középtérték felé. Ellenkezőleg: elfelé tartanak a középtől — centrifugális tendenciát áruznak el —, s így két középpont alakul ki. A változás tehát olyan időben lejátszódó, diakronikus folyamat, mely éles vetületet hagy bármely időtlen metszeten. A változás ezek szerint nemcsak folyamat, hanem állapot is, és így nem rekeszthetjük ki (gyakran gyakorlati szempontból szükséges) önkényesség nélkül. A változás mutatója a változó elemek eloszlási képe.

Ez a tétel, úgy hiszem, nemcsak a hangváltozásra áll, hanem a nyelvi változásra is általában. A változatók harcán keresztül zajlik le a jelentéssel bíró nyelvi elemek — a lexikális és a grammatikai jellegű — morfémák alakí és tartalmi változása is.

A magyar nyelv — ez a legtöbb ember, főként az idősebbek véleménye — nem változott, legfeljebb gazdagodott az 1900-as évek óta. A nyelvészek közül is sokan osztják ezt a nézetet. És valóban, ha megjelöljük azokat a szavakat, melyek érzésünk szerint patinások, melyeket magunk talán nem irtunk volna le, az esetek többségében olyan szavakra, szóalakokra akadunk, melyek hozzátartoznak a mai szókincsünkhöz is: *ád, éretted, férfiú, halld, hűtelen, néki, reád, szégyenlenék; ama, amidőn, atya, bárminő, bohó, csélszap, dőre, élcetni, ezen* („ezen két szer”), *hírneves, igaztalanul, iskolanövendék, jövőndől, lakoma, magasztos, masírozás, miképp, nagysád, titkon* é. i. t. Ugyanez áll néhány grammatikai morfémára, például bizonyos személyragokra is: *haragudnám, lakol, szeretnők* é. i. t. Kifejezetten magánügynek látszik, melynek a nyelvi változáshoz alig van köze, ha Kiss Géza azt állítja, hogy ő ezeket az alakokat nem használta volna, hiszen bizonyára akad egy Nagy Nándor, aki viszont kijelentené, hogy ő bizony mindig *néki-t* mond és az *élcetni* szót is használja. De még az elbeszélő múltból (*gondolá, kérdé*) sem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy a tágon értelmezett, a költői szövegeket is magában foglaló, mai magyar nyelvnek nem része már. Még kevésbé a szenvedő alakokról (*emeltetett, kiterjesztetett*), különös tekintettel a hivatalos nyelvre.

Viszonylag kicsi azoknak a szavaknak, szóalakoknak, toldalékoknak a száma, melyekről habozás nélkül azt mondhatjuk, hogy nem tartoznak a mai szókincshez, a mai nyelvrendszerbe (*nyugoti, ajándok, frizőrmamzell, táncvigalom, az -and, -end* jövő-idő-jel és még néhány más szóalak, szó vagy toldalék.).

Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy az említett fenti esetekben bátran beszélhetünk nyelvi változásról. Igaz, hogy bizonyos helyzetekben némelyek ma is használják az *ád, az éretted* vagy akár a *halld* alakot. Aligha találnánk viszont a Népszava idei évfolyamában ilyen mondatot: „És most az északamerikai Egyesült Államok közmunkaminisztériuma is hivatalosan nekünk *ád* igazat” (Népszava 1900. VIII. 14., 3. lap), nem tekintve a mondat tartalmát. Elképzelhetetlen budapesti fiatal nő száján a „teéretted”, olyan fiatal nőén, mint Molnár Ferenc Jolánja, az Ördögben. Még kevésbé mondaná ma egy utcaseprő a társának, hogy: „Táti, *halld* csak, ez a vén kötélrevaló aligha nyert a lutrin” (Bródy Sándor: Egy tragédia, 17. lap). Nem mondhatná ezt a mai utcaseprő még akkor sem, ha regényben szerepelne. Nem fogadná el a színházi rovat vezetője azt a kritikát, amelyben „a nyári hangulathoz jobban illő *bohóság*”-ról írnánk (vö. Hét 1898. 1: 351, színházi rovat). Az *amidőn* mai szövegben is elképzelhető. De biztosan nem szerepel apróhirdetésekből, ilyenféle mondatba építve: „*Amidőn* ezen bevásárolt áruk együtt a tíz frt-nyi összeget meghaladják. . .” (Népszava 1900. III. 20. 4. lap). A *masírozás* szó jól elképzelhető valamilyen ízes novellában. Nem fordulhatott volna elő azonban a második világháború hadijelentéseiben (vö. „Az angol főhadiszállás tegnap este a Kaal patak mentén 15 mérföldnyi *masírozás* után elérkezett V. be”. Esti Ujság 1900. III. 13. 2. lap). Fiatal lány nem mondhatja egy másik fiatal nőnek, hogy *nagysád*, ahogyan Cinka

mondja Elzának az Ördögben („Ó, kérem, ha őszinte vagyok nagysádhoz, nagysád is lehet velem őszinte” 161. lap). A *miképp* szót is „elsüthetnénk” megfelelő kontextusban. De nem igen szerepelhetne címként a Népszavában ez a mondat: „*Miképp* harcoljunk?” (Népszava 1900. VIII. 11. 2. lap, cím).

Ugyanez áll a többi szóra, melyet az 1900-as évek napilapjaiból, regényeiből, színdarabjaiból idéztem vagy idézhetnénk.

Más esetekben az egyéni különbségek még jobban elfedik a változást. A napilapok, az irodalom, egykorú levelek tanúsága szerint az 1900-as években a legközvetlenebb hangú mondatokban is szerepelhetett a *gyermek*, a *leány*, a *reád*. Magam beszélgetésben mindig *gyerek*-et, *lány*-t, *rád*-ot mondok. Közvetlen barátaim, munkatársaim közül sem igen akad, aki a teljesebb tőalakot használná. Bizonyos vagyok abban, hogy nem egy olvasónk számára a *gyermek*, a *reád* a legkevésbé sem papirosízű.

A statisztikai vizsgálatok ilyen esetekben is eldönthetik, vajon megváltozott-e a szavak használata és ezzel a szavak stiláris értéke. Ha kiderül, hogy a *gyermek* és *gyerek*, a *leány* és *lány*, a *reád* és *rád*, az *amidőn* és *amikor*, az *élcel* és *viccel*, a *bárminő* és a *bármilyen*, a *hírneves* és *híres*, az *igaztalanul* és *igazságtalanul*, a *titkon* és *titokban* szavak előfordulási aránya egymáshoz képest lényegesen módosult az 1900-as évek óta, akkor nyelvi változással van dolgunk, melyet csak leplez az a tény, hogy ezek a szavak változatlanul egymás mellett állnak a jelentés szerint rendezett szókincsünkben, hogy mind a két (vagy több) változatot használjuk. Nagy különbség azonban, hogyha az egyik változatot egyre kevesebb helyzetben, egyre kevesebben, a másikat, ellenkezőleg, egyre több kontextusban, egyre többen használják.

Ezeket a nyelvi érvényű mennyiségi változásokat csak statisztikai módszerrel tudjuk megragadni.

Meg sem kíséreltem a nyelvstatisztika mai alkalmazási formáit felsorolni. S szinte biztosra vehető, hogy a nyelvtudomány sem merítette ki minden alkalmazási lehetőségét.

Fónagy Iván

Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról

Több mint száz évvel ezelőtt, 1844-ben vetette papírra évi jelentésében Toldy Ferenc, a Magyar Tudós Társaság akkori titkára a következő sorokat: „a’ tapasztalás’ bizonyága szerint az irodalom és általa különösen az egyházi szószék’ s a’ népnevelés útján mindinkább a’ néphez is leható könyvnyelv’ terjedésével, a’ nép’ nyelve, melyly annyi kincseit őrzötte meg az eredeti magyarságnak, napról-napra veszt sajátjaiból, úgy hogy, mint másutt, nálunk is e’ régi típusok mind inkább eltörlődnek” (AkadÉvk. 7 : 61—2; vö. Csúry: A népnyelvi bűvárlat módszere 5). 1844-től napjainkig illetékes szakemberek szájából többször elhangzott hasonló megállapítás, és minden bizonnyal nem is alaptalanul.

Arról, hogy nyelvjárásaink ma rohamosan színtelenednek, felesleges is beszélni, hisz ez, mint a falun végbement hatalmas gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés természetes velejárója, eléggé ismert. Cikkemben nem is erről akarok szólni, hanem azokat a megfigyeléseinket ismertetném, amelyek bizonyos mértékig rámutatnak arra, hogy ez a változás ma milyen módon megy végbe, milyen formákban jelentkezik. Elsősorban azt szeretném felvázolni, hogy tapasztalataink szerint egy-egy falu nyelvi rendszerében melyek azok az elemek, amelyek hajlamosabbak a változásra, s melyek azok, amelyek jobban ellene állnak a köznyelv hatásának. Ezekről a kérdésekről ugyanis eddig viszonylag keveset tudunk, nyelvjárásaink régebbi kutatói — beleértve azokat is, akik a nyelvjárások pusztulását észrevették — ehhez aránylag kevés adalékkal szolgáltak, pedig az ilyen jellegű megfigyeléseket nemcsak a dialektológia hasznosíthatja, hanem bizonyos mértékig felhasználhatja a nyelvtörténeti kutatás, sőt talán az általános nyelvészet is.

Azok a tapasztalatok, amelyekről most beszámolok, nem ebből a célból külön végzett vizsgálatból szűrődtek le, hanem a magyar nyelvatlasz anyaga gyűjtésének és ellenőrzésének mintegy a melléktermékei. Az elmúlt másfél év (1960 szeptembere — 1962 márciusa) alatt ugyanis a nyelvatlasz körülbelül 530 térképének ellenőrzése során újból bejártuk az ország egész területét (összesen 327 kutatópontot), s így, bár egy-egy faluban viszonylag kevés időt töltöttünk (fél napot — egy napot), mégis egy bizonyos szinkrón kép alakulhatott ki bennünk mai nyelvjárásainkról, amihez jó összehasonlítási alapul szolgált az előző években (1950—1957.) végzett gyűjtések tapasztalata is.

A következőkben nézzük meg, miben is mutatkozik az említett változás nyelvjárásainkban!

1. Hazai nyelvjárásaink magánhangzó-fonémáinak állományát a köznyelv hatása egyelőre nem érinti számottevően. Az *e : ë* fonémát megkülönböztető területen a két fonéma összemosódására semmi jel nem mutat, s hasonlóképpen nem látszik semmi nyoma annak sem, hogy azon a viszonylag kis területen (az ország északkeleti része), amelyen az *e : ë* fonéma-szembenállás nincs meg, ilyen irányú elkülönülés kezdődne. Erősen tartja magát a palóc nyelvjárások *ä* és *ā* fonémája is, legfeljebb az *a* és az *ā* fonémát ismerő területtel közvetlenül szomszédos sávon tapasztalható bizonyos átmenet *a : ā* és *ā : ā* között (jelölésünkben *q, q̄* ; illetőleg *q̃, q̄̃*), ez azonban elsősorban nem a köznyelv, hanem a szomszédos nyelvjárások hatásának tulajdonítható. Erősen visszaszorulóban

van azonban az *á* és az *ā*, s valóban inkább csak az idősebbek nyelvhasználatában él, náluk is már inkább csak az *a*-hoz, illetőleg az *á*-hoz közeledő variánsaiban a Szolnoktól délre található, inkább szigetszerű, palóc eredetű települések nyelvében (pl. Csépa, Kiskundorozsma). Ezt is azonban — úgy gondolom — elsősorban a környező nyelvjárások, nem pedig a köznyelv hatásának kell tulajdonítanunk.

2. A mássalhangzó-fonémák közül hazai nyelvjárásainkban egyet erősen érint a köznyelv hatása: a palóc nyelvjárások *ly* hangja kiveszőben van, mégpedig nemcsak a fiatalabb nemzedék, hanem az idősebbek nyelvében is, s helyére bizonyos átmenetekkel természetesen a *j* hatol be. Az *ly* pusztulásának mértékét egyes kutatópontjainkon a gyűjtés és az ellenőrzés között eltelt 8—10 év is jól érzékelteti. — A felsőőri nyelvjárásban viszont egy ellentétes jelenséget figyelhetünk meg: meghonosodott az ezelőtt 20—30 évvel gyakorlatilag még nem élő *ty* és *gy* (mint ismeretes, *cs*-t, illetőleg *dzs*-t ejtettek helyettük). Ez a két példa, bár az eredményt tekintve ellentétes jellegű — a fonéma-állomány csökkenéséről, illetőleg növekedéséről van szó —, a változás irányát tekintve azonos: mindkettő a köznyelvhez való közeledést mutatja.

3. Azt, hogy a köznyelv hatása az egyes fonémák változataira (variánsaira) milyen módon hat, már sokkal nehezebb megítélni. Régi nyelvjárási gyűjtéseink ugyanis — még a 15—20 évvel ezelőttiek is — az egy-egy falu, sőt ugyanazon egyén nyelvében is jelentkező, hangszín-árnyalatbeli eltéréseket, ami mai nyelvjárásainkban elsősorban a magánhangzóknál jelentkezik, szinte egyáltalán nem tüntették fel. Nyelvatlasz-gyűjtéseink anyagát az ugyanazokról a kutatópontokról származó régebbi gyűjtésekkel összehasonlítva arra lehetne gondolni, hogy az atlaszgyűjtésekben található gazdagsága egyes magánhangzók változatainak viszonylag újabb fejlődés eredménye. Ha ennek lehetősége, sőt valószínűsége — mint később látni fogjuk — bizonyos esetekben fennáll is, szinte kétségtelennek látszik, hogy a régebbi gyűjtésekben mutatkozó ilyen irányú „egység” okait elsősorban nem magukban a nyelvjárásokban, hanem sokkal inkább a feljegyzésben, az *e* téren jelentkező sematizálásban kell keresni. Éppen ezért az összehasonlítással ebben a tekintetben csak nagyon óvatosan élhetünk.

Az mindenesetre kétségtelen, hogy magánhangzóink egy része — elsősorban az alsó és középső nyelvállásúak — ma változatokban általában eléggé gazdagnak mondhatók, bár a változatok száma fonémaként és területileg is eléggé eltérő. (Az a kérdés, hogy ezek a változatok mennyire függetlenek, mennyire asszociatív jellegűek, mennyire függnek a hangsúlytól, a szó testében való elhelyezkedéstől, az adott esetben közömbös, és ezért erre itt nem is térek ki.)

Így például legfrissebb tapasztalataink szerint is az *e* fonémának szinte az ország egész területén több változata van. A Dunántúl jelentős részén — lényegében a Duna észak—déli vonala mentének és a déli határterületeknek a kivételével — a köznyelvi *e* mellett az ennél nyíltabb változatok jelentkeznek (*e*, *ē* s elsősorban a Közép-Dunántúl területén *ä*, sőt *ā* is). Az országnak az *e* : *ē* fonémát megkülönböztető többi részén szinte egyöntetűen, bár vidékenként más-más megterheléssel jelentkezik az *e* mellett a magasabb nyelvállású *e* (*ē*). Az *ē*-nek elsősorban a dunántúli részekben nem ritka a nyíltabb (*ē*), inkább a palóc területeken a zártabb (*ē̄*) változata. Azon az északkeleti területen, amelyen nem különböztetik meg az *e* : *ē* fonémát, a fonematikus értékben egyféle *e*-nek különösen sok hangszínavariánsát találjuk (*e*, *ē*, *ē̄* sőt *ē̄̄*).

Az *á* fonémának a Dunántúlon — nagyjából azon a területen, amelyen az *e* nyíltabb változatai élnek — *á* mellett magasabb nyelvállású (*ā*, ritkábban *ā̄*), sőt Közép-Dunántúl egyes részén kettőshangzós, *āa*, *āa*-féle változatai is vannak. A Duna vonala mellett, nagyjából Budapesttől délre jelentkezik az *á* mellett az előrébb képzett *ā* (*ā̄*) is, és ugyanaz a változat megtalálható Szabolcs-Szatmár egyes részein, ritkábban a Tiszántúl déli vidékein, sőt megvan például Kiskundorozsmán is. Az *ā* a palóc nyelvjárásterület jelen-

tős részén szintén sok változatot mutat (\bar{a} , \bar{q} , ritkábban \acute{o} , egyes részeken \bar{q} , \acute{q} , illetőleg diftongus).

Az a fonémának hangtani helyzetétől független változatai (a , \bar{a} , sőt néha ρ) első sorban Veszprém, Zala, Somogy és Vas megye egyes részein ma is jelentkeznek, \acute{a} utáni helyzetben (\bar{a} , \bar{q} , ρ , o változatok formájában) pedig első sorban a Dunántúl nyugatibb részein általánosak.

Nem tapasztaltunk változást a szóvégi zöngés mássalhangzók (b , d , g , zs , z , v) zöngétlenné válásának első sorban szintén a Dunántúl nyugati részeiben gyakori jelenségével kapcsolatban sem, azaz a zab , $enyv$ -féle ejtés mellett a zab , zap , $enyv$, $enyf$ ejtés ma is eléggé általános. Viszont csak viszonylag újabb feljegyzésekben mutatkozik az a jelenség, hogy a mássalhangzó zöngés ejtése esetén a szóvégen egy tökéletlenül képzett magánhangzóféle is jelentkezik, például $enyv^o$. Azt persze, hogy ez valóban újabb nyelvi fejlődés eredménye-e, vagy pedig csak elkerülte a régebbi gyűjtők figyelmét, nehéz volna megállapítani. Ha újabb fejlődés eredménye, nyilvánvalóan ez is a köznyelvi zöngés alakkkal, illetve e zöngés alak kiejtésének nehézségével függ össze.

Külön kell szólni az $ó$, \bar{o} , \acute{e} fonémákról, első sorban ezek kettőshangzós ejtésű változatairól. A nyugati terület nyitódó típusú (uo , $\bar{u}\bar{o}$, $\bar{i}\bar{e}$) kettőshangzói mellett a monoftongusos ejtés — a két terület érintkezési sávját nem számítva — ma is még viszonylag ritka, bár újabb megfigyeléseink azt mutatják, hogy a kettőshangzó első eleme ezen a területen is gyengül (elég gyakoriak az u^o , \bar{u}^o , \acute{e}^o , sőt \acute{o}^a , \bar{o}^e , \acute{e}^e típusú variánsok). A záródó típusú kettőshangzókat (ou , $\bar{o}\bar{u}$, $\bar{e}\bar{i}$ típus) ejtő területeken (a keleti-északkeleti részek, Somogy és Baranya egyes részei) a monoftongusok térhódítása a kettőshangzók rovására már sokkal inkább szembetűnő a régebbi gyűjtések és a mai ellenőrzések eredményeinek összehasonlítása alapján is. Ennek ellenére sem beszélhetünk azonban az $ó$, \bar{o} , \acute{e} fonémák változatai számának csökkenéséről egyértelműen, ugyanis a kettőshangzós ejtés háttérbe szorulásával együtt jelentkezik az $ó$, \bar{o} , \acute{e} monoftongusoknak alacsonyabb nyelvállású változata (\acute{o} , $\acute{\bar{o}}$, \acute{e}). Legalábbis ezeket a változatokat számottevőbb mennyiségben csak legújabbban, az ellenőrzés során figyeltük meg. Ezeknek a változatoknak a kialakulása valószínűleg azzal magyarázható, hogy a kettőshangzós ejtésben is a kettőshangzó első eleme gyakran alacsonyabb nyelvállású (pl. $\acute{o}u$, $\acute{\bar{o}}\bar{u}$, $\acute{e}i$ típusú), s a kettőshangzó $ó$, \bar{o} , \acute{e} elemének ez a sajátága megmarad a monoftongusos ejtésben is. A változatok egy-két problémájára még a következők pontban is vissza fogok térni. Végeredményben azonban úgy látom, hogy mai nyelvjárásainkban az egyes fonémák változatait illetően a köznyelv egységesítő hatásával egyelőre szintén nem kell erősebben számolnunk, de némi vonásavál igen, és bizonyos változások kétségtelenül tapasztalhatók.

4. Alapvetően más a helyzet a nyelvjárásokban az egyes fonémák megterhelését illetően. Úgy gondolom, hogy a köznyelv hatása nyelvjárásainkban ezen a téren mutatkozik meg legerőteljesebben, nyelvjárásainkban ezen a téren van folyamatban a legerősebb változás. A 2. pontban említettem már a j megterhelésének növekedését az ly rovására a palóc nyelvterületen. Ugyanezen a területen eléggé érezhető az i palatalizáló hatásának gyengülése: a *szereti*, *pünköszyi*, *mégörölyi*-féle alakokat kezdik háttérbe szorítani a *szereti*, *pünköszi*, *mégöröli*-félék, gyakran egy enyhén palatalizált fokon — *szeret'i*, *pünköszi'd'i*, *mégöröli'i* — keresztül. Ez szintén nem is kismértékű fonéma-megterhelésbeli eltolódást jelent a nyelvjáráson belül.

Két fontos nyelvjárási „jelenség”-ünk, az i -zés és az \bar{o} -zés is erősen bomlóban van, ami — bár az i -zés és \bar{o} -zés fokának és jellegének megfelelően más-más mértékben — szintén az i : \acute{e} , illetőleg az \bar{e} (e) : \bar{o} fonémák megterhelésének arányait változtatja meg, sőt e folyamat eredményeképpen bizonyos változatok (\acute{e} , \acute{e} ; \bar{o} , \bar{e} szintén nagyobb súlyt kapnak a kérdéses nyelvjárásokban.

Találkozhatunk azonban egyéb hasonló típusú jelenséggel is. Az *óma*, *szóma*, a

lú, kű, az ěmĕnt, íemĕnt, a szeker, eger típusú alakok mellett egyre gyakoribbak az *alma, szalma, a ló, kő, az elmĕnt, a szekér, egér* típusúak is, s ez az utóbbi már nemcsak a fonéma-megterhelés szempontjából jön számításba, hanem alaktani-ragozástani tekintetben is.

A dunántúli nyelvjárasterületen az úgynevezett *gy-zés, ty-zés* jelensége (a *dobgya, aptydát, borgyu* stb. típusú alakok) még szinte általános, de a bomlás jelei már itt is kezdenek mutatkozni az ellenőrzés során nemritkán feljegyzett, a *gy* és a *j* közötti átmeneti hangok formájában (jelölésünkben *gy, ty*, illetőleg *j*), s ez egyúttal szintén bizonyos variánsgazdagodást is jelent.

5. Tapasztalataink szerint viszont szinte egyáltalán nem érezhető a köznyelv hatása a magánhangzók mennyiségének tekintetében. A nyugati *ur, tűz, víz* típusú alakok továbbra is szilárdaknak látszanak, sőt mintha ez az ejtésmód kezdene behatolni a köznyelvbe is. Az *l, r, j* nyújtó hatásának csökkenéséről sincsenek megfigyeléseink, sőt ezzel a jelenséggel találkozunk elszórtan, viszonylag gyengébb formájában a Dunántúl egyes részein is, amit pedig szakirodalmunk eddig szinte egyáltalán nem ismert.

6. Az alaktan körébe vágó tapasztalataink már jóval szegényebbek, s ez nyilvánvalóan összefügg azzal is, hogy nyelvjárásainkban a köznyelvtől eltérő alaktani sajátságok száma jóval kisebb, mint a hangtaniaké.

A *szeke*: *szekér* típusú változás alaktani vonatkozásairól már szoltam az előző pontban. Ehhez kapcsolódik egy másik tapasztalatunk, amely azt mutatja, mintha az alapalak hajlamosabb volna a változásra a toldalékoltnál: a *szeke* típus mellett a *szekér* típus talán gyakrabban jelentkezik, mint a *szeke* mellett a *szekeren*.

A *vári, várík* típusú tárgyas ragozású igealakok még ma is élnek ugyan, de erősen behatolt már melléjük a *várja, várják* típus is.

Az északkeleti részekben található *írjon*: *írjék* kettősség alakilag még szintén megvan ma is (bár eléggé elmosódóban), de funkcionális kettősségét, amely néhány mai nyelvjáráskutató megfigyelései szerint is 15—20 évvel ezelőtt még elég erős volt, ma már szinte egyáltalán nem lehet kibogozni.

A bonyolultabb birtokviszony kifejezésére (pl. a *ti disznaitok, ökreitek*; az *ő ökreik*) egyes nyelvjárásaink — elsősorban a keleti-északkeletiek — egyszerűbb nyelvtani alakokat (*disznótok, ökrötök*; *ökreji, az ökrök*) használtak. Ezeknek a már viszonylag magasabb logikai síkba tartozó nyelvi formáknak a használatában lényegesebb változást ma sem találunk, ezek az említett területeken ma is eléggé általánosak, bár kezd már a „köznyelvi” alak is jelentkezni.

7. A szókincs területén a változás megragadása még nehezebb, hisz az egyes szavaknak meglehetősen önálló életük van. Bizonyos típusai a változásnak azonban itt is megfigyelhetők. Egyik ilyen jelenség, hogy a köznyelvi, a „hivatalos” megnevezés a táji jellegű mellé kerül, a hangtani jellegű különbségeket nem tekintve országos méretekben egységesen. Ilyen pl. a *napraforgó* szó a táji jellegű *tányérvirág, tányérróza, tányérbél, tányérbélvirág, tányérka, szotyola, uszu, puszu* stb. mellett, vagy a hivatalos és szebb hangzású *aranka* a *kosz, rü, ri* stb. mellett, az *orgona* a *szelénce* mellett stb. Nyelvatlanszunk egyik kérdése az üres ’mákfej’ helyi elnevezése. Első kérdésre szinte általánosan a *mággubó* megnevezést kapjuk, s majdnem egységesen ezzel a megokolással: „hiszen így is dobolják”, s igen gyakran csak gyűjtési céljaink újabb megmagyarázása után kapjuk meg a helyi jellegű *mákhaj, mákhéj, mákkütyü* stb. adatokat. Eléggé erőteljesen jelentkezik a köznyelvi *krumpli* a helyi megnevezések mellett, az erősen hivatalos ízű *burgonya* viszont alig, bár ismerik. Sőt ez utóbbi lassan a feledés homályába merül még azokon a baranyai részekben is, ahol tájszó formájában ’krumpli’ jelentésben valóban élt.

Említhetnénk természetesen az előbbiekkal ellentétes példát is. Szóvariánsokban gazdag az ’egres’ gyümölcsnév: *egrës, büszke, piszke, köszméte, pöszméte* a leggyakoribb típusai, s területük meglehetősen élesen elkülönül egymástól. Nincs azonban tapasztala-

tunk arról, hogy egységes köznyelvi elnevezés hatolna be melléjük vagy boltozódna föléjük. Ez — úgy gondolom — összefügg azzal is, hogy az említett öt elnevezésből meglehetősen nehéz volna egyértelműen kiválasztani a „köznyelvi” alakot.

Számolnunk kell természetesen a szókincs változásának egyéb módjaival is. Bizonyos mezőgazdasági szerszámok háttérbe szorulásával, átalakulásával, érthetően feledésnek indulnak egyes elnevezések is. Így például nem egy kutatóponton az *őszitőke* nevét már csak bizonyos fejtörés után kaptuk meg; a régi típusú faekék *farsróf*-ját már gyakran így sem, pedig nem egy adatközlőnk magára a tárgyra még emlékezett, ilyen típusú ekékkel dolgozott is. Ugyanez a helyzet bizonyos területeken a *csép*-pel.

Megemlíthetjük azonban azt is, hogy még a közeli múltban is keletkeztek, s talán keletkeznek ma is tájszónak minősíthető alakulatok. Úgy gondolom azonban, hogy első-sorban olyanok, amelyek csak jelentésük alapján tekinthetők tájszavaknak. Így például arra a területre, amelyen a [kukoricát] *morzsol* művelet kifejezésére a *hánt* igét használták, behatolt a hivatalos-köznyelvi *morzsol* ige is, de már első-sorban a művelet géppel való végzésének jelölésére. Minden bizonnyal újabb keletű kettéválás és köznyelvi behatolás eredménye az északnyugati részekben található csak 'vadrepce' jelentésű *rice* mellett az inkább a természetett növény megnevezésére szolgáló *repce*. S szinte a szemünk előtt zajlik le nyelvjárásaink jelentős részében egy új munkaművelet — a kukorica tisztított állapotban való betakarítása — megnevezésének a kialakulása. Ez a munka régebben az ország jelentős részén kettős ütemben folyt: a szántóföldön, majd a háznál; igei: *tör*, *széd*, illetőleg *foszt*. Újabban, a nagyüzemi gazdálkodás térhódításával a törés és fosztás egységes műveletként a szántóföldön zajlik le. Ennek a műveletnek világos, egységes megnevezése ma még nincs is, és az ellenőrzés során a többnyire bizonytalan értékű és az adatközlőktől nehezen megkapható *tör*, *széd* mellett inkább körülírás jellegű, általában — a munkálat jellegének inkább megfelelő — többes első, illetve harmadik személyű megnevezéseket kaptunk: *fosztva törik*, *tisztán szégyggyük*, *kifosztják a szárán* stb. Bizonyosra vehető azonban, hogy ezeknél egyszerűbb, igei kifejezés erre a műveletre is ki fog alakulni.

Külön vizsgálatot érdemelne (erre gyűjtő és ellenőrző munkánk során viszonylag kevés lehetőség nyílt) a faluban végbement gazdasági-társadalmi változásokat tükröző fogalmak megnevezésének a vizsgálata. E tekintetben — úgy gondolom — tájszó jellegű önálló alakulatokkal nem nagyon számolhatunk. A *háztáji*, *közös*, *téeszcsé*, *brigád*, *kombájn*, *traktor*, *elnök*, *zárszámadás*, *közgyűlés*, *munkaegység*, *agronómus*, *állatgondozó* stb. elnevezések, amelyek zömükben nem is új szavak a szó szorosabb értelmében, legfeljebb újabb jelentésárnyalattal gazdagodtak, az egyes nyelvjárásokra jellemző hangtani különbségektől eltekintve — tapasztalataink szerint — országosan azonosak, sőt a *kanász* : *sértésgondozó*, *kocsis* : *fogatos* típusú „váltás”-ok sem mutatnak semmi táji rétegződést.

8. Cikkemnek — mint bevezetőben is mondtam — az volt a célja, hogy a nyelvjárásokban ma végbemenő változások főbb típusaira rámutassak. Részletesebb, első-sorban ilyen céllal végzett kutatások útján nyilvánvalóan egyéb, finomabb megfigyeléseket is lehetne tenni, sőt azt is lehetségesnek tartom, hogy a magyar nyelvjárásokra vonatkozó hasonló jellegű vizsgálatok például Szlovákiában, Jugoszláviában, a Román Népköztársaság területén, azaz olyan vidékeken, ahol a mi hazai viszonyainktól eltérő körülményekkel (például az államnyelv hatása, idegen nyelvjárások befolyása stb.) is számolni kell, az enyémtől eltérő eredményeket mutatnak. Ilyen jellegű megfigyelések papírra vetését mégsem tartom feleslegesnek, hisz elődeink hasonló munkáját mi is szívesen vettük volna, jól hasznosíthattuk volna, s valószínű, hogy egyet és mást a mienkből is fel tudnak majd használni későbbi szaktársaink.

Imre Samu

Szó- és szólásmagyarázatok

P é c s város neve. Pécs város neve is egyike annak az aránylag nagyszámú névnek, amelynek eredetéről a kutatók már több mint egy évszázada vitatkoznak anélkül, hogy megnyugtató eredményre jutottak volna.

Ismeretes, hogy Pécs városnak latinul *Quinque Ecclesiae*, azaz 'öt templom' a neve, amely elnevezés a németben (*Fünfkirchen*), a csehben (*Pětikostely*), a szlovákban (*Pätikostoly*), sőt az olaszban, franciában, angolban is ismétlődik. Mindegyik név értelme ugyanaz, mint a latiné, tudniillik 'öt templom'. Ennek az elnevezésnek a magyarországi latinságban megszakítatlan hagyománya van 1009-től, a pécsi püspökség alapításától kezdve egészen a mai napig. Hogy azonban sokkal régiebb, azt a honfoglalás előtt néhány évtizeddel, a 870-es években keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című német vitairat bizonyítja, amely Pécs városát *Quinque Basilicae*, szintén 'öt templom' néven említi. Mint nemrégén Simonyi Dezső meggyőzően kimutatta, a név eredetileg nem 'öt templomot', hanem 'öt vértanú templomát' jelölte, és Pécsnek eredetileg *Quinque (Martyrum) Ecclesia*, vagy *Quinque (Martyrum) Basilica* lehetett a neve, amely később félreértésből lett a mai névvé. Az öt pannóniai mártír pedig, akiknek a templomáról a várost elnevezték, a III. század végén, Diocletianus alatt szenvedett vértanúhalált, az elnevezés tehát a IV. század első évtizedeiben, de legkésőbb nyilván még az V. század elején meginduló népvándorlás zivatarai előtt keletkezett.¹ Hogy a város eredeti, római kori neve, *Sopianae*, tökéletesen feledésbe merült és helyét ez a későbbi név foglalta el, az talán úgy magyarázandó, hogy az 'öt mártír temploma' elnevezés eredetileg nem magára a városra, a város központjára vonatkozhatott, hanem valamely külvárosára, ahol a templom állhatott. Így történhetett meg az, hogy a város pusztulásával az eredeti *Sopianae* név is feledésbe merült, míg az öt mártír templomáról elnevezett külváros a népvándorlás viharait átvészelve később a város központjának a nevévé is válhatott. Akármint áll is azonban a dolog, nem lehet benne semmi kétség, hogy Pécs lakosságának kontinuitása a IV. századtól a honfoglalásig (legalább is a fent jelzett szűkebb értelemben) sohasem szakadhatott meg teljesen, hiszen különben a neve nem maradhatott volna fenn egészen a magyar uralom koráig.

Az 'öt templom' jelentésű latin név alapján (amelyből kétségtelenül i r o d a l m i úton keletkeztek a nyugati nevek), szinte természetesen, hogy a magyar *Pécs* és a vele kétségtelenül összefüggő szerb-horvát *Pečuh*, *Pečuj* nevet is a fenti névvel próbálták összekapcsolni, azaz kimutatni, hogy a *Pécs* is valami 'öt' jelentésű szóból való. Erre nézve két nyelvre is gondoltak: a szlávra (*pět*) és a törökre (*beş*). Azonban a szláv szó a X. században, amikor a magyarság ezt átvehette, még nazálisan hangzott, és a magyarság feltétlenül *-n*-nel vette volna át, mint például az ugyanabból a szóból képzett *péntek* szót is, és természetesen *-t*-vel, nem *-cs*-vel. Valahogy tehát **Pent* vagy **Pént* alakban. Ilyen alak azonban sohasem volt. A török *beş* esetében pedig *B-t* és *-s*-et várnánk: **Bés*, nem pedig *Pécs*!

¹ Simonyi Dezső: *Antik Tanulmányok* 6 : 101.

Klemm Antal vetette fel az ötletet, hogy *Pécs* nevét nem kell okvetlenül az 'öt' jelentésű szavak között keresni. Abból indulva ki, hogy Pécs püspöki székesegyháza Szent Péter apostol tiszteletére van szentelve, feltette, hogy *Pécs* nevében a *Pé-ter* név ómagyar *-cs* képzős becealakja rejlik.¹ Azonban, bár ilyen becealakok a régiségben valóban vannak, a magyarázat még sem fogadható el. Súlyos gyengéje, hogy a templomi védőszent nevét a magyarban nem szokás becézni (nincs pl. Szentmihály helységnév helyett valami *Miska* stb.). Szinte elképzelhetetlen, hogy *Szent Péter* helyett valaha is valami *Petike*-t mondtak volna, ami Klemm szerint *Pécs* értelme volna. De a templomi védőszentek neveivel való faluelnevezések divatja sem kezdődik korábban a XIII. század legelejénél, ahogy azt az egész magyar nyelvterületre kiterjedő vizsgálat alapján megállapítottam.² Márpedig *Pécs* e típus felbukkanását legalább kétszáz évvel előzte volna meg, hiszen a város nevének legalábbis a XI. század elején kellett volna keletkeznie. Ez a magyarázat tehát ezért, de még az alább kifejtett okok miatt sem jöhet figyelembe.

Teljesen új magyarázattal jelentkezett legfrissebben Reuter Camillo,³ Pécs környékének és Baranya megyének évek óta lelkes és fáradhatatlan kutatója, aki e terület helyneveit hosszú idő óta rendszeresen gyűjti, és összegyűjtött anyagát már számos értékes kiadványban publikálta is. Kiindulási pontja az a feltevés, hogy *Pécs* neve 'kemencét' jelent és azokra a mészegető kemencékre vonatkozik, amelyek itt a mészben bővelkedő Mecsek alján lehettek. A név tehát azokkal a szláv területen igen gyakori helynevekkel volna azonos, amelyek az ősszláv **pečb* (< **pekti*) 'kemence' szóból keletkeztek, mint pl. szerb-horvát *Peć*, *Peće*, szlovén *Peče*, lengyel *Piece* stb. stb. Ide tartozik a magyar *Mészpest* földrajzi név, és végeredményben a *Pest* helynevek is. Csakhogy a Pécs közelében lakó szlávok, a szerbek és horvátok nyelvében meglevő 'kemence' jelentésű szó hangtanilag okokból nem lehet a magyar *Pécs* (és a szerb-horvát *Peču*j) forrása. A szó itt ugyanis *peć*-nek hangzik, de a legtöbb nyelvjárásban ma is, régebben pedig mindenütt tiszta *t* (vagyis magyar *ty*) állt benne, amiből a magyar *cs*-t és a szerb-horvát *-č*-t semmiesetre sem lehet magyarázni. A kaj-horvátban ugyan ma itt szabályosan *č* található, de a rokon szlovén nyelv tanúsága szerint, ahol az ősszláv **t* (< **t+j* és **kti*) helyén szintén *č* van, a X. században még itt is *t* állt. A X. században tehát, amikor a magyarság ezt a nevet átvette, az itteni szlávok nyelvében a 'kemence' jelentésű szó nem valami *č*-vel vagy *c*-vel hangzott, amelyet a magyarság *cs*-vel vehetett volna át, hanem még *t*-vel, tehát **pečb*-nek, ami a magyarban aligha válhatott volna *cs*-vé. A bolgár itt nem jöhet tekintetbe, mert itt már a IX. században *pešt* volt a szó alakja.

Dehát, ha a *Pécs* név 'mészkemencét' jelent, de nem származhatik a szomszéd szlávok **pečb* szavából, akkor miből való? A szláv nyelvekben az ősszláv **t* helyén a szlovén-kaj-horvátokon kívül csak egy nyelvterület van még, ahol *č*-t találunk, ez pedig a keleti-szláv (orosz, ukrán, fehérorosz). Fel kell tehát tételezni, hogy ez a név az orosz-ból származik. De nem közvetlenül, hiszen itt semmiféle orosz településről nem tudunk, hanem közvetve. Abból a körülményből kiindulva, hogy a dél-oroszországi kúnok nyelvében a XIV. században megvolt az orosz eredetű 'kemence' jelentésű *peč* szó, felteleezi, hogy ez lehetett a helyzet a VIII. századi kabarok (akiket Reuter egyszerűen

¹ Klemm Antal: *Pécs és a Mecsek neve*. Pécs, 1935.

² Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok. 1. kötet, Bp., 1943. 129—32.

³ Reuter Camillo: Pécs város neve. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1960. Pécs, 1961. 255—69. (Mivel tanulmányában a velem való levélváltásra is hivatkozik, a félreértések elkerülése végett szükségesnek tartom, hogy álláspontomat e kérdésben a nyilvánosság előtt is leszögezzem.)

a székelyekkel azonosít¹⁾, sőt a VI. századi avarok vagy velük együtt élő török népek esetében is. Eszerint tehát a *Pécs* nevet vagy az avarok, vagy az avarokkal együtt élő török törzsek, vagy pedig a kabar-székelyek adták volna a városnak a nyelvükben meglevő orosz eredetű 'kemence' jelentésű **peč* szavukkal.

Nézzük meg azonban ezt a sok feltevést közelebbről. A lehetőségek sorából fel-tétlenül ki kell zárunk azt, hogy Pécs város magyar neve a magyarsághoz csatlakozott, tehát a honfoglaláskor vele együtt érkezett néptől származott. Pécsét ugyanis nem a honfoglalás után alapították, hanem már a honfoglalás előtt is létező, város jellegű jelentős település volt, hiszen a *Conversio* nem emelte volna ki, mint a zalavári szlovén állam keleti határvárását, és Szent István is nyilván nem itt alapított volna püspökséget, ha jelentéktelen kis mészégető kemence-telep lett volna. Azért akár voltak itt kabarok, akár nem, biztos, hogy a magyarok Pécs helyén már jelentős települést találtak, amelynek a helyi lakosság nyelvében neve is volt, s így újból való elnevezésére nem is lehetett szükség.

De ugyanez vonatkozik lényegében az avar-török feltevésre is. Itt még azonkívül egy hangtani meggondolás is nehezíti a kérdést. Fel kell ugyanis tennünk, hogy az ós-szláv **t* az oroszban már a VI. században *č*-vé vált; ez pedig teljesen valószínűtlen. Akkor még itt is *t*-féle hangnak hangzott.

De a legkevésbé valószínű a szerző kiindulópontja, ami olyan sok bonyolult és bizonyíthatatlan feltevésre kényszeríti, az tudniillik, hogy Pécs város valami mészégető kemencéktől kapta volna a nevét. Mint már feljebb jeleztem, az a tény, hogy az 'öt temp-lom' elnevezés, amely a latinban a mai napig él, és amely a latin révén az összes nyugati nyelvekben előfordul, és amely, mint láttuk, már a IV. században, még a hún foglalás előtt keletkezhetett, azt mutatja, hogy Pécs mindig, az egész népvándorlási korszakon keresztül lakott volt, sőt jelentős városi település lehetett. Kétségtelenül az volt a IX. századtól kezdve, de nagyon valószínű, hogy az előző századokban is. Hiszen, mint már erre többször rámutattam, neve az évszázadok viharait nem vészelhette volna át. Különben a magyar Pannónia városai közül Szombathely *Sabaria* latin néven kívül Pécs az egyetlen, amely, ha nem is a hivatalos római nevet, de egy korai keresztény latin nevet őrzött meg a mai napig. Ha pedig Pécs mindig lakott hely volt, kellett nevének is lenni, amit a jövevények általában át szoktak venni. Minden olyan feltevés tehát, amely a *Pécs* nevet a római birodalom bukása után ide beköltözött népek nyelvéből (szlávból, avarból, törökből, magyarból) akarja magyarázni, eleve valószínűtlen, mert teljesen bizonytalan felvételekre épít. Meg kell indokolnia, miért nem vette át az a bizonyos jövevéynép az őslakosok nevét, és a külön névnek, amelyből természetesen a magyar *p-é-cs* hangsort meg is kell fejteni, a magyarázatát is megadni. Előfordul ugyan többször, hogy egy lakott hely neve az ott lakó két nép nyelvben nem függ össze egymással (pl. *Sopron* ~ *Ödenburg*, *Pozsony* ~ német *Pressburg*, *Ragusa* ~ *Dubrovnik* stb.), ezeknek azonban településtörténeti okuk van (pl. Dubrovnik volt Ragusa szláv lakosságú kül-városa stb.). Ez természetesen fennállhat *Quinque Ecclesiae* ~ *Pécs* esetében is. Az esetek óriási többségében azonban a különböző nyelvű lakosság elnevezései meg szoktak egymásnak felelni. És a névmagyarázatoknál, különösen, amelyek olyan nehézségek elé állítják az embert, mint éppen *Pécs*, elsősorban mégis ebből kell kiindulnunk. Mert meg-nyugtató eredményt csakis az utóbbi esetben remélhetünk. Az előző esetben ugyanis

¹ Megjegyzem, abból, hogy a kazároknál a XIII. században ismerték a cirill írást, nem következik, hogy a kabaroknál a VIII. században is ismerték volna, ahogy ezt a szerző a 266. lapon felteszi. A cirill írásnak a magyar honfoglalás előtt még se híre, se hamva nem volt; ez ugyanis Bulgáriában 885—900 között keletkezett, az oroszokhoz pedig csak a X. század végén jutott el!

magyarázataink végeredményben mindig kétesek maradnak, mert hiszen hasonlítani a több ismeretlenes egyenlethez, amelyet köztudomás szerint megfejtetni nem lehet.

Én is azok közé tartozom tehát, akik *Pécs* nevében az 'ötöt' jelentő számnevet tételezem fel, mint legutóbb Melich János is (HonfMg. 113). De a fent elmondottak után világos, hogy ez az 'öt' jelentésű szó sem a szláv, sem a török nem lehet. Ez csak a népvándorlás kora előtti őslakosság nyelvének szava lehet. Hogy trák-e, illír-e, vagy más, az sajnos ma még felette bizonytalan. De meggondolandó, hogy a trákok vagy illírek mai leszármazottai nyelvében, az albánban (a kutatók ebben a kérdésben még nincsenek teljesen egy véleményen, de a trák látszik valószínűbbnek), az 'öt' *pesë* alakban él. Tudni kell természetesen, hogy a mai albán nem a Pécs környéki (pannon?) őslakosság leszármazottja, és az elmúlt 16 évszázad alatt maga is rengeteget fejlődött. De könnyen lehetséges, hogy a IV. századi trák, esetleg illír nyelvben az 'öt' jelentésű szó a mi *Pécs* nevünkhöz volt hasonló. A város kettős nevét pedig úgy magyarázhatjuk, hogy az 'öt mártír templomáról' elnevezett városrész a romanizált lakosság nyelvében *Quinque Basilica*, *Quinque Ecclesia* alakban élt, a nem-latin nyelvű őslakosság pedig ezt a saját nyelvén szintén az 'ötöt' jelentő szóval nevezte, amely a mai *Pécs* nevünkben van meg.

Az eddigi kutatók, legutóbb tehát Reuter is, a szerb-horvát és szlovén *Pečuh*, *Pečuj* alakot egyszerűen a magyarból származtatják. Helytelenül. Addig ugyanis, amíg a név nincs megfejtve, nincs rá semmi biztosíték, hogy a két nyelvi alak közül melyik az elsődleges, és melyik a másodlagos. Különböző eddig még senki meg sem kísérelte, hogy a magyar *Pécs* és a déli-szláv *Pečuh*, *Pečuj* egymáshoz való viszonyát tisztázza. A *Peč-uh*, *Peč-uj* lehetne valami képző (ilyen képzők a közszavakban vannak, pl. szláv *kož-uchb* 'bőrbekecs', szlovén *bogat-úh* 'gazdag ember', orosz *pit-úh* 'iszákos, stb.), de éppen a szerb-horvátban alig van rá példánk. Melich i. h. szerint esetleg többes lokatívusz.¹ Ez azonban aligha helyes feltevés. Még az sincs kizárva, hogy nem valami ősi (természetesen nem szláv) összetélt rejt-e magában. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar név nem magyarázható belőle. De az sem látszik valószínűnek, hogy a magyarból való átvétel. A szerbek, horvátok Pécs közelébe legalább három évszázaddal korábban érkeztek, Pécs vidékén a magyarság aránylag jelentős szlávtságot talált, a pécsi püspökség területe pedig nemcsak erre a szlávtságra, hanem a Drávántúlra, a Szerémségre és Vukovárra is kiterjedt. Lehetetlen tehát, hogy a déli-szlávok nyelvében Pécsnek már a honfoglalás előtt ne lett volna valami neve, és azt csak a honfoglalás után a magyarok révén ismerték volna meg. Ez a név pedig nyilván a ma is meglevő *Pečuh* volt, amelyet az őslakosságtól vettek át. Ettől némileg független átvételnek látszik a magyar, amely a szlávtól független és még szintén az itt élő őslakóktól való, azonban talán már kissé későbbi továbbfejlődött alakban. Ebből következik természetesen, hogy Pécs őslakossága még megérte a magyar betelepülést.

Kniezsa István

Notesz. A 'jegyzetfüzet, zsebkönyvecske' jelentésű *notesz* (vö. ÉrtSz. 5: 228) viszonylag új keletű, az Akadémiai Nagyszótár cédulagyűjteményének tanúsága szerint mintegy kilencven éves eleme szókincsünknek. A múlt század utolsó évtizedeiből a következő előfordulásai ismeretesek: 1873: „Elővették *notes*-eiket s jegyezgették a mit nekik feleltem” (Kompóthy T.: Teng. 152: NSz.); 1896: „a... könyvekben és *noteszekben* lapozgattak” (Kozma A.: Hist. 147: NSz.); 1897: „János valami játéküzletbe megy... s néhány fillérért vesz egy kis *noteszt*” (Tömörkény I.: Jegenyék 33: NSz.); 1898: „Itt önnök egy *notesz*... Írjon bele okos dolgokat” (Bródy S.: Kecse 21: NSz.). Tájszótá-

¹ A többes lokatívusznek jo- tő esetén *Pečich*, i-tő esetén *Pečach* volna az alakja. Ma -*ima* a ragja.

raink közül csupán a SzegSz. (2 : 202) tartja nyilván *notesz* alakban. Az ÚMTsz. gyűjtésében erdélyi nyelvjárásokból feljegyzett *notesz* és *noteccit* 'noteszt' alakok szerepelnek.

A *notesz* keletkezésének körülményei meglehetősen világosak. A gyárilag készített jegyzőkönyvecskék fedőlapjára a tartalomra utaló francia *Notes* 'jegyzetek' feliratot szokták nyomtatni. E feliratot, mely a latin *nota* 'jegy, jel' főnévre visszamenő *note* 'jegyzet' többes számú alakja, *not*-nak kell olvasni. A franciául nem tudók azonban a *Notes* feliratot a jegyzőkönyvecske nevének foghatták fel és tévesen, a többes szám jelét is ejtve *notesz*-nak olvashatták (Nagy J. Béla: MNy. 26 : 397; Balassa 2 : 88; SzófSz.). Így állt elő az a különös helyzet, hogy egy rosszul értett és olvasott francia többes számú főnév a magyarban olyan tárgy jelölésére használatos, amelyet a franciában másképp hívnak. A franciában ugyanis a *notesz* neve *calepin*, *agenda*, *bloc-notes* vagy *carnet de poche*.

Feltűnő és magyarázatra szorul viszont az a tény, hogy *notesz* szavunk pontos megfelelőjét több szomszédos nyelvben is megtaláljuk: román *notes* 'notesz' (Dictionarul limbii române moderne. București, 1958. 546), szerb-horvát *notes* 'ua.' (J. Dayre—M. Deanović—R. Maixner: Hrvatskosprsko—francuski rječnik. Zagreb, 1956. 363), szlovák *notes* 'ua.' (A. V. Isačenko: Slovensko—ruský prekladový slovník. 1. Bratislava, 1950. 500), cseh *notes* 'ua.' (Fr. Trávníček: Slovník jazyka českého. 4. Praha, 1952. 1046), lengyel *notes* 'ua.' (Słownik wyrazów obcych. 3. Warszawa, 1958. 467). Kétségtelen, hogy valamennyi itt felsorolt szó a magyar *notesz*-hez hasonlóan a francia *Notes* feliratnak köszönheti létét. Nem kerülheti el azonban figyelmünket az, hogy olyan nyelvek szavaival van dolgunk, melyeknek területe teljesen vagy részben a volt Osztrák—Magyar Monarchia határain belül esik. Jogosnak látszik ezért az a feltevés, hogy a volt monarchia területén a *Notes* felirattal ellátott jegyzőkönyvecskék forgalomba hozásában és azzal együtt *notes*, *notesz* elnevezésük terjesztésében üzleti levelezésük, valamint ügynökeik révén szerepük lehetett az osztrák, közelebbről pedig bécsi kereskedelmi cégeknek. Ilyenképpen tehát a francia *Notes* téves olvasása és értelmezése nem egymástól függetlenül, hanem osztrák hatásra mehetett végbe a monarchia szóban forgó nyelveiben. Igazán meggyőző azonban csak akkor lenne e fejtegetés, ha a *Notes* 'jegyzőkönyvecske' a bécsi németből is előkerülne.

A jövevényszavak vizsgálata azt bizonyítja, hogy főnevek kölcsönzése esetén általában egyes számú alanyeseti alak kerül át az átadó nyelvből. Ha azonban az illető főnév kizárólag vagy főleg többes számban használatos, sor kerülhet többes számú alak átvételére. Többes számú főnév átvétele az itt tárgyalt *notesz* is, minthogy a jegyzőkönyvecskék felirata többes számban rögzíti a francia *note* 'jegyzet' szót. Ugyancsak többes számú idegen főnév átvételéből származnak következő szavaink: *bricsesz* < angol (plur.) *breeches* 'térdradrág'; *briganti* < olasz (plur.) *briganti*, (sing.) *brigante* 'útonálló, rabló'; *jász* < orosz (plur.) *ясу*, (sing.) *ясух* 'jász'; *keksz* < német *Keks* 'teasütemény' < angol (plur.) *cakes*, (sing.) *cake* 'ua.'; *koksz* < német *Koks* 'köszén gázosításával nyert tüzelőanyag' < angol (plur.) *cokes*, (sing.) *coke* 'ua.'; *lej* < román (plur.) *lei*, (sing.) *leu* 'román pénzegység'; *móres* < latin (plur.) *mōrēs*, (sing.) *mōs* 'erkölcs'; *olasz* < horvát, szlovén (plur.) *vlasí*, (sing.) *vlah* 'olasz'; *pajesz* < jiddis (plur.) *paʲəs*, *peʲəs* 'halánték alatti hajtincs' < héber (plur.) *pe'ot*, (sing.) *pe'a* 'halánték'; *tantusz* < német *Tantus*, *Tantes*, *Dantes* 'játékpénz, zseton' < spanyol (plur.) *tantos*, (sing.) *tanto* 'ua.'; stb.

Pillér. Az építészeti szaknyelvben a *pillér* oszlophoz hasonló, de nem kör, hanem rendszerint négy- vagy sokszög keresztmetszetű támasztó elemet jelöl (ÉrtSz. 5 : 748; ÚjMLex. 5 : 433). A fallal összefüggő pillért *falpillér*-nek vagy *pilasztér*-nek (ÚjMLex. 5 : 433), a többnyílású híd szerkezet közbülső alátámasztására alkalmazott pillért pedig

hidpillér-nek (ÉrtSz. 3 : 250) nevezik. Szily (NyÚSz. 262) 1867 óta adatolja. Első előfordulását a NSz. cédulaanyaga alapján is csupán egy évvel tehetjük korábbra. A NSz. gyűjtésében számos 1866-i adat található a *pillér*-re, ezek azonban mind egy és ugyanazon forrásból, Henszlmann Imrénék a középkori építészetről írott tanulmányából származnak (Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. II. rész [A címlapon „Műrégészeti...” helyett „Régészeti...”] Középkori építészet. Írta Henszlmann Imre. Pest, 1866). Abban a reményben, hogy esetleg támpontot kaphatok a *pillér* etimológiájának a megoldásához, Henszlmann munkáját közelebbről is megvizsgáltam. A *pillér* tíznél több helyen olvasható benne főleg összetétel elő- vagy utótagjaként: *pillér-sor* (i. m. 6), *pillérpár* (i. m. 7), *pillérhold* (i. m. 13), *fal-pillér* (i. m. 144) stb. Különösen figyelemre méltó a következő szövegrészlet, melyben a *pillér* önállóan használatos: „[A román építészetben] A részletek közt első helyen áll a *pillér*, [németül] Pfeiler, [franciául] pilier, [angolul] pillar; ez lép a basilica oszlopának helyébe” (i. m. 11). Az itt felsorolt német, francia és angol szónak, valamint a latin *pilarius*-nak magyar megfelelőjeként szerepel a *pillér* (i. m. 148) abban a nyolclapos építészeti műszójegyzékben is, melyet Henszlmann tanulmánya végéhez csatolt (i. m. 143—150).

A *pillér* 1866-ban még nem lehetett általánosan ismert, közkeletű szó. Ez esetben ugyanis felesleges lett volna, hogy Henszlmann idegen nyelvi terminusok közlésével megadja az értelmét. Abban az időben a *pillér* még a művészettörténészek, építészek körében is új szónak számíthatott. Valószínű, hogy éppen Henszlmann, ez a nyelvi kérdések iránt is fogékony, tekintélyes tudós alkalmazta elsőnek a szakirodalomban. De ha valóban Henszlmann honosította is meg a *pillér*-t, még mindig feleletre vár e szó keletkezési módjának kérdése. Nézzük meg, hogyan vélekedtek erről a korábbi kutatók.

CzF. (5 : 223) szerint a *pillér* idegen, közelebbről azonban meg nem határozott eredetű szó, mely a már Henszlmanntól is idézett francia, német, angol és latin szóval, továbbá a svéd *pelare*-val együtt a klasszikus latin *pila* 'oszlop, hídláb' származéka. Simonyi (Nyr. 7 : 105), Vizoly (vö. Nyr. 14 : 320), Borovszky (NyK. 24 : 339), Melich (Nyr. 24 : 352) és Cs. Sebestyén (MNY. 33 : 30) a németből származtatja szavunkat s az újfelnémet *Pfeiler*, ófelnémet *pfilari* stb. alakokkal veti össze. Szarvas (Nyr. 14 : 320) és Körösi (Nyr. 55 : 133) a *pillér*-t az ólasz *pilière* átvételének tartja. Tolnai (NyK. 47 : 240, Nyúj. 206) úgy vélekedik, hogy a *pillér* a nyelvújítás során a francia *pilier* tudatos átalakítása, magyaros hangzásúvá tétele útján keletkezett. Bárczi (SzófSz. 242, Szók.² 41) Tolnainak a felfogásához csatlakozik, de figyelmeztet, hogy hasonló szavak egyes szláv nyelvekben is vannak; vö.: szlovák *pilier*, cseh *pilíř*, felső-szorb *pilér*, lengyel *filar*.

A kutatóktól említett és a *pillér*-rel kétségtávol összefüggő idegen szavak között (vö.: Kluge: EtWb.¹⁷ 542; Trübners DtWb. 5: 90; Machek: EtSl. 367; Partridge: Origins 496; Bloch—Wartburg: DictEt.² 462; Battisti—Alessio: DizEtIt. 4 : 2911; Walde—Hoffmann: LatEtWb. 2 : 302). egyetlenegy sincs, amely szóbeli úton átkerülve *pillér* hangtestű szót eredményezhetett volna a magyarban. Éppen ezért a vizsgálatba újonnan bevont, Henszlmann-féle adatok ismeretében is igazat kell adnunk Tolnainak abban, hogy a *pillér* nem az idegen elemek átvételének szokványos, természetes módján, hanem valamely idegen szónak okoskodás alapján történt, mesterséges megmagyarosítása révén került nyelvünkbe. Ilyen eljárással jött létre a latin *balena* szóból a szókinszünk régi rétegéhez tartozó *málna*, *márna*, *párna* stb. mintájára a *bálna*, a német *Banquier*-ből a *kalmár*, *kasznár*, *molnár*, *tímár* stb. mintájára a *bankár*, a francia *rime*-ből a *cím*, *gím*, *hím* stb. mintájára a *rím* stb. (vö. Tolnai i. h.). Kíséreljük meg kikutatni a *pillér* legvalószínűbb idegen nyelvi őst és magyar nyelvi modelljét is. Minthogy a jelek szerint a *pillér* meghonosítása, magyarrá idomítása Henszlmann Imre (1813—1888) nevéhez fűződik, vegyük számba azokat a nyelveket, melyeket az életrajzi részletekből ítélve (l. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái 4 : 707—21) Henszlmann jól ismert. Henszlmann

Kassán született német ajkú családból. Eperjesen kezdett magyarul tanulni. Padovában szerzett orvosdoktori oklevelet, Rómában tanult építészetet. A szabadságharc bukása után 1850 és 1857 között Angliában, majd Franciaországban folytatott tanulmányokat. 1860-ban tért vissza Magyarországra. Orvostudományi disszertációját latin, szépirodalmi munkáit német és magyar, művészettörténeti tanulmányait pedig német, magyar, angol vagy francia nyelven írta. Henszlmann életrajzi adatait értékelve arra kell gondolnunk, hogy a *pillér* őseként főleg a német *Pfeiler*, a francia *pilier* és az angol *pillar* jöhet számításba. Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni az angol *pillar* figyelembevételének szükségességét. A magyar szó írásképe a második szótag magánhangzójának kivételével teljesen azonos az angol írásképevel. Bizonyos fokig azonban még ennek a kritikus magánhangzó-megfelelésnek az értelmezéséhez is támpontot kapunk, ha megfigyeljük, hogy az orosz hajózási szaknyelvben használatos egy olyan szó, amelyik az angol *pillar* többes számú *pillars* alakjának népi átvétele: *нүүлєр* 'a fedélzetet tartó fa- vagy fémoszlop'. Az orosz fül tehát az angol *pillars* *a*-ját olyasféle elmosódott, szintelen, a fonetikai átírásban rendszerint *šva*-val (ə) jelölt hangzónak hallja, amelyet a hangsúly utáni szótagban az orosz *e* helyén ejtenek. A magyarban persze ilyen hang nincs, a *pillér*-ben *é* hangzik, ez pedig csupán az íráskép szempontjából vethető össze az orosz *нүүлєр* *e*-jével. A *pillér* hangtestének kialakításában a nyelvünkben régóta meglevő *fillér*, *gallér*, *pallér*, *tallér*, *zsellér* stb. szavakhoz való szándékos hasonítás fontos szerepet játszhatott.

Mondanivalómat abban foglalhatom össze, hogy a *pillér* minden valószínűség szerint Henszlmann Imre neologizmusa, aki feltehetően az angol *pillar*-nek magyar szavak mintájára történt átalakítása útján alkotta meg.

Kiss Lajos

Blúz. 1. Mihályi Gábor az Internacionálé költőjének forradalmi dalairól írt cikkében felidézi Pottier végtisztességének pillanatait is: „Pottier temetésén *kékszubbonyos* munkások serege tüntet a Kommün emléke mellett” (Nagyvilág 1961. 5 : 755). A „kékszubbonyos munkások” kifejezés kapcsán szeretnék rámutatni arra, hogy a reformkor nyelve a munkások jelölésében nemcsak a ruhadarabbal alkotott jelzős szókapcsolatot ismeri, hanem az azonos tartalmú, de más szóelemű jelzős szerkezetből jelentéstapadással kivált melléknév főnévi használatát is.

2. A francia szótárak bizonytalanak, homályosnak minősítik a 'blouse' eredetét (Robert: DictAlphFr. 1953; DictEncycl. Quittet 1953; Dauzat: DictEtFr. 1954). Etimológiáját csak Kluge—Mitzka szótárában találom: Az egyiptomi Pelusium városában indigóval *kékre festett köpenyeket* (Kittel) gyártottak. Innen a ruhadarab neve: közép-latin *pelusia* ('pelusisches Gewand') > francia, angol *blouse* (EtWb.¹⁷ 1957). A *blúz* és német megfelelője azonos fogalmat jelöl. A *blouse* tárgyunkat érintő értelmezései: 'Vêtement de travail, que l'on met par-dessus les autres pour les protéger' (Robert 1 : 497); 'bő munkaköpeny v. kabát (durva vászonból); munkakabát' (Eckhardt: Fr.—magy. szótár); 'munkászubbonny' (Országh: Ang.—magy. kéziszótár); Ылза: 'munkászubbonny' (Hadrovics—Gáldi: Orosz—magy. szótár); blúz: 'Munkások v. katonák által viselt zubbonny' (ÉrtSz.). A *kittel* jelentései: 'vászon felső ruha' (Ballagi: Új teljes ném.—magy. szótár³ 1881); 'munkaköpeny' (Halász: Ném.—magy. szótár). A német *kittel* > magyar *kilti* jövevényszó fogalmi jegyei között új elemre akadunk. A szó első jelentése: 'vászonból készült köpeny', de van ilyen értelme is: 'ingszerű fehér ruha, amelybe a vallásos zsidók halottaikat öltöztetik, és amelyet a nagy ünnepeken is felvesznek' (ÉrtSz.). A *blúz* ~ *kittel* ~ *kilti* értelmezéseinek nyelvi elemeiben elsősorban megtaláljuk mindazokat a motívumokat, amelyek a reformkor nyelvi használatában a 'blúz' fogalmát meghatározzák: kék szín, vászon anyag, ingméret, munkaruha.

3. A blúz a francia munkások és parasztok kedvelt ruhaneműje: „Vêtement très en faveur chez les ouvriers et les paysans” (Dauzat). Az *homme en blouse* kifejezést Sauva-geot szótára (Fr.—magy. nagy kéziszótár) ’munkás’, Eckhardté (i. m.) ’munkás, föld-műves’ jelentéssel veszi számba. A munkásoktól és parasztoktól szívesen használt munka-ruhára magyar szövegkitételek is utalnak: „A paraszt ember ezen a tájékon, valamint csaknem egész Franciaországban, egy »blouse« nevű hosszú kék inget szokott viselni más ruhája felett, főképen midőn uton van, vagy valami munkával foglalatoskodik” (Tessedik Ferenc: Utazása Franciaország déli részeiben. Pest, 1831. 6); egy párizsi reggel utcai rajzában munkások alakját villantja fel a következő leíró mondat: „kék vászon kabátú férfiak egy szennyes kortsma ablakánál kotzkáznak” (Sokféle 1834. 10).

4. Az 1831. évi belga forradalom óta a blúzt munkásruhának tekintették (Kluge—Mitzka). Ez a társadalmi-művelődéstörténeti valóság a magyar olvasók tudatához is eljutott. A párizsi munkások 1839. évi forradalmi megmozdulásairól szóló hazai tudósítá-sokban már nem egyszer a ruházatjelölő kifejezések helyettesítik a munkások megnevezé-sét: „Apr. 5kén a zavargások újra elkezdődtek. Sokan kék öltönyt viseltek, . . . néhány fiatal ember a marseillaisét dúdolá-el” (Hazai s Külf. Tud. 1839. 1 : 242); „A lázongók közt, kik kék nadrágot és sapkát viseltek, igen jól öltözött emberek is láttattak” (uo. 338); „Ma délután . . . mintegy 300 ember, többnyire felső-ümmögben (*blouse*) és sapkában, megjelent a . . . Lapage testvérek fegyvertára előtt (Hírnök 1839. május 23. 2). A kék színű ruha áruló jelként bizonyít a harcokban való részvétel mellett: Midőn Briot szobá-jába behatoltak, „egy sötétszínű felsőünget (*blouse*) találtak” (uo. július 4. 2). A későbbi munkásmozgalmi eseményeket közvetítő híradásokban folytatólagosan találkozunk e nyelvi jelenséggel: pusztán a ruha említése szolgál valamely személy társadalmi hova-tartozásának jelölésére. Idézeteink munkásokról szólnak: Lamennais háza előtt rokon-szenvtüntetésre gyülekeznek: „Tegnap reggeli 11 órakor mintegy 100 egyének, többnyire kék inggel és sapkával . . . csoportozata képződött a börsepiacon” (Hírnök 1841. január 14. 3); „esti 8 óra felé mintegy 300 egyénből álló csoport, többnyire kéküngesen, 16—20 évűek, a Chatelet piacon felálltak” (uo. szeptember 23. 3); „Ujabb összeesküvés nyomá-ban vannak . . . a titkos rendőrség . . . három gyanús egyént vőn észre . . . Egyikők . . . kissé magasabban túrte fel ing öltönyt (*blouse*) úgy, hogy az alatta elrejtett pisztolyok szembe tűntek” (Világ 1842. 383). Az 1848-i forradalmak mozzanatainak irodalmi vissz-hangjai is őriznek egy-két idevágó kitélt. Dobsa Lajos így rögzíti a francia februári forradalom egyik tényét: „Nagyszámú munkás dolgozó köntösben (*blouse*, leggyakrabban kékszínnű ümmög mit posztóruha fölibe öltenek) s kíváncsiak intézik léptöket a Madelaine piaca felé” (Az 1848. évi francia forradalom. Pest, 1848. 12). A magyar forradalom ese-ményei között értékes adatra bukkanunk: a kifejezés a munkászubbony uniformis jellegét említi. Március 16-án éjjel a fényben úszó pesti utcára kivonultak a Landerer és Hecke-nast nyomda munkásai is. „Magok a tulajdonosok . . . vezetéik nyomdájuk 100-nál számosabb személyzetét, a magyar sajtónak e tiszteletreméltó munkás osztályát, kik mindnyájan munka közben használt kékvászon egyenruhát . . . viseltek” (Pesti Hírlap 1848. 229).

5. A *blouse* magyar megfelelőinek általános használata közben jelentkeznek a ruházatra utaló jelzős szerkezetek is: „Három négy száz 13—14 éves ifjú kék ruhában öltözött munkások össze csoportozván, . . . barricadokat állítanak fel” (Erdélyi Híradó 1839. 1 : 174). Dobsa Lajos a ’munkás’ körülírással megjelölésére használja a minősítő jelzőt: Egy teremben több százezer frankot találnak, egy munkással bankba vitetik: „a kéküngős ember lélekismeretesen felel meg a bizodalomnak” (i. m. 42).

6. Idézeteinkből nyilvánvaló: adva voltak a nyelvi feltételek a tapadásos alakulat létrejöttéhez: „Apr. 6-ka estéjén a St Denis és St Martin kapuknál újra összecsődült a nép. Ismét voltak néhány *kék öltönyösek* köztök” (Hazais Külf. Tud. 1839. 1:250); Irinyi József Párizs-élményében mélyre hat a város forгатaga, s benne a „címeres hintók, szerény omnibusok, tömege a cifra népnek, serege a *kéküngeseknek*” (Életképek 1845. 1:524); 1848. május 15-én a francia proletariátus fegyveresen behatol az alkotmányozó nemzetgyűlés követkamarai termébe: „Egy *kéküngös* célba veszi Sauzet [!] az elnököt” (Dobsa i. m. 48).

7. Utolsó példamondatunk történeti háttérében a februári francia forradalom tragikus fordulata húzódik meg. A februári köztársaságot a munkásság harcolta ki, de a május 4-én összeülő nemzetgyűlésen felülkerekednek a burzsoá republikánusok, és kihirdetik a polgári köztársaságot. „Az alkotmányozó nemzetgyűlés szöszkéről egyenesen ingerelték, szidták, gúnyolták a munkásokat” (Marx: Osztályharok Franciaországban. Marx—Engels: Válműv. 1:138). Ez a hang csendül ki a következő sürgető kívánságból is. Óhajtható, hogy Franciaország „rendes állapotba” jusson, s az ideiglenesség minél előbb megszűnjék. „Vannak ugyan, kiknek tetszik a forradalmi állapot, vagy a baromi erő uralkodása, s ezek az erőszakos, rajongó emberek. Elöttük a republikai állapot, vagyis a szabadon hozott törvények uralma gyűlöletes; ők jobban hisznek a *blouse*-ban, mint a népben” (Pesti Hírlap 1848. 502). A burzsoá szemlélet a ’nép’ fogalmi köréből kizárta a munkásságot. Reformkori nyelvünknek imént idézett, a színekdoché területére tartozó szóképet, amelyben ruhadarab jelöli a személyt (vö. Szathmári István: A magyar stilisztika útja 518), Eckhardt Sándor szótára is számontartja: *blouse* : „5. munkaköpenyes, *blúzos* ember”. A *blúzos ember* német megfelelője: *Blusenmann* 1848-ban felveszi a ’forradalmár, proletár’ jelentést (Kluge—Mitzka), és ’forradalmár, jakobinus’ értelemben ma is él (Mackensen: Der tägliche Wortschatz 1956). Reformkori nyelvünk színekdoché tartalmazó hasonlatában a ’blouse’ egyedi fogalma gyűjtőfogalomként szerepel: ’a munkás’. De a szövegkörnyezet, a szembeállítás és a német szóhasználat jogán úgy is fel-foghatjuk: jelentése: ’a forradalmi munkásság’.

Zsoldos Jenő

Elkapta a gépszíj. O. Nagy Gábor egyik rádió-előadásában azt a kérdést vizsgálta, hogy keletkeznek-e napjainkban is szólások, gazdagodik-e nyelvünk napjainkban is olyanféle átvitt értelmű kifejezésekkel, amilyenek nyelvünknek régebbi története folyamán jöttek létre. Előadása meg is jelent (Lőrincze Lajos: Édes anyanyelvünk. 252—3).

O. Nagy Gábor e kérdésre határozott igennel felel, s állítását példákkal igazolja. Többek között az *elkapta a gépszíj* kifejezést is említi, melynek két értelmét közli: 1. Valakit elkápráztattak a lehetőségek és szinte saját akarata ellenére keveredett bele valamilyen nem tiszta ügybe; 2. Olyan fennhéjázóan viselkedik, ahogy nem vártuk volna tőle.

A bajai munkások nem ismerik a szólásnak ilyen értelmét. Náluk azt az embert *kapta el a gépszíj*, aki kisebb szabálytalanságokat követett el, esetleg üzemében szarkáskodott, sikkasztott, munkatársait megkárosította, és végül rájöttek, leleplezték. Az idősebb szakmunkások nem használják. Náluk az ilyen ember *lebukik*.

Hallottuk a szólásnak olyan értelmét is, hogy valakit sorozatosan baj ér, valaki küszködik, vergődik. („Na ezt is jó *elkapta a gépszíj*, szegényt.”) Az előbbi használatban megvetés, az utóbbiban szánakozás érződik a beszélő hangján.

Kőhegyi Mihály

Grétsy László: A szóhasadás. Budapest, 1962. Akadémiai kiadó, 286 lap

Eredetét tekintve minden nyelv szókincese a következő két fő csoportból áll: eredeti szókinces és jövevényszók. Az ismeretlen eredetű szavak csak addig alkotnak különállót, harmadik csoportot, amíg a tudomány el nem dönti, vajon az eredeti vagy a jövevényszavak közé tartoznak-e. A magyar nyelv külső története okozza azt a tényt, hogy ismeretlen eredetű szavaink száma igen tekintélyes, a köznyelvi szótöveknek mintegy 18%-a. A magyarság már mintegy három évezrede elvált nyelvrokonaitól, vándorlásainak körülményei nagyrészt ismeretlenek, a népvándorlás forrágai összesodorták olyan népekkel és töredékekkel, amelyeknek még nyelvét sem ismerjük. A szófejtő irodalom fejlődésével azonban — ha lassan is — egyre fogy ismeretlen eredetű szavaink száma. Egyesekről kiderül, hogy ősi, finnugor eredetűek, másokról bonyolult jelentéstani fejlődésen keresztül valószínűsíteni tudjuk a hangutánzó vagy hangulatfestő szóból való származást, ismét másokat pedig valamely jövevényszórétegbe sorolhatunk be.

Eredeti szókincesünk hagyományos további felosztása: ősi (uráli, finnugor, ugor) örökség és belső fejlődésű, tehát már a magyar nyelv külön életében, de idegen hatások nélkül keletkezett új szavak. Ide tartoznak a hangutánzó és hangulatfestő szavak, az indulatszók, a gyermek- (vagy dajka-) nyelvi eredetű szavak, a szóképzés, szóösszetétel, elvonás, szóvegyülés stb. útján keletkezett új szavak és a nyelvújítás alkotásai.

Grétsy most ismertetendő könyve a belső szóteremtésnek az irodalomban futólag ugyan már érintett, de eddig még nem rendszerezett módját, a szóhasadást dolgozza fel értékes monográfiában. A szóalkotásnak ez a módja mind külföldön, mind a hazai szakirodalomban eddig kevés figyelemben részesült, bár magára a jelenségre már vagy nyolc évtizede fölfigyeltek. A szóhasadás fogalmát azonban az eddigi irodalom nem tisztázta kielégítő módon, nem különítette el világosan a rokon jelenségektől.

Éppen ezért, mielőtt az idetartozó magyar nyelvi anyagot tüzetes vizsgálat alá venné, a szerző először a szóhasadás fogalmával foglalkozik (15—20). A különféle eddigi vélemények számbavétele előtt így fogalmazza meg saját felfogását: „... szóhasadásnak azt a nyelvi folyamatot tekintem, amelynek eredményeképpen egy szó akár alapalakjában, akár képzős, jeles vagy ragos formájában két, esetleg több alakváltozatra bomlik ugyanabban a nyelvben, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentésselkülönülés áll be, függetlenül attól, hogy a hangalak vagy a jelentés szándéktalan megoszlása, illetőleg tudatos megosztása előzte-e meg a másikat” (16). Itt idéz számos, az eddigi irodalomban már széleskörűen ismert idegen nyelvi példát. Szerintem azonban meg kellett volna adni a szópárok jelentését is, mert nem minden magyar olvasónak kötelessége németül, franciául, angolul és oroszul egyszerre tudni. A szópárok egyik tagja rendszerint ugyan közismert, de a másik ritkábban előforduló szó: német *Knabe* 'fiú' — *Knappe* 'apród'; *Reiter* 'lovas' — *Ritter* 'lovag'; *Bett* 'ágy' — *Beet* 'virágágy, ágyás'; *Rabe* 'holló' — *Rappe* 'fekete ló', de a *Rappe* jelentette a svájci aprópénzt is (újabban a frank századrészét), mivel egyik oldalán régebben hollót ábrázolt. A francia példák közül a *chaire* — *chaise* ('katedra' — 'szék') és a *béricas* — *bésicles* szópárok kivételével a többinek a jelentését legalább francia idézetekkel megmagyarázza. A következő (18.) lapon is csak kevésnek

közli jelentését. Ugyanitt jegyzek meg három sajtóhibát két lapon (17—8) a francia példákban: *mère* (*mère* helyett), *plér* (*plier* helyett) és *fragil* (*fragile* helyett). A *beryllum* francia megfelelőseit egyszer *béricles* — *bésicles*, egyszer *bericles* — *besicles* alakban idézi (17).

Az új szóalkotási folyamatot — figyelembe véve és mérlegelve az eddigi nem eléggé jellemző és hosszadalmas kifejezéseket — új és találó műszóval *szóhasadás*-nak nevezi el.

Az első rész második fejezete a szóhasadással rokon nyelvi jelenségekről számol be (21—43). Ide sorolja a jelentésmegoszlást, az alaki elkülönülést és a látszólagos szóhasadást. Jelentésmegoszlásnak nevezi azt a jelenséget, mikor két különböző hangalakú szó egy ideig azonos jelentést hordoz, de a nyelv gazdaságosságra való törekvése az egyik szót legalább hangulatilag más jelentéssel ruhazza föl. Így a franciába a latin eredetű *cheval* 'ló' mellé bekerült a német *rosse* is, de ennek ma már 'gebe' a jelentése. Átvette a francia a *parler* 'beszél' ige mellé az eredetileg azonos jelentésű spanyol *hablar* igét *hábler* alakban, de 'nagyzo, hencog, túloz' jelentéssel. Kár, hogy a magyarból csak az egyetlen *vörös* ~ *piros* szópárra utal.

Alakmegoszlásnak azt a jelenséget nevezi, mikor a különböző eredetű és jelentésű egyalakú szavak (homonimák) közt a nyelv alaki különbséget is kifejeleszt (*könyv* ~ *könny* ~ *könnyű* vagy *tölgy* ~ *tőgy* stb.).

Igen ügyesen szemlélteti rajzos ábrákkal a következőkben az eddig tárgyalt jelenségeket és a látszólagos szóhasadás két típusát (32—3). A látszólagos szóhasadás esetei közé sorolja — helyesen — a kettős átvételeket (pl. *ragya* ~ *rozsdá*, *dalia* ~ *déli*, *donga* ~ *duga* stb.), mert az alaki és jelentésbeli elkülönülés nem a magyar nyelvben ment végbe, mindkét átvétel külön-külön jövevényszó más-más nyelvből, nyelvjárásból vagy korból. Jogosan tekinti látszólagos szóhasadásnak az azonos eredetű, de egyes nyelvjárásokban más hangalakú és jelentésű szavakat (pl. szlavóniai *kebel* 'női felsőruha' ~ bakonyalji *kebel* 'szoknyaszegély' stb.). Sajátos módon itt sorolja fel a szakirodalomból eddig ismert valódi szóhasadásokat is az egyes nyelvjárásokból. (Pl. a váci *sajtár* 'búza-hordó edény' ~ *zsétár* 'fejőedény' stb.). A felhozott érvek érthetővé teszik, hogy eltekint a nyelvjárási adatok részletes elemzésétől, és nem sorolja be őket a megfelelő köznyelvi típusok közé. Akkor azonban inkább illet volna felsorolásuk a második rész végére. Gyakorlati nehézséget természetesen így sem jelent a fejezet mostani elhelyezése, mert az itt tárgyalt szópárokat fölveszi a IV. sz. mutatóba (275—81), és így a könyv használatjának módjában van ezeket az adatokat is összevetni a megfelelő köznyelvi szópárokkal.

A harmadik fejezet (44—57) „A szóhasadás jelenségéről, kiterjedéséről alkotott eddigi vélemények” címet viseli. Itt a szerző részletesen és az idevágó hazai és külföldi irodalom alapos ismeretében tárgyalja a szóhasadással és rokon jelenségekkel foglalkozó eddigi felfogásokat, és ezúton is igyekszik tisztázni saját álláspontját. A következő fejezet (58—67) a szóhasadás problémakörének főbb kérdéseivel foglalkozik. Az alak- és jelentésselkülönülés időbeli elsőbbségének kérdésében a szerző helyes, óvatos álláspontra helyezkedik. Ez a kérdés minden alakpárban külön vizsgálándó. Az elkülönülés spontán vagy szándékos voltával ugyanez a helyzet. Hogy melyik alakhoz melyik jelentés kapcsolódik, az a szerző szerint nem a véletlen játéka, hanem oka van. Az egyik alak az ilyen, a másik a másfajta jelentésre van determinálva, de az ilyen okok bemutatásával adós marad. A szóhasadás helyét a szóalkotási módok közül a következőképpen határozza meg: a szóképzés fordítottja az elvonás, az összetételé a szórövidülés és betűszó, a szóvegyülés vagy kontamináció fordítottja pedig a szóhasadás. A szóvegyülésben két hasonló jelentésű szó alakja vegyül össze és ötvöződik egy szóvá *zavar* × *kerget* > *zargat*, *csokor* × *bokréta* > *csokréta* stb. (ilyen szóvegyülésnek tartom az *álló helyében*, *egy ültő helyében* kifejezéseket is az *álló helyében*, *ültő helyében* × *álltában*, *ültében* kontaminációjából). A fordított jelenség tehát, azaz egy szó hangalaki és jelentésbeli elkülönülése a

szóhasadás. A szerző így szerencsésen találja meg ennek a szóalkotási módnak a rendszerben elfoglalt helyét.

A második, legterjedelmesebb rész (71—258) tárgyalja részletesen és rendszerezi a szóhasadás körébe vágó magyar nyelvi anyagot. A szópárokat hangtani alapon csoportosítja. Először a magánhangzó-váltakozáson alapuló alaki kettősséget tárgyalja. Első helyen szól a nyílt—zárt viszonyatról. Megemlíti a *diák ~ dedk*, *moszat ~ maszat* szópárokat, majd gazdag nyelvtörténeti anyagon mutatja be a *vacok ~ vacak* szópár, valamint a belőlük képzett *vacok ~ vacak* elkülönülési folyamatát. Labialis-illabialis viszonylatban foglalkozik röviden a majdnem tetszőleges változatokkal (*fel ~ föl*, *fenn ~ fönn*, *seper ~ söpör* stb.), megemlíti a *kelt ~ költ* és *sértés ~ sörtés* szópárt, majd részletesen bemutatja a *penderít ~ pödörít*, *pereg ~ pörög* (*pergő ~ pörge*), *perel ~ pöröl*, *szeg ~ szög* párokat. Minden fejezetben ez a módszere: foglalkozik a határesetekkel, tárgyal egy vagy néhány odatartozó szópárt, a többit csak felsorolja. A hosszú—rövid magánhangzós viszonylatban nagyon érdekes és tanulságos a *baba ~ báb ~ bábu* hármas történetének tárgyalása. A legtöbb szópárt a palatalis-velaris ellentét köréből tárgyalja részletesen a szerző: *család ~ cseléd*, *dobban ~ döbben*, *dong ~ döng*, *dulakodik ~ tülekedik*, *kavar ~ kever*. Csak megemlíti a következőket: *forगतag ~ fürgeteg*, *cafra ~ cefre*, *kornyadozik ~ görnyedezik*, *sistereg ~ sustorog*, *tompa ~ tömpe*, *makog ~ mekeg*. Amint láthatjuk, itt igen sok a hangutánzó szó. A felsorolt szópárok közül azonban néhányban aligha beszélhetünk szóhasadásról, hanem két külön hangutánzó szóról. Nehezen hinném, hogy lett volna idő, mikor a *mekeg* és *makog* azonos jelentésű szópár lett volna, és csak később különültek el. Nem valószínű, hogy valaha a kecske is *makog*-hatott, és a nyelv is *mekeg*-hetett, bár a nyelvtörténeti és nyelvjárási alakok gyakran produkálnak mai köznyelvi nyelvérzékünk számára különleges meglepetéseket. Célszerű lett volna azonban itt is, meg a többi fejezetben legalább a felsorolásban jobban a teljességre törekedni, hiszen a szerzőnek bizonyára igen gazdag nyelvtörténeti anyag áll rendelkezésére, tehát jobban meg tudja ítélni, mikor történt meg a szóhasadás, és hogy valóban ezzel a jelenséggel van-e dolgunk. A rövid magánhangzó megmaradása vagy kiesése szempontjából megemlíti az *akona ~ akna*, *barika ~ barka*, *zaboláz ~ zabláz*, bővebben kifejti a *cirpel ~ csiripel*, *kamara ~ kamra* párokat. A magánhangzós fejezetek közül az utolsó a hiátusos és hiátustöltővel bővült párokat mutatja be: *áhtatos ~ ájtatos*, *hűs ~ hűvös*. Különösen ez utóbbi szópár tárgyalása példázza, mennyi érdekes szempont világosodik meg a történeti adatok tükrében. Táblázaton szemlélteti a szerző, hogy a négy fő alakváltozat közül a *hűves* a legrégebbi (XVI. sz.) és a XIX. sz. végéig gyakori, azóta egyre inkább ritkul. A *hűves* változat egy félszázaddal később bukkan föl, végig ritka alak, és századunkból nem is adatolható. A *hűvös* alakra a XVII. század második felétől kezdve vannak szórványos adataink, de mintegy száz éve megerősödik a szó használata, ma talán a legfőbb változat. Mintegy kétszáz esztendő a másik ma is élő alakpár: a *hűs*. A *hűves ~ hűvös* kezdetben egyaránt jelentette az észlelő számára kellemes vagy kellemetlen érzést. A XIX. században azután a kellemes képzetek inkább a *hűs*, a kellemetlenek pedig a *hűvös* szóhoz tapadtak, bár ez az elkülönülés máig sem teljes.

A második nagy csoport a mássalhangzó-váltakozásra épülő kettősség (130—191). A palatalizáció és depalatalizáció okozta párok közül csak megemlíti a következőket: *keresztény ~ keresztyén*, *tojik ~ tol*, *széjjel ~ széllel*, *hülye ~ hüllő*, *olt ~ ojt*. Részletesen bemutatja a következőket: *bugyor ~ bútor* és *csín ~ csíny*. Az affrikáta—szibiláns szembenállás okozta kettősségre csak a következő példákat hozza: *csekély ~ sekély*, *pacskol ~ paskol*. A zöngés—zöngétlen ellentétből született a *toboz ~ doboz* és az *üszög ~ üzők*. A hasonulás és elhasonulás többek közt a következő párokat hozta létre: *bozont ~ bozót*, *csügg ~ csüng*, *padló ~ palló*, *tallózik ~ tarlózik*. A továbbiakban még a következő szópárokat tárgyalja részletesen a megfelelő fejezetekben: *perem ~ prém*, *hempereg ~*

hengereg ~ *hentereg* ~ *hömpölyög* (a négyes utolsó tagjában persze labialis magánhangzó-ellentét is van). Ma már egészen furcsán hat, hogy ezt a négy különböző igét még a múlt században is vegyesen használták. Grétsy példái közt ilyeneket is találunk: *hempergő* habok, *hentergő* csolnakon ülve, *hengergő* hullámok; egy alak *hömpölygött* lábaikhoz, *hentergő* sziklatömegek stb. (175). Más hangváltozás okozta párok: *vigyorog* ~ *vicsorog*, *habar* ~ *hadar*, *kéj* ~ *kény*, *passió* ~ *passzió*.

A töváltakozásból adódó kettősség a harmadik nagy csoport (192—258). Az első fejezetben mindjárt olyan szó párokat találunk, amelyek már szinte azt a kérdést is fölvetik, nem inkább a képzőhasadás kategóriájába tartoznak-e. Ilyen a fosztóképző teljesebb és rövidebb alakja ott, ahol ez már jelentéskülönbséget okozott: „*gondtalan* életet él”, de „a *gondailan* vezető okozta a balesetet.” Az étel *iztelen*, de a tréfa *izetlen*, a bánásmód lehet *leketlen*, de az arckifejezés inkább *léleketlen* stb. Itt meg kell jegyezni, hogy én a szerzővel ellentétben nem hiszem, hogy a *gyámolatlan* szó elég erős lesz a megszilárdulásra. Hiszen szótári életét is csak Vörösmarty közismiert vessora támogatja. Érdekes az a fejlődőben levő jelentésmegkülönböztetés, amelyet a birtokos személyragozás -a, -e vagy -ja, -je ragja idézhet elő. A ruhának *anyaga* van, de a kereskedőnek *anyagja*, a botnak *vége*, de a vászonnak *végje*.

Tövéltakozás okozta a *kerek* és *kerék* kialakulását, a *pázsit* ~ *pást*, *ebédelő* ~ *ebédlő*, *éberen* ~ *ébren*, *habozik* ~ *habzik*, *sarok* ~ *sark*, *neje* ~ *nője*, *idélen* ~ *időtlen*, *szüle* ~ *szüülő*, *gyapja* ~ *gyappjúja* alakpárok kialakulását is. A *v*-tövé párok közül a következőket tárgyalja: *hamuja* ~ *hamva*, *nedű* ~ *nedv*, *nevel* ~ *növel*, *nevelkedik* ~ *növekedik*, *szarú* ~ *szarv*. Ehhez még hozzátolhatnám azt az érdekes szó párt, amely hasonlóképpen alakult ki, mint a *fej* ~ *fő*. *Só* főnevünk ma egyalakú ugyan (*sóm*, *sód*, *sója*, *sós* stb.). Régebben azonban *v*-tövé volt mint a *tó*, *szó*, *hó*, *jó* névszó. Az egyes szám 3. szem. birtokos személyragos alakja *sava* volt, éppen úgy, mint az előbb említett névszónak: *tava*, *szava*, *hava* és *java*. Még ma is megvan ez az alak a *se sava*, *se borsa* szólásban. Ennek eredeti jelentése: *sem sója*, *sem borsa* nincs az ételnek vagy tréfának, tehát izetlen. A nyelvújítók azután a természettudományban szükséges fogalmak megalkotásakor felhasználták a *sava* birtokos személyragból elvont *sav* gyököt azoknak a hidrogéntartalmú vegyületeknek a közös jelölésére, amelyeknek hidrogénját fémmel föleserelve sót kapunk. A HCl képletű vegyület neve, a *sósav* tehát ugyanannak a szónak a más alakban való ismétlése, etimológiailag olyasmi, mintha egy háromfejű szörnyetegről azt mondanánk, hogy kétoldalt van a két mellékfej; középen a *főfej*. A *fő* szónak ugyanis ma már inkább melléknévi jelentése van: a legfontosabb, legmagasabb rangú stb. (*fő feladat*, *fővezér*, *főosztályvezető*). — A *só* és a *sav* tehát olyan szó pár, amely nem természetes fejlődés útján alakult ki, hanem egyik tagja szándékos szóalkotás eredménye, és így a két szóalaknak nominativusban sohasem volt azonos jelentése, csak az egyes számú 3. szem. birtokos személyragos *sava* lehetett egy ideig 'sója' és 'sava' jelentésű is. Ezt az érdekes szó párt érdemes lett volna ugyancsak tárgyalni vagy legalábbis megemlíteni.

A harmadik rész (261—86) a következő fejezetekből áll: összefoglalás, német nyelvű összefoglalás, rövidítésjegyzék, a párhuzamba állított szavak mutatója (magyar és idegen szó párok egyaránt) és névmutató.

Ismertetésünkben végighaladtunk a könyv egyes fejezetein. A könyv elolvasása után szerzett benyomásaink kedvezők. Talán az az érzés is fölmerülhet egyesekben, hogy egy olyan szóalkotási mód, amelynek eredménye ugyan száznál több szó pár, nem érdemel 25 ívet, hiszen ilyen terjedelmű földolgozást nem kaptak még sem iráni, sem latin, sem újlatin, sem német jövevényszavaink, de még belső szóteremtésünk leggazdagabb módjai: a szóösszetétel, szóképzés és hangutánzó-hangulatfestő szavaink sem, nem is szólva az elvonásról, szóvegyülésről stb. Mégis — úgy gondolom — inkább örülnünk annak, hogy egy — eddig nem tisztázott és rendszerezett — szóalkotási mód kapott

jelentőségéhez méltó földolgozást. Az, hogy az említett jövevényszavakkal és belső szóteremtési módokkal még nem foglalkoztak kellő mélységben, az Grétsy dolgozatának értékelését nem befolyásolhatja. Részeredményei közt sok akad, amit eddig is ismertünk, de a kérdés általános nyelvészeti tisztázása, az eredménynek a magyar nyelvre való következetes alkalmazása, az ide vonatkozó nyelvi anyag rendszerezése kétségtelenül a szerző érdeme. Alaposan ismeri a kérdés hazai és külföldi irodalmát, sikeresen bányászott elő nagy nyelvtörténeti bizonyító anyagot. Megállapításaiban higgadt, óvatos, csak ott igyekszik rendszert kiépíteni, ahol biztos nyelvi alapokat talál. Stílusa olvasmányos, sehol sem száraz, nemcsak a szorosabb szakmabeliek értik meg, hanem a „művelt közönség” is. Ezért talán a helyenként föllelhető terjengősség és szubjektívabb hang is megbocsátható a szerzőnek.

Sajtóhibát viszonylag keveset találtam a könyvben. A 17—8. lapról említetteken kívül csak egyet tennék még szóvá. Csernyecov vogul szótárának a nyelvtani részéből vett példa (80) helyesen *kittij*, mert a *ɬ* hangértéke Csernyecovnál általában *a*, de *γ* előtt mindig *j*.

Mindent összevéve Grétsy László könyve hasznos, értékes munka. Ha a magyar szókincs tárgyalásakor a szóképzés, elvonás, szóvegyülés, szóösszetétel mellett már részletes és áttekinthető képünk van a szóhasadásról, be tudjuk sorolni a megfelelő helyre, és pontosan el tudjuk különíteni az ide tartozó példákat a rokon jelenségektől, ez Grétsy könyvének az érdeme. Még sokszor fogunk rá hivatkozni, ez pedig egy tudományos könyvre talán a legnagyobb dicséret.

Kálmán Béla

B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó, Nyelvtudományi Értekezések 33. sz. 138 lap

Helyesen járt el a szerző, hogy amikor 1957-ben megvédett kandidátusi értekezését közzétette, címét némi változtatással („Az *-s ~ -cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban”) csak alcímnek hagyva, a fent idézett módon jelölte meg könyvének tárgyát. Hiszen ami munkáját különösen értékesé teszi, az éppen abban rejlik, hogy az ilyen típusú neveket beállítja az ómagyar névanyagnak, *-s ~ -cs* képzőjüket, illetőleg vele alakult képzőbokraikat pedig az ómagyar képzőállománynak *r e n d s z e r é b e*. Ezen a módon különösen a személynévanyag elemzésében egyrészt rendkívül érdekesen világítja meg a különféle eredetű nevek egymásba fonódását, másrészt újszerűen tárja elének az úgynevezett becézés, becéző névalkotás fogalmát, az úgynevezett becézőképzők tulajdonképpeni funkcióját. De értékes eredményekkel gazdagítja az ómagyar földrajzi nevekre és képzősükre vonatkozó ismereteinket is.

A vizsgált személynévanyag osztályozásában a szerző a szokásos módon jár el: elkülöníti az idegen eredetű töből alakult (pl. *Iacus*, *Micus*) és a magyar közszoí eredetű (pl. *Banus*, *Horogus*) személynéveket. A képzők felől történő vizsgálódással azonban kitűnően megmutatja, hogy e két típus — amelyeknek mindegyike, de főleg az utóbbi, számos altípusra bontható — hogyan állt össze egységes névrendszerré, s ugyanakkor milyen sajátosságokban utal heterogén eredetére. A jövevény nevek képzőinek funkciójáról szólva B. Lőrinczy Éva egyebek között emlékeztet Melichnek a véleményére, aki keresztneveinkben kicsinyítőképzőket látott, és Galambos Lászlóéra, aki ezeknek névképzői funkciójáról írt. „Az igazság — állapítja meg szerzőnk igen helyesen — alighanem a kettő között van” (32). Mint másutt írja: „Legmegnyugtatóbbnak látszik ... az a feltevés, hogy a jövevény nevekben előforduló magyar eredetű *-s ~ -cs* képző és ennek képzőbokrai (valamint végső fokon egyéb eddig kicsinyítő-becézőként számon tartott

képzőink is) e névváltozatokon belül eredeti jellegüket elvesztették, s a velük alakult neveknek csupán funkciótlan alkotóelemeivé lettek. Az ezekben előforduló magyar képzők azonban sajátos, kicsinyítő-becéző jelentésüket sohasem veszítették el annyira, hogy a továbbiakban egyrészt újabb, a kicsinyítés-becézés árnyalatától teljesen montes névváltozatok létrehozására váljanak alkalmassá, másrészt, hogy ezzel szemben a szó szoros értelmében vett kicsinyítés-becézés kifejezésére alkalmatlanná váljanak. E képzőket tehát — legalábbis úgy gondolom — az ómagyar kori jövevény nevekben egy megindult, de be nem fejeződött jelentésváltozás stádiumában látjuk” (116—7).

Ami most már a magyar közszói eredetű neveket illeti, ezek a képzés szempontjából két jelentősebb csoportra oszthatók. A *Banus*-féle nevek, amelyeknek alapszava (*Ban*) és más kicsinyítő-névképzős származékai (*Bana*, *Band* stb.) is előfordulnak személynévként, lényegében a képzős jövevény nevekével azonos névalkotási mód eredményei; -s képzőjüket tekintve is a jövevény nevekhez húznak, tehát ez is hasonló funkciójú képző, mint a jövevény neveknek és saját más toldalékú alakváltozataiknak képzői, bár ugyanakkor nem egy esetben talán valamivel való bírást, ellátottságot stb. kifejezőnek is felfogható. A *Horogus*, *Hotolmos* típusú nevekben viszont, amelyek minden valószínűség szerint előbb voltak közszók, mint személyek megnevezései, az -s képző már valóban a valamivel bírás, ellátottság, foglalkozás stb. jelölésére szolgált, jöllehet a névrendszer egészének analógiái némiképp ezekre is hatottak. A közből elhelyezkedő *Ban*, *Bana*, *Band*, *Banus* típusú nevek egységesítő hatása abban is megmutatkozik, hogy a szerző véleménye szerint hasonló képzős névváltozatok igei természetű tövekből is alakulhattak (pl. *Thopus*). A tulajdonnév és a közszó (melléknév) képzésbeli különbségét remekül mutatja az a statisztikai összeállítás is, amely szerint az -s előtti tövéghangzó hangszíne a felső nyelvéllású hangok dominálásától egyre jobban az arányosabb megoszlás felé tolódik el, ahogy a *Iacus*-féle nevektől a *Banus* típusúakon keresztül a *Horogus*-, *Hotolmos*-szerűekhez közeledünk. Ezenkívül még számos példát lehetne felhozni arra, hogy az itt megrajzolt — lényegében szinkrón módon vizsgált — név- és képzőanyagban hogyan ragadja meg a szerző a rendszerszerűségnek, a kölesönös föltételezettségnek és a mozgásnak, az átmeneteknek a dialektikáját.

Ezek részletezése helyett most inkább a dolgozat más erőnyeire mutatnék rá, éppen a személynevek vizsgálatával kapcsolatban. Köztudomású, hogy becéző-névképzőinket a magyar nyelvtudomány valamikor nagyrészt idegen, elsősorban szláv eredetűnek tartotta. Melich Keresztneveinkről című nagy jelentőségű tanulmányának (MNYTK. 15. sz.) megjelenése óta azonban — úgy látszik — a másik végletbe esett. Csak újabban hangzott el egy-két óvatos figyelmeztetés ebben a vonatkozásban (Benkő: MNY. 45 : 250; vö. még NévtudVizsg. 146). B. Lőrinczy Éva nagyon helyesen járt el akkor, amikor a rendkívül gyakori -us, továbbá a -sa képzővel kapcsolatban újból fölvetette a szláv hatás, a szláv analógiák lehetőségét is. Ami a nevek -us végződését illeti, itt persze latinosításra is gondolhatunk a szerzővel együtt, sőt talán nála nagyobb mértékben is (hasonlóképpen: Benkő: I. OK. 13 : 426). Ezenkívül azonban német hatásra is gyanakodhatunk. A B. Lőrinczy Évától (14) Berrár művéből (MNYTK. 80. sz.) idézett -us képzős női nevek ugyanis többnyire német eredetűek, sőt német nők nevei, s a *Nikus*-féle férfinevek is német eredetre utalnak.¹ Ezzel kapcsolatban megjegyezném, hogy a név-

¹ A XIV. századi becéző nevekkal foglalkozó kéziratos munkámban (amely első fogalmazásában egyetemi doktori értekezés volt) kimutatom, hogy a hazai német nők és férfiak nevei között ilyenek fordulnak elő: *Olus* (*Alus*), *Imus*, *Therus*, *Soldus*, *Goldus*, *Gerus*, sőt *Kat(h)us*, *Marus*, *Annus* is; illetőleg *Nikus* (*Nykus*, *Nicus* stb.), *Han(n)us* (*Honnus*), *Helpus*, *Jekus*, sőt *Danus*, *Jakus* (*Īakus*) is. „A német nők és férfiak felsorolt neveiben szereplő -us képző — állapítom meg — aligha azonos a magyar becéző képzővel. Nincs sem -os, sem -ēs változata (valószínűleg -ūs sem).”

tani vizsgálódásokban igen fontos — bár sokszor nagyon nehéz, sőt lehetetlen — a megnevezett személyek etnikai hovatartozásának tekintetbe vétele, s természetesen társadalmi helyzetüké is. Ez utóbbira újabb névtudományi irodalmunk sok szép példával szolgál.

B. Lőrinczy Éva úttörő munkát végzett, s valamennyi névkutató számára követendő példát mutatott névanyagának nyelvföldrajzi feldolgozásával. Ez az óriási fáradtsággal járó és igen nagy lelkiismeretességre valló vizsgálat nemcsak módszertani szempontból érdemel rendkívüli figyelmet, hanem eredményeit tekintve is (bár — mint a szerző szerényen megjegyzi — viszonylag kevés nyelvjárástörténeti tanulssággal járt). Magam különös örömmel olvastam egyebek között azt a megállapítását, hogy a *Pousa* név adatai (a kisszámú *Leusa*, *Jousa*, *Feuche* adatokkal együtt) elsősorban a Balatontól északra eső területen tömörülnek. Ezekben ugyanis a képző diftonguson végződő egy szótagos tőhöz járul. Így a diftongusos egy nyílt szótagú becéző névrövidítés divatjával kapcsolatban is egyre inkább gyanakodhatunk erre a területre (vö. Néprajz és Nyelvtud. 3—4: 84). Itt említeném meg — de más adatösszeállításokra, statisztikai számításokra vonatkozólag is —, hogy a megrajzolt kép valószínűleg plasztikusabb lenne akkor, ha arról is értesülnénk, hogy a szóban forgó neveket hány személy viseli, az adatok sokaságát nem egyetlen személy többszöri megnevezése okozza-e.

Nem kétséges, hogy a dolgozat eredményei megnyugtatóbbak lehettek volna, ha — mint a kandidátusi értekezés vitáján is szóba került (I. OK. 13 : 425 kk.) — a szerző több adatra építette volna fejtegetéseit. Megállapításainak szilárdságát ugyanis csak látszólag igazolja az az eljárása, hogy csupán a feldolgozott okleveleket s egyéb forrásokat, a más nyelvészek által már megvizsgált névanyagot vette tekintetbe. Ez tudniillik az ómagyar korból adatolható neveknek csak egy töredéke, s egyrészt nem biztos, hogy a belőle levont következtetések akkor is teljesen megállnák a helyüket, ha jóval nagyobb adatmennyiséget vizsgálnánk meg, másrészt egészen bizonyos, hogy újabb adatok újabb eredményekre is vezetnének.

A szerző például több helyen is megállapítja, hogy a *-cs* képző az *-s* képzőhöz viszonyítva feltűnően kevészer fordul elő, jóval több alkalommal szerepel a jövevény női nevekben, mint a férfinevekben, s ez a körülmény erőteljesebb becéző funkcióját is bizonyíthatja (16, 33, 45 stb.). Csakhogy míg a *-cs* képzős női neveket Berrár Jolánnak a rendelkezésünkre álló forrásanyag túlnyomó részét feldolgozó munkájából idézi — köztük olyanokat is, amelyek csak a XIV. század második felében, tehát már nem is az ómagyar korban fordulnak elő —, addig a *-cs* képzős férfineveket csak az említett szűkebb körből meríti, s onnan valóban kevés, ráadásul részben kétes példa kerül rájuk. A teljesebb adatgyűjtés fényében azonban rögtön kiderül annak az állításnak tarthatatlansága, hogy a *-cs* képző a női nevekre jellemző. Hiszen csupán az ómagyar kor utolsó félszázadából is nagy számban mutathatók ki olyan férfinevek, amelyek Lőrinczynél nem szerepelnek: 1309, 1311 (3 adat), 1318/1325, 1331, 1338, 1346: *Bench* (AnjouOkm. 1 : 174, 224, HazOkm. 7: 364, 366, AnjouOkm. 1: 485, HazOkl. 202, ZalOkl. 1: 340, 430) < : *Benedek*, esetleg *Benjamin* | 1306, 1314, 1320, 1321, 1324, 1328, 1333, 1334, 1335, 1336, 1337, 1338 (2), 1343 (2), 1345, 1349 (2) stb. stb.: *Donch* (HazOkm. 1: 101, AnjouOkm. 1: 345, 583, 637, MonStrig. 3: 53, ZalOkl. 1: 225, AnjouOkm. 3: 31, MonStrig. 3: 240, AnjouOkm. 3: 203, MonStrig. 3: 282, 302, HazOkl. 216, ZalOkl. 1: 340, AnjouOkm. 4: 350, PRT. 8: 316, MonStrig. 3: 575, 680, PRT. 8: 327; stb. stb.) < : *Domonkos*; ennek a névnek van *Dancs* változata is, vö. 1314: *danch* (AnjouOkm. 1: 358), 1343, 1349: *Danch* (PRT. 8: 318, 327), bár ez olykor a *Dániel* s talán a *Damján* becézője is lehet. | 1301: *ywanch* (MonStrig. 2: 492), 1334, 1340: *Iwanch* (AnjouOkm. 3: 98, TelOkl. 1: 64) | 1330: *Mychalch* (AnjouOkm. 2: 470), 1349: *Myhalch* (TelOkl. 1: 90) | 1300: *povch* (HazOkm. 7: 301), 1333: *Pouch* (AnjouOkm. 3: 55). — Ide tartozik a számos *Jakeh* stb., *Mikch* stb.

(<: *Miklós!*), *Bekch* adat is, amelyek a hangátvetéses *Jachk* stb., *Michk* stb., *Bechk* formákkal váltakoznak, olykor ugyanannak a személynek megnevezésében. A lelőhelyek megjelöléséről itt helykímélés végett lemondok, s nem idézem az előhangzós *-cs* (*-ucs*, *-ocs*, *-acs*, *-ecs*) képzővel alkotott nagyszámú férfinévet sem. Az adatok természetesen tovább gyarapodnának, ha az előző évszázadokat, valamint a női nevekhez hasonlóan a XIV. század második felét is tekintetbe vennénk.

Nem nyilatkozik a szerző Kniezsának arról a tanításáról sem, hogy az ómagyar névalkotásra nagyon jellemző volt a jövevény nevek egy nyílt szótagúvá csonkított alakjának becézőképzővel, mégpedig igen gyakran éppen a *-cs* képzővel való megtoldása (AECO. 1: 116—7; vö. NyK. 60: 482). Kniezsa ilyen, szerinte *-cs* képzős neveket említ az ómagyar korból: *Bech* <: *Benedek*; *Boch* <: *Bonifác*; *Buch* <: *Buda* <: *Budimir*; *Doch* <: *Domonkos*; *Ech* <: *Endre?*; *Goch* <: *Godimir* v. *Gottfried*; *Mach* <: *Mátyás?*; *Mech* <: *Menhardus?*; *Moch* <: *Mózes* v. *Mortun* stb. stb.

Erősen vitatható azonban, hogy — a diftongusos tövek kivételével — járulhatott-e becézőképző az ómagyar korban egy nyílt szótagú névrövidítéshez (l. részletesebben: Néprajz és Nyelvtud. 3—4: 73). Lőrinczy ezt a kérdést föl sem veti, bár — úgy látszik — hajlik a Kniezsa-féle felfogáshoz. Ezt mutatja egyebek között, hogy — jöllehet Paiszsal együtt ő is valószínűbbnek tartja, hogy a régi *Miska*, *Miske* nevek a *Miklós*-ból származó *Miksa*, *Mikse* hangátvetéses formái — nem gondolja lehetetlennek a mai analógiák alapján a *Mihály* névből való származásukat, így: *Mi-ska*, *Mi-ske* (17, 20). Azonban egyrészt igen veszedelmes dolog a régi névanyagot illetően mai analógiákra hivatkozni (vö. Benkő: MNy. 44: 56 jegyz.), másrészt több adat alapján nyilvánvaló lett volna a hangátvetés ténye, hiszen ugyanazt a személyt is nevezik váltakozva *Mikse*-nek és *Miské*-nek (vö. Néprajz és Nyelvtud. 3—4: 72). Más esetben is gyanúsak az efféle névtagolások: *Te-kus* (14 stb.); *Ba-sa*, *Ma-sa* (18); *Ve-ch* (23); stb. stb.

A teljesebb adatgyűjtés — s ezt is saját anyagom alapján mondom — gyarapíthatta volna a képzőbokrok számát (pl. *-csk*, *-icsk* stb. képzőt is kaphatnak a jövevény nevek az ómagyar korban; vö. 1337: „magister Petrus, frater magistri Sebus, filius Abraam dicti Abichk”, MonStrig. 3: 298; 1345: *Sebechk*, ZalOkl. 1: 427; stb.); módosíthatta volna az egyes képzési formákban megállapított arányokat (egyebek között feltűnő a diftongusra végződő többől képzett nevek, illetőleg a *-sa* képző vonatkozásában, hogy az ómagyar korban oly gyakori *Dausa*, *Dousa* névalakokból egy sem akadt horogra). Bizonyára gazdagabbak lettek volna a nyelvföldrajzi vizsgálódás eredményei is. Nemegyszer pedig más etimológia látszott volna helyénvalóbbnak. (Egyes névfejtései más okból is vitathatók, de hát ez természetes dolog: ilyen régi névanyaggal kapcsolatban úgysem lehetne minden esetben teljesen kielégítő magyarázatot adni.) Egyetlen példát említek meg, amely más vonatkozásban is tanulságos. A szerző a *Bekes* nevet *Békés*-nek olvasva, a *békés* melléknévből magyarázza (47, 53). Ugyanakkor az *-us* ~ *-üs* képzős példák között egyáltalán nem szerepel az ómagyarban oly gyakori *Bekus* név, amely kétségtelenül egy töről fakad a *Beke*, *Bekő*, *Bekcs* stb. névvel (vö. Benkő: Nyr. 74 : 21). Sokkal valószínűbb, hogy a *Bekes* ennek a változata, ahogy a *Benes* a *Benüs*-é, az *Endes* az *Endüs*-é, a *Petes* a *Petüs*-é stb. E névváltozatokat olykor ugyanaz a személy viseli; pl. 1355: *Benes* (TelOkl. 1 : 97), ugyanő: 1358: *Benus* (uo. 106.). Az efféle összevetések támogathatnak bennünket annak a problémának megoldásában is, amelyet a szerző oly talpraesetten és körültekintően fejteget, hogy a magas hangrendű tőhöz járuló *-s* képző előtti *u*-val jelölt hangot *u*-nak (*o*-nak) vagy *ü*-nek (*ö*-nek) kell-e olvasnunk az egyes neveken.

Mindazonáltal a viszonylag (de csak viszonylag!) kevés adat feldolgozása ellenére is a legtöbb vonatkozásban meggyőző az az újszerű kép, amely az ómagyar személynevek egy csoportjának képzőik felől történt megvizsgálása útján bontakozott ki.

A munka második nagy része az *-s ~ -cs* képzővel és bokraival alakult földrajzi neveket tárgyalja. Ezek is két fő csoportra oszlanak: a pusztaszemélynevekből és a természet adottságokra utaló közszavakból keletkezett helymegjelölésekre. Az első csoportban a képzőnek természetesen nem volt szerepe abban, hogy a személynévből földrajzi név lett, így ennek vizsgálata inkább csak abból a szempontból érdekes: mennyiben tükröződnek benne a személynévanyagról megállapított sajátosságok. Sokkal több eredménnyel járhatott a második csoport elemzése, azoké a nevéké, amelyek a helyek, vizek, térszinformák természeti jellegzetességeire mutatnak rá. Közülük a leggyakoribbak az *-s* képzős gyűjtőnevek (*Almas, Méhes* stb.), ezenkívül vannak valamivel bírást, ellátottságot (pl. *Kapus*), comparativust (pl. *Barsunus*), kicsinyítést (pl. *Erech* 'erecske'), továbbá a hely lakóira utaló foglalkozást jelentők (pl. *Serlous*), s még néhány egyéb jelentésárnyalatú is. Mindez — a személynevek tanúságával együtt — azt bizonyítja, hogy az *-s ~ -cs* képző mai funkciói jórészt már az ómagyar korra kialakultak. Mégis roppant érdekes a képzők funkcióinak efféle vizsgálata, mert alkalmat ad a jelentésfejlődések irányának, ómagyar kori állomásainak, a képzőrendszer-darab ez időbeli mozgásának megragadására. Már a személynévképzők sorában is láttunk a jelentésfejlődés átmeneti fázisában levőket. Ilyenek voltak a becéző-névképzők, valamint — amit csak most említenék meg — a *Horogus, Hotolmos*-féle neveknek képzői.

Ez utóbbiak a szerző találó elemzése szerint már útban voltak afele, hogy a valamivel való ellátottság jelöléséből a jellemző tulajdonság kifejezőjévé válnának, de a döntő lépés előtt megtorpannak (54, 117). Kitérő dialektikára vall az a tárgyalásmód, ahogy ezt a folyamatot összeveti a szerző azzal a képzőfejlődéssel, amely a *Nádas*-féle gyűjtőneveknek és a velük párhuzamosan bemutatott *nádas hely* típusú — a gyűjtőnévképző kialakulását még átmeneti állapotában szemléltető — jelzős szerkezeteknek vizsgálatából tárul elénk. „A *nádas hely* és a *Nádas*-féle helynevek *-s* képzője valóban pontosan onnan indult el, mint a *Horogus, Hotolmos*-féle személynevek: azt fejezte ki, hogy az illető hely, víz vagy térszinforma valamilyen természeti adottsággal rendelkezik, illetőleg abban bővelkedik. E ponton azonban a fejlődés kettévált, s — most már a közszói használat síkjára téve a kérdést — a testi, lelki, szellemi tulajdonságot kifejező melléknevek *-s* képzője megindult a valamivel bírást, ellátottság, valamiben bővelkedés jelentés felől a jellemző tulajdonság, a különféle természeti adottságokra utaló melléknevek *-s* képzője pedig — bizonyos jelentéstani változások, nevezetesen jelentéstapadás kíséretében — a gyűjtőnévképzői jelentés felé. Az előbbivel szemben azonban (amely a döntő lépés előtt megrekedt, s a vele alakult jellemző tulajdonságot kifejező melléknevek *-s* képzője továbbra is csak valamivel ellátottságot, illetőleg valamiben bővelkedést jelentő képzőnek elemezhető) az utóbbi a változáson a legteljesebb mértékben átesett, s a továbbiakban már az előzményektől teljesen független, szófaji kategóriájukat tekintve is új produktumok alkotására vált alkalmassá” (91).

A *nádas hely* és a *Nádas* típusú földrajzi nevekkal együtt éltek az ómagyar korban a *Nádasd*-félék. Ezért szerzőnk kitér a *-d ~ -t* képző funkciójának kérdésére is. Hogy a *-d ~ -t* képzőnek volt helynévképzői szerepe, az közmert, s könyvünk is szép példákat hoz fel rá. De nagyon figyelemre méltó, amit B. Lőrinczy Éva ehhez — inkább csak sejtés formájában — hozzász. Az a véleménye, hogy ennek a képzőnek (egyéb, elsősorban kicsinyítő jelentésén kívül) lehetett a tulajdonnévi jelleget hangsúlyozó funkciója is, olyan szerepe, hogy egy személynevet vagy földrajzi nevet a köznévtől megkülönböztessen; pl.: *farkas ~ Farkasd* (személynév); *nádas ~ Nádasd* (földrajzi név) (84—5, 89). Ezenkívül szól a *-d ~ -t* és a *-gy* képzőnek a szakirodalomban fölmerült állítólagos gyűjtőnévalkotó szerepéről is (a *Mogyoród, Füze*gy-féle földrajzi neveken), s úgy látja, hogy ezek jelentésfejlődését el kell választani az *-s* gyűjtőnévképzőtől. Szerinte a *-d ~ -t*, illetőleg a *-gy* képző előbb pusztán földrajzi nevet alkotott a helyre jellemző köznévből,

az így alakult helynév egészének jelentése aztán egybeeshetett az *-s* gyűjtőnévképzős helynevekével. Mindebben valószínűleg igaza is van. Túlzás azonban egyetlen név (*Bigachiensis*, *Bychachi*) alapján a *-cs* képzőnek is hasonló funkciót tulajdonítani (86, 88). Ezt a nevet az EtSz. a *bika* szóból eredezteti. Ha elfogadjuk is ezt a magyarázatot, egyetlen adat semmiféle következtetés levonására sem lehet alkalmas. A szélesebb körű adatgyűjtés — bár ebben a fejezetben a szerző tekintetbe vett a XIV. század második felének helynévanyagát feldolgozó munkákat is — a földrajzi nevek vizsgálatában is nemegyszer biztosabb eredményekre vezethetett volna.

A földrajzi nevek fejezetét szintén az igen nagy alapossággal végzett nyelvjárástörténeti feldolgozás zárja le.

A dolgozat függeléke az *-s* ~ *-cs* képzővel alakult ómagyar kori közszóknak: szórványoknak és szövegmélekbeli adatoknak feldolgozását tartalmazza. A szórványok között persze csak elenyésző számban akad közszó, s a kis szövegmélekekben is igen kevés (20—30) adat van az *-s* képzőre. Nagy részük ellátottságot, illetőleg valamilyen jellemző tulajdonságot kifejező melléknév. Az *-s* képző ómagyar kori funkcióinak megállapítása szempontjából azonban ezek nem lebecsülhető adatok, hiszen bennük a képző jelentése a tulajdonnévi (és köznévi) szórványokénál sokkal világosabb, megragadhatóbb. Miért kerültek hát a közszók csupán a dolgozat függelékébe? A szerző — mint a mű bevezetésében elmondja — eredetileg az *-s* képző jelentésbeli alakulását, egyik jelentésének a másiktól való kibontakozását nyelvünk legrégibb korszakától egészen napjainkig óhajtotta megrajzolni, s a vizsgálatban a legkorábbi, az ómagyar adatokból kívánt kiindulni. Ezek azonban túlnyomó részükben tulajdonnevek, amelyek sajátos vizsgálati módszert követelnek meg. Csak helyeselni lehet B. Lőrinczy Évának azt az állásfoglalását, hogy nem tért ki ez elől a nehéz feladat elől. Így azonban a tervbe vett képzőtanulmány első fejezete önálló, lényegében névtörténeti értekezéssé nőtt. S ha — mint jeleztük — néhány vonatkozásban meg lehet is érezni az adatgyűjtésnek eredetileg nem ilyen vonatkozású beállítását, maga a feldolgozás annyira új szemléletű, mind konkrét eredményeit, mind pedig dialektikus módszerét tekintve oly sok tanulsággal jár, hogy csak örömmel üdvözölhetjük önálló tanulmányként való megjelenését. B. Lőrinczy Éva szép könyve sok új színnel gazdagítja a valaha oly intenzíven művelt, de az utóbbi időkben méltánytalanul elhanyagolt és pangásnak induló névtudományi irodalmunkat, s remélhetőleg ösztönző hatással lesz föllendülésére, további fejlődésére.

Rácz Endre

László Zsigmond: Ritmus és dallam. (A magyar vers és ének prozódiaja) Budapest, 1961. Zeneműkiadó Vállalat, 310 lap.

1. A könyv rövid címe és furcsa borítótáblája nem sejteti eléggé, hogy lényegében verstani művel van dolgunk. Az alcím és a tartalomjegyzék már közelebbről tájékoztat, miről is szól voltaképpen László Zsigmond könyve. „A magyar vers” című első részben ilyen fejezeteket találunk: „Magyar vers, ritmus, dallam”; „Ritmus és dallam a jövevényversben”; „Adalékok a rím alak- és lélektanához”; „A versmondás művészetéről”. „A magyar ének” című második részben pedig ilyeneket: „Kodály prozódiaja (A prozódia születése — a költészet szelleméből)”; „A prozodiától a dramaturgiáig — Bartók Béla”; „Újabb énekes zenénk”.

A szerző nemcsak kiváló zenetudós, hanem klasszikus és újabb költészetünket jól ismerő, finom hallású esztéta, aki a beszélt nyelvi műben is észreveszi az apró hangzási sajátosságokat és a sokféle vonatkozású, rejtett zeneiséget. Egy ideig Sievers hallgatója volt a lipcei egyetemen, mégpedig akkor, amikor a német fonetika úttörő mestere a szó-

vegben rejlő és a szöveg ritmusát meghatározó dallami sajátságokról tartotta előadásait. Ennek a szellemi érintkezésnek első terméke volt 1917-ben megjelent értekezése a kuruc balladákról. Több mint harminc évi zenei működés után László visszatért a verselemzéshez, ezúttal azonban nem filológiai, hanem esztétikai céllal, felhasználva sok mindent, amit zenei pályáján tapasztalt és kiértelt. Ennek a zenei-esztétikai átélésnek köszönhető, hogy új szempontokat alkalmaz a verstanban. Legáltalánosabb vezérgondolata, mely úgyszólván az egész munkát áthatja, az, hogy a versnek nemcsak ritmusa, hanem dallama is van, hiszen a verset alkotó mondatok csak meghatározott hanglegjtéssel ejthetők, ha a versmondó a költő szándékát akarja kifejezni.¹ Ezzel az alapgondolattal karöltve azonban számos más verselemzési szempontra is felhívja a szerző a figyelmet.

László nem ad rendszeres verstant, verstörténetet sem (amint ezt már előszavában említi). Ez feljogosíthat arra, hogy mi se kövessük szigorúan a könyv sorrendjét, hanem inkább azokat a szempontokat emeljük ki, amelyek újat, többletet jelentenek eddigi verstanírodalmunkhoz képest.

2. Kezdjük mindenekelőtt egy nyelvi megállapításával: a magyarban nem a szóhangsúly a fontos, hanem a szólamhangsúly. Ezt ugyan sokan megállapították már Fogarasi János óta Arany Lászlón keresztül Molnár Imréig és Deme Lászlóig, mégsem hiábavaló László Zsigmond figyelmeztetése, mert úgy látszik, egyes szavalók, sőt olykor zeneszerzők is túlbecsülik a szóhangsúlyt. A „Bort ittam én” felsorban a hangsúlyos egytagú szóra következő szó semmiféle nyomatékot sem kap, sőt nyelvjárási, hetykélkedő változatban a második szónak nyelvileg hangsúlytalan szótagja dallamban még ki is emelkedhet:

Bort it-tam én

A szólamhangsúly helyes alkalmazása jobban kiemeli a versnek versszerűségét, mint az egyes szavak túlzott hangsúlyozása, a vers atomizálása.

A szólamhangsúly elve különösen a jövevény, időmértékes versformákban jut kifejezésre. Versmondások elemzése helyett a szerző versdallamok rögzített — bár művésziileg stilizált — formájából indul ki: megzenésített versekből, ahol a hang magassági fokán és ütembeli helyzetén eléggé lemérhetők a hangsúlyviszonyok. Kodály dallamait idézi mintául. Első példája Berzsenyi saphói verse: A tavasz. Kezdő sorai: „A tavasz rózsás kebelét **kitárva**, **Száll** alá *langyos* levegőn *mezőnkre*”. A dölt szedésű szólamhangsúlyok Kodály dallamában csak kissé emelkednek ki a környező hangok közül, a vastag szedésű mondathangsúlyos szavak ezeknél nagyobb magasságúak (200).²

A szólamnak mint ritmikai egységnek az elve Bartók énekes zenéjében is uralkodik, bár jobban alárendelve a dramaturgiai szempontoknak. Ennek során a szerző csaknem teljesen végigelenzi a „Kékszakállú herceg vára” magyaros ütemű nyolcas sorait. A két mester utáni nemzedék zenéjében azonban néhány kirívó példát talál a szóhangsúly szerinti helytelen szétदारabolásra. A Kodály-féle prozódiai elvek mintáinak leginkább Bárdos kórusait tekint.

A szólamhangsúly elsőbbsége nem jelenti azt, hogy a szóhangsúlynak ezen belül semmi szerepe sincs. Viszonylag a szóhangsúly is gyakran kiemelkedik a teljesen súlytalan

¹ Könyvének ezt az alapgondolatát és néhány példáját László Zsigmond egy rövidebb tanulmány formájában már tíz évvel ezelőtt közzétette: Magyar vers, ritmus, dallam. Új Zenei Szemle 1951. 3. sz. 8—17.

² László itt a kottamelléklet alatt más típusú kiemelést jelöl.

szótagok közül. Ezért László nem tartja egészen meggyőzőnek, hogy Horváth János szerint „ritkázott vezérszótagokkal” történik a hosszú szótag kiemelése az olyan versorban, mint „*Ő gyáva fajt szült, s érte sírba jut*” (Vítás verstani kérdések 81).¹ A kiemelt szólamhangsúlyokon kívül a *fajt*, a *jut* szóhangsúlya is hozzájárul a jambus arsisának érzékeltetéséhez. Időmértékes versben László nem tartja jelentéktelennek, hogy a mondathangsúlyra eső thesis (verstanilag súlytalan szótag) után a verstanilag súlyos szótagot új — bár mondattanilag nem főhangsúlyos — szó kezdete foglalja el, pl. „*Ott essem el én...*”

3. A téves versritmizálás oka László Zsigmond szerint többnyire az, hogy a szavalók és a zeneszerzők nincsenek eléggé tisztában a h a n g s ú l y o z á s és a h a n g l e j t é s v i s z o n y á v a l. Csak azt a tipikus helyzetet ismerik, ahol a hangsúlyos szótagot egyúttal magasabban is ejtjük, pedig gyakori eset — főleg versben — az is, hogy a dinamikai hangsúly nem jár dallamemelkedéssel, vagy hogy a dallamilag kiemelkedő szótag nem hangsúlyosabb a környezeténél. Az olyan sorokban, mint „*Hazamennék, de nem tudok*”, a hangsúlyra jellemző energia megoszlik: a *de* kap bizonyos dinamikai súlyt, mely versben ütemnyitó energiaként jelentkezik, az értelmileg kiemelt *nem* pedig inkább hangmagasságával emelkedik ki (25—7). Aki egyoldalúan csak az értelmi hangsúly szerint tagolja a mondatot, nem ismeri jól a magyar nyelv hangsúlyozását, ezért nem ritmizálja helyesen a magyar verset sem. Ezért torzította el a magyar nyolcast Gábor Ignác, amikor így tagolta: „*Hazamennék, (de) | nem tudok*” (13). De ezért fosztja meg értelmétől a hexametert — és minden időmértékes magyar verset — az olyan skandálás, mely az iktust gépiesen összekapcsolja a szótag hangmagasságának emelésével (67). Ezért hibás az ellenkező véglet is: az a drámai előadás, mely csak az értelmi hangsúly szerint tagolta a vers mondatait, mert így „a hamisan értelmezett realizmus ürügye alatt elsikkadt — maga a vers” (190).

4. Fejtegetéseivel László sokban hozzájárul ahhoz, hogy a h a n g s ú l y m i b e n l é t é r ő l helyes képet kapjon az olvasó. Rámutat, hogy két hangsúlyos szótag gyakran nem mennyiségi fokozatokban, hanem minőségileg különbözik egymástól. Akár a magyar ütemű, akár az időmértékes verset nézzük, mindegyikben találunk az értelmi hangsúllyal kiemelt (szólamhangsúlyos) szótagokon kívül olyanokat, melyeket csak a szóhangsúly, vagy csak az ütemkezdő vershangsúly, illetőleg időmértékes versben az iktus emel ki. Ha a vershangsúly szóhangsúllyal esik egybe, az így kettősen kiemelt szótag szinte egyensúlyt tart az értelmi (szólam- vagy mondat-)hangsúllyal kiemelt szótaggal, bár a kettő minőségileg más. (Pl. Petőfi idézett sorában *Ott es-*.) A háromféle hangsúly összehatását nagyon szépen mutatja ki Radnóti Hetedik Eclogájának hexametereiben, például „*Alszik a tábor, látod-e drága, susognak az álmok*” (69). Ahol az értelmi hangsúly — melyet ő némi egyoldalú szemlélettel gyakran dallami hangsúlynak, dallamesúcsnak nevez — verstanilag súlytalan helyen jelentkezik, ott művészi versben rendszerint sajátos kifejező ereje van. Úgy látja, hogy az értelmi, a dinamikai és a dallami súly összehatása a magyarban többnyire nem fokozza, inkább mérsékli a hangemelkedést. Vörösmarty Julius Caesar-fordításának egy részletét Shakespeare eredetijével összehasonlítva kimutatja, hogy a magyar jambusversben a legkifejezőbb hangsúlyok nem esnek egybe az iktussal, az angolra viszont az egybeesés jellemző (81).

Ezzel egyúttal helyesen világítja meg a magyar v e r s l á b mivoltát is. Az angol és a német jambusvers olyan két, néha négy szótagú értelmi egységekből áll, melyek

¹ Korábban maga Horváth is rámutatott, hogy a hangsúlyos szótagot követő másodiknak is jut némi nyomatek: Magyar ritmus, jövevény versidom 74.

hangsúlytalan szótaggal kezdődnek és hangsúlyossal végződnek. A magyar megfelelőben gyakran csak a verssor egésze kezdődik hangsúlytalanul, ez a hangsúlytalan szótag ütemelőzőként vezeti be az utána hangsúlyos szótaggal kezdődő, súlytalannal végződő ütemek sorát.¹ Tipikus példái: „But *here* | *I am* | to *speak* | what *I* | do *know* —”, illetőleg „Egy | *nyári* | este | *volt* az | *sáto-rában*” (82).

Az iktus utáni súlytalan szótaggal végződő sorok rímeit — az úgynevezett nőrímeiket — a sorvégek ellassításával igazolja (Négyesy és Vargyas megfigyeléseire hasonlóan), ami által a súlytalan szótag is némi súlyt kap: „S rezzent kézből kis pillangó el-száll ; A leány rab szép szem sugará-nál” (174—8). Ezt a viszonylagos súlyt Kodály is érezteti például a „Liszt Ferenchez” zenéjében (218). — Bartók dallamaiban pedig annak igazolását látja, hogy olykor magas helyett a mélyebb hang is lehet a kiemelés eszköze (261).

5. Azzal a kérdéssel is számol a szerző, hogy a vers szövege csak egyféle hanglejtéssel ejthető-e. Sievers kísérleteire hivatkozik, aki megállapította, hogy a nem hivatásos előadók többsége, a szövegben rejlő ingerekre ösztönszerűen reagáló naiv olvasók (Autorenleser) javarésze hozzávetőleg azonos dallamvonallal olvassa ugyanazt az irodalmi szöveget (ellentétben a sokkal kisebb számú aktív olvasó, a saját énjét az olvasásban is kiemelő „Selbstleser” típusával). A mondatok és tagmondatok főhangsúlya meghatározza a verssorok és fősorok hangfekvését is (55). Ha azonos hangsúlyszerkezet sorról sorra ismétlődik, ez úgy hat, mint valami vissza-visszatérő zenei motívum. Ilyen eső hangközzel kezdődő motívumot ad a sorok élén álló kiemelt szó Petőfi „Egy gondolat”-ában (72—3). A szöveg elemzésére persze csak a „naiv” versmondás alkalmas (71). De a naiv felmondásban is lehetséges az alapformának többféle variációja.

6. Hanglejtés, hangerőváltozások és a szöveg időbeli tagolódása úgy kereszteződik, úgy fonódik össze a különféle ritmuselvű magyar versekben, hogy itt bizonyos többszólamúságról beszélhetünk, ha nem is a szó eredeti zenei értelmében. A kifejezés Keszi Imrének egy Babits-tanulmányára megy vissza (Argonauták, 1937. 194), aki háromszólamúságról beszél.² A verstani alapú hangsúlyrend és az értelmi tagolódáson alapuló dallamvonal — a már említett időmértékes verseken kívül is — hol párhuzamos (mint Juhász Ferenc sorában: „Vajjon ők most *hol* is vannak?”), hol megkereszteli egymást (mint Kisfaludynál: „A vízbe le-tekintettünk”). Az időmértékes vers iktusai közt bujkáló dallamcsúcsok játéka már az ógörög verselésben megvolt. Erre Mezomedész Naphimnuszából idéz terjedelmes részletet (49).

7. A „többszólamúság” jelenségétől könnyű eljutni a különféle verseléselvek — elsősorban a magyaros ütem és az időmérték — egymásba játszásához. A Toldi bevezető soraiban trocheusok lüktetnek, és az Előhang mégis tökéletesen beleillik a magyar népi hangú költemény ütemes verselésébe (35—6). Az állandó versekeveredés Kiss József műveiben jelentkezik szinte tervszerűen (108—10), de Arany is tudatosan alkalmazta a szótagmérés elvét későbbi alkotásaiban, ahol a choriambus képletet igyekezett a magyar tizenkettősök ütemeibe beledolgozni (39—41). Kiss József is gyakran ügyelt rá, hogy a 4+2 tagolású magyaros fősorokban a négy szótagos ütem lehetőleg rövid szótagokból álljon (39). A kétféle verselési elv szerepét a mai magyar

¹ Horváth János kifejezésével élve: itt nincsenek igazi jambusi lábak, de a verssor mégis a jambusi emelkedés illúzióját kelti. Magyar ritmus, jövevény versidom 74—5.

² Hasonló átvitt értelemben fejtegeti a vers „polifóniáját” Fónagy Iván is (A költői nyelv hangtanából), de nem a ritmikán belül, hanem jelentéstani és hangszimbolikai szempontot is beleértve. Németh László kettős ritmusról beszélt: Magyar ritmus 30.

versben József Attilának egy feljegyzésével világítja meg: versünk valódi zenéjét a hangsúlyos és az időmértékes verselés ölelkezése teszi. Ebben az értelemben is beszélhetünk tehát „többbszólamú ritmus”-ról (125).

De még Arany előtt, az időmérték és a hangsúlyos ütem tudatos egyesítése előtt megjelentek többféleképp ritmizálható versek. Vörösmarty „Késő vágy”-ának tiszta jambusi sorai nagyrészt olvashatók 3 + 3, néha 4 + 2 tagolású magyaros soroknak is: „Melyeknek mostohán Keserv nyílt nyomdokán” stb. (90). Hasonló kettős lehetőséget mutat — más-más árnyalatú hangsúlyozással — Arany „V. László”-ja (99—100) és számos újabb magyar költemény.

Nincs terünk részletezni a szerző elemzéseit olyan költői helyekről, ahol a különböző súlyok zsúfolásának vagy ütközésének jelentését vizsgálja. Ide tartozik a versszakon vagy soron belüli lejtésváltás is, de ebben voltaképpen csak bőséges példatárval egészíti ki Horváth János rendszerezését. Figyelemre méltóbb heterogén prozódiaink zenei alkalmazásának megfigyelése: a jambikus és a magyar elvű vers közötti ingadozást ritkán sikerül zeneileg is tökéletes egyensúlyi helyzetbe hozni (305).

8. Mindezekben a fejtegetésekben állandóan jelen van László Zsigmondnak igen becsülendő érzéke a vers reális hangzása iránt. Bátran szakít a Négyesy—Horváth-féle klasszikus verstannak azzal a módszerével, mely mindig egy-egy ritmusséma megvalósulását kereste a versben. Szemmel tartja ugyan a ritmusképletet is, anyagát nagyrészt eszerint csoportosítja; de elvileg azon az úton halad, amelyen Vargyas: a versritmust a szöveg beszélt nyelvi sajátágaiban keresi. Alig-alig fordul elő nála olyan ritmizálás, mely ne a szöveg ritmikus ejtését tükrözné. Inkább a verssorok hanglejtésében találunk itt-ott más változatot helyénvalónak. — A nőrímmel kapcsolatos említett megfigyelése a sorvégek megnyúlásáról beszédünk tempóbeli sajátágán alapul.

9. Igen sokszor rámutat a szerző az úgynevezett metrikai „hibák” kifejező erejére. Ezzel a maga módján jelentős adalékokkal építi tovább a funkcionális verselemzést. Idézett példái meggyőznek arról, hogy Sylvester János disztichonjai igen művészi versek: időmérték szempontjából hibátlanok, és ahol a nyelvi hangsúly nem egyezik az iktussal, ott értelmileg kiemelt, sajátos nyomatékú szavak törnek át a mechanikus hangsúlyrendet (61—3). Szép elemzéssel világítja meg, mit fejeznek ki Petőfi „Egy gondolat”-ában nemesak a különböző mértékű sorok, hanem ezen belül az iktussal egyező és az iktus ellenére érvényesülő hangsúlyok is (71—3). Ady sok versében csak halványan van jelen valami jambusi sorlejtés, az egyes jambusok helyett rövid szótagok sorozatát találjuk, a gyors nekifutással nyert időt pedig szünet tölti ki: „Kit *mutatok* (—) s mit *kutató* szemeknek? Nem *csalom-e azokat*, (—) kik szeretnek?” (119). Ez a rubatoszerű tempóingadozás a szónak belülről feszítő erőt ad.

10. Nem volnánk tárgyilagosak, ha hallgatnánk a kiváló könyv néhány kifogásolható helyéről vagy tételéről, egypár apró következtetlenségéről vagy szépséghibájáról.

Amikor László a vers ritmusának és dallamának viszonyát vizsgálja, a versritmust keresztező, azzal egybe nem eső értelmi hangsúlyt rendszerint dallamcsúcsnak nevezi. Igaz, hogy az értelmi hangsúly legtöbbször dallamcsúccsal jár együtt, de azért aligha nem jelen vannak a hangsúly egyéb tényezői is: nagyobb hangerő, az időtartam némi megnyúlása, az artikuláció nagyobb pontossága¹. A csak verstanilag súlyos szótagban pedig nemesak a hangerő nagyobb, hanem a hangmagasság és a többi hangsúlytényező

¹ Vö. Hegedűs Lajos: A magyar nemzeti versritmus kérdése 1934; Fónagy: A hangsúlyról 1958.

is mutat egy kis módosulást (vö. Fónagy: A költői nyelv hangtanából 154—5). A két hangsúlytípusnak talán valóban a dallamcsúcs, illetőleg a hangerőmaximum az uralkodó jegyei, de itt olyan sokágú minőségi különbségekről van szó, amelyekre csak részletes eszközfonetikai vizsgálat tudna fényt deríteni.

Ebből az egyoldalú értelmezésből adódik az olyan megfogalmazás, mint Petőfi sorával kapcsolatban („S még benne virít az e-gész kikelet”): „Először szökik fel a dal-lam a m a g a l á b á n, a hangsúly mankója nélkül” (55—6). Hangsúly bizony ez is, de metrikai súly nélkül! Másutt is szembeállítja a hangsúlyt a dallamsúllyal. Pedig néha éppen mélyebb fekvésű szótag az, amit dallamcsúcsnak nevez: „vagy a kezedet göres bántja . . . ?” (67).

A rímelő sorvégek másodikát (melyet Horváth János felelő rímnek nevez) „rá-ütőnek” mondja (136), holott a „ráütő rím” egy meghatározott (legalább három össze-csengő sorvégből álló) rímszerkezetnek a neve.

Arany János nem azért tartotta bágyadtnak Kisfaludy sorát: „Szívünkben szent | tűz lángolt”, mert egy ütemben két hangsúly zsúfolódását látta, hanem mert a *tűz*-nek nem adott semmiféle hangsúlyt.

László Zsigmond kiemeli, hogy a formai tényezők csak együtt értékelhetők teljességben, mégpedig akkor, ha ez az együttes a költői kifejezés szolgálatában áll (181). De ezt a költői kifejezést ő maga csak néhány művön elemzi végig. Nem telik rá ideje és ereje, és talán nem is tekinti feladatának, hogy a prozódia elemzésén túl elvszerűen annak az egész költői műhöz való viszonyát vizsgálja.

II. Ami hiányt találunk a versek tartalmi elemzésében, azért bőven kárpótol a formai analízis. Valóságos *zenei formaelemek*et tud kitapintani László a verses remekekben. Az ismétlődő hanglejtésformából adódó vezérmotívumszerű visszatérést az „Egy gondolat”-ban már említettük. Az iktust keresztező dallamcsúcs alliterációkkal vagy ismétlődő hangsoportokkal hasonló motívumvariálást eredményez Vörösmarty „Liszt Ferenchez” című költeményében (76—7, 169). A verssorokra és fősorokra tagolódó párhuzamos és ellentétes mondatszerkezetekből, rímekből és alliterációkból szövődő költői játékra Heltai Jenő Néma leventéjének egy részletét idézi (86—7). A rímről-szóló fejezetben a rímet a ritmus és a versforma szerves elemeként mutatja be. A rímelő sorvégekben jelentkező azonosság és eltérés olyan, mint egy zenei motívum vagy formaegység, mely hol teljes egészében, hol csak egy-egy részletében tér vissza (131). Behatóan vizsgálja a rím „kisugárzását”, vagyis a rímbeli hangsoportok ismétlődését nem rímelő helyeken (137), a rímillúzió eseteit (138—9), a ritmikus helyzet és a rím viszonyát (143, 178—80, 188), a rím foltszerű elmosódását (145), az alliteráció, hangfestés és rím külön-féle arányú összjátékát (146—67). A mondatok felépítéséből eredő hanglejtésformák pedig zenei dalformára emlékeztetnek Csokonai és Arany egy-egy mesterművében (74—5, ill. 182—3).

12. László Zsigmond verstani könyvének külsőségei is általában megfelelnek a gazdag tartalomnak. Sajtóhibával alig találkozunk, a hangjegyek metszése is kifogás-talan, jól olvasható, szemet gyönyörködtető. Az egyetlen külsőség, amiben sokan nem fognak egyetérteni a kiadó ízlésével, a könyv reklámszerű címlapja. Tudományos műhöz nem illő az az elrendezés, ahogyan a cím háromszor ismétlődve betölti az egész fedőlapot. Célszerűbb lett volna ehelyett kisebb betűkkel az alcímet is feltüntetni a könyv külsején.

A szerző szerencsésen ötvözi egybe a saját új szempontjait a korábbi verstani megállapításokkal, valamint alkotó költők észrevételeivel. Itt-ott állást foglal velük szemben is, de a vitatkozást kerüli. Alighanem a vita elkerülése végett mellőzi Vargyas és Szabédi ritmuselméletét, akik sok kérdést közelebb vittek a megoldáshoz, de más-más

úton. László munkája könnyen olvasható, élvezetes, hasznos kézikönyv a vers és az énekes zene minden barátjának, aki a verstan alapfogalmaival már tisztában van, és nélkülözhetetlen segítség minden zeneszerzőnek, aki magyar verses mű megzenésítésére vállalkozik.

Elekfi László

Az „elemi francia” kidolgozásáról és struktúrájáról (G. Gougenheim—R. Michéa—P. Rivenc—A. Sauvageot: *L'Élaboration du français élémentaire. Étude sur l'établissement d'un vocabulaire et d'une grammaire de base*. Paris, 1956. 256 lap)

1. Az az elgondolás, amelyből az úgynevezett „alapszókinsz” („vocabulaire de base”) vagy másképpen „elemi szókinsz”, illetőleg szélesebb értelemben az „alapnyelv” („la langue de base”) vagy „elemi nyelv” megalkotására irányuló törekvés fakadt, egyes — nagy fejlettségre jutott — nyelvek szókészletének és grammatikai rendszerének határozott szempontok szerint történő, céltudatosan megvalósított leszűkítésén alapszik.

Az ilyen természetű elgondolások és törekvések meglehetősen hosszú múltra tekinthetnek vissza (J. W. Kaeding: *Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache*. 1897.; G. Gougenheim—R. Michéa—P. Rivenc—A. Sauvageot: *L'Élaboration du français élémentaire. Étude sur l'établissement d'un vocabulaire et d'une grammaire de base*. Paris, 1956). Közülük csupán egyet emelünk ki, az angoloktól kidolgozott és az angol hatalmi terjeszkedés egyik eszközévé vált, úgynevezett Basic Englisht, amelyből több millió ember — főképpen az ázsiai népek — tanulták a legszükségesebbnek minősülő nyelvi elemeket, és szerezték meg a mindennapi érintkezéshez nélkülözhetetlen beszéd-készséget (C. K. Ogden: *Basic English. A general Introduction with Rules and Grammar*. London, 1944.).

A Basic English koncepciója — mint ismeretes — 1920-ra megy vissza, amikor is Ogden és Richards közös munkával elkészítettek egy nyelvészeti művet: *The Meaning of Meaning*. E könyvnek az írása közben szerzett tapasztalataikra támaszkodva kezdtek azután hozzá, és készítették el (1923—1927) Basic Englishnek nevezett rendszerüket, amely a szerzők állítása szerint csupán 850 szó megtanulását teszi kötelezővé.¹

A Basic English szerkezetére nézve valójában egy angol alapú univerzális nyelv, és ebben a formájában lezárt, ezért alig tekinthető egy olyan első fokozatnak, amely elégséges kiindulásul szolgálhat a tökéletes angol elsajátításához (i. m. 24). Az univerzalitása abból a tényből ered, hogy szerzői az angol alaphoz nem kismértékben figyelembe vették egyéb — így főképpen az ázsiai — nyelvek szerkezetét is, aminek következtében a Basic Englisht egyforma eredménnyel tanulhatja a hindu, a kínai, az indonéz stb. Hátrányos következménye viszont ennek az univerzalitásnak az, hogy a Basic Englisht használók nem egy esetben a megszokott köznyelvi angoltól eltérő módon fejezik ki magukat.

2. A nagy világnyelvek megtanulásának megkönnyítését és meggyorsítását célzó eddigi elemi szótárak és grammatikák általában egyetlen szigorú következetességgel megvalósított logikai módszer alapján készültek: tudniillik a nyelvi — elsősorban a szókészleti — elemek előfordulásának gyakoriságát feltüntető statisztikák alapján. A szavak, a kifejezések, a nyelvi formák gyakoriságát

¹ Valójában ennél jóval többet tartalmaz. Ugyanis különböző természetű szavak, így például az újszövetségi testamentum lefordításához szükséges 200 szónak, továbbá számos más jellegű szónak — a hozzáadásával a Basic English szóanyaga felnövekedett közel kétezerre (*L'Élaboration du français élémentaire* 24).

feltüntető statisztikai adatok — úgy látszik — valóban olyan biztos és tárgyilagos kritériumokat szolgáltatnak, amelyek révén lehetővé válik a nyelvi gyakorlatban legtöbb-ször használt s ezért nélkülözhetetlen szavak listájának elkészítése.

Ez ideig a francia nyelv szókészletének gyakoriságáról két nagy terjedelmű szótár nyújt tájékoztatást. A korábbi V. A. C. Henmon műve: *A French Word Book Based on a Count of 400 000 running Words* (1924.); miként a címe elárulja, 400 000 szót tartalmaz, és különféle irodalmi szövegek szóanyagára épült. A későbbi — ez az ismertebb —, amely a feldolgozott szövegek mennyiségére és változatosságára nézve Henmon művét sokszorosan felülmúlja — ugyanis 1 147 748 szót tartalmazó szöveg feldolgozása alapján készült — G. E. Vander Beke: *French Word Book* (1935.) című munkája. Vander Beke munkájának értékét növeli az a tény, hogy a szavak gyakoriságának a feltüntetésén kívül jelzi az egyes szavaknak a különböző szövegekben való megoszlását, továbbá a használatukban mutatkozó különbségeket.

A francia nyelv gyors elsajátítását célzó korábbi nyelvkönyvek nagyrészt Vander Beke gyakorisági szótárának a felhasználásán alapultak; ugyanis szerzőik hasznosnak ítélt, megtanulandó szóanyagukat az ő gyakorisági listáinak magas jelzőszámot feltüntető adataiból állították össze.

A most kidolgozott elemi francia olyan módszerek alapján készült, amelyek — úgy véljük — új szakaszt jelentenek az elemi nyelvek kidolgozásának gyakorlatában. Megszerkesztésében a francia nyelvtudománynak és pedagógiának kiváló elméleti és gyakorlati szakemberei vettek részt.¹

Az új elemi francia kidolgozásában egyrészt figyelembe vették az eddig alkalmazott módszerek hasznosítható eredményeit, másrészt pedig újakkal egészítették ki őket.

Az új szempontoknak és módszeres eljárásoknak az elméleti megalapozása és gyakorlati megvalósítása egyrészt több — figyelmet érdemlő — nyelvészeti, lélektani és pedagógiai megfontolást sugároz, másrészt főként a szókészletre és kisebb mértékben a grammatikai rendszerre vonatkozó olyan következtetéseket tesz lehetővé, amelyeknek részletesebb megismerése nem csupán a modern nyelveket tanító tanároknak, hanem általában a nyelvészettel foglalkozóknak is hasznos lehet.

3. A beszélt nyelvhez való fordulás jelenti az első merész újítást a régebbi módszerekkel szemben, amelyek kizárólag nyomtatott (irodalmi) szövegek szóanyagát felölelő gyakorisági listákat vettek figyelembe az elemi szókincs összeállításában. Ez az alap azonban csak abban az esetben fogadható el, ha az írott nyelv megtanulása a fő cél. Mihelyt azonban — miként napjainkban történik — az elemi beszédképesség gyors megszerzése kerül a nyelvtanítás céljai között az első helyre, ez az alap már nem látszik elégségesnek.

A mindennapi beszédben használt szavak gyakoriságának megállapítására irányuló vizsgálatokban, az élőszavas érintkezés különböző területein eszközölt beszédfelvételekben a legtokéletesebbnek látszó hangfelvevő készülékek segítettek a bizottság munkáját, nem szólva arról, hogy különféle intézmények, rádiótársaságok számos hasznosítható szövegfelvételt bocsátottak feldolgozás céljából a munkatársak rendelkezésére. Végered-

¹ Az elemi francia megalkotói közül különösen négy nyelvésznek a nevét kell kiemelni. Ezek: G. Gougenheim, a lille-i egyetem tanára, az elemi francia tanulmányozására alakult központ igazgatója; a keleti nyelvekkel foglalkozó, nálunk is jól ismert A. Sauvageot, az École Nationale tanára, az elemi franciát kidolgozó bizottság tagja; R. Michéa, a périgeux-i liceum tanára, kiváló gyakorlati szakember, az elemi franciát kidolgozó bizottság tagja, akinek a nyelvtanítással és a szókincsvizsgálattal kapcsolatos, új szempontokat és megállapításokat felvető kitűnő cikkei már eddig is általános érdeklődést keltettek, és végül P. Rivenc, az École Normale tanára, az elemi franciát tanulmányozó központ igazgatóhelyettese.

ményben az elemi franciának alapul szolgáló, a szavak gyakoriságát célzó vizsgálatok 163 változatos tárgykörű beszédsszövegre terjedtek ki. E szövegekben előforduló, összes figyelembe vett szavak száma: 312 135; ebben a szóanyagban 7 995 különböző szó fordul elő.

Miután a szerzők ezt a szóanyagot az egyes szavak gyakoriságát feltüntető jelzőszámok alapján megfelelő sorrendbe állították, a kiválasztás során — mint az elemi francia számára nélkülözhetetleneket — csak azokat a szavakat vették figyelembe, amelyeknek gyakorisági indexe legalább húsz vagy annál nagyobb. A legnagyobb gyakoriságot jelző szám: 14 083, és a francia létigének s egyben segédigének (*être*) a gyakoriságát tükrözi. A gyakoriság alapján ily módon kiválasztott szókészlet a megvizsgált szóanyagból csupán 1063 szót tartalmaz. Ez a szám első látásra szerfölött kicsinek tetszik az eddigi — jobbára egyéni próbálkozások eredményeként kialakult és a tanulás meggyorsítását célzó — elemi szókészleti listák, brosrák 3000—6000 vagy még ennél is több szót tartalmazó anyagához képest. A kiválasztott 1063 szó természetére és gyakoriságára nézve tanulságos összefüggéseket mutat a különböző grammatikai kategóriákkal, amelyekből nem egy, hasznosnak látszó stilisztikai jellegű megállapítást lehet levonni a beszélt nyelvre nézve.

4. Így először is könnyű megállapítani az úgynevezett grammatikai segédszók nagy gyakoriságát. A gyakorisági lista élén a két segédigét: *être* és *avoir*-t találjuk; utánuk következnek a névelők, prepozíciók, kötőszók, névmások stb. Amilyen mértékben kisebbedik a gyakoriságot jelző szám, olyan mértékben csökkennek a segédszók, olyannyira, hogy a legkisebb gyakoriságú szavak között már jóformán nem is fordulnak elő (i. m. 110—31). — Figyelmet érdemel az igék elhelyezkedése: a nagyon tág értelmű *faire* (csinálni) a 19. helyet foglalja el a gyakorisági listán, utána következik másodikként a 34. helyen az *aller* (menni) és a 45. helyen harmadikként a *voir* (látni). Ettől kezdve az igék meglehetősen elszaporodnak, és a nagyobb gyakoriságú szavak között nagy számban vannak képviselve, majd a csökkenő gyakorisággal párhuzamosan egyre fogynak (i. m. 62—115).

A stilisztikai kutatás szempontjából hasznosítható megoszlási képet mutatnak a névszók: különösen a főnevek és kisebb mértékben a melléknevek. Először is azt kell leszögezni, hogy a legnagyobb gyakoriságú szavak között egyáltalán nem találunk főneveket. A listán az első főnév: *heure* (óra) 545-ös gyakorisági jelzőszámmal csupán a 82. helyen tűnik elénk; a következő főnév a tág értelemben használatos *chose* (dolog) a 88. helyen áll, az elvont jelentésű *moment* (pillanat) szó, amely harmadik a főnevek gyakorisági sorrendjében, már a 122. helyre csúszik. Amilyen mértékben kisebbednek a szavak gyakoriságát jelző számok, olyan mértékben szaporodnak a főnevek, úgyannyira, hogy az 1063 szó közé felvett, legkisebb gyakoriságot mutató utolsó 11 szó kivétel nélkül főnév. — A melléknevek eloszlása nagyjából hasonló a főnevekéhez: tehát a legnagyobb gyakoriságú szavak között csak elvétve akad egy-kettő; a gyakoriság mértékének csökkenésével a melléknevek száma növekedik, de nem olyan szabályosan, mint a főnevéké. A leggyakoribbnak minősülő melléknév — a *petit* (kicsi) — a gyakorisági lista 65. helyén bukkan fel; a melléknevek sorrendjében az ellentétes értelmű *grand* következik utána a 103. helyen, míg a *bon* (jó) harmadikként csupán a 117. helyet foglalja el (i. m. 62—115).

Stilisztikai tekintetben hasznosítható észrevétel az, hogy az írott szövegekben — különösen pedig a költészet területéről származó szövegekben — a főnevek gyakoriság szemszögéből nagymértékben felülmúlják az igéket. Ez a megállapítás — úgy látszik — általánosan érvényes a költészet, főképpen a XIX. és XX. század lírai költészetének nyelvére (Pierre Guiraud: Les caractères statistiques du vocabulaire. Paris, 1954. 89—95; Uő.: Langage et versification. Paris, 1953. 155—71).

A beszélt és az írott szövegekben használatos szavak gyakorisági listáinak összevetése azt is világosan kimutatja, hogy az elvont tartalmú szavak sokkal gyakoribbak az írott nyelvben, mint a beszélt nyelvben, továbbá hogy bizonyos archaikus és választékos hangulatú szók, grammatikai formák és szerkezetek egyáltalán nem fordulnak elő, vagy csak igen ritkán, sajátos helyzetben és alkalomkor hangzanak el a beszédben. Az ilyen természetű összehasonlítások egyrészt elég biztosnak látszó alapokat teremtettek az elemi szókinsnek és grammatikai anyagnak a kiválasztásához, másrészt stilisztikai tekintetben is hasznosítható tanulságok levonását tették lehetővé.

5. Az elemi szókins összeállításában az egyik legnehezebb probléma annak a kérdésnek a helyes megválaszolása volt, hogy a válogatásban mekkora hitelt kell adni a szavak gyakoriságának. A kizárólag gyakorisági alapon kidolgozott korábbi „elemi francia” szókészlete és grammatikai anyaga ugyanis a gyakorlatban nem bizonyult kielégítőnek. A bizottság tagjai tehát úgy döntöttek, hogy szigorú kritika alá fogják a gyakoriság alapján kiválasztott 1063 szót abból a szempontból, hogy milyen mértékben hasznosítható az előszavas érintkezés különböző területein. A vizsgálat eredménye kimutatta, hogy a fentebb említett szóanyagban csekély számban akadnak konkrét jelentésű főnevek. Az is bizonyossá vált, hogy bármilyen mértékben szaporítanak is a beszéd-szövegek felvételét s azok vizsgálatát, azaz a figyelembe veendő szavak számát, ez a fenti tényen jelentékeny mértékben nem változtatna: a konkrét jelentésű főneveknek általában kicsi a gyakoriságuk (i. m. 135—40). Ennek a magyarázata az, hogy az ilyen szók általában csupán meghatározott beszédtemához vannak kötve, s jóllehet ritkább használatuknál fogva nem kerülhetnek a nagy gyakoriságú szavak listájára, egy idegen számára, aki abban a helyzetben van, hogy franciák közt franciául kell magát kifejeznie, nagyon is hasznosak, sőt nélkülözhetetlenek lehetnek, mint például: *allumette* (gyufa); *bière* (sör), *pharmacie* (gyógyszertár), *épicerie* (fűszerüzlet) stb. Gyakoriságuk azoknak a körülményeknek az ismétlődésétől függ, amelyek között általában használni szoktuk őket. Ha tehát a *docteur* és *medecin* (orvos) szavak nagyobb gyakoriságot mutatnak, mint az *épicier* (fűszeres) és a *tailleur* (szabó) — ez utóbbi két szó egyáltalán nem szerepel az 1063 szót tartalmazó gyakorisági listán — annak az a magyarázata, hogy többet foglalkozunk az egészségünkkel, mint az étkezésünkkel és ruházódásunkkal, azaz gyakrabban merülnek fel azok a körülmények, beszédtemák, amelyekkel kapcsolatban az előbbi két szót ki szoktuk mondani, mint azok a beszédhelyzetek, amelyekhez a két utóbbi szó kapcsolódik.

Úgy látszott tehát, hogy a gyakoriság kritériumán kívül egyéb olyan adottságok is vannak, melyeket az elemi szókins megalkotásakor feltétlenül figyelembe kellett venni. A bizottságnak el kellett döntenie: vajon a grammatikai segédszókra és az igék egy részére jellemző nagyfokú gyakoriság elégséges indok-e ahhoz, hogy az ilyen szók feltétlenül bekerüljenek az elemi szókinsbe, illetőleg hogy a konkrét jelentésű névszók kisebb gyakoriságuk folytán kimaradjanak belőle? Ennél a kérdésnél a bizottság figyelembe vette azt a tényt, hogy a grammatikai segédszók, névmások, továbbá bizonyos igék nagyobb gyakorisága megfelel a beszéd automatizmusának; mintegy azt mondhatnók, hogy ezek alkotják mindennapi beszédünknek a vázát, ugyanakkor a konkrét jelentésű szavak töltik ki ezeket a vázakat, adják a beszédnek a tartalmát. Ezt a kérdőszavas-igés formulát például: *Hogy tetszik?* bármely beszédhelyzetben, bármilyen témához kapcsolva egyaránt használhatjuk: *Hogy tetszik a mérkőzés?* (sport); *Hogy tetszik az új ruhám?* (öltözködés); *Hogy tetszik az új főnök?* (hivatali élet); *Hogy tetszik N. felesége?* (családi élet) stb. Hasonlóképpen ezt a megszokott formulát: *Legyen szíves, adjon nekem, (mutasson nekem)* mondhatjuk bármilyen természetű bevásárláskor, könyvtárban, hivatalban stb. E kifejezésnek konkrét tartalmát adó főnevek azonban jobbára csak egyetlen vagy legalábbis kis számú beszédhelyzethez kapcsolódnak. A hasznosságuk azonban kisebb gyakoriságuk

ellenére is igen nagy. Az elemi szókincs kiválasztásában tehát a nyelvi rendszernek ezt a sajátosságát is figyelembe kellett venni.

6. Ennek a kérdésnek a vizsgálatához a bizottság egyik tagja, a kiváló didaktikai tapasztalatokkal rendelkező R. Michéa nyújtott nagy segítséget. Nyelvtanítási módszerében megkülönböztetett *a t e m a t i k u s* és *t e m a t i k u s* szavakat; az előbbiekhöz sorolt olyan grammatikai segédszókat, tág értelemben használt közkeletű igéket, mint *demande* (kérni), *donner* (adni), *dire* (mondani), *voir* (látni) stb., továbbá kisebb számú melléknevet, mint *petit* (kicsi), *grand* (nagy), *bon* (jó) stb. és főnevet, mint *homme* (ember), *chose* (dolog) stb., amelyeket jobbára mindenféle — bizonyos hosszúságot elérő — szövegben megtalálhatunk, tekintet nélkül annak tartalmára. Ezzel szemben a *t e m a t i k u s* szavak nagyrészt egyes meghatározott témákhoz fűződnek: rendszerint konkrét tartalmú nevek, amelyek személyeket és dolgokat jelölnek. Michéa a pedagógiai eljárás szempontjából az előbbi csoport szavait „megszokási szókincs” („vocabulaire d'habitude”) névvel jelölte. Tapasztalatai alapján ezt megfelelő ismétléssel lehet elsajátítani. A második csoport szavait „érdek szókincs”-nek („vocabulaire d'intérêt”) nevezte, amelynek megtanulását véleménye szerint megfelelő fogalmi asszociációk révén lehet elősegíteni és siettetni (Le vocabulaire de base en France et à l'étranger: Les Langues modernes, 1952. 223—32; Mots fréquents et mots disponibles. Un aspect nouveau de la statistique de langage: Les Langues modernes, 1953. 338—44).

Kellő megfontolás után a bizottság az egyes körülhatárolt beszédtemákhoz (fogalomkörökhöz) fűződő konkrét jelentésű szavakat — jobbára főneveket és mellékneveket —, melyeknek hasznossága kisebb fokú gyakoriságuk ellenére is kézenfekvő, *d i s p o n i b i l i s* szavaknak nevezte, és szembeállította a nagy gyakoriságot mutató szavakkal, megállapítván, hogy ennek a sajátos jelleggel bíró, kétféle szóanyagnak a megfelelő kombinációja eredményezheti az elemi francia leghasznosabbnak és leginkább nélkülözhetetlennek minősülő szókincsét (R. Michéa: Mots fréquents et mots disponibles: Les Langues Modernes, 1953. 338—44; i. m. 135—42).

A bizottság tagjainak tehát megfelelő módszer segítségével egyrészt össze kellett gyűjteniük a disponibilisnak minősülő szavakat, másrészt pedig — ez volt a nehezebb feladat — meg kellett állapítani az ilyen természetű szavak disponibilitásának a fokát. A disponibilitás fokát a szavaknak az emlékezetben való, többé-kevésbé közvetlen jelenléte, illetőleg felidéződésüknek gyorsasága tükrözi. Ez a vizsgálat tehát, melynek a gyakoriság szempontja mellett az alapszókincs összeállításában a legnagyobb fontossága van, nyelvészeti, lélektani és pedagógiai érdekeket rejt magában.

A disponibilitás fokozatainak a meghatározása végett a bizottság 16 fogalomkört jelölt ki, mint például: „les parties du corps” (a test részei); „les vêtements” (a ruházatok); „les métiers” (a mesterségek) stb. Ezeket az ország különféle iskoláiban — továbbá felnőttek között is — megfelelő vizsgálatoknak vetették alá, s így összeállították az egyes fogalomkörökkel kapcsolatban leginkább felidéződő szavakat. Az így kapott listák adataiból azután kellő megfontolással kiválasztották a leghasznosabbnak minősülő szókat. A statisztikai adatok bizonyossá tették, hogy amíg egy-egy adott tárgykörhöz kapcsolódó, lényeges konkrét fogalmakat kifejező nevek nagy állandósággal jelentkeznek, addig ugyanebben a helyzetben az igék száma csökken, és ingadozóvá válik. Így például egy-egy meghatározott szűkebb fogalomkörhöz fűződő leggyakrabban előforduló 20 szó közül általában csupán 5—7% az ige, míg a nomenek száma eléri a 90—92%-ot (L'Élaboration du français élémentaire 143—59).

7. A disponibilis szavak listájának a tanulmányozása nem csupán nyelvészeti, hanem lélektani és társadalmi szempontból is tanulságosnak látszó különbségekre muta-

tott rá. Így például a falusi és városi emberek szemében egy-egy tárgykörhöz kapcsolódó szavak közül nem egyszer mások és mások látszottak fontosabbaknak. A különbségek természetesen olyan mértékűek csupán, hogy az alapelv helyességét egyáltalán nem teszi kétségesé. Ugyancsak hasznosak azok a megállapítások, melyek a vizsgálatok eredményeként a fiúk és lányok szókinésében megmutatkozó különbségeken alapulnak. Így például a „la maison” (a ház) és a „les meubles de la maison” (a ház bútorzata) című fogalomkörhöz fűződő szavak között a fiúk azokat tartották fontosabbaknak, melyek az épület konstrukciójával kapcsolatosak: *beton, téгла, cserép, pala, kő, homlokzat, alapzat* stb., a lányok viszont azoknak a szavaknak adták az elsőbbséget, amelyek a kényelmet szolgáló fogalmakat nevezik meg: *erkély, fürdőszoba, öltöződő, kandalló* stb. A disponibilitás fokának a megállapításában s a leghasznosabbnak látszó szóanyag kiválasztásában a bizottság ezeket a különbségeket gondosan mérlegelte (i. m. 160—78).

Mielőtt a szavak végleges kiválogatását megejtették volna, a bizottság tagjai számos ellenőrző és kiegészítő vizsgálatot folytattak.

S csak miután a szavak disponibilitásának mértéke alapján összeállított listák elkészültek, s a rajtuk található szavakat összevetették azzal a — fentebb már ismertett — 1 063 szóval, melyet csupán a gyakoriság szem előtt tartásával állítottak össze, kezdtek hozzá gondos kritikával a szavak kiselejtezéséhez, illetőleg a véglegesnek minősülő elemi szókinés kiválasztásához. A cél olyan közhasználatú és könnyen megtanulható szóanyag összeállítása volt, amely alkalmas arra, hogy az élet alapvető szükségleteinek megfeleljen, és ugyanakkor bizonyos nevelő jelleggel is bírjon. Így a gyakorisági szempont alapján kiemelt 1 063 szóból csak azokat tartotta meg a bizottság, amelyek a vizsgálat tárgyát képező beszédsszövegekben legalább huszonkilencszer előfordultak. Önmagában azonban a 29-es gyakorisági fok nem volt elégséges a szónak a megtartásához; ehhez még az is kellett, hogy legalább 5 különböző természetű szövegben forduljon elő. Így például a bizottság elvetette a *précieux* és *préciosité* szavakat, annak ellenére, hogy az előbbinek a gyakorisági jelzőszáma 61, az utóbbié pedig 78; azonban az első mindössze két szövegben, az utóbbi pedig csupán egyetlen, hosszabb irodalmi tárgyú szövegben fordult elő. A szavak gyakoriság alapján történő kiválaszthatóságának a mértékét azért szigorították meg, hogy elégséges helyet biztosítsanak a disponibilitás alapján hasznosnak vélt szavaknak, továbbá néhány olyan szónak, melynek az elemi szókinésbe való felvételét egyéb alapos indokok javasolták.

8. Ennek az eljárásnak az eredményeként a gyakoriság alapján összeállított 1 063 szóból csupán 805 maradt a listán. A bizottság azonban később még ebből a szóanyagból is kiszűrte további 114 szót. Első látásra meglepő lehet ez a nagyfokú csökkentés. Soha az eddig készült alapszókincesek megállapításában ehhez hasonló liberalitással még nem kezelték a gyakorisági kritérium folytán nyert szókészletet.

Így a bizottság kiselejtezte a gyakorisági listáról az indulatszókat. Ezek a bizottság véleménye szerint, bár a beszédben nagyon gyakoriak, nem alkothatják tanítás tárgyát (i. m. 193—8). — Törölték továbbá a különféle hézagkitöltő, kapcsoló, áthidaló szavakat és kifejezéseket, mint például: *bref* (röviden), *d'ailleurs* (egyébként), *n'est-ce pas?* (nemde) stb., ezek ugyanis nem nélkülözhetetlenek a gondolatok kifejezésében. Hasonló sorsra jutottak a divatszók is. Így került a kiselejteztettek közé a *formidable* (iszonyú), ellenben megmaradt a *d'accord* annak ellenére, hogy újabban erősen visszaélnek vele az *oui* rovására. Azonban az ilyenféle kifejezésekben, mint *ils sont d'accord* (egyetértenek), *je suis d'accord avec toi* (egyetértek veled) stb. nélkülözhetetlen. — Bár az elemi francia szókinését összeállító bizottságot vád érheti abból a szemszögből, hogy a vizsgálat tárgyává tett beszédsszövegek legnagyobb részükben művelt személyektől származnak, ennek ellenére számos erősen familiáris, sőt nem egy esetben vulgáris jellegű

szó is rákerült a leggyakoribb szavak listájára, mint *bouquin* (vén bakkecske), *velo* (velocipéd), *gosse* (fiatal fickó és lány; [népiesen] szerető), *copain* (cimbora), *se foutre* (fütyül rá) stb. Ezeket jórészt mellőzték. Kiküszöbölték a magyar *izé* szónak megfelelő *machin* és *truc* szókat is (i. m. 194—8).

9. Figyelmet érdemel az az eljárásmód, melyet a r o k o n é r t e l m ű szópárok esetében követtek. Bár a bizottság elismeri, hogy stilisztikai tekintetben teljesen azonos értékű szinonimák nincsenek, ennek ellenére rendszerint csak egyet tartott meg közülük azzal az érveléssel, hogy a mindennapi élet nyelvében, amely az értelmi pontosság tekintetében nem ritkán kívánni valókat hagy maga után, a rokon értelmű szókat legtöbbször fel lehet cserélni egymással. Nem okozott a választás nehézséget akkor, ha a rokon értelmű párok közül az egyik alatta maradt a minimális 29-es gyakorisági mértéknek, a másik pedig meghaladta azt. Ilyen módon győzött az *avoir peur* (félteni) és *faire peur* (megijeszteni) a *craindre* (félteni) és *effrayer* (megijeszteni), továbbá az *avoir mal* és a *faire mal* (fáj valami, illetőleg szenved) a *souffrir* (szenved) fölött. Ha a két szinonima körülbelül egyforma gyakoriságot tüntetett fel, abban az esetben külön mérlegelés alapján történt a választás.

Néhány esetben alapos megfontolás folytán mindkét szinonima megmaradt az elemi szókincsben: így például a *docteur* és a *médecin* (orvos) esetében. A *docteur* létét az biztosította, hogy a megszólításban csak ezt lehet használni. A *médecin* pedig egészségügyi szempontból nélkülözhetetlen az idegen számára. Hasonlóképpen megmaradt az *an* és az *année* (év, esztendő), valamint a *jour* és a *journée* (nap), minthogy ezeket nem lehet egymással mindig felcserélni: *il y a vingt ans* (húsz éve); *il a beaucoup plu cette année* (sokat esett ebben az évben), illetőleg: *j' ai passé deux jours à Paris*; *il a travaillé toute la journée* stb. De például a *soirée* (estély) a *soir* (este) mellett már feleslegesnek bizonyult és kimaradt. — Elhagyta a bizottság mint nem feltétlenül szükségesekeket a nép- és lakosságneveket: *allemand*, *anglais*, *hongrois*, illetőleg: *parisien*, *lyonnais* stb.

Alapos megfontolás után erősen lecsökkentették a vallási fogalmakat jelölő nevek számát, minthogy kevésbé univerzális jellegűek, csupán a *dieu* (isten) és *religion* (vallás) maradt meg (i. m. 197). — Jobbára elhagyták az olyan szavakat is, melyek többértelműségüknél és ebből eredő különféle használatuknál fogva nehézséget okozhattak volna a tanulásban, mint például: *cours* (folyás, pálya, események folyama, árfolyam, előadássorozat); *état* (állapot, állam), *suite* (kíséret, folytatás, sorozat, folyomány stb.). Több szót pedig azért mellőzték, mivel annak tanulását az alapul választott fokon nem tartották helyénvalónak. Ilyenek: *confiance* (bizalom), *doute* (kétség), *effet* (hatás), illetőleg: *agir* (cselekedni, közrehatni) stb.

A bizottság el akarta kerülni, hogy az elemi francia szókincsnél fogva csupán szegényes fotográfiája legyen annak a közhasználatú francia nyelvnek, amelyet a leg-egyszerűbb társadalmi tevékenységek között, mint közlekedés, étkezés stb. használ a francia ember, azért a gyakoriságuk alapján kiválasztott *cinéma*, *culture*, *esprit* (szellem), *musique*, *peintre* (festő), *théâtre* stb. mellé a bizottság felvett néhány olyan szót, amely lehetővé teszi egyszerűbb erkölcsi, művelődési és politikai jellegű gondolatoknak a kifejezését: *art* (művészet), *artiste* (művész), *courage* (bátorság), *effort* (erőfeszítés), *justice* (igazság), *liberté* (szabadság), *paix* (béke), *poésie* (költészet) stb. (i. m. 198—200).

10. Az elemi francia szókincsenek kiválasztásában fontos szempontként játszott közre az univerzalitás követelménye, azaz olyan szavaknak az elfogadása, melyeknek használata a franciák között általánosnak mondható. A bizottságnak általában az volt a célja, hogy a mindennapi életnek a lényeges fogalmait ki lehessen fejezni az elemi francia anyagával, ugyanakkor ezt a célt a lehető legkevesebb szóval igyekezett

megvalósítani. Ez a magyarázata annak, hogy csupán a legszükségesebbnek látszó esetekben tartotta meg a származékokat. A *commencer* (kezdeni) ige mellett, melynek felvételét a gyakorisága (163-as gyakorisági index) feltétlenül javasolta, elfogadta a bizottság a *commencement* (kezdet) szót is.

11. Ha végezetül az elemi francia szófaji megoszlását tekintjük, azt találjuk, hogy végső összegezésben az elemi francia szókincese kerekén 1368 szót tartalmaz. Ahogy a fentiek alapján várható volt, a főnevek száma jelentékeny mértékben felülmúlja az igékét. Az előbbieik száma 632-re rúg; ez a teljes szóanyagnak 46,7%-át teszi. Ezeknek nagyobb része konkrét, kisebb része elvont jelentésű szó: az előbbieket nagyobb részben a disponibilitás kritériuma, az utóbbiakat pedig a nevelő célzat érdekében iktatták be a gyakoriság alapján nyert szókincsbe. Az igék száma 322, azaz a teljes szóanyagnak 23,5%-a. Így tehát az elemi franciában átlagosan négy szóra esik egy ige. Az igék tekintélyes száma kétségekívül egyik jellegzetességét adja az elemi franciának, szemben a Basic Englishsel, amelynek szerzői — mint talán ismeretes — az igéket a minimálisra csökkentették, s ennek folytán használói nem egyszer a közhasználatú beszélt angol szellemétől eltérő formákat kénytelenek alkalmazni. Az elemi franciát kidolgozó munkatársak eleve elutasították a beszélt francia struktúrájától eltérő szerkezeteket, inkább hajlottak arra, hogy a leghasznosabbnak minősülő igéket minél nagyobb számban felvegyék az elemi francia szókincsébe.

A grammatikai segédszók száma 248, ez 17,8%-nak felel meg. Ez a szóanyag lehetővé teszi a szavak összeszerkesztését, a határozottság és határozatlanság kifejezését, a mondatok részeinek és maguknak a mondatoknak változatos módú összekapcsolását stb. — Alacsonynak mondható a melléknevek száma: 94, azaz a szókincs 6,5%-a. Az indokolás szerint az elemi francia mindenekelőtt társalgási nyelv: konkrét és gyakorlatias akar lenni, és jóllehet a megtartott melléknevek elég nagyfokú pontosságot és változatos árnyalási lehetőségeket biztosítanak neki a kifejezésben és az ábrázolásban, olyan mérvű jellemzési pontosságra és változatosságra, amilyenre a rendkívül gazdag francia irodalmi nyelv képes, természetesen nem törekedhetett. A még fennmaradó 73 szó (5,5%) jórészt változatos tartalmú határozószó, amely megfelelő mértékben lehetővé teszi az igék tartalmának meghatározását (i. m. 201—2).

12. Az elemi szókincs összeállításában alkalmazott módszerekhez hasonló statisztikai jellegű vizsgálatoknak vetették alá az elemi francia grammatikai rendszerek megállapítása céljából a leglényegesebb nyelvtani formákat. Ezekben a vizsgálatokban azokat a beszédfelvételeket használták, amelyek a szókincs megállapításában feldolgozásra kerültek. Számos ellenőrző vizsgálat eredményére támaszkodva választották ki azokat az igealakokat, amelyeknek ezen a fokon való megtanulása, s így az elemi francia rendszerébe való beillesztése feltétlenül szükségesnek mutatkozott. Ugyancsak behatóan megvizsgálták a kérdésnek a francia nyelvben kifejlődött változatos — nem egyszer bonyolult — formáit. Az egyes kérdő formuláknak a beszélt nyelvben kimutatott gyakorisága volt főképpen az a kritérium, amelynek alapján egy-egy kérdő szerkezet és azzal együtt egyik-másik névmás is az elemi franciába való beiktatás vagy az abból való kirekesztés sorsára jutott (i. m. 206—23).

Összegezve az elmondottakat, az új elemi franciáról struktúrája alapján megállapíthatjuk, hogy az olyan „nyitott nyelv” („langue ouverte”), amely — bár alapvető célra önmagában is elegendő — alkalmas arra, hogy további szókészleti és grammatikai elemekkel kibővídjön, s így szükséges alapul szolgálhat a francia nyelv tökéletesebb elsajátításához. Ebben különbözik többek között az elemi francia a Basic Englishtől; ez ugyanis önmagában lezárt nyelvnek tekinthető, és mint ilyen az angol nyelv magasabb fokú

elsajátításához szükséges alap megadására kevésbé látszik alkalmasnak (i. m. 12, 24—5; H. Bongers: *The History and Principles of Vocabulary Control* 1: 119—34). Az elemi francia szerkesztői nem csupán a városi francia civilizációját tartották szem előtt, hanem olyan közhasználatú szókinccset igyekeztek összeállítani, amely alkalmas arra, hogy hozzáidomuljon különböző tájakhoz, különféle helyzetekhez és általában azoknak a szükségleteihez, akik majd használni fogják. Ebben áll az elemi francia univerzalitása, ami — nem kétséges — egyik pozitív tulajdonsága.

Befejezésül felvethető a kérdés: minek a megértését teszi lehetővé az elemi francia teljes ismerete, milyen mértékű a hatékonysága a nagy gonddal és fáradtsággal megszerkesztett nyelvi rendszernek? A szerzőktől lefolytatott ellenőrző vizsgálatok adatai szerint a megértés foka nem kis mértékben függ a hallott beszéd, illetőleg az olvasott szöveg természetétől. Egyébként pedig a beszédsszövegek megértésének mértéke átlagosan 80%-osnak, a változatos tartalmú irodalmi szövegeké pedig 70—75%-osnak mondható.

Bár az elemi franciától sem lehet tagadni valami nagyhatalmi, nagynyelvi koncepciót, fölénye a Basic Englishsel szemben mégis kétségtelen: erősebb a pedagógiai, kulturális irányozottsága, nagyobb a tudományos jelentősége. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy az elemi francia kidolgozásában jobbra olyan módszertani elvek érvényesültek, amelyek egy — ma már nagyrészt meghaladottnak mondható — tudománytörténeti korszak termékei. A korszerű matematikai nyelvészet és a strukturalista nyelvvizsgálati módszerek eredményeit a szerkesztők nem hasznosították, de — ez tény — az előmunkálatok idején — az ötvenes évek elején — nem is használhatták föl kellőképpen. Így természetesen a modern gépi fordítás kimunkálásával kapcsolatban újabb szerzett tapasztalatokat az elemi francia kidolgozói még aligha vehették volna figyelembe. Így azután az is természetes, hogy a gépi kivonatolás és fordítás előkészítése során nyert adatok és ismeretek fényénél felvetődik a kérdés: vajon az elemi franciának alapul szolgáló beszédfelvételekből kiírt és figyelembe vett szóanyag egyrészt elégségesnek mondható-e, másrészt pedig hogy e szóanyagból történt minőségi kiválasztás és selejtezés szempontjai eléggé egzaktnak bizonyulnak-e? Mindenesetre ahhoz, hogy az elemi francia megalapozottságáról, főképpen pedig eredményességéről megfelelő véleményt alkothassunk, bizonyos időre és tapasztalatokra van szükség. Addig is elismeréssel kell fogadnunk ezt a művet, amely az idegen nyelvek tanulásának szemszögéből nézve a problémák egész körét öleli fel, s amelynek éppen azért mind elméleti, mind pedig gyakorlati téren lesznek következményei.¹

Terestyéni Ferenc

A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960—61

Hogy irodalmi múzeumunk második évkönyvének, e folyóiratunkban meglehetősen szokatlan műfajú kötetnek rövid ismertetésére vállalkozunk, azt azért tesszük, mert fel akarjuk hívni a figyelmet a hasonló, nem szorosan nyelvészeti tárgyú kiadványokban rejtőző gazdag, felhasználható anyagra.

A Baróti Dezső szerkesztette, gondos és ízléses kötet húsz cikke és tanulmánya a múzeum tevékenységi körének megfelelő tárgykörökben értékes anyagot ad. A kéziratok restaurálásának ismertetése, adat- és dokumentumközlés, irodalomtörténeti tanul-

¹ Az elemi francia szókinccsének és grammatikájának felhasználásával G. Gougenheim és G. Mauger közös munkájaként napvilágot látott a jó pedagógiai érzékről tanúszkodó és művészi kiállítású kétkötetes nyelvkönyv: *Le français élémentaire. Méthode progressive du français parlé*. Paris, Librairie Hachette.

mány, képzőművészet, zene és irodalom kapcsolatának kutatása, irodalmi emlékhelyeink színes ismertetése egyaránt szerepel köztük. Sajnos, meg kell elégednünk a folyóiratunk szempontjait illető részletek kiemelésével.

V. Nyilassy Vilma bevezetője az irodalmi múzeum problémáit ismerteti, s a nyelvész számára is hasznos tájékoztatást ad arról, mit kereshet és találhat a Petőfi Múzeum gyűjteményeiben. Elsősorban Petőfi, Ady, József Attila, továbbá XX. századi íróink kéziratait (eredetiben vagy mikrofilmmásolatban), első kiadásokat, írók könyvtárának anyagát, irodalomtörténeti szakmunkákat, folyóiratokat, újságok- és dokumentumgyűjteményt. A kéziratgyűjteményre különösen mint az írói alkotómódszerek vizsgálatának és a variánskutatásnak forrására hívjuk fel a figyelmet.

Fontos és érdekes stílustörténeti kérdést tárgyal Baróti Dezső tanulmánya: „A tizennyolcadik század ízléséről”. Azt a bonyolult és vitatott kérdést vizsgálja, hogy volt-e igazi magyar rokokó irodalom, és melyek az így nevezett stílusiránynak sajátos vonásai nálunk. A kor íróinak elemzésével azt igyekszik bizonyítani, hogy irodalmunk rokokó korszakát — bár ilyenről talán túlzás is beszélni — az eddigi nézetekkel ellentétben korábbra, a XVIII. század közepe tájára kell helyezni. A magyar viszonyok közt e stílusiránynak az európai képtől részben eltérő vonásai alakultak ki egy józanabb, vaskosabb, realisabb szemléletmód nyomán. Bonyolítja a problémát, hogy időben a rokokó érintkezik, sőt egybeolvad a XVIII. század nagy mozgalmával, a felvilágosodással, s az eddig — vitatható joggal — legjellegzetesebb rokokó költőnknek ismert Csokonait inkább a „világosság stílusa” képviselőjének tekinthetjük. Érdekes fejtegetéseit Baróti idézetekkel támogatja; kár, hogy a korlátozott terjedelem nem ad lehetőséget részletesebb szövegelemzésekre.

E tekintetben bő kárpótlást adnak más tanulmányok. Az évkönyv több írása ugyanis egy-egy költőt vagy költői művet elemez.

Pór Anna cikke Katona József Luca székének népiességét vizsgálja széles meg-alapozottsággal: kimutatja, hogy a népi hiedelmek, babonák, szokások, az iskoladramák népies közjátékainak típusai és hagyományai épülnek egymásra a darabban (érdekesekek a makaróniszövegek). Katona ifjúkori munkája a népiélet és a népielv mély ismeretéről tanúskodik.

Illés Ilona Tóth Árpád alkotómódszerének izgalmas kérdéseire keres feleletet azoknak a verskéziratoknak alapján, amelyek a költő utolsó kötetének néhány darabját eredeti változatban őrizték meg. Tóth Árpád életének utolsó hónapjaiban rendezte sajtó alá Lélektől lélekig c. kötetét, s lélektani és költői szempontból egyaránt igen jellemző, hogy korábban írt verseit a halálra készülődés hangulatában mint csiszolja és alakítja a lényegre sűrítés szenvedélyével.

Fehér Erzsébet egyetlen versen, József Attila Falu című költeményének nemrég előkerült fogalmazványán végzi el a költő alkotómódszerének vizsgálatát, végignyomozva a vers születésének útját az első ötlet-csírától a végső megoldásokig. Alapos és finom érzékenységgű versboncolása mint műelemzés is figyelemre méltó.

Sára Péter tanulmányát idézzük végül, aki Adynak József Attila költői fejlődésére való hatását kíséri nyomon a két életmű elmélyült ismeretében s az érintkező pontok gondos felkutatásával. Ady eszmei és formai hatását egyaránt vizsgálja, s gazdagon dokumentált tanulmánya szemléletesen mutatja be József Attilában a nagy előd termékenyítő örökségét és azt a fejlődést is, ahogyan kinőve az ifjúkori hatások külsőségeiből, egyre határozottabban a maga útjára tér.

E néhány, bennünket közelebbről érdeklő tanulmányból is láthatjuk, hogy az évkönyv nem henye anyaggal megtöltött „díszkiadvány”, hanem az irodalomtudomány új, eleven fóruma. Sok sikert kívánunk az érdeklődéssel várt folytatáshoz.

Kovalovszky Miklós

Az írógép billentyűzete és helyesírásunk*

I.

A Magyar Nyelvőr 1962. évi 1. számában Mautner József levele és Barta Gábor válasza szokásos írógépeink hiányosságaival, a helyesírást torzító, rontó hatásával foglalkozik (111—4). A levélíró még csak az *i, ú, ű* betű hiányát kárhoztatja, de a válasz már az egész szokásos billentyűzet reformját veti fel. Ezekkel a kérdésekkel jómagam mint műfordító, filológus és bibliográfus elméletben és gyakorlatban már sokszor voltam kénytelen foglalkozni, s ezért tapasztalataimmal és javaslataimmal szeretnék hozzájárulni a problémák kifejtéséhez és megoldásához.

Azt hiszem, Mautner József és Barta Gábor megállapításai logikusak, teljesen indokoltak, csak egyvalamivel szeretnék vitába szállni. Barta Gábor az írógépreform elvi javaslatának ismertetése során elegendőnek véli, ha legalább a kis *i, ú és ű* betűnek találnak helyet a billentyűzeten, nagybetűs alakjuk elhelyezésére szerintem csak akkor kerüljön sor, ha a fontosabb szakmai jelek (pl. *ft, m²*) elhelyezése után még találunk szabad billentyűt. Véleményem szerint a „félmegoldás” nem javítana, hanem rontana a mai helyzeten: ma ugyanis az *i, ú és ű* hiánya folytán hibás „írógép-helyesírás” **l e g a l á b b k ö v e t k e z e t e s**, s a gépirat olvasója vagy a szedő eleve tudja, hogy *i, ú, ű* helyett **m i n d e n ű t t i, u, ű** fog a szeme elé kerülni; a „félmegoldás” esetében azonban **k ö v e t k e z e t l e n s é g**, tehát zűrzavar állana be; ugyanazt a szót másképp írják a mondat elején, mint a belsejében. Hogy a mondatkezdő hosszú magánhangzó nem „a legritkább esetben” fordul elő, annak bizonyításául elegendő csak a gyakori mondatkezdő *így, úgy* szóra gondolnunk; s mi legyen akkor, ha csupa nagybetűs — „verzális” — címet vagy kiemelést írunk? Tehát: találjunk helyet az írógépen a hosszú magánhangzók kis és nagy alakjának egyaránt — ha azonban ez nem sikerül, akkor a „félmegoldás” helyett hagyjuk meg inkább a mai állapotot.

* Az alábbi három írást vitacikknek szánjuk; az érdekes javaslatok megérdemlik a figyelmet a magyar írógép-billentyűzet szabványtervének tárgyalásakor. Az eddigi véleménynyilvánítások azt mutatják, hogy valóban megérett a helyzet olyan billentyűzet megteremtésére, amely lehetővé teszi a hivatalos helyesírási szabályzat szerinti pontos gépelést. Abban teljesen egyetértünk Radó Györggyel, hogy a szabványterv, sajnos, csak félmegoldást ígér: csupán a kis *i, ú, ű* betűnek lenne helye a billentyűzeten, a nagy *I, Ú, Ű* fölszereltetése az írógép tulajdonosának tetszésétől függne. Így a szabvány valójában nem változtatná meg gyökeresen mostani fogyatékos helyesírási gépelésünket, hanem félig-meddig meghagyná a dolgot régi állapotában, s az új billentyűzetű magyar írógép továbbra is szegényitene nyelvünk beszédhangállományát, rontaná helyesírásunkat: ezután sem írhatnánk helyesen magyarul a magyar írógépen. Örvedetes, hogy Kővári József billentyűtervezete is figyelemmel van a teljes magyar ábécére.

Tudomásunk van róla, hogy egy és más, amit Radó György javaslatként említ (a „holtkar” stb.), már szóba került a szabványterv kidolgozásakor, de meggyőződésünk szerint célszerű lesz, ha szélesebb körben ismeretessé válnak ezek a gondolatok, eredeti elképzelések, Kővári Józsefnek új műszaki szempontokat fölvető javaslataival együtt. Ötlet ötletet szül, s az illetékesek mindezt figyelembe vehetik tervük alakításában.

A szerkesztőség

E vitázó megjegyzésemen túl azonban ebből az alkalomból, mint már említettem, szeretném előadni az írógép-billentyűzettel és a felmerülő igényekkel kapcsolatos tapasztalataimat és javaslataimat.

Már hosszú magánhangzóink helyesírási problémája is felhívja figyelmünket arra, hogy a szokásos (eredetileg az angol nyelv kisebb betűmennyiségéhez szabott) billentyűszám még a legegyszerűbb magyar szöveg leírásához sem elegendő (legfeljebb, ha egyes betűinket „diszkrimináljuk”). Márpedig — mint Barta Gábor helyesen hangsúlyozza — a szakmai igények sem hanyagolhatók el; s hozzátelhetjük: ezek a szakmai igények a haladás folyamán egyre nagyobbak, egyre változatosabbak. Egy-egy műszaki szakterületen mennyire megkönnyíti és meggyorsítja a gépirók munkáját, ha legalább a leggyakoribb jeleket megtalálják gépükön! Szaporodnak a filológiai, könyvtártani, bibliográfiai szövegek is, amelyekben a két-, esetleg háromféle zárójel szinte nélkülözhetetlen. A nemzetközi kapcsolatok erősödése egyre gyakoribbá teszi a több nyelvű szövegeket, s már a latin írású nyelvek legtöbbje is új betűk, új diakritikus jelek igényét támasztja, nem is szólva arról, hogy sokszor különböző írásrendszerű (jobbádán latin és cirillbetűs) szövegrészeket kell együtt leírni. (A magam tapasztalatából említem meg, hogy orosz vonatkozású bibliográfiám és filológiai dolgozataim megírásakor éveken át szinte „vért izzadtam”, amíg két különböző — egy latin és egy cirillbetűs — írógépen be- és kihúzkodtam a papírokat, hát még amikor a másod-, a harmadpéldány elcsúszása folytán újra kellett írni az egy-másra ütött sorú lapokat.)

A növekvő „billentyűigényt” háromféleképpen lehet kielégíteni: 1. a billentyűk számának szaporításával; 2. ún. holtkarok¹ alkalmazásával s az így lehetővé váló jelbetű kombinációk felhasználásával; 3. a nagy- és kisbetűk kettősségének kiküszöbölésével, vagyis úgynevezett verzális írás alkalmazásával.

A billentyűk számának szaporítása csak újfajta írógépekkel, az írógépgyártás technológiájának megváltoztatásával érhető el; minthogy hazánkban írógépgyártás nincs, erről a lehetőségről itt felesleges szólnunk.

A holtkarok alkalmazása elég sok lehetőséggel kecsegtet; pl. a *s* (francia nevén *cédille*) jel nemcsak a francia *ç* hanem a román *ș* és *ț*, a lengyel *ą* és *ę* betűk leírására is alkalmas. A magyar nyelv területén maradvá: a ' jel holtkarra téve alkalmas volna az *á*, *é*, *í*, *ó* és *ű* betűknek (kis és nagy alakjuknak) leírására, ezek azonban — különösen az *á* és az *é* — olyan gyakoriak, hogy kettős leütéssel való leírásuk a gépirást nehezkesé tenné. Már a „ és a ” jel s különösen az utóbbi esetében megfontolandó, hogy ne szereltesük-e holtkarra. Így hat betűhely (tehát három billentyű) — *o*, *O*, *u*, *U*, „ és ” — a magyar ábécé tizenkét betűjének helyes leírását tenné lehetővé: *o*, *O*, *u*, *U*, *ö*, *Ö*, *ü*, *Ü*, *ó*, *Ő*, *ú*, *Ú*. A kombinációval írandó nyolc betű nyelvünkben nem olyan gyakori, hogy a kettős leütésükből származó hátrány ne volna kisebb a billentyűszám csökkenésének előnyénél.

A nagy- és kisbetűk különbségének kiküszöbölése, írógépünkön verzális írás bevezetése első pillantásra visszariaszt. Attól tartunk, hogy írásunk esztétikailag és olvashatóság szempontjából szenved kárt, s a nyomda el sem fogadna ilyen gépiratot. Pedig az előny óriási volna: betűink számát egyszeriben a felére csökkentenők, bőséges lehetőség adódna teljes ábécénkén kívül műszaki, könyvtári, diakritikus jelekre vagy akár egy

¹ Holtkarnak hívjuk azt a betűkart, amelynek leütésekor az ún. kocsi nem ugrik tovább, a papír marad a helyén, tehát a következő leütés ugyanarra a helyre kerül; pl. ha leütjük a holtkaron levő ' jelet, majd rögtön utána az *e* betűt, akkor a francia vagy olasz *è* *t* kapjuk; a holtkar azért jelent billentyűmegtakarítást, mert ugyanezzel a ' jellel, hasonló kombinációval kapjuk az *á*, *í*, *ó* és *ű* betűket; persze minél gyakoribb valamely betű, annál kevésbé célszerű a leírását holtkar alkalmazásával megoldani, mert ez a gépirónak mindig két leütést jelent. (Közönséges kart holtkarrá átalakítani valósággal gyerekjáték.)

egészen más rendszerű (pl. a cirill-) ábécére is. Erdemes a fejünket törnünk, nem volna-e az esztétikai hátrány és a nyomdai használhatatlanság valahogyan megszüntethető.

Én magam — minekutána évekig kínlódtam több nyelvű bibliográfiai és filológiai szövegek leírásával — megterveztem egy olyan billentyűrendszert, amely harminc európai nyelv (köztük négy cirillírású!) hibátlan leírására s ráadásul (háromféle zárójel, rétljelzés révén) bibliográfiai szövegekhez is alkalmas. Ez természetesen csak a nagy- és kisbetűk kettősségének kiküszöbölésével volt elérhető: találtam azonban olyan megoldást, hogy legalább a nyomdai használhatatlanság hátrányát megszüntessem: holtkarra olyan jelet terveztem, amely félig bekeretezi az utána leütendő betűt, s ezzel jelzi, hogy nagybetűnek szedendő.

Közönséges Continental írógépemet tervezetem alapján egy kisiparos átalakította: a gép új billentyűzetét bemutatom:

1	·	2	1	3	2	4	4	5	5	6	6	7	7	8	8	9	9	10	§	11	%	12	..
13	'	14	Ö	15	Ü	16	”	17	—	18	/	19	V	20	W	21	Ó	22	Ő	23	Ű	24	'
25	ˆ	26	Ц	27	З	28	Є	29	Ж	30	Ш	31	Щ	32	У	33	И	34	Й	35	Q		
36	˘	37	C	38	Z	39	E	40	R	41	S	42	T	43	U	44	I	45	J	46	O		
47	˙	48	Я	49	Д	50	Ф	51	Г	52	X	53	Ч	54	Л	55	П	56	Э	57	Ю		
58	˚	59	A	60	D	61	F	62	G	63	H	64	K	65	L	66	P	67	É	68	Á		
69	˜	70	[71]	72	Б	73	В	74	Г	75	Д	76	?	77	!	78	:				
79	°	80	(81)	82	У	83	В	84	Н	85	М	86	,	87	.	88	-				

Ezen az ábrán a könnyebb bemutatás kedvéért a jeleket megszámoztam. A bal szélén levő négy billentyű (1—13., 25—36., 47—58. és 69—79. számjelzésű billentyű), valamint a jobb felső sarokbeli (12—24.) holtkaron van. Az 58. számú jel a nagybetűi jele.

A betűk elosztásában arra törekedtem, hogy a lehetőséghez képest a megszokott helyre kerüljenek, s a cirillbetűk általában ugyanazon a karon legyenek, mint a hasonló hangzású latin betűk. Helymegtakarítás végett az azonos alakú latin és cirillbetűk, még akkor is, ha hangalakjuk különböző (pl. C, H, P) csak egyszer — a latin betűk sorában — szerepelnek. Egyetlen jel, a csehben és szerb-horvátban szereplő ˇ (az ún. *hacsek*) két holtkar (a 13. és 24.) leütésével írható le.

S hogy állunk a nyomdákkal? Bel- és külföldön már egy tucatnál is több cikkemet, tanulmányomat kitűnően, a szokásosnál is kevesebb nyomdahibával kiszedték e gépemmel készült gépirataimból. Már megszoktam, hogy a nyomda első pillanatásra prüszköl, de én erősködöm, a nyomdász munkába veszi a gépiratomat, és egyszerre örömmel tapasztalja, hogy az idegen szövegrészeket még könnyebb is kiszednie az ilyen gépiratból.

További előnye saját tervezésű írógépemnek, hogy a magyar (tehát általam leggyakrabban használt) ábécé betűit holtkarok alkalmazása nélkül, egy-egy ütessel írja — kivéve mégis az Í és Ű betűt, amelyekre holtkar teszi fel az ékezetet.

Gépemnek hátrányai is vannak. A legfőbb az, hogy kisipari készítmény lévén, betűit meglevő betűparkokból kellett összeválogatni. Nem volt könnyű egyforma vagy legalábbis hasonló latin és cirillbetűket, valamint számjegyeket összeszedni, s még arra is tekintettel lenni, hogy a 0 és a 3 számnak és betűnek is alkalmas legyen. Nagybetűjelnek is elképzelhetünk szebbet, kifejezőbbet, mint az én gépemen levő. Végül is betűim mind jellegzetesen nagybetűk, nyurgák, s olvasásuk nem olyan kellemes, mint a folyóírásé. Minthogy pedig helymegtakarítás végett az azonos alakú latin és cirillbetűket

csak egyszer tétettem fel a gépre, mégpedig a latin betűk közé, ezért cirillszöveg írásakor egy-egy szón belül is többször kell fel-le nyomni a váltót.

Mégis, több nyelvű szövegek írásakor vagy külföldi utazáskor saját tervezésű írógépem hasznossága felbecsülhetetlen. Hibái pedig szériagyártás esetén kiküszöbölhetők lennének.

Tervezőmunkám eredményét nem akartam véka alá rejteni. Megpróbáltam a köz rendelkezésére bocsátani, bejelentettem a szabadalmi hivatalnál, de ott azt állapították meg, hogy nem minősíthető találmánynak; az Irodagépipari és Finommechanikai Vállalat pedig nem fogadta el újításként. Így hát most, ezen az úton bocsátom közre.

Ámde személyes tapasztalatomon túlmenően a megnövekedett „billentyűigény” kielégítésének említett három módja (a billentyűk számának szaporítása, holtkarok alkalmazása, a nagy- és kisbetűk kettősségének kiküszöbölése) igen gazdag, szinte beláthatatlan lehetőségeket tartogat. Csak egyetlen példát említünk. Gyakori igény, hogy magyar—oroszlírású gép álljon rendelkezésre, hiszen a magyar billentyűzettel német és angol szöveg is írható, tehát az ilyen írógéppel valamely külkereskedelmi vállalat vagy nemzetközi kapcsolatokat ápoló hivatal átlagos igényei teljesen kielégülhetnének: magyarul, németül, angolul és oroszul írhatnának ugyanazon az írógépen. Minthogy pedig ebben az esetben nincs szükség az én gépem ritkább diakritikus és bibliográfiai jeleire, azért nincs szükség arra a helymegtakarításra sem, amelyet az azonos alakú latin és cirillbetűknek csak egyszeri elhelyezésével értünk el. Vagyis ez a gép váltó nélkül latin betűkkel, váltóval cirill betűkkel ír, és nem szenved az én gépem legnagyobb hátrányában: nem kell cirillbetűs szövegben a váltót sűrűn fel-le nyomogatni.

Persze illetékes körök azt is fontolóra vehetik, nem lenne-e érdemes a belföldi igény és az általában saját nyelvvel, gyakran új írással berendezkedő volt gyarmati országokban mutatkozó exportlehetőség figyelembevételével hazánkban is bevezetni az írógépgyártást; vagy tán külföldi gyárakkal együttműködve gyümölcsöztetni hazai tervezőmunkánkat. Ez persze egy csapásra megoldaná írógépeink és helyesírásunk egybehangolásának feladatát is. Közelibb azonban és egyszerűbben megvalósítható, hogy legalább betűket gyártunk idehaza, s ezeknek a meglévő írógépekre való felszerelésével oldjuk meg mind a helyesírással kapcsolatos, mind az egyes szakterületek igényeiből adódó feladatokat. A betűk és jelek szériagyártása lehetővé tenné, hogy elkerüljék az én írógépem írásának esztétikai hibáját: jó grafikus olyan betűket tervezhetne, amelyeknek rajza verzális, de zömökebb alakja kellemesebbé teszi az olvasását, szinte feledteti, hogy nem a megszokott betűk futnak el előttünk, a nagybetű jele is tetszetősebb és kifejezőbb lehetne, mint az én gépeimen.

A gépírás magyar helyesírási problémáival kezdtük és látszólag nagyon messzire kerültünk témánktól. De csak látszólag. Az írógép ma már nemcsak a hivatásos gépírók munkaeszköze, hanem a kulturális és gazdasági élet, sőt a magánélet területén is tömeges használatú, nélkülözhetetlen gondolatközlési eszköz; a gépírás és a nyelvhelyesség, a nyelvfejlődés ma már szorosan összefügg egymással. A Magyar Nyelvőr tehát hivatásának megfelelően teljes joggal tárgyalja hasábjain a gépírás időszerű kérdéseit, akár közvetlenül a magyar helyesírással kapcsolatosak, akár általában érintik kultúránk s következőképpen nyelvünk fejlődésének kérdéseit.

Radó György

II.

A Magyar Nyelvőr 1962. évi I. számának 111—5. lapján megjelent „Az írógép billentyűzete és az Akadémia helyesírási szabályai”-ról két cikk; szeretnék néhány sorban válaszolni rájuk, egyúttal javaslatot tenni a magyar írógép-billentyűzet megoldására.

1. A megoldás nem „pofonegyszerű”, miként az első cikkíró véli.
2. Mivel a 42—44 billentyűs irodai írógépek kiöregedőfélben vannak, nem innen kell kiindulnunk. Ezeket előbb-utóbb kicseréljézzük.
3. A fejben való átállás a legnehezebb, mert az idegélettel van szoros összefüggésben, tehát nehezen lenne megoldható.
4. A javaslat megvalósításával kizárnók magunkat a nemzetközi műszaki fejlődésből.

5. A két kéz egyenletes terhelését nem oldja meg a bemutatott billentyűzet, mert a korszerű írógépeken a műveleti billentyűk felborítják az eddigi gyakorlatot.

6. A javaslat nem oldotta meg a hosszú *i*, *ú* és *ű* nagy- és kisbetűs változatát.

7. Sokan vannak olyan hivatásos gépírók, akiket nem kényszeríthetünk a javasolt billentyűzet megtanulására (értem az idősebb korosztályt).

8. A gépírók zöme családjánya, vagy vidékről jár Budapestre, így az utazás és a második műszak miatt nemigen marad erejük, idejük új billentyűzet megtanulására.

9. Most sem kapunk elegendő írógépet a szükségletek kielégítésére, tartalék gépeink nincsenek, tehát a javasolt billentyűzetű gépek bevezetése eleve gazdasági, műszaki és pénzügyi nehézségeket okoz.

10. A javasolt billentyűzet megvalósítása jelentős számú tartalék gépet kívánna, hogy a gépírók részére egyik vagy másik billentyűzet ismeretének megfelelő gépet adhassunk ki. Ilyen tartalék gépállomány előteremtésére nincsenek millióink.

11. Óriási betűanyagot igényel. Ez a szám mintegy 2 670 000 darab. Annak az átrakása szinte a lehetetlenséggel határos időpazarlást jelentene. Hosszú évek során nem volt műszerész-utánpótlás. A gépek jelenlegi karbantartása is a legnagyobb nehézségekkel jár, mert az irodagép-állomány növekszik, s állandóan fejlődő technikát mutat.

12. A munkaidő-csökkentést nem a mechanikus írógépekkel oldjuk meg, hanem a villamosítással. Akár tagadjuk, akár nem, a fejlődés ebben az irányban halad. Ezt mutatja a nemzetközi távgépíró-forgalom, a lyukszalagrendszer terjedése az egész világon az ügyvitel-gépesítés egész területén.

Ezekből kiindulva a következő javaslatot terjesztem elő:

1. Az 1930-as években volt az európai nemzetek körében olyan áramlat, hogy önállóan akarták a betűgyakoriság elvén alapuló billentyűzetet megteremteni. Ebből nagy zűrzavar keletkezett. Ez ma is mutatkozik. Például újabban a csehek, lengyelek, az oroszok is áttértek a nemzetközi billentyűzetre, holott az utóbbiak cirillbetűkkel írnak. Az oroszok — érdekeiket fölismerve — önként elfogadták a nemzetközi billentyűzet alkalmazását.

2. A technika rohamosan fejlődik, írógépet nem gyártunk, tehát eleve alkalmazkodnunk kell a külföldi írógépgyártáshoz.

3. Bármennyire szépen hangzik is „a magyar nyelv betűgyakoriságának” elve, úgy vélem, nem szabad a nemzetközi fejlődést gátolnunk, s ezzel sok bajt és kárt okozni magunknak; a nemzetközi technikai haladáshoz kell alkalmazkodnunk.

4. A gyakorlati életben az a cél, hogy az embereket könnyű munkamódszerrel úgy képezzük ki, hogy minél több helyen állhassák meg a helyüket.

5. Sokoldalúan képzett irodai dolgozókra van szükségünk, és úgy látom, nekünk ezen az úton kell járnunk. Ismerjük azt a hadműveleti elvet is, hogy az a legrövidebb út, amelyik a legkisebb véráldozattal jár. Ha ezt a népgazdasági elvre akarjuk alkalmazni, azt jelenti, hogy az a legrövidebb út, amelyik legkönnyebben vezet a célhoz, fáradtság és fölösleges költség nélkül. A technikai vívmányok átvételének pedig ez az alapja.

6. Rá kell mutatnom a nemzetközi billentyűzet előnyére. Ha a gépíró a nemzetközi billentyűzeten tanult meg dolgozni, akkor a) bármely idegen nyelvű nemzetközi billentyűzetű írógépen dolgozhat: bolgár, cseh, lengyel, román, francia, orosz stb. gépen;

b) néhány napos kiképzés után számlázógépen azonnal dolgozhat; c) a lyukszalag-technikát könnyen alkalmazhatja; d) A gépíró bármikor a géptávíró mellé ülhet táviratozni egy-két napos kiképzés után. A kézzel írott távirati szöveget képes azonnal továbbítani, s ha idegen nyelven is beszél, kapcsolatot létesíthet Moszkvával, Párizssal, Berlinnel vagy Szófiával stb. A géptávíró lehet az olasz Olivetti, a cseh Dalibor vagy a német R-F-T, a gépíró egyaránt könnyen dolgozhat rajtuk. Ez is a nemzetközi technika kihasználása.

Táblázaton bemutatom azt a billentyűzetet, amely a nemzetközi billentyűzet alapján megoldja a magyar helyesírás tökéletes alkalmazását. Javaslatomban figyelembe vettem a legfejlettebb írógépet is, és a billentyűzetet a villamos írógép technikai lehetőségeinek figyelembevételével készítettem el. Megvalósult a Tudományos Akadémia kívánsága, a hosszú *í, ú és ű* nagy- és kisbetűs változatának alkalmazása.

A billentyűzet használatát könnyű megtanulni azoknak, akik a nemzetközi billentyűzeten tanultak gépírást.

Javaslatomon végighúzódik a jelcserélhetőség elve. Sokkal fontosabbnak tartottam megoldani a magyar billentyűzetet, mintsem ragaszkodni a maradi gyakorlathoz.

A jelek cserélhetőségét azonban három billentyűre korlátozom, mégpedig a **4**, **7** és a **8** számjegy fölötti jelre. Az életnek nem minden területén használjuk valamennyi jelet, így nem szabad mereven hozzájuk ragaszkodni. A jelzett három billentyű esetében bízzuk a vállalatra, illetőleg a gépíróra, hogy milyen számjegy- és jelpárt kíván a billentyűre tétetni.

A kötőjelet az alsó soron helyeztem el váltó használatával. Váltóval kezelték akkor is, amikor a 8-as fölött volt.

A jelcserélhetőség elve szerint az irodalmi és jogi jellegű billentyűzet így alakulna:

$$\begin{pmatrix} & \S & \\ 4 & 7 & 8 \end{pmatrix}$$

A kereskedelmi jellegű írógépen pedig

$$\begin{bmatrix} & & \\ 4 & 7 & 8 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} m^2 & & \\ & & \end{bmatrix}$$

jelpár lenne. Ezt használhatná a műszaki részleg, építészeti osztály, a számlázás stb.

Javaslatom minden 46 billentyűs írógépen megvalósítható. Ilyen gépeket gyárt a kelet-német irodagépipar, ahonnan nagy mennyiségben kapjuk az írógépeket.

A második cikkíró a Magyar Nyelvőrben elvi javaslatot közölt, viszont én a gyakorlati szempontokat és a megvalósíthatóságot tartottam szem előtt. Helytelen lenne csupán pedagógiai szempontokat figyelembe venni. Az elmélet és a gyakorlat közötti szakadékokat igyekezzünk áthidalni! Döntsük le a technika és a pedagógia közötti válasz-falakat!

Helyes lenne, ha minél többen szólnának hozzá a tárgyhöz, és főként a technika oldaláról néznék a kérdést, mert más az elmélet, más a keresztülvihetőség.

Kövári József

[III.]

A Magyar Nyelvőr 1962. évi első számában a 113. lapon közölt írógépbillentyű-tervezetet főhatóságunk területén széles körben megvizsgáltuk. A beérkezett vélemények a következők:

Dolgozóink nem értenek egyet az új tervezettel. A leghatározottabb kívánság részükről az, hogy a jelerlegi billentyűzet alapulvételével, néhány billentyűváltoz-

tatással oldják meg a kérdést. Ahhoz, hogy hosszú *i*, *ú*, *ü* legyen a billentyűmezőn, nem kell valamennyi billentyű helyét megváltoztatni.

A közölt tervezet nem oldja meg a munkatermelékenységét.

A vakbillentyű-módszert már ismerők nem akarnak új billentyűzettel bajlódni.

A különféle technikai gépeket is — amelyek ma már fontosak — a nemzetközi billentyűzet alapján gyártják.

A magunk részéről a tervezetet nem fogadhatjuk el.

A Kereskedelmi és Pénzügyi Dolgozók
Szakszervezete

A SZÖVOSZ Szakszervezeti Bizottsága
Bőle Dezső titkár

Alultervezés. A Népszabadság febr. 9-i számában akadt meg a szemem ezen a számomra ismeretlen értelmű szón. Nyolevan érettségizett személy (főiskolai hallgató) közül kettő sejtette meg, mi lehet e szó jelentése. A szövegösszefüggésből viszont kétségkívül megállapítható, hogy az *alultervezés* a *túltervezés* antonimája, vagyis olyan hibás tervezés, amely az adottságokhoz viszonyítva kis méretű, a kelleténél szűkebb keretű. (A *túltervezés* pontosan beleillik a *túlhalad(ás)*, *túlkapás*, *tülkiadás*, *tüllépés*, *tülméretezés*, *tülnépesedés*, *tülorázás*, *tülteljesítés*, *tülterhelés*, *tültermelés (i)* stb. szótározott szavaink sorába, megértése nem okoz gondot). Az *alultervezés* szót nem ismeri sem az ÉrtSz., sem a Helyesírási tanácsadó szótár (HTSz.), sem nagyobb kétnyelvű szótáraink. Az *alul* határozószóval összetett vagy vele szintagmatikus kapcsolatban álló ige, illetve deverbális névszó nem ritka nyelvünkben. Az ÉrtSz. a következőket sorolja fel: *alulcsapó* (vízimalom), *alultrott*, *aluljáró*, *alulmarad*. Ezeknek a szerkezeteknek közös jellemzőjük, hogy bennük az *alul* határozószó megőrizte helyviszonyjelölő szerepét. (Az egyetlen átvitt értelemben is használatos ilyen összetételünk az *alulmarad* 'hátrányt szenved' [például versenyben, jutalomosztáskor]). Tehát nyelvünkben nem akadt ki a jelentésváltozásnak olyan rendszersora, amelybe az *alultervezés* mint elvont jelentésű szó beilleszkeszhetne. Következésképp ezt a szót nem tarthatjuk szerencsés szóalkotásnak. Igaz, hogy — mint ismeretes — a nyelvújítás korában és azóta is nem egy helytelen képzésű vagy összetételű szó terjedt el, mégis helyesebbnek tartanám, ha az előbb megjelölt fogalom kifejezésére olyan nyelvi jelet használnánk, amely simán beilleszkedik meglevő kifejezőkészletünkbe, és könnyen, jól érthetőségénél fogva biztosítja a nyelv elemi funkciójának, a gondolatközlésnek érvényesülését. Ilyenek lehetnének a *hibás tervezés*, *kicsire méretezett tervezés*, *szűkre szabott tervezés* stb.

Ide kívánczik még az, hogy az *alultervezésnek* párja is akadt már a 'kelleténél kevésbé, tehát rosszul táplált' jelentésű *alultáplált* szóban (Kortárs 6: 243). A szót a szerző idézőjelben használja, s hozzáteszi a szó értelmezését is („vagyis nem jut hozzá kellő mennyiségben a szükséges élelemhez”). Ezzel szándékosan vagy akaratlanul figyelmeztet egy olyan kellemetlen félreértés elkerülésére, amely a szónak konkrét értelmű, bizonyos betegségekkel kapcsolatos gyógykezelésre vonatkozó jelentéséből származhat.

Benkő László

Szamaritánus ~ **samaritánus**. Nemrégiben tapasztaltam, hogy ma általában *samaritánus*-nak mondott és így szótározott szavunk (vö. Révai kétkötetes lexikona, AkH. 1954., Helyesírási tanácsadó szótár, Gáldi—Hadrovics, Halász, Ország, Eckhardt szótárai stb.) reformátusok körében *samaritánus* alakban is használatos. Hogy régebben a görög és latin szavaknak ilyen *s*-sel való ejtése a reformátusságnak még inkább ismérve lehetett, bizonyítja ez az adat: Az *sz*-ező ejtésért állhatatosan küzdő (református!)

Kazinczy idézi egy Berzsenyire írt levelében „A' nehéznyelvű” című epigrammáját (Töv. és Vir. 4), amelyben egyebek közt az *s*-ező ejtést (*Kárischi, Thémisztókleschi, Bak-kuschi*) csúfolja ki. Ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Mert a Kalvin embereit tanítani kell prononciálni” (KazLev. 7 : 232: 1810).

Véleményem szerint érdemes lenne bővebben is foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy melyek voltak azok az ejtés- és írássajátságok (pl. *keresztýén ~ keresztény, ige ~ ige* stb.), amelyek a reformátusokat a katolikusoktól elkülönítették; mennyiben voltak ezek valóban felekezeti, mennyiben viszont nyelvjárási különbségek; hogyan és miért halványultak el; stb. A feladatra vállalkozó kutatót most még — mint a napjainkban tapasztalt *samaritanus* alak is mutatja — segítenék egyes ma is élő különbségek.

Fábián Pál

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályának levelesládájából

Katasztrális hold — kataszteri hold. Ábrahám Mihálynak a levelében tárgyalt kérdésekről ezt mondhatjuk:

Valóban mi is egyre gyakrabban halljuk a rádióban (főképpen az „Esti krónika” falusi riportjaiban) a *kataszteri hold* kifejezést a szokásosabb *katasztrális hold* helyett. Megjegyezzük, hogy különben a *katasztrális* szó ugyanazt jelenti, mint a *kataszteri*, azaz ’telekkönyvi’, azért valójában nem nagy vétek a *katasztrális hold* helyett a *kataszteri hold* elnevezésnek a használata. A magyar nyelv értelmező szótárában is megtaláljuk a *kataszteri hold*-at a *kataszteri* címszó alatt ilyen stilisztikai minősítéssel: „kissé népies”. A *hold*² címszó alatt meg ezt olvashatjuk: „*Kataszteri v. katasztrális hold*”. Vidéken gyakran emlegetik a *kataszteri mérnök*, *kataszteri térkép*, *kataszteri bejegyzés* stb. kifejezést, így érthető, hogy analógiásan hozzáidomult ehhez a sorhoz a *katasztrális hold*, *kataszteri hold* alakban. Az igaz, hogy akár 1600, akár 1200 négyzetöltnyi holdról van szó, mindenik *kataszteri* (más szóval: *katasztrális*); ámde a nyelvben a *katasztrális* (népiesen: *kataszteri*) *hold* kifejezés csakis az 1600 négyyszögletes terület megnevezésére foglalódott le, tehát nem támadhat félreértés belőle.

F. G.

Könyvesbolt — könyvbolt. Dr. Vida Istvánnak a címül írt összetételek ügyében hozzánk intézett érdekes levelére az alábbiakban válaszolunk. Érdekesnek mondjuk fejtegetését, mert ötletesen szaporítja, sorakoztatja érveit; sajnos, közben összekeverednek a vizsgálódás szempontjai; vitájuk ezért nem lehetett eredményes.

A régi magyar nyelvben igen gyakori volt az *-s* képzőjű jelzős szókapcsolat vagy összetétel (mai helyesírási szabályzatunk szerint részben egybe-, részben különírjuk ezt a típust); lássunk néhány ilyen régi (több százados) szókapcsolatot a *kert* jelzett szóval (az akkori szokás szerint ez alkalommal mind különírjuk őket): *almás kert*, *csűrös kert*, *dinnyés kert*, *diós kert*, *gyümölcsös kert*, *káposztás kert*, *komlós kert*, *szőlős kert*, *veteményes kert*, *virágos kert* stb. Előfordul ugyan már a régiségben is a *csűrös kert* mellett a *csűrkert*, a *gyümölcsös kert* mellett a *gyümölcskert*, a *virágos kert* mellett a *virágkert*, mégis bátran kijelenthetjük, hogy általánosabb volt az *-s* képzős alakulat. A *bolt*-ra is akad a régi magyar nyelvben egy-két ilyen példa: *fűszerszámos bolt*, *könyvtárus bolt*, *patikaszerszámos bolt*. Calepinus szótárából (az 1592-i kiadásból) való a *kalmáru-bolt* (a *kalmárbolt* meg a *könyvtáru-bolt* másfajta). Néhány egyéb példa régi nyelvünkől: *boros edény*, *boros hordó*, *boros korsó*, *boros palack*, *boros tömlő*, *boros üveg* stb. (Egyiknek-másiknak itt is megtaláljuk *-s* nélküli társát. Minderre a Magyar Nyelvtörténeti Szótár volt forrásunk.)

Már a nyelvújítást csúfoló Mondolatban (1813.) kifogásolták a *ruhás kosár*, *boros hordó* helyett divatozó németes *ruhakosár* (Wäschekorb), *borhordó* (Weinfaß)-féle összetételeket. Újabb nyelvművelő irodalmunk is a két fajta közül az -s képzőjű melléknévi jelzőset tartja magyarosabbnak.

Eszerint kétség sem férhet hozzá, hogy a *könyvesbolt* összetétel kifogástalan, sőt ez a típus a magyarabb. A *ruhakosár*, *levélszekrény* fajtájú, akkoriban még nagyon idegenszerű (németes) összetételek a nyelvújítás nyomán szaporodtak el. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból az az egybevetés, amelyet A magyar nyelvújítás szótárának 171—2. lapján (a *-kereskedő* címszó alatt) találunk. A szerkesztő, Szily Kálmán összehasonlítja Márton József 1816-ból és 1823-ból való német—magyar szótárának egy-két adatát; az 1816-iban még ez a megfelelője a *Pferde-handel* szónak: *lóval kereskedés*, az 1823-iban már ez: *lókereskedés*; a *Tuchhandel* 1816-ban *posztóval-kereskedés*, 1823-ban *posztó-kereskedés*; az *Ochsenhändler* 1816-ban *ökörrel kereskedő*, 1823-ban *marha-kereskedő*; a *Wollhändler* (így! Bizonyára Szily másolási hibája, e helyett: *Wollhandel*) 1816-ban *gyapjúval való kereskedés*, 1823-ban *gyapjú-kereskedés* stb. Főként Márton József szótárai kezdték terjeszteni ezeket az újszerű összetételeket.) Végül ezt állapítja meg Szily Kálmán: „Úgy látszik tehát, hogy a *-kereskedő* végleges győzelmét 1820 tájára tehetjük, noha Mártonnál már 1811-ben ... is megvan a *borkereskedő*, ellenben a *könyvkereskedés*, amit Kresznerics PP.-ből [Pápai Páriz Ferenc szótárából] idéz, nincs meg PP. egyik kiadásában sem.”

Mindjárt ellenünk veheti: Minek emlegetjük ezeket a példákat? Hiszen itt a *lókereskedés*-féle összetételekkel szemben sehol sincs -s képzőjű jelzős kapcsolat (*lovass kereskedés*, *posztóss kereskedés* stb.). Nem ez a lényeg; vitájukban épp ezen a ponton tévedtek rossz útra. Annak a ténynek megállapítása a fontos, hogy a nyelvújítás korában, a múlt század eleje óta tömegesen keletkeztek nyelvünkben a *ruhakosár*, *borkereskedő*-féle összetételek, oly mértékben, hogy a hagyomány őrzői, az ortológusok megsokallták, s igyekeztek visszaszorítani őket. 1872, a Magyar Nyelvőr megindulása után Szarvas Gáborék, majd Simonyi Zsigmondék sokat kiirtottak közülük; a *borhordó* helyett újra *boros hordó* lett, a *gyümölcskosár*, *ruhakosár* helyett inkább ezt használták: *gyümölcsös kosár*, *ruhás kosár*, az *államgimnázium* helyébe az *állami gimnázium* került, a *falóra* (régén *falra való óra*), a *tűzjáték* helyébe a *falióra*, a *tűzijáték* stb.; Czuczor—Fogarasi szótárának 1864-i 2. kötetében még *falóra* van, 1874-i 6. kötetében a *tűzijáték*-ról a *tűzjáték*-ra utal, de ez a szó tévedésből hiányzik, csak a *tűzjátékos* van meg; ennek értelmezésében is a *tűzjáték* szóval találkozunk. De éppen a kereskedelem nyelvének számos ilyen új keletű, jellegű összetétele annyira meggyökeresedett, hogy már nem lehetett kipusztítani. Így támadtak rendre s gyökeret is eresztetek efféle szóösszetételeink: *csemegekereskedés*, *fűszerkereskedés*, *könyvkereskedés*, *papírtkereskedés*, *vaskereskedés*, *zeneműkereskedés*; *fakereskedő*, *fűszerkereskedő*, *marhakereskedő*; újabban: *edénybolt*, *édességbolt*, *italbolt*, *játékbolt* (szocialista kereskedelmünkben az *üzlet*, *kereskedés* helyett inkább a *bolt* szó járatos); stb.

Az eddig elmondottakból megérthetjük, miért él ma is több fajtájuk a boltokat jelölő összetételeknek, szókapcsolatoknak: az eredetibb, hagyományosabb: *könyvesbolt*, *fűszeres bolt*, *órásbolt*; *bizományi bolt*, *háztartási bolt*, *népművészeti bolt*, *ruházati bolt*; a mai boltmegnevezések nagyobb része az idegent utánzó (németes) fajtából való (ha hivatalosan nem használják is mindet, a köznyelvben ismeretesek az itt következők): *bútorbolt*, *cipőbolt*, *édességbolt*, *hangszerbolt*, *italbolt*, *játékbolt*, *húsbolt*, *illatszerbolt*, *kézimunka-bolt*, *virágbolt*, *zeneműbolt*; összetétel szempontjából ilyen fajtájúak, de egyébként más jellegűek a következők: *horgászbolt*; *mintabolt*; *népbolt*; *sportbolt*. Hangsúlyozzuk: bár ezek az újfajta összetételek idegen mintára vallanak, ma már dőreség volna üldözni őket, különben is szükségünk van rájuk.

Az is kitűnhet eddigi fejtegetésünkéből, hogy nem helyes egyetlen példaképnek tekinteni a *cipőbolt*, *italbolt*, *népbolt*-féle összetételt, s azt mondani, hogy mivel nincsen

cipősbolt, italosbolt, népesbolt, azért rossz a *könyvesbolt*. Téves az a megállapítás is, hogy „jelzőt főnévvel összevonni helytelen is, értelmetlen is”; erre hozza fel Ön cáfoló példának a *népesbolt* koholt összetételét. Se szeri, se száma nyelvünkben a jelzős összetételeknek; csak néhányat idézünk az új leíró nyelvtanból, s nem is minden fajtát veszünk figyelembe; melléknévi jelzős előtagúak: *balsors, égitest, gonosztett, háziasszony, jegyespár, képeskönyv, mézeskalács*; főnévi jelzős előtagúak: *diáklány, fenyőfa, fiúgyermek, fűszeráru*; jelöletlen birtokos jelzői előtagúak: *ablaküveg, asztalláb, dombtető, elnökhelyettes, energiaforrás*; stb.

Nyelvünk életében egészen természetes, hogy egy jelző sokszor együtt fordul elő jelzett szavával, s az ilyen szerkezetek könnyen összetétellé válhatnak. Éppen a *könyvbolt*-féle összetétel az a fajta, amely egybeszerkesztése szempontjából nem illik bele mondat-tanunkba, idegen a mintája, ezért üldözik másfél százada. Újra hangoztatjuk azonban: nyelvünk fejlődésének mai szakaszában már semmiképpen sem lehetünk meg az ilyenféle összetételek nélkül; ha lehet, helyettesítsük őket magyarosabbal, amilyen a *könyvesbolt*, — ha nem lehet, alkalmazzuk bátran az újabb fajtát, amilyen a *bútorbolt, cipőbolt*. De hiába tartjuk jobbnak a *könyvesbolt* összetételt, a következő kifejezésben mégiscsak így jó: *könyv- és zeneműbolt*.

F. G.

Leáll, leállít. Dr. Kosztolányi Árpád nagyon nehéz kérdést adott fel, amikor arra kért választ, hogy helyes-e a *leáll, leállít* igének az utóbbi évtizedekben rendkívül elterjedt ilyenféle használata: *leáll a motor, a közlekedés, leállítják a termelést*.

Amikor ezek az alakulatok még egészen újak számítottak köznyelvünkben, akkor a nyelvvédők — nagyon helyesen — szinte kivétel nélkül pálcát törtek felettük, s a hibáztaott szerkezeteket így javították: *megáll a motor, megállítják a termelést*. E nyelv-védők közé tartozott a levélfíró bátyja, Kosztolányi Dezső is. Közben azonban telt-múlt az idő, a *leáll* és a *leállít* igének ez a használata nem szorult ki a nyelvből, sőt talán még tovább sűrűsödött, s olyan irányba fejlődött, hogy ma már aligha mernénk minden esetben gondolkodás nélkül *megáll, megállít* szóval helyettesíteni a *leáll-t* és a *leállít*-ot. Vizsgáljuk csak meg az utóbbi két ige idevágó jelentését!

Új értelmező szótárunkban a *leáll* címszó ötödik jelentéseként a következőket olvashatjuk:

„〈Termelő üzem, működő szervezet, mozgó szerkezet, gép〉 mozgása, működése közben rendszerint bizonytalan, átmeneti időre s rendellenesen megáll. *Leáll a gyár, a motor*. || a. 〈Személy〉 tevékenységét, működését, munkáját hasonló módon abbahagyja. *A csapat a második félidőben leállt. A munkások leálltak...* || b. 〈Mozgás, működés, tevékenység〉 ilyen módon abbamarad, megáll. *Leáll a forgalom, a munka*.”

Főlétesleges volna a szótárból hasonló részletességgel idézni a *leállít* ige megfelelő jelentését is (vö. *leállítja* a gyárat, a kocsiját, a forgalmat, a kiszolgálást stb.), mert a fent idézett résznek, valamint ennek a tanulsága lényegében azonos. A legfőbb tanulság a mi véleményünk szerint az, hogy a *leáll*-al, *leállít*-tal kifejezett cselekvés tartalmában szinte mindig benne van valamilyen váratlanságnak, rendellenességnek a mozzanata. Ha egy gép *megáll*, akkor többnyire azért áll meg, mert a gazdája megállította; ha viszont elromlik, és azért nem működik tovább, akkor inkább azt mondjuk: *leáll*. Ha néhány munkás keresztülmegy a gyár udvarán, s egy pillanatra megáll, akkor a cselekvésükre szinte nem is talállok más szót, mint ezt: *megálltak*; ha viszont a munkások sztrájkba léptek, abbahagyták a munkát, akkor már inkább ezt mondanám: *leálltak*. A példákat a végtelenségig sorolhatnám.

Ezek természetesen csak árnyalati különbségek, s nem egy esetben még az is kétséges, hogy egyáltalán megvannak-e. Maga az a tény azonban, hogy ilyen megkülönböztetésnek a szükségessége felmerülhet, már kellő óvatosságra kell hogy intsen bennünket

ebben a kérdésben. Nyilván ez az oka annak is, hogy nyelvújítóink között az utóbbi években már nem volt olyan teljes az egyetértés a szóban forgó igék megítélésére vonatkozólag, mint korábban, s hogy már elhangzott olyan vélemény is, mely pártját fogja „az építkezést *ledállítják*”-féle használatnak (Magyar nyelvhelyesség². Budapest, 1961. 155—6).

A mi tanácsunk tehát az, hogy ne ítélkezzünk elhamarkodottan e divatos szerkezet felett, s ne is mondjuk ki kategorikusan, hogy a *leáll* és a *leállít* efféle használata mindig rossz. Ha ilyeneket hallanánk vagy olvasnánk: *leáll* az idő, *leáll* a szívverése, *leáll* az ember esze stb., akkor természetesen erőiesen fel kellene lépünk e nyelvi torzszülöttek ellen, a levélírótól felsorolt, valamint az értelmező szótárból idézett példákat azonban külön-külön alaposan szemügyre kell vennünk, mielőtt elmarasztaljuk őket. Ha azt látjuk, hogy nem adnak mást vagy többet, mint a *megáll*, *megállít*-tal vagy esetleg az *eláll*, *elállít*-tal alkotott s a magyar fül számára sokkal megszokottabb szerkezetek, akkor semmi szükség rájuk, kerüljük őket. Ha viszont úgy találjuk, hogy a *megáll* vagy valamelyik társa nem tudná az adott esetben ugyanazt, ugyanúgy érzékeltetni, mint a *leáll*, *leállít*, akkor bátran használhatjuk ez utóbbit, hisz ezzel is gazdagodott nyelvünk.

G. F.

A második többes számú alakja. Dr. Winter Lászlónak a címül írt problémát érintő kérdésére az alábbiakat írhatjuk válaszul:

A *második* szó többes számaként mind a *másodikok*, mind a *másodikak* alak egyaránt használatos. Egyik alakot sem kell helytelennek tartanunk, ugyanis mindkét típusnak van hagyománya, s a mai nyelvben nincs teljes egység az efféle típusú szavak ragozása terén. Az *a ~ o* megoszlást a *második* szó szófaji kettőssége okozza. Elsősorban és általában szavunk *s o r s z á m n é v*; így pl.: *a második napon*, *második osztály* stb. Némely kapcsolatban azonban van főnévi értéke is, pl. *második lett a versenyben*. Nyelvünkben nagyon sok efféle, kettős szófajú szó van. Ezek rendszerint melléknévek, amelyek bizonyos mondattani szerkezetekben főnévi értékűvé válnak. Ez a kettős főnévi és melléknévi használat a ragozásban valamelyes alaki megoszlást eredményezett. Melléknévi jelentésben a szavak leginkább nyílt (*a*, *e*) kötőhangzóval kapcsolják magukhoz a ragokat (jeleket, képzőket), pl. *haragosak*, *ismerősek*, *boldogan*, *lényegesen*, *hatalmasat* stb. Főnévi értékben viszont erősen ingadozik a nyílt *a*, *e* kötőhangzó a zártabb *o*, *e*, *ö* kötőhangzóval, sokszor meg éppen el is marad a kötőhangzó. Pl. *a haragosok*, *az ismerősek*, *a boldogok*, *a lényegest* (ti. nézi), *a hatalmasok* stb. Ugyanez a megoszlás, ingadozás van a *második* szóban is: *másodikat*, de *másodikos*, — *másodikok ~ másodikak*. Főnévi szerepében még gyakoribb az *o* kötőhangzó, így: *másodikok* (lettünk).

S. H. A.

A föltételez felszólító módja. Schneider István arról kéri véleményünket, hogyan helyes a *föltételez* ige felszólító módja: *tételezzük föl* vagy *föltételezzük*. Ön furecsálja a *tételezzük föl*-t.

Valóban már rég kifogásolták a *tételezzük föl* szétszakított alakot, például Joannovics György, majd Kelemen Béla is Jó magyarság című munkájának több kiadásában. A *föltételez* csakugyan olyan alakulat, mint a *befolyásol*, *ellenőriz*, *ellensúlyoz*, *kifogásol*; ezek az igék a *föltétel*, *befolyás*, *ellenőr*, *ellensúly*, *kifogás* főnév származékai. Azért így beszélünk: *nem befolyásolja*, *ő ellenőrzi*, *nem ellensúlyozza*, *nem kifogásolom*, nem pedig emígy: *nem folyásolja be*, *ő őrzi ellen*, *nem súlyozza ellen*, *nem fogásolom ki*. De éppen a *föltételez* már jó félszázada másként viselkedik, mint a többi; Kelemen Béla így ír róla említett munkájának 1906-ból való első kiadásában: „A *föltételez* szétválasztásába előbb-

utóbb bele kell törődnünk; az 1918-i 3. kiadásban: „A föltételez szétválasztás az élőbeszédben általános.”

Azt is többen megrótták, hogy a föltételez igét eredeti föltételül megkövetel, jelentése helyett ebben az értelemben is használják: 'föltesz'. Simonyi Zsigmond szintén azt írja, hogy helytelen ez: föltételez valakiről valamit; helyesen: föltesz, gondol valakiről valamit (Helyes magyarság 2. és 3. kiadás).

De ha megnézzük A magyar nyelv értelmező szótárában a feltételez, föltételez szócikkét, meg kell állapítanunk, hogy a nyelvi fejlődés már túlhaladt ezeken a hibáztatásokon. A szótár helytelenítés nélkül rögzíti a valakiről föltételez valamit kifejezésnek 'feltesz valakiről valamit' jelentését, s ilyen példamondatokat közöl: *Ilyesmit föl sem tételeznék rólad. Ezt nem tételeztem volna fel rólad.* Tehát bátran széttagolja az igét. Két idézetet is olvashatunk ott (ezekben épp tagolatlanul fordul elő az ige); Babits Mihálytól való ez: „Romantikus ember volt s mindent feltételeztek róla”; Móricz Zsigmondtól ez: „Édesanyám szemrehányóan nézett rá, hogy ilyet mer feltételezni az ő imádott testvéréről.”

Természetesen a másik, eredetibb jelentést is megtaláljuk a szótárban: *valami föltételez valamit*, s a két írói példamondatban megmarad a helyén a föl, fel; Vas Gereben: „Az én szabadságom nem föltételezi, hogy más nekem rabszolgám legyen”; Jókai: „Ez pusztán leleményesség dolga, egyedül találékony észtt feltételez végrehajtójától.” Ezekben a mondatokban ma már csaknem mindenki hátravetné a föl-t, fel-t: *nem tételezi föl, egyedül találékony észtt tételez fel.*

Mi is mondjuk ezek után: nyugodjunk bele a feltételez esetében a fel-nek igeekötőként való hátravetésébe, csak arra vigyázzunk, hogy tovább ne ragadjon a példa; ha ezt már nem kifogásoljuk is, a *fojgásoljuk ki*-féle fureszaságot már kifogásolnunk kell.

F. G.

Iparilag felfutott város. Mirovszky Á. G. levelére — a címül írt kifejezést illetően — ezt írhatjuk válaszul:

Az valóban újabbfajta kifejezés, hogy Szeged „iparilag felfutott város”; helyesebben így mondhatjuk: *fejlett iparú város*. A magyar nyelv értelmező szótára is tud már a *felfut* igeének erről a jelentéséről, „új”-nak, „sajtónyelvi”-nek minősíti, vagyis nem tartja választékosabb stílusba illőnek; így értelmezi a szótár: „<Gyár, üzem v. annak termelése> hirtelen magasabb eredményt mutat fel. *Üzemünk nem tudott elég gyorsan felfutni.*” Hozzátehetjük, hogy bizonyára a német *anflaufen* is ludas ennek a jelentésének kialakulásában; ez a német ige többek közt ezt jelenti: 'nekilendül'. Jobb, ha így beszélünk és írunk: magyarul: *az üzem lassan, gyorsan fejlődik; termelése szemlátomást nő, növekszik; egész iparunk föllendült; stb.*

F. G.

Verset eszik a hasával. Kovács Györgyné azt kérdezi, mit értsünk azon, hogy *verset eszik a hasával*.

Köznyelvre fordítva: versenyt eszik a hasával, vagyis 'sokat eszik, nem győz eleget enni'. A *versenyt* helyett használt *verset*, úgy látszik, a Tisza vidékén él, a Nagyalföld közepe táján, eddigi néhány adatunk arra a részre mutat: a Magyar Tájszótár a Csongrád megyei Szegvárról ezt közli: *verset futni* 'versenyt futni'; a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készülő Új Magyar Tájszótár kéziratos anyagából való ez a tiszabői versrésztlet: „Akkor szeretnék én olyan urat látni, Aki velem *verset* tunna, sej, haj, pikulázni.” Az Ön nagykorösi adata is erre a tájra utal.

Nyelvjárásainkban és régi nyelvünkben sokkal gyakrabban találkozunk a *verset futni* (a -t előtt -s nélküli) változattal 'versenyt futni' stb. jelentésben. A Magyar Tájszótár

szinte az egész magyar nyelvterületről idézgeti adatait: *verset fut* (ebben a szókapcsolatban fordul elő legsűrűbben a *verset*), *szaladjunk verset*, *verset gyalogol vele*, *a lányok a fonóban verset fonnak*, *verset eszik vele* stb. A Szamosháti Szótárból vesszük következő példáinkat (köznyelvi alakra átírva): *Verset fut. Fussunk verset. Nem akarok én a világgal verset élni*, azaz 'világ végezetéig élni'. *Fusson a széllel verset* 'nem bánom akármit csinál, csak...'. A Szegedi Szótár is tud róla: *Versőt ittak a legényök*. Szaporíthatnók a példákat az Új Magyar Tájszótár gyűjteményéből.

A Magyar Nyelvtörténeti Szótár régi századokból effélékről ad számot: *verset futni*, *verset játszani*, *verset úszni* stb.; *verset futó*, sőt jelöletlen tárggyal: *versfutó*, *versfutás* 'versenyt futó, versenyt futás'.

Hogy legyen itt egy irodalmi példa is, ideírjuk Gyöngyösi Istvánnak (1625—1704.) Dédalus temploma című munkája V. részének 61. versszakából ezt a két sort:

De ha szelet vehet szárnya sugárára,

Verset repül véle, 's ki-mégyen próbára.

(Badies Ferenc Gyöngyösi-kiadása. I. köt. 92. lap.) (Az idézetben Deadalusnak és atyjának versenyrepüléséről van szó.)

Hogy mi az a *verset*? Szerintünk a *vers* (eredeti jelentésében 'verseny': Bárczi Géza: Magyar szövejtő szótár, a *verseng* címszó alatt) szónak -s névszóképzős származéka, -t tárgyraggal, vagyis olyan, mintha ma köznyelven ezt mondanók: *versenyeszt futni*, *versenyeszt játszani* stb. (Egyébként Szinnyi József is a *verses* címszó alatt veszi föl a Magyar Tájszótárból idézett *verset futni* példát, és Csúry Bálint Szamosháti Szótárában az említett példák élén ezt írja: *verset vërsët* (csak tárgyraggal) fn. 'versenyt', tehát ő sem határozóragot lát a -t-ben.) Arra is lehetne ugyanis gondolni, hogy a *verset* szóban a -t határozórag, s a *verset* szóban is módhatározórag van, mégpedig a -st (vö. *bízást*, *fogvást* stb.). Ez azonban nem valószínű. Hiszen vannak ilyen régi kifejezéseink: a nép nyelvében ma is élő *ostorhegyet fut* 'ostorral csapkodják és fut'; *vesszöt fut*; igaz, itt német hatásra is lehetne gondolni (vö.: *Spießruten laufen*), *pályát futni* (itt meg a latin *stadium currere* mintáját vélhetjük), *farmatringot futni* (ennek az utóbbinak a jelentését jól szemlélteti ez az Értelmező Szótárból vett Jókai-idézet: „Farmatringgal üttetik, amíg csak végig nem szalad a kettős katonai soron”); *farmatring* : 'a ló farka alá húzott szíj'.

A régiségben gyakori volt az *egyest isznak*, s ilyent is találunk a M. Nyelvtörténeti Szótárban: „A ki mástól vár ebédet, nem mindennkor lakik jól, nem eszik egyest a hasával”. Lehetséges, hogy az *egyest eszik a hasával* és a *verset eszik* egymásra hatásából, vegyüléséből lett a *verset eszik a hasával*.

F. G.

Brunszvik. Ifj. Takács Géza a címmel írt családnév helyes alakja, írásmódja iránt érdeklődik. Válaszunk:

Lexikonaink, zenetörténeti munkáink nagyon eltérő módon, szinte minden lehetőséget kimerítve közlik a Beethovennel kapcsolatban volt martonvásári család nevét; az Új Magyar Lexikonban így találjuk: *Brunszvik*, ahogy Ön is látta a martonvásári Beethoven-hangverseny plakátján; az Új Idők Lexikonában *Brunswick*, magyar zenetörténeti munkákban így is előfordul: *Brunsvik*; régebbi lexikonaink nagyobb részében (s a régi és újabb német lexikonokban, művekben) ezt az alakot látjuk: *Brunswick*, a Szinnyi: Magyar írók élete és munkáiban is így, legalábbis Teréz és apja, Antal, annak József testvére így szerepel; de a Nagy Iván: Magyarország családaiiban ugyanez a család *Brunswick*, s ugyanígy a Kempelenben is.

Hogy írták nevüket a család tagjai? Többféle módon. Épp ezért van a nagy zűrzavar e vezetéknev írásmódjában. Antalnak egy 1789. december 27-én kelt latin nyelvű levelében világosan ezt az aláírást olvashatjuk: *Brunsvik* (az Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratárában). Teréz is több alakban írta nevét. Brunszvik Teréz életműve jó ismerőjé-

nek, Czeke Marianne-nak sorait idézzük a név helyesírásáról. Ő eleinte *Brunsvik Teréz*-t írt műveiben, később azonban a *Brunszvik* alakot választotta. Így okolja meg ezt, összegezve idevágó kutatásainak eredményét:

„Az ortográfiára nézve el kellett térnem az általánosan, különösen a Beethoven-életrajzokban külföldön és itthon egyaránt használt írásmódtól, mely a Braunschweig név angol, illetve francia alakját adja: Brunswick-ot. A genealógiai könyvekben sem egységes az írásmód. A Nagy Iván és Kempelen Brunswick-ot [ez tévedés; mind a két helyen így találjuk: *Brunswik*!] — míg a Gothaisches Taschenb. der gräfl. Häuser »Brunsvik«-ot ad — és a Geneal. Taschenb. der adeligen Häuser Österreichs »Brunsvik« formáját használja, amelyet a család is leginkább használt. Ezzel szemben az Országos Levéltárban-örzött »Brunswick család levéltára«, mely 1722—1783-ig terjedőleg tartalmaz iratokat, a név Brunczvik vagy Brunsvik alakban fordul elő, éppen úgy, mint a Schematismus Inclyti Regni Hungariae-, valamint a különféle Calendariumokban foglalt latin nyelvű Schematismusok-, továbbá a Neueingerichteter Kalenderben foglalt német nyelvű Schematismus 1756—1806. évekre szóló köteteiben. József nádor hivatalos levelezésében a Brunswick-alakot használja (Ld. Domanovszky S.: József Nádor iratai). Maga Brunsvik Teréz hol Brunszvik-ot, hol Brunsvik-ot ír, csak külföldi tartózkodásai alatt használja a Brunswick alakot, nyilván mert ott így ismerték általánosan a nevet. Brunszvik Teréz fivére, Ferenc gróf, szintén a Brunsvik névírást használta — amint az iskoláskönyveiből látható —, valamint az utolsó Brunsvik gróf, Géza, is gyermekkori iskolafüzetein (Ld. Fővárosi pedagógiai könyvtárban) is ebben az alakban szerepel a név. Ugyanez áll növéréről, Mária grófnő Beretvás Hugó zeneszerző úrnál fennmaradt kottáira nézve. A névre vonatkozólag ld. még: Kemény Ferenc, »Töredékek egy Brunszvik-tanulmányból« 1. Melyik a helyes családnév? cím alatt, melyben egy Brunsvik Teréz által írt és aláírt levelet közöl facsimilében, a »Kisdednevelés« 1928. júliusi ünnepi számában, mely a Brunsvik helyesírást igazolja.» [Brunsvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta dr. Czeke Marianne. 1. köt. Bp., 1938., M. Történelmi Társulat (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai). Idézetünk a XI. lapról való; betű szerinti másolat, a mondat szerkezeti hibákat javítatlanul hagytuk.]

Kemény Ferenc így ír a Kisdednevelés című folyóirat 1928-i évfolyamának 235. lapján: „Maga a grófnő a M. T. Akadémia kéziratárchában őrzött leveleiben így írja nevét: *Brunsvik*, miként egyik levelének mellékelt eredeti mása mutatja. Illetékesnek, tehát helyesnek is ezt az alakot kell elismerni, amely teljesen megfelel a magyar kiejtés szerinti írásnak”. A 236. lapon levő fakszimilén látható aláírásában egészen egyértelműen ezt a névalakot olvashatjuk: *Brunszvik*. Az aláírás 1833-ból származik.

Czeke Marianne-nak Brunszvik Teréz-kiadása óta általában a *Brunszvik* írásmódot használják; mint mondtuk, ilyen alakban veszi föl az Új Magyar Lexikon is. A külföldi Beethoven-irodalomban — a régi szokáshoz híven — változatlanul a *Brunswick* forma járja, nekünk azonban célszerű lesz a nálunk immár meglehetősen egységes használatúvá lett *Brunszvik* névalak mellett megmaradnunk. Habár megdőlt az a régi fölfogás, hogy Teréz volt Beethoven „halhatatlan szerelmese”, neve, emléke mindenképpen méltó megbecsülésünkre; érdemes alakja volt Brunszvik Teréz nevelésügyünknek: ő alapította hazánkban angyal kert néven az első kisdedóvókat.

F. G.

Munkaértekezlet a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről

Az elmúlt két-három évben folyóiratunk hasábjain is egyre több szó esett a nyelvtudomány matematikai és strukturális problémáiról. Ezekből a beszámolókból — melyek különféle nyelvészeti irányzatokról és módszerekről adtak rövid áttekintést — megállapítható a modern nyelvtudomány egyik fő vonása: a „matematikai” gondolkodásmód és a matematikai módszerek alkalmazása. A nyelvészetet és a matematikát, ezt a két egymástól látszólag messze álló tudományt, a más társadalomtudományokban is egyre jobban megmutatkozó egzaktság igénye, valamint a gépi fordításnak és a gépi adatfeldolgozásnak a nyelvészettel szemben támasztott követelményei kapcsolták össze.

Sokrétű előkészítő munka után a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete az Elnökségi Kibernetikai Bizottság és a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály általános nyelvészeti munkabizottsága közreműködésével „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről” 1962. március 8—9—10-én munkaértekezletet rendezett. Az értekezlet célja elsősorban az volt, hogy az ezen a területen dolgozó hazai kutatók első szűlesebb körű tapasztalatcseréjét lehetővé tegye. Bár kutatóink ezen a területen még csak az első lépéseket teszik, az előadások nem kizárólag ismertetés jellegűek voltak, hanem már bizonyos hazai eredményekről is beszámolhattak. Az elhangzott előadások három téma köré csoportosíthatók: matematikai nyelvészet és nyelvtatisztika, gépi fordítás, gépi adatfeldolgozás. Valamennyi előadást élénk vita követte, majd a harmadik napon sor került a kutatások további megszervezésére vonatkozó határozati javaslatok megvitatására. Az alábbiakban az elhangzott előadásokról tájékoztatjuk olvasóinkat.

1. Matematikai nyelvészet és nyelvtatisztika. A nyelvtudomány művelői ma már világszerte egyetértenek abban a kérdésben, hogy a nyelv fejlődésének és a nyelvnek mint bonyolult szerkezetnek a vizsgálata egyaránt fontos. Ha a nyelvet mint struktúrát akarjuk vizsgálni, akkor természetes, hogy olyan tudományok gondolkodásmódját és módszereit kell megismernünk és a nyelv jellegéhez alakítva alkalmaznunk, amelyek struktúrák vizsgálatával foglalkoznak. Ezek között első helyen áll a matematika.

A matematikai nyelvészet témakörével három előadás foglalkozott.

K a l m á r L á s z l ó akadémikus, a matematikai logika neves művelője, előadásában az algebra és geometria történeti fejlődésének nagyvonalú felvázolása alapján mutatta meg, hogy jutott el a matematika a csak számokból és a csak síkbeli és térbeli alakzatokból álló összességekkel való foglalkozástól tetszőleges elemekből álló halmazok vizsgálatához. A halmazelmélet és a matematikai logika fejlődése ezen a szinten a legkülönbébb struktúrák vizsgálatát tette és teszi lehetővé. Így — ha a jelentéstől eltekintünk — ezek a módszerek alkalmasak a nyelvnek mint rendszernek vizsgálatára is.

Ehhez az előadáshoz kapcsolódott K i e f e r F e r e n c előadása, aki a halmazelmélet alapfogalmainak nyelvi példákon ismertetése és így megmutatása, hogy lehet a halmazelméleti módszert a nyelvre mint bonyolult rendszerre alkalmazni. Ezután Kulagina

szovjet matematikus elméletének egy részével, majd a grammatika axiomatizálhatóságának kérdésével foglalkozott.

Papp Ferenc először azt az utat vázolta előadásában, amelyet a nyelvtudománynak kellett megtennie ahhoz, hogy a nyelvnek mint struktúrának vizsgálata lehetővé váljék. Modellálásnak nevezve a nyelvtudományban alkalmazásra kerülő matematikai módszerek összességét általában, kísérletet tett a modellek osztályozására. Két modell típust különböztetett meg: statisztikai és strukturális modellt, és a nyelvi jelenségeket is két csoportra — nyelvi rendszerre és közlési folyamatra — osztotta. E felosztás alapján ismertette a különböző modelleket a fonéma, a morféma és a szintagma szintjén. Ezeknek a modelleknek az értéke részben szemléltető erejükben rejlik, mert így közelebb visznek a nyelvi rendszer alaposabb, pontosabb megismeréséhez.

Rényi Alfréd akadémikus, a valószínűségszámítás és az információelmélet neves művelője előadásában az információelmélet és a nyelvtudomány kapcsolatát vizsgálta. Az információelmélet szűkebb értelemben véve a híradástechnika matematikai problémáival foglalkozik, tehát például azzal, hogy a jeladótól a jelfogóig a csatornán milyen gazdaságosan, milyen gyorsan lehet továbbítani egy közlést úgy, hogy bizonyos zavart is figyelembe véve még érthető maradjon. Minthogy a nyelvi közlés is tekinthető ilyen közlési folyamatnak, az információelméletnek ez az úgynevezett „speciális” vagy „szűkebb” ága is hasznára lehet a nyelvtudománynak. Többet várhatunk természetesen az általános értelemben vett információelmélettől, amely bármilyen tartalommal és jelentéssel bíró jelekkel foglalkozik. Előadását sok példával illusztrálta, így mindenki számára érthetővé tette például a „redundancia” (‘terjengősség’) fogalmát is, amelynek a nyelvi rendszeren belüli szükségességéről külön beszélt.

A hozzászólók részben kibővítették, részben újabb példákkal támasztották alá az elhangzottakat. Az előadásokból és a vitákból valóban az látszott, amit Kalmár László fogalmazott meg találóan, hogy a mi korunk a határtudományok kialakulásának és nagy szintézisek létrehozásának időszaka, és ennek a szintézisnek létrehozásán minden tudomány művelőjének egyaránt munkálkodnia kell.

A nyelvtatisztikai vizsgálatok köréből három előadás hangzott el.

Először Fónagy Iván, Dömölki Bálint és Szende Tamás ismertették a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja elektronikus számológépén a köznyelv különféle rétegeiben végzett vizsgálataik eddigi eredményeit. Kutatásaik főleg a költői nyelvre irányultak, és bár még nem fejeződtek be, a fonémák eloszlásának, a szótagok struktúrájának, a szavak szótageloszlásának és a szófajok viszonylagos gyakoriságának vizsgálata Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költészetével kapcsolatban eddig is értékes megállapításokat tett lehetővé.

J. Soltész Katalin a szókincs statisztikai vizsgálatának módszereit ismertette P. Guiraud hollandiai francia filológus „Les caractères statistiques du vocabulaire” című munkája alapján. Guiraud is elsősorban a költői nyelvet vizsgálja, és a szókészlet különböző szintjeit meghatározva különösen a viszonylag leggyakoribb, az egyes szerzőkre jellemző kulcsszók (mots-clés) meghatározását tartja lényegesnek. Ezzel kapcsolatosan J. Soltész Katalin kifejezésre juttatta, mennyire szükséges lenne egy korszerű, időtálló és tisztázott elvi alapon nyugvó magyar gyakoriságszótár elkészítése.

Kozma László akadémikus, műegyetemi dékán előadásában egy nyelvtatisztikai vizsgálatok végzésére alkalmas, saját tervezésű és részben már elkészített gépet ismertetett. Ez a nyelvtatisztikai berendezés négy főrészből áll: géptáviróból, beállító mezőből, letapogató készülékből és kiértékelő áramkörből. A gép előnye az, hogy a lyukasztott szöveget egyszerre több szempontból is képes vizsgálni, nem követ el hibát, és teljesítménye körülbelül százszorosa egy ember teljesítményének. A gép megépítéséhez azonban megfelelő anyagi fedezet szükséges.

Ezekből az előadásokból és a hozzájuk kapcsolódó hozzászólásokból nyilvánvalóvá lett, hogy a matematikai nyelvészet, amely tulajdonképpen nem más, mint a strukturális nyelvészetnek a matematika módszereivel való gazdagítása, nemcsak a nyelvi rendszer, hanem a nyelvtörténet, az összehasonlító nyelvészet, a dialektológia és a stilisztika területén is új szempontokat vet fel, és előbbre viszi a kutatást.

2. Gépi fordítás. A gépi fordítás nálunk a legfiatalabb tudományágak közé tartozik, de ezen a téren is sikerült valamit pótolnunk eddigi elmaradásunkból. Ezt tükrözik az elhangzott előadások.

Szépe György a gépi fordítás különféle problémáiról beszélt. Ismertette a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagybritannia és a szomszédos szocialista országoknak ezen a területen elért eredményeit. Ezeknek a kutatásoknak több magyar vonatkozásuk is van, melyek közül a legjelentősebb **I. A. Melcsuk** szovjet kutató magyar—orosz fordítói algoritmuskísérlete. A szocialista országok számára — ahol széles körű együttműködés valósítható meg — **Szépe György** szerint a legcélszerűbbnek látszik a fordítás interlingua ('közvetítő nyelv') segítségével történő megvalósítása. Ezután a gépi fordítás és a nyelvészet kölcsönhatását vizsgálta, majd kitért a kutatás közvetlen és távlati terveire, irányaira.

A nyelvek között, amelyekből fordítunk, első helyen áll az orosz nyelv, és ezen a téren vannak is már kezdeti eredményeink. Erről számolt be **Hell György**. A Műszaki Egyetem Vezetékes Híradástechnikai Tanszékének MESZ—1. típusú jelfogós számológépén ő fordított először oroszról magyarra **Sipőczy Győző**vel együtt 1961 őszén. Jelenleg a Számítástechnikai Központ M—3 típusú elektronikus számológépén dolgoznak **Dömölki Bálint** közreműködésével. Az azóta eltelt idő alatt szép eredményeket értek el a gépi szótár és a gépi grammatikai elemzésnek a **Hell** által bevezetett úgynevezett „nyitószók és zárószók” rendszerén alapuló tökéletesítésében. — **Dömölki Bálint** **Hell** előadásához kapcsolódva a programozás kérdéseiről beszélt, majd **Sipőczy Győző** az orosz előjárás szerkezetek gépi fordításáról szólt, amit a szavaknak az előjárás szerkezetekben való viselkedésük szerinti jelentéstani osztályozása alapján sikerült kielégítően megoldania. — **Dezső László** a -sja képzős igei szerkezetek fordításával kapcsolatosan a magyar szórend kérdését elemezte.

Kónyi Sándor **I. A. Melcsuk** szovjet kutató magyar—orosz algoritmusának kritikai elemzését végezte el, megkísérelve azt helyesbíteni és tovább fejleszteni.

Hadas Ferenc az általa készített orosz—magyar nyelvtani szótár alkalmazási módját és lehetőségeit ismertette. Ez az oktatási eszköz gépi fordítás céljaira is alkalmazható.

A hozzászólók közül külön ki kell emelnünk **Kalmár László** hozzászólását, aki figyelmeztette a kutatókat, vigyázzanak, nehogy a rendelkezésre álló, sajnos, nagyon kis kapacitású és nem fordítási célra készült gépek deformálják eddigi figyelemre méltó kutatásaikat.

A gépi fordítással kapcsolatos megnyilatkozások különösen nyilvánvalóvá tették, hogy egy szigorúan szinkronikus és formális egzakt strukturális grammatika létrehozása a legsürgetőbb nyelvészeti feladat. Emellett természetesen el kell kezdeni egy egzakt nyelvészeti szemantika létrehozásának megalapozását is.

3. Gépi adatfeldolgozás. A tudományos dokumentáció nagymérvű növekedése már csaknem lehetetlenné teszi a tájékozódást bármely szakirodalomban. A kérdés megoldását többek között az úgynevezett gépi kivonatolás megvalósítása segítheti elő. Ezt fejtegette előadásában **Szalai Sándor** akadémikus. Közölte, hogy a kutatók automatikus módszereket alakítottak ki bizonyos szövegtípusok tartalmi jellem-

zóiinek meghatározására. Ezután saját módszerét mutatta be, amely a köznyelvi szógyakoriságok ismerete nélkül is alkalmas szakszövegek „releváns” (‘lényeges’) szavainak a „triviális” (‘hétköznapi’) szavaktól való megkülönböztetésére. Módszerének szemléltetésül többek között Kalmár László előadásvázlatából olyan négy mondatos kivonatot készített, amelyről maga az előadó is elismerte, hogy mondanivalójának valóban a lényegét tartalmazza.

R u z s i c z k y É v a az adatfeldolgozó gépek nyelvtudományi alkalmazásáról számolt be. Egy „Hollerith” lyukkártya-rendszerű gép óránként 25—60 000 kardon szortírozására képes. Ez nagymértékben megkönnyíti bármilyen szakbibliográfia összeállítását. A gép nyelvtani-stilisztikai vizsgálatoknál is azonnal megszámlolva szolgáltatja az adatokat. Ez lehetőséget ad különböző stílusfajták egzakt vizsgálatára. Ezenkívül jól felhasználható lexikográfiai és egyéb vizsgálatokra is.

A gépi adatfeldolgozás azáltal, hogy a munka pontos és gyors elvégzését lehetővé teszi, népgazdasági szempontból is jelentős.

*

A harmadik napon T e l e g d i Z s i g m o n d foglalta össze a munkaértekezlet tanulságait. A konferencia egybegyűjtötte ez új kutatási terület munkásait, feltárta a megvalósítandó feladatokat és azokat a feltételeket, amelyek az eredményes munkához szükségesek. Hangsúlyozta, hogy az új terület kutatói számára biztosítani kell a tanulás lehetőségét, mert nagy szükség van kellően képzett szakemberekre. Ezenkívül természetesen az is kívánatos, hogy a többi nyelvész is megszerezze azokat a matematikai alapismereteket, amelyeknek birtokában a strukturális nyelvészet eddigi eredményeit tovább tudják fejleszteni.

Az elfogadott határozati javaslatok megjelölik a matematikai nyelvészet és gépi fordítás feladatait az elkövetkezendő években, kijelölik a témákat, valamint a végrehajtás szervezeti kereteit.

P e t ő f i S. J á n o s

A magyar nyelv művelésének kérdései Jugoszláviában. K o r o m T i b o r, a Novi Sad-i Nyelvművelő Egyesület elnöke ez év május 25-én előadást tartott a Nyelvtudományi Intézetben a címben jelzett tárgyról. Tájékoztatójának kettős célja volt: fölhívni az intézet munkatársainak figyelmét több olyan — a jugoszláviai magyar nyelvművelő munka során felmerült — kérdésre, amelyet eddig kevésbé vizsgáltak meg, s megnyerni közreműködésüket e kérdések tanulmányozásához és megoldásához.

Az előadó egyebek között elmondta, hogy a magyarok az országnak a többi néppel egyenrangú tagjaiként — a két világháború közti időtől eltérően — szabadon használják nyelvüket, s munkálkodhatnak ápolásán. Minthogy azonban éppen ezért erősebben terjed a kőtnyelvűség, sokasodnak a nyelvművelés teendői is.

Az utóbbi évtizedben kibontakozó jugoszláviai magyar nyelvművelés a korszerű, pozitív nyelvművelés elvein alapszik, s az érdeklődés iránta egyre növekszik. Nyelvészek, írók, tanárok, újságírók a sajtó, a rádió és előadások útján ébresztették a nyelvi igényességet, a Nyelvművelő Egyesület pedig akciót szervezett a helyesírás egységesítésére (az MTA helyesírási szabályzatának következetes alkalmazására), a szabályzatot függelékkel egészítette ki, megkezdte a politikai, társadalmi, gazdasági, tudományos és technikai terminológia rendszerezését stb. Az előadó terveket közölt a jugoszláviai nyelvművelés fejlesztéséről.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. V. 23. Példányszám: 5.500 Terjedelem: 10,1 (A/5) fv

62.55430 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Grétsy László: A szóhasadás (Ismereti: <i>Kálmán Béla</i>)	335
B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások (Ismereti: <i>Rácz Endre</i>)	339
László Zsigmond: Ritmus és dallam (Ismereti: <i>Elekfi László</i>)	344
Az „elemi francia” kidolgozásáról és struktúrájáról (Ismereti: <i>Terestyéni Ferenc</i>)	350
A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve (Ismereti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	358

A Nyelvőr postája

<i>Radó György—Kövári József—Böle Dezső</i> : Az írógép billentyűzete és helyesírásunk	360
<i>Benkő László</i> : Alultervezés	367
<i>Fábián Pál</i> : Szamaritánus ~ samaritánus	367
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából	
<i>F. G.</i> : Katasztrális hold — kataszteri hold — <i>F. G.</i> : Könyvesbolt — könyvbolt — <i>G. L.</i> : Leáll — leállít — <i>S. H. A.</i> : A második többes számú alakja — <i>F. G.</i> : A föltételez felszólító módja — <i>F. C.</i> : Iparilag felfutott város — <i>F. G.</i> : Versest eszik a hasával — <i>F. G.</i> : Brunsvik	368

A Nyelvőr hírei

<i>Petőfi S. János</i> : Munkaértekezlet a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről	375
A magyar nyelv művelésének kérdései Jugoszláviában	378

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Póldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

•

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara 6 Ft
Évi előfizetés : 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

•

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 Ft
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszéri kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>).....	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>).....	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompai József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánkúti Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VI.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárássaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás határai	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikáraszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztjaki nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszer-tani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárási igetöve és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése.....	16 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: Árutárda, BEMÉK, Önkuli és egyebek

Pusztai István: A joggyakorlat egyik ágazatának nyelvéről

Vértes O. Augusztá: Bonyolító, bonyolít, bonyolítás

Papp László: A magázás történetéhez

Kovalovszky Miklós: Robogj föl Láznak ifjú serege

Antal László: A morfémaalternánsoktól a morfémaosztályokig

P. Hidvégi Andrea: A magyar nyelv etimológiai szótára

Penavin Olga: Erdő, mező, virágai Baranyában és Szlavóniában

Szabó T. Attila: Becstelen — bestelen

Mikesy Sándor: A góré szóról és a Kóréh vezetéknévről

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : Árutárda, BEMÉK, Önkuli és egyebek	381
<i>Pusztai István</i> : A joggyakorlat egyik ágazatának nyelvéről	393
<i>Vértes O. Augusztó</i> : Bonyolító, bonyolít, bonyolítás	401
<i>Papp László</i> : A magázás történetéhez	403

Nyelv és iskola

<i>Kovalovszky Miklós</i> : Robogj föl Láznak ifjú serege	405
<i>T. J.—B. L. É.</i> : Mondatelemzések	417

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : A morfémaalternánsoktól a morfémaosztályokig	420
<i>P. Hidvégi Andrea</i> : A magyar nyelv etimológiai szótára	436

Nyelvjárásaink

<i>Penavín Olga</i> : Erdő, mező virágai Baranyában és Szlavóniában	439
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Szabó T. Atilla</i> : Becstelen — bestelen; Még valami a „Kacsázik és azonjelentésű társai”-hoz	443
<i>Mikesy Sándor</i> : A göré szóról és a Kóréh vezetéknevről	448
<i>Zsoldos Jenő</i> : Krida	451
<i>Dömötör Sándor</i> : A Berze névről	452
<i>Kiss Lajos</i> : Pópa — Kalugyer	453
<i>W. I.</i> : Pilátus macskája	457
<i>Fürtös Gusztáv</i> : Rá se ránts!	457
<i>Dankó Imre</i> : Szárazkapu	458
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Kenyérkatona	458

Imre Samu

(1917-1999)

Árutárda, BEMÉK, Önkuli és egyebek

(Egy szóalkotó pályázat tanulságai)

1. A Belkereskedelmi Minisztérium hivatalos lapjának, a Kereskedelmi Értesítőnek 1962. február 14-i számában érdekes pályázati felhívást olvashatunk. A pályázat tárgya a *s z u p e r m a r k e t* fogalom magyar elnevezése. A legfontosabb ezzel kapcsolatos tudnivalókról a felhívás a következőkben tájékoztatja a kereskedelmi dolgozókat: „A »szupermarket« az üzlethálózat önkiszolgáló rendszerű nagyüzemi egysége, amely valamennyi napi fogyasztási cikk értékesítésével foglalkozik. A kiskereskedelmi hálózat ezen új üzlettípusa tehát az élelmiszerárak széles választéka mellett (fűszer—csemege, zöldség—gyümölcs, hús- és hentesárak, tej és tejtermékek, pékáruk) a háztartási-vegyiárak, illatszerek, papír- és írószerek, rövid—divatárak, játékarak, üveg—porcelán- és edényárak egy részét is forgalomba hozza. [Bekezdés.] A »szupermarket« alapterülete hazai viszonylatban 350 m²-től 1000—1200 m²-ig terjed. [Bekezdés.] Ebben az évben nálunk is sor kerül néhány »szupermarket« megnyitására. Tekintettel arra, hogy ezen új egységek elnevezésére megfelelő magyar kifejezés még nincs, a Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemszervezési és Technikai Főosztálya pályázatot hirdet a »szupermarket« helyes magyar elnevezésére.”

A nyelvi pályázatok általában igen hasznosak. Nemcsak azért, mert segítségükkel új, többnyire hézagpótló szavakkal és kifejezésekkel gazdagodik nyelvünk (természetesen nem minden esetben!), hanem azért is, mert e pályázatok rendkívül alkalmasak a dolgozó tömegek anyanyelvi tudatának, nyelvi érdeklődésének fokozására, vagy éppen felébresztésére. Sőt, tegyük hozzá: e kettős haszon mellé még egy harmadik is társul, ugyanis a pályázatok anyaga értékes statisztikai és egyéb adalékokat szolgáltathat a nyelvtudománynak. Nem csoda tehát, hogy a Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő osztályának tagjai készséggel vállalták a pályázatok elbírálásában való közreműködés terhet.

2. A pályázat a várákozásnak megfelelően gazdag termést hozott; 360 pályázó összesen 1932 szóajánlást küldött be. (A pályázatok anyagát az említett belkereskedelmi minisztériumi főosztály készséggel rendelkezésünkre bocsátotta.) Persze, ha csak az egymástól eltérő elnevezéseket vesszük figyelembe, akkor jóval kisebb számot kapunk, hisz — mint erről még később szólnok — néhány szóajánlás két tucattal is több pályázónak a levelében megtalálható. A beküldött anyagban előforduló önálló szó- és kifejezésegységek száma összesen 1277. Ha Antal Lászlóval (l. Nyr. 83 : 307) „jelnek nevezzük a közlés m i n d e n szavát, típusnak viszont csak a különböző szavakat”, s e módszert az itt tárgyalt nyelvi anyagra vonatkoztatjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy

ebben az esetben a szó- és kifejezéstípusok száma éppen kétharmada (még pontosabban 66,06 %-a) a jelek számának, vagyis a típus—jel viszony számértéke 0,66 (vö. Antal: i. h. 310). Persze, ez a viszonyszám csupán az anyag egészére érvényes, egy-egy részcsoporthoz nem. Sőt, megjegyezhetjük, hogy a más-más betűvel kezdődő elnevezéscsoportok típus—jel viszonya meglehetősen különböző, nagyjából aszerint, hogy az illető betűvel aránylag sok vagy kevés szó- és kifejezésegység kezdődik-e. Íme, néhány „gazdag”, illetve „szegény” betűvel kezdődő szócsoporthoz a statisztikája:¹

Az elnevezés kezdőbetűje	A jelek száma	A típusok száma	A típusok százalékaránya	A típus—jel viszony
Á	130	67	51,5	0,515
Cs	100	48	48	0,48
M	199	122	61,3	0,61
N	142	76	53,5	0,535
V	210	115	54,7	0,55
D	11	11	100	1,00
G	26	24	92,3	0,92
I	16	16	100	1,00
J	16	15	93,7	0,94
L	12	12	100	1,00

E táblázathoz csupán egyetlen megjegyzést fűzök. Az, hogy a „gazdag” és a „szegény” betűvel kezdődő szócsoporthoz típus—jel viszonya ilyen nagy mértékben különbözik egymástól, könnyen azt a gondolatot ébresztheti, hogy a jelek száma itt ugyanúgy fordított arányosságban áll a típus—jel viszony számértékével, mint amikor általában valamilyen közlést teszünk statisztikai vizsgálat tárgyává, vagyis minél nagyobb a vizsgált anyag, annál kisebb az új szóegységek felbukkanásának aránya. Nézetem szerint itt nem erről van szó, mivel nem közlést, nem szervesen összefüggő nyelvi anyagot vizsgáltunk meg, hanem csupán külső szempont (ábécérend) alapján összeállított szócsoporthoz. Hogy az ily módon összeválogatott anyagrészek

¹ A „gazdag” és a „szegény” megjelölés természetesen csupán a most vizsgált anyag arányaira vonatkozik. Ezek az arányok lényegesen eltérnek a köznyelvre általában jellemző arányoktól. A magyar nyelv értelmező szótárában például a *cs* és a *d* kezdetű önálló szócikkek aránya 1288 : 1286, tehát körülbelül egy az egyhez. A mi anyagunkban a kerekén 100 *cs* kezdetű elnevezés mellett mindössze 11 *d*-vel kezdődőt találunk, vagyis az arány itt kilenc az egyhez. Vagy egy még jellemzőbb példa: az ÉrtSz. *k* és *l* kezdetű címszavainak aránya 6414 : 2587, vagyis körülbelül kettő és fél az egyhez. A pályázat anyagában az arány 318 : 12, azaz mintegy huszonhat és fél az egyhez. Az utóbbi arány a másoknak több mint tízszerese.

tanulmányai főbb irányaikban mégis hasonlóságot mutatnak a nyelvi közlések vizsgálati tanulságaival, annak oka csupán az, hogy a pályázat ábécérendbe szedett anyagának „gazdag” szócsoporthai többnyire éppen azáltal lettek gazdaggá, hogy néhány természetesnek látszó, a kérdéses fogalom megjelölésére szinte önként kínálkozó kifejezés aránylag sok példányban van meg bennük. Ilyen például az *á* betűvel kezdődők közül az *általános bolt*, az *áru-csarnok*, az *árukombinát*, az *áruközpont*, a *cs* kezdetűek közül *családi áruház*, *családi bolt*, *csúcsáruház*, *csúcsbolt*, *csúcs piac* stb. S az a tény, hogy a beküldött elnevezések közt elég sok magától értetődő s ezért többek által is megalkotott kifejezés akad, egyben azt is megmagyarázza, hogy miért vannak olyan nagy eltérések a köznyelvi szavak és a pályázatul beküldött elnevezések kezdőbetűinek gyakorisági sorrendjében.

3. Mielőtt megpróbálnók a pályázat anyagát nyelvi szempontból részletesebben is vallatóra fogni, hadd szóljunk röviden a pályázat sorsáról is. Sajnos, itt ennek a különben igen dicséretes vállalkozásnak egy szépség-hibáját sem hagyhatjuk szó nélkül. Az történt ugyanis, hogy bár a felhívás s a Lőrincze Lajossal való előzetes szóbeli megállapodás szerint „A beérkezett pályaműveket a Főosztály és az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének szakembereiből alakult bizottság bírálja el” (Kereskedelmi Értesítő 1962. febr. 14.), a valóságban mégsem kapott meghívást a bíráló bizottságba egyetlen nyelvész sem, s a döntést egy, a Kereskedelem-szervezési és Technikai Főosztály kebelén belül alakult négytagú bizottság hozta meg. A pályázat eredményéről egy-két napilapunk is hírt adott. A hivatalos eredményhirdetés a Kereskedelmi Értesítő 1962. jún. 4-i számában jelent meg. Ebből idézünk: „A bíráló bizottság 1962. március 16-án tartott ülésén a »Szupermarket« kereskedelmi egység magyar elnevezését »ABC Áruház«, illetőleg »ABC Kisáruház« elnevezésben határozta meg az egység nagyságától függően: a 250–600 m² alapterületű egységeknél ABC Kisáruház,¹ a 600 m²-nél nagyobb egységeknél ABC Áruház formában. [Bekezdés.] A bizottság véleménye szerint a fenti elnevezés magyaros, könnyen megjegyezhető és cégfelirat részére is alkalmas. Kifejezi, hogy — miként az ABC minden betűt magában foglal — az ABC áruházban is minden napi fogyasztási cikk megtalálható. Az elnevezés rövidítésnek is felfogható (Alapvető Bolti Cikkek).”

Nem volna sok értelme annak, hogy a bizottság döntésével hosszasan vitatkozzunk. Egyrészt azért nem, mert a döntést utólag megváltoztatni úgysem lehet, másrészt viszont azért nem, mert a bizottság által alkotott két elnevezés — azért írom, hogy a bizottság által alkotott, mert a csaknem kétezer névjavaslat között pontosan ilyen egy sem akadt! — nem tekinthető éppenséggel rossznak, sőt alkalmas a széles körben való elterjedésre. Persze, még elégedettebbek volnánk ezekkel az elnevezésekkel akkor, ha a mai írásszokásoknak sokkal jobban megfelelő *Ábécé áruház*, *Ábécé kisáruház* formában találkozoznánk velük. Cégfeliratnak az *ábécé* szó is alkalmas, arra pedig, hogy új betűszónak, tehát az *Alapvető Bolti Cikkek*, vagy — mint két más pályázó tette — az *Általános Bevásárló Centrum*, illetőleg az *Általános*

¹ A pályázati felhívás szövege szerint a »szupermarket« üzletforma alapterülete hazai viszonylatban legalább 350 m², itt 250 m²-es alsó határt tüntetnek fel a szöveg fogalmazói. Úgy látszik, hogy ennek az új üzlettípusnak nem elég a nevét rögzíteni; még egyéb adatai is tisztázásra szorulnak.

Beszerezési Centrum csonkulatának tekintsük az *ABC* elemet, igazán semmi szükség sincsen. És nem tagadhatjuk le azt sem, hogy néhány más, látszatra talán szürkébb, de a nyelvi rendszerbe nézetünk szerint jobban beleillő kifejezést — pl. *Árucsarnok*, *Háztartási áruház*, *Közérdekű*, *Mindenes*, *Napivásár*, *Önkiszolgáló áruház*, *Vásárház*, *Vegyesáruház* — még nagyobb örömmel fogadtunk volna.

4. A nyelvészt természetesen nemcsak az eredmény érdekli, hanem — mint erre már utaltam — maga az anyag is. Se szeri, se száma azoknak a kérdéseknek, amelyek egy ilyen pályázati anyaggal kapcsolatban fölvetethetők, s közülük sok olyan is van, amely valóban megérdemli a tüzetesebb vizsgálatot. Rendszeres, minden szempontra kiterjeszkedő földolgozásról az esetek többségében természetesen szó sem lehet. Ebben sem. Ez azonban nem is baj. Véleményem szerint csupán az a fontos, hogy a feldolgozó jó érzékkel válogassa ki a legtöbb tanulságot nyújtó, úgynevezett kulcskérdéseket, s ezekkel foglalkozzék alaposan. Az általa megrajzolt kép így ugyan nem lesz teljes, de sokkal jellemzőbb lesz annál, amelybe az illető nyelvi anyag minden vonása bele van zsúfolva.

Természetesen vannak leküzdhetetlen nehézségek is. Térjünk csak vissza a pályázat anyagához! Jó volna tudnunk a pályázók személyi adatait — nevét és foglalkozását —, mert ezeknek az adatoknak ismerete esetleg hasznos tanulások levonására adna alkalmat. Ebben a tekintetben azonban még rosszabb helyzetben vagyunk, mint Szépe György a „Melyik a tíz legszebb magyar szó?” pályázat anyagának áttekintésekor (l. Nyr. 82 : 27—33), mert míg ő a kor, a foglalkozás s a műveltségi szint ismeretét hiányolta, addig mi — a pályázat jelíges volta következtében — a javaslattevőknek még a nevét sem, s igen gyakran lakcímét sem ismerjük. Foglalkozásukra nézve látszólag támpontot nyújt a pályázati felhívás, amely szerint „A pályázaton valamennyi kereskedelmi dolgozó [Az én kiemelésem. *G. L.*] részt vehet”, ha azonban tekintetbe vesszük azt is, hogy a pályázatról futólag egy-két napilap is említést tett, s így a pályázók köre bizonyára az egyéb foglalkozásúakra is kiterjedt, továbbá ha arra gondolunk, hogy a *kereskedelmi dolgozó* kifejezés amúgy is túlságosan tág, erről a támpontról is le kell mondanunk. Elégedjünk hát meg azzal, amit maga a nyelvi anyag nyújt nekünk.

5. Az első, megjegyzésre méltó tanulság: örömdetesesen kevés az idegen elnevezés. Hogy mindjárt számot is mondjak: az 1932 névajánlásból mintegy 90—100, tehát körülbelül huszadrésznyi, az 1277 névtípusból pedig 45—55, tehát alig egyhuszonötöd rész. Pontosabb számmegjelölésre azért nem vállalkoztam, mert nemegyszer bizonytalanságban voltam afelől, hogy az illető elnevezést — pl. *Árukaleidoszkóp*, *Édenbolt*, *Gólem*, *Kombinált áruház*, *Mozaik*, *Venus bolt* — idegennek tekintsem-e, vagy ne. Az olyanfélék idegen voltáról, amilyen az *Agora*, *Automat*, *Autopanagora*, *Bázis*, *Centresso*, *Centrum*, *Elit*, *Expressz*, *Extra bolt*, *Fókusz*, *Generál áruház*, *Glóbus vásárpalota*, *Grácia kompakt*, *Hekatomba*, *Koktél*, *Komfortcsarnok*, *Komplett*, *Komplexbolt*, *Konzum*, *Luxus*, *Marco Polo*, *Mercat nova*, *Mercurius*, *Mikroáruház*, *Miniatűr*, *Nívó*, *Non plus ultra*, *Novabolt*, *Novautomat*, *Önkomplett*, *Önkomplex*, *Panagora*, *Praktika*, *Primörpiac*, *Progress üzlet*, *Prompt*, *Sempersuperbolt*, *Speciáláruház*, *Szputnyik*, *Szuperjupiter*, *Újkonzum*, *Ultra*, *Ultraplus*, *Univerzál* vagy a *Variabolt*, természetesen meg voltam győződve. Ilyet azonban a

most idézetteken kívül nem is találtam. S a pályázók további mentségére hadd jegyezzem meg még azt is, hogy az összesen 90–100 idegen „nyelvi jel” nem ugyanannyi pályázó között oszlik meg, hanem az idegen elnevezéseknek több mint fele négy-öt idegenszó-kedvelő javaslattevőnek az alkotása. Közülük az egyik, egy Pintyőke jeligéjű pályázó például egymaga kereken húsz idegen szót ajánl, a fent idézett példáknek csaknem felét. Eljárását meg is indokolja, mégpedig azzal, hogy olyan elnevezéseket javasol, amelyeket többé-kevésbé a külföldiek is megértenek. Ezen a néhány javaslattevőn kívül a többi pályázó csak elvétve ajánl egy-egy idegen szót vagy kifejezést, többnyire a következők valamelyikét: *Expressz* (vagy -áruda, -áruház, -bolt, -bolt-ház -piac), *Extra* (bolt, csarnok, napicikkek, piac, üzletház), *Éden* (vagy -bolt, -kert), *Komfort* (áruház, -csarnok, -ház, -piac), *Komplett* (vagy áruház, -bolt), *Komplex* (áruház, bolt, csarnok, piac, üzletház, vásár), *Konzum* (vagy -áruház, -bolt), *Nívó* (vagy áruház), *Ultra* (vagy -bolt, -csarnok, -piac), *Univerzál(is)* (vagy áruház, bolt). Persze, ha arra gondolunk, hogy a Belkereskedelmi Minisztérium említett főosztálya „a »szupermarket« helyes magyar elnevezésére” (Én emeltem ki. G. L.) indított pályázatot, akkor az idegen szavaknak a pályázat anyagában mutatkozó arányát esetleg már nem is találjuk olyan öröndetesnek, mint az első pillanatban.

6. Ha a pályázat anyagában található elnevezéseket megalkotásuk módja szerint vizsgáljuk, mindenekelőtt két nagy csoportot kell megkülönböztetnünk: a s z a v a k és a e g y é b n y e l v i e l e m e k csoportját (vö. A mai magyar nyelv rendszere 1 : 126–8). Egy példa minden magyarázatnál világosabban beszél. *I* vagy *Í* betűvel kezdődő elnevezés az ajánlottak között mindössze tizenhat van. Ezek közül tíz szótanilag önálló, egységes egésznek, szónak tekinthető, hat viszont olyan nyelvi elemnek, amely jelentés tanilag megalkotója szándéka szerint szó ugyan, mondattani szempontból azonban semmiképp sem az. A tíz ajánlott szó a következő: *Időtakarék-bolt* (?), *Igényes*, *Igénypiac*, *Ikerbolt*, *IMBESZ*, *Ínyeske*, *Ínyespalota*, *Ipar-áru-piac*, *Iparcikk-csúcs-piac*, *Ipariáru-csarnok*. A fennmaradó hat elnevezés, amelyre a s z ó megjelölés nem illik rá, a következő: *Időmeztakarítás bevásárló-hely*, *Idő pénz*, *Időtakarékos áruház*, *Ifjú bolt*, *Ilyen a mi boltunk*, *Itt a gyár*. És amilyen az *i ~ í* betűs elnevezések tanulsága, ugyanolyan az egész anyagé, azzal a különbséggel, hogy a mondattani szempontból szónak nem tekinthető nyelvi elemek arányszáma még egy kicsit nagyobb; a pályázatként beküldött elnevezéstípusoknak körülbelül a fele ilyen. Ízelítőképpen hadd mutassam be még az *m* kezdetű megnevezések néhány nem szó jellegű tagját: *Magas nívó*, *Mai napra*, *Millió nagyáruház*, *Minden áruk boltja*, *Minden együtt*, *Mindenek feletti bolt a dolgozókért, végre álmunk beteljesülése*. (Ez a nyolc szó egy megnevezésnek számít!) *Mindenért vegyesbolt*, *Mindenesek boltja*, *Minden igényt kielégítő bazár*, *Minden kéznél*, *Mindenki boltja*, *Mindenkinek mindent*, *Minden kíváncsnak megfelelő bolt*, *Mindennapos árucikkek boltja*, *Mindent adó áruház*, *Mindent egy helyen*, *Mindent felölélő kis önkiszolgáló*, *Mindent kapunk boltja*, *Mindent kedvünkre*, *Mindent nálunk áruház*, *Minden van bolt*, *Minőség feletti áruk piaca*, *Mit vegyünk* stb. stb.

Az idézett példák nyomán, azt hiszem, körvonalaiban már ki is bontakozott az a kép, amelyet ezekről a jelentés tanilag szó, mondattanilag azonban szószerkezet értékű nyelvi elemekről szeretnék rajzolni. A képet hadd egészítsem ki még azzal, hogy ezek között az elnevezéstípusok között különösen

a minőség- és a birtokos jelzős szó szerkezetek igen gyakoriak. Minőségjelzősek például ezek: *Beszerezési központ, Dicséretes bolt, Egyetemes áruház, Felülmúlhatatlan bolt, Háztartási kombinát, Keleti bazár, Konyhai önkiszolgáló piac, Napi fogyasztási vegyesbolt, Törpe kisáruház, Új bolt, Választékon felüli áruház, Vegyes önkiszolgáló üzlet, Zárt egységű bolt*sor. Birtokos jelzősek az alábbiak: *Az otthon boltja, Dolgozók áruháza, Elégedettség boltja, Fogyasztók áruháza, Háziasszony zsákja, Korunk boltja, Közhasználati áruk nagyboltja, Legtöbb áru csarnoka, Napcikkek üzletháza, Nők paradicsoma, Piacok vezére, Túl-bőség boltja, Vággyaink netovábbja, Vásárlók kívánsága*. De megtalálható itt minden más szó szerkezet típus is, pl. *Bármi kell, Egész napra, Élelmiszer- és iparcikkbolt, Ki mit óhajt, Napról napra, Nem érek rá, Piciny piac — nagy választék, Reggeltől estig, Sokat is, gyorsan is, Szolgáld ki önmagad, Tessék választani, Tíz perc alatt egész napra, Üzleteket felülmúló, Vedd, mi kell*. És ezek az elnevezések még tovább kombinálódnak aszerint, hogy az áruház, bolt, csarnok, piac, üzletház-féle megjelölések valamelyike ott van-e mellettük vagy nincs. A pályázók egyike ezt ajánlotta: *Ami kell*, másika ezt: *Ami kell áruház*. Van *Ki mit óhajt*, de van *Ki mit akar bolt* is. A *Reggeltől estig* mellett ilyen is van: *Reggeltől estig bolt*, a *Szolgáld ki önmagad* mellett *Szolgáld ki magad áruház*, a *Terülj asztalkám* mellett pedig *Terülj asztal áruház*. Ha valaki a szó értékű, de alakjuk szerint mégis több szóból álló nyelvi elemek sajátosságait akarja vizsgálni, igen nagy haszonnal forgathatja ennek a pályázatnak a nyelvi anyagát.

7. A szóalkotási módok közül a pályázók leggyakrabban a *s z ó ö s s z e t é t e l l e l* éltek. A pályázat teljes anyagában több száz érdekes, bár a célnak nem mindig megfelelő összetett szóval találkozunk. Bizonyoságul íme egy kis példacsokor az *áru* szó segítségével alkotott összetételekből. Csak olyat idézek, amelyet megalkotója önálló elnevezésnek, tehát a *s z u p e r m a r k e t* magyar egyenértékesének szánt, minden más jelző vagy egyéb szóelem hozzáadása nélkül. *Árubokor, -bolt, -boly, -bőség, -bőved, -csarnok, -csomó, -együttes, -egyveleg, -elosztó, -falu, -fészek, -forrás, -góc, -gyűjtő, -hajó, -halmaz, -halom, -házikó, -hombár, -kaleidoszkóp, -kas, -kert, -kombinát, -központ, -mintatár, -ország, -otthon, -összlet, -özön, -özönboly, -özöngóc, -palota, -park, -tanya, -tár, -tárház, -tárda, -tenger, -tér, -terem, -tömb, -tőzsde, -vár, -vásár, -világ*. Őszintén örülhetünk annak, hogy a pályázók ilyen bőségesen — s ilyen ötletesen! — éltek a szóösszetételi lehetőségekkel.

8. A *s z ó k é p z é s* a pályázat anyagának tanúsága szerint már korántsem olyan kedvelt szóalkotási mód, mint az összetétel. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, mivel a kitűzött feladat — egy új kereskedelmi egységnek a megjelölése — valóban sokkal könnyebben megoldható összetétel, mint képzés útján. Annál feltűnőbb azonban, hogy egy képző mégis gyakran, a kelleténél jóval gyakrabban bukkan elénk a pályázati levelekből. Ez a képző a *-da, -de*. Azt már eddig is tudtuk, hogy az ÉrtSz. szerint már elavulóban levő *áruda* a kereskedelem szaknyelvébe eléggé bele van gyökeresedve (vö. Koválovsky: NyFK 135—6), az azonban valóban meglepő, hogy ez a szó vagy két tucat példányban megtalálható az ajánlott elnevezések közt. Érdemes felsorolnunk, hogy a pusztá *Áruda* elnevezésén kívül még milyen *áruda*-változatokat javasoltak a pályázók. Van *Bőségáruda, Csúcsáruda, Életszínvonal áruda, Gyorsáruda, HÁFOCI-áruda, Kombinált élelmiszer-áruda, Korunk*

árudája, Nagyáruda, Önáruda bolt, Önáruda háza, Önlelő áruda, Összáruda, Piacáruda, Piaci önáruda, Vegyesáruda, Viszontlátás áruda. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy az áruda-féléken kívül néhány olyan — az előbbieknél még cifrább — -da, -de képzős származék is szemünkbe ötlük a pályázati anyag böngészése közben, amilyen az Árutárda, a Piacda s a két pályázatban is szereplő Vásárda, akkor talán sikerült ráirányítanunk a figyelmet a vizsgált anyag tükrözte szóalkotási gyakorlat egyik veszélyére.

9. Tekintélyes helyet foglalnak el a beküldött elnevezések között a betűszavak és a szórövidítések. Összesen mintegy 150 van belőlük, s ez 120—125 különféle nevet foglal magában; a többi ismétlés. (Pontosabb számadatot megint csak nem mondhatok, mert itt is vannak határesetek. Az *Univerzál* név például több példányban is szerepel, az egyik pályázó viszont betűszóként próbálta megszerkeszteni ugyanezt a szót.) Ez tehát azt jelenti, hogy a teljes anyagnak kb. 8—10%-a a betűszófélék kategóriájába tartozó elnevezés. Ez a nem lekicsinylődő szám arra mutat, hogy a betűszógyártás legdivatosabb szóalkotásmódjaink egyike.

A betűszófélék között az anyag természetének megfelelően három kisebb csoportot különböztethetünk meg: az „értelmes” betűszavak, az „öncélú” betűszavak és rövidítések, valamint a „közért típusú” betűszófélék csoportját. Vessünk csak egy futó pillantást mindegyikre!

„Értelmes” betűszavaknak azokat a mozaikszókat — Ladó János találó műszava — nevezem, amelyek egy hosszabb szöveg csonkulatai ugyan, de azért önmagukban is hordoznak valamilyen jelentést. Ilyenek például azok a javaslatok, amelyek alapján a bíráló bizottság az *ABC áruház* elnevezést megalkotta. Az *ABC* megjelölést, amely értelmes szóként is felfogható, három pályázó küldte be, s mint erre a pályázat eredményéről szólva rámutattam, mindhárman konstruáltak hozzá egy három szóból álló *s á, b és c* betűvel kezdődő aktuális szövegecskét is, hogy így az *ábécé* szót — természetesen *ABC* formában — betűszóvá léptethessék elő. Az összesen 20—25 „értelmes” mozaikszóból hadd mutassam be még a következőket: *ÁRUFORGÓ* (Áruforgalmi gócpont), *BEMÉK* (Beszerezheti edényeit, mindenfajta élelmiszereit és egyéb közszükségleteit), *ÉRV KOMBI* (Élelmiszer-, ruházat-, vegyesiparikk-kombinát), *ÉVI-bolt* (Élelmiszer, vegyi és iparcikkek), *ÉVIKE* (Élelmiszer-vegyesiparikk-kereskedés), *FOCI-áruház* (Önkiszolgáló fogyasztási cikkek áruháza), *JUPITER* (Játék, üveg, papír, paprika, porcelán, írószer, illatszer, tej és tejtermék, edényáru, élelmiszer és rövidáru), *KÖB* (Kombinált önkiszolgáló bolt), *MINDÉGY* (Mindent egy helyen), *MINK* (Minden igény nálunk kielégíthető), *MONIKA* (Modern napi kereskedelem), *NÉPÜGYE-bolt* (Nélkülözhetetlen élelmiszer, papír—írószer, üveg—porcelán, gyümölcs—zöldség, edény—játék), *ÖCSIKE-bolt* (Önkiszolgáló csemege- és iparcikk-kereskedelmi egység), *VÁM* (Vásárolhat mindent), *VEGYÉL* (Vegyesáruk, gyümölcs, élelmiszer), *VIM* (Vegyen itt mindent).

„Öncélú”-nak azokat a betűszavakat és rövidítéseket keresttem el, amelyek önmagukban értelmetlenek, tehát csupán annak a testesebb elnevezésnek vagy egyéb szövegdarabnak a jelentését vannak hivatva magukon hordozni, amelyből kivagdosták, kifarigcsálták őket. E szóalakulatokról az előbbinél fokozottabb, mértékben elvárjuk egyrészt azt, hogy teljesebb szövegük pontosabb, átgondoltabb legyen, mint az „értelmes” betűszavak teljes szövegei, másrészt pedig azt, hogy hangsoruk esztétikailag is kifejező, kelle-

mes, sőt szép legyen. Nos, mint az alábbi példák igazolják, az első követelménynek bizonyos mértékben megfelelnek ezek a mozaikszók, a másodiknak, az esztétikai követelménynek azonban, sajnos, nem. Csupán a rövidítések között akad néhány olyan szó (pl. *kombi*, *önki*), amely hangalakja, hangulata, esztétikai „szépsége” tekintetében nyereségnek látszik.

A 75–80 ide sorolható mozaikszókból minden további tagolás nélkül, ábécérendben sorolom fel a jellemzőbbeket, zárójelben itt-ott egy röpke megjegyzést fűzve hozzájuk. *ÁKÓZÁR* (Általános közszükségleti áruk boltja), *ÁRDEVU* (Árurandevű; az utóbbi, teljesebb elnevezés sokkal jobb lett volna), *ÁVÁRB* (Állami vegyesárubolt), *CSUPI* (Csúcspiac; ez a sikerültebbek közül való), *ELDO* (Eldorádó), *ÉLIP* (Élelmiszer- és iparcikkbolt), *FŐÁR-bolt* (Főbb áruk boltja), *GYO-VA* (Gyorsan vásárolhat), *HÁFOCI-áruda* (Háztartási fogyasztási cikkek), *HÁZÁRHÁZ* (Háziaszonyok áruháza; ez is jobb lett volna teljesebb formájában), *HÉC* (Háztartási és élelmiszer-cikkek), *IMBESZ* (Itt mindent beszerezhet; föltehető, hogy a németből kapott *imbisz* lebegett a pályázó lelki szemei előtt e betűszó megalkotásakor), *JÓVÁIT* (Jól vásárolhat itt; ez a betűszó bizony kétszeresen is sántít. „Szabályosan” *JÓVÁIT* volna. Ami igaz, az igaz: ezzel is nehéz lenne szépségdíjat nyerni!), *KO-KER-KOMBI* (Kosaras kereskedelmi kombinát), *KORKE* (Korszerű kereskedés), *MEHEV* (Mindent egy helyen vegyen), *MIK* (Minden igényt kielégítő), *MI-KA* (Minden kapható), *MIMETA* (Mindent itt megtalál), *NACSA* (Napicikkek csarnoka), *ÖN-KER* (Önkiszolgáló kereskedelem), *Önki áruház* (ez nem betűszó, hanem az *önkiszolgáló* szó játszi megrövidítése útján alkotott elnevezés. Ebből a csoportból a legjobbak egyike. Többen is megalkották. A fenti változaton kívül még *Önki betegség*, *Önki bolt*, *Önki csarnok*, *Önki ház*, *Önki piac*, *Vegyes önki* névjavaslat is szerepel a pályázatok között), *PISZER* (Piacszerű), *SOCSA* (Sokcikkcsarnok), *TACSA* (Tarka csarnok), *UNIKER* (Univerzális kereskedelem), *VÁRB* (Vegyesárubolt; ezt bizony kár volt megkurtítani), *VECSAR* (Vegyescsarnok), *VEKOMBI* (Vegyesáru-kombinát).

Harmadjára a „közért típusú” mozaikszókról szölok lehetőleg röviden: Ha az eddigi szempont alapján közelítünk ehhez a csoporthoz, vagyis azt vizsgáljuk, hogy „értelmes” vagy „öncélú” szók tartoznak-e bele, meglehetősen heterogén anyagra bukkanunk. Vannak közöttük olyan értelmes (itt bátran elhagyhatjuk az idézőjelet) alkotások, amelyek már nem is rövidítésnek, hanem teljes értékű, jelszószerű elnevezésnek látszanak (pl. *Dolgozókért*, *Háztartásért*, *Kényelemért*, *Mindenkiért*, *Népért*, *Önért*, *Sokért*, *Vásárlókért áruház*), s vannak az öncélúság — vagyis: az önmagukban való értelmetlenség — kritériumának tökéletesen megfelelő olyan nevek is, mint *ÁVÉRT* (Állami vegyesáru-értékesítő), *ÉLIPÉRT* (Élelmiszer- és iparcikk-értékesítő önkiszolgáló áruház), *FŐSZÜKÉRT* (Fő szükségleti cikkekért értékesítő bolt), *ÖNKÖZGYÜMÉRT* (ennek a szórejtvénynek a megfejtését nem adta meg a beküldő). Mi tartja hát össze ezt a csoportot? Röviden felelhetünk: az *-ért* kereskedelmivállalatnév-képző. Ez a megfogalmazás talán szokatlan, az előzmények azonban, amelyeknek tanulsága alapján megszületett, mindenki számára ismereteseek. Kereskedelmi nyelvünkben az utóbbi években nagymértékben elterjedtek az *-ért*-re végződő vállalatnév- és üzletnév-rövidítések, olyannyira, hogy ma már telidestele vagyunk a *BORÉRT*, *BÚTORÉRT*, *FAÉRT*, *GYÜMÉRT*, *HALÉRT*, *HÚSÉRT*, *KÖZÉRT*, *MIGÉRT*, *OFO-TÉRT*, *TEJÉRT*, *VIRÁGÉRT*-féle nevekkal. Ezeknek a neveknek a java-

része természetesen valóban egy-egy vállalatnév megrövidítése, megcsonkítása útján keletkezett, de az a tény, hogy sok van belőlük, s hogy némelyikük bizonyos fókig még „értelmes” is — a KÖZÉRT-vállalat egyik reklám-szövege például ez: „Mindent a közért!” —, önkéntelenül is ennek az -ért végződésnek a képzővé vagy legalábbis képzőszerű elemmé választását segíti elő. Nem lehet véletlen sem az, hogy a humoristák karcolataiban hol itt, hol ott bukkanunk egy-egy mondvacsinált, humoros célzatú, de — és számunkra ez a fontos — -ért végű vállalatnévre, sem pedig az, hogy a pályázat anyagában található összesen ötven -ért végű elnevezésnek több mint fele láthatólag nem rövidítés, hanem -ért végződéssel alkotott üzletnév. A már idézett *Kényelemért*, *Népért*-féle értelmes elnevezéseken kívül ilyen az *Általánért*, talán az *Árucikkért* és a *Csúcsért* is, ilyen a *Kiskonzumért*, a *Kismindenért*, a *Konzumért*, esetleg a *Mindenért* (ebből öt darab van!), a *Mindenért áruháza*, a *Mindenért vegyesbolt*, a *Mindért* (kettő van belőle) és az *Önkiszolgáló mindért*, ilyen továbbá a *Vegyért* és a *Vegyesért*. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy az -ért végű nevek fennmaradó részét a már idézett, *ÁVÉRT*, *ÉLIPÉRT*-féle „öncélú” alkotásokon kívül szinte teljes egészében a *közért* szó segítségével létrehozott névvariációk töltik ki (*Közért kiscsarnok*, *Közért kispia-áruháza*, *Közért nagyáruháza*, *Vegyes közért* stb.), akkor joggal vonhatjuk le azt a tanulságot, hogy a ma emberének tudatában az -ért végződés a kereskedelmi vállalatok, üzlettípusok nevének jellegzetes tartozéka.

10. Ha a szó értékű, de a szónál alakját tekintve nagyobb nyelvi elemekről, továbbá az összetétel, képzés és betűszóalkotás útján létrehozott szavakról említést tettünk, akkor legalább egy-két mondatban utalnunk kell arra is, hogy a pályázat anyagában meglehetősen sok — mintegy 70–80 — olyan név is van, amely nem új szóalkotás eredménye, nem is a szónál grammatikai szerkezete szerint nagyobb nyelvi egység, hanem egy már meglevő szóalaknak új jelentéssel való felruházása útján született meg. (Átmenetek, határesetek persze itt is vannak. Az *áruccsarnok* szót például felfoghatjuk új összetételnek is, noha az ÉrtSz.-ban „régies” megjelöléssel már szerepel ez a szó 'áruk eladására és tárolására használatos nagyobb helyiség', illetőleg 'vásárcsarnok' jelentésben.) Szemléltetésül s egyben minden további elemzés helyett talán elegendő lesz a következő néhány példa: *Bazár*, *Bázis*, *Bőség*, *Centrum*, *Fészek*, *Fókusz*, *Góc*, *Góliát*, *Igényes*, *Kaptár*, *Kincseskamra*, *Konyhakert*, *Közérdekű*, *Kukta*, *Kulipintyó*, *Láda fia*, *Lánc*, *Luxus*, *Miegymás*, *Mindenes*, *Nívó*, *Oázis*, *Puttony*, *Rakéta*, *Raktár*, *Szputnyik*, *Tökély*, *Tündérkert*, *Üstökös*, *Vásár*, *Zsákbamacska*.

11. A pályázóktól ajánlott szavak és szókapcsolatok szótani vizsgálatához nézetem szerint szorosan hozzátartozik ezeknek az elnevezéseknek nyelvhelyességi szempontú elemzése is. Milyen a nyelvi öszkép? Vannak-e hibás, rossz nevek, s melyek azok? Erről szölok a következőkben.

A beküldött elnevezések nagyobbik része mind tartalmi, mind alakai tekintetben elfogadható. Nagy általánosságban csak azt róhatjuk fel hibájukul, hogy túlságosan sokszor akadunk közöttük a divatos *csúcs*, *él, fő, ösz* szócakkal kezdődő javaslatokra. *Csúcs* kezdetű összetétel például összesen hatvankettő van, s ebben a számban még nincsenek benne az *Iparcikk-csúcs pia*, *Kiscsúcs pia*, *Központi Csúcsáruháza*, *Népi csúcs pia*-féle, tehát a

kifejezés belsőjében *csúcs*-ozó elnevezések. Némelyikük, pl. a *Csúcskomfort*, már az értelmetlenség határát súrolja. Az *össze* nyelvújításkori csonkulatával, az *össz* szócskával alkotott szavak, az *Összáruda*, *Összbolt*, *Összpiac*, *Összvásárhely* és társai szintén nem nagyon alkalmasak nyelvünk gazdagítására.

Van azután jó néhány olyan elnevezés is, amely vagy tartalma, vagy grammatikai megformáltsága tekintetében hibásnak, elfogadhatatlannak bizonyul. Az a pályázó, aki a *Békebeli vegyesüzlet* elnevezést ajánlotta, nyilván nem gondolt arra, hogy *békebeli* szavunk ezt jelenti: 'olyan, amilyen a háború előtt volt' (l. ÉrtSz.). Ennek tudatában aligha javasolta volna ezt a nevet, hisz a *szupermarket* üzlettípus pontosan a mai korra jellemző, nem a háború előttire. Egy más javaslattevő a *Haladó fáklya* elnevezést küldte be. Ha végiggondolta volna szavai értelmét — illetőleg értelmetlenségét —, bizonyára elállt volna javaslatától. Afelett sem lehet könnyen napirendre térni, hogy az egyik pályamű szerint a szupermarket helyes magyar neve: *Legfontosabb összes napi cikkek szakboltja*. A *legfontosabb összes* cikkekről írni ugyanolyan nyelvi hiba, mint *néhány minden* országról beszélni. A két jelző sem ott, sem itt nem fér meg egymással. Ehhez némileg hasonló a *Túlbüszég boltja* kifejezés is. Ha a *bűszég boltja*-ról beszélt volna a pályázó, akkor is elég derűlátónak tartanánk. Ez azonban valóban *túl* sok a jóból! Egy szokatlanul testes elnevezés így hangzik: *Állagon felüli bolt a dolgozókért, egyetlen pillanat megoldja gondodat*. Terjedelme és szerkezete szerint most nem boncolgatjuk ezt a tengerikígyót, de azt megjegyezzük, hogy a *gondot megoldani* nem lehet, legföljebb *eloszlatni*. Érdekes módon három pályázatban is előfordul a *Mindent kapható*, illetőleg a *Mindent kapható bolt* megjelölés. Ez kontamináció útján keletkezett hibás alak: a *minden kapható* és a *mindent kapni* szerkezet keveréke. Túlságosan gyakran ihlette meg a pályázókat a Budapesten és vidéken egyaránt gyakori önkiszolgáló boltok nevének *ön* szócskája is. Az igyekezet néha képtelen képeket eredményezett. A beküldött javaslatok között van *Önkomplett*, *Önkomplex*, *Önkuli*, *Piaci önáruház*, sőt — nunc venio ad fortissimum — *Önáruhá háza*. Azt hiszem, nem kell különösebben bizonygatnom, hogy ezeknek a kifejezéseknek *ön* szava nem kapcsolódik szervesen az elnevezés másik, illetőleg többi részéhez. Egyéb kifogásaimat elhagyom, csupán egy helyesírási természetű megjegyzést teszek még, részben a magam mentségére. A beküldött elnevezések a helyesírás tekintetében igen változatos képet mutatnak, magyarán: sok a helyesírási hiba és következetlenség. Mivel a példaanyagot helyesírási szempontból nem szándékoztam tüzetesen szemügyre venni, nem lett volna értelme az eredeti írásmód megtartásának, s ezért kijavítottam a bemutatott és még bemutatandó kifejezések íráshibáit. Hogy a sokféle névtípus írásában következetesen járassak el, a kis- és nagybetűk tekintetében nem követtem a helyesírási szabályzat s a Helyesírási tanácsadó szótár útmutatásait, hanem a következő elvet érvényesítettem: az elnevezés első szavát mindig nagybetűvel kezdem, a többi mind kicsivel. Ez az eljárás egy csapásra eloszlatta a *Sokat is*, *gyorsan is*, *Tíz perc alatt egész napra-féle* névajanlatok helyesírási nehézségeit.

12. Bizonyára már a tájékoztató eddigi részének olvasása közben is többekben fölmerült az a gondolat, hogy nem volna érdektelen megnézni, milyen elnevezések kapták a legtöbb szavazatot a pályázaton. Magam is úgy érzem, hogy erre ki kell térnem, már csak azért is, mert e statisztika öröndetes tanulságot rejt magában. De nézzük előbb a számokat!

Az elnevezés	Előfordulási- szám	Helye- zési sor- rendje	Az elnevezés	Előfordulási- szám	Helye- zési sorrendje
Árucarnok	25	1—3	Főpiac	8	12—14
Mindenes bolt	25	1—3	Mindenes	8	12—14
Vásárház	25	1—3	Napicikk-áruház	8	12—14
Kisáruház	17	4—5	Gyorsbolt	7	15—22
Piacház	17	4—5	Gyorspiac	7	15—22
Csúcspiac	16	6	Háziaszonyok boltja	7	15—22
Csúcsbolt	13	7	Nagypiac	7	15—22
Nagybolt	10	8—10	Napicikkbolt	7	15—22
Vásárbolt	10	8—10	Piacbolt	7	15—22
Vegyesbolt	10	8—10	Üzletház	7	15—22
Csúcsáruház	9	11	Vegyesáruház	7	15—22

E statisztikának fentebb öröndetesnek nevezett tanulsága az, hogy a pályázóktól legjobban kedvelt nevek szinte kivétel nélkül jó, nyelvileg is, tartalmilag is megfelelő alkotások. A „győztes” *Árucarnok*, *Mindenes bolt* és *Vásárház* nézetünk szerint a legsikerültebbek közül való, s a többi is kifogás-talan. (Arról, hogy a *csúcs* túlságosan divatos szó, s ezért nem nagyon szível-jük, már szóltunk. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a *Csúcs-piac*, *Csúcsbolt* vagy *Csúcsáruház* elnevezést hibásnak tartjuk.) Persze, némileg módosulna ez a statisztika, ha egy-egy gyakoribb elnevezésének valamennyi, tehát a hosszabb szókapcsolatokbeli előfordulását is összeszámolnánk, de a helyezési sorrendben lényeges változás aligha lenne. Érdekeséggéppen össze-gyűjtöttem azokat az ajánlott kifejezéseket is, amelyekben az egyik önmagá-ban is leggyakoribb név, a *vásárház* csupán alkotóelemként — bár kétség-telenül fő alkotóelemként — szerepel. A húsz elnevezés a következő: *Állandó vásárház*, *Általános vásárház* (2 adat), *Áruvásárház*, *Csúcsvásárház*, *Felsőfokú vásárház*, *Gyorsvásárház*, *Kisvásárház* (2-szer), *Kosaras vásárház*, *Középfokú vásárház*, *Legjobb vásárház*, *Nagyvásárház* (összesen 4 adat), *Napivásárház* (2 van belőle), *Újvásárház*, *Vegyesvásárház*. E szakasz befejezéseket pedig még azt jegyezném meg, hogy a számok vallomását, a statisztikák tanulságát a jövőben — mutatis mutandis — fokozottabb mértékben érdemes figye-lembe venni.

13. Egy ilyen pályázat természetesen nemcsak *helyes* vagy *helytelen*, *jó* vagy *rossz*, *ritkán előforduló* vagy *gyakori* jelzőkkel illethető kifejezéseket tartalmaz, hanem még sok egyebet is. Az alábbiakban, inkább csak érdekes-

ségképpen, na meg az előbbi megállapítás igazolásaként hadd soroljak fel néhány olyan elnevezést, amelyre a *szellemes*, a *furcsa* vagy éppen a *groteszk* jelző illik a legjobban: *Bolybolt*, *Bőségkuli*, *Csemegejupiter*, *Csinn-bumm*, *Csúcsáruboly*, *Esztrádkuli*, *Ételáruhá*, *Heme-humi*, *Ínyeske*, *Itt a gyár*, *Java várja*, *Kosaras Évike*, *Kulipintyó*, *Lelőbolt*, *Mackópótlék*, *Marsbejő*, *Modern szatócs*, *Nagyultrabolt*, *Nem eteti bevásárlóhely*, *Okos Kata boltja*, *Önkuli*, *Put-tony*, *Szemelt áru*, *Szíváruhá* (*Mindennel ellát a te szíved is*), *Tájbolt*, *Tarisznyánk*, *Teli szatyor bolt*, *Tulipános láda*, *Ultrakuli*. Az mindenesetre látszik ebből a kis listából, hogy a pályázók egy részének nem kell a szomszédba mennie érdekes ötletekért.

14. Nem fölösleges közelebbről megnézni azt sem, hogy ha ugyanaz a személy több elnevezéssel pályázott, akkor ezek a szóajánlások hasonlítanak-e egymásra, vagy éppenséggel egymástól merőben különböznek. A pályázati anyag tanulmányozása hamarosan meggyőz bennünket arról, hogy első feltételezésünk a helyes: ugyanannak a pályázónak a névjavaslatai az esetek túlnyomó többségében egymáshoz hasonló jellegűek. Bizonyítékul csak néhány szócsoporthoz idézek, de megjegyezhetem, hogy ennek az ellenkezőjére alig-alig találni példát. Az „Olvashatatlan az írásom” jeligéjű pályázat szerzője a következő tíz szót küldte be: *Árugyorskizgálat*, *Árukombiná*, *Áruközpon-tosító*, *Kisáruksarnok*, *Kisáruhá*, *Kisárukombiná*, *Mindenes bolt*, *Vásárház*, *Vásárlóhá*, *Vegyesáruhá*. Egytől egyig magyaros, jó elnevezések. A „Stop” jeligéjű pályázó a következő öt nevet ajánlotta: *Csinn-bumm*, *Góliát*, *Grácia kompakt*, *Mimóza*, *Mozaik*. Nyilván valamiféle márkanév létrehozására törekedett e kifejezések megalkotásával. A legszemléletesebben a betűszókedvelők pályázatai igazolják megállapításunk helyességét. A „Raab” jeligéjű pályázat öt ajánlott neve a következő: *ÁKÖZ-bolt*, *KÖZKOMBINÁT*, *FŐSZÜ-KÉRT*, *ÁKÖZÁR*, *BEMÉK*. „A fogyasztók érdekében” jelige tulajdonosa ezeket javasolta: *ÁVÉRT*, *ÁVÁRB*, *VÁRB*, *MITÁ*. A „Tanuló” jeligéjű pályázatban csupa „értelmes” betűszót találunk: *ÖCSIKE-bolt*, *ÉVI-bolt*, *NÉPÜGYE-bolt*, *KÖB*. A „Magyar szupermarket” jelige mögött rejtőző pályázó pedig a következő nyolc nevet ajánlotta: *JO-VA*, *JOVAIT*, *GYO-VA*, *VIM*, *IMBESZ*, *VÁM*, *MIMETA*, *MEHEV*. Ezek a példák, úgy gondolom, világosan beszélnek.

15. Az előző szakasz példái már félig-meddig átvezettek bennünket ahhoz a kérdéshez, amelyet utolsónak tűzünk napirendre. A kérdés, amelynek nem is annyira nyelvészeti, mint inkább lélektani vonatkozásai vannak, így hangzik: Milyen típusú, milyen jellegű elnevezéseket küldtek be a pályázók? Mit akartak az új üzlettípus általuk ajánlott nevével kifejezni? A kérdés közelebbi vizsgálata, úgy érzem, nem feladatom, egy-két elnevezéscsoportra azonban az alábbiakban röviden rámutatok.

A leggyakoribbak az érte lmezé sszerű, tehát az érzelmi és akarati tényezőket mellőző elnevezések. Ezek utalhatnak a megjelölendő kereskedelmi egység nagyságára (*Dióhéjcsarnok*, *Kisáruksarnok*, *Középaruház*, *Közszükségleti cikkek kisboltja*, *Nagyáruhá*, *Óriásbolt* stb.), szervezeti formájára (*Belkereskedelmi áruhá*, *Beszerzési központ*, *Csúcsbolt*, *Eladási központ*, *Kerületi áruksarnok*, *Körzetpiac*, *Vidékcentrum* stb.), önkiszolgáló jellegére (*Becsületbolt*, *Keresgélő*, *Keres-talál*, *Önkiszolgáló csarnok*, *Szemelgető*, *Szolgáld ki önmagad*, *Válassz-bolt* stb.), a kiszolgálás ütemére (*Be-ki*, *Gyorsaság bolt*,

Sietők boltja, Vedd-fizesd-vidd gyorsáruház, Villámvásár stb.) és még sok egyébre.

Elég sok az ajánlott elnevezések között a védjegy- és márkaszerszű név. Néhányat feljebb egy pályázónak a leveléből már idéztem, egyet-kettőt azonban itt is bemutatok: *Délibáb, Delta, Fekete macska, Gula áruház, Gyöngyház, Hajnalpír, Holdfény, Mercur áruház, Napfény áruház, Napraforgó áruház, Piramis, Űstökös, Venus bolt* stb.

A beküldött szóajánlásoknak nem jelentéktelen részét a dicsérő és a buzdító jellegű elnevezések alkotják. Az előbbieknél a szerzői ennek az új üzletfajtának valóban meglevő vagy csak képzelt előnyeit sorakoztatják föl, többnyire érzelmi aláfestéssel együtt, az utóbbi típusba tartozó elnevezések arra vannak hivatva, hogy a vevőket becsalogassák az illető nevet viselő üzletbe. Mondanom sem kell, hogy ez utóbbi elnevezésekből a rábeszélő hang, az akarati elem sem hiányzik. Mivel itt bizonyos fokig rokon elnevezésekről van szó, szemléltetésül a két típusra együttesen mutatok be néhány jellemző alkotást: *Betekints bolt, Betérő áruház, Bőség kosara, Csodacsarnok, Elégedettség boltja, Eszményi piac a Tolbuhin körüli csarnokban, Évszázados álmok megvalósulásának piaca, Gyere ide, mindent kaphatsz, Nagyszerű bolt, Ne tovább, Nincs jobb bolt, Nők paradicsoma, Százszorjő, Tökéletes bolt, Vágyaink netovábbja* stb.

Végül arra mutatok még rá, hogy néhány elnevezésben — bár ez a csoport összehasonlíthatatlanul szegényebb az eddig elemzettekénél — némi társadalmi mondanivaló is meghúzódik. Úgy látszik, hogy a pályázók némelyike ennek az új kereskedelmi egységnek a bevezetését szükségesnek látja az elnevezésben is közvetlen összefüggésbe hozni szocializmust építő országunk társadalmi és gazdasági eredményeivel. Ilyen nevekre gondolok: *A szocializmus áruháza, Béke áruház (Sok áru a béke gyümölcse), Extra piac — az élet-színvonal emeléséért, Haladás bevásárlóhely, Haladás bolt, Terv áruház* stb.

16. A szupermarket magyar elnevezésére kiírt pályázat lefolyásáról, továbbá a pályázat anyagáról szóló beszámolómmal ezzel véget is ért. Nem azért, mintha további tanulságokat már nem lehetne levonni, hanem azért, mert az ésszerűség egy bizonyos határ elérésekor megálljt parancsol a kutatónak, s úgy érzem, ez az a határ. Egy vallomással azonban még tartozom, s ezt nem is hallgathatom el. Talán még sohase írtam s forgattam olyan kedvvel és buzgalommal céduláimat, mint ezekben a napokban, e pályázat anyagának feldolgozásakor. Nem tehernek, hanem érdekes, izgalmas játéknak éreztem e csaknem kétezer „pályaműnek” a kicédulázását, újra meg újra való átolvasását, s éppen ezért titokban arra számítok, hogy e kissé hosszúra nyúlt beszámolómat a Nyelvőr olvasói is szívesen fogadják majd. A magam részéről őszintén remélem, hogy a pályázatot meghirdető belkereskedelmi minisztériumi főosztály jó példáját mások is követik, s hogy a jövőben majd gyakrabban olvashatunk folyóiratunkban beszámolót egy-egy eredményes magyar szóalkotási pályázatról.

Grétsy László

A joggyakorlat egyik ágazatának nyelvéről

1. A címben szereplő jogi műnyelvi szót Móra Mihálynak abból a rendkívül érdekes cikkéből vettem, amelyben a jogi nyelv művelés feladatait taglalja (Nyr. 84 : 279). A szerző a bírói és államigazgatási határozatokat sorolja a joggyakorlat fogalma alá, és ebből következtek arra, hogy a tőlem vizsgálni kívánt terület is, amely e fogalom tartalmi körének egészen szerény részletét öleli fel, e fogalomba tartozik. Megvizsgáltam ugyanis egy Váci úti gyár peres ügyekben készített beadványainak (kereseteinek), a keresetekre érkezett észrevételeknek, bírói ítéleteknek, döntőbizottsági határozatoknak, a gyár által benyújtott feljelentéseknek, egyszóval a gyár peres ügyiratainak a nyelvét. Céлом annak megállapítása volt, hogy megújult nyelv művelésünk, mely — nem is nagy túlzással állíthatjuk — még azoknak a tömegeknek is felélesztette nyelvi igényességét, amelyeknek „nem kenyere a beszéd”, milyen hatással volt a joggyakorlat egyik szerény területére. Szerény területről kell beszélnem, mert egyetlen vállalat peres ügyeinek nyelvét volt módom vizsgálni, és éppen olyan vállalatét, amelynek ilyenfajta ügyei számban is, tárgyak változatosságában is, meg az illetékes törvénykező testületek tekintetében is meglehetősen korlátozottak. Két év (1958 és 1959) anyagát vizsgáltam meg, amely száz iratnál többet nem tesz ki. A perek többnyire a Kerületi Bíróság előtt, de főleg a Fővárosi Döntőbizottság előtt folytak le. Ennek megfelelően dolgozatom eredményei — statisztikai műszóval élve — reprezentatív megfigyelésen nyugszanak, és mint ilyenek más bíróságok és döntőbizottságok nyelvhasználatára csak óvatossággal általánosíthatók.

A szóban forgó iratok nagyobb nyilvánosságra nem tartanak igényt, mivel korlátozott példányszámban készülnek. Ha műfaji hovatartozandóságukat kellene meghatározni, akkor a levelek közé sorolnám őket, mégpedig azoknak is egy szűkebb kategóriájába: a vállalati levelezésbe. Ez valóban így helyes, mert a vállalatok bírói, döntőbizottsági beadványainak a nyelve nem sokban különbözik a vállalatok egymás közötti levelezésének a nyelvétől, hiszen ezek a beadványok nem is egyebek, mint korábban levelekben jelentkező jogviták folytatásai. A jogviták (szállítási határidők, minőségi kifogások, szerződésszegések) a mindennapi élet (persze a mi esetünkben a vállalatok mindennapi életének) eseményeivel kapcsolatban keletkeznek, és tömeges előfordulásuk miatt nem rendkívüliek. A magánember életében a per rendkívüli esemény, de a vállalatok számára köznapi jelenség. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert éppen ez lehet a magyarázata annak, hogy a vállalatok jogvitás ügyekkel kapcsolatos beadványainak, az ezekben az ügyekben hozott bírói ítéleteknek és döntőbizottsági határozatoknak a nyelve semmiben sem különbözik a vállalatok levelezésének nyelvétől, amely részben a szakmai nyelvek szókincséből, részben a rendeletek (a hivatalos nyelv) terminológiájából táplálkozik és vegyül a beszélt köznyelv laza stílusával (erről bővebben: Nyr. 86 : 1—16). A beadványok is, meg a határozatok is személytelenek: nem magánemberek állnak egymással szemben, akiknek érdekeik kibékíthetetlenek, hanem állami vállalatok, amelyeknek még perindítási kötelezettségüket is rendeletek írják elő. Az összeütköző érdekek nem személyesek, hanem közösségek, és az ítéletek, illetőleg határozatok sohasem járnak olyan következményekkel, amelyek az egyik fél helyzetét alapjában megrendítenék. Ennek tulajdonítom azt, hogy a beadványok — legalábbis nyelvi megformált-ságukat tekintve — nem eléggé tisztelettudóak, az ítéletek és határozatok

pedig nem ünnepélyesek, egyszerűbben: fogalmazásuk laza és fegyelmezetlen, azaz olyan, mint aminek az úgy kimenetele szempontjából semmi jelentősége nincs.

Az eddigiek máris arra utalnak, hogy e téren szerzett tapasztalataim a peres ügyiratok nyelvi fejlődését illetőleg engem szigorúbb ítélethez vezettek, mint azokat, akik legutóbb e kérdéssel foglalkoztak (Károly Sándor és Zsembery István: Nyr. 84 : 148—54), ezért a bizonyító példaanyag felsorolása és tömeges előfordulásának érzékeltetése különös fontosságú. Ez pedig a rendelkezésre álló teret és az anyag minőségét tekintve nem könnyű feladat. Különösen a példák csoportosítása okoz gondot. A kicédulázott anyagban ugyanis egy mondaton belül is a legváltozatosabb kifogásolni való jelenségek tűntek fel, tehát egy-egy mondatot, ha nyelvtani kategóriák szerint csoportosítom az anyagot, nem két-három helyen, hanem több helyen is szerepeltetnem kellene. Erről a bemutatandó anyag terjedelme miatt le kell mondanom, illetőleg néhány tipikus hibára csak egy-két példával támogatott általánosító megjegyzéssel utalok, mivel ugyanezek a hibák a kiemelten tárgyalt vétségek között, amelyeket a joggyakorlatnak nyomtatásban ritkábban megjelenő, mégis legjellemzőbb hibáinak tartok, úgyis tömegesen jelentkeznek.

2. Az idegen szavak közül leggyakrabban az *inkasszál* szó fordul elő ezekben az iratokban (persze sok más is), mégpedig így is írva: „... *incasso*-megbízásával *incassálta* ...” Hogy miért írják így, az érthetetlen, ugyanis ez a szó a rendeletekben és utasításokban számtalanszor előfordul helyesen írva: *inkasszál*, sőt egyre többször magyarul is: *beszed* (e példa a Váci úti gyár beadványából való).

Érdekes jelenség, hogy a peres iratokban, bárhonnan származnak is, az *alperes* és *felperes* szó elől legtöbbször hiányzik a határozott névelő, pl. „Bíróság peres felek fenti egyezségét ... jóváhagyja” (a Ker. Bírószágtól); „Alperes előadja, hogy ...” (a Főv. Döntőbizottságtól); „Alperes arról értesített ...” (keresetlevélből). Ez a helytelen gyakorlat még a levelezési tankönyvbe is belekerült, mert az ott bemutatott keresetmintában nyolcszor előfordul az *al-*, illetőleg *felperes* szó előtt mindössze egyszer áll névelő. Példának csak egy mondatot: „... keresetet indítunk alperes ellen, és kérjük a Fővárosi Döntőbizottságot, hogy fenti részletezés értelmében kötelezze alperest ...” (Horváth Jenő: Bevezetés a levelezési ismeretekbe. 1960. 146). Egy korábbi hasonló célú kiadvány viszont egyszer sem mulasztja el minthaiban a névelőt kitenni (Benis Mihály—Dobos Gábor—Nádas Endre: Kereskedelmi iratminták. 1955. 36—7).

A névutók köréből csak két nagyon jellemző példát említek. Az egyik esetben a rosszul megválasztott névutó ellenkező értelművé vagy inkább értelmetlenné teszi a mondatot: „E körülményre tekintettel kérte vele szemben a kereset elutasítását” (a Főv. Döntőbizottságtól). A bíró ezt akarta mondani az alperes nevében: „E körülményre való tekintettel kérte az ellene benyújtott kereset elutasítását”; a keresetet ugyanis nem lehet valakivel szemben elutasítani, legfeljebb valaki ellen benyújtani. Tekintettel arra, hogy a szembennek ilyen használata elég gyakori az alsó fokú joggyakorlat nyelvében, úgy látszik, hogy ez a névutónk kezdi egy ki nem mondott cselekvés jelentését is magába sűríteni. Hasonló ez a másik névutószerű határozós szerkezet: „... ez ideig a társadalmi tulajdon szempontjából összecszerűen mennyi kár érte a vállalatot?” (a Ker. Ügyészségtől). Ez azt jelenti: „a társadalmi tulajdon meg-

sértése miatt milyen összegű kár érte a vállalatot?” Természetes, hogy a hibáztatott szerkezetek helyett a hosszabb, de érthetőbb megoldást kell választani.

Az *igekötők* használata területén megbocsátható a *ki-igekötőnek* ilyenféle fölösleges használata (ez már talán nyelvtény is): „... a felperes a *kijavítást* csak késedelmesen végezte el...”; „Az alperes *kihangsúlyozta* azt, hogy...” (a Főv. Döntőbizottságtól). Nem nézhető el azonban a nyelvközösség számára szokatlan és érthetetlen használat: „... minthogy az alperes a határidőt *elszegte*...” *megszegte* helyett.

A *szenvedő igeragozás* ügyetlen kerülgetésére is felhozok két példát: „Intézkedés történt, hogy a fegyelmi eljárás folyamán a dolgozó minden esetben *meg legyen hallgatva*... Intézkedés történt, hogy a fegyelmi határozatba [így!] a dolgozó fellebbezésére jogára [így!] *figyelmeztetve legyen*” (a Váci úti gyár jelentéséből a kerületi ügyészhez). Így is írhatták volna: „intézkedtünk, hogy a dolgozót *meghallgassák és figyelmeztessék*.” Másik példa: „Jegyzőkönyv feltárás után *lezárva*” (a Ker. Bíróságtól); jobb így: „A jegyzőkönyvet felolvasása után *lezártuk*.”

Végül még két rövidebb, de nem általánosító megjegyzés, mivel mindkettő egyszeri előfordulású példán alapszik. A Váci úti gyár egyik 1957. évi beadványában találkoztam a *-suk, -sük* nyelv nyomaival is: „X. Vállalat által indított 3706/J. sz. ügyben észrevételünket az alábbiakban *terjesszük* elő.” A Fővárosi Döntőbizottság határozatában az *alperes* szó tárgyesetét így találtam: *alpereset*. Egyszeri előfordulásuk miatt talán a gépirónók nyelvi (helyesebben gépi) botlásának tarthatjuk mindkettőt.

3. A fent említett hibák legnagyobb része egy-egy szófaji csoporthoz köthető, mint ilyen könnyen csoportosítható és könnyen felismerhető közös ismertetőjegye miatt kevés példával is szemléltethető. Végeredményben a legismertebb nyelvhelyességi szabályok ellen elkövetett közönséges vétségeket soroltam fel nem mennyiségi előfordulásaik, hanem típusaik szerint. Nehezebb az elemzés céljának megfelelő csoportokat találni, amikor a szóban forgó iratok többi nyelvhelyességi vétségét és egyéb stiláris helytelenségét vizsgáljuk. A stílus követelményei: a világosság, szabatoság és magyarság egyszerre több nyelvtani kategóriát is érintenek, ez pedig a csoportosítást nagyon megnehezíti.

A fogalmazók gondatlanságának egyik legfeltűnőbb jele a *helytelen szórend*. A következő két példában (mindkettő a Főv. Döntőbizottságtól) a módhatározót rossz helyre tették: „... másrészt pedig azért, mert *köztudomásúan* az oxigénhiány problémája az alperesi vállalatnál rendszeresen visszatérő jelenség.” Minthogy ebben a mondatban a *köztudomásúan* szó mutat rá az előző mondatához képest legtöbb újdonságot tartalmazó mondatrészre (*rendszeresen visszatérő*), helye az állítmány közelében volna: „... *köztudomásúan* rendszeresen visszatérő jelenség.” Hasonló hiba: „Nem *vitatottan* már korábban az alperes birtokában voltak.” A szórendi változtatás azonban még mindig nem old meg mindent. Helyesebb lett volna a túlságosan tömörítő módhatározók helyett mellékmondatos megoldást választani: „... mert *köztudomású, hogy*... stb.”, illetőleg: „... nem volt *vitás* azonban, *hogy*... stb.”

Teljesen hasonló jellegű hibák ugyanennek a döntőbizottságnak egy másik határozatából: „... alperes olyan termékek szállítására vállalkozott, amelyek *rendeltetésszerűen* szereléshez csak úgy voltak felhasználhatók [helye-

sen: szereléshez *rendeltetésszerűen*] ... Minthogy pedig nem *vitatottan* alperes 1958. év VI. 30-ára, a szállítási határidőre a termékeket kompletten [!] nem szállította le [helyesen: nem *vitatták*, nem *volt vitás*, *hogy* az alperes stb.] ... tehát a szállítmány *rendeltetésszerűen* annak hiányossága miatt felhasználható nem volt [helyesebb: annak hiányossága miatt *rendeltetésszerűen* felhasználható nem volt].” A következő mondat értelmetlenségét is — más egyebek mellett — főleg a helytelen szórend okozza: „Alperes kiegészítésül előadja, hogy a minta hiányára, illetve késői rendelkezésre bocsátásra alapított védekezését bizonyítékokkal alátámasztani nem tudja, de az a helyzet állott fent, hogy a Kőolajipari Tröszt mint felhasználó és mintakiadó diszponált abban a tekintetben, hogy adott időszakban felperes részére történjen-e gyártás, vagy pedig a Budapesti Kőolajipari Gépgyár.” Ebben a példában egyszerre több hibát is tanulmányozhatunk: nincs határozott névelő sem az *alperes* és a *felperes* szó előtt, sem az *adott időszakban* szerkezet előtt; a *késői rendelkezésre bocsátásra* [j-vel!] helyett nemcsak a nyelvhelyességi szabály, de még a jogi terminológia is ezt kívánna: „annak *késedelmes átadására*”; a mondatot a *tudja* szó után ponttal kétfelé kellett volna osztani, és a következő mondatot a terjedős *az a helyzet állott fent* [helyesen: *fenn*] helyett ilyen röviden is be lehetett volna vezetni: „tény az, hogy ... stb.”; a *történjen-e gyártás* helyett is írhatták volna azt, hogy *gyártsanak-e*; mindezek mellett azonban a megértést leginkább zavaró hiba az, hogy a két egymástól *vagy* kötőszóval elválasztott mondatrész közé egy mellékmondatot is ékeltek. Helyesen így kellett volna e közlés második felét fogalmazni: „Tény az, hogy a Kőolajipari Tröszt mint felhasználó és mintakiadó vagy pedig a Kőolajipari Gépgyár rendelkezett [nem diszponált!] abban a tekintetben, hogy az adott időszakban a felperes részére gyártsanak-e.”

4. Az utóbbi példával elérkeztünk a végeláthatatlan és végevárhatatlan hosszú mondatok problémájához. A döntőbizottsági határozatoknak különösen az indoklásukban olvasható mondatok nemcsak arról tanúskodnak, hogy a fogalmazó képtelen a gondolatok árával megküzdeni, hanem arról is, hogy ezt megelőzőleg a tényállást sem gondolta át kellőképpen. Nézzünk egy ilyen hosszú és zavaros mondatot: „A Db. [az] alperes ezen védekezését nem vehette figyelembe, mert megállapítást nyert az, hogy [a] felek eredetileg a felperes által szolgáltatott tervek alapján [egy] berendezés elkészítéséhez szükséges alkatrészek szállítására és azoknak felszerelésére vállalkozott, amely vállalkozást a felek módosították, melyszerint a szerelési feladatot [a] felperes más vállalatra bízta.” Ha a fogalmazó a tényállást és annak egyes mozzanatait magában tisztázta volna, akkor a *felek* alannyal egyeztetette volna az állítmányt (*vállalkozott*), és a *módosították* ígét sem tárgyasan ragozta volna, sőt az *amely* névmással bevezetett vonatkozó értelmű mellékmondatot (amely annyira nem vonatkozik semmire, hogy benne meg kellett nevezni a vonatkozás alapját) elkerülte volna úgy, hogy a tényállásnak megfelelően új mondatként új főmondatot kezdett volna; tehát a kifogásolt részek helyesen: „... hogy a felek ... azoknak felszerelésére vállalkoztak. Ezt a vállalkozást úgy módosították, hogy a szerelési feladatot a felperes más vállalatra bízta.” Hasonlóan zavaros és hosszú mondat a következő: „A Döntőbizottság a felperesi kár igény jogosságát illetőleg összecszerűségét külön nem vizsgálta, minthogy az alperes által fizetendő kötbér összege a kár kereset összegét meghaladja, és így az külön egyébként nem lenne meg-

ítélhető, minthogy kárként csak azt az összeget lehet megítélni, amely a kötbér összegét meghaladja.” Kár volt a fogalmazónak azzal küszködni, hogy a kárigényre vonatkozó rendeleti helyet mindenáron bele akarta építeni ebbe a mondatba — az olvasó kárára. Mennyivel egyszerűbb és rövidebb lett volna így: „A Döntőbizottság a felperesi kár igényjogosságának összegszerűségét nem vizsgálta, mert a felperes kárigényét a fennálló rendelkezések szerint csak a kötbér mértékében ismerheti el.” Van persze olyan hosszú mondat is ezekben a döntőbizottsági indokolásokban, amely nyelvhelyességi szempontból alig-alig kifogásolható, de bármilyen átgondolt is egy ilyen mondat szerkezete, valami értelemzavaró hiba legtöbbször mégis csak belecsúszik, mint ebbe is: „[Az] Alperes a védekezésébe azzal kérte vétlenségének megállapítását és [a] felperes kötbérigényének elutasítását, hogy az öntvények legyártásához szükséges mintákat a felperessel, valamint a Kőolajipari Gépgyárral közösen használja, így a közös használatból adódó nehézségek voltak egyrészt előidézői a késedelemnek, másrészt kihatással volt a szerződösszegésre az a körülmény, hogy az öntvények tisztításához és javításához szükséges oxigénnel nem rendelkezett.” Ha a fogalmazó pontokkal tagolta volna mondani-valóját, akkor talán nem fordult volna elő az alanyok váltogatása. Máskor meg közös állítmány esetén arról felejtkezik meg a fogalmazó, hogy ugyanazt az állítmányt nem lehet ismétlés nélkül és változatlanul minden következő mondatba beleírni, függetlenül attól, hogy tárgya határozott vagy határozatlan-e: „[A] III. r. alperes védekezésésként közölte, hogy megfelel a valóságnak az, hogy olyan berendezést átvett [vett át] a felperestől amelyhez a dobfenék nem szükséges, azonban nem mindegyik gépet, és csak bizonyos alkatrészeket amelyekre éppen szüksége volt.” A *mindegyik gépet* mellé már tárgyas ragozású ige szükséges, ezért sántít az összetétel. Ponttal tagolva és az állítmány megismétlésével elfogadható lett volna. A következő mondat viszont az össze nem tartozó, egymásból nem következő események erőszakos egybeszerkesztését példázza: „A fuvarokmány aláírása részéről megtörtént, címként ugyanis az ő rakodója volt megadva és így a MÁV a vagon nyilvánvalóan oda állította ki, még ezen a napon azonban a vagon és nyilvánvalóan a vagon rakományát [a] felperes Krasznai nevű dolgozója átvette.”

5. Itt említem meg azt a stiláris vétséget, amelyről mostanában már igen sok szó esett: a *terjengős kifejezéseket*. Ezeket a nyelv-művelő irodalom a hivatalos nyelvnek rója föl — helyesen (Prohászka János: Nyr. 80 : 185—93; Károly Sándor—Zsembery István: Nyr. 84 : 148—54; Szende Aladár: Nyr. 85 : 278 és Pusztai István: uo. 273). Valóban a peres ügyiratok mindegyike tele van az ilyenféle névszóra és ígére bontott cselekvés-megjelölésekkel: „A per tárgyat képező hídmérleg” (a Főv. Döntőbizottságtól); „A tárgyaláson megállapítást nyert az, hogy...” (uonnan); „... minimális kötbér *kerülhetne* csak *kiszabásra*” (uonnan); „... bizonyítást nyert, hogy [a] felperes a perbeli szállítmányt tartalmazó vagonnak a jelezett időpontban *birtokába jutott* és az is, hogy ez a vagon nem üresen, hanem a csőszállítmánnyal együtt *jutott birtokába*.” Az effajta példákból elég ennyi is, mert ezekből eleget sorol fel a négy idézett cikk és néhány más alapvető munka is (vö. Kovalovszky Miklós: Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. NyFKK. 179; uő.: Az ige kérdésköre. Deme László—Köves Béla szerk. Magyar nyelvhelyesség. 1957. 169; uo. bő irodalom). Találtam azonban néhány olyan terjengős kifejezést, amelyet az idézett dolgozatok nem mutat-

nak be: „Az összeütközés azért következett be...” (a Bp. Rfőkap. Közlrend. Oszt.-tól); ez ha túlságosan nem hibáztatható is, mégis jobb lenne így: „azért ütköztek össze”; „... a felperes a *kijavítást* csak késedelmesen *végezte el*” (a Főv. Döntőbizottságtól) helyesen: „a felperes a [mintát] csak késedelmesen *javította meg*”; „a késedelem azonban a felperes *mulasztására vezethető vissza*” (uonnan) helyesen: „a késedelem *oka* a felperes *mulasztása*.” Ezek a kifejezések néha menthetők és elfogadhatók, de nem akkor, ha ezek nem az értelmi árnyalatok pontosabb kifejezése miatt, hanem az egyszerű események szándékos összegabalyítása végett kerülnek a szövegbe. Márpedig ilyen szándék is van a következő példákban. Azt a tényt például, hogy az öntöde (alperes) az öntvényeket nem tisztította meg, a Fővárosi Döntőbizottság így fejezte ki: „... az öntvényeket nem tudta *tisztítási eljárás alá vonni*.” Az öntvénytisztítás nagyon nehéz, de egyszerű feladat, s nem hihető, hogy akad egyetlen tisztító munkás, aki a rábízott öntvényeket *tisztítási eljárás alá vonná* ahelyett, hogy *megtisztítaná*.

Némiképpen rokon a terjengős kifejezéssel a bírának az a szokása, hogy a rövidebben nem is, de érthetőbben, tehát a köznapai beszédhez közelebb állóan kifejezhető peres vagy jogi cselekedeteket valami jogi argóterminológiával írják körül. És mi az eredmény? Nyelvtani hiba is, mint például ebben: „A Db. aminőségi [így!] kötbér megállapítására, úgyszintén az adagszám beütésre kötelezésre irányuló keresetet elutasította” (a Főv. Döntőbizottságtól). Mennyivel érthetőbb lenne így: „A Db. a kötbér megállapítása és az adagszám beütésének elrendelése végett benyújtott keresetet elutasította.” Ugyanennek a jogi argónak egy másik megnyilatkozása: „Megjegyezte azonban [a felperes], hogy amennyiben a Db. a kifejtettek álláspontjával nem értene egyet...” (a Főv. Döntőbizottságtól). Természetes dolog, hogy a kifejtetteknek álláspontja nem lehet, de lehet a felperesnek kifejtett álláspontja, és ebben az esetben a döntőbizottság a fentiekben kifejtettekkel értene egyet. Ez a bonyolultságra való törekvés ilyen szinte már mulatságos nyilatkozathoz vezet: „Terhelt a baleset idején igen enyhe határán levő alkoholos befolyásoltság határán volt” (a Főv. Ügyészség közlekedési csoportjától). Nem csoda, ha ilyen példák láttán a Váci úti gyár jogásza is kerüli a köznapias kifejezést, amikor így mentegeti magát a vidéki járásbíróság előtt: „Népgazdasági érdekből költségcsökkentés címén a tárgyaláson megjelenni nem kívánunk.” Kissé túlzás talán ebben az esetben a népgazdaság érdekeit emlegetni, de az már valósággal meglepő, hogy ebben a nagyon is köznapias megfontoláson alapuló mentegetőzésben a *költségek kímélése miatt* helyett a *költségcsökkentés címén* szerkezetre bukkanunk. Mindezek ellenére találkozunk ugyanennek a jelenségnek a fordítottjával is: olyan kifejezésekkel, amelyeknek nincs közük a jogi műnyelvhez, noha éppen ilyet várnánk: „vele mint *szokásos* bűnözővel szemben kiszabott 1 évi börtön és 500 Ft pénzbüntetés nem eltúlzott” (a Főv. Bíróságtól). A *szokásos* helyett *megrögzött*-et kellett volna írni.

6. Végül még egy rendkívül gyakran előforduló hiba: az ügyetlen s z ó i s m é t e l g e t é s. Nem valami nagy fogalmazási készségről tett tanúbizonyságot az, aki a tényállást így vázolta: „Alperes képv. előadta, hogy a felperes által igényelt 1.800 q kézzel csévelt zsúpszalma szállítását *vállalja*, azonban a felperesi minőségi kikötéseket nemteljes [így!] egészében tudja *vállalni*, nevezetesen nem tudja *vállalni*, hogy... stb.” (a Főv. Döntőbizott-

ságtól). Még bántóbb ez egyetlen mondaton belül: „[A] Felperes a I. és II. tervnegyedévben is csak az első *negyedben* 16.950 m³-t a II. *negyedben* 17.735 m³ oxigént szállított el” (egy vállalati keresetből). Ugyanilyen ügyetlenkedés a kötőszóval: „... alperes ... közölte, *hogy* megfelel a valóságnak az, *hogy* ... stb.” (a Főv. Döntőbizottságtól).

7. Móra Mihály említett dolgozata a joggyakorlat nyelvének sajátosságait így foglalja össze: a hivatalos nyelv nem nélkülözheti a komolyságot, ünnepélyességet; nem kerülhető el, hogy ne forduljanak elő benne a szoros értelemben vett szakmai nyelv fordulatai; az ünnepélyesség azonban nem lehet keresett, és a szakmai terminológia alkalmazása nem veszélyeztetheti az érthetőséget (i. h. 279). Én ezeket a sajátosságokat vizsgálatom során, mint követelményeket tartottam szem előtt, de kiderült, hogy a mércém túl magasán állt. Az iratokban az ünnepélyességnek még nyomát sem leltem, annál többször bukkantam nehezen érthető, sőt érthetetlen szövegre. A megértés nehézségét azonban, mint példám bizonyítja, nem a be nem avatottak számára ismeretlen tartalmú szakmai kifejezések túltengése vagy az ünnepélyesség torzító keresettsége okozza (ez már bizonyos igényesség jele volna!), hanem a gondolatok nyelvi megformálásának igénytelensége. Az alsó fokú, a mindennapi élethez igen közel álló és csak kéziratokban (helyesebben gépiratokban) jelentkező joggyakorlat nyelvi vizsgálata után nem mondhatom azt, amit Károly Sándor és Zsembery István mond: „Hivatalos irataink stílusa helyes irányban fejlődik: egyre világosabb és magyarosabb lesz” (i. h. 154).

Példaanyagom arról tanúskodik, hogy joggyakorlatunknak ezen az igazán szerény és nyelvi kifejezőmódját tekintve jól elhatárolható területén ugyanazok a nyelvi helytelenségek tömegesedtek el — legalábbis azon a fokon, amelyet én vizsgáltam — mint amilyeneket két hivatalos lapunk nyelvi elemzése során feltártam (Nyr. 85 : 269—77). A nyelvi igénytelenség a hivatalos lapokban sokkal nehezebben kitapintható módon volt felismerhető, hiszen nyomtatásban megjelenő, tehát több kézen átmenő és ellenőrzött szövegekről volt szó. A peres ügyiratok igénytelen nyelvi kifejezőmódja azonban nagyon is érzékelhető formában jelentkezik, és még az elnéző bíráló is aligha találhat rá mentséget. Mi lehet ennek az oka? Részben talán az, amit a bírók emlegetnek: a gépirónóhiány és a munka mennyisége. Ez nyomós ok, de mindent nem magyaráz meg, mert igazságszolgáltatásunk magasabb fokán hasonló feltételek között lényegesen igényesebb nyelvi formában idézik a törvények szellemét és a jogalkotók akaratát a mindig egyedinek tetsző, tehát nehezen megítélhető ügyekben is (vö. például a Bírósági Határozatokat). Én másra gondolok: vannak még olyan elszigetelt területek, ahol a tömegekhez való közeledés nem zárja ki a gondatlan nyelvi kifejezést. Jogalkotásunk és törvénykezésünk a múlttól eltérően nem a kisebbség, hanem a többség érdekeit szolgálja. Ennek a tartalmi változásnak megvannak a maga formai következményei: jogszabályainkat a nyelvközösség minden tagja számára érthetően fogalmazták. Erre példaképpen új büntető törvénykönyvünket említem meg, amelyben a leghonyolultabb jogi kérdések is oly világosan vannak kifejtve, hogy még a laikus olvasó is eligazodik bennük. Ez a világosság és érthetőség pedig a nyelvi eszközök nagyon fegyelmezett felhasználásának az eredménye, és növeli a törvény tekintélyét. Súlyos félreértésnek minősül tehát az a nézet, amely a nyelvi fegyelem fellazításával akarja a tömegek-

hez való közeledés szándékát hangsúlyozni! A peres ügyiratoknak éppen tárgyuk és tartalmuk miatt világosaknak, könnyen érthetőeknek (főleg félre nem érthetőeknek) kell lenniük. Az érthetőség és a nyelvi fegyelmezettség (a nyelv szabályainak a szem előtt tartása) azonban elválaszthatatlanok. Nem biztosíthatja a megértést a laza, a nyelvi szabályokat semmibe vevő, szinte kezdetleges fogalmazás. Ez csak azt eredményezheti, hogy a peres felek nem igazodnak el az ítéletekben, s ez újabb perek forrása lehet. Nem indokolhatja a nyelvi lazaságot a tömegek rosszul értelmezett igénye sem. Igaz, nyelvünk szabályait a tömegek nyelvhasználatából vonatkoztatjuk el, de ez nem jelenti azt, hogy az itt-ott felbukkanó, nyelvünk szabályaival szemben álló jelenségeket is a szabály rangjára emeljük. E téren társadalmunk valódi igénye meghaladta azt a fokot, amelyet a vizsgált iratok nyelve tükröz.

Bizonyos, hogy joggyakorlatunknak minden ága, a most elemzett is, társadalmunk fejlődését kívánja elősegíteni. Ennek a szándéknak a kifejezése azonban csak a helyesen használt, szabályokkal fegyelmezett jogi szaknyelv, mintája pedig a művelt nemzeti nyelv lehet. Régi felismerés ez szakmán belül is. Tudjuk, hogy az igazságügyi tárca a bírósági határozatok helyes és igényes nyelvi megformálásának gyakorlati szükségességét felismerve, tanácsadó könyvet adott a törvénykező szervek kezébe (vö. Móra Mihály: i. h. 274). Ez helyes cselekedet volt, egyrészt azért, mert a minisztérium ezzel is hangsúlyozta azt a véleményét, hogy a határozatoknak nemcsak tartalmilag, hanem nyelvilag is igényeseknek kell lenniük, másrészt pedig azért, mert bizony a tényállásnak, az ítéletnek, az indokolásnak, a tárgyalási jegyzőkönyvnek a megfogalmazása a legjobb szakmai felkészültség mellett sem könnyű dolog, és ezt is alaposan meg kell tanulni. A hajdani táblabírák *stylus curialis*a sem velük született tulajdonság volt, hanem kemény munkával szerzett ismeret. Bizony sok fogalmazványt visszadobtak a joggyakornoknak, míg egyet elfogadtak. Manapság sem ártana, ha a határozatok felülvizsgálata alkalmával a tartalmi kifogások mellett a nyelvhelyességi hibákat is tapintatosan fölemlítenék.

Pusztai István

Bonyolító, bonyolít, bonyolítás

1. 1948—50 körül kezembe került a dolgozók tüzelőanyag-ellátását ismerető nyomtatvány. Meghökkenítő írás volt: nyíltan, minden teketória nélkül azt közölte, hogy a tüzelőakciót a TÜKER *bonyolítja*. Már találkoztam olyan intézménnyel, amely méltán viselhette volna a komplikációs iroda vagy magyarosabban a bonyolító hivatal nevet, de olyannal még nem, amely ezt nyers őszinteséggel be is vallotta.

A TÜKER azonban talán mégsem önbírálatnak szánta a közlést.

A Közgazdasági Értesítő 1950. évi (43. évfolyambeli) 22. számát lapozva arra kell gondolnunk, hogy a „*bonyolítás*” a gazdasági életben éppen nem valami kártevő művelet, hiszen a belkereskedelmi miniszter és a külkereskedelmi miniszter 309 817/1950. III/6. sz. körrendelete értelmében meghatározott feltételekkel még 15% bérpótlék is fizethető „...export, import ügyletkötők, *bonyolítók* és adminisztrátorok” részére.

Obláth Györgynek „A külkereskedelem technikája” (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1956.) című tankönyvéből meg is győződhetünk arról, hogy a külkereskedelem szervezetében a *bonyolítás* valóban jelentős

tevékenység: „... a *bonyolítás* egyik feladata... a belföldi szerv követelésének a kiegyenlítése” (60). „Kapcsolt üzlet *bonyolítása* csak akkor kezdődik meg, amikor mindkét fél... megfelelően biztosította azt, hogy a szállított árunak az ellenértékét meg fogja kapni” (63). A levelezési osztály, a belföldi csoport, a kalkulációs osztály stb. mellett kialakult a „központi *bonyolító csoport*” (428). Az áruosztályi *bonyolító*, a *bonyolító csoportvezető*, a *bonyolító diszponens* mind felelős munkakört tölt be az export- és importügyletekben (433 kk.).

Ha az 1960-ban kiadott budapesti telefonkönyvet felütjük néhány külkereskedelmi vállalat nevével, meggyőződhetünk arról, hogy a szóhasználatban az „elmélet és gyakorlat” nincs egymással ellentétben:

TERIMPEX: ... Vágómarha-, vágólóosztály *bonyolítók*; Növényi konzervosztály, *bonyolítók*.

MODEX: ... Deviza *bonyolítási osztály*. Ipari *bonyolító csoport*.

MOGÜRT: ... Alkatrészexport *bonyolító csoport*.

Pannónia Külkereskedelmi V.: ... *Bonyolító*.

TANNIMPEX: ... *Bonyolítási osztály*, osztályvezető; *Bonyolítók*.

Egy sokszorosított tanulmány címe: „Egy-egy viszonylatban *bonyolított* külkereskedelem gazdaságosságának mérése” (a Pénzügyi Nyomtatványellátó és Lapkiadó V. 95 915. számú nyomtatványa).

Még folytathatnánk a felsorolást: olvashatunk az áruforgalom *bonyolításának* jogáról (Buzás József—Radó László: A külkereskedelem szocialista monopóliuma. Budapest, Népszava, 1953.); arról is értesülünk, hogy a „nagy tömegben érkező ipari szállítmány *bonyolítása*” milyen hatalmas többletmunkát rótt a vállalatok dolgozóira (Külkereskedelem 1961. 11. sz. 22); megtudjuk, hogy a hengerelt áruk hány százalékát „*bonyolítjuk*” direkt exportban és mennyit egyéb módon (Külkereskedelem 1961. 10. sz. 4) stb.

A közgazdasági technikumok idegen nyelvi osztályai — s egyben a középfokú nyelvvizsgára készülő dolgozók — számára írt nyelvkönyvekben már polgárjogot is nyert a *bonyolító* főnév. Orosz neve: *inokorreszpondent*, francia értelmezése: *opérateur*, angol fordítása: *sales clerk* vagy *administrator*, német megfelelője pedig: *Geschäftsbearbeiter*. A nyelvkönyvírók eljárása érthető, annál is inkább, mert a magára hagyott, tájékozatlan tanulót a szótárak aligha igazítják útba. Így az állami nyelvvizsgán az egyszeri jelölt a foglalkozása után érdeklődő francia vizsgáztatónak így válaszolt: „Je suis embrouilleur”, ami magyarul ennyit jelent: „Bonyolító, gabalyító vagyok”.

A külkereskedelem határain túl is igyekszik megvetni lábát ez a sután használt ige. A Kossuth rádió 1961. április 14-i esti krónikájának riportere arról tájékoztatott bennünket, hogy az üzletvezető megkérte a rendőrtisztet, irányítsa az autókat a másik oldalra, mert így könnyebben lehet a forgalmat „*bonyolítani*”.

2. Van talán *bonyolít* szavunknak valami olyan értelme is, amely elkerülte figyelmünket, s valóban valamilyen hasznos tevékenységet jelent? Üssük fel az Értelmező Szótárt: „*bonyolít* ts ige -ott, -son, -ani 1. (*ritk.*) Kuszál, gabalyít, gubancol vmit... 2. (*átv.*) Bonyolultta, bonyodalmassá, szövevényessé tesz vmit, úgy egybekever, összezavar vmit, hogy csak nehezen v. alig lehet megoldani, tisztázni, rendezni v. kibontakozni belőle...”

Nem is kell nagy fejtörés ahhoz, hogy megtudjuk: a fentebb idézett példákban éppen nem *bonyolításról*, hanem *ellenkezőleg: lebonyolításról*, hanem

A *lebonyolít* > *bonyolít* változás esetében megfigyelhetjük a tárgyas ige tárgyatlanná válásának jelenségét is. Egy külkereskedelmi dolgozó tömören

így válaszolt a munkaköre iránt érdeklődő „mit csinálsz?” kérdésre: „*Bonyolítok*”. (Ismeretes az ellenkező irányú változás: az igekötők tárgyatlan igéket tárgyassá tehetnek.)

Nem is szorul bővebb magyarázatra, hogy ellenkezik az általános nyelvhasználattal, s éppen ezért nem szerencsés, sőt értelemzavaró is lehet a *lebonyolít* igéből az igekötő elhagyása.

Az igekötő nélküli alak esetleges védelmezői talán azzal érvelhetnek, hogy e szó „nyelvi tény”, hiszen a külkereskedelem immár szentesítette. Hivatkozhatnának — tévesen — a leíró nyelvtannak arra a megállapítására, hogy az igekötő használata általában fölösleges, ha az igekötős szó semmivel sem fejez ki többet, mint az igekötő nélküli forma. (A mai magyar nyelv rendszere. 1: 267). Talán fölösleges is rámutatnunk az érvelés helytelenségére. Az igaz ugyan, hogy az alapige s az igekötős változat azonos jelentésű, s ezért fölösleges az igekötő használata a *(ki)értésít*, *(be)biztosít*, *(le)jelentkezik*-féle szavakban. A *bonyolít* azonban éppen nem annyit jelent, mint *lebonyolít*, akárcsak *takarít* \neq *megtakarít*, *tüntet* \neq *kitüntet*, *eltüntet*; *gabalyít* \neq *kigabalyít*, *csíp* \neq *becsíp*, *rüg* \neq *berüg* s az összekötő főnév sem helyettesíthető az igekötő nélküli *kötő* alakkal. Mindezekben az esetekben az alapige értelmétől messze eltávolodik vagy éppenséggel el is szakad az igekötős kapcsolat jelentése. (Erre a kérdésre l. Kovalovszky Miklós: Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. NyFK. 184). Talán érzi ezt a visszásságot „A külkereskedelem technikája” című, fentebb idézett tankönyv szerzője is, mert itt-ott használja a *lebonyolít* alakot is (57, 63), bár jóval ritkábban, mint a „szentesített”, az igekötő nélküli változatot. A telefonkönyvbeli sok külkereskedelmi vállalat közül a FERUNION nem a *bonyolító*, hanem a *lebonyolító* csoport telefonszámát közli. A Külkereskedelem 5. évfolyamának 11. számából idézett cikk is szól arról, hogy a CHEMOLIMPEX mekkora forgalmat *bonyolít le* (25).

E példák arra utalnak, hogy nemcsak kíváncsok, hanem lehetséges is a külkereskedelem nyelvhasználatából száműzni a *bonyolítást* s áttérni az ügyletek *lebonyolítására*.
Vértes O. Augusztia

A magázás történetéhez

1. Kertész Manónak az udvarias magyar beszéd történetéről írt alapvető munkája (Szállok az úrnak. Hely és év nélkül [Bp., 1931. ?]) részletesen foglalkozik a magázás kialakulásával, a megszólító névmások és névmási értékű nyelvelemek nyelvi és stilisztikai problémáival (i. m. 102. kk.). A „Nyelvünk a reformkorban” című kötet (Bp., 1955.) szerzői közül Terestyéni Ferenc (i. m. 100—1), Tompa József (i. m. 343—4) és T. Lovas Rózsa (i. m. 457—65) behatóan tárgyalják azt a kérdést, amely a reformkorban részint a hivatalos, részint az irodalmi, illetőleg a társalgási nyelvvel kapcsolatban a megszólítás körébe tartozik. (Vö. még MMNyR. 1: 240—1.) — A kérdés XIX. századi történetéhez érdekes adalékot találunk annak a debreceni Kerekes Ferencnek egyik munkájában, akiről a „Nyelvünk a reformkorban” csak mint matematikusról emlékezik meg (vö. i. m. 296, 299, 301). Munkájának címe, amelyből idézni kívánom a magázásra vonatkozó részletet, „Értekezés és kitérések”, illetőleg hosszabb címe: „Értekezés a' kettős betűjű hangokról, és azoknak jegyeiről a' magyar nyelvben, sok nevezetes szószármaztatási észrevételekkel egybeszöve” (Debrecen, 1836.). (Kerekes Ferencről l. még Zsigmond Ferenc: A debreceni református kollégium története 1538(?)—1938. Debrecen, 1937. 159—60.)

2. Munkájának 279. lapján kezdődik a „II. kitérés. (a' 96-dik laphoz.) *Ezekről a' szókról* : magnus, majestas, dignus, dignitas, Magus, Maga, Kegyed, Ön, forma, kép, 's a' t.” — Etimológiai fejtegetéseit nem ismertetem. A könyv 285—7. lapjáról idézem a következőket:

„Bólts Horatius azt jövendőlte: *multa renascentur, quae jam cecidere vocabula*. Hátha ezt a' *Maga*, vagy a' többesben *Magok* titulaturat is vissza-helyeztetnők hajdani tisztességébe oly móddal, hogy élnénk vele a' tsínosabb társalkodásban közénséges [!] megszólításra, mint a' Németek a' *Sie*, vagy a' Franczok a' *Vous* szótskával. Valyon nem alkalmatosabbak lennének-e ezek ily végre akár az *Ön*, *Önök*, akár a' *Kegyed*, *Kegyetek* szótskáknál? Mert hogy egygy ilyen közénséges megszólító szótskára a' tsínosabb társalkodásban nagy szükségünk van, mivel ennek nem léte gyakran szorongat (zseniroz) bennünket a' beszédben, és a' társalkodást kedvetlenül gátolja, azt mindnyájan érezzük, és éppen azért köszönettel tartozunk újabb Íróink közzül azoknak, kik a' magyar nyelvet hazánkban az idegen német és francz nyelvek helyett a' tsínosabb társalkodás nyelvén felemelni iparkodván, ennek akadályait a' többek közt az által is igyekeztek elhárítani, hogy valamely tsínosabb társalkodási közénséges megszólító szótskának divatba hozását nyelvünkben szóval és példával ajánlották, 's távol légyen tőlem, hogy én ezért őket, vagy tsak az általok ajánlott sszókat is gántsolni akarjam. Hanem mivel látom, hogy — itt nálunk legalább, sőt egész vidékünkön is, — sem az *Ön*, sem a' *Kegyed* tsak nem akarnak keletbe indulni, azomban igen óhajtanám, hogy a' tsínosabb társalkodásban valamely közénséges megszólító szótskánk minél előbb divatba jőne: bátor valék kérdésbe tenni, vajon nem könnyebb lenne-e ezeket hozni divatba: *Maga*, *Magok*, mint ezeket: *Ön*, *Önök*, vagy: *Kegyed*, *Kegyetek*? — Egyébiránt nem lehet tagadni, hogy ez mind erőltetett, és legjobb lenne, úgy tartom, itt is a' természetet követnünk, 's azt, a' kihez beszédünket intézzük, akárki légyen is, így szólítanunk meg: *Te*, 's hozzá a' második személyben beszélnünk. De azt mondja talán valaki, hogy ez nekünk már lehetetlen, hogy mi ezen természeti [!] egygyűgyűségtől már visszatérhetetlenül eltávoztunk. Én ezt nem merném állítani; mert ha jóra termett egygyes személynek van annyi lelki ereje, — van pedig tudjuk, — hogy akármely rossz szokását is önmagának, miután annak helytelenségét általlátta, le tudja győzni, 's ellenkezővel tserélni fel: hát egygy egész nemzet, annyiival inkább egygy ily energiával telyes nemzet, mint a' magyar, nem birna hasonló lelki erővel? Én ezt állítani nemzetem gyalázásának tartanám. Nem kellene egyéb tsak — —”

A három vízszintes vonalkával jelzett elhallgatás után azt fejtegeti, hogy a tegezéshez még visszatérhetünk, mert még nem is hagytuk el egészen, s ezzel fejezi be: „Ki tarthatná hát megalatsonyításnak a' földi Nagyok közzül, ha ötet is úgy szólítanók meg kérésünkben, mint a' mennyei Felséget, kit mindenek felett tisztelünk és szeretünk?”

3. Az általános tegezéshez sem a XIX. században, sem a XX. században nem tértünk vissza. A felszabadulás után volt ugyan egy időszak, amikor szinte általános volt a tegeződés. Ez azonban aránylag hamar elmúlt. A megszólítás kérdése továbbra is kérdés maradt. A rádió és a napilapok is foglalkoztak vele az ötvenes évek végén, de olyan értékű megszólító névmásunk, mint a németben a *Sie* vagy a franciában és az oroszban a többes második személyű névmás, voltaképpen ma sincs.

Papp László

Robogj föl Láznak ifjú serege

(Egy Ady-vers elemzése)

Ady Új, tavaszi sereg-szemle című költeményének elemzésével a középiskolai irodalomtörténet-oktatásnak kívánunk segítségére lenni. Mindenekelőtt közöljük a vers szövegét, kötetben való első megjelenése alapján (A magunk szerelme. 1913. 106–7), betűhű másolatban.

Uj, tavaszi sereg-szemle

A Galilei-körnek küldöm

1. Robogj föl Láznak ifjú serege,
Villogj tekintet, világbíró kardunk,
Künn, a mezőkön harsog a Tavasz
S mi harcból harcba csapat-szemlét tartunk.
2. Mi szétáradtunk űzhetetlenül
S hol élet zeng, ott vívódva mi élünk,
Kis, romlott ország vén kadáverét
Fűti étellel a vér, a mi vérünk.
3. Száguldva jártunk s most megpihenünk,
Hol friss szívek, szomjas szemek fogadnak:
Vérbe vágyódunk, mink is vér vagyunk,
Piros kedvű, új ütemű lovaghad.
4. Kik voltunk tegnap ködrongy-fantomok,
Csatákat gyűrünk megemberesedve,
Tegnap még buták tréfája valánk
S ma vagy holnap már Isten legjobb kedve.
5. Futótűz volt a sárkány-paripánk,
Bevett vár minden óvhatatlan szándék,
Ölünkben szabad, új és romboló
Garmadával a megváltó ajándék.
6. Mise, tömjénfüst, dicső babonák
Dőlhetnek ránk már bús, keserű tűzbe,
Hálózva fűtjük mink az ereket
Új élet-műként, űzelve és űzve.

7. Szétesőrtetett a Láznak csapata
Betűt, vonalt, szint és hitet kiváltott,
Hályogot tépett a magyar szemem
S mink nézetjük most vele a világot.
8. S hiába: a vakság már nem magyar,
Nincs magyar glóbus és a magyar észnek
Meg kell tanulni a mi ütemünk
S nem magyar sors az ábrándos enyészet.
9. Átváltódik, kit lázunk megkerül,
Mélyül és tornyosul gondolat és álom,
Megrázkódik újat lesve a szív
S minden szokottság fojtogat, mint járom.
10. Így lettünk mi az új-látó szemek,
Új rezdülés és ünnep az idegben,
Hit, vágy, cél, csók mind-mind azóta más,
Mióta mi lüktetünk a szívekben.
11. Ki minket üldöz, szívét vágja ki,
Ki minket nem ért, önmagát gyalázza,
Mert ott vagyunk mi immár mindenütt:
Új a világ nálunk is már, hozsánna.
12. Tűz, vér, láz, újság, boldog változás,
Csupa teremtés lángol a szemekben,
Örök tavasz, örök forradalom
Óh, ékeskedjél, mindig ékesebben.
13. Robogj föl Láznak ifju serege,
Villogj tekintet, világbíró kardunk,
Künn, a mezőkön harsog a Tavasz,
Harsogó Tavasz, kísérd el a harcunk.

I. A költeményről általában

Ady Új, tavaszi sereg-szemle című verse a költő érett korszakának, forradalmi költészetének egyik legjellemzőbb s nagy hatású terméke. Kiválóan alkalmas arra, hogy vizsgáljuk rajta, miként ölt nyelvi alakot a költő mondani-
valója, hogyan hat tárgy, kor, helyzet, alkalom, közönség, az író eszmevilága, szándéka és a kifejező erőik feszültsége, hőfoka a vers felépítésére, a költői eszközök használatára. Az elemzés során utalok azokra az összefüggésekre is, amelyek az Új, tavaszi sereg-szemle nyelvi elemeit és sajátosságait Ady más verseihez és prózai írásaihoz kötik, bizonyítva életművének szerves össze-
függését, művészi egységét.

Az Új, tavaszi sereg-szemle azoknak a verseknek a sorozatába tartozik, amelyeket Ady a haladó magyar ifjúság harcoss, forradalmi szervezetének, az

1908 őszen megalakult Galilei Körnek március 15-i szabadságünnepeire írt: 1910: A márciusi Naphoz, 1911: A Tűz márciusa, 1912: Új, tavaszi sereg-szemle, 1913: Véres panorámák tavaszán, 1914: Piros gyász ünnepén.

1912 elején Ady egészsége és idegállapota a Léda-korszak utolsó válságában annyira leromlott, hogy február közepén bevonult a Városmajor szanatóriumba. Testi-lelki letörtségére jellemző, hogy két és fél hónapon át nem születik verse. Hogy milyen komolyan vette és mennyire kötelező erejűnek tekintette a Galilei Körrel kötött harci szövetségét, mutatja az, hogy ilyen hosszú szünet után, szanatóriumi kúrája közben nekik írja meg első költeményét. A beteg költő önbiztató erőfeszítésének azonban semmi nyoma nem érzik a költemény hatalmas, szárnyaló lendületén. Igaz, hogy — mint öccse írja — bámulatos gyorsan tudott erőre kapni, s egészségének megújulása egyszerre felfokozta életkedvét, alkotó energiáit is. A budai lankák tövében meghúzódó Városmajor szanatóriumában gyönyörködni végig Ady a tavasz kibontakozását, s az újjászülető természet és a megújuló szervezet friss, feszülő energiáit, lobogó életerejét, visszatért harci kedvét érezzük az Új, tavaszi sereg-szemle robogó soraiban, amelyeket fűtenek a súlyos válságokban háborgó magyar politikai élet indulatai is.

1905 után az 1912. évben lobban legmagasabbra ismét a magyar forradalmi elégtelenség lángja. A munkásság s a hozzá csatlakozott radikális polgárság és haladó értelmiség, valamint az ellenzéki pártok megújították harcukat a polgári demokratikus jogokért az egyre reakciósabb és erőszakosabb uralkodó körök ellen. 1912. március 4-én hatalmas tüntetést szerveztek Budapesten az „általános, egyenlő és titkos választójog” követelésére. A hatalmas megmozduláson részt vett az egyetemi diákság is, amelyet a Galilei Kör levélben szólított fel csatlakozásra. Ez a „seregszemlére” hívó szöveget adhatta az ötletet Adynak, hogy a Körnek ezt követő szokásos márciusi ünnepségére, még az iménti harcos hangulat hatása alatt, megírja az Új, tavaszi sereg-szemlét; kötetében is a Galilei Körnek „küldi”.

Hogy jobban éreztessük a kor izzó légkörét, s el tudjuk helyezni e forradalmasító költeményt Ady hasonló műveinek sorában, utalunk még arra, hogy az események tovább forrtak, a feszültség egyre jobban élesedett. Amikor május 21-én Tisza István lett a képviselőház elnöke, a munkásság sztrájkokkal és tüntetésekkel felelt az úri elnyomás gyűlölt megtettesítőjének, s május 23-án, a „véres csütörtök”-ön megtörténik a nagy forradalmi összecsapás. Hogy Ady milyen gyorsan és szenvedélyesen reagált az eseményekre, mutatja a Világ május 25-i számában megjelent Rengj csak, föld fojtott, lázadó dűhe.

Az alkalom ismeretében, amelyre a költemény íródott, és a Csaba új népe mellé állítva, világos, hogy Ady a Galilei Kör forradalmi ifjúságához szól.¹ Meglepő tehát Földessy véleménye: „Ez a vers Ady verseinek-költészetének szimbóluma” (Ady minden titkai 172). Ady valóban sokszor mondja gondolatait, eszméit, álmait s főként verseit katonáknak, hadseregnek, álom-hadaknak, álom-légióknak, amelyekkel harcát vívja igazáért. Az Új, tavaszi sereg-szemle határozott alkalmisága sem zárja ki a Földessy-féle értelmezés másodlagos lehetőségét, Ady verseiben ugyanis nem ritka, sőt jellemző az ilyen egybeolvadó kettősség: valóság és szimbólum, alkalmiság és a legszemélyesebb mondanivaló egybeforrása. Az Új, tavaszi sereg-szemle azonban világosan a

¹ Tanulmányom szedése közben jelent meg Miklós Róbert verselemzése (Magyar-tanítás 1962. 5. sz., 223), amely ugyanezt az értelmezést adja.

haladó, forradalmi magyar ifjúságról, tágabb értelemben pedig a haladás magyar zászlóvivőinek csapatáról szól, s csak harmadsorban, áttételesen vonatkoztathatjuk magára Adyra, illetve az ő harcos verseire.

Már maga a cím is érdekes, jellemző példa Ady stílusára és alkotásmódjára. Földessy hívta fel a figyelmet arra (Ady-tanulmányok 17, Ady minden titkai 267), hogy Ady verscímei, kevés kivétellel, következetesen háromtagúak. E sajátosság eredetét Földessy a szám-misztikában, a 3-as számnak tulajdonított különös jelentőségben kereste, illetve Ady hárombetűs családi nevével magyarázza. E sajátos, egyéni címadási móddal Ady mintegy ráüti verseire jellegzetes mesterjegyét.

Költeményünk háromtagú címének első szava az *új* melléknév. Nem tartozik Ady költői szókincsének legszembeötlőbb, leggyakoribb elemei közé (*bús, örök, ősz[i], szent, szűz ; álom, csók, hús, vágy, vér, tűz* stb.), de használatában különösen némely versben való zsúfolódása igen jellegzetes (pl. az *Új* versek előhangja, *Új vizeken járok, Fölszállott a páva, A nagyranőtt Krisztusok, Új, tavaszi sereg-szemle*). Jelképes, hogy az *Új* versek címében is ott van e szó, s nyilván nemcsak az újabb versek gyűjteményét akarta jelölni, hanem sajátos ellentéttel, fantáziátlanul álcázva, éppen verseinek újságát hirdeti.

Az *Új, tavaszi sereg-szemle* címének *új* jelzője sem csak a Galilei Kör előző márciusi ünnepéyeire, az időbeli ismétlődésére utal, hanem erős érzelmi többlettel a minőségileg újat is kifejezi, akárcsak az *Új* versek címének egymásba átjátszó, kétarcú jelentése.

Az *új* jelző után álló, elkülönítő vessző nemcsak az egymásra vonatkozó kapcsolat árnyalati torzításától tart vissza (nem egyszerűen egy *új tavasz* alkalmával történő seregszemléről van szó), hanem a tagolással nyomatékosan ki is emeli az *új* szót. Kettős jelzők esetében Adynál többnyire ilyen elkülönítést találunk (verscímei közül pl. *Új, virágos ifjúsággal, Szelíd, esti imádság, Szegény, árva rigóim, Nótázó, vén bakák, Kis, kék dereglye, Kis, falusi ház, Kis, karácsonyi ének, Elbocsátó, szép üzenet*).

Érdekes, hogy az eredeti kézíraton ez a cím áll: *Új, tavaszi sereg-számla*. Ady azonban megváltoztatta költeményének címét az előadást néhány napra követő első közlésben, talán mert szokatlannak, régiesnek érezte az eredeti változatot.

A *seregszemle* motívuma — ha nem is maga a kifejezés — konkrét értelemben másutt is előfordul Adynál (l. Az izgága Jézusok, Csillagos, vén csatalovak).

A költeményt egyetlen hatalmas lendülettel repítik végig a szenvedély egymás után robbanó rakéta-lépcsői, szinte észrevehetetlen váltásokkal. Szerkezeti tagolásról tehát alig beszélhetünk, legfeljebb két, egymásba nőző részt különböztethetünk meg: a harcos múltba való visszapillantást s a győzelmes harcok eredményeinek a jövőbe néző diadalmas számbavételét. Talán az egyetlen adys versszerkezeti jellegzetesség az első szakasznak a vers végén való megismétlése, a legutolsó sor módosításával.

Az egyes versszakok négy sora közül rendszerint mindegyik önálló, a szomszédos sorokhoz többnyire kötőszó nélkül kapcsolódó mondat. Lépcsőzetesen egymásra épülve, egy fokozatosan, szinte szabályos szökkenésekkel emelkedő építményt alkotnak, s egyre növekvő feszültségű gondolatort adnak. Ez a túlságos felaprózást kerülő, nagyobb nyelvi egységeket egymásra építő szerkezet illik a vers hatalmas lélegzetű lendületéhez, s csak ott vált lüktetőbbre a mondatok ritmusa, ahol a mondanivaló lázas torlódása diktálja.

II. A szakaszok részletes elemzése

1. A kezdő sorokban — Adyra jellemző módon — nagy erővel, szinte harsonás riadóként sűrítődik a vers lényege. A nyitó szakasz robbanó erejét növeli, hogy a két első sor élén felszólító igealakok állnak; az igék belső, tartalmi energiáját ez alakilag is még dinamikusabbá teszi.

Hogy a vers kikhez, illetőleg miről szól, azaz hogy a Galilei Kör ifjúsága vagy általában a századeleji szellemi forradalom élcsapata fölött tart-e szemlét a költő, vagy pedig Ady vers-mítosza fejeződik-e ki benne, arra választ kellene hogy adjon a vers élén, az első sorban álló (majd a vers végén, az utolsó szakaszban megismétlődő) megszólítás: *Láznak ifjú serege* (a VII. versszakban: *a Láznak csapata*), vagy közelebből: a *láz* szó itteni jelentése. A kifejezés azonban, sajnos, nem fordul elő másutt Adynál, bár a *láz* igen gyakori és kedvelt szava. Jelentésének határait azonban úgy kitágítja, tartalmát annyira szétoldja, hogy ezáltal egészen sejtelmessé, igazi „költői” szóvá teszi, amelybe többféle fogalmi tartalmat és hangulati árnyalatot is beleérthetünk, illetőleg beleérezhetünk. Általában valamilyen felfokozott lelkiállapotot jelent Adynál, ami lehet lelkesedés, vágy, szenvedély, az életerők lobogása, eksztázis, forradalmiság, valami különös nyugtalanság, ihlet. A *Láz* nagybetűs írása itt is Ady sajátos mitizálását mutatja.

A *láz* szó jelentésének és hangulatának ez a villódzó sokarcúsága nem teszi tehát egyértelművé az első sor riadójában felrobogtatott *Láznak ifjú serege* kifejezést és a vers vitatott alapeszméjét. Egyaránt gondolhatunk a forradalmi tűzre és az ihlet lobogására, amelyből a költő versei születnek. De ha melléje állítjuk más Galilei-versek kifejezéseit: *én ifjú testvéreim* (A Tűz márciusa. 1911), *én ifjú társaim, én ifjú feleim* (Véres panorámák tavaszán. 1913), *Levél ifjú társakhoz* (1914) és a *Szívemnek ifjú testvérei* megszólítást, amellyel Ady a Galilei Kör tagjai előtt 1913-ban elmondott beszédét kezdte, az *ifjú* jelző ismétlődő azonossága is megerősíti, és szinte kétségtelenné teszi, hogy az *Új, tavaszi sereg-szemle* is a Galilei Kör ifjúságához szól. A költemény és a beszéd alap gondolata közös, sok részletük párhuzamos. A beszéd befejezésében pedig Ady világosan kifejezi, hogy a galileistákat harcostársainak, a haladásért, az igazságért vívott forradalmi harc katonáinak tekinti: „Ifjú szívetek öreg testvére most fiatalon dobog, s azt akarja, hogy ne szakadjon el soha tőletek, a fiatalagságtól, az igazságtól, a forradalomtól” (Ady-Múzeum 2: 161; Tömöri Márta: Új vizeken járok 252).

A *Villogj tekintet, világbíró kardunk* sor nem azonosítás, hanem fokozó felsorolás. A *világbíró* melléknév egyébként Nagy Sándornak a régi szép-történetiákból ismert jelzője; valószínűbb azonban, hogy Ady képzelete a szót inkább Attilához kapcsolta, Isten kardjának mondáját idézve.

Figyelemre méltó, hogy a 4. sor végén a címbeli *sereg-szemle* már *csapat-szemle* változatban ismétlődik meg, mint ahogy váltakozik a költeményben a *sereg*, (lovag)had és *csapat* szó is.

A 4. sor *mi* többes-névmása alapján ezt mondja Földessy a nyitó szakaszcsoportról s lényegében magáról a versről: „A *mi*: plurális majesztétikus; a költőfejedelem Ady tart itt szemlét a vers-seregén, amely »szétáradt üzheterlenül« a »kis, romlott országban«...” A vers „nem vonatkoztatható másokra, mondjuk a forradalmárok seregére” (Ady minden titkai 172).

2. A második szakaszt kezdő *mi* névmás látszólag szintén Földessyt igazolja. De akkor valami ellentét van az első versszak utolsó sorának *mi*-je és a

második szakasz élén álló *mi* névmás közt. Ha a költő tart szemlét versserege fölött, akkor nem logikus, hogy a következő sorban már azonosul velük, közéjük olvad, nevükben szól. Ez az azonosulás nyilván már az első versszakban is megvan. Ady nem kívülről és fentről, mintegy vezéri dombról „szemléli” tehát a sereget, hanem ő maga is ott van, ott érzi, látja magát köztük. A „csapat-szemlét tartunk” tehát nem a költő-fejedelem vezéri parancsa, hanem a szemlét tartó vezérnek és a szemlén részt vevő harcosoknak egybeolvadó, azonosuló szava. Ez ismét a mi magyarázatunkat erősíti, bár a vers mondanivalójába és felépítésébe folyamatosan belejátszik az Adyra oly jellegzetes önkítágot, a külső világgal való azonosulás.

Szétáradtunk üzhetetlenül : a *szétárad* ige nagy tömegnek hatalmas, lendületes erővel történő gyors kiterjedését fejezi ki, s ezt erősíti a tömörített *üzhetetlenül* határozó, amely jelentheti azt, hogy 1. el-, szét- vagy visszakérgethetetlenül, el- vagy visszaüzhetetlenül, feltartóztathatatlanul (1. „És láng-folyó, szent láng-folyó Minden utca, ha mi elöntjük.” A Hadak útja) vagy 2. egy másik értelmezési lehetőség szerint: olyan gyorsan, hogy hiába üldöznek bennünket, a nyomunkba sem érnek: utolérhetetlenül. Az *üz* ige Adynak egyik gyakori, kedvelt szava.

Szóhasználatának néhány példája azt mutatja, hogy az *üzhetetlenül* szónak második értelmezése a valószínűbb: „Szállunk a Nyárból, *üzve* szállunk” (Héja-nász az avaron); „Nyelvelnek, hajtnak, *üznek* S neki hajtanak önvesszükre Mindig új hitnek, dálnak, tűznek” (A muszáj Herkules); „Mindenki új fészket kutat Vihar-*üzte* madarak módján” (Követelem a Holnapot); „Éjszakás, gonosz, részeg balsors *Üz*, kerget minket” (A vörös Nap); „S végbe hanyatlik, kit annyian *üztek*, De élethittel én, üldözött haló” (A Tűz márciusa); „Akit annyian *üztek*, téptek” (A Halál pitvarában); „Szamár *üzőimre* nem nézek” (Áldozás piros kedvvel). Ezt erősíti a vers két más helye is: „Száguldva jártunk” (3. sz.), „Ki minket üldöz, szívét vágja ki” (11. sz.).

Az egymást kiegészítő ellentéteket összevonó, sűrítő, sajátosan vibráló kifejezőmód, a gondolati összefüggéseket eltüntető, majd elővarázsoló szó-bűvészet Ady költői nyelvének egyik jellemzője. Éppen ez volt a kortársak meghökkenésének egyik oka, s ez nehezíti meg vagy teszi vitássá ma is sok versének világos, egyértelmű elemzését. Többen apai örökségnek mondják Ady költői nyelvének e sajátosságát: Ady Lőrincnek volt ilyen talányos, lóugrás-szerű, bujkáló célzásokkal teli beszédmódja (1. Emlékezések Ady Endréről 1: 114, 118, 121, 125, 146, 213).

Ellentétet érezhet az olvasó az 1. sor rohanó, ellenállhatatlan lendülete és a 2. sor látszólagos megtorpanása közt, a *vívódva* határozói igenév miatt. A *vívódik* (valamivel) ige ugyanis mai szóhasználatunkban valamely kellemetlen, terhes, kínos dologgal való küszködést, keserves bajlódást, gyötrődést, kínlódást jelent. A *vívódik* ige tehát félig-meddig visszaható jellegűvé vált. A *-d*, illetőleg *-ódik*, *-ódik* visszaható képző azonban eredetileg gyakorító lehetett. Ezt ma is érezni például a *húzódik* (valamitől), *játszódik* (valahol valami), *rágódik* (valamin), *vágyódik* (valami után), *készülódik* igékben. Czuczor—Fogarasi szótára azonban még így értelmezi a *vívódik* igét: 'küzdve, birkózva erőlködik, ellenkedik, tusakodik'; *vívódás* : 'küszködés, birkózás' (6: 1126). A versben tehát a *vívódva* értelme: küzdve, harcolva, viaskodva.

Ez is példája annak, hogy Ady mennyire érzi a szavak lelkét, hogyan ismeri régibb, eredeti jelentésüket, s ha kifejezőnek látja, felhasználja.

A szakasz második felében az előző élet-motívumból sarjadva és hozzá kapcsolódva, egy új, eléggé paradox kép: a holttestnek vérrel való táplálása. Adynak egyik sajátos önszemléleti módja az „élő halottság”, amely több költeményének magvát teszi (A Halál rokona; Sírni, sírni, sírni), s mint fel-felbukkanó jellegzetes motívum, végigvonul egész költészetén. Ezt vetíti ki az országra is, amelynek sorsát csüggedt-keserű óráiban veszendőnek, reménytelennek látta, s bár pusztulását jósolta, rettegett jövőjéért.

A magyar irodalmi nyelvben is szokatlan *kadáver* szót iskolai latin emlékei nyomán vagy francia hatásra használja Ady; talán a túlságosan konkrét *holttest*, a hivatalos vagy durva, de ide nem illő *hulla* és a monoton, dallamtalan (*holt*)*tetem* helyett akart egy ritka, idegen, kevésbé ismert, tehát sejtetőbb, „költőibb” szót alkalmazni, amely hangzásában is színesebb, változatosabb. Ady egyébként sem idegenkedik a stíluselemek vegyítésétől, az idegen szóktól és az irodalom alatti nyelvrétegek szavainak felhasználásától (pl. *muszáj*, *frász*), ha ezt érzi igazán kifejezőnek.

3. A harmadik versszak mintegy az elsőt folytatja közvetlenül. A hasonlóképpen dinamikus ígés kezdet fellendíti a sort, de második fele már a nyugalom ellentétes képét adja. A *friss szívek*, *szomjas szemek* adys kapcsolatai a vers ünnepi alkalmára, a Galilei Kör ifjúságának ünnepi gyülekezetére utalnak. Elütő, diszparát képzetek és fogalmak meglepő összekapcsolására Adynál sok példát találunk. Pl. *fehér csönd* ; *piros dal* ; *piros hang* ; *piros nevek* ; *barna cikkázása* a halál-villámoknak; *fekete hold* ; *tréfás gyilkosok*; *úri tatárok* ; *víg halott* ; *nótás nyögések* ; *süket nóta* stb.

A „*Vérbe vágyódunk, mink is vér vagyunk*” sor a közösséggel, a néppel való azonosulás kitáguló életvágya mellett mintha a feltörő nemiségnek, a testi egyesülésnek ösztönös vágyát is beleolvasztaná a képbe. Ezt látszik megerősíteni az utolsó sor is: „*Piros kedvű, új ütemű lovaghad*”. A *piros* Adynak egyik legkedveltebb „életes” jelzője.

4. A vers értelmezésében központi fontosságú *sereg* fogalmára vonatkozó s az imént is megerősített feltevésünket lerontani s ellenkezőre váltani látszik a negyedik versszak.

Igen érdekes és kifejező itt a *ködrongy-fantomok* összetétel: a képzelet-szülte alak, ábránd- vagy rémkép maga is csak ködfoszlányokból áll, s ez még inkább fokozza körvonaltalanságát, elmosottságát. A *ködrongy-fantomok*-ról Földessy azt mondja, hogy gondolatokat, eszméket, verseket szimbolizálnak (Ady minden titkai 172). Ez valóban lehetséges, bár a *fantom* mégis inkább személyt vagy legalábbis képzelt emberalakot idéz; Ady első híres-hírhedt versének, Az én menyasszonyomnak első címe is: Fantom.

Földessy azonban túloz, amikor azt írja, hogy a *ködrongy-fantom* már csak azért sem jelenthet személyt, hanem csak verset, mert „személyekről-emberekről suta dolog volna azt mondani, ilyen kontextusban, hogy »megemberesedtek» (i. m. 172). Az ígét azonban nem közkeletű jelentésében kell vennünk, hanem abban az ősbib, eredetibb értelmében, amelyet Ady megérez és fölelevenít benne. A gyermek, az ifjú valóban *megemberesedik*, emberré, felnőtté fejlődik. A fantom képzeletbeli alakja pedig ködképből valóságos, élő emberré lesz, megelevenedik a versben. Ady nyilván ezt akarja kifejezni.

A *csatákat gyűrünk* : adys összevonás: csatákban legyűrjük, legyőzzük, leteperjük az ellenséget.

Tegnap még buták tréfája valánk : ezzel a sorral Ady a verseit fogadó csúfondáros felháborodásra és az élclapok paródiáira látszik célozni. Tudatának előterében valószínűleg ez a személyes keserűség élt, de versének kettős-gyökerűsége mellett is az elsődleges értelmezésre kell gondolnunk: nemcsak Ady költészetét gúnyolták és támadták, hanem azt a sereget is, amelyhez és amelyről a seregszemlében szól: a haladás híveit és harcosait, az eszmét, amelynek megvalósítása meghozza az élet és a világ emberi rendjének boldog tökéletességét, amelyet Isten is csak legjobb kedvében gondolhatna ki. Ady költői szókincsében — minden vallási-teológiai képzettől függetlenül, a maga sajátos szemléleti tartalmával gazdagítva — az *isten* szó és származékai fejeznek ki valami emberfölötti felsőfokot.

5. Az ötödik versszak szokatlan képtársítással kezdődik: a feltartóztat-hatatlan gyorsasággal terjedő *futótűz* és a félelmetes, *tűzokádó*, szárnyas csodalény, a *sárkány-paripa* merész, azonosító kapcsolata az ellenállhatatlan erő és a száguldó gyorsaság rendkívülivé fokozott jelképe. A tűz képzettartalma ott van mindkét jelképes fogalomban, és ez párhuzamként idézi fel A Hadak útja című vers sorait: „Máma Tűz-ország Magyarország, Fagyott testét a láng befutja.” „És láng-folyó, szent láng-folyó Minden utca, ha mi elöntjük.”

Ezt a diadalmas harci száguldást fejezi ki a 2. sor is: „Bevett vár minden óvhatatlan szándék”, azaz a győzelmes erőnek meghódol mindenki, aki nem eléggé erős vagy előrelátó, hogy elbástyázza magát szilárd elveinek áttörhetetlen fala mögé, s így védekezve ellenálljon az új eszmék hódító rohamának.

A 3–4. sor is kettős értelmű: valóban ajándékot hoznak a Láz ifjú lovagjai a megváltást váró magyar világnak, még ha romboló hatása van is eszményeiknek: rombolni kell a múltat, hogy helyébe felépülhessen az új, szabad Magyarország. Vö.: „Ölés s tisztítás vágya gyúlt itt” (Rohanunk a forradalomba); „És égetünk mindent, mi régi, poshadt” (Véres panorámák tavaszán). Az *öl* 'ágyék' Adynál a termékeny nemiségnek, a sokasodásnak, az élet újrateremtő folytonosságának jelképes szava. A megváltó ajándék talán nemcsak a világot átalakító új eszmék garmadája, hanem a jövő nemzedék is, amely majd az eszmék lovagjainak öléből fakad.

6. Ady szerint a haladásnak két legfőbb szövetkezett ellensége a feudális nagybirtokosság s a hatalmát és befolyását védő papság, elsősorban a katolikus felső klérus. E két rend gyakran kerül egymás mellé Ady verseinek gyűlölet-tüzében is. Érdekes azonban, hogy az Új, tavaszi sereg-szemlében csak az egyház felé sújt Ady szava, bizonyára azért, mert e harcos riadója elsősorban a szellem frontján hívja csatasorba fegyvertársait, s tudja, hogy a világosság diadala megrokkasztja a klerikalizmus ősi szövetségésének, a feudalizmusnak a hatalmát is.

A 6. szakasz első szavai (*mise, tömjénfüst, dicső babonák*) az értelem-ellenes misztikumot jelképezik. A három főnév közül csak az utolsó kap jelzőt: *dicső babonák*. A *dicső* melléknév itt természetesen gúnyos, megvető értelmű, akárcsak Ady másik versében: „Ejh, jó urak, *dicső* urak, Ilyen gyávák a Góliátok?” (A Hadak útja). A gúny a levitézlett nagyságnak, a megkopott tekintélynek szól.

Figyelemre méltó a háromtagú felsorolás fokozó sorrendje, amely a tárgyilagos *mise* szótól a képzeletmozdítóan sejtelmes *tömjénfüst* jelképen át halad a lényegre mutató, összefoglaló *babonák*-ig. Hogy épp ez utóbbi kap gúnyos

kiemelő jelzöt, még jobban növeli súlyát. Az így egymásra halmozott három alany mintha csak azért emelkednék egyre magasabbra, hogy annál nagyobb lendületet kapjon a második sor élén szemléleti képzettársításként kapcsolódó állítmány: a *dől* ige, amelyet Ady egyébként is szívesen használ, talán rövidsége és kifejező volta miatt.

A következő versszakokban a múltból a jövő felé fordul a költő tekintete és száguldó képzelete.

Ha egyáltalán beszélhetünk az egyetlen lendületű költeménynek valamely tagoltabb szerkezeti felépítéséről, közép- és fordulópontját valahol itt kell keresnünk. A 13 szakaszos versnek közepe a hetedik, illetve — ha az első és az utolsó versszak azonos motívumú alap- és zárókövét nem számítjuk — a hatodik versszak. Itt fordul a „seregszemle” számvetése a múltból a jelen képen át a jövő felé. Az addigi 13 jelen idejű igealak mellett 8 múlt idejű áll. A nyolcadik szakasztól kezdve csak jelen idejű alakokat találunk (16-ot), gyakran jövő értékben. Illetve van egy visszapillantó, múlt igealak is: *lettünk*, de az is a *lesz* ige alakja, tehát előre mutató változást fejez ki.

Magyarázatot kíván az első és a második sor értelmi kapcsolata, pontosabban: a hármas alanyra vonatkoztatott „dőlhetnek ránk már bús, keserű tűzbe” állítmányi kifejezés. Bizonyára a *tömjénfűst* szó a képzeletindító, a képalkotás forrása: ez vonzza ide a *tűz*-et, amely talán nemcsak a füstölő parázsló szene, hanem az inkvizíció máglyáinak lángja, Dózsa tüzes trónjának izzása is. Ezt sejteti a *tűz* szokatlan jelzője: *keserű*. A költői nyelvben gyakori s Adyra is jellemző asszociatív érzetkapcsolaton alapuló úgynevezett komplikációs jelentésváltozásnak egyik esete ez (példáira a 3. versszakkal kapcsolatban már utaltunk). Itt az ízérzetet jelölő *keserű* melléknevet a *tűz*-höz kapcsolja a költő, a rá jellemző kihagyásos, lóugrásszerű asszociációval, a *keserű szag, kesernyész füst* mintájára. Talán az inkvizíció máglyáinak fojtó füstjére, az égő hús keserű szagára akar ezzel emlékeztetni. A kép értelme tehát ez lehet: a középkori szellem maradványai, ha még itt tornyosodnak is fölöttünk nyomasztón, tűzbe omlanak, s elhamvadnak önnön lángjukban.

Megokolásként visszatér más változatban a 2. versszak képe: a győzelmes változás annak a vérátömlesztésnek köszönhető, amellyel Adyék forradalmi nemzedéke felfrissítette, új életre fűtötte az elaggott, halódó magyarságot. Érdekes megfigyelni a fokozatos megszemélyesítő azonosulást: 2. sz.: „Kis, romlott ország vén kadáverét Fűti étellel a vér, a mi vérünk”. 6. sz.: „Hálózva fűtjük *mink* az ereket.” A képet különösen szemléletessé teszi a *hálózva* határozó.

Az „új élet-mű” a vérkeringés mechanizmusára utal, újnak ható, mégis régi, nyelvújítási szóval (*életmű* : organum, szerv). Hogy Ady szóhasználatának volt-e valami forrása, vagy hogy ösztönösen alkotta újra e már akkor is elavult egykori műszót, nem tudhatjuk. Mindenesetre kifejezőnek érezte, s a versben valóban nem hat idegenül ódonnak. (E felvillanó anatómiai-biológiai szemlélet költőivé teljesedett formában bontakozik ki József Attila Ódájában.)

Az *üzelve és üzve* passzív—aktív határozópárja is némi megvilágítást kíván. Mint a 2. versszaknál láttuk, az *üz* ige Ady egyik kedvelt szava. A kettős passzív—aktív szemlélet többször felbukkan másutt is: „*Ejteni*, üzni, futni, *esni*” (Fájdalmas, bús kitérő); „*Hivőn s hitetőn* borulok le Előtted” (Hűség aranyos kora); „*Két búsítottak, búsítók*” (Összebuvó félelem órái); stb. Magával az *üz* igével is találkozunk ilyen szerkezetben: „Szaladsz *üzőn s üzten*” (Kétkedő, magyar lelkem); „*Üzve* és, hajh, már nem *üzve*” (A mosti március).

A kettős igealak tehát nyilván a harcokra utal, amelyeket elleneikkel vívtak, váltakozó szerencsével: *űzette* és *űzve*. De az *űzette* határozói igenévének nemcsak szenvedő, hanem műveltető értelme is lehet, s így talán egy másik magyarázat lehetősége is ott rejlik az utolsó két sor összefüggésében: az, hogy a forradalmi tett vágya hajtja őket, s e harcos szenvedély láza másokra átragadva sarkallja, űzi őket is.

Az *űzette* és *űzve* töismélteléses kifejezés a figura etymologica tágabb értelemben vett esetének tekinthető, mint a 12. szakasz „Óh, ékeskedjél, mindig ékesebben” sora is. Ady gyakran, eredeti nyelvi fantáziával, néha szecessziósan halmozott formában, szinte szójátékosan alkalmazza ezt a stilisztikai alakzatot. Pl. „*Csalatni, csalódní, előre*” (A rabbiság sorsa); „*Fájnak az Életnek fájásai, fájnak. . .*” (Hát imígyen sírok); „*Hiszek hitetlenül Istenben*” (cím); „*Céljainkat elcélolták, Életünket már elélték*” (A fajok cirkuszában); „*Kisértetet, kísérendőbet, Soha, sohase látott*” (Az új Kisértet); „*Enyémtelenül enyém lenne*” (Nőkergető, fényes hazugság); „*Hulltommal hullni : ez a szolga dolga*” (Hunn, új legenda); „*Ime, itt egy gyermekes amazon, Ki vár, várós, várják s nem várhat várva*” (Margita élni akar); stb.

7. Az előző versszakok csapongó képeiben meglehetősen elvont szimbólummá oldódott a „Láznak ifjú serege”, s itt most ismét nevet ölt: „a Láznak csapata”. Az első szakaszok erőteljes, lendületes kísérő állítmányaival szemben (*robog, szétárad, száguldón jár*) kissé furcsa itt a *szétcsörtetett* ige, főként ha melléje állítjuk az Emlékezés egy nyár-éjszakára keserű-gúnyos sorait: „*Csörtettek bátran a senkik És meglapult az igaz ember*”. A versszakunk élén álló *szétcsörtetett* ige azonban nem hord magában semmi rosszálló árnyalatot, hanem hangutánzó jellegével a magyar ugar bozótjába betörő, lendületes erővel szerteáradó s akadályt, ellenállást legázoló sereg rohamának zajos mozgalmasságát idézi fel (l. az Értelmező Szótár *csörtet* címszavát).

A *bozót, sűrűség, vadon, ugar* szavak nem fordulnak elő ugyan e költeményben, de Földessy is utal rá (Ady minden titkai 63), hogy a *bozót* vagy képzete, ha nincs is megnevezve, Ady sok versében feltűnik mint az elvadultság, az úttalan reménytelenség vagy a bűjtató menedék szimbóluma. E föltevést megerősíti a Csaba új népe című költemény, amelynek gondolatmenete párhuzamos az Új, tavaszi sereg-szemlével, s kifejezésekben, képekben sok köztük a hasonlóság. Előfordul benne a *csörtet* ige is, ugyanabban a fogalmi kapcsolatban, mint az Új, tavaszi sereg-szemle 7. szakának elején, az új eszmék, az új irodalom és művészet harcosainak táborba sereggléséről szólva: „És egymásfelé már *csörtettünk*, Mint rég eljegyzett cimborák.”

A második sor négytagú felsorolása az Adyra jellemző módon egy-egy szavas utalással jelzi, milyen célok felé törtek, s milyen eredményeket vívtak ki: új irodalmat (*betű*) teremtetek, új képzőművészetet (*vonalt, szín*) hoztak létre, s új eszméket (*hit*) ültettek az agyakba és a szívekbe.

A *vonalt . . . kiváltott* kapcsolatot Makay Gusztáv (Édes hazám . . . 23–4) úgy magyarázza, hogy az írók, művészek mellett a *mérnökök* is ott vannak a forradalmi erjedés szószólói közt. Ady nem volt ilyen gyakorlatias szemléletű. A *vonalt* is nyilván a képzőművészeket jelképezi.

A harmadik sor az előző részletezést mintegy összefoglalva, erőteljes és szemléletes képpel zárja le a változások sorát: ők adták vissza a látást a magyar szemeknek. A *hályogot tép* kifejezés a maga szinte brutális nyersségében e művelet primitív módját idézi, s Mikszáth „hályogkovács”-a mellett emléke-

zetünkbe hívja Apáczai Csere János kolozsvári tanári székfoglalójának felkiáltását: „Ideje felébredned te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép!”

A negyedik sor a győzelem büszke önérzetét harsogja a keményen záruló, felkiáltó hangsúlyú kijelentő mondatban, amelynek végéről szinte hiányzik a felkiáltójel. A *nézetjük* igealak műveltető jellege kettős tartalmat is éreztet: nemcsak azt, hogy ismét látóvá tették a magyart, hanem hogy meg is tanítják úgy látni a világot, ahogy kell. Érdekes — a 3. és a 6. szakaszhoz hasonlóan — a *mink* népies személynévmási alak használata, talán ritmikai vagy hangzásbeli okokból.

8. Az eredmények, a győzelmi sikerek büszke summálása kezdődik, a múltba visszatekintő összehasonlítással, az előző szakasz utolsó két sorához kapcsolódva: ismét látóvá lettek a hályogtól megtisztult magyar szemek. Ezért a *S hiába* kezdetű fordulat (az utána álló kettőspont Adynak gyakran használt kiemelő, tömörítő írásjele), s a negatív, tagadva-összehasonlító felsorolás. A német csúfondároskodás szülte és szállóigévé híresedett *magyar glóbus* a szűk látókörű magyar sovinizmus, az *extra Hungariam non est vita* szemlélet gúnyos jelképe Adynál is.

Az utolsó sor a herderi jóslat nyomán fakadt tragikus magyar sorsszemlélet cáfolata. Berzsenyi és Kölcsey nemzethalál-látomása és e sorsszabta pusztulásba való fatalista belenyugvás csak egy reménytelen, csüggedt korszak rémképe. Azóta megmutattuk, hogy „érdemesek vagyunk életre s jövőre” (A márciusi Naphoz). A kimondatlanul is a Berzsenyire és Kölcseyre való utalást erősíti a romantikus, jellegzetesen nyelvújításkori kifejezés, az „ábrándos enyészet”.

9. A nyolcadik versszak általános megállapításai után részletekre bomlik a változás képeinek sora, mint amikor távlati felvételek után premier planokat mutat a film, egyénítve, közelről.

A *láz*, a forradalmas hitű újító szenvedély jelképes szava is előbukkan ismét. A hozzá kapcsolódó két ige sajátosan adys, ezért némi magyarázatot kíván, mert egyiket sem köznyelvi jelentésben használja a költő. A tájnyelvi *átváltódik* az *átvált* = 'kicserél, fölcserél' ige visszaható alakja, s lényegében azonos a -z képzős *átváltozik* visszaható igével, amelynek jelentése: 'mássá változik, nagyon megváltozik, átalakul'. Az *átváltozik* ige még érezteti az alany bizonyos aktivitását, cselekvő jellegét, az *átváltódik* azonban tiszta szenvedő-visszaható alak, amely csak egy külső hatás eredményét fejezi ki, s épp ez illik Ady mondanivalójának szándékához.

Az *átváltódik* ige tehát kifejezi azoknak a lelkeknek mintegy kicserélődését és irányváltozását, akiket a „láz megkerül”. Ez az ige értelmezhető úgy is, hogy az új világért harcolók szenvedélye mint valami forró, kavargó örvény körülöleli, és magával sodorja az embereket, de figyelembe kell vennünk, hogy régi jelentése: 'megtérít; hatalmába kerít, ejt; úr lesz rajta; megkörnyékeztet, megkísért'. Adynak a régi nyelvhez való vonzódását, stílári lehetőségeinek felhasználása iránti erős érzékét ismerve, feltehetjük, hogy az utóbbi magyarázat a helyénvaló, és csodáljuk a költő tájékozottságát vagy ösztönét, amelyel megtalálja a népnyelvben és a régiségben a mondanivalója árnyalatához legjobban illő szavakat, s kiválasztva, beépíti őket versébe.

A második sor két igei állítmánya nem mind a két főnévi alanyra vonatkozik, hanem külön-külön kapcsolódnak hozzájuk: 1. *mélyül a gondolat* és

2. *tornyosul az álom*. Az elsőt a *mély gondolat*, a *gondolat mélysége* szókapcsolatok sugallják, a *tornyosuló álom* képe pedig a magasba törő vágys, ábrándok jelképe.

A *szokottság* Ady szava; kedvelt képzője a *-ság, -ség*: tulajdonság-főneveket alkot vele, újszerű, egyéni módon. Ilyen pl.: *balság, célság, halkság, hóság, óság, untság* stb.

10. A győzelmes harcok eredményét összegezö három előző versszak után a költő ismét a „seregszemlét” folytatja, azonosulva a diadalmas sereggel, de az „átváltódott”, új lelkü hívek tömegével is. Ez az erőgyarapító eggyéforrás, a magyarság egyetemévé tágulás harsog diadalmas ujjongásig emelkedve a két következő szakaszban. Ezt érezteti a nyolc sorban ötször büszkén ismétlődő többes 1. személyű *mi, minket* „közösségi” névmás.

Az *Új rezdülés és ünnep az idegben* természetesen átvitt értelmű: új, eddig ismeretlen érzéseket, ritka szépségeket hoztak a lelkekbe.

A változást részletező „testi” képek után az összefoglaló harmadik sor csupán felsorolás: *hit, vágy, cél, csók*. Ilyen felsorolásszerű sorokat tucatjával találunk Adynál, különösen 1908–1913 közti verseiben. Itt azonban csak az elemzett sorhoz hasonló néhány példát idézünk: *Csók, esték, vágyak, eskük és multak* (Ház jegenyék között); *Kinek bú, bor, nő, gond dúsan adatott* (Vitéz Mihály ébresztése); *Te voltál élet, bú, csók, öröm* (Köszönöm, köszönöm, köszönöm); stb. Leginkább rokon a szóban forgó sorral Az utolsó sereg következő helye: „Ez a harc volt talán a legnagyobb *A csók, a láz, a vágy, a hit után*”.

A vizsgált sorban keresztrímként váltakozva kapcsolódik párba két-két szó: ösztönző erő és beteljesülő megvalósulás, kezdet és vég foglalataként: *hit—cél, vágy—csók*. Mindegyik lényeges és gyakori eleme Ady költői szótárának, különösen a két utóbbi, a vágy-motívum és a Csók-mitológia vezérszavai. Talán furcsának látszik, hogy egy jellegzetesen politikai vers egyik summázó sorában kapnak ilyen fontos helyet. Ne feledjük azonban, hogy az egész verset tavaszi láz fűti át.

A szakasz utolsó sora ismét a megújuló-frissülő életet szimbolizáló, tüzelő-lüktető vér-motívummal zárul, amely szabályos elosztásban, egymástól pontos időközben-távolságban ismétlődik a 2., a 6. és a 10. versszak végén.

11. Az eddigi széles lendületű szakaszok után futó ritmusváltozás következik: az első két sor azonos indulású alárendelő mondatai élesen tagolódnak a kezdő alanyi mellékmondatnak és a hátravetett főmondatnak 5/5, ill. 5/6 szótaggal váltakozó egységeire. Ez valami kemény, határozott, szinte szigorú lüktetést ad a két sornak: azokhoz szól a költő, akik értetlenül vagy gyűlölködő-ellenségesen állnak szemben velük.

Az Adynál oly jellegzetes ismétlésnek gyakori s egyéni formája a soroknak azonos szóval vagy szavakkal való kezdése; ezt Ady a gondolatrítmus sajátos hatású eszközévé alakítja. A példákat tucatjával idézhetnénk: „*Hát jöjjetek*, beígért éjszakák, *Hát jöjjetek*, nagy megcsúfolások” (És sehogy se vagyok); „*Akarom*, mert ez bús merészség, *Akarom*, mert világ csodája” (Az Értől az Oceánig); „*Aki nem tudja*, miért szomjas, *Aki nem tudja*, hogy mi fáj” (Egy templom-alapító álma); „*Ha jön* az éjjel, tud aludni, *Ha jön* a harc, hát talpra áll” (A Maradandóság városában); „*Gyürkőzni* kell a Halállal: *Gyürkőzz*, János, s rohanj, János”; „*De csinálod*, mert *csinálod*, *De csinálod*, mert erre lettél” (A mesebeli János); stb.

A 10. versszak utolsó sorához (*Mi lüktetünk a szívekben*) kapcsolódó és itt ismétlődő *szív* szó a magyarsággal, az egész néppel való egységnek a jelképe, a *szív—vér—élet* biológiai összefüggésnek a költői képzelet szülte sajátos egybeolvasztása és egyetemessé tágítása.

12. A megújulásnak diadalmas, boldog öröme lüktet a három egytagú szóval nekilendülő, majd hosszabb szavakkal, jelzős kapcsolatokkal fokozatosan meglassúdó első sor felsorolásában, amely a feszültség lázas, kirobbanó szavaival villantja föl a változás vihar-jeleit. Ezért áll a szakasz élén Ady költői szókincsének és mitológiájának három jelképsűrítő, sajátosan adys tartalommal és hangulattal telített szava: *tűz, vér, láz*.

A megújulás Adynál is természetes képzettársítással kapcsolódik a tavaszhoz. Március mint a forradalom jelképe, természetesen gyökerezik a 48-as hagyományokban, Ady diákéveiben, főként a zilahi kollégium erős negyvennyolcas szellemében. Az ifjúi szólam-lelkesedéstől a márciusi eszme elsikkasztásának fájdalmas, de tisztán láttató csalódásán át így emelkedik Ady költői útja a Galilei Kör márciusi seregszemléire írt új forradalmi dalokig.

A figura etymologica, tágabb értelemben: ugyanazon szó változataiból vagy származékaiból alakított kifejezések típusába tartozik az utolsó sorban: „*ékeskedjél, mindig ékebben*”. Az Ady-verseknek gyakori színező eleme és nyomósító eszköze az ilyen kettőző szerkezet, a költő nyelvi fantáziájának hol bravúrosan eredeti kombinációja, hol szecessziósan mesterkélt játéka, mint az *üzetve* és *üzve* szópár magyarázatánál láttuk.

A 12. versszakkal az egyre emelkedő gondolatmenet csúcsára értünk, a diadalmas seregszemlét tartó vezér „beszéde” befejeződik, de érezteti azt is, hogy a harcnak még nincs vége, nincs megnyugvás, csak erőgyűjtő pihenő. Az „Örök tavasz, örök forradalom Óh, ékeskedjél, mindig ékebben” pátosza a további küzdelemre, új meg új kivívandó győzelmekre, a jövő folytonos kiteljesedésére utal.

13. Az előző szakasz két utolsó sora természetes kapcsolódással idézi fel ismét a tavaszi seregszemle képét. Így zárul a költemény az Adyra jellemző versszerkezet példaként, bár az ilyen visszatérő strófa régi magyar költői hagyomány, s a századvég lírája érzelmi nyomósításul gyakran használja. A *Vér és arany* kötettől (1907.) kezdve válik jellegzetessé Adynál, s a költő új hangja sajátos visszhang-zengést ad a vers végén megismétlődő kezdőstrófának.

Az első versszaknak zárószakasként való megismétlése mintegy keretbe fogja a vers egészét, úgy azonban, hogy szerves folytatásként nő ki belőle, nem henye vagy mesterkélt toldalék. Az első szakasz végsorának *harcból harcba* kifejezése itt kap jövős távlatot: a seregszemle lelkesítő és erőt adó pihenője után tovább rohog új harcok és a végső győzelem felé a Láznak ifjú serege.

Kovalovszky Miklós

Mondatelemzések

1. Dr. H. M. kartársunk (Bp. V., Szalay u. 10—14.) aziránt érdeklődik, hogy pontosabban milyen határozó van a következő mondatban: „Verőfényes reggelre ébredt a család”.

Úgy gondoljuk, leginkább az *e r e d m é n y h a t á r o z ó* minősítés illik az iménti *reggelre* mondatrészre. Már Simonyi Zsigmond ebbe — helyeseb-

ben az ennek értelmében használt „véghatározói” — kategóriába sorolta a „valamire jutás és juttatás” igéit meghatározó, -ra ~ -re ragos bővítményt. Az ilyen határozóval járó tárgyatlan igék közt említi is a *föltámad, virrad, ébred* példaszót (MHat. 1: 153—5); adatai közül ez a kettő tartozhat ide: „Kívánok ... *holnapra* felvirradást”; „*panaszra* ébredünk”. — A MMNyR. mondattani kötete természetesen nem részletezheti ennyire a határozók tárgyalását, de *n é m i l e g h a s o n l ó* ragos eredményhatározót szintén említi: „*szerencsémre* otthon találtam”; „Vetette magát [a medve] már lovasok rendére, — Asszonyi nézői hangos *ijedtére*” (2: 246).

Bár a főnévi eredményhatározó a tárgyalt példában nem az alanyban vagy valamelyik bővítményben megnevezett személynek, dolognak az állítmányi folyamat során elért új állapotát nevezi meg, valahogy *j e l k é p e s e n* mégis ilyesvalamit fejezünk ki vele, s ez adja a kifejezésnek szólásszerű színeségét. Ezért is fogadhatjuk el a Simonyi adta elemzést.

Pusztán szótári-formai szempontból persze *á l l a n d ó h a t á r o z ó s* szó szerkezetnek is tekinthetnénk a *valamire ébred* kifejezést, éppúgy, mint a *gondol, panaszkodik valakire* vagy *valamire* alakulatot (erre l. MMNyR. 2: 251—2). Ekkor azonban a tartalmi (szemantikai) vonatkozásokat egyáltalán nem vennénk figyelembe, s csak mint szótárilag kötött vonzatformát tárgyalnánk a jelzett szintagmaviszonyt; ez pedig ellene mondana szokásos elemző eljárásunknak.

Az *id ő h a t á r o z ó* való szemantikai rokonságot mi igen-igen távolinak látjuk. A *reggelre ébred* szerkezet emlékeztet ugyan a *reggelre kipihen* magát (*megérkezik, elkészül* stb.) jellegű időhatározós szintagmára is, de itt meg főként a *reggelre* szónak alaki változatlansága vezet bennünket, s egy kissé talán félre is vezet. Az iménti (verőfényes) *reggelre ébred* kifejezés ugyanis tartalmában inkább a szintén *k é p e s* értelmű *ünnepségre, kitüntetésre* stb. *ébred, virrad*-félékkel mutat érintkezést, s nem *mikor?, mikorra?*, hanem *milyen helyzetre (állapotra* stb.)? kérdésre kíván választ adni. Idővonatkozása tehát valóban nagyon halványka.¹

T. J.

2. Egy tanárjelölt olvasónkban klasszikus latin szöveg fordítása közben az a kérdés merült fel, hogy a *testvéri könnytől csöpögő ajándék* kapcsolaton belül a *csöpögő* melléknévi igenévhez tartozó *könnytől* határozó melyik határozói kategóriába sorolható be.

Az ilyen típusú, folyamatos vagy befejezett cselekvésű melléknévi igenévhez kapcsolódó -tól, -ból ragos határozók (mint pl. a *bánatból születő könnyek, a kényszerűségből itt rekedt utasok*) leginkább olyan komplex határozóknak foghatók fel, amelyek elsősorban okhatározók, de bizonyos vonatkozásban az eredethatározókkal is rokonok. Hasonló határozókat a nemrég megjelent akadémiai leíró nyelvtanban is találhatunk (MMNyR. 2: 217, 244).

3. F. M. pedagógus kartársunk viszont azt kérdezi, hogy milyen összetett mondat a következő: *Sokszor úgy alszik el, hogy nyitva marad kezében a könyv.*

¹ Itt említem meg, hogy a minap (Nyr. 86 : 187) a *Mi lehet... szebb dolog?* szerkezet elemzésében a *mi* alanyi főnévi névmás és a (szebb) *dolog* állítmányi főnév megkülönböztetésére vetettem a hangsúlyt, s nem mondtam ki világosan: az utóbbi a *lehet*-tel együtt, egészében névszói-igei állítmány. De ez talán nem tévesztette meg olvasóinkat.

Az iskolai elemzés szempontjából ennek mellékmondata mindenképpen az állapotthatározói mellékmondatok közé sorolandó. Ha azonban még közelebbről is meg akarjuk a helyét határozni a határozói mellékmondatok rendszerében, akkor valóságos állapotthatározói mellékmondatnak ítélni lehetjük, amelyben — a *marad* igei állítmány jövőre mutató jelentéstartalmánál fogva — némi következményes jelleg is felismerhető. — A valóságos állapotthatározói mellékmondatokra vö. MMNyR. 2: 384.

B. L. É.

A morfémaalternánsoktól a morfémaosztályokig

1. Előző közleményeinkben (Nyr. 86: 67—80, 189—202) ismertettük azokat az eljárásokat, amelyekkel minden megnyilatkozást legkisebb nyelvi egységekre, minimális szegmentumokra, fonémákra tudunk bontani, és azt, hogy a fonémákra tagolt sorokat hogyan oszthatjuk fel más típusú szegmentumokra, morfémákra.

Az előzmények folyamán odáig jutottunk, hogy minden megnyilatkozásnak minden pontjáról, minden fonémájáról meg tudjuk mondani, hogy az melyik morfémaszegmentumhoz tartozik. A megnyilatkozásokban a morfémaszegmentumok száma általában mindig kevesebb, mint a fonémaszegmentumoké. Például az *Úgyt a kutya* megnyilatkozás kilenc fonémát tartalmaz, de ez a kilenc fonéma csak három morfémaszegmentum között oszlik meg. Tehát amikor a megnyilatkozásokat morfémaszegmentumokra osztottuk, olyan alkotóelemeket nyertünk, amelyeknek száma lényegesen kisebb a megnyilatkozások fonémáinál. Ám a nyelvi szerkezetet nem írtuk le kimerítően azáltal, hogy a megnyilatkozásokat morfémaszegmentumok szerint tagoltuk. Tovább léphetünk, és tovább is kell lépünk, ha a nyelvi szerkezetet magasabb síkon is meg akarjuk ismerni.

Még bizonyára jól emlékeznek olvasóink arra, miként fogtunk hozzá a megnyilatkozások tagolásához. Oly módon, hogy a részben egyező, részben eltérő megnyilatkozásokat vetettük egybe. Ezzel az egybevetéssel sikerült elérnünk, hogy minden konkrét megnyilatkozást elemei, legkisebb hangszegmentumok összegének foghassunk fel. Például a *Kérek egy kis helyet* megnyilatkozás *Kérek* részének elején meg a *kis* részének elején is találtunk egy minimális hangszegmentumot. Ám úgy láttuk, hogy ez a két hangszegmentum nem egyforma, nem azonos. A *Kérek* szóeleji *k*-ja különbözik a *kis* *k*-jától, s ezt a különbséget úgy jelöltük, hogy az egyik esetben $k^é$, a másik esetben k^i jelet alkalmaztunk. Később, az elemzésnek csak újabb lépcsőjén jutottunk el oda, hogy a fizikailag különböző $k^é$ és k^i hangokat ugyanazon fonéma eltérő változatainak ismertük fel, mert azt láttuk, hogy e két hang különbségét a vizsgált nyelv nem használja ki, azaz sohasem fordulhat elő, hogy két megnyilatkozás csak egy $k^é$ — k^i különbségben térjen el egymástól. Ezért ezt a két hangot egy magasabb egység képviselőjének nyilvánítottuk, és mindkettőt egy közös *K* szimbólum alá foglaltuk. A továbbiakban a *K*-val úgy operáltunk, mintha az nem tartalmazna, nem jelképezne különböző konkrét egyedeket, hanem minden esetben egy és ugyanazon egység képviselője volna. Ezzel bizonyos fokig sematizáltunk, hamisítottunk, ám más oldalról — magasabb síkon — jobban megközelítettük a nyelvi valóságot, mert olyan absztrakciót alkalmaztunk, amelyet maga a nyelv is alkalmaz, amikor bizonyos fizikai különbségektől eltekint.

A megnyilatkozások morfémák szerinti elemzésében nagyjából odáig jutottunk, ahol a fonémák elérését célzó elemzés alkalmával a $k^é$, k^i stb. hangok feltárásánál tartottunk. Ezekről a hangokról, pl. a *Kérek egy kis helyet* három különböző *k* hangjáról kiderült, hogy mindhárom egy és ugyanazon magasabb egység képviselője. A morfémaszegmentu-

mokra osztott megnyilatkozások esetében is meg kell néznünk, hogy az itt kapott szegmentumok nem tekinthetők-e magasabb egységek képviselőinek.

Jelenlegi ismereteink alapján ugyanis a *Nekem, Pistának és a feleségemnek küldtek ilyen felszólítást* megnyilatkozásból ki tudjuk választani a *nek-*, *-nak* és *-nek* morfémaszegmentumokat, valamint az *-ás*, *-t* stb. szegmentumot, s egy másik megnyilatkozásból — pl. *A keresés nem tartott sokáig* — szintén ki tudunk választani — többek között — egy *-és* szegmentumot, de hogy a *nek-*, *-nek* és *-nak*, valamint az *-ás* meg *-és* szegmentumok között van-e valamilyen törvényszerűen is megmutatkozó összefüggés, azt eddigi eljárásaink segítségével nem tudjuk igazolni.

2. Amint a konkrét hangokat fonémák, úgy a konkrét morfémaszegmentumokat morféma képviselőinek tekinthetjük. Az ugyanazon fonémát képviselő hangokat *v á l t o z a t o k n a k* neveztük, az ugyanazon morfémat képviselő morfémaszegmentumokat pedig tőlük való megkülönböztetésül *a l t e r n á n s o k n a k* nevezzük. A különböző időben és környezetben elhangzó morfémaszegmentumok tehát úgy viszonylanak a morféma-khoz, amint a különböző időben és környezetben elhangzó hangok a fonéma-khoz. Mindjárt megvilágítjuk egy egyszerű példával, hogy ez miként értendő.

Azt hallom reggel, hogy *Jó reggelt kívánok*, majd délben azt, hogy *Ma jó az ebéd*, este pedig azt, hogy *Jó késő van már*. Mindhárom megnyilatkozásban szerepel egy *jó* rész. Az a *jó*, amit reggel hallottam, fizikailag nem azonos azzal a *jó*-val, amely délben ütötte meg a fületem. Tehát a három különböző konkrét megnyilatkozásban három különböző *jó* szegmentumot fedezhetünk fel. Éppen úgy, amint mindhárom *jó*-ban van egy konkrét *j* hang, s a reggel elhangzó *j* fizikailag nem azonos a délben elhangzó *j*-vel, de mindhárom a *J* fonéma változata. Hasonlóképpen a három különböző *jó* szegmentum is a *JÓ* morféma képviselője.

Az előző fejezetben — elvértve — nemcsak morfémaszegmentumokról beszéltünk, hanem morféma-ról is. Tehát bizonyos fokig anticipáltuk a morféma fogalmát, noha részletesen csak a szegmentálással, a szegmentumoknak a megnyilatkozásokból való kiválasztásával foglalkoztunk. Most viszont azt vizsgáljuk, hogy a második fejezetben nyert szegmentumok milyen módszerekkel csoportosíthatók morféma-kba. Más szóval: Hogyan állapíthatjuk meg, hogy két vagy több szegmentum ugyanazon morféma alternánsa-e avagy sem.

3. A morfémaalternáció egyik sajátos, de nem túlságosan gyakori esete az, amikor egy morféma-nak több, fonológiaiilag eltérő alakú alternánsa van, s ezek az eltérő alakú alternánsok ugyanabban a környezetben is felléphetnek. Például a *fel* és *föl* szegmentumot ugyanazon morféma két, szabadon váltakozó alternánsának tekinthetjük, mert mindenütt, ahol felléphet a *fel*, megjelenhet a *föl* is, és megfordítva. Megjelenhet pedig oly módon, hogy a két megnyilatkozás — tehát az, amelyik a *fel* szegmentumot tartalmazza és az, amelyik a *föl*-t — az illető nyelv beszélői számára lényegében azonos marad. (Olvasónk még emlékszik rá, hogy a fonológiai részben érintettük az úgynevezett fakultatív fonéma-változatokat. A japán *l* és *r* hangot hoztuk fel példának, megjegyezve, hogy ezek a japán nyelvben szabadon helyettesíthetik egymást, azaz két megnyilatkozás, amely csak egy *l—r* különbségben tér el, azonos megnyilatkozásnak számít a japán anyanyelvű beszélő számára. Mármost felvetődik a kérdés, hogy a *fel—föl* típusú szegmentumpárok esetében nem ilyen fakultatív fonémaváltozatokkal állunk-e szemben. Hisz ugyanabban az *f—l* környezetben felléphet *ő* és *e*, anélkül, hogy a megnyilatkozást megmásítaná. Ha viszont ez így van, akkor a *fel—föl* probléma nem morfológiai, hanem fonológiai jellegű. Nos, nyelvünkben az *ő—e* hangok esetében csak akkor lehetne tetszőleges variációról beszélni, ha az *e* és az *ő* hang minden magyar szóban minden esetben felcserélhető volna, ahogy

a japán *l* és *r* minden esetben minden megnyilatkozásban felcserélhető. Ám az esetek zömében a magyar nyelvben az *ő* helyébe nem léphet *e* (pl. *ördög* helyett nem mondhatunk *erdeg-et*), és megfordítva. Éppen ezért a *fel—föl* szembenállást fonológiaiilag nem magyarázhatjuk meg, fonológiaiilag ugyanis különböznek, morfológiaiilag viszont megegyeznek.)

Noha a tetszőleges morfémaalternáció szerepe minden nyelvben igen kicsi, mégis fontos elvi nehézséget jelent. Ennek megértése érdekében ismét vissza kell nyúlnunk olyan megállapításokhoz, amelyeket a fonológiai elemzés kiindulásaképpen tettünk. Említettük, hogy azokat a hangkülönbségeket, amelyek két megnyilatkozás között a minimális különbség hordozói lehetnek, két fonéma változatának tekintjük. Viszont a *Ne gyere fel* és a *Ne gyere föl* megnyilatkozások között a minimális *ő—e* különbség nem teszi két különböző megnyilatkozássá a példában szereplő két mondatot. Már most ebből a következő nehézség támad. Tegyük fel, hogy valaki vizsgálja a magyar nyelvet. Ezt úgy csinálja, hogy egy magyar anyanyelvű személynek kérdéseket tesz fel. Történetesen felteszi a kérdést: Ez a két mondat: *Ne gyere fel* és *Ne gyere föl*, azonos-e vagy különböző. A kérdezett azt fogja felelni, hogy azonos. Ennek alapján a nyelvet vizsgáló kutató konstatálja, hogy az *e—ő* hangkülönbség a magyarban nem fonematikus. Ha történetesen itt megáll a vizsgálatban, akkor hamis megállapítással járt a munkája, azzal tudniillik, hogy az *e* és az *ő* hang a magyarban ugyanazon fonéma két változata. Viszont nem valószínű, hogy vizsgálatának itt vége szakadjon. Nyilván tovább megy, és megkérdezi: Ez a két mondat: *A kör görbe vonal* s *A ker görbe vonal* — egyforma? Azt a feleletet fogja kapni, hogy nem, mert az első lehetséges megnyilatkozás, a második viszont nem az. Ezután a nyelvész tovább megy, s most már tudja, hogy az *e* és *ő* különbség a magyarban néha szabadon váltakozhat, néha nem. Ha a munkát folytatja, felfedezi, hogy az *e—ő* szabad cseréje nem a két hang közvetlen környezetével, tehát a hangszomszédsággal függ össze, azaz nem fonológiai jellegű. Felfedezi továbbá azt is, hogy a távolabbi környezet, tehát a megnyilatkozás egésze, bizonyos megnyilatkozások valamilyen törvényszerű vonásai sem magyarázzák meg az *e* és *ő* váltakozást. Ennek kapcsán végül is elkerülhetetlenül felismeri, hogy az *e* és *ő* váltakozás nem törvényszerű és minden esetben megjelenő vonás, a nyelvi szerkezet más vonásaiból nem vezethető le. Így nem lesz más választása, mint fakultatív morfémaszegmentumok felvétele, olyanoké, amelyeket esetről esetre külön meg kell jegyeznie. Gyakorlatilag tehát — átmenetileg — nehézséget okoz a szabad morfémaalternáció, de ez a nehézség később kiküszöbölhető. Ám elvileg megmarad a probléma: Nem igaz az, hogy két megnyilatkozás között egy fonémányi eltérés minden esetben más megnyilatkozást eredményez. Viszont a fonológiai elemzésnek, a hangok fonémák közötti elosztásának módszere éppen ezen a feltevésen nyugodott. Ez kétségtelenül ellentmondás, de gyakorlatilag — mint láttuk — nem kizáró jellegű.

A szabad morfémaalternáció módszertanilag arra is alkalmat ad, hogy különböző nyelvjárásokat egységesen írjunk le. Ennek alapján ugyanis a *kenyér—könyér, ebéd—ebéd* szegmentumokat is felfoghatjuk ugyanazon morféma alternánsának.

4. A szegmentumoknak morfémaakba való csoportosításakor jó megoldásnak kínálkozik az az eljárás, hogy az azonos alakú szegmentumokat egy morféma képviselőinek tekintjük — függetlenül a különböző környezetektől, amelyekben ezek az alternánsok megjelennek. Például a *Hideg a víz, A víz partján láttam, Nem szereti a vizet* stb. megnyilatkozások *víz* szegmentumait ugyanazon *VÍZ* morféma képviselőinek tekintjük. Ezzel a módszerrel az esetek nagy részében helyesen, a valóságnak megfelelően tárhatjuk fel az alternációs viszonyokat. Számos esetben azonban meglepő eredményre jutnánk. *A barátom vár, A vár tövében lakik, Úgy tudom, hogy Mátyás várja, Ez volt Mátyás vára* stb. megnyilatkozásokból nyert *vár* szegmentumokat is mind egy és ugyanazon *VÁR* morféma képviselőinek kellene tekintenünk. Ez viszont azt jelentené, hogy van egy olyan morfé-

mánk, amelynek alternánsai oly sok környezetben fordulnak elő, hogy e környezetek száma jóval meghaladja más morféma alternánsainak lehetséges környezetét. Ez viszont arra figyelmeztet bennünket, hogy talán nem egy, hanem két vagy több különböző morféma alternánsait vegyítettük egybe, olyan morfémaikéit, amelyek alakilag megegyeznek, vagyis fonológiai összetételük azonos. Éppen ezért meg kell néznünk, hogy a *vár* szegmentumok közül melyek milyen más morfémaszegmentumokra hasonlítanak, milyen más szegmentumokkal párhuzamosan viselkednek a lehetséges környezetek szempontjából. Azt látjuk, hogy bizonyos *vár* szegmentumok olyan környezetekben léphetnek fel, mint *KUTYA*, *HÁZ* stb. morféma szegmentumai. Pl. *Ez a kutya nagy*, *Ez a vár nagy*, *Ez a ház nagy* stb., más *vár* szegmentumok pedig olyan környezetben léphetnek fel, mint a *LÁT*, *MEGY* stb. morféma alternánsai. Pl. *Őt nem látja senki*, *Őt nem várja senki*, *Őt nem kéri senki* stb. Tehát vannak *vár* szegmentumok, amelyek *Ez a* — *nagy*, s vannak *vár* szegmentumok, amelyek *Őt nem* — *ja senki* környezetben jelennek meg. Ám ebben a két környezetben más morféma alternánsai nem jelenhetnek meg, hanem vagy csak az egyikben, vagy csak a másikban. Ennek alapján helyes a *vár* szegmentumokat két különböző *VÁR* morféma képviselőinek tekinteni. Azokat, amelyek a *HÁZ* típusú morfémaakra jellemző környezetekben jelennek meg, egy *HÁZ*-hoz hasonló *VÁR* morféma, azokat pedig, amelyek a *LÁT* típusú morfémaakra jellemző környezetekben lépnek fel, egy *LÁT* típusú *VÁR* morféma alternánsainak tekinthetjük. Ugyanis amint a fonémák változatai között is megfigyeltünk bizonyos szimmetriát — és ezt vitás esetekben felhasználtuk segítségül —, ugyanúgy a morfémaalternánsok, tehát különböző morféma hasonló környezetben megjelenő alternánsai között is van párhuzamosság. Ezért, ha egy morféma alternánsai nagyon elütnek a többitől, nem mutatnak fel bizonyos hasonlóságot, párhuzamosságot más morféma alternánsaival, akkor alapos lehet a gyanúja annak, hogy voltaképpen nem egy morféma alternánsaival állunk szemben, hanem tévesen több különböző morféma alternánsait azonosítottuk.

5. Az előbb foglalkoztunk olyan fonológiai eltérő alakú alternánsokkal, amelyek azonos környezetekben jelenthetnek meg, s ennek ellenére ugyanazon morféma alternánsai. Nézzük meg most azokat a fonológiai eltérő alakú alternánsokat, amelyek csak különböző környezetekben léphetnek fel.

A magyar *-ság* és *-ség* morfémaszegmentum éppen úgy nem helyettesítheti egymást ugyanabban a környezetben, ahogyan például a k^e és k^i hang sem léphet fel azonos környezetben. A *-ség* csak olyan szavak mellett fordulhat elő, amelyekben a magánhangzók magasak, a *-ság* viszont csak a mély magánhangzókat tartalmazó szavak mellett jelenhet meg (pl. *szabadság*, de *reménység*). Tehát a *-ság* és a *-ség* kizáró helyzetű, sohasem léphetnek fel azonos környezetben, valamint egymás mellett közvetlenül. Mivel a *-ság* és a *-ség* szegmentum egymással szemben kizáró helyzetű, egy *-SÉG* morféma két alternánsának tekintjük őket.

Itt azonban egy pillanatra meg kell állnunk. Rendben van, a *-ság* és *-ség* csak egymást kizáró helyzetben léphet fel. Ám a *-ság* nemcsak a *-ség*-gel van kizáró helyzetben, hanem még egész sor más morfémaszegmentummal, például a *-nek* szegmentummal. Azokban a környezetekben, ahol *-ság* jelenhet meg, nem léphet fel a *-nek* (csak a *-nak*). Például a *szabad* morféma mellett felléphet a *-ság* (*szabadság*), de nem léphet fel a *-nek* (nincs olyan alak, hogy *szabadnak*, aminthogy olyan sincs, hogy *szabadség*, csak olyan van, hogy *szabadnak*).

A fonológiai fejezetben is találkoztunk egy hasonló problémával. Emlékszünk még rá, hogy feltételeesen kreáltunk egy olyan nyelvet, amelyben csak hat konkrét hang fordul elő. Két magánhangzó, nevezetesen *i* és *e*, valamint négy mássalhangzó, mégpedig d^e , d^i , k^e , k^i . S láttuk, hogy ha csak az egymást kizáró helyzetre vagyunk tekintettel

akkor eme képzelt nyelv esetében nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy a négy mássalhangzó miképpen csoportosítható a fonematikus érték szempontjából. Ha csak a kizáró helyzetre vagyunk tekintettel, akkor d^e és k^i valamint k^e és d^i is lehet egy-egy fonéma képviselője, de lehet d^e és d^i meg k^e és k^i is. A szóban forgó fonológiai problémát úgy oldottuk meg, hogy kijelentettük: Ahhoz, hogy két hang ugyanazon fonéma változata lehessen, szükséges feltétel a két hang egymást kizáró helyzete, de nem elégséges feltétel. Az egymást kizáró helyzeten túl akkor tekinthető két hang ugyanazon fonéma változatának, ha mindkettő felmutatja még a fizikai jegyek sajátos közös kombinációját. A szóban forgó képzelt nyelv négy mássalhangzója tehát oly módon képez két fonémát, hogy a d^e és d^i egy D , a k^e és k^i egy K fonéma képviselője. A k^i hang kizáró helyzetben van d^e -vel is, k^e -vel is, de fizikailag közelebb áll k^e -hez, mint d^i -hez. Ugyanígy a d^e kizáró helyzetben van d^i -vel és k^i -vel, de fizikailag közelebb áll d^i -hez, mint k^e -hez.

Ha az előbb ismertetett fonológiai helyzet analógiájára akarjuk felvázolni a *-ság*, *-ség*, illetőleg a *-nak*, *-nek* problémáját, akkor a következőket mondhatjuk: A *-ság* kizáró helyzetben van a *-ség*-gel szemben, de a *-nek*-kel szemben is. A *-ség* kizáró helyzetben van a *-ság*-gal szemben, de a *-nak*-kal szemben is. Tehát ha a négy morfémaszegmentum esetében csak a kizáró helyzeteket vesszük tekintetbe, akkor felírhatjuk, hogy

$$-ság/-ség = -SÉG, \quad -nak/-nek = -NEK$$

de felírhatjuk azt is, hogy

$$-ság/-nek = -SÉG, \quad -ség/-nak = -NEK.$$

Miként a fonológiában az egymást kizáró helyzeten túl még kellett valami ismérvet keresnünk, amelynek alapján az egymást kizáró helyzetű hangok közül ki tudtuk választani azokat, amelyek valóban egy fonéma képviselői, úgy a jelen esetben is kell még egy kiegészítő ismérvet találnunk, amelynek segítségével eldönthetjük, hogy az egymást kizáró morfémaalternánsok közül melyek tartoznak ugyanazon morfémahoz.

Az egyik legalkalmasabb megoldás az volna, hogy fizikailag, tehát a hangjaikban — azaz most már a fonémáikban — jobban egyező, jobban hasonlító párokat tekintenénk ugyanazon morféma alternánsainak. Tehát a *-ság* — ezek szerint — inkább a *-ség*-gel együtt alternánsa egy morfémanak, mint a *-nek*-kel, mivel a *-ség*-hez jobban hasonlít, fonológiai állagát tekintve ehhez közelebb áll, mint a *-nek*-hez. Hasonlóképpen a *-nek* — ugyanezen oknál fogva — inkább a *-nak*-kal együtt lesz alternánsa egy morfémanak, semmint a *-ság*-gal, jóllehet ez utóbbival is kizáró helyzetben van.

Ez a megoldás az esetek zömében igaz, tehát ezzel a megoldással a szegmentumok jelentős részét helyesen csoportosíthatjuk morfémaikba. Teljesen kielégítőnek mégsem tarthatjuk. Később látni fogjuk, hogy miért. Ugyanis számos nyelvben, így a magyar nyelvben is találunk olyan alternánsokat, tehát olyan, ugyanazon morfémaikhoz tartozó ugyanazon morfémat képviselő szegmentumokat, amelyek semmilyen fonológiai hasonlóságot nem mutatnak fel egymással. Például a *sok* szegmentum a középfokban nem *sokabb*, hanem *több* alakot nyer. Ha a középfok morfémaját, a *-bb*-t leválasztjuk, akkor egy *tő*-alternánst nyerünk. Ily módon a *sok* és a *tő*- alternánsa egy *SOK* morfémanak, annak ellenére, hogy a *sok* és a *tő*- között az égvilágon semmi fonológiai azonosság, hasonlóság nincsen. Mindez tehát azt mutatja, hogy a fonológiai hasonlóság nem lehet mindig ismérve a szegmentumok alternációs viszonyainak, azon egyszerű oknál fogva, mivel ez a hasonlóság számos esetben nincs jelen. (Egy általános, elvi megfontolás is ellene szól annak, hogy a szegmentumokat a fonológiai hasonlóság alapján vizsgáljuk. Ugyanis a második közleményben nyert morfémaszegmentumokat ugyan fonémákban fejeztük ki, abban azonosítottuk őket, de hangsúlyoztuk, hogy ezeknek a morfémaszegmentumoknak a tulajdonságai gyökeresen különböznek a fonémaszegmentumok tulajdonságaitól. Ez azt jelenti, hogy a morfémaszegmentumok önállóságát és viselkedését nem magyarázhatjuk meg

az őket alkotó fonémák — összesített — tulajdonságaiból. A morfémaszegmentumok gyökeresen más természetű elemek, mint a fonémák, s két morfémaszegmentum összetartozása, az a jelenség tehát, hogy egy morfémat képviselnek, szintén nem fonológiai természetű vonás, bár sokszor fonológiailag is kifejezésre jut.) Valami más megoldást kell tehát keresnünk.

A következő megfontolás az volna, hogy az egymást kizáró szegmentumokat az egyező, azonos jelentés alapján csoportosítsuk morfémaikba. Tehát — hogy fentebbi példánknál maradjunk — a *-ság*-ot és a *-ség*-et egy morféma, a *-nak*-ot és a *-nek*-et egy másik morféma alternánsnak tekintenénk, mert a *-ság* jelentése a *-ség*, a *-nak* jelentése pedig a *-nek* jelentésével azonos. Ennek az eljárásnak ismét vannak azonban gyengéi, mármint módszertani gyengéi, ha elvileg nem alaptalan is. Ugyanis nem elég deklarálni, hogy a *-ság* jelentése ugyanaz, mint a *-ség* é, a *-nak*-é pedig azonos a *-nek* jelentésével. Éppen azt kell bebizonyítani két szegmentum egy morfémaéhoz való tartozásának igazolása végett, hogy a jelentésük azonos. Viszont — mint egy ízben már korábban is hangsúlyoztuk — a jelentés azonosságát nem bizonyíthatjuk a jelentés azonosságával. Ezt csak akkor fogadhatjuk el, ha valamilyen objektív módon bizonyítást nyert. Ennek érdekében a következő módszertani eljárást követhetjük a szegmentumok morfémaik szerinti eloszlásának vizsgálatára:

Ugyanazon morféma képviselőinek, tehát egy és ugyanazon morféma alternánsainak azokat a szegmentumokat tekinthetjük, amelyek a) csak egymást kizáró helyzetben, tehát eltérő környezetben léphetnek fel, s amelyek b) a szűkebb környezet szükségszerű különbségén túl a megnyilatkozások egészével szemben azonos módon viselkednek, azaz a távolabbi környezetük lehet azonos.

Mint láttuk, itt mindenekelőtt két új fogalommal kell megismerkednünk, mégpedig a szűkebb (vagy közelebbi) és a tágabb (vagy távolabbi) környezet fogalmával. Ennek megvilágítására lássunk két egyszerű példát: *A kutyának adtam*, *A kecskének adtam*. Ez a két mondat részben megegyezik (*A — adtam*), részben pedig eltér (*kutyának*, *kecskének*). Mármint bennünket a *-nak* és *-nek* szegmentum helyzete érdekel. Hogy az egyik mondatban *-nak* s a másikban *-nek* lép fel, az nem magyarázható a teljes környezettel, hisz a környezetnek van egy közös része, amely láthatólag mind a *-nak*-ot, mind pedig a *-nek*-et megtűri. Ez a közös rész, tehát *A — adtam* semlegesen viselkedik mind a *-nak* kal, mind pedig a *-nek*-kel szemben. Nem így a *kutya*, illetőleg *kecské* rész. A *kutya* rész mellett csak *-nak* szegmentum léphet fel, a *kecské* rész mellett pedig csak *-nek* szegmentum (nincs *kutyának* és *kecskének*). Mármint a két mondat esetében azt a részt, amely megszabja, parancsolólag előírja, hogy mikor léphet fel *-nak*, illetőleg *-nek*, nos ezt hívjuk szűkebb környezetnek, míg az egyező s a *-nak*-kal, illetve *-nek*-kel szemben közömbös részt hívjuk távolabbi környezetnek. (A szűkebb környezetet, a vizsgált elemek szempontjából mérvadó környezetet nevezik diagnosztikus környezetnek is.) Most már talán érthetőbb az a meghatározásunk, mely szerint két szegmentum akkor tekinthető ugyanazon morféma képviselőjének, ha a szűkebb környezet szükségszerű különbségén túl a távolabbi környezetek azonosak, illetve lehetnek azonosak. A kérdés további megvilágítására hasonlítsuk most össze a következő négy alternánst: *-nak*, *-nek*, *-tól*, *-től*. Egymást kizáró helyzetű a *-nak* és a *-nek*, valamint a *-nak* és a *-tól*, továbbá a *-tól* és a *-től*, de a *-nek* és a *-tól* is. Miként igazolhatjuk, hogy a *-nak* és a *-nek*, illetve a *-tól* és a *-től* tartozik egy-egy morfémaéhoz? Nézzünk ismét két egyszerű mondatot: *A kutyának enni adtam*, *A kecskének enni adtam*. S nézzük meg, hogy ebbe a két mondatba, a *-nak*, illetve a *-nek* helyére behelyettesíthetjük-e a *-tól*, illetve a *-től* alternánst. Ha ezt meg tesszük, ezt a két mondatot kapjuk: *A kutyától enni adtam* és *A kecskétől enni adtam*. Ez utóbbi két mondat esetében világosan érezzük, hogy valami nincs rendben. A *-tól* és a *-től* láthatólag nem viseli el az *A — enni adtam* teljes környezetet, amit a *-nak*, illetve a *-nek* ideálisan elviselt. Ugyanezt a jelensé-

get figyelhetjük meg a következő két mondatban is, azzal a különbséggel, hogy ezek esetében a *-tól* és a *-től* érzi jól magát, míg a *-nak* és a *-nek* értelmetlenül hat: *A kutyától ijedt meg, A kecskétől ijedt meg.* Ebben a két mondatban a közös távolabbi környezet *A — ijedt meg* nem felel meg a *-nak*-nak és a *-nek*-nek (*A kutyának ijedt meg* és *A kecskének ijedt meg*).

Tehát egyfelől a *-nak* és a *-nek*, másfelől a *-tól* és a *-től* hasonlóan, egyezően viselkedik a távolabbi környezetekkel szemben. Persze végső fokon a *-nak* és a *-nek* egyező viselkedésének egyfelől s a *-tól* és a *-től* egyező viselkedésének másfelől az az oka, hogy a *-nak* jelentése a *-nek*-ével, a *-től* jelentése a *-tól*-ével egyezik meg. Csakhogy ezt a jelentésbeli azonosságot nem elég deklarálni; ezt igazolni is kell. Mégpedig igazolni annak kimutatásával, hogy ugyanazon morféma alternánsai egyezően, egyformán viselkednek a távolabbi környezetekkel szemben. Kissé laikus nyelven szólva azt mondhatnánk, hogy messziről nézve azonosak. Ez a messziről a távolabbi környezetet jelenti, amelynek mindegy, hogy a morféma melyik alakjában, melyik alternánsának képében jelenik meg, a távolabbi környezetére — hogy úgy mondjuk — csak az tartozik, ami a két alternánsban közös, ami a két alternánst — magasabb szempontból — egygő teszi.

Összefoglalva: Míg két, egymással szemben kizáró hang esetében akkor beszélünk ugyanarról a fonémáról, ha e két hang bizonyos — az illető nyelv szempontjából sajátos értéket képviselő — közös fizikai részt tartalmaz, addig két morfémaszegmentum akkor tekinthető ugyanazon morféma alternánsának, ha e két szegmentum egymással szemben kizáró helyzetű, s a távolabbi környezetekkel, a megnyilatkozásokkal mint nagyobb egésekkel szemben egyformán viselkedik, azaz — végső fokon — a jelentése azonos. Amikor egyfelől adva van a *-ság*, *-nak*, *-től*, másfelől pedig a *-ség*, *-nek*, *-től* szegmentum, pusztán a fonológiai hasonlóság alapján — mint már rámutattunk — nem végezhetjük el megnyugtató módon a morfémák szerinti csoportosítást. (Többek között azért nem, mert — mint láttuk — vannak olyan azonos alakú szegmentumok, amelyek a legnagyobb fokú, teljes fonológiai egyezés ellenére sem tartoznak ugyanahhoz a morfémához. Így a *vár* szegmentumok.) A csoportosításhoz az szükséges, hogy az alternánsok, az egymást kizáró szűkebb környezetben túl valami lényeges, közös vonást mutassanak fel egymással szemben, olyan tulajdonságot, amit más alternánsok nem mutatnak fel. Ez a közös tulajdonság a távolabbi környezetekkel szemben való azonos viselkedésben nyilvánul meg. Azonban itt meg kell jegyeznünk valamit. Azt tudniillik, hogy nem minden távolabbi környezet alapján jut kifejezésre a különböző morfémákhoz tartozó alternánsok különbsége. Ugyanis sokszor különböző morfémák képviselői azonos távolabbi környezetben is megjelenhetnek. Pl.: *Az apám barátjához mentem*, s *Az apám barátjáért mentem*. E két mondatban a távolabbi környezet *Az apám — mentem*. S azonos mind az *-ért*, mind a *-hoz* szegmentum számára. Persze ez esetben nem vetődhet fel mégsem az a gondolat, hogy az *-ért* és a *-hoz* szegmentum egy morféma két alternánsa. Azért nem, mert ha így volna, akkor egymást kizáró helyzetben kellene állniuk, tehát a szűkebb környezetüknek nem szabadna megegyeznie. Mivel itt az is azonos, el kell vetnünk az egy morfémához tartozás gondolatát. De nézzük a következő két mondatot: *Az apám barátjához mentem*, *Az apám névjével mentem*. Itt mi a helyzet? Az, hogy a szűkebb környezet eltérő, de a távolabbi környezet megegyező. Ez viszont azt mutatja, hogy a *-hoz* és a *-vel* ugyanazon morféma két alternánsa. Az eddigiek alapján ezt fel is kell tennünk. De igaznak csak akkor fogadhatjuk el, ha a *-hoz* minden távolabbi környezetébe behelyettesíthető a *-vel*, miközben természetesen a szűkebb környezet megváltozik. Nézzük csak ezt a mondatot: *Péter Pistához hasonlít*. Itt a távolabbi környezet: *Péter — hasonlít*. Ebbe a *-vel* már nem illeszthető bele. Ugyanis a szűkebb környezet szükségszerű cseréje után a következő végeredményt kapnánk: *Péter Dezsővel hasonlít*. Tehát a *-hoz* és a *-vel* nem lehet egy morféma két alternánsa. Ennek alapján az eddig mondottakat a következőképpen foglalhatjuk össze.

a) Ha két szegmentum ugyanabban az össz- (tehát szűkebb és tágabb) környezetben mindig cserélhető, akkor ugyanazon morféma szabad alternációjával állunk szemben (*fel—föl*).

b) Ha két szegmentum ugyanazon szűkebb környezetben nem, de sok tágabb környezetben felléphet, akkor két különböző morféma alternánsával állunk szemben (*-hoz, -vel*).

c) Ha két szegmentum soha sem jelenhetik meg ugyanabban a szűkebb környezetben, de megjelenhet minden hasonló tágabban, akkor ugyanazon morféma két alternánsával állunk szemben (*-nak, -nek*).

(A közelebbi és távolabbi környezet megkülönböztetésére nem volt szükségünk a fonológiában, ott csak a közelebbi környezettel, azaz a közvetlen szomszédság fogalmával operáltunk. Például annak igazolására, hogy a magyar nyelvben a *K* és az *M* két külön fonéma, kerestünk két olyan megnyilatkozást, amely teljesen megegyezik, s csak egy *K—M* különbség áll fenn közöttük. Ennek illusztrálására például tökéletesen megfelelt a *Ki zörög?* és *Mi zörög?* megnyilatkozás. De ugyanezt a szolgálatot megtette a *Ki?* és *Mi?* megnyilatkozás is, minthogy csak a közvetlen környezet, az *-i* volt jelentős. Mivel meghatározásunk azt mondta ki, hogy külön fonémákhoz tartoznak azok a hangok, amelyek azonos környezetben megjelenhetnek, és ebben az azonos környezetben állva képesek két megnyilatkozás között a minimális különbséget hordozni.)

6. Az eddigiek folyamán általában olyan példákkal éltünk, melyeknek esetében egy morfémanak két alternánsa volt. Ám súlyos hiba volna feltételezni, hogy egy morfémanak csak két eltérő alakú alternánsa lehet. Elvben nincs határa az alternáns alakok változatosságának, s gyakran a nyelvek is igen gazdag alakbőséget mutatnak e téren. A *-HOZ* morfémanaknak például nem két alternánsa van, mint a *-NEK*-nek vagy a *-SÉG*-nek, hanem három: *-hoz, -hez* és *-höz*. Ám ezeknek egy morfémahoz tartozását is úgy igazoljuk, ahogy tettük azt a fentebbi, tehát két alternánsú morféma esetében. Ugyanis a *-hoz, -hez* és *-höz* alakok is egymást kizáró helyzetben szerepelnek (közvetlen szomszédságuk, szűkebb környezetük tehát ezeknek is eltérő), míg a távolabbi környezetekkel szemben ezek is lényeges — végső fokon a jelentés azonosságával magyarázható — egyezést mutatnak fel. Íme: *Ez az állat egy kutyához hasonló ; Ez az állat egy kecskéhez hasonló ; Ez az állat egy ökörhöz hasonló*. A három mondatban a vizsgált alternánsok közvetlen környezete (*kutya, kecské, ökör*) különböző. A távolabbi környezet (*Ez az állat egy — hasonló*) azonos. A közvetlen környezet megtűné — az első mondat esetében — a *-nak* vagy *-val* szegmentumot is (tehát *kutyának, kutyával*). De a távolabbi környezet nem: *Ez az állat egy kutyának hasonló, illetőleg Ez az állat egy kutyával hasonló* megnyilatkozás a nyelvünkben nem érvényes.

Igen gazdag alternációt mutat fel a magyar nyelvben a *lenni* ige. Alternánsai a *le-, vagy* és *vol*. Ezek is egymást kizáró helyzetekben szerepelnek, s együttesen fordulnak elő annyi helyzetben, ahány helyzetben egyalakú igei morfémaink. Ha egybevetjük a *lenni* igét a *járni* igével, akkor a következő párhuzamokat kapjuk: *járni — lenni, járok — vagyok, járjak — legyek, jártam — voltam, járnék — volnék*.

Az alternációnak igen szép formáját találjuk az indonéz nyelvben, az igei tövek esetében. Ugyanolyan párhuzamosság figyelhető meg itt, mint például a magyar *-nak, -nek; -tól, -től* stb. esetében. Tudnunk kell, hogy az indonéz ige, ha tárgya van a mondatban, *me-* előragot kap. 'Látni' azt jelenti, hogy *lihat*. 'Valamit látni': *melihat*. Igen ám, csak hogy a legtöbb ige, ha ezt a *me-* elemet felveszi, fonetikai változást szenved, azaz alternálódik. Az *l* és *r* kezdetű ige-tövek kivételével, amelyek a *me-* felvétele esetén is változatlanok maradnak, a többi ige a következőképpen változik: Az ige-tő elején álló *p* hang *m*, az *s* hang *ny*, a *t* hang *n*, a *k* hang *ng*, a *b* hang pedig *mb* hanggá változik át.

Tehát

<i>lihat</i> 'látni',	tárgyas alak:	<i>melihat</i>
<i>rasa</i> 'érezni',	„ „	<i>merasa</i>

viszont

<i>pukul</i> 'ütni'	„ „	<i>memukul</i>
<i>suru</i> 'hívni'	„ „	<i>menyuru</i>
<i>tinggal</i> 'hagyni'	„ „	<i>meninggal</i>
<i>kirim</i> 'küldeni'	„ „	<i>mengirim</i>
<i>buang</i> 'önteni'	„ „	<i>membuang</i>

Nyilvánvaló, hogy a *pukul* és a *-mukul*, a *suru* és a *-nyuru*, a *tinggal* és a *-ninggal* stb. alternánása egymásnak. Egymást kizáró helyzetben szerepelnek, s a két alternáns együttesen annyi helyzetben fordul elő, mint a nem alternálódó *rasa* vagy *lihat*.

Említettük fentebb, hogy az alternánsok esetében bizonyos párhuzamosság figyelhető meg. Pontosabban azt kell mondanunk, hogy a különböző morfémák alternációs viszonyai hasonlóak. Például a *-NEK*, *-VEL*, *-TÓL* stb. morfémák mind két alternáns alakot mutatnak fel (*-nak*, *-nek*; *-val*, *-vel*; *-től*, *-tól*). De nemcsak az alternánsok számában hasonlítanak egymáshoz, hanem abban is, hogy a fonetikailag rokon alternánsok szűkebb környezete azonos. Ahol megjelenhet a *-nak*, ott jelenhet meg a *-val* és a *-tól*, s ahol megjelenhet a *-nek*, ott jelenhet meg a *-vel* és a *-től*. Persze, mint láttuk, nincs minden morféma esetében valamely más morfémára emlékeztető alternációs viszony. A *lenni* ige teljesen egyedül álló alternációs viszonyt mutat fel, nem szimmetrikus egyetlen más igei morfémánkkal sem.

7. Annak alapján, hogy az alternációs viszonyai sokszor több különböző morfémának is hasonlóak, alkalmunk nyílik az egy morfémához tartozó szegmentumokkal kapcsolatban további szabályszerűségek feltárására. Az a feladat, amely most előttünk áll, a következőképpen határozható meg: Az eddigi eljárások segítségével minden morféma-szegmentumról el tudjuk dönteni, hogy melyik morféma alternánása. Ennek kapcsán a leírás további egyszerűsítése érdekében kívánatos lenne olyan egységek alkalmazása, amelyeknek segítségével a fonológiailag eltérő alakú alternánsok egységesen írhatók le. Mindjárt látni fogjuk, konkrétan mit keresünk. A *-nak* és a *-nek* szegmentumról kimutattuk, hogy az ugyanazon morféma két különböző helyzethez kötött képviselője. Mármost kívánatos lenne egy olyan jelölésmódot találni, amelynek segítségével a *-nak* és a *-nek* szegmentum mint ugyanazon morféma írható le, függetlenül a kettőjük között fennálló fonológiai különbségtől. Részletesebben: a nyelvi leírásnak egy meghatározott síkján, nevezetesen a morfémák síkján már nincs értelme számon tartani az alternánsok konkrét sajátosságait. Ez esetben bennünket már csak a morfémák érdekelnek, a morfémaszegmentumok nem. Hasonlóképpen ahhoz, amint a fonológiai elemzés eredményeként is eltekinítettünk egy sereg konkrét hangtulajdonságtól, s attól kezdve, hogy a fonémához jutottunk, már csak ebben a magasabb egységben gondolkozunk, nem hangokban.

Milyen elvek alapján valósítsuk meg az ugyanahhoz a morfémához tartozó, de fonológiailag eltérő alakú alternánsok egységes jelölését? Oly módon, hogy a különböző alakú alternánsok azonos helyén álló fonémákat egy közös jellel jelöljük. Nézzük a *-nak* és *-nek* szegmentum esetét. Mindkét szegmentum elején *n* fonéma áll, ezek közös jele legyen *N*. A két szegmentum végén *k* fonéma áll, ezeknek közös jele legyen *K*. De mit teszünk a két szegmentum középső fonémája esetében? Hisz középen az egyikben tudvalevően *a*, a másikban *e* fonéma áll. Nos ezek részére is kell választanunk egy közös szimbólumot. De mi legyen az a közös szimbólum? Ez teljesen a mi választásunktól függ. Jelölhetnénk *+*-szal is, s akkor felírhatnánk, hogy *-nak/-nek* = *N+K*. Egyszerűbb azonban, s ez a szokás, hogy a gyakoribb alternánsban szereplő fonéma jelét

tartjuk meg. Minthogy a *-nek*-hez hasonló alakú alternánst találunk szóeleji helyzetben is (*nekem, neked*), ezt tekinthetjük a gyakoribb — úgy is mondják — alapalternánssnak, s így a két alternáns középső fonémáját *E*-vel jelölhetjük. Tehát a *-nak* és *-nek* szegmentum közös jele *NEK*. Persze ügyelnünk kell arra, hogy az *E* most már mind az *a*, mind az *e* fonémát jelöli.

Azt a közös szimbólumot, amely az ugyanahhoz a morféma-hoz tartozó, de eltérő fonológiai felépítésű alternánsok megfelelő fonémáit jelöli, morfofonémának hívjuk. Az *E* tehát vagy az *N* és a *K* iménti példánk esetében egy morfofonéma. A nyelvi elemzésnek az a fejezete pedig, amelyik a morfofonémikus viszonyok feltárásával és számbavételével foglalkozik, a morfofonológia.

Mire jó, milyen előnyöket biztosít a morfofonémikus ábrázolás? Egy egyszerű példán világítjuk meg ezt. Vegyük szemügyre a *kutyának* fonémasort. Ez két morféma-szegmentumot tartalmaz, az egyik *kutyá*, a másik *-nak*. Ám a jelen fejezet első részében ismertetett eljárások segítségével megállapíthatjuk, hogy a *kutyá* szegmentum kizáró helyzetben van a *kutya* szegmentummal, s így egy morféma képviselője, a *-nak* szegmentum pedig kizáró helyzetben van a *-nek* szegmentummal, s ez a kettő szintén egy morféma képviselője. Mármint ha a leírást morfofonológiai szimbólumokban végezzük, akkor nem kell négy különböző elemet, négy alternánst számon tartanunk (*kutya, kutyá, -nak, -nek*), csak kettőt: *KUTYA* és *NEK*.

A morfofonéma fogalmának bevezetésekor mindenekelőtt arra kell ügyelnünk, hogy a morfofonéma és az alája tartozó fonémák viszonyát ne úgy képzeljük el, mint a fonéma és az alája tartozó változatok viszonyát. Az ugyanazon fonéma-hoz tartozó változatok fizikailag több tekintetben megegyeznek. A szóeleji *k* hang meg a szóközépi *k* hang — minden különbsége ellenére — megegyezik lényeges hangtulajdonságokban. A morfofonológikus összetartozásnak viszont a fizikai hasonlóságot illetően nincsen semmi megszorítása. Fizikailag igen távol eső fonémák kerülhetnek ugyanazon morfofonológikus szimbólum alá, amennyiben e fonémák ugyanazon morféma-hoz tartozó alternánsok megfelelő helyén állnak. Ilyen gazdag morfofonológikus változatot mutat fel például a magyar ige felszólító módjának *j* jele. Gondoljunk a következő alakokra: *várja, adja, lássa, higgye*. Mármint vegyük itt szemügyre az *adja* alakot. Ez fonologikusan ilyen: *aggya*. Ám ha a *várja ja* szegmentumát azonosítjuk az *aggya gya* szegmentumával, akkor felvetődik a morfofonológikus ábrázolás szükségessége is. Ez esetben a *ja* és a *gya* egyaránt *JA* módon lesz kifejezhető, mikor is a *J* szimbolizálja mind a *j*-t, mind a *gy*-t.

Számos esetben viszont nincs értelme annak, hogy egy morféma különböző alakú alternánsait morfofonémákban, azaz egységesen jelöljük. Olyankor, ha az alternánsok túlságosan szeszélyesek, nagy közöttük a fonológiai különbség, s nem hasonlítanak más morféma-k alternációs viszonyaira. Már említettük *lenni* igénket. Ennek *le-*, *vagy-* és *vol-* alternánsai vannak. Ez az alternáció — típusát tekintve — egyetlen más igénk esetében sem figyelhető meg. Persze elképzelhető, hogy a három alternáns közül valamelyiket megtesszük a többi képviselőjének. Például a *vol-* szegmentumot. Ez esetben a *VOL* nemcsak a *voltam, volnék* stb. fonémasorok *vol-* részét szimbolizálná, hanem a *legyek* fonéma sor *le-* részét is stb. Azonban, mivel az alternánsok ez esetben egymástól nagyon távol állnak, és semmi párhuzamosságot nem mutatnak fel más morféma-kkal, ma orfofonematikus átírásnak nem sok értelme van, mint hogy a közös szimbólum, a *VOL* alá tartozó *le-*, *vagy* alternánsok nem következnek automatikusan tipikus környezetekből. (Ugyanis a *SÉG* esetében a környezet automatikusan megszabja, hogy mikor állunk *-ság* s mikor *-ség* alternánssal szemben. Ezzel szemben ha a *le-* és a *vol-* szegmentumot morfofonematikusan íránk át, akkor még számon kéne tartani azt az egyedi, nem tipikus környezetet is, amelyben a *VOL* a *le-*, illetve *vol-* alternánst szimbolizálja. Amit tehát nyernénk, azt el is veszítenénk.)

Érintenünk kell még azt a kérdést, hogy a morfofonéma önkényes kategória-e, olyasmi tehát, amit csak a nyelvész alkotott, s ami mögött nem húzódik meg nyelvi realitás, vagy pedig ez esetben is egy mélyebb valóságot tükrözünk-e, ha bizonyos alacsonyabb rangú jelenségektől eltekintünk? Mint említettük, a morfofonéma és az általa szimbolizált fonémák viszonyát nem szabad a fonéma és a változat viszonyának mintájára elképzelnünk. Ám jelen esetben nem a fonológia, hanem a morféma síkján mozgunk, s ebből a szempontból a morfofonematikus jelölés sem tekinthető önkényesnek. Az ugyanazon morfémahoz tartozó alternánsok — mint láttuk — lényegében ugyanannak a dolognak, ugyanannak a morfémanak konkrét megjelenési formái. Tehát lényegüket tekintve azonosak. Ha a morfofonémikus jelölést alkalmazzuk, akkor a kevésbé lényegestől tekintettünk el a lényeges érdekében, annak kiemelése, aláhúzása érdekében. Éppen olyan jogosan jártunk el tehát, mint akkor, ha egy almát meg egy körtét gyümölcsnek nevezünk.

8. Az előzmények folyamán már többször említettük, hogy célunk a nyelvi szerkezet leírása, mégpedig oly módon, hogy a nyelvközösségben naponta elhangzó, szerfelett nagyszámú nyelvi megnyilatkozás — a formai és tartalmi sokféleség ellenére — viszonylag kis számú alapképletre, alapsémára legyen visszavezethető. Ezt a célunkat viszont csak úgy valósíthatjuk meg, ha a megnyilatkozásokban előforduló elemek számát csökkentjük. Természetesen nem szabad e csökkentést úgy képzelni, hogy az elemek egy részétől egyszerűen eltekintünk, nem veszünk róluk tudomást. Így járnánk el például abban az esetben, ha a *szív*, *kard*, *ács* és még mondjuk ötezer meghatározott más szavunkat egyszerűen kirekesztenénk a vizsgálatból. Nyilvánvaló, hogy ez nem csökkentés lenne, hanem közönséges hamisítás. Az elemek kíváncsú csökkentését tehát nem úgy végezzük, hogy bizonyos elemeket figyelembe veszünk, másokat meg nem, hanem oly módon, hogy minden elem esetében egyaránt eltekintünk valamitől. Az előző fejezetben már láthattuk, miként lehet az elemek számát csökkenteni. Amikor azokat az eljárásokat ismertettük, amelyek segítségével bizonyos morfémaszegmentumokat mint alternánsokat (tehát ugyanazon morféma különböző alakú képviselőit) lehet egy közös szimbólum alá foglalni, akkor a csökkentésnek egy sajátos módját ismertük meg. Emlékszünk még rá, hogy a *-ság* és a *-ség* alternánsokat egy közös *SÉG* jel alá foglaltuk. Mármost azt jelentette ez az eljárásunk, hogy a *-ság*-tól eltekintettünk, azt nem vettük figyelembe, s csak a *-ség*-gel törődtünk? Szó sincs róla. Eljárásunk csupán azt jelentette, hogy eltekintettünk attól, ami csak a *-ság*-ra jellemző, eltekintettünk attól, ami csak a *-ség*-re jellemző, s csupán azt vettük figyelembe, ami mindkettőre közösen jellemző. Valami hasonlót kell tennünk az alábbiak során is, csak magasabb fokon, az absztrakció magasabb síkján.

9. Vizsgáljuk most a morféákat abból a szempontból, hogy milyen környezetekben szerepelhetnek, s a környezeteket illetően milyen különbségek állnak fenn közöttük? Vessük össze e tekintetben két közismert morféánkat, az egyik legyen a *légy*, a másik a *ház*. Az első tény, amit velük kapcsolatban megállapíthatunk, az, hogy számos olyan nyelvi megnyilatkozást hallhatunk, amelyeknek az esetében ez a két morféma azonos környezetben jelenik meg. Pl. *Ez egy kis ház*, *Ez egy kis légy*; *Egy légy van ott*, *Egy ház van ott* stb. A példáinkban szereplő *Ez egy kis* — és *Egy* — *van ott* környezetekben tehát mind a *légy*, mind pedig a *ház* morféma fellelhető. Jócskán találunk azonban olyan nyelvi megnyilatkozásokat is, amelyekben vagy csak az egyik, vagy csak a másik jelenik meg. Pl. *Egy légy repült az asztalra*, *Egy ház ajtaját törték fel* stb. Mármost nyilvánvaló, hogy nagyon kicsi, gyakorlatilag úgyszólván nulla a valószínűsége két olyan megnyilatkozásnak, mint az alábbiak: *Egy ház repült az asztalra*, s *Egy légy ajtaját törték fel*. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *légy* és a *ház* morféma fellelhetőnek sok hasonló, azonos kör-

nyezetben, azonos megnyilatkozásban, de találhatunk szép számban olyan megnyilatkozást is, amelyben vagy csak az egyik, vagy csak a másik jelenik meg. Kérdés viszont az, hogy ennél a gyakorlatilag kétségtelenül számottevő, de az analízisben túlságosan előre nem mutató megállapításnál megrekedünk-e, vagy pedig tovább léphetünk.

Az úgyszólván elképzelhetetlen, hogy két morféma, ha még oly közel áll is egyébként egymáshoz, a környezeteit tekintve pontosan megegyezzen. Gondoljunk például a magyar *szív* és *tüdő* morfémára. Mindkettő belső szervet, nemes szervet, fontos élettani funkciót végző szervet jelöl. De még e két, ugyancsak közel álló morféma esetében is szép számban találunk eltérő környezetet, olyan megnyilatkozást tehát, amelyben az egyik megjelenhet, de a másik nem. Például mondjuk, halljuk, hogy valakinek *Nemes szíve van*, de nem találkozunk azzal, hogy *Nemes tüdeje van*. Vagy halljuk, mondjuk, hogy *Úgy szaladt, hogy majd kiköpte a tüdejét*, de aligha találkozunk olyan megnyilatkozással, hogy *Úgy szaladt, hogy majd kiköpte a szívét* stb. Az tehát elérhetetlen, ideális kíváncsi, hogy két morféma pontosan ugyanazokban a környezetekben jelenhessen meg. De azt gyakran megfigyelhetjük, hogy két morféma lehetséges különféle környezetei nagymértékben megegyeznek egymással, hasonlítanak egymáshoz. Ha azt látjuk, hogy bizonyos morfémák tipikus környezete hasonló, akkor ezeket a morfémákat egy közös osztályba, csoportba soroljuk. Ha úgy látjuk, hogy a *légy*, *ház*, *szív* és *tüdő* morfémák tipikus környezetei azonosak, mert mindegyik megjelenhet ilyen környezetben: *Ez a ház nagy*, *Ez a tüdő nagy*, *Ez a szív nagy* stb., de olyan környezetben is, mint *Ez a ház kicsi*, *Ez a légy kicsi*, valamint olyanban, hogy *Ez a ház omladozik*, *Ez a szív dobog*, *Ez a légy repül*, tehát ha bizonyos morfémák csoportjáról, esetünkben a *ház*, *szív*, *tüdő* stb. morfémák csoportjáról elmondhatjuk, hogy azok minden tagja megjelenhet egy meghatározott másik osztály előtt, akkor jogos az ilyen morfémákat valóban egy osztály képviselőinek tekintenünk. A szóban forgó osztályt, tehát a *ház*, *szív* stb. morfémákat a továbbiakban (a latin *nomen*-ből) *N*-nel jelöljük. Ha a *nagy*, *kicsi*, *fekete* stb. morfémákat (a latin *adjectivum*-ból) *A*-val jelöljük, akkor az *Ez a ház kicsi*, *Ez a légy nagy*, *Ez a tüdő fekete* megnyilatkozásokat felírhatjuk *Ez a N A* módon. Ha pedig az *Ez* és *Az* morfémákat (a latin *pronomen*-ből) *P*-vel jelöljük, akkor képletünk *PaNA* alakot nyer. Viszont a határozott és határozatlan névelőt is egy morfémaosztály képviselőjének tekinthetjük. Ha ezt az osztályt *E*-vel jelöljük, akkor az *Ez a ház kicsi* mondat *PENA* képletű lesz. Ez a *PENA* képlet kifejezi azt a megnyilatkozást is, hogy *Ez a ház nagy*, azt is, hogy *Az az ember kicsi* stb. Ez a képlet tehát azt jelenti, hogy a magyarban van olyan érvényes megnyilatkozástípus, amelynek esetében elől egy névmás, azután egy névelő, majd egy főnév és végül egy melléknév áll, illetőleg ennek megfelelő osztályú morféma. Ez a képlet — tovább menve — megengedő jelleggel, feltételesen magába foglalja azt a megnyilatkozást is, hogy *Ez a légy édes*. Persze egy ilyen megnyilatkozásnak nagyon kicsi a valószínűsége, de típusát tekintve lehetséges és kifogástalan. Összegezve a következőket mondhatjuk el a *PENA* képletről: Ez a képlet azt mutatja, hogy a magyar megnyilatkozások között előfordul egy *P*, *E*, *N* és *A* típusú morfémákból összeszerkesztett megnyilatkozás. Az ilyen morfémákból ebben a sorrendben felépített megnyilatkozások nyelvtanilag helyesek, bármilyen furcsa legyen is a tartalmuk, a jelentésük. Azonban nem valószínű, hogy az *Ez a* — környezetben az *N* osztály minden konkrét tagja előforduljon az *A* osztály minden konkrét tagjával. Például igen kicsi a valószínűsége egy olyan megnyilatkozásnak, mint *Ez a hulla édes*.

Ettől függetlenül ez a megnyilatkozás is kifogástalan nyelvtanilag. Más kérdés tehát egy megnyilatkozás nyelvtani helyessége, és megint más annak logikailag helytálló vagy szociális értelemben valószínű volta. Az a megnyilatkozás, hogy *Őt meg őt az kilenc*, nyelvtanilag éppen olyan jó, mint az, hogy *Őt meg őt az tíz*. S az a mondat, hogy *Egy szemüveges holló naponta két duplát iszik az „Anná”-ban* éppen olyan kifogástalan

a szerkezeti típusát illetően, mint az, hogy *Egy szemüveges férfi naponta két duplát iszik az „Anná”-ban*. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelvi analízis nem lehetőségeket vizsgál, hanem elhangzott megnyilatkozásokat. Az első, bevezető fejezetben elmondtuk, hogy egy meghatározott nyelvallapot elemzése voltaképpen egy bizonyos számú megnyilatkozás elemzését jelenti. E megnyilatkozások összességét nevezzük az analízis korpuszának. Mármint ebből az következik, hogy a korpusz megnyilatkozásai az egyes morféimákat mindig különböző konkrét környezetekben mutatják. S éppen ezért az ugyanahhoz az osztályhoz tartozó morféimák individuális környezeteiben mutatkozó különbségeket nem ugorhatjuk át. Ismételjük: Az a két mondat, hogy *Egy ház ajtaját törték fel* és *Egy légy ajtaját törték fel* nyelvtanilag egyformán kifogástalan. Ám nem valószínű, hogy korpuszunk olyan megnyilatkozást tartalmaz, amelyben a *légy* ilyen környezetben jelenik meg. Tehát a leghelyesebb s a valóságot legjobban megközelítő fogalmazás a következő: A különböző osztályhoz tartozó morféimák egymással bizonyos szabályok, képletek szerint találkozhatnak, alkothatnak megnyilatkozást. Ezek a képletek azt mondják ki, hogy milyen osztályok milyen egymással szemben való helyzetben jelenhetnek meg. A képletek tehát morféimaosztályokra vonatkoznak. Az a képlet, hogy *PENA*, nem jelenti viszont azt, hogy a *P*, *E*, *N* és *A* osztály minden egyes tagja kerül ilyen viszonyba a többi osztály minden egyes tagjával. Ez a képlet csak azt mondja ki, hogy a szóban forgó osztályok sok tagja kerülhet a *PENA* képletben kifejezett viszonyba a többi osztály sok tagjával, de gyakorlatilag nem mindegy.

10. A konkrét megnyilatkozásokban nem morféimaosztályokkal találkozunk közvetlenül, hanem morféimákkal, amelyek bizonyos osztályhoz tartoznak. Az elemzés számára tehát gyakorlatilag az a feladat, hogy egy konkrét megnyilatkozás konkrét morféimáiról eldöntse, milyen osztályokhoz tartoznak. A klasszikus nyelvtan a konkrét morféima jelentése alapján próbálta eldönteni annak osztály szerinti hovatartozását. Ám itt megint csak a már többször érintett dilemmával állunk szemben. Kétségtelen ugyanis, hogy az azonos osztályokhoz tartozó különböző konkrét morféimák jelentésében van valami közös. Ilyenformán azt is mondhatjuk, hogy a morféimákat osztályba sorolni végső fokon annyit tesz, mint azokat a morféimákat gyűjteni egybe, amelyeknek a jelentésében a konkrét, egyedi vonásokon túl van valami közös is. Ez a közös rész magyarázza, hogy miért viselkednek az ugyanahhoz az osztályhoz tartozó morféimák egyformán a megnyilatkozások egészével szemben, vagyis miért azonos a tipikus környezete az ugyanahhoz az osztályhoz tartozó morféimáknak. Ám az azonos osztályhoz tartozó morféimák jelentésének általános, közös részét meghatározni nagyon nehéz. Továbbá: Ha az ugyanahhoz az osztályhoz való tartozás — végső fokon — jelentésbeli hasonlóság kérdése, akkor az ugyanahhoz az osztályhoz való tartozást nem bizonyíthatjuk a jelentés hasonlóságával. Hisz éppen ezt kell bizonyítanunk. Éppen ezért a környezetek azonosságait és különbségeit használjuk fel, mert e környezeti eltérésekben végső fokon a jelentésbeli eltérések jutnak kifejezésre.

Az alternáció tárgyalásakor érintettük az azonos alakú, de különböző morféimákhoz tartozó alternánsok problémáját. A *vár* szegmentumok egy részét egy $V\dot{A}R_1$, másik részét egy $V\dot{A}R_2$ morféima képviselőjének ismertük fel. Mármint el kell döntenünk, hogy ez a két különböző morféima azonos osztályú-e, avagy különböző osztályokhoz tartozik. Itt is a környezeti típusok vizsgálata igazít el bennünket. Azt fogjuk tapasztalni, hogy a $V\dot{A}R_1$ környezetei az *N*, a $V\dot{A}R_2$ környezetei pedig a *V* (a *verbum*-ból), tehát *lát*, *megy* stb. osztályú morféimákkal egyeznek meg. Általános szabályként megemlíthetjük: ha z_1 és z_2 morféimák környezetei azonosak *X* és *Y* morféimaosztályok környezeteivel, miközben z_1 környezetei *X* osztályra, z_2 -éi pedig *Y* osztályra utalnak, akkor a z_1 valószínű a *X* morféimaosztály tagja, a z_2 pedig a *Y* morféimaosztályé.

II. Említettük, hogy bizonyos morfémaoknak, mondjuk a *szív*, *ház*, *kéz* stb. morfémaoknak egy meghatározott, *N* osztályba való sorolása nem jelenti azt, hogy az illető osztály minden tagja hajszálpontosan ugyanabban a környezetben jelenik meg (legfeljebb azt jelenti, hogy elvben megjelenhet), hanem az egybesorolás alapja az az általánosabb körülmény, hogy az *N* osztály minden tagja azonos típusú környezetekben jelenhet meg. Itt kell megemlítenünk, hogy vannak olyan környezetek, amelyekben különböző osztályú morféma is felléphetnek. Pl. *A kutya ugat*, *A kutya harap* stb. megnyilatkozások *ENV* képlettel fejezhetők ki. De ilyen megnyilatkozásokat is ismerünk: *A kutya fehér*, *A kutya fekete* stb. Ez utóbbiak képlete *ENA*. Tehát számos esetben azonos (pl. *A kutya* —) környezetben jelenhet meg mind a *harap*, mind pedig a *fehér* morféma. Már most ennek alapján van jogunk egy osztályba sorolni őket? Nem, mert ez sajátos határeset, a környezeti egyezésnek, átfedésnek viszonylag ritka esete, s egyébként az *A* és *V* osztály tagjainak többi környezete eltérő. Amikor tehát a lehetséges környezetek, azaz a különböző környezettípusok alapján osztályozzuk a morfémaikat, ügyelnünk kell arra, hogy ne egyetlen környezet alapján végezzük az osztályozást, mert vannak — mint most láttuk — olyan sajátos környezetek is, amelyekben különböző osztályok képviselői is megjelenhetnek. Például ebből a megnyilatkozásból: *Ez az ember kövér*, elvonhatjuk az *Ez az ember* — környezetet, melybe behelyettesíthetjük a *szól*, *megy*, de a *katona*, *kovács*, s mint láttuk, a *kövér* és *nagy* morfémaikat is: *Ez az ember katona*; *Ez az ember megy*; *Ez az ember nagy*. Ha egyetlen környezet alapján osztályoznánk a morfémaikat, akkor az idézett azonos környezet alapján egy osztályba sorolhatnánk a *megy*, *katona* és *nagy* morfémaikat. Ha ezt tennénk, s mondjuk e három morfémaikat egy általános, *G* morfémaosztályba sorolnánk, akkor olyan morfémaosztályt nyernénk, amelynek tagjai csak kisebb részben egyező, s nagyobb részben eltérő környezetekben léphetnek fel. Mert nyilvánvaló, hogy például a *megy* és a *nagy* morféma csak egy vagy két azonos környezetben jelenhetnek meg, környezeteik zöme azonban nem azonos. Ez önmagában is intő példa lenne arra, hogy a feltételezett, nagyon sok morféma tartalmazó *G* osztály gondolatát feladjuk. S azt is látnánk továbbá, hogy a *G* osztályhoz sorolt morfémaik — azon túl, hogy lehetséges környezeteik zöme nem egyezik — kisebb alcsoportokra oszlanak. A *nagy* és a *megy*-féle morfémaik például egész jelentősen eltérnének, a *nagy*- és a *katona*-félék kisebb mértékben, a *nagy*- és *kis*-félék alig.

A *nagy*- és a *megy*-féle morfémaik egy osztályba való sorolása tehát semmiképpen sem látszik megvalósíthatónak. Ugyanakkor az imént azt mondtuk, hogy a *nagy* és a *katona* már közelebb áll egymáshoz annyiban, hogy sokkal több lehetséges környezetük esik egybe, mint a *nagy*- és *megy*-féle morfémaiknak. Mármost jogos-e a magyar nyelvben a *nagy*, tehát *A*, s a *katona*, tehát *N* típusú elemeket egy közös osztályba sorolnunk? Erre a kérdésre nem válaszolhatunk egyértelműen. Jogos annyiban, amennyiben a hasonló környezetek egész sorában megjelenhet mindkettő: *Ez az ember nagy*, *Ez az ember katona*; *Egy nagyot keresek*, *Egy katonát keresek* stb. Viszont a *Péter nagyobb nálam* mondatból nyerhető *Péter* —bb nálam környezetbe a *katona* a *nagy* helyébe már nem helyettesíthető be, nem mondhatjuk, hogy *Péter katonább nálam*. Amikor tehát az *A* és az *N* osztály tagjait feltételeesen egy kategóriába egyesítettük, nem jártunk el jogtalanul, de bizonyos mértékig szimplifikáltunk. Mert mit jelent az, hogy ha az *A* és az *N* tagjait egy morfémaosztályba soroljuk, történetesen egy *L* morfémaosztályba? Azt, hogy ez az *L* osztály a továbbiakban morfémainak csak azokat a tulajdonságait képviseli, amelyek az *A* és az *N* tagjaiban közösek.

Amilyen mértékben absztraktabbá válik a leírásunk, olyan mértékben — elkerülhetetlenül — a leírás precízsege is csökken. Tudjuk, hogy már az elsődleges morfémaosztályok, tehát az *N* vagy a *V* esetében is el kellett tekintenünk az egyes morfémaik környezeteiben megfigyelhető finom egyedi különbségektől, s az egyes morfémaikat a

túlnyomó, a valamennyinél meglevő, a közös környezetek alapján soroltuk az *N*, illetőleg a *V* morfémaosztályba. A nagy általánosságú, több különböző morfémaosztályt magában egyesítő kategória fogalmát egyébként a hagyományos nyelvtan is ismerte. Ilyen volt például a névszó kategóriája. Mint tudjuk, a tradicionális nyelvtan névszónak nevezte, tehát egy közös, nagy kategória képviselőjének tekintette a főnevet, melléknévet, számnevet és névmást. Valóban, e négy csoport tagjai csakugyan felmutatnak bizonyos alapvető, közös vonásokat, például mindegyik lehet *V* előtti helyzetben, alanyi funkcióban stb.: *Ember közeledik, Fehér közeledik, Három közeledik, Ő közeledik.*

12. A morfémaosztályok száma nyelvenként változó. A kötött és szabad morféma említett különbsége is például bizonyos értelemben két rendkívül általános morfémaosztálynak tekinthető. Ebben a két kategóriában viszont a nyelv csak egész tökéletlenül volna leírható. Jogos és szükséges tehát, hogy a szabad morfémaokon belül *N*, *A*, *V*, *E*, *P* stb. osztályokat különböztessünk meg. Ugyanígy szükséges, hogy a kötött morfémaokon belül is különböző csoportokat különböztessünk meg. Ez utóbbiak körén belül most néhány példán keresztül illusztráljuk azt a tényt, hogy a morfémaosztályok — még akkor is, ha viszonylag kevés számú taggal bírnak — akkor sem képviselnek teljes azonosságot a lehetséges környezeteket illetően. A magyar nyelv esetragjai, tehát az *N*, *A* stb. osztály tagjaihoz járuló kötött morféma között találjuk a következő elemeket: *-nak, -vel, -ig, -ként, -től, -hoz, -rá, -ról* stb. Ezeket jogos egy osztályba sorolnunk, mert önállóan nem léphetnek fel, csak az *N*, *A* stb. osztályok közvetlen (pl. *háznak*) vagy nem közvetlen (pl. *háznaknak*) környezetében. Konkrétan sokszor nem egyezik a környezetük (pl. *A barátomat hívtam, A barátomnak adtam, A barátommal mentem* stb.), de tipikusan igen, hiszen mindannyian felléphetnek — mint már említettük — *AN-V* környezetben. Ennek a lényeges és alapvető egyezésnek ellenére egy sajátos környezettel kapcsolatban két részre oszlanak: Ugyanis vannak közöttük olyanok, amelyek szóeleji helyzetben, *N*, *A* stb. típusú morféma nélkül is megjelenhetnek (pl. *értem, velem, nekem* stb.), ugyanakkor több olyan is van, amely ezt a helyzetet sohasem foglalhatja el (pl. az *-ig, -ként, -vé*; nincs *igem, iged, ige* stb.). Mármint felvetődik a kérdés, jogos-e a vázolt különbség ellenére a szó eleji helyzetben is előforduló, tehát *-nek, -vel, -től* stb. típusú morfémaikat az ilyen helyzetben, ilyen környezetben megjeleníteni nem tudó *-ig, -ként, -vé* stb. típusú morfémaikkal egy csoportba sorolni? Jogos, mert előfordulásaik zöme egyezik. De mivel egy fontos tulajdonság tekintetében különböznek, elképzelhető az is, hogy két — rokon — alcsoportra, osztályra bontjuk fel ezeket.

A morfémaosztályok közötti figyelemre méltó különbségek vannak abban a tekintetben is, hogy mennyi morféma tartozik hozzájuk. Így az *N* vagy *V* osztály rendkívül sok tagot számlál, ezzel szemben a *most, már* stb. morfémaikat magában foglaló *H* osztály tagjai jóval kisebb számúak. Van azután minden nyelvben néhány olyan morféma, amelyet nemigen tudunk osztályba sorolni, mivel tipikus környezetről esetünkben aligha lehet beszélni. Ilyen például a magyar *nem* morféma, melyről szinte azt mondhatjuk, hogy mindenféle környezetben megjelenhet. A kérdés persze úgy is felfogható, hogy itt egy olyan osztállyal állunk szemben, amelynek csak egyetlen tagja van.

A morfémaosztályokba tehát — mint már fentebb említettük — nem közvetlenül a jeletésük alapján soroljuk a morfémaikat, hanem a megnyilatkozásokkal szembeni azonos viselkedésük alapján. Csak azután, hogyha elvégeztük a környezetek azonosságán, illetve különbségén nyugvó formális elemzést, csak azután vethetjük fel azt a kérdést, hogy az ugyanazon osztályba tartozó morfémaik jelentésében van-e valami közös. Fentebb láttuk, hogy ennek lehetőségét nem tagadjuk. De ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen természetű vizsgálatnak veszedelmes buktatói vannak. Köztudomású például, hogy a hagyományos nyelvtan az igét annak alapján határozta meg, hogy az

„cselekvést, létezést, történést” fejez ki. Ez a meghatározás alkalmazható az *ás, vág, szúr* stb. igékre. De kérdés, hogy felfogható-e cselekvést jelentő szónak az *áll, vár, ül* stb. ige? Az alapvető kérdés ugyanis az, hogy mit nevezünk cselekvésnek. Azt, olyasvalamit, ami a valóságban erő kifejtéssel, változtatással, hatással, tehát valóságos akcióval van kapcsolatban? Vagy pedig azokat a szavakat, amelyek olyasmit fejeznek ki, ami az illető nyelv szemlélete szempontjából cselekvés? Ez utóbbi esetben viszont tautológia azt mondani, hogy ige minden nyelvben az a szó, amely olyasmit fejez ki, ami az illető nyelv szemlélete szempontjából cselekvés. Mert hogy cselekvés, azt csak onnét tudjuk, hogy ige fejezi-e ki.

Mielőtt tovább mennénk, nézzük meg, hogy a mai magyar nyelvben milyen fontosabb morfémaosztályokkal számolhatunk?

- N = *hid, kéz, szív*
- V = *út, ver, lép*
- A = *nagy, kis, kék*
- P = *ez, az, ilyen, mi, ő*
- SZ = *öt, hét, ezer*
- H = *most, ma*
- K = *és, is*
- R_v = *-k* (pl. *viszek*), *-i* (pl. *viszi*)
- R_n = *-nak* (pl. *háznak*), *-tól* (pl. *szívtől*)
- J_v = *-j-* (pl. *várjunk*), *-i* (pl. *várt*)
- J_n = *-k* (pl. *házak*), *-m* (pl. *kezem*)
- A_n = *-ság* (pl. *szabadság, jószág*)
- N_n = *-zat* (pl. *karzat, csillagzat*)
- N_v = *-l* (pl. *kapál, tüzel*)
- N_n = *-ű* (pl. *fejű, kezű*)
- V_n = *-ás* (pl. *futás, ugrás*)

Amikor bizonyos morfémaszegmentumokat mint alternánsokat egy morféma képviselőiként gyűjtöttünk egybe, akkor — a nyelvi valóságnak megfelelően — jelentősen csökkentettük a leírásban külön számon tartandó elemek számát. Amikor az azonos környezetekben szereplő morfémaikat egy osztályban egyesítettük, akkor az elemek számát ismét lényegesen csökkentettük.

13. Ebben a fejezetben többször is érintettük azt a kérdést, hogy a morféma nem minden környezetbe illeszkedhetnek bele egyformán, még az azonos osztályhoz tartozó morféma is felmutatnak egymással szemben individuális különbségeket. Feltűnő eltérések vannak e tekintetben a kötött morféma bizonyos csoportjai esetében. Gondoljunk pl. a *-zat* kötött morféma, közönségesen szólva képzőre. Ez általában N osztályú morféma után lép fel: *karzat, szózat, izomzat*. De számos N osztályú morféma van, amely mögött nem jelenhet meg. Pl. nincs *falzat, csónakzat, vonatzat*. Ennek kapcsán felvetődik egy érdekes kérdés. Ha *A bolha ajtaját törték fel* mondat nyelvtanilag kifogástalan, mert egy ENN -ját V képlet szerint van megszerkesztve, amely — mint látni fogjuk, nem más, mint egy ENN , a magyar nyelvben szintén érvényes képlet bővített formája —, akkor mondhatjuk-e ilyen jogon, hogy a *falzat* is kifogástalan nyelvtanilag, mert a *-zat* a magyar nyelvben számos esetben járulhat N típusú morfémahoz, és a *fal* is N típusú morféma? Rendben van, fogadjuk el, hogy a típusát tekintve a *falzat* alak elfogadható, kielégítő. Ez esetben viszont azt is el kellene fogadnunk, hogy a *Buda-*

pestett alak is helyes nyelvtanilag¹, mert van *Győrött*, *Pécsett* és *Vácott* szerkezet is. Nos, ez olyan probléma, amelyre egyértelmű feleletet adni ez idő szerint nem tudunk.

14. A különböző lehetséges előfordulások kérdését érintve nem hagyhatjuk szó nélkül a morféma úgynevezett produktivitásának problémáját sem. A klasszikus nyelvtudomány a képzőmorfémákat tekintette produktívoknak, amelyek még a vizsgált időszakban is szolgálnak új szóképzésre, létrehozására. Például a francia nyelvtanórákon azt sulykolták belénk, hogy az *-er* képző még ma is produktív képző, mert segítségével szüntelenül lehet képezni új igéket, ezzel szemben az *-ir* képző már nem produktív, mert sok igében él még ugyan, de újakat már nem képezünk vele. Mit mondhatunk a morféma produktív és nem produktív csoportra való felosztásáról? Azt, hogy ez a felosztás a történeti nyelvészet szempontja lehet csak, a szinkrón analízisé nem. Miként tudjuk ugyanis eldönteni, hogy egy morféma produktív-e, avagy sem? Oly módon, hogy két különböző idejű nyelvallapotot hasonlítunk össze. Ha például azt látjuk, hogy a századforduló idején beszélt francia nyelv — többek között — abban különbözik a mai francia nyelvtől, hogy ma az *-er* képző sok olyan tövel társul, amilyen-nel a századforduló idején még nem társult, akkor megállapíthatjuk, hogy az *-er* képző termékeny. De ehhez ki kell lépünk korpuszunkból, amely egy meghatározott időpontból származó megnyilatkozásokból áll, és egy másik korpuszra, azaz egy másik nyelvallapot alapján létrejövő megnyilatkozásokra is tekintettel kell lennünk.

Antal László

A magyar nyelv etimológiai szótára

A magyar nyelvtudománynak egyik legeredményesebben művelt ága kétségtelenül a szótörténet és az etimológia. Az ilyen irányú kutatások eredményei azonban különféle szakfolyóiratokban szétszórva lappanganak, olyan helyeken, amelyeknek egy részéről csak a szakemberek tudnak. A Gombocz Zoltántól és Melich Jánostól elkezdett nagy magyar etimológiai szótár, az EtSz., 1944-ben a *geburnus* szónál elakadt. Ez a nagyszabású, világviszonylatban is páratlan alkotás torzóban maradt. — Horger Antalnak 1924-ben jelent meg „Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye” című munkája, amely — címéből is kitetszően — a nagyközönség számára készült, és olvasmányos formában, jegyzetek, irodalmi utalások nélkül tájékoztat számos magyar szó történetéről és eredetéről. E könyvnek legnagyobb hibája — régisége, sok tekintetben elavult volta mellett —, hogy még antikváriumokban is csak véletlenül lehet hozzájutni. — Bárczi Géza „Magyar szófejtő szótár”-a 1941-ben jelent meg. Szóanyaga a magyar köznyelvi szókinés törzssanyagát öleli fel, s a maga tömör fogalmazású szócikkeivel nemcsak a nagyközönség igényeit elégíti ki, hanem — szótörténeti utalásaival és a szó eredetére vonatkozó legfontosabb irodalom közlésével — a szakemberek számára is nélkülözhetetlen. A magyar etimológiai irodalom — nem utolsósorban éppen a SzófSz. ösztönző hatására — a Bárczi munkájának megjelenése óta eltelt két évtized alatt is igen jelentős eredményeket mutatott fel. A SzófSz.-t sem lehet ma már megszerozni.

A magyar szókinés egyes rétegeivel foglalkozó monográfiáknak is szűkében vagyunk. Igazán a kor színvonalán álló tanulmány ebben a műfajban csak Knieszsa Istváné (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1955.). A magyar szókinés finnugor, ugor ele-

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a „nyelvtanilag helyes” megjelölést sokkal tágabban értelmezzük ez esetben, mint ahogy a nyelvművelő szakirodalom teszi.

meinek etimológiai szótára most készül a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Nincs összefoglaló monográfiánk a nyelvünk külön életében keletkezett igen jelentékeny szóállományról, s nincs modern összefoglalásunk egyetlen jövevény-szó-csoportról sem a szláv kivételével. — Bárczi Gézának „A magyar szókincs eredete” című munkája (Bp., 1951.; második, bővített kiadás: 1958.) egyetemi tankönyvnek készült, s kitűnő összefoglalását nyújtja a szókincs különféle rétegeinek, sőt a második kiadásban a magyar tulajdonnevek problémáit is bemutatja. E munka műfaji jellegéből, terjedelmi korlátaiból következik, hogy sem az egyes rétegek modern monográfiáit, sem a teljes etimológiai szótárt nem pótolja, nem is célja, hogy ezeket pótolja.

Ilyen körülmények között mind a nagyközönség, mind a nem nyelvész szakemberek, mind a nyelvészek számára öröndetes újság, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú magyar nyelvtudományi tanszékének közös munkájaként elkezdődtek egy új magyar etimológiai szótár munkálatai. A nagy feladat végrehajtására vállalkozó munkatársi gárda a több mint egy évig tartó előkészítő munkálatokat az 1962. május 29-én Budapesten megrendezett értekezlettel lezárta, és az értekezlet eredményeinek felhasználásával a rendszeres és módszeres munkát megkezdte. A három kötetre tervezett szótár első kötete előreláthatólag 1966-ban megjelenik, a másik kettő kétévenként követné ezt.

Mit várhatunk a szótártól? — Minthogy a szótár munkatársai az előkészítő munkálatok eredményeit írásba foglalták, és az említett értekezlet meghívójának mellékleteként sokszorosítva szétküldték, minthogy továbbá a konferencia résztvevőinek állásfoglalását is ismerjük, számot tudunk adni arról, hogy milyen lesz az új magyar etimológiai szótár.

A szótár célja az, hogy összefoglaló képet adjon a magyar szókészlet fontos elemeinek származásáról és fejlődéséről. A hazai és a külföldi szakmai kíváncsalmak kielégítésén túl a nyelvészetileg nem képzett, de művelt közönség számára is érthető formában dolgozza fel az eddigi szótörténeti-etimológiai kutatások eredményeit. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szótár munkatársai elzárkóznak új etimológiák elől, hanem csak azt, hogy fő feladatuknak a mai helyzet rögzítését, az eddigi eredmények szintézisét tartják. Körülbelül tizenkétezer szócikkben elsősorban a mai magyar köznyelv szókincsének elemeit dolgozzák fel, emellett azonban helyet kapnak a szótárban a fontosabb tájszavak és elavult szavak is. A címszóanyag törzsrésze az ÉrtSz. szóanyaga, kiegészítve a peremszókincs etimológiai vagy szótörténetileg fontos elemeivel. Címszavakként fognak szerepelni a szótárban képzett és összetett szavak is.

Az egyes szócikkek élén álló címszavak alá az etimológia szerint összetartozó szócsaládok tagjai közül csak azokat a szókat sorolják be, amelyeknek összetartozását a nem nyelvészek is érzik. Így például egyetlen szócikkben szerepel a *mozog*, *mozgat*, *mozdít*, *mozdul*, de az *ér*, *érez*, *érint*, *ért* már külön-külön szócikkbe kerül. Az összefüggésekre természetesen utalni fog a szótár, s egyébként is a világos utalórendszer segítségével lehetővé válik, hogy a szótár magyar szóanyagát külön mutatók nélkül megtalálhassuk a maguk helyén.

Az említett értekezlet résztvevői örömmel üdvözölték a szótár „kétsúlypontúságát”. Ez azt jelenti, hogy a szótörténet és az etimológia egyenlő súlyt kap a szócikkekben. Minden szócikk két részből áll. Az elsőben, a szótörténeti részben kapnak helyet a címszó első előfordulását, alakváltozatait, jelentését, illetőleg jelentéseit és fontosabb származékait dokumentáló adatok. Az adatok pontos filológiai szereléssel kerülnek bemutatásra. Az évszámok közlése lehetővé teszi a szó alaki és jelentésbeli fejlődésének az adatokban tükröződő ábrázolását. A tipográfiai eszközökkel is tagolt szótörténeti rész tehát könnyen áttekinthető képet ad majd a címszók magyar nyelvi életéről. — Az új

bekezdésbe kerülő etimológiai részben találjuk a címszók etimológiájának szövegszerű, közérthetően, de tömören megfogalmazott kifejtését. Ennek a résznek az első mondatában mondja el a szerkesztőség a szó eredetére vonatkozó véleményét. Ebből az első mondatból a szótár használója nyomban látni fogja, hogy milyen eredetűnek tartja a szerkesztőség a kérdéses címszót. Az etimológiai rész véleménynyilvánító első mondata után — ha erre szükség van — azok az idegen nyelvi szavak következnek, amelyekkel a magyar szót egyeztetni lehet. Ez a rész megmagyarázza a szó alaki és jelentésbeli fejlődését, utal a művelődéstörténeti mozzanatokra, általában — az értekezleten bemutatott 53 próbaszócikkből ez látszik — a címszó minden szótörténeti és etimológiai problémájára. A filológiai igényességből természetesen következik, hogy a címszó eredetével foglalkozó irodalmat is közli, azonban csak a Nyelvtudományi Közlemények megindulásától (1862.) kezdve.

A tervezett szótár tehát száz év szótörténeti és szófejtési irodalmának lesz szintézise. Reméljük azonban, hogy nem kell újabb száz évig várnia az utánunk következő nemzedéknek az újabb szintézisre, hanem ennek ösztönző hatására rövidebb időközökben részint újabb kiadások, részint más műfaji jellegű — például a tulajdonnevekkel foglalkozó — újabb magyar etimológiai szótárak követik majd egymást.

P. Hidvégi Andrea

Erdő, mező virágai Baranyában és Szlavóniában

Népnyelvi gyűjtőutaimon azelőtt nem jegyeztem föl rendszeresen növény- és virágneveket, de beszélgetés közben vagy a mezőn, réten játszó gyerekek, fiatalok kérdezgetésekor több előkerült. 1961 nyarán a baranyai Kopácson, Várdarócon, majd a szlavóniai Kórógyon jártamkor következetesen kérdeztem az éppen akkor található mezei és erdei virágok, növények nevét. Azután pedig a Jávorka—Csapody: Erdő mező virágai című könyv színes képei alapján még egyszer ellenőriztem a felgyűlt anyagot.

Falvak szerint csoportosítva a következő elnevezéseket találtam:

1. Kopács:

akác ~ *agácavirág* 'akác; Robinia pseud-acacia'
álkőrmös 'mezei zsálya; Salvia pratensis'
árvacsalláng ~ *árvacsalláng* 'árva csalán; Lamium maculatum'
bagóviola 'árvácska; Viola kitaibeliana'
barkóca 'a mogyorófa virágja'
békavirág 'sárga kövirózsa; Sempervivum hirtum'
berekinye 'madárberkenye; Sorbus aneu-paria'
bibircses kecskerágó 'kecskerágó; Eunymus verrucosus'
bogácskóró 'héjakút; Dyspacus laciniatus'
borovicskó 'közönséges boróka; Juniperus communis'
borza ~ *borzafa* 'fekete bodza; Sambucus nigra'
buzavirág 'tarka imola; Centaurea trium-fettű'
buzógány ~ *buzsgán* 'buzogány (a káka termése)'
bürök 'erdei baraboly; Chaerophyllum cicu-taria'
cicafarok 1. 'mezei zsurló; Equisetum arven-se 2. 'keskeny levelű ökörfarkkóró Verbascum thapsiforme'
ciklámen 'ciklámen; Cyclamen sepium'
cimbalomverő 'gombos varjúkőröm; Phy-teuma orbiculare'
csalláng 'csalán; Urtica'
csengővörög 'harangvirág; Campanula per-sicifolia'
csicska 'fenyőtoboz'

csipke 'a rózsza termése'
élők-halok virág 'japán akác; Sophora japonica'
epőrnyeja 'eperfa; Morus alba'
erdei vadepőr 'csattogó eper; Fragaria viridis'
farkasóma 'farkasalma; Aristolochia cle-matidis'
fenyő 'fenyő; Pinus montana'
földi borza 'bodza'
földiepőr 'földieper; Fragaria viridis'
futóka 'felfutó sövényszulák; Calystegia sepium'
fülbecsöpögető 'kövi rózsza; Sempervivum hirtum'
fürtös gyöngygyike 'orvosi salamonpecsét; Polygonatum odoratum'
galaginya 'egybibés galagonya; Crataegus monogyna'
gécsa 'mezei csormolya; Melampyrum ar-vense'
gójavérág 'mocsári gólyahír; Caltha palu-stris'
gombos lucer 'bérci here; Trifolium alpestre'
gyopár ~ *gyopárvirág* 'gyopár; Orobanche ramosa'
gyöngygyác 'fagyöngy; Viscum album'
gyöngyvirág 'gyöngyvirág; Convallaria majalis'
gyűrűcske 'odvas keltike; Corydalis cava'
gyűszűvirág 'sárga gyűszűvirág; Digitalis grandiflora'
hajnalka 'felfutó sövényszulák; Calystegia sepium'

hárs 'hárs; *Tilia argentea*
hüvelykő '(bab, borsó) hüvely'
jácintus 'jácint'
kamilla 'orvosi székfű; *Matricaria chamomilla*
katonakórő 'homoki keserűfű; *Polygonum arenarium*
kecskerágó 'csíkos kecskerágó; *Eunymus europaeus*
kék ibolya 'kék ibolya; *Viola cyanea*
kigyórokka 'fürtös gyöngyike; *Muscari racemosum*
konytyos gécsa 'gyapjas aszat; *Cirsium eriophorum*
kosz 'aranka; *Cuscuta campestris*
kőc 'genyőte; *Asphodelus albus*
kökény 'kökény; *Prunus spinosa*
krajcárvirág 'szákszorszép; *Bellis perennis*
krizantém 'krizantém; *chrysanthemum*
lapúvirág 'fehér tündérrózsa; *Nymphaea alba*
liliom 'liliom'
lómenta 'bugás macskamenta; *Nepeta panonica*
lucer 'apró lucerna; *Medicago minima*
mok ~ mak 'makk'
margaréta 'margitvirág; *Chrysanthemum leucanthemum*
mezei rezeda 'vadrezeda; *Reseda lutea*
menta 'menta; *Mentha aquatica*
mezei székfű 'mezei szegfű; *Dianthus deltoides*
mezeji szödör 'molyhos szeder; *Rubus tomentosus*
mohar 'réti ecsetpázsit; *Alopecurus pratensis*
nádvirág 'kardvirág; *Gladiolus*
nyári napraforgó 'szákszorszép; *Bellis perennis*
ökörfarok 'odvas keltike; *Corydalis cava*
őszirózsa 'őszirózsa; *Aster*
páfrán 'hólyag páfrány; *Cystopteris fragilis*
papicsk 'bújdósó mák; *Papaver dubium*
pér 1. 'orvosi székfű; *Matricaria chamomilla* 2. 'mezei margitvirág; *Chrysanthemum leucanthemum*
péremis 'szákszorszép; *Bellis perennis*
pitypang 'békapitypang; *Thrinia taraxacoides*
pinközdi ruzsa 'pünkösdi rózsa; *Paeonia officinalis* var. *banatica*
porcogógaz 1. 'porcsin' 2. 'bárányparéj; *Camphorosma annua*
pöcsétruzsa 'rózsa; *Rosa*
réti gyöngyvirág 'tavaszi tözike; *Leucjum vernum*
réti harangvirág 'kereklevelű harangvirág; *Campanula rotundifolia*
réti hóvirág 'korai kankalin; *Primula acaulis*
réti ibolya 'kék ibolya; *Viola cyanea*

réti liliomok 'írisz; *Iris*
réti paprikagaz 'lapulevelű keserűfű; *Polygonum lapathifolium*
réti szittyó 'szürke káka; *Holoschoenus vulgaris*
réti útifű 'útifű; *Plantago media*
sárgavirágú gaz 'réti bolhafű; *Pulicaria dysenterica*
siska 'fenyőtoboz'
sonkóvirág 'foltos vérnymofű; *Hypochoeris maculata*
söprűgaz 'mezei zsurló; *Equisetum arvense*
szégyénvirág 'nagy cickafark; *Achillea distans*
szittyó 'virágkáka; *Butomus umbellatus*
szopicsk 'kacuros estike; *Hesperis silvestris*
szópóka 'a Gleditschia triacanthos termése'
szödör 'szeder; *Rubus tomentosus*
szödörnye 'hamvas szeder; *Rubus caesius*
szulák 'sövényyszulák; *Calystegia sepium*
talpas lapú 'saláta boglárka; *Ranunculus ficaria*
talpas mohar 'barázdált csenkesz; *Festuca sulcata*
tarack 'csillagpázsit; *Qynodon dactylon*
tejezsgaz 'pusztai kutyatej; *Euphorbia seguieriana*
tejeskóró 'magyar kutyatej; *Euphorbia pannonica*
tetűgaz 'koldustetű'
tölfa 'tölgyfa; *Quercus robur*
török székfű 'dunai szegfű; *Dianthus collinus*
tükrögécsa 'bókoló bogáncs; *Carduus mutans*
tüskes gécsa 'fehér szamárkönyér; *Echinops sphaerocephalus*
tüskeskörö 'űkörke lonc; *Lonicera Xylosteum*
utifű 'lándzsás útifű; *Plantago lanceolata*
vadborsó 'réti lednek; *Lathyrus pratensis*
vadbükköny 'ligeti bükköny; *Vicia silvatica*
vadibolya 'ibolya; *Viola odorata*
vat klé 'fehér here; *Trifolium repens*
vad nefejejs 'havasi nefejejs; *Myosotis alpestris*
vad krajcárvirág 'vad szákszorszép; *Bellis perennis*
vadlucer 'fehér here; *Trifolium repens*
vadrózsa 'vadrózsa; *Rosa gallica*
vatságáta 'saláta galambbegy; *Valerianella olitoria*
vasszentjánoskenyir 'lepényfa; *Gleditschia tricanthos*
vattógató 'fürtös zanót; *Cytisus nigricans*
venyige 'közönséges iszalag; *Clematis vitalba*
vizilapú virág 'fehér tündérrózsa; *Nymphaea alba*
zsája 'enyves zsálya; *Salvia glutinosa*

2. Várdaróc:

agác 'akác; Robinia pseudacacia'
 bajjú 'dohányfajta vajvirág; Orobanche
 ramosa'
 bársonka 'orvosi atracél; Anchusa officinalis'
 békarokka 'mezei zsurló; Equisetum arven-
 se'
 békaszőlő 'Bodros békaszőlő; Potamogeton
 petfoliatus'
 bógáncs 'héjakút; Dipsacus laciniata'
 buggancs ~ boggáncs 'magyar bogáncs;
 Carduus collinus nutans'
 buzgán 'a Typha latifolia termése'
 bükkön 'bükköny; Vicia'
 cicafarok 1. aranyos fodorka; Asplenium
 trichomanes' 2. nagy cikafark; Achillea
 distans'
 cingrót 'mezei zsurló; Equisetum arvense'
 csicsac 'fehér szárnányér; Cirsium pa-
 lustré'
 csöngővörác 'sárga gyűszűvirág; Digitalis
 grandiflora'
 erdei jácint 'ősi kikerics; Colchicum au-
 tumnale'
 erdei szödör 'bolyhos szeder; Rubus to-
 mentosus'
 fátjolka 'fátyolvirág'
 fehér fenyő 'erdei fenyő; Pinus silvestris'
 fekete nádár 'fekete nádálytő; Symphytum
 officinale'
 fójófü 'folyó szulák; Calystegia sepium'
 gandzi 'pusztai kutyatej; Euphorbia seguie-
 riana'
 harangvörác 'orvosi salamonpecsét; Poly-
 gonatum odoratum'
 hénár 'hináros békaszőlő; Potamogeton
 petfoliatus'
 iglicetűske 'tövises gilice; Ononis spinosa'
 japán agác 'japán akác; Sophora japonica'
 kamilla 'orvosi székfű; Matricaria chamo-
 milla'
 kigyóhajma 'édes hagyma; Allium olera-
 ceum'
 kirájnő káposztája 'mezei csormolya; Me-
 lampyrum arvense'

konkó 'konkoly'
 kukukvörác 'hóvirág; Galanthus nivalis'
 kutyaszőlő 'kutyabenge; Frangula alnus'
 láncfü 'kései pitypang; Taraxacum seroti-
 num'
 lenvirág 'len; Linum austriacum'
 magas flox 'csinos őszirózsa; Aster amellus'
 margareta vörác 'margitvirág; Chrysanthemum
 corymbosum'
 ökörfarkkóró 'keskenylevelű ökörfarkkóró;
 Verbascum thapsiforme'
 páfrán 'páfrány; Cystopteris fragilis'
 pörévörác ~ pöré 'százszorszép; Bellis pe-
 rennis'
 pipacsörác 'bujdosó mák; Papaver du-
 bium'
 ri 'aranka; Cuscuta campestris'
 sárkere 'sárkerek lucerna; Medicago falcata'
 szalmavörác 'szalmagyopár; Helichrysum
 arenarium'
 szulák, földi szulák, fójó szulák 'folyó szulák;
 Calystegia sepium'
 tejezsgaz 'kutyatej; Euphorbia palustris'
 tisztesfü 'hasznos tisztesfü; Stachys recta'
 tyukfarok 'sokvirágú boglárka; Ranunculus
 polyanthemus'
 vad iboja 'kék ibolya; Viola cyanea'
 vatkáposzta 'nyulánk káposzta; Brassica
 elongata'
 vadmálna 'földieper; Fragaria viridis'
 vat paprika 'lapulevelű keserűfü; Poly-
 gonum lapathifolium'
 vad répa 'nagy cikafark; Achillea distans'
 vat sárgarépa 'szürke gurgolya; Seseli
 orseum'
 vat tátogató 'karcsú sisakvirág; Aconitum
 gracile'
 vízi tökvörác 'fehér tündérrózsa; Nymphaea
 alba'
 vörös fenyő 'fekete fenyő; Pinus nigra'
 zsírosparé 'bárányparé; Camphorosma
 annua'

3. Kórógy:

agógánfa 'akácfa; Robinia pseudoacacia'
 aprómárgarépa 'sátoros margitvirág; Chrys-
 anthemum corymbosum'
 bocskorfü ~ kölk 'lenlevelű zsellérke;
 Thesium linophyllon'
 búzavörác 'tarka imola; Centaurea trium-
 fetti'
 cicafarok 'aranyos fodorka; Asplenium tri-
 chomanes'
 cikafarok 'nagy cikafarok; Achillea dis-
 tans'
 cigány vilója 'törpe árvácska; Viola kitai-

beliana'
 disznófü 'hólyagos csúdfű; Astragalus
 cicer'
 disznósájtó 'mezei csorbóka; Sonchus
 arvensis'
 eptej 'magyar kutyatej; Euphorbia panno-
 nica'
 ezerjőfü 'kis ezerjőfü; Centaurium misus'
 élőkhálok 'zászlós csúdfű; Astragalus ono-
 brychis'
 farkasalmá ~ farkasóma 'farkasalma; Ari-
 stolochia clematitis'

fojdy szödörnye 'bolyhos szeder; Rubus tomentosus'
 földi monyáröly 'mogyorós lednek; Lathyrus tuberosus'
 földi rúzsá 'bérci rózsza; Rosa pendulina'
 gálagonya 'déli berkenye; Sorbus cretica'
 gálamböc 'sokvirágú boglárka; Ranunculus polyanthemus
 géicsá 'mocsári aszat; Cirsium palustre'
 géicsávérőc 'fehér szamárlenye; Echinops sphaerocephalus'
 gójjávérőc 'szibériai nőszirm; Iris sibirica'
 gyékény buzogón 'széleslevelű gyékény; Typha latifolia
 hóvérőc 'hóvirág; Galanthus nivalis'
 júdáspegéz 'évelő holdviola; Lunaria rediviva'
 kámla 'orvosi székfű; Matricaria chamomilla'
 kútyóhája 'bunkós hagyma; Allium sphaerocephalum'
 kinyírbel ~ zsiht 'orvosi ziliz; Althaea officinalis'
 konkó ~ konkó 'konkoly'
 kutyóvérőc 'csinos őszirózsa; Aster anellus'
 lámpós vérőc 'szarvas pitypang; Taraxacum laevigatum'
 lucerná 'lőhere; Trifolium pratense'
 mácská géicsá 'tövises gilice; Ononis spinosa'
 mádaor sóyská 'erdei madársóska; Axalis acetosella'
 máolná 'málna; Rubus idaeus'
 márgárfá 'mezei margitvirág; Chrysanthemum leucanthemum'
 nyúlő repce 'nyúlank káposzta; Brassica elongata'
 nyul sóyská 'mezei sóska; Rumex acetosa'
 ördög metéinc 'szürös csodabogyó; Ruscus aculeatus'
 ördög vérőc 'fekete kőkörcsin; Pulsatilla nigricans'
 páprikagáz 'lapulevelű keserűfű; Polygonum lapathifolium'
 porcogóugáz 'homoki keserűfű; Polygonum arenarium
 pömet 'ágas békabuzogány; Sparganium erectum'
 préizgyűkér 'kontyvirág; Arum maculatum'
 rágadvány 'szikár habszegfű; Silene otites ssp. pseud- otites'

rokkafa 'bibircses kecskerágó; Eunymus verrucosus'
 sárga ágágnfa 'aranyeső; Laburnum anagyroides'
 sárga ibója 'saláta boglárka; Ranunculus ficaria'
 sárga lilijom 'vetővirág; Sternbergia colchiciflora
 somkórő 'közönséges orbáncfű; Hypricum perforatum
 szápárvérőc 'szappanfű; Saponaria officinalis'
 szityővérőc 'virágkaka; Butomus umbellatus'
 tölmosogató 'mezei zsurló; Equisetum arvense'
 terebűjős repce 'magyar repcsény; Erysimum pannonicum'
 vadborső 'ligeti bükköny; Vicia silvatica'
 vad csicságvérőc 'piros mécsvirág; Melandrium rubrum'
 vad gránica 'fekete lednek; Lathyrus niger'
 vad ibója 'csodás ibolya; Viola mirabilis'
 vad lőhere 'hegyi here; Trifolium montanum'
 vad mádgerepörnye 'csattogó eper; Fragaria viridis'
 vadrúzsá 'parlagi rózsza; Rosa gallica'
 vad sárgarépá 'szürke gurgolya; Seseli osseum'
 vát konkó 'hólyagos habszegfű; Silene inflata'
 vad lucerná 'fehér here; Trifolium repens'
 várádc 'aranyfürt őszirózsa; Aster lino-syris'
 vátszegfű 'mezei szegfű; Dianthus deltoides'
 vátátógató 'fürtös zanót; Cytisus nigricans'
 vattorma vérőc 'osztrák kányafű; Rorippa austriaca'
 vattörökszegfű 'dunai szegfű; Dianthus collinus'
 vízilápu 'fehér tündérrózsa; Nymphaea alba
 vízi lencse 'békaturaj; Hydrocharis morsus-ranae'
 vízi tulipán 'sárga nőszirm; Iris pseud-acorus'
 zsiht 'orvosi ziliz; Althaea officinalis'

Penavin Olga

Szó- és szólásmagyarázatok

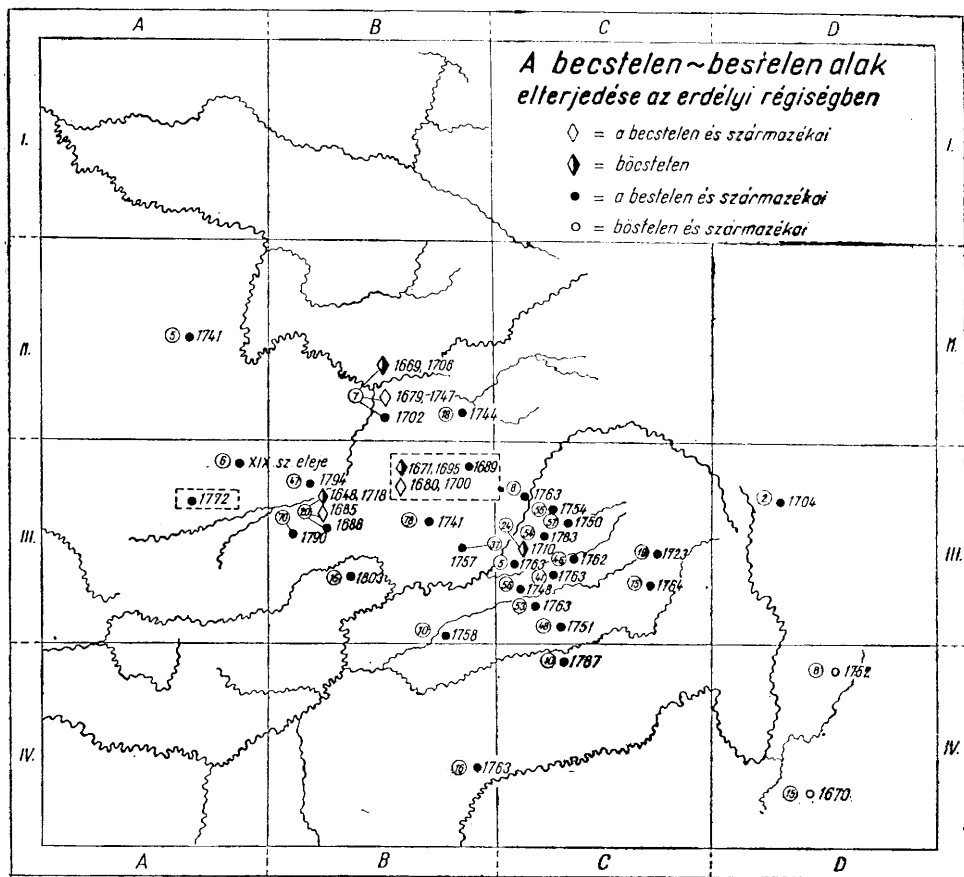
Becstelen, bestelen. 1. A kolozsvári régiségbeli *bestelen király 'sintér'* szó-szerkezetről mondtak (MNy. 35 : 262) kiegészítéseként még annak idején Csefkó Gyula több XVII—XVIII. századi adalék egyidejű felsorakoztatásával megállapította, hogy a *becstelen*-t „Erdély XVII—XVIII. századi nyelvében csaknem mindig *s*-sel mondták és írták” (MNy. 43 : 208). Minthogy az azóta eltelt idő alatt erdélyi oklevélszótári adagyűjtő munkám (I. Páis-empl. 67—77) rendjén a címbeli alakpár vonatkozásában is viszonylag gazdag anyagra tettem szert, a Dés város teljes ó-levéltári anyagából és az Erdély más részéből származó levéltári darabokból kijegyzett fölös számú *becstelen* ~ *bestelen* adalék birtokában most abban az előnyös helyzetben vagyok, hogy a címbeli két alakváltozat idő- és térbeli jelentkezésével, valamint a végbement többszörös jelen-tésváltozással kapcsolatban az eddigi megállapításokon túl újabb észrevételeket tehetek.

2. Az észrevételezés rendjén legbizonyítóbb erejű kétségtelenül az volna, ha felsorakoztathatnám az összes, okleveles gyűjtésből rendelkezésemre álló erdélyi régiségbeli adalékokat. Mivel erre az adalékok meglehetősen nagy száma miatt a rendelkezésemre álló tér kööttségében nem gondolhatok, az adattárat a mellékelt térképvázlattal helyettesítve, az alábbiakban csak magyarázó-összefoglaló észrevételeim előadására szorítkozom.¹ Különleges előnyt biztosít számomra a felvetődő kérdések tisztázása alkalmával az, hogy egyetlen település, Dés levéltári anyagából kijegyezgetett tekintélyes számú adalék birtokában az érdeklődésre számot tartó kérdések jóval biztosabban tisztázhatók, mint ha csak elkülönödő pontokról származó, tér- és időbelileg elszórt adatok állanának rendelkezésemre. Éppen ezért a következőkben előbb a dési anyag alapján lehető észrevételek közlésére keríték sort. — A dési régiségbeli adatokból valamelyes bizonyossággal ezek állapíthatók meg:

¹ A térképvázlaton a O-be tett számok a következő települések hozzávetőleges helyét jelölik: II. A. 5. Szilágysomlyó. — II. B. 7. Dés. 18. Szászszentjakab.* III. A. 6. Magyarnagyszombor.* III. B. 10. Bethlenszentmiklós. 15. Aranyosrákos. 20. Kolozsvár. 47. Kolozsgyula. 78. Magyarfráta.* III. C. 5. Koronka. 8. Nagyerce. 15. Tarcsafalva. 18. Kőrispatak. 24. Marosszentkirály. 37. Náznánfalva. 41. Nyárádszentlászló. 46. Szentháromság. 48. Balázstelke. 53. Vámosgálfalva. 54. Udvarfalva. 55. Gernyeszeg. 56. Ákosfalva. 57. Vadad.* III. D. 2. Szárhegy.* IV. B. 16. Nagyszeben.* IV. D. 15. Bodola. — A térképvázlaton szaggatott vonalú keretbe tett adatokat településpontokhoz nem tudtam rögzíteni, ezek hozzávetőlegesen annak a területnek az írásbeliségében fordulnak elő, amely területre a vázlat a megfelelő adatokat helyezi.

Tartozom még annak megemlítésével, hogy más irányú felhasználásra készített ilyenféle történeti szöföldrajzi szemléltetés végett használt jelzésrendszerem számjelzéseinek kialakított volta miatt kénytelen vagyok az itteni térképes szemléltetésben is ugrószámozást alkalmazni, hiszen a számozás megváltoztatása óhatatlanul zavarokra vezethetne.

a) A *bestelen* ejtés első írásbeli rögzítésével a dési anyagban egy 1702-ből keltezett oklevélben találkoztam.¹ Ez időponttól kezdve azonban itten a *cs-s* formákkal szemben az *s-es* alakok rohamos terjedése szembeszökő. A kijegyzett összes idevonható adalékok között ugyanis 1702 után mindössze négy évből (1706, 1736, 1740, 1749) jegyezhettem ki *cs-s* adalékokat az 1702–1816 közötti időszakaszból származó mintegy

40 *s-elő* szótörténeti adattal szemben. A *bestelen* forma eluralkodása és új jelentéseivel (erre nézve l. alább a *b*) pontot) egyetlen ejtésalakká válása Désen tehát csak a XVII. század végén kezdődhetett ugyan meg, de aztán mintegy fél század alatt itten a *bestelen* ejtés válhatott egyeduralgódóvá, hiszen gyűjtésem rendjén a dési levéltári anyagban 1749 utánról egyetlen *becstelen* olvasatú alakkal sem találkoztam. S noha innen gyűjtött anyagomban 1816-on innenről kijegyzett adalékom sincs, ebből egyáltalában nem következtethetünk a *bestelen* dési kihalására, hiszen magam gyermek- és ifjúkori emlékeim alapján jó lélekkel állíthatom, hogy Désnek nyelvjárási köznyelvében az *s-es* alak még 1910–1920 között is kizárólagos volt, és a *becstelen* csak irodalmi nyelvi szinten

¹ Megállapításaim során — az egyszerűsítés kedvéért — nem választom külön az alapszót (*becstelen* ~ *bestelen*) és a származékokat (*becstelenít*, *becstelenítő*, *becstelenőség* stb.).

és irodalmi nyelvi 'inhonestus' jelentésben élt Désen még a „bennszülött” értelmiség mindennapi nyelvében is. Így emlegették alkortájt a *bestelen*-t 1. 'gyalázatos, ocsmány, rút', 2. 'idomtalan, esetlen, ormótlan' rokon jelentésű szók egyenértékesekeként szokással, természettel, ruhadarabokkal, fejérszemélyek kikapósságával, könnyű erkölcsével, valamint tárgyak szokatlan nagyságával (*bestelen nagy*) meg miegymással kapcsolatban, tehát mindig azokkal a viszonylagosan „újabb” jelentésekkel, amelyek az előbbi 'inhonestus' jelentésből fejlődhettek.

b) Kétségtelen a dési régiségbeli adatokból az is, hogy a többszörös jelentésváltozás, illetőleg jelentésszíneződés (1. érték nélküli → 2. becsmérlés nélküli → 3. erkölcsileg rút, ocsmány, gyalázatos → 4. idomtalan, ormótlan, esetlen) a dési nyelvben már a *becstelen* alakváltozat egyedül való használatának korában, tehát még az első ilyen adat jelentkezését (1669.) megelőző időben — ennél korábbi adatok hiányában —, azonban közelebről meg nem határozható időpontban megindulhatott. A *bestelen* tehát már az előbb 3.-ként jelzett új jelentéssel kezdhette meg a maga külön életét; legfeljebb az előbb jelzett 4. jelentés tekinthető ez újabb ejtésforma XVIII. század elején inneni jelentésváltozása eredményének.

3. Jóllehet oklevélszótári céduláim végleges rendjének kialakítása előtt egész Erdélyre vonatkozólag nem tudok olyanszerű biztos megállapításokra jutni, mint azt a már teljesen elrendezett dési szótörténeti adalékok felhasználásával tehettem, az eddig összekerült mintegy 50 erdélyi *becstelen* ~ *bestelen* adat tanúsága alapján ilyen megállapítások tehetők:

a) A *becstelen*, illetőleg *böcstelen*-nek olvasható írásváltozatokkal Erdélyből csak az 1648—1718 közötti időből rendelkezem. Ezek szerint erdélyi vonatkozásban az első dési jelentkezésnél (1669.) valamivel előbből (1648.) került elő az első *böcstelen* adat éppen Kolozsvárról, s a legutolsó (1718.) is innen: az aranyműves- (ötvös-), a mészáros- és a szabócéh iratanyagából (6 adat); a többi 7 adat közül is 5 a széki református egyházmegye törvénykezési jegyzőkönyveiből való; az előbbi tehát a városi polgárság, az utóbbi az egyházi értelmiség egykori ejtésváltozatát rögzítheti. Csak két, azonagy iratból származó *böcstelen* adalékom van nyelvjárási környezetből, a marosszéki Szentkirályról. Hogy azonban a *cs*-s ejtés egész Erdélyben már a XVII. század második felében általánosságban visszaszorulóban volt az *s*-elő ejtéssel szemben, arra bizonyíték az, hogy 1670-től már találkozunk a *bestelen* ~ *böstelen* ejtés rögzítésével: először a Sepsiszentgyörgytől délre fekvő Bodolán (1670), de aztán valamivel később Kolozsvárt (1688., 1692., 1698.) és a széki református egyházmegye említett jegyzőkönyvének szövegeiben (1698.) is. Egy kolozsvári vallató jegyzőkönyvből való egyik kijegyzésben érdekes kettősségként a h i v a t a l i nyelvhasználatot rögzítő vallató kérdésben *cs*-s alak, a k ö z n y e l v i formát őrző vallomásrészletben viszont *s*-elő változat áll. A XVIII. századból való, földrajzilag rögzíthető adalékaim is Erdély-szerte az *s*-elő alakot mutatják elterjedtnek (A további szóföldrajzi részletezés helyett l. a térképvázlatot). Minthogy pedig legutolsó *cs*-s adalékom Désről 1749-ből, máshonnan Erdélyből 1718-ból való, a rendelkezésemre álló adatokból kitetszően a *cs*-zőkkel szemben a XVIII. században egyre szaporodnak az *s*-elő formák úgy, hogy ezen az időponton túl Erdélyben nyelvjárási és nyelvjárási viszonyok között maig szinte kizárólag az *s*-elő alak él. Valóban igazat kell tehát adnunk Csefkónak abban, hogy a *becstelen*-t Erdély XVII—XVIII. századi nyelvben csaknem mindig *s*-sel mondták (i. h. 208). Legfeljebb az időmegjelölés tekintetében kell pontosab-

¹ Csefkó első, legrégebbi adaléka egynéhány évvel későbből, 1678-ból való, és ez első adaton kívül még csak két XVII. századból származót sorol fel; többi adatai az 1702—1767 közötti időszakból valók (l. MNy. i. h.).

ban így fogalmazunk: a XVII. század 70-es éveitől egyre gyakrabban, a XVIII. század közepe tájától meg, úgy látszik, kizárólagosan *s*-sel ejtették. Hogy az ilyen ejtett alak a XIX. század elején az erdélyi köznyelvben is általános lehetett, arra bizonyítékul nem kisebb tekintély, mint Gyarmathi Sámuel idézhető. Ő ugyanis Vocabulariumába (Bécs, 1816.) a *bestelen* címszót és két származékát felveszi, a *becstelen*-t azonban hiába keressük a betűsor megfelelő helyén.

b) A levéltári adalékok tanúsága szerint Erdély-szerinte végbement az a jelentés-változás is, amelyről már a dési adatok megvizsgálásakor szóltam. A XVII. századi erdélyi adatok bizonyossága szerint is még a *bestelen* alakváltozat egyeduralkodása korában megkezdődhetett ez a jelentés-változás, a *bestelen*-t azonban már csak erkölcsi megbélyegzésként 'gyalázatos, ocsmány, rút', később konkrét tárgyakkal kapcsolatos 'idomtalan, ormótlan' jelentésű jelzőként alkalmazták az „új” alakváltozat jelentkezése óta

4. Talán jó úton járok akkor, amikor a *be(ö)stelen* > *be(ö)stelen* változás esetében nem merő fonetikus hangfejlődésre, hanem más, hasonló hangalakú szó alaki hatására gondolok. A régiségben és éppen az erdélyi régiségben is rendkívül gyakori volt ugyanis a *bestye* (< latin *bestia*) melléknév (EtSz.) jelzőként való alkalmazása különösen nőszemélyre vonatkoztatott megbecstelenítő minősítésként. Például csak 1567-től kezdődően a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekben, de másutt is az idevonható adalékok százaival találkoztam (l. még a NySz., OklSz., CzF., EtSz., MTsz. adatait is). Kezdetben a *becstelen* másodlagosan bizonyonnyal 'becsülete vesztett'-et, 'inhonestus'-t jelenthetett, de minthogy ezt a jelzőt nagyon gyakran használhatták kikapós fehérszemélyek, latorkodó, fajtalankodó férfiak megbecstelenítő, sőt gyalázó jelzőjeként, a XVI. században már a *bestye* k...a, *bestye* kurafi kapcsolatban sűrűn használatos hasonhangalakú *bestye* hatására, azaz alakkeveredéssel (*becstelen* × *bestye* > *bestelen*) kaphatta a *becstelen* újabb *s*-es formáját, és éppen az előbb jelzett, a XVI. század közepétől állandósultnak tekinthető *bestye*-jelzős kapcsolatok hatására nyerhette „újabb” 'gyalázatos, ocsmány, rút' → 'rút, csúnya, utálatos' (pl. természet) jelentését előbb erkölcsi értelmű megbélyegzés, majd újabb, érthető jelentésfejlődéssel ('csúnya, rút' → 'idomtalan, esetlen, ormótlan') konkrétabb értelmű minősítésként is.

5. Az oklevélszótári gyűjtés rendjén összekerült feles számú erdélyi *bestelen* adalék láttán a NySz. hiányaira jellemző újabb észrevételként megjegyezhető, hogy e szótárba az *s*-elő forma csak egyetlenben egy késői, 1785-ből való budai (!) kiadványból vett idézetből¹ került bele (A Szómutatóban azonban a *bestelen* alakváltozat nem, csak a *becstelen* szerepel). Az OklSz.-ban meg éppen hiába keressük akár a *becstelen*, akár a *bestelen* alakváltozatot. Az EtSz. szerint a *bestelen* először Márton József szótárában (1807.) jelentkezik, majd Gyarmathi tőlem is idézett Vocabulariumában (1816.) Az EtSz. ugyan nem idézi, de megvan a CzF.-ban is legalább utalószó formájában így: BESTELEN, tájszó BECSTELEN helyett. — CzF. tehát a *bestelen*-t már alak szerinti tájszónak tekintette. Ilyenként alkalmasint az első MTsz. (1838.) következő címszava alapján kerülhetett be a CzF.-ba: „*Bestelen*, *becstelen*, becsület ellen járó ember. Kézdí széki szó...” — Az első MTsz. jelentésmegállapítása azonban aligha szabatos, hiszen Szinnyei József egyebek mellett

¹ Más okleveles adat hiányában ez egyetlen adalékból nem merek következtetni a *bestelen* ejtés Erdélyen kívüli elterjedtségére, bár az, hogy feltűnően Csuzi Zsigmondnál és Faludi Ferencnél is előfordul (l. MNy. 7: 33, 35: 262), egykori szélesebb körű elterjedtségére mutathat. A kérdésnek ez a része azonban csak a magyarországi levéltári anyagnak legalább olcsó megváltása után tisztázható, mint amilyen vállalat az erdélyi anyag vonatkozásában már megtörtént.

Háromszékből is csak 'utálatos, rút, ocsmány' jelentésben szótározza e tájszót; emellett rögzíti Zilahról az 'idomtalan, esetlen, otromba' jelentést is. Ez utóbbi jelentés azonban az előbbiekkal együtt nemcsak a Tsz. jelzette pontokon, hanem — megfigyelésem és a kapott szóbeli felvilágosítások szerint — egész Erdélyben a nyelvjárásokban, sőt még a nyelvjárási színeződésű köznyelvben is általános.

6. Éppen a *bestelen* széles körű erdélyi használatára való tekintettel nem ártott volna tehát az ÉrtSz.-nak ez alakváltozatot *táj(nyelvi)* jelzéssel és különleges jelentéseivel a szótár anyagába már csak azért sem felvennie, mert ennél jóval ritkábban és szűkebb területre korlátozódóan használatos erdélyi meg másunnét való tájszók is helyet kaptak a magyar szókészletnek ebben az egyébként csodálatosan gazdag és nagyszerű kincses-tárában. Az ÉrtSz.-ba való felvétel mindenesetre megkönnyítette volna bárki számára ennek a még irodalmi művekben is itt-ott fel-feltűnedező erdélyi tájszónak megértését, illetőleg helyes értelmezését.¹

Szabó T. Attila

Még valami a „*Kacsázik és azonjelentésű társai*”-hoz. Közelebből a címben jelzett kérdéssel kapcsolatban az addig tőlem ismert irodalmi adatokat meg saját nyelvtérképes adalékainkat egybefoglalva néhány megjegyzés kíséretében igyekeztem felhívni a figyelmet a gyermekjátékevek vonatkozásában megfigyelhető felette érdekes nyelvföldrajzi változatosságra (l. Nyr. 86: 85–90). A nyelvföldrajzi adatok felsorolásából azonban a *bikásót dob* címszó után — itt hosszadalmas részletezést nem érdemlő okokból, de saját hibámból — sajnálatosan kimaradt egy teljes lapnyi szöveg. Minthogy a cik-kecske további részét illetően e hiány a f i g y e l m e s e n olvasónak bizonyára feltűnhetik, de meg különben is mivel a magyarázó megjegyzések a nyelvföldrajzi adatok nélkül, úgyszólván értelmetlenül a levegőben lógnak, mindezért szükségesnek tartom az alábbiakban a jelzett hiányt azzal a megjegyzéssel pótolni, hogy e felsorolást néhány, a már megjelent cikkecske közzététele óta Muradin László odaadó gyűjtőmunkájának eredményeképpen összegyűlt újabb adalékkal² is megszerzem. A pótlék adatok itt következnek:

békát csinál *békát csinál*: Magyarszovát (K). — L. a már előbb közölt *békát dob* címszót is.

braszkát dob. A már előbb közzétett *békát dob* és az itt beiktatott *békát csinál* mellett e kifejezésváltozat is járja Magyarszovát. Magát a játékot *braszka* vagy *braszkadobás* névvel is illetik. (Bodor András szíves közlése.) A *braszka* egyébként a magunk nyelvtérképanyagában is előfordul Magyargyerőmonostoron (K.) lejegyzett játéknévként.

braszkázik. A vizsgált játékkal kapcsolatos igei alak Magyarszovát. (Ugyanannak szíves közlése.)

brickál ~ brickál: Rónaszék (Máramaros m.).

csukázik. A szamosháti Egriben nyelvtérképünk gyűjtői a *szű* mellett ezt a változatot is lejegyezték. Érdekes, hogy bár a lejegyzett adalék éppen Csűry anyanyelvjárásból való, a SzamSz.-ban e szót nem lelem. Esetleg viszonylag újabb alakulás is lehet(?).

kenyeret vet ~ vet kenyeret: Magyarpéterfalva (Kk.) — A *csinál ety pitypalatnyat* kifejezés mellett másik megjelölésként került bele a gyűjtőfüzetbe.

¹ Az itt előadottak tekintetbevételével Szilágyi Ferenc jogosan kérdőjelezte tehát meg Kemény Jánosnak egyik közelebből megjelent művéből kiszemelgetett tájszójegyzékében a *bestelen* 'becstelen' jelentését (l. Nyr. 86: 53). Az adott idézetből valóban nem olvasható ki ez, hanem csak a 'csúf, ocsmány, idomtalan' jelentés.

² Az előbbieket mellett az újabb adatoknak is a gyűjtőfüzetekből való kijegyzéséért Muradinnak őszinte köszönettel tartozom.

palacsinta ~ **placsinta**: Kérő (SzD.), Sófalva (BN.). — Az igei alak helyett tévesen a névszót jegyezték le; a kérdés újra kérdezendő.

palacsintát csinál: Nagykapus (Kolozs m.).

palacsintázik ~ **palacsintázik**: Szilágypercesen; **palacsintázik**: Baca (SzD.).

paláz(ik): Maroslúdas (TA; Kakasy Endre közlése.)

pirinkál ~ **piruláz**: Marosbogát (AF.).

singel: Az Aranyos melléki Várfalván a *sző* mellett másodikként lejegyzett igei alak.

sirint: Temesrékás.

szappankázik: **szappankázik**: Datk (NK.).

szítál: Ipp (Szilágy m.).

sző: *sző*: Bede (MT.) | *sző*: Fiafalva (U.) | *sző*: Várfalva (TA.) | *szű*: Egri (Szatmár m.).

szűr¹: Nyárádszentmárton (MT.).

usztat: Ezt az igét először a hétfalusi csángó Tatrangon (Br.) jegyezték le a gyűjtők az *usztatás* névszói származékkal együtt. Közelebbről azonban *usztat* alakban előkerült a szilágysági Kárásztelkéről is.

A hivatkozott cikkben az adatokkal kapcsolatban külön közölt magyarázatok kiegészítéseként még ezeket tartom szükségesnek megjegyezni: A magyarszováti *békát csinál* (az ugyanonnan ismert *braszkát dob* mellett) nyilván egy feltehető román nyelvjárási *a face broască* 'békát csinál'-féle kifejezés magyarba átkerült tükörfelfejezése lehet. Ilyen kifejezést azonban ilyen jelentésben a közkezen forgó román szótárakban (pl. DAC., DietLRLCont., DietLRMod.) nem talállok. A marosbogáti *pirinkál* talán az Erdélyben szerezte még a köznyelvben is használatos *pirinkó* tájszó (l. MTsz.) továbbképzett változata lehet (E tájszó egyébként jóval szélesebb körben ismeretes. L. MTsz.). Ebben az esetben az igei származék szemléleti alapjául az *eldobott kőnek a víz színén való aprózó ugrándozását* lehetne tekinteni. Az ugyancsak Marosbogáton lejegyzett *piruláz* igei származékban alkalmasint a latin eredetű *pirula* (~ *pilula*) 'gyógyszerlabdacsszerű' alapszó lappanghat. Ebben az esetben a szemlélet abból indulhatott ki, hogy — mint tapasztalásból tudom — a *kacsázáshoz legalkalmasabb a labdacsszerű, azaz mentőlaposabb és kerek* b b k ő.

Ezek után még jogosabban reménykedhetni, hogy saját nyelvtérképünk anyagának további gyűjtögetése rendjén az RNK magyar nyelvjárásainak tájszóanyagából, de még inkább más magyar nyelvjárások területéről érdekesebbnél érdekesebb nyelvföldrajzi adalékok kerülnek majd elő nem utolsósorban a Nyr. széles körű olvasótáborához önkéntes vállalkozóinak fáradozása révén is.

Szabó T. Attila

A göré szóról és a Koréh vezetékéről. Vita folyt legutóbb a Magyar Nyelvőr lapjain a *Koréh* név eredetéről. Szegedi Péter (84: 111) azt állította róla, hogy a *kóró* szó nyelvjárási alakja, Scheiber Sándor (84: 482) pedig a bibliai *Kórách* névvel vetette össze. Közös hibájuk, hogy ötletet vetnek fel, de nem bizonyítanak, noha a névészetnek ma már éppen úgy megvannak az eljárásbeli, illetőleg módszertani követelményei, mint a többi tudományágnak.

¹ Besei Imre közli, hogy Kunszentmiklóson szintén *szűrés*-nek hívták a kavicsnak a víz színén ugráltató dobását. *Gyere szűrni!* (A szerk.)

Nyelvészeink a *góré* szót a *kóró*¹ alakváltozatának tartották, olyan változatnak, amelyben egyrészt zöngésülés, másrészt *-o!* > *-e!* fejlődéssel, illetőleg az *-ó* ~ *-é* végű alakpárok hatására magashangúvá válás történt a szó végén. Ez utóbbi jelenséget megtaláljuk a *csurgató*, *hattyú*, *aszó*, *ágyú* stb. szók alakváltozataiban is. — Természetesen nevekben is előfordul: 1576-ban Maklárról közöltek *Barre* vezetéknevet (Nemeskéri Kiss István: A 16. századi dézsmajegyzékek 997), amely kétségtelenül a *Barró* elhasonult alakja (vö. *Borlo* i. h. 996); a Bihar megyei Nagyrábén Patai Ambrust *Am(b)ré bátyám*-nak hallottam szólítani 1951—53 között; stb.

Így vélekedett például Szinnyei József (MTsz. *kóró* al., MNy. 22: 255) és Gombocz Zoltán (MNy. 3: 258; BTLw. 99; Hangt. 55. §.). Elfogadja a származtatást Cseh-Szombathy Margit is „Egy fejezet a magyar mássalhangzók történetéből (A zöngétlen zárhangok zöngésülése)” című, 1933-ban Gombocz Zoltánhoz benyújtott doktori értekezésében. Éppen ezért bizonyos meglepetéssel olvastam Szegedi Péter cikkét, amelyben újra felfedezi a *kóré* : *góré* összefüggést. Igaz, hogy a SzófSz. — nyilván a jelentéstani nehézség miatt — ismeretlen eredetűnek jelzi, de nem ártott volna Bárczin túlmennie visszafelé. Magam ugyan sohasem láttam problémát a *kóró* szó és a *kóróból* készített ideiglenes csősz- és őrkunyhó meg tengeriszárító *góré* neve körül (Szegeden a 'hosszúlábú'-t *górélábú*-nak mondják: SzegSz., Abatújban a száraz kukoricaszár neve *góré*: Nyr. 84: 503), de erre természetesen mindenkinek joga van. Szegedi Péter érdemét abban látom, hogy az eddig csak elgondolt, de meg nem okolt, illetőleg magától értetődőnek vélvén ki nem fejtett jelentéstani háttér tisztázására törekedett. Az, hogy az 'örhely' jelentésű szó következetesen *g*-vel fordul elő, illetőleg nincs *kóró* ~ *kóré* alakváltozása, nem szól a magyarázat ellen: a végeken katonai, majd utóbb mezőgazdasági műszóvá vált.

A *Kóréh* név nem származhat a *Kórách*-ból többrendbeli hangtani nehézségen kívül többrendbeli névtani szempontból sem. Mindenekelőtt ki kellene mutatni a *Kóréh* név *Kórá(c)h* változatát, de legalábbis valószínűsíteni magyarországi személynévi használatát. Azután kimutatni a székelységből is, s megmagyarázni azt, hogy miért nem kapcsolhatjuk a nemrég Bécsben elhunyt háromszéki származású bikfalvi *Kóréh* Endre operaénekes vezetéknevét az ugyancsak Háromszékből adatolt *kóré* 'kóró' szóhoz (Krizsa: Erd. tájsz. 56; MNy. 6: 215). Meg kellene végül okolni, hogy miért nincs nyoma az ugyanebből a családból való Kotzebue-fordító *Kóré* Zsigmond nevében, akitől a *zivatag* szót ismerjük (MNy. 50: 283), a *Kóráh* szövégi mássalhangzójának.

A névadatok a másik eredeztetés helyességét támogatják, amire már az OklSz. és többek közt Battyai Zsigmond (MNy. 31: 56) meg Horger Antal (MNy. 5: 4) utalt:

1. KÓRÓ. 1809: *Koró* György közember az insurgentseregben (R. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés 2: 56), 1952: *Kóró* Józsefné a mezőkövesdi matyó kéziipari szövetséget vezetője. De élnek ilyen nevűek Füzérkajátán, Nagybajomban, Kutason és Dunaszentbenedeken is.

2. KÓRÉ. 1599: *Kore* (Szabó: Ugocsa megye 506). A székelyek 1602-i nagy összeírása szerint a Sepsi széki Magyarósról és Zalánból ismerünk *Kóré* nevűeket (SzékOkl. 5: 202, 209). A bikfalvi *Kóréh* családra 1614-ig visszamenőleg vannak adataink (Pálmay József: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy, 1901. 258). A marosvásárhelyi Teleki-téka őrizi a nagyernyei *Koré* és a *Kóré* család címerespecsétjét, illetőleg leszármazási adatait (Kempelen). Ma is többfelé élnek hazánkban *Kóré* nevűek.

¹ Gyarmathi Sámuel 1798-ban még szlávból magyarázta (MNy. 46: 155, Leschka még 1825-ben is), de 1816-ban megjelent Szótárában az orosz és cseh *koren* 'radix' mellé már a csuvas *korok* 'gramen' szót is felveszi. Utóbb Vámbéry — Budenz kétkedése ellenére — igazolta török eredetét. Munkácsi egy '(ház)tető, fedél' jelentésű grúz szóval vetette össze (ÁKE.), de Ásbóth a szó jelentését 'zsindey'-re helyesbítette (NyK. 33: 101), miáltal Munkácsi származtatása megdőlt.

3. GÓRÓ. 1796: *Goró* Gábor a gyalui iskola mestere lett (ErdMúz. 52: 40). Agyagfalvi *Góró* Lajos (1786–1843) az Erdélyi Múzeum egyik mecénása volt (Szinyei: Mírók). *Goró* Lajos könyvillusztrátor a századforduló körül működött. Jelenleg egy petrozsényi és egy budapesti születésű *Góró*-ról tudok.

4. GÓRÉ. 1551: *Gore* (Ila: Gömör 3: 347), 1564: *Gore* (Jakó: Bihar 237), 1626: *Gore* (Szabó: Ugocsa 513), 1646: *Gore* János özvegye (Urbáriumok 213, Pozsony megyéből). Ma is élnek *Góré* nevűek hazánkban, például Rakaca, Szikszó, Aszaló, Pácin, Tiszaamogyorós községben.

Az adatok szerint a szó minden alakváltozatából lett vezetéknév. Ez arra mutat, hogy jelentésánál fontos, elnevezés-lélektanilag jól alkalmazható, névszerű névről van szó. *Koréh* Endre, mint hallottam, nevét a görögéből eredeztette, nyilván nem tetszett neki a *kóró* szó irodalmi és köznyelvi hangulata. Azonban nem ebből kell kiindulnunk. Jelentése: MA. 1621. *Frutex: Czeméte, Kóró*; *Kóro: Frutex, Dumus*; *Rhus: Egy koró*, ki az kőbiklákon bokott nőni | PPB. *Frutex: Tsemete*; *Frutico: Tsemetézem, Kórózom*. Ex uno femine pluribus culmis fruticat: *Egy magból sok bálakra bokrosodik*; *Kóros-hely: Frutetum, Fruticetum, Dumetum*; *Frutetofus: Tsemetés, Bokros*; *Frutetum: Bokros hely, Tserés hely*; *Kórózás: Fruticatio, die Ausproßung der Bäume* | SzD.² *Kórózás: ki-hajtás, -farjázás, -tsemetezés...* *Koró: tsemete*. S a mai népnyelvben sem csupán 'k i s z á r a d t növény szár' a jelentése, a *kórózik-é* meg éppen 'szárasodik, merevedik' (vö. MNy. 6: 215). Személynévi alkalmazásai nyilván szép egyenes szál férfiakra vonatkoztak, akiket szokás a növényvilágból vett hasonlattal jellemezni (vö. MNy. 50: 279). Ennek ellenére „*Kórógy* középkori magyar személynév”, amelyből Ila Bálint a Csízzel összeolvadt *Kórógy* falu nevét származtatja (Gömör megye 2: 528), eddigelé nem került elő. A *bogáncskóró* (CasanateK.: *bogaczko*: MNy. 1: 253; Clusius-Beythe: *bogach kóro*: MNy. 45: 92), amelynek nevéből szintén lett vezetéknév, nem szól ellene, mert a *kóró* szó nem a szárazságot jelöli benne, hanem csupán a növény száras voltát, mint az *ökörfark-kóró*, a *somkóró* vagy a *temondággóré* (Nyr. 4: 122) esetében.

Hogy jó nyomon járunk, bizonyítja a számos *Kórógy*, *Kóród*, *Kóros*, *Kórésér* (Jászfényszaru) víz- és helynév. Téved tehát Györke József, illetőleg a NySz. nyomán félrevezeteti magát a köznyelvtől, amikor azt írja, hogy a *kóró* 'frutex; d ü r r e Pflanze' (MNy. 36: 36). A *frutex* jelentése, mint láttuk, 'Strauch, Busch', gyűjtő értelemben 'Strauchwerk, Gesträuch, Gezweig'! De nem is képzelhető, hogy a természet téli, ideiglenesen kopasz állapotából lett volna helynév, legalábbis ilyen nagy számban (a *Lednice* 'Jeges' tónév kivételnek mondható). Ellenben sok helynév utal a terület egykori cserjés, bozótos voltára (különösen víz mellett). Fanévből lett pataknév meg éppen nem megy ritkaságszámba. A közelmúltban, 1959-ben alakult az addig Csongrád városához tartozott *Bokrospataki tanyák*-ból *Bokros* néven új község. *Vessződ* és *Vesszös* falunevék vannak Kis- és Nagy-Küküllő megyében (Kniezsa: Magyarok és Románok 1: 218, 243). A *Kórógy* neveket tehát 'Bokros, Vesszös' jelentésűnek kell tartanunk.

Azt hiszem, sikerült igazolnom, hogy a *Koréh* vezetéknév magyar eredetű, a *kóró* 'csemete, hajtás, bokor' alakváltozata, és hogy egykor 'egyenes szál, sudár' értelemben vált vezetéknévvé. — Az utóbbi századokban a *kóró* szó magába szívta a vele kapcsolatban gyakran használt *száraz*, *elszáradt*, *kiaszott*, *vén*, *agg* melléknév jelentéstartalmát is (vö. ÉrtSz.), vezetéknévanyagunk XVI–XVII. századból való nevei azonban ezt a jelentésfejlődést még nem tükröztetik. Tükrözik azonban újabb latin szótáraink, amelyekben a *frutex* = bokor, cserje, míg a *kóró* = tenuis caulis (calamus) plantarum annicularum et biennium (Bartal³), caulis aridus (Györkösy). Ebből következik, hogy az „olyan száraz, mint a *kóró*” (SzamSz.) és más hasonló szólások újabb eredetűek. Mindenestre a *Koréh* vezetéknév jelentése valószínűleg az első névvisező magasságára és t e s t t a r t á s á r a, nem pedig korosságára, szikárságára, aszottságára vonatkozott.

Végezetül néhány szót a *góré* újabb jelentésbővüléséről! A városok múlt században felduzzadó lakossága a kocsmák forgalmát is fellendítette. A gazda — nem győzvéen egyedül a munkát — csaposokat fogadott, ő maga pedig bódészerű alkalmatosságban ülve csak a pénzt szedte. A nagyobb vendéglőkben a konyha és az étterem közti üvegezett fülkéből ellenőrizte az üzemet a tulajdonos. Akik ezekben tartózkodtak, azok voltak a vezetők, „tulaj”-ok, „fejes”-ek, „góró”-k. Mindenesetre ma tipikusan vendéglátóipari szó, ’felügyelő, főnök’ jelentése onnan van terjedőben más munkaterületek felé. Térbeli érintkezésen alapuló névcsere (metonímia), mint pl. ebben a mondatban: „még aznap megtudta az egész város, hogy mit határozott a *képviselet*”. A cigányság közvetítésével a magyar *góré* ’Chef’ szóból származtatja — feltételes módú állítmányt használva — a Wolf S. A. „Wörterbuch des Rotwelschen” (Mannheim, 1956) című munkájában olvasható *Gurre* ’Gott’ szót, amelynek jelentésmegadása feltételezhetően nem pontos, Hutterer Miklós (Muttersprache 1961: 54). Első előfordulását *gormi* ’tulajdonosné’ alakban Jenő—Vető-nél találjuk (A magyar tolvajnyelv és szótára. 1900. 73). A -ni, a hazai cigányban általánosan -nyi nőképző (vö. *roma* ’cigány’ ~ *romn(y)i* ’cigányasszony’, *lubn(y)i* ’szerető’), amely, mint jelen esetünkben is, nem cigány eredetű szókhöz is hozzájárulhat. Csak az az aggályunk, hogy az államrendőrségtől 1911-ben kiadott tolvajnyelvi szótárban is rövid o-val van írva, noha a cigányban van hosszú párja (pl. *lóre* ’pénz’). Azonban mindkét forrásban rengeteg az elírás.

Mikesy Sándor

Krida. A kereskedelem szókincséhez tartozó, középkori latin eredetű *krida* szót (Liebknecht: Volksfremdwörterbuch [1948.]; Der grosse Brockhaus 1955.¹⁶) szótár-irodalmunkban elsőnek Fogarasi János vette számba. Először „a magyarhoni törvény-és országtudomány szavai közé iktatta: „*Crida*, bukás; *cridatarius*, bukott” (Diák-magyar Műszókönyv. Pest, 1833.), majd egy évtizeddel később azonos magyar megfelelővel felvette jogi szótárába (Jogtani Műszókönyv. Pest, 1842.), és két magyar jelentéssel szótározta a kereskedelem kifejezései között: „*Crida* bukás, tönk” (Kereskedői szótár. Pest, 1843.). A *krida* német—magyar szótáraink tartozéka (Bloch 1843., Fogarasi 1845. stb.), a magyar—német részbe azonban még az akadémiai kereskedelmi szakszótár sem veszi fel (Ballagi Mór—György Aladár: Kereskedelmi szótár. 1887.). Ellenben ötnegyed évszázad óta megszakítás nélkül ott él az idegen szavak szótáraiban, értelmező szógyűjteményeinkben, s a századforduló óta megjelenik a magyar lexikonokban is (Pallas, Révai). A szó magyar egyértékesei között szinte azonos elemek ismétlődnek: *bukás*, *értékhiány*, *vagyonfogyottság* (Kunoss: Gyalulat. 1835.); *bukás*, *tönk* (Bloch: Hülf- und Fremdwörterbuch. 1852.), *csőd* (Idegen szavak tára. 1854²); *bukás*, *tönk*, *csőd* (Baboss Kálmán: Közhasznú magyarító szótár. 1865.); *csőd*, *fizetésszünetelés* (Radó Antal: Idegen szavak szótára. 1903.); *csőd*, *bukás*, *tönk* (Tolnai Vilmos: Magyarító szótár. 1928.²), *csőd* (Csorba Ferenc: Idegen szavaink. 1930.); *csőd*, *bukás* (Horovitz Jenő: Idegen szavak magyarázata. 1947.⁶); *csőd* (Sándor Kálmán: Idegen szavak 1948); *csőd*, *bukás* (Bakos Ferenc: Idegen szavak kisszótára. 1958.). A ’hamis, fondorlatos bukás’ magyarítást csak Halász Előd nagyszótára tünteti fel: *fizetéseképtelenség*, *csalárd bukás* (Német—magyar szótár. 1952.).

A szó természetesen a külön érdekű német gyűjteményekben is helyet kap (Liebknecht i. m.; Pekrun: Das deutsche Wort. 1959.³), s osztrák nyelvterülethez kötődik (Der grosse Duden. 1947.¹³; Der grosse Brockhaus. 1955.¹⁶). Osztrák közvetítéssel került át a magyarországi kereskedelem nyelvébe. A soproni városi levéltár hitelügyletekről őrzött irataiban nem egyszer találkozunk vele. 1694-ben a városi bírói szék csődöt rendel el Glathaar József mészáros vagyonára: „Eodem sind nach auf dem rathauss affigirter

crida maister Joseph Glathars burger und fleischhackers alhier creditores secundum aetatem, als folget, conscriberet worden” (Grünvald Fülöp—Scheiber Sándor szerk.: Magyar—zsidó Oklevéltár 6: 238. sz.) stb. Kereskedelmi életünket még a múlt század első felében is döntően a német jelleg határozta meg. Kereskedőink javarészt német polgárok voltak, s német volt a polgári kereskedelmi testület és az 1841-ben felállított váltótörvényszékek nyelve (Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig 234—41). Érthető tehát, hogy a szó a kereskedői réteg bizalmas, köznyelvi szóhasználatára révén beszüremlett a reformkori magyar beszédbe is. Hivatalos szövegben, tudományos műben nem akadunk rá. Fogarasi jogtudományi könyvében (Magyar kereskedési és váltójog. Buda, 1841.) a *vétkes bukás* (311), *megbukás* (352) kifejezést használja. A vármegyei törvényszékektől és városi tanácsoktól közzétett csödhirdetményekben ilyen rámutatások fordulnak elő: *vagyonfogyatkozás, fizetési tehetetlenség, érték fogytában* (Pesti Hírlap 1841. 457).

A ’hamis, vétkes bukás’ jelentés már ez idő tájt hozzátapad a *krida* szóhoz. A „Proiectum Sanctionis Criminalis. Claudiopoli Anno 1810” című forrásszöveg szerint azokat nevezték csalárdul csödbe jutott egyéneknek, akik bűnös pénzügyi mesterkedések után vagyonkésztük nagyobb részét csalfán elrejtve, csak a fennmaradó hányadot osztják szét a hitelezők között: „Fraudenti Bancaroti... dicuntur, qui... reliquam subdivisioni inter creditores sub falso juramento exponunt, quae divisio *Crida* appellari solet” (Bartal: A magyarországi latinság szótára 66). A csödről szóló 1840. évi XXII. törvény-cikk latin szövege a bukott személyt általában *fallimentarius*-nak nevezi (MDCCCXL-dik évi országgyűlési törvénycikkelyek. Articuli Diaetales anni MDCCCXL. 182. l., 11., 12. § stb.), de amidőn a „hamisságból vagy vétkes gondatlanságból” eredő bukásról szól a törvény, a bukott kereskedő latin megjelölése: *cridatarius* (212. l., 128. § stb.). A szó pejoratív voltát jól szemlélteti Szigligeti Ede névadó szándéka. „Zsidó” című színművében (Pest, 1844.) a szót beszélőnévként alkalmazza. A zsidót megvakító *Krida* nagykereskedő a maga elveit efféle kijelentésekkel érzékelteti: „Incassálni kell mindent, fizetni semmit” (33); „Kétszázezer pengő tiszta haszonnal megbukni, nem megvetendő, főképp ha 10—15 percenttel meg fognak elégedni hitelezőim” (48). A *krida* rosszalló értelmét néha megkülönböztető jelző emeli ki, mint magában a Szigligeti-drámában is: „hamis *cridát* mondott” (68), néha érdemi hangsúly utal a fogalom kedvezőtlen jegyeire: a kereskedő „egyetlen egyszer sem csinált *cridát*” (Koszorú 1863. 368), s van úgy is, hogy a jelző ellentétes színezete nyomán ütközik ki a szó negatív jelentése: Kovács Pál egyik elbeszélésében a kölcsönüggyekkel foglalkozó ügyvéd „nagy hitelű zsidó-házaknak segíté hasznos *crédákat* csinálni” (Magyar Életképek 1843. I. 4: 56).

Az elmondottak célját szövhelyesbítő akaratunk határozta meg. Erdélyi János levelezésének (I. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona. Akadémiai Kiadó, 1960.) egy megkérdőjelezett szavát szeretnők helyreigazítani. Pap Endre 1844. február 2-ről keltezett levelében többek között ezt írja Szatmárból Erdélyi Jánosnak: „A magyar divatlapok ez új évre ugyancsak szépen felöltöztek. Nem úgy vannak e vele, mint a zsidó, ki, ha a csidához (?) közelít, bársonynadrágot veszen, hogy hitelezői ne sejtsek értékének fogyatkozását?” (208). A mondanivaló tartalma világos: A folyóiratok épp olyan tudatosan vezetik félre olvasóikat, mint a hamis bukás előnyeit duzzasztani akaró kereskedő a maga jóhiszemű ügyfeleit. A problematikus szóalak nyilvánvalóan hibás olvasat eredménye. Így kell javítanunk: *cridához*.

Zsoldos Jenő

A Berze névről. A besenyőteleki (Heves m.) *Berze* családnév ottani vélekedések szerint besenyő eredetű név. Úgy gondolják, hogy a Berze-had a honfoglalás óta Hevesben lakik, ha nem is éppen mindig Bessenyő (ma Bessenyőtelek) lakosai voltak. A *Berze* szó azonban 1211-ben a tihanyi oklevélben fordul elő először, mely az apátság jóságait

sorolja fel, s nem ezen a vidéken. Itt szerepel először a *Berze* név Pilip község szőlőművesei között: „In uilla Pilip hij sunt uinitores: filii Gyrold, Paul cum filio suo Thoma, Bolchou cum filio Euzin, *Berze cum filio Helia*, Bunche, filius Mogus, Pata cum filio suo Mogud et Bor ioubagio cum filiis Andrea et Zaaslou” (Árpádkori új okmánytár 1: 113).

Szilády Áron a *Berze* családnévet a *Borza* név alakváltozatának tartja, azonban egyik név eredetét sem tudja közelebbről meghatározni. Feltételezi, hogy a családnév azonos a *berze* közszóval, amely olyasvalamit jelent, 'aminek a szőre, haja, szála, tolla borzas, bozontos, mint pl. berze farkú tyúk, berze üstök, berze — borzás szálú — kender' (Nyr. 2: 201). Szikla Sándor besenyőteleki plébános szerint — ki 30 éve él a faluban — az öregebbek régen mondták, hogy *berze kakas* — ha büszkén járt-kelt, felborzolt tollal —, *berze legény*, ha állandóan úgy járt-kelt a faluban, hogy nem nézett senkire. Manapság azonban nem találtunk olyan embert a faluban, aki a szót ilyen értelemben használta volna. Mint közszót nem ismerik, csupán a *Berze* családnévet. Ezt pedig közelebbi jelentésének ismerete nélkül pejoratív jellegű ragadványnévként gondolják, bár a család tagjai nem szégyenlik: inkább büszkén élnek vele.

Az EtSz. (1: 378) szerint a *berze* (alakváltozatai: *börze*, *börző*) közszó jelentései: 1. a kenderföldön a nyövés után ottmaradt és a lábán megszáradt apró kender; 2. kender alja, utóljaja; 3. letörött, letaposott kenyérhulladék. Szolnoky Lajos véleménye szerint a *berze* > *börze* szó a kendermunkák egyik dunántúli és erdélyi terminusa, mely ma általában „a kévék megkötésére szolgáló elmaradt növéssű kenderszálakat jelöli”, régebben azonban a „leghosszabb szálú kender után az összes rövidebb növéssűt” jelölte (Néprajzi Értesítő 40[1958]: 110—1). Származéka a *berzenye*, *berzene*, *börzöne* alakváltozatokban is gyakori *bërzen* 'pozdorja; a kender apró hulladéka' jelentéssel. A szó eredetét nem ismerjük.

Talán a *bërzenkedik* > *börzönködik* igével függ össze, amely viszont a *borzad* ige alakváltozata és továbbfejlődése lehet (EtSz. 1: 496—7, vö. 1621-ből: „az hajam is *borszadozott*”. 1766-ban a Bereg megyei Hete községben Hetei Pál 46 éves vallja: „olyan dolgokat hallottam az menyétől, hogy az hajam is borzad bele.” Komáromy: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. 1910. 715.)

A *Berze* > *Borza* személy- és családnév alakilag megegyezik a *bërze* > *borza* köznévvel, azonban mindkét szó eredete végeredményben ismeretlen. Feltehető, hogy a *berze* közszó 'merev' > felálló' > 'makacs' átvitt értelmű jelentését nemcsak a szőrzetre (tollazatra) és a kenderre használták, hanem egyes emberek lelki tulajdonságainak megjelölésére is. A *Berze* személynév eredetileg tulajdonságjelölő melléknév, ragadványnév lehetett, mely a huzamos használat következtében alakult vezetéknevvé.

Dömötör Sándor

Pópa. E 'görögkeleti pap' (ÉrtSz. 5: 796; ÚjMLex. 5: 461) jelentésű szavunkra az OklSz. 1508-ból és 1525-ből közöl adatot személynévi használatban. Az 1525-ös „Joannes *Popa*” Szamota jegyzete szerint a Hunyad megyei Körösbányáról, azaz román etnikai környezetből való. Joggal gondolhatunk tehát arra, hogy e XVI. század eleji személynévek talán nem is magyarok, hanem románok, a román *pópă* 'pap' tulajdonnévi alkalmazásai (vö. Kelemen Pál [= Melich János]: MNy. 13: 128). Figyelmet érdemel, hogy Cirill konstantinápolyi pátriárkának Bethlen Gáborhoz írott levelében előforduló késői latin *popa* 'pópa' is románokra vonatkozik: 1629: „Scribit porro Serenitas Vestra, Kalugeros, *Popasque* Valachorum... nullam plane habere religionem” (Török—magyarkori történelmi emlékek. Okmánytár. 4: 139; vö. Bartal 503). Magyar nyelvű szövegekből a XVIII. század közepétől kezdődően mutatható ki szavunk: 1757: „nagy... Ruffiában azoknak [= az egyház szolgálóinak] a' fázamok; van ám egy Patriárka...; 8 Erlek; két

...Püspök; ízámtalan *Pópa*'' (Bertalanffi Pál: Világnak Két rend-béli rövid isméréte. Nagyszombat. 663); 1787: „a' napokban 2 ízemélyéket Papi köntösbe vivének a' Lemberg-i tömlőtzhé. Az' edgyik edgy orofz *Popa* volt'' (Magyar Kurir. Bécs. 575); 1791: „*Pópák*... és Igumánok [= házfőnökök] mint ízint annyi...Arianufi ravafzságnak ofzlopa'' ([Martinovics Ignác, fordította Laczkovics János:] A' Magyar-ország gyűlésiben ... 1790-dik Elfztendőben tartattatott beszéd. 108). Megtalálható a *pópa* Gvadányi munkáiban (Rontó Pál 303: NSz.; Fal. nót. halála 239: MNy. 13: 128), valamint Gyarmathi Affinitásában is (361: NSz.).

A *pópa* eredetéről még nem alakult ki egységes vélemény. Damian szerint a román *pópă* átvétele (NyF. 67. sz. 34). Kemenes (i. h.) a szerb-horvát *pōp* 'pap' kicsinyítő-becéző képzős *pópa* származékára vezeti vissza. Székely Istvánnak azt az ötletét, hogy a magyar szó forrása a klasszikus latin *popa* 'az áldozati állatot levágó (papi) szolgál', Melich (MNy. 13: 216) jelentéstani okokból elutasítja. G. Blédy 'román pap' jelentésben a román *pópă*-val, 'görögkeleti pap' jelentésben viszont a szlávból származtatott középkori latin *popa*-val veti össze (Influența limbii române asupra limbii maghiare. Sibiu, 1941. [a fedőlapon 1942.] 78).

A kérdés eldöntéséhez mérlegelnünk kell a fentebb ismertetett szótörténeti adatokat, valamint a következő körülményeket. A román szókincsben a 'pap' fogalmának a legrégibb idők óta általánosan használt kifejezése a *pópă*. Szinonimája, a *preot* inkább csak egyházi műszóként vagy választékos stílusban járatos (vö. Tiktin 2: 1212). A szerb-horvát nyelvben a pap neve általában *pōp*, hivatalos, választékos stílusban pedig *svēćenik*, *svēštenik*. A kicsinyítő-becéző képzős *popa* csupán a keleti, a *popo* pedig a déli és nyugati nyelvjárások bizalmas kifejezőmódjára jellemző (HASz. 10: 777, 805). A szerb-horvát *popa* koráról nincsenek megbízható adatok. Egy XV. századi glagolita emlék szövegkiadásában talán csak tollhiba vagy szövegromlás folytán szerepel és *pop*-ra javítandó (HASz. 10: 777). Első szótárazója Vuk Karadžić. — Mindezek alapján úgy látszik, hogy a magyar *pópa* meghonosodásában a román nyelv alkalmasint jelentősebb szerepet játszott, mint a szerb. Ugyanakkor azonban kétségtelen a többszöri átvétel lehetősége. Egyes, a délszláv nyelvterülettel érintkező vidékeken okvetlenül számolni kell szerb-horvát hatással. Ezzel szemben aligha van szükség annak feltevésére, hogy szavunk 'görögkeleti pap' jelentése latin mintát tükröz. Az eredeti 'román pap' jelentés idegen befolyás nélkül is kibővíthetett 'görögkeleti pap' jelentéssé. — A Szolnok-Doboka megyéből feljegyzett *pópa* 'botos kölönte; cuttus gobio' (MTsz. 2: 190) nem tartozik az itt vizsgált szóhoz, mert a német eredetű *kop-hal* 'ua.' (MTsz. I: 1167) népetimológias módosulásából keletkezett (Kalmár: Nyr. 21: 151—3).

A magyar *pópa* román őse, a *pópă* minden bizonnyal az óegyházi szláv *popъ* 'pap' átvétele. A szóvégi magánhangzók megfelelésére l. Б. Цонев: История на български език. II. София, 1934. 11. A román szó összevetése a szerb-horvát *popa*-val (így: G. Mihăilă: Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. București, 1960. 146) aligha helyes. Az óegyházi szláv *popъ*, melynek megfelelője a többi szláv nyelvből is kimutatható, germán, közelebbről pedig ófeltnémet közvetítéssel a görög *παῖς* 'clericus minor' szóra megy vissza. A görög *παῖς* valószínűleg gyermeknyelvi eredetű, és tulajdonképpen jelentése 'apa' (vö. Pokorny: IdgEtWb. 1: 789; Trübners DtWb. 5: 80). Felmerült olyan gondolat is, hogy germán közvetítés feltevése szükségtelen, mert a görög szó közvetlenül is átkerülhetett az óegyházi szlávba, és ott az -*ας* végű görög főnevek meghonosodásának szokásos módján *popa* alakot nyerhetett; vö. szb.-hv. *popa* (P. Skok: Revue des Études Slaves 7: 185—6). E magyarázat szerint az általánosan elterjedt *popъ* alak úgy jött létre, hogy a *popa* szóvégi *a*-ját kicsinyítő képzőnek érezték és elhagyták. A görögből való származtatásnak az a legsúlyosabb akadálya, hogy a szó azokban a nyugati szláv nyelvekben, így a szorbban és a polábban is megtalálható, melyekben az óegyházi, illetőleg egyházi szláv

semmilyen szerepet nem játszott (vö. Vasmer: RussEtWb. 2: 405). — A magyar *pap* valamelyik déli szláv nyelv *popъ* szavából származik (Kniezsa: SzlJsz. 1: 384—5). A *pap* és *pópa* tehát végső soron ugyanabból a forrásból ered. E két szavunk egymáshoz való viszonya a *barát* : *fráter*, *cár* : *császár*, *hártya* : *kártya*, *megye* : *mezsgye*, *tárcsa* : *tárgy*, *tulipán* : *turbán*, *vásár* : *bazár*, *zsiger* : *ikra* stb. szópárokra emlékeztet (ezekre l. Kniezsa: Nyr. 80: 371—4; Grétsy: A szóhasadás 33—40).

A magyarhoz hasonlóan számos nyugati nyelvben is megkülönböztető elnevezésük van az ortodox egyház világi papjainak: angol *pope* (The Shorter Oxford English Dictionary³ 2: 1545), francia *pope* (Dauzat: DictEtym.⁷ 574), német *Pope* (Grimm: DtWb. 7: 2000), olasz *pope* (Battisti—Alessio: DizEtim. 4: 3017), spanyol *pope* (Corominas: Dicc-CritEtim. 3: 649) stb. Ezek az orosz *non* 'pap, pópa' szóból alakultak.

Kalugyer. A görögkeleti szerzetesek *kalugyer* neve a régiségben meglehetősen gyakori volt (vö. OklSz. 442; NySz. 2: 90; Történelmi Tár 1911. évf. 457, 458, 461, 462 stb.); és irodalmi nyelvünk szokásához még ma is hozzátartozik (vö. Rubinyi: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve 169; ÉrtSz. 3: 716; ÚjMLex. 4: 19). Magyar szövegben 1519 körül (NySz.) találjuk rá az első adatot, magyarországi latin nyelvű oklevelekből ellenben már 1400 óta (OklSz.) kimutatható. A moldvai csángóban a *kalugyer* jelentése 'remete' (Nyr. 10: 203). Brassó megyéből nőnévképzős *kalugerné* 'apáca' (MTsz. 2: 1027) származékát jegyezték fel.

A moldvai s erdélyi adatokat illetően Szinnyei (Nyr. 23: 101) és Blédy (Influența limbii române asupra limbii maghiare 53) egyetért abban, hogy forrásukat a románban kell keresni; vö. román *călugăr* 'szerzetes', régi többes száma *călugheri*. Egyes magyar alakok viszont Blédy (i. h.) szerint nem a románból, hanem valamely szláv nyelvből valók, ugyanonnan tehát, ahonnan a román szó maga is származik; vö. szerb-horvát *kăluđer* 'szerzetes', bolgár *калъѣр* 'ua.', ukrán *калъѣр* 'ua.' stb. (Miklosich: Lexicon 280, EtWb. 109; Berneker: SIETWb. 1: 474; Vasmer: RussEtWb. 1: 511).

A *kalugyer* eredetének vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges, hogy a rendelkezésre álló emlékek alapján részletesen felderítsük a szó átvételének körülményeit, és érvényesítsük azokat a kutatási elveket, melyeknek jelentőségére legutóbb Hadrovics László mutatott rá saját kutatásainak módszertani tanulságaként: 1. a jövevényszavak életét a hazai latin nyelvű és a magyar forrásokban szerves egységnek kell tekinteni; 2. meg kell kísérelni a legrégebbi szótörténeti adatok földrajzi elhelyezkedésének meghatározását (Hadrovics: I. OK. 10: 166—8, Pais-empl. 291—2).

Az OklSz. két legkorábbi, 1400-i és 1410-i keltezésű adata a Zichy-család okmánytárából való. E rendkívül fontos adatok földrajzi rögzítése végett magához az okmánytárhoz kell nyúlni. Az oklevelek tanulmányozásából kitűnik, hogy mindkét adat bátonostori Töttös Lászlónak szekesői Herczeg Péter ellen indított pörével kapcsolatos. A pörre az szolgáltatott okot, hogy Herczeg Péter 1400-ban lerontatta azt az erősséget, melyet Töttös László Szekesővel (ma Dunaszekeső, Baranya megye) átellenben, Szembécs (vö. Csánki 2: 189, 208) nevű Bodrog megyei birtokán kezdett építeni (ZichyOkm. 5: 171, 178, 228, 234, 349, 6: 74). A vizsgálat során Herczeg Pétert arra utasították, hogy állítson elő néhány szolgálatában álló kalugyert, egy familiárist, valamint számos jobbágyot is. Az előállítandók névsora így kezdődik: 1400: „Demetrium Nicolaum et Laurencium dictos *Kalagyer*” (ZichyOkm. 5: 178); 1401: „Demetrium Nicolaum et Laurencium dictos *Kalager*” (i. m. 5: 234); 1410: „Demetrium, Nicolaum, Laurencium *Kalager* dictos” (i. m. 6: 74). Az oklevelekben felsorolt jobbágyok Herczeg Péter *Daroch* (i. m. 179; valószínűleg tollhiba *Danoch* helyett): *Danoch* (i. m. 235) nevű birtokáról valók. Ezt az időközben elpusztult falut Csánki (2: 462) szerint Baranyavártól északkelet felé, Csúza,

Herczegmárok és Kisfalud vidékén kereshetjük, azaz a Jugoszláviához tartozó baranyai háromszög északi részén. A három kalugyer után említett Mathias (ZichyOkm. 5: 178) familiáris *Barlad*-ról (ma Borjád, Mohácstól délnyugatra) kapta előnevét. Mindezekről tudva aligha kételkedhetünk abban, hogy a szóban forgó három kalugyer ugyancsak valahol Kelet-Baranyában lakott a szegescői Herczeg-család birtokán (l. Csánki 2: 547—8). Szinte bizonyosra vehető az is, hogy e kalugyerek szerbek voltak. Az 1389. évi rigómezei csatavesztés után a törökök elől menekülő szerbek jelentős számban települtek Magyarországra. A déli megyékben természetesen annak előtte is éltek szerbek, és nyomai vannak keleti szertartású monostorok működésének is. Ilyen monostor volt például Szávaszentdemeteren (későbbi neve Mitrovica, ma Sremska Mitrovica), melyről VI. Kelemen pápa 1344. évi levelében az olvasható, hogy benne alapítása óta görögök, magyarok és szlávok elkülönítve éltek, s apátjukat a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki (Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Bp., 1953. 61; Györffy: Studia Slavica 5: 73—4). A szávaszentdemeteri szláv kalugyerek csak szerbek lehettek.

A mondottak alapján teljes határozottsággal állítható, hogy a magyar *kalugyer* eddig ismert legrégebb, *kalagyer* hangalakú előfordulásai a szerb *kaluder* (HASz. 4: 776—7) átvételére vallanak. A hangtani és jelentéstani megfelelés kifogástalan; a magyar szóban a középső szótág magánhangzója az első szótágéhoz hasonult.

A fentebb vizsgáltakon kívül az OklSz. *kalugyer* szócikke még egy olyan adatot tartalmaz, amely nem Szamota levéltári kiejegzéseiből, hanem nyomtatásban közzétett okmánytárból származik. Ennek az adatnak a visszakeresése szintén lehetővé teszi, hogy földrajzi elhelyezkedését pontosan rögzítsük. Az aradi káptalan 1458-ban kelt oklevelében olvasható: „In districtu de Komyathy existencium, . . . et signanter Thome de remethe Michael de *kalgerfalwa* Stanislao de rogoz Johanne litterato de Mihalinez luce similiter de *kalagerfalwa*” (Pesty: SzörBáns. 3: 76). A komjáti kerület *Kaluger(falva)* nevű helységéről van tehát szó, mely nyilvánvalóan azonos a már 1444-ben említett *Kaluger* (Csánki 2: 44, 49) helységgel. A történelmi komjáti kerület Lugostól délre, Krassó és Temes megye határszélén terült el (Csánki 2: 2); később ez a vidék Krassó-Szörény megyéhez tartozott. Népessége jelentős részben kenézsgéi szervezetű románokból állott. Kalugerfalva lakosai is, valamint azok a kalugyerek, kikről a falu nevét kapta, románok lehettek. A község neve és a román *călugăr* (DicțAcRom. I/2: 56—7) feltétlenül összefügg tehát egymással. Ezt az összefüggést hangtani megfontolás is támogatni látszik. A községnév ugyanis az adatok után ítélve esetleg nem *gy*-vel hangzott, mint a korábbi szerb átvételben, hanem a román szó kiejtésének megfelelően *g*-vel.

Az OklSz. levéltári eredetű adatai között is van kettő, melyet nagyjából helyhez, mégpedig az ország északkeleti részéhez tudunk kötni. E két, 1485-i, illetőleg 1548-i keltezésű *kalager*, *Caluger* adat a leleszi konvent levéltárából való és kárpátukrán (Ruthenus) nemzetiségű személyre vonatkozik. Máramaros megyéből származik továbbá a következő korai adat: 1458: „frater Symon *Kalugyr*” (Mihályi János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-sziget, 1906. 406; más oklevél e kalugyort Szilágyi Simon néven említi: i. m. 407). A leleszi konvent máramarosi irataiból, valamint a Mihályi kiadta oklevéltárból 1438-i és 1457-i keltezéssel latinos *kalugerus* alakban is előkerült a szó (OklSz. 442; Bartal 363, 503 *papa* a.; Mihályi i. m. 306, 395); ezek az adatok azonban az illető kalugyerek nemzetiségi hovatartozásáról nem adnak felvilágosítást. — Az imént felsorolt adatok, mint láttuk, kárpátukrán vonatkozásúak. Felvetődik a kérdés, milyen kapcsolat lehet ezen adatok és az ukrán *калугер* (Berneker: SLEtWb. I: 474), *калугирь* (Гринченко 2: 211) között. Minthogy az ukrán *z* a leleszi iratok keletkezésének idején már régóta *h*-nak hangzott, az ukránból való átvétel nem jöhet számításba. Arra azonban gondolhatunk, hogy az akkortájt a magyarban már bizonyos hagyománnyal rendelkező *kalagyer*, *kalogyer* használatának gyakoriságára az északkeleti me-

gyékben befolyással lehetett a hasonló hangalakú ukrán szó. A „frater Simon *Kalugyr*” utolsó szótagjának magánhangzója is legkönnyebben ukrán hatással magyarázható.

A *kalugyer* alighanem többszöri átvétellel került nyelvünkbe. Legrégibb előfordulásai minden bizonnyal a szerbből származnak, a későbbiek azonban román, sőt kárpát-ukrán hatást is sejtetnek. A Brassó megyei *kalugerné* (l. még Melich: SzlJsz. I/2: 222) és a moldvai *kalugyer* esetében a román eredet vitathatatlan. A szerb-horvát *káluder* közvetlenül (Vasmer:GrLw. 72), a román *călugăr* pedig a középbolgár vagy szerb szerkesztésű egyházi szláv *kalugers* közvetítésével (vö. G. Mihailă: Împrumuturi vechi sudslave în limba română. București, 1960. 146) a bizánci görög *καλόγερος* 'szerzetes' szóra megy vissza. A görög szó a *καλός* 'jó, szép' és *γέρος* 'öregember, aggastyán' összetételéből alakult. Eleinte bizonyára csak az idősebb és tekintélyesebb szerzeteseket illetéke névvel. A keleti kereszténységű szláv népek nyelvén és a románon kívül átkerült ez a görög szó az albánba is: *kallogjër* 'ortodox szerzetes'.

Kiss Lajos

Pilátus macskája. — A Nyr. legutóbbi számában (86: 90—2) O. Nagy Gábor írt erről a szóláshasonlatunkról. A szóláshasonlat eredetével kapcsolatban elmondottakat igazolja a szóláshasonlatnak Győr környékén használatos néhány változata. Az általánosan ismert *olyan sovány, mint a Pilátus macskája* formán kívül Győr környékén emlékeim szerint leginkább használatos az *olyan (vagy), mint a Pilátus macskája* alak, melyet elsősorban sovány emberre (vagy embernek) szoktak mondani. A szóláshasonlatban szereplő Pilátus szónak a *pilá*-ra visszavezethető 'álmos' jelentésű *pilátus* szóval való azonosságot látszik igazolni a szóláshasonlatnak néhány rövidebb változata: *olyan (vagy), mint a Pilátus*; *te Pilátus*; *tiszta Pilátus vagy*. Ezeket a változatokat főként álmos, az álmoságtól karikás szemű gyermekekre szokták mondani, de gyakran elhangzik karikás szemű, álmos szemű gyermekekhez hasonló sovány, beesett arcú gyermekek alkalmazva is.

Az utóbb idézett alakokat a Győr megyei (Nagy)Écsről elszármazott édesanyámtól (és édesanyám rokonságának tagjaitól) szoktam hallani elég sűrűn. Csak édesanyámtól hallottam a szóláshasonlatnak egy nagyon kifejező gesztussal kísért változatát. Anyám két kezét (tenyerét) V alakban arcához szorította, s így, arcát mintegy megnyújtva, nagyra nyitott szemmel mondta annak, akit soványnak talált: *ilyen Pilátus vagy*.

W. I.

Rá se ránts! Ennek a szólásnak első szembetűnő sajátossága, hogy nem tartozik a köznyelvhez, az irodalmi nyelvhez, helye ott van valahol a jassznyelv területén vagy legalábbis a határán. Nyomtatásban nemigen találkozunk vele, én magam nem emlékszem egyetlen versre vagy prózai munkára, melyben — ilyen alakban — szerepelt volna.

Jelentésével, úgy hiszem, mindnyájan tisztában vagyunk. Senki sem gondol a betű szerinti értelemre; tudjuk, hogy nem valami dolognak, tárgynak a megmozdításáról, rántásáról van szó, tehát nem paplant kell valakire rántani, vagy forró vizet. Hogy tulajdonképpen mit, ezen az sem gondolkozik, aki mondja; csak annyit akar vele kifejezni, hogy: 'ne, törődj vele', 'hagyd a pokolba'.

Kíséreljük meg vizsgálat alá venni, honnan is ered ez a szólás.

Tudjuk jól, hogy érzéseinket, gondolatainkat nemcsak beszéddel és írással fejezhetjük ki, hanem sok egyéb más módon is; kéz-, fejmozdulatokkal, nevetéssel, kuncogással, fintorral stb. Egy „eljössz?” kérdésre, melyet hozzánk intéznek, akár azt mondjuk: „igen”, akár csak bólintunk — egyet jelent. Garai Obsitosában a diák egy-egy hazugság után mindig egy nagyot tüszzent.

A népi hagyomány szerint, beszélgetés közben elhangzott tüsszentés (prüsszentési) a kiejtett szavak igaz voltát bizonyítja. „Lám, hogy igaz, rá is tüsszentettem” — hallan még ma is, főként persze idősebbek szájából.

A furfangos diák „szörnyű” prüsszentése gúnyos célzatú, „értelme”: „no ez aztán rettentő egy hazugság” — amit azonban Háry nem ismer fel, s ezért zavartalanul folytatja mulatságos túlzásait.

Ugyancsak az Obsitosban olvashatjuk:

Hm! — mond az obsitos hős — a nagy Napoleon!
Nagy ő a franciák közt — és *vállán egyet von* —
De engem úgy segéljen, nem a magyar között,
S hát még — veté utána — magyar huszár előtt!

E versszakban a *vállán egyet von* semmibevevést, lekicsinylést fejez ki. Ezzel el is érkeztünk tulajdonképpen célunkhoz, a vállrándításhoz. Csokonai így panaszkodik a Tihanyi ekhóhoz című szép versében:

Nincsen, aki lelkem vigasztalja,
Oly barátim nincsenek,
Vállat rándít, aki sorsom hallja,
Már elhagytak mindenek.

Itt a vállrándítás az emberek közömbösségét jelenti, az emberekét, akiket nem érdekel a költő szomorú sorsa.

A *rá se ránts* bizonyára az effajta vállrándítással kapcsolatos kifejezés, rövidítése ennek: „Vállat se rándíts rá!”, „Annyiba se vedd, hogy megrándítsd rá a vállad!”

Fürtös Gusztáv

Száraskapu. Így nevezik Gyulán az olyan nagykapukat, melyek egy-egy ház szerves részei. Kívülről nagy faajtók zárják el őket, az udvar felé pedig szabadok. Olyan magasak, mint maga a ház, felettük padlás áll, és a házzal egy tetőszerkezetük van. Elnevezésük nyilván a tetőzettel van összefüggésben, mert ezek a kapuk mentesek az esőtől, mindig szárazak. Voltaképpen kétfalú helyiségek ezek a kapuk, a jómódú polgári és nagygazda házak jellegzetességei. „Szép *száraskapuja* van a Tarrék házának” — mondják. Előfordul körülírtabb formában is. Például: „...ösmeretlen gyerek belopózott s a száraskapukhoz a kapu alatt lerakott dohányos-ládákból egyet felbontott” (Szeghalom-Vidéki Hírlap 1903. dec. 25.).

Dankó Imre

Kenyérkatoná. Beke Ödön kenyérkatonáról szóló közleményét (Nyr. 85: 97) az alábbi adatokkal egészíthetjük ki.

Az általunk gyűjtött adatokból kitűnik, hogy a *kiporciózott* darabkákat nevezik *katoná*-nak (Dorozsma, Baja, Katymár, Nagybaracska, Sükösd, Bajaszentistván, Bajsa, Kecskemét, Szeremle, Érsekcsanád, Kiskunfélegyháza, Madaras, Hercegszántó, Bácsbokod, Rum, Szolnok, Kunbaja, Tolna, Szombathely, Gortvakisfalud, Kékkút, Pécs, Rém).

Baján, Sükösdön, Dorozsmán, Szombathelyen, Szolnokon a *katoná*-n kívül a *baka*, Dorozsmán, Baján, Marosvásárhelyen, Bátmonostoron, Szombathelyen a *huszár* elnevezés használatos. Hercegszánton a *katoná* mellett még a *hucsi* ismeretes. Nemezetiségi vidék lévén (sokácok, bunyevácok, svábok), bizonyos, hogy a sváb *hucsi* 'kiscsikó' kifejezést vették át. A közeli Kunbaján pedig magyar változatát használják, és *csikó*-nak nevezik. Marosvásárhelyen a kenyeret *ló*-nak, a ráhelyezett húst pedig *huszár*-nak nevezték. („Itt van a *ló*, ráteszem a *huszárt*.”) Szombathelyen pedig a kenyér a *gyalogos*, melyre ráteszik a *lovas*-t. A kettőt együtt bakának vagy *katoná*-nak hívják.

Szeged környékén a ráhelyezett ennivaló szerint van *szalonnakatoná* és *kolbászkatoná* (Bálint Sándor: Szegedi Szótár). Nem követelmény tehát az sem, hogy a kenyéren szalonnadarab legyen. Katymáron, Baján, Dorozsmán, Szombathelyen, Kunbaján, Bátmonostoron *katoná*-nak nevezik akkor is, ha szalonnát, főtt húst, kolbászt, hurkát, sonkát tesznek is rá.

Az Értelmező Szótár szerint a gyermeknyelvben használatos. Baja környékén is általában a gyermeknyelvben járja, de nem kizárólagosan. Hallottuk bejáró középiskolás diákoktól is, akik egész napra való élelmüket kénytelenek magukkal vinni. Olyan férfiember, akik hétszámra nincsenek otthon (például favágók) és cimborájuknál kíváncsi ételt látnak, ugyancsak kérnek egy *katonát*. Parasztágunk tartózkodó az ételek kölcsönzésében, de *katonát* kérni nem illetlen dolog, és jószívvel adnak is.

Kőhegyi Mihály

Antal László: A magyar esetrendszer. Bp., 1961. Akadémiai Kiadó. 146 lap. Nyelvtudományi Értekezések 29. szám

Antal könyve az első magyar strukturális módszerű leíró nyelvészeti monográfia. A mű már megjelenése előtt is nagy érdeklődést keltett; a folyóiratokban közzétett részei élénk vitára adtak alkalmat. Megjelenése óta is úgy látszik, hogy a tanulmány megmozgatta a szűkebb szakmai közönséget.

Antal strukturalista; azonban nem azonosítható a strukturalizmus egészével. A számos strukturális irányzat, lehetőség közül egyiknek kiváló művelője, magyarországi meghonosítója.

Könyve egy általános bevezetésből és hat fejezetből áll. Minden ilyen nagyobb egység elején egy rövid pontban fejt ki: mi volt ezzel a fejezettel a célja.

A munkában egy alapvető és egy kiegészítő célt tűzött maga elé a szerző. „Fő célom az volt — közli —, hogy leírjam a mai magyar köznyelv esetrendszerét, tehát kiderítsem, melyek nyelvünkben az esetnek mint sajátos alaktani kategóriának [a kiemelés az ismertetőtől] az ismérvei, és meghatározom, hogy ez ismérvek alapján manapság hány esetről beszélhetünk” (3).

Ez a célkitűzés — mint az egész dolgozat is — három kérdést vet föl. A szinkroniának, a grammatika szerkezetének, valamint a grammatikai elemzés (vagy eljárás) módszerének a kérdését. Antal csupán az első és a harmadik kérdéssel foglalkozik bővebben.

1. A szinkronia kérdése. „Véleményem szerint századunk nyelvtudományának elsőrendű feladata az egyidejű nyelvi rendszerek objektív elemzőmódjának kidolgozása” (4) — írja a szinkroniával kapcsolatban. Ennek elsősorban tudománytörténeti, nem pedig elvi okai vannak a szerző szerint, mivel a leíró nyelvészetnek sokkal több a megoldatlan feladata, mint a már nagy hagyománnyal és gazdag eredményekkel rendelkező történeti nyelvészetnek. — Ezzel a taktikus véleménnyel a legtöbb általános nyelvész nem ért egyet. Ők a szinkroniát a nyelvnek (Saussure óta) nyilvánvaló rendszerjellege miatt tartják fontosabbnak. A gyakorlati célokhoz is a szinkrón nyelvészet tud hathatósabb segítséget nyújtani. — Lehet, hogy Antal a hazai viszonyok számára tett engedményt azzal a szinte bocsánatkérésszerű megokolásával, hogy „nem elvi-érdemi, hanem »napirendi« megfontolásból” tartja fontosabbnak a XX. században a szinkroniát (5).

Éppen ezért — hogy úgy mondjam — elkésettnek lehetne tartani azt a kérdést, hogy „Egyáltalában lehetséges-e történeti előzményekre tekintettel nem levő szinkronikus leírás?” (5). Igaz, hogy a következő lapon ezt a kérdést maga is helyesbíti: „Szerintem a kérdésfeltevésnek az a formája, hogy lehetséges-e, megvalósítható-e a nyelvek szinkronikus leírása, alapvetően elhibázott. Mert akár lehetséges elméletileg, akár nem, gyakorlatilag elengedhetetlenül szükséges. Azzá teszik azok a követelmények, amelyek elé a gépi fordítás állít bennünket, a leíró nyelvtanok iránt megnyilvánuló igény, valamint azok a nyel-

vek, amelyek — emlékek hiányában — csupán ilyen formában alkalmasak nyelvészeti vizsgálatra” (6). — Ha szabad véleményt nyilvánítanom, a kérdést én úgy fogalmaznám meg: hogyan lehet (vagy: hogyan lehet jó l) leírni és megmagyarázni egy nyelv, s általában a nyelv szerkezetét.

Azzal ugyanis nem igen érthetők egyet — számos más „modern” nyelvessel együtt —, hogy a szinkrónia céljai felettébb szerények. „Nem tart igényt arra, hogy megértsen — legalábbis, hogy kialakulást értsen meg. Csupán tudni, mindössze megtudni szeretné, hogy egy adott időpontban milyen a vizsgált nyelv állapota. A szinkrónia tehát a *milyen*-re felel, s a *miért* megválaszolását — számos esetben kénytelenségből — a diakróniára hagyja” (7). Ha ez így volna, akkor a szinkrón nyelvészet éppúgy nem tarthatna igényt a tudomány rangjára, mint a növények vagy lepkék gyűjtésének és külleme leírásának tevékenysége sem. Szerencsére a szerző a gyakorlatban jóval túlmegy ezen a „szerény” célon. Az elvi engedmény azonban, azt hiszem, nemcsak téves, de még taktikailag is felesleges, mivel a nyelvtörténészek többsége ma már elismeri, hogy a szinkrón jelenségeknek „szinkrón oka” van, mint ahogy a diakrón jelenségeknek „diakrón oka”. Az már más lapra tartozik, hogy a nyelvtörténészek a szinkrón nyelvi tények „magyarázatában” is szívesen veszik igénybe óriási nyelvtörténeti ismeretanyagukat; nekik természetesen ez így könnyebb. A szinkrón nyelvész azonban arra törekszik, hogy a szinkrón nyelvi jelenségek szabályait írja le a lehető legegyszerűbben. Az pedig nyilvánvaló, hogy a nyelvközösség tagjai számára közös objektív szinkrón grammatikában definíció szerint sem, de ténylegesen sem lehetnek diakrón mozzanatok. Csupán a nyelvközösség néhány milliód részét kitevő nyelvtörténészeket befolyásolhatja — a szinkrón nyelvi tevékenységben — a nyelv története. Minden szinkrón leírást csak bonyolultabbá tesz történeti meggondolások belekapcsolása. (Persze lehetnek óriási egybeesések egy jelenségcsoport szinkrón és diakrón magyarázatában.)

„A szinkrónia korlátai” című pont megismétli azt a nézetet, amely szerint a leíró nyelvészet „A *m i l y e n*-re kíván felelni, s a *m i é r t* megválaszolását a történeti nyelvészetre hagyja” (11). A felhozott példák, tudniillik hogy a *zárat* és a *kárt*, illetőleg a *hidat* és a *szívet* különbsége viszont arra utal, hogy Antal olyasmit is a „grammatikával” (morfológiával) akar megmagyaráztatni, ami — szerintem — nem ennek a föladata. Ezek a különbségek a morfémaosztály fonológiai alosztályainak kialakításába tartoznak; ha úgy tetszik, a morfonológiába, nem pedig a grammatika felsőbb szintjeire. Itt csak bizonyos listák felsorolásáról van szó; inventáriumról, amelyet nyilván a beszélők is így raktározhatnak el.

Természetesen van a leíró nyelvésznek egy olyan irányzata, amely nem annyira nem tud, de inkább nem akar dinamikus működési szabályokat föltárni a nyelv jelenében. Ez a — Hockett műszavával „tétel és elrendezés” — statikus modell (Word 10. kötet) a jelenségek szintjén konfigurációkat keres, de nem vizsgálja, hogy mi ezeknek egymáshoz való dinamikus viszonyuk. Ennek a módszernek a fő technikai fogása a disztribúció. A másik — Hockett kifejezésével „tétel és processzus” — dinamikus modell bizonyos alapformákból vezeti le a bonyolultabb alakzatokat. Ezt a vonalat fejleszti tovább Chomsky transzformációs elemzése is.

Antal, amikor az $am + i > aim$ infixálódást leírja (Gondolatok a magyar főnév birtokos személyragozásáról. MNy. 55: 16—23), lényegében a dinamikus eljáráshoz közeledik. Ebben a műben is hasznosabb lehetett volna, ha ezen az úton halad tovább. Azonban inkább az első modell az eszménye gyakorlatban és elméletben egyaránt. Így például dolgozatának az összetett szavakra kitérő részében kénytelen azt mondani, hogy „a [modern leíró] nyelvész két olyan — hagyományosan másfélének tartott — összetétel esetében, amilyen például a *kertajtó* és a *szélmalom*, a szinkrónia eszközeivel nem tud különbséget tenni. Mindkettő két szabad morfémből álló konstrukció, azaz szó” (83). Ha ez csak-

ugyan így volna, akkor — itt — a leíró nyelvészet egy lépést jelentene visszafelé a hagyományos leíró nyelvtanhoz képest.

Az idézett mondat előtt Antal a következőket írja erről: „A hagyományos nyelvtan különbségeket szokott tenni az összetett szavak körében annak alapján is, hogy az összetétel milyen szintaktikai viszonyt rejt magába milyen mondatbeli kapcsolatból jött létre stb. Ennek alapján például a *favágó* tárgyas, a *kertajtó* birtokos, a *szélmalom* jelzős [?] összetétel stb. A mi véleményünk szerint — folytatja a szerző — az osztályozásnak ez a módja nem tartozhat a szinkrón alanízishez. Ha ugyanis ezt az osztályozást aszerint végezzük, hogy milyen szintaktikai csoportokból jöttek létre az összetételek, akkor már kiléptünk a szinkrónia köréből. Ha pedig nem történetileg közeledünk hozzá, hanem azt feszegetjük, hogy az illető összetételben logikailag milyen viszony testesül meg, akkor már a nyelvtudomány területéről is lesiklottunk” (83).

A fenti idézet rávilágít arra, hogy a statikus szóalkotási modellbe csak a közvetlenül adott morfémák elemzése fér bele, a szintaktikai előzmény szempontja már nem. Ha azonban elfogadjuk azt, hogy a szerkezet lényege nemcsak az elemek mechanikus összege, hanem beletartozik más szerkezetekhez való viszonya (dinamikusabban: viszonyulása) is; akkor nyilvánvaló, hogy ez a fajta „történetiség” vagy „logikai” szemlélet beleépíthető a szinkróniába. (A dinamikus magyarázatokban így nyilvánul meg a „történeti” és a „logikai” szempont egysége is.) Természetesen nem szabad, hogy megtéveszsen bennünket az, hogy a „szintagmák” nominalizációja — mint eljárás — a történeti nyelvtan fegyvertárából került a hagyományos leíró nyelvtanba; ez a mi szempontunkból egyáltalában nem lehet ártalmas, mindössze azt a feladatot jelenti, hogy ki kell selejtezni a c s a k a középmagyar korra érvényes „történeti” megállapításokat a szinkrón nyelvtannak jelenre is érvényes dinamikus megállapításai közül. — Mindehhez sietek hozzátenni, hogy az bizonyos morfológiai alapú formális elemzés nélkül természetesen nem biztat teljes eredményekkel a dinamikus, a szintaxis figyelembe vevő eljárás sem. A morfológiai alapú formális elemzésnek a magyar nyelvre való meghonosításában pedig Antalnak — nem utolsósorban ezzel a könyvével — igen nagy érdemei vannak. Az Antal által követett elemzés azonban — úgy hiszem — több ponton további javításra szorulhat; ehhez a javításhoz pedig néha a hagyományos leíró nyelvtan eredményeiből is átvethetők jelentős részek.

2. A grammatika szerkezete. A morfológia és a szintaxis viszonyának érintésével eljutottunk a másik központi kérdéshez: a grammatika szerkezetéhez. Mivel Antal morfológiai tanulmányt ír, ennek kifejtésével nem foglalkozott különösebben. Nem véletlen azonban, hogy a mai magyar nyelvre vonatkozó tanulmányaiban a morfológia első helyet kapott. Kifejtetlenül is kiderül a műből, hogy a szerző a morfológiát a grammatika központi fejezetének (de legalábbis önálló fejezetének) tartja — vagy tartotta a mű megírásakor. Ez a felfogás — ha jól bontottam ki a gyakorlatból annak alapjául szolgáló koncepciót — az amerikai leíró nyelvészetnek a Bloomfield után kezdődött és körülbelül az ötvenes évek közepéig tartó korszakára jellemző. Az elmúlt évtizedben azonban óriási fejlődésen ment át világszerte a strukturalista szintaxis. A legutolsó évek eredményei (főleg Chomsky köre és a továbbfejlődött Harris-iskola, valamint a szovjet matematikai nyelvészek eredményei) azt mutatják, hogy a morfológia centrális helyzete megingott a strukturalizmuson belül; helyét — szerintem jogosan — átvette a szintaxis. Ez nemcsak azt jelenti, hogy ezentúl nem a morfémák szintetizálása útján építjük fel és definiáljuk a szintaktikai szerkezeteket; hanem azt is, hogy a morfológiai elemzés csupán ideiglenesen végezhető el önmagában a mondat szerkezeti viszonyainak figyelembevétele nélkül. Véglegesen csupán a mondat igényei dönthetik el, hogy milyen morfológikatagóriákra van szükség. Ezzel egyúttal megszűnt annak a sokszor öncélú

morfémakategorizálásnak a lehetősége is, amely a hagyományos iskolázottságú európai nyelvészeket elriasztotta a morfeumatikától. — Megint sietek ehhez hozzátenni, hogy továbbra is szükségesnek látszik — legalábbis az én véleményem szerint — a morfémaosztályoknak és fajtáknak bizonyos előzetes formális elemzés alapján történő számbavétele. A magyar morféma ilyenfajta leltározásában — részben ezzel a könyvével — szintén Antalé az úttörő érdeme. Az általa első ízben fölvezetett kép azonban a magyar nyelv teljes szinkrón grammatikájának elkészítése közben nyilván több ponton módosul majd.

3. A nyelvi elemzés és módszere. A leíró nyelvészet tárgyról — az információelmélet kategóriáinak segítségével — a következőket írja a szerző: „A leíró nyelvészet [az üzenetek szerkezetével foglalkozik, a közlőket összekötő csatornában levő jelekkel, mint olyan tényekkel, melyek mind a beszélők, mind a hallgatók jellegzetességeitől függetlenek].¹ A leíró nyelvészet tárgya tehát nem más, mint az üzenet és csak az üzenet. [1]. Persze nem a konkrét üzenet, hanem azok a szabályok, ha úgy tetszik minták, amelyek segítségével a kód állományából értelmes üzeneteket állíthatunk össze [2]. A mi tudományunk nyelvén szólva: a leíró nyelvészet a nyelvi rendszer elemeivel és azokkal a szabályokkal foglalkozik, amelyek segítségével ezek az elemek alaktani és mondattani szerkezetekké illeszthetők össze [3]. A leíró nyelvtudomány tehát lényegében a nyelvtan tudománya. [4]” (7)

Az angol idézet első fele szerint, meg az [1] magyar mondat szerint a leíró nyelvészet tárgya az üzenet (a „message”). (1959-ben én is éppígy láttam ezt a kérdést; vö. MNy. 7: 49.) A [2] mondat ezt az állítást lényegesen korigálja; bevonja a kódot is valamilyen formában. Szerintem az említett szabályok is részei a kódnak; az emberi közlés alapjául szolgáló kód ugyanis nem lehet más, mint a grammatika (meg a lexikon). A [4] mondat természetesen helyes; legfőljebb némileg kiegészíthető. (Ezzel a kérdéssel az „Általános nyelvészeti tanulmányok” című kötetben megjelenő írásomban foglalkozom bővebben.)

Aligha helyeselhető viszont a [3] kijelentés. Ez volt az amerikai leíró nyelvészek többségének a felfogása a legutóbbi évekig. Ennek a felfogásnak a hívei először az egykori beszédmegnyilvánulásokról különféle eljárások segítségével „kielemezték” a fonémákat. A fonémák után és a fonémákból jutottak el a morfémaig, majd a morfémaosztályokig. A morfémaiból építették föl a konstrukciókat (európai műszóval: szintagmákat) és a mondatot is. Tehát az „alacsonyabb” szintű elemekből szintetikus úton hosszadalmas empirikus kísérletezés útján érkeztek el a felsőbb szintű elemekig. Ennek az induktív, empirikus eljárásnak nagyon szigorú módszertana alakult ki. Azonban szinte lehetetlen ellenőrizni ennek a szigorú követelménynek alapján létrejött leírások eredményességét, minőségét.

A leírás eredményességének ellenőrzése először generatív grammatika koncepciójában merült fel komoly formában. Egy nyelv leírása akkor tekinthető eredményesnek, ha a leírásból megalkotott grammatika alapján az adott nyelv valamennyi „szabályos” mondatát meg tudjuk formálni, illetőleg meg tudjuk magyarázni. Az analízis próbája itt is a szín tézis. A generatív grammatika nem „alulról fölfelé” építi föl a szabályokat, hanem „fölről lefelé” bontja le őket: vagyis a mondatból indul ki. Ennek a felfogásnak a tengelyében a szintaxis áll, nem pedig a morfeumatika.

Ha pedig ugyanarra a nyelvre több grammatika is elkészíthető (mégpedig nagyjából ugyanolyan szigorú módszerrel), akkor nyilván ezek közül az a grammatika (vagy grammatikát megelőző leírás) az aránylag a legjobb, amely legteljesebb, legpontosabb és legegyszerűbb módon magyarázza meg az adott nyelv jelenségét.

¹ A belső idézet a könyvben angolul olvasható: ...deals with the structure of messages, the signals in the channel connecting communicators, as events independent of the characteristics of either speakers or hearers (Psycholinguistics 3).

Antal dolgozata nem teljes grammatika, nem is egy nyelv teljes leírása; azonban a megjelent részek föltételeznek egy összefüggő grammatikai koncepciót. Ez a felfogás mindenképpen értékes állomása a magyar grammatikai kutatásoknak, bármerre tartson is a további kutatások fő iránya.

4. A z eset. Az „Elméleti megfontolások” címet viselő első fejezet az eset kategóriájának megvilágításához szükséges problémákat tárgyalja. Ezt tartom a könyv legjobb, legidőállóbb részének. Antal láthatóan elemében van, amikor különféle eltérő, illetőleg téves véleményekkel polemizál. Az a mód pedig, ahogy kifejti, hogy az eset egy nyelvben (s ahol csak van, minden nyelvben) formális, kategória-számomra igen meggyőző.

Ezzel kapcsolatban bőven szól a nyelvi jel és a jelentés kérdéseiről is. Szemantikai nézetei — Telegdi Zsigmond idevágó állásfoglalásával összhangban — értékes kísérletet alkotnak a leíró nyelvészet jelentéstani megalapozására. (Ebben ugyanis aránylag kevés értékesebb fogózt lehet találni az újabb külföldi művekben.) Ezekre most nem térek ki; méltánytalan volna meg nem várni Antal szemantikai nézeteinek — sajtó alatt levő — rendszeres, könyvméretű összefoglalását. — Azt mindenesetre szépen bizonyította: miért nem lehet a leíró nyelvészet esete szemantikai kategória. S egyetérthetünk vele a következőkben is: „Természetesen, ha már objektív jegyek alapján meghatároztuk egy nyelv eseteinek számát, akkor gondos vizsgálatnak vethetjük alá az egyes esetek jelentését is, csakúgy, mint az e jelentésekben megtestesülő esetleges oppozíciókat. De a jelentések számbavételére csak azután kerülhet sor, ha már megvannak az esetek” (29). Az viszont még nem egészen világos, hogy az esetek jelentése is olyan zárt paradigmát alkothat-e, mint a morfológiai esetrendszer. Elképzelhető, hogy az esetek jelentései esetleg egy sokkal szélesebb oppozíciósorban, például a *desisek* egészében lesznek vizsgálhatók. (vö. 25).

Az esetek tárgyalásával kapcsolatban nem utasítanám vissza oly erősen a szintaxis szempontjait. Természetesen jól tudom, hogy morfológiai tanulmányról van szó. Elismerem a paradigmák fontosságát is. Azonban megjegyzéseim előző pontjainak értelmében csupán ideiglenesnek tarthatok minden morfológiai elemzést a szintaxis ellenőrzése nélkül. S egyáltalában nem biztos, hogy a szintaxisban termékenynek bizonyul majd az esetragoknak a névtutóktól való ilyen éles elválasztása. (Talán ez nem is morfológiai, hanem morfonológiai szinten tárgyalandó kérdés.) Éppen ezért én a határozói (adverbialis) rag kategóriájának kérdését nem dönteném el a morfológia szintjén. Ha a szintaxisban van adverbium kategória, s ha az adverbialis szerkezeteknek „tő—rag” formájú kifejezése tipikus és gyakori, akkor hasznos lehet a *határozói rag* vagy akár *határozórag* terminus is. (Természetesen nem a terminusnak, hanem az általa jelölt kategóriának a hasznossága a fontos.)

Azzal sem tudok egyetérteni, hogy „nem mondhatjuk, hogy a magyar *-nek* rag olyan esetet hoz létre, amely egyszerre datívusz és genitívusz (pl. *Szólok Pistának és Pistának apósa*), mert e kétféle viszony nyelvünkben egy viszony, egy osztatlan eset keretében jelenik meg, s ha a magyar lenne a világ egyetlen nyelve, e kettéválasztás soha senkinek sem jutott volna eszébe” (29). Ha ugyanis eltekintünk a csakugyan durva, általános grammatikai kázus-műszavaktól, akkor világos, hogy a *-nak* morfémának két jelentősen eltérő fajtájával találkozunk a két konstrukcióban. A két szerkezet különbsége szembetűnő; úgy gondolom, hogy ennek megfelelően a ragtárunkban is legalább indexszel kell megjelölni a két *-nak*-ot. A *-nak₁* kötelező bizonyos igék (illetőleg deverbális nomenek) környezetében. A *-nak₂* tetszőlegesen elhagyható bizonyos nominális szerkezeteken belül. (De figyelembe véve azt is, hogy a *-nak* elhagyása csak a konkrét lineáris mondat egészében szabályozható, elképzelhető az is, hogy az elhagyási szabályt a szintaxisba építjük bele. Ez esetben természetesen nem föltétlenül szükséges az indexelés.) Viszont még így

sem a ragok által létrehozott eseteket említeném, hanem a bizonyos szerkezeteknek ezzel vagy azzal az esetraggal történő interpretálását.

5. A z e s e t e k s z á m a. A második fejezet címe: „Hány esete van a magyar főnévnek?” A szerző ezt a fejezetet tartja dolgozata szívének. Munkaelvét így fejt ki: „Elősoroljuk — lehetőleg teljes számban — mindazokat az elemeket, amelyek a magyar nyelvre vonatkozó grammatikai irodalomban esetrag gyanújában álltak vagy állnak még ma is a különböző szerzőknél, majd pontosan megvizsgáljuk e »kétes elemek« előfordulási lehetőségeit. E részletes, sokszor szőrszálhasogatóan részletes — s éppen ezért olvasónk előtt olykor-olykor unalmasnak — tűnő vizsgálat után előfordulási lehetőségeik alapján csoportosítjuk az elemeket. Nyilván többféle alcsoportot nyerünk. Tüzetes összemérésük után eldöntjük, hogy melyik alcsoport tagjai tekinthetők esetragoknak” (32). Az eredmények értékelését a 45. lapon egy bináris módszerű táblázat adja meg. Az itt található nyers eredmény a következő: a megvizsgált 25 ragjelleggel valaha is meggyanúsított elem közül 16 meglepő egyöntetűséget mutat a hét tipikus helyzetből hatban. Névmással, tulajdonnévvel, melléknévvel, számnévvel, valamint „jel”-morfémával társul és a jelentéstől független. A hetedik kritérium (a szóeleji előfordulás) tekintetében már megoszlik ez a 16 elem; de ezt a kritériumot — talán éppen ezért? — nem is veszi figyelembe. Ugyancsak elveti a szóközépi helyzetet, valamint a nyújtó hatást és az asszimilálódást mint ragkritériumot.

A hat kritérium közül természetesen egynek alapvetőnek kell lennie, mert különben nem minőségi, hanem mennyiségi (majdnem statisztikai) volna a minősítés alapkritériuma. Ezt Antal — véleményem szerint helyesen — a „jel”-morféma utáni korlátlan előfordulási képességben állapítja meg. Bizonyításul felsorolja a magyar főnév nominális bázisait (ragozási töveit). Hamar kiderül, hogy a 16 rag rendszeresen előfordulhat a paradigmában, a kizárt többi elem pedig jóformán kívül marad rajta.

Ezeket a kizárt elemeket: *-ül, -kor, -stül, -ente, -nként, -leg, -szám, -szer* és *-t* (loc.) a képzők körébe utalja. (Nem feleldezik meg az átmeneti jelenségek számbavételéről sem.) Ezeknek elemzésére a következő fejezetben még visszatér.

A második rész summája: „az alanyeseten kívül 16 esetünk van, pontosabban 16 olyan esetragunk, amely minden névszó után előfordulhat, tekintet nélkül arra, hogy a névszó jeltelen-e avagy különféle jelek járulnak hozzá” (49). A 16 rag a következő: *-t, -nek, -vel, -ért, -vá, -n, -ra, -ról, -ben, -ből, -be, -nál, -hoz, -től, -ig, -ként*. Ezek a kétségtelen esetragok.

Antal módszere a paradigmaelemzés a sorrendelemzéssel kombinálva új a magyar leíró nyelvészetben. Ám előttem nem világos, hogy itt már milyen alapon döntötte el, hogy a sorrend a legfontosabb szempont (ez ugyanis csak a következő fejezetben kerülhet sorra); ha pedig ezt eldöntötte, akkor mi szükség van még a többi hat kritérium részletes elsorolására. Ha ugyanis az egy fő kritérium helyes, akkor a többinek őhozzá mérten kell helyesnek lenni. Persze az eredmény így is, úgy is egy; a kifejtést azonban esetleg így egyszerűbben lehetett volna elvégezni.

A második fejezethez adott függelékben a magyar főnév teljes paradigmáját kapjuk meg. A 17 eset a 42 bázis (ragozási tö) társaságában 714 alakot ad.

6. A m a g y a r m o r f é m a f a j t á k. A magyar morfémaosztályoknak „tő-képző-jel-rag” felosztása a grammatikai irodalomban fokozatosan alakult ki. Györke „funkcionális szempontból rendszerezte ezeket. Antal pedig a strukturális elemzés disztribúciós módszerével állapította meg ugyanennek a jelenségkörnek egzakt, formális szabályait. Az a vélemény, hogy „főlsleges olyasmit megállapítani, amit már úgyis tudtunk”, nem állja meg ezzel kapcsolatban a helyét. A megismerés folyamatának

spirális jellege szükségessé teszi, hogy új alapelvek és új módszerek segítségével újra szemügyre vegyük a már egyszer vagy többször megvizsgált tényeket, s ellenőrizzük: megerősítsük módosítsuk, vagy — ha lehet — újakkal helyettesítsük a régi igazságokat. Természetesen az értékes tudományos eredmények ritkán maradnak meg az „újramegállapítás (restatement)” vagy „egzaktabbá tevés” szintjén. Antal könyve is túlmegy ezen.

Antal meggyőző módon mutatja ki, hogy a morfémafajtákat jelentésük alapján nem lehet elhatárolni. Itt helyeselhető tudom, hogy ebben Hjelmslev és a glosszematikusok érveit is figyelembe veszi; mivel a tartalom és a kifejezés viszonyának kérdéseit ők élesebb megvilágításba helyezték, mint a jelentés iránt sokáig közömbös amerikaiak, vagy a kifejezéssel szemben határozatlan európai strukturalisták. (Ez persze nem jelenti a glosszematika általános helyeslését.)

Antal disztribúciós elemzése ebben a könyvben csupán vázlatos lehet, azonban eredményei így is ezen a területen a legjobbak a magyarban. A grammatikának ez a fejezete — a morfémafajták kijelölése —, amelyben a morfematika autonómiája a legnagyobb, s ahol a disztribúciós módszer legkevesebb korrekcióval látszik alkalmazhatónak.

A szabad morfémaakkal szemben állnak a kötött morféma. A kötött toldalék-morfémák pedig képző-, jel- és ragmorfémára oszlanak (ebben a sorrendben). Ezeket a szó végén előforduló kötött morfémaakat formálisan éppen az egymás közti kapcsolódási lehetőségek kötött sorrendje osztja morfémafajtákra.

A rag és a képző definíciója ennek alapján a következő: „Ragnak nevezzük azokat a maguk mellett hasonló elemet, vagyis ragot meg nem tűrő kötött morfémaakat, amelyek előfordulhatnak jelek után, s amelyeket nem követhet képző” (66). — „Képzőnek nevezzük azokat a maguk mellett hasonló elemet, vagyis képzőt megtűrő kötött morfémaakat, amelyek nem állhatnak soha szóeleji helyzetben, s amelyek nem követhetik a jeleket, mindig csak előttük állhatnak” (68). (Az eredetiben mindkét idézet ritkítva van.) — Annak természetesen továbbra is szükségét látom, hogy ezeket a belsőleg zárt definíciókat, illetőleg magukat a kategóriákat tovább vizsgáljuk; vagyis kapcsolatot keressünk a grammatika egyéb hasonlóképpen világosan körülhatárolt és fölrendelt kategóriáival.

A képzők tartományának belső csoportosítására is sort kellett keríteni a szerzőnek, márcsak azért is, hogy elhelyezze bennük az eddig ragnak tartott, de onnan kiselejtezett elemeket. Ez természetesen az eddigi képző kategória terjedelmének kiszélesítését vonta maga után. Indokolt volt az újonnan körvonalazott kategória alcsoportjait is megállapítani, mégpedig lehetőleg a főcsoport definiálásával azonos eljárással. Az esetragokkal foglalkozó dolgozat melléktermékeként tehát ideiglenesen és vázlatosan megkapjuk a képzők morféma-alfajtáinak kijelölését is. Valószínű, hogy egy külön a képzőket tárgyaló tanulmány ezt a képet több ponton módosítani, finomítani fogja majd.

A „jel”-morféma meghatározása már nem disztribúciós alapon történik. A szerző circulus vitiosusnak tartaná azt, ha a jelmorfémát a képzőmorfémának és a ragmorfémának segítségével definiálná, hiszen éppen azokat határozta meg a jelmorféma segítségével A (zárt) rendszeren belül azonban mindig lesz némi cirkularitás. (Természetesen elképzelhető az is, hogy a „jel”-morfémát primér kategóriaként vezetjük be a morfémafajták körébe.) Éppen ezért kevésbé lelkesedek jelmeghatározásért: „Jelnek nevezzük azokat a kötött morfémaakat, amelyek a szó alapvető paradigmatis értékét nem változtatják meg, csupán ugyanazon az értéksíkon belül módosítják, eltolják” (75; az eredetiben ritkítva). — Nem világos az „értéksík” minemősége sem.

7. Közvetlen összetevők. A harmadik fejezethez adott függelékben a szerző néhány példát ad az előző fejezetek eredményeinek a morfematikai, sőt tágabb értelemben vett grammatikai elemzésben történő felhasználására. Ez az első tudatos

kísérlet arra, hogy a közvetlen összetevők (immediate constituents) módszerét meghonosítsa a magyar leíró nyelvészetben.

A közvetlen összetevők módszerének lényege abban áll, hogy a boncolandó egységes szövegrészletet — meghatározott szabályok szerint — mindig két részre vágjuk, míg csak el nem érjük a legkisebb egységeket (általában a morfémákat, de néha a fonémákat, sőt esetleg a fonematikus megkülönböztetőjegyeket). Tulajdonképpen visszafelé végezzük el azt a szintetizáló tevékenységet, amely mindig két azonos szintű elemnek közvetlen összetétele segítségével végül is felépíti a szöveget.

Ez az elemzési mód igen jó ellenőrző eszköz a mondaton (vagy bizonyos morfémaalkonstruációkon) belüli szerkezeti viszonyok megállapítására. Chomsky és Lees bírálata óta azonban valószínű, hogy az egyszerű (s mellérendelés nélküli) mondaton túl különféle nehézségekkel, sőt megoldhatatlan problémákkal találkozunk ez a tipikusan statikus módszer. Ezek a nehézségek előreláthatólag a magyar nyelven belül is csupán a dinamikus transzformációs elemzéssel háríthatók el. Természetesen a szintaxis transzformációs része feltételezi az egyszerű, leggyakoribb és a transzformációk számára kiinduló mondatkonstrukcióknak az egyszerű összetevők szerinti következetes elemzését. Antal példája: „A közlekedési rendőrség is megtiltotta a vezetőknek a gyorsajtást”. mondatnak a közvetlen összetevők szerint egész a morfémáig való elemzése meggyőző. — Legföljebb az *is* kötőszó elemzési boszorkánya okoz további problémákat.

Viszont már említettem, hogy kevésbé meggyőző az összetett szók „szintaktikai viszonyok” szerinti elemzésének az elhárítása.

Ugyancsak szomorú volna, ha az

a) *A fővárosban szerettem lakni*

b) *A fővárosban szeretnék lakni* (81)

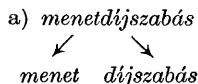
mondatokat valóban nem tudná a szintaxis megkülönböztetni. A modális logikának nem jelent nehézséget az ilyen kijelentések megkülönböztetésének kérdése; a hagyományos szintaxis sem riadt vissza tőlük. A transzformációs módszer szerint a b) mondat nincs közvetlen rokonságban az a) mondattal; azonban mindkettő levezethető a

c) *A fővárosban szeretek lakni*

mondatból. Csakhogy az a) mondat egy jelen → múlt alakítás eredménye; a b) mondat viszont egy kijelentő → „óhajtó” átalakítás eredménye. Éppen ezért — azt hiszem — továbbra is szükséges és hasznos kategóriáknak tekinthetjük a mondatfajtákat; mindössze jobban formalizálni kellene őket, s főleg dinamikus modellt találni egymáshoz való viszonyukra.

A nyilván taláalomra kiválasztott *menetdíjszabások* példa sem szerencsés. A konstrukció törését másként elemezném — igaz, hogy nem a közvetlen összetevők módszerével.

Antal elemzése a következő:

Az általam ideiglenesen javasolt mód szokatlanabb, de esetleg jobban visszaadja az összetétel szinkrón megalkotásának „történetét”. Nagyon sematikus:

A vastagon szedett nyilak természetesen azért eredményezhetnek egy morfémat, mert fölveszünk egy olyan elemzési szabályt, hogy $(A + B) + (B + C)$ esetén $B + B = B$. Vagyis: többszörös összetételek esetén, ha az első összetett szó utolsó tagja azonos a második összetett szó első tagjával, akkor az egyik elem (morféma) elhagyható. (Természetesen ennek az ideiglenes szabálynak alaposabban meg kellene vizsgálni a körülményeit. Ennek az összetett szónak a teljes transzformációs analízise hosszú és sok lépésben elvégezhető művelet; ezért itt eltekintünk tőle.)

8. A névutó. A dolgozat utolsó érdemi fejezete: „Rag és névutó”. A sokoldalú vizsgálatok eredményét a következő definícióban foglalja össze a szerző: „A ragok a magyar névszó egy szótagú, egyetlen kötött morfémból álló viszonyító elemei, a paradigma részei. [Bekezdés.] A névutók a magyar névszó két szótagú, önálló szót képező, tehát vagy egy szabad morfémból, vagy két kötött, vagy pedig egy szabad és egy kötött morféma konstrukciójából álló olyan viszonyító elemek, amelyek a névszói paradigma minden tagja után megjelenhetnek” (92; az eredetiben ritkítva). Ez a meghatározás morfeumatikai szempontból igen jól sikerült. Arra is alkalmas ez a szemlélet, hogy ennek alapján a későbbi grammatikai vizsgálatokban közelebb kerüljön egymáshoz ez a szintaktikailag is nagyon közeli kétféle morfémaosztály.

A fonológiai megoldás azonban nem megnyugtató. A magánhangzó-harmónia kritériumának elhárítása aligha helyeselhető. Majdnem hogy köztudomású, hogy az *i* és általában az *é* kívül marad a palato-veláris harmóniából. A nem illeszkedő *-ért*, az *-ig* és a *-ként* rag pedig ezek közé sorolható. (Igaz viszont, hogy a *-vé*-nek megvan a *-vá* prája is, de a *-vé* szóeleji helyzetben sem fordul elő; akár az *-ig* vagy a *-ként* sem.) Ez a körülmény megnöveli annak a fonológiai megoldásnak az esélyét, amely a névutót egyszerűen autonóm „fonológiai szó”-nak tartja. A ragot pedig — a névutóval szemben — fonológiailag kötött toldaléknak, amelyre a vokális harmónia törvényei érvényesek. Ez nyilván módosítja majd a szórang kérdésében kifejtetteket is.

9. A könyv ötödik része „Nyelvtani örökség” címmel a kérdés tudománytörténeti áttekintését adja meg. Ez a mű egyetlen része, amely tetemesen rövidíthető lett volna. A hatodik rész „Történeti visszapillantás” értékes kísérlet a magyar eset-*r e n d s z e r* történetére, s általában egy grammatikai részrendszer históriájára. Az utolsó két fejezet — bár nem föltétlenül tartozéka a műnek — kétségtelenül gazdagítja az esetproblémáról kapott képet.

A könyv végén lenyomtatták — nyilván nem a szerző intenciója szerint — a dolgozatról szóló lektori jelentéseket. Bármennyire tanulságosak is ezek a vélemények, aligha hihető, hogy ez az eljárás követendő példa volna. A lektori jelentés ugyanis a kiadónak (vagy más kiadásban illetékes szervnek) szól, nem pedig az olvasónak.

Legvégén egy megjegyzés a könyv szokatlan stílusáról. Abban én nem látok kivetnivalót, hogy Antal könnyebb, gördülékenyebb prózában ír, mint a filológusok túlnyomó többsége. A híres egyetemi előadó közvetlen modora olvashatóvá teszi ezt a különben nem könnyű témát is. (A mű egyszerű belső szerkezete is segít ebben.) Néha azonban elkapja a lendület, s az általában pontos, célba találó szavai túlrepülnek a célon. Ezek a túlzások nem használnak hitelességének.

Nincs szükség arra, hogy külön összefoglaljam a műről a véleményemet. Aki idáig végigolvasta megjegyzéseimet, nyilván saját maga is megformálta véleményét: ez az a fontos, gondolatébresztő könyv, amelyet mindenkinek el kell olvasni, aki szinkron magyar grammatikával kíván foglalkozni, — függetlenül attól, hogy egyetért-e a strukturalista módszerekkel, vagy nem.

Szépe György

Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. Gondolat Kiadó
239 lap.

1. Gáldi László már eddigi részlettanulmányaival is bebizonyította, hogy a magyar verstannak kiváló szakértője.¹ Most olyan könyvet adott a kezünkbe, amely nemcsak tudományos szinten foglalja rendszerbe a magyar versre vonatkozó kutatásának eredményeit, hanem többé-kevésbé a nagyközönségnek is szól: feladatának tekinti a magyar vers sokféle formájának, sőt egyes formák fejlődésének, nemzetközi kapcsolatainak ismeretterjesztő összefoglalását.

Már a vers születéséről szóló első fejezet rámutat a vers és a beszéd, valamint a ritmikus mozgások kapcsolatára, az ének és a zene viszonyára. Az utolsó fejezetben, miután bejárta a különféle versformák ismertetésének és elemzésének útját, visszatér a nyelv és vers viszonyához, bemutatja ennek néhány sajátos jelenségét: vershangtani sajátosságként a hangszimbolikát és az alliterációt, versszótani jelenségként a szavak költői alakváltozatait, a versmondattanból pedig a mondat átívelését és a közölést. A közbülső fejezetek a vers alkotóelemeit sorolják fel és részletezik: a versmértéket (azaz háromféle versrendszerünk formáit, sorfajtaát), a rím és a versszakok fajtáit, kiegészítve a szabad versről szóló fejezettel. Vers és ének viszonyát világítja meg a függelékül csatolt kottamelléklet: magyar és cseremisiz népdalok, idézetek Kodály versfeldolgozásaiból.

Nem foglalkozik sem a vers, sem a verstan részletes történetével, de megrajzolja egyes versformák történeti hátterét. Történetileg jellemzi verselésünk három rétegét: a nyelvünk ritmikájával leginkább összeforrt, ősi és népi „nemzeti” verselést, a latin közvetítéssel átvett görög időmértékes versformákat és a középkor vége óta meghonosodni kezdő, de időmértékes változatban csak a XVIII. század óta tudatosan alkalmazott nyugat-európai formákat. Ezeket azonban nem egymástól elszigetelten tárgyalja, hanem költészetünk formáinak megfelelően gyakran rámutat a különböző elvű versekben levő azonosságra, a tiszta formák mellett a keveredett változatokra.

A magyaros sorfajokat finnugor megfelelőikkel veti össze, sokat felhasználva saját összehasonlító tanulmányából és ezen keresztül Négyesy László, valamint a népzene kutatására és Németh László verstagolására építő Vargyas Lajos eredményeiből. A görög és a latin hexameter néhány példája után a Zalán futása sorain mutatja meg a magyar hexameterek tagolásának latinos vonásait. Más görög eredetű versformáknak is bemutatja görög vagy latin megfelelőjét, lehetőleg az eredeti sorok és a műfordítás egymás mellé állításával. (Itt azonban sajnálhatjuk, hogy A tücsök c. anakreóni dalt a görög szöveg mellőzésével csak Trencsényi-Waldapfel fordításában idézte, holott a Szerb Antal összeállításában 1943-ban megjelent Száz vers, melyre Gáldi hivatkozik, közli a görög eredetit is. Az ott közölt fordítás nem tolmácsolja pontosan az eredeti görög szöveg metrumát. A görög anakreóni vers a maga állandó *uu—u—u—* metrumával legalább annyira különbözik a „Rondinella pellegrina” ritmusától, mint az eredeti sapphói sorképlet a sapphicusnak nevezett középkori magyar sorfajtatól. Hívebben fordította Devecseri Gábor: Görög költők antológiája 1959. 577.)

A rimes jambikus sorfajok tárgyalásakor felhívja a figyelmet a magyar jambus-vers különböző változataira: a XVIII. század előttire, mely átveszi a nyugati jambusi sorok szótagszámát és idegenszerű metszetét anélkül, hogy különösebben törődne a szótagok időmértékével; a Ráday Gedeonnal meghonosodó időmértékes lejtésű jambusra, majd a Vörösmartynál jelentkező, anapestusokkal élénkített, német mintájú drámai

¹ Összefoglalóbb jellegű verstani munkái: Vers és nyelv (Nyelvünk a reformkorban. 1956. 497—615); Szenczi Molnár Albert zsoltárverse (1958.); A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése (Irodalomtörténet 1960. 149—75, 302—23).

jambusra, végül a magyar tagoló versnek a jambusi keretbe való illesztésére, mely Adyval teljesült be.

2. Kiindulásának megfelelően Gáldi sohasem feledkezik meg a versnek a beszédvel való kapcsolatáról: mindig a vers valóságos nyelvi hangzását tartja szem előtt. Nyelvi alapja van a népi gyökerű nemzeti versrendszereknek, de a metrikus kötöttségek-től csaknem teljesen mentes szabad versnek is. Ha nyelvünk megkülönböztet hosszú és rövid szótagokat, akkor ezek a különbségek minden versfajtánkban megvannak. A hangsúlynak is van szerepe időmértékes verselésünkben is, a rím sem egyetlen versrendszernek, hanem többnek is lehet sajátja. A hosszú magánhangzójú szótag azonban nyelviileg nem egészen azonos a csupán helyzeténél fogva hosszú szótaggal (pl. szó minden helyzetben hosszú, *van* csak akkor, ha utána mássalhangzó következik). Ezt a különbséget Gáldi a szótagjelekkel is kifejezi: rendszeresen *υ* jelet használ a rövid magánhangzós zárt szótag ábrázolására. A hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok mellett következetesen jelöli a mellékhangsúlyos szótagokat is. (Talán csak Ady egy sorának, a Lédával a bálban című vers utolsó előtti versszakkezdetének jelölésében mutatkozó kis zavar — alighanem sajtóhiba — ingatja meg némileg biztonságérzetünket.) Ezzel az árnyaltabb jelölésmóddal jóval pontosabban tudja ábrázolni a vers nyelvi-akusztikai szerkezetét, mint a hagyományos verstan a maga kétféle hosszúsági és egyféle hangsúlyjelével. Arany Széchenyi-ódájának kezdő sorai igazolják, hogy a magyar vers akkor is értelem szerinti mondatszakaszokra tagolódik (a „tag” Németh László-féle értelmében), ha mintája súlytalan és súlyos szótagokat szabályosan váltogató nyugat-európai vers, és ha ezt a mintát rövid és hosszú szótagok váltogatásával elegyítve érvényesíti is.

A magyaros sorfajok osztályozásában éppen ezért egyaránt figyelembe veszi a szótagszámot és az ütemek szerinti tagolódást. Néhány régi és új példán bemutatja, mit fejez ki a metrikus súly és a nyelvi hangsúly egybeesése és különbözősége görög-latin eredetű formáinkban. (Ezt megkísérli egy latin hexameteren: az Aeneis 1. során is, de itt a dőlt szedésű szótagok szerepe nem világos: hol az iktust, hol a tőle különböző nyelvi hangsúlyt jelölik, hol meg egyiket sem.) A nyugat-európai mintájú versek közt különösen a trocheusi sorok taglalásában jár nagy haszonnal a különféle verselemek jelölése, mert ezek annyira hasonlítanak a magyar ütemes versekhez, hogy itt az ütemezés, a hangsúlyok vagy a metszet feltüntetése egyúttal a kétféle verselés különbségének érzékeltetését szolgálja.

3. A vers nyelvi valóságának tisztelete és a verstörténet széles, Európánál is tágabb körű ismerete teszi érthetővé, hogy a tudós szerző igen gondos a verstani műszók használatában. A kevésbé ismert fogalmakat (mint *ciklikus daktilus*, *ciklikus anapesztus*, *dimeter* stb.), de a többi görög eredetű műszót is világosan megmagyarázza, a verslábak időmértékét verstani jelekkel és hangjegyekkel is ábrázolja. (Ezért nem zavaró a jambust bemutató hibás szedésű ábra, hiszen az előtte álló *υ* — jel egyértelművé teszi a szövegbeli magyarázatot.) Talán a *dimeter* szó használatában lett volna ajánlatos következetesebbnek lenni. A maga helyén (65) kifejti — s úgy gondoljuk, helyesen —, hogy a *dimeter* két jambuspárból vagy két trocheuspárból (tehát összesen 8 szótagból) áll. Másutt viszont (66, 96) két jambus vagy trocheus kapcsolatát már *dimeternek* nevezi, holott az ilyen 4 szótagú ütemeket az időmértékes ütemtáblázat (224) alapján inkább *dijambus*, illetőleg *ditrocheus* néven emlegethetné.

A metszet mivoltát jambusi sorokban úgy világítja meg, hogy abban a szüneten kívül metrikai tényező is van: előtte rendszerint tiszta jambust találunk. Szemlélteti a beékelődő refrént és sok más gyakori, de nem egészen közismert jelenséget. Ahol kell,

arra is rámutat, hogy a szokásos műszóhasználat helytelen. Már a bevezetésben tisztázza, hogy a felező tizenkettőst nem helyes Zrínyi-versnek nevezni (mert Zrínyi tizenkettőseire nem jellemző a pontos felezés), későbbi fejtegetéseiből pedig kitűnik, hogy még helytelenebb ennek hagyományos *alexandrin* elnevezése, hiszen a francia alexandrin magyar megfelelője jambikus lejtésű sor, melyre még a tizenkét szótag sem jellemző. (Az ÉrtSz. elválasztja ugyan az *alexandrin* kétféle — franciás és magyaros versre vonatkozó — jelentését, de a franciás jambusi sort, sajnos, 12 szótaghoz köti, tehát Gáldi bíráló megjegyzésének legalább részben igaza van.)

A műszók és fogalmak világos megértéséhez igen hasznos szolgálatot tesz a könyv végén levő tárgymutató. (Itt csak a *palimbacchius* helyén található sajtóhibás alak okoz némi zavart, de a szövegbeli helyén az is tisztán olvasható.)

4. Külön kell szólnunk a mértékről, mert ennek központi szerepe van az egész könyvben. Ezt a szót a szokásosnál tágabb értelemben használja, mindenféle kötött versformát értve rajta, nemcsak időmértékest. (Vitakozhatunk azon, hogy ez helyes-e, de annyi bizonyos, hogy francia és német verstanok szóhasználat, a 'képlet' értelmű *metrum* és a tényleges hangzást jelentő *ritmus* megkülönböztetése alapján érthető.) A „mérték” még az időmértékes versben sem egyszerűen verslábát jelent, hanem hosszú és rövid szótagok meghatározott rendjét legalább egy soron, nemegyszer két soron, de gyakran több soron, vagyis egész versszakon át. Gáldinak egyik fő erőssége, könyvének pedig legélvezetesebb újdonsága az, hogy nem elégszik meg a sorfajták és példák felsorolásával, hanem azonos és rokon versmértékben írt részleteket idézve érzékelteti az egyes versfajták és ezen belül egyes költemények sajátos zamatát, hangulatát, és ezt gyakran kiegészíti távoli összefüggések felderítésével. Különösen szép a nyugat-európai mintájú szabadabb ritmikájú trocheusi sorfajokról szóló rész, vagy a szigorú metrumú sorok közt a „Szeptember végén” XV. századi spanyol rokonának és a feltehetően közvetítő szerepű német megfelelőnek bemutatása. Az ilyen alaki rokonítás azonban nem jelent mindig eredeztetést. Ady egy versének (A kényszerűség fája) strófaszerkezetét egybeveti egy hasonlóan hatsoros székelőföldi népdallal, de nyitva hagyja a kérdést, hogy Ady valóban ismert-e ilyen szerkezetű népdalt. A Balassi-zak eredetét már határozottabban történeti összefüggésbe hozza — Turóczi-Trostler és Szabolcsi Bence tanulmányait felhasználva — a Stabat Mater kezdetű XIII. századi hatsoros egyházi énekkel, a trubadúrköltészetben ebből fejlődött kilencsoros változatokkal és a későbbi német megfelelőikkel, kitérve arra, hogy a francia alexandrin is oldalági rokona ennek a versformának. Ugyanígy európai és történeti távlatba állítja be a Himfy-szakot (Kunszery Gyula kutatásai nyomán), majd felsorolja a fontosabb olasz és francia eredetű versformák családjainak jelentősebb magyar tagjait. Európánál távolabbra, a maláj *p a n t u m r a* mutat Arany „Bor vitéz” ének sajátosan ismétléses szerkezetére, Chamisso német versei közvetítésével (amint ezt Szigetvári Iván régebben kinyomozta).

Azonos versforma különböző hangulatú realizálását a trocheusi 6 + 5 szótagú periódusok különféle változatai szemléltetik: Csokonai (A reményhez), Vargha Gyula (Őszi sóhaj), Jankovich Ferenc (Tavaszi fény). A régi minta itt egy XV. századi francia dal. Ugyancsak szép, változatos összeállítást találunk a szintén francia—német eredetű jambikus 9 + 8 szótagú periódus magyar alkalmazásából Kölcsy-től Illyés Gyuláig.

5. Három versrendszerünkön belül a sorok és sorpárok ismertetése sokszor csak előkészít a nagyobb egységek, a versszakok bemutatására. Bár Gáldi mindhárom versrendszerünket új szempontok szerint tárgyalja, saját ismeretei és önálló kutatásai alapján mégis a nyugat-európai jellegű verseléshez ad legtöbb új anyagot. Hangsúlyozza, hogy ebbe a versrendszerbe tartozik az utolsó másfél száz év magyar költészetének java-

része, és a Hét évszázad versei című kötetből bőven vett példákkal bizonyítja, hogy rimes-időmértékes sorok kombinációiból már egész sereg önálló (tehát belső keletkezésűnek mondható) magyar versszak született.

Amikor eltérő verselési elvek keveréséről szól, nemcsak az ismert esetekre hivatkozik, például Arany choriambusaira a szabadságharc utáni epikus tizenkettőseiben, vagy a trocheusi periódusok és a magyar ütemű versek gyakori egybeesésére, hanem kevésbé ismert érdekességeket is említ, mint például — Finály Gábor észrevétele nyomán — a Buda halála egy helyének hexameteres eredetét. Ez a két sor: „*Osillag esik, föld reng, jött éve csudáknak! Ihol én, ihol én pörölyje világnak!*” nem más, mint egy Turóczi krónikájából vett latin hexameter pontos fordításának kibővítése. — Hogy a trochaikus és a magyaros formákat meg tudjuk különböztetni, két fogódzót ad: a trocheusok szigorúbb szótagszámát a soron belül, viszont különböző szótagszámú sorok elegyítését (heterometriát) a nagyobb egységeken belül. A kilences jambusi sor Aranynál is, Adynál is erőtt kifejező magyaros sorrá lett (Hatvani, illetőleg „Ádám, hol vagy?”). — Nem ilyen tudatos, de annál gyakoribb a magyaros és az időmértékes sorfaj egybeesése a XIX. század előtt, amikor még nem „mértékelték meg” szigorúan a nyugat-európai sorfajtákat. Faludi verse: „Fortuna szekerén...” magyaros versnek is ütemezhető, pedig voltaképpen daktilikus sornak hangsúlyos változata. — A jambusi verseket Ady, de már jóval előtte mások is átjátszották magyaros tagolású sorokba; ezek felismerését, ha még a sorvégi jambusi lejtés is hiányzik, az 5,6 szótagos tagolás teszi lehetővé. Ebben a szabálytalan időmértékű változatban persze már csak a keret jambus, hiszen jambikus sorok közé magyar ütemű sorok keverednek. Ez az Ady-féle „szimultán” ritmus, melyet egyszerre kétféleképp is lehet ritmizálni.

A rím sem egyéb, mint a verssornál nagyobb versegységek ritmikái tartozéka. Szépen vázolja Gáldi a rím fejlődését az önrímtől kezdve a jelentés és nyelvtani alak szempontjából különböző szavak rímeléséig.

Részletes fejtegetést kapunk a szabad vers különféle változatairól: a különböző — rokon vagy nem rokon — mértékű sorok elegyítéséről, a látszólag metrum nélküli sorokban megbújó időmértékes képletekről, a szabad szótagszámú, de kötött ütemszámú sorokról, végül arról a fajtáról, mely már alig különbözik az arányosan tagolt, ritmikus prózától.² Turgenyev és Nagy Lajos egy-egy prózarészletével próbálja egyrészt a próza és a vers közti különbséget szemléltetni, másrészt azt a gondolatot sugalmazni, hogy a szabad vers lényegét inkább a próza elemzése felől kell megközelíteni, mint verstani alapfogalmakból kiindulva.

6. A funkcionális verselemzést elszórtan már mások is alkalmazták, először azonban Gáldi vetette fel fő szempontként, szinte követelményként (Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers. Acta Linguist. 1953. 373—408. Az orosz vers funkcionális problémái. Fil. Közöny 1955. 188). Ebben a könyvében igen gyakran találunk olyan elemzéseket, melyek az egyes versformák — vagy a verssémától való alkalmi eltérések — sajátos hangulatát, kifejező értékét vizsgálják, bár nem végig következetesen. A hangulati értékelésben néha egyéni ízlése, szubjektív benyomása alapján jár el, például amikor a *zörg*, *diderg* típusú szóalakok helyett a megfelelő hosszabb változatokat (*zörög* stb.) költőietlennek minősíti. Azok sem volnának költőietlenek, csupán más hangulatot fejeznének ki, mint az idézett versek rövid igealakjai. Persze egy-két ilyen szubjektív mozzanat esztétikai értékelésben elkerülhetetlen.

Kevésbé szubjektív, hiszen néprajzi, nyelv- és irodalomtörténeti adatokkal igazolható az a megállapítása, hogy a rímnek, sőt általában a ritmusnak egyik forrása

² A József Attila szabad verseit tárgyaló tanulmányt (ItK. 1956—57), melyre Gáldi egy jegyzetében utal, nem Tóth Dezső, hanem Kiss Ferenc írta.

az ismétlés varázslatos hatása. Ez a varázslat nyilvánul meg a kezdetleges mondat- és sorismétlésekben éppúgy, mint az úgynevezett gondolatritmusban, — vagy a fejlettebb technikájú korszak rímeiben. A rímről szóló fejezet végén Radnóti Miklós és Fodor József néhány versszakával kapcsolatban megragadóan szól a könyv szerzője a rím és a mondanivaló mély első összefüggéséről.

Az alliterációt — igen helyesen — a rímtől elkülönítve, a hangfestés, a hangszimbolika szomszédságában tárgyalja. Hiszen az alliteráció nem olyan szerves formalkotó eleme verseink ritmusának, mint a rím, hanem a ritmussal csak lazábban összefüggő, de annál inkább a vers nyelvi oldalához tartozó elem. És ide, a „Nyelv és vers” című fejezetbe való a mondatátívelés is. Ebben ugyanis nem a szabálytörést, a ritmikus egységek felbontását kell látnunk, hanem a mondat egy-egy hangsúlyos szavának sajátos kiemelési módját azáltal, hogy a sor végére, rendszerint rímelő helyre kerül. E jelenségnek csak a vitathatatlanul szép, kifejező eseteire ad példát, különösen József Attilától. Szabó Lőrincnél és másoknál található sorozatos alkalmazására csak néhány mondat-tal céloz.

7. Gáldi László tollát szemelláthatóan az a cél vezette, amit könyve végén ifjú költőinknek ajánl: minden értékes hagyomány hasznosítása. A közelmúlt vitás verstani kérdései nála egységes versszemléletté olvadnak össze, mert a Négyesy—Horváth-féle akadémikus irány legalább annyi értékes szempontot ad verseink elemzéséhez, mint a Németh—Vargyas-féle forradalmibb irány. De az értéktelen, rossz hagyomány ellen határozottan fellép, például néhány műszó (*alexandrin, ősi nyolcas*) régi eredetű helytelen használata esetében. A magyar hagyományon kívül pedig széles áttekintése van a versformák és a verselemzés külföldi irodalmáról. A legfontosabb munkákról a jegyzetekben tájékoztatja az olvasót, mindig egy-egy fejezethez vagy részletkérdéshez kapcsolva a szükséges irodalmat. A másoktól átvett vagy mások kutatásaira támaszkodó tételek, megállapítások a szövegben szervesen beleilleszkednek a szerző gondolatmenetének egészébe.

Forrásait általában kellő kritikával kezeli ott, ahol esztétikai értékelésről vagy történeti tényről van szó. Nem ilyen biztos a kritikája a metrikai-fonetikai kérdésekben. Fónagy Iván kimogram-mérése korántsem bizonyítja Petőfi Szeptember végén című versében a szótagok időtartamának azt a középértékét, ami a IV. mellékletben olvasható. A szótagtípusok időtartama ugyanis nem állapítható meg olyan könnyen, hogy a III. melléklet megfelelő szótagjai fölé írt számot mint századmásodpercekben kifejezett időtartamot verstanilag is hitelesnek tekintsük. Hiába mutatja a fonetikai mérés azt, hogy az *ablak előtt* versrészlet két első szótagja egyaránt 29 századmásodpercig tartott, ez nem bizonyít a két szótag egyenlő időtartama mellett. Verstanilag ugyanis a szótag csak a hangzós elemével kezdődik: *abl-ak*, ezért halljuk a mássalhangzó-torlódás előtti szótagot hosszúnak. Kimérni viszont csak az *a*, *b* és *la* szórészeket tudjuk, úgy tagolva, ahogyan helyesírásunk is elválasztja a szavakat.

8. A könyv külső kiállítása csinos, ízléses. A verstani jelek és a hangjegyes melléklek is tisztán olvashatók. A néhány sajtóhibán kívül, melyekre ismertetésünkben rámutattunk, nemigen találni benne nyomdai kifogásolnivalót. Kiadóink, szerencsére, szakítottak azzal a szűkmarkúsággal, melynek folyományaként még Horváth János Rend-szeres magyar verstanában is sorokra tördelés nélkül, egyhuzamban vannak szedve a verses példák. Újabb verstani kiadványainkban — így a szóban forgóban is — az egy sornál hosszabb versidézet külön szedve, a tükör közepén helyezkedik el.

9. Vessük fel végül kérdés formájában azt a gondolatot, amelyre a feleletet bevezetőül már előlegeztük: kinek is írta Gáldi László ezt a könyvet? Azt mondtuk, hogy a

nagyközönségnek, de a tudományos igényű olvasónak is. A cím a művelődni vágyó közönségnek szól. A tartalom is olyan élvezetesen van megfogalmazva, hogy ha túlmegy is az átlagos versolvasó igényeinek keretein, némi utánagondolással könnyen követhető. Az idegen nyelvű versek megértéséhez segít a csaknem mindig mellettük található műfordítás vagy prózai fordítás. A nyelv és irodalom szakembereit érdeklő megjegyzések, forrásmunkák, hivatkozások az összefüggő szövegtől elkülönítve, a könyv végén olvashatók. Akit tehát nem elégít ki az olyan, pusztán bevezetésnek, alapvetésnek szánt könyvecske, mint Hegedűs Gézáé (*A költői mesterség*. Bp., 1959.) vagy Benedek Marcellé (*Kis könyv a versről*. Bp., 1960.), és aki rendszeresebb, történeti-filológiai összefüggésekben többet nyújtó olvasmányt kíván, mint László Zsigmondnak az inkább zenei műveltségű olvasókhoz szóló, egyébként szintén magas színvonalú könyve (*Ritmus és dallam; ismertetését l. előző számunkban: Nyr. 86 : 344–50*), az bátran fogjon hozzá Gáldi munkájának tanulmányozásához. Az alapelemeken túl sok újat, olykor meglepőt, de legtöbbször vitathatatlanul igazat fog találni benne.

Elekfi László

Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. Nyelv-tudományi Értekezések 28. sz. Bp., 1961. 118 lap

A szerző azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a XVI–XVIII. századból gyűjtött mintegy 77000 (69000 férfi és 8000 női) keresztnév alapján képet adjon ez időkor névadásáról. Témaválasztása szerencsés, hisz ilyen jellegű munkákra nagy szükségünk van névtörténeti kutatásaink előbbre lendítéséhez, és Karácsony személyében szakképzett és rátermettséget már több cikkével bebizonyított kutató vállalkozott a nem mindennapi türelmet és szorgalmat kívánó feladatra.

Dolgozata két részre oszlik. Az elsőben, az Adatokban anyaggyűjtését közli, de nem teljes egészében, hanem csak „tekintélyes hányadában”. A teljes gyűjtése közzététele lehetetlenné tette volna, hogy a rendelkezésre bocsátott keret szétfeszítése nélkül magából is adjon valamit, a maga megállapításait, eredményeit is közölhesse. A kényyszerű rövidítés nem vált az értekezés javára, mert névtudományunknak jelen állapotában inkább anyagösszehordásra van szüksége, mint feldolgozásra. Válogatnia kellett hát az adatok sokaságában. Ezt úgy oldotta meg, hogy az egyes névcikkekben egyaránt szerepeljenek teljes névalakok, becéző rövidülések, s szem előtt tartotta az arányos időbeli, földrajzi és társadalmi megoszlás szempontját is. A tárgyalt három évszázad kicsinyítő képzőjű névalakjait azonban — igen helyesen — teljes számban tartalmazza a dolgozat. A névtár 234 (155 férfi és 79 női) keresztnévet foglal magában. A szócikkek közt vannak 10 000-nél több adattal képviselték (*János*), s csak néhányszor előfordulók. Legalább a húszon aluli adattal rendelkező neveknél igen fontos lett volna minden névadat közlése, mert egy pár új adat felbukkanása többszörösére emelheti a százalékarányt.

Az említett rövidítés és a névcikk végén levő százalékszám megadásában a teljes gyűjtéssel való operálás lehetetlenné teszi az adategyeztetést. Karácsonynál 6 *Alajos* van felsorolva, de 1765–1799 között 9 ilyen nevű személyt ismer. Így nem tudjuk, hogy a reformista irodalomban kiemelkedő szerepet játszó Batthyány *Alajos* közte van-e a meg nem nevezett háromnak vagy sem. És ez így van igen sok névnél: nem tudható, hogy a mi adataink tovább bővítik-e a névadatolást, vagy már benne vannak Karácsony statisztikájában. A névtár egyébként nagy gonddal van összeállítva, s bizonyára csak a véletlen műve, hogy néhány nem is régen tárgyalt név kimaradt belőle. Így *Áfra* (Nyr. 77 : 130), *Gyárfás*, *Szórád* (MNY. 53 : 476, 474), *Ulrik* (MNY. 54 : 119). A név-

tárban *Ernő, Frigyes, Gyula, Vilmos* stb. címneveket is találunk, márpedig ezek köztudomás szerint XIX. századi, nyelvújítási eredetűek (a *Virág* még későbbi). Karácsony, úgy látszik, figyelmen kívül hagyta a múlt századbéli oklevéltárak és a Királyi Könyvek kiadóinak azt az eljárását, hogy a keresztnveket megmagyarosították. A dolgot — címe szerint — a magyar személynevekkel foglalkozik. Felesleges volt tehát belevenni nyilvánvalóan idegen névadáson alapulókat (pl. *Atanáz, Flora, a Tódor* jó része). Természetesen elismerjük, hogy igen nehéz a különbségtétel, de a lakóhely, a nyelv, a foglalkozás, a vallás és az okiratban feltűnő egyéb körülmények alapján sokszor igen nagy biztonsággal eldönthető, hogy magyar-e a név viselője. — A névcikkek második bekezdésében az illető név összes adatainak a nevek összességéhez viszonyított százalékszámát kapjuk századonként. Ezek a névhasználati statisztikát közlő sorok a legértékesebbek, leglényegesebbek a kutató számára, mert ezek világosítanak fel arról, hogy egy-egy név egy bizonyos században terjedőben, stagnálóban, visszaszorulóban vagy éppen használaton kívül volt-e.

A szerző dolgozata második részének, a Tanulságoknak első fejezetében névanyagát eredet szerint osztályozza. Itt kissé furcsán hat, hogy az eredeti nevek alkotják a II. számú csoportot, noha tudjuk, hogy számuk a jövevényekéhez képest elenyészően csekély. Adatai alapján megállapítja, hogy a XVI. században 110, a XVII.-ben 57 és a XVIII.-ban 122 férfinévét használták. A női nevekre egy-egy századból koránt sincs annyi névadatunk, mint a férfiakéra. Az első két századból összesen 1200-nál alig több, a XVIII. századból is csak 7000. A XVI. századból 46, a XVII.-ből 33, a XVIII.-ból 61 női név ismeretes. Szempontkeveredésre vall, hogy a mártírológiumi, ó- és újszövetségi, valamint világi eredetű nevekre osztott névcsoportokon belül a mártírológiumiban ismét nemzeti (német, francia, szláv) alcsoportokat szerepeltet. Akkor görög, latin, perzsa alcsoportot is fel kellett volna vennie! E fejezet azt tárgyalja, hogy a fentiek szerint felosztott névcsoportok hány százalékot jelentenek az egyes századokban a névanyag összességében. Újszerű tanulmányának az egykori naptárakkal foglalkozó fejezete. Névtudományi munkákban eddig nem használták fel a kalendáriumok kínálta lehetőségeket, pedig néhány esetben magyarázatot adhatnak egy-egy név elterjedtségére, bizonyos neveknek a nép előtt ismert vagy ismeretlen voltára vonatkozólag. De a túlzásoktól óvakodni kell. Régen sem, miként ma sem azért adnak ilyen vagy olyan nevet a gyermeknek, mert benne van a naptárban. Hiszen sok olyan keresztnév élt — állapítja meg maga a szerző (82) —, amely nem volt meg a kalendáriumban, viszont sok név megvolt benne, mégsem használták. Nem a naptárak a fontosak, hanem az egykori élet, a névadást befolyásoló társadalmi háttér. Sajnos, abban kell ezt a Berrár Jolán lektorálta kiadványt elmarasztalnom, aminek hiányát a lektor nekem is szememre vetette (MNy. 56 : 276), tudniillik a társadalmi háttér megrajzolásában. A társadalmi háttérhez tartozó kultusztörténet egyáltalán nincs kidolgozva, noha ismeretes, hogy a névtudomány milyen szorosan összefügg vele. Alig kísérli meg a jelenségek mögé való betekintést. Egyszerűen tudomásul veszi, hogy *Bereck* vagy *Ozsvát* név ennyi és ennyi van, de hogy miért nincs nálunk *Linus, Tádé* az érintett századokban, és miért van *Bereck* stb., az őt nem látszik érdekelni. Névtörténetet pedig kultusztörténet nélkül elképzelni lehetetlen. Ehhez a fejezethez még annyit fűzzünk, hogy nincs névtörténeti jelentősége annak, hogy a helyszükében levő naptárak u g y a n ú g y rövidítették a keresztnveket, mint a prédikátorok (*Ant., Jan., Pet., Sus.*). Milyen más lehetőségük lett volna? Mivel a zárójelben közölt rövidítések a XVIII. századi élő névanyagban ismeretlenek, a naptáraknak a névhasználatra tett hatásáról ebben a vonatkozásban is aligha beszélhetünk.

A névadó személyek és a nevekre vonatkozó irodalom ismertetése után az 5. fejezet a névadás társadalmi vonatkozásait tárgyalja. Mivel Karácsony anyaggyűjtése

nem egyenletes, ez a körülmény a keresztnemeknek társadalmi rétegekhez való kötését is bizonytalanná teszi. Nem kétséges, hogy vannak „úri”, „polgári” és „szolgai” nevek, és hogy ezek közt a tárgyalt háromszáz esztendő alatt elég nagyarányú a mozgás, de az adatgyűjtés fogyatékoságai miatt nincs minden következtetésének szilárd alapja. Megfigyeléseim szerint a *Gellért* és *Elek* — a *Lipót*-tal ellentétben — nem tipikusan polgári név. Az *Elek*-ről a XVII. században már mint úri névről hallunk. A *Márk* név a XVI. században szolganév, a XVII. századra — a névmozgás általános irányával ellenkezve — „úrviselte” névvé vált (97). Az általánosan tapasztaltakkal ellentétben úrinak állítja a *Gál* nevet. Nehezen hihető, hogy a XVI. században még vegyes használatú *Bálint*, *Gáspár*, *Imre* név a XVIII. századra „váratlanul a felsőbb társadalmi osztályok kisajátított kedvencévé válik”, vagy hogy „a *Tódor* elnevezés 1600-tól 1700-ig szolganév, 1700-tól 1800-ig csak nemesi előfordulását”. Ezek nyilvánvalóan túl kategorikus kijelentések.

A 6. fejezet nem tartozik a dolgozat tulajdonképpeni tárgyához. A dolgozat egyöntetűségét azért töri meg a szerző, mert nem tud lemondani az anyakönyvek tanulmányozása közben szerzett ilyen irányú tapasztalatainak közléséről. Pedig ezt annál könnyebben megtehetette volna, mert már érintette a Névstudományi Vizsgálatokban (166—8). A 7. fejezet a névadás földrajzi vonatkozásait tárgyalja. A Duna—Tisza között három ponton végzett próbafúrást: Cegléden, Tótfaluban és Kiskunhalason, a Dunán túl Tatán, Kömlődön, néhány Baranya megyei faluban és Vas megyében, a Tiszán túl és Erdélyben; ez a néhány kutatópont azonban fontosabb következtetések levonására édeskevés, így megállapításai általános érvényűsége nem számíthatnak, sőt itt-ott — a szerző minden jószándéka ellenére — félrevezetők. Az értekezés további fejezetei a névadásbeli családi szokásokkal, a bibliában együtt szereplő személyeknek a névadásban megmutatkozó hatásával (*Péter* testvére *Pál*, Károlyi Mihály gyermekei: *Ádám* és *Éva*), valamint a tekintély szerepével (a pap, tanító, földesúr nevének hatásával) foglalkozik. Helyesen látja, hogy a társadalom vezető rétegeinek nagy hatása van a névválasztásra. Azonban a *József* névnek a XVIII. század végén észlelhető feltűnően erős megszorodását nem szabad azzal magyaráznunk, hogy II. József türelmi rendelete miatt népszerűvé vált a vidéki protestáns gyülekezetekben. A *József* tipikus barokk kori név, Közép-Európa katolikus vidékein is ebben az időben lesz divatossá. Ugyanezt mondhatom a *Ferenc* névről is, vagyis II. Rákóczi Ferenctől függetlenül is terjedőben volt, sőt maga Rákóczi is a terjedő divat hatására kapta nevét. Az „Egy személynek több neve” címet viselő fejezetben a két- vagy több keresztnévűség eseteit tárgyalja. Ez a divat is felülről szállt alá, s a nép szélesebb köreiig tulajdonképpen sohasem jutott le. Éppen ezért az 1767-ből és 1778-ból közölt *Toth János Sámuel* névben nem két keresztnévvel, hanem egy ragadványnévvel (az apja keresztnévével) és egy keresztnévvel van dolgunk. A többi népi adat is ilyen természetű. A becézőnevekkel foglalkozó fejezetet örömmel olvastuk. Mivel a dolgozat e tekintetben a teljes anyagot közli, a legsikerültebb (ha nem is a legfontosabb) részletnek mondható. Felsorolja időrendben az előkerülő becéző alakokat, majd képzésük szerint osztályozza őket. Itt csupán annyi megjegyezni valóm van, hogy a *Vid* meg a *Tádé*, és esetleg az *Ágost* nem „puszta rövidüléssel alakult becéző változat”, meg hogy a *Misa*, *Misó* és *Miska*, illetőleg *Luca* becézők nem *Mi* + *sa* stb., illetőleg *Lu* + *ca* képzőbokkal alakultak, hanem az előbbieket egy szláv kicsinyítő átvételei, az utóbbi pedig egészében idegen név. Szlávok egyébként a *György* becézői közt feltűnő *Jur-* kezdetű alakok is (*Jurkó* stb.).

Ha itt most nagyrészt kifogásokat, pontatlan fogalmazást vagy elírásokat (a *protocollum* szó a 100. lapon *protoculum*, a 117. lapon *protocullum* alakban szerepel) tettünk szóvá, az természetesen nem jelenti azt, hogy Karácsony munkájára a hibák, a tökéletlenségek volnának a jellemzők. Nincs talán senki sem, aki annyiszor és annyi

haszonnal forgatná, mint éppen kritikusa. Az értekezés megjelenése névtudományi irodalmunknak jelentős gyarapodása, hiszen töretlen, előmunkálatok nélküli úton halad, s reméljük, hogy a szerző tovább folytatja vizsgálódásait e tárgykörben.

Mikesy Sándor

Ljubomir Andrejcsin: Nyelvőrségen. На озииков пост. Държавно издателство „наука изкуство“ София, 1961. 317 lap

A Magyar Nyelvőr az elmúlt években rendszeresen tájékoztatta olvasóit a közeli és távolabbi országokban folyó nyelvművelő munkáról, elsősorban a népi demokratikus országokban ezen a téren elért eredményekről. Minthogy az anyanyelvi műveltség bulgáriai helyzetéről még nem jelent meg semmiféle tájékoztató, úgy gondolom, hasznos lesz, ha Andrejcsin professzor könyvét — ha vázlatosan is — ismertetem folyóiratunk hasábjain. Annál is inkább, mert a szerző testesíti meg ma legerőteljesebben és legszerencsésebben az alkotó tudományt, a kutatást a gyakorlati élettel összekapcsoló tudós típusát.

Ljubomir Andrejcsin professzornak, a bolgár nyelvművelő mozgalom vezetőjének könyvét nagy érdeklődéssel fogadták mindazok, akik szívügyüknek érzik a bolgár nyelv tisztaságáért és helyes használatáért vívott harcot. A könyvet elsősorban tanároknak, szerkesztőségekben és könyvkiadónál dolgozóknak, valamint egyetemi hallgatóknak szánták, de lebilincselő stílusa, közérthető nyelve annyira érdekessé, olvasmányossá teszi, hogy bárki, akinek valamelyes nyelvtani ismeretei vannak, haszonnal forgathatja.

A könyv — amely tulajdonképpen cikkgyűjtemény — tíz nagy fejezetre oszlik. Aligha van a bolgár nyelvművelésnek olyan lényegesebb problémája, amely a fejezetek valamelyikében tárgyalásra ne kerülne akár elvi alapon, akár konkrét példákban, de legtöbbször mindkét módon. A könyv felosztása követi a nyelvtudomány felosztását. A fejezetek belső tagolódása a következő: a fejezet élén rendszerint egy-két elvi jellegű cikk áll, ezeket követik a konkrét nyelvi problémákat tárgyaló rövidebb-hosszabb cikkek. (Anyagánál fogva kivétel a 6., 8., 9. és 10. fejezet.) A fejezetek a következők: 1. Általános kérdések. Ez a fejezet a nyelv, nyelvtudomány, nyelvművelés, nyelvi normák, nyelvhelyesség, irodalmi nyelv fogalmát ismerteti, s rövid áttekintést ad a bolgár nyelvtudomány történetéről. 2. A fonetikai kérdések fejezete a fonetika és a nyelvművelés kapcsolatát tárgyalja, majd a helyes kiejtés egyik fontos problémájáról, a mássalhangzók lágy ejtéséről szól. Hangsúlyozza a szép és pontos szövegolvasás fontosságát. 3. Nyelvtani kérdések: Tisztázza a nyelvtan fogalmát és jelentőségét, majd a bolgár nyelvtan legégetőbb problémáját, a határozott névelő használatát, és vizsgálja az azzal kapcsolatos szórendi problémákat. 4. A szókészlet kérdései: A lexikológia fogalmát magyarázza meg, kitér a szókinccsel kapcsolatos nyelvművelő feladatokra (idegen, illetőleg jövevényszavak használata, belső szóalkotás, argó). 5. Stilisztikai kérdések: A stilisztika alapfogalmait és az irodalmi igényű stílus követelményeit ismerteti. 6. Kritikai szemle: A sajtó, a diákok nyelvét, előadóművészek versmondási hibáit stb. példákkal illusztrálja és bírálja. 7. Helyesírás és átírás: A bolgár helyesírás jellegét, legfontosabb vonásait és az 1945-i helyesírási reform szükségességét magyarázza. A 8., 9., 10. fejezetben 68 konkrét nyelvhelyességi kérdésre válaszol. (A fejezetek nincsenek számozva, az áttekinthetőség kedvéért én számoztam meg őket.)

A könyv nagyobb része sajátos bolgár nyelvi problémákat tárgyal, amelyek magyar olvasó számára keveset jelentenek. Ezek helyett inkább egy-két olyan kérdést említ meg belőle, amely a magyar nyelvművelést is foglalkoztathatja.

A bolgár nyelvtudománynak és nyelv művelésnek talán a legégetőbb problémája az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyának alakulása. Egységes nemzeti irodalmi nyelv kialakítására már a múlt század második felében törekedtek, azonban a nyelvi egységesülés folyamata ma még egészen korai szakaszában van. Az irodalmi nyelv (tegyük hozzá: és a köznyelv) és a nyelvjárások viszonyának leg-problematikusabb oldala a nagyfokú hangtani eltérések. (A nyelvtani rendszer nagyjából egységes, kiforrott, a szókincsbeli különbségek sem lényegesek.) Nálunk az irodalmi nyelv kialakulásának kérdése már elég régen eldőlt, mégpedig eléggé sajátos módon: különböző nyelvjárásainkból ötvöződött egybe, szintetizálódott az irodalmi nyelv. Bulgáriában (eléggé mechanikusan) a keleti (já-zó, lágy) nyelvjárásokat vették az irodalmi nyelv alapjául. Mivel azonban az értelmiség jelentős részének nyugati (e-ző, kemény) nyelvjárás az „anyanyelve”, és maga a főváros is nyugati nyelvjárás területén fekszik, az irodalmi nyelvbe az idők folyamán számos nyugati nyelvjárás sajátosság hatolt be és kapott ott polgárjogot. Ennek következtében a mai bolgár irodalmi nyelvben elég sok hangtani ingadozás, kettősség és következtelenség van. A kiejtést szabályozó nyelvi normák (amelyek történeti szempontból indokoltak és megalapozottak) gyakorlatilag nem bizonyultak eléggé hatékonyaknak a több évszázados nyelvi hagyomány-nal szemben.

Különös figyelmet fordít a szerző az idegen szavak és nyelvi neologizmusok kérdésére. Hangsúlyozza, hogy nyelvhelyesség szempontjából az idegen szavaknak az egymástól gyökeresen különböző fajtáit, rétegeit világosan el kell határolni, például a bolgár népnyelvben több száz éve meggyökeresedett, ma már nélkülözhetetlen török szavakat (úgynevezett népi turcizmusokat) nem lehet egy kategóriába sorolni az újabban átvett, inkább divatból, mint szükségből használt francia, német, orosz stb. jövevényszavakkal. A jövevényszavakkal kapcsolatos átláspontja korszerű. Elismeri a jövevényszavak mértékkel való használatának szükségességét és hasznosságát, elveti a szélsőséges „kell — nem kell” álláspontot, és a jövevényszavak megítélésében alapvető kritériumul „szükség van-e a szóban forgó idegen szóra vagy sem?” elvét alkalmazza.

Az idegen szavak tömeges átvétele elleni harc fő eszközének a belső keletkezésű új szavak használatát tartja. Híve a nyelv belső fejlődési törvényeit figyelembe vevő ésszerű és mértékletes nyelvújításnak. Andrejcsin fontos nyelvi forrásnak tartja a szláv nyelveket is. (A bolgár puristáknak és nyelvújítóknak megvolt az a nagy előnyük a magyarokkal szemben, hogy meríthettek a testvéri szláv nyelvek bővizű forrásaiból.)

A helyesírással foglalkozó cikkében a szerző rámutat az 1945-i helyesírási reform tudományos megalapozottságára, szükségyszerűségére (ugyanis a reform előtti helyesírás teljesen elszakadt a mai bolgár kiejtéstől és ógyházi szláv hangállapottól, fonetikai rendszert tükrözött) és arra, hogy a reform következtében a bolgár helyesírás demokratizálódott, azaz egyszerűsödött, könnyebben elsajátíthatóvá vált a tömegek számára. Ezt azért kell hangsúlyoznia, mert különféle konzervatív és hozzá nem értő elemek részéről sok támadás érte az új helyesírás bevezetőit és védelmezőit.

Ljubomir Andrejcsin professzor nyelv művelő cikkeinek gyűjteménye — amely a maga nemében tudomásunk szerint az első a bolgár nyelvészeti szakirodalomban — úttörő jellege ellenére sem szenved a hasonló művek szokásos gyermekbetegségeiben. Gondos válogatás, alapos szerkesztés, belső egység, tudományos igényességgel párosuló könnyed, világos, közérthető stílus jellemzi. Nem véletlen tehát az az egyhangú elismerés, amelyet az olvasók nagy táborában rövid idő alatt elért.

Krállné Reményi Mária

A vállalati levelezés nyelvéről

I.

I. Nagy érdeklődéssel és örömmel olvastam Pusztai Istvánnak „A vállalati levelezés nyelvéről” című cikkét (Nyr. 86 : 1—17). Legfőbb ideje már, hogy ezzel, a nyelv-művelés szempontjából igen elhanyagolt kérdéssel foglalkozzunk.

A cikk tartalmával legnagyobb részét egyetértek, különösen azzal, hogy a vállalati dolgozók által olvasott szaklapokban is helyet kellene szorítani a szakmai nyelv-művelés számára. Hozzáfűzöm: még ezt megelőzően igen nagy szükség lenne arra is, hogy az említett szaklapok cikkeit ne csak szakszempontból, hanem nyelvhelyességi szempontból is lektorálják. P. I. helyesen állapítja meg — és jól megválasztott példákkal illusztrálja —, hogy milyen rendkívüli mértékben pongyolává, igénytelenné vált a vállalati levelezés nyelve. Bizonyos tekintetben nem is nagyon csodálható ez, ha — a cikkíróval együtt — azt kell megállapítani, hogy a szakirodalom, a szakfolyóiratok nyelve sem üti meg a megkövetelhető mértéket, bár kétségtelen, hogy ilyen törekvés észlelhető, mivel a nyomtatásban megjelenő szöveg általában átfésültebb, mint a levelezés nyelve. Tapasztalatom szerint azonban nyomdába kerülnek olyan „dolgozatok” is, amelyeken talán egy betűnyi helyesbítést se végeztek attól kezdve, hogy szerzőjük a gépbe diktálta őket. Megdöbbenő tiszteletlenség és felületesség ez a nyomdafesték iránt a szerző részéről, de talán még nagyobb a szerkesztő, a lektor részéről.

A Magyar Nyelvőrnek nagy nyilvánossága van, de — éppen az említett tapasztalatokból következően — esetleg mégsem elég nagy ahhoz, hogy cikkük minden további nélkül eljusson a legilletékesebbekhez. Gondolok itt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Vállalatra, a Pénzügyi Nyomtatványellátó és Lapkiadó Vállalatra, helyesebben ezek szerkesztőire, a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségére, illetőleg a Pénzügy és Számvitel, az Ügyviteltechnika, az Ipargazdaság, a Közgazdasági Szemle stb. szerkesztőségeire.

Évtizedek óta működöm a kérdéses területen, és mindig arra törekedtem — inkább kisebb, mint nagyobb sikerrel —, hogy munkatársaim a szakmai nyelv helyességére nagyobb figyelmet fordítsanak. Az „inkább kisebb, mint nagyobb siker” oka többféle. Az alapvető ok az, hogy — nagyon kisszámú kivételt nem tekintve — úgyszólván senki sem követeli meg a nyelvhelyességet a vállalati iratokban. Ez a szempont majdnem kizárólag csak akkor kerül előtérbe, ha a pongyolaság olyan méretet ölt, hogy a szöveg érthetőségét befolyásolja. Éppen ezért a legkevesebb pongyolaság fordul elő — tapasztalatom szerint — a vállalati iratok közül azokban, melyeket jogászok szerkesztenek.

Azt remélem tehát, hogy P. I. cikke elindítója lehet egy nagyon kíváncsós mozgalomnak, egy egészséges változásnak a közgazdasági szakmai nyelv használata területén. Remélem, hogy egyrészt a Magyar Nyelvőrben is további cikkek fognak e tárgyban megjelenni és legalább a legilletékesebbekhez eljutni, másrészt pedig talán sikerülni fog a szakfolyóiratokban legalább egy kis helyet kapni a nyelv-művelés számára. Az utóbbi helyen véleményem szerint az érdeklődés felkeltésének egyik jó módja lehetne az is,

ha megkísérelnénk olyan rovatokat indíttatni, amelyek a szakmai terminológia kérdésével foglalkoznak. E téren ugyanis koránt sincs minden rendben. Egyelőre terminológiai kérdésekkel (később bizonyára a szakmai nyelvművelés kiterjedtebb szempontjaival is!) szívesen foglalkoznának a szakmájukat szerető emberek — még akkor is, ha a nyelvművelés kérdését egyelőre nem tekintik különösen fontosnak.

2. A terminológiai szempontokat egy kicsit részletesebben vizsgálva — és a szakmai nyelvművelő munkát P. I. cikke után folytatva — helyesnek látom, hogy néhány apróbb megjegyzést tegyek.

A cikk szerzője több idegen szakkifejezés helyett magyar megfelelő használatát javasolja. Az ilyen törekvést általában csak helyeselni lehet, de — mint általában — itt sem vezethet jóra az idegen kifejezések mindenáron való irtása. A közgazdasági nyelvben jelenleg használatos idegen kifejezések nagy része helyettesíthető félre nem érthető magyar megfelelővel és a P. I. által ajánlott megoldásokkal általában — az alább tárgyalandó kivételeket nem tekintve — egyet lehet érteni. Helyesebb azonban az idegen kifejezés megtartása, ha a helyette használni kívánt magyar megfelelő félreértésre adhat alkalmat.

A *finanszírozás* helyett ajánlott *költségviselés* (i. h. 5) például egyrészt azért nem elfogadható, mert az utóbbi szót egészen más értelmű fogalom számára foglalták már le. (Az ipari kalkulációban a termelési költségeket részben közvetlenül, részben pedig közvetett módszerekkel a termelt különféle gyártmányokra felosztják. E felosztás során nevezik a gyártmányokat, termékeket *költségviselők*-nek, mert viselniük kell azokat a költségeket, amelyek előállításuk érdekében felmerültek.) Másrészt a *költségviselés* értelmileg sem helyes fordítás. Sokkal jobbat én sem tudok ajánlani. Jobb megfelelő a *pénzellátás* lehetne, de itt meg az a hiba, hogy pénzen általában készpénzt értünk. holott a beruházásoknak pénzügyi eszközökkel való ellátása úgyszólván soha nem történik készpénzzel. A valóban helyes kifejezés tehát *ipari beruházások pénzeszközökkel való ellátása* lehetne. Ez viszont túl hosszú. Így a *finanszírozás* egyelőre aligha pótolható helyes és gyakorlatilag is elég megfelelő — elég rövid — szóval.

A *rulírozó* hitelnek sem helyes fordítása az önbeálló hitel (uo.). Ez az idegen szó — gondolom — a francia *rouler* ('gördül, göngyölt') igéből ered, és az eredeti 'gördül' értelem sokkal közelebb van a kifejezni kívánt hitelfajtához, mint a javasolt *önbeálló*. A rulírozó hitel ugyanis — ellentétben más hitelfajtákkal — olyan hitel, amelyet engedélyezésének időszakában tetszés szerinti mértékben lehet igénybe venni, visszafizetni, majd ismét igénybe venni stb. — Nem tudok rá jó magyar megfelelőt.

A *vertikális* forgalmi adó helyett nem helyes *több fokozatú* forgalmi adóról beszélni (uo.). Az utóbbi kifejezés helyes jelző az adóztatás mikéntjére vonatkozóan, mert — helyesen — arra utal, hogy a kérdéses termelő tevékenységnél, illetve azon belül az egyes altevékenységeknél (sic!) több alkalommal különféle adóalapokra és különféle adókulcsokkal történik meg az adó lerovása. Vertikális forgalmi adón azonban csak az egyik forgalmi adót (a több adóalap valamelyikének több adókulcs valamelyikével való szorzatát) értjük, nem pedig a több fokozatú adót, amely kifejezés nyilván a különféle fokozatokban felmerülő összes adót kell hogy jelentse. A vertikális forgalmi adóra jó magyar megfelelőt nem tudok. Viszont az ezzel kapcsolatban gyakran használt vertikum helyett jól megfelel a *termelő fokozat* vagy egyszerűen *fokozat*.

Az *operatív* számvitel helyett ajánlott *beavatkozó* számvitetről (uo.) az jut eszembe, hogy van példa szakmánkban egy korábban az illető fogalomra vonatkozóan egyedül használt idegen kifejezés teljes eltűnésére is. Ilyen az *ajour* (helyesen *à jour*) *könyvelés* és az ebből származó *ajourítás*, amely kifejezéseket nagyon jól helyettesítik a *naprakész könyvelés*, illetve a *naprakészség*, bár ezek kezdetben — akárcsak most a *beavatkozó* —

nagyon szokatlanok voltak. Az itt említett magyar megfelelők, a *beavatkozó* is, értelmileg helyes fordítások. Az ilyenek elterjesztéséhez nagyon kevés elegendő volna: csak arra lenne szükség, hogy a kérdéssel foglalkozó jogszabályok a jövőben ezt a kifejezést használják.

A *tranzitszámlá*-nak átmenő számlaként való fordítása (uo.) ugyancsak félreértésre adhat okot, mert nem egy fogalomról van szó. Az *átmenő számla* kifejezést tudomásom szerint csakis a könyvvitelben használják, pontosabban: átmenő aktívákról, illetve átmenő passzívákról beszélnek. Ezek olyan főkönyvi, illetve mérlegszámlák, amelyeknek felhasználásával — a költségek helyes időbeli elhatárolása mellett — a mérlegkészítés időpontjában *átmenetileg* (voltaképpen tehát nem átmenően) a költség számlák ellenében olyan eszközöket vagy forrásokat képezünk, amelyeket a következő időszak elején visszakönyveléssel megszüntethetünk, azért, mert az időbeli elhatárolás szükségessége a következő időszakban már nem áll fenn. — A *tranzitszámla* kifejezést az előbb említett könyvviteli célra egyáltalában nem alkalmazzák. E kifejezés — tudomásom szerint — két fogalomkörben használatos: 1. A külkereskedelemben olyan ügyleteknél, amikor a vevő szállítási rendelkezése folytán az árut nem a vevő székhelye szerinti országba, hanem más országba kell szállítani, vagy olyan esetekben, amikor az árut az országok közötti forgalomban átmenetileg nem a végleges rendeltetési országban tárolják, hanem a szállítási útvonalba eső másik országak egy tranzitraktárában, általában anélkül, hogy ezzel kapcsolatban vámolási kötelezettség felmerülne. (Erre csak a rendeltetési határállomáson kerül sor.) 2. A *tranzitszámla* kifejezést a Nemzeti Bank alkalmazza az általa a számlatulajdonosai részére vezetett azon számlákra, amelyeken a szállító számlatulajdonosok a vevőiktől befolyt vételár forgalmiadórészét — az adóhivatalnak történő átutalás előírt időpontjáig — átmenetileg, zároltan (egyéb célra fel nem használhatóan) tartani kötelesek. — Külkereskedelmi vonatkozásban egy általánosan elfogadott, nemzetközileg használt kifejezésről van szó, amit nem lenne célszerű a nem is kifejező *átmenő*-vel helyettesíteni. A bankszámla esetében elfogadható lehet az *átmeneti adóelszámolási számla*, bár túl hosszú.

3. Remélem, hogy a P. I. cikkében előadott javaslatok hamarosan megvalósulnak, és magában a Magyar Nyelvőrben is folytatása lesz még a cikkben foglalt kezdeményezésnek. Nem kevés a közgazdászok között azoknak a száma, akik szakmai nyelvük sorsát figyelemmel kísérik, és belátják, hogy annak fejlesztése nélkül a szakma sem fejlődhet. Ezeknek az erőnek az összefogása feltétlenül hasznos lesz mind a közgazdaságtudomány, mind a szakmai nyelv szempontjából.

Lakatos István

II.

Lakatos István a Magyar Nyelvőr szerkesztőségéhez intézett levelében amellelt, hogy a legtöbb tőlem ajánlott szakmai magyarítást elfogadja (ezek közül az *operatív* = *beavatkozó* megoldást helyeslőleg ki is emeli), elutasítja a következőket: *finanszírozás* = *költségviselés*, *ruhározó hitel* = *önbedílló hitel*, *vertikális forgalmi adó* = *több fokozatú, tranzitszámla* = *átmenő számla*. Általános érve: nem helyes „az idegen kifejezések mindenáron való irtása”. Kifogásolt magyar megfelelőimről megmagyarázza, hogy azok félreértésre adhatnak alkalmat. Érveivel nem értek egyet. A *finanszírozás* és a *ruhároz* olyan idegen szók, amelyek alapszavuk és idegen képzésmódjuk miatt egyaránt bántják fülünket. Ahogy a *lanszíroz*-t nélkülözni tudjuk már a szakmai nyelvben, talán megleszünk ezek nélkül is. Igaz, az ÉrtSz. a *finanszíroz*-t nem kifogásolja (a *ruhároz*-t pedig

nem közli), de így értelmezi: vminek a *költségeit viseli*, anyagi fedezetét biztosítja, pénzrel, pénzzel ellátja stb. Fábián Pál is a *viseli a költségeket* kifejezést ajánlja helyette (Magyar Nyelvhelyesség. 1957. 143). A levélíró azt állítja, hogy a *költségviselés* más szakmai fogalomra van lekötve. Ez nem egészen helyes. A könyvviteli tankönyvekben a *költségviselő* (Kostenträger) fordul elő, de mindig csak ebben az alakban! Nem mondják azt, hogy ez vagy az a gyártmány viseli a költségeket, legfeljebb erre vagy arra a gyártmányra (költségviselőre) számolják el (terhelik) a költségeket. A *költségviselő* amolyan könyvszó, amely helyett az élő beszédben, de egyre gyakrabban a szakirodalomban is, a *gyártmány* vagy *munkaszám* járja.

A dolgozatomban említett összefüggésben továbbra is helyesnek tartom a *költségviselés* szót, de a levélírótól említett *pénzellátás* sem rossz (kár, hogy ő maga elveti!). A *pénzellátás* nemcsak készpénzzel való ellátást jelent, mint azt Lakatos István véli. Az MNB 5/1960. (P. K. 9/a.) sz. körlevelében a vállalatok éves hitel- és pénzellátási tervéről van szó. Hogy ebben nem a készpénzellátást szabályozzák, az a körlevél felületes tanulmányozásából is kiderül. A tőlem kifogásolt könyvcímben helyesnek tartanám még a *fedezet* szót is, amelyet az ÉrtSz. sem kifogásol, de a *finanszíroz*-nak semmilyen érv alapján nem irgalmaznék. Ugyanígy nem tartom menthetőnek a *ruhároz*-t sem. Ha nem elég pontos a tőlem ajánlott megfelelő (*önbeálló*; ellene inkább más kifogást lehetne tenni), akkor mondjuk helyette azt, hogy *önszabályozó* hitel. Ez már aztán igazán kifejező! — A vállalatoknak az MNB-nél vezetett *átmenő számláit* (ezeket nevezik szerintem kifogásolható módon a forgalmi adóról szóló 104/1961. [P. K. 2.] P. M. sz. utasítás 36. §-ának 7. bekezdésében és a KÁLISZ 1959. évi kiadásának 39. lapján *tranzitszámlák*-nak) senki sem fogja összetéveszteni a mérlegbeli *átmenő aktívákkal* és *passzívákkal* (az elnevezés az i. h. 8. és 9. lapjáról és a mérlegsémából), de a bruttó eredménykimutatásban feltüntetendő úgynevezett időbeli elhatárolásokkal sem, mert azokat az *átmenő összetett költség* nevű számlán kell elszámolni (elnevezés a KÁLISZ 72. lapjáról és a mérlegnyomtatványból).

Ilyenformán a levélírótól fölemlített számlák hivatalos elnevezései egyszerűen kizárják az összetévesztés lehetőségeit. Igaza van Lakatosnak abban, hogy az *átmenő számla* fogalmába beletartozhatnak a többi említett számla is. Erre azt kérdezem: a *tranzitszámla* fogalmába nem? Hiszen a *tranzit* szó egyetlen lehetséges fordítása *átmenő*! Ha teljes pontosságra törekednénk, akkor így kellene mondanunk idegen szóval is: *forgalmi adók tranzitszámlája*. Mondjuk így: *forgalmi adók átmenő számlája*, és ezzel kiküszöböltünk a könyvelésből egy nemzetközi szállítmányozási műszót. Ezt a lehetőséget az én javaslatom nem zárta ki, mivel én dolgozatom írásakor nem gondoltam egyetlen meghatározott tartalmú átmenő számlára. A levélíró véleményétől eltérően a külkereskedelemben is célszerű lehet a *tranzit* szót magyarral helyettesíteni, bármennyire meggyökeresedett nemzetközi kifejezésről van is szó. Ezt a nézetemet támogatja a Külkereskedelmi Kislexikon (1960.) is, amely a *tranzit* címszónál az *átmenő forgalom* címszóhoz utasítja az olvasót magyarázatért. (Igaz viszont, hogy nem magyarítja a két kifejezést: *tranzit-fuvardíjak* leszámolása és *tranzit-ügylet*.) Márpedig, ha a lexikon szerkesztői jónak látták e szót magyaros változatban közölni, jó lesz kapni rajta, mert egyébként ugyancsak csínján bánnak a nemzetközi kifejezések magyarításával! — Főlöszleges túlzottan védelmezni a *vertikális* forgalmi adó kifejezést is, mert még az idevágó pénzügyi utasítás szerzői is törölték a szótárukból! Az előbb hivatkozott utasítás 4. §-a beszél erről az adófajtáról, mégpedig egyenes megnevezés helyett ilyen címen: saját felhasználások adókötelezettsége. Ugyanennek a §-nak egyik negatív utalásából való az én javaslatom: „Nem esnek termelői forgalmi adó alá a *többfokozatú* termelési tevékenységek egyes termelési fokozatainál keletkező olyan termékek . . . stb.” Tehát: ha a több fokozatú termelési tevékenységek egyes termelési fokozataiban keletkező ter-

mékek után mégis fizetendő forgalmi adó, akkor bátran nevezhető *több fokozatú* (nem pedig vertikális) forgalmi adónak, de rövidebben *fokozatos* forgalmi adónak is. Nézetem szerint a magyar szó ebben az esetben legalább olyan találó, mint a latin, illetőleg ha nem jó, akkor a latin sem jó, mert a teljes pontosság csak ilyen körülírással érhető el: „a vertikális (vagy több fázisú) termelőtevékenység egyes termelési fázisaiban (vagy vertikumaiban) keletkező termékek után fizetendő forgalmi adó.” Ez azonban már nem megnevezés, hanem meghatározás.

A levélíró javaslataimat általában azzal utasítja el, hogy kevesebbet mondanak az idegen megfelelőknél. Saját ajánlatait viszont hosszúságuk miatt nem tartja megfelelőnek, ezért marad a régi kifejezés mellett. Ez az álláspont elvileg helytelen. A fogalmak nyelvi jele az esetek túlnyomó többségében egynél több ismertetőjegyre nem hívhatja és nem is hívja fel a figyelmet. A fontos az, hogy ez az ismertetőjegy a leglényesebb legyen. A levélíró nem győzött meg arról, hogy javasolt magyaráztásaim ilyen szempontból helytelenek.

Pusztai István

Akadémiai helyesírás és szakmai szokás

I.

F. G. az ezres számnév rövidítése kapcsán azt írja (Nyr. 86 : 127), hogy bizonyos helyesírási dologban „a kialakult szakmai gyakorlat a döntő, meggyökeresedett szokást nehéz megváltoztatni”. Ezt a felfogást tarthatatlannak tartjuk, s ellene is szólunk. Nem keressük még azt sem, hogy helytálló-e „a meggyökeresedett szakmai szokás”, vagy sem. Elvi álláspontra helyezkedünk. Az „elég egy pap egy templomban” elvénél fogva feltesszük a kérdést: Ki jogosult a helyesírás kérdésében rendelkezni? Van-e több fórum is, melynek ehhez joga van? Ha nincs több, csak egy, és nem is lehet más, mint a Magyar Tudományos Akadémia, akkor álljunk meg e fórum előtt, és ismerjük el, ne engedjünk más tényezőt abba belekontárkodni, sőt főként ne biztassunk a kontárkodásra avatatlanokat; ez végeláthatatlan zavarra vezet, annyira hogy akkor sohasem lehet beszélni egységes helyesírásról. Az iskolai, a nyomdai stb. helyesírások után végre eljutottunk oda, hogy a szerintiünk egyedülilletékes Akadémia általánosan elfogadva ma egyedül áll. A kérdés tudományos kérdés volt, s az illetékes szakemberek mérték össze érveiket; ez megnyugtató a további fejlődés folyamán is.

Más a helyzet az F. G. által vallott felfogás esetében. A szakmai felfogás nem tudományos érveken alapul, s így nincs is hozzá semmi jogcím. A szakma maradjon csak a sarunál... De tulajdonképpen miféle szakmáról is van szó? Hány szakma van az iparban, a kereskedelembe, a mezőgazdaságban? Hova jutunk, ha minden szakma elkezd szokásokat gyökereztetni akár tudományos alapon, akár a maga primitív módján? Akkor lesz csak káosz a helyesírás terén! Erre szoktatni a szakmákat bizony nem lehet! Nem engedhető ez meg semmi úton, legkevésbé az irányadó szakfolyóirat lapjain! Ha a szakmának indokolt kívánsága van, forduljon vele az Akadémiához, s ott majd döntenek a kérdésben, s intézkednek; ebben az esetben pedig a szakmának egy kötelessége lesz: az alkalmazkodás.

Volt idő, mikor hosszú éveken át kétféle helyesírással írtam; a kötelező iskolai helyesírást használtam a tanteremben, s az akadémiai szerint írtam magánlevelezéseimben. Végigborzong a hátam, ha arra gondolok, hogy a jövőben aszerint, hogy az életben kivel akad találkozásom, hol a cukrászipari, hol a szemétfuvarozási, hol a vályogvető szakma „kialakult szakmai szokása” szerint kell írnom. Ilyen abszurdumot nem teremt-

hetünk, sőt annak még a gondolata ellen is fel kell emelni szavunkat. Ezt a felfogásunkat még akkor is hirdetjük a szóvá tett esetben, ha a szakmai felfogás semmi félreértést sem tartalmazna, de még inkább hirdetjük, ha egy már más célra lefoglalt jelzéssel akar zavart okozni az a bizonyos „meggyökerezett szakmai szokás”.

Videant consules!

H. Fekete Péter

II.

Fontos elvi kérdést tesz föl H. Fekete Péter, azért megérdemli hozzászólása, hogy nyilvánosságra kerüljön, és feleljünk rá.

Magunk is megbecsüljük azt az elvi álláspontot, amelyre a hozzászóló helyezkedik; mi is azon vagyunk, hogy helyesírásunk egységességének ügyét előmozdítsuk. Egészen természetes, hogy azokra a levelekre, amelyekben helyesírási kérdést intéznek hozzánk, a ma érvényes szabályzathoz ragaszkodva iparkodunk válaszolni. Az a rovat, amelyben szóba hozott tízsoros cikkecském megjelent, ezt a címet viseli: „A Nyelv-tudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából”. A kis cikk valóban levélnek íródott, s annak idején elküldése és aláírása előtt az osztály vezetője — az Akadémia Helyesírási Bizottságának tagja — felülvizsgálta. Különböztetve a válaszelevél megírása előtt a fontosabb helyesírási kérdéseket még más szakértővel is, a bizottságnak lehetőleg több tagjával meg szoktuk beszélni, hogy minél jobban megfeleljen válaszsunk a szabályzat betűjének és szellemének. Mindezt nem azért említem, hogy kibújjak a felelősség alól — hisz a cikk alatt az én névjelem van —, hanem annak bizonyosságául, hogy megbízható választ törekszünk adni a kérdésekre. Az alábbiakért is én magam állok ki, még ha itt-ott többes számban szólok is. A többes számnak ez a használata mondott rövidke cikkem rovatbeli jellegéhez alkalmazkodik; minthogy kis cikkem abban a rovatban látott napvilágot, kénytelen vagyok néha többes számban, szinte a rovat nevében is, azt is védve írni.

Abban a cikkecskében egy levélíróknak arra a kérdésére feleltünk, hogy az ezres számjegyet kis *m*-mel vagy nagy *M*-mel jobb-e rövidíteni, mert a kereskedelemben előfordul, hogy például az 1000 forintot röviden így jelzik: *1/m*, legtöbbször kisbetűvel. Így szólt a válasz (betűről betűre ideírom, hogy torzulás nélkül lássuk): „Való igaz, hogy az ezres számjegyet *M*-mel írjuk, tehát nagybetűvel, ha római számokat használunk. Nem tudjuk pontosan, hogy az említett esetben a kereskedelem milyen gyakorlatot alakított ki; véleményünk szerint a kérdezett esetben is célszerűbb volna a nagybetű, az *M* használata, mert a kis *m*-et, főként ha szám után látjuk, *méter*-nek szoktuk olvasni. Hangsúlyozzuk: ilyen esetben a kialakult szakmai gyakorlat a döntő; meggyökeresedett szokást nehéz megváltoztatni. Hogyha még nem állapotott meg eléggé ez a szokás, akkor mi inkább a nagybetűs rövidítést ajánljuk.” Tehát óvatos formában a nagybetűs rövidítést ajánlottuk; *a j á n l o t t u k*, nem „rendelkeztünk” ebben a kérdésben.

Hát mi jögon ajánlottuk? Mi a fogódzónk erre nézve A magyar helyesírás szabályainak ma érvényes 10. kiadásában? Ezt a rövidítést nem találjuk benne, de olvassuk csak el figyelmesen néhány hasznosítható pontját; először a 133.-at: „A tudományos műszavak nagy kezdőbetűs írásmódját az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg: *Canis canis*, *Ardea alba*; *Föld*, *Nap*, *Hold*; stb.” Ezt azért jó tudomásul vennünk, mert láthatjuk belőle, hogy valamely írásmódot néha „az egyes szaktudományok gyakorlata” határoz meg. — Lássuk a 260. pontot: „A földrajzi nevek írására itt megállapított szabályoktól — ha azt a földrajztudomány sajátos szakszempontjai megkívánják — a szigorúan tudományos használatra szánt művekben eltérések lehetségesek.”

Ez ugyan a földrajzi nevekre vonatkozik, de annyi kitetszik ebből is, hogy egy bizonyos szakterületen olykor el lehet térni a köznyelvi helyesírás szabályaitól. — A 419. pont pedig éppenséggel kimondja: „A szaktudományok területén különleges rövidítési eljárások alkalmazhatók: H_2O (a víz képlete), *SzófSz.* (Magyar Szófejtő Szótár) stb.”

Erre rosszindulatú kötődéssel azt lehetne mondani, hogy a kereskedelem nem szaktudomány. De vajon a pénzügytan, a közgazdaságtan sem szaktudomány? Érkezett ugyanis a Nyelvtudományi Intézethez Fekete Péterével csaknem egyidejűleg egy másik hozzászólás is cikkelyünkhöz; a Szövetkezetek Országos Szövetségének egyik főelőadója arról tájékoztat bennünket helyeslő levelében, hogy „Az *m* betűvel való jelzést a pénzügyi és a tervszakmabeliek kezdték használni.” Előzőleg ezt írja: „Ezen a területen nincs egységes gyakorlat. A SZÖVOSZ-ban megbeszéltem a tervosztály vezetőjével. . . Tudom azt is, hogy a papíripar az ezret *Mill*-el vagy *M*-mel írja. Az ezres rövidítésére valóban az *M*-et kellene használnunk. Helyes pl. 456/*M Ft.* A rövidítést gépirással is könnyebben írhatjuk, mint kis *m*-mel.”

Hivatalos szabályzatunk annyira megy az engedékenységekben, hogy például a *celofán* szónak az írásmódját második lenyomatában még csak ebben az egy *l*-es változatban látjuk, a harmadikban pedig már emígy: „*celofán* ; szakmai: *cellofán*”. Erre az lehet az ellenvetés, hogy: igen, de ezt lám engedélyezte a Helyesírási Bizottság, az *l/M*-féle jelölést azonban nem. „Ha a szakmának indokolt kívánsága van, forduljon vele az Akadémiához, s ott majd döntenek a kérdésben, s intézkednek; ebben az esetben pedig a szakmának egy kötelessége lesz: az alkalmazkodás” — jegyzi meg H. Fekete Péter. Sokszor valóban úgy történik, hogy az Akadémiához fordulnak ilyen kérdésekkel, az Akadémia pedig átküldi a levelet a maga szakintézetéhez, a Nyelvtudományi Intézethez. Fekete Péter szerint az Akadémia Helyesírási Bizottsága elé tartozik az ügy; ő nyilván a Helyesírási Bizottságot érti az Akadémián. Ez általánosságban, elvben jó; helyesírási kérdésekben csakugyan a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága a legfőbb döntőbíró. De gondolhatja-e valaki komolyan, hogy unos-untalan el lehet árasztani az Akadémia Helyesírási Bizottságát ilyen apró ügyekkel, sebtiben való állásfoglalásra kényszerítve?

A Helyesírási Bizottság tartózkodására jellemző az 1961 őszén megjelent Helyesírási tanácsadó szótár esete. Ez a szótár a Helyesírási Bizottság irányításával készült, mégis kétféle anyag van benne; a csillaggal megjelölt szóalakok a hivatalos szabályzatból valók, ennél fogva a valóban kötelezők, a nem csillagosak pedig ajánlott alakok. (De éppen helyesírásunk egységessége érdekében úgy illik, hogy ezeket is kötelező erejűeknek tekintsük.) Ha majd a bizottság elérkezettnek látja az idejét, minden bizonnyal megszünteti a szóalakoknak ezt a kétféle rangúságát.

Hogyha a Helyesírási Bizottság még a köznyelvi helyesírás kérdéseiben is ennyire vigyázatos, nem volna böles dolog azt várni tőle, hogy nem is egészen rá, nem csak rá tartozó szakmai helyesírási kérdésekben döntsön, mégpedig azonnal. Ilyenkor csupán tanácsadó szerepre szorítkozik, nem is maga a bizottság, hanem pusztán egy-két vezető tagja; ez történt például a magyar állatnevek helyesírási szabályainak (Bp., 1958.) megalkotásakor. (Hozzátehetjük, hogy ezek a szabályok nem egy pontban eltérnek a köznyelvi helyesírás szabályaitól. Nem tartozik ide, hogy most ennek okát taglaljuk.) A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai című kiadvány (Bp., 1962.) szerkesztő bizottságában az Akadémia Helyesírási Bizottságát csupán egy tagja képviselte. A szakmai helyesírási kérdések megoldása tehát nem is elsőrendű feladata az Akadémia Helyesírási Bizottságának; az természetesen fölöttébb kíváncsú, hogy ilyen munkálataikba bevonjanak a szakmabeliek nyelvészeket is. S a nyelvészek fölfogása szerint bizony „ilyen esetben a kialakult szakmai gyakorlat a döntő”. Ha ellentmondások vagy más helytelenségek akadnak benne, azokat persze meg kell szüntetni, s ebben a nyelvés-

szek is sokat segíthetnek. Minthogy „meggyökeresedett szokást nehéz megváltoztatni”, nem szegülnek csak azért is ellene, s józan mérlegeléssel teszik meg javaslatukat, odaiktatva a részadatot a maga rendszerbeli helyére.

Csak egy példát említek erre. Sajtónkban éveken át teljes volt a zűrzavar a *radioaktív*, *radioaktivitás* szó írásában. Mikor valaki tanácsot kért intézetünkől, melyik alakot kellene választani, gondosan megvizsgáltuk a kérdést; láttuk, hogy a szakirodalomban rendszerint így írják a szótövet (előtagot): *radio-*, rövid *a*-val, rövid *o*-val. Megbeszéltük a dolgot vegyészekkel is. Mindennek eredményeként meg kellett állapítanunk, hogy bár a (műsorszóró) *rádió* és a *radioaktív* stb. szó előtagja egyformán a latin *radio*, *radiare* igéről sarjadt, célszerűbb lesz „a kialakult szakmai gyakorlat”-nak megfelelően (és a napisajtó többféle írásmódjával ellentétben) így írni ezeket a szakmai szavakat: *radioaktív*, *radioaktivitás*, *radiológia* stb., hiszen ezek jelentésükben is elszakadtak már a *rádió* szótól s ennek egész családjától: *rádióadás*, *rádió-előadás*, *rádiócső*, *rádiókészülék*, *rádiógyár* stb. A hivatalos helyesírási szabályzatban nincs benne a *radioaktív* meg a többi rokon szakmai szó, de benne vannak ezzel a mi ajánlottuk írásmóddal a Bakos Ferenc-féle idegen szavak szótáraiban, és megvannak a Helyesírási tanácsadó szótárban, persze csillag nélkül. Ezek tehát még ma sem egészen hivatalos alakok, csak ajánlottak; a Helyesírási Bizottság nincs megkötve semmilyen irányban, s majd ha jobban kialakult a helyzet, szabadon hallatja (a szakmabeliekkel egyetértésben) döntő szavát.

Veszedelmére van-e helyesírásunk egységességének, ha az előadott módon (rendszerint több szakemberrel, lehetőleg az Akadémia Helyesírási Bizottságának egy-két tagjával tárgyalva) a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, annak nyelv művelő osztálya tesz javaslatot csip-csup helyesírási kérdésekben? (Válaszunk mindig csupán javaslat, nem rendelkezés!) Nem ismeri vagy rosszul ismeri a helyzetet, aki igennel felel erre a kérdésre. Válaszleveleinkkel éppen az egységesség felé térítgetjük a sokféle egyéni kezdeményt, mindig a hivatalos szabályzathoz igazodva.

Eddig szerencsére nem kaptunk intést a bizottságtól, sem a „levelesláda”, sem mi, válaszfogalmazók. Ebből arra következtetek, hogy „belekontárkodásunkkal” nem követtünk el nagyobb vétket helyesírásunk egysége és a Helyesírási Bizottság ellen. Ennélfogva nem szorul rá sem helyesírásunk egysége, sem a Helyesírási Bizottság, hogy megvédjék velünk szemben.

De hogy is lehetne veszélyben helyesírásunk egysége azáltal, hogy a közgazdaság némely területén, meghatározott szakmai körben az *l/M*-féle rövidítést használják? Mert ki is gondolna rá, hogy az a köznyelvi helyesírásba is belekerüljön?! Hogy zavarhatja meg hát köznyelvi helyesírásunk egységét olyasmi, ami kívül marad rajta?! Hogy lehet az ilyen szakmai apró helyesírási sajátosságokat külön-külön helyesírási rendszernek megtenni, olyanak, amilyen valamikor az akadémiai mellett az iskolai és a nyomdai helyesírás volt?! Egy pillanatra cikkírónknek csúfondáros nyelvét vállalva kérdezem: Mennyiben téríti el a cukrászipari, a szemétfuvarozási, a vályogvető szakma egységes köznyelvi helyesírását a maga esetleges egynémely szakmai jelölésmódja? Ha az a cukrász vagy vályogvető vagy muzeológus jól végezte iskolai tanulmányait, együtt haladt korunkkal és helyesírásunkkal, akkor nem lehet kétséges, hogy egyazon helyesírással veti papírra mindennapi leveleit, köznyelvi írásműveit.

Cikkírónk a helyesírással kapcsolatban lekicsinyelve szól a szakmákról: „A szakmai felfogás nem tudományos érveken alapul, s így nincs is hozzá semmi jogcím. A szakma maradjon csak a sarunál . . .” Elfelejtí H. Fekete Péter, hogy minden szakmának megvan a maga irodalma, azaz minden szakmának vannak írástudói, akik szakmai felfogásukat tudományos érvekre alapozhatják, s a hivatalos helyesírási szabályzatról is tudnak, és törődnek is vele. Ha mégis akad elvi tisztáznivalójuk, egyre gyakrabban megtalálják

az utat a nyelvészekhez is. S ez rendjén van így: ekképpen haladunk a még nagyobb egységesség felé.

Némi aggodalomból fakad, ami végül ide kívánczik: Ne akarjunk mindamellett mindjárt mindent mindenáron legfelső fokon szabályozni, szabványosítani, agyon-egyformásítani, kivált olyast ne, ami művészi eszköz is szokott lenni, amilyen épp a nyelv és helyesírása. Deákosan így felelek hát a „Videant consules!” fölszólításra: „Est modus in rebus, sunt certi denique fines”.

F. G.

Mit tanácsoljunk az ikes ragozás kérdésében? F. G. Az ikes igék ragozása címen (Nyr. 85 : 493—5) bővebben tájékoztatja dr. Farkas Évát arról, hogy milyen elveket kövessen az ikes igék ragozásában. Amennyiben az érdeklődőt a történeti változásról akarja tájékoztatni, a megrajzolt kép világos. Ellenben bizonyos nyelvtörténeti tényekből elvi vezérfonalat alkot, ez pedig már ellentmondásra készlet. Pontosabban, amikor megállapítja, hogy „a mai köz- és irodalmi nyelvben újra meglehetősen nagy a zűrzavar az ikes igék ragozásában”, felteszi a kérdést: „Ily körülmények között ma milyen elvet és gyakorlatot kövessünk?”, és ekképp válaszol: „A régi, úgynevezett állandó ikes igéket (amilyenek sok egyéb közt az -ódik, -odik ; -odik, -edik, -ödik ; -ózik, -ödik ; -odik, -kedik, -kodik ; -kozik, -kezik, -közik képzősek) ragozzuk ikesen, kivált a választékos stílusban.” Példának a *veszódik* és *törülközik* igét ragozza a kritikus módokban és számokban. A *veszódik* példával még csak kibékülnék, hiszen ez valóban régi, abból az időből származik, amikor „általában pontosan megkülönböztették az ikes és iktelen ragozást”. Miért igazodjunk azonban a *törülközik* példához, hiszen tudjuk, hogy első adata 1792-ből való (NyÚSz). Ez pedig éppen az a kritikus idő, amikor mindenki úgy ragozta az ikes igéket, ahogyan saját nyelvjárása diktálta.

Valószínűleg a példaként említett képzők igéből képzett valódi visszaható igékre vonatkoznak, hiszen a névszóból képzett igék tömegét még sem számíthatjuk. Hiszen ebben az esetben az ikes ragozásnak nem sok értelme volna.

Köztudomású, hogy a visszaható igék igen nagy százaléka a nyelvújítás korában (vagy közvetlenül előtte vagy utána) keletkezett. Ha számításba vesszük, hogy nem egyszerű szóalkotással van dolgunk, hanem nyelvjárási szavaknak az irodalmi nyelvbe emelésével, akkor sem állíthatjuk tudományos vizsgálódás nélkül, hogy „állandó” ikes igék. Ha ismerjük is a szó elterjesztőjének nyelvjárását, számításba kell vennünk, hogy igen gyakran országot-világot járt emberek tolla alól került ki egy-egy szó, s ki tudja, hogyan ragoztak egy-egy visszaható igét a számunkra ismeretlen nyelvjárásban. De ezt nem tekintve még azt sem tudjuk, hogy milyen törvényszerűség hatására alakult ki a ragozása, amikor az irodalmi nyelv vérkeringésébe bekerült.

Hogy mi régi és mi nem, külön kérdés.

Legyünk óvatosak. Az ikes igék körében (tekintetbe véve a nagyszámú képzett igét) valószínűleg csak a kisebbség való abból a korból, amikor valamelyest következetes volt még az ikes ragozás.

Elvileg igen nagy probléma, hogy a mai nyelvhasználat helyességét lehet-e régebbi nyelvallapotból megítélni. Ami valamikor helyes volt, mert általános volt, nem biztos, hogy ma is általános, tehát helyes. A mai nyelvhasználat egyik vagy másik kérdését magyarázhatjuk régebbi korok nyelvallapotából, de nem lehet elvi alap, még kevésbé gyakorlati. Hiszen keresztülvihetetlen követelmény, hogy a középiskolai tanár szelektáljon a ragozandó igék között. A köznyelven beszélők tömege pedig úgy sem tudja, hogy lehetősége van a régi és új szavak ragozása között választania. Különben sem tudja, hogy melyik ikes ige régi, és melyik új. Amikor az utcán azt olvassa, hogy „Ne

ugorjék mozgó villamosra”, a rádió meseműsorszámában azt hallja, hogy „úgy tett, mintha enne, s úgy tett, mintha *inna*” (1961. december 13.), a hirdetésekben ezt kiabálják feléje: „*Totózzék — nyerhet!*”, az apróhirdetésben ezt olvassa „19 éves fotóamatőr és 20 éves órák *elhelyezkedne*”, illetőleg „Feltétel: . . . technikai képesítéssel *rendelkezzen*” (Népszabadság, 1961. július 30.), és közben a napilap egyéb írásaiiban kínos szabályossággal ragozzák az ikes igéket: *essék, telítődjék, fejlődjék* (az idézett Népszabadság szám), már nem lehet kívánni semmit ebben a kérdésben. Különben is nézzük csak meg a nyelv-atlaszt, nem igazol már az bennünket, nyelvészeket!

Megkívánhatjuk ugyan az igényesebb írásban az ikes ragozásnak azt a szabályos változatát, amelyet a nyelvileg művelt társadalmi réteg ismer. (Ezt a követelményt tükrözi különben az idézett Népszabadság-szám is.) Kis fáradsággal minden érettségi-zett fiatalembert megtaníthatunk az ikes ragozásra. (Mert azt se higgyük, hogy az érettségi bizonyítvány egyenlő az ikes ragozás tudásával. Az egyetemi felvételi vizsgákon konkrét tapasztalatokat szereztem erről.) De akkor ne tegyünk semmiféle különbséget az igék között, se olyat, hogy régi vagy új, se olyat, hogy visszaható vagy nem visszaható. Tanítsuk meg az ikes ragozást, s vállaljuk Révai Miklós hálátlan szerepét.

Jobb lenne azonban, ha egyelőre nem tanácsolnánk semmit. Hiszen nem ismerjük az ikes ragozás mai használatát. Még az írásműveket sem, még kevésbé az élő beszédét. Először munkához kellene látni. S elsősorban a ragozást kellene vizsgálni, mert ez a probléma, nem pedig az ikes igéket, hiszen azokat úgys is ismerjük.

R. Hutás Magdolna

Hiányzik egy igénk? — kérdezi Pénzes István alább közölt levelének az élén. A kérdés technikai életünk rohamos fejlődésével merült fel: milyen igével nevezhetnénk meg célszerűen azt a munkát, amelyet az arató-cséplő gép végez. A levélíró megfontolásait azzal a szándékkal közöljük, hogy olvasóink is tegyék meg észrevételeiket, javaslataikat. A levél szövege a következő:

*

Horváth Sándor a Szabad Nép 1956. július 14-i számában „Hogyan használjuk ki legjobban a gépeket?” című tudósításában így ír: „A Petőfi Tsz-ben a mintegy 1100 *holdas gabonaterületből 940 holdat kombájn arat*” (H. S. kiemelése). A tudósítás egy másik részében viszont ezt olvashatjuk: „A búza *kombájnolása* július 15-ig mindhárom gép-állomás körzetében megkezdődik.” Mint tanulságot még ugyancsak idézni kell: „. . . 4 aratógép búzát *aratott* . . .” (!) Horváth Sándor szerint tehát az arató-cséplő gép „arat”, illetőleg „kombájnol”, s persze az aratógép is arat. A népszerű Élet és Tudomány 1960. évi 6. számának Ogye.sza című írásában olvashatjuk: „. . . tágas szántóterületek, amelyeken aratnak, mégpedig kombájnokkal.” Itt is két szóért idéztünk: *aratnak — kombájnokkal*. Gabonabetakarítás idején a Rádió adásaiban gyakran hallható az idézetekhez hasonló mondat. Olyan esetnek is lehattunk már fültanúi, amikor a rádiótudósító arató-cséplő gépekkel *csépelgette* a talpon álló gabonát. A molnárok — mint a búza megőrői — „*kombájn aratási* búzát” szoktak emlegetni. (Az idézett szöveget, az országban járva-elve, sok molnártól hallottam.) Parasztágunk körében is gyakran üti meg fülünket: „arat a kombájn”, „kombájn aratta”. Az ilyen mondatdarab sem ritkaság: „az arató-cséplő gép betakarít” (?), „a kombájn mindent elvégez”, „az arató-cséplő megment a legnehezebb munkáktól” (Bács-Kiskun megye déli része).

Ha így írjuk, vagy mondjuk: az arató-cséplő gép „arat”, kiált az ellentét, a hiba. Ha az arató-cséplőnél az „arat” csonka és nem teljes, akkor a kombájnál jó lenne?

Nem, még akkor sem, ha — akarva-akaratlanul — toll- és „nyelv”-forgatók terjesztik a hibát.

A „kombájnol” szót (igét) eddig kétszer olvastam, a fent idézett esetben és Rázsó Imre professzor egyik tanulmányában. Itt a keresett ige! *Kombájnol!* Igen, igen, de ez a kérdés nem lehet ilyen egyszerű. A kukorica-, a burgonya-, a répa-, s még jó egynéhány kombájn is *kombájnol*? Nem, mert munkájuk merőben különbözik az arató-cséplő géptől, és bátran mondhatjuk: „kukoricát tör (letöri, leszedi stb.)”; „burgonyát fölszed” stb. Ezek az igék leírják, kifejezik azt a munkát, amit a gép végez. Hát csak éppen az arató-cséplő gép volna árva és „kombájnolásra” kárhoztatva? Kár lenne sajnálkoznunk, mert több módon leírhatjuk a kombájn munkáját, pl. *arat és csépel, arat-csépel, aratva csépel*. S így talán kifejezőbben hangzik: A kombájn *aratott-csépelt (arat-csépelt; aratva csépelte)*. Az arató-cséplő gép *learatta-csépelte* a gabonát (*learat-csépelte...; aratva elcsépelte...*).

A leírtakkal csupán a kérdést vázoltuk. A megoldás, illetőleg a helytelen szóhasználat kiirtása nem lesz egyszerű, mert több éves burjánzó gyökereket kell eltérni.

Pénzes István

Prügelknabe — bűnbak-gyerek

I.

E két szóról a Nyr. hasábjain (Nyr. 84 : 505, 85 : 238) egész cikksorozatot olvashatunk. A vita a Nyelvőr-postának egyik válaszából indult ki: mi a német *prügelknabe* szó magyar megfelelője (i. m. 84 : 505). A tulajdonképpeni vita már teljesen eltért az eredeti kérdéstől, s főleg akörül forgott, létezett-e valóban ez az intézmény. Igaz-e, hogy a fejedelmi vagy főúri gyermek helyett — ha hibázott, vagy rossz fát tett a tűzre — a vele együtt nevelkedő közrendű gyermekeken verték el a port? Történelmi tény-e a *prügelknabe* intézménye, vagy pedig a szónak egy eredetibb jelentése köré a történészek szöttek histófiát, azaz népetimológiai mondát, mely aztán a szépirodalom révén (vö. például Mark Twain: Koldus és királyfi) terjedt el (Nyr. 85 : 238)? Azt a történelmiényt, hogy a *prügelknabe, prügeljunge ~ whipping boy* intézménye megvolt, F. G. cikke (Nyr. 85 : 379—81) — azt hiszem — mindenki számára meggyőzően bebizonyította. De ha a történelmi tényeket nem sikerült volna bizonyítani, a *prügelknabe — whipping boy* fogalmának meglétével s a magyar köztudatba való bekerültével akkor is számolnunk kellene. S számolnunk kellene azzal is, hogy — ha már a fogalom elterjedt, ismertté vált — magyar megfelelőjének megalkotására is történt kísérlet. Ez utóbbi kérdésről a vitában a második cikk (Nyr. 85 : 238) megjelenése után — érthető okokból — kevés szó esett, pedig a szó magyarítására több kísérlet is történt.

A vitát elindító Nyelvőr-postabeli válaszban a *prügelknabe* szó magyar megfelelőjeként a *bűnbak-gyerek*-et említi meg F. G. (Nyr. 84 : 505). Ugyanő idézi a fogalom magyar neveként a *bűnbak* szót is Ország László nagy Angol—magyar szótárából (Nyr. 85 : 380). Két másik magyarítási kísérletet ismertet K. M. (Nyr. 86 : 121). Ő Tolnai Magyarító szótára (1928.), Halász Előd Német—magyar szótára (1960.) és Ráth Végh István Anekdóták, furcsaságok című könyve (1958.) alapján a *bűnbak-gyerek, bűnbak, csihés* szót említi meg a *prügelknabe* magyar megfelelőjeként.

A *prügelknabe — whipping boy* magyarításával kapcsolatban azonban ezeken kívül még más kísérletekről is beszámolhatunk. A fogalom elterjesztésében bűnbaknak tartott Mark Twain (vö. Nyr. 85 : 238) ifjúsági regényének, a Koldus és királyfinak szinte minden magyar fordítója megkísérelte a fogalomnak magyar szóval való kifejezését,

magyarra fordítását, magyarítását. A tudomásom szerinti első magyar fordító Fái J. Béla a *vesszős, vesszősfiú* szóval próbálja a fogalmat kifejezni. Fordításának két — megjelenési időponthoz nehezen köthető — év megjelölése nélkül napvilágot látott kiadását is ismerem. Ezekben a valószínűleg 1876—85 között megjelent (vö. Kiszlingstein: Magyar könyvészet 1876—1885. Bp. 1890. 2 : 457) fordításokban a *vesszős* szó az egyik kiadás 97., 98. lapján, a másik kiadásnak pedig a 136. lapján található. A *vesszősfiú* kifejezést a két kiadás 232., illetőleg 317. lapján olvashatjuk. Ez a díszes, gazdagon illusztrált kiadás kétszer jelent meg a Révai kiadónál. Az 1897-i évszám nélküli második kiadásban (vö. Petrik: Magyar könyvészet 1886—1900. Bp. 1908. 1 : 892) a fogalomnak *vesszős* szóval történő fordítása a 134., a *vesszősfiú*-val történő visszaadása a 332. lapon található. Fái J. Béla fordítása megjelent 1911—1920 között is, év megjelölése nélkül, a Klasszikus Regénytár sorozatban. Ebben a kiadásban a kérdéses két szó a 90. illetőleg a 212. lapon található. Ugyancsak a *vesszős, vesszősfiú* kifejezést használja. Az ifjúság klasszikusai sorozatban megjelent kiadás fordítója Mátyás Iván (Vigília kiadás Antiqua Rt. Bp. é. n. 76, 182.) is.

A regény másik magyarra fordítója, Tölgyessy Tihamér a fogalmat az *üteg fiú* kifejezéssel fordította magyarra (i. m. 1903. 86. L. még ugyanennek a fordításnak egy másik, év megjelölése nélküli kiadásában az 59. lapon).

Ebben a fordításban éppúgy, mint Fái J. Bélában (a 97—8., 136., illetőleg a 134. lapon) és a későbbiekben a szó kétszer szerepel egymás után. Az első előfordulás az eredetiben kurziválva van. A fordító ezáltal az új fogalomra, és annak új, magyar megnevezésére hívja fel a figyelmet.

A következő fordító Gaál Béla. Ő a már az F. G. és K. M. által is említett *bűnbak* szót használja, s a szó első előfordulását idézőjelbe teszi (i. m. Bp., 1906. 59. A fordításnak egy újabb kiadásában: Bp. é. n. [1913.] a 60. lapon).

Mark Twain művének egy későbbi fordítója, helyesebben átdolgozója, Sándor Kálmán a fogalmat körülírással fejezi ki. A *whipping boy*-ról, illetőleg maradjunk az ismertebb szónál, a *prügelknabé*-ről mint a regénybeli „velsi herceg *bűnbakjával* szolgáló fiú”-ról beszél (Bp. Tolnai nyomdai műintézet é. n. [1935.] 150; Forrás Nyomdai műintézet é. n. [1944.] 150. Valószínűleg új lenyomat). Ő tehát nem meri a *whipping boy*-t a magyar *bűnbak* szóval azonosítani. Körülírást találhatunk egy Újvidéken 1954-ben a fordító megnevezése nélkül megjelent Koldus és királyfi kiadásban is. Ebben Humphrey Marlow a kis velszi herceg „prügelknabé”-ja vagy „whipping boy”-a így nevezi meg magát: „Én kapom a verést felséged helyett.” (i. m. 105).

Mark Twain Koldus és királyfi című regényének ez idő szerint legutolsó magyar fordítója, Jékely Zoltán a vitatott fogalmat a *pálcás fiú* szóval adja vissza mind 1955-ben, mind pedig 1957-ben megjelent fordításában (i. m. Ifjúsági könyvkiadó 1955. 88, 91, 210; i. m. 1957. 93).

A Sándor Kálmán átdolgozásában az 1935-, illetőleg az 1944-ben megjelent kiadást kivéve¹ mindegyik fordításban megtalálhatjuk az *üteg-fiú, bűnbak, vesszős, vesszősfiú, pálcás fiú* fogalmának és intézményének pontos meghatározását is, hiszen azt művében Mark Twain is kifejti. Pedig a magyar olvasó számára nem nagyon kellett a *prügelknabe* fogalmát magyarázni, mert — ha már *bűnbak*-keresésben vagyunk — ne csak Mark Twaint emlegessük, hanem Jókait is, aki a fogalomról és intézményről úgy írt, mint „nem szokatlan” dologról, s a *prügelknabe* szó bővebb magyarázatát egyáltalán nem tartotta szükségesnek. De talán szóljon maga Jókai, kinek Rákóczy fia című, 1892-ben megjelent regényében a főhős helyett vizsgáló inasról egy lapalji jegyzetben

¹ Ebben nem találtam az »ál« velszi herceg és »prügelknabe« beszélgetésének leírását. Ezt a jelenetet valószínűleg kihagyta az átdolgozó, éppúgy, mint ahogy több fordításból hiányzik a *bűnbak* gyerekek második, a koronázás utáni megjelenése.

a következőket olvashatjuk: „Az exament tevő studiosus nem Rákóczy (Giunchi) Gregorius vala; hanem annak az inasa, a Künzli Péter. Ezt tanította dr. Wammana Jacinto és három baccalaureus magister mindenféle hasznos tudományokra: ennek a kiművelésére szolgáltak a skutikák [= fonott korbácsok] és egyéb üdvös paedagogiai segédeszközök; ő volt a nem szokatlan „Prügelknabe”. Ezért volt fizetése hatvan tallér. Ráadásul a bevett tudományok. A dicséretesen letett examenért kapott egy extra aranyat.” (Én az 1897-ben megjelent Nemzeti díszkiadásból, 53 : 9-ről idézem; a kiemelés tőlem. W. I.) Hogy a *prügelknabe* fogalma ismert volt a magyar közönség számára, azt igazolja az is, hogy Simonyi 1899-ben megjelent Német—magyar szótárában már szótározva van. S hogy a fogalom nem Mark Twain regénye nyomán terjedt el nálunk, arra bizonyíték az is, hogy Simonyi a *prügelknabe* szót nem Koldus és királyfi első fordítójának Fáti J. Bélának *vesszős, vesszősfiú* szavával ülteti át magyarra, hanem a *bűnbak* szóval.

Wacha Imre

II.

A címül írt német szó magyarra fordítására már történtek kísérletek hivatalos nyelvészkörökben is a múlt század végén. A Magyar Nyelvőr szerkesztősége az akkor készülő német—magyar szótár számára egyes német szavak helyes magyar megfelelőit kérte olvasóitól a jelen folyóirat 25—33. kötetében. Többek között a *prügelknabe* is szerepel az 1898-ban megjelent 27. kötetben. A fenti cikkben említett 1897. évi Mark Twain regényfordításban előforduló *vesszős, vesszősfiú* akkor még nem volt eléggé ismert, mivel később is a német szót használták. Emellett tanúskodik a Magyar Hírlap 1897. XI. 30-i száma, melynek vezércikkében a következő mondat olvasható: „A nép a régít megunta és új *Prügelknabét* akar” (Id. Nyr. 27 : 85). Az említett kötetben több fordítási ötlet merült fel, s mivel ezek a folyóirat mutatójában nem szerepelnek, talán nem lesz hiábavaló, ha közülük néhányat megemlítek. Pl. „Kiss József *ostoros*-nak mondja egyik költeményében” (A szerk. uo.). Szintén a 27. kötet 180. lapján Pudrinsky Vazul a *maflapetkő, gügyü* tájszavakat, a *mucuri* cigány kifejezést, valamint a *bászli, pupák* szavakat tartja a *prügelknabé*-val azonos jelentésűnek. Ugyanezen a lapon Balogh Dezső a *bűnbak, veripajtás* kifejezéseket ajánlja. Reichnitz Ignác is a *bűnbak* mellett tör lándzsát (uo.), Katona Lajos pedig még ennél is jobbnak tartja a *csihés*-t (uo. 219).

Bizonyára e kötetből került Simonyi 1899-ben megjelent Német—magyar szótárába a *bűnbak* (amely a német *sündenbock* tükörszava és már 1863-ból van rá adatunk), s valószínűleg Tolnai 1928-ban megjelent Magyarító szótárába a *csihés*.

Szűts László

Körös és Körös. — Ha csak egyszer hallottam volna a Rádióban a folyó nevét *Körös*-nek ejteni, nem tenném szóvá, de már háromszor hallottam férfitől is, nőtől is, ezért a következőket jegyzem meg. A folyónak a neve mindig *Körös*, rövid *ö*-vel, a városnak a neve mindig *Körös*, az első magánhangzó hosszú *ő*. A folyó neve *Körös* ejtésének is meg a város neve *Körös* ejtésének is nyelvtörténeti oka van; a *Körös* folyó nevének előzménye *Kris* > *Kiris* > *Keres* > *Körös* (vö. Melich: A honfoglaláskori Magyarország 24), a város *Körös* neve a török eredetű *körös*-fának *körös* nevével van kapcsolatban, s az első szótagbeli hosszú *ő*-nek hangtörténeti oka van. A beszélő ezt nem tudja, nem is kell tudnia, de a kiejtésben az említett történeti okok miatt különbséget teszünk. Ez gyakorlati szempontból is ésszerű, s a nép sem keveri össze a *Körös* folyó nevét *Körös* város

nevével, melyet általában az ottaniak és a környékbeliak a *Nagy* előtag nélkül használnak. Arany János sem keverte össze a kettőt soha, s a Rádió bemondóinak is gondot kell viselniük a város és a folyó nevének kiejtésbeli megkülönböztetésére.

Nyíri Antal

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Hull vagy esik az eső? Dr. Juhász Sándor helytelennek véli az időjárás-jelentésben ezt a kifejezést: *eső hullott*. Őszerinte ez csakis így helyes: *eső esett*, mert ha az esőnek hullásáról lehetne beszélni, „akkor az esőt nem *eső*-nek neveznénk, hanem *hullás*-nak vagy esetleg *hullá*-nak” — írja.

Annai bizonyos, hogy a régi nyelvben is az *eső esik* kifejezés volt általános, ma is inkább így mondjuk. De a Czuczor—Fogarasi-féle szótár (2. kötet, 1864.) *hull*, *hull* szócikkében már megvan a *hull az eső*; a szótár első példamondatai ezek: *Hullanak a fák levelei. Hullanak az érett vagy féregrágtá gyümölcsök. Hull az eső*. Az *eső* cikkében már nincs meg a *hull* igei állítmány, jöllehet sok egyéb igét olvashatunk a példákban: az *eső esik*, *szakad*, *szemerkél* stb. Hasonlóképp látjuk a legújabb szótárban, A magyar nyelv értelmező szótárában, annak *eső* szócikkében sem találunk a *hull* igével példát, sőt a *hull* ige cikkében sem, ott csak ez van: *hull a falevél, a gyümölcs, a hó, a zúzmara; hull a könnye, a vére; hull a könnye, mint a záporosó*. Az akadémiai Nagyszótár cédulatárában akad vagy tíz adat az *eső hull*-ására; a legrégebbi 1771-ből: „...ha pedig a’ legeltetés közbe’ kezd az *esső hullani* (Ventzel: Juhtenyésztés 18); 1774-ben Kónyi János ezt írta: „A zápor-essőnek hullása alatt zúgó szélvész” (Mulató óra 22). A nép nyelvében is előfordul: *hullik az esső* (a Csallóközből: Nyr. 1: 279).

Mindez azt mutatja, hogy a *hull az eső* szókapcsolat ritka; ritka, de helytelennek mégsem mondhatjuk. A *hull a hó* kifejezés hatására könnyen hozzákapcsolódhat a *hull* ige az *eső*-höz is, kivált ha a *hull a könnye, mint a záporosó* szóláshasonlat motoszkal az eszünkben; hiszen ezt a hasonlatot így egészítjük ki magunkban; *hull a könnye, mint a záporosó hull*. Azonkívül az is segíthette a *hull az eső* kifejezés keletkezését, hogy némelyeknek a stílusérzékét, úgy látszik, bántotta egy kissé az *eső esik*-ben a szótó ismétlése; változatosabbnak érezték így: *eső hull*.

Hangsúlyozzuk: nem helytelenítjük az *eső hull* szókapcsolatot, csak hozzá kell tennünk, hogy párja, az *eső esik* jóval régibb és ma is gyakoribb. Nem szabad hát meg-rónunk az *eső hull* használatáért sem a Rádiót, sem a Meteorológiai Intézetet.

Egyébként az igaz, hogy az *eső* főnév az *esik* ige származéka, a *hulla* pedig a *hull* igéé, sőt a *hullám* főnév is belőle sarjadt. F. G.

Uborka — ugorka. Dr. Pertik Béla arra hívta fel a figyelmünket, hogy az éttermek nyelvhasználatában az *uborka* szón kívül ennek *ugorka* változata is járatos.

Valóban mi is tapasztaltuk már, hogy étlapon olykor *ugorka*-t lehet olvasni *uborka* helyett, nemcsak kis vendéglőkben, hanem nagyobb éttermekben is. Ma csak ilyen alakban közli a szót hivatalos, akadémiai szabályzatunk: *uborka*, de 1950 előtti kiadásaiiban még így látjuk: *uborka* vagy *ugorka*. Ha végigkövetjük a szó történetét, úgyszólván egészen máig egymás mellett élt a szónak két alakja (sok egyéb, népies változattal együtt); *ugorka* formában látjuk az 1400—1410 tájáról való Schlägli Szójegyzékben, az *uborka* szóalak legrégebbi előfordulásának éve pedig mai tudásunk szerint 1529 (Magyar Oklevél-szótár), s azóta nemegyszer ugyanabban az írásműben váltogatja egymást az *ugorka* meg

az *uborka*, de a régi századokban talán gyakoribb volt az *ugorka* (Magyar Nyelvtörténeti Szótár, Oklevél-szótár). Köznyelvinek ma már inkább csak az *uborka* alakot tekintjük, de nem lehet hibáztatni az *ugorká*-t sem, hiszen több vidéken ma is így mondják, például a Szamosháton, Erdélyben (Szamosháti Szótár, Magyar Tájszótár). A Magyar Nyelv-atlasz adatai még pontosabban megmutatják az *ugorká*-nak északkeleti és keleti elterjedtségét. A végeredményben bizánci-görög eredetű szót valamelyik déli szláv nyelvből vettük át; vö. például az ugyanezt jelentő szlovén *ugorka* szóval (Bárczi Géza: Magyar szófajti szótár; Knieszsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai).

F. G.

Vasi. Gregó Vilma véleményével ellentétben mi azt valljuk, hogy a 'Vas megyei' jelentésű *vasi* szót nem szabad megrónunk; megyénk nevének első, tulajdonnévi eleméből -i képzővel szabályszerűen alkothatunk melléknévet: *baranyai*, *somogyi*, *zalai* stb. (épp ezek családnévként is élnek); ugyanígy helyes a *vasi* melléknév is. A *Pest megyei*, *Csongrád megyei*, *Békés megyei*-féle kifejezések helyett persze aligha mondjuk: *pesti*, *csongrádi*, *békési*, mert félreértés származhatna belőle, hiszen van *Pest*, *Csongrád*, *Békés* jól ismert helyneveink is. Némelyiket meg szokatlansága miatt kerüljük (ilyen például ez: *fejéri*). A *vasi* melléknév talán nem terjedt el annyira, mint az említett *baranyai*, *somogyi*, *zalai*, de magában Vas megyében és szomszédságában számtalanszor hallhatjuk. (A teljes igazság kedvéért megjegyezzük, hogy van ugyan Somogy község is — pontosabban: volt 1946-ig —, mégpedig Baranya megyében, és van Zala község is, mégpedig Somogy megyében, de ezek olyan kevésbé ismeretesek, hogy nem zavarják a *somogyi*, *zalai* melléknévnek 'Somogy megyei', 'Zala megyei' országos jelentését.)

Helyes tehát a Vas Népből kivágott cikknek ez a kifejezése: „Jól sikerült a *vasi* írók szerzői estje Celldömölkön”; „*Vasi* pedagógusok országjárása”.

Ezért is célszerű, ha figyelmesen minél többet olvassuk jó íróinkat, költőinket, mert így szókincsünkbe sorozhatjuk a kevésbé ismert, ennél fogva nekünk szokatlan szavakat; ilyen módon gyarapíthatjuk szókészletünket, fejleszthetjük kifejezőképességünket.

F. G.

Kis és nagy tűrésű szerszámgépek. Hajdú György és Szabadits Ödön egymástól függetlenül írt levelükben arra a kérdésre kérnek feleletet, hogy hogy különböztetjük meg elnevezésükben is a precíziós szerszámgépeknek különböző csoportjait. Válaszunk a következő.

Szakszerű magyarázataikból kiderül, hogy a forgácsoló szerszámgépeknek tulajdonképpen három nagy csoportját különböztethetjük meg — nagyon pontos, közepesen pontos és kevésbé pontos gépek (e kifejezéseket nem elfogadásra javasolt műszóként, csupán a tájékozódás megkönnyítése végett használom!) —, s hogy e csoportokon belül a nemzetközi szabványok, megállapodások értelmében még további eltérő fokozatokkal kell számolnunk, jelenleg összesen tizenhattal. Ennek tudatában mi is határozottan azon a nézeten vagyunk, hogy mindenekelőtt ezt a három nagy csoportot kell alkalmas névvel megjelölnünk, s csak ha ezt a feladatot megoldottuk, akkor foghatunk az egy csoportba tartozó szerszámgépek különböző fokozatainak elnevezéséhez.

A három csoport elnevezésére mindjárt javaslatot is tesznek. Legnagyobb örömkünkre Önök is úgy látják, hogy a *pontosági szerszámgépek* kifejezés, amelyet ma már több helyütt használnak, helytelen, s ezért új megoldást keresnek. Javaslatuk: *bőtűrésű* (azaz kevésbé pontos), *alaptűrésű* és *szűktűrésű* (azaz nagyon pontos) szerszámgépek. Az ötletet igen jónak találjuk. Igaz, hogy a *tűrés* szóval alkotott megnevezésekre jellemző

fordított arányosság a nem szakembert könnyen megzavarhatja — a *szűktűrűsű* például nem a kevésbé pontos, hanem éppen a nagy pontosságú gépek jelzője lenne! —, az ajánlott kifejezések azonban végtére is *műszavak, szakszavak* lennének, nem köznyelvi, márpedig a szakemberek körében aligha okozhatnának félreértést. Emellett pedig ezeknek az elnevezéseknek határozott előnyük, hogy nem tartalmazzák a már amúgy is bizonyos értékítéletet kifejező *pontos* szót, s így ez utóbbi esetleg valóban felhasználható egyes fokozatok megjelölésére. A mi kiegészítésünk az elhangzott hasznos javaslatához csupán az, hogy a *bő-, alap- és szűktűrűsű* jelzők helyett talán érdemesebb volna a *nagy, közepes* (vagy *közép*) és a *kis tűrésű* szavakat használni a megkülönböztetésre. Azt hiszem, a *tűrés* szó jelzője sokkal inkább, sokkal természetesebben lehet *kis* vagy *nagy*, mint *szűk* vagy *bő*, nem beszélve arról, hogy az *alaptűrűsű* megjelölés esetleg zavart kelt; sokan azt gondolhatnák, hogy a három gépcsoport közül ez az első, mint ahogy a nyelvtanban is az *alapfok*-hoz társul a *közép- és a felsőfok*.

Ha a probléma megoldásában idáig eljutottunk, akkor már megpróbálkozhatunk azzal is, hogy a három nagy csoporton belül még külön is megjelöljük a különböző fokozatokat. Sajnos, ehhez a munkához egyelőre édeskeves segítséget nyújthatunk, mert nem tudjuk, hogy eddig milyen elnevezéseket használtak a szakemberek, vagyis hogy például milyen módon jelölték meg a *nagy tűrésű* (tehát kevésbé pontos) szerszámgépeknek ezt vagy azt a fokozatát. Hajdú elvtárs ugyan megemlíti, hogy a *kis tűrésű* (vagyis nagyon pontos) gépek csoportjába a *fokozott pontosságú, nagy pontosságú, különleges pontosságú és különlegesen pontos gépek* tartoznak, azt azonban ő sem mondja ki kerekén, hogy több fokozat nincs, Szabadits elvtárs pedig azt írja, hogy a tőle *szűktűrűsű*-nek nevezett szerszámgépeknek legalább hat fokozatuk van. Ilyen körülmények között megszívlelésre érdemes tanácsot nemigen tudnánk adni, legföljebb arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a *különleges pontosságú* és a *különlegesen pontos* jelzők nem alkalmasak két különböző fokozatnak a megjelölésére, hisz valamiféle jelentésbeli különbséget még a párhuzamosan használt műszóktól is elvárunk, ez a kettő viszont ilyen tekintetben tökéletesen azonos. Egyébként hadd jegyezzem meg, hogy ha valamennyi fokozatnak névvel való megjelölése előreláthatólag nagy nehézségekbe ütközik, vagy ha a technika fejlődése folytán egyre újabb fokozatok megjelenésével kell számolnunk, akkor nem érdemes — nekünk, nyelvészeknek sem! — húzódoznunk attól sem, hogy a három vagy akár több nagy csoporton belül római számokkal vagy egyéb jelekkel különböztessük meg az eltérő pontossági fokú gépeket.

G. L.

Kihangsúlyoz. Rákóczy Amália arról kéri véleményünket levelében, hogy helyes-e a címül írt ige. Ezeket írhatjuk:

A magyar nyelv értelmező szótára két jelentését közli a szónak; első, „ritká”-nak, de nem helytelennek minősített jelentése a következő: „Hangsúllyal, nagyobb beszédbeli nyomatékkal kiemel vmit, rendsz. vmely szót; (különös erővel, nyomatékkal, erősebben) hangsúlyoz. *Kihangsúlyozta a „haza” szót beszédében.*” De helytelennek mondja ezt az átvitt értelemben való használatát: „*Kihangsúlyoz valamit* : különösképp, nyomatékkal kiemeli, erőteljesen hangsúlyozza. *Kihangsúlyozta a korszerű gépek jelentőségét a teremben.*”

Végeredményben azt kell mondanunk, hogy inkább kerüljük a *kihangsúlyoz* igét; arra a bizonyos ritka használatra is valójában alig van szükségünk. Jobban meg kell becsülnünk igekötőinket, nem szabad elkoptatni őket. Gondoljunk a *bekönyvel, lefogad, leközl* (cikket) meg sok más igénkre; ezekben bizony teljesen fölösleges az igekötő.

F. G.

Afroázsia, afroázsiai. Dr. Zolnai Sándor helyteleníti a lapokban olvasható címűl írt szöveget, mert hisz — úgymond — Afrikának nem *Afroka* a neve.

Leveléből úgy látszik, mintha azt vélné, hogy az *Afroázsia*, *afroázsiai* szót nálunk találták volna ki. Mi már néhány éve olvastuk ennek a szónak idegen nyelvű alakjait külföldi lapokban, folyóiratokban, tehát nem minálunk keletkezett a hibáztatott szó. De vajon csakugyan hibás-e ez a szóalkotás? Az *Afrika* földrajzi név a *terra Africa* jelzős szerkezetből vált ki, jelentéstapadással önállósult és lett tulajdonfőnévvé. Az *Africus*, *Africa*, *Africum* melléknéven kívül élt az *Afer*, *Afra*, *Afrum* 'afrikai' melléknév is. Mind-egyikben megvan az *Afr-* tö. Ebhez került hozzá az összetételek előtagjában gyakran használatos ősi *-o-* végződés. Ez az *-o-* megvolt már a görögben is; az ógörög irodalomban ilyen összetételekkel találkozunk például a *pszükhé* 'lélek' nőnemű főnévből alakult előtaggal: *pszükhodiabatosz* 'a lelket átjáró', *pszükhokratész* 'a lelken uralkodó', *pszükhopomposz* 'lélekvezető' (Hermész jelzője, mert ő vezette a lelkeket az alvilágba) stb. Ezeknek mintájára szabályosan alkották az új *pszichológia*, *pszichofizika*, *pszichogenezis*, *pszichopátia*, *pszichoterápia* stb. műszót. Mostanában akadt fönn egyik levélírónk az ugyancsak szabályosan keletkezett *marológia* összetételen — ő *marialógia*-ra szeretete volna „javítani”, mert hát alapszava a *Maria* név. Még egyéb példát is említünk; a marxizmusnak 1904 után kifejlődött osztrák reformista irányzatát *ausztromarxizmus*-nak nevezik, helyesen; Palackýnak, Riegernek azt a politikai mozgalmát, mely a Habsburg-birodalmat szláv vezetésűvé akarta alakítani, *ausztroszlavizmus*-nak nevezték, ugyancsak helyesen (az előtagban az *Ausztria* nőnemű latin földrajzi név rejlik).

Ezek után bizvást megállapíthatjuk: nincs okunk fönnakadni az *Afroázsia*, *afroázsiai* szóösszetételen.

F. G.

Ranett. Rácz Lajos azt kérdezi, hogy honnan származott a címűl írt szó.

Válaszunk: a *ranett* szó egy almafajtának a neve; a francia *rainette* főnév átvétele. A francia szó első jelentése 'levelibéka, zöld béka'. A XVI. század körül ugyanezt a szót kezdték használni egy almafajta jelölésére, mert annak kissé pettyes héja hasonló a levelibéka bőréhez. A szó jelentésbővülésének ez az alapja később feledésbe merült, és a *rainette* szót népetimológiával a *reine* 'királynő' jelentésű szóval hozták kapcsolatba. Ennek oka az, hogy a szóban forgó almafajta nagyon finom ízű, zamatos, s ezért a *pomme de reinette*, vagyis 'királynőnek való alma' elnevezés is előfordul (Eckhardt: Francia — magyar szótár. Bp. 1960.). A szó írásában ezért gyakori a *reinette* alak, amely olyan, mintha a *reine* 'királynő' szó kicsinyített alakja volna. A gyümölcsfajtaival egyidőben, a franciából a szó is átkerült az angol, német, orosz nyelvbe, ahol ma is él *renett*, *renet* formában, az olaszban a *ranetta*, *renetta* alak egyaránt használatos.

Magyarországon ezt az almafajtát és a nevét is jól ismerték már a múlt század elején. A szó írása adataink alapján némi kettősséget mutat. Az Akadémiai Nagyszótár anyagában a *renett*, *renet* alak elég gyakori, de kissé ritkábban találkozunk a *ranett*, *ranette* változattal is. Pl. 1808: „Koszorú alma: *ranette*” (Kresznerics Ferenc: Magyar közmondások 107); 1887: „Canadai csikos renet” (Bereczki Máté: Gyümölcsészeti vázlatok 458). A XX. századi lexikonokban és a kétnyelvű szótárakban már a *ranett* alak a gyakoribb. Ez a kettősség a magyarokon kívül még az olasz nyelvben van meg; tehát lehetséges, hogy a szót olasz közvetítéssel vettük át a francia nyelvből. Ma már mind a beszélt, mind az írott nyelvben az a hangzós változat az általánosabb, s ezért a Magyar Helyesírás Szabályai 1950. évi kiadása és később az 1954. évi is a *ranett* formát írja elő.

A *ranett* ~ *renett* kettősség oka feltehetőleg az, hogy a régi francia szóban, amelyre az első adat a francia etimológiai szótárak szerint csak 1425-ből van (de a szó valószínűleg

létezett korábban is), az *ai* betűkapcsolat kiejtése régen az *n* hang miatt *â(i)* volt, s ezért a szó *ranett* ejtéssel került át néhány nyugati nyelvbe. A francia nyelvben viszont az *ai* betűk később az orrhangú mássalhangzó előtt az *ẽ* hangot jelölték, s ezért a *rainette* szó kiejtése a francia nyelvben *rënet(t)*, később (kb. a XVII—XVIII. század óta) *renet(t)* lett. Ez a változás azonban nem ment végbe azokban a nyelvekben, ahol a szó már *ranett* alakban jövevényszóként élt; itt ezt az almanevet továbbra is a régi formában használták, illetve a francia elnevezés újabb átvétele miatt keveredett a *renett* ejtésű alakokkal. Lehetőséges, hogy ez a kettősség tükröződik az olaszban és a magyarban is, nálunk azonban — amint már mondtuk — újabban a régiesebb és etimológiailag helyesebb *ranett* alak győzedelmeskedett.

A szóvégi *-t ~ -tt* írása irodalmi nyelvünkben sokáig ingadozott; a Magyar Helyesírás Szabályai 1950. évi kiadása a *-tt-s* írásmódot ajánlja, s ezt a megoldást követi a Helyesírási Tanácsadó Szótár is. Ennek magyarázata egyrészt a kiejtés, másrészt az a tény, hogy az *-ette* végződésű francia szavakat magyarosan máskor is *-tt*-vel írjuk át (vö. *etikett, rulett, makett* stb.). Sz. L.

Zongorán kísér. Miklós Gáspár ny. tanító kifogásolja az *Énekel X., zongorán kísér Y.* mondatban az alanyi ragozás szerinti *kísér* igealakot, és csakis így tartja jónak: *kíséri*. Való igaz, fél évszázada még igen ritka volt a *kísér* igenek ilyen értelmű tárgyatlan használata, és valószínű, hogy némi idegen (német) hatás is előmozdította effajta használatának elterjedését. Ma már igen gyakori a zenei életben az Ön hibáztatta igealak, annyira, hogy például A magyar nyelv értelmező szótára sem helyteleníti; először tárgyas zenei jelentését és jelentésárnyalatát magyarázza a *kísér*-nek, azután ilyen tárgyatlan példát említ: „Zongorán kísér Nagy János”. Véleményünk szerint a következőfajta mondatban még ma is szokottabb, helyesebb az igenek tárgyas ragozású alakját választanunk: „Hegedül Kis Péter, zongorán kíséri Nagy János; „Énekel Kis Anna, zongorán kíséri Nagy János.” De hangversenyek műsorában sokszor előfordul, hogy előbb felsorolják az előadandó zongorakíséretes műveket (például hegedű-, énekszámokat) az előadók nevével, s végül oda kell írni, hogy ki az, aki az előadókat, mindahányat zongorán kíséri. Ezt ilyen mondatban szokták közölni: „Zongorán kísér Nagy János”. Furesa volna körülmenyesen efféle írni helyette: „Zongorán kíséri őket (vagy az előadó művészeket) Nagy János”. Ilyenkor el szokás hagyni a tárgyat; ily módon terjedt el a *kísér* igenek tárgyatlan használata. Épp erre az utoljára említett esetre még azt sem mondhatjuk, hogy a német szokást utánozzák vele, mert német műsorban hasonló alkalommal ezt olvashatjuk: *Am Flügel* vagy *Am Klavier* : *N. N.* De az már ennek a német (és a francia *au piano*) kifejezés módnak a majmolása, ha ezt írják vagy mondják: „A zongoránál (sőt az újabb divat szerint a névelőt elhagyva: *Zongoránál*) Nagy János”.

F. G.

Hogyan utazzunk: hajón vagy hajóval, vonaton vagy vonattal? Ezt kérdezi tőlünk Czeglényi Kálmán.

Nyelvművelő irodalmunk már régóta a *hajón, vonaton* megy, *utazik* kifejezést tartja helyesnek vagy legalábbis a másiknál helyesebbnek. Tekintsünk végig effajta kifejezéseink történetét, hogy biztosabban ítélhessünk ebben a kérdésben!

A Magyar Nyelvtörténeti Szótár adatai a következőképp vallanak (a könnyebb érthetőség végett lehetőleg korszerűsítve közöljük őket):

Gályá: „... sok keresztyén menne *gályákon* Jeruzsálembe”; „... a nagy *gállyákon* el-bészállítá”; „Mintha kis *gályákkal* repült volna el (1: 1058). — *Hajó*: „... *hajón*

Szicíliaba érkezett” (1: 1255); „Vinné hajóban más földre onnan”; „Hajón menvén az tengeren”; „Hajón egész Gávyág járnak az nagy árvíz miatt”; „Kisietett a város népe *gyalog-hajókban* [=sajkákbán] ezt a ritkaságot látni” (1: 1256; lehet hogy ez az utolsó példa nem idevaló). — *Kocsi*: „Bőséges információt adván, magam *hintó-kocsiján* expedáltam” (2: 329). — *Ló*: „Egy kun, ki háta mögött egy szép leányt viszen vala a lón” (2: 612); „Ne nyargaljatok hát ti a cigányok *lován*, a *szerencsekereken*”; „Jól tud szántani a cigányok *lován*”; — „Csak gyorsan utánok *lovakon* száguldjunk” (2: 613); „Előléptetett két vitéz két szerezsen *lovon*” (2: 616). — *Szekér*: „Nem *szekeren* megyen, de *gyalog*” (3: 131); „A köznépek *kocsikon* és *deszkás szekereken*, néhol még *talyigán* is hordoztatnak” (3: 132); „Játékok nézésére *hintó szekérben* mennének”; „A köznépek *négylovú szekeren*, *kocsikon* hordoztatnak”; „A terhek oldalas *szekereken* hordoztatnak ide s tova” (3: 133). — *Taliga*: „Az holt disznót, az holt embert mind együtt hordták ki az *taligán* mezőre”; „Az ördög tüzes *taligán* pokolba hordoz téged”; „Elöl jön Pluto is tüzes lova hátán, elől Astragora kénköves *taligán*” (3: 400); „Miért kell a piacra vonni falatlan *taligáján* bűdös borát” (3: 401). — *Targonca*: „*Torboncákkal* hordoznák vala az emberek terheiket”; „Vitték a földet, szemetet és egyebet *targoncákban*” (3: 445).

Azt hiszem, az említett szócikkek-ből minden idevágó példát kiírtam, s láthatjuk, hogy a régi magyar nyelvben, a kódexek korától kezdve legnagyobbbrészt az *-n* határozóragot vonzzák a *megy*, *szállít*-féle igék, néhányszor a *-ban*, *-ben* ragot s elvétve a *-val*, *-vel*-t (ebből a *torboncákkal* példa Heltai Gáspártól való; őnála már előfordulnak németességek, ugyanis erdélyi szász szülőktől származik). Több esetben a *-val*, *-vel* ragos főnév mértékhatározó: „Négy *kocsival* fegyvert küldte utánok” (2: 329), vagy olyan eszközhatározó, amely (*hajóval*, *gályával*) azt jelenti: 'fegyveres erővel': „A venencések [= velencések] jövének 17 *gályával*”; „... Halil passa is, az vizi kapitán, az nap indula meg az Fekete tengeren az hadakozó *gályákkal*” (1: 1058); „Sereg *hajókkal* Ázsiában ment” (hadakozásról van szó; 1: 1256); vagy pedig társhatározó; például a következő esetek: „Délután érkezék *levéllel* s valami *gyermeklovakkal*” (2: 614); a következő esetekben a *valamivel* *él* meghonosított latinossággal (az *utor* ige utánzásával) van dolgunk: „A folyóvízben *gyalog-hajókkal* élnek” (1: 1256); „Az hajókázható folyóvízben *hajócskákkal*, *ladikokkal*, *gyalog-hajókkal* és *csónakokkal* élnek” (2: 505); „Ha sietni kell, száguldó *hátas lovakkal*, hogysem mint *postaszekérbeli*ekkel jobb élni” (3: 133).

Megemlíthejük, hogy már a régiségben megvolt ez a szólás: *egy* (v. *hasonló*) *hajóban* *eveznek*: a) 'azonos (v. hasonló) dologban (nem jóban) van részük', b) 'összetartanak'.

A mai nyelvszokást illetőleg A magyar nyelv értelmező szótárában (1—4. kötet) a következő példákra bukkanunk: *Aeroplán*: egy Tóth Árpádtól való idézetet találunk e címszó alatt: „Ez világnak dolga Változék latorra, ... Sebes *madárszárnyon* Vagy *aéroplánon* Itten hagyni jó volna.” — *Autó* (itt csak szabad példák vannak; ahol nem idézek szerzőt, az olyan példa mind a szerkesztőktől, munkatársaktól származik, gyakran sajtóbeli adatok nyomán): *autón* vagy *autóval* jár; *autón* szállít, *visz valakit*, *valamit*. — *Autóbusz*: *autóbuszon* vagy *autóbuszsal* *megy*, *utazik valahova*. — A *bicikli* címszó alatt ez az idézet van Szabó Lőrintől: „*Biciklin* járt és ahol épp utól | érte az este, szállást kért.” — *Csónak*: *csónakkal* vagy *csónakon* *kel át*. — A *dereglye* szócikkében ezt a Jókai-idézetet olvassuk: „... szedje össze, amije van, s szálljon ki a *dereglyén* a partra.” — A *gőzös* címszó alatt: *gőzősön* *utazott*. — *Hajó*: *hajón* vagy *hajóval* *utazik*. — *Helikopter*: „*Helikopterrel* szállították a postát a hegyi faluba.” — *Kerékpár*: „*Kerékpáron* jár a munkahelyére”; idézet Nagy Lajostól: „A postás *kerékpáron* járja az utcákat, benn a faluban, hordja szét az újságokat, leveleket.” — A *kocsi* címszó alatt csak ez a nem egészen ide illő szabad példa olvasható: „*Kocsival* *megy* az állomásra a csomagokért” (itt a *kocsi-val*-t társhatározónak is fölfoghatjuk; lehet, hogy *gyalog* ment az illető, más ült a *kocsi-ban*); a 'gyermekkocsi' jelentésű *kocsi* szóra példamondat: „*Kocsiban* tolja a gyereket”;

a 'tolókocsi' értelmű *kocsi*-ra példa: „A beteget a *kocsival* a mütőbe viszik” (itt bizony mindenképpen jobb volna így: *kocsin*). — *Komp*: *kompon* való átkelés; Móricz Zsigmond-tól való idézet: „Ott találták a kompot, azon át kellett hordani a szekereket meg a lovakat.” — *Konflis*: Hunyady Sándortól idézik: *Konflison* és *fiákeren* közlekedett a pesti ember.” — *Ladik*: itt nem találunk semmi idevaló példát, de idézhetjük az ismert dalt „Általmennék én a Tiszán *ladikon*, *ladikon*, de *ladikon*”. — *Lélekvesztő*: Ambrus Zoltántól való ez a mondat: „A tavon egy úr meg egy hölgy csónakáztak valami kis *lélekvesztőben*” — *Ló*: *lovon* jár. — *Lóvasút*: Krúdy Gyula: „*Lóvasúttal* mentek végig a behavazott szigeten” (itt is bizony jobb volna: *lóvasúton*; vö. németül: *mit der Bahn!*); a 'lővontatású iparvasút' jelentésre példa: „A cukorrépát *lóvasúton* szállítják be az állomásra”. (A *motorkerékpár*, *repülőgép*, *szekér*, *villamos*, *vonat* stb. címszó kötete még nem jelent meg.)

Ennyiből is láthatjuk, hogy az Értelmező Szótár hüen tükrözi a mai nyelvszokást: szaporodnak a *-val*, *-vel* határozóragos alakok; nem véletlen, hogy a meglehetősen új keletű *helikopter* címszó alatt csak ezt látjuk: *helikopterrel szállít*; természetesen helyes így is, sőt helyesebb: *helikopteren szállít* (ezt az alakot jó lett volna szintén fölvenni).

Ha az *-n* és a *-val*, *-vel* rag eszközhatározói funkciójának történetét áttekintjük, megérthetjük keveredésüket, de éppen a menést, járást, utazást, szállítást jelentő szókkal kapcsolatban századok folyamán az *-n* ragos határozó állandósult. Érdekes például összevetni, hogy Baróti Szabó Dávid 1803-ban még ezt írta: „Jól tud szántani a cigányok *lován*” (M. Nyelvtört. Szótár 2: 613), az Értelmező Szótárban már így olvassuk a *ló* szócikkében (4. köt. 836. lap, 1. jelentés): *Lóval szánt, vontat* (szabad példa).

Végeredményben azt kell mondanunk, hogy ma már általában nem kifogásolhatjuk ugyan a *-val*, *-vel* ragos alakot sem, de azért helyesebb, ha a kódexek korától máig nyúló, meglehetősen egyértelmű hagyománynak és remekíróink gyakorlatának megfelelően többre tartjuk az *-n* ragos alakot. Járjunk azért inkább autón, hajón, kerékpáron, *kocsin*, *repülőgépen*, *villamoson*, *vonaton* stb.-*n*, ne pedig *velük*.

F. G.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

LXXXVI. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1962

AZ 1962. ÉVI 86. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Antal László</i> : Az egyszeri megnyilatkozástól a fonéma-rendszerig 67. — A megnyilatkozások tagolása morféma-k szerint 189. — A morféma-alternánsoktól a morféma-osztályokig	420
<i>Aujeszký László</i> : Az időjárás-jelentések megfogalmazása	283
<i>B. L.</i> : Ismét a vessző használatáról	250
<i>B. L. É.</i> : Mondatelemzések	418
<i>Bakos József</i> : Az „egri név”	215
<i>Barta Gábor</i> : Az írógép billentyűzete és az Akadémia helyesírási szabályai	112
<i>Beck Salamon</i> : <i>Aki</i> — elvont dologra	119
<i>Benkő László</i> : A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának fokmérője 45. — Hogy nevezzük a nőket? 169. — Alultervezés	367
<i>Bíró József</i> : Szárnyvonal	227
<i>Böle Dezső</i> : Az írógép billentyűzete és helyesírásunk	366
<i>Dankó Imre</i> : Szárazkapu	458
<i>Debreczeni Árpád</i> : India nemzeti nyelvének kialakulásáról	115
<i>Deme László</i> : Sulán Béla szerk.: Nyelvtani tanulmányok	101
<i>Dombrowszky József</i> : A nyelvek összevetése a fordítás folyamatában	180
<i>Dömötör Sándor</i> : A <i>Berze</i> névről	452
<i>Elekfi László</i> : László Zsigmond: Ritmus és dallam 344. — Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat	469
<i>F. G.</i> : Musica hangszerbolt. — A <i>sanzon</i> szó kiejtése 123. — A határozott névelő elhagyása 124. — Földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztása 126. — Az ezres szám rövidítése. — Aggteleki-cseppkőbarlang vagy aggteleki cseppkőbarlang? 127. — Kiolvas—elolvas 251. — A melléknévi igenév jelzői használata 254. — A határozott névelő földrajzi nevek előtt 256. — Katasztrális hold—kataszteri hold. — Könyvesbolt—könyvbolt 268. — A <i>föltételez</i> felszólító módja 371. — Iparilag felfutott város. — Versest eszik a hasával 372. — Brunszvik 373. — Akadémiai helyesírás és szakmai szokás 484. — Prügelnabe — bűnbak gyerek 486. — <i>Hull</i> vagy <i>esik</i> az eső? — Uborka — ugorka 492. — Vasi 493. — Kihangsúlyoz 494. — Afroázsia, afroázsiai 495. — Zongorán kísér. — Hogyan utazzunk: <i>hajón</i> vagy <i>hajóval</i> , <i>vonaton</i> vagy <i>vonattal</i> ? 496	
<i>Fábián Pál</i> : Hogyan írjuk a csillag- és csillagzatneveket? 43. — A betűszók és a szóösszevonások egyik lehetősége 295. — Samaritanus ~ samaritanus ...	367
<i>Farkas Vilmos</i> : Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig	235
<i>H. Fekete Péter</i> : Akadémiai helyesírás és szakmai szokás	483
<i>Ferenczy Géza</i> : Egy terjedő kiejtési hiba: a „nyekergés” 17. — „Ezúttal” más-ként van	242
<i>Fodor István</i> : A nyelvek szépsége	151
<i>Fónagy Iván</i> : Beszéd és valószínűség	309

<i>Fürtös Gusztáv</i> : Rá se ránts !	457
<i>G. L.</i> : Gépkocsi-nyeremény takarékbetétkönyv — gépkocsi-nyereményes takarékbetétkönyv 123. — Kinyer, kinyerés 252. — Leáll — leállít 370. — <i>Kis és nagy tűrésű</i> szerszámgépek	493
<i>Grétsy László</i> : Beszámoló a Nyelvművelő Munkabizottság 1961. november 8-i üléséről 259. — Árutárda, BEMÉK, Önkuli és egyéb 381. — Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1962. április 2-i üléséről	499
<i>H. M. I.</i> : Mondatelemzés 125. — Verbunkos	253
<i>Herczeg Gyula</i> : Század eleji prózánknek egy impresszionista fordulataról	172
<i>P. Hidvégi Andrea</i> : A magyar nyelv etimológiai szótára	436
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Mit tanácsoljunk az ikes ragozás kérdésében?	487
<i>Imre Samu</i> : Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról	321
<i>K. M.</i> : Prügelknabe — bűnbak gyerek	121
<i>Kálmán Béla</i> : Grétsy László: A szóhasadás	335
<i>Kapás Ferenc</i> : Hogyan nevezzük a nőket?	161
<i>Károly Sándor</i> : Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjainknak gyakorlatában 97. — A <i>mint</i> kötőszó előtti vessző kérdéséhez	290
<i>Kázmér Miklós</i> : Még egyszer a <i>dz</i> , <i>dzs</i> hangról és betűről	24
<i>Kiss Lajos</i> : Mikulás, télapó, krampusz 92. — Notesz 329. — Pillér 330. — Pópa 453. — Kalugyer	455
<i>Knieszsa István</i> : Kocsány és kocsonya 209. — Pécs város neve	326
<i>Kosaras István</i> : Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvoktatási szakosztálya	500
<i>Kovács Ferenc</i> : Hernádi Gyula metaforáiról	58
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Az <i>anyanyelv</i> kérdéséhez 94. — A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960—61. 358. — Robogj föl Láznak ifjú serege (Egy Ady-vers elemzése)	405
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Félemler 95. — Elkapta a gépszi 334. — Kenyérkatona	458
<i>Kövári József</i> : Az írógép billentyűzete és helyesírásunk	363
<i>Krállné Reményi Mária</i> : Ljubomir Andrejesin: Nyelvőrsegen	477
<i>L. L.</i> : Lipitor	122
<i>Lakatos István</i> : A vállalati levelezés nyelvéről	479
<i>Lakó György</i> : A magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemeken	155
<i>Lorenc Artúr</i> : A feliratok helyesírásáról	243
<i>Lőrincze Lajos</i> : Nyelvművelésünknek egy esztendeje	129
<i>M. O. E.</i> : Kiküld, megküld, elküld	120
<i>Martinkó András</i> : Nagy József: Szép magyar szó	238
<i>Mautner József</i> : Az írógép billentyűzete és az Akadémia helyesírási szabályai ..	111
<i>Mikesy Sándor</i> : A <i>Latinka</i> vezetéknévről 221. — A <i>góré</i> szóról és a <i>Koréh</i> vezetéknévről 448. — Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig	474
<i>H. Molnár Ilona</i> : Lubomír Doležel: O stylu, moderní české prózy	239
<i>Molnár József</i> : <i>Gyeső</i> vagy <i>gyető</i> ?	120
<i>O. Nagy Gábor</i> : Pilátus macskája	90
<i>Nagy János</i> : Kardos Albert nyelvművelő, stilisztikai munkássága	257
<i>Nemes István</i> : Pótlás	66
<i>Nyíri Antal</i> : Körös és Kőrös	491
<i>Orosz Sándor</i> : Két romantikus-stiluselem Vörösmartynak Késő vágy című versében	305
<i>Ördög Ferenc</i> : Gyulaj nyelvjárásából	81
<i>Papp László</i> : A magázás történetéhez	403

<i>Penavin Olga</i> : Erdő, mező virágai Baranyában és Szlavóniában	439
<i>Pénzes István</i> : Hiányzik egy igénk?	488
<i>Petőfi S. János</i> : Munkaértekezlet a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről	375
<i>Prohászka János</i> : Csikszentdomokoson járatos szólások és közmondások 203. — A jövőbeni-félék sorsa a jövőben 298. — Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató	501
<i>Pusztai István</i> : A vállalati levelezés nyelvéről 1, 481. — A joggyakorlat egyik ágazatának nyelvéről	394
<i>R. É.</i> : A doktori cím szörendi helye	256
<i>R. L. G.</i> : Almás, zabos 122. — A vessző használata 125. — Vad—vadak	253
<i>Rácz Endre</i> : B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások	339
<i>Radó György</i> : Az írógép billentyűzete és helyesírásunk	360
<i>Reuter Camillo</i> : Tarkajézus 226. — Havasi élet — havasi szókincs	302
<i>Rusznayk Péter</i> : Leánynevű férfiak	249
<i>S. H. A.</i> : Feljött a nap; lement a nap; napfelkelte; naplemente 253. — A második többes számú alakja	371
<i>Scheiber Sándor</i> : Mikszáth egy stílusfordulatának keleti mintája	119
<i>Solymos Ede</i> : Kaparás	226
<i>Somogyi József</i> : A grapefruit magyar nevének eredete	249
<i>Sz. A.</i> : Mondatelemzés	124
<i>Sz. L.</i> : Ranett	495
<i>Szabó T. Attila</i> : A kacsázik és azonjelentésű társai 85. — Ökörítő 212. — Becstelen, bestelen 443. — Még valami a „Kacsázik és azonjelentésű társai”-hoz ...	447
<i>Szalkai Pál</i> : A feliratok helyesírásáról	247
<i>Székely Artúr</i> : Az első akadémiai helyesírási szabályzattól a Helyesírási tanácsadó szótárig	144
<i>Szende Aladár</i> : Helyesírási tanácsadó szótár	228
<i>Szépe György</i> : Kázmér Miklós: A magyar affrikátaelemzés 232. — Antal László: A magyar esetrendszer	460
<i>Szepes Gyula</i> : Hogyan írjuk a csillag- és csillagzatneveket?	41
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Havasi élet — havasi szókincs	52
<i>Szöke István</i> : Gejza Horák szerk.: Jazyková poradňa (Nyelvi tanácsadó)	107
<i>Szűcs József</i> : A vessző alkalmazása mint előtt	33
<i>Szűts László</i> : Prügelknabe — bűnbak gyerek	491
<i>T. J.</i> : Mondatelemzések	185, 417
<i>Tarjányi Géza</i> : A feliratok helyesírásáról	247
<i>Terestyéni Ferenc</i> : Az „elemi francia” kidolgozásáról és struktúrájáról	350
<i>Tompa József</i> : Hogy nevezzük a nőket? 163. — A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév	265
<i>U. I.</i> : Hogy megy sorod vagy sorsod? 124. — Felmegy Pestre — lemegy Pestre ...	253
<i>Vértes O. Augusztá</i> : Bonyolító, bonyolít, bonyolítás	401
<i>Vita Zsigmond</i> : Havasi élet — havasi szókincs	303
<i>W. I.</i> : Pilátus macskája	457
<i>Wacha Imre</i> : Prügelknabe — bűnbak gyerek	489
<i>Zsoldos Jenő</i> : Bevégezett tény. — Dolgozat 222. — Forradalmi. — Forradalmár 223. — Főhadiszállás 224. — Hadügyminiszter. — Vendéglő 225. — Blúz 332. — Krida	451
A Nyelvőr postája	111, 242, 360, 479
<i>Mautner József</i> — <i>Barta Gábor</i> : Az írógép billentyűzete és az Akadémia helyesírási	

- szabályai 111. — *Debreczeni Árpád* : India nemzeti nyelvének kialakulásáról 115. — *Beck Salamon* : *Aki* — elvont dologra. — *Scheiber Sándor* : Mikszáth egy stílusfordulatának keleti mintája 119. — *M. O. E.* : Kiküld, megküld, elküld. — *Molnár József* : *Gyeső* vagy *gyető*? 120. — *K. M.* : Prügelknabe — bűnbak gyerek 121. — *Ferenczy Géza* : „Ezúttal” másként van 242. — *Lorenc Artúr—Szalkai Pál—Tarjányi Géza* : Olvasók a feliratok helyesírásáról 243. — *Somogyi József* : A grapefruit magyar nevének eredete. — *Rusznayák Péter* : Leánynevű férfiak 249. — *B. L.* : Ismét a vessző használatáról 250. — *Radó György—Kövári József—Böle Dezső* : Az írógép billentyűzete és helyesírásunk 360. — *Benkő László* : 'Alultervezés. — *Fábián Pál* : Szamaritánus ~ samaritánus 367. — *Lakatos István—Pusztai István* : A vállalati levelezés nyelvről 479. — *H. Fekete Péter—F. G.* : Akadémiai helyesírás és szakmai szokás 483. — *R. Hutás Magdolna* : Mit tanácsoljunk az ikes ragozás kérdésében? 487. — *Pénzes István* : Hiányzik egy igénk? 488. — *Wacha Imre—Szűts László* : Prügelknabe — bűnbak gyerek 489. — *Nyíri Antal* : *Körös és Körös* 491
- A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából** 111, 251, 375, 492
- L. L.* : Lipitor. — *R. L. G.* : Almás, zabos 122. — *F. G.* : Musica hangszerbolt. — A sanzon szó kiejtése. — *G. L.* : Gépkocsi-nyeremény takarékbetét-könyv — gépkocsi-nyereményes takarékbetét-könyv 123. — *U. I.* : Hogy megy sorod vagy sorsod? — *F. G.* : A határozott névelő elhagyása. — *Sz. A.* : Mondatelemzés 124. — *H. M. I.* : Mondatelemzés. — *R. L. G.* : A vessző használata 125. — *F. G.* : Földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztása 126. — *F. G.* : Az ezres szám rövidítése. — Aggteleki-cseppkőbarlang vagy aggteleki cseppkőbarlang? 127. — *F. G.* : Kiolvas — elolvas 251. — *G. L.* : Kinyer, kinyerés 252. — *H. M. I.* : Verbunkos. — *R. L. G.* : Vad—vadak. — *S. H. A.* : Feljött a nap; lement a nap; napfelkelte; naplemente. — *U. I.* : Felmegy Pestre — lemegy Pestre 253. — *F. G.* : A melléknévi igenév jelzői használata 254. — *F. G.* : A határozott névelő földrajzi nevek előtt. — *R. É.* : A doktori cím szórendi helye 256. — *F. G.* : Katasztrális hold — kataszteri hold. — Könyvesbolt — könyvbolt 368. — *G. L.* : Leáll, leállít 370. — *S. H. A.* : A második többes számú alakja. — *F. G.* : A föltételez felszólító módja 371. — *F. G.* : Iparilag felfutott város. — Versect eszik a hasával 372. — *F. G.* : Brunszvik 373. — *F. G.* : *Hull* vagy *esik* az eső? — Uborka—ugorka 492. — Vasi. — *G. L.* : *Kis* és *nagy* tűrésű szerszámgépek 493. — *F. G.* : Kihangsúlyoz 494. — *F. G.* : Afroázsia, afroázsiai. — *Sz. L.* : Ranett 495. — *F. G.* : Zongorán kísér. — Hogyan utazzunk: hajón vagy hajóval, vonaton vagy vonattal? 496
- A Nyelvőr hírei** 257, 375, 499
- Nagy János*: Kardos Albert nyelvművelő, stilisztikai munkássága 257. — *Grétsy László* : Beszámoló a Nyelvművelő Munkabizottság 1961. november 8-i üléséről 259. — A nyelvművelés helyzete vidéken 262. — *Petőfi S. János* : Munkaértékelés a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről 375. — A magyar nyelv művelésének kérdései Jugoszláviában 378. — *Grétsy László* : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1962. április 2-i üléséről 499. — *Kosaras István* : Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvoktatási szakosztálya 500

SZÓMUTATÓ

Nincsenek — vagy csak részben vannak — fölvéve a következő cikkek szavai:
Pusztai István : A vállalati levelezés nyelvéről (1—16). — *Benkő László* : A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának egyik fokmérője (45—52). — *Szilágyi Ferenc* : Havasi élet — havasi szókincs (52—8). — *Kovács Ferenc* : Hernádi Gyula metaforáiról (58—66). — *Prohászka János* : Csíkszentdomokoson járatos szólások és közmondások (203—8). — *Grétsy László* : Árutárda, *BEMÉK*, Önkuli és egyebek (381—93). — *Kovalovszky Miklós* : Robogj föl Láznak ifjú serege (405—17). — *Penavín Olga* : Erdő, mező virágai Baranyában és Szlavóniában (439—42).

A, Á

Ábécé (áruház) 383, 387
 ád 319
 Ádám 476
 Áfra 474
 Afroázsia, afroázsiai 495
 Aggteleki-cseppkőbarlang, aggteleki cseppkőbarlang 127
 agilis 44
 Ágost 476
 agronómus 325
 ágyú 317, 318
 ah 104
 ahelyett hogy 280
 áhítatos 337
 ahogy 147
 ahol 146, 147
 ajour könyvelés, ajouritás 480
 ájtatos 337
 akárki, akárhogy 147
 aki, ami, amely 119, 145, 146, 147, 268
 akkor múlik el a robot, amikor a gyerekesinálás 82
 akna, akona 337
 Alajos 474
 alap 5

alatt 104
 alexandrin 471
 állatgondozó 325
 állító helyében 336
 alma, almás 122, 324
 Almas 343
 álmatag 311
 álmos, mint a macska, mint a Pilátus macskája 91, 92, 457
 álmos-pila 91
 alperes 395
 által 7
 alul- 367
 ám 276
 ama 319
 ámbár 271, 279
 ámbitus 44
 amidazophen 297
 amidón 319, 320
 amikor 268, 320
 amint 146, 147
 amolyan 145
 anticiklon 286
 annyi 236
 annyi a dolgom, mint az Istennek, amikor a világot teremtette 83
 anyag 338
 anyanyelv 94
 aranka 324

arany 103
 arat-csépel, aratva csépel 489
 árucsarnok 384, 389, 391
 áruda 386
 árutárda 381, 387
 ásítozik, mint a Pilátus macskája 90
 asszonyom 315
 aszó 449
 asztal 103
 asztalláb 105
 áthidaló (hitel) 5
 átkozódás 148
 átküld 120
 átmenő (számla) 5, 481, 482
 áttesz 120
 átutalás 5
 atya 319
 ausztromarxizmus, -szlaviszmus 495
 az 169
 azaz, azaz hogy 271, 274
 azért, azért mégis 275, 276
 ázik, ázt, áztó 213
 azonban 274, 276
 azonnali beszéd 5
 azt hiszem, ez jó lesz 106
 azután, aztán 272, 274

B

báb, bábu 337
 baba 337
 baka 459
 bakfitty, bakfütty 304
 Bálint 476
 bálna 331
 bankár 331
 Banus 340
 bár 304
 barack 30
 Baradla 128
 barbár 151
 barika 337
 barka 337
 bárminő, bármilyen 319, 320
 Barsumus 343
 bászli 491
 batka 198
 bávatag 311
 bázisidőszak 5
 be- 81
 beavatkozó (számvitel) 5, 480, 481
 Bécs 30
 becstelen, bestelen 443
 békasó, bíkasó 88
 békát, bikasót dob, csinál, békázik 88, 447
 békebeli 390
 békeharc 105
 Bekes, Bekus, Beke, Bekő Bekes 342
 belügyminiszter 225
 belül 104
 BEMÉK 381, 387
 Bench, Benes, Benus, Benüs 341, 342
 Benedek 341
 Benjamin 341
 benzin 30
 Bereck 475
 berészletez 5
 Berze, berze 452, 453
 berzen, berzenye, berzene, börzöne 453
 bestye 446

beszed, beszédés 11, 395

beszüntet 5
 betart 11
 beteg 235
 bevégzett tény 222
 Bigachiensis, Bychachi 344
 biggyeszt 148
 Bikabömbölő 226
 bikkfanyelv 151
 bitang vége 302
 blúz 332
 bodza 25, 26, 31
 bogáncskóró 450
 bohó 319
 Bokros 450
 boksa 302
 bolt 368, 369
 bonyolít, bonyolító, bonyolítás 401
 borkereskedő 369
 Börze, borza 453
 bozont 337
 bozót 337
 Böske 91
 braszkát dob, braszkázik 88, 447, 448
 brickál 88, 89, 447
 bricsesz 330
 brigád 325
 briganti 330
 brindza 30
 Brunszvik 373
 budoga 226
 buggyan 148
 bugyor 337
 bugyuta 297
 buké 304
 burgonya 324
 búsul, mint akinek nem jutott kenderföld 83
 buta 304
 bútor 337
 bükkfanyelv 151
 bűnbak, bűnbak-gyerek 121, 489, 490, 491
 büszke 324
 бүтүл 304
 бүтүлő 302

C

cafra 337
 Callisto 43
 cándra 302, 304
 Canis maior 43
 capin, capinvas 302, 304
 cefre 337
 cékla 30
 Cepheus 43
 ciklon 286
 cipel 337
 citrancs 249

CS

csak, csak hát, csakhogy 271, 272, 274, 279
 család 337
 csekély 337
 csélcsep 319
 cseléd 337
 cseppen 199
 csesztet, csisztet 86, 88, 89
 cséza 30
 csihés 121, 489, 491
 csikó 459
 csín, csíny 337
 csiripel 337
 csirittyás 297
 csíszent 87, 88, 89
 csokány 212
 csokréta 336
 csorog 199
 csörtet 414
 csúcs 389, 391
 csuhászok 311
 csukázik 88, 89, 447
 csurgató 449
 csutkó, csutak 303
 csügg, csüng 337

D

dalia 336
 Damján 341
 Dancs 341
 Dániel 341
 darázsderék 104

de (de ha, de hát, de
 hogy, de mégis, de még-
 se) 265, 267, 273, 275,
 278, 279, 280, 282

deák, diák 337

deli 336

dicső 412

disznó 324

diszponibilitás 5

dobban 337

doboz 337

doktor 256

dolgozat 222

Domonkos 341

Donch 341

dong 337

donga 336

dotáció 5

döbben 337

dőf 26

döng 337

dőre 319

dránica 303

duga 336

dulakodik 337

dzsessz 28

dzsida 26, 27, 30

dzsungel 27, 28

E, É

ebédlő, ebédelő 338

éberen, ébren 338

ébred vmire 418

ecet 30

ecset 30

edz, edző 25, 26

egér 324

égetik a Pilátus nacsckáját
 92

egres 324

egri név 215

egy 148

egyedül 148

egyetem 148

egy hajóban eveznek 497

egyszóval 276

egy ültő helyében 336

ej 104

el- 81

eladhatatlan 5

élcél 319, 320

Elek 476

éles 314

életmű 413

elfekvő 5

elintézésében 7

éljen 104

eljön (az este, a reggel a
 nyár) 253

elkapta a gépszíj 334

elküld 120

ellenben 276

ellenforradalmár, ellen-

forradalmi 223, 224

ellenkezőleg 277

ellenőr 5

elment 324

elnök 325

elolvas 251

előrejelzés 289

először 277

elvtárs, elvtársnő 169,
 171

ember 235

Endes, Endüs 234

énvelem 147

enyv 323

épít 317, 318

Erech 343

éretted 319

Ernő 475

erőkifejtés 5

és (és ahol, és aztán, és
 ha, és mégis, és pedig,
 és viszont) 265, 267,
 272, 273, 274, 275, 278

esetben 104

esik (eső) 285, 288, 492

eszik 213

eszközöl 6

ét, étő, 213, 214

Éva 476

ezáltal 7

ezen 319

ez is olyan ám, mint aki
 nincs otthon 83

ez se szólt volna ám, mint
 a Kucori Jóska, amikor
 kiesett a kerék 83

ez szükségszerűen ide

vezet 105

ezzel ellentétben 277

ezúttal, ez úttal 242

F

fa 198

fabatka 198

faggyú 148

falpillér 330

falóra, falióra 369

famulus 42

fantom 411

farkas, Farkasd 343

farkasné 168

Farkasordító 226

fazonromlás 5

február 42

fedezet 482

fej, fő 336, 338

fejfájás 105

fejre nő, mint a káposzta
 83

fekszik 288

fel, föl 81, 337, 421, 422

félemler 95

feleúton 229

felfigyel 175

felfutott 372

felhő 287

feljön a nap 253

felküld 120

felmegy Pestre 253

felperes 395

felterjeszt 120

felütötte (elkapta, felkap-
 ta, felkötötte, elnyerte,
 kivívta) az egri nevet
 216, 217, 218, 220, 221

felleg 287

felró 253

fenn, fönn 337

fenyőcsutkó 303

Ferenc 476

férfiú 319

fésű 318

Fiastyúk 42

finanszíroz, finanszírozás
 5, 480, 481, 482

fizetőkészség 5
fogatos 325
fogódzik 31
fogva 104
fokozat 480
folyó 25
forgatag 337
forradalmár, forradalmi
223, 224

foszt 325
fő, fej 336, 338
főhadiszállás, főszállás,
főrhely, főkvártély, fő-
tanya 224

főhadvezér szállása 224

Föld, föld 42

földalatti 301

föltételez 371

förgeteg 337

Frigyes 475

fut 373

futás 235

Füzegy 343

G

Gál 476

Gáspár 476

gatter 303

Gellért 476

gépkocsi-nyeremény taka-
rékbetétkönyv 123

gerlice szív 104

glettelés 297

golya 25

gondtalan, gondatlan
338

goré, göró 448, 449, 450,
451

Göncöl 42

görnyedezik 337

grapefruit 249

gripa 304

gügyű 491

Gvadányi 222

GY

gyalogos 459

gyámoltalan 338

Gyárfás 474

gyártmány 482

gyermek, gyerek 103, 320

gyeső, gyető 120

gyónik, gyónt, gyóntó,
gyóntás 213

György 476

Gyula 475

gyűr 411

H

ha 267, 268, 269, 281

habar 338

habozik, habzik 338

hacsak 268, 269, 270

hadar 338

hadgyakorlat 148

hadjárat 148

hadügyminiszter, hadmi-
niszter 225

Hajnalesillag 42

hajó (hajón, hajóval) 496

hajrá 104

hajt, mint a Dőri 83

hála a papnak, megellett
a mester 83

hall 319

halld 319

hamu 338

handzsár 26

hanem (hanem mert) 265,
272, 277

hang, hangzó 23

hangszalag, hangszál(ak),
hangszálpár 17

hangszerfa 303

hánt 325

hát akkor 272

határ (a teljesítmények
felső határa) 5

hát aztán! 273

ha ugyan 270, 280

hattyú 449

ház 199, 430

háztáji 325

helyzet 229

hempereg 337

hengereg 338

hentereg 337

hess el 104

heverő 5

hibás tervezés 367

Hidegkuti 167

hídpillér 331

hinta-palinta 89

hírneves, híres 319, 320

hirtelen időváltozás 287

híves 337

hó 338

hogy (hogy még, hogy no,
hogy esuda) 267, 268,
269, 271, 274

hogy megy sorod (sor-
sod)? 124

hogyot mond 103

hogy sokáig 269

Hold, hold 42

hollóorr 302

holnap 103

holott pedig 272

holttest 411

Horogus 340, 343

hosztoló, hosztolás 227

Hotolmos 340, 343

hömpölyög 338

hucsi 459

hull (eső) 285, 288, 492

hulla 411

humusz 42

huszár 459

húzódik 410

hüllő 337

hülye 337

hús 337

hűtelen 319

hűvös 337

I, Í

idétlen, időtlen 338

időjárás front 286

időjóslás 289

időváltozás 287

ifjú 409

igaztalanul, igazságtala-
nul 319, 320

ige, íge 368

igent mond 104

Ila 221

illetőleg 104
 ily, ilyen 145
 immobil 5
 Imre 476
 indulatszó 104
 inkasszó, inkasszál 11,
 395
 inkurrens 5
 intenzitás 5
 interjectio 104
 ír 324
 iránt 12
 irodalmi nyelv 100
 írott nyelv 100
 iskolánövendék 319
 istennyila 105
 iszik 213
 itó, itu 213
 Iwanch 341
 ízben 104
 íztelen, ízetlen 338

J

jaj 103, 104
 jaj nekem 104
 jajt hall 103, 104
 Jakch 341
 János 474
 január 42
 jász 330
 játszódik 410
 jelleg 229
 jézuskajátása, Jézuski-
 áltó 226
 jó 25, 336, 421
 jó nevet nyer 217
 jóság 235
 jóslás 289
 jótáll 105
 József 476
 jövődől 319
 jövőbeni 298, 300
 július 42
 Jurkó 476
 juss 42, 44

K

kacor 303, 304
 kacsá, kacsázik, kacsázás,
 kacsázó, kacsáztat 85,
 88, 447

kacsula 304
 kadáver 411
 Kaffka, kaffkások 167
 kalugyer 455
 kamara, kamra 337
 kanász 325
 kancsi-pila 91
 kap 26
 kaparás, kaparáspénz 227
 Kapus 343
 karszt 297
 kartárs 169
 kásza 303
 katasztrális, kataszteri
 368
 katipila, katapila 91
 katona 459
 katuska 91
 kavár 337
 kebel 336
 kéj 338
 keksz 330
 kelt 337
 kemény, keménység 103
 kény 338
 kenyeret vet 88, 89, 447
 kenyérkatona 458
 képest 104
 kerék, kerek 338
 kérek egy kis helyet 420
 kereskedelmi dolgozó 384
 -kereskedés 369
 keresztény, keresztényen
 337, 368
 kérődzik 26
 kert 368
 kerül 6
 kés 314
 keserű 413
 később 287
 készülődik 410
 kétségkívül 105
 kever 337
 ki, ki- 82, 200, 201, 202
 kiad 120
 kibújik (a nap, a hold a
 felhők közül) 253
 kicsire méretezett terve-
 zés 367
 kifogásol 372

kihangsúlyoz 494
 kihegeszt 5
 kiigazítás 5
 kiküld 120
 kilencven 30
 kinyer, kinyerés 252
 kiolvas 251
 kisasszony 105
 kis és nagy túrésú szer-
 számgepek 493
 kitárgyal 5
 kittel, kitli 332
 kivéve 104
 kliring 5
 kocog 30
 koccan 30
 kocmány 209
 kocsis 325
 kocsonya 209
 koksiz 330
 kolbászkatona 459
 kombájn, kombájnnal 325,
 489
 konstruktőr 5
 konszignáció 5
 korcsma 148
 Kóré, Koréh 448, 449
 korhad 255
 kornyadozik 337
 kóró 449
 Kórógy, Kóród, Kórós,
 Kórésér 450
 kórózik 450
 korrekció 5
 kosz 324
 kő 324
 ködrongy-fantom 411
 költ 337
 költségviselés, költség-
 viselő 480, 481, 482
 könny 336
 könyv 336
 könyvesbolt, könyvbolt
 368
 körmére ég 253
 körömszakadtáig 253
 Körös, Kőrös 491
 közméte 324
 közbevetés 104
 közért 389

közgyűlés 325
köznyelv 100
közös 325
köztudomású, köztudott
41, 396
krampusz 92
krida 451, 452
krumpli 324
kutya 235, 429
különben 269
különírás 242
külügyminiszter 225

L

lábos 253
lakoma 319
lándzsa 25, 26, 27, 30, 31
lanszíroz 481
latin 221
Latinka, Latinca, Lati-
novics 221, 222
láz 409
le- 82
lead 120
leáll, leállít 6, 370
leány, lány 320
legalábbis 242
lebonyolít 402, 403
legjobb 5
legkívánatosabb 5
légy 430
lej 330
leketlen, lélektelen 338
lemegy a nap 253
lemegy Pestre 253
lengő 255
lenni 427, 429
leomló 255
leszáll (a köd, az este) 253
levegőfajták 286
levélszekrény 369
levő 7
likviditási (hitel) 5
limit, limitál 5
Linus 475
lipitor 122
Lipót 476
ló 324
lobban 30

locsog, loccsan 30, 199
lopószik 27
lovás 459
Luca 476
lúdzsír 26
lunker 5
lúdöge 226

M

madzag, 25, 26, 30, 31
maflapetkő 491
maga 404
magasztos 319
magától értetődően 105
magfa 303
magyartanár, magyar ta-
nár 231
maharadzsza 27, 30
majd 287
majd megtudja, hány
nyolc kalács 83
mákgubó, -haj, -héj, -kü-
tyü 324
makog 337
Mária 250
mariológia 455
Márk 476
Mars 42, 43, 44
Márta 221
masírozás 319
második 371
másodszor 277
maszat 337
mechanika 28
meg- 82
megáll, megállít 370
megbánom(ot játszik) 103
megbűtül 304
megét 214
megfagyó eső 289
meggy 148
meg hogy 271
mégis 275, 276, 278
megküld 120
meg leszünk áldva nép-
pel, mint a Vastag
Gyurka vőkkal 83
megőről 323
megró 253

mégse, mégsem 275, 278,
280
megvendégelési (keret) 5
megy 433, 497
Mehes 343
mekeg 337
mely 145
Mercur, Merkur, Mercu-
rius 42, 43, 44
mert (merthogy, mert kü-
lönben) 267, 268, 271
megye 148
mi 409
mielőtt 268
Mikch 341
miképp 319, 320
mikor 267
Miksa, Mikse 342
mi lett volna, ha 281
milyen 145
mindjárt 148
mint 33, 269, 290, 291
mintha 267, 268
mint hallom 35
mikulás 92
mirólunk 147
Misa, Misó, Miska, Miske
342, 476
módon 104
Mogyoród 343
mondatszó 104
móres 330
morzsol 325
moszat 337
motalko 249
mucuri 491
múltán, múlva 104
munkaegység 325
munkaszám 482
muzsika 123
műhelypárttitkár 230
My(c)halch 341

N

Nádas, Nádasd, nádas
(hely) 343
nagy 433
nagy nevet nyer 217

nagyság 319
 nagytanya 224
 na mégis 275
 nap, Nap 42
 napfelkelte, naplemente 253
 napfény 287
 napraforgó 324
 naprakész könyvelés, nap-
 rakészség 480
 napsugárzás 287
 napsütés 287
 -né 161, 162
 nedű, nedv 338
 neje, nője 338
 néki 319
 nekiindult, mint a gölle
 bocskor Attalának 82
 nemrég 229
 nemszeretem napok 104
 Neptunusz, Neptunus 42,
 43
 nevel, növel, nevelkedik,
 növekedik 336, 338
 néz 235
 nézve 104
 no és? no és aztán! 273
 no meg 272
 nos tehát 275
 notesz 329

NY

nyekergés 18
 nyelv 317
 nyer 6, 252
 nyílik 235
 nyisztor 304
 nyolevan 30

O, Ó

ojt, olt 337
 olasz 330
 ólmos, ónos eső 288, 289
 oly, olyan 25, 145, 236,
 269
 olyan álmos (sovány),
 mint a Pilátus macs-
 kája 90, 457

olyan egészséges, mint a
 falhoz vert macska 90
 olyan ember vagy, mint
 akit a fúró kihány 83
 olyan, mint a lépcsőház:
 sötét és korlátolt 84
 olyan sovány, mint egy
 nyúzott macska 90
 olyan vékony a nyaka,
 hogy elenné két kraj-
 cár ára keserűtűró 84
 operatív (számvitel) 5,
 480, 481
 optimális 5
 orgona 324
 Orsolya 42
 ostoros 491
 óta 104
 Ozsvát 475

Ö, Ő

ő 169
 ökör 324
 ökörfarkkóró 450
 Ökörítő, Ökörítató 212,
 214
 öl (fn.) 412
 ön 390
 önbeálló (hitel) 5, 480,
 481, 482
 önkuli 381
 önmaga 147
 önszabályozó (hitel) 482
 össz 390
 őtőle 147

P

pacskol, paskol 337
 padló 337
 pajesz 330
 Pál 476
 palack 30
 palacsintát csinál, pala-
 csintázik 88, 448
 palázik 88, 89, 448
 pálcás fiú 490
 palintáz, palinkáztat, pa-
 linkózik 87, 88, 89

palló 337
 panaszkodik vkire, vmire
 418
 Panna 91
 paradicsomfüge 249
 pardon 125
 passió, passzió 338
 pást 338
 pázsit 338
 Pécs 326
 pedig, pedig hát (hogy,
 mégis) 272, 273, 274,
 275
 penderít 337
 pénz 30
 pénzellátás 480, 482
 pénzügyminiszter 225
 Pere 221
 pereg 337
 perel 337
 perem 337
 persze 42
 Péter 476
 Petes, Petüs 342
 Pila, pila 91
 pilaszter 330
 pilátus, Pilátus macskája,
 pilátuségetés, pilátus-
 verés 90, 91, 92, 457
 pilla, pillant, pillanat, pil-
 log, pislant 91
 pillangó 91, 303
 pillér 330
 pirinkál 448
 piros 235, 411
 piruláz 448
 Pisces 43
 Pista 91
 pizske 324
 plafon 4, 5
 Plútó, Pluto 42, 43
 poggyász 148
 pópa 453
 poróz 5
 Povch, Pouch, Pousa 341
 pödörít 337
 pörög 337
 pöröl 337
 pőszméte 324
 prém 337

produktív 5
 prognózis 289
 promptinkasszó 5
 prügelknabe 121, 489, 491
 pszichológia 495
 pupák 491
 puszu 324
 pünkösdi 148
 pünkösdi 323

R

rád, reád, 319, 320
 rádió 486
 radioaktív, radioakti-
 tás 486
 rágódik 410
 ragya 336
 Rajk 222
 Rájnis 222
 rak 26
 ranett 495
 rá se ránts! 457
 réce 88
 reggelre ébred 417, 418
 rendeltetésszerűen 396,
 397
 renett 495
 repce 325
 reprezentációs (keret) 5
 részére 7
 revizor 5
 rezszi- 5
 rice 325
 rím 331
 róka lelkű bátya 104
 rozsa 336
 rögtön 148
 ruca 88
 ruhakosár 369
 rulíroz, rulírozó (hitel) 5,
 480, 481, 482
 rüh 324

S

sablon 5
 Sagittarius 43
 sajnálatos módon 105
 sajnos 105

sajtár 336
 samaritánus 367
 sanda-pila 91
 sanzon 123
 sarok, sark 338
 sekély 337
 sekrestye 44
 seper 337
 sereg, seregszemle 408,
 409, 411
 Serlous 343
 sertés, sörtés 337
 sertésgondozó 325
 se sava, se bors 338
 singel 88, 89, 448
 sirint 88, 89, 448
 Sirius 43
 sistereg 337
 só 338
 sok 235, 424
 sok hogyot mond 103
 somkóró 450
 sors 42
 sósav 338
 sovány, mint a Pilátus
 macskája 90
 söpör 337
 sőt 265, 275, 276, 278,
 280
 sustorog 337

SZ

szabad, szabadság 423
 szakáll 302
 szállít 497
 szalma 324
 szalonnakatona 459
 samaritánus 367
 számot vet 253
 szappankázik 88, 89, 448
 szárazkapu 458
 szárnyvonal 227
 szaru szarv 338
 Szarvasnóta 226
 Szaturnusz, Saturnus 42,
 43
 szed 325
 szeg 337
 széjjel, széllal 337

szekér 324
 szelence 324
 szélező 303
 szélről megy, mint a Gyu-
 lasi a csatába 83
 szemben 395
 szemtelen, mint a piaci
 légy 84
 szenzáció 30
 szép, hogy énekel; szép,
 ahogy énekel 105
 szeptember 42
 szeret 323
 szerető fiam 255
 szerkesztő 5
 szétárad 410
 szigorú 30
 Szilágyi Erzsébet 165
 szintén 265
 szital 88, 89, 448
 szitkozódik 148
 szív 431
 szíves, szíveskedjék 8
 szó 338
 Szórád 474
 szotyola 324
 szóval, szóval hogy 276
 szóvali 299
 sző, szű 86, 88, 89, 448
 szög 337
 szövés 86
 szűkre szabott tervezés
 367
 szükségyszerű, -en 105
 szüle, szülő 338
 szűr 86, 87, 88, 89, 448
 szűre, szűrés, szűrű 87
 szüvődöz 88, 89

T

Tádé 475, 476
 tallózik 337
 támogatás 5
 tánc 30
 táncdal 229
 tantusz 330
 tányérka, tányérvirág
 (-rózsa, -bél) 324
 tarkajézus 226

tarlózik 337
 téeszcsé 325
 tegnap 148
 tehát 274, 275, 276
 télapó 92
 temondádgóré 450
 terjedelem [termelése] 5
 termelő fokozat 480
 tetem 441
 titkon, titokban 319, 320
 tíz 235
 tó 338
 toboz 337
 Tódor 476
 tojik 337
 tol 337
 tompa 337
 továbbá 274, 276
 többfokozatú (forgalmi
 adó) 5, 481, 483
 több mint 40
 tőgy, tölgy, 336
 tömpe 337
 tör 325
 történő 6
 törülközik 487
 traktor 325
 tranzit (számla) 5, 481,
 482
 trióda 297
 trukk 303
 tudakozvány 12
 tudniillik 276
 túl, túl- 104, 367
 túlád rajta, mint a Ku-
 cori az orvosságon 83
 túltervezés 367
 tüdő 431
 tülekedik 337
 tűrés 493
 tűzijáték 369

U, Ű

uborka, ugorka 492
 úgy 236, 291, 294
 úgy-ahogy 269
 úgy áll a haja, mint az
 Isten káposztája 84

úgy áll a szája, mint az
 ötforintos lóé 83
 úgy áll, mint Katiba a
 gyerek 83
 úgy áll rajta [a ruha],
 mintha vasvillával
 hányták volna rá 84
 ugyanaz 147
 ugyanis 272, 273
 ugyanott 147
 úgy beszél vele, mint...
 mintha 83, 84, 90
 úgy...mint 83, 84, 90,
 291
 új 408
 Ulrik 474
 Uránusz, Uranus 42, 43
 Ursa minor 43
 usztat 448
 útján 12, 104
 útnak válunk, mint a
 göllei ember boeskora
 Attala felé 82
 úton 104
 úriember 175
 úrnő 171
 uszu 324

Ü, Ű

ügy 229
 ültő helyében 336
 üszög, üszök 337
 ütleg fiú 490
 üz, üzlet 410, 413, 414
 üzhetetlenül 410

V

vacak, vacok, vacakol,
 vaekol 337
 vad, vadak 253
 vagy, vagy—vagy 272,
 273, 276, 282
 vagy hiába 269
 vagyis, vagyis hát, vagy-
 is hogy 272, 274, 276
 vágyódik 410
 vakaródzik 26, 27

vakxi-pila, vakxi-pilátus
 91
 valami 147
 vállán egyet von 458
 való 229
 van 235
 vár 324, 422, 423
 váratlan időváltozás 287
 vasi 493
 vég 338
 vendéglő 225
 Venus, Vénusz 42, 43, 44
 verbunkos 253
 veripajtás 491
 vertikális (forgalmi adó)
 5, 480, 481
 vers, verses; versest fut,
 eszik 372, 373
 Vessződ, Vesszős 450
 vesszős, vesszősfű 490,
 491
 vessződik 487
 viccel 320
 vicsorog, vigyorog 338
 Vid 476
 világbíró 409
 Vilmos 475
 Virág 475
 viszont 274, 275, 276, 280
 vívódik 410
 víz 422
 voks 44
 volumen 5
 vonat(on, vonattal) 496

Z

zab 323
 zaboláz, zabláz 337
 zabos 122
 zargat 336
 zárszámadás 325
 zongorán kísér 496

ZS

zsák 148
 zsótár 336
 Zsuzsa 221

TÁRGYMUTATÓ

- Ady-vers elemzése 405
 affrikáaszemlélet 232
 alakmegoszlás 336
 alaktani kérdések a szlovák nyelvművelésben 109
 alapszókinccs 350
 alárendelő kötőszó 266
 állapothatározó szó szerkezet típusai 37
 állapot- és módhatározói mellékmondatok 34
 akadémiai helyesírás reformjai 145
aki — elvont dologra 119
 A magyar nyelv értelmező szótára 139
 A mai magyar nyelv rendszere 139
 Antal László: A magyar esetrendszer 460
 anyanyelvi oktatás az iskolában 136
 aposiopesis 266
 tematikus és tematikus szavak a nyelvtanításban 354
 az „elemi francia” kidolgozásáról és struktúrájáról 350
 Balassa József helyesírási szabályzata és szójegyzéke 149
 Balázs János: Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei 106
 Benkő Loránd: Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában 106
 Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig 235
 beszéd és valószínűség 309
 beszédhangok gépi felismerése 309
 beszédmegnyilatkozás és fajtái 67
 beszédművelés 22
 beszélt nyelv 351
 betűszók 295, 387
 családnevek 221, 373, 448, 452
 csíkszentdomokosi szólások és közmondások 203
 csillag- és csillagzatnevek írása 41
 csoportnyelvi szavak Kemény János Vadpáva című regényéből 57
 dagályos kifejezések 6, 11
 dallam és ritmus 344
 Deme László: Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból 140
 doktori cím helye 256
 „Édes anyanyelvünk” rádiós ötpercei 132
 Édes anyanyelvünk című kötet 140
 egybeírás — különírás 4, 10
 egyhangúság a fogalmazásban 8
 elemi szókinccs, elemi nyelv 350
 elemzés: mondatelemzések 124, 125, 185, 417, 418; nyelvi elemzés és módszere 463; funkcionális verselemzés 472; egy Ady-vers elemzése 405
 élő személy helyettesítése élettelen tárgyakkal a stílusban 173
 első akadémiai helyesírási szabályzat 144
 elválasztás: földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztása 126
 elvont főnév 281
 erdészszaknyelv 302
 értelmezésszerű elnevezések 392
 értelmező, értelmezői mellékmondat 186
 Értelmező Szótár 139
 eset (grammatikai kázus) 464; esetek száma 465
 essivus 38
 etimológiai szótár újabb munkálatai 437
 factivus 39
 fakultatív változatok 75
 felszabadulás utáni új akadémiai helyesírási szabályzat 149
 felszólító mód 371
 férfiak leányneve 249
 finn szófaji kutatás 103
 fogalmazás: időjárásjelentések fogalmazása 283; egyhangúság a fogalmazásban 8; köznapi fogalmazásunk botlásai 140

- fonéma 71, 189; fonémák közötti különbségek fokozatai 77; fonémák és fonemaszegmentumok viszonya 199; fonémák és morféma viszonya 199; felsőhatár- és alsóhatár-törvény vizsgált fonéma-sorokban 191, 192
- fordítás 315; gépi fordítás 377; orosz és magyar nyelv összevetése a fordításban 181
- földrajzi nevek: határozott névelővel 256; ómagyar kori földrajzi nevek 343
- főnév: elvont főnév 281
- funkcionális verselemzés 472
- Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat 469
- gépi adatfeldolgozás és fordítás 377
- grammatika szerkezete 462
- grammatikai segédszók 352, 357
- Grétsy László: A szóhasadás 335
- Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése 140
- halandzsza nyelv 310, 311
- hangképzés 22
- hanglejtés 270, 346, 347
- hangok: 70; hangok hírtérke 311, 312; hangok keletkezési valószínűsége 309; hangváltozások 318; *a, á, e, o, ő, é* fonémák változatai; *ly, ty, gy* 322, 323
- hangsúly 345, 346
- hapax legomenonok Veres Péternél 50
- hasonlító melléknemondatok 33, 34
- hasonlító *mint* 269
- hasonlító határozó 40
- határozói kötőszó 274
- határozott névelő 119; határozott névelő elhagyása 7, 12, 124
- havasi szókincs 52, 302
- helyesírás: 123, 278; Az első akadémiai helyesírási szabályzattól a Helyesírási tanácsadó szótárig 144; akadémiai helyesírás és szakmai szokás 483, 484; csillag- és csillagzatnevek írása 41; *dz, dzs* hang és betű 24; egybeírás — különírás 4, 10; ezúttal — ez úttal 242; feliratok helyesírása 243; földrajzi tulajdonneveink helyes elválasztása 126; idegen szavak írása 5, 10; kis- és nagybetűk 10; helyesírás levelezési tankönyvekben 9; vállalati levelezés helyesírása 4; vessző használata 125, 250; vessző a *mint* kötőszó előtt 33, 290; helyesírásunk és az írógép billentyűzete 111, 360, 363, 366; *Körös* és *Körös* 491; az ezres szám rövidítése 127; Aggteleki-cseppkő-barlang vagy aggteleki cseppkőbarlang? 127; helyesírás és kiejtés a szlovák nyelvművelésben 110; Helyesírási tanácsadó szótár 141, 150, 228
- helynévmagyarázat 326, 450
- hiányos mellérendelt tagmondat 265
- hiányos felszólítás 270; hiányos kérdő mondat 270
- hírtérke szint növekedése 312
- hogyan nevezzük a nőket? 161
- hosszú mondatok a jogi nyelvben 397
- idegen elnevezések 384
- idegen szavak: írása 5, 10; idegen szavak a jogi nyelvben 395; a szlovák nyelvművelésben 109; Idegen szavak kézi szótára 141
- időjárásjelentések megfogalmazása 283
- igekötők: *be-* 81, *fel-* 81, *ki-* 82, 396, *le-* 82, *meg-* 82; igekötők hibás használata 5, 11; igekötők Gyula nyelvjárásából 81
- igemódok: felszólító mód 371
- igenevek: melléknévi igenév 254
- igeragozás: 107, 324; ikés ragozás 487; szenvedő igeragozás 13, 396; tárgyias és tárgyatlan igeragozás felcserélése 6
- impresszionista fordulat század eleji prózáinkban 172
- India nemzeti nyelvének kialakulása 115
- indulatos elutasító válasz 273
- írásban való nyelvművelés 137
- írásjelek: vessző használata 125, 250
- irodalmi nyelv 100; irodalmi nyelvünk kialakulása 97; szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának egyik fokmérője 45
- írógép billentyűzete és helyesírásunk 111, 360
- íróink nyelve: Hernádi Gyula metaforáiról 58; Kemény János Vadpáva című regényének tájszavai és vadászati szaknyelvi szavai 52, 302, 303; szóösszetételek Veres Péternél 45; század eleji prózáinknak egy impresszionista fordulatáról 172
- írónök megnevezése 166
- írott nyelv 100

- iskolák anyanyelvi oktatása 136
- Jazyková poradňa (Nyelvi tanácsadó). Szerk. Geyza Horák és Jozef Ružička 107
- jelző: melléknévi igenév jelzői használata 254
- jogi műnyelv 394
- Kálmán Béla: Az igeragozás néhány kérdése a XX. század középiskolai nyelvtanaiban 107
- Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig 474
- Kardos Albert nyelvművelő, stilisztikai munkássága 257
- Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet 232
- Kelemen József: A mondatszóról 104
- képző és névrendszertani vizsgáldások 339
- Kereskedelmi Értesítő szóalkotó pályázata 381
- keresztnevek 474
- kettős szófajú szó 281
- kiejtés: tiszta kiejtés 22; sajátos kiejtési hiba: a „nyekergés” 17; *sanzon* szó kiejtése 123; kiejtés és helyesírás a szlovák nyelvművelésben 110
- kihagyásos mondatok 35
- kombinatorikus változatok 75
- költői nyelv: romantikus stíluslemek
- Vörösmarty Késő vágy című versében 305; egy Ady-vers elemzése 405
- körmondat 306; klasszikus körmondat 307
- kötőszó: alárendelő kötőszók 266; mellérendelő kötőszók 271; *ámbar* 271, *ha* 269, *hogya* 268, *mert* 269, *mint* 269, 290 *vagy* — *vagy* 282; kötőszó ismétlése 269, 272; kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév 265; határozói kötőszó 274; kötőszó mondattani és értelmi viszonyjelentése 279; kötőszó nélküli mondatok 35
- következési valószínűség 314, 316
- közgazdaság nyelve 1
- Közlekedési Munkasakadémia nyelvművelő előadása 140
- közlekedési nyelv szóhasználati kérdései 134
- köznyelv 100
- közvetlen összetevők 466
- kulcsszó-listák 317
- László Zsigmond: Ritmus és dallam 344
- leánynevű férfiak 249
- legújabb akadémiai helyesírási szabályzat (10. kiad.) 150
- leíró nyelvészet 463
- levelezés nyelve 1
- Lőrincze Lajos elnöki beszámolója az MTA Nyelvművelő Munkabizottságában az 1961. évi munkáról 129
- B. Lőrinczy Éva: A szóösszetétel és az összetett szavak leíró vizsgálatának néhány módszertani kérdése 105
- B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgáldások 339
- Ljubomir Andrejesin: Nyelvőrsegen 477
- Lubomír Doležel: O stylu moderní české prózy 239
- magánhangzó- és mássalhangzó-fonémák 79, 321
- magázás 403
- magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemeken 155
- magyar nyelv etimológiai szótára 436
- Magyar Nyelvhelyesség II. kiad. 140
- magyar nyelvművelés Jugoszláviában 378
- Magyar Nyelvőr, a Nyelvművelő Bizottság folyóirata 137
- Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvoktatási szakosztályának megalakulása 500
- Magyar Újságírók Országos Szövetségének nyelvművelő bizottsága 134
- matematikai nyelvészet 375
- megnyilatkozás a beszédben 67; megnyilatkozások tagolása morféimák szerint 189
- megszólítás 403
- megszorító ellentét 188; megszorító *csak* 272
- mérték a versben 471
- metafora 60, 63, 64; metaforák Hernádi Gyula írói nyelvében 58
- Mikszáth egy stílusfordulatának keleti mintája 119
- mód- és állapothatározói mellékmondatok 34
- H. Molnár Ilona: Egy sajátos, határozóalakú mondatrész 105
- mondatelemzések 124, 125, 185, 417, 418

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1962. április 2-i üléséről

Csaknem húsz résztvevője volt az ülésnek, ugyanis a bizottság tagjain kívül meghívást kapott s megjelent több vidéki nyelvművelő szakember is: Bakos József főiskolai tanár Egerből, Benkő László főiskolai tanár Szegedről, Fülöp Lajos középiskolai tanár Gyöngyösről, Margócsy József középiskolai tanár Nyíregyházáról, Nyíri Antal professzor és Rácz Endre egyetemi docens Szegedről, Tóth István középiskolai tanár Pécsről és Szabó Géza középiskolai tanár Békéscsabáról. Rajtuk kívül részt vettek a megbeszélésen Ferenczy Géza, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Tompa József bizottsági tagok, továbbá Szathmári István egyetemi adjunktus és Medgyes Béláné, a TIT budapesti szervezetének szakosztályi titkára.

Az ülés tárgya a vidéki nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő munka problémái, feladatai. Lőrincze Lajos, a bizottság elnöke nagy vonalakban vázolta a jelenlegi helyzetet, a vidéki egyetemek oktatóitól korábban kapott híradások alapján ismertette a vidéki — főleg a vidéki városokban folyó — nyelvművelő munka főbb adatait. Elmondotta, hogy néhány nap múlva a TIT nyelvi és irodalmi szakosztálya országos választmányának debreceni vándorgyűlésén a vidéki nyelvművelő munka kérdéseit fogjuk megtárgyalni, ennek jó előkészítéséhez kéri a bizottságnak és a meghívottaknak a segítségét: mi az, amivel ki tudnák egészíteni a beszámolót, mi történt az ő területükön, milyen ötletük, javaslatuk van az elkövetkező munkát illetőleg.

Lőrincze Lajos vitaindító beszámolójához csaknem minden résztvevő hozzászólt. Kodály Zoltán arra mutatott rá, hogy a vidéki nyelvművelés ügyén igen nagyot lendítene a már több mint egy éve vajdó népszerű folyóiratnak, az Édes Anyanyelvünknek a megjelenése. Bakos József az Egerben folyó nyelvművelő munkáról nyújtott áttekintést. Mondotta, hogy elég sok nyelvi ismeretterjesztő előadást tartanak, s ezek az előadások igen népszerűek. „A szép magyar beszéd” című sorozatuk egy-egy előadásán például 130—150 ember vett részt. Egerben is van nyelvművelő közönségszolgálat; szinte minden nap válaszolnak néhány érdeklődőnek a kérdéseire. Tóth István nem annyira a helyi eredményekről számolt be, hanem inkább különféle ötleteket, gondolatokat vetett föl (a vidéki városokban is kellene egy-egy nyelvművelő bizottságot alakítani, nyelvi fejtörőket kellene rendeznünk, el kellene érniünk, hogy a tanárok kedvezményes áron juthassanak hozzá az új értelmező szótárhoz stb.). Benkő László többek között arról tájékoztatta a jelenlevőket, hogy a Magyar Írók Szövetségének dél-magyarországi csoportja Szegeden az elmúlt évben igen termékeny nyelvi vitákat kezdeményezett. Szabó Géza a Békés megyei eredményekről számolt be. Elmondotta, hogy 1961-ben 7 nyelvi ismeretterjesztő előadás hangzott el a megyében, s nem is csak a városokban. „A magyar nyelv gazdagsága és szépsége” címmel például nemrégiben Sarkadkeresztúr lakói hallhattak ismeretterjesztő előadást. Fülöp Lajos a Heves megyei tapasztalatokról számolt be röviden, továbbá egy-két, vidéken is terjedő hibára hívta fel a bizottság figyelmét. Rácz Endre a szegedi nyelvművelők tevékenységét összegezte (közönségszolgálat, TIT-rendezvények, kiejtési versenyek), majd néhány hasznos tanácsot adott. Egyik fontos tanácsa: a megyei lapokban állandó, hetenként jelentkező nyelvművelő rovatot kellene indítani. E rovatok megteremtéséhez az újságíró-szövetségtől kellene segítséget kérnünk. Margócsy József a nyíregyházi

nyelvművelők eredményeiről tájékoztatta az ülés résztvevőit. Nyíregyházán az elmúlt évben 17 nyelvművelő előadás hangzott el, s egy-egy előadásra átlagosan 60–65 ember volt kíváncsi. T o m p a J ó z s e f azt ajánlotta, hogy mivel az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karán a „Népművelés” is kötelező kollégiummá lett, próbáljuk elérni, hogy e tárgy tematikájában a nyelvművelés idevágó kérdései is helyet kapjanak. K o v a l o v s z k y M i k l ó s helyi, társadalmi jellegű nyelvművelő bizottságok létrehozására, megalakítására buzdította a vidéki nyelvművelőket. F e r e n c z y G é z a a közönségszolgálat érdekében emelt szót. Budapesten és vidéken egyaránt rendkívül fontos, mondotta, hogy az érdeklődők mindig tudják, hová fordulhatnak nyelvi tanácsért, vagyis hol és mikor érhető el a közönségszolgálat. M e d g y e s B é l á n é, az utolsó hozzászóló arról beszélt, hogy nem annyira nyelvművelő csoportokat kellene szervezni vidéken, mint inkább a TIT nyelvi szakosztályát, illetőleg szakosztályait kellene étellel megtölteni. A vita eredményét L ő r i n c z e L a j o s foglalta össze.

Az ülés másik napirendi pontja a titkár tájékoztatója volt a bizottság következő fél évi s jövő évi munkatervéről. A leglényegesebb bejelentés: az a tervünk, hogy külön ülésen foglalkozunk a készülő nyelvművelő kézikönyv szerkesztési kérdéseivel, egy másik ülésen pedig megvizsgáljuk az egyetemi nyelvművelő oktatás megjavításának lehetőségeit. Mivel az ülésekről a maguk idejében úgyis beszámolunk, most nem ismer-tetjük részletesen a tervezetet.

Grétsy László

Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvvoktatási szakosztálya. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1962. június 26-án tartott évi rendes közgyűlésén elhatározta, hogy nyelvvoktatási szakosztályt alakít, amely a nyelvtanítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel különféle helyeken foglalkozó szakembereket egy szakosztály keretében egyesíti. E kérdésekkel foglalkozó szervezet híján ez a szakosztály biztosítaná a nyelvvoktatás szakemberei számára a nyelvtudománnyal való eleven kapcsolatot, különös tekintettel ennek rohamosan fejlődő és a nyelvvoktatás szempontjából igen jelentős új ágaira. A nyelvtudomány munkásai viszont így közelebb kerülnek a gyakorlati élet eleven követelményeihez.

A szakosztály feladata: előadások, viták, ankétok rendezése a nyelvtudomány és az oktatásmódszertan körébe vágó kérdésekről, a nyelvészeti folyóiratoknak ilyen tárgyú elvi és elméleti jellegű tanulmányokkal való bővítése, továbbá nemzetközi kapcsolatok kiépítése.

A szakosztály az anyanyelv és az idegen nyelvek tanításának problémáival egyaránt foglalkozni kíván.

Az első ülést október 30-án tartottuk. B a b o s E r n ő a szakosztály feladatairól tájékoztatta a hallgatóságot, majd B a n ó I s t v á n tartott előadást „Nyelvvoktatás és nyelvtani minimum” címmel. Ismertette az orosz melléknév területén végzett nyelvstatisztikai vizsgálatait, és következtetéseket von le ebből a nyelvvoktatás számára.

A szakosztály programjában — többek között — a következő előadások meg-vitatása szerepel:

Károly Sándor: „A szóképzés elméleti kérdései és a nyelvvoktatás” — Tálasi Istvánné: „Új utak az idegen nyelvek tanításában” (Beszámoló francia-, svédországi és szovjetunióbeli tapasztalatokról) — Szende Aladár: „Kísérlet a magnetofon felhasználására a magyar nyelvtanításában” — Krammer Jenő: „Nyelvszakos egyetemi hallgatók nyelvi képzésének problémái az egyetemi reform tőkrében” — Mikó Pálné: „Az automatizálás elvi és gyakorlati kérdései”.

Kosaras István

Szemle

Antal László: A magyar esetrendszer (Ismerteti: <i>Szépe György</i>)	460
Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat (Ismerteti: <i>Elekfi László</i>)	469
Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig (Ismerteti: <i>Mikesy Sándor</i>)	474
Ljubomir Andrejesin: Nyelvőrsegen (Ismerteti: <i>Krállné Reményi Mária</i>)	477

A Nyelvőr postája

<i>Lakatos István—Pusztai István</i> : A vállalati levelezés nyelvéről	579
<i>H. Fekete Péter—F. G.</i> : Akadémiai helyesírás és szakmai szokás	583
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Mit tanácsoljunk az ikes ragozás kérdésében?	487
<i>Pénzes István</i> : Hiányzik egy igénk?	488
<i>Wacha Imre—Szűts László</i> : Prügelknabe — bünbalk-gyerek	489
<i>Nyíri Antal</i> : Körös és Körös	491
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából:	
F. G.: Hull vagy esik az eső? — F. G.: Uborka—ugorka — F. G.: Vasi — G. L.: Kis- és nagy túszerű szerszámgépek — F. G.: Kihangsúlyoz — F. G.: Afroázsia, afroázsiai — Sz. L.: Ranett — F. G.: Zongorán kísér — F. G.: Hogyan utazunk: hajón vagy hajóval, vonaton vagy vonattal?	492

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1962. évi április 2-i üléséről	499
<i>Kosaras István</i> : Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvtanítási szakosztálya	500

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadásához képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 4 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 1 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara 6 Ft
Évi előfizetés : 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

•

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 Ft
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszervi kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-émlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VI. a 200 Ft, a VII. k.	100 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás határai	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikázaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. 2. kiad. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	20 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Képző- és névrendszertani vizsgálódások	16 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetővei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Benkő László</i> : A szépirodalmi stílus elemzése	16 „

•